

Қ.ЖАРЫҚБАЕВ
О.САҒЫЛБАЕВ

Алматы
2011

УДК 159.9(031)
ББК 88.3я2
Ж 32

Қазақстан Республикасы
Мәдениет министрлігінің
Тіл комитеті
«Мемлекеттік тілді және
Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Жоба авторлары:

Қ.Б. Жарықбаев
О.С. Саңғылбаев

Пікір жазғандар:

Психология ғылымдарының докторы, профессор Н.С. Ақтаева
Педагогика ғылымдарының докторы, профессор К.С. Оспанов

Ж 32 **Психология:** Энциклопедиялық сөздік./ Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы:
«Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 624 б.

ISBN 9965-893-71-3

Төл тілімізде тұңғыш рет жарық көргелі отырған энциклопедиялық сөздікке психология ғылымының сан түрлі салалары бойынша қазіргі кезде жиі қолданылып жүрген негізгі атаулары еніп отыр. Осынау әмбебап сөздік жалпы оқырман қауымға, сондай-ақ орта, арнаулы және жоғары оқу орындарының студенттеріне, бакалаврларына, магистранттарына, докторанттарына, оқытушыларына, сондай-ақ барша ғылыми қызметкерлер мен зиялы қауым өкілдеріне, бұқаралық баспасөз қызметкерлеріне арналған.

УДК 159.9(031)
ББК 88.3я2

ISBN 9965-893-71-3

© «Қазақ энциклопедиясы», 2011

АЛҒЫ СӨЗ

Соңғы жылдары әр алуан ғылым саласында оқу құралдарымен қатар пәндік сөздіктер құрастыру, ғылыми атаулардың қазақша баламаларын тауып, орнықтыру жолында біршама іс тындырылды. Осынау игілікті істің бастамасы ретінде 50–60 жылдары қазақ тілінде шыққан кейбір психологиялық әдебиеттерге қосымша ретінде берілген жекелеген термин сөздердің тізімі беріліп жүрді. Мәселен, 1960 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасынан «Педагогика-психология терминдерінің орысша-қазақша сөздігі» (құрастырушылар: Қ.Қойбағаров, Ғ.Рахымбеков) жарық көрді. 1976 жылы Қ.Жарықбаев пен А.Әбдірахмановтың «Психология терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», 2005 жылы Ж.Намазбаева мен О.Саңғылбаевтың «Орысша-қазақша психология сөздігі» жарияланды. 2006 жылы Қ.Жарықбаев пен О.Саңғылбаевтың «Жантану атауларының түсіндірме сөздігі» жарыққа шықты. Қырықтан астам саласы бар қазіргі психология ғылымына соңғы кездері жаңадан көптеген терминдердің қазақша баламалары күні бүгінге дейін тұрақталып, саралануы да кемшін. Ал осы саладағы ұлттық терминдердің жағдайы өз алдына бір төбе.

Осыған орай, авторлар қазақ тілінде қолданыста жүрген кейбір терминдердің баламаларын қайтадан қарастырып, олардың ғылыми мәнін саралап, ширата түсу қажет деп санайды. Осы жайттарды ескере келіп, психология терминдерінің энциклопедиялық сөздігін тұңғыш рет оқырман қауымға ұсынып отырмыз.

Сөздікті дайындауда авторлар осы ғылым саласында өздерінің көп жылғы жиған-тергендерін іріктеп, пайдаланумен қатар, басқа әріптестерінің де іс-тәжірибелерін барынша ескерді. Мұнда ТМД елдерінде алыстағы шетел тілдерінде психологиялық сөздіктер жасау тәжірибесі мұқият еске алынды.

Оқырмандарға ұсынылып отырған осы сөздікте жалпы психология ғылымының терминдерімен қатар оның жеке салаларының (әлеуметтік, педагогикалық, медициналық, этникалық т.б.) 1000-ға жуық негізгі ұғымдары қамтылып отыр. Бұлардың біразы кезінде Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинеті жанындағы Мемлекеттік терминологиялық

комиссияның талқысына түсіп бекітілген де болатын. «Сөздікте» алғаш рет халқымыздың психология ғылымына қатысты төл ұғымдары мен қазақ халқының психологиялық ой-пікірлері орын алып отыр. Басылымның ендігі бір ерекшелігі – қазақ халқының сан ғасырлық тарихында жан мен тән мәселелері жайлы сөз қозғаған ғұлама ғалымдары мен ақын-жырауларының тағылымды, тәлімгер ғалымдарының түйінді ойлары, сондай-ақ еліміздегі психология ғылымының қалыптасып даму ісіне шама-шарқынша ат салысқан, қазірде арамызда жоқ Қазақстан психологтарының қысқаша өмірбаяны мен шығармашылық қызметі туралы деректер берілуінде. Мұнда ұлттық психология ғылымы саласында азды-көпті қол жеткен жетістіктерімізді оқырман қауымға паш ету, сөйтіп, халқымыздың жантану ілім-біліміне қосқан өзіндік үлесін көрсету, ұлттық мақтаныш сезімімізді оята түсу жағы да көзделген.

Әлемдік психологияның сегіз мыңдай ұғым, түсініктері бар. Оның барлығын осы сөздікке енгізу мүмкін емес. Сондықтан бұған тек психология ғылымының іргелі, басты-басты психология ұғымдары, әсіресе, қазақша психологиялық ұғымдар қамтылды.

АБАЗИЯ (грек. *a-теріс бөлшек + basis-жүріс* (көбінесе жүйке ауруы салдарынан жүру қабілетін жоғалту) истерия немесе ұстамалы жүйке ауруы күйінде жиі кездеседі.

АББРЕВИАТУРА – шартты қысқартылған сөздер, мысалы: *т.т.* – тағысын тағылар; *т.б.* – тағы басқалар; *т.с.с.* – тағы сол сияқтылар. қысқартылған атаулар; мысалы: *пс. г.к.* – психология ғылымдарының кандидаты; *пс.г.д.* – психология ғылымдарының докторы; *п.г.к.* – педагогика ғылымдарының кандидаты; *п.г.д.* – педагогика ғылымдарының докторы; *х.г.к.* – химия ғылымдарының кандидаты; *х.г.д.* – химия ғылымдарының докторы; *Ж.ж.ж.* – жоғары жүйке жүйесі.

АБДИКАЦИЯ – лауазымдықтан, басшылықтан безу, іс-әрекет жүйесінде белгілі бір әлеуметтік-психологиялық статуска бейімделіп қалу.

АБЕРРАЦИЯ – (лат. *aberratio* – қаз. *қашу, аулақ болу, алжасу*) – тұрақты қалыптан ауытқу; ағзаның дағдылы

қалыптан ауытқуы. Көздің оптикалық жүйесінің нәрсені күңгірт бейнелеуін түсіндіруде қолданылады. Жарық сәулесінің линзадан шағылысып өткенде бір нүктеде қиылыспай, бұрмаланған кескінді көрсетуден тұратын құбылыс. Сфералық және хроматикалық А. болады: Сфералық А. жағдайында жарық сәулелері линзаның перифериялық нүктелері арқылы өткенде, оның ол нақ орталық бөлігінен өткен сәулелерге қарағанда жақын бірігеді. Хроматикалық А. жағдайында спектрдің қысқа толқынды сәулелерінің (әсіресе, көк күлгін түсті) фокусы ұзын толқынды сәулелерінің (қызғылт, сары-қызғылт) фокусына жақын орналасқан. А.-ның түйсіну мен қабылдау процестеріне әсері бар.

АБИОТИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАР (а...+ грек. *bios* – қаз. *өмір*) – адамның функционалдық күйіне, оның еңбек қабілетіне, мінез-құлқы мен психикасына әсер ететін сыртқы орта жағдайларының жиынтығы. Атмосфералық қысымның толқуы, жердің магниттік өрісінің өзгеруі, күн сәулесінің артуы организмнің физиологиялық және психикалық тұрақтылығын төмендетеді, жұмыс барысында стрестің пайда болуына әкеледі.

АБСОЛЮТТІК ЕСТУ – индивидтің полифониялық дыбыстарды жоғарылығы белгілі басқа дыбыстармен қатаң салыстырмай, олардың жоғарылығын дауыспен дұрыс қайта жаңғыртып, анықтай алуы. А.е. – бұл музыкалық естудің абсолютті модальдығы, оның сипаттамасы емес, ол дыбыстарды қабылдаудың айрықша түрі. А.е. жоқ адамдар белгілі бір дыбыстар-

ды өз дауысының ең жоғарғы және ең төменгі дыбыстың ырғақтарын салыстырып, жақсы қабылдап, дұрыс ажыратып, тани алатын индивидтердің естуі квазиабсолюттік есту деп аталады. А.е. бар адамдар ешбір қосалқы акустикалық-жоғарылатқыш байланыстарды қолданбай музыкалық тондарды дұрыс қабылдап, тани және нақты тауып ала алады. А.е., әдетте, балалық-жасөспірімдік кезеңде жақсы анықталады.

АБСОЛЮТТІК ШКАЛА – сандармен объектілердің төрт типті арақатынасының 1) эквиваленттік, 2) реттік, 3) интервалдарының теңдігі және 4) қатынастарының теңдігі негізінде объектілердің үздіксіз қасиеттерін өлшеуге арналған шкалалардың бірі (варианты). Мыс., психофизикада – брилдік светлоттың шкаласы.

АБСОЛЮТТІ ТАБАЛДЫРЫҚ (лат. *absolutus* – қаз. *шектелмеген*) – А.т. түйсік табалдырығының шегі. Ол тітіркендіргіштің болмағаны түйсік тудыратын шамасы азайған сайын адамның абсолют сезгіштігі арта түседі. Әрбір түйсік түрлері үшін өзінің А.т. болады.

Мәселен, қараңғыға бейімделген көз жарықтың 7 квантына жауап береді. Көру арқылы адам қараңғыда көзден 48 км қашықтықта тұрған балауыз шамның жарығын қабылдайды, сонымен қатар, қолсағаттың жүрісін тыныш бөлмеде 6 м қашықтықта ажырата алады. Дәмді сезуде өзінің ерекшелігі бар. Иіс сезу – бөлмеде бір тамшы әтір сепкенде оның иісі сезіледі. А.т. жүйке жүйесінің сезімтал-

дығының модальдығы ретінде пайдаланылады.

А.т. тітіркендіргіштің жауап беру реакциясын тудыратын шамасының көрсеткіші болып танылады. Жануарларда А.т. тек ағза өмірінің биологиялық жағдайларының ықпалымен ғана дамиды. Мыс., құстардың көздері көргіш, ит иісшіл және естігіш келеді. Адамның сезгіштігі – биологиялық дамудың ғана нәтижесі емес, сонымен қатар адамзаттың әлеуметтік тарихының нәтижесі. Адамға әртүрлі тітіркендіргіштер әсер етеді, бірақ соның бәрі түйсік туғыза бермейді. Біз түнде аспандағы жұлдыздардың көбін көрмейміз, бірақ олардан сәулеленіп жатады, көрші бөлмеде жайлап сөйлесіп жатқанды естімейміз, өйткені онан біздің, есту аппаратымызға келіп жатқан дыбыс толқындары бізге түйсік туғыза алмайды.

АБСТИНЕНЦИЯ (лат. *abstinentia* – қаз. *ұстамдылық*) – шараптық ішімдіктерін немесе есірткі заттарын қолдануды кенет ұзу кезінде осы заттардың әсерінің тоқтауынан туындайтын күй. А. өзіне тән көріністері – бас ауруы, бас айналуы, ауыздағы құрғақтық, тахикардия, кейде жүректің айнуы, көбінесе өзін-өзі кінәлау, кешірім сұраумен бірге жүретін күйреген көңіл күй, кенет болатын физикалық әлсіздік, жоғары сезгіштік, наркотикке қажеттілік және т.б. Сонымен қатар, бұл жағдайда ұйқының бұзылуы, шошу, мазасыздық, суицидтік тенденция, алкогольдік қояншық ауруы пайда болуы мүмкін. Сонымен қатар, психологияда адамның жыныстық А-сы да бөліп көрсетіледі. Ол –

жыныстық қарым-қатынастан айырылудан немесе бас тартудан көрінетін күй. Жыныстық А. екі түрлі болады: тоталды – жыныстық белсенділіктің барлық түрлерінің жойылуы және парциалды – ұзақ уақыттық үзіліспен болатын жыныстық күй.

АБСТРАКЦИЯ (лат. *abstractio* – қаз. *бұру, аудару*) – ойлаудың негізгі операцияларының бірі. 1) А. (дерексіздендіру) – нақты заттар мен құбылыстардың қасиеттерін ой арқылы ажырататын тәсіл. А. нәрселер бейнесін тікелей сезім арқылы танып білу сатысында қолданыла бастайды. Мыс., заттың түрі мен тұрпаты оның түсі мен реңінен бөлек қарастырылады. А. ең жоғары сатысы заттар мен құбылыстардың белгі қасиеттерін танып білуде олардың айрықша мәнді және жалпы белгілерін атап көрсету. А. нақтылау сияқты ой-әрекеттерімен тығыз байланысты. Затты, құбылысты белгісінен, қасиетінен ажырату ой операциясының функциясы; 2) А. (дерексіз түсінік). А. деп ой операциясын, заттардың бірқатар қасиеттерін ойша дерексіздендіріп, қандай да болса бір бізге керек қасиетін бөліп қарауды айтады.

Мыс., «күш – сападан маңыздырақ» дейміз, бірақ нақты қай күш туралы әңгіме болып отырғанын: адамның күші ме, жануардың, автокөліктің күші ме, жерге тартылу күші ме т.с.с. ол жағын түсіндіріп жатпауымызға болады. Бұл жерде өзіндік қасиеті бар бір нәрседен алшақтап жалпы қасиет туралы айтамыз. А. екі түрге бөлінеді: а) *дифференциалды* А. заттардың автономды қасиеттерін, күйін немесе предикаттарын салыстырмалы бөліп

көрсететін; б) *ресми (формалды)* А. заттан тәуелсіз әртүрлі қасиеттері-предикаттары-параметрлері арқылы көрсететін. А. – шындықтағы заттар мен құбылыстарды жалпылау арқылы оның елеулі қасиеттерін ойша бөліп алуға мүмкіндік беретін ой-тәсілдерінің бірі. А. – адам менталдығының субстантивті үрдістерінің бірі. Ол адамға объектінің қасиеттерін, аспектілерін, күйлерін дербес заттарға, объектіге рефлексивті түрде бөліп, ауыстыру. Бұл үрдістің нәтижесі – А. терминмен атауға болатын, ойлау өнімінің (ұғымдар, теориялар және т.б.) қалыптасуы. Абстракциялау деп – заттардың бірқатар қасиеттерін ойша дерексіздендіріп, қандай да болса бір бізге керек қасиетін бөліп алып қарауды атайды. Мыс., адамның көзіне жақсы әсер ететін түс ретінде жасыл түс туралы айтып, жасыл түспен боялған нақты затты айтпауымызға болады.

АБУЛИЯ (грек. *abulia* – қаз. *тартыншақтық, ерікті жоғалту*) – жүйке ауруынан туындайтын ерік кемістігі. А. – әрекетті психикалық реттеудің патологиялық бұзылуы. Іс-әрекетке қызығушылығы және нақты шешім қабылдауға қабілеті болмағанда көрініс береді. Психиканың басқарып реттеуші функциясын анықтау арқылы А. дәрежесін білеміз. Себебіне байланысты А. қысқа мерзімді немесе тұрақты күй болуы мүмкін. А.-ның ауыр түрі – шизофренияның кататоникалық түрінің қасиетінен көрінеді. Мидың маңдай бөлімінің ауқымды зақымдануынан пайда болады. А. психоневроз күйінде де жиі кездеседі. А. ауру адамның іс-әрекетке ынтасының жоқтығымен, қажеттігін сезсе

де, шешімді қабылдай алмауы және әрекетті дұрыс жасай алмауында көрініс табады. А. тәрбиенің дұрыс болмауынан қалыптасатын ерік-жігерсіздік сияқты мінез бітісінен ажырату қажет, себебі ондай тұлғалық қасиет өзін-өзі реттеуді жүзеге асыру арқылы қайта шынықтыруға келеді. Психопатологияда терең дәрежедегі олигофрения жағдайында кездесетін туа біткен А. және мидың маңдай бөліктерінің қатты зақымдануының немесе психикалық аурудың ауыр түрлерінің (депрессия, шизофрения, психоздар, наркоманияның асқынған түрлері және т.б.) нәтижесі болып табылатын А. болады.

АБЫРЖУ – адамның қарапайым сезімдерінің жағымсыз бір түрі. Бұл түрлі үрейге бірден сене кететін, ерік-жігері осал, өзінің жан дүниесін дұрыс басқара алмайтын, білімі де, өмір тәжірибесі де кемшін адам. Мұндайлардың жүйке қызметі де баяу, көбінде тежелуінен қозуы басым келетін индивид.

АВИАЦИЯ ПСИХОЛОГИЯСЫ (лат. *avis* – қаз. құс) – авиация мамандарының іс-әрекеттерінің психологиялық заңдылықтарын зерттейтін психология ғылымының саласы. А.п. ұшқыштарды оқыту мен ұшу кезінде орындалатын істердің жай-жапсарын жалпы адам психикасының әуе кеңістігіне бейімделудегі ерекшеліктерін зерттеп, жоғары дәрежеде ысылған мамандарды даярлап шығару мақсаттарын қарастырады. А.п. ұшудың қауіпсіздігіне, апаттардың алдын алуға, ұшқыштардың, сондай-ақ, басқа да авиация мамандарының еңбегі мен демалы-

сын тиімді етуге, олардың кәсіби және психологиялық даярлығына назар аударады.

А.п. мақсаты – ұшқыштардың, штурмандардың, жер үстіндегі қызмет мамандарының іс-әрекеті мен дайындығының психологиялық ерекшеліктерін зерттеу, ұшу экипажының тиімді және қолайлы қызметін қамтамасыз ету, авиацияда жұмыс істеуге кандидаттарды іріктеу, ұшқыштардың психикасына жағымсыз әсерлерді, апаттарды болдырмауға бағытталған. А.п. ғылыми-практикалық бағыт ретінде ХІХ және ХХ ғасырлар тоғысында адамзаттың ұшқыш аппараттарды ойлап табуына және оларды ұтымды да қауіпсіз басқарудағы адам факторы рөлінің арта түсуіне байланысты пайда болды. А.п. негіздері физиологияның, жалпы психологияның, эргономиканың, инженерлік психологияның, еңбек психологиясының, медицинаның әдіснамалық және әдістемелік ережелерінің ықпалымен қалыптасты.

Қазіргі заманғы А.п.-ның өзекті мәселелері: авиация мамандары іс-әрекетінің психологиялық құрылымдарын; адамның авиациялық, техникалық өзара әрекеттестігінің психологиялық заңдылықтарын зерттеу; ұшу факторының психикалық жағдайын, ұжымдағы тұлғааралық қарым-қатынастардың дамуына әсерін зерттеу; кәсіби жарамдылықты, экипаж мүшелерінің өздерінің іс-әрекет жағдайларына бейімделуін қалыптастыру; апаттылық жағдайларын талдау және т.б. А.п. теориялық және практикалық міндеттерін шешу үшін психология мен физиологияда (сұхбат, бақылау, құжаттарды зерттеу, зертханалық

және табиғи сараптаулар) қарастырылатын әдістемелер кешені қолданылады. Сонымен қатар, қазіргі кезде А.п. іс-әрекетті талдаудың алгоритмдік әдістемесі, психологиялық модельдеу және т.б. әдістемелері дамуда.

АВТОМАТИЗМ (грек. *automatus* – қаз. *өз бетінше әрекет етуші, өздігінен қозғалатын*) – психологияда сананың (бақылауынсыз) тікелей қатысуынсыз іске асатын әрекет. А. «алғашқы» туыла берілетін шартсыз-рефлекторлық бағдарлама негізінде, және «екінші» өмір тіршілігінің барысында қалыптасады.

А. адамның өміріндегі қажеті, мүддесі мен күш-жігерінің белсенділігіне сәйкес туып, дамып отырады. А. көбіне әдет пен дағдыға тән. Қимыл-әрекетті автоматтандыру адамның жүйке, бұлшық ет қызметін жеңілдетеді, күш-жігерін үнемдеп, шаршап-шалдығуын бәсеңдетеді.

Шартты рефлекс байланыстарының (динамикалық стереотип) тұрақты жүйесінің пайда болуы автоматизмнің физиологиялық негізіне айналады. Сөйтіп, екінші сигналды жүйенің бірқатар байланыстарының орнын бірінші сигналды жүйе байланыстары иемденеді. Қалыпты жағдайда А. саналы түрде реттелетін әрекеттің компоненті болып табылады. А.-нің бөлектенуі патологияға меңзейді. Олар моторлық, тілдік және интеллектуалдық автоматизмдерге бөлінеді.

А. жалпы психологияда да (дағдылардың қалыптасуын зерттеуде), сондай-ақ қолданбалы психологияда да (медициналық, инженерлік) зерттеледі. Мыс., ол жестикуляцияда, жүрісте, соматопиялық қалыптардың пайда бо-

луында көрініс табады. Генетикалық туа біткен факторлармен себептенетін шартсыз-рефлекторлық бағдарламалардың іске асуы болып табылатын «алғашқы ретті» А. және адамның ортада тіршілік іс-әрекеті нәтижесінде қалыптасатын «екінші ретті» А. ажыратылады. «Екінші ретті» А. нәтижесінде жағдайлар, эпизодтар, жағдаяттар мен саналы бағдарлауды қажет ететін операция-әрекеттер иерархиясы арасында байланыс тұрғызылады. Осылайша, болмыста, жағдаятта және әрекеттерді орындаудың өзінде бағдарлау қажеттілігінің өзі элиминацияланады.

Мыс., мәнді оқиғалардың пайда болуы немесе белгілі бір жағдаяттарда сигналды-стимулдық қасиеттердің пайда болуы тура сол сәтте адамда операциялардың бүкіл ретін жібереді. Алайда қандай да бір қате жіберілген күнде немесе бөгеттердің пайда болуына деавтоматизация (операцияның өздігінен орындалмауы) жүзеге асады. А. адамның өміріндегі қажеттілігі, мүддесі және күш-жігерінің белсенділігіне сәйкес туып, дамып отырады. А. көбінесе әдеттер мен дағдыға тән. Қимыл-әрекетті автоматтандыру адамның жүйке, бұлшық ет қызметін жеңілдетеді, күш-жігерін үнемдеп, шаршап-шалдығуын бәсеңдетеді. Шартты рефлекс байланыстарының тұрақты жүйесінің пайда болуы (динамикалық стереотип) А. физиологиялық негізіне айналады. Әдетте, моторлық, вербалдық және интеллектуалдық А. деп бөліп көрсетеді. Бірақ, сонымен қатар, сезімдік-эмотивті А. бөліп шығаруға болады. Олар коммуникация, қарым-қатынас жағдайында (әсіресе, әйел мен еркектің кездесуі

мен қарым-қатынасы жағдайында) орын алады. Осылайша, А. негізінде автоматтандырылған тізбекті рефлекс немесе өздігінен болатын тізбекті рефлекс жатады. Жүру, жүгіру және т.б. кезіндегі афференттік қозудың алмасып отыруы осыған мысал болады.

АВТОРИТАРЛЫҚ (лат. *autoritas* – қаз. *ықпал ету, билік*) – тұлғаның өзара әрекет пен қарым-қатынас серіктестерін өз ықпалына барынша бағындыруын, өктемдігін бейнелейтін әлеуметтік-психологиялық сипат. А. мынадай жеке мінез-құлық ерекшеліктерімен тығыз байланысты: агрессивтілік (*қ. Агрессия*), өзін-өзі асыра бағалау және талап етудің жоғары деңгейі, таптаурындылыққа бейімділік, әлсіз рефлексия, т.б. А. мінез-құлықта әдетте кез келген тәсілмен топтағы басым орынға ие болуға, билік құрылымында ең жоғарғы бағытты ұстауға ұмтылысы көрініс табады. Едәуір айқын түрде А. басшының қол астындағы адамдарды билік күшімен ұстаудан, басқа адамдардың мәнді шешімдерді қабылдаудан шеттетуден көрінеді. Мұндай басшы кез келген тапсырманың шешімін және міндеттің орындалуын қатал қадағалайды, өз еркін көрсеткен, оның өз беделімен өзі өкілетті биліктің беделіне нұқсан келтіретін топ мүшелерінің ынтасын қатал басып отырады.

АВТОСТЕРЕОТИП (автотаптаурын) – этностың өз салт-дәстүрі, мінез-құлық ерекшеліктері, мәселелерді шешу тәсілдері мен сыртқы бетпішіні жөніндегі тұрақты түсініктері мен бейнелері. Олар көбінесе жағым-

ды пікірлер кешенінен тұрады. Әдетте, жағымды автотаптаурындар сан жағынан басым болады. Сонымен қатар, жағымсыз автотаптаурындар да орын алады және олардың мәні кейбір тарихи кезеңдерде арта түседі. Жағымсыз автотаптаурындардың негізгі функциясы туралы болжамдар екеу: 1) өз этносын дискредитациялау (өз этносына көңілі толмағандардың саны өскенде немесе бұл этностың санасында терең кемістік комплексі болған жағдайда); 2) өздері туралы жағымсыз таптаурындар өзіне деген сыни көзқарастың қажеттілігімен және ұлт өкілдерінің өздерін жетілдіру қажеттілігімен байланысты болуы мүмкін. Алайда осындай жағымсыз автотаптаурындардың көбеюі этностың қорғаныс механизмінен айырылуына, оның өзіндік дискредитациясына алып келеді. Кейде осындай жағымсыз автотаптаурындарды басым этностың өкілдері жасанды түрде белгілі бір этностың өкілдерінің санасына сіңдіреді. Мұндай жағдайларда берілген этностың өкілдері фрустрацияға ұшырап, өзіндік қадір-қасиеттің жойылуы, өзіндік төмен бағалаудың қалыптасуы, халықтық рухының төмендеуі көрініс табады. Бұл кейде этностардың наразылығын тудырып, ұлтаралық шиеленістерге алып келеді. Сонымен қатар, автотаптаурындардың негізіне сублимация (өз этносын асыра жоғары бағалау) механизмі де жатады.

АВТОСУГГЕСТИЯ (өзін-өзі сендіру) – сендіру әсерінің объектісі мен субъектісі сәйкес болған жағдайдағы *өзіне-өзі бағытталған сендіру процесі мен нәтижесі*. А. адамның өзіндік

реттелу деңгейін жоғарылатады. А. субъектіде өзінде белгілі бір түйсіктерді, қабылдауларды, сезімдерді тудыруға, өзінің ес, зейін, процестерін, эмоциялық соматикалық реакцияларын меңгеруге мүмкіндік береді. *Брықты* А. өзіне бағытталған сөздік (вербалдық) нұсқаулардың немесе талап етілетін физикалық немесе психикалық күйдің өзгеруімен байланысты болатын жағдаяттарды ойша қайта жаңғырту негізінде жүзеге асады. Оның тиімділігіне психикалық релаксация мен бай қиял әсер етеді. *Брықсыз* А. субъекттің өз идеяларына, тұжырымдамаларына, бағалауларына, олардың дұрыстығы мен шынайылығына күмәннің болмауымен, сананың қадағалау функцияларының төмендеуімен сипатталады. Мұның салдары кейде психикалық іс-әрекеттің енжарлығына әкеледі. А. өзіндегі белгілі бір аурудың козуын күту және оның міндетті түрде болатынына өзін сендірумен бірге жүретін организмнің түрлі жүйелерінің бұзылуында көрініс табуы мүмкін. Керісінше оқиға плацебо-эффект (препаратты қабылдағаннан кейінгі) жағдайында көрініс табады.

АГГЛЮТИНАЦИЯ (лат. *agglutinare* – қаз. *желімдеу*) – түбір сөздің соңынан қосымшалардың тізбектеле жалғану тәсілі. А. (жалғамалылық) жаңа бейнені әртүрлі объектілердің бөлшектерін біріктіріп жасау тәсілі. Қиялда *анализ, синтез* әдістері, *агглютинация, схематизация* түрлі *схемалар* мен суреттердің *акцентировка* (бейненің типтік басты белгілерін жасау) тәсілдері жиі қолданылады. *Қиялдағы елестерді топтастырудың қарапайым тү-*

рі агглютинация деп аталады. Осы тәсіл арқылы мифологиялық бейнелер (кентавр, сфинкс, жезтырнақ) мен түрлі механизмдердің, машиналардың конструкциялары (амфибия-танк, судан өте алатын жеңіл танк, аэрошана суға қонып, ұша алатын ұшақ) құрастырылады. А. тәсілі ежелгі Мысыр елінде, сондай-ақ Солтүстік Америка индеецтерінің өнер ескерткіштерінде үлкен орын алған.

АГГРАВАЦИЯ (лат. *aggravatio* – қаз. *салмақ түсіру, ауырлату*) – белгілі бір аурудың белгі нышандарын асыра бағалау. А.-ға истероидтық акцентуация (мінез-құлық ерекшеліктерінің шектен тыс айқын көрінісі) сырқатына шалдыққандар, психопатиялық аурулар, сондай-ақ түрінен айқын психикалық өзгерістер байқалатын егде жастағы адамдар бейім келеді. А-ны қара басының қамы үшін өзінде жоқ ауруды сылтаурату тәрізді айла-амалдан айыра білу керек.

АГНОЗИЯ (грек. *a* – қаз. *теріс бөлшек* + *gnosis* – қаз. білім) – *бас миы жоғарғы бөліктерінің зақымдану салдарынан адамның қабылдауында танып білу қабілетінің бұзылуы*. Танымдық әрекеттердің (үрдістердің) көру, есту, сипау және басқа түрлерінің зақымдалғанын анық байқауға болады. Мыс., мидың жұлын алабы зақымдалса, адам өзі көріп тұрған суреттерінің бейнесін дұрыс пайымдай алмайды. Оның тек жеке бөлшектерін ғана қабылдайды. Ол сөйлей алса да нәрселердің мәнді белгілерін мәңсіз белгілерінен ажырата алмайды. Ондай адамдардың ақыл-ойы қалыпты болып көрінгенімен қабылдау үр-

дісінде ақаулық байқалады. Олардың кеңістікті қабылдауы (сипап сезуі, қимыл-қозғалысы) көру тітіркендіргіштерін күшейту арқылы ғана іске асады.

Мидың желке алабы мен төбе бөлігінің төменгі алаптарының зақымдалу салдарынан кеңістікте дұрыс бағдар таба алмайды. Ауру өздігінен киіне алмайды, киімдерінің етек-жеңін, шалбарының балағы мен ышқырлығын, камзолының жағасы мен етегін шатастыра береді, өз төсегін де сала алмайды. Ұстаған заттарының тік және көбеу жағдайын ажырата білмейді. Сіріңке шырпыларынан құрастырылып көрсетілген геометриялық фигураларды өздігінен құрай алмайды, әріптердің таңбасын оңды-солды ауыстырып жазады, қолының саусақтарын дұрыс атап көрсете алмайды. *Есту А. - сына ұшыраған адамдар нәрселерді дыбыстарына қарай ажырата алмайды, сағат механизмінің соғуын, қоңыраудың сылдырын, иттің үргенін де ажырата білмейді.*

Ондай адамдардың танып білуіндегі кемістіктері мидың самай алабының зақымдалу салдары екендігі анықталған. Ондай адамның есту қабілеті болғанымен, айтылған сөздерді ол дұрыс түсіне алмайды. *Ал, сипап сезімдері зақымдалған адамдар өздерінің көрген нәрселерін көздерін жұмдырып, сол нәрселерді сипап арқылы байқап көргенде оларды танып біле алмаған.* Мұндай кемістік мидың төбелік алабының зақымдалғанын білдіреді. Адамның танып білу қабілетінен ажырау себептерін зерттеу нәтижелері ондай адамның зақымдалған мүшелерін емдеп, оқу-тәрбие істерінде арнайы амал-тәсілдер қолданып, оның қабылдауын

қалыпқа түсіруге болатындығын көрсетеді. *А. – ми сыңарларының локалды зақымдануы салдарынан адамның бұрын көргенін, естігенін, түйсінгенін қайтадан тани алмауы.*

А. төмендегідей жіктеледі: 1) визуалды А. – көз өткірлігінің сақталуының өзінде объектілерді, заттар мен олардың кескіндерін тұтас тани алмау, оларды бөлшектей алмау; 2) тактильді А. – заттар мен объектілерді сипап ұстауда оларды тани алмау немесе өз денесінің локустарын танудың бұзылуы, соматоагнозия деп аталатын дене құрылымы жөнінде абстракциялық, бұрмаланған түсінік; 3) кеңістіктік А. – заттар мен олардың кескіндерін қабылдаудың сақталуында адамдардың түрлерін тани алмау; 4) есту А. – естудің фонематикалық қасиеттерінің, яғни сөйлеудегі дыбыстарды ажыратудың бұзылуы; 5) әріптік А. – оқудың бұзылу түрлерінің бірінің негізінде жататын А. түрі; 6) симульандық А. – бір мезгілде қабылданатын заттар мен құбылыстардың санының күрт азаюы.

АГРАФИЯ (грек. *a* – қаз. *болымсыздық қосымшасы және grako – жазамын*) – сөйлеудің әртүрлі жағдайында пайда болатын жазудың бұзылуы не жазу қабілетін толық жоғалтудан немесе сөздерді өрескел бұрмалаудан, буындар мен әріптерді тастап кетуден, әріптер мен буындарды сөз етіп қосуға қабілетсіздіктен, т.б. көрінеді. А. балаларда мидың органикалық жетпе дамымауымен байланысты тілінің жалпы дамуы кенжелеп қалуының бір көрінісі; нашар естудің немесе саңыраулықтың салдарынан сөздерді дыбыстық талдаудағы кінәраттармен

байланысты сөйлеудің бұзылуынан көрінуі мүмкін. А. ми сырқатына байланысты сөйлеудің түрлі бұзылулары салдарынан пайда болатын жазу қабілетінен айырылуы деп те айтады. А. жазу қабілетінен толық айырылу немесе сөздерді тұрпайы түрде бұрмалау, буындар мен әріптерді тастап кету, әріптер мен буындарды сөзге біріктіре алмауда көрініс табады.

АГРЕССИВТІЛІК – қастандылық, өшпенділік. Жеке адамның басқаларға және қоршаған әлемге шабуыл, қастандық жасау тенденциясын көрсететін қасиеті немесе мінезінің бітісі. А. – адамның басқа адамдарға, жануарларға және қоршаған өмірге қатынасында өшпенділік жағдайында көрінетін мінездің ерекшеліктері. А. әрекеттер моральдық және құқықтық сипаттармен түсіндірілмейтін, ешқандай объективті себептерсіз туындайтын өшпенділік, көбінесе, өзін қорғау немесе басқа адамдарды қорғауда көрінетін сипат.

АГРЕССИЯ (лат. *aggressio* – қаз. *шабуыл жасау*) – әлеуметтегі адамдардың арақатынас тәртібінің талаптарына қарама-қайшылықты себептенген деструктивтік қылық. А. объектілерге зиян келтіреді немесе психологиялық қолайсыздықтар (қайғыру, қорқыныш, басымдық, басқаның пікірін күшпен басып тастау т.с.с.) туғызады. А. бірнеше түрге бөлінеді:

1) басқаларға күш көрсететін;
2) вербалдық А. – айқай, шу, қорқыту, табалау, ұрысу сияқты вербалды реакцияның мазмұны арқылы жағымсыз сезімдермен танытатын; негативті сезімдерді вербалды реакция-

лардың түрлері (ұрыс-керіс, шыңғыру) арқылы да, сондай-ақ мазмұны арқылы да (қорқыту, қарғау, балағаттау) шығару;

3) тікелей А. – нақты объектіге немесе біреуге бағытталған; жанама А. – басқа адамға жанама жолмен бағытталған. А. (жаман өсектер, қалжыңдар және т.с.с.);

4) А. сондай-ақ бағытсыз, ретсіз жүзеге асатын әрекеттер – айқай, аяқпен топырлау, үстелді жұдырықпен соғу және т.б. түрінде көрінетін ашу;

5) инструменталды А. – қандай да бір мақсатқа жетуге құрал ретінде көрініс береді;

6) аутоагрессия – өзін-өзі кінәлау, өзін-өзі қорлау, өз денесіне физикалық қиянат жасау, өзін кемсіту, тәнін зақымдау, кейбірде өзін өлтіруге дейін баруынан көрінеді;

7) қастандық (қастық) А. – біреуге әдейі зиян келтіру немесе объектіні зақымдау мақсатымен жасалады;

8) альтруистік А. – басқалардың шабуылынан қорғау мақсатымен сипатталады.

А. – адамдар қауымдастығында бірлесіп өмір сүру нормалары мен ережелеріне қарама-қайшы келетін, өзі бағытталған өлі немесе тірі объектіге нұқсан келтіретін, біршама мақсатты түрде жүзеге асатын деструктивті мінез-құлық. Әдетте А. салдарынан тірі объектілерде қорқыныш, үрей, қысылу туады. А. жаман қалжыңдар, өсек, тіптен кісі өлтіру, өзін-өзі өлтіруге дейін және т.б. баратын қиялдағы қастық ойдан шығарылған түрлі қиянатты әрекеттер. А. әрекеттер қандай да бір мақсатқа жету тәсілі (инструменталдық А.), психикалық кернеуді босату амалы, сана астында

тұншыққан қажеттілікті қанағаттандыру жолы, өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі бекіту түрі ретінде көрініс табады.

АГРЕССИВТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ

(лат. *aggressio* – қаз. *шабуыл жасау*) – адам әрекетінің ерекше формасы, мұндай мінез-құлық субъектінің нұқсан келтіру мақсатымен өзінен басқа адамға немесе адамдар тобына өз артықшылығын білдіріп, қыр көрсетуі немесе күш қолдануға тырысуымен сипатталады. А.м-қ. қарқындылығы мен пайда болу дәрежесі бойынша: жеккөрушілік, жақтырмаушылықтан – тіл тигізуге («вербалдық агрессия») және дөрекі түрде күш қолдануға («физикалық агрессия») дейін түрленеді. Әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан келгенде: жекелеген адамдардың агрессивті мінез-құлықтары жиынтығының, бұқаралық сипаттағы құбылыс ұғымының шеңберіндегі тұлғааралық агрессияның – топтық агрессияға айналуының мәні бар. Шетелдік психологияда агрессивті мінез-құлықтың пайда болуының, себеп-салдарларының сан алуан түсіндірмелері кездеседі. А.м-қ. нақты көріністерін түсіну үшін тұлғалық және ұжымдық әрекеттің жалпы құрылымындағы оның орнын айқындап алған жөн. Мыс., агрессивтік акт субъектінің қорғаныстық жауабына ұксамауына, аффектінің салдары еместігіне немесе А.м-қ. өзіндік мақсат-мүдде мен мәнге ие болып, ерекше тұлғалық және ұжымдық іс-әрекетке (ауытқыған, теріс мінез-құлық) көшуіне және т.б. баса назар аудару қажеттігі.

АҒЫНАН ЖАРЫЛУ – адамның ішкі сырын бүкпесіз білдіріп, болмыс-

тың шындығын жасырмай ақтарып салатын мінездегі ұнамды қасиет. *А.ж. мінезіндегі ақжарқын жайдарылықты, адал ниет пен ақпейілді, таза ой мен әділдікті білдіретін ұнамды сипаттар.* Мінезі ақжарқын адам өзінің ойы мен мақсат-мүддесін, басынан кешірген оқиғаларын, көңіл күйін жасырмай ашық-жарқын білдіреді. Маңындағы адамдарды да өзіндей деп санап, оларға ақпейілдікпен сенеді. Ақкөңіл адал адамның мінез-құлқын қастерлеп, халқымыз «Ақкөңіл адамның аты арымас, тоны тозбас» деген мәтелмен тұжырымдап түсіндірген. Ағынан жарылып сөйлейтін ашық мінезді жайдары адам айналасындағыларға ақниетімен қарайды. Оларға ақпейілі мен көңілшектігін танытады. Ақниетті адамның жанашыр дос-жарандары да көп болады. Оны үнемі құрметтеп, өзара сыйласымды қатынас жасайды. Халық таза ойлы да, әділ де адал адамды дос санап, оның турашылдығы мен шыншылдығына қолдау көрсетіп, оны өзгелерге үлгі-өнеге етеді. А.ж., кішіпейілділік көрсету – адамның жеке басы мен бойындағы ұнамды да жағымды қасиеттері. Ондай қасиеттер адамның кісілік беделін арттырып, халық арасындағы құрметке ие болуына жетелейді.

АДАЛДЫҚ ПЕН АРАМДЫҚ

– адамгершілік құлық талаптары тұрғысынан бір-біріне қарама-қарсы моральдық ұғымдар. *Адалдық* – адамгершіліктің аса маңызды талаптарының бірін бейнелейтін моральдық қасиет. Ол шыншылдық, әділдік, принциптілік, алған міндеттемелерінен жалған сөйлеп, жалғармаушылық, уәдесін-

де тұрушылық сияқты қасиеттерді қамтиды.

А. адам мінезіндегі таза ниет, бағалы да ізгі қасиет. Адамның сана-сезіміне, ар-ұжданына қайшы келмейтін, адами мақсат-мүддені көздейтін, тарихи шындықпен, прогреспен ұштасып жататын іс-әрекеттер. Әрбір қоғамның адалдығы жайында өзіндік пайым-түсінігі бар. Қазақ халқы әрқашан да адамгершілік пен адалдық қасиеттерін кіршіксіз таза ұстауға ұмтылады.

«Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолы өнерлі – қазақтың әулиесі сол», – дейді кемеңгер Абай. А. – адамның жеке басы мен моральдық тұлғасын сипаттайтын қасиет. А. туғаннан пайда болмайды. Ол қоғамның дамуына сәйкес әрбір адамның өнегелі тәрбиесіне, оқып білім алуы мен адал еңбектену процесінде қалыптасып отыратын ізгі қасиет. А. – жеке тұлғалар мен адамдардың абырой-атағын арттыратын ізгі қасиет, адам мінезіндегі аса ұнамды сапа. Адал – араб тілінде «рұқсат етілген», «таза» деген мағына беретін, білімімізге шарифат қағидалары арқылы енген сөз. *Арамдық* – моральдық қасиеттің адалдыққа қарама-қарсы кесепатты түрі. Оған алдау-арбау, суайттық, жымысқылық, ұрлық, опасыздық, екіжүзділік сияқты жаман қылықтар жатады. Халық арамдық бар жерде – сатқындық; әділетсіздік бар жерде – жәбір; жалғандық бар жерде – қиянат болатынын өмір тәжірибесінен анықтаған.

Мұсылман халықтарында «адал, арам» ұғымдарына өте зор мән беріледі. Алғашқысы «жақсы адам» дегенді білдірсе, соңғысы «жаман, онбаған адам» дегенді ұқтырады. Адал – ешкімнің ақысын жеп, ала жібін аттамай, өз

еңбегімен дүние жинап, күн көріп жатқан, ғайбат сөйлемейтін, кісіге қиянат қылмайтын жан; арам – дүниемалы еңбексіз; ұрлық-қарлық, қулық-сұмдық, алдау-арбаудан жиналған, сонымен күн көріп жатқан екіжүзді, обал-сауаппен санаспайтын, жымысқы адам.

Адамдар саналы түрде бірге өмір сүргенде, өздері орындайтын, басшылыққа алатын талаптар жасап, оларды әрі қарай да жетілдіріп, толықтырып отырды. Соның нәтижесінде адамдар өздерінің іс-қимылына, жеп-ішуеріне, әдет-қылықтарына қатысты қойылатын талаптарды, олардың шекарасын анықтаған. Сондықтан олар жеке басының қалауымен өмір сүріп, ойына келгенін істей алмаған. Өздері мойындаған, өмірде сынақтан өткізіп, пысықтаған, қоғамға сыйымдылығын қамтамасыз ететін шарттар аумағында әрекет жасаған.

АДАПТАЦИЯ – *ағзаның, сезім мүшелерінің ішкі және сыртқы тітіркендіргіштерге, орта жағдайына біртіндеп бейімделуі.* А. үрдістері биологияның негізгі ұғымдарының бірі – гомеостазды сақтауға бағытталады. Биологиялық А. ағзаның барлық деңгейлерін қамтиды: молекулярлықтан бастап, іс-әрекетті психикалық реттеуге дейін. Экстремалды жағдайларға А. сәттілігінде жаттығу процестері, индивидтің функционалдық, психикалық және моральдық күйі маңызды рөл атқарады.

А. сондай-ақ теориялық ұғым ретінде гештальтпсихология, швейцар психологі Ж.Пиаже шығарған интеллект даму теориясындағы индивид пен қоршаған орта арасындағы өзара

қатынастың гомеостаздық тепе-теңесу процестері ретінде түсіндіретін психологиялық тұжырымдамаларда да кеңінен қолданылады. Талдағыштар сезгіштігінің тітіркендіргіштердің әсеріне икемделуі.

Нәрселердің бейнесін қабылдау кезінде көз шағылыстыратын жарықтың әсерлігі біртіндеп бәсеңдейді, немесе қараңғы бөлмеге кірген адамның көзі біртіндеп маңындағыларды көре бастайды. Сол сияқты, құлаққа жағымсыз естілетін дыбыстарға да бейімделу түрліше болады. Адамның уақытты түйсініп қабылдауға бейімделуі де әр қилы болуы мүмкін. А. мерзімі бірнеше секундқа, ондаған минуттарға созылады. А. орталық және шеткі жүйке жүйесінің қызметтері арқылы реттеледі. Адамның бейімделуі *биологиялық және психологиялық* деп екіге бөлінеді: *біріншісі*, ағза функцияларының және құрылымының ортадағы жағдайға, шартқа бейімделуі; *екіншісі* адамның әлеуметтік ивдивид ретінде, белгілі талаптарға, жағдайларға, принциптерге, әлеуметтегі және қоғамдағы әдептілік ережелеріне, өзіндегі жекелік қасиеттерін ескере бейімделу үрдісі болып танылады.

Әлеуметтік ортаның талаптарына индивидтің белсенді бейімделу үрдісі психологияда *әлеуметтік бейімделу (әлеуметтену), әлеуметті аккомодация* деп аталады. Қабылдаудың нәтижелілігін арттыру және рецепторларды шектен тыс жүктемеден сақтау мақсатымен сезім мүшелерінің әртүрлі стимулдар ерекшеліктеріне сәйкес бейімделу орын алады. Бейімділік – индивидтің өзін қызықтыратын белгілі бір іске таңдамалы

бағыттылығы. Өмірде кездесетін жағдайларға, ең жақсы түрде бейімделуге ықпал ететін адам қылығы.

АДАПТАЦИЯЛЫҚ СИНДРОМ – адам және жануар ағзасының күшті және ұзақ мерзімді жағымсыз әсерлерден (стрессорлардан) қорғаныш сипатындағы адаптациялық реакцияларының жиынтығы. Стрессорлар әрекеті салдарынан қалыптасатын функциялық күйді стресс деп атайды. А.с. ұғымын 1936 жылы канадалық физиолог Г.Селье ұсынған. А.с. негізгі белгілері болып табылатындар: бүйрек үсті қыртысының ұлғаюы, кейбір бездердің, көк бауырдың және лимфа түйіндерінің кішіреюі, ыдырау процестерінің көбеюі салдарынан зат алмасудың бұзылуы. А.с. дамуында әдетте үш кезеңді бөліп көрсетеді: Біріншісі – үрей кезеңі – бірнеше сағаттардан басталып, бірнеше тәулікке дейін созылатын күйге қарсылық кезеңдерінен тұрады. Соңғысында организмнің қорғаныс реакцияларының жинақылығы жүзеге асады. А.с. екіншісі – қарсы тұру кезеңінде – организмнің түрлі әсерлерге төзімділігі артады. Бұл кезең не күйдің тұрақталуына және сауығуына әкеледі. А.с-ның үшінші кезеңі – тозуға ауысып, организмнің өлуіне алып келуі мүмкін. Сенсорлық А. бірнеше түрлері бар. Олар: ауырсыну адаптациясы, иіс сезу адаптациясы, есту адаптациясы, көру адаптациясы, қысымға адаптация, негативті және позитивті адаптация.

АДЛЕР АЛЬФРЕД (1870-1937) – австриялық дәрігер және психолог. 1902 жылдан Фрейдті жақтаушы,

1911 ж. онымен байланысын үзіп, өзінің «даралық психологиясы» концепциясын жасады. Ол АҚШ-та қайтыс болды, мұнда оның көзқарастары психиатрия мен педагогикаға ықпал етті. А. жетімсіздік, «толымсыздық» сезімнен арылуға ұмтылушылықты адам психикасы дамуының негізгі қозғаушы күші деп жорамалдады.

Бұл ұмтылушылық индивидтің шығармашылық белсенділігінің, оның белгілі бір жарымжандығының, әлеуметтік жағдайындағы кемістіктің және т.б. орнын толтыруға мүмкіндік беретін дарындылығының дамуы үшін стимулға айналады. А. былайша дәлелдеді: түс көру, қиял және басқа да сирек кездесетін психикалық құбылыстар, Фрейд пайымдағандай, өткендегі жанға жара салған күйзелістердің бұрмаланған көрінісі емес, жеке адамның өмірлік проблемаларынан туатын «болжап білу» әрекеттері.

А. «өмірлік бағытты», сәби шақта қалыптасатын және жеке адамның өмірлік мінез-құлқының өзегін (қалыбын) жасайтын, оның мінездегі қылықтарды, өмірлік қиындықтарды және т.б. жеңу мәнерін айқындайтын саналы емес «жобаны», «жоспарды» анықтап, тиісті түзету енгізуді «даралық психология» міндеті деп есептеді. Адің көзқарасы адам психикасына, сондай-ақ Сартрдың «экзистенциялық психоанализіне» түрткі болудың әлеум. факторларының маңыздылығын атап көрсеткен неофрейдизм өкілдеріне ықпал етті. Негізгі еңбектері: «Күйгелек мінез туралы» (1912), «Даралық психологиясының теориясы мен практикасы» (1920), «Адамтану» (1927), «Өмірдің мән-мағынасы» (1933).

АДУЫН – адам мінезіне тән өктемдік әрекет. А. адам өзгелерге білдірмек болған ой-пікірін екпіндей сөйлеп, іс-әрекеті мен қарым-қатынасында ірілік көрсетіп, сөзінің үстемдігін білдіреді. Мінез сипатының адуындыққа қарама-қарсы мағынасын білдіретін екі жағы бар: бірі – адамның ойы мен сөзі жүйелі келіп, шындықты, іс-әрекеттің ақиқаттығын білдіретін болса, сөйлеушінің айтқандарын тыңдаушылар дұрыс қабылдап, оған әсерленеді. Ал екінші жағы – керісінше, А. адамның ойы мен сөзі істің мән-жайын білдіре алмайтын тек байбалам салу деп санап, оның айтқандары шындықпен жанаспайтын ірілік пен өркөкіректі білдіретін жағымсыз әрекет деп бағаланады. Ондай адамды жұрт ақыл-ойы таяз адам деп әжуалайды. А. бір жағынан батылдық әрекет деп саналады. Өйткені ондай адам ісінің шындығына көзі жетіп, ойындағы мақсат-мүддесін тайсалмастан батыл түрде білдіреді. Кездескен кедергілерден зиян шегемін деп қорықпайды, шешімі қиын істерге батыл кірісіп, оның пайдалы нәтиже беретіндігіне сенімді болады.

АЖИТАЦИЯ – өмірге қауіптілік, апаттық жағдайлар және т.б. психогендік факторларға аффективті жауап. Ол абыржу, үрейлену, қорқыныш, мақсатты әрекеттердің жоғалуы, жылдам, түсініксіз сөйлеумен бірге жүретін адамның қимыл-қозғалыстық қозуынан көрініс табады. А. күйіне түскен адам тек қарапайым автоматты әрекеттерді ғана жасауға қабілетті. Бұл жағдайда адамда бостық сезімі, ойлардың жоқтығы пайда болып, құбылыстар арасында күрделі бай-

ланыстарды тұрғызу, ойлау қабілеті жоғалады. Мұндай күй айқын вегетативті көріністерге ие болады: бозару, тыныс алудың жиілігі, жүректің соғуы, қолдардың дірілдеуі және т.б. А. психологиялық норма шегіндегі патология алдындағы күй болып есептеледі. Апат жағдайында ол сасқалақтау түрінде көрінеді.

АЗҒЫНДЫҚ – жеке адамның мінез-құлқы мен қылығы, іс-әрекеті туралы жалпыға ортақ көзқарас тұрғысынан берілген мейлінше жағымсыз моральдық баға. Ол индивидтің адами қасиеттерден ада болып, моральдық нормалар мен талаптарды орындаудан, мойындаудан қалғандығын білдіреді. Мұндай халге адам зардапты (кеселді) құмарлықтарға салынып, тіпті оның зиянды екенін білген күннің өзінде, одан бас тартуға өз бойынан күшжігер таба алмауынан болуы мүмкін. Ішімдік, нашакорлық, жатыпішер жалқаулық, масылдық және т.б. жеңіп, кеселге айналғанда, адамның ақылесі топастанып, сезімдері көмескіленеді. Адамдардың бойындағы жақсы қасиеттердің бәрінен жатырқап, жауығатын, көріп-біліп тұрса да, қасақана, өзінікін жөн санайтын болады. Осының бәрі жүйкесін тоздырып, психикасын бұзады. Сөйтіп, ондай адам ар, ұят, абырой, адамдық парыз, жауапкершілік сезімдері мен түсініктерінен жұрдай болады. Адам баласы деген аты болмаса, оған тән барлық қасиеттерінен айырылған мұндай адамның қылығын (тіршілігін) қазақ «азғындық», өзін «азғын» деп атайды.

АЙҒАБЫЛОВ НОҒАЙБАЙ (1928-2001) – қазақ психологі, 1960 жылы

Ленинград қаласында «6-шы класс оқушыларының таным әрекеттерінің кейбір жақтарын дамытудағы оқу-тарихи суреттердің рөлі» деп аталатын тақырыпта кандидаттық диссертация қорғаған. Ол орта мектеп оқушыларының тарихи атауларды ұғыну ерекшеліктерінің психологиялық негіздерін зерттеген автор. Еңбектері «Бастауыш класс оқушыларының ақыл-ой әрекеті белсенділігін арттыру» (Алматы, 1970.), «Бала мінезінің қалыптасуы және тәрбиелеу» (Алматы, 1970.), т.б.

АЙЗЕНК ГАНС ЮРГЕН (1916-1997) – британ психологі. Психологиядағы биологиялық бағыттың көшбасшыларының бірі. Г.Айзенктің жеке тұлға теориясы диспозициялық теорияның үш негізгі бағытының біреуіне – қатаң бағытына жатады. Бұл бағыт адамның қатаң биологиялық құрылымдары: дене құрылымы, жүйке жүйесі, ми және белгілі жеке тұлғалық қасиеттері арасында қатаң сәйкестік құруға ұмтылады. Мәселен, Г.Айзенк «интроверсия – экстраверсия (тұйықтылық-ашықтық) мидың ерекше құрылымы – ретикулярлық формацияның қызметімен байланысты» деген болжам ұсынған.

АЙКЕЗБЕ, (СОМНАМБУЛИЗМ) (лат. *somnus* – қаз. ұйқы, *ambulare* – жүру) – психикалық аурудың бір түрі. Бұл ауруға ұшыраған адам ұйқылы күйінде жүріп кетеді, кейде өзі білместен, әртүрлі істер, әрекеттер істейді. Мұндай жайттар оның өміріне қауіп туғызуы мүмкін. Оянған кезде түнде не істегенін айтып бере алмайды. А-нің (сомнамбулизмнің) фи-

зиологиялық механизмі гипноз механизміне ұқсайды.

АЙҚАЙ – адам өзінің іс-әрекеті мен қылығына иелік ете алмай, айқайлап тіл қатуы, дауыс көтеріп сөйлеуі. А. әдеттегі сөйлеу мөлшерінен қатты шыққан дауысты немесе үнді білдіреді. «Айқай менің өз үйім, кең сарайдай бөз үйім» деген қазақтың сөзі көңіл күйдің ризашылығын қатты шығарған үні арқылы білдіруі. А-дың ауыспалы түрі ұран салу мағынасында қолданылады. («Айқайлап жауға тигенде, Ағатай – Беріш ұраным!» Махамбет). А. адамдардың іс-әрекетіндегі сезім күйлерін білдіреді. Психологиялық тұрғыдан алғанда, айқайшылдық адамның жағымсыз қасиеті.

АЙМАУЫТОВ ЖҮСПБЕК (1889-1931) – қазақтың ғылыми психологиясы мен педагогикасының негізін салушы. Туған халқымен 60 жылдан кейін қайтадан көрісіп, біртуар қазақ зиялыларының ішінде тәлім-тәрбие, оқу-ағарту мәселелері саласында сындарлы, терең мағыналы ғылыми еңбектерді өндіре жазған адамдардың бірі. Бас-аяғы 5-6 жылдың ішінде оның осы салада 6 кітап жазуы – бұл айтқанымыздың жақсы айғағы. 1924 жылы мектеп мұғалімдері мен педагогикалық оқу орындарында оқитындарға арнап «Тәрбиеге жетекші» (Орынбор, госиздат, 186-бет), 1926 жылы екі кітап, бірі – «Психология» (Қызылорда – Ташкент), екіншісі – «Жан жүйесі және өнер таңдау» (М. Центриздат, 81-бет), 1929 жылы «Комплекспен оқыту жолдары» (Қызылорда, Казгосиздат, 129-бет), мектеп оқушыларына арналған «Жаңа ауыл»

(екінші сыныпқа арналған оқу кітабы, Алматы, 1929-30 жж.), «Сауатсыздықты қалай жою керек?», т.б. жариялады. Мәселен, оның «Тәрбиеге жетекші-сінде» дидактика мен педагогикалық психологияның ғылыми астарлары, ұлт тіліндегі тәлім-тәрбиелік терминдер жүйесі сөз болады. Еңбек төрт бөлімнен, 29 параграфтан тұрады. Осы кітаптың «Дидактика» бөлімінде оның психологиялық негіздері (ынталы оқыту, үйрету әдістері, машықтану жолдары, оқытудағы көрнекілік, оқыту түрлері, т.б.) жиырмасыншы жылдардағы қазақ мектептерінің өмірінен алынған нақтылы мысалдармен терең талданады. Еңбектің төртінші бөлімінде де педагогикалық психологияның кейбір мәселелері сөз болады. Олар: ұстазбен шәкірт ынтымақтастығының басты белгілері, қазақ мектебінде сабақ өткізудің өзіндік ерекшеліктері сөз болады.

Ж.Аймауытовтың психологиялық мұрасы туралы айтқанда, оның «Психология» атты төл оқу құралы толығырақ сөз етуді қажет етеді. Өйткені бұл психология саласында төл тілімізде жазылған ғылыми мәнін күні бүгінге дейін жоймаған тұңғыш дүние екендігі даусыз. «Психология, – деп жазды автор осы кітаптың «Беташарында, – терең ой, терең білім, терең пәлсапаға соғатын пән... өзге білімдер затшылдыққа табанын тіресе де, психология әлі тіреп, яғни нық басқан жоқ... Қарапайым адамға жұмбақ сықылды көрінетін талай нәрселер психологияда қаралады... Себептері, сырлары айқындалады, бұлардан хабары болу, ақыл-ойына ерік беру кімге де болса, керекті. Бұл кітапты алдымен бала оқытушыларға

ұсынамыз. Қала берсе кімде-кім әлеуметпен, қоғаммен қатынасып, қызмет ететін болса, оның бәріне де психология пайдалы кітап деп ойлаймыз. Хат танитын жәй қазақ та, арындамай оқи алса, едәуір білім алар деп сенеміз. Қиын жерлерін салғаннан ұқпаса оңай жерлерін оқып көрер, сөйте-сөйте біріне тісі батар». Оқырманьына осылайша ой сала келіп, Жүсіпбек «Психология нені сөйлейді?» дейтін бірінші тарауда осы ғылымның екі жарым мың жылдық тарихынан біраз мағлұмат береді. Бұл жерде рационалистік (ақыл-ой), эксперименттік (тәжірибе) психологияның жай-жапсарын баяндайтын беттері өте тартымды. Кітаптың екінші тарауында адамның жан-дүниесін, мінез-құлқын, зерттеуді қайтіп ұйымдастыруға болатындығын айта келіп (бақылау, анкета, әңгімелесу, тәжірибе әдістерінің мән-жайы), тәптіштеп түсіндіреді. Ол – жан-дүниесінің заңдылықтарын зерттеуде математиканы, оның «болжау қисыны» (теория вероятности) дейтін саласын қалайша пайдалануға болатындығын қазақ топырағында алғаш рет сөз етеді. Кітаптың үшінші тарауы «Тірі заттардың қылығын жалпы мінездеу» (қазіргі терминде «Психика және сана») деп аталады. Мұнда психофизикалық және психофизиологиялық құбылыстар, атап айтқанда, организмнің, тітіркенушілік пен сезгіштік ерекшеліктері, жануар мен адамның дағды, инстинктері (соқыр сезімдері) бұлардың бір-бірінен айырмашылықтары, өсімдіктер дүниесіндегі тіршілік белгісі (тропизмдер) ғылыми талдауға алынады. Осы тарауда академик И.П.Павловтың шартты

рефлекстер туралы ілімінің негізгі қағидалары сөз болады. Автор адам санасының даму жолын тарихи-қоғамдық тұрғыдан дұрыс көрсете келе, қоғамдық (әлеуметтік) психологияның негізгі мәселелерінің (топ, жұртшылық, қоғам, парасат, әдет т.б.) мәнін қазіргі психологиялық түсініктердің төңірегінде тәптіштейді.

«Денедегі кейбір мүшелер, олардың қызметтері» деп аталатын төртінші тарауда жан қуаттарының анатомиялық-физиологиялық механизмдері, яғни жүйке саласы мен оның атқаратын қызметі, қозу, тежелу процестері, ми бөліктері, олардың қызметі, негізгі, сезім мүшелерінің (көз, құлақ, иіс, дәм, тері, т.б.) анатомиялық құрылысы жөнінде мағлұматтар беріледі. Мәселен, адам тәнінің шамшырағы – көздің психологиялық механизмдері өте тартымды, шебер тілмен, дәйекті баяндалған.

Бесінші тарауда эмоция мен сезім, бет пен денедегі түрлі мәнерлі құбылыстардың келбет, көз әлпеті, ым-ишара, т.б. қазақ өмірінен алынған қызғылықты да, нақты деректер арқылы түсіндіріледі. Адамда жиі ұшырайтын сезім, көңіл күйлері (таңсыққойлық, қорқыныш, еліктеу, тентектік, паңдық, т.б.) және бұлардың психологиялық астарлары сөз болады. Түйсік пен қабылдау, перне іліктестігі, ассоциация мен апперцепция, ынта мен ілтипат, ес пен елес, қиял мен шығармашылық мәселелері – алтыншы, сегізінші тараулардың бас тақырыптары. Бұларда классикалық психологияның негізгі қисындары: түйсіктің Бебер-Фехнер тұжырымдаған психофизикалық заңы, Г.Гельмгольцтің резонанс (жаңғырық) теориясы, Беркли қисыны, т.б.

төл тіліміздің өзіндік нақышымен жақсы түсіндіріледі.

Ал психологиялық басты проблемалардың бірінен саналатын ойлау мен сөйлеу, ұғым мен сөз, елестету мен ұғым, ойлау формалары (ұғым, пікір, ой қорытындылары) сияқты күрделі ғылыми категориялардың мән-мәнісі логика, психология ғылымдары тұрғысынан өз дәрежесінде талдау тапқан. Тоғызыншы тарауда ерік-жігер, қажыр-қайрат, бұларды тәрбиелеу жайлы әңгіме болса, оныншы тарауда – ұйқы, түс көру, көз байлау (гипноз), т.б. парапсихологиялық құбылыстар жайлы айтылады. Он бірінші, он екінші тарауларда әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүр, түрлі он, теріс қылықтардың табиғаты, кісі психологиясын әлеуметтік, қоғамдық тұрғыдан қалыптастыру, сондай-ақ мәдениет пен өнердің: дін мен пәлсапаның, жағрапиялық ортаның, тіл мен ауыз әдебиетінің адамның жан-дүниесіне қалайша әсер ететіндігін нақты әрі тартымды мысалдар арқылы түсіндіреді.

Психология оқу құралында сурет, таблица, схема, т.б. түрлі безендірулерге ерекше мән берілген. Бұл айтылғандардың барлығы оқу кітаптарының ажарын кіргізетін, олардың дидактикалық пәрменділігін арттыратын мәнді өлшемдер. Мұнда классикалық психологиядан түпкілікті орын тепкен, күні бүгінге дейін қолданбалық мәнін жоймаған түрлі аспап-құралдардың (спимограф, эстеиометр, кимограф, камертон, т.б.), сондай-ақ көптеген схема, таблицалардың суреттері (жүйке саласының бөліктері, ми жарты шарларының құрылысы, есту, сипап-сезу мүшелері – көз, құ-

лак, тері, жүйке талшықтары, т.б.) орын тепкен.

Ж.Аймауытовтың психология саласында жазған екінші төл еңбегі «Жан жүйесі мен өнер таңдау» (Мәскеу, 1926) өзіне ерекше назар аудартады. Мұнда автор ғылыми психологияда кең тараған анкета, байқау әдістері арқылы Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында қыр қазақтарының ұлт, әлеуметтік ерекшеліктерін ескере отырып, олардың мамандық таңдау жолындағы талпыныстарын тәжірибе арқылы анықтағысы келген. Зерттеудің басты мақсаты: Қазан төңкерісінен кейінгі жаңа заман жағдайында жастарға мамандықты дұрыс таңдай білуге жәрдемдесу. Кітап мысалдарынан сол кездегі қазақ жастарын, кеңсе, заң, т.б. осы секілді әкімгерлік қызметтер, сондай-ақ мұғалімдік, журналистік, сауда, медицина, т.б. мамандықтар ерекше қызықтырғанын аңғарамыз. Автор мамандықтың жаманы жоқ, мұның кез келгеніне икемдік қажет, бұл жәй күнелтудің жолы ғана емес, үлкен өнерді, шеберлікті қажет ететінін айтады. «Әлеумет тұрмысындағы зор кемшіліктің бірі, – деп жазды ол, – әлеуметтің мүшесі – әр адам өз ортасына қызмет етпеу. Кімде-кім өзіне біткен ыңғайға қарай өз жолымен жүріп қызмет етсе, өз басына да, әлеуметке де үлкен пайда келтірмек. Өз орнында істеген адамның жұмысы да өнімді, берекелі болмақ... әр өнер, әр қызмет мемлекетке, әлеуметке керек. Өлеумет те, мемлекет те әр адамның еңбегі берекелі, пайдалы болуын тілейді, «...неғұрлым әр мүшесінің еңбегі жемісті болса, соғұрлым әлеумет тұрғысы да тез оңал-

мақ». «...Бас мақсатын біржола ұмытып, әлеумет қызметіне біржола берілетін адам болуы мүмкін емес, ондай адам кемде-кем. Біреу әлеумет үшін еңбегін көп жұмсайды, біреу бойын тежеп, бас мақсатын көбірек бағалайды. Айырма жалғыз осында... Қайткенде әрі жеке адамның, әрі әлеуметтік пайдасы бірден табылады? Қай уақытта әлеумет тілегі мен жеке адам тілегі тоғысады? – әр адам табиғатына біткен қабілетіне, ыңғайына, зеректігіне қарай өз орнында қызмет етсе, сонда табылады». Бүгінгі нарық экономикасының талап-тілектері, мамандық таңдау мәселесіне басқаша бағыт-бағдар беріп отыр. Қазіргі заманда қандай мамандық иесі болмасын өз ісіне жеңіл-желпі қарай алмайтыны белгілі. Мұны Ж.Аймауытов та сол кездің өзінде қатты ескерткен: «Оқыған азаматтың қызметке тұрлаусыздығы, тез қызып, тез суығыштығы, білімі аз, шалалығы, құрдаурық (демагогтік) боямалылығы, еліктегіш, мансапқорлығы, кеңсешілдігі, пайдакүнемдігі, негізгі мақсат-мұраты жоқтығы, берік жол тұтына алмайтындығы – осының бәрі шын әлеумет қызметкерінің піспеген, шынықпағанын көрсетеді».

Аймауытов сол кездегі кейбір қазақ жігіттері әкімшілік, комиссарлық қызметке шектен тыс әуес болғандығын, бұлардың осы салаға қызығуы, өнер қысқаннан туып отырмағанын, бұл бір жұқпалы дерт сияқты нәрсе деп келемеждейді. Автор осы жерде халқымыздың «Бәрін қойшы болсаң, құл боларсың, бәрің бірдей тойшы болсаң, жын боларсың» деген тамаша мақалын келтіре, өте орынды дәлелдеген. Автор қазақ жастарына егін

салуды үйрен, отырықшы бол, денсаулығыңды күт, шаруа тұрмысыңды түзет, газет, кітап оқуға әдеттен, қысқасы, мәдениетті адам болуға, алуан өнерді білетін кісі болуға тырыс дейді.

Ж.Аймауытов мамандық таңдау жайлы өз пікірлерін жалғастыра келіп: «Жұрттың бәрі – комиссар болғанда, осынша қызметтерді істеуші кім болмақ?» – дейді. Осы сұрақтың жауабын Жүсіпбек былайша түйіндейді: «Әлеумет тұрмысы ондалу үшін онымен бірге әр адамның тұрмысы түзелу үшін – әр адам қолынан келерлік, пайда берерлік іс істеу керек. Әр адам қабілетіне, ыңғайына қарай өз орнында қызмет етпесе әлеуметке пайда орнына зиян келтіреді. Екінші, әр адам өз жолымен жүре алмай бөтен жолға түссе, оның бар таланты (озаттығы) жарыққа шыға алмай жерге көміледі. Ондай адам өмірге разы да болмайды». Автор, мамандық таңдауда адам өзінің жеке қасиеттері мен кейбір туыстан берілетін ерекшеліктерін де (темперамент, нышан, т.б.) ескеру қажеттігін, бұл жерде кісі өзін-өзі басқарып, жеке басын жетілдіруге, кісілікке ұмтылуға ерекше мән берудің маңыздылығын жалықпай қайталап айтып өтеді. Өзінде қандай талант, қандай зеректік, қандай қабілет, бір сөзбен айтқанда, қандай қасиет барлығын білуің қажет. Өзін-өзі танымаған адам, өзгені де тануға шорқақ болады деп тұжырымдайды.

Аталмыш зерттеудің ғылымилығын арттыра түсетін басты ерекшелігі – мұнда еуропалық психолог ғалымдардың осы тақырып төңірегінде жүргізген зерттеу жұмыстарына ерекше көңіл бөліп, солармен салыстыра, са-

бактастыра баяндалатындығында. Мәселен, автор өз тұжырымдарын сол кездегі белгілі орыс психологі А.Ф.Лазурскийдің (1874-1917), сондай-ақ аттары әлемге әйгілі неміс және американдық психологтарына (Джемс, Мюнстерберг, Штерн, т.б.) сілтеме жасап, бұларға өзіндік пікір білдіріп, осы мәселенің анық-қанығына, ұңғыл-шұңғылына ой жүгіртіп, сайып келгенде, күні кешегі көшпелілер психологиясының жаңа жағдайдың әсерімен біртіндеп өзгеріске түсе бастағанын паш етеді.

Ж.Аймауытов психологияның жекелеген мәселелерін өзінің соңғы еңбегі «Комплексті оқыту жолдары» (Алматы, Қазақ» баспасы, 1929 ж.) атты кітабында да жол-жөнекей сөз етеді. Кітап 9 тараудан тұрады, ол педагогикалық курсты тыңдаушылар мен педтехникум студенттеріне арналып жазылған. Онда оқу бағдарламасының жекелеген түрлеріне талдау жасалынады, оның негізгі үш тірегі (жаратылыс, еңбек, қоғам мәселелері) туралы айта келіп, оқудың түп қазығы – еңбек екендігін, мұны шәкірт психологиясына орайластыра жеткізудің қажеттігіне баса назар аударады. Автор «Комплексті оқыту не?» деген сауалға былайша жауап береді: «...бұл өмірдегі сан алуан құбылыстарды, нәрселерді бір тақырып пен пікірдің төңірегіне жинап, қосып, түйдектеп, біріктіріп оқыту».

Автор оқыту барысында шәкірттердің эстетикалық (сұлулық) талғамының ерекшеліктерімен санасу қажет дейді. Халық әндерінің психологиялық жақтарына талдау жасай келіп, ол былай дейді: «Жер, тұрмыс жағдайына қарай, әр елдің сазы (ән-күйі) да әр

алуан, Түркістан елінің әні бұлтарысы жоқ, тік тартар айқай, қайырмасы жоқ, келте немесе бірыңғай болып келеді, түйеге, атқа, есекке мінген адам болып, ауылдан былай шыға беріп: «Ауылың сенің белде еді, аридай», - деп қозғайды. Арқаның әні толқынды, ырғақты, айқайлы, зарлы, қайталамалы, қайыруы ұзын болып келеді. Теріскейдің, батыстың әні мұңды, зарлы, шерлі, желдірме, көй-көй болып келеді». Ж.Аймауытов бұл жерде ұлттық (этностық) психологияға ерекше мән беріп отыр. Автор тәлімгер қауымға арналған тұжырымдарын: «ізденсе, талаптанса, қолдан жасалмайтын шарт жоқ. Құнтталмаған, ізденбеген, соңына түспеген адамның жұмысы еш уақытта берекелі болмақ емес», – деп психологиялық тұрғыдан түйіндейді. Біздегі ұлттық психологиялық терминдердің алғаш жүйеге түсуі де Аймауытов есімімен байланысты. Кей кезде де термин сөздерге ауыр жүк жүктелген, олардың жекелеген ғылымның өзіндік ерекшелігін бажайлап көрсете алуы абзал. Ғылыми ұғымдардың ана тілімізде дұрыс түйінделуі аса мұқияттылықты қажет етеді, сондықтан да біз әрбір терминнің тұрақты орын алуына, біртіндеп ширай түсуіне қамқор болғанымыз жөн. Жасыратыны жоқ, біздер осы күнге дейін терминдік олқылықтан шыға алмай келеміз. Осы айтылғандарға жиырмасыншы жылдардың өзінде-ақ Аймауытовтың ерекше назар аударғаны құптарлық жәйт. Ұлттық ерекшелікпен санасуды термин жасаудың негізгі принципі етіп ұстау – оның термин жасау тәжірибесінің негізгі кредосы дер едік.

Ғылыми терминдік сөздерді автордың таңдау тұрғысы да ерекше назар аудартады. Себебі белгілі бір ұғымның баламасына алынып отырған термин сол ұғымның дәл мағынасын беруі, сондай-ақ оның келешекте қазақ тілінде алатын тұрақты орны қандай болмақ деген мәселе осы тұрғының негізгі мазмұнын белгілейді. Мәселен, автор еңбектерінде кездесетін әсер – впечатление, әуестік – любопытство, балалық – детство, тілек – желание, жан қуаттары – душевные силы, амал – действие, қызмет – деятельность, қылық – поведение, көңіл күй – настроение, мағына – смысл, мақсат – цель, мейірімділік – гуманность, ерік – воля, елігу – влечение, еліктеу – подражание, ұғым – понятие, ниет – намерение, рух – дух, т.б. осы іспеттес психологиялық ұғымдар күні бүгінге дейін төл оқулықтарымызда еш өзгеріске түспей, ұлттық терминдер қорының төрінен орын алып келеді. Ж.Аймауытовтың психологиялық қисындарының негізгі желісі – оның өзі тұжырымдаған мына төмендегі қисындарға келіп саяды: «Тән қуаты болса, жан қуаты да ажарлы болады», «Нашар жаннан – осал мінездер туады...», «Жалынды сөз, жалынды жүректен шығады...», «Баланы іспен емес, сөзбен, үлгімен, ақылмен үйреткен адам сорлы... Адамның денесі қандай мысқалдап өсіп, жетілетін болса, пікірі де сондай, бірте-бірте жетіліп, өркенделмек... Ерлік, қайрат үнемі ірі жұмыста көріне бермей, күндегі уақтүйек жұмыста да көрінуі керек...», т.б. Аймауытов кітаптарының ерекше назар аударатын тағы бір басты ерекшелігі – бұлар төл тіліміздегі тұңғыш психологиялық дүние болумен қатар

бұрынғы Кеңес елін мекендеген түркі тектес халықтар тілдерінде алғаш жарық көрген бірден-бір туындылар екендігінде. Өйткені, қырқыншы жылдарға дейін әзірбайжан, өзбек, түркімен, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт тілдерінде ұлттық-психологиялық еңбектердің жарық көрмегенін ескерсек, осы басылымдардың бағасы өлшеусіз арта түседі. Әрине, осындай өресі биік ғылыми түйіндері бар төл туындылардың сол кездегі отандық психологияның ғылыми сара жолға түсе қоймағанын, тіпті шет аймақтағы Қазақстан түгіл, Орталықтағы ғылым ордаларында да (Мәскеу, Петроград, т.б.) белгілі ғалым-психологтар (К.Н.Корнилов, В.М.Бехтеров, П.П.Блонский, т.б.) ескі түсініктерден арыла алмағанын ескерсек, сондай қарбалас кезеңде жазылған Аймауытов кітаптарын қазіргі ұлттық игілікке айналдыру, тіпті оларды орыс не еуропа тілдерінің біріне айналдыру – кезек күттірмейтін шұғыл еңбектердің бірі болмақ.

АЙТЫС – қазақтың ауыз әдебиетінде ежелден қалыптасқан поэзиялық жанр, топ алдында қолмақол суырып салып айтылатын сөз сайысы, жыр жарысы. Осынау халқымыздың ерекшелігі психологиялық тұрғыдан ізде-се таптырмайтын деректердің бірі. А. психологиялық сипатын тұңғыш рет проф. М.Мұқанов өзінің «Ақыл-ой өрісі» (Алматы, 1980) кітабында талдауға алған. 2005 жылы проф. С.Бердібаева «Қазақ айтысының психологиялық мәселелері» атты докторлық диссертация қорғады. Осы зерттеушілердің айтуынша *А. көшпелі халықтардың, әсіресе қазақ халқының*

ойлау және сөйлеу ерекшелігін, мінезі мен темпераментін, ішкі жандүниесін, ерік-жігер, қажыр-қайратын көрсететін қайталанбас психологиялық құбылыс екендігін нақты деректер келтіру арқылы дәлелдеп шықты. Дейтұрғанмен қазақ айтысының әлде де ашылмаған психологиялық сыры мен қыры жеткілікті. Осы мәселені зерттеу қазіргі Қазақстан психологтарының аса өзекті проблемалары болуы тиіс.

АКАЛЬКУЛИЯ (грек. *a* – қаз. *бекерлеуші сөз бөлшегі* + *calculatio* – калькуляция, сан, санау) – баланың санды білмей, есептеу амалына қабілетсіздігі. Мұндай қабілетсіздік орталық жүйке жүйесінің ауруға ұшырауы себебінен болады. Жүйке қызметіндегі бұл аурудың ошағы ми жарты шарының сол жақ сыңарындағы төбелік алаптың желке бөлігінде орналасқан. Қабілетсіздіктің бұл түрі (ми қабығындағы жасушалардың зақымдалуына орай мидың өзге алаптарына жайылуы) кейбір кем-ақыл балаларда байқалады. А. ауруына ұшыраған балаларға арнайы әдістер арқылы оқу іс-әрекеттері ұйымдастырылады.

АКИНЕЗИЯ (грек. *akinesia* – қаз. *қимыл-қозғалыс*) – адамның өздігінен аяқ-қолын қимыл-қозғалысқа келтіре алмай қиналуы. Ондай адамның қол-аяғы мен өзге мүшелерін жансыздандыратын аурудың түрі. Мұндай кеселге адам долданып ашу-ызаға булыққан кезінде ұшырауы мүмкін. Аурудың бұл түрі кейбір жағдайда адамды әлсіздендіріп, қимыл-қозғалыс әрекеттерін баяулатады. Бұл жайт

гипокинез деп те аталады. Ауруды емдеу оның түрі мен сипатына орай жүргізіледі.

АККОМОДАЦИЯ (лат. *accomodatio* – қаз. *көз үйрету* (үйрену); *көз үйрену*). А. – Ж.Пиаженің интеллекттік даму теориясындағы субъектің сыртқы орта әсерлеріне жауап қайтару тенденциясының бірін білдіретін ұғым. Жалпы, индивид сырттан келетін әсерлерге екі түрлі, бір-біріне қарама-қарсы үрдіспен – ассимиляция және А. – жауап береді. Егер субъектіде қамти алмаса, онда бұл схемалар қайта құрылып, жаңа объектіге қарай бейімделеді. Сөйтіп, жаңа жауап қату тәсілі пайда болады. Демек, субъект схемаларының объектіге төселуі А. деп аталады. Субъект мінез-құлқының әрбір актісінің ұйымдасуын білдіретін белгілі бір құрылымның динамикалық аспектісін адаптация құрайды. Ол ассимиляция мен аккомодацияның арасында тепе-теңдік орнауынан, осы екі процестің үйлесуінен пайда болады. Өсе келе, баланың ақыл-ойы жетіледі. Ол біртіндеп, тікелей қабылдаудың әсерінен босап, реализмнен объективизмге өтеді. Мұның өзі бала ойлауының эгоцентризмнен арылуын білдіреді. А. – (Ж.Пиаже теориясында) қалыптасқан білімді, икемділікті және дағдыларды пайда болған жаңа жағдайларға сәйкестендіріп өзгерту.

АКМЕ – тұлғаның дамуының жетілгендігі және іс-әрекет пен шығармашылықта едәуір жоғары жетістіктерге жетуімен сипатталатын, оның соматикалық, физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік күйі. Бұл

күй адамның жасымен байланысты және шамамен 30 жастан 50 жас аралығын қамтиды. Кейбір творчестволық тұлғаларда ол әрі қарай да жалғасуы мүмкін. Математика саласында ең жоғарғы жетістіктер 30 жасқа келеді, ал көркем әдебиетте – 50 жастан кейін және т.б. А. күйінен кейін адамның организмінде инволюциялық процестер пайда болады. Бұл олардың кейбір физиологиялық және психологиялық функцияларының әлсіреуінде, еңбек қабілетінің төмендеуінде және т.б. көрініс табады. Адам жетілуінің жоғарғы шыңы (акме) – оның өмірінің ұзақ уақытын қамтитын кезеңнен тұратын және әрқашан да оның қаншалықты азамат, белгілі бір іс-әрекет саласының маманы ретінде қалыптасуын білдіреді. Сонымен қатар, акме ешқашан тұрақты болып табылмайды, ал ол аз немесе көп вариативтілікпен, өзгергіштікпен айрықшаланады. Антикалық өмірбаяндарда «акме» деп өмір мен шығармашылықтың жоғарғы нүктесін, ең жақсы кезеңін атаған. Қазіргі заманғы акмеологияны – «гүлдену кезеңі» жөніндегі ғылымды – ең алдымен, әртүрлі мамандықтардағы адамдар қай жаста оған жететіні және осы деңгей қанша уақыт тұра алатыны қызықтырады. А. басты проблемасы болып табылатын – ол өмірдің белгілі бір кесіндісі емес, ал кез келген кезеңді гүлдендіре алатын жасампаздың өзінің рухының күйі.

АКМЕОЛОГИЯ – адамның кемелдену кезеңінде, әсіресе оның осы жастың едәуір жоғары жетістіктеріне жету жағдайындағы даму феноменологиясын, заңдылықтары мен меха-

низмдерін зерттейтін жаратылыстану, қоғамдық және гуманитарлық пәндердің түйісуіндегі ғылым саласы. А. ұғымын жетілген адамдардың дамуы жөніндегі ғылым ретінде ең алғаш 1928 жылы Н.А.Рыбников ғылыми айналымға енгізді. А. маңызды проблемалардың бірі – адамның кемелденген жасында өзін-өзі жан-жақты көрсете білудің алғышарттарын жасайтын оның жас кезінде қалыптасуы қажет сипаттамаларды айқындау. Адамның 50 жастан кейін де тұлғасының сақталып, шығармашылық қуатын арттыруда әртүрлі психофизиологиялық жаттығуларды, аутогенді жаттығуларды, сондай-ақ түрлі ойындарды, ақыл-ой еңбегін, музыканы қолданудың тиімділігін дәлелдейтін зерттеулер де бар.

АКСЕЛЕРАЦИЯ – соңғы 100-150 жылдар ішінде балалар мен жасөспірімдердің соматикалық дамуы мен физиологиялық жетілуінің тез жүруі. А. дененің салмағы мен көлемінің артуында, жыныстық жылдам жетілуде көрініс табады. Соңғы зерттеулердің статистикалық мәліметтеріне сүйенсек, соңғы жүз жыл ішінде балалардың туғандағы бойының ұзындығы шамамен 0,5-1 см-ге, ал салмағы 100-200 г өсті; 5-7 жастағы балалардың бойы әрбір он жылда 1,5 см, ал салмағы 0,5 кг өседі; мектеп жасындағы балалардың бойы 10-15 см өскен. Жыныстық жетілу орташа алғанда 1-2 жасқа ерте басталады. Кейбір дәстүрлі қатынастардың, оқыту-тәрбие жағдайларының сақталуы жағдайында мұндай жасөспірімдерде психологиялық бөгеттер мен шиеленістер, мінез-құлықтың аффективті түрі кө-

рініс табады. Сонымен қатар, психологиялық А. түсінігі де бар, ол – балалардың ақыл-ой дамуының, жан қуаттарының түрлі әсерлерге орай тезірек дамуы.

АКСИОЛОГИЯ – тұлғаның, топтың, ұжымның, қоғамның материалдық, мәдени, рухани, адамгершіліктік және психологиялық құндылықтары жөніндегі ілім. Жалпы адамзаттың тіршілігі болмыстағы құндылықтарды орнықтырады, әрбір қоғамда құндылықтық-нормалар жүйесі қалыптасады. Қандай да бір құндылықты өлшеу мен бағалау уақыт өте келе өзгеріп отырады. *А. тұлғаның, дүниенің, әділдіктің өзіндік құндылығы жөнінде тұжырым жасайды.* Адаммен қабылданған құндылықтар оның өз субъективті құндылықтық бағдарларын құрайды. Құндылықтардың қарама-қайшылықсыздығы тұлғаның біртұтастығын сақтайды.

АКТИВАЦИЯ (лат. *activus* – қаз. *әрекетшіл*) – негізінен, іс-әрекетке даярлық ұғымын білдіреді. А. – жүйке жүйесінің қозу және реактивтілік деңгейін сипаттайтын күйі. А. өзінің психологиялық механизмдері бойынша әртекті болып табылады. А. мидың лимбикалық және ретикулярлық жүйе құрылымдарын қамтитын жүйке жүйесі бөлімдерінің жалпы әсерлерімен анықталады. Осы әсерлердің балансының өзгеруіне қарай А. вегетативті көрсеткіштерде – жүрек соғысының жиілігі, тері қарсылықтары, артериалды қысым, тыныс алудың өзгеруінде белгіленген сапалық ерекшеліктері де өзгереді. А. ұзақ мерзімді – тоникалық және

қысқа – физикалық болады. Оның жалпы сипаттамасы болып табылатын жүйке жүйесінің А. мен жеке ми құрылымдарының А., сондай-ақ психологиялық А. мен физиологиялық А. ажырату қажет. Активация: жеке-даралық деңгей – әрбір адамның өзіне тән А. деңгейі. Оның фонында адамның әдеттегі іс-әрекеті жүзеге асады. Бұл деңгей – жеке-даралықтың табиғи детерминациясы болып табылады. Активация: оптималды деңгей – жүйке жүйесі күйінің мінез-құлық әрекетіне максималды сәйкес келу деңгейі. Осының салдарынан іс-әрекет үлкен тиімділікпен орындалады.

АКТУАЛАНДЫРУ – *актуалис* деген лат. сөзі. Мәселелер мен құбылыстардың мән-жайын ашып көрсетіп, нақты іс-әрекетке айналдыру. А. психологияда бұрын әсер еткен бейнелерді есте тиянақты сақтау. А. бейнелер мен қимыл-қозғалыстарды, ой жүйесі мен айтылған сөз тізбегін анық жаңғырту әрекеті.

АКЦЕНТОР ӘРЕКЕТІ «*акцентор*» – «*қабылдаушы*» деген лат. сөзі. Бұл – зат. Ол атомдарға, электрондарға және өзге де заттарға қосылып, орталық жүйке жүйесінің қызметін жандандырады. Нейродинамикалық сипаттағы әрекеттер. А.ә. жүйке жүйесінің қызметінде реттеледі. Ұғымды П.К.Анохин енгізген. Орталық жүйке жүйесінің қызметін белгілейтін гипотетикалық психофизиологиялық аспап және шынайы орындалған әрекетпен ұштасатын болашақ әрекеттің нәтижесін көрсететін модель.

АҚКӨҢІЛДІК – мінездің түрі, адам баласының аяулы қасиеттерінің бі-

рі. Ақкөңіл адамның басқалармен қарым-қатынасына ізгі ниеттілік, шынайы тілектестік, ілтипаттылық пен жайдары қабақ, жарқын жүзділік тән. «Ақкөңілдің аты арып, тоны тозбас» деген халық нақылында бұл тамаша адамгершілік қасиетке ие кісінің мінездемесі дәл де нәзік бейнеленген. Мұндай адамдар – баршаның ісі ілгері бассын, көптің көңілі өссін, төңірек түгел болып, жұрттың жүзіне жайдарылық нұры жайылсын деп тілейді, соған өздерінің көңілі көншиді. Олар сұратпай-ақ, басқаға көмектесуге әзір тұрады, басқаны көңілдендіруге, шаттандыруға, қиындықтан құтқаруға құмар. Халық ондай адамды ақжүрек кісі деп марапаттап, құрметтейді.

АҚНИЕТ – көңілі таза, пейілі ақ, адал адамның мінезіндегі құнды қасиет. Ниет адамның ықылас-ынтасын білдіретін психологиялық сипат. Ол адамның мінезімен, ерік-жігер, мақсат-мүддесімен сабақтас. Халқымызда «Асына тойғызбасаң да ниетіңе тойғыз» дейтін мақал осы жайтты білдіреді. Халық ашық-жарқын мінезді адамды құрмет тұтып, оған ізет көрсетіп отырған.

АҚТАМБЕРДІ ЖЫРАУ (1675-1768) – әйгілі батыр, жауынгер, әскербасылардың бірі. Оның ақындық таланты тым ерте танылып, өзінің жалынды жырларымен халықты жат жұрттық басқыншыларға қарсы күреске жігерлендіреді. Жырау толғауларында көшпенділердің өзіндік психологиясы көрініс тапқан. Көшпенділер ежелден ақкөңіл, қонақжайлылығымен, меймандостығымен баршаға мәшһүр. Осынау ұлттық қасиет Ақтамберді

толғауларындағы басты тақырыптардың бірі. Жырау түсінігінде қазақ үшін байлық – мал.

Малдың еті, сүті – тамақ та, жүні, терісі – киім. Мал – халқымыз үшін көпше көлігі, мінсе жүйрігі болғанын жеріне жеткізе айта келіп, жырау жас ұрпаққа айтқан ақыл-кеңестерінде осы төрт түлікті бағып-қағу үшін қалтқысыз еңбек ет, малшылық кәсіпті сүй, жай сүюден ештеңе шықпайды, оның тілін, бабын таба білуің қажет дейді. Мал атаулының қадір-қасиетін тебірене жырлаған жырау, сайып келгенде жастарды шаруашыл, еңбекқор болуға шақырады да, оларды бірлікке, таулыққа, ата-ананы сыйлауға, туған жерді басқыншы жаудан қорғай білуге, ержүректікке, батыр болуға үндейді. Өзі жөнінде бірде ойшыл ақын былай дейді: *Жақынға қылман зорлықты! Дұшпаннан көрген қорлығым, Сары бу болды жүректе, Он жетіде құрсанып, Қылыш ілдім білекке. Жауға қарай аттандым, Жеткіз деп құдай тілекке!*

Ақындық даңқымен қатар палуандық, батырлық даңқы қатар шыққан Ақтамберді жырау творчествосындағы басты мотив – жастарды ерлікке, батырлыққа баулу, оларды дұшпаннан именбеуге, жауды құрақша жапыратын шабуылға жігерлендіру. Жыраудың өз басында жастар өнеге алатын қасиет көп. Мына төмендегі жолдарда ол өзінің батырлық тұлғасын көрсету арқылы, әрбір қазақ жасы дәл осындай болу керек деген идеяны айтқысы келеді. Енді сөзді қарт жыраудың өзіне берейік: *Жауға шаптым ту байлап, Шепті бұздым аңғайлап, Дұшпаннан көрген қорлықтан, Жалынды жүрек қан қайнап, Ел-жұртты қорғайлап,*

Өлімге жүрміз бас байлап... Жуылмай қастың қанымен, Намысқа тиген кір кетпес.

Ауыр жеңілістерді, дүркірей қашқан босқыншылықты көзімен көріп, ойрат басқыншыларына қарсы күресті ұйымдастырушылардың алдыңғы сапында жүріп, елге ұйытқы болған Ақтамберді жырау өз заманының талабын, өз ортасының тілек-мүддесін білдіріп, бүкіл қазақ болып атқа қонуды, сөйтіп, дұшпанға қирата соққы беруді армандайды. Ақын толғауларынан алға қойылған айқын мақсат, оны жүзеге асырудың жолдары, нақты жоспарлар, келешектен үміттену («Үмітім бар ақырдан»), асқақ арман көрінеді. Ерте есейген, көргені мен түйгені көп, өмір тәжірибесі мол Ақтамберді жырау халқының келешегі жайлы көп армандаған.

Жырау арманы – халық арманы. Астына арғымақ мініп, ақ кіреуке сауыт киіп, қоңыраулы, жалаулы найза көтеріп, көп қолмен жауға тиісу, оны дүркіретіп қуу, сөйтіп, туған жерді дұшпаннан азат ету – сол кездегі әрбір қазақ баласының асыл арманы болды. Жырау халықтың басына ауыр күн туған жағдайларда да олардың жарқын болашақтан күдерін үздірмей, жаудан үдере қашқан елге зор қуат береді. Жұртты жауға қарсы жаңа күреске, жеңіске жұмылдырады. «Арманы жоқ жігіттің дәрмені жоқ» дегендей, осындай асқақ арман тек Ақтамберді жырау секілді ерік-жігері күшті, қайсар мінезді адамнан ғана табылатын қасиет.

Халқымыз ежелден ақкөңіл қонақжай, меймандос ел болған. Меймандостық – бейбітшіліктің символы іспеттес. Көшпенді ата-бабаларымыз

қашанда бейбітшілікті аңсаған. Өз бетімен ешкімге ұрынбаған. Той-думан, ас беру, қыз ұзату т.б. осындай ұлы жиындарда салтанат шеруі бірінен-бірі асып түсіп, ақ дәм, ақ дастарқан жаюлы тұрған. Ұлттық психологияның осы жағы Ақтамберді толғауларындағы басты тақырыптың бірі сияқты. Мұны төмендегі жолдардан жақсы аңғаруға болады. *«Ойпаң жерге он отау, Қыраң жерге қырық шатыр тігіп, Қонағымды жайғасам! Пышақтан малым кетпесе, Қазаным оттан түспесе, Ауылдан топыр үзілмей, Ошақтың оты өшпесе, Он кісіге жараса, Бір кісіге арнап тартқан табағым».* Патриархалдық-феодалдық қазақ қоғамының бел баласы Ақтамберді бірде: «...Бұландап жүрген жігіттің, Жомарт қолын жоқ кесер», – деп жырлайды. Көшпелі қазақ елі үшін өмірінің қуанышы, тіршілік көзі болған мал тақырыбына Ақтамберді өз толғауларында қайта-қайта оралып соға берген. Жырау ұғымында халқымыз үшін мал асылы – жылқы. *«Жылқыдан асқан мал бар ма? Биенің сүті сары бал, Қымыздан асқан дәм бар ма? Желіде құлын жусаса, Кермеде тұлпар бусанса, Сәні келер ұйқының, Жылқы қолдан тайған соң, Қызығы кетер күлкінің»*, – деп «Сары балдай» дертке дауа, шипалы сусын қымызды, жемесең түсіңе кіретін жылқы етін ер жігіттің жан серігі, ең жақын досы болып табылатын сәйгүлік тұлпарды ақын тебірене жырлайды.

Мәселен, сәйгүлік, тұлпар, арғымақ секілді жылқының өзіне тән қасиеттері жайлы «от басар орны отаудай», «ор қояндай қабақты», «сапты аяқтай ерінді», «омырау еті есіктей», «ойынды еті бесіктей» деген теңеулерді жылқы-

ның өзіне тән ерекшеліктерін бес саусағындай білетін адамдар ғана айта алады. Бұл халқымыздың тікелей еңбек тәжірибесінің, мал шаруашылығына орай қалыптасқан ұлттық психологиясының басты бір белгісі. Ақтамберді толғауларында бұдан басқа да тәрбиелік мәні бар ақыл-кеңестер аз емес. Осы орайда жырау көтерген мәселелерді топтастырсақ: бұларда жалғыз жүріп мұратқа жете алмайсың, қайда болсаң да көппен бірге көр; білімнен күшті ешнәрсе жоқ, білімнен сусындау, оған ынтықтану, адамның тіршіліктен көретін негізгі ләззаттарының бірі («Білімді туған жақсылар аз да болса көппен тең», «Білімді туған жақсыға залал қылмас мың қарғыс»), өмірден күдер үзбеу, келешекке үміт арту – ер жігітке тән асыл қасиет («Үмітім бар ақырдан», «Орын тапқан ер жігіт жерсіз болар деймісің»); ата-ананы дұрыстап сыйлай алсаң намысыңа кір келтірмей, мінезінді тізгіндеп оны еркіне жібермей жүрсең өз ісіңе ылғи да есеп беріп, алдына таудай талап қойып, тынбай әрекеттенсең ғана мақсат-мұратыңа жете аласың деп түйіндейді жырау («Әзір Мекке алдында, пейіліңмен сыйласаң, атаң менен анадь», «Намысқа тиген кір кетпес», «Өз мінін білген жігіттің тәлімінде мін бар ма»). Ақтамберді жастарға ел-жұртыңды жан-тәніңмен сүй, бір-біріңмен тату, ынтымақты бол, сонда ғана ойлаған ойыңа, көздеген мақсатыңа жете аласың деп салауатты кеңестер береді («Бірлігіңнен айрылма, бірлікте бар қасиет, татулық болар береке, қылмасын жұрт келеке»).

Жау қолынан азат етілген қазақ жеріне жұртты орнықтыру жолында

қарт жырау – ақын қажымай-талмай қызмет етеді, өз қол астындағы елге жер жыртқызады, егін салдырады. Зерттеуші М.Мағауиннің айтуынша, ол Шыңғыс, Аягөз, Қаракөл өңірінде тоған қаздырған («Нашар қайтып күн көрер егін салар құлқы жоқ, жосып жүр әлі тоқтамай, мекен еткен жұрты жоқ... Талпынып салдым егінді»). *«Бар арманым айтайын, Батырларыша жорықта, Өлмедім оқтан қайтейін, Ел аман болсын лайым»*, – деп жырау жарық дүниеден кеткенше үмітім бар ақырдан, деп ел бірлігін ойлап бейбітшілікті тілеп, туған халқының мұң-мұқтажын жоқтап, қабырғасы қайысқан адамның сынайын байқатады.

АҚЫЛ – адамдардың сана-сезімін, жан-қуаттары мен қасиеттерінің жағымды жақтарын көрсететін мағынасы кең психологиялық категория. Қазақтың психологиялық ой-пікір қалыптасу тарихында бұл ұғымға ақын-жырауларымыз (Асан қайғы, Бұқар жырау, Шал ақын, Дулат т.б.) ерекше мән берген. Қазақ психологі М.Мұқановтың «Ақыл-ой өрісі» (Алматы, 1980) еңбегінде осы ұғымға терең психологиялық талдау берілген. Ғалым А-дың кең мағынада қолданылатынын қостай келіп, оны интеллект ұғымымен байланыстырады. Сөйтіп А. сана ұғымы секілді логикалық тұрғыдан кең мағынада айтылатын неше-түрлі деңгейлері бар ұғым болып табылады. Қазақ халқы бұл жағдайда адамдарды ақылды, ақылсыз деп қысқаша бөліп қараған. Психология ғылымында А. көбінесе ойлау процесіменен тығыз байланысты. Соның ішін-

де продуктивті, нәтижелі ойлау дегенмен тоқайласады.

АҚЫЛДЫҢ САПАЛАРЫ – ақылды дамыту және тәрбиелеу үшін оның жеке сапаларын естен шығармау керек. Ол сапалардың ішіндегі ең бастылары мыналар:

1. Ақылдың сыншылдығы, яки ой жұмысын қатты мінеп, сынап білу; белгіленген гипотезаларды не қуаттайтын, не жоққа шығаратын дәлелдерді әр жағынан аударыстыра қарап, ақыл таразысынан өткізу керек. Ақылы сыншыл емес адам мәселені шешуде ойына алғаш келгеннің бәрін тұжырымды пікір деп қарауға бейім тұрады. Ақылдың сыншылдығының көрсеткіші мыналар: адам өзінің болжауларын қашан да сыннан өткізілетін гипотеза деп қарауы керек; түрлі болжаулардың ішінен бұл сынды көтермейтін, лайықсыз деп танылғандары алынып тасталады: егер де мәселенің шартына және талабына дәл келмегені байқалса, онда әрекеттен бас тарту керек. Сыншыл ақыл – «кәтал» тәртіпті ақыл.

Қиялы бай, жүйрік адам ақылының сыншылдық сапасын тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлуі тиіс. Қиялдың байлығы ойдың кәтал тәртіптілігімен қосылып келсе, ол творчестволық қызметтің мықты тірегі болмақ. Егер қиялды сыншыл ой тәртіпке келтірмесе, онда адам жүзеге аспайтын, іс болып шықпайтын жоспарларға салынып, бос қиялшыл болып кетуі мүмкін.

2. Ақылдың орамдылығы деп еркін кең ойлап, мәселені ескі әдетпен не үйреншікті жолмен шеше салмай, оның орнына қарай, мәселенің шартына ла-

йық жаңа әдістерін тауып, шешу қабілетін айтады.

Ақылдың орамдылығы тек бірқалыпты тәсілдердің әсерінен аулақ болудан ғана көрінбей, сонымен қатар, мәселені түрліше әдістермен шешуге әрекет жасаудан да бұрын бір сыналып, қате деп табылған әдісті қайталамау әрекетінен де көрінеді. Көп адамдардың бір мәселені шеше алмайтын себебі көбінесе баста бір ойына келген әдістің жарамсыз әдіс екендігін, оның ешқандай нәтиже бермейтінін біле тұра, оған қайта-қайта орала беруінде. Бұл жерде ойдың өзінше «талапсыздығы» байқалады: адам өз ойын бастапқы бір жолдан басқа жаққа бұра алмайды.

3. Ойдың кеңдігі мәселені тұтас, бүтіндей қамти білуден көрінеді, сонымен қатар іс үшін аса маңызы бар көп бөліктері мен түрлі ұсақ жақтарын да естен шығармайды.

Күрделі мәселені дұрыс шеше білу мәселенің барлық жағын оймен қаншалықты толық қамти білуге, оның бір жақтарын шеше бастағанда, басқа жақтарының да қоятын талаптарына, шарттарына көңіл аудара білуге байланысты. Күрделі математикалық есептерді шығаруда кездесетін қиыншылықтар мен қателердің көбі есептегі берілген шарттардың барлығын бірдей қамти алмауға байланысты.

4. Ойдың ұшқырлығы. Әртүрлі іс-әрекет саласы мәселені ойша шешудің жылдамдығына түрліше талап қояды... Бұл ақылдың басқа сапаларының жоғары дәрежеде дамуының нәтижесі, ойлаудағы асығыстық бұған бүтіндей қарама-қарсы қасиет болып табылады.

Ойдың ұшқырлығы қажетті жағдайда барлық ақыл күшін бір нүктеге жұмылдыруға ойлаудың жоғарғы белсенділігін тудыру қабілетіне байланысты. Ойдың ұшқырлығы сондай-ақ мәселенің барлық жағын көруге мүмкіндік беретін ойдың кеңдігіне де, тоқтамның дұрыс тәсілдеріне қайтадан оралып, уақыттың зая болуынан сақтайтын ақылдың икемділігіне де байланысты. Ол түрлі жорамалдарды тез сынап, олардың жарамсыздарын алып тастап отыруға мүмкіндік беретін ойдың сыншылдық қабілетінің жоғары дамуын талап етеді.

Ойдың ұшқырлығына қарама-қарсы асығыстық ой жұмысының жалқаулығынан болады. Ол адамды сыналып біткен гипотезаларға сеніп, ауыр ой жұмысынан құтылу үшін кезкелген тоқтаммен, берілген мәселенің тек бір бөлігіне ғана негізделген тоқтаммен келісуге итермелейді. Оның асығыстығымен күресе білу – ақылдың жақсы сапаларын дамытудың қажетті шарты.

АҚЫЛ-ОЙ ӘРЕКЕТІН ЖОСПАРЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТЕОРИЯСЫ – ғалым-психолог П.Я.Гальперин жасаған және оның шәкірттері дамытқан тұжырымдама. Бұл ақыл-ойдың алдын ала белгілі жоспар бойынша біртіндеп, сатылап берілген білімді, икемділікті және дағдыны дамытудың жалпы психологиялық негіздерін қарастыратын теория.

АЛАМАН – қазақ түсінігінде, аламандық басқаларға бағына қоймайтын бәсекелестік, бейресми топтың бір түрі. Ол ру менмендігінің сипаты, яғни әр рудың анадайдан бадырайып,

мінездің акцентуациясы секілді бесенеден байқалып тұратын көрінісі. Қазақтың әлеуметтік-психологиялық ұғымдарының бірі, елдің сана-сезімінен гөрі рулық, тайпалық мүддені жоғары қоятын, менмендігі күшті ұйымшыл топтың атауы.

АЛҒАШҚЫ БАЛАЛЫҚ ШАҚ. (Нәресте-бал бөбек) – Өмірге жаңа келген нәресте күн санап өсіп отырады. Мәселен, оның өсуі туған кезіндегісімен салыстырғанда бір жыл ішінде 25 процент өседі. Нәрестенің сүйегі бірте-бірте қатайып, бірақ ол әлде де жұмсақ шеміршек тәрізді майысқақ келеді. Өйткені оның сүйегінде бор мен тұз қышқылы жеткіліксіздеу болады. Организмнің үздіксіз өсіп, дамуы – өзара тығыз байланыста болатын процесс. Балалардың жас ерекшелігіне байланысты түрлі мүшелер мен жүйелердің даму қарқыны бірдей болмайды. Мәселен, адамның сүйек, буын жүйелерінің дамуы жиырма жасқа таман, көз бен есіту қызметінің дамуы жеті-он жас шамасында аяқталады.

Нәрестенің жүйке жүйесінің даму қарқыны да айтарлықтай болады. Алғашқыда жаңа туған нәрестеде кейбір шартсыз рефлексдер болады да (тамақ, қозғалыс, бағдар т.б.) кейін олар көбейе түседі. Шартты рефлексдер екі-үш жетіден кейін (мәселен, бір мезгілде емізуге байланысты рефлексдер) пайда бола бастайды. Екінші айда баланың барлық анализаторларында шартты рефлексдер жасалуға мүмкіншілік туады. Мәселен, екі айлық бала жай суды тәтті судан, ал үш айлық бала тәттіні тұздан, сондай-ақ кейбір нәрсенің иісін ажыра-

та алады. Төрт айлық бала айналасына көз тоқтатады, үйдегі адамдарды бөтен кісілерден ажырата бастайды. Бес айда көзбен қолдың координациясы (үйлесімі) қиюласады да, бала төңірегіндегі нәрсенің бәріне ұмтылады, оны аузына апарды. Алты-жеті айлық балада үлкендерге еліктей бастаудың элементтері (алақанын бір-біріне соғу, ырықты қозғалыстар жасау т.б.) ересектер айтқан сөздерге ұқсас дыбыстар шығаруы байқалады. Шартты рефлексстердің анализаторларда пайда бола бастауымен нәрестелік кезең аяқталады.

Бірінші жарты жылдықта ми қабығында тежелудің барлық түрлері көрінеді. Бұл жағдайдың тәрбие процесі үшін ерекше маңызы бар екендігі белгілі.

Жарты жастан былай қарай балада «Бұл не?» рефлексстері қауырт дамиды. Қол сипай-сезу анализаторының қызметін атқаруға көшеді. Мұның өзі нәрселерді ұстай білу, отыру, еңбектеуге, айналасындағылармен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Олар үлкендердің сұрауларына жауап қайтаруға тырысады.

АЛҒЫС – жақсылық жасағаны, ілтипаты, қызмет көрсеткені және т.б. үшін адамға (топқа, ұйымға) ризалық сезімі; өз тарапынан лайықты жауап беруге әзірлікпен білдіріледі. А. қоғамның құлықтық тіректерінің бірі болып табылады. А. – жақсылықты жақсылықпен өтеу жөніндегі моральдық талап. А. адам алғашқы қауымдық ұжымда өзін бөлектей бастаған кезде, өзара қызмет көрсету тәжірибесі мүмкін болған уақытта пайда болды. А. принципі әлеуметтік-құлықтық

императив сипатында болды: сыйсияпат жасау міндетті деп есептеліп, барша жұрт тарапынан танылды. Бертін келе А. білдіру неғұрлым кең мәнге ие болды: тауарлар мен қызмет түрлерінің өзара айырбасының экономикалық және заңдық қарым-қатынастарына құқықпен қалыптастырылмаған қосымша деп саналды. Қазіргі уақыттағы ұғынылуында А. адамдардың қарым-қатынасындағы әділеттілік принципінің аса маңызды көрінісі. А-ты жағымпаздықтан, паракорлықтан, жекелей және қоғамдық істерді жайғастырудың өзге де моральға жат нысандарынан ажырата білу керек. Біреуге қатысты А. білдіру міндеттілігі гуманизм, патриотизм, адалдық және т.б. принциптеріне келетін жағдаяттар моральдық тұрғыдан неғұрлым күрделі болып шығады.

АЛДАМҰРАТОВ ӘБЛІХАН (1926-2001) – қазақ психологі. 1952 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің логика және психология бөлімін бітірген. 1952 жылдан бастап Қызылорда және Алматы қалаларының жоғары оқу орындарында психологиядан дәріс оқыған. Оның жетекшілігімен 4 ізденуші кандидаттық диссертация қорғаған. Негізгі еңбектері: М.Мұқановпен бірге жазған «Психология пәнінен лабораториялық-практикалық сабақтар» 1-ші бөлімі (Алматы, 1978.), 2-ші бөлімі (Алматы, 1979.), «Қызықты психология» (Алматы, 1992.), «Жалпы психология» (Алматы, 1996.), 1993 жылы «Қазақ оқушыларының грамматикалық категорияларды меңгеруінің психологиялық астарлары» деген

тақырыпта кандидаттық диссертация қорғаған. Оның педагогикалық психология тақырыбында жазған көптеген ғылыми мақалалары бар.

АЛДАНУ – түрлі себептерге байланысты шындық құбылыстарды бұрмалап, теріс қабылдау себептері ғылымда әлі толық анықталмаған. А-дың пайда болуына көру талдағыштарының ерекшеліктері, қабылдау жағдайының өзгеруі, көру мүшесінің түрлі кемістіктері т.б. әсер ететін болуы керек. Көру қабылдауында «Оптикалық-геометриялық алдану» (екі өлшемді контурлық кескін фрагменттері арасындағы метрлік арақатынастардың бұрмалануы); «Жарық контрастары қарама-қарсылық феномені» (сұр жолақ қара фонға қарағанда ашық фонда күңгірт сияқты көрінеді). Қимыл-қозғалыста да алданулар көп кездеседі. Олар: а) автокинетикалық қозғалыс (толық қараңғыда байқалатын, объективті түрде қозғалмайтын жарық көзінің ретсіз орын ауыстыруы); ә) стробоскопиялық қозғалыс (қозғалмайтын екі тітіркендіргішті бірінен соң бірін іле-шала көрсеткенде қозғалыс туғандай әсер болуы); б) индукциялық қозғалыс (қоршаған фонға қарай қозғалмайтын объекттің қозғалысы сияқты көрінуі). Грузин психологтары (Д.Н.Узнадзе және оның шәкірттері) арнайы бағдар алдануларын (нұсқалық иллюзиялар) зерттеген. Шарпантье алдануының салмақтылығы бірдей, бірақ көлемі әртүрлі екі нәрсенің кішірегі ауыр сияқты көрінеді. Неміс ғалымы Г.Гельмгольцтің айтуынша, алдану эффектісі қабылдаудың тұрақтылығын қамтамасыз ететін механизмдердің әдетте-

гіден тыс жағдайдағы қызметі. Көптеген зерттеулер алданудың оптикалық және физиологиялық себептерін (детерминант) анықтауға арналған. А-дың сырын дұрыс түсінудің тәжірибелік мәні зор. Мәселен, иллюзиялар архитектура мен бейнелеу өнерінде, полиграфиялық әшекейлеулерде, театр сахналарын безендіруде жан жүйесіне қолайлы әсер («психологиялық комфорт») ету үшін қолданылады.

А. деп түрлі себептерге байланысты шындықтағы объектілерді қате қабылдауды атайды. А. сан алуан себептерге байланысты пайда болады. Мыс., шай құйылған стаканға салынған қасықтың «сынған» ұқсап тұруы физика заңдылықтарымен түсіндірілсе, кейбір нәрсе жөніндегі жаңсақ пікірлер адамның әртүрлі ерекшеліктеріне байланысты. Көзге қозу үрдісінің жайылуы, көздің затқа бейімделуі, қозғалысы, қабылданатын затқа көздің төселмеуі т.б. 1. болмас іс, сағым; 2. бұлдыр, қиял. Қабылдаудың, қиялдың және естің феномендері. Адамның миындағы, шынайы құбылысқа немесе объектіге сәйкес келе бермейді.

АЛКОГОЛИЗМ – алкоголь ішімдіктерін мөлшерден көп жүйелі түрде пайдалану. А. келесі түрлерін бөліп көрсетуге болады: 1) тұрмыстық мастық – жағдаяттық себептермен үйрену белгісі тумаған алкогольді пайдалану; 2) (хронически) созылмалы алкоголизм; 3) алкогольді психоздар. А. жүйелі пайдалану кезінде адамда суицидтік әрекеттермен алкогольді депрессия пайда болуы мүмкін. Кейінгі кезде бұл симптомның «жасаруы» белең алууда, яғни оның белгілерінің жасөспірімдік-балаң жаста пайда бо-

лу тенденциясы байқалуда. Медицинада А. екі түрін бөліп көрсетуге болады: 1) екінші ретті (симптоматикалық) А. – алкоголизмнің басқа психикалық аурудың – мысалы, шизофренияның – негізінде пайда болуы. 2) хроникалық А. Оның белгілеріне жататындар: – ішімдіктің мөлшерін қадағаламау; – спирттік ішімдіктің дозасын арттыру арқылы оны үзбей пайдалану; – алкогольдің жоғары дозасын ішкенде құсу рефлексінің жойылуы, алкоголь туралы ылғи ойлау; – өзінен-өзі жалғыз ішу; – мастықтың суретінің өзгеруі: козу стадиясының ұзаруы, босаңсу, мастықтың соңында ұзақ ұйқыға кету.

АЛТЫНСАРИН ЫБЫРАЙ (1841-1889) – педагог, ағартушы. Ы.Алтынсарин арнаулы психологиялық еңбектер жазып қалдырмаған, әйтсе де оның сан алуан ойға толы шығармаларынан (оқу құралдары, хаттары мен жазбалары, т.б.) қоғамдық және педагогикалық психология мәселелеріне орайлас айтылған көптеген қызықты деректер табылады. Бұл пікірлер оның өзі айналысқан практикалық істерінен туындаған сияқты. Ой қозғаған осындай түйіндерге: бала және оны тәрбиелеу жолдары, оқыту процесінің психологиялық, педагогикалық негіздері, мұғалім-ұстаз проблемалары, қоғамдық психология мәселелері, т.б. жатқызуға болады.

Ы.Алтынсарин өз «Хрестоматиясында» жас өспірімдердің жан дүниесін, ақыл-ойын қалыптастыруға ұдайы көңіл бөлу мектеп пен ата-ананың ортақ міндеті деп есептеді. Көшпелі қазақ баласының айналасын дұрыс қабылдай алуы, осыған орай оның

байқағыштық қасиеттерін арттыру, жетілдіру мақсатын көздеп, «Хрестоматияға» үнді ертегісінен мынадай бір тамаша үзінді берген: «Біреу ағашқа іліп қойған етін ұрлатып алып, айналасына жар салады. «Аласа бойлы, қолында қысқа мылтығы бар, соңында тарақ құйрық кішкентай иті бар, бір қарт адам көрдіңіз бе?» деп. Бұл кісіні әркім көрген екен, сілтеумен барып тауып, ұрысын ұстапты-мыс. Ауылдас адамдары үндіден «ұрының түсі-түгін қайдан білдіңіз?» – деп сұрапты. Сонда үнді айтыпты дейді: – Ұрының, аласа бойлы екенін білгенім, менің қолыммен ілген етімді, ол ағаштың астына тас қойып, соның үстіне шығып алыпты. Қарт екенін білгенім, жүргендегі ізінен байқадым – адымының арасы тым жақын екен. Мылтығының қысқа екенін: етімді ұрларда, мылтығын ағашқа сүйеп қойған екен, сонда мылтықтың аузы ағаштың кішкене қабығын жырып кетіпті, жер мен сол жырылған қабықтың арасынан шамаладым. Ұрының қасында иті бар екенін және ол иттің әрі кішкентай, құйрығы тарақ құйрық екенін білгенім етімді ұрлап жатқанда, ит анадай бір құмайтырақ жерде отырған екен, соның құмға түсіп қалған ізінен және бұлғаңдатқан құйрығының табынан байқадым депті – міс». Ы.Алтынсарин осы үзіндіде байқағыш болудың адам өмірінде, оның дүние тануында қаншама маңыз алатынын, тіпті мұндай қасиет білімі жоқ, бірақ өмір тәжірибесі мол адамдардың басында да біртіндеп қалыптасатынын сөз етеді де, шәкірттерді, өмірді жанжақты зерттеп білуге, түймедейден түйедейді таба білегін ізденімпаз, зерделі болуға меңзейді.

Психология ғылымы – адам өмірінде әр түрлі әдеттің алатын орны ерекше екендігін, істеген істің жүріс-тұрыстың, демалыстың, яғни өмірдің сан алуан саласының қай-қайсысы да біртіндеп ұнамды, не ұнамсыз әдетке айналып отыратындығын, бірақ әдеттің де әдеті бар, яғни адамда жарамды жақсы әдеттермен қатар жарамсыз, жаман әдеттер де болатындығын ескерттеді. Мәселен, салақтық – жаман әдет, одан тәнге де, жанға да пайда жоқ. Осы орайда Ы.Алтынсариннің «Салақтық» атты әңгімесі жарамсыз әдеттің адамға зиянды екендігін жақсы көрсетеді. Кәрім деген жас жігіт жұмысқа ыждағатты болғанмен жуынып, таза жүруді білмейді. Ақыры сол тазалыққа бейғамдығының кесірінен ауырып, қайтыс болады.

Бала жанының зергері Ы.Алтынсарин әңгімелерінің бәрі-бәрі де балалардың жас ерекшеліктеріне орай, тілі жеңіл, мазмұны тартымды, олардың жандүниесіне әсер етерліктей етіп іріктелініп алынған. Осы әңгімелерде мұғалімдер мен ата-аналардың балаларды әр түрлі ізгі қасиеттерге тәрбиелеу мақсаты көзделеді.

Ы.Алтынсарин көтерген психологиялық мәнді мәселелердің енді бір тобы оның әдістемелік пікірлерімен астарласып жатады. Ыбырай жақсы тәрбиеші ғана емес, ол сонымен бірге тәжірибелі, ой-пікірі озық мұғалім де еді. Ы.Алтынсариннің «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралында» көптеген қызғылықты психологиялық пікірлер бар. Осы айтылғанға орай ол бірде былай деп жазды: «Әуелі оларға зат есімге ғана жататын зат аттарын үйретемін, содан кейін заттың сынын көрсететін сын есімді

үйретемін. Осылардан кейін зат есімді олардың сынымен қосып «ақ адам» деген сияқты сөйлемдерді құрып үйретемін». Екінші бір жерде ол: «Қазақ балаларына орысша кітаптарды оқытуға, оқығандарын түсіндіріп отыруға кіріспей тұрып олардың жеке сөздерді болсын және негізгі грамматикалық ережелерді болсын түсіну үшін бірқатар жүйелі әзірліктен өткізу керек болды. Мұндай алдын ала әзірлік жасалмаса, оқушылардың түсінігі тым шалағай болып шығады... ешбір грамматикалық ереже жайында белгілі бір түсінік алуға оқушылардың шамасы келмей қалады, көпке дейін «она» деген сөздің «он» деп, «иду» деген сөздің орнына «шел» деп, тағы солар сияқты қателер жасап жүретін болады».

Ғұлама педагогтың осы ойларында қаншама тамаша психологиялық түйіндер жатыр. Ол шәкірттердің білімді жай жаттап алып, үстірт меңгермей миға тоқып, санасынан өткізіп, әрбір сөздің мәніне терең бойлап түсінуін талап етті. Ол мұғалімдерге барлық пәнді осылайша жүргізудің қажеттігін, яғни К.Д.Ушинскийдің тілімен айтқанда оқу жүйесіне барлық сезім мүшелерін (көз, құлақ, иіс, т.б.) қатыстырып, оқушылардың қызығу белсенділігін арттыра берудің ерекше маңыз алатындығын ескертті. Ол сондай-ақ қазақ балаларының өзіндік кейбір ұлттық ерекшеліктерін көрсете келіп, осы жәйтті де оқыту – тәрбие ісінде мұғалімдердің үнемі ескеріп отыруын қажет деп санады. Мәселен, оның өзі қазақ балалары үшін «Хрестоматия» құрастырғанда осы жағдайды қатты ескергені байқалады. «Қатаң тұрмыста өскен қазақтарға, – деп

жазды ол, – мәндірек әңгімелер керек болады. Мысалдарды қазақ балаларының оқығысы келмейтінін, оқыса күлетінін, ал олардың ата-аналары: балаларымызға сауысқан мен қарға сөйлеседі деген сияқты жоқ нәрсені үйретеді деп, тіпті ренжитінін тәжірибемнен білемін. Қазақ балаларына, меніңше, мағыналы анекдоттар, жұмбақтар, ойына ой қосатын әңгімелер немесе оларды қызықтыратын, мысалы жібек құртының көбелектерінің өзгерулері, құндыздың өзіне үй салып алатыны сияқты әңгімелер тәуірірек болады».

Алтынсариннің қазақ балаларына орыс тілін үйрету жөнінде айтқан пікірлерінің қазіргі күн талабымен ұштасып жатқан жерлерін ерекше атап өткен абзал. Мәселен, ол шәкірттердің алдымен орысша ауыз екі сөйлесуін дамытуды ойластырып, бұл үшін арнаулы дайындық сабақтарын өткізу қажет дейді. Оның осы пікірлерінде де қазақ балаларының психологиялық ерекшеліктерімен санаспайынша, яғни екінші тілді үйрету үшін оларға арнаулы жағдай жасамайынша оқыту ісі қиынға соғады деген тамаша идея жатыр. Қазақ мектептеріндегі орыс тілін оқытуда соңғы жылдарға дейін Ы.Алтынсарин ұсынған осы ұсыныстар ескерілмей келгені бізді қынжылтады.

Ы.Алтынсариннің тәрбиеші ұстаз, мұғалімдік өнер жөніндегі айтқандарында психологиялық түйіндер аз емес. Ол оқу-тәрбие процесіндегі мұғалім рөліне айрықша маңыз береді, мектеп ісінің сан-саласындағы жетістіктерді мұғалімнің білімі мен іскерлігіне, беделі мен өз жұмысын жан-тәнімен сүйе білуіне байланысты деп түсінді.

«...Қазақ мектептерінің бар келешегі – деп жазды ол, – көбінесе істің қазіргі басталуына байланысты, сондықтан да мен қазір жақсы оқытушыны дүниедегі заттың бәрінен де қымбат көремін». Ол, әсіресе, Торғай облысында өзі инспектор болған жылдарында (1879-1889) мұғалім проблемасына, оның жеке тәлімгерлік қасиеттеріне ерекше көңіл бөлген еді. Ы.Алтынсарин мұғалімдердің оқыту тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыруын, олардың «педагогикалық және оқытушылық» тәсілдерді меңгеру қажеттігін баса айтты. Ол мұғалімдердің алдына мынадай міндеттер қойды: нағыз мұғалім болу үшін шәкірттердің, өзіндік ерекшеліктерімен мықты санасу қажет, ол үшін педагогикалық әдебиеттерді үнемі оқып, қадағалап отырмаса болмайды. Мұғалімге аса сезімтал, бала жанын жазбай танитын адам болу қажет екенін айта келіп, ол оқу-тәрбие саласында ізденбейтін мұғалімдерге қаты ренжиді. «Мұндайлар, – деп жазды ол, – оқушыларды адастырады, сонан кейін қойылған сұраққа оқушылардың жауап бере білмегеніне ренжіп, өздері де ашулана бастайды, тіпті оқушыларға өшігуге дейін барады. Содан кейін оқушыларды бұрынғыдан да адастырады, мүлде шатастырып, оларды тіпті ешбір жауап бере алмайтын халге жеткізеді» дей келіп, сабақ беру методикасы төмен мұғалімдерді ол «баламен түсінсе алуға шорқақ, дарыны жоқ адам» деп сипаттайды. «Оқытушыларды бағалағанда, – деп жазды Ы.Алтынсарин, – олардың іске қатысы жоқ сөздеріне қарап емес, олардың егістерінің бетіне шыққан жемістеріне, яғни оқушыларына қарай бағалау қажет».

Тәлім-тәрбие, оқыту ісінің нәтижесі шәкірттерден гөрі мұғалімдерге көбірек тәуелді. Кінәның ең үлкені – бала жанының нәзік қылдарын дұрыс сезе алмайтындарында. «Оқушылардың түсінбеушілігін оқытушылардың өз кінәсы деп білмей, оқушылардың зер салмайтындығынан немесе топастығынан» деп білетін оқытушылардың қатты адасатыны айтпай-ақ түсінікті, – дей келіп, ұлы ағартушы мұғалімнің жадына мына жәйтті мықтап шегелейді! – «Ол кіммен істес болып отырғанын, еш уақытта да ұмытпауы керек... егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кінәламауға тиіс. Ол балалармен сөйлескенде ашуланбай, жұмсақ сөйлеуі, шыдамдылық етуі керек, әрбір нәрсені де ықыласпен түсінікті етіп түсіндіруі керек, екі ұшты астарлы сөз, орынсыз терминдерді қолданбау керек». Алтынсариннің тәрбиеші ұстаздың жеке басы туралы айтқан пікірлерінің негізгі арқауы – тәлімгерлік жұмыс – өте нәзік, қасиетті іс. Ол ұстаздан өте сезімталдықты, балаға деген сүйіспеншілікті, оның жанын жазбай тануды қажет етеді. Шәкірттерді сүйе білген оқытушы ғана қатаң талапты, әрі өнегелі, беделді тәрбиеші бола алады. Оның қазақ елінің жағдайында айтқан осындай тамаша ой-пікірлеріне ерекше сүйсінесің. Профессор Т.Тәжібаевтің Алтынсаринді «Қазақстандағы педагогикалық ойдың пионері» деген бағасының тайға таңба басқандай, әділ баға екендігіне еш шүбә келтірмейсің. Өйткені басқа пікірлерін былай қойғанның өзінде ардагер педагогымыздың мұғалім жөнінде айтқан осы пікірлерінің өзі-ақ оны осылай

деп атауға толық болатындығын айттырмай дәлелдейді.

Ыбырай Алтынсарин өз халқының жарқын келешегі үшін бар саналы өмірін сарп еткен, халыққа қызмет етуден артық іс жоқ деп түйген, туған халқын, ел-жұртын шексіз сүйген, нағыз отаншыл азамат еді. Сондықтан да оның көптеген шығармаларында қазақ халқының өзіндік психологиялық қасиеттері, салт-санасы, әдет-ғұрпы жайлы айтқандары ерекше назар аудартады. Алтынсарин қазақ халқының аса малсақ, сонымен бірге мал бағу өнеріне аса жетік халық екенін айта келіп, оның ақыл-ой парасаты да жоғары, және ежелгі мәдениеті бар ел екенін талай рет атап өтеді: «Қазақтарға,- деп жазды ол,- осы дарынды, ақыл-есі мол халыққа қазір кешікпей тұрып рухани және қоғамдық даму жолына түсетін бағыт беру, қалай дегенмен аса қажет болып отыр».

Ыбырай қалың бұқараны, қазақ еңбекшілерін зор қадір тұтып, сыйлаушы еді. Ол осы бір қарапайым жандардың еңбек сүйгіштігін, адалдығы мен шыншылдығын, жинақылығы мен ақ ниеттілігін ерекше риза көңілмен, үлкен мақтаныш сезіммен: «Осы қарапайым, ақкөңіл, ал кейде тіпті қызықты адамдармен әңгімелесіп, көңілді көтересің», – деп жазды. Сол кездің өзінде-ақ Ыбырай халқымыз туралы бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі көзқарастың бар екендігін жақсы түсінді. Ол кейбір менменсіген орыс миссионерлерінің қазақ халқын кем тұтып, оған тілін тигізіп: «қазақ теңтек, қазақ қанішер халық» деген паясық ниетті оңбаған пиғылдарына бар ашу-ызасымен аяусыз соққы бе-

ріп, өз халқының ғасырлар бойы жинақталған мәдени мұрасын, тамаша психологиясын мақтаныш етті. «Бізді, – деп жазды ол, – өзгелер табиғатынан ақылды, іскер халық деп ойлайды. Осының шындығын іс жүзінде көрсетуіміз керек... Қазақ – табиғатынан ақынжанды, дарынды халық», – деп жазды Ы.Алтынсарин «Орынбор листогы» газетіне жазған бір мақаласында.

АЛЫСТАН КӨРГІШТІК – көздің жарық сәулесін дұрыс сындырмауынан туатын ауытқулардың бір түрі. Бұл кемістік салдарынан бір заттан шыққан параллель сәулелер фокусы көз ішінде бағытын өзгертіп, сынғаннан кейін көз торының арт жағына түседі. Шын мәнінде, «алыстан көргіштік» деген сөз өз мағынасына сәйкес келмейді, өйткені ондай адам затты алыстан да, жақыннан да анық көре алмайды. Алыстан көруді рефракцияны күшейтетін дөңесті көзілдірік арқылы жүзеге асыра алады.

АЛЬТРУИЗМ – негізгі орталық мотив немесе адамгершіліктік бағалаудың белгісі басқа адамның немесе әлеуметтік қауымның мүддесі болып табылатын тұлғаның құндылықтық бағдарлар жүйесі. Басқалардың мүдделерін ескеріп отыратын мінез-құлық, әдетте ол эгоизмге, өзімшілдікке және даралыққа кереғар мінез ретінде қарастырылады. А. термині француз философы О.Контпен эгоизм ұғымына қарама-қарсы ұғым ретінде енгізілді. А. негізгі идеясы – басқа адамдардың мүддесі, игілігі үшін атқарылатын прагматикалық мақсатқа бағытталмаған іс-әрекет. А. адамның

саналанған құндылығына айналып, оның бүкіл мінез-құлқын анықтайды. Сонда ол тұлғаның өмірлік мағынасына айналады. А. – абсолютизациялау да оны мүлдем бағаламау сияқты теріс ұстаным. А. адамдардың күнделікті өміріндегі, қарым-қатынасы мен іс-әрекетінде адамгершілікті, гуманизмді іске асырудан тұратын әлеуметтік-психологиялық феномен де болып табылады. А. іске асырудың механизмі болып (мысалы, өз өмірімен жан кешумен баланы құтқару) нақты қауіпті жағдайларда жанданатын жағдаяттық альтруистік бағдар табылуы мүмкін.

АМНЕЗИЯ (грек. *a* – болымсыздық жұрнағы және – қаз. *жад, есте сақтау*) – мидағы локалдық (бір бөлігінің) зақымдалуынан пайда болатын адамның есте сақтау қызметінің бұзылуы. А. мидағы тежелу, өшу заңдылықтарына байланысты немесе мидың түрлі локалды зақымдалуынан пайда болатын, бірнеше минуттан кейде бірнеше жылға созылатын естің бұзылуын айтады. Көбінесе мидың зақымдалуына немесе әртүрлі науқастыққа, психиканың функцияларының бұзылуына байланысты болады. А. ең ауыр түрлерін ең алғашында Корсаковский сипаттағандықтан, Корсаковский синдромы деп аталып кеткен. А. бірнеше түрлері бар: *Антиретроградтық А.* – аурудың басталғанынан кейін немесе жаракат алғаннан кейін болған оқиғаларды есте сақтай алмау. *Инфантилді А.* – өмірдің бастапқы кезеңдерінде – алты жастан сегіз жасқа дейінгі аралықта болатын А. түрі. *Истериялық А.* – түбірі инфантилді А. басталған кейбір невротиктерде кездесетін А. айрықша түрі. *Қорға-*

ныс А. – жағымсыз, жан жарақатын тудырған өткен тәжірибені ұмыту (санадан ығыстыру) түріндегі естің бұзылуы. *Постгипноздық А.* – гипноздық сеанс жағдайында оқиғаларды еске түсіре алмауда көрінетін естің бұзылуы. *Ретроградтық А.* – жарақат алдындағы (бірнеше сағат, бірнеше күн, ал кейде бірнеше жылдар бұрын болған) оқиғаларды ұмыту түрінде көрініс табатын естің бұзылуы. Мыс., атақты жазушы Вальтер Скотт «Айвенго» атты романын наукастанып жүрген кезінде жазған. Роман басылып шығады. Ауруынан айыққан соң В.Скотт өз романының қай кезде жазылғанын еске түсіре алмапты. А. нақты психологиялық немесе клиникалық әдістердің көмегімен анықталады. Бірақ өшкен, ұмытылған байланыстар бір кезде жаңғырып, еске түсуі мүмкін.

АМУЗИЯ – музыка дыбысын түсінбеу (музыкалық қабілеттің жоғалуы). Әдетте, органикалық зақымдалу салдарынан музыканы қабылдауға ішінара не толық қабілетсіздікке қатысты (сенсорлық А.) немесе музыканы өзі білдіруге қабілетсіздікке қатысты (моторлық А.) қолданылады. А-ға ұшыраған адамның миының самай бөлігіндегі (сол жағында) есту орталықтары зақымдалған болады. А. афазиялық аурулар түріне жатады.

АНАЛИЗ – талдау, айыру; талдаусыз топтау жоқ. А. деп ой операциясын, бүтінді (затты немесе құбылысты) бөлшекке бөлудің әдісін атайды. Талдау ой арқылы әрбір объекті мен болмыстың ерекшеліктерін, қасиеттерін, белгілерін ашып көрсету тәсілі. Талдау нәтижесінде айқындалған белгілер мен

қасиеттер біріктіру (синтез) деп аталады. талдаудың физиологиялық негізі – мидың жоғарғы бөлігіндегі қозу мен тежелудің өзара байланысты қызметі. А. – құбылыстарды жеке бөліктерге бөлу процесінен тұратын ойлау әрекетінің бір тәсілі. Талдау сияқты ойлау операциясы танымның негізі болып табылады. Адамда А. ұғымдармен әрекет ету деңгейінде дамыды. А. организм мен сыртқы ортаның практикалық және танымдық өзара әрекеттесуінің барлық актілерін енгізеді және танымның қажетті деңгейі болып табылады. Ол ойлау операцияларының негізгісі болып табылады. А. синтезбен тығыз байланысты. Ойлау – түйсік пен қабылдаудағы анализ бен синтездің жаңа мазмұнға ие болған түрі. А. дегеніміз ой арқылы түрлі заттар мен құбылыстардың мәнді жақтарын жеке бөліктерге бөлу. Синтезде ой арқылы заттың, құбылыстың барлық элементтері біріктіріледі. А. бен синтез – бірімен-бірі тығыз байланысты, бірінсіз бірі болмайтын құбылыс. Бұл екеуі – бірінен бірі ешқашан ажырамайтын ойлау процесінің негізгі компоненттерінің бірі. А. бен синтездің негізінде салыстыру деп аталатын ойлау операциясы пайда болады.

АНАЛИЗАТОР (талдағыш) – анализатор (грек. *analysis* – қаз. *бөлшектеу, жаю*) талдама (сыртқы түйсікті мүшелерден бастап, миға дейінгі күрделі жүйке механизмі; ол дүниедегі сыртқы құбылысты, әсерді қабылдайды және талдайды). И.П.Павловтың ұсынған ұғымы. Тітіркендіргіштерге әсерлену мен қабылдауда, өңдеуде қатысатын *афференттік* және *эффе-*

ренттік жүйке құрылымының жиынтығын білдіреді. Көру, есту, дәм сезу, иіс сезу, тері, қимыл-қозғалыс (кинестетикалық) т.с.с. талдағыштар (анализаторлар) бар А. – организмнің сыртқы және ішкі ортасынан келетін тітіркендіргіштерді талдау және синтездеу қызметін атқаратын жүйке аппараты. Түйсіктердің физиологиялық негіздері болып табылатын – ол тітіркендіргіштің оған сәйкес анализаторға (сезім мүшесіне) әсері нәтижесінде пайда болатын жүйке процесі. И.П.Павлов бойынша, анализатор – бұл тітіркендіргіштерді қабылдау, өңдеу және оларға жауап қайтаруға қатысатын афференттік және эфференттік жүйке жолдарының жиынтығы. А. – тітіркендіргіштердің әсерімен рефлекторлық түрде өзгеріп отыратын белсенді мүше, сондықтан түйсік пассивті емес, ал әрқашан қозғалыстық компоненттерден тұратын белсенді психикалық процесс болып табылады. А. үш бөлімнен тұрады: Перифериялық бөлім (рецептор) – сыртқы энергияны жүйке процесіне айналдыратын арнайы трансформатор. Афференттік (орталыққа бағытталған) және эфференттік (орталықтан шығатын) жүйке талшықтары немесе өткізгіш жолдар; А-дың мидағы қабықасты және қабықты бөлімдері; бұларда перифериялық (шеткі) бөлімдерден келетін жүйке импульстарының өңдеуі іске асады. А-дың шеткі бөлімдерінің белгілі бір жасушаларына ми қыртысы жасушаларының белгілі бір бөлімшелері сәйкес келеді. Осылайша, мыс., көз торының әртүрлі нүктелеріне ми қыртысында кеңістік бойынша әртүрлі орналасқан нүктелер сәйкес келеді.

АНАЛИТИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – (1913) К.Юнг негізін салған тереңдік психологияның бағыты. Ол психиканың автономды өзіндік реттелуші жүйе ретіндегі идеалистік түсінікке негізделеді. Бұл бағыттың теориялық тұжырымы бойынша адам психикасы саналы мен санасыздықтың өзара компенсациясына негізделеді. Ал олардың интеграциясы – тұлғаның тұтастылығына, оның жеке даралануына жетудің жолы. А.п. психопатология және психотерапияға, сонымен қатар, философия, антропология, мәдениет тарихы, этнология, мифологияға ықпал етеді.

АНАЛОГИЯ – тиісті, лайықты, шамалас, сай келушілік. Объектілер арақатынасындағы кейбір ұқсастықтар. А. таным әрекетінде гипотезаны (жорамалды) ұсыну үшін пайдаланады. А. арқылы ойлау ғылыми жаңалықтарға жеткізуі мүмкін. А. – жекелікке қарай дамиды нәтижелі ой қорытындысы. Аналогия – ұқсастық. Ұқсас нәрселерді салыстыра отырып зерттейді, аналогия арқылы жасалған қорытынды мәліметтер болжамды сипатта болады.

АНАЛЬГЕЗИЯ – ауруға деген сезгіштіктің төмендеуі немесе мүлдем жойылуы. А. аналгетик-дәрілерін қолдану арқылы немесе ауру көзімен байланыспаған объектілерге (музыка, шу және т.б.) шоғырлану, сондай-ақ сендіру, өзін-өзі сендіру немесе гипноздың көмегімен жүзеге аса алады. А. жалпы немесе нүктелік массаждың да көмегімен, сондай-ақ жылу немесе суықты дененің белгілі бір нүктелеріне басу арқылы жасалады.

АНАМНЕЗ – адаммен тиімді жұмысты ұйымдастыру мақсатында әртүрлі әдістермен алынған ол жөніндегі мағлұматтардың жиынтығы. А. ең алғашында медициналық психологияда қолданылған болатын. Психологияның осы саласының өкілдері сол кездің өзінде объективтік А. – ауру адамның айналасындағы адамдардан алынатын мағлұматтарды және субъективтік А. – ауру адамның өзінен алынатын мағлұматтарды бөліп көрсеткен. Қазіргі кезде А. ұғымы медициналық психология шеңберінен шығып, ауру процесімен байланысынан босап, адамның жеке-дара даму тарихы деген ұғымның синонимі ретінде қолданылады. Анамнез ұғымының медицинадан алынуы, оның әдістерінің психологияға тікелей ауысуы қажет деген сөз емес. Мысалы, мектеп психологі баламен жұмыс жасағанда, ол жөнінде негізгі ақпаратты жақындарынан, ең алдымен ата-аналарынан алады. Психологияда анамнездік мағлұматтарды алудың бірнеше түрлері бар: 1) Объективті анамнезде мектеп психологі бала жөніндегі мәліметті ата-анасынан, мұғалімінен және т.б. жақын адамдарынан алады. 2) Субъективті анамнезде әңгімелесу баланың өзімен өтеді. 3) Қосымша ақпараттарды – құжаттар, медициналық карталар, мінездемелер, ведомостар, оқу үлгерімі, күнделіктер, баланың іс-әрекет нәтижелерін зерттеу. Тәжірибелі психологтың негізгі міндеті – психикалық дамудың белгілі бір жолын анықтайтын факторларды, яғни бала өмірінің мәнді оқиғалары мен жағдайларын және олардың психиканың өзгеруіне әсер ету дәрежесін табу.

АНАНЬЕВ БОРИС ГЕРАСИМОВИЧ (1907-1972) – психология ғ.д. КСРО Педагогикалық Ғылым академиясының толық мүшесі. Адамды индивид, тұлға, даралық ретінде қарастырып, адамтанудың жүйелі моделін құрастыруға ұмтылған кеңес дәуірінің психологі. Горск педагогикалық институтын (1928) бітіріп, өзінің ғылыми ізденістерін ленинградтық рефлексологтардың қатарында, психологияның адамтану ғылымдарының бірегейі болып бекінуіне атсалысты. Ол адамды биологиялық индивид ретінде, оның онтогенездегі даму жолы, тұлғалық мәнге ие болуымен адамзат әлеміндегі орны, өзіндік даралығы туралы «Адам танымының нысанасы» (1969) атты еңбегінде жан-жақты қарастырады. 1967-1972 жж. ЛМУ-де психология факультетінің деканы қызметін атқара жүріп, көптеген психолог ғалымдарды дайындады. Б.Ф.Ломовтың айтуынша Ананьевтің таланттарды көргіштігі ерекше болған. Кеңес психологиясының «алтын қорына» Ананьевтің «Педагогикалық бағалаудың психологиясы» (1935), «Психология очерктері» (1945), «Сезімдік танудың психологиясы» (1960), «Түйсіктер теориясы» (1961), «XVIII-XIX ғғ. Орыс психологиясы тарихының очерктері» (1967), «Адам танымның пәні ретінде» (1969), т.б. еңбектері енді.

АНДРОГИНИЯ (лат. *andros* – қаз. *еркектік*, *gynes* – *әйелдік*) – америкалық психолог С.Бем енгізген, өз бойында ер адамға да, әйел адамға да тән дәстүрлі қасиеттерді қатар үйлестірген адамдарды сипаттау үшін алынған түсінік – термин. А. ер адам-

ға да, әйел адамға да тән психологиялық қасиеттерді қатар үйлестіретін индивидтің жыныстық-рөлдік сәйкестілігі. Бірнеше онжылдықтар бұрын ата-аналар мен мұғалімдерге балалардың мектепке бару кезеңіне қарай өз жынысына тән мінез-құлықты игеруге бар күш-жігерлерін салу ұсынылған. Көптеген зерттеулер ер адамдар мен әйелдер арасындағы психологиялық айырмашылықтар жыныс арасындағы айырмашылықтан гөрі, ер балалар мен қыздардың отбасылық тәрбиесі, сондай-ақ оларға әлеуметтік ортаның әсер етуі салдарынан пайда болып дамитынын көрсетті. Ер адамдарға (маскулиндік) және әйелдерге (фемининдік) тән қасиеттер өзара тәуелсіз сипаттамаларға ие болып, бірімен бірі түйіспейтін жекелеген екі континиумдерде ғана орналасуы мүмкін. Фемининділік пен маскулинділік деңгейін өлшейтін көптеген тестілер осы принципке негізделген.

Осы тестілердің негізінде әрбір адам өзінің ер немесе әйел екеніне қатыссыз мына төрт топтың біріне жатуы мүмкін:

- 1) маскулиндік индивидтер (атаққұмарлық, табандылық, батылдық тәрізді дәстүрлі еркектік қасиеттері айқын танылатын адамдар);
- 2) фемининдік индивидтер (аффективтілік, жұмсақтық секілді әйелге тән қасиеттері басым адам);
- 3) андрогиндер, өз бойында дәстүрлі әйелдік әрі еркектік қасиетті үйлестіргендер;
- 4) маскулиндік немесе фемининдік белгілері көмескі, яғни психологиялық жыныстық сәйкестігі айқындалмаған адамдар.

Бұдан байқалатыны: андрогинияның адамның жағдайға байланысты мінез-құлқын өзгерте алу қабілетінің психологиялық сипаттамасын айқындауда маңызы зор екендігі. А. стресске (тиықтау) қарсы табандылық танытуда, тұрмыс-тіршіліктің әртүрлі саласында табысқа қол жеткізуге септігін тигізеді. Бұл жағдай әрі қарай психологиялық дезадаптация проблемасын болдырмаудан туындаған. Ал қазіргі заманда психологиялық әдебиеттерде тек маскулиндікке немесе феминдікке бір жақты екпін жасау әйелдердің де, еркектердің де эмоциялық және интеллектуалдық дамуын шектейтіні жөніндегі көзқарастар көптеп таралуда. Психологтардың тұжырымдауынша, бір адамның өзінде позитивті еркектік және әйелдік қасиеттер де бола алады. Еркектер де, әйелдер де бірдей атаққұмар, сенімді, адал, мейірімді, нәзік, сезімтал бола алады. А. әдеттегіден өзгеше болатын тәрбиенің нәтижесінде қалыптасады, яғни егер отбасында ата-аналар А. тұлғаларға тән мінез-құлық моделін көрсетсе, ал екіншісі оны қолдаса, бала олардың осындай ұстанымын және мінез-құлқын меңгеріп алады. А. адамның стресске төзімділігін, мінез-құлық икемділігін, өмірдің түрлі аумақтарында сәттілікке жетуді қамтамасыз етеді. Сондықтан кейінгі кездегі жыныстық психологиялық зерттеулер тек феминдік немесе маскулиндікті қалыптастыру мәселесімен ғана емес, сондай-ақ А. да қалыптастырудың әдіс-тәсілдерін іздеу жолында.

АНИМИЗМ (лат. anima – рух, жан) – адамдардың, жануарлардың өміріне,

заттар мен қоршаған дүниенің құбылыстарына ықпал ететін-міс аруақтарға және рухтарға сену. Анимистикалық түсініктер алғашқы қауымдық құрылыста пайда болды. Өндіргіш күштердің даму дәрежесінің төмендігі және осының салдарынан білімдер қорының болмашы ғана болуы, адамның табиғаттың жат, жұмбақ сырлы болып көрінген дүлей күштерінің алдындағы дәрменсіздігі Анің пайда болуының негізгі себебі болды. Қоғам дамуының белгілі бір сатысында бұл күштерді кейіптеу оларды игерудің формасы болды. Анимистикалық түсінік бертінгі діни сенімдердің түп төркіні.

АНКЕТА – зерттеудің негізгі міндетімен логикалық түрде байланысты сұрақтар жүйесінен тұратын алғашқы әлеуметтік-психологиялық ақпараттарды алудың әдістемелік құралы. А. сұрау арқылы адамдардың үлкен топтарынан ақпарат алуға мүмкіндік береді. Едәуір шынайы нәтижелер А. сұрақтарының дұрыс құрастырылуы және таңдамалы жинақтың жалпы популяцияны дұрыс бейнелеуі нәтижесінде алына алады. А. құрастыру – зерттеудің негізгі болжамдарын сұрақтар тіліне ауыстыру – күрделі әрі көлемді еңбекті қажет ететін процедура. А. сұралушыға қатысты шынайы және мәселеге орай маңызды мазмұнды алуды қамтамасыз етуі қажет.

Ғылыми құнды анкетаны құрастыру – көбінесе ұжымдық жұмыс. Құрастырудың бірінші кезеңі – А. мазмұнын анықтау. Ол сұралушының өмірлік тіршілігінің фактілері (оның білімі, азаматтық күй-қалпы, оның өткен

шақтағы және қазіргі шақтағы әрекеттері және т.б.) жөніндегі сұрақтардың жиынтығы болуы мүмкін. Егер, сонымен қатар, пікірдің қарқындылығын білу қажет болса, онда сұрақтарға бағалау шкаласы қоса беріледі. А. құрастырудың екінші кезеңі – сұрақтардың қажетті түрін таңдап алу. Сұрақтар ашық болуы мүмкін. Ашық сұрақтар мазмұны мен формасы бойынша сұралушының қалауына сай жауапты беруге мүмкіндік береді. Жабық сұрақтарда тек «иә» немесе «жоқ» деген жауаптарды беру талап етіледі. Функциялары бойынша сұрақтар негізгі немесе қосалқы, қадағалаушы немесе нақтылаушы және т.б. болуы мүмкін. Сұрақтың түрі жауаптың толықтығына және шынайылығына әсер етеді. Сұрақтардың құрылымына келетін болсақ, олар қысқа, мағынасы бойынша анық, қарапайым, нақты және бірімәнді болуы қажет. А. құрастырудағы жиі кездесетін қателер: 1) жауаптың жасырын мәні; 2) тым қатты детализациялау; 3) сұрақтардың екімәнділігі; 4) сұрақтардың бір-бірінен айқын ажыратылу күшінің аздығы. Жақсы сұрақтар сенімділік пен валидтіліктің әдеттегі критерийлеріне сәйкес болуы қажет. А. құрастырудың соңғы кезеңі – қойылатын сұрақтардың саны мен ретін анықтау. Сұрақтардың бірізділігі анкеталық сұраудың түріне сәйкес әртүрлі болады.

АНОНИМДІ МАСКҮНЕМДЕР (*Alcoholic Anonymous*) – бағдарланған еркектер мен әйелдердің өз ырықтарымен ынтымақтасқан бірлестіктері. Бұлар өзіне және бір-біріне жәрдемдесуші бейресми психотерапевтік топтар. 1935 жылдары АҚШ-та бір

бизнесмен абстиненттік синдромды басынан кешірудің қолайлылығына өзі сеніп, басқаларды да соған сендіруге әрекеттенген. Мұндай әрекеттерді 110 елдің млн-нан аса адамдары қолдап, осы үрдіс 1980 ж. Ресейде де ене бастаған. Көптеген медиктер мен психотерапевтер осындай ұйымдарды маскүнемдіктен айырылтуға жағымды ықпал етеді деп бағалайды.

АНОМАЛИЯ – ауытқулық (әдеттегі нормадан ауытқулық). 1) есімдерді еске түсіру қабілетінің ішінара не толық жоғалуы. Термин бұл мағынасының афазиялық және амнезиялық синдромдарды белгілеу үшін ғана қолданылады, баршаға мәлім әдеттегі жағдайлар үшін пайдаланылмайды; 2) қоғамда не топта әлеуметтік құрылым күйреп, әлеуметтік құндылықтар мен мәдени нормалар жоғалатын кездегі ахуал; 3) сырттай жақсы ұйымдасқан қоғамның мүшелері тым маманданған, аралас-құраластықты шектейтіндей әлеуметтік құрылым салдарынан өздерінен оқшаулаған халде сезінетін жай-күй – аномалды құбылыс. Психологияда – психикасында ауытқуы бар адамды сипаттауда пайдаланылатын сөз.

АНТИЦИПАЦИЯ – 1. біліп қою, сезіп қою, болжап білу; 2. қандай да бір нәрсенің болатынын күту (сезу). *Антиципатио* деген лат. сөзі, қаз. *күні бұрын біліп қою* деген мағынаны білдіреді. А. – болашақты, алдағы болатын оқиғаларды алдын ала болжау. А. ұғымы психология ғылымына В.Вундпен енгізілді. Қазіргі кезде А. ұғымы екі мәнінде қолданылады: 1) адамның әлі басталмаған оқиғаға жауап қайтара алу қабілеті, сәйкес позаны ұста-

ну, белгілі бір қимыл-қозғалыстарды жүзеге асыру; 2) адамның өз әрекеттері, қылықтарының нәтижелерін олардың шынайы басталмауы жағдайында алдын ала болжап, көру. А. адамның алдағы оқиғалардың барысы мен қорытындысын алдын ала болжау, интуитивті сезу, ақыл-ойша модельдеу қабілетімен тығыз байланысты.

АНТРОПОГЕНЕЗ – адамның (*homo sapiens*) пайда болу процесі. Эволюция теориясының көзқарасы бойынша, маймылдардың келесі өзгеше қасиеттері антропогенездің негізгі алғышарттары болып табылды: 1) локомоция мен манипуляцияның жоғары дамуы; 2) жануарлар үшін шекті болатын қолдардың, әсіресе қол саусақтарының аса қозғалғыштығы және осының нәтижесінде өте күрделі ұстау, қармау қозғалыстарына қабілеттің дамуы; 3) иіс сезуден бұрын бинокулярлық көрудің басым дамуы; 4) топтық мінез-құлық пен қарым-қатынастың жоғарғы дамыған түрлері.

АНТРОПОЛОГИЗМ – адам табиғат жаратылысының ең жоғарғы өнімі болып табылатыны туралы түсінік, адам ұғымын, материя мен сана ұғымдарына қарағанда, мәні бойынша анағұрлым маңызды, негізгі дүниетанымдық категория ретінде санайтын тұжырымдама. А. адам мен табиғаттың бірлігін, барлық қоғамдық құбылыстардың адамның табиғи қасиеттеріне тәуелділігін атап көрсетеді. Революцияға дейінгі отандық (кеңестік) психологтар үшін А. тән болды, яғни олар тарихи және әлеуметтік өзгерістерді адамға, оның практикалық пайдасына қатысты қарастыр-

ды, сонымен қатар, отандық психологиядағы адамгершіліктік, этикалық мәселелердің басым болуын анықтады. Егер еуропалық психологияда тұлғадан жоғары біріктіруші бастау болып, ойлау, адам жанындағы рационалдылық мойындалса, ал отандық психология сананың тұлғадан жоғары элементтерінің болуын жоққа шығармай, оларды негізінен адамгершілік те көріп, олардың жеке тұлғалармен емес, халықтармен, ұлттармен шығарылғанын атап көрсетті.

АНТРОПОЛОГИЯ – адам жөніндегі ғылым. Бұл ғылымның әртүрлі түсініктері кездеседі: негізінен оны биологиялық (адамның және оның нәсілдерінің пайда болуы мен оның ұйымдасуының эволюциясы жөнінде) және этнография, эволюциялық теориялар, палеонтология, салыстырмалы психология, нәсілтану және т.б. біріктіретін кешендік ғылым ретінде анықтайды. Америкалық антрополог Маргарет Мид (1901-1978) А. – бұл адам мәселесі жөніндегі әртүрлі зерттеулерді синтездеуге болатын, жалғыз аумақ деген пікірді білдірген. Оның пікірі бойынша, А-ның негізгі міндеті гуманитарлық, жаратылыстану және қоғамдық ғылымдар арасындағы шекараны бұзу болуы қажет. Ол біздің нормалардан қатты ажыратылатын қоғамдарды зерттеу кезінде адамдар тек әртекті мәдениет қана шабыт бере алатын жеке-дара таңдау мен жалпыға ортақ шыдамдылықтың жоғарғы деңгейіне жете алады деген үміт білдірген. Неміс философы Иммануил Кант өзінің «Антропология» атты кітабында (XVIII ғасырдың соңында жазылып, 1900 жылы Санкт-Петербуркте

аударылған) А. адамтану деп түсінген. Ол бұл ілімде адамның өмір кейпін, гигиенасын, тәуліктік еңбек уақытын үйлесімді ету және адамның ішкі күштеріне (рух, ақыл-парасат, жауапкершілік сезімі, өзін-өзі реттеу және т.б.) көңіл бөлу арқылы ауруларды жеңіп, денсаулықты жасауға болады деп жазған.

Оның жүйесінің негізгі қағидасы – өз күшін аямау, оларды той-думанмен және шамадан тыс жағдайды жасаумен әлсіретпеу. Қоғамдық өмірдің құбылыстарын табиғи пенде ретіндегі жеке адамдардың қасиеттері мен қажеттіліктерімен түсіндіру Л.Фейербахпен жасалынды. Ол А. әмбебап ғылым ретінде түсінді. Едәуір толық, бірақ ұстамды және кейбір кезде сындық көзқарасты біз Н.Г.Чернышевскийден байқаймыз. А. философия, психология және педагогиканың кейбір қазіргі заманғы бағыттарына (экзистенциализм, психоанализ және т.б) тән. Антропометрия – антропологияның бөлімі мен әдісі; адам денесінің және оның бөліктерінің мөлшерін анықтау. А. мағлұматтарының негізінде киім, үй жиһазы және басқа да бұйымдардың мөлшері жөнінде нұсқаулар құрастырылады. Жұмыс орнының параметрлеріне деген талаптар адам бойын, аяқ-қолдарының ұзындығы, иығы, табанының көлемі, қол саусақтарының және т.б. мөлшерін зерттеудің А-нан алынады. Неміс антропологі Ф.Нолад бірнеше мың бозбалаларды зерттеп, мынадай қорытынды жасады: ата-ананың туған жерлері неғұрлым алшақ болса, соғұрлым балаларының бойы ұзын болады.

АНТРОПОМОРФИЗМ – грек. «*антропоз*» – қаз. «адам» және «*морфе*» –

«түр», «форма» деген екі сөзден құралған. Табиғат құбылыстарымен жануарларды, құдайларды адам сипатында елестететін түсініктер. А. – шынында тек адамдарда ғана болатын психикалық қасиеттер мен қабілеттердің жануарларда да болатыны туралы түсінік.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ – ақиқаттың барлық құбылыстары мен процестерін түсіндіруде ортаға адамды қою қажеттілігі жөніндегі философиядағы бір тұжырымдама. А. өкілдері келесі болжамға сүйенеді: биологиялық эволюция заңдары бірыңғай және олар міндетті түрде әртүрлі планеталарда өзін-өзі танитын материяның жоғарғы түрі – адамның бар болуына әкеледі. Осы болжамға ғаламның саналы өркениеттерімен байланыс орнату мүмкіндігі негізделеді. Инженерлік психологияда (*Инженерлік психологияны қараңыз*) орталықта мәшине болатын механоцентрлік тұжырымдаманың орнына, алдыңғы орынға адам қойылатын антропоцентрлік тұжырымдама келді. Мәшине енді тек адамның физикалық және психологиялық мүмкіндіктерін күшейтетін «қызметші» рөлін атқаратын болды. Антропоцентрлік кешен – адам, компьютер, орта кіретін техникалық жүйе. А.к. барлық құрамдас компоненттері өзара тығыз байланыста болып, бір-біріне әсер етеді. Адам А.к. орталық буыны болып табылады. Осыған байланысты өндірісте, басқаруда, танымда, оқытуда, ойында және т.б. аралас адамдық-мәшинелік жүйелер жасалады. А.к. қызмет етуінің негізгі принциптері – адамдық және техникалық компоненттердің бірлігі, тиімділік, гуманиза-

ция, сенімділік, еңбек субъектісінің оның барлық жағымды қасиеттері мен артықшылықтарымен бірге шешуші рөлі.

АҢДАУ – сананың болжамға сүйенген, көмескі көрінісі; танымның бастапқы сатысы. А. синонимі – *аңғару*. Адамның өзінің танымдық тәжірибесі негізінде сезім мүшелері арқылы қабылдаған сыртқы (материалдық) және ішкі (рухани) дүние әсерін пайымдауы, мәнін аңғаруы. Бұл процесс әрі қарай санамен, ақылмен зерделеуге, тануға көшуі, шын танымға айналуы мүмкін. Таным процесі түйсіну, сезіну, аңдау сатылары арқылы жүреді. Сезім мүшелері қызметінің сапасына, индивидтің темпераменті мен ақыл-ой алғырлығына байланысты адамдардың аңдағыштығында айырмашылықтар болады.

АҢҚАУЛЫҚ – адам мінезіндегі нанғыштық, бейқамдық, қулығы жоқтық қасиет. Мінез-құлқының тұрақты қасиеттеріне айналуы, ең алдымен, сол адамның дүниетаным деңгейі мен ақыл-ой өрісіне байланысты. Адамдардың иланғыш, сенгіштігіне байланысты халқымыз адам мінезіндегі аңқаулықтың әртүрлі сипаттарын «аңқаулану», «аңқаусу», «аңқаю», «аңғал», «аңғалдық», «аңғырт» дейді. Кейбір адамдардың аңғалдықтарды әдейі жасайтындықтарын мінеп-шеней, олар «аңқау», «аңқаусиды», «аңғырттану», «аңғалданды» деген атаулармен анықталған. Адамның иланғыштығы мен бейқамдығы – аңқаулықтың көрінісі. А. білімсіздіктен туындамайды. Ол мінез-құлықтағы аңғырттық қасиет.

АПАТИЯ – (грек. *apatheia* – қаз. *бей-тараптық, қызықпаушылық*) адамның өзіне және айналадағы болып жатқандарға төменгі белсенділікпен және теріс эмоциялық ойланулармен салғырт қарауы. 1) енжарлық, көңілсіздік. Өмірге немқұрайды қараудан, сезімнің топастанып, көмескіленуінен болады; Апатияға салынған адам туған-туысқандарына, жақын дос-жаранына селқос қарайды, идеялық мүдделерден, мәдени дағдылардан айырылады, эмоциялық сергектігі бәсеңдеп, сөне бастайды; 2) филос. стоиктерше, адам жанының сезімдерден, барлық құмарлықтан жұрдай болуы; 3) эмоционалды немқұрайдылық, әрекетсіздік ахуал.

АППЕРЦЕПЦИЯ – *apperception* деген лат. сөздерінен алынған. (Лат. «ап» – үстеме жұрнақ, «перцепцио» – қабылдау. Қаз. *қабылдауға қосымша* деген мағынаны білдіреді). Адамның психологиялық ахуалы мен оның өткендегі өмір тәжірибесінің мазмұнын қабылдауда мұның маңызы ерекше. Бұрынғы тәжірибелер жаңа нәрселерді қабылдауда танымдық өлшем қызметін атқарады. А. *тұрақты* және *уақытша* деп екіге бөлінеді. *Тұрақты* А. адамның қызығуы мен дүниетанымына, мамандығы мен білім деңгейіне байланысты болып отырады. Мыс., «түбір деген сөзді филолог пен биологтың, математик пен химиктің қабылдауы түрліше.

Уақытша А. адамның әртүрлі алдануы (иллюзия) салдарынан жаңсақ пікірлер туғызады. Мұндай мәселені зерттеген неміс ғалымы Г.Лейбниц. А. ұғымы бір нәрсеге сананың шоғырланып анық ерекше айқындайтын ахуалын білдіреді. Ал келесі неміс

ғалымы В.Вундтың пайымдауынша, ойлаудың және психикалық үрдістердің барысын бағдарлайтын ішкі күшті білдіреді. А. – қабылдаудың адамның өткен тәжірибесінен, психикалық іс-әрекетінің жалпы мазмұны мен оның жеке-дара ерекшеліктерінен тәуелділігін бейнелейтін қабылдау процесінің қасиеті. А. қабылдаудың тұлғалық деңгейін сипаттайды. А. қабылданатын объекттің мағыналық қабылдануын қамтамасыз ететін және оның ерекшеліктері жөнінде болжамды туғызуға мүмкіндік беретін индивидтің өмірлік тәжірибесінің нәтижесі ретінде сипатталады.

А. келесі түрлері ажыратылады:

1) тұрақты А. – қабылдаудың тұлғаның тұрақты ерекшеліктерінен: дүниетанымы, сенімдері, білім деңгейі және т.б. тәуелділігі;

2) уақытша А. – жағдаяттық пайда болатын психикалық қалыптар: эмоциялар, экспектациялар, бағдарлар және т.б. көрініс табады.

Әр түрлі иллюзиялардың негізінде адам жаңсақ пікірде болады, мұны уақытша апперцепция дейді. А-ның уақытша түріне А.С.Пушкиннің «Вурдалак» деген өлеңі жақсы мысал бола алады. Осы өлеңінде Ваня қорқақ бала түнде зират арқылы жүріп бара жатады. Ол қорыққанынан қара терге түседі, сүйек кеміріп жатқан итті қабырдан шыққан өлікке балайды. Өйткені, оның өзі осындай кереметтердің «болатындығына» сенетін.

М.Әуезов «Қыр әңгімелерінде» Жортар қарттың басынан кешкен бір оқиғаны былайша суреттейді. «*Бейіттің іші әлгіден де жарық болып кетіп, артынан бәсеңдегендей болды... құдай көрсетпесін – көзіме бұрын тү-*

сін көрмеген, атын естімеген бір пәле көрінді. Алғашқы көрген кезде «жалмауыз» дедім. Нобайы адамға ұқсамайды. Қап-қара, тырдай жалаңаш. Бойы еңгезердей, үлкен, биіктігі кісі бойы – қол сұғымдай шашы бұрқырап тұр.. Көзіме түскен әсіресе қорқынышты жері – аузы. Ырсиып, от болып, тістері ақсиып, сойдиып тұр екен. Аузынан кәдігідей от бүркіп тұр... өзге еш жері көрінбейді. Қараңғы бұрышта қып-қызыл от болып жанып тұрған ырсиған ауыз, ақсиган тіс қана көрінгендей болды.., тұрайын десем, буынымды баса алатын емеспін... ақырып келіп, иығымнан бас салды...».

Жын-шайтан, пері, албасты дейтін ұғымдарға қатты сенетін адамға бейіт ішінде осындай «керемет» көріністерді туғызған жауыннан паналап жүрген екінші бір адамның әлсін-әлі жағып жүрген сіріңкесі екен. «Қорыққанға қос көрінеді» деген мәтел осындай адамдардың психологиясын өте жақсы көрсетеді.

АРАЗДАСУ – мінез-құлықтағы өштесу, қастасу, ренжісу, ұрысу сияқты жағымсыз қылықтар. А. «араз», «араз-құраз», «дүрдараз», «дүрдей-дүрдию» дейтін мінез көріністерінен байқалады. А. өш, қас, тату еместікті білдіреді. А. – өштесу, қастасу, ренжіп ұрысу әрекеттерінің айғағы. А-дың шарықтау шегі өштесіп-қастасып ұрысу, кейде тіпті аяғы төбелеспен бітеді. Араздасқан адамдардың ұнамсыз әрекеттері сырт пішіндерінен, көзқарастарынан, сөз саптауларынан байқалады. Басараздық – жеке адамдар арасындағы өшпенділік. Психологияда А-ды адамдардың өзара жете тү-

сінбеу салдарынан туындайтын адамгершілікке жат қылықтар деп санайды.

АРАЛЫҚ МИ – барлық омыртқалы жануарлар мен адам миының бір бөлігі. Ол алдыңғы ми көпіршіктерінің артқы бөлігінен дамиды. Аралық ми орта мидың алдында тұрады. Оған: иіс сезу, көру, есту, дәм сезу, тері, ет және сіңір рецепторларының импульстер келіп, одан әрі мидың басқа бөліктеріне тарайды. Бұл мида организмдегі су, тұз, көмірсу, май алмасуын және дене жылылығын және т.б. бірқатар физиологиялық құбылыстарды реттеп тұратын вегетативтік жүйке орталықтары бар.

АРАМЗАЛЫҚ – адам мінезіндегі қараниеттілік, зұлымдық, бұзықтықтан туындайды. А. мінездің көріністерін сұм, залым, ішмерез деп те атай береді. А. пен өтірікшілік егіз қозыдай жаман қасиеттер. Халық даналығының «Арамзаның құйрығы бір-ақ тұтам» дейтін мәтел осыдан қалған. А. арам ниет, арам ой-пікір арқылы көрінеді. А. мінез-құлықтың ұнамсыз, жексұрын сипаты ретінде адамның кісілік қасиеті мен азаматтық тұлғасын бағасыздандыратын келеңсіз қасиеттер. Құдай тыйым салған қылық, іс мағынасында араб тіліндегі «haram» сөзінен сын есім жұрнағы арқылы жасалған жиренішті мінез-құлық атауы.

АРИСТОТЕЛЬ СТАГЕРИТ (384-322) – жан құбылысының «функционалды» анықтамасын алғаш жасаған ежелгі грек философы (жан тәннен бөлінбейтін мән: жан тәннің мәні, оның мақсаты, формасы мен функ-

циясы), жан туралы алғашқы арнайы психологиялық трактаттың авторы. Ол психикалық процестер туралы көз-қарастарды жүйеге келтіріп, өзінің жан туралы идеясын негіздеді, оның үш түрі (өсімдіктер, жануарлар және адамдар) болатындығын айтты. А-дің танымдық және аффективті-еріктік процестерінің заңдылықтары туралы ілімі XVII ғасырға дейін жан туралы зерттеулердің негізгі арқауы болып, әрі қарай психиканы зерттеуші басқа ғұламалардың еңбектерінде жалғастырылды.

АРЛАНУ – адамның имандылық сезімдерінің бірі. А. – адамның өзінің оғаш қылығына намыстанып, оны ұят-сынуы. Арлы болу («жарлы болсаң да, арлы бол») – өте жарасымды сипат. Бұл көбінесе, қайсар, табанды, ержүрек, көздеген мақсатына жетпей тынбайтын адамдарға тән қасиет. А. – адамның өз мініне күйінуі, жаңсақ басқан қадамы үшін өзін-өзі жазғырып өкінуі, ренжуі секілді көңіл күйінің өзгеруінен жақсы байқалады. Ар-ұятты қастерлеу, намысқойлық – жұртшылық алдында өзінің жауапкершілігін арттыруға жәрдемдесетін сындарлы қасиет. А. адамды іштей тебіреніп толғандырып, қоғам алдында ар-ожданын таза ұстауға, оған дақ түсірмеуге, кісінің азаматтық борышын адал, мінсіз атқаруға итермелейді.

АРМАН – қиялдың келешекке бағытталған ерекше бір түрі. Оның негізінде дербес жаңа бейнелер құрылады, бірақ арман әрдайым болашақты көздейді және адамның аңсаған тілегін білдіреді А-ның екі түрі бар: *пайдалысы және зияндысы*. А. адам қия-

лының ерекше бір түрі. А. актив әрекетшіл қиял, өз мақсатымыз бен мүддемізге орай бейнелер жасау, игі мақсат-мүддемізді іс жүзіне асыруды қиялдау. А. – келешектегі әрекеттерге арналған қиял. А. – шығармашылық қиялға дайындықтың ерекше сатысы. А-ды бағалауда ескеретін жайттар: а) арманның әрекетке қатысы; ә) шындықпен жанасуы; б) оның келешек үшін мәні. А. – өз қалауымызша ойда жаңа бейнелер туғызады. Шығармашылық қиялдың ерекшелігі – іс-әрекетпен тікелей байланыспай келешекке бағытталғаны. Оны шығармашылық қиялдың дайындық сатысы дейді. Адам болашағы үшін күресудің орнына бос лағып, құрғақ қиялға сүңгісе мақсатына жете алмайды. Енжар, селсоқ адамның қиялы сүренсіз келеді, оны көбінде мұң басады. Ол жарқын болашақ үшін күреспейді, тек мойнына су кеткен кісідей мүлгіп отырады да қояды. Қиыны да, қызығы да мол өмір ондайларды қызықтырмайды, бос қиялға салынған кісі өмір ауыртпалықтарын, мұндағы қуаныш, қайғы-қасірет дегендерді жөндеп түсінбейді, тек құрғақ қиялға салынып жүре береді. А. – жастарға қажетті қасиет. Олар жарқын болашағына имандай сеніп, дұрыс армандай білуі қажет. Өйткені, алға қойған мақсатқа жету үшін шындыққа орайлас армандағанда ғана, ол адамға зор қуат беріп, келешектегі іс-әрекетке талпындырады.

АРОНҰЛЫ СҮЙІНБАЙ (1815-1898) – психологиялық пайымдауларымен ерекшеленген ақындардың бірі. Ол Жетісу облысындағы Верный уезі, Ұзынағаш болысында туған. Суырып-

салма ақын өзінің өлең-толғауларында, сюжетті өлең-дастандарында туған халқының талап-тілегін, мұң-мұқтажын жоқтап, қарапайым адамдардың ой-мақсатын білдіреді, елдің ғапырлар бойғы арман-мүддесі мен мұратын көркем бейнелер арқылы зор шабытпен жырлады. Оның бүкіл саналы өмірі, сарқылмас дарыны еңбек адамының мүдделеріне қызмет етті. Сүйінбай Аронұлының поэзиясы, ең алдымен терең психологиялық тұжырымдармен, көркемдік, әсемдік әлемімен, тілінің мәнерлі әуезділігімен сипатталады. Ол адамның мінез-құлқының әр алуан қалтарыс-қатпарларын, ішкі психологиялық тебіреністерін, тұлғаның жеке басын, оның моральдық, рухани қадір-қасиетін шебер көрсетеді. Ол жақсыны жаманнан, жексұрынды бекзаттықтан айыра білмейтін, жеке басының арамдығын, тек баюын ғана мейлінше күйтейтін адамдарды шенеп сынайды. Ақынның психологиялық идеялары оның «Жақсы мен жаманның айырмасы», «Нақылдар», «Әділеттік арнасы», «Бөрілі менің байрағым», т.б. осы сияқты лирикалық өлеңдері мен ақындық толғауларында терең де бейнелі кестеленеді.

АРСЫЗДЫҚ – (грек. *kynismos*) – қоғамдық адамгершілік моральға сыймайтын қылық. Бұл ұғым ежелгі Грекиядағы киниктердің (циниктердің) философиялық атауынан шыққан. Бұл мектеп өкілдері жалпыға бірдей адамгершілік тыйымдар мен әдептілік ережелерін елемейтін көзқарастарды уағыздады. Кейін қоғамдық пікір мен ұяттың маңызын терістейтін жеке тұлғалық ұстаным деп атал-

ды. Бұл тұрғыдан А. *нигилизмге* жақын. Мінез-құлықтағы және сенімдегі А. өз мақсатына кез келген тәсілмен, соның ішінде моральға жат жолмен жетуді көздеген адамдарға тән. А. субъект өзін жазаға тартылмайтынын түсінгенде және парасатты адам болып көрінгісі келмейтін жағдаяттарда байқалады. Мұндай кезде ол дөрекілік, әдепсіздік, ұятсыздық және кемістіктерге тығыз байланысты болады. А. өткір мысқыл және келеке, мазақ түрінде де көрінуі мүмкін. А. көбінесе менмендік, өркөкіректік, дандайсу жас мінез-құлқы жеткіншек шағында байқала бастайды. Үлкендердің жеткіншектерге дөрекі тәсілдерді (көпірме сөзділік, әдепсіздік, қорлау, жәбірлеу, кемсіту) қолдануы жағдайды одан сайын өршітуі мүмкін. Балалардағы А. көріністеріне отбасындағы кикілжің, әсіресе ата-анасының айырылысуы және т.б. себеп болады. Жасөспірімдердің өзіне басқалардан артықтығын сезінуі де (егер үлкендер қолдаса) А. көріністеріне апарып соғуы мүмкін.

АРХЕТИП (грек. *arche* – қаз. *бастау* және *tipos* – *пішін, үлгі, алғашқы бейне*). Термин швейцария психологі Юнг еңбектерінің ықпалымен қазіргі батыс әдебиетінде қанат жайды. «Ұжымдық санасыздық» дегеннің бастапқы құрылымын, адамның қайталанып тұратын тұрмыс жағдайларының, міндеттерінің және күйзелістерінің ескірген психологиялық «шемені» дегенді білдіреді. Жеке немесе әлеуметтік өмірдің проблемалық, дағдарысты жағдайының ықпалымен, Юнгтің пікірі бойынша санасыз қозғалыс болады және тиісті А. жүзеге асыры-

лады. Бұл орайда осы процестің ішкі себептік, ықтиярсыздық, демоникалық сипаты болады. А. аналитикалық психологияның негізгі ұғымдарының бірі. Ұрпақтан-ұрпаққа көшіп отыратын бейнелер байланыстарының тәсілі. А.Юнгтің пікірінше, адам психикаларының жасырын бейсанасын көрсететін психиканың құрылымдық элементі. А. әр этностың өз өмір салтын сақтап отыруға тиісті құндылықтарына тәуелді.

АСАН ҚАЙҒЫ – ақын, жыраулардың ішінде өзінің терең толғаныстарымен жұртшылыққа кең танылғаны – Асан қайғы. Оны қазақ даласының ұлы ойшылы, халқымыздың қоғамдық саяси, әлеуметтік ой-пікірлерінің көш бастаушыларының бірі десек артық бола қоймас. Қазақ халқының өз алдына дербес ел болу үшін бас құрай бастаған кезеңінде Асан қайғы сынды ойшыл тұлғаның дүниеге келуі де заңды еді. Зерттеушілер Асан қайғы Алтын орданың ыдырау дәуірінде өмір сүрген, Жәнібек, Керей хандардың айналасында болған дейді. Бір кездегі ғұлама ғалымымыз Ш.Уәлиханов оны көшпенді ноғай – қазақ ұлысының ұлы философы» деген еді. Академик М.Әуезов Асан қайғыны «халық мұңын арман етіп алысты меңзеген... өзі үшін емес, елі, жұрты үшін іздеген Асан ел қамқоры» деді.

Қазақ аңыздарында Асан – құтты қоныс, жақсы жайлау іздеп дүние кезген жиһангер, халқының сол кездегі хал-ахуалы мен келешегін тебірене сөз еткен жырау. М.Әуезов айтқандай, Асан халық тілегінің жоқшысы. Асан қайғысы о дүниені, ақырет жайын

ойлағаннан туған қайғы емес, оның мәні бүкіл қазақ жұртының ортақ мұңымен байланысып жатыр.

Асан қайғы қазақ қоғамының прогресі үшін барша жұртты бай, кедей деп бөлмей адамгершілікке баулудың аса қажет екендігін айтады. Ол адамдардың мінез-құлқының жақсаруын қоғамда қажетті, ең негізгі фактор деп санайды. Адам бірі мен бірі тату, бейбіт өмір сүріп, өз мұқтаждарын толық қанағаттандыру үшін әрекет етуі тиіс, бұл үшін ол өзінің жеке басын үнемі жетілдіріп отыруды ойластыруы қажет. Оның ойынша, адамның мінез-құлқы жақсы болуы үшін ол айналасындағыларға аяныш білдіруі, қамқорлық жасауы тиіс. Адам әрқашанда әділ, қанағатшыл, кішіпейіл, ұстамды болып, басқаларға нұқсан келтірмейтіндей дәрежеде тәрбиеленсін. Өзіне қажетті игіліктерді жасау арқылы ғана адамның қолы бақытқа жетеді, сонда ғана оның басына бақ қонады. Әрине, Асан қайғы адамдардың салт-санасы қоғамдық әлеуметтік зұлымдықтардан туындайтынын біршама аңғара алғанымен олармен күресудің жолдарын қоғамның таптарға бөлінгендігін анық ұға алмады.

Асан қайғы туралы деректердің барлығында да оны Жәнібек хандығы тұсында өмір сүрген, сол хандыққа қараған қазақ елінің жоғын жоқтаған ойшыл жырау ретінде көрсетеді. Зерттеушілердің (Ш.Уәлиханов, Г.Потанин, Қ.Халидов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев, М.Бяткин, Ә.Марғұлан, Ә.Тәжібаев, М.Әуезов, М.Фетисов, Х.Сүйіншәлиев, М.Мағауин, т.б.) айтуынша, Асан қайғы толғауларында негізінен мемлекеттік, елдік мәсе-

лелер, қоғамдық ойлар қозғалып, кең даланың сұлу табиғаты, жер байлығы, жан-жануары, географиялық жағдайы, тұрмыс-тіршілігі сөз болады. Асан қайғы толғауларын оқып отырғанымызда, біз оны көбінде хан айналасынан көреміз («*Ай, хан, мен айтпасам білмейсің, айтқаныма көнбейсің... Өзіңнен басқа хан жоқтай, өзеуреп неге сөйлейсің*»). Бірақ осыған орай, оны ханның шашбауын көтерген, сарай жырауы деуге болмайды. Ол қашан да ханға жағынбай, жарамсақтанбай, тура сөйлеген адам сияқты. Осы жайтты оның толғаулары жақсы аңғартады. Біздіңше, Асан қайғы барша жұрттың, барлық көшпенді қазақ халқының мұң-зарын білдіруші, жоқтаушысы. Оның есіміне жалғанған «Қайғы» сөзі халықпен байланысының белгісі іспеттес.

Заман құбылысын, қоғам шындығын, байлық пен кедейліктің шығу тегін теңсіздік пен әділетсіздіктің шын сырын ұға алмағанымен де оның нағыз гуманист ойшыл-жырау екендігіне шүбә келтіруге болмайды. Оның адам түгіл құрт-құмырсқа, жан-жануарға дейін жаны ашып, аяушылық білдіруі осы айтқанымызды дәлелдей түссе керек. («*Құйрығы жоқ, жалы жоқ құлан қайтып күн көрер, аяғы жоқ, қолы жоқ жылан қайтып күн көрер?!*»).

Жырау толғауларында адам және оның қасиеттері, өмір сүрудің мақсаты, тіршіліктің қызығы іспеттес философиялық мәнді тұжырымдар жиі ұшырайды. Ел үшін еңіреген ерлерді дұрыс тани алмай, кімнің дос, кімнің қас екенін ажырата алмайтын кездеріміз де болады деп тебіренеді жырау («*Ауылдағы жамандар, ер қадірін не*

білсін... Көшсе қона білмеген, қонса көше білмеген, айтқанына көнбеген, жұрт қадірін не білсін!»).

Жырау халқымыздың жас ұрпағын адамгершілік қасиеттерге баулып, оларды кішіпейіл, көпшіл болуға, қарапайым да қайырымды болуға, әрі істі кеңесіп істеуге, асып-саспауға, достың көңілін қалдырмауға, өтірік айтпауға, қандай жағдайда да адамға адамгершілік қасиеттің (кешірімді болу, ерегіспеуі, ұсақ-түйек нәрсеге бола босқа қырқыспау т.б.) ауадай қажет екендігін, мұнсыз өмір сүрудің мазмұнсыздығын, сайып келгенде, барша жұртты бірлікке, татулыққа көпшіл болуға шақырып, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарған жағдайда ғана ауызбірлігі күшті, кез-келгенге жем болмайтын іргелі ел болатынымызды еске салады.

Қай заманда да халқымыз терең ойлап, тебірене сөйлеуге ерекше мән берген. Мұны ұрпақ тәрбиесіндегі негізгі мәселе деп ұққан. Бұған Асан қайғы да ерекше мән берген сияқты. Жырау түсінігінде сөздің де сөзі бар, айттылып сол жерде қалатын сөз бар да, ауыздан шыға сала ел аузына ілігіп, ұрпақтан-ұрпаққа мұра боп сақталып, талай ғасырлар жасайтын сөз бар. Соңғысы мақал-мәтел түрінде кездесе ме, әлде даналық афоризм түрінде кездесе ме, немесе тұтас толғау түрінде кездесе ме, әйтеуір көзделген нысанаға дөп тиіп, жүрекке қозғау салып, іске түрткі болып, адамды белсенді тіршілікке меңзейді. Тек шындық пен әділеттілікті, халықтың мұң-зарын, арман-тілегін білдіре алса ғана сөз құнды болады. Адамдардың күнделікті қарым-қатынасына, көңіл күйіне, жан дүниесіне орайлас сөйлей білу бұл

үлкен өнер деп ой тастайды ақылгөй жырау.

Асан қайғының қайтпас, қажырлы қайраты бәрінен бұрын өзінен кейінгі ұрпақ мүддесіне арналды. Сондықтан да халқымыз Асан қайғы айтты деген аталы сөздерді әркез қастерлеп еске тұтады. Халық даналығының заңды мирасқоры Асан толғауларының тәрбиелік мәні зор.

АССИМИЛЯЦИЯ – ұлттың немесе оның бір бөлігінің басқа ұлттың тілін, мәдениетін қабылдауы немесе ұлтсыздануы. А. кеңестік ғылыми әдебиетте табиғи және күшпен ассимиляциялау деп екіге бөлінді. А-ның қай түрі де зорлық, өйткені өз еркімен ұлттық қасиеттерінен айырылуға келісетін ұлт жоқ; А. бір халықтың басқа ұлттармен тілдерін, мәдениеттерін, ұлттық өзіндік саналарын жоғалтқандарына байланысты еніп, соның нәтижесінде ұлттық-психологиялық ерекшеліктерінің трансформациялануынан көрініс береді.

АССОЦИАНИЗМ – психикалық үрдістердің динамикасын ассоциация принципімен түсіндіретін әлемдік психологиялық бағыттарының негізгі түрлерінің бірі. Сырттай көрінбейтін себептердің негізінде пайда болатын кейіптер (бейнелер) ассоциацияның жемісі деп алғашқы рет Аристотель ассоцианизм постулатын ұсынған. Субъекттің санасындағы феномендер байланысын ассоциация принциптерімен қарастырғандар Дж.Беркли және Д.Юм, ал материалистік ассоциация жүйесін жасаған Д.Гартли. Нейрофизиология мен биологияның жетістіктерін А. түсіндіруде пайдалан-

ғандар Г.Гельмгольц, эмоцияны түсіндіруде – Ч.Дарвин, бас миының рефлексін оқытуда – И.М.Сеченов. XVIII-XIX ғасырларда психикалық құбылыстарды түсіндіруде жетекші орында болды. XIX ғ. ассоциацияның маңыздылығын және қалыптасу жағдайларын зерттеген Г.Эббингауз, Г.Мюллер т.б. Қазіргі заман психологиясында әртүрлі психикалық үрдістердің ерекшеліктерін көрсету мақсатымен ассоциацияларды зерттейді (әсіресе мағыналық ассоциацияның оқытудағы рөлін).

АССОЦИАТИВТІ АЙМАҚ – ми қыртысының ой-түйсік және есте сақтау аймағы. Таламустан келетін афференттік қозулар тек өздерінің (сенсорлық) аймағына ғана барып қоймай, оның жанындағы (1-5 см) аймағына да тарайтындығы анықталған. Бұл аймақтың негізгі қызметі сезім мүшелерінен келген қозуды қорытып анықтау, ажыратып есте сақтау. Мыс: көру орталығы сау болғанымен, оның жанындағы ойлау, есте сақтау (ассоциациялық) аймағы бұзылса, адамзатты көргенімен оның не екенін ажыратуы, тануы, салыстырып білуі нашарлайды.

АССОЦИАТИВТІК ПСИХОЛОГИЯ – Батыс ғалымдары (Ньютон мен Локк) ассоциативтік психологияны механикалық және сенсуалистік көзқарастарға негіздей отырып зерттеген болатын. Ассоциациялық қағидаларды қолданудың өрісін көне замандардағы Үндістан мен ертедегі грек ғұламалары да қарастырған. XVIII ғасырдағы ассоциация нағыз детерминистік сипат алып, дене үрдістерінің жиын-

тығы атқаратын қызмет аспаппен (мәшинемен) істелетін әрекеттер сияқты болады деген ойға негізделді. А.п. – психологияның мән-жайын философиялық тұрғыдан іздестіріп, оны ассоциациялық принциптерге негіздейтін бағыттардың жиынтығы.

Психология тарихында ассоциацияны жалпы категориялық ұғым деңгейінде тұңғыш рет көтеріп дәріптеген – ағылшын дәрігері Гартли (1705-1757). Ол психикалық үрдістердің бәрі ассоциацияға сүйенеді деп түсіндірді. Гартлидің «Адамды бақылау» деген еңбегі (1749 ж.) ассоциацияның кеңінен тарап, өзекті ілім болып қалыптасуының бастамасы болды. Бұл еңбегінде ол көптеген психикалық үрдістерді жүйке жүйесінің толқуымен ұштастыра баяндап, адамның санасыз әрекеттерін материалистік тұрғыдан түсіндіруге әрекеттенді. Гартли адамның саналы әрекетінің жемісі болып табылатын ақыл-ой, ерік-жігер қасиеттерін де анықтады. Оның зерттеулері – санасыз әрекеттің сырын түсіндіретін алғашқы материалистік тұжырым. XVII-XIX ғасырлар аралығында рефлекторлық теорияға негізделген ассоциациялық бұрынғы тұжырым материалистік тұрғыдан нығая түсті, оның субстраты мен ішкі бейнесінің санаға айналуын Т.Браун (1778-1820), Джемс Милль (1778-1830), Дж.Ст.Милль (1806-1873) сияқты зерттеушілер қолдады.

Олардың көзқарастары бойынша, біріншіден, психика түйсік пен қарапайым сезім түрлерінен тұрады; екіншіден, ассоциация бойынша – бөлшектер алғашқы да, ал күрделі психикалық құрылымдар – елес, ой, сезім екінші деп саналады; үшіншіден,

ассоциациялар осы екі топтағы психикалық үрдістер арқылы құрылады; төртіншіден, ассоциациялар күнделікті тәжірибе арқылы санада жиі қайталанып отыру нәтижесінде бекіді. Ассоциациялардың жасалу барысы биология мен жүйке физиологиясын зерттеу нәтижелерімен анықталады. Г.Гельмгольц (1821-1849) ассоциацияның жасалуын сезім мүшелерінің қызметі деп санама, ал Ч.Дарвин ассоциацияны эмоция арқылы түсіндірді. Орыс физиологі И.М.Сеченов (1829-1905) ассоциацияның физиологиялық негізін бас миы рефлексінің қызметімен ғылыми тұрғыдан дәлелдесе, Г.Спенсер (1820-1903) оны психиканың филогенездік дамуымен ұштастырып, жалпы психика дамуы мінез-құлықтың өзгеруіне бейімделеді деді. XIX ғ. 80-90 жылдарында Г.Эббингауз (1850-1909), Г.Мюллер (1850-1934) тәрізді басқа да психологтардың еңбектерінде ассоциацияның жасалу жолдары түрліше түсіндіріліп, бұл тұжырым одан әрі дамытылды.

Психологияның XIX ғасырдың орта кезіне дейінгі дамуында бұл ғылымның дербестік сипаты айқындалып, оны зерттеушілер табиғи ғылыми негізге жүгінді, физиологиялық зерттеу әдістерін қолданып, биологиялық үлгіге иек артты. А.п. негізінен, Англияда өрістеп дамыды. Сөйтіп, өз алдына дербес бағыт ретінде қалыптасты. Бұл бағыттың материалистік те, идеалистік те ағымдары болды. Материалистік ағым психологиялық құбылыстарды зерттеуге детерминизм принципін ендіруді көздеді. Ал XX ғасырда А.п. механикалық бағытты ұстанған бихевиоризммен ұштасты. Психологиялық мағынасы белгілі

жағдайда екі не бірнеше психикалық құрылымдардың өзара байланыстылығын білдіреді.

АССОЦИАЦИЯ (лат. *associatio* – қаз. *қосылыс*) – 1) неғұрлым жалпы мағынада – екі (одан да көп) элементтердің арасындағы анықталған кез келген функциялық байланыс; 2) бихевиоризмдегі үйрену теориясында стимулдар (S) мен реакциялар (R) арасындағы байланыстар немесе бірігу. Бихевиористер сол байланыстың табиғатын ұғуға тырысты; 3) қайсыбір стимул немесе оқиға әсерінен алынған нақты психологиялық тәжірибе: мысалы, «ауыл» деген сөзді естігенде, бірнеше ассоциация пайда болады; 4) статистикада – бір айнымалыдағы өзгеріс дәрежесінің екінші айнымалыдағы өзгерістерге байланысты болуы; 5) психологияда – сыртқы және ішкі тітіркендіргіштердің әсер етуінен туатын адамның психикалық процестері мен қимыл-әрекеттерінің байланысы.

А. адамның бұрынғы тәжірибесі негізінде пайда болып, заттар мен құбылыстардың кеңістіктік-уақыттық қатынастары (кеңістік пен уақыт ішіндегі іргелестік ассоциациясы, мысалы, көктем мен жасыл шөптің шығуы) олардың ұқсастығын (ұқсастық ассоциациясы, мыс., жапырақ сыбдыры мен сыбырласу) немесе қарама-қарсылығын (күн мен түн, кәрілік пен жастық) бейнелеуі мүмкін. Объектілер арасындағы анағұрлым күрделі, мысалы, себептер мен салдар арасындағы байланысты білдіретін ассоциация болады. Физиологиялық тұрғыдан қарағанда, А. екі немесе бірнеше тітіркендіргіштің бір мезгілде немесе

бірінен соң бірінің әсер етуінен туатын уақытша процесінде үлкен орын алады. Білім алу – адамның бұрынғы тәжірибесі мен жаңадан игерген түсініктері, ұғымдары арасындағы байланыс (ассоциация) жасау процесі екені мәлім; б) бір психикалық құбылыстың (қабылдау, елестету) жаңғыруы екіншісінің пайда болуын ілестіретін олардың арасындағы байланыс.

А. туралы ұғым ежелгі дүниенің философиялық ілімдерінде қалыптасқан. Психологиялық ой А. фактісін жай ғана баяндап қоюдан (мыс., затты қабылдау оның иесінің бейнесін тудырады) оны организм ішіндегі процестермен түсіндіруге көшті. Бұл – А. ұғымына детерминистік (лат. *determinare* – психикалық құбылыстардың өздерін тудыратын факторларға заңды әрі қажетті тәуелділігі) мағына береді: санада бейненің, әдетте, оған шақыртқы болатын сыртқы тітіркендіргішсіз пайда болуы – денелік процестердің өткендегі тәжірибеде бекіген байланысының есебіне жатқызылды; бұл процестер, Аристотельдің айтуынша, олардың араластығы, ұқсастығы немесе кереғарлығы (контраст) себепті жақындаса түсіп, берік бірлестіктер түзуі мүмкін.

Жанда үйлестік мүшелерінің бірі пайда болғанда, ол «автоматты түрде» организмде жасырынған басқаларына шақыртқы болады. «Идеялар ассоциациясы» терминін, ассоциацияны ақыл-ойға негізделген байланыстарға қарсы қойған, Дж.Локк енгізді. А. туралы ұғым XVIII-XIX ғасырлардың философиялық жүйелері үшін басты ұғым болды. А-ның физиологиялық негізі – *шартты рефлексстер*.

АСТЕНИЯ (грек. *astheneia* – қаз. *әлсіздік*) – өте қатты шаршап-шалдығу, жадап-жүдеу, көңіл күйдің тұрақсыздығының ақырғы шегі, ұйқының бұзылуы кезінде байқалатын жүйкелік-психологиялық әлсіздік. А. – жүйке мен психиканың шаршап болдыруы салдарынан әлсіреп нашарлауы. Ағза жұмысының қабілетінің төмендеуі (әлсіздік, күшсіздік, шарасыздық, әуестік, дәрменсіздік), адам ауырғанда немесе демалыссыз көп уақыт еңбек еткенде болатын жүйкелік – психикалық әлсіздік, дәрменсіздік, сезгіштігі төмендейді, көңіл күй тұрақсыз данады. А. кезінде қатты қажу, көңіл күй тұрақсыз болу, сезгіштік қасиет төмендеп, ұйқы бұзылады. Қатты шаршағанда немесе жүдегенде пайда болатын жүйкелік-психикалық дәрменсіздік. А. әртүрлі сырқаттың және ақыл-ой мен дененің шамадан тыс қызмет атқарғанда, дау-жанжал және қайғылану жағдайында да көрініс береді. А. әртүрлі ауру-сырқаулар, сондай-ақ ой және дене еңбегімен шектен тыс шұғылдану және ұнамсыз күйзелістер мен қайшылықтардың нәтижесінде зорығудың пайда болуы.

АСЫЛБЕКОВ ӘБДІРАХМАН (1903-1970) – қазақ психологі. Қазіргі Алматы облысы, Жамбыл ауданының Қаракестек ауылында шаруа отбасында дүниеге келді. Сауатын ауыл мектебінде ашып, кейіннен орта және жоғары оқу орындарында оқиды. Өмір жолын 1928 жылы Жетісу халық ағарту жүйесіндегі мектеп инспекторлығынан бастайды. Одан кейінгі жылдары әртүрлі қызмет атқарады. 1930-34 жылдары Шымкентте, кейіннен Өзбекстандағы Қарасу балалар үйінде дирек-

тор болады. 1960 жылдан бастап өмірінің соңғы күндеріне дейін Қазақтың Абай атындағы Мемлекеттік педагогикалық университетінің психология кафедрасында қызмет атқарған. 1962 жылы Ташкентте «Мектеп оқушыларында ынтаның қалыптасуы» атты кандидаттық диссертация қорғаған. Ол педагогикалық және жас психологиясының төңірегінде көптеген еңбектер мен мақалалардың авторы. Олардың кейбірі: «Оқушылардың ынтасын тәрбиелеу» (1965), «Бала тәрбиелеудегі семьяның рөлі» (1966) т.б.

АТАҚҚҰМАРЛЫҚ – адам мінезіндегі мансапқа, даңққа қызығушылық, өркөкіректік пен өзімшілдік қасиет. А. адамның өмірі мен тіршілігінде, күнделікті қарым-қатынасында мансап құмарлық деп те атала береді. Ол адамның бойындағы іскерлігімен, білімімен, қабілетімен санаспай, қалайда басшы қызметке қол жеткізуді мақсат тұтады. Әкімдік арқылы жоғары дәрежеге көтерілуді көздейді. А. – қызметі мен беделі жоғары адамдар арасында өзін өзгелерден ерекше көрсету үшін болып отыратын жағымпаздық қылықтар. Көңіліне ұнамаған адамдар жайында өтірік-өсек әңгіме тарату арқылы күншілдігі мен қызғаншақтығын әрдайым білдіріп отырады. Ондай адамның сөзіне ергендер опық жеп, артынан қателескенін аңғарады. Баянсыз болған ісіне өкінеді. А. – адам мінезіндегі жағымсыз сипат.

АТРИБУЦИЯ – қабылдау өрісінде жоқ сипаттамаларды әлеуметтік объектілерге (адамға, топқа, әлеуметтік қауымға) балаудың әлеуметтік-психологиялық механизмі. А. қажет-

тілігі субъектінің әлеуметтік ортамен адекватты өзара әрекеттесуіне бақылау арқылы алатын мәліметі жеткіліксіз болған кезде, оны «толықтыру» қажеттілігімен сипатталады. А. – тікелей қабылданатын ақпаратты «толықтырудың» негізгі амалы. А. зерттеуге ең алғаш Ф.Хайдер (1958) жұмысы бастау болды. 1970 жылдардың соңына қарай А. аттитюдтармен қатар, әлеуметтік-психологиялық зерттеулердің басым объектілеріне айналды. Ең алғашында ол каузальдық А-ға баланып, тұлғааралық қабылдаудың шегінде шоғырланып, адамзаттық мінез-құлықтың себептерін шығару ретінде түсіндірді.

Кейіннен А. ұғымы кең мағынада қолданыла бастады. Ол тек мінез-құлық себептерін ғана анықтамай, әлеуметтік сипаттамаларды кең көлемде түсіндіруге қолданылды. А. тек тұлғаның ғана емес, сонымен қатар, басқа да әлеуметтік объектілердің де сипаттамаларын білдірді. Ол қабылданатын объектілерді мағыналық жүйеде қарастыруға мүмкіндік берді. Кеңестік психологияда А. 1970 жылдардың соңына қарай көптеген әлеуметтік құбылыстардың механизмі ретінде анықталды. Оның топаралық өзара әрекеттестіктер мен отбасылық қатынастарды реттеу, өндірістік және т.б. шиеленістердің тууындағы рөлі көрсетіледі. А.(Каузальды) – құбылысқа, адамға немесе бір тікелей қабылдауға әсері болмайтын қасиетті тіркеу. А. – тұлғааралық қатынастар жағдайында кісінің басқа адамдардың мінез-құлық себептері мен мотивтерін түсінуі.

Оны зерттеу мына жағдайларға негізделеді:

1) адамдар бірін-бірі тану кезінде тікелей қабылдау процесімен ғана шектелмей, олардың мінез-құлқының себептері жөнінде өздігінше тұжырым жасап, талдайды;

2) адам жөнінде бақылау негізінде алынатын ақпарат сенімді қорытынды жасауға жеткіліксіз болатындықтан, бақылаушы мүмкін болатын мінез-құлық себептері мен тұлғалық қасиеттерді соған жатқызады;

3) мұндай себептік талдау бақылаушының мінез-құлқына әсер етеді. А-ны зерттеумен бұрын тек қана әлеуметтік психология ғана айналысқан болса, қазіргі кезде оны жалпы психология да, педагогикалық психология да, жастық психология да, спорт психологиясы да өздігінше зерттейді. А. негізін салған Ф.Хайдер. Ол бұл мәселенің негізгі категориялары мен қағидаларын жасап шығарды.

А. эксперименттік зерттеудің маңызды нәтижелері мен қорытындылары мыналарды анықтады:

1) адамның өз мінез-құлқы мен басқа адамдардың мінез-құлқын түсіндірудегі айырмашылықтардың болуы;

2) А. процесінің субъективтік – мотивациялық және ақпараттық – факторлардың әсерінен логикалық нормалардан ауытқуы;

3) А. адамның мотивациясы мен іс-әрекетіне ынталандырушы әсер етуі. Ол бұл іс-әрекеттің сәтсіз нәтижелерін сыртқы факторлардан көруі, ал сәтті нәтижелерін – ішкі факторлардан көруі. Осындай эксперименттік зерттеулердің нәтижесінде анықталған заңдылықтардың негізінде адамның эмоциялары, бағдарлары, мотивациясы мен іс-әрекет тиімділігіне әсер ету мақсатымен, А. пайдаланудың тә-

сілдері құрастырылды. Отандық психологияда бұл мәселенің әлеуметтік құрастырылуы іс-әрекет процесінің А. жанамаланатыны жөніндегі әдіснамалық принципі негізінде жүзеге асырылуда. А. топ мүшелерінің бірлескен іс-әрекеттегі сәттілік пен сәтсіздіктер үшін өз жеке жауапкершілігін мойнына арту мен қабылдау құбылысы ретінде де зерттеледі. Осылайша, жоғары дамыған топтарда, ұжымдарда – бұл іс-әрекет нәтижесінде ұжым мүшелерінің іс-әрекетін ескеруге тиіс.

АТРОФИЯ – сему, кему (бір мүшенің сезгіштік қасиетінің кемуі). А. деп әртүрлі жағдайлардың (қимыл-қозғалыстың жоқтығынан, психикалық күйлердің төмендігінен) әсерінен психика функциясының тозуын, азғындалуын және кемуін атайды. А. – органикалық құрылымның дегенерациясы, солуы. Кейбір психикалық функцияның күшінің болмауынан немесе басқа да жағымсыз жағдайлардың (ұзақ уақыттық стресс, шиеленістер, фрустрация, наркотиктер, интоксикация және т.б.) әсерінен дегенерациялануы.

АТТИТЮД – әлеуметтік белгіленген бағдар, тұлғаның басқа адамдармен қарым-қатынасы жағдайында белгілі бір мінез-құлықты жүзеге асыруға бейімділігі, даярлығы. А. термині белгілі бір әрекетке физикалық немесе ақыл-ойдың дайындық күйі: адамның кейпі, фигурасы және т.б. ретінде түсіндіріледі. Әлеуметтік ғылымдардағы бағдар ұғымын қолдану американдық психологтар У.Томас, Ф.Знанецкийдің аттарымен байланысты. Олар бағдарды индивидтің әлеуметтік

құндылықтарға (ақша, атақ-мансап, бөтен адамдарға, жақындарға және т.б.) бейімділігі ретінде сипаттады. Г.Олпорт (1935) бағдарды индивидтің реакцияларына бағыттаушы және динамикалық әсер беретін тәжірибе негізіндегі психологиялық даярлық күйі ретінде анықтады. Әлеуметтік түрде құнды бағдарлар белсенді теориялық және практикалық іс-әрекет барысында, білімдерді игеру, басқа адамдармен өзара әрекеттесу және қарым-қатынас нәтижесінде қалыптасады.

АТТРАКЦИЯ – жағымды эмоцияның негізінде бір адамның екінші адамға қызығуы, құштарлығы. А. – адамдардың тұлғааралық қабылдауы жағдайында бірінің бірі үшін сүйкімділіктің, тартымдылықтың пайда болуын білдіретін ұғым. А. әлеуметтік бағдарға жатады. Субъектіде А. оның арнайы эмоциялық қатынасының (жағымды немесе жағымсыз) нәтижесі болып табылады және басқа адамға ерекше әлеуметтік бағдар ретінде көрініс табады. Эксперименттік түрде А. байланудың және достық сезімі қалыптасуының механизмдері ретінде зерттелінеді. Мұндай жағымды эмоциялық қатынас субъект пен қабылдау объектісі сипаттамаларының өзара ұқсастығынан, қарым-қатынас серіктері арасындағы жақындығы, олардың жиі кездесуі, олардың арасындағы ажырасу және т.б.; 2) өзара әрекеттесу жағдайларынан (көмекшіл қатынас, бірлескен іс-әрекет) және т.б. болады.

АУРА – лат. желдің соғуы, ызғар деген сөзі, қысқа мерзімді санасыздық. Бұл қояншық ауруының хабаршысы

не оның алғашқы белгісі сияқты. Алайда қояншық ауруының мұндай белгісі ұстамалы қояншық ауруымен зардап шегетіндердің бәрінде кездесе бермейді. Аурудың бұл сипаты балалармен жеткіншектерде сирек кездеседі. Аурудың ұстамалы түрі адамның қимыл-қозғалысы мен сезімдік әрекеттерінің тоқтап қалуынан байқалып, бірнеше секундқа, не минуттарға созылуы мүмкін.

АУРУ – сыздау, қақсау. Ағзаны өте күшті күйрететін және оның өмір сүруіне немесе тұтастығына қауіп туғызудың нәтижесінде пайда болатын психикалық күй. А. жануарлар әлемі эволюциясының тапқан бағалығы. А. физиологиялық үрдістің дұрыс жайымен өтуіне кедергі болу жағынан психикалық маңыздылығы өте жоғары. Эмоциялық жағынан ауру жәбірлейтін және қиын өтетін сипатта болады. Адамның өте жоғары дамыған өнегелілік ниеттері ауруға берілмеуге көмектеседі.

АУТИЗМ (грек. *auto* – қаз. *өзім*) – психологиялық шектелудің ең соңғы түрі және күйі. А. индивидтің қоршаған ортамен байланыс-қатынастардан шеттелуінен, «кетуінен», «қашуынан» және өз күйзелістерінің тұйық әлеміне енуден көрініс табады. Бұл термин субъекттің өз ойлауын ырықты реттеу мүмкіншілігінің төмендеуін, өзін шектейтін тақырыптар аясындағы ойлардан кете алмауды, кез келген байланыстардан қашуды, бірлескен іс-әрекетке қажеттіліктің болмауын білдіру мақсатында ғылымға енгізілді. Нормада А. тұлғаның кө-

бінесе өз ішкі әлем суретіне және оқиғаларды бағалаудың ішкі критерийлеріне бағдарланумен байланысты болатын жеке-дара ерекшеліктерді сипаттау үшін қолданылады (*Эгоцентризмді қараңыз*). Бұл ерекшеліктер индивидтің айналадағыларды интуитивтік түрде түсіне білу, олардың рөлін ойнай білу, біреудің позициясында тұру қабілеттілігінің болмауын бейнелейді.

АУТОГЕНДІ МАШЫҚТАНДЫРУ – пациенттерді өзін-өзі сендіруге, бұлшық еттерін босаңсытуға, зейінінің шоғырлану қасиетін дамытуға, субъект үшін маңызды іс-әрекетті көтеріп, машықтандыруға арналған психотерапиялық әдіс. А.м. екі сатысын көрсетуге болады: 1) релаксацияға үйрету, ауырлықты, жылылықты, салқындықты түйсіндіру, вегетативтік функцияларды басқаруды куәландыру. 2) гипноздық күйдің әртүрлі деңгейлерін жасау (Г.Шульц т.б.). А.м. медицинада, психологиялық-педагогикалық қызметте өзін-өзі тәрбиелеуде өндірістерде тағы басқа жағдайларда қолданады.

АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ – естіп, қабылданатын тілдік құралдар арқылы вербалдық (сөздік) тілдесу. А.с.-ге тән сипат – сөйленген хабарламалардың жекелеген құрамдастары бірінен соң бірі туындайды және қабылданады. А.с.-дің туындау процестері бағдарлану, бір мезгілде жоспарлану (бағдарламалану), сөйленіп жүзеге асу және бақылау буындарын қамтиды; бұл орайда, жоспарлау өз кезегінде қатарлас екі арна бойымен жүзеге асады да,

ауызекі сөйлеудің мазмұндық және моторлық-артикуляциялық жақтарына қатысты болады.

АУЫРСЫНУ АДАПТАЦИЯСЫ

Мыс: теріге ине шаншып, инені қозғалтпай ұзақ ұстаса ауырғаны сезілмей қалады, ал инені сәл қимылдатса ауырғанды сезеді. Инені ұзақ уақыт бір қалыпты ұстағанда, ауырғанды қабылдағыш рецептор иненің сол әсерінің күшіне бейімделіп, сезбей қалады. Ауырсыну түйсігі. Ауырсыну биологиялық өте маңызды қорғаныс бейімі болып табылады. Сипаты мен күші бойынша қиратушы тітіркендіргіштердің әсерінен ауырсыну организм үшін қауіпті әсерлер жөнінде белгі береді. Адам денесінде ауырсынуға сезімтал емес және ауырсынуға сезімтал бөлімдер болады. Шамамен, 1 см-ге 100 ауырсыну нүктелері сәйкес келеді. Эксперименттік зерттеулер көрсеткендей, ауырсыну нүктелерінің таралуы динамикалық, қозғалғыш сипатта болады. Ауырсыну түйсіктері белгілі бір тітіркендіргіштен келетін импульстардың қарқындылығы, ұзақтығы мен жиілігінің шамадан тыс артуының нәтижесі болып табылады. Ауырсыну сезгіштігіне аз қозғыштық тән. Ауыртатын тітіркендіргіштен кейінгі импульстар баяу өткізіледі. Ауырсыну импульстарына бейімделу өте баяу жүреді. Ауырсынуды сезіну белгілі бір қанағаттанбағандықпен немесе азап шегумен байланысты. Ауырсынудың орналасқан жері айқынсыз болады.

АУЫРСЫНУ – түйсіктің ерекше біртүрі. А. денеге ішкі мүшелерден неме-

се сырттан қолайсыз тітіргендіргіш әсер еткенде туындайтын жан құбылысының жағдайы. Кісі дені сау кезіндегі түйсіктердің осы түрін байқай бермейді. И.М.Сеченов мұндай түйсіктерді «көмескі түйсік» деп атаған. Органикалық түйсіктердің құрамына енетін адам организмнің жалпы хал-күйінің негізі болып табылатын осынау түйсіктердің профилактикалық маңызы зор. Өйткені ол жаңадан білініп келе жатқан аурудың алғашқы хабаршысы ретінде бұлар организмнің бірқалыпты жұмысының бұзыла бастағанын білдіреді. Осындай жағдайда адамның көңіл күйі кейде күрт нашарлап, дегбірсізденіп, ауруды болдырмау шараларын қарастырады. Ерік-жігері күшті, рухани өмірінің мазмұны бай, уақытты үнемі іс-әрекетке толы адам тэнге түскен осындай қолайсыз жағдайларға сыр бермей, шыдамдылық көрсетеді. А. түйсігінде шеткі жүйке саласы әсіресе ми қабығы орталығы басқарып отырады.

АУЫТҚЫҒАН МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ (девианттық мінез-құлық) – балалар мен жасөспірімдердің әкімшілік жазалау шараларын қолдануға апарып соғатын құқық бұзушылықтарды үнемі жасауы; жұмыстан қасақана жалтаруы, отбасынан немесе балаларды оқытатәрбиелеу ұйымдарынан үнемі кетіп қалуы, сондай-ақ олардың қылмыстық жауаптылыққа жатпайтын қылмыс белгілері бар, қоғамға қауіпті әрекеттер жасауы. А.м.-қ. физиологиялық және патологиялық түрлерге ажыратылады. Физиологиялық негіздегі ауытқымалы күйдің (ашу, ыза, үрей) психикаға әсері күшті болғанымен,

адамды оның салдары үшін жауапкершіліктен босатпайды. Яғни мұндай сезімдік ахуал жағдайында жасаған қылмысы үшін кінәлілік жоққа шығарылмайды, тек ол белгілі бір жағдайларда жеңілдетілуі мүмкін. Патологиялық негіздегі А.м.-қ. адамды бір сәтке сана-сезімнен айырып, мақсатсыз немесе қауіпті іс-әрекеттер жасауға итермелейді. Егер қылмысты әрекетті патологиялық А.м.-қ-қа ұшыраған адам жасаса, ондай адам «есі кіресілі-шығасылы» деп танылады. Девианттық қылық – қоғамдық нормаларға қарсы қылықтар жүйесі немесе жеке қылықтар. Мұндай қылықтар әлеуметте қолдау табатын (дарындылық, альтруизм, ерлік т.с.с.) және әлеуметте қолдау таппайтын болып бөлінеді. Әлеуметте қолдау таппайтын қылықтар – қылмыстық іс-әрекет және жөнсіз іс-әрекет (маскүнемдікке, нашакорлыққа бейім қылықтар). Девианттық қылықтар ауытқушы қылықтар. Адамның орныққан құқықты немесе өнегелілік тәртіптерден ауытқитын немесе сол тәртіп ережелерін бұзатын қылықтары.

АФАЗИЯ (грек. *aphasia* – қаз. *сөйлеудің бұзылуы*). А. – адамның сөйлеу қабілетінен жартылай не біржола айырылуы. Мұндай кемістік мидағы сөйлеу орталықтары мен қан тамырларының ісініп, бас сүйегінің зақымдалу салдарынан болады. Ми алашарының белгілі орталығы зақымдалуына қарай А.-ның мынадай екі түрі бар: қимыл-қозғалыс А. мен сезімдік А. Қимыл-қозғалыс А. сөйлеудің мидағы орталығы (мұны Брока орталығы дейді) мен сөйлеудің сезімдік ор-

талығының (мұны Верника орталығы дейді) зақымдалуына байланысты. Бала сөйлеуінің дамуы соқырлығынан немесе нашар естуінен мардымсыз болып қалатын алалия деп аталатын кемістіктен А.-ның айырмашылығы сол, бұл баланың дамып жетілген сөйлеу қабілетін жоғалтады.

Қимыл-қозғалыс А. бойынша баланың сөйлеуі біржола жоғалады немесе айтайын деген ойын үзілді-кесілді бірер сөздерді атаумен шектеледі. Мұндай жағдайда сөйлеудің дыбыстық үйлесімі мен буындары, сондай-ақ буындар мен сөздердің бір-бірімен байланысы болмайды. Мұндай кемістігі бар балалар өзгелердің сөзін де шала-шарпы ұғынып, оларға толық жауап қайтара алмайды. Қимыл-қозғалыс А. кеміс болған баланың оқуы мен жазуына да әсер етіп, олар жеке дыбыстар мен сөздерді де дұрыс айта алмайды. А-ға ұшыраған балалардың сөйлеуін қалпына келтіру үшін оның естуі мен көру талдағыштарының жұмысын жандандыратын шаралар қолданып, сөйлеудің қимыл-қозғалыс жүйесін қалпына түсіретін дағдылар қалыптастырылады.

Сонымен бірге ондай балалардың сөздерді дұрыс айтып, грамматикалық құрылысын үйренулері үшін машықтандыру жұмыстары жүргізіледі. Сезімдік А. бойынша бала сөздердің мәні-мағынасын ұғына алмайды, сөздер мен әріптердің дыбысталу ерекшеліктерін ажырата алмай қиналады. Алайда бала бөгде дыбыстарды дұрыс қабылдау қабілетін жоғалтпайды. Сезімдік А. баланың сөйлеу қабілетін қалпына келтіру бағытында оның есту, көру талдағыштарының қызметін жан-

дандырып, дұрыс сөйлеу мен жазу-сызуға деген әрекетін дамыту арқылы сөздердің мағынасын дұрыс түсіне білуге жүйелі түрде машықтандырады. Қимыл-қозғалыс пен сезімдік А-лар өзге балалардың сөйлеуі мен сөз мағынасын түсіну қабілетінен біржолала айырылып қалуы сияқты кемістікке де ұшырауы мүмкін. Сондай-ақ А-ға байланысты кейбір сөздердің мәнін ұмытып қалуы сияқты кемістікке де душар болады.

А. бала психикасының қалыпты дамуына кедергі жасағанмен, оны ақыл-ойы кеміс балалар қатарына жатқызуға болмайды. Баланың сөйлеуіндегі А. қалпына түсіру үшін логопедиялық шаралар қолданып, емдеу жұмыстары жүргізіледі. А. сөйлеу әрекетінің әрқилы түрлерінің жүйелі бұзылуын білдіреді. А. сөйлеу аппараты әрекеттерінің және естудің қарапайым түрлерінің сақталуы жағдайында сөйлеудің фонемалық, морфологиялық және синтаксистік құрылымының бұзылуы түрінде көрініс табады.

Нейролингвистиканың түсініктеріне сәйкес А. келесі себептерден пайда болған жүйелі бұзылыс болып табылады:

- 1) алғашқы реттік дефект;
- 2) алғашқы реттік дефектінің салдарынан болатын екінші ретті бұзылыстан;
- 3) бұзылған функцияны компенсациялауға бағытталған ми қызметін функциялық өзгертуден.

А. сөйлеу іс-әрекетінің бұзылысына әсер еткен фактордың біріне байланысты жеті түрін біліп көрсетеді:

- 1) сенсорлық А. – фонемалық естудің – сөздердің дыбыстық құрамын ажырата алмау – бұзылысы; ауызша сөйлеуді түсінудегі қиындық;

2) акустикомнестикалық А. – есту – сөйлеудің естің бұзылысы;

3) негізінде көру есінің бұзылысы жататын оптикомнестикалық А.;

4) белгілі бір логикалық құрылымдарды, мыс., әкенің ағасы, ағаның әкесі, жаздың алдындағы көктем сияқты құрылымдарды түсінудің бұзылысы болып табылатын, сонымен қатар, санау мен кеңістіктік ойлаудың бұзылысымен бірге жүретін семантикалық А.;

5) моторлық афференттік А. – сөздерді айта алмау, бір дыбыстарды екіншісімен алмастырудан көрінетін сөйлеу бұзылысы;

6) моторлық эфференттік А. – сөйлеу актілерінің кинетикалық ұйымдасуының бұзылысы, сөйлеу таптаурьндарының инерттілігі салдарынан бір сөзден немесе буыннан екіншісіне ауысудың қиындығы;

7) динамикалық А. – сөйлеуді жоспарлаудың бұзылысы түрінде көрінетін сөйлеудің бірізділігінің бұзылуы; ауызша және жазбаша белсенді сөйлеудің бұзылуы.

АФФЕКТ (лат. *affectus* – қаз. *жан дүниесінің толқуы, жан ұшыру, күйіп-нісу*). Адамның кездейсоқ тітіркендіргіштердің теріс әсер етуінен жан сезімінің толқуы. Мұндай сезімдік толқулар ұялу, ренжу, наразы болу, таңдану салдарынан пайда болады. А-тің қоздырушы күшті (стеникалық) түрі, мыс., қайғыру, жек көріп өшігу және әлсіз (астеникалық) деп аталатын, мысалы, қорқыныш, мұңаю түрлері бар. А-тік жағдайда адамның бойын ашу-ыза мен қайғы-қасірет билеп, оның өңі бозарады не қызарады, көз

қарашықтары ойнақшып, ерні күбірлейді. А. жағдайда жан дүниесінің толқуы дені сау адамдарда да кездеседі. Егер бойын ашу-ыза кернеген адам А. ұшырағанда ақыл-есінен айырылып, не істегенін білмейтін болса, ондай адамдардың жан дүниесі күйзеліске ұшырап, ауруға душар болған адам деп саналады.

А. (ашуланған, долданған хал, ашу қысқанда уақытша естен адасу). А. деп кейде адамдарда тез, бірақ күшті және өте қарқынды өтетін психикалық (эмоциялық) жағдайдың ерекше түрін атайды.

А-тің екі түрі бар: *физиологиялық аффект* және *патологиялық аффект*. *Ф.а.* кезінде ұрысқан адам ашуланып жаман сөздер айтып, ұрып та жіберуі мүмкін. Бұл жағдайда сана өзгермейді, амнезия болмайды, адам күш салса өзін-өзі ұстай алуы мүмкін. *П.а.* жағдайында адам өзіне-өзі есеп бере алмайды, оның белгісі сананың түнеруі және болған оқиғаның естен толық шығуы. *Физиологиялық аффект* пен *патологиялық аффектіні* ажыратудың соттық-психиатриялық істе маңызы зор. Аффектілеу (ашуланғандықты, долданғандықты сөз арқылы, кейіп-келбет арқылы білдірушілік). А. – субъект үшін маңызды болып табылатын өмірлік жағдаяттардың кенеттен өзгеруінен туындайтын күшті және салыстырмалы қысқа мерзімді жүйкелік-психикалық қозу.

А. айқын көрінетін қозғалыстық көріністермен және ішкі мүшелердің қызметіндегі өзгерістермен, еріктік қадағалаудың жоғалуымен және эмоциялық күйзелістерді өте қатты көрсетумен бірге жүреді. А. болған оқиға-

ға жауап ретінде сыртқа шығады. А. күйі үшін зейіннің А. тудырған жағдайларға тұтас шомылумен бірге жүретін сананың тарылуы тән. Сананың бұзылуы А. тудырған оқиғаны еске түсіре алмауға, ал өте күшті А. кезінде сананың мүлдем жоғалуы мен толық амнезияға әкелуі мүмкін. А. – адамның көңіл күйінің кенеттен өзгеріп, зор қарқынмен бұрқан-талқан болып сыртқа тебуі. Адам сезімдерінің көпшілігі А. дәрежесінде жетуі мүмкін. Мыс., қорқу сезімінің алғашқы сатысы тынышсызданып, сескенуден басталып, одан соң үрейлену сезімі пайда болады, ол күшейе келе, кісінің зәресі ұшып, А. сатысына жетеді. Қуаныш кернеген немесе қайғы-қасіретке душар болған адамның да бұл эмоциялары А. түріне өтуі мүмкін. Аффекттің физиологиялық негізі ми қабығында туған, күші жағынан парпар екі қарама-қарсы реакцияның қактығысуында. Осы қактығысуға байланысты жүйкелік үрдістер барысында кездесетін кенеттен пайда болған өзгерістер аффекттің жүйкелік механизмі болып табылады.

Егерде осындай өзгерістер адамның жүйке әрекетінде ұзақ уақыт орын тепкен байланыстарды бұзса, оның мінезінде невроз тууы мүмкін. А. сезімдері адамның бойын билеп алған кезде, оның сыртқы әлпетінде де ерекше өзгерістер туады. Қазіргі кезде психологиялық, физиологиялық техниканы пайдалану арқылы тыныс алу, жүректің соғуы, тері сияқты мүшелердің өзгерістерін ғана емес, ми жұмысын да зерттеп электрэнцефалограммасын жазып алуға болады. Адамның вегетативті жүйке жүйесі А. кезінде

физиологиялық процестердің тууын, оның барысын басқарып, адамның сыртқы әлпетінің өзгеруіне әсерін тигізеді. Жас балалар өздерінің іс-әрекеттерінің дәлел-себептері әлі саналы түрде айқын қалыптаспаған даму сатысында аффекттерге оңай ұрынуы мүмкін.

Баланың кез келген қажеттіліктерін қанағаттандырмау немесе кез келген қайшылық аффектің дамуына әкеліп соқтырады. Дұрыс тәрбие беру салдарынан аффектіге бейімделу бала өмірінде үлкен орын алып, оның мінез-дамуына кері әсерін туғызу мүмкін. Егер баланың айналасындағылардың өз дегенін сөзсіз орындауына еті үйреніп, онда оның әлдебір талап-тілегінің орындалмауына бөгет жайттар орынсыз ашу-ызасын келтіруі мүмкін. Баланың іс-әрекет түрлері күрделене түскен сайын, оның себеп дәлелдері соғұрлым саналы түрде жасалған түрде болады, баланың эмоционалды өмірі жинақы нысандарымен ерекшеленеді және кірікпелі аффективтік төтенше жағдайлар кезінде пайда болады.

Аффективтік хал-ахуалдың алдын алу үшін адамның құлықтық қасиеттерінің қалыптасуына, сондай-ақ аффектің әрбір пайда болуы көрінісін дұрыс қабылдауға бағытталған жүйелі тәрбие жұмыстарын жүргізу қажет. Бұл орайда баланы оның барлық тілегінің орындалуы мүмкін еместігі және бұл жағдайда ұстамдылық танытып, төзімділікпен күте білуге үйренуінің қажеттігі жөнінде ертерек сіңіре берген жөн.

А. алдын алу үшін бала назарын басқа жаққа аудару қажет. Жасөспірім және бозбала кезде аффектпен күресте өзін-

өзі тәрбиелеу үлкен рөл атқаруы мүмкін. Аfferентация – сыртқы тітіркендіргіштерден (экстероцепция) немесе ішкі ағзалардан (интероцепция) ақпаратты қабылдап, орталық жүйке жүйесіне келетін жүйке импульстарының ағыны. Аfferенттік лат. *afferens* деген сөзі, қаз. *жеткізуші* деген мағынаны білдіреді. Бұл жерде миға тітіркендіргіштерді жеткізіп отыратын жүйке талшығы ретінде айтылып отыр.

АФФЕРЕНТТІК СИНТЕЗ (лат. *afferens* – әкелуші) – функциялық жүйе теориясында шешім қабылдау мақсатымен қоршаған орта және іске қосылатын стимул жөніндегі есте сақталған материалды, мотивацияны, ақпараттарды жинақтау. Бұл тұрғыда жад (ес) – эволюция процесінде және жеке бастық тәжірибе арқылы қалыптасқан иерархияның әр түрлі деңгейіндегі өзара байланысты функциялық жүйелердің жинағы, ал мотивация – организм қажеттіліктерінің нақты бір көрінісі ретінде түсіндіріледі. А.с. кезінде мотивацияның арқасында бір кездері осы қажеттілікті қанағаттандыруға әкеліп соқтырған барлық жүйелердің актуалдануы арта түседі. Орта жөніндегі ақпарат осы жағдайда талап етілетін нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі. Мотивация және жағдайдың ықпалымен таңдап алынған әлдебір оқиға-іске қосылатын стимул – жүйелердің бірі болған сәтте ақырғы шешім қабылданады. Жүйелердің иерархиялық ұйымы организмнің қоршаған ортамен бейімделгіштік арақатынасының эволюциялық және жеке тұлғалық қалыптасуы. А.с. мидың әлдебір жекелеген құрылымынан орын

алмайды; ол мидың және организмнің бүкіл көлемін қамтитын морфологиялық (орталық және перифериялық, афференттік және эфференттік) құрылымдарға жататын әр түрлі нейрондардың өзара әрекеттесу процесі болып табылады.

АФФИЛИАЦИЯ (ағылш. *affiliate* – қаз. *қосу, қосылу*) – адамның топпен бірге болуға мотивациялық, эмоциялық қажеттілігін білдіретін ұғым. А. адамның басқа адамдармен бір ортада болуға, олармен өзара әрекеттесіп, біреуге көмек беруге, қолдау көрсетуге, және сонымен қатар, басқа тарапынан да сондай көмекті алуға талпыныс түрінде көрініс табады. Ол әсіресе, адамның қатты стресске, депрессияға, қорқыныш пен үрейге душар болғанда, өзіне-өзі сенімсіздіктің арту жағдайында қарқынды көрінеді. Себебі А. психиканы мобилизациялап, сезімдік-эмотивті күйзелістерді бәсеңдетеді. А. – адамның басқа адамдардың қоғамында болуға ұмтылуы. Адамның айналадағы адамдармен жағымды эмоционалды: достық, жолдастық т.с.с. жайларды сақтауға және бекітуге қажетсінуі. А-ға бейімділік, субъект ықтимал қауіптілігі бар стресс жағдайына ұшырағанда байқалады. А. – адамның айналадағылармен жағымды эмоциялық, достық, жолдастық қатынастарды сақтап және бекітуге бағытталған адамның қажеттілігі. Адамдармен дара эмоционалды жақын болуға ұмтылысы.

АХУАЛ – бұл ұғым көбінесе топтық психологияға байланысты ай-

тылады. Сондықтан оны «әлеуметтік-психологиялық ахуал» немесе «психологиялық атмосфера» ұғымымен белгілейді. Бұған топ пен ұйымдағылардың өзара қарым-қатынасы, көңіл күйі мен ынтымақтығы, бірін-бірі түсіне алу, тәртіп пен жауапкершілік, топтық борыш пен намыс, үйреншікті жұмыс стилі, ортақ пікір, өзара сын т.б. осы секілді компоненттер кіреді. Оң жақсы ахуалға, сондай-ақ топтағылардың бір-біріне деген шексіз сенімі, басқалардың ақыл-кеңесіне құлақ асу, бір-біріне деген шынайылық пен жылы шырайды жатқызуға болады. Еңбек өнімділігі, оның нәтижесі ұжымдағылардың кәсіби шеберлігі мен дағдысы, білімі мен икемділіктерінен ғана тәуелді болмай, мұндағы қалыптасқан жұрттың тұрақты көңіл күйіне де байланысты болады. Мәселен, жақсы көңілмен 3 секундта орындалатын бір деталды 1,6 секундта орындауға болады екен, ал ұрыс-керіс, дау-дамай бар жерде адам 30 минутке дейін өзіне-өзі келе алмайтындығы анықталған. Сөйтіп, көтеріңкі көңіл күйі, білек сыбанған құлшыныс, жарасқан ынтымақ, жолдастық көмек, бірін-бірі демеу, қандай ауыр жұмыс болса да, оның нәтижелі орындалуына себепші болады. Мұндайда еңсені басар сары уайым, жабырқау мен түңілу, жалғызсырау ұрыс-керіс болып жарымайды да, шығармашылық іске аса қажетті қолайлы ахуал орнайды. Осындай ахуал ұжымдағы адамдардың психологиясына жақсы әсер етеді.

АШУ – ыза, кейіс, реніш, араздық түрінде көрініс беретін адамның мінезі мен көңіл күйінің жағдайы. А. оған

әсер еткен қолайсыз нәрселерге жауап ретінде ашулы, ызалы, кекті, қаһарлы түрде көрінеді. Бойын А. – ыза кернеп, мейірімсіздік көрсету, өңі түнеріп, жаман ниетті күй кешетін болса, адам әр қилы жаман істерге барып жауыздық әрекеттер жасауы мүмкін. Бұл жайт жоғары жүйке қызметіндегі тежелу процесіне ерік бермей күшті қозу процесінің ықпалында болды. А. ықпалына көну адамның өз еркіне ие бола алмай жағымсыз іс-әрекетке ұрынуын білдіреді. Мұндайда адамның бойын билеген көңіл күй А-ды жеңіп, оған тежеу жасап, адам өзін саналы түрде басқара алатын болуы керек. Қазақта «Ашу – дұшпан, ақыл – дос, Ақылына ақыл қос» деген нақыл бар. Бойын А. кернеп, кек пен ызаға булыққан адам қатыгездік істерге ұрынады. Өйткені оның бойын А. – ыза билеп, кейде ол өшпенділік іс-әрекеттерге баруы мүмкін. Ондай адам ашушаң, ызакор, кекшіл, қараниетті, арам ойлы болып келеді. А. – сезімдік-эмоциялық күй. Сезімді әр кезде ақыл-ой, сана билейді. А-ын ақыл-санаға билеткен адам білікті әрі байсалды.

ӘБЕСТІК – мінез-құлықтағы өрескел, қателік, білместік, ағаттық әрекеттерден көрінетін ерсі сипат. Кісінің арұятына тиетін әдепсіздікті білдіреді. Әбестік күнделікті өмірде мінездің оғаш қылығы ретінде адамның кісілік қасиеті мен тұлғалық сипатына сын болып тағылады. Мұндай сипаттар зиянсыз, зілсіз болғанымен сырт көзден тыс қалмайтын ұнамсыз қылық. Әбестік адамның жан дүниесіне шаншудай қадалатын жағымсыз қасиет емес, бірақ адамның ары мен сезіміне әсер етіп, кейде күлкі тудырады. Мінез-құлықтағы кейбір әбестік көріністерге жол бермеу үшін әлеуметтік орта мен тәлім-тәрбие істерінің мақсаты жүргізілуі тиіс.

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ (870-950) – қазақ жерінен шыққан, заманында Шығыс Аристотелі, Екінші ұстаз атанған әмбебап ғалым. Ол өмір сүрген заман Шығыс әлемінде ғылым мен білімнің дәуірлеп тұрған кезі еді. Ұлы ғұламаның балалық, жігіттік шақтары өткен қазақ даласы да сол кезде мәдени орталықтардың бірі болды. Тарих шежіресі бізге IX-X ғасырлар арасында Отырар қаласы (бұ-

рынғы Фараб) Таяу және Орта Шығысқа баратын үлкен сауда жолы болғандықтан, ол, сондай-ақ, өнер-білімнің, мәдениет пен әдебиеттің өркендеп өскен, көптеген ғұлама ғалымдар шығарған белгілі ел болғандығы жайлы сыр шертеді. Әрине, осындай құнарлы ортаның Фарабидің аты әлемге жайылған ғалым болуына себі тигендігіне күмәндануға болмайды.

Әл-Фарабидің әлеуметтік көзқарасының, қоғамдық ой-санасының, философиялық пікірлерінің қалыптасуына ерекше әсер еткендердің ішінен Аристотель мен Платоннан басқа Араб философиясының негізін салушы әл-Киндиді айырықша атап өтуге тиіспіз. Фараби еңбектерінің көпшілігі Аристотель мен Платонның философиялық мұраларын оқып, үйренуге, оларға түсініктеме жазуға, олардың қайшылықтарын табуға, сондай-ақ, әл-Киндидің философиялық көзқарастарын одан әрмен қарай жалғастырып, дамытуға бағытталған. Фараби, әсіресе, гректің ұлы ойшылы Аристотельдің философиялық мұраларына ерекше көңіл бөледі. Фарабидің біраз еңбегі ұлы ұстазының философиялық мұраларын оқып үйренуге, оны зерттеп түсіндіруге арналғаны да осыдан болса керек. Алайда, әл-Фараби тек өзінен бұрын өмір сүрген философтардың мұраларын зерттеп, оларға жай түсініктеме берумен ғана қанағаттанып шектелмей, психология саласында Аристотельден әлдеқайда ілгері кетеді. Мәселен, Аристотель «Жан туралы» бір ғана трактат жазса, Фараби бұл ғылым жайлы жеті еңбек жазған. Фараби Аристотельдің пантеистік пікірлерін қайта қарастырып, мұның негізінде натуралистік пантеизм деп

аталатын ілім жүйесін ұсынады. Зерттеушілердің (А.Закуев, С.Григорян, А.Машанов, А.Көбесов, М.Хайруллаев т.б.) айтуынша ұлы ғұлама өзінің философиялық пайымдауларын негізінен идеалистік сарында өрбіткен Фараби материяның өзі формианы сақтаушы, сол арқылы заттар алуан түрлі сипаттама алады дейді. Бүкіл әлемді қозғалысқа келтіруші «алғашқы қозғаушы» құдай жөніндегі Аристотельге тән концепция әл-Фараби көзқарасында да белгілі орын алды.

Философия, психология ғылымдары үшін танымдық мәні зор, іргелі мәселенің бірі – жан мен тән проблемасы. Осы мәселенің шешіліміне қарай ғалымдар сонау ескі заманнан бермен қарай қарама-қарсы екі топқа бөлініп келеді. Мәселен, идеалистер жанды, рухты алғаш пайда болған, ол тәннен бөлек мәңгі бақи өмір сүре береді десе, материалистер дүниенің алғашқылығын, жанның тәнмен байланыстылығын, тән өмір сүруін тоқтатса, жан да бітетіндігін дәйекті деректермен дәлелдеп түсіндіреді.

Әл-Фараби осы мәселеде дәйекті пікір айта алмай, материализм мен идеализмнің арасында ауытқып жүрді, дін мен мистика түгелдей тұмшаланған сол кездегі шығыс әлемінде жан туралы салиқалы тұжырымға келу оңай да емес еді. Фараби өзінің «Мәселелердің түпкі төркіні» дейтін трактатында Платонның «Жан тәннен бұрын пайда болған, бұл екеуі бір-бірімен байланысты емес» дейтін қате тұжырымын сынға алды. Сөз боп отырған мәселеге орай Фараби былай дейді: жан мен тән бірлікте өмір сүреді, Платонның жан тәннен бұрын пайда болған деуі қате түсінік, жан-

тәннің тірлік қасиеті, адамда қатарынан екі жан болмайды. Жанның ойдағыдай дамып, қалыптасуы үшін тән саулығы қажет. Тән саулығы жоқ жерде жан саулығы да жоқ. Міне, жан мен тән жөніндегі Фараби түсінігінің негізгі желісі осындай еді. Бірақ осы мәселеге байланысты айтылған Фараби пікірлерінде қайшылықтар да кездеседі. Ол «тәннен бұрын жан пайда болған» дейтін Платонның қате тұжырымына қарсы шыға отыра, өзі де жанның мәңгі бақи өлмей, өмір сүретіндігін мойындайды. Дене қызметі тоқталып, тәнде жан мәңгілікке жасай береді, ол қайтып оралмайды, жаңадан өзгеріске де түспейді. Денеден кеткен рух басқа адамдардың жандарымен қосылып, бүкіл әлемдік жан дүниесін құрайды. Әсіресе, көңілі, рухы таза, адал адамдардың жаны мәңгі өмір сүреді де, залым зымияндардың жаны бірден шіріп, қурап бітеді, – дейді ғұлама.

Ұлы ойшылдың жан мен тән жайлы айтылған пікірлерінің осылайша екі ұштылығы оның философиялық көзқарастарындағы кейбір қайшылықтармен ұштасып жататындығы байқалады. Әйтсе де, оның жан мен тән мәселесі жөніндегі пікірлері ғылым үшін үлкен жаңалық еді. Фараби Платонға қарсы шығу арқылы бейнелеу теориясының ілкі материалистік сілемін салып, психологиялық құбылыстардың тәнмен байланыстылығын көрсетіп, адамның жан дүниесі сыртқы ортаның сәулесі екендігіне жұрттың көзін жеткізді. Өсімдіктерде де жан болады деген кейбір виталистік пікірлеріне қарамастан, бүкіл Шығыс әлемінде психиканың пайда болу, даму жолдарында ғылыми тұрғыдан алған

түсіндірген, жан туралы ғылымның терминдерін мұсылман елдерінің тарихында тұңғыш жүйеге салған да осы ұлы бабамыз Фараби еді.

Ғылым мен техника қазіргідей кең өріс ала қоймаған сол кездегі Шығыс әлемінде ұлы ойшылдың осындай батыл ғылыми пікірлері сол кездің өзінде-ақ дін иелерін қатты қобалжытты, олар Фарабиді құдайдан, діннен безген адам деп, оған лағынет оғын жаудырды.

А). Әл-Фараби еңбектеріндегі жалпы психология мәселелері. Ол адамның жан дүниесін (психикалық құбылыстарын) тәннің құрылысына орайлас түсіндіруге тырысты. Тәннің де, жанның да иесі – жүрек, бұған мидың да қатысы бар, бірақ тәннің басқа мүшелері сияқты ми да жүрекке бағынышты. Жүрек тіршілік тірегі, қан айналысы мен қимыл қозғалысының орталығы. Жүрек пен байланыспайтын мүше жоқ, ми да жүректен қорек алып, сонан кейін ғана адамның жан дүниесін басқарады. Жан туралы ілімде Фараби ұстазы Аристотельдің ықпалында болды. Ұлы грек ойшылы өзінің «Жан туралы» атты еңбегінде өсімдіктерде, жануарларда, адамдарда үш түрлі жан болады десе, Фараби осы пікірді қуаттай келіп, адам жанының өзін үшке бөлді. Ол психикалық құбылыстарды жан қуаттары деп атады. Жан қуаттарын ол алдымен организмді қозғалдыратын және оған бір нәрсені танып білгізетін қуат деп екіге бөлді. Қозғалдыратын қуат бүкіл тірі организмге ортақ. Ал танып-білу қуаты жануарлар мен адамдарға ғана тән, бұлар сыртқы дүниені түйсіне, сезіне алуға қабілетті. Өсімдіктерде мұндай қабілет жоқ. Сондықтан да, олар бұл

топқа кірмейді. Адамда ең алдымен қоректендіру қуаты пайда болады. Бұл адамдардың тәні яғни өсіп өнуге негіз болатын дене бітімі. Адамның танып білу қуаты да екіге бөлінеді.

Оның біріншісі – сыртқы жан қуаты немесе оның түйсіктену қуаты деп аталады. Мұндай қабілет сыртқы дүние заттарының сезім мүшелеріне тікелей әсер етуінен туады. *Сыртқы жан қуатының бес түрі бар. Олар – көру, есту, дәм, иіс, тері түйсіктері. Екіншісі – ішкі жан қуаты делінеді. Бұларға еске түсіру, талпыну қабілеттері жатады.* Адамды жануарлардан ерекше бөліп тұрған қуат – оның ақыл-парасаты, яғни ойлай, сөйлей алу қабілеті. Фараби «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактат» дейтін еңбегінде жан құбылысының түрлі көріністеріне жекелеп сипаттама береді. Мәселен, ол адам өмірінде қиялдың қандай рөл атқаратыны жөнінде былай дейді: «Қиял адамға аса қажет жан қуаты. Ол екі түрлі міндет атқарады. Қиял арқылы сыртқы дүние заттарының бейнелері өңделіп, сұрыпталады, бір бейне екіншісіне қосылып, одан жаңа бейне жасалады. Екіншіден, ол ойлауға материал береді, түйсікпен қосыла адам ойлауының терең, жан-жақты, орамды болуына жәрдем етеді. Адамда түс көру неден болады деген сұраққа да Фараби тыңғылықты жауап берген. Түс көру – адамның ояу кезіндегі шындықта көрген, білген, естіген нәрселерінің мидағы бейнесі. Ұйқы кезінде мұндай бейнелер адам ырқынан тыс жүріп жатады, бұл қиялдың енжар көріністері. Фарабидің түс көру туралы тұжырымдарының қазіргі ғылыми психологияның айтқандарымен та-

маша үндесіп жатқанына қайран қалуға болады.

Фараби адамның тану процесі екі кезеңнен тұрады дейді. Оның біріншісі – сезімдік кезең. Бұған түйсік, қабылдау, ес процестері жатады. Түйсік – дүниетанудың алғашқы көзі, бірінші баспалдағы. Адамның есі мен елесінің сапалы, әрі нәтижелі болуы оның дұрыс түйсіктене алуына байланысты. Ойлау дүниені әр қырынан тануға, мәселені тереңнен түсінуге мүмкіндік береді. Ойлау адам танымының екінші басқышы, танымның жоғары сатысы. Ойлау сөйлеумен тығыз байланысты, ол жалпы адамзатқа тән құбылыс, ал тіл әр ұлттың, әрбір халықтың өзіндік өрнегі. Жаттағаннан түсінген артығырақ. Түсіну әр нәрсенің тегін ашып, жалпы ережелер мен канондар жөнінде талдау жасауға мүмкіндік береді. Ғұламаның түсінігінше адамның эмоция, сезім процестері жан қуатының дербес көрінісі болып саналмайды бұлар психиканың қалған түрлеріне әр береді, оларды қозғалысқа итермелейді. Талпыну, әсерлену қуаты адамның мәнерлі қозғалыстарынан жақсы байқалады. Мәселен, адам ұялғанда қызарса, қорыққан кезде сұпсұр болып, түсі қашады.

Жан қуаттары туралы теориясында Фараби адамның ерік-жігер, қажыр-қайратын жеке процесс ретінде қарастырмайды. Бұларды этика ғылымына орайлас пікірлерінде жол-жөнекей сөз етеді. Жақсы қоғам, ізгі адамдар, олардың күшті қажыр-қайраты мен ерік-жігері – рухани қасиеттерді қалыптастырудың негізгі факторлары қылық пен іс-әрекетінің саналылығы, тоқтамға келушілік, батырлық пен ерлік, рухани жағынан жетілу т.б.

ерік-жігердің жақсы сапалары болса, мейрімсіздік, қорқақтық, дүние-қоңыздық, нәпсіқұмарлық т.б. адамның ұнамсыз қасиеттері болып табылады. Фараби таным мәселесінің түп қазығына келгенде дуалистік көзқараста болды. Мәселен, ол танымның бірінші басқышы – түйсіктерді материалистерше түсіндіргенімен, ойлауға келгенде жаңсақ түсінікке жол береді. Ол ойлау материядан тыс тұрған ерекше рухани күштің әсерінен туып отырады деп тұжырымдады. Ал, Фарабидің түйсік, қабылдау, қиял процестерін сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының денедегі (жүйкедегі), мидағы түрлі бейнелер деуі ғылыми тұрғыдан өте байсалды түсінік еді. Мәселен, көз айна тәріздес нәрсе, ол сыртқы дүниенің сәулесі түсіп отыратын алғашқы саңлау. Көру түйсігі көзге зат әсер еткенде ғана пайда болады. Егер көзден зат кетсе, онда түйсік тумайды, құлақ ауадағы тербелістер әсер еткенде ғана естиді. Сезім мүшелерінің қай-қайсысы да адамды сыртқы дүниемен байланысқа түсіретін аспап. Көру түйсігі көзден шыққан шырақтың нәтижесі, көзге зат әсер етпей-ақ түйсік пайда болады дейтін Платон пікірімен Фараби келіспейді. Қараңғыда зат та, оның бояуы да анық көрінбейді, көзге сырттан күшті әсер келіп түскенде ғана адамда түйсік пайда болады, дейді Фараби. Ұлы ғұлама жан қуатының басты-басты түрлеріне сипаттама бере келіп, психологияның бұдан басқа да проблемалары жөнінде сөз қозғайды. Мәселен, ол психиканың қалайша дамып жетілгендігі жайлы мәселеге де ерекше мән берген. Психика айрықша сапада тұрған қасиет. Жануарлар

мен адамдардың тән құрылысының өзгешелігіне қарай олардың жан қуаттары да өзгеше болады. Материалдық элементтердің қосылысынан (ыстық, суық, дымқыл, құрғақ) жануарлар психикасы түзілген. Осы элементтердің ең жоғарғы қосындысынан барып адам психикасы пайда болған. Адам жаны дүниенің теңдесі жоқ туындысы. Оның жануарлардан негізгі айырмашылығы ақыл-парасатпен сөйлей алу қабілеті, өнермен айналысуы, еңбек ете алуы. Бұл айтылғандарсыз адамның тәні де, жаны да ойдағыдай дамымайды.

Оның бала психикасының қалайша дамып, жетілгендігі жөнінде де қызғылықты пікірлері көп. Баланың жасы өскен сайын оның ақылы да, яғни тәнімен бірге жаны да өсіп отырады. Мұның бәрі оның тіршілік қажетінен туындайды. Мәселен, балада ең алдымен өсіп-өну қуаты пайда болады. Бұл оның дене бітімінің қалыптасуында үлкен рөл атқарады. Алдымен, тән түйсігі, кейіннен барып дәм, иіс айыратын түйсіктері, заттың түрін, түсін, пішінін түйсіне алу қабілеті пайда болды. Адам психикасы негізінен өмір барысында, оқу – тәрбие үстінде қалыптасады. Бұл жерде оның өз бетінше әрекеттенуі, өзіндік белсенділік қасиеттері де оның өмірден алатын тәжірибесінен туындайды. Адам дүниеге ақылды, не ақылсыз, зұлым, не ақ ниетті болып келмейді. Бала ойлау, сөйлеу қабілетіне туыстан болатын икемділікпен ғана дүниеге келеді. Оның осы пікірлері де қазіргі ғылыми психология түйіндеген тұжырымдармен ғажап үндеседі.

Фарабидің адамның әртүрлі дара өзгешеліктері туралы айтқан пікірлері

де көңіл қоярлықтай. Жеке ерекшеліктер адамның дербес өмір сүру тәжірибесінен, оның дене бітімінен, өзіндік белсенділігінен туындайды, яғни адам бір-бірінен тәні жөнінен өзгеше болса, жаны жөнінен де сондай өзгеше болады, жан қуаты біреуде мол, біреуде кем келеді, бұл жағдай оның темпераментіне де байланысты, тәнді жетілдіруге болатыны сияқты жанды да жетілдіре беруге болады. Фараби еңбектерінде психология ғылымының бұдан басқа мәселелері де жан-жақты сөз болады.

Ә). Әл-Фарабидің қоғамдық психология жайлы түйіндері. Оның ұғымынша әлеуметтік топтардың ең үлкені адамзат қоғамы, халықтар бір-бірінен үш ерекшелігімен ажыратылады дейді. Бұл айтқандарға әрбір халықтың табиғи әдет-ғұрпы мен салт-санасы, мінез бітістері мен тіл ерекшеліктері жатады. Фараби түрлі тайпалар мен халықтардың психологиялық ерекшеліктерін көп жағдайда географиялық ортаға қарай түсіндіреді. Әрине, мұның қазіргі ғылым тұрғысынан дәйексіз түсінік екені белгілі. Осы жерде біз Фарабидің түрлі қоғамдық топтар туралы айтқан пікірлерімен беттесіп отырмыз. Фараби айтып отырған адамзат қоғамы, халықтар мен тайпалар бәрі де әлеуметтік психологияда үлкен топтар немесе макро орта делінеді.

«Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактат» деген еңбегінде Фараби осындай топтардың әрқайсысына жеке-жеке сипаттама беріп, бұларды әлеуметтік психологияның негізгі категориялары ретінде ұсынып, ғылыми талдау бере отыра, Фараби сол қоғамдағы жекелеген топ-

тардың әлеуметтік жағдайын, атап айтқанда, олардың нендей кәсіппен айналысатындығын, тұрмыс-салтын, кейде оларға тиісті қоғамдық байлықтардың адамдарға тиетін үлесін көрсетпекші болады. Сөйтіп, Фараби әр алуан топтың өкілдері туралы сөз қозғап, әлеуметтік психологияның іргелі мәселелерін күн тәртібіне бірінші қойған ғалым болды. Біздің ойымызша Фарабидің «қала» ұғымын түрлі әлеуметтік топтарды даралап сипаттауға қолдануы тектен тек болмаса керек.

Тарихи деректерге жүгінсек, орта ғасырда қала тұрғындары тікелей айналысқан кәсібіне, көбінесе, қоғамнан алатын әлеуметтік орнына қарай бір жерге шоғырланып, бір топ екінші топтан бөлек тұрған. Мұндағы топтардың өздеріне тән ортақ моральдық-психологиялық қасиет – ерекшеліктері де болған. Қала тұрғындарын түрлі топқа бөлген кезде мұның себебін ғұлама материалдық жағдайлардан іздегісі келеді. Фараби материалдық қажеттерді өтеу үшін адамдарға ең алдымен материалдық игіліктерді өндіру қажет екенін, осы жерде адамдар арасында пайда болатын қоғамдық, әлеуметтік қатынастардың қандай принципке негізделуі керектігін айқын түсіне алмады. Фарабидің ұғымында ізгі қала басшылары, топ жетекшілері туралы мәселені де қоғамдық психология қарастырады. Қаланың әртүрлі топтағы өкілдері рет-ретімен сағылап орналасып және өзіне қызмет ететіндерге әмірін жүргізіп тұратын болады. Төменгі басқышқа орналасқан жоқ-жітік адамдар, қоғамдағы ең төменгі адамдар болып есептелінеді. Әртүрлі әлеуметтік топтарға бөлінген

қала тұрғындарының моральдық-психологиялық ерекшеліктері де түрліше сипат алады.

Қала басшыларының кішісі үлкеніне, яғни екінші басқыштағы бастық бірінші басқыштағыға сөзсіз бағынуы, үлкен бастық қай жағынан да айтқанын екі еткізбейтін, абсолюттік бастық болып есептелінеді. Оны үстінен ешкім басқармайды, оған ешкім шағым да жасамайды. Оның білімі де телегей теңіздей, ақыл-парасатына да, ерік-жігеріне де ешкім тең келе алмайды. Тек осындай қасиеттері бар басшы ғана халықты соңына ертіп, бұқараның мұң-мұқтажын, талаптілегін өтей алады. Фарабидің түсінігінше, қала басшысы да мұғалім сияқты жұрттың әрі ұстазы, әрі тәрбиешісі. Егер мұғалім балаларды тәрбиелесе, қала бастығы ондағы тұрғындарды ізгі қасиеттерге баулиды. Олай болса, мұның екеуі де «сегіз қырлы, бір сырлы», жұртқа қай жағынан да болса үлгілі болғаны абзал. Олар басқалардан қай жағынан да көш ілгері тұратын кісілер. Осыған орай ізгі қаланың бастығында мына сипаттар, атап айтқанда: дене мүшелері мінсіз... жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсінетін... өзі түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің бәрін жадында жақсы сақтайтын... алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі... өткір сөз иесі және ойына түйгеннің бәрін айдай анық айтып бере алатын... өнер білімге құштар... тағамға, ішімдік ішуге, сыр-сұхбат құруға келгенде қанағатшыл, жаны асқақ және ар-намысын ардақтайтын жаратылысынан игі істерге ынтазар... әділеттік пен әділеттерді сүйіп, әділетсіздік пен озбырлықты жек көретін... жа-

қындарына да, жат адамдарына да әділ, пасықтық атаулыға мүлде рақымсыз... қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ержүрек бойында туа біткен он екі қажетті ұштастырған адам ғана ұстаз, халықтың басшысы бола алады. Осылайша Фараби ізгі қаланы басқаратын әрі білімді, әрі ақылды, әрі әділ билеушінің негізгі он екі түрлі жақсы қасиеттері болуы керек екендігін айтады. Әрине, мұндай қасиеттердің бәрі бір адамның басынан табыла бермейтін болғандықтан, ол «ізгі қаланы» бірнеше басшы бірлесіп, коллегиялық жолмен басқарғаны жөн деген қағиданы ұсынады.

Ұлы ойшыл әртүрлі қаланың адамдары бір-біріне қалайша көмектесетінін, олардың бақытқа қандай жолдармен жететіндігін де айтқысы келеді. Әр топтағы адамдар бақытқа түрлі жолмен жетеді. Егер ізгі қала адамдары тату-тәтті өмір сүрумен, ғылым-білімді дамытып, көркею жолымен бақытқа жететін болса, надан қаланың адамдары бақытқа жұртты алдап-арбап, неше түрлі сұмдық істер жасап, жететін болады. Адамдар бақытты болу үшін біріне-бірі көмектесіп отыру мақсатымен бірлескен қала ізгі қала болады. Халқы бақытқа жету үшін өзара көмектесіп отырған қоғам да ізгі қоғам болады. Бақытқа жету жолында біріне-бірі көмектесіп тұратын халық ізгі халық болады. Сол сияқты халықтардың бәрі бақытқа ұмтылып, біріне-бірі көмектесіп отырса, бүкіл жер жүзі ізгі болар еді, – деп тұжырымдайды ұлы ұстаз.

Ізгі қала адамдары бір-бірімен тең өмір сүреді, біреуден біреу артық болуды көздемейді, қала басшысы тұрғындардың қалауымен сайланады,

адамдар өз еркімен некелеседі, дүниеге келу, өсіп-жетілу, тәрбиелену бәрі де табиғи жағдайда, өз үйлесімімен жүріп жағады. Мұнда ойшылдардың, шешендердің, ақындардың, ғалымдардың т.б. зиялылардың кемелденіп жан-жақты шарықтауына барлық жағдай жасалған. Әрине, Фараби коллективтік қала туралы айтқанда мұндағы түрлі әлеуметтік топтардың психологиясындағы антагонистік жақтарды ашып көрсете алмағаны белгілі. Фараби түсінігінде ізгі қала тұрғындары пайдаланатын игіліктер: ғылым негіздерін меңгеру, әділдікке ұмтылу, әртүрлі әлеуметтік топтардың бір-бірімен тату-тәтті өмір сүруі т.б. Фараби осы қала тұрғындарының өзін бірнеше топқа бөледі. Соның бірі – қоғамдағы әлеуметтік жағдайы біршама ұқсас адамдар. Бұл категориядағылардың өзін ол әрмен қарай үш топқа бөледі: бірінші топтағы адамдар – бір-біріне дос; екіншілері – бір-біріне қас; үшіншілері – бір-біріне бейтарап қарайтын адамдар. Достықтың екі түрі болады. Оның бірі – адал дос та, екіншісі – айнымалы, алдамшы дос.

Адал досқа үнемі зор ілтипатпен қарап, одан айырылып қалмау жағын көздеген дұрыс, екі жағы да бір-біріне жақсылық ойлап, ылайым да өзара қамқорлық жасалынуы тиіс. Жақсы достың сенімін ақтаған абзал. Осындай достар ащы-тұщыны бірдей татысып, нені болса да бірдей көретін болады. Фараби нағыз шынайы достықты дәріптеп, жұртты осындай адамдардан үлгі алуға шақырады. Достықтың екінші бір түрі – алдамшылыққа негізделеді. Жалған досқа адам өзінің құпиясын, мінез-құл-

қындағы кемшіліктерін айта берудің қажеті жоқ. Осындай жалған достарды адал жолға түсіру үшін қажымайталмай жұмыс жүргізген абзал. Бір-біріне жау адамдардың да екі түрі болады. Бірі – өшпенділігі мол, жаулығы басынан асқан адамдар да, екіншісі – көре алмаушылықтан жауығатындар. Фараби бұлардың біріншісінен ерекше сақ болып жүрудің қажеттігін айтады, олардың ой-пікірін үнемі қадағалап, біліп жүруді еске салады. Тіпті, осындай адамдардың арам ниетін біліп қана қоймай, тиісті жерінде аяусыз әшкерлеу қажет дейді. Бейтарап адамдардың жолдастық, достық жөніндегі ұғымдары мардымсыз болады. Бұлардың өшпенділікпен жұмысы жоқ, кейде пайдалы ақыл-кенес беретіндері де кездеседі. Бірақ олардың айтқан пікіріне сын көзбен қараған дұрыс. Бейтарап адамдардың адалдығына көз жеткенше оларға дос адамдай беріліп кетуге болмайды. Жақсы ой-тілектегілер араз адамдарды татуластыруға, олардың арасында қарым-қатынасты қайта орнатуға жәрдемін тигізеді. Сондықтан, бұларға көңіл бөліп, іс-әрекетіне қолдау жасаған жөн. Ақымақ адамдарды да асқан төзімділікпен тәрбиелеп, байыптылықпен қарым-қатынас жасаған абзал. Бұлардың іс-әрекетіне қарсы тұрып, теріс қылықтарын үнемі бетке айтып, жаман қылығына көзін жеткізген дұрыс. Мақтаншақтарды тиісті тәрбиенің арқасында тезге салып, олардың артық сезімдерін тежеп, қарапайым жан етуге мүмкіндік мол, дейді Фараби.

Ізгі қала тұрғындарының енді бір тобы – әлеуметтік жағдайлары төмен сатыда тұрған адамдар. Бұлар да бір-

неше топқа бөлінеді. Мұның біріншісіне кедей-кепшіктер жатады. Фарабидің ұғымынша, бұлар ерекше қамқорлықты қажет ететін адамдар. Мұндайлардың мұң-мұқтажын қанағаттандыруды үнемі естен шығармау керек. Егер адам кедейлігін айтып босқа мүләйімсiтiн болса да, бірден жазғырмай аздап көмектесу қажет, яғни оның тауын шақпаған дұрыс. Ал, шын мағынасындағы жарлы адамға ерекше көмек жасау қажет. Фараби осындай топ өкілдерінің біріне медресе шәкірттерін жатқызады. Кейбір шәкірттер, – дейді ол, – білім алуды өздерінің қара басының қамы үшін пайдаланғысы келеді. Бұл өте жаман әдет. Мұндай шәкірттердің ісін сын көзбен қарап, теріс мінездерін алдымен өздеріне түзеттіру жағын ойлаған жөн. Ал, мінезі әуелден түзу шәкірттерге білім ешбір қиындықсыз қонады. Осыларды оқытып, тәрбиелеуге ешуақытта да жалықпау керек. Ұстазының жәрдем беріп, көмектесетіні де осындай шәкірттер, – дейді ұлы ғұлама.

Ізгі қала тұрғындарының үшінші тобына әлеуметтік жағдайы барша жұрттан жоғары тұратындар жатады. Бұл категорияға кіретіндер – қала бастығы, оның әртүрлі жәрдемшілері мен серіктері. Фарабидің айтуынша, бұлардың да жақсы қылығын мадақтап, әділдігін жұртқа айтып отыру керек. Ал қала бастығының кемшілігін тікелей айтпай, жанамалап, үлгі-өнеге түрінде, мақал-мәтелдер арқылы салыстыра, яғни астарлы әсем сөздермен ғана сырласып отырулары тиіс. Осылайша өмір сүрген адам ғана өзіне де, өзінің қаласына да қиянат етпей, ар-ожданы таза адам болады. Фараби қоғамдық

(әлеуметтік) психология саласында өз заманы үшін сындарлы пікір айтқан ұлы ойшыл. Оның осы мәселеге орайлас көптеген пікірлері қазіргі әлеуметтік психологияның кейбір ғылыми қағидаларымен үндесіп жатқандығы былай тұрсын, бұлары, тіпті, өзінің оригинальдығымен, күн тәртібіне алғаш қойылуымен жұрт назарына бірден түседі. Біздің ойымызша, Фараби осы мәселе жөнінен де бүкіл Шығыс әлемінде алғаш ой тастап, өзін биіктен көрсете білген, өресі жоғары әмбебап ғұлама.

В). Фарабидің ән мен музыка жайлы толғаныстары. Оның осы төңіректегі ой-тұжырымдарын сөз еткенде біз алдымен оның музыка саласында тұжырымдаған басты принциптерін қарастыруымыз керек. Әбу Насыр әл-Фарабиден бұрын музыка теориясы жөнінде біршама ғылыми пікір айтқан Пифагор мектебінің өкілдері еді. Фараби болса өзінен бұрынғы музыка теоретиктерінің айтқандарын терең зерттеп, олардың кем-кетік, шалағай жерлерін ғылыми сарапқа салып түсіндіреді.

Фараби музыканы математиканың ірі ірі жеті тарауының бірі деп санайды, ол оны екі тұрғыдан қарастырады. Мұның біріншісі – практикалық музыка да, екіншісі – теориялық музыка. Ғұлама, сөйтіп, музыканы ғылымның белді бір саласына жатқызады да, оны басқа ғылымдармен (математика, психология, этика, философия т.б.) қосарластыра қарайды. Ұлы ғалымның музыка саласындағы еңбектері жайлы «Философиялық трактаттардың» алғы сөзінде былай делінген: Ибн Синаның даңқы, ең алдымен, «Медицина каноны» арқылы шыққан болса, әл-

Фараби «Үлкен музыка кітабының» авторы ретінде әйгілі. Бұл – эстетика, психология, акустика, математика, аспап өнері проблемаларын қамтитын, жинақты шығарма. Осы трактат жайындағы кіріспе пікірлерден ізденіс-зерттеудің тыңнан жүргізілгені, соқыр сенім атаулыдан аулақ, айқын творчестволық программаның алға қойылғаны көрінеді... Ол музыка принциптерін және соған қатысы бар мәселелерді зерттеумен тынбайды. Ол өзіміз қолданып жүрген музыкалық аспаптарды үйреніп алғанға дейін зерттеуін жүргізе береді. Сөйтіп осы аспаптардың көмегімен принциптердің қалай жүзеге асырылатынын көрсетеді.

Фараби еңбектерінде музыканың адамның эстетикалық сезімдеріне қалайша әсер ететіндігі, оның әртүрлі жағымды, жағымсыз көңіл күйлерін қалайша туғызатындағы, адамның эстетикалық талғамы, яғни әсемдік пен көріксіздікті бағалай алуы, бір сөзбен айтқанда, оның талғамдарды қалыптастыруға қалайша әсер ететіндігі сөз болады. Бұларда, сондай-ақ эстетикалық сезімдердің дүниедегі әсемдік пен күйкі заттарды қабылдаудағы атқаратын рөлі, музыканың адам организмін бірқалыпты күйге келтіруі жайлы әңгіме болады. Фараби жақсы музыкалық шығармалардың адамгершілік қасиеттерді қалыптастырудағы маңызына тоқтала келіп, эстетикалық талғам мен этикалық ұғымның тығыз байланыста екендігіне ерекше назар аударады. Ұлы ойшыл музыканың адамға беретін әсерінің сырларын дәлелдей келіп, мұның адам өміріндегі алатын ғылыми зор маңызын былайша түсіндіре-

ді: *«Бұл ғылым (музыка, ән) өзінің байсалдылығынан айырылған адамды түзеуге, қызба адамды бірқалыпты ұстауға құдіреті әбден жетеді»*. Бізге эстетикалық сезімдердің әртүрлі жағымды, жағымсыз эмоциялардың жиынтығы екендігі, онда махабат пен жек көрушілік, қуаныш пен қайғы, тағы осындай адамның толып жатқан көңіл күйлерінің тоқайласып жататындығы белгілі. Музыка трактаттарының бірінде Фараби былай дейді: музыканың негізгі мақсаты адамның эстетикалық қажетін қанағаттандыру. Бұл поэзияға да ортақ қасиет, өйткені поэтикалық тіл мен музыка тілі бір-біріне етене қабысқан кезде ғана музыканың әсерлілігі арта түседі. Адамзатқа тән ерекше бір жақсы қасиет – өзін қоршаған дүниенің әсемдік сырларына үңілу, содан рухани нәр алу, өзінің нәзік сезімін образдар арқылы паш ету; «Музыканың ұлы кітабы» деген еңбегінде Фараби дауыс өнеріне үлкен мән беріп, оны жоғары бағалайды. Ән өнері адам жанының нәзік сезімін бейнелейтін тамаша құралдардың бірі. Оны адамзат тарихынан бөліп қарау мүмкін емес, өйткені, ол – адамдармен бірге өсіп, біте қайнап келе жатқан айнымас жан серігі, өмір өткелінің сырларын дауыс арқылы бейнелейтін жанды тарих. Ежелгі дүниенің ұлы ойшылы Аристотель өзінің «Саясат» дейтін еңбегінде музыканың ізгі моральдық принциптерді қалыптастырудағы зор маңызы туралы айта келіп оны тәнді ширатып, шыңдайтын гимнастикамен салыстырады, мұның адам денсаулығына пайдасы мол екендігін айтады. Тән ауырғанда көңілдің күрт түсуі табиғи құбылыс. Сондай кездер-

де сазды әуеннің әсерімен көңіл сергиді де адам жаны жай тауып, өзінің ауру халін ұмыта бастайтын болады. Фараби да осы пікірге қосылады. Музыка бізді қиындыққа шыңдауға, ауыр еңбекке төзуге көмек етеді. Сондықтан да, кеменгер ойшыл шаршап-шалдығуды ұмыту үшін, көңілді жұбату үшін ән салу қажет деп тапқан. Фараби ұғымында ән және оған қатысты аспаптар сезім, қиялды оята-тын, сананы нұрландыратын болуы керек. Музыкалық нағыз өнер мелодияларды (әуендерді) барынша тартымды етіп орындауда көрінеді. Фарабидің пікірінше, ән салудың түрлері де сан алуан. Мәселен, мұнда романсты, жоқтауды, мұңды лирикалық шығарманы (элегияны) шақыруға керекті қабілеттен төгілмелі өлеңді термелеп (тақпақтап) айту немесе басқа өлең түріне бейім дарындылық әр түрлі болады.

«Музыканың ұлы кітабында» ол музыкалық форманың үш түрі бар екенін еске салады. Оның біріншісі адамда жай ғана рақат сезімін тудырады. Екінші түрі – құмарлықты, іңкәрлікті қоздырады. Музыканың үшінші түрі қиялды оятып, санада небір ғажайып бейнелердің тоғысуына жағдай жасайды. Осы үш жайтқа бірдей ие болған музыка ғана кемеліне келген музыка болады. Ол бізге өлеңдей әсер етеді, поэзияға ұқсас міндет атқарады. Егер музыканы өлеңге лайықтаса, оның әсері де, ондағы сөздер де мәнерлене түседі. Мұндай жағдай тек адамның даусы тудыратын музыкада болады. Адам, тіпті, жануар да әдетте аса қуаныш сезіміне бөленгенде, не ауыр қайғыға ұшырағанда сазды дауыстар шығарады. Адамның да-

уысы көңіл күйінің басқа да жағдайларына байланысты болады. Ол қайғыны, мейірімділікті, ашуды білдіре алады. Музыкалық әуендер адамдардың жұмыс істеу кезінде, демалыс сағаттарында, әр түрлі формада қиысып келуі тиіс. Мәселен, жағымды сезім оятатын музыка демалыс үшін қолданылады, ол бізді жақсы тынықтырады, оның жұмыстан шаршағандықты ұмыттырып, өзіне баурап әкететін қасиеті де болады.

Ұлы ғұламаның музыкалық қабілет (дарын) жөніндегі пікірлері де көңіл аударарлықтай. Адамның мелодия тудыра алу қабілеті ойлау әрекетіне қарағанда ең негізгі қабілет болып саналады. Теориялық музыка өнері ақыл, ой-санамен тығыз байланысты, тек осындай жағдайда ғана музыка тілін жақсы түсінуге болады. Ғылымдардың қай саласы да табиғи түрде кездесетіндігін, кейде бұлар өнердің, іс-әрекеттің барысында туатынын айта келіп, айырықша дарынды адамдарда жоғарыда айтылған музыканың үш түрін бірден шығарарлық мүмкіндігі байқалады дейді ғалым. «Музыканың ұлы кітабында» Фараби: музыкалық қабілет адамның туыстан, табиғатынан берілген дарыны, бұл қабілет оның музыка шығармаларын жасауына, оларды жанға жайлы етіп тудыруына жағдай жасайды, мелодияны санасына толық сәулелендіріп жаппай-ақ, суырып салатындай дарыны бар музыканттар да болады, дегенді ескертеді. Мәселен, мұндай дарыны бар музыкант қатарына Фараби мединалік Мабаданды жатқызады. Кейбір музыканттардың елестету, қиялдау қабілеті аса күшті болады. Олар музыканы дыбыс сезіміне сүйенбей, яғни

есту мүшесінің жәрдемінсіз-ақ көңілде, жадында шығара алады. Музыканы қабылдауда адамның барлық түйсіктерінің маңызы зор. Фараби ұғымында мұндай түйсіктер табиғи және табиғи емес болып екіге бөлінеді. Табиғи жағдайда түйсік жанға рақат таптырады. Табиғи емес жағдайда түйсік көңілдің құмарлығын онша қандыра алмайды.

Жалпы өнер, ғылым атаулының бәрі – зор дарын, арнаулы қабілет, өлшеусіз еңбек сіңірудің жемісі. Әл-Фараби адамның музыкалық қабілетінің дамып, қалыптасуына тума қасиеттермен қатар тіршілікте біртіндеп қалыптасатын образдарға бай қиялдың ақыл-парасатпен қосақталып келуіне ерекше мән береді. Оның ойынша, дарын-ақыл-парасат пен қиялдың ойдағыдай қиылысқан жиынтығы. Нағыз өнер үшін бұлар шындықпен жанаса келіп, ақиқат елес тудыруы қажет.

Фарабидің музыка туралы айтқандарынан мына төмендегідей кейбір педагогикалық қорытындылар да туындайды. Мәселен, музыка өнерінің әр түрлі бөліктерін оқудың, үйренудің арқасында ұғынуға болады. Шәкірт алдымен үйретушінің әсерлі мелодияны (күйді) тудырған қимылына еліктеуге тырысады. Ол өзінің барлық көрген-естігенін айнытпай қайталауға тиіс. Естіген музыканы жадында берік сақтап, қиялына берік қондыра алатындай, музыканы бұлжытпай қайталай алатындай қабілетке жеткеннен кейін барып, ол үлгіні қажет етпейтін болады. Шәкірт бұл кезеңнен өткеннен кейін белгілі бір шығарманы ешбір қиналмай-ақ, шапшаң да ептілікпен ойнау дәрежесіне жеткен-

ге дейін жаттығады да, содан соң жетік музыкант болып шығады. Сөйтіп, ол табиғи дарынның мүмкіндігіне асып түсетін дәрежеге түседі. Музыкалық шығарманы жаттап алып, есінде берік сақтау үшін шәкіртке мол тәжірибе керек болады. Мұнсыз музыкалық идея іске аспай қалады. Ал музыка шығарушылық мәселесіне келсек, ол үшін жан-жақты жаттығу қажет. Осымен қатар музыканың түрлерін (жанрларын) бір-бірімен салыстыра, мелодияларды талдай ажыратып, әрбір тонның (сазды үннің), дыбыстың әсерін мұқият бағалай білу керек. Шәкірт өз бетінше жаңа мелодия ойлап шығару дәрежесіне жеткенше бұл жаттығу жүргізіле беруі тиіс. Әл-Фарабидің психология ғылымының басқа да салаларына байланысты айтқан салиқалы түйін-тұжырымдары тиісті жерлерінде сөз болып отырады.

ӘДЕП ЖӘНЕ ЖАНТАНУ – ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында орта мектеп оқушылары үшін жазылған тәлтума тұңғыш оқу құралы. Мұнда жантау (психология) және әдептану ғылымдарының мәселелері қазақ халқының ұлттық ерекшеліктеріне орай баяндалған. Авторлары профессор Қ.Жарықбаев пен Ә.Табылдиев. Кітап 1994 жылы «Атамұра» баспасынан 100 000 тиражбен шығарылған. 1996 жылы баспа оның «Хрестоматиясын» тағыда 100 мың таралыммен жарыққа шығарды. Оқу құралы 2000 жылы психологиялық мәселелерді қазақ мектеп оқушыларының түсініктеріне ылайықтап «Жантауға кіріспе» деген атаумен оқу құралы жарияланды (авторлары Қ.Жарықбаев пен Ә.Озғанбаев). Оның

«Хрестоматиясы» 2005 жылы «Дарын» баспасы арқылы жарық көрді. Соңғы оқу құралының орыс тіліндегі нұсқасы 1997 жылы «Рауан» баспасынан 108 мың тиражбен шықты.

ӘДЕПТІЛІК – халқымыздың ұлттық психологиясының өзегі, имандылық пен адамгершіліктің басты белгісі, оның ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамдық санасының практикалық көрінісі, барлық кісілік қасиеттердің жиынтығы. Әрине, «Тауына қарай аңы, заманына қарай заңы», «Әр елдің салты басқа, иті қара қасқа» дегендей, әдептіліктің әр елде тарихи, әлеуметтік өзіндік ерекшеліктері де болғандығы белгілі. Ал, қазақ халқының әдеп сақтау дәстүрі ешбір тапты, ұлтты, нәсіл мен жыныс айырмашылықтарын алаламайды. Онда релятивизм, абсолютизм, антитеза дегендер кездеспейді. Әдеп сақтау отбасында, ауыл-аймақ, ел-жұртта қалыптасқан мінез-құлық нормаларын бұзбауға міндеттейді. Мұны бұзған адамға қауымдастық атынан сол ұжымның өкілі өз пікірін айтуға, тіпті тыйым салуға да ерікті, өйткені әдеп сақтау – әлеуметтік дәстүр. Әдеп сақтаудың экологиялық астары да бар.

Әдепті адам табиғаттың досы, оны қызғыштай қорғай да біледі. Табиғаттың әсемдігі мен сұлулығына, әдемілігіне әрбір адам зиян келтірмеуге тиіс. Мәселен, суды ластау, талды кесу, қайнардың көзін ашпау, жолдағы тасты алып тастамау, көкті жұлу, аққуды ату, құдыққа түкіру – барып тұрған әдепсіздік. Әдеп сақтау – мінез-құлық пен қарым-қатынастың

қалыптасқан, халықтың өзіндік мінез-құлық кодексі.

Осы ереже бұзылса, халықтық дәстүр де бұзылады, ұлттық намысқа нұқсан келеді. Әдеп сақтау – халықтық рәсімге, жол-жоралғыға, тәртіпке, құлдық етіп, еріксіз бағыну емес, бұл ата дәстүрді құрметтеу, қастерлеу, дәл айтқанда адамгершілік борышты өтеу. «Әдептілік – әдемілік» дейді халық. Әдептілік – ізеттілік, кішіпейілділік, көпшілдік деген сөз. Отбасындағы әдептілікті де әлеуметтік қарым-қатынастың негізі ретінде, әр адам қатаң қадағалап, бұзуға жол бермей, оны қалыптасқан ереже деп түсінуі қажет. Талап қою, әдептіліктің орындалуын талап ету – бүкіл қазақ жұртының, оның мың-мыңдаған әулеттерінің қастерлі міндеті.

ӘДЕТ – адамның іс-әрекетіндегі мінез-қылығына байланысты тұрақты қасиеті. Психологиялық тұрғыдан алғанда Ә. адамның белгілі бір іс-әрекет түрін бұрынғы өмір тәжірибесінде қалыптасқан дағдылары мен біліміне сүйене отырып жүзеге асыруға септігін тигізеді. Адамның тарихи дамуында ол көпшіліктің игілігіне, әдет-ғұрып, салт-дәстүрге айналып, халықтық сипат алуы мүмкін. Ә. адамның қажеттілігін өтеуге сәйкес қайталанып отыратын әрекет. Ол адамның кез келген іс-әрекетінің түрінде кездеседі. Еңбек сүйгіштік, жақын адамдардың ісіне көмектесу, ұйықтау алдында серуендеп, жуынып-шайыну – әдеттің ұнамды әрі пайдалы түрлері. Ал ұстамсыздық, біреудің сөзіне кесе-көлденең кірісіп, оны бөлу – әдеттің ұнамсыз сипаттары. Жағым-

ды әрекеттер адам мінезінің ұнамды жақтарын қалыптастыруға әсер етеді. Ә. адамның тыныс-тіршілігінде бір-шама тұрақты қалыптасқан, бойына үйреншікті болып кеткен әрекеттің автоматтандырылған түрі. Оның дағдыдан айырмашылығы: мұны адам ылғи да қажетсініп тұрады және өзі бекітілген сәйкес жағдайларда үнемі тұрақты қайталанып тұрады.

Бұл – әрине адаммен көбінесе саналанбайтын және өзіндік реттелуге келмейтін мінез-құлық ерекшелігі. Әдеттердің өзі негізінен екі түрге – жақсы және жаман әдетке бөлінеді. Әдеттерден құтылу өте қиынға соғады. Олар тіпті организмнің психофизиологиялық таптаурын реакцияларына айналып кетеді. Ә. адамның тұма қасиеті емес. Ол өмір сүру процесінде пайда болып, бекиді. Жақсы әдет адамның, бедел-абыройын арттыруға, күш-жігерін, уақытын мақсат еткен пайдалы істерге жұмылдыруына, көп істерді тындыруына көмектеседі, бала-шағасы мен айналасындағы адамдарға үлгі-өнеге рөлін атқарады, ал жаман әдет керісінше мінез-құлқына нұқсан келтіреді. Адамның іс-әрекетінің түр-түріне байланысты, сондай-ақ психикалық қасиеттерінің көрінуі ерекшеліктеріне қарай түрлі салаларға бөлуге болады.

Мысалы, гигиеналық-санитарлық әдеттер, мәдени әдеттер, еңбек әдеттері және т.б. сияқты. Әдеттердің қалыптасуына шартты рефлекстер жүйесі немесе динамикалық стереотиптер негіз болады. Әдет-ғұрып белгілі бір жергілікті аймақта күші бар немесе бір не басқа топтағы адамдардың қабылдаған, яғни әдетке айналған

құлық ережелері: халықтық құқық және этикалық кодекс.

ӘДІС (метод) – көздеген мақсатқа жетудің бірыңғайланған тәсілдері, тәртіпке келтірілген қызмет жүйесі. Ғылыми негізделген әдістерді саналы түрде қолдану – жаңа мағлұматтарды алудың маңызды шарты. Тәрбие және оқыту әдістерін жасап, топтастыру – тәлім-тәрбиедегі негізгі міндеттердің бірі. Тәлімдік әдістерге байқау және қателік, жобалау әдісі, рейтинг әдісі, басқару әдісі және т.б. жатады.

ӘДІСНАМА (грек. *methodos* – *зерттеу жолы, теория және logos* – *ілім*) – 1) ғылыми таным әдісі; 2) ғылымда қолданылатын негізгі принциптер. Психология теориясына лайықты танымның ұстанымы, әдісі, нысаны мен таным амалдары арқылы психологиялық болмысты өзгеріске түсіру. Зерттеуші психологтың нәтижеге жетуі оның ғылыми құрал-жабдықтармен қарулануымен қатар, түрлі тәсілдерді әдіснама қорынан таңдап алуына байланысты; 3) дүниенің, қоғамның объективтік заңдылықтары мен құбылыстарын практика және теория игертуге және өзгертуге бағытталған таным принциптерінің жиынтығы.

Ә. – әдістер туралы ілім, әдістер теориясы, зерттеліп отырған объекті жөніндегі мәліметтерді және жаңалықтарды бір ізге келтіру тәсілдерінің жүйесі. Ғылыми әдістің негізгі мақсаты – объективтік ақиқатты ашу. Зерттеудің нәтижесі де, оған апаратын жол да, әдіс те ақиқат болуы қажет. Ә-ның негізінде белгілі бір

білімдер (ұғымдар, заңдылықтар) жүйесі жатады. Ә-ның ақиқаттығы оның негізінде жатқан теорияның ақиқаттығына байланысты. Ғылыми әдіснаманың дұрыс құрылған теорияға негізделгендіктен, қате болуы мүмкін емес. Дегенмен, объектіні тану кезінде әдіснаманы қолдануда қателік болуы мүмкін. Әдіс пәннің ерекшелігі арқылы анықталғанымен, олар бір-бірімен қарама-қарсылықта болады. Пән мен әдістің бірлігі қарама-қайшылықтардың бірлігі болып табылады. Әдіс зерттелетін пәннің ішкі заңдылықтарын біртіндеп қарау арқылы ғана ашады. Әдіс пен пәннің толық сәйкес келуі субъектінің объектке біртіндеп жақындауы нәтижесінде болуы мүмкін. Ә. ғылыми-танымдық іс-әрекеттің формасы мен әдістері, әдістемелер бірлігі мен байланысының теориялық негіздеулері туралы ілім. Ғылым әдіснамасы зерттеу компоненттеріне (объектке, затқа, мақсатқа және зерттеу мәселелеріне) сипаттама береді және зерттеу мәселелерін шешу үрдісіндегі алдағы әрекеттер туралы түсінікті қалыптастырады.

ӘДІСТЕМЕНІҢ СЕНІМДІЛІГІ – нақты бір әдістеменің кім, қайда және қандай уақытта қолданғанына қарамастан сенімді және тұрақты нәтижелер беру мүмкіндіктерін көрсететін психодиагностикалық әдістеменің сапасы. Ә.с. – психодиагностикалық әдіснаманың сапасы мен оны іс жүзінде қолдану мүмкіндіктерін анықтайтын негізгі қасиеттерінің бірі. Ә.с. – дегеніміз, осы әдіснамамен зерттеуге алынған психологиялық

сапалылықты бөліп көрсету және бағалау.

ӘЗІЛ-ӘЖУА – психологиялық мән-мазмұны бар ұғым. Ә-ә. адамдардың күнделікті қарым-қатынасында қалжың, күлкі, мысқыл түрінде жиі қолданылады. Олар сықақ, мысқыл, келеке, күлкі түрінде кездеседі. Адамның сезімі мен осал тұстары нысанаға алынады. Кейде бұларды күлкіге айналдырып, әзіл-оспақ формасында айтатын кездері болады. Ә-ә. да адам біріне-бірі көңіл күйлерін, ой-пікірлерін зілсіз сөздер, қалжың-әзіл арқылы жеткізіп отырады. Тіпті олар бір-бірін қоштай, қошеметтей отыра мінездегі міндерді, ұнамсыз сипаттарды әжуалайды, адам мінезіндегі ағаттықтарды сықақ, мысқыл сөздермен түйреп отырады, осы арқылы кісінің іс-әрекетін, сөйлеген сөзін, жүріс-тұрысын бақылап отырады. Ә-ә. етудің өзіндік әдептілік шегі мен нормалары бар. Орынсыз айтылған әзіл-оспақ, мысқыл сөз адамның ашу-ызасын тудырып, мінезіне теріс ықпал етуі де мүмкін. «Әзіл – әзіл түбі зіл» дейтін мәтелді үнемі есте тұтқан жөн.

ӘЗІЛ-ОСПАҚ – бір адамның екінші бір адамды ұялту, сөзге араластыру не тоқтату үшін айтылатын ұрымтал да астарлы, көңілді де күлкілі, логикасы мықты сөз тіркесі. Бұл болмысқа, әр түрлі құбылыстарға, нақты оқиғаға қатысты өзіндік көзқарасты білдірудің, оған баға берудің бір түрі. Бұл жәйт адам психологиясын, оның тапқырлығы мен шешендігіне, кез келгеннің назарына түсе бермей-

тін, жәй жағдайда елене бермейтін, түймедейден түйедейді көре алатын, «сөз тапқанға қолқа жоқты» өзіне ұстаным еткен, біреуді сынап-мінеуге құмар (бірақ тәлкек етпейтін) адамдарға жарасып тұрады. Өмірдегі әр нәрсені іліп-шалып, шын ниетпен, көңілге ауыр тимейтін әдемі «әзіл-оспақ» ретінде жүзеге асып отырады. Дегенмен әзіл-қалжыңның уытты, кісіні шымшитын, Ахмет Байтұрсынов айтқандай аямай шағып алатын түрлері де болады, бірақ бұлардың қайсысы болмасын көңілге қаяу түсірмейтіндей болғаны абзал. Қалжыңның мұндай түрлері юмор деп аталады. Соңғысы, сезім-эмоцияның молдығын, тапқырлықты қажет етеді, ақыл-ойдың, білгірліктің жемісі әзіл-оспақтың қарапайым түрлер құрбы-құрдас, жезде мен балдыз, жеңге мен қайын, құда мен құдаша арасында айтыла береді. Сондай-ақ ол отбасы, ошақ қасы, той-томалақ секілді түрлі отырыстарда да орын алып жатады. Сайып келгенде әзіл-оспақ негізінен сөз қағыстыруды әдетке айналдырған адамдар арасында өріс алып отырады. Бірақ дана халқымыз жас ұрпаққа «Әзілің жарасса атаңмен ойна» деп әзіл-оспақты кек тұтпай, әркез қолдап отырған.

ӘЙТЕКЕ БИ БАЙБЕКҰЛЫ (1644-1700). Кіші жүздің ұлы биі. Оның психологиялық түйіндерінде адамның ақыл-ой ерекшеліктері, тұлғалық қасиеттері, мінез ерекшеліктері әр қырынан сөз болады. Мәселен, ол «Ақыл деген – дария», «Ашу бар жерде ақыл тұрмайды», «Ашу деген – ағын су» т.б. сондай-ақ, адамның жеке қасиеттері, туыстық қа-

рым-қатынас қасиеттері, («Кісі бірге туыспау керек, туысқан соң сөз қуыспау керек», «Сөз қуған пәлеге жолығады» т.б.) имандылық, адамгершілік, қайырымдылық мәселелерін қозғайды («Бай болсаң халқыңа пайдаң тисін, батыр болсаң дұшпанға найзаң тисін, бай болып елге пайдаң тимесе, батыр болып найзаң дұшпанға тимесе, жұрттан ала бөтен үйің күйсін» т.б.). Әйтеке би жігіттердің жақсы жаман қасиеттері туралы да сындарлы пікір айтқан. «Жігіттің жақсысы дұрыс сөзге тоқтай білген, басқаны сөзіне тоқтата білген».

ӘЛЕУМЕТТЕНУ – индивидтің қарым-қатынасы мен іс-әрекеті барысында жүзеге асатын процесс және оның әлеуметтік тәжірибені игеруінің нәтижесі. Ә. кейбірде қоғамдағы әртүрлі бағыттағы факторлар сипатына ие болатын әртүрлі өмірлік жағдаяттардың тұлғаға стихиялық ықпалы ретінде де, сондай-ақ арнайы тәрбие жұмыстарын жүргізу жағдайында да пайда болуы мүмкін.

Тәрбие әлеуметтенудің жетекші әрі айқындаушы негізі болып табылады. Ә. ұғымы 40-50 жылдары А.Бандура, Дж.Кольман және т.б. еңбектері арқылы әлеуметтік психологияға енген. Әртүрлі ғылыми мектептерде Ә. ұғымы әртүрлі талғамға ие болды. Мыс., ол необихевиоризмде әлеуметтік ілім ретінде түсіндірілетін болса, символикалық интеракционизм мектебінде – әлеуметтік өзара әрекеттестіктің нәтижесі саналады; гуманистік психологияда – Мен тұжырымдамасының өзіндік танылуы (актуализациясы) ретінде қабылданады. Ә. құбылысы көп аспектілі және

аталған бағыттардың әрбірі зерттелінетін феномен талаптарының біріне ғана баса назар аударады. Ә. әлеуметтік мінез-құлықты реттеудің диспозициялық тұжырымдамасы шеңберінде қарастырылады, мұнда қоғамдық қарым-қатынасқа қосылу дәрежесіне байланысты әлеуметтік мінез-құлықты реттеу жүйесін жинақтайтын диспозициялық иерархия қалыптасады.

Психологтар көп уақыт бойы әлеуметтенуге – институттандырылған білім беру жүйелеріндегі тәрбие процесі ретінде баса көңіл бөліп келді. Әйтсе де, қазіргі кезде зерттеу пәні ретінде жекелей алғанда, бейресми бірлестіктерде, стихиялы түрде пайда болған топтарда және т.б., яғни ресми құрылымдардан тыс өтіп жатқан процестерде қамтылуда. Адамның түрлі әлеуметтік қоғамдарға, әлеуметтік қатынастық жүйелерге интеграциясы, өзінің тұлғалық қасиеттерінің дамуына ықпал ететін мәдениетті, әлеуметтік нормалар мен бағалылықтарды меңгеруі. Әлеуметтік бейімделу – адамның әлеуметтік ортаның жағдайларына және талаптарына белсенді бейімделу үрдісі және нәтижесі. Әлеуметтік бейімделу – адамның не ұжымның өзіне әсер ететін сыртқы жағдайларға бейімделуі.

ӘЛЕУМЕТТІК ПСИХОЛОГИЯ – адамдардың әлеуметтік топтарға қосылуынан туындаған мінез-құлық және әрекет заңдылықтарын, сондай-ақ осы топтардың өздерінің психологиялық сипаттамаларын зерттейтін психология ғылымының саласы. Әуелде әлеуметтік-психологиялық көзқарастар әртүрлі философиялық

тұжырымдамалар ауқымында, сондай-ақ нақты ғылымдардың, ең алдымен, психология мен социологияның, антропологияның, этнографияның, криминологияның, тіл білімінің, педагогиканың ішінде талдап белгіленді. ХІХ ғ. екінші жартысында ғана дербес әлеуметтік-психологиялық тұжырымдамалар: «халықтар психологиясы» (М.Лацарус, Г.Штейнталь, В.Вундт), «бұқара психологиясы» (С.Сигеле, Г.Лебон), «әлеуметтік мінез-құлық инстинктері теориясы» (У.Мак-Дугалл) жасау тұрғысындағы алғашқы әрекеттер болды. Әлеуметтік психологияның сан қилы мәселелері әл-Фараби еңбектерінен елеулі орын алған ғылыми проблемалардың бірінен саналады. Әбу Насыр әл-Фарабидің ұғымынша әлеуметтік топтардың ең үлкені адамзат қоғамы, халықтар бір-бірінен үш ерекшелігімен ажыратылады дейді.

Бұл айтқандарға әрбір халықтың табиғи әдет-ғұрпы мен салт-санасы, мінез бітістері мен тіл ерекшеліктері жатады. Фараби түрлі тайпалар мен халықтардың психологиялық ерекшеліктерін көп жағдайда географиялық ортаға қарай түсіндіреді. «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактат» деген еңбегінде Фараби осындай топтардың әрқайсысына жеке-жеке сипаттама беріп, бұларды әлеуметтік психологияның негізгі категориялары ретінде ұсынып, ғылыми талдау жасайды. Әлеуметтік психологияны біз мақал-мәтелдерден де байқаймыз. Мәселен, «Бір данаға жол берсең, жанған отқа күймейсің», «Мың қосшыға бір басшы», «Жасықтың көбінен де асылдың азы жақсы», «Басшысын таппаған ел азады,

басшысыз – ел жетім», деген даналық сөздерде халықты басқаруға ақылды, көреген, білгір, озық ойлы адамдардың қажет болатыны, бұлар өздерінің жеке басының ерендігімен, зор талант-қабілеттілігімен әлеуметтік өмірде елеулі рөл атқаратыны, қоғамдық прогресті шама-шарқынша тездетуге себепші болатыны айтылады. Қоғамның дамуына кесір-кесапатын тигізетін, оның прогресіне қарсы тұратын, барып тұрған керітартпа, реакционер адамдардың да кездесетіндігі белгілі. Мұндайлар жөнінде де халқымыз дұрыс тұжырымдаған: «Мың адам салған көпірді бір адам бұзады», «Бір жаман бір топ қолды ірітеді», «Қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ», деген мақал-мәтелдерден осы айтылғандар тайға таңба басқандай білініп тұр.

Халқымыз жеке адамдардың қоғамдағы орнын асыра бағалауға бармайтындығын да ескерген. «Білгірім өлді деп қайғырма, бірегей туар тағы бір», «Қанша жақсы болса да жалғыз жігіт би болмас», «Қатардан ассаң да халықтан аспақ жоқ», деген мақал-мәтелдерде ұлы адамдарды қажет болған жағдайда қоғамның өзі тудырып отыратындығы, ондайлардың орны толмайды деп жоқтаудың дұрыс еместігі, оларға босқа табына берудің қажетсіздігі, мұндай басшыларды халық алдағы уақытта да өз ортасынан тәрбиелеп шығаратындары дұрыс топшыланған. Мақал-мәтелдерде тәрбие процесі үшін қоғамдық пікірдің, ұжымның рөлі ерекше маңызды екендігін дұрыс тұжырымдаған. Мәселен, «Халық айтса, қалт айтпайды», «Халық – қатесіз сыншы», «Тен текті халқы түзейді» деген тұжырымдар жеке адам сана-сезімінің жақсы

жақтарын дамытуда, еңбек сүйгіштікке, адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеуде ұжымның жетекші рөл атқаратындығын көрсетеді. Ә.п.-ның ерекше пән ретінде болуының басы 1908 жыл деп саналады, сол жылы ағылшын психологі Мак-Дугалл мен американдық социолог Э.Росстың бір уақытта шыққан еңбектерінің аталымдарында «әлеуметтік психология» деген термин болды. Ә.п. мынадай негізгі тараулардан тұрады: адамдардың қарым-қатынасы мен өзара әрекеттестігінің заңдылықтары, топтардағы Ә.п., тұлғаның Ә.п.-сы, қолданбалы салалар. Қарым-қатынастың мәні адамдар арасындағы қоғамдық және тұлғааралық қатынастардың жүзеге асуы ретінде ашылады, бұл қатынастардың коммуникативтік, интерактивтік және перцептивтік жақтары зерттеледі. Осы процестердің бәрінің нақты әлеуметтік топтарда, өндірістік бригадаларда, мектеп сыныптарында, спорт командаларында және т.б. қарастырылуы маңызды, өйткені осы процестерде әсер ету арқылы бірлескен іс-әрекетті оңтайландыруға жәрдемдеседі. Ә.п.-ның аталған іргелі проблемаларының практикалық маңызы зор.

Әлеуметтік-психологиялық зерттеулер жұмысшы бригадаларындағы психологиялық ахуалды зерттеу үшін, тұлғааралық қатынастарды жетілдіру, еңбек мотивациясын арттыру үшін өнеркәсіп өндірісі саласында, сондай-ақ спортта, саудада, «отбасы қызметінде» және т.б. жүргізіледі. Қолданбалы әлеуметтік-психологиялық зерттеулердің тәрбие саласында ерекше маңызы бар. Оқушылардың

өзара және мұғаліммен қарым-қатынастарының қалыптасу заңдылықтарын білу сынып ұжымының топтасуына себептеседі. Мұғалімнің бұл білімдерді меңгеруі ол үшін тәрбиелік әсер-ықпалдың нәтижелілігін арттырудың маңызды резерві болады. Бұл мәселелерді шешу мұғалімнің әлеуметтік-психологиялық даярлығын күшейтеді, соның ішінде педагогикалық институттарда тиісті курстар енгізуді талап етеді. Алайда мектепте жүйелі әлеуметтік-психологиялық зерттеулер жүргізу жөніндегі жұмыс Ә.п.-ның басқа да қолданбалы салаларындағы секілді арнаулы әлеуметтік-психологиялық қызмет ұйымдастыруды талап етеді. Оның міндетіне еңбек және оқу ұжымдарындағы жағдайды диагностикалау, әр алуан әлеуметтік-психологиялық проблемалар бойынша ұжым басшылары мен мүшелеріне ақыл-кеңес беру және ең бастысы, әртүрлі буын басшыларына қарым-қатынас мәдениетін білгізу қамтылады.

Осы мақсатпен Ә.п.-да белсенді әлеуметтік-психологиялық дайындықтың, соның ішінде әлеуметтік-психологиялық машықтанудың (тренингтің) арнаулы бағдарламалары жасалынды. Әлеуметтік-психологиялық тренинг – адамдардағы психологиялық сипаттағы мәселелерді жою, қылықты түзеп немесе денсаулығын жақсарту үшін оларға психотерапевтік немесе психокоррекциялық әсер ету практикасы мен теориясы.

ӘЛЕУМЕТТІК ТАПТАУРЫН (СТЕРЕОТИП) – жеке тәжірибе мен қоғамда қабылданған түсініктерді жалпылау нәтижесі ретіндегі

ақпараттың жетіспеушілігі жағдайында қалыптасатын әлеуметтік объектілердің – топ, адам, оқиға, құбылыс және т.б. – салыстырмалы тұрақты және қарапайым бейнесі. Ә.т. термині американдық журналист У.Липман тарапынан 1922 жылы енгізілген. Ә.т. адамның дүниені бағалауында алатын рөлі зор, себебі ол өзгермелі ақиқатқа жауап қайтару уақытын қысқартып, таным процесін жылдамдатады. Алайда, шектелген ақпарат жағдайында пайда болып, Ә.т. жалған болуы мүмкін және адамдар жөнінде қате білімдер мен пікірлерді қалыптастырып, тұлғааралық өзара әрекеттестікті, қарым-қатынасты бұзады, осылайша консервативтік, реакциялық рөлді ойнайды.

ӘЛЕУМЕТТІК ҰСТАНЫМ –

1. Индивидтің немесе топтың белгілі бір белгілер бойынша айрықшалайтын және мінез-құлқын анықтайтын қоғам жүйесіндегі орны, жағдайы;
2. Тұлғаның референттік топтарда ол жүзеге асыратын және қорғалатын өз тіршілік жағдайына қатысты көзқарастары, түсініктері, бағдарлары мен әлеуметтік бағдарлары.

ӘЛЖАНОВ ШӘРАПИ (1901-1938) – педагогикалық психология ғылымына қатысты көптеген еңбектер профессор Шәрапи Әлжановтың қаламынан туындады. Отызыншы жылдары оның мұғалімдерге арнап «Ес және есте қалдыру мәселелері, ой мәселелері, дағдылану мәселелері» атты көлемді еңбегінде («Халық ағарту қызметкерлерінің білімін көтеру жайындағы басты материалдардың жинағы», Қызылорда, 1936) шәкірт пси-

хологиясының жас және дара ерекшеліктері жайлы сөз қозғалады, осы салада жүргізген эксперименттік зерттеулердің нәтижесін оқырман назарына ұсынады. Мәселен, мектеп оқушыларының ойлау саласында жеке-дара ерекшеліктері жайлы былай дейді: «...бір оқушы өте шапшаң ойланып, сұраққа тез жауап береді, тездеп жауап бермесе де, жайлап барып айтса да түбінде жауапты терең және дұрыс беруінде сөз жоқ».

Ш.Әлжанов бұл жерде түрлі темпераментке жататын шәкірттердің өзіндік, жеке-дара психологиясы жайлы сөз қозғап отыр. Әрине, оның психологиялық көзқарастарында, сол кездегі ғылым деңгейінің жағдайынан да болар, кейбір жаңсақ пікірлер де кездеседі. Мәселен, ол 11-12 жастағы шәкірттердің есі жаттанды (механикалық) түрде көрінеді дейді, олар түрлі өмір құбылыстарын, көрген-білгендерін, естігендерін сырттай жалаң еске тұтады, мағынасына мән беріп жатпайды.

Осыған орай дерексіз, абстрактілі ұғымдарды түсінуге олардың шамасы жете бермейді, құбылыстың мән-мағынасына түсіну, терең ойлану, логикалық есте сақтау кейінірек қалыптасады дейді. Әрине, мұндай тұжырымдар ол кездері жалғыз Ш.Әлжановтың басында ғана болған жоқ. Тіпті белгілі психологтар П.П.Блонский мен Л.С.Выготскийлер де сондай жаңсақ пікірлердің шырмауында болғаны белгілі.

Мәселен, П.П.Блонский оқушылардың сабақ үлгермеуі тұқым қуалаушылыққа байланысты, мұнда оқушылардың ата-анасының дене бітімі, ақыл-ойы кеміс, яғни кемақыл, тіпті

оның денесінің салмағы да жеңіл, бойы аласа, кеудесі қушық болып келеді деп қате тұжырымдаған еді. Ал бастауыш класс оқушыларында абстрақтылы ойлау, мағыналы есте сақтау процестерінің орын алатынын 70-жылдардың басында Кеңес психологтары профессор Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдовтар эксперимент жүзінде дәлелдеген болатын.

Ғалым психологиялық мәселелерді өз еңбектерінің қай қайсысында болмасын кең пайдаланып отырған. Мәселен, оның «Оқу кітабы – коммунистік тәрбие беру жөніндегі» (Политехникалық мектеп, 1933, N4), «Эстетикалық тәрбие негіздері» («Ауыл мұғалімі», 1933, N4), т.б. мақалаларында жалпы психологияның көптеген теориялық қисындары жеке-леген терминдік сөздер біршама сөз болады. Ш.Әлжановтың психологияға байланысты көзқарастары кезінде психолог С.Балаубаевпен бірлесіп профессор А.Б.Залкиндің «Психология» атты оқулығын аударған кезінде психологиялық терминдердің мазмұнынан жақсы байқалады. Күні бүгінге дейін өз құнын жоймаған осы қолжазба Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қорында сақтаулы тұр.

Педагог-ғалым тәлім-тәрбие тарихынан да бірнеше еңбектер жазды. Бұлардың қатарына әлемдік педагогика ғылымының классигі Я.А.Коменский, сондай-ақ қазақтың ұлы ойшыл-ақыны Абай Құнанбаев туралы жазған мақалаларын жатқызуға болады. Оның «Абайдың педагогика туралы көзқарасы» («Әдебиет майданы», 1934, N4) атты мақаласы кезінде жұртшылық назарына түскен еді. Өнер

мен білім, ғылым мен мәдениет саласында тамаша талантымен танылған Ш.Әлжанов жеке басқа табынудың құрбаны болды.

ӘЛСІЗДІК – тілімізде нашарлық, күшсіздік, қуатсыздық, қайратсыздық дейтін мағынада қолданылатын ұғым. Психикалық тұрғыда Ә. адамның сезімдік танымы мен ақыл-ойы арқылы танып-білуінің ең төменгі деңгейі, физиологиялық тұрғыдан жүйке жүйесі қызметінің осалдығы. Ә. козу, тежелу процестерінің шапшандығы мен сылбырлығына қатысты жайттарды да бейнелейді. Бойдағы күш-қуатқа қатысты осалдық пен дәрменсіздік, ерік-жігерге қатысты қайратсыздық пен күшсіздік Ә-тің көріністері. Ә. кей жағдайда адам бойынан күш-қуаттың кетіп, белсіздікке ұшырауы. Мұндай жайт негізінен екі түрлі себепке (физиологиялық және биологиялық) байланысты. Адамның Ә-ке ұшырауы бойынан әл-қуаты кетіп, организмнің тозуы (қартаюуы) биологиялық факторға жататын болса, оның ақыл-есінің нашарлап әлсізденуі психологиялық фактор болып саналады. Ә. адамның науқасқа шалдығуы салдарынан да болады. Қартайған адамдардың жасы жетіп, Ә-ке ұшырауы табиғи құбылыс. Алайда ерік-жігері күшті адам бойындағы күш-қуатын сақтап, әлсіздікке бой бермейді.

ӘНГҮДІК – мінездегі ұнамсыз, жағымсыз сипат. Ә. адамды әдетте даңғой, әулекі, әумесер деп те атайды. Оның мінез-құлқында аңқаулық, нанғыштық секілді сипаттар жиі кездеседі. Ә. даңғой, ұрыншақ, елірме,

әулекі сияқты мінездің ұнамсыз көріністерінен де байқалады. Ә-тің бір көрінісі әулекілік пен әумесерлік. Әулекілік адамды еліртіп, есіртіп әкететін алаңғасарлық, ұрыншақтық қасиет. Әумесер – алаңғасарланып не болса соған ұрынғыштық. Ә-тік сипат ерекшеліктерінің тағы бір көрінісі аңқаулық пен нанғыштық. Аңқаулық – нанғыш, бейқам, қулығы жоқ мінездің қасиеттері. Ә. мінездегі міндердің сипат-ерекшеліктерінің күрделі, аса нәзік психологиялық құрылым екенін көрсетеді. Әулекілік – адамды еліртіп, есіртіп әкететін даңғойлық пен әумесерлік.

ӘНГІМЕЛЕСУ – 1) сөздің коммуникациялы үрдіске негізделе мағлұмат алатын психологиялық, педагогикалық зерттеу әдісі; 2) оқытудың сұрақ-жауап әдісі, жаңа білімдерді алу үрдісінде немесе бұрын алынған білімдерді қайталау мен бекітуде мұғалім оқушының ақыл-ой іс-әрекетін белсендендіру мақсатымен қолданады. Психологияда Ә. адам психикасының сырын зерттеудегі әдістің бір түрі. Зерттеуші әңгіменің алдына қоятын мақсатқа қарай даярланып, сөйлесетін кісіден жауап алуы үшін сұрақтарды алдын ала ойлануы қажет. Ә. барысында сұрақтардың түрі мен мазмұны әңгімелесіп отырған сыналушының өзіндік ерекшеліктеріне қарай түрленіп отырады. Сұрақтар әңгіме етілетін тақырыпты толық қамтып, қойылған сұрақтар сыналушыға түсінікті болуы тиіс. Әңгімелесіп отырғанда зерттеуші сыналушының сырт көрінісін бақылап қана қоймай, оның сөйлеу ерекшеліктерін, мимикасын, қимылдарын, эмо-

циялық сезімдерін де байқап отырады. Қойылған мақсаттың мазмұнына қарай, әңгімені бір адаммен ғана емес, бірнешеуімен, тіпті тұтастай топпен өткізуге де болады. Ә.-дің мұндай түрі сыналушылардың жауабын бір-бірімен салыстырып отыруға мүмкіндік туғызады. Әңгімені стенограмма-лап отырса орынды болады. Негізінен психологияда Ә. қосымша әдістердің бірі болып есептеледі.

ӘРЕКЕТ – іс-әрекеттің шағын бөлігі. Мәселен, адамның ақыл-ой әрекеті түйсіктену, қабылдау, есте тұту, қиялдау, ойлау т.б. танымдық жан қуаттарынан тұрады. Әрекеттің бұдан басқа да түрлері көп. П.Я.Гальперин тұжырымдаған «ақыл-ой» әрекетінің сатылап және жоспарлы түрде даму деген теориясында, адамның ақыл-ой әрекетінің даму жолы жан-жақты талданған. Ә. жеке мақсатты орындауға бағытталады. Оның орындау тәсілдері операция деп аталады.

ӘРЕКЕТСІЗДІК – адамның жұмыс қабілетінің тоқырауға ұшырауы. Ә. енжарлық, жалқаулыққа соқтырып, ақыл мен сананың дамуына да теріс әсер етеді. Ә. – ешбір іс-қимылсыз, қозғалыссыздықты білдіретін мінездің жағымсыз да ұнамсыз көрінісі. Ә. – еш нәрсеге ұмтылмау. Іс-әрекеттің ұнамсыз, теріс түрі адамның саналы мақсатына жетуге деген ықылас-ынтасының болмауы. Ә. адамның еріксіздігін, жігерсіздігін, құндылық пен қажеттілікті жете түсіне алмайтындығын байқатады. Ә. адам мінезіндегі жалқаулық пен енжарлық сияқты ұнамсыз сипатты білдіреді. Ә.-тің бір ерекшелігі: мойны жұмысқа жар

бермейтін еріншектік. Ұлы Абай «еріншектік күллі дүниедегі өнердің дұшпаны» деп анықтаған.

Ә. мінездегі ұнамсыз сипат ретінде адамның жұмыс істеу қабілетін тоқырауға душар етуімен бірге, оның ақыл-ойы мен санасының дамуына да теріс ықпал етеді, әрбір нәрсенің, құбылыстардың мән-жайын пайымдап түсінуіне кедергі жасайды. Халық даналығы «әрекет етсең берекет» дейді. Бұл мәтел өнегелі сөз ретінде адам мақсат-мүддесіне жету жолында үнемі еңбекпен айналысып отыру қажет деген адамдық қасиеттің өзіндік белгісін білдіреді. Баланың ақыл-ойы мен денесінің дамуы да әрекетшілдікке тәуелді. Ә. баланың қимыл-қозғалысын жарамсыз етіп, ақыл-есінің дамуын тоқыратады.

ӘРЕКЕТ НӘТИЖЕЛЕРІНІҢ АҚЦЕПТОРЫ – функционалдық жүйелердегі қимыл-қозғалысты, әрекет нәтижелерін болжап, бағалап, ойша құрылған мақсатпен тексеріп тұратын психологиялық механизмі. Ә.н.а. шешім қабылдау барысында ес процесінен шығарылатын «нәтиженің ақпараттық эквиваленті» болып табылады; организмнің мінез-құлық акіндегі қимыл-қозғалыстық белсенділігін анықтап, нәтижені оның алдын ала болжамалы бейнесімен салыстырады: 1) пара-пар сәйкес келген жағдайда жүзеге асқан функционалдық жүйе схемасы талқандалады да, организм басқа мақсатты мінез-құлыққа ауыса алады; 2) ішінара сәйкессіздік жағдайында әрекет бағдарламасына түзетулер енгізіледі; 3) толық сәйкессіздік жағдайында бағ-

дарлау-зерттеулік мінез-құлық іске асады.

ӘСЕРШІЛДІК – көңіл күйге үйлесімді болып келетін және тартымдылықпен ықпал ету. Адамның көңіл күйінің тез толқып, сезімге әсер еткен нәрселерге тез реакция жасаушылығы. Адам сезімталдығына байланысты өзіне әсер еткен нәрселердің бәрін де қабылдап, оларды үнемі есінде сақтайды. Олардың мән-жайын пайымдап отырады. Ә. адамның көңіл күйінің шабыты, әсерлі, күшті ықпал етуіне байланысты туындайды. Дүниенің әсемдігі мен жарасымдылығына әсерлену адамның көңілін толқытып, түрлі күйге түсіреді, әсем, сұлу сезімдерге алып келеді. Жан дүниесіне ұнамды әсер еткен заттар адамды шабыттандырып, ісінің өнімді және нәтижелі болуына оң ықпал жасайды. Ә. адамның тек сезімдік танымы ғана емес, оның ақыл-ой арқылы танып-білуіне, дүниетанымының өрістеп отыруына әсер етеді.

ӘСКЕРИ ПСИХОЛОГИЯ – әртүрлі әскери іс-әрекеттердің психологиялық мәселелерін, оның әлеуметтік тарихи жағдайларға сәйкес даму деңгейлерін, жауынгерлердің жеке басының даярлығын, әскери ұжымдардың жауынгерлік қабілетін, саяси қырағылығы мен әзірліктерін зерттейтін психология ғылымының арнаулы саласы. Кеңес үкіметі тұсында әскери психология Кеңестік армия құрылуымен қатар пайда болып, мемлекеттің қарулы күштерін және Отан қорғауды қамтамасыз ету мақсатында дамып келді. Ә.п.

ның ғылыми астары оның теориясы мен практикасын жетілдіру, әскери қызметтегілерді оқыту, тәрбиелеу, оларға ақыл-кеңес беріп, солдаттардың жауынгерлік рухын көтерудің психологиялық аспектілерін зерттеуге арналады.

Ә.п-ның негізгі мәселелері: әлеумет, еңбек, инженерлік және педагогикалық психологиямен байланысты. Ә.п. әскери-әлеуметтік, әскери-авиациялық, әскери-теңіз психологиясы салаларына бөлінеді. Бұл салалар ерекше жағдайлардағы (экстремалдық) әскери құрамалардың тыныс-тіршілігінде туындап отыратын құбылыстар мен заңдылықтарды зерттейді. Ә.п. дербес ғылым ретінде бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында дүниеге келді. Онда ірі әскери құрамаларға басшылық ету, ұрыс даласында жеңісті қамтамасыз ету мәселелеріне назар аударылды. Егеменді, тәуелсіз Қазақстан жағдайында әскери қызметтің сан-саласында әскери психологияның іргесін қалаушы Бауыржан Момышұлы болды. Ол қазақ, орыс тілдерінде «Соғыс психологиясы» еңбегін жазды.

ӘУЕЗОВ МҰХТАР (1897-1961) – кеменгер М.Әуезов өзінің 20-жылдары жекелеген еңбектерінде («Ғылым тілі», «Философия жайынан», «Оқу ісі» т.б.) философия мен психологияға байланысты өз ойларын ортаға салды.

М.Әуезовтің психология мәселесіне қатысты айтқандары, сондай-ақ оның әр жылдары әдебиет, өнер, білім, ағарту, мектеп мәселелері туралы жазған шығармаларында да жиі ұшырасады.

Бұларда адамның әр алуан көңіл күйлері, эмоция, сезім, ерік-жігер ерекшеліктері шығармашылық әрекет үстіндегі қаламгер шабыты, тәлімгерлік қасиет, қазақтың ұлттық психологиясы әр қырынан сөз болады. Төменде ғалымның шығармашылық, психологиясы мен этнопсихология мәселелері жайында айтқандарына тоқталайық. Оның пікірінше шабыт тек өнер өкілдеріне ғана тән қасиет емес, ол кез келген мамандық иесінде кездесетін ерекше психологиялық күй. Бірақ мұның өзі жазушы мен ақын үшін өте-мөте қажетті сипат. Мұндай жағдай шығармашылық адамында, біріншіден, бойдағы күш-қуаттың зор өрлеуімен, екіншіден шығармашылық соны туындыға құлшыныстың күрт артуынан, үшіншіден, көңіл күйдің шарықтап тасуымен сипатталады. «Жазушы қаламынан туатын асыл бұйым, – дейді М.О. Әуезов, – суреткердің өзінің жанынан терең алған күйлерден туады». Мұндайда автор айтқандай, «алаңсыз көңіл», «ақындық сезім», «ұзақ пісу», «бір жазғанын қайта-қайта жаза беру», «өзін-өзі сынап қарай беру», т.б. көңіл күйлері шебер жазушы мен майталман ақынға ауадай қажет.

Жазушы қаламынан туған әрбір туынды, зергердің қолынан шыққан асыл бұйымдай шығармашылық шабыт күйінің нәтижесі. Шабыт, салтанат құрған шығарма ғана жұртты өзіне баурап алады. Шабыт жоқ жерде әлсіз, сүреңсіз жасық шығарма туатыны хақ. Мұндай да кісі сан алуан сезім күйлерін, небір жан тебіреністерін басынан кешіреді, суреттеліп отырған оқиғаға немесе диалогтарға бай-

ланысты көңіл күйі мың сан құбылады. Бірде достасып, бірде алысқан, кейде қуанып, керіліп, маз-мейрам болып немесе ашулы күйік, ыстық жас төгіп, жеңілу мен ұтылу жазасын шеккен, болмаса жеңіс, табыс пен қуаныш, шаттық тапқан, қысқасы тынысы былқыған жазушының жүрегінен ғана шын шығарма туады.

М.Әуезов жазушы шығармашылығын бірнеше сатыларға бөліп ажыратады. Мәселен, қаламгер ең алдымен өмірмен мидай араласып, оны терең білуі тиіс, мұнысын ол логикалық пайымдау және қиял арқылы түсіндіре алады. Өмірді дұрыс танымай, оны бар болмысымен іштей меңгермей, ақын, жазушыда шабыт тумайды. Екіншіден, шығармашылық өмірді терең білуден, оны үнемі зерттеуден, үздіксіз жойқын еңбек етуден туындайды. Шығармашылық еңбек «жүрек қанымен» жазылатын, бейнеті көл-көсір, рахатынан азабы басым болып келетін ауыр еңбек.

Жазу барысында тек шабыт күйін иемдену жеткіліксіз, мұнымен қатар шығармашылық өкілінде асқан табандылық пен шыдамдылық, ғажап бай қиял, қажыр-қайрат, әсерленушілік секілді қасиеттер болуы шарт. Көркем дүниенің өмірге келуі де әртүрлі. Мәселен, кейбір туынды басаяғы екі-үш күн ішінде жазылса, енді бірі жылдар бойы жазылады. Әуезовтің өзі «Абай жолы» эпопеясын жазуға ұзын ырғасы 20 жылын сарып еткені мәлім. Осы жылдары ғұлама ғалым өзінің бүкіл мінез-құлқын, сезім-талғамын, қажыр-қайратын ең басты мақсатына бағыттап, рухы мен жігерін күндіз-түні ширатып, асқан

табандылық пен шыдамдылықты көрсеткен еді. Ол «талапты, табанды жеңеді» деп жиі айтатын.

Қаламгер өмірден алған түрлі әсерін, айталық табиғат сұлулығын, ән мен күйдің жүрек қылын тербететін әсемдігін қуанышты не қайғылы жағдайдан туған әсерін аса көркемдікпен бере алса, шығарманың өз оқырманын тез баурап алатындығында сөз жоқ. Әрине, ақын, жазушы айналасындағының бәрін бірдей қабылдай бермейді, оларды ми мен жүрек елегінен қайта-қайта өткізіп, өзінше қорытып, өзіндік дүние етіп алады. «Тегінде – деп жазды ол, – зор дарынды, ойшыл, білімді, алғыр адамдардың ой-сезімі, санасы, барлық интеллект сипаттары бір-ақ қана іргеден туады, бір ғана арнадан тарайды деп түсінбеймін, өзімізге мәлім сүйікті ұлы жандардың қай-қайсысын алсақ та сезім саласын, ой-дүниесін қалыптаған негіздер бір жақты болмайды». Шығармашылық әлемінде ойды жинақтай, синтездей алу әрекеті де күшті дамыған болуы керек. Ол өзінің сезім мүшелеріне әсер еткен түрлі құбылыстарды, не бір-біріне қарама-қарсы тұрған объектілерді тәптіштеп сұрыптайды да, жекелеген бейнелердің (образдардың) штрих, детальдарын бөлшектеп, ажыратып, бұдан тұтас, жаңадан бір образ құрастырады. Осындай жолмен жасалған көркем шығарма ғана адамның жан-дүниесіне енеді де, оның ақыл-ойы мен сезім дүниесін билейтін болады. Мәселен, өзі сомдаған ұлы Абай бейнесі жұрт армандаған, бар жақсыдан қорытылған асылдың асылы, оның бетіне шыққан нәрі, типтік бейненің сом алтындай сығындысы.

Ғұлама жазушының этнопсихология, ұлттық мінез туралы айтқан түйін-тұжырымдары да сапалығымен көзге түседі. Ғалым әр халықтың, не ұлттың өзіне тән мінез-құлқы, темпераменті, талғам түсінігі, әдет-ғұрпы, салт-санасы болатындығын әркез ескеріп отырған. Ол сондай-ақ, бұл айтылғандардың біршама тұрақты да тұрлаулы болатындығын, қоғамдық сананың ұлттық бояуларға қануы қажеттігін айтқан. Автор халықтың ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан ортақ рухани тіршіліктері (фольклор, тіл, дін, өнер, дәстүр, салт, әдет-ғұрып, т.б.) ұлт психологиясының ерекшеліктерін танып-білдіретін басты өлшемдер дейді.

«Қазақ халқының – деп жазды М.О. Әуезов, ақындық қабілет дарыны өмірде ақынның ерекше типін тұғызды». Оның «ақынның ерекше типі» деп отырғаны – қазақ өнерінің тарландары – айтыс ақындары. Өлең-жырды бірден табан астында жанынан шығарып айту, суырып-салма қабілеттілік, қиыннан қиыстырулар, хас шеберлік, тіл байлығы, өз қабілетіне табыну, халқымыздың ұлттық психологиясының басты ерекшеліктерінің бірі. Ол халқымыздың «естірту», «жөктау», «көңілайту», «бет ашар», т.б. тұрмыс-салтқа байланысты туындаған өлең-жырларынан да қазақ халқының психологиялық кейпін жақсы көретіндігін, қоғамдық прогресс барысында ұлттық психология өзгеріске түсіп, жаңа мазмұнға көшіп отыратындығын да еске салады, ...заттық тәрбиелік халықтық жағдайлар, орталар өзгерумен қатарласа, ілесе адамның өз психикасы... мүмкіндігінше басқа сапаға ауысып,

өзгере береді, ұлттық ерекшелікті ұдайы қозғалыс, өзгерісте болатын диалектикалық прогресс деп тануымыз керек».

Ұлы жазушының мол мұрасында осы айтылғандармен қатар, адам жанының асыл қасиеттерін талдап көрсеткен салиқалы ғылыми пікірлері аз емес. Психология ғылымы саласында арнаулы еңбек жазбаса да, оны қазақтан шыққан жаңа типтегі психологтардың бірегейі деп айтуға толық хұқымыз бар.

ӘУЕСТІК – құштарлық, зауық. Ә. субъекттің сараланбаған, санада аңғарылмаған немесе санада жеткілікті түрде аңғарылмаған қажеттілігін білдіретін күй. Ә. өтпелі құбылыс болып табылады, өйткені ондағы қажеттілік не өшеді, не санамен аңғарылып, нақты ниетке, арманға айналады. Ә. психологиялық талдаудың өзекті ұғымдарының бірі. Ә. – кісінің айналасындағы әртүрлі құбылыстарды көргісі, білгісі келген кезде туындайтын сана-сезімнің әлде де айқын аңғарыла қоймаған бастапқы көрінісі. Ә. мазмұны мен даму деңгейі жағынан ұнамды не ұнамсыз болып келеді. Кейбір ұсақ-түйек жайттарға (біреудің жеке басының көпшілігіне, үй тұрмысының қандай екенін білуге әуестік – жағымсыз, ұнамсыз қарым-қатынастағы әдептілікке қай-

шылық туғызатын әуестік екендігі белгілі). Адамға рухани азық боларға қажетті нәрселерге әуестіктер (білімді дамытып қалыптастыру, іс-әрекетке шеберлікті арттыра беру, шаруашылыққа ептілікті, икемділікті және отбасындағы әдепті дағдыларды мольайту, құрбы-құрдастар арасындағы байланысты нығайту сияқты т.б.) жағымды әрі қолайлы әуестіктер болып табылады. Бұлардың қай-қайсысы да іштен туа бітетін қасиет емес, бұлар тәлім-тәрбиенің, адамның өзіндік санасының қалыптасуынан туындайтын ерекшеліктер. Ә-ті адам жанын көп жағдайда нұрландырып, құлпыртуға демеу болатын құмарлықтан ажырата білуіміз қажет. Өмірлік мәні терең, адамның ойы мен әрекетінің негізгі бағыт-бағдарына елеулі із қалдыратын құмарлық қана көздеген мақсатқа жетуге итермелейтін түрткі болады.

ӘУМЕСЕР – мінез-қылығы ұнамсыз адам: алаңғасар, шолжаң, мәселенің байыбына бармай, кимелегіш. Мұндай адамдар үнемі күлкі, мазаққа қалып, сөз естіп жүреді. Бірақ одан қорытынды шығармай бұрынғы тіршілігімен ғұмыр кеше береді. Қазақ қаламгерлерінің шығармаларында әумесерліктің сан алуан типтері психологиялық тұрғыдан тамаша көрініс тапқан.

БАБАТАЙҰЛЫ ДУЛАТ (1802-1874) – XIX ғ. бірінші жартысында қазақ ғұламаларының ішінде өзіндік психологиялық түйіндерімен ерекше көзге түскен. Ақындық өнер ерекше дарыған талант иесі өзінен бұрынғы ақын-жыраулар мұраларын бойына мол сіңіре білді. Ақын өмірде болып жатқан өзгерістерге сескене қарап, заман бұзылды, әкім, молда, ишан, баймырзалар азып тозды, зұлымдық үстем болды деп қынжылады, бірақ бұдан шығар жолды іздеп әуре болмады. Әйтсе де ол өнер-білімнің пайдасы, жақсы мен жаманның, жомарт пен сараңның, бай мен кедейдің, білімпаз бен наданның бір-бірінен айырмашылықтарын дұрыс көрсетуге барынша тырысып бақты.

Дулат – адамның ақылы мен мінезі, жігері мен көңіл күйі жайлы көптеген қызықты пікірлер айтқан, жас жеткіншектер тәрбиесінде үлкендер өнегесінің алатын орнын дұрыс көрсете білген ақын. Мәселен, соңғы жайтқа байланысты ол былай дейді: «*Ата-ананың ақылы, Қазылған қара жолмен тең, Жақсылардың ақылы, Гауһар шырақ шаммен тең*».

Ақын бұл жерде ата-ананың өнегесі, көпті көрген даналардың сөздері бала тәрбиелеуде таптырмайтын құрал екендігін баса көрсетеді. Ол жастарға ата-ананды, үлкендерді, тыңдасаң жақсы адам болып өсесің, олардың ақыл-өсиеті даңғыл жолдай нәрсе, жақсы адамның ақыл-кеңесі әр уақытта алдында шырақтай жарқырап жанып, саған жол көрсетіп тұрады, қисық-қыңыр мінезге, теріс жолға түспеуіне жағдай жасайды, деп кеңес береді.

Ақын осы пікірін одан әрі былайша жалғастырады: *Сырын білмей бой салма, Атасы оның текті деп, Тұрлаусыздан сөз ұқпа, Аузы оның епті деп, Нашардан шыққан жақсының, Сөзін жерге тастама, Атасы нашар өтті деп...* Бұл шумақтардан жақсы, жаман болу адамның тегіне байланысты емес, тіпті нашар адамдардан да жақсы, ақылды бала тууы мүмкін. Жақсы кісі болу бәрінен бұрын адамның өмірден алатын тәрбиесіне, сонан соң өзіне байланысты деген идея аңғарылады. *Ақылы жоқ наданға... Өтірік сөзің шын болар... Бір жаманға сөз айтсаң, Құлағына кірмейді, Не айтқанын білмейді... Шаруа десең жиреңдеп, Өсек десе сүйреңдеп...* деген шумақтарда берекелі іспен, оқу-біліммен айналыспай бір құлқынның ғана қамын ойлап, екі ауылдың арасында селтендеп босқа жүруді ермек еткендердің психологиясы жақсы көрсетілген.

Дулат өлеңдерінде адамның, моральдық-этикалық қасиеттері әр-қырынан сөз болады. Мәселен, ол қымызқұмар, еңбек сүймейтін, жағымпаз, мақ-

таншақ, ұрыншақ адамдарды маскара тәлкек етіп әжуалайды. Дулат осындай жан дүниесі қораш, өзіне де, өзге де опа бермей жүргендерге бар ақылын айтып, олардың жаман қылықтарына реніш білдіреді: *Ар сатып қымыз ішкенше, Үлгісіз тымақ пішкенше, Адам деген атақтан, Садага болып аулақ кет.* Дулат адам мінезінің сан алуан жақсы-жаман жақтары жайлы айта келіп, көбінде нашар адамдардың теріс мінезін тәлкек қылу арқылы жұртты бұдан жирендіріп, жаман әдеттен сақтандырып отырады. Мәселен: *Қаққанша қабак бұтылдап, Келемеж қылып біреуді, Сыртынан күліп шылтыңдап, Бетпенбет келсе сөз таппай, Самайы терлеп мыңқылдап...* деп ақын жалған сөйлеуді, біреудің сыртынан сөз айтуды, адамдық атқа кір келтіретін жаман мінез деп түйеді.

Дулат сөз өнеріне, шешендік, суырыпсалмалыққа айрықша көңіл бөліп, сөз құдіретін терең түсініп, оның мәнділігі мен айқындылығына, түйінділігі мен әсерлілігіне ерекше мән берген ақын: Сөз жібек жіп, жыр кесте, Айшығы айқын көрінбес... Сөздің шашыраңқы болуы ойдың шашыраңқы, мазмұнсыз болуына алып келеді, ал ойсыздықтан асқан бишаралық жоқ, деп түйеді ақын өз ойын. Дулат сөзді адамның жан жүйесіне әсер ететін құдіретті күш деп қарайды, сөз, әсіресе, кісінің көңіл күйіне мықтап әсер ететіндігін айтады: Шешендіктің сәні жоқ, Сөзіне сүттей ел ұйып, Қолтығына ел сиып, Басына бақыт конбаса, деп ақын елді ұйытар, халыққа әсерлі үлгі көрсетер өткір шынды, шешендік пен көсемдікті топ

жарған ақылды адамның қасиеті деп санайды.

Педагогикалық тұрғыдан Дулаттың «Еспенбет» деп аталатын көлемді дастаны да көңіл аударарлықтай. Еспенбет образында ақын жай алып күштің иесін ғана көрсетпей, әрі ақылды, әрі ақжүрек, кішіпейіл, көптің мұңын өз мүддесінен жоғары қоятын адамның психологиясын көрсетпекші болады. Дулаттың ұғымында Еспенбет атадан «ерекше туған», «тіл біткеннің шешені», барша жұртқа үлгілі адам, жауға шапса батыр, елі үшін қабырғасы қайысып, еңіреген ер. Осындай ерді өсіріп, тәрбиелеп шығарған халық, ел-жұрт, туған жер екендігін айта келіп, ақын жастарға не де болса еліңмен, жұртыңмен бірге бол дейді. Кір жуып, кіндік кескен жерін қастерлемей, халқынан тыс өмір сүрген жігітке бақыт та, бақ та жоламайды деген идея «Еспенбет» жырының негізгі өзегі.

Ер қолынан іс келмес, Сұңқардайын түйілмей. Буынып белін бекінбей, Зердесі жігер қайнамай... Жігерім болса жетем де, Еліме барып ұл болам. Жігерсіз болсам жетесіз, Қойын жайып құл болам... Бұл жолдарда ақын ерік-жігер, қажыр-қайраттың жас адамдар үшін аса қажеттілігіне тоқталады. Жігерлілік – адамның алға қойған мақсатына жетуде бірден-бір қажет болатын сипат екенін, онсыз ойға алған ісінің ойдағыдай шешілуі мүмкін еместігін, ерік-жігері жетілмеген адамның әлсіз болатындығын айтады; «буынып белді бекінбей», «сұңқардайын түйілмей», «жігер қайнамай» ер жігіттің еш уақытта арманы орындалмайды деп байсалды қорытынды жасайды.

Ақын оқу-білімнің адамның рухани жағынан қалыптасуына зор пайда тигізетіндігін де дұрыс көрсете білген, ол оқыған адамның ой-өрісінің кең болатындығын, оқудың адам баласына көрсететін ықпалының зор екендігін, он жасар оқыған баланың да ой түйге шамасы келетіндігін; ал оқымаған адамның жиырма жасында да бала болып жүре беретіндігін айтып, оқу-білім арқылы адамның ақыл-ойы, зердесі, дүние танымы өсіп отырады, дегенді тұжырымдайды. Ақын толғауларында осы айтылғандардан басқа да психологиялық, педагогикалық мәні бар көптеген пікірлерді кездестіруге болады.

БАҒДАР – субъекттің дайын, пейілді болуы; белгілі бір объекттің пайда болатынын күн ілгері білген кезінде пайда болады және осы объектке қатысты іс-әрекеттің орнықты мақсаткерлік сипатта өтуін қамтамасыз етеді. Психологияда Б. жануарлардың мақсатқа бағытталған әрекетін, ағзаның алдын ала мәлім жағдаяттарға бейімделуінің психофизиологиялық механизмдерін, психикалық процестердің таңдамалылығы мен бағыттылығын, тұлғаның іс-әрекетінің ұғынылмай реттелуінің, мінез-құлық қалыптасуының механизмдерін зерттеуде қолданылады, әлеуметтік психологияда Б. топтың мүшесі ретінде тұлғаның белгілі бір әлеуметтік объектілерге қатынасын, әлеуметтік мінез-құлықтың өздігінен реттелуі, орнықтылығы және үйлесімділігі механизмдерін, әлеуметтену процесін, бағдардың мыс., насихат ықпалымен өзгерулерін зерттеу кезінде, сондай-ақ белгілі бір жағдаяттарда тұлғаның

мінез-құлқының ықтимал нысандарын болжамдау кезінде пайдаланылады. Іс-әрекеттегі бағдардың негізгі функциялары: а) іс-әрекеттің орнықты, дәйекті, мақсатқа лайық сипатқа өтуін анықтайды; ә) субъектті стандартты, бұрын кезіккен жағдаяттарға шешімдер қабылдау қажеттілігінен босатады; б) іс-әрекеттің енжарлығына, қырсыздығына себепші болатын және субъекттің жаңа жағдаяттарға бейімделуін қиындататын фактор ретінде де көрінуі мүмкін. Бағдардың мазмұны оны туындатқан объективті фактордың, іс-әрекеттің құрылымындағы орнына тәуелді болады.

БАҒДАРЛАУ РЕФЛЕКСІ – ми жұмыс мүшелеріне хабар жіберіп қана қоймай, ол өзінің жолдаған хабарынан мағлұмат алып та отырады. Осындай екі жақтан хабарлаудың арқасында ғана ми айналасындағы құбылыстар туралы дұрыс мәлімет алып, нақтылы мұқтажын өтеуге өз әрекетін бағыттай алады. И.П.Павлов бұл рефлексі: «Бұл не?» деп атады. Б.р. – ағзаның жаңа жағдайлар мен олардың өзгеруіне деген күрделі психофизиологиялық реакциясы. Б.р. сенсорлы жүйелерді белсендіргенде, зейінді шоғырландырғанда, анализаторлардың жоғары сезгіштіктерінде, ағзаның қимыл-қозғалысын үдеткенде көрінеді.

БАЗАР ЖЫРАУ (1842-1911). Бұрынғы Сырдария облысы, Қазалы уезі, Көшербай болысының 6-ауылында (қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы, Ленин ауыл кеңесі) кедей отбасында дүниеге келген. Есін білгеннен бастап он алты жасқа ше-

йін байдың қойын бағады. Бозбала шағынан бастап бар ықласын, талаптілеген ақындық өнер жолына бағыштайды. Бұқара халықтың мұң-мұқтажын көксеп жырлағаны үшін үстем тап өкілдерінің қудалауына ұшырайды. Қазалы мен Үргеніштің түрмелеріне де түседі. Өзі тұстас әйгілі сөз зергерлерінің (Шернияз, Мұсабай, Нысанбай, Ешнияз, Бұдабай, т.б.) үлгісімен өз өнерін әрмен қарай өрістете, шындай түседі. Толғау, сөз саптау ерекшелігіне қарағанда Базар жырау Бұқар мен Махамбет мектебіне көбірек еліктегенге ұқсайды. Тілі шешен, жалпы көпшілікке түсінікті, өмір шындығынан туған тебіреніс-толғаныстары мол. Жырау шығармаларында жас жеткіншектерге үлгі-боларлықтай тәлімдік тұжырымдар да көптеп кездеседі. Бұларда шешендік өнерге жетілу, жақсы мен жаман адамның айырмасы, жігіттіктің, кісіліктің өлшемі, достықты қастерлеу, ғашықтық пен жар сүюдің мәселелері әрі тартымды, психологиялық жағынан нанымды баяндалады.

БАЙҚАҒЫШТЫҚ – адамның жақсы қасиеттерінің бірі. Байқағыштық кез келген уақытта көзге ілінбейтін, ілінсе де оған көбінесе мән берілмейтін нәрселерге ерекше зейін қоюшылық. Мәселен, бүркіт пен тазының арасындағы шайқастың ұсақ-түйектерін тек жақсы аңшы ғана байқай алады. Осы суретті А.Құнанбаев «Қан сонарда бүркітші аңға» деген өлеңінде жақсы көрсеткен: «Біреуі көк, біреуі – жер тағысы, Адам үшін батысып қызыл қанға, Қар аппақ, бүркіт қара, түлкі қызыл, Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға» – «қар аппақ»,

«бүркіт қара», «түлкі қызыл» деген тіркестерде кез келген адамға байқала бермейтін көріністер сөз болып отыр. Мұндай сөздерді осы нәрсені өте жетік білетін адам ғана айта алады. Байқағыштық жаңа фактілерді білуге құмарлықты, олардың егжей-тегжейін білуді, адамның әрдайым қабылдауға даярлығын тілейді.

Сонымен қатар жіті көру мен қалтқысыз естуді, бір зат пен екінші заттың байланысын аңғара білуді қажет етеді. Байқағыштық қасиет – адамның өмір сүрген ортасына, алған тәлім-тәрбиесіне, мамандығына, айналысқан кәсібіне байланысты. Осы айтылғанды да көптеген фактілер дәлелдейді. Мәселен, Австралияның абориген тайпасының балалары шөл даладағы мың сан «белгілерді» катесіз оқи алады, құмға түскен ізге қарап, көптеген «құпия сырларды» ашады. Олар қандай құстың ізі суатқа келетінін, кенгурудың тырнағы тиіп, аударылып түскен жалпақ тастың жерге қарап жатқан бетінің аз-маз өзгергенін, ізге қарап адамның оң иығында ауыр заттың барлығын, бойының ұзындығын, денесінің салмағын табады. Байқағыштық – өмірдің әр саласы үшін өте қажетті қасиет. Байқағыштық әсіресе ғылыми жұмыста, мұғалімдік қызметте, ақын-жазушының өмірінде ерекше орын алады. Қабылдаудың кейбір түрлері (көру, есту, қозғалыс, сипай сезу) түйсіктердің түрлеріне қарағанда күрделі болады. Демек, қабылдауда бірнеше анализаторлар бірлесіп жұмыс істейді. Мәселен, қозғалыс анализаторының қабылдаудың барлық түрінде де кездесетіндігі біздің осы айтқанымызға дәлел бола алады.

БАЙҚАУ – белгілі бір мақсат қойып, объектіні әдейі қабылдау. Ой жүгірту, зейін қою байқаудағы негізгі әрекеттер. Психологияда Б. кең тараған әдіс, оның мәнісі: зерттеуші басқа адамның іс-әрекетін, оның мінез-қылығын, психикасын, сыртқы көріністерін (қимыл-қозғалыстарын, сөйлеген сөзге реакцияларын, мимикасын, жалпы әрекетін), сондай-ақ адамның ерік-күшін, сезім ерекшеліктерін, темпераментін, жүріс-тұрыстарын жүйелі, жоспарлы түрде бақылайды, осыған орай ол адамның психикалық үрдістері, жай-күйі және психикалық қасиеттері жөнінде қорытынды жасайды. Белгілі жоспар бойынша жүйелі біраз уақыт бойына зерттелуші адамның психикалық ерекшеліктерін қадағалауды *байқау әдісі* деп атайды. Б.ә. әдетте, табиғи жағдайда, зерттелінуші адамның әрекетіне әдейі араласпай-ақ жүргізіледі.

Байқау әрі жүйелі, әрі мақсатты үрдіс, арнайы жүргізілген әрекет. *Ғылыми байқау* кездейсоқ, дұрыс ұйымдастырылмаған және жоспарлы түрде жүргізілмейтін қарапайым байқаудан өзгеше болып келеді. Ғ.б. үрдісінде аса сақ, дәлме-дәл болып, байқалатын объектіге ешқандай бұрмалау жасамау керек. Мыс., мектептегі оқушының ойлау және сөйлеу ерекшеліктерін зерттеу керек болса, ол үшін зерттеуші оқушының сабақ үстіндегі жеке сөздерін, сөйлемдерін стенографиялап, күнделікке түсіреді, кейін оны тиянақты түрде талдайды да, тиісті қорытынды шығарады. Ғылыми зерттеу жұмыстарының түрлі ерекшеліктеріне қарай байқау әдісінде кейде аспаптар да қолданылады. Мыс., зерттелінетін объектіні суретке түсі-

ру үшін фотоаппараттар, сыналушының сөз тіркестерін жазып алып, кейін оны қайтадан жаңғырту үшін диктофон, магнитофон т.б. пайдаланылады. Б.ә. нәтижелі болып шығуына қажетті кейбір шарттар:

- 1) Байқаудың ұзақ уақыт бойына жүргізілінуін және бір фактінің өзі бірнеше рет қайталанып зерттелінуін қамтамасыз ету;
- 2) Зерттелетін объектіні айқын белгілеу және байқаудың мақсатын түсіне білу қажет. Мыс., байқау объектісі ретінде сабаққа үлгерімі нашар оқушыны алатын болсақ, мақсатымыз оның сабақ дайындау кезіндегі ой жұмысының кейбір ерекшеліктерін білу;
- 3) Байқалған фактілерді сол сәтте жазып отыру, кейін оған мұқият талдау жасау, басты фактілерді сұрыптап алу – осы әдіске қойылатын негізгі талаптардың бірі.

Сан рет жүргізілген байқаудың нәтижесіне байланысты сол сыналушыға қатысы барлармен бірлесе отырып, оқушының оқу әрекетін дамыту үшін нақты жұмыстар белгіленеді. Б. кезінде адамның мінез-құлқын дұрыс түсіне білудің де маңызы үлкен. Қазіргі кезде күнделікті іс-тәжірибемізде де, белгілі ғылым салаларында да объективтік байқау әдісі қолданылады. Бұл әдістің үш түрі бар: бір түрі – мәнді және қызық деп тапқан психологиялық фактілерді анда-санда *баяндап* отыру.

Әдістің мұндай жолын *кездейсоқ байқау* деп атайды. Екінші түрі – нысанаға алынған объектінің қимыл-қозғалыстарын жүйелі түрде *үздіксіз байқау*. Бұл – *ұдайы байқау әдісі*. Үшінші түрі – байқауға алынған объектіге белгілі бір мерзімде назар

аударып отыру. Әдістің бұл түрін *таңдамалы байқау* деп атайды. Осы аталған байқаулардың қандай түріне болса да қойылатын талап – байқаушы бақылаған фактілерді баяндап қоюмен қанағат етпей, сол құбылыстардың сырт көрінісіне сүйене отырып, ішкі сыры мен психологиялық мазмұнын ашуға міндеттілігі.

Б. кезінде – байқауға алынған объектінің байқау бағдарламасын, жоспарын жасап алу қажет. Әйтпесе байқаушының зейіні зерттеліп отырылған объектінің екінші бір кездейсоқ сипаттарына ауып кетуі мүмкін, ал мұндай фактілердің жиынтығы арқылы жасалған психологиялық байқау жалған болып шығуы ғажап емес. Психикалық үрдістерді зерттеудегі *өзін-өзі байқау (интроспекция)* әдісінің бүгінде маңызды орны бар, сондықтан оны объективтік байқау әдісіне жәрдемші әдіс ретінде пайдалану дұрыс.

Байқау әдісімен психикалық құбылыстарды көлденең әсерлермен өзгертпестен, объектіні өзінің үйреншікті ортасында байқауға болады, сонымен қатар байқау әдісі арнайы лабораторияларды, қымбат құралдарды керек етпейді. Б.ә. кейбір кемшіліктері де бар. *Біріншіден*, зерттеуші мұнда өзіне керек құбылыстарды эп-сәтте зерттей алмайды да, көп уақытын жіберіп алады, *екіншіден*, байқауды әр уақытта тыңғылықты, ойлағандай ұйымдастыруға жағдай болмай да қалады. Бұл әртүрлі кездейсоқ объективтік (байқауға алынған оқушының сабаққа келмей қалуы), субъективтік (бақылаудың қиынға соғуы, зерттеушіде бақылағыштық қасиеттің жоқтығы т.б.) себептердің кездесетіндігіне байланысты. Б. – өмірдегі әртүрлі

жағдайлардағы адам іс-әрекеті мен қылықтарының фактілерін жинауға көмектесетін әдіс.

БАЙТҰРСЫНОВ АХМЕТ (1873-1937) – қазақ ғылымы мен мәдениетінің аса көрнекті өкілі, әмбебап ғалым, қоғам қайраткері. А.Байтұрсынов оқу-ағарту, тәлім-тәрбие саласында артына аса бай мұра қалдырды. Ол психология ғылымы саласында өзіндік қолтаңбасымен дараланады. Мәселен, тек «Әдебиет танытқыштың» (1926) бір өзінде психологияға ғана қатысты толып жатқан ой-пікірлер мен салмақты түйіндер баршылық. Мұндағы «Көркем өнер», «Сөз толғау», «Лұғат әуезділігі», «Жан жақтау», «Жан қоштау», «Көріктеу», «Ес ұғымы», «Іс ұғымы», «Зейіндеме», т.б. атаулар мен ұғым түсініктерде, сондай-ақ оның жұмбақ, жаңылтпаш, айтыс, толғау, терме, тақпақ, жоқтау, жарапазан, бата, мақал, т.б. әдебиеттану ғылымына қатысты пікірлерінде халықтық психологияның теориялық қисындары үшін іздесе таптырмайтын әдістемелік қазық боларлықтай түйіндер мол. Ғалымның тіл мен сөйлеу психологиясы жайлы айтқандары да аса мәнді. «Тілдің міндеті, – деп жазады ол, – ақылдың андауын андығанша, қиялдың мезеуін меңзегенше, көңілдің түйінін түйгенінше айтуға жарау... Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, сөз мағына жағының күштілігімен жағады... Тіл дәлдігі деп ойлаған ұғымға сөз мағынасы сәйкес келуі айтылады...». Бұл психологиялық жағынан өте пәрменді тұжырым, өйткені қазақтың қазіргі кездегі ұлттық тәрбиесінің мықтап ақсап, тіпті батпаққа белшесінен батып жа-

туының себебінің бірі – осы халықтың, әсіресе тәлімгер қауымның (мұғалім, ата-ана, құрбы-құрдас, т.б.) өз ана тілін жоғарыда Ахаң айтқандай түлетіп, оның тәрбиелік ықпалын өз дәрежесінде пайдалана алмай жүргенінде. Расында да, егер тәлімгер қауымның сөз саптауы шорқақ, ойы саяз, тыңдауға әсерсіз болса, шәкірт тәрбиесінде берекесіздік туады, сөздің тәрбиелік қадір-қасиеті, құны төмендейді. Олай болса, баланың сөз өнеріне жетілуінің, сөйлеу мәдениетінің арта түсуі үшін ерекше көңіл бөлу қажеттігі ылғи да естен шықпауы тиіс.

А. Байтұрсыновтың психология ғылымының төңірегінде ой қозғаған терең мәнді, салықалы пікірлері «Әліппе – таңбалар жұмбағы» дейтін еңбегінен елеулі орын алған. Мұнда ол араб әрпінің латын таңбасынан әлдеқайда ұғынуға тез жазып, миға тоқуы жеңіл екендігін психологиялық тұрғыдан дәлелдеп береді. Мұнда екі таңбаның қайсысымен басылған, иә жазылған сөз оңай оқылады, бұлардың қайсысымен жазылғанын тану жеңіл, қайсысы баспаға сыйымды, қайсысы көркемдік (эстетикалық), сондай-ақ көруге көзге жайлылығы жағынан қайсысы артық дегендей психологиялық жәйттарға тоқталады. Ғалым латын, араб әріптерін оқуға қайсысының жеңіл, қолайлы екендігі жөнінде былай дейді: «Сауаты ашылған адам, жазылған иә басылған сөзді әрпіне қарап оқымайды, бүтін тұрған суретін танып оқиды. Таныс адамды көргенде мынау пәленше, анау түгенше деген сияқты әр сөзді тұрпатына қарап, танып айтады. Неғұрлым сөз суреті көзге елеулірек болса, со-

ғұрлым жылдамырақ танылып, шапшаң оқылмақшы... Немістің Мейман деген профессоры... мынаны байқаған: басылған сөздің ішінде не төмен, не жоғары сойдыйып қатардан шығып тұрған әріп бір сөзден немесе үстіне қойған қосымша белгісі бар әріп кіріскен сөздер тез танылып, шапшаң оқылады екен». Байтұрсынов араб әріптері бірі биік, бірі аласа, бірі ұзын, бірі қысқа келіп, екінші жағынан қосымша таңбалары (белгілері) көп болып, сөз суретін көзге елеулі етіп кісінің тез оқуына, харып тануына қолайлы болады дейді.

А.Байтұрсынов адамда жазу дағдысының қалыптасу жолын да психологиялық тұрғыдан түсіндіреді. «Сауаты ада адам, – дейді автор, – жазғанда қол дағдысымен жазады. Жазып отырғанда әр әріпті ойлап барып жазбаймыз, қолымыз дағдыланған күйімен өзі келеді... Неғұрлым сауаты көбірек ашылған адам болса, неғұрлым жазуды көп жазатын адам болса, оның көз бақылауынан гөрі қол дағдысы басым болмақ,.. Оқыған уақытта адамның көзіне күші түсіп, етіне күш түспейді. Жазған уақытта көзіне күш түспей, етіне күш түседі». А.Байтұрсыновтың осы түйіндері психологияда оқу мен жазуды қалыптастырудың психологиялық заңдылықтарына сүйенген түйін. Мұны психологиядан аздап хабары бар адам, арнайы түсініктемесіз-ақ ұға алатыны хақ.

Латынша жазуда қолға күш түсетіндігін А.Байтұрсынов орыс психологы П.П.Блонский зерттеулері арқылы түсіндіреді. Блонский жазғанда қолдың талу-талмауына ерекше көңіл аударған. Жазған кезде қолдың тал-

мауы саусақтардағы ұсақ бұлшық еттерге байланысты деп түсіндіреді. Байтұрсынов орыс ғалымының пікірлерін былайша жалғастарады: «Менің оған қосатыным – қарды жаюдан жию жеңілірек. Солдан оңға қарай жазғанда қол қардың жайылатын жағына қарай жылжиды, жылжыған сайын қиындайды... Араб әрпімен жазғанда стенограф жазуымен жазған сияқты қолдың қимылы көбінесе ұсақ болып келеді. Ирегiнiң ұсақтығы жазуды жеңілдетіп, шапшаң жазуға қолайлы... латын жазуымен салыстырғанда қол сермеуі бармақ нүктелерін қосып есептегенде, латындікінен 25-30 % кем болып шығады». Халқымыздың осынау біртуар ғалымы араб грамматикасының оқу, жазуға латын харпінен гөрі әлдеқайда тиімділігін психологиялық тұрғыдан пайымдай келіп, өз ойын былайша тұжырымдайды: «араб әрпімен жазғанда да, оқығанда да оңай, сауат ашу үшін баспаханада әріп теруге де ол латын таңбасынан әлде қалай тиімді, – дей келіп, латыншаға көшу керек деп жүргендерді «еріккен адамдардың ермегі есебіндегі құр қиял», – дейді. А.Байтұрсынов өмірінің соңғы сәтіне дейін, өзі түрлеген, өзі реформа жасап жетілдірген қазақтың жаңарған жазу үлгісін осылайша ғылыми негізде дәлелдеп, қызғыштай қорғап өтті. Ғұлама ғалымның телегей-теңіздей рухани мұрасында осы айтылғандардан басқа да психологиялық мәні терең ой-тұжырымдары көптеп кездеседі. Бұларды саралап, зерттеп, халық игілігіне айналдыру – қазақ психологиясының келешектегі міндеті, парызы болмақ.

БАҚЫЛАУ ЛОКУСЫ – адамның өзін, өз қылығын немесе айналадағылардың жүріс-тұрыстарының себептерін субъективті сипаттайтын түсінік. Ішкі бақылау локусы – ол өз қылықтарының себептерін іздеуі, ал сыртқы бақылау локусы – ол қылық себептерінің адамнан тыс оны қоршаған ортада локализациялануы. Б.л. ұғымын енгізген американ психологі Ю.Роттер.

БАЛА СӨЗІНІҢ АЛҒАШ ҚАЛЫПТАСУЫ – баланың сөйлеуге қажетті мидағы орталығы ана құрсағында жатқанда-ақ қалыптаса бастайды. Ол анасының сөйлеу реакцияларын есту анализаторы арқылы қабылдайды да жарық дүниеге келгеннен кейін бұл реакциялар алғашқы үн – інгәлаумен жалғасады. Бұл жерде ата-анасының ана тілінде, не басқа тілде сөйлеуінің үлкен маңызы бар. Олар қай тілде сөйлесе баланың алғашқы үні де, інгәсі де, 2-3 айдан кейін пайда болатын гуілдеуі де, 4-5 айдан кейін пайда болатын былдырлауы да сол ата-анасының сөз саптауларына тікелей тәуелді.

Яғни, нәрестелік, бөбектік кезеңдерде бала сөз реакцияларын, айнала-сындағылардың қимыл қозғалыстарына, ым-ишараларына еліктеу арқылы өзіне ұялатады. Бір сөзбен айтқанда дүниеге келген бала қай ұлттың өкілі болмасын ана тіліндегі сөздерді меңгеруде уызынан жарымаса, оның келешекте, өсе келе мәнғүрт немесе маргинал болып қалуы ықтимал. Кейінгі кездері тіл мәселесіне байланысты «үш тұғырлы тіл» (три единство языков) дейтін концепция

(қазақ, орыс, ағылшын тілдерін қатарынан оқыту мәселесі) сөз болып жүр. Бұл концепцияға екі тұрғыдан қарау керек. Біріншіден, кез келген балаға 5-6 жастан үш тілді қатар оқытуға болмайды.

Бұл ғылымға қарама-қарсы түсінік. Ал, туысынан нышаны бар тілді меңгеру қабілеті байқалған балаларға арнаулы мектептерде үш тілді қатарынан оқытуға болады. Жалпы бір кездерде Ы.Алтынсариннің жолын қуған белгілі орыс ағартушысы А.Васильев, кейіннен А.Байтұрсынов 5-сыныпқа дейін тек қана ана тілін оқыту қажет, өзге тілдерді араластырмау керек дейтін болатын. Бірақ қазір заман басқа, ғылыми прогресс ғарыштап дами түсуде, жаһандану үрдісі әлемді жайлаған кез. Жалпы үш тұғырлы тілді қатар оқыту идеясы физиология, психология, антропология ғылымдарымен негізделмеген. Бірнеше тілді қатарынан оқытуды өткен ХХ ғасырдың басында ғалымдар пікір сайысқа салған. Сонда Л.С.Выготскийден басқалары бірнеше тілді қатарынан оқыту баланың өзінің ана тілін меңгеруге кедергі (интерференция) келтіреді деген еді. Кейіннен осы мәселеге қатысты әлемдік деңгейдегі ғалым физиолог А.А.Ухтомский (1875-1942) өзінің «доминанта» деп аталатын теориясымен негіздей түсті.

Бұл теория бойынша адам миына үнемі түсіп отыратын көптеген тітіркендіргіштер мидың әр алабынан қозу тудырады. Сол қозулардың ішінен біреуі басым келіп өзіне қалған шағын, әлсіз қозуларды тартып, одан сайын күшейеді. Мұның нәтижесінде біреуі мида өктемдік жасайды, мұ-

ны Ухтомский доминанта (үстемдік етуші қозу) деп атаған. Енді қатарынан оқылатын үш тілдің миға әсер ету жағдайына келетін болсақ, бұлар мида үш жерде қозу тудырады да қайсысы басым болса, қалған екеуін басып тастайды. 6-7 жасар бала сөйтіп мидағы үш түрлі қозуға тап келеді. Қазіргі кездегі заманауи жағдайды ескеретін болсақ, мұнда ағылшын, одан соң орыс тілінің тітіркендіргіштері мида өктемдік жасап ана тілімізді (қазақ тілін) басып тастауы ықтимал. Қазақша айтқанда мида «қай жеңгенің менікі» дегендей үш тілден туындайтын мидағы сөз реакциялары өзінің күшіне қарай алға шығатындығы даусыз. Доминанта теориясы адамның бүкіл психикасына, мінез-құлқына да өктемдік жасайды. Мұны сол кездері И.П.Павловтың «Мидағы қозудың өктемдік етуі» дейтін теориясы да растаған. Ғылыми тұрғыдан алып қарағанда осы үш тұғырлы тіл концепциясы ғылыми дәлелдігі жағынан ақсап тұр. Сондықтан да осы концепцияны өз орнымен басшылыққа алу керек.

БАЛАЛЫҚ ШАҚ – онтогенездің алғашқы кезеңін сипаттайтын термин, яғни кәмететке толмаған балғын шақ. Психология ғылымында адамның даму процесі бірнеше кезеңнен тұрады. Баланың туғаннан бастап, мектепке барғанға дейінгі кезеңін төрт шаққа бөліп қарастырады: 1) бөбектік шақ (туғаннан 1 жасқа дейін); 2) сәбилік шақ (1 жастан 3 жасқа дейін); 3) мектеп жасына дейінгі кезең (3 жастан 7 жасқа дейін); 4) төменгі сынып жасындағы балалар (6-7, 10-11 жас). Психикалық дамудың бір-

дей жас шағы кезеңіндегі балаларды біріктіретін негізгі психикалық белгілер – олардың қажеттіліктері мен мүдделері, осыдан туындайтын бала іс-әрекеттерінің түрлері мен олардың қоршаған ортаға көзқарастары. Олардың дамуының ерекшеліктері іс-әрекеттеріне байланысты болады. Мыс., нәресте үшін жетекші іс-әрекет үлкендермен эмоциялық қарым-қатынас болса, сәбилік шақтағы бала үшін заттық іс-әрекет, мектепке дейінгі балалық шақтағылар үшін ойын болып табылады. Б.ш. кезеңіндегі қоғамның әлеуметтік-экономикалық, этномәдени жағдайының әсері баланың болашақта қабілетінің дамып, жеке тұлға ретінде қалыптасуына үлкен әсер етеді.

БАЛАСАҒҰНИ ЖҮСІП (XI ғ.) – Түркі халықтарының біразына ортақ (қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ т.б.) аса ірі ойшыл ғұлама. Оның «Құдатғу білік» деп аталатын негізгі шығармасы сол кездегі тәлім-тәрбиеден елес беретін тамаша туынды болып табылады. Бұл еңбек – дидактикалық, моральдық – этикалық сарында жазылған шығарма. «Құдатғу білік» – түркі сөздері. Мұның біріншісі, «Құдатғу», «құт», «бақыт», «құтты», ал екіншісі «сөз» – «білік», «білім», «кітап» деген мағынаны білдіреді. Олай болса, «Құдатғу білікті» қазақша «білімді құтайтушы кітап», «бақытқа жетудің ғылымы» деуге де болады. Кітап 85 тараудан, 6500 өлең жолынан тұрады. Дастан оқиғасына аз ғана топ қатысады. Автор мұндағы төрт кейіпкерді төрт қасиеттің (*әділет, дәулет, парасат, қанағат*) иесі етіп алады. *Дастан төрт кейіпкердің арасындағы бақыт туралы сөз жа-*

рысына – диалогқа құрылған. Шығарманың бұл ерекшелігі бізге айтыс жанрының тууы жайында да көптеген қызықты деректер береді. Кітап Қараханид мемлекетін нығайту, оның даңқын зорайту мақсатында жазылған.

«Құдатғу біліктің» авторы Жүсіптің туып, өсіп, тәрбие алған жері онша қашық емес, сол кезде қаңлы тайпасының астанасы болған. 1069-1070 ж. жазылған. Қолжазбаның авторы жөнінде кітап кіріспесінің 3-бетінде былай делінген: «Бұл кітаптағы өлеңді жазған кісі Баласағұнда туған. Ол бұл кітапты Қашқар елінде жазып, жазушыға Қараханидтердің шаһы Тавғаш Арсланхан Бұғра – Текинге тарту етеді. Шаһ ақынның осы дастаны үшін оған «Хас – Хаджиб» («құпия министр») деген атақ береді.

Осыдан барып жазушының «Жүсіпхан – Хаджиб» деген атағы жер жүзіне тарап кетеді. Қолжазбаның түп нұсқасы белгісіз. Бізге оның үш көшірмесі жеткен. Біріншісі – 1439 ж. Герат қаласында ұйғыр жазуымен (қазір ол Вена кітапханасында), екіншісі – XII ғасырдың орта шенінде Мысырда араб жазуымен (Каир кітапханасында) XII ғасырдың аяғында жазбаша көшірілген үшінші түрі – 1914 ж. Наманган қаласынан табылған. «Құдатғу білік» («Құтты кітап» немесе «Құт негізі білік»). Дастанның мазмұнын ұғыну қиынға соқпайды, ол қарапайым тілмен жазылған. Жазылу стилі жағынан ол араб-парсы поэзиясымен, әсіресе, Фирдоусидің атақты «Шахнамасымен» үндес. Баласағұндық Жүсіптің, «Құдатғу білікті» түркі тілінде жазуы, сөйтіп, оның өз ана тілін аса қадір тұтып,

құрметтеуі ерекше атап өтуді қажет ететін жайт. Автор билеу жүйесін тәртіпке түсіру, елдің бейбіт өмір сүруі жөнінде қам жеу – бұл бәрінен бұрын халық игілігі үшін қызмет ету деп дұрыс тұжырымдайды. «Семсер мемлекетті ұлғайтып, оның билеушісі алдында бас июшілерді көбейтсе, қалам мемлекетті нығайтып, оның билеу жүйесін ретке келтіреді, яғни мемлекеттік аппараттың қызметі атқа мінген мың сан нөкерден кем түспейді», дейді Баласағұндық Жүсіп.

Дастанның оқырман көңілін ерекше аударатын тағы бір ерекшелігі – мұнда адам психологиясының түрлі жақтарын көрсететін қызғылықты деректердің (кісінің көңіл күйі, қайғы-қасіреті, қуаныш-сүйініші т.б.) молдығы. Мәселен, автор бұл жерде жанға шипа тек тәуіптің дәрісі ғана емес, қасындағы жора-жолдас, көрші-қонсың, құрбы-құрдасың, әріректе бұған әлеумет пен қоғамның да әсері тиіп отыратындығын айтады. «Құдатғу біліктің» енді бір көңіл аударарлық жері – мұнда сол кездегі ғылым салаларынан біраз мағлұмат берілетіндігі. Бұл жөнінде кенес тюркологі А.Валитова былай дейді: «Құдатғу білік» авторының медициналық әдебиеттерден мол хабары барлығы байқалады. Ол, әсіресе, ибн Сина мен Орта Азияның басқа да көптеген ғалымдарының, дәрігерлерінің ғылыми қағидаларымен жете таныс болған. Мәселен, дастанда дүниені құрайтын төрт түрлі элемент жайлы, *адам темпераменттері туралы, денсаулық сақтау жөнінде, ауру, сырқаттану және оның себептері, бұлардың адамның жас ерекшелігіне, ауа райына тәуелділігі, тамақта-*

нудың гигиенасы, ауру адамды емдеудің тәсілдері т.б. мәселелер әр қырынан сөз болған. Аталмыш дастаннан адамдарды тәрбиелеу мемлекеттің негізгі міндеттерінің бірі, зұлымдық-әлеуметтік ауру, оны тәрбие арқылы жоюға болады, адамдардың қылықтары мен қасиеттерін жетілдіре берсе, қоғамды да, мемлекетті де жақсартуға болады дейтін белгілі идея аңғарылады.

Баласағұндық Жүсіптің философиялық қисынын сөз еткенде ежелгі гректер мен әл-Фараби, ибн-Синалар іліміне теориялық арқау болған бүкіл әлемдік үйлесімдік теориясы еріксіз еске түседі. Әлем төрт түрлі элементтен (жер, су, ауа, от) құралған, бұлардың пропорциясы дүниедегі заттарды бір-бірімен үйлестіріп тұрады дейтін концепцияға ұқсас жайттарды осы дастаннан да көптеп кездестіруге болады. Автордың түсінігінше, осы айтылған үйлесімділік қоғамдық – әлеуметтік жағдайлардан да орын алады. Мәселен, ел билеушіден әділет, дәулет, қанағат, парасат сияқты төрт қасиет түгел табылса, онда мұндай басшысы бар елдің қойының үстіне боз торғай жұмыртқалайды. Осы төрт қасиеттің бір-бірімен тығыз байланысып жатқаны абзал. Мәселен, ел билеушісінің халыққа әділдігі тек барша жұртты ғана бақытқа жеткізбейді, ол, сонымен бірге патшаның өзін де бақытты етеді, өйткені осы ісімен ол атын бүкіл әлемге жаяды, халықты бақытқа бөлейді. Білім мен ақыл әділеттілікке қосақтаса жүруі тиіс, бұларсыз әділ заң шығаруға болмайды. Ақыл адамның қанағатын да реттеп отырады. Мәселен, адамның азға қанағат етуі,

тағдырға бой ұсынуы, жаман жолға түспеуі – барлығы да ақылдың арқасы деп, тұжырымдайды Жүсіп өз философиясын.

«Құдатғу білікте» жоғарыда ескерткеніміздей дәуір тілімен айтылған ғибратты сөздер көп. Мұнда бүгінгі күн талабына қайшы келмейтін әртүрлі әлеуметтік, философиялық, этикалық, эстетикалық, тарихи, географиялық, педагогикалық, психологиялық деректер де аз емес. Дастан лингвистикалық тұрғыдан біршама зерттелген деуге болады. Ал басқа ғылымдар тарапынан жүргізілген зерттеулер әзірге бізге мәлім емес.

«Құдатғу біліктің» он бес тарауы түгелдей дерлік моральдық, психологиялық мәселелерді әр қырынан сөз етеді. Бұлардың бірінде адамға білім мен ғылымның не үшін қажет екендігі айтылса, енді бір тарауларда бақытқа жетудің жолдары, адамның жақсы-жаман қылықтары сөз болады. Мұнда сондай-ақ сөз өнері, шешендік қасиет дәріптеледі, ел билеушілер мен әкімдерге қажетті сипаттар әртүрлі әлеуметтік топтардың бір-бірінен айырмашылықтары (ақындар, дін иелері, уәзірлер, шаруалар, саудагерлер, ғалымдар, диканшылар, көпестер, қол өнершілер т.б.) жайлы сөз қозғалады. Дастанның 52-тарауында жанұяда ұл мен қызды қалай тәрбиелеу керек, оларды оқытудың жолдары, бала тәрбиелеудегі ата-ананың рөлі тағы осындай мәселелер сол заман тұрғысынан сөйленеді.

«Құдатғу біліктегі» ел басшыларының әлеуметтік – психологиялық ерекшеліктері, адамдардың жақсы-жаман қасиеттері, білім мен ғылымның маңызы туралы айтылған пікірлер педа-

гогикалық және психологиялық тұрғыдан оқырман назарын өзіне аударады. «Құдатғу біліктің» 29-30 тарауларында X-XII ғасырлардағы Қараханид мемлекетінің ел билеген басшылары мен ізгі жақсылары туралы сөз болады. Автор бұларды жұртқа идеал етіп ұсынады, оларға еліктеп үлгі-өнеге алу қажеттігін айтады. Баласағұндық Жүсіп басшы атаулыға тиянақты білім, мол тәжірибе қажет дейді. («Ақылмен іс қылған бек елге сүйкімді болады», «Халқының ауыртпалығын олармен бірге көтерген адам – басшының төресі», «Жақсы қызметкер төменнен төрге барды»). Автордың ойынша, әрбір бастық жан-жақты, әмбебап білімді, ақыл-ойы ерекше жетілген, білгір адам («Ақылдылықпен ел биле, білімділікпен жұртты аузыңа қарат», «Ел ағасының мінез-құлқы жайсаң, сезімтал болсын», «Жақсы адам ғана жақсы басшы бола алады», «Бастық әр кез өзінің көзі мен құлағын айналасына тігіп отыруы тиіс», «Бегің рақымды, қарапайым, әділ болса, ерге де, елге де ең жоғары бақыт сол болады»). Бастық айналасындағы адамдарды бес саусағындай біліп отыруы тиіс. Ол қарамағындағылардың психологиясын сыртқы келбетінен де, ішкі жан дүниесінен де аңғара алатындай болсын. Ол жұрттың жақсы-жаман қылықтарын әділ бағалап, қателігі үшін жаза беріп отыруы тиіс. («Егер қарамағындағы кісі қателессе, оны шақыртып алып, не себептен қателескенін сұра»). Ел басы, халық ағасы табанды да, қайсар, ерік-жігері күшті адам болғаны абзал. («Ол қабандай қайсар, сауысқандай сақ, қарлығаштай қырағы болсын»). Бастық

ел билеу, шаруашылықты ұйымдастыру туралы ғылымның негіздерін жақсы білуі қажет. («Халықты дұрыс басқару үшін басқару ғылымын меңгермей болмайды»). Бұған қоса ол адал, шыншыл, халыққа қиянат етпейтін, жан-жақты қабілетті адам болуы қажет. («Ел билеушіге жетпіс өнер де аз»). Бір сөзбен айтқанда, ел ағасы көпті көрген, ысылған, салауатты, тәжірибелі, өмірдің ащы-тұщысын өз басынан кешірген кісі болуы тиіс. Басшының білімі, көрген-білгені қаншама мол болғанымен ол жұртқа қатал, жағымпаз болып келсе, қоғамды қырсыққа ұшыратады, айналасындағылардың қолын жақсылыққа жеткізбейді, олардың бақытсыз болып қалуына да себепші болады. Жақсы бастыққа істің мән-жайын білетін жақсы жәрдемші, ақылгөй кеңесші қажет. Мұндай жағдайда оның ісі жанып, ол өз халқына, қоғамына көп пайда тигізеді. Дастанның авторы ел билеушілердің ең негізгі міндеті – халқына адал қызмет ету, сонда ғана ол олардан сүйіспеншілік, қадір-құрмет күте алады деп, өз ойын тұжырымдайды. Дастанда көтерілген екінші бір мәселе – адамның мінез құлқы, оның қоғамдағы орны туралы жайттар. Адам – бұл дүниеге қонақ, оның өмірі-өткінші, сондықтан ол артына жақсы сөзі мен нәтижелі ісін қалдырып отыруы қажет. Дастанның, әсіресе тәлім-тәрбие мәселелеріне байланысты тараулары өзбек, ұйғыр, түп нұсқаларына қарағанда өте сәтті шыққан. Баласағұндық Жүсіп адамды моральдық жағынан тәрбиелеуде ақыл-ойға ерекше мән береді. Ол ақылдылықты адамның адам болуы-

ның, адамгершілік жағынан жетілуінің бірден-бір негізі, ақылдың көмегінсіз бұл дүниеде ешбір нәрсе шешілмейді деп түйіндейді. («Адамға оның ақылы ғана дос», «Парасат – қараңғыдағы шырақ», «Ақыл парасатқа еш нәрсе тенелмейді, одан асқан мәртебелілік жоқ», «Ақылсыз адамның жануардан айырмасы аз», «Біліктілік пен ақылдылық төбенді көкке жеткізеді»). Адам әр кез орағыта ойлап, ақылдылықпен әрекет етсе ғана көздеген мақсатына жетеді. Ақылды адамдардың сөзі әрі көрікті, әрі сүйкімді. Ойлауы мен сөйлеуі қатар жетілген, терең ойлап, көрікті сөйлейтін адам ғана жан-жақты жетілген адам. Мұндай адам айналасындағылардың алдында құрметке бөленеді.

Жүсіп дұрыстап сөйлей алуды адамның негізгі қасиеттерінің бірі деп сипаттайды. Оның ойынша, шешендік қабілет екінің бірінен кездесе бермейтін қасиет. Ол сөйлеу өнерін көзі мәңгі бітелмейтін бұлақпен теңейді. Автордың ұғымынша, тіл адамды көкке көтереді, сол арқылы кісі бақытқа жетеді, сондай-ақ, адам өз тілінен жаза да тартады. Екінші бір сөзбен айтқанда, «Аңдамай сөйлесең, ауырмай өлесің», «Аз сөйлесең де аңдап сөйле», дейді автор. Адам екі нәрседен қартаймайды: бірі оның – ізгі ісі, екіншісі – ізгі сөзі. Олай болса, әркез жақсы қылықпен қатар жақсы сөзің болсын, бұл екі қасиетің бір-бірімен байланысып жатсын. («Жақсы болғың келсе, жаман сөз айтпа», «Он мың сөздің түйінін он сөзбен шеш», «Өлмей өмір сүре бергің келсе, артыңа жақсы іс пен дана сөз қалдыр»). Дастанның авторы кей

жағдайларда осыған орай қызықты психофизиологиялық тұжырымдар да жасағысы келеді. Мәселен, ол «Адамның сәні бетінде, бетінің сәні көзінде» деу арқылы жақсы қылық пен жақсы сөздің адамдардың бет пішінінен, мәнерлі қозғалысынан байқалып отыратындығын дұрыс көрсетеді.

Сана-сезімі жақсы жетілген адам ғана өмірдің сан түрлі құбылыстарын таразыға салып, оның ағымына төтеп бере алады. Ол көрсеқызар, желікпе емес, жақсыдан үйренеді, жаманнан жиренеді, антына адал, уәдесіне берік адамды ғана ер кісі деуге болады. Ер адамға, сондай-ақ, бейбастық, өсек-аяң айту да жараспайды. Тек байсалды, сабырлы, қайырымды адам ғана көздеген мақсатына жетіп отырады. Бір сөзбен айтқанда, жақсы адам – өзіндік ойы, өзіндік мақсаты, өзіндік бағыты бар, кез келгеннің жетегіне еріп кетпейтін адам. («Салқынқандылық, тұрақтылық, мінезділік – адамға ауадай қажет», «Қайда жүрсең де өзінді тізгіндеп ұста», «Адам болу үшін ерлікпен қатар ақ көңілділік те керек», «Байсалдылық – ізгі қасиет»). Жүсіп адамның осындай жақсы қасиеттерін тізбектей келе, жұртты жаман мінез, жат қылықтан жирендіреді. («Сараңның жұрт түгіл өзіне-өзінің де дәрмені жетпейді», «Топасқа қылығы да қырсық болып жабысады», «Ұятсыздан үйдей пәле шығады»). Жүсіптің адамның кейбір жаман әдеттері мен қылықтары туралы айтқан пікірлері бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда да ерекше көңіл аударарлықтай. Мәселен, Жүсіптің айтуынша адамға, мына секілді қылықтар опа бермейді: өтірік айтып,

дандайсу; ішкілікке салыну, оған құмартып, әуестену; күншілдік, басараздық, бұзық жолға түсу; босқа күйіп-пісіп, ашушаң болу, адамның өзін-өзі ұстай алмауы.

Адамдардың осы секілді кесепатты теріс қылықтарынан басқа да түрлі жаман қасиеттері толып жатыр. Ақылды адам бұлардың бірде-бірін бойына дарытпау үшін қам жейді, өйткені онда бұған толық мүмкіндік бар, деп тұжырымдайды автор. Менмендік те, жағымпаздық та – өте жаман қасиет. Адам деген ардақты атқа түлкідей қулық та, қасқырдай қатыгездік те үйлеспейді. Дастанның авторы адамның жақсы шынайы сезімдері туралы айта келіп, жол-жөнекей бұларды бойға дарыту жайында да ақыл-кеңестер береді. Мәселен, адамға ызакорлық, жанұшыратындай жағдайға түсу – жаман қасиет. Мұндайда адам кейде өзіне-өзі жем болады, аянышты халге түседі. («Кімде-кім ашу үстінде әрекет етсе, кейін сонысынан опық жейді», «Адамға долылық пен ашу, жанұшыру абырой әпермейді»). Автордың мұндағы айтпақшы ойы мынау: адам өзінің ақыл-парасатымен қатар сезім дүниесін де билеп-төстеуі керек, яғни ол өз көңіл күйінің де қожасы болсын, солғын, қораш сезімді адам – бұл әлде де болса тәрбиесі жетіспеген адам. («Жан-ұшырушылық – топас адамның белгісі», «Ашу шақыру ақылға нұқсан келтіреді», «Ақылдылық ашумен бірге жүрмейді»). Автор осындай кемшіліктерден адам өзі ғана жай жапа шекпей, төңірегін алдында да айыпты болып саналады, – деп түйіндейді.

Барша жұртқа ғылым – білімнің мән-мәнісін насихаттау Жүсіп дастанында

көтерілген ең басты мәселелердің бірі. Бұл идеяны ол өз кітабының барлық тарауларына негізгі арқау етіп алған. Автор білімнің адам өміріндегі маңызын баса айтып, тебірене жырлайды. Ол еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін білім алуға шақырады. Бұл жерде оның жұртқа айтайын деген ойының желісі мынау: *білімді болсаң ғана ақылды боласың, ал ақылдылықпен дүниенің сырын ашасың, мақсат-мұратқа жетесің. Білімді болу – бәрінен бұрын адам болу деген сөз.* Білімсіз адам – надан, топас, білімділіктен ақыл шығады. Кімде ақыл болса, соның мерейі үстем, жоғары. Надан, білімсіз адамға айналасының барлығы күңгірт, бұлыңғыр, тұман. Мұндайлардың өзіне деген дұрыс сенімі де, асыл мұраты да болып жарымайды. («Өмірдегі барлық жақсылық білімнен шығады», «Білімсіз адам – көр соқыр», «Білім – бұл қолдағы шырақ»). Автор адамның санасын түбі жоқ теңізге теңесе, білімді теңіз түбіндегі інжу, маржан, гауһар тастарға теңейді. Білім адамға оңайлықпен түспейді, оны меңгеру үшін көл-көсір, өлшеусіз әрекет ету керек. Ғылым – білімге түгелдей берілген адам ғана өзінің ойлаған ойына жете алады. Білімнің керек емес жері жоқ. Ол – саған тоңғанда киім, ашыққанда тамақ, әлсірегенде қуат. Білімнің де білімі бар, жаттап алған құрғақ білімнен пайда аз. Адамды адам ететін, оның өмір сүруін жетілдіретін, тәжірибемен байланысқан білім ғана білім болып саналады. («Білімдіден шыққан сөз – дүниені нұрға бөлейді», «Білім ақылмен ұштаспаса, төңірегің қараңғылана түседі»).

Нағыз білім – бұл өлшеусіз байлық. Білімді адамды ақшасы болмаса да жарлы деуге болмайды. Білімді сенен ешкім ұрлай алмайды, алғанмен оны бойына сіңіре алмайды. Білім – сенің серігің, өмірлік жолдасың. Адам өзінің барлық керегін, ой-арманын, талап-тілегін тек білім арқылы ғана қанағаттандыра алады. «Өзіңе керекті тамақты да, киімді де білімнен аласың». «Кімде білім мол болса, сол жұртқа әмірін дұрыс жүргізе алады», «Білімсіз еш нәрсе ашылмайды». Білімді болса ғана қоғамнан лайықты орын аласың, атың шартарапқа жайылады. Білімдіге қашан да төрден орын тиеді. («Білімді босаға жақта отырғанмен біртіндеп төрге шығады»). Білімділік әр кез адамгершілік қылықпен нұрланып тұруы тиіс. Сөйтіп, дастанның авторы, сайып келгенде, адамның бойындағы барлық ізгі қасиеттерді біліммен байланыстырып, жақсы адам болу үшін алдымен тиянақты білім алып, ғылым негіздерін меңгеру қажет, деп тұжырым жасайды.

Әрине, Жүсіптің осы іспеттес пікірлерінен адамды тек жалаң ағартушылық жолмен ғана моральдық жағынан жетілдіруге болады дейтін сыңар жақ уағызды аңғаруға болады. Автордың жұртқа айтып отырған ақыл-кеңестері көбінде бұқара халықтың психологиясын дәріптейді. Сөйтіп, Баласағұндық Жүсіп әлемдегі зұлымдық атаулыны сол заман тудырған мерездерден емес, сол қоғамдағы тоғышар басшылардың іс-әрекетінен ағартушылық идеяны насихаттайды. «Құдатғу білікте» психология, педагогика, әдептану, оқу-тәрбие мәселелеріне қатысты сан қилы мәселе көтерілген. Тағы да ес-

кертеріміз «Құдатғу білікті» қазіргі Орталық Азиядағы түркі тілдес халықтардың қай-қайсысының болса да жеке меншігіне жатқызуға болмайды, өйткені ол – осынау халықтардың ортақ мұрасы. Бірақ ол қазақ халқының рухани мұрасына да қатысы бар аса құнды дүние.

БАЛАУБАЕВ СӘЛКЕН (1902-1992) – қазақ психология ғылымының қаз тұруына алғаш үлес қосқандардың бірі. Ол 1929 жылы Орта Азия мемлекеттік университетінің (Ташкент) педагогика факультетін бітірген соң, сондағы Қазақ педагогикалық училищесінде оқытушы, Орта Азия еңбек қорғау ғылыми-зерттеу институтында лаборатория меңгерушісі, кейіннен қазақтың Абай атындағы педагогикалық институтында, Қазақ ССР Оқу Халық комиссариаты жанындағы методикалық кеңесте қызмет істеді. Осы жылдары ол психология, педология ғылымдары саласында бірнеше еңбектер жазады. Мәселен, Т.Барановпен бірлесіп «Вопросы конструирования национального теста» («Советская психотехника», 1933, N1), «Мектеп группаларын комплектеу» (Алматы, 1934), «Қиын бала», «Политехникалық мектеп», (1933, N7-8), профессор А.Б.Залкиндтің «Педологиясын», профессор П.Н.Шимбиревтің «Педагогика» оқулықтарын қазақша аударды. Осы еңбектерде психологиялық терминдердің қазақша баламасы көптеп кездеседі. Мәселен, «ілік мектепші бала» (дошкольник), «әрекет» (действие), «итермеші себеп» (мотив), «қылық» (поведение), «желік» (құштарлық), «сопақ ми»

(продолговатый мозг), «түстің қиындығы» (насыщение цветом), т.б. осы күні қазақша психологиялық терминдер санынан орын алып келеді.

С.Балаубаев еңбектері қазақ психологиясының тарихынан елеулі орын алады. Мәселен, «Мектеп группаларын комплектеу (Қызылорда, 1934, 16 бет) атты еңбегінде психология тұрғысынан сынып ұжымын құру жайында ақыл-кеңес береді. Автор оқушыларды бір өңкей бөлу қажет, өйткені әр баланың оқу қызметі шұбар болса, топтың оқу жұмысы қиынға соғады, олар ақыл жетілуі мен дене бітімі жағынан да бір өңкей жақын болуы тиіс дейді. «Бір топ, – дейді ол, – дене жетілісі ұлылы-кішілі болып, үлкен бала мен кішкене баланың қатар отыруы, бала психологиясына орайласпайды, үлкендігі таудай бала мен үлкендігі құлындай баланы қосып оқытуға болмайды». Оқушылардың сезім-эмоция, ерік-жігер ерекшеліктеріне орай класс тобы төмендегіше құрылғаны дұрыс: «Эмоция – қайрат өзгешелік жағынан топ түрлі, шұбар болуы керек, өйткені оқу тобының бірін ылғи ұйымшыл, екіншісін ылғи ұйымсыз балалардан, бірін ылғи пысық балалардан, екіншісін ылғи сылбыр балалардан, біріншісін – ылғи бастаған ісін аяқтай алатын табанды балалардан, екіншісін – ылғи бастаған ісін тастап кететін тыңғылықсыз балалардан түзуге болмайды».

С.Балаубаевтың осы пікірлері қазіргі кездегі мектеп практикасында жөнді еске алынбай жүр. Сондықтан да, әрбір мұғалім, әсіресе сынып жетекшілері ғалымның осы ұсынысын басшылыққа алса (әсіресе ауыл-

дық жердегі мектептерде), бұл жәйт шәкірттердің оқуына да, тәртібіне де тиімді әсер етер еді. Автор мұғалімдерге балалардың мінез-құлқын күнбе-күн ерінбей, жалықпай күнделікке жазып отыруды еске салады. *Ұстаз шәкіртінің сабақ үстіндегі дұрыс қылығы қайсы, одан ауытқып кеткен қылығы қайсы немесе төмен тартып кері кеткен қылығы қайсы, тағы осы секілді әр түрлі көріністерді көзден таса қылмауы қажет.* Мұны үнемі ескерген ұстаз ғана оқу-тәрбие процесін ойдағыдай ұйымдастыра алады дейді. Автор отызыншы жылдардың өзінде-ақ ақылдан қалыңқы, кемақыл балаларды бөліп алып, айрықша арнаулы мектепке оқыту қажеттігін, мұндай мектептер көмекші (вспомогательный) мектептер деп аталатындығын да айта кетеді.

С.Балаубаев біраз жыл үзілістен кейін (ол 1937-38 жылдардағы қуғын-сүргінге ұшыраған) Қарағанды педагогикалық институтында көп жыл бойына ұстаздықпен айналысады, өмірінің соңғы сәттеріне дейін творчестводан қол үзбейді. 1967 жылы А.Темірбековпен бірге жоғары оқу орындарына арналған «Психология» оқулығын құрастырып, педагогика саласынан бірнеше мақалалар жазды.

БАСҚАРУ ПСИХОЛОГИЯСЫ – өндірістердегі, корпорациялардағы, фирмалардағы, т.с.с. іс-әрекетті басқарудың жалпы психологиялық жақтарын арнайы зерттейтін әрі модельдейтін сала. Б.п. іс-әрекетті арнайы басқарудың және психологиялық жағдайдың талдамалы модельдерін және еңбектің сапасын көтеруге ба-

ғытталған. Б.п. – басқару жүйелеріндегі (мемлекет басқару, ұйым, мекеме, топ, ұжым және т.б.) адамдардың қатынастарына байланысты мәселелерді зерттейтін және білімдерді жинақтайтын қолданбалы психологияның саласы.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯСЫ – Мектепке түскен жеті жасар баланың бойы әрі қарай өсе береді, салмағы артады, бұлшық еті дамиды, сүйегі қатая түседі. Біраз уақыт шаршамай жұмыс істеуге шамасы келеді, жүріс-тұрысы оңтайлана, жылдамдыққа бейімділігі бұрынғысынан әлдеқайда артады. Баланың үй іші жұмыстарын орындауға да шамасы келеді (шаңтозанды сүртіп алу, еденді сыпырып, жуу, ыдыс-аяқты жинастыру, өсімдіктерді баптап, қора-бауда жұмыс істей алу т.б.). Осы жастағы балалар қимыл-қозғалысқа өте бейім келеді. Баланың, осы табиғи қажетінің орындалуына ылғи да мүмкіндік беріп отырған дұрыс. Оған үзіліс кезінде де, сабақтан келгеннен кейін де жүгіріп ойнауына тыйым салуға болмайды. Мұғалім мен әрбір ата-ана жеті жастағылардың қимыл-қозғалыстарының әлі де болса, тәртіпке түспегендігін (үйлесімді қозғалыстар толық дамып жетпегендігін) ескеруі тиіс. Мәселен, олардың жүгіріп ойнап жүріп, бір-бірімен соқтығысып, не болмаса сүрініп, құлап қалатындығы да осының салдары. Мұғалім баланың шамадан тыс алқынбауын қадағалап, үзіліс кездерінде ойнайтын ойындарына басшылық жасауы, әсіресе ептілікке, қимылының дәлді-

гіне тәрбиелейтін қысқа уақыттық ойындар ұйымдастыру жағына ерекше көңіл бөлуі қажет.

Бұлардың жүрісі, мәнерлі қозғалыстары әбден оңтайлы, ширақ бола тұрса да, саусақтарының уақ еттері әлі де толық дамып жетіспеген. Сондықтан да олар дәл қимыл-қозғалыстарға шорқақ (инені сабақтай алмау, қайшы мен пышақты ұстаудағы ебедейсіздіктер). Балаға саз бен пластилиннен мүсіндер жасату, сурет салдыру, доппен ойнату, ине, түйреуіш, пышақ, қайшымен жұмыс істеуді үйрету арқылы мұғалім оның қолының уақ еттерін шынықтыра түседі. Бірақ балаға тым ұзақ уақыт жаздырудың да қажеті шамалы. Мұндайда оның қолы талады, саусақтары қажиды, бала жазуға көңілсіз қарайды, жазуы бұзылатын болады.

Бастауыш мектеп жасындағы балаларда миының дамуы да жедел жүріп отырады. Мәселен, сегіз-тоғыз жасар балалардың миы анатомиялық жағынан ересек адамның миының структурасына жақындайды. Мидың маңдай тұсы жедел өседі, онда жүйкелік жаңа жолдар пайда болады. Жоғары жүйке жүйесінің процестері нақтылана, тәртіпке түсе бастайды, екінші сигнал жүйесінің мәні артады, мидың анализдік, синтездік қызметі күрделенеді, тежелу процесі (оның актив, шартты түрлері) нығая түсетін болады. Осы айтылғандардың бәрі оқушылармен оқу процесін күрделендіре жүргізуге болатындығын жақсы көрсетеді. Мектепке жаңадан түскен баланың психикасы алғашқыда әлі мектеп көрмеген баланың ерекшеліктеріне ұқсас болып ке-

леді. Өйткені аз уақыт ішінде бала психикасында қауырт өзгерістердің пайда бола қоюы қиын. Дегенмен, мектеп есігін ашқаннан-ақ бала психикасы белгілі арнамен дами бастайды. Бала психикасының дамуында мектеп елеулі кезең екендігі даусыз.

Бала мектепке дейін де (үйде, балалар бақшасында) оқиды. Бірақ мектептегі оқудың өзіндік ерекшеліктері бар. Оқу бала үшін негізгі әрекет болып саналады. Оқу материалдарын орындау оған арнаулы міндет болып жүктеледі. Оқушының жаңа міндетін түсінуі, сабақты жақсы үлгіруі – оның жеке ісі болмай, қоғамдық маңызы бар, негізгі мотив екендігін балаға түсіндіру мұғалімге оңайға түспейді. Өйткені бала мектепке түрлі дайындықпен келеді. Бір баланың оқу жөнінде бұрыннан жақсы түсінігі болады. Ол үйінде қалам, қарындаш ұстауды үйренеді, екінші бала мұндайды білмейді, яғни ол бұған психологиялық жағынан дайындалмаған болады.

Мектеп есігін алғаш аттаған балаға мұндағының бәрі соны болып көрінеді. Кейбір балалар мектепке тосырқап қарайды, жасқаншақтық қалып білдіреді. Көбінесе оның назары мұғалімге ауады, қасындағы балаларда жұмысы болмайды, өзіне жолдас іздеуді, ұжым мүшесімін деуді де білмейді. Мұғалімнің сыныпқа айтқан сөзін өзіне де арнап айтылған сөз деп ұға қоймайды. Оны тікелей қызықтырмайтын нәрселер (бұл, тіпті, сабаққа қатысты болса да) есінен тез шығады. Әдеппен жүріп-тұру, мектеп ережелерін орындау – көпке дейін қиынға соғады. Мектеп оқушысына тән мінез-құлық ережелерін үнемі

қайталап отыру, оған баланы жаттықтыру – бала мектепке түскен шақтағы мұғалім жүргізетін ең негізгі жұмыстарының бірі. Ол біртіндеп жаңа ортаға үйренеді де, енді айналасындағы балаларға көз сала бастайды. Үзіліс кезінде өзінің парталас немесе көшелес балаларымен шүйір-келеседі, сабақтан алған әсерін ортаға салады.

Бірінші сынып оқушылары көбінесе сабақта өздерін ұстай алмайды, кейде дауыстап сөйлеп жібереді не қатты күледі, оның жылауы да мүмкін, басқа балалардың үстінен шағым айтқыш келеді. Кейбір мұғалімдер сабақ үстіндегі осындай айқай-шуды басамын деп балаларға ұрсып-зекиді. Бұл – осы жастағылардың психологиялық ерекшеліктерін білмеуден туған қателік. Мұнымен мұғалім сыныпта тәртіп орнатудың орнына, балаларды өзінің айқайына еліктетіп, шуды бұрынғысынан бетер көбейтуі ықтимал. Осындай қимыл-қозғалыстағы балаға мұғалім кейде: «Айтқанға көнбейтін қандай жаман баласың!» – деп те ұрсады. Бұл да дұрыс емес. Мұның орнына мұғалім балаға сабақ үстінде дұрыс отыруды, өзінің нұсқауын орындауды сол баладан байсалды түрде талап етсе, сөйтіп педагогтық тактіні сақтаса, бұл әдіс әлдеқайда тиімді болады. Мұғалім баланың білімін бағалауда өте әділ және өте әдісқой болуға тиіс. Сабақты нашар үлгіретін баланы да көтермелеп, оның жақсы оқуға талаптана түсуіне жағдай жасауы қажет. Сынып ішіндегі қоғамдық жұмыстарды (санитар, староста, кезекші т.б.) балалардың икемділіктері-

не қарай бөлу де өте ойластырылып істелгені мақұл. Мұндайда барлық балаға бірдей тапсырма беріп, соны жақсы орындағандарына ғана аталған қоғамдық жұмыстарды бөліп берген дұрыс. Қалған балалардың талабы мен инициативасын басып тастамау жағын да мұғалім ойластыруы қажет.

Оқу әрекеті баланың тану процестерінің дамуына зор ықпал жасап отырады. Мектепте бала түйсік, қабылдау процестері арқылы өзіне бұрын мәлім емес көптеген нәрселерді біледі. Бірақ осы жастағылардың көбі әлде де заттар мен құбылыстарды талдауға, зерттеуге шорқақ. Бұл жастағы балалар нәрсенің ұсақ-түйектерін (детальдарын) жөндеп ажырата алмай, заттың бытыраңқы бөлшектерін ғана қабылдайды, оларды қайта жаңғыртуға орашолақ келеді. Балаға әр кез тиісті нұсқау беріп отырмаса, онда арнайы түрде байқай алу, байқағыштық қасиет қалыптаспайды. Егер мұғалім баланың қабылдауын ұдайы бағыттап отырмаса, оның дамуы жүйемен жүріп отырмайды. Мәселен, балаларды экскурсияға шығарғанда, мұғалім осы арадағы көріністерді байқандаршы деп тапсырманы жиі берсе, олар көзіне не іліксе, соны ретсіз айта береді. Кейін екінші экскурсияда мұғалім осы арада қандай өсімдіктер өседі екен, соны байқандаршы деп арнаулы тапсырма бергенде, балалардың жауабы нақтылана түсетін болады. Мұндай жағдайда оқушылар түрлі өсімдіктердің атын айтып береді, ол өсімдіктерді бұрын көрген өсімдіктерімен салыстырады, бақы-лаған заттың суретін салады.

Мұндай әдіс затты жан-жақты танып білуге мүмкіндік береді, оқушыларды байқағыштыққа үйретеді.

Мектепке келгесін бала зейіні де қауырт дами түседі. Алғашқыда оның зейіні шашыранды болады. Ол бір нәрсеге жөндеп зейінін тұрақтата алмайды, оның көңілі әрнеге оп-оңай ауып кете береді. Сондықтан да, оқыту бұл кезде тікелей қызығуға сүйеніледі. Мәселен, мұғалім әріптен буын, буыннан сөз, сөзден сөйлем құрайды, әріптердің орнын алмастырып, одан түрлі мағыналы сөздер тудырады. Бұл баланы қызықтырып, өзіне тартады. Бірақ сабақты үнемі осылай өткізу оқу әрекетіне аса қажетті ырықты зейінді дамытуға жағдай туғызбайды. Оқу – күрделі әрекет. Сондықтан оған әдейі күш жұмсап, ұйымдасып кіріспесе болмайды.

Баланың ырықты зейінін дамыту түрлі жолдармен жүргізіледі. Көрнекі құралдарды дұрыс пайдалана білу – осындай тәсілдердің бастысы. Мәселен, бірінші сынып оқушыларын санаттырып үйретуде таяқшалар пайдаланылады. Таяқша-тапсырманы орындауда бала психикасына әсер ететін көрнекі тірек. Заттың нақты бейнесіне сүйену – осы жастағы бала психикасының басты ерекшелігі. Сабақты ылғи көрнекілікке негіздеуге де болмайды, сондықтан сөзбен көрнекілік ұштасып келгені дұрыс. Бастауыш сынып оқушылары оқығанын, көрген-білгенін есте жақсы сақтай алады. Олар көбінесе ашық бояулы, қимыл-қозғалысты, нақтылы нәрселерді ұмытпайды. Ол өзіне қажетті (әсіресе, ойынға байланысты) нәрселерді есіне сақтауға тырысады. Бірінші, екінші сыныпта оқушылар әде-

йілеп есте қалдырудың жолын білмегендіктен, олар материалды түгелдей жаттап алады. Мұндай жаттап алушылық – оқу тәсілін білмегендіктен, нені қалайша есте қалдыру қажетін сезінбегендіктен туындайтын қасиет. Егер мұғалім, есте қалдыру мен қайта жаңғыртудың арнаулы әдістерін балаға үйретіп, бұлардың нәтижесін үнемі тексеріп отырмаса, бала жалаң жаттауға әдеттеніп кетеді. Мұндайда бала материалдың ішкі мәнісін түсінбей, тек қарасын білгеніне мәз болып жүре береді. Материалды мағынасына қарай есте қалдыруға дағдыланбаған баланың кейін жоғары сыныпқа барғанда күрделі материалды ұғынуға шамасы келмейтін болады.

Жеті-сегіз жасар баланың, ойлау қабілетінің де шеңбері тар. Оның айналасын қоршаған дүние (үй, көше, мектеп) шағын, тәжірибесі аз. Сондықтан бала алыстан орағытып ойлай алмайды. Баланы ойлатып үйрету үшін төңірегін тереңірек білуге жағдай туғызу қажет. Ол әр нәрсенің атқаратын қызметін, не тұрған орнын («балтамен ағаш жарады», «отын сарайда тұрады») ғана білмесін, өзіне таныс нәрселерді суреттеп, салыстырып айтып беретін болсын. Өйткені ойлау бір нәрсені екіншісімен салыстыруды, оларды жіктеп-жүйелеуді, бір-бірімен байланыстыруды, қажет етеді. Оқушының бір зат жөнінде нақты елесі, дұрыс қабылдауы болмаса, ол оны өмірден көрмесе, бұл зат жөніндегі оның ұғымы да саяз болады. Мәселен, мұғалім баладан қандай тау аттарын білесің деп сұраса, Алатау, Қаратау дей келіп, бұған Кентау қаласын да қосып жібереді. Бала осы

ұғымның негізгі ерекшелігін тау сөзі деп түсінеді де, оның басты белгісін, кездейсоқ белгісінен ажырата алмайды. Өйткені баланың ой-өрісінің тарлығы, тәжірибесінің жоқтығы оған осы ұғымның мазмұнына енетін негізгі белгілерді қамтуға мүмкіндік бермейді. Қорыта келгенде, төменгі сынып оқушыларының психикасына тән ортақ қасиеттердің бастыларына жалпы әсерге тез берілгіштік, еліктегіштік, көрнекіліктің қажеттігі, ойлануының нақтылығы, эмоцияларының бояулы келетіндігі, қимыл-қозғалысқа бейімділігі т.б. жатқызуға болады.

Мектептегі оқу-тәрбие процесі баланың жеке ерекшеліктерінің (мінезі, қабілеті, темпераменті т.б.) қалыптасуында елеулі орын алады. Бұл жерде балалар ұжымының рөлі аса зор. Мектеп ұжымының балалардың ойын кезіндегі ұжымнан мазмұны да, формасы да бөлек.

Мектеп ұжымының негізгі ерекшелігі оқушылардың білім негіздерін меңгеруге байланысты ортақ мақсатты көздейтіндіктерінен, жеке мүддесін, көпшілік мүддесіне бағын-дыра алуларынан байқалады. Мектеп ұжымының ең негізгі мақсаты – оларды оқуға жұмылдыру болып табылады. Мәселен, «өте жақсы оқу», «Отанның қамқорлығына жауап беру», «тәртіпті болу – бұл ұжымға тигізген зор үлес» деген моральдық ұғымдарға үшінші-төртінші сынып оқушылары жақсы түсіне бастайды. Оқушы біртіндеп өзінің оқитын сыныбын, мектебін сүйетін болады. Осы негізде олардың жолдастық, достық т.б. осындай моральдық сезімдері оянып қалыптасады.

БАТА – адамға жақсы тілек білдіріп, оны құдайдың қорғап-қолдауда қолданылатын ұлттық тәлім-тәрбие тәсілдерінің бір түрі. Басқа да жоралармен бірге Б. дұға оқу, Аллаға сыйыну кездерінде де айтылады. Бата адамға психологиялық тұрғыдан әсер ету, оны рухани жағынан қолдау үшін де қолданылады. Оны көп жағдайда көнекөз қариялар, көпті көрген ақсақалдар береді. Кісіге қуат беретін оң батамен қатар, кей жағдайларда теріс бата деп аталатын түрлері де болады.

БАУЫРМАЛДЫҚ – қазақтың ұлттық психологиясына тән имандылық қасиеттің ерекше бір көрінісі. Халқымыздың бауырмалдығы «бала бауыр еттен жаралған» деп, оны ерекше қастерлеп, әлпештеуден басталады. Ата текті дұрыс ажырата алу – бауырмалдықтың бір көрінісі. Бұл «рушылдық» емес, өзінің шыққан тегін білуге деген ынтызарлық. Өз руын ғана қастерлеу, қызмет бабында қандастарына ғана қамқорлық жасау білімді, инабатты, зиялы адамға жараспайды. Кеңпейілді, ақниетті, адал жүректі, пәк көңілді қазақ халқының тұмысындағы мінез-құлқына қарамақайшы келетін «бөліну», «бөлшектеу» пиғылдарын уағыздайтын адамдарда имандылық пен адамгершілік жағы жегіспей жатады. Ондайлар ел бірлігіне нұқсан келтіріп, кейде жекелеген руларды тіпті қайғы-қасіретке ұшыратуы да ықтимал. Халқымыздың бауырмалдық секілді атам заманнан сүйегіне сіңген асыл қасиеті «Құран-кәрім» қағидаларымен де ұштасып жатады. Осы қасиетті кітап: ешбір адам баласы жат емес, барлық адамзат баласы бір-біріне дос, бауыр

дейді. Олай болса, «Ақ, қарамыз, сарымыз – дос-бауырмаз бәріміз» – деп, халықты ру мен жүзге бөлмей, кішкентай кезден жас ұрпақты бауыр-малдық қасиетке баулуымыз қажет. Жас ұрпақ әркез «бауыр», «бауырым», «бауырластық» деген сөздердің мән-мағыналарын терең де жете түсінгені абзал. Өйткені, бауырмалдық халқымыз ерекше қастерлейтін құдіретті қасиет. Онсыз өмір жоқ, ол бар өмірдің «тұздығы», жылуы мен қуаты, сәні мен мәні.

БЕЙНЕЛЕУ ТЕОРИЯСЫ – организмнің ми қызметі сыртқы әсерлердің бәрін қабылдауға, бейнелеуге қабілетті. Мидағы бейне, образ сол бейнеленген зат пен құбылыстың тірі суреті деуге болады. Неорганикалық материяның (өлі табиғат) өзінде де түрлі нәрселер бейнеленеді. Мәселен, заттың айнадағы сәулесінен біз оның суретін көреміз. Ал егер оны алып кетсек, оның суреті де айна бетінен жоғалып кететіндігі мәлім. Психикалық бейне де осы іспеттес, яғни сыртқы орта әсер етпейінше, мида ешқандай психикалық құбылыс пайда болмайды. Айна бетіндегі бейне де, адам миындағы бейне де «бейнелену» деген бір сөзбен аталғанымен бұл екеуінің арасындағы айырмашылық жер мен көктей. Айна бетіндегі сәуле «жансыз» сәуле болып табылады. Ал адам миында болатын бейнелеу процесінің айна бетіндегі сәуледен бір ерекшелігі – соңғы бейне өте күрделі, ол жүйке процестері жұмысынан туады. Адам миындағы бейненің тағы бір ерекшелігі оның сөздің әсерінен бейнеленуі. Бейнелену мәселесі кезінде Аристотель, әл-

Фараби еңбектерінде де елеулі орын алды.

БЕЙСАНА – санасыз акт, адамның жан дүниесінде санадан тыс атқарылатын әрекет. Б. әрекетке адам мән бере қоймайды. Бейсана, субъект өзіне әсері бар екенін есеп бере алмайтын шынайы құбылыстың ықпалымен болатын психикалық үрдістер, актілер мен күйлер жиынтығы немесе психикалық бейнелеудің формасы. Бейсананың санадан айырмашылығы, бейсананы ырықты бақылау және ондай әрекеттерді бағалау мүмкін емес. Бейсаналықта өткен, қазіргі және болашақ жай бірігіп бір психикалық актіде іске асады (мысалы, түс көруде). Бейсаналық балада ертеректе болатын (таным әрекетінде) ойлауында, интуициясында, аффектінде, үрейленгенде, түстерінде, гипноздық жағдайда көрініс береді. Бейсаналы құбылыстарды психоанализ бағытымен түсіндіруге әрекеттеніп З.Фрейд «бейсаналықты динамикалық ығыстыру» терминін ғылымға енгізді. Ол бейсаналықта әлеуметтік нормалардың талабына байланысты іске аспаған әуесқойлық пен құштарлықтар болады деп түсінген. Психологияда бейсаналықты зерттеуге қазіргі кезде көп көңіл бөлінуде.

БЕЙІМДІЛІК – адамның белгілі бір әрекетпен айналысуға бет бұрысы, оған көңілі аууы, оянып келе жатқан қабілеттің алғашқы белгісі. Б. әрекеттің бір саласына (сурет, музыка т.б.) әуестенушілікті көрсетеді. Б.ті балада қандай да бір нышанның барлығын хабарлайтын белгі деуге де болады. Балалық кезде ерекше көзге

түсетін бейімділіктер оның келешек қабілетінің көрсеткіші болып табылады, мәселен, екі-үш жасар баланың музыка үніне құлағының елеңдеуі, онда музыкалық қабілетке байланысты табиғи негіздің бар екендігін көрсетеді. Жас балаларда әрекеттің әр түріне байланысты бейімділік жиі ұшырайды. Нағыз бейімділіктен алдамшы, шүбәлі бейімділікті айыра алу керек. Нағыз бейімділік адамның әрекетке тек күштарлығы ғана емес, оны нәтижелі етіп орындауында. Мәселен, осындай бала сабақ үлгіруде қатарындағы балалардан көп ілгері озып кетіп отырады. Ал бейімділіктің алдамшы түрінде адам іске қатты әуестенгенмен сол салада жақсы нәтижеге ие бола алмайды. Оның мүмкіндігі орта дәрежеде ғана болады.

БЕЛСЕНДІЛІК – тұлғаның іс-әрекеттегі функционалдық көрінісі. Ол субъектінің өзімен ұйымдастырылады, реттеледі және құрылымданады. Б. – бұл тұлғаның өз қажеттіліктерін, қабілеттерін, өмірге қатынастарын қоғамның қоятын талаптарымен үйлестіру негізіндегі тұлғаға ғана тән өмірді ұйымдастыру, реттеу және өзін-өзі реттеу тәсілі. Б-тің қозғаушы күштері, құралдары, сыртқы талаптардың бірігу тәсілі тұлғаның ішкі құрылымына байланысты болады. Жоғары талаптану мен қабілеттердің төменгі деңгейінде бұл жүйе қайшылықты болады, ол тұлғадан белгілі бір күшті, ерік-жігер әрекетін немесе сыртқы көмекті қажет етеді. Сондықтан, белсенділік қалаулы мен қажеттінің, бар мен потенциалдының, жеке-дара мен типтіктің арасындағы

қайшылықты тұлғаға тән шешу тәсілін білдіреді. Б. психологияда белсенділік іс-әрекеттің динамикалық шарты оның пайда болу, орындалу және басқа түрге өзгеру, өздік қозғалыс қасиеті туралы түсінік. Тірі жандардың спонтандық қимыл-қозғалыс тудыруға және ішкі немесе сыртқы стимул – тітіркендіргіштердің әсерімен өзгеріске ұшырауға қабілеттілігін түсіндіретін ұғым. Іс-әрекетті орындау барысында Б. нәтижелілікке жетелейді. Б. іс-әрекеттің мотивтеріне де тәуелді болады.

БЕХТЕРЕВ ВЛАДИМИР МИХАЙЛОВИЧ (1857-1927) – физиология, психология, педология, медицина саласында Сеченов, Павловтармен қатар тұратын ғұлама ғалым. В.М.Бехтерев 1857 жылдың 1 февралында Вятск губерниясындағы Сорали селосында дүниеге келді. Ол жас шағында тұрмыс қиыншылығын көп көрді. Жас кезінен табиғатты ерекше сүйетін Бехтерев гимназияда жүргенде-ақ ғылыми-жаратылыстану әдебиеттерін құмарта оқиды, ағылшынның ұлы табиғат зерттеушісі Ч.Дарвиннің еңбектерімен танысады. Бехтерев гимназияны бітіргеннен кейін Петербургтегі Медико-хирургиялық (кейін Әскери-медициналық деп аталған) академияға оқуға түседі. Академияның аудиторияларында студент Бехтерев бұрын білуге ынтызар болған ғылым негіздерін бар ынта-жігерімен меңгере бастайды. Академияның соңғы курсына ол машинаның күрделі проблемаларының бірі – жүйке және психика ауруларының клиникалық мәселелеріне ерекше назар аударады.

1878 жылы Бехтерев академияны үздік бітіреді. Оның талант қабілетін байқаған ғалымдардың көмегімен ол профессорлық қызметке әзірленуге академияда қалады. 1880 жылы Бехтерев «Кейбір психикалық аурулардағы дененің температурасын зерттеудің клиникалық тәжірибесі» деген тақырыпта диссертация қорғайды. Оған приват-доцент атағы беріліп, Қазан университетіне қызметке жіберіледі.

Бехтеревтің ғылыми шығармашылығының Қазанда өткен дәуірі ғылыми және саяси-әлеуметтік істерге толы. Ол Қазандағы округтік психиатриялық емхананы үлкен клиникаға айналдырады, мұнда ғылыми және педагогикалық мәні бар мәселелерді зерттейді. Қазан университетінде ол Россияда бірінші болып психофизиологиялық лаборатория ұйымдастырады, невропатологтер мен психиатрлардың қоғамын құрып, «Неврология хабаршысы» дейтін журнал шығарады. Қазанда болған 8 жыл ішінде ол «Кейбір байқалған жүйке аурулары» деген екі томдық еңбегін және өзінің классикалық еңбегі «Бас майы мен жұлынның өткізгіш жолдарын» баспаға әзірлейді.

1893 жылдан Бехтерев Петербургтегі Әскери-хирургиялық академияда қызмет етеді. Мұнымен қатар ол Әйелдер медицина институтының жаңадан ашылған жүйке және психика аурулары кафедрасының меңгерушісі болып тағайындалды.

Академияның клиникасын басқарудағы 20 жыл ішінде Бехтерев «Ми функциясы туралы ілімдердің негізі», «Психика және өмір», «Объективтік психология» атты күрделі еңбектер-

мен қатар, ғылымның әр саласында 200-ден аса құнды мақалалар жариялады.

Ғылым дүниесінде Бехтерев невропатология және психиатрия саласындағы еңбектерімен ерекше көзге түседі. Ол психикалық ауруы бар адамдарды емдеп жазуға болатындығын дәлелдеді.

В.М.Бехтеревтің оқу-тәрбие мәселесіне байланысты көптеген құнды пікірлері де аз емес. Ол педологияның Ресейде негізін қалады.

БИЛИНГВИЗМ (лат. *bi* – қаз. *екі*, *lingua* – *тіл*; *қос тілділік*) – жеке адамның немесе тұтас бір халықтың өз ортасында ана тілімен қатар екінші бір тілде немесе екі тілде бірдей сөйлей алуы. Б. – психологиялық, әлеуметтік, тілдік құбылыс. Екінші тілді меңгеру тәсіліне қарай Б. таза (арнайы оқу арқылы) және аралас (күнделікті тілдесу арқылы) түрге бөлінеді. Б. қоғамдық сатылардың бәріне тән. Ол адамның шет тілін меңгеру нәтижесінде, сондай-ақ ана тілінен бөтен тілде сөйлейтіндермен ұзақ уақыт қарым-қатынас жасау барысында қалыптасады.

БИНЕ АЛЬФРЕД (1857-1911) – француз психологі, Францияда эксперименталды психологиялық зертхананы тұңғыш құрушы (1889), зерделі даму, иландыру, сана патологиясы және т.б. мәселелер бойынша көптеген еңбектердің авторы. Тестологияның негізін қалаушылардың бірі, зияткерлік, зерделі дамудың тесттерін жасап, бұған интеллект (ақыл-ой) жасы зерделі ұғымын енгізген. Негізгі еңбектері: «Ой қорытындысының пси-

хологиясы» (1886), «Эксперименталдық психологияға кіріспе» (1894), «Ақыл-ой дамуын зерттеудің әдістемесі» (1922) т.б.

БИОГЕНЕТИКАЛЫҚ ЗАҢ (грек. *bios* – қаз. өмір және *genesis* – тууы, пайда болуы) – табиғаттағы әрбір тірі ағзаның жеке дамуы (онтогенез) кезінде сол түр эволюциясының (филогенезінің) аса маңызды кезеңдерін қысқаша және жылдам қайталап өту заңдылығы. Мұны заң ретінде алғаш неміс ғалымы Э.Геккель тұжырымдады (1866). XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында эволюциялық биология идеяларының психологияға енуімен байланысты биогенетикалық заңға сүйеніп, жануарлар мен адамның мінез-құлқы, психикасы қызметінің дамып, өзгеру механизмін түсіндірмекші болған, әсіресе оның ұрықтық дамуында өз түрі дамуының ерекшеліктерінің қайталауын ең алғашында мұны Ч.Дарвин байқаған. Американдық психологтар С.Холл, Дж.Болдуин және т.б. адамның жастық дамуын антропогенездің қайталануы және адамзаттың тарихи дамуы ретінде түсіндірді. Осылайша, ерте балалық шақ алғашқы қауымдық өнім мен тамырларды жинау кезеңімен, 5 жастан 12 жасқа дейінгі шақ аңға шығу кезеңімен, ал ересектік шақ – кәсіптік өндіріс кезеңімен және т.б. салыстырылды. Б.з. жаратылысты зерттеушілер Ф.Мюллер мен Э.Геккельдің баланың психикалық дамуын онтогенезбен (ағзаның жекелік дамуы) және филогенезбен (ағзаның тарихи дамуы) салыстыруға байланысты енгізілген түсінік. Баланың дамуын

зерттегенде биологиялық эволюциясына басымырақ сүйенеді.

БИХЕВИОРИЗМ (ағылш. *behaviorism* – қаз. қылық, жүріс-тұрыс) – XX ғасырдың бас кезінде қалыптасқан психологиялық бағыттардың бірі. *Б. теориясының негізгі зерттеу нысаны сана емес, адам мінез-құлқы болып табылады.* Мінез-құлқы психологиясы АҚШ-та ерекше дамыды. Б. бағытының көрнекті өкілі америка ғалымы, әрі психологі Джон Уотсон (1873-1958) болды. Ол дәстүрлі психологияның пәнін, жан құбылыстарын жаңа мінез-құлқы психологиясымен өзгерту қажеттігін ұсынды. 1913 жылы Д.Уотсон психологияны мінез-құлқы туралы ғылым ретінде қарастырды. Жаңа бағыттың пайда болуы «Психология, оны бихевиорист қалай көреді» атты мақаланың шығуымен ерекшеленеді. Оның авторы Уотсон психология басқа жаратылыстану ғылымдарының арасында өзінің лайықты орнын алуға тиісті деп жазды. Оның айтуынша, қазіргі кезге дейін психологияның пәні және зерттеу әдісі теріс түсіндіріліп келді және психологияның зерттеу нышаны сана емес, мінез-құлқы, ал интроспективтік әдістің орнына – субъективтік әдіс деп тұжырымдады.

Бұл мақаланы батыс психологтары «бихевиористік төңкерістің» басталуы деп бағалады. Мақаладан кейінгі 10 жылдықта Б. толқыны барлық америка психологиясын қамтыды. Б. психологиядағы прагматистік бағыт, оның пайда болуы тез қарқынмен дамып отырған капиталистік экономиканың сұраныстарына байланыс-

ты. Бихевиористердің мақсаты – психологияны мінез-құлықты басқаруға қабілетті білімнің саласына айналдыру. Д. Уотсонның түсіндіруінше, *Б. түпкі мақсаты – адам мінез-құлқын түсіндіру. Бұл үшін 3 жағдай жеткілікті деп есептеді: мінез-құлқтың өзін суреттеу, организмге әсер ететін ішкі, сыртқы дене стимулдарын және оған жауап беретін мінез-құлық реакциясын байланыстыратын заңдарды тану.*

Адам жануарлардан тек мінез-құлық реакцияларының күрделілігімен, оларға жауап беретін стимулдардың әртүрлілігімен ерекшеленеді. Бихевиористердің дәлелдеуінше, негізгі ғылыми ұғымдар болып табылатын стимул – сыртқы ортадан келетін тітіркендіргіш, реакция – тітіркендіргішке ағзаның жауабы және стимул мен реакцияның байланысы – ассоциация. Сонымен, Уотсон санадан ғылыми категория ретінде бас тарта отырып, өзінің еңбегінде И.П. Павловтың шартты рефлекс туралы әдістемесіне сүйенеді. Б. пайда болуына америка зерттеуші-ғалымы Э. Торндайктің (1874-1949) еңбектерінің үлкен әсері тиді. Э. Торндайктің негізгі зерттеулері жануарларға жүргізілді, олар «проблемалық жәшік» деп аталатынға орналастырылды. Э. Торндайк «проблемалық жәшіктегі» жануарларлардың мінез-құлқын бақылап, байқау және қателесу әдісімен әрекет ете отырып, жануарлар кездейсоқ нәтижеге жетеді деген қорытындыға келеді. Үйрету, бейімделу реакциясын қалыптастыру бірнеше рет қайталаудың нәтижесінде іске асады (жаттығу заңы). Егер реакциядан кейін ағза үшін жағ-

дай ойдағыдай іске асатын болса, реакция бекітіледі, стимул мен реакцияның арасында берік байланыс қалыптасады (тиімділік заңы).

Ашылған заңдылықтарды бихевиористер механикалық түрде адамға пайдаланды. Адамдардың жануарлардан айырмашылығын олар реакциясының өте күрделі сипатынан көреді. Бихевиористер мінез-құлқтың ортаның әсеріне байланыстылығын дұрыс анықтап берді. Бірақ олардың тұжырымдамасы механикалық сипатта болды. Олар кері реакцияның тек стимулмен емес, сонымен қатар ішкі жағдайлармен байланыстылығын ескермеген. Жануарлар психикасын зерттеуге адам мінез-құлқы моделі тұрғысынан қарау дұрыс, бірақ жануарлар мен адам психикасының сапалық ерекшелігі бұрмаланды.

Д. Уотсон адамның мінез-құлқы тітіркендіргіштерге бағыныштылығы туралы ғылымды байыта түсті. Бұл байланыстылықты $S \rightarrow R$ (стимул – реакция) формуласы түрінде бейнеледі. Б. негізіне психологиялық зерттеулердің пәні ретінде психиканы, сананы жоққа шығару жатады. Зерттеу нышаны ретінде мінез-құлқты мойындайды. Психология ғылымына мінез-құлық пен ортаның арақатынасының заңдылықтарын зерттеу ұсынылды. Бихевиористер жануарлар сияқты адам да жай тетік, машина тәріздес сыртқы ортаның әсеріне жауап береді дегенді айтты. 1925ж. Д. Уотсонның кезекті еңбегі «Бихевиоризм» атты кітабы жарық көрді. Бұл еңбекте негізгі идея сыртқы тітіркендіргіштердің нәтижесінде кез-келген келбеттегі, мінез-құлықтағы адамды «жасауға» болатынды-

ғы айтылды. Бұл еңбекте тек туа біткен қасиеттердің мәні жоққа шығарылған жоқ, сонымен қатар жеке тұлғаның өзінің сенімі, ұстанымы және қатынастары жоққа шығарылды. 30-жылдардың өзінде бихевиоризм идеясының өміршеңдігі, оның мәнділігі бірте-бірте шайқала бастады. Америкада кезекті экономикалық тоқырау басталды, жаппай жұмыссыздық, халықтың жағдайы одан әрі нашарлай түсті.

Көрнекті америка психологі Роберт Вудворте функционалдық психологияның негізін салушылардың бірі (1869-1962) болды. Ол бихевиористердің ұсынған «стимул – реакция» үлгісін жоққа шығарып, оның құрамына аралық буын – ағза мен ұстанымды енгізді, түрткі туралы ілімді талдады. Сонымен, Б. қатты сынға алынып, мінез-құлық психологиясының реформасы басталды. Ол реформаны Эвард Толмен және Кларк Халл сияқты ғалымдар басқарды, ал жаңа бағыт «необихевиоризм» деп аталды. Олардың айтуынша, психологиядан дәстүрлі ұғымдарды: образ, түрткі және т.б. шығарып тастау мүмкін емес, олар реакция мен стимулдың арасында тұрады деді. Сонымен Б. барлық өз тарихының барысында психологияны мінез-құлық ағзасы туралы жаратылыстану ғылымына айналдыру ұранымен шұғылданды. Б. және необихевиоризмнің барлық нұсқаларының негізгі кемшілігі – олардың әдіснамалық негізі позитивизм және адам механикалық философиясы. Бірақ, нәтиже көрсеткендей, осы екі әдіснамалық ұстаным негізсіз болды.

БИЯЗЫЛЫҚ – адамның сыртқы ортамен байланыс жасайтын қарым-қатынастарының ішіндегі сыпайыгершілік, әдептілік жиынтығы. Жағымды мінез бітістерінің бір сипаты. Әлеуметте белгілі нормалар мен адамгершілік принциптерін орындауға бейімділік. Б. адамға қажет қасиет, сезімталдық мөлшерінің негізгі белгілерінің бірі. Ұлы ақын Абай «Жүректен қозғайтын, әдептен озбайтын» деп, биязылықтың нормасын сақтауды адамдық парыз санаған. Б. – мәдениеттіліктің белгісі. Игі әдет, оның әдет-ғұрыпқа айналуы биязылықты қалыптастырады. Б. әлеуметтік ортаның талабына бейімделуге жетелейтін тұлғаның қасиеті.

БЛОНСКИЙ ПАВЕЛ ПЕТРОВИЧ (1884-1941) – орыс психологі. Жалпы және педагогикалық психологияның көрнекті өкілі. Психологияның негізгі мақсаты мінез-құлықты зерттеу деп, оның бихевиоризмнен айырмашылығы кісінің әлеуметтік жағына мән беріп, «саналы мінез-құлық» деп түсінген. Еңбектері: «Ғылыми психологияның очерктері» (1921), «Ес және ойлау» (1935), «Оқушы ойлауының дамуы» (1937) т.б.

БОЗБАЛА ПСИХОЛОГИЯСЫ – жас мөлшері жігіттік пен жасөспірімдік шақтың аралығынан табылатын 15-17-дегі, кейбірі әлде де мектепте оқитын, енді біреулері түрлі қызметте жүрген бозбала балаң жастағылардың осы кездері бойлары өсіп, салмағы артып, кескін-келбеті де ересек адамға жақындайды, жан қуаттары мен дене күшінің (бұлшық еттері,

қаңқасы) мүмкіндіктері арта түседі. Жас адамның жыныстық жағынан жетіліп, өзінің ішкі жан дүниесіне ерекше үніле түсуі, құрбы-құрдас, жора-жолдастарымен қарым-қатынас жасауға аса ынталы болуы, бойымен қатар ақыл-ойының да біршама толысуы осы жастағыларға тән негізгі психологиялық құрылымдар. Жастық шақ – адам өмірінің көктемі. Бұл жайлы халқымыз жеріне жеткізе айтқан. Мәселен, «Ақыл – жастан», «Жастық – жалын», «Болымдының баласы он бесінде баспын дер», «Жігіт болсаң шоқ бол, шоқ болмасаң жоқ бол» секілді қатты сөздер боз балалық шақ – адамның ақыл-ойы қауырт өсетін, қажырлы іс-әрекетке, қимыл қозғалысқа аса құштар, албырт, романтикалық кез екенін өте дәл бейнелейді.

Жастық шақтың басты белгісі – адамның жаны мен тәнінің сапалық, сандық жағынан да үлкен өзгерістерге түсуінде. Осы жаста адамның қоғамдық белсенділігі артады, сана-сезімі өседі, жан қуаттары шыңдала, молая түседі. Ол өзі өмір сүретін ортадан тиісті орнын алуға тырысады, қоршаған ортаға сын көзбен қарай бастайды. Бұл жастағыларда өзін-өзі бағалауға талпыну, рухани өмірге қызығу, имандылық пен адамгершілік идеялары оянып, кемелдене бастайды. Халық даналығы жастарға қызығы мол, қайтып оралмайтын, кейін іздесең де табылмайтын адам өміріндегі осынау қызықты кезенді бос өткізсең – оның орнын еш уақытта да толтыра алмайсың дей келіп, – бұл кезде ғылым-білімді, өнердің сан алуан түрлерін меңгеруге адамның мүмкіндігі мол болатынын, сол се-

бепті оған көп оқып, үлкендерден тағылым алып, үйрене, біле берудің керектігін әдейілеп ескертеді, олардың еңбексүйгіш, көпшіл, белсенді, өнегелі азамат болуын аңсайды.

Мәселен, «Жігіт адамға жетпіс өнер де аз», «Жігіт сегіз қырлы, бір сырлы болсын», «Менмендік – жігіттің соры», «Өзім білем деген жігіттің – басына ойран салғаны, көп біледі деген жігіттің – басына қорған салғаны», «Селтендеген жігіттің серкесінің соры», «Жасында көргені жоқ, өскенде айтары жоқ», «Жас күнінде еңбек қылсаң, есейгенше жетілерсің», «Жастың жұмыссыз жүргені – сөкет», – деген мақал-мәтелдер – бозбалаға, жас жігітке тікелей айтылған ақыл-кеңестің бір тобы. Балғын жастық шақ – тасқындаған күш-қуатымен, мөлдір де пәк көзқарасымен, өзіндік сенімімен бәрін де елжірей қабылдай беретін, өзіндік ерекшелігімен көрінетін қайталанбас тәтті дәурен. Осы жастағылардың арманы да, мақсаты да көп. Бұл оған зор түрткі болып, ылғи да мазасын алып, тыным таптырмайды. Кім болам? Не үшін бұл дүниеге келдім? Тірлікте не тындырам? Жұртқа қалайша пайдамды тигізем? Өзімді қоршаған дүниенің сыры неде? Оның жақсылығы мен жаманшылығы қоса жүретіні несі? Адам қатарлы өмір сүру үшін қандай мінез керек, оны қалай тәрбиелеуге болады? Бозбала шақтың аса бір жан сұлулығы – оның өзіндік романтикасы, әсіресе болашаққа деген таудай талабы мен үлкен үмітінде. *Он бесте тартып міндім аттың жалын, Сол кезде айтқан сөзім – от пен жалын, Бүркіттей тасқа түскен талап етіп, Сонымен біраз жүрдім ұзын сарын...* Балғын жастың осын-

дай психологиясын кезінде Шал ақын осылайша сипаттаса, кейіннен ойшыл ақынымыз С.Торайғыров «Адаққан өмірде» төмендегіше көрсеткен: *Бұл жаста көп: бересі-аласы да, Алдымда толған мақсат, толған таңдау, Алайын мынасын ба, анасын ба?..* Әр үміттің қиялы сәулеленіп, Түн бойы ұйқы бермес толқып ішім... Күн сайын тұрады артып қайрат-күшім. Асығыс жоқ, мен әлі жетем деймін, «Дәл бүгін жетпедім деу беркер», – деймін. Ірі мақсат болмаса ұсақ іске, Неге мен алданамын уақыт бөліп?! «Жастық адамға бір-ақ рет беріледі, – деп жазды Б.Г.Белинский, – мұның басқа жас кезеңдерінен ерекшелігі – барлық әдемілік атаулы мен асқаралы мұратқа біртабан жақындағы».

Бозбаланы ойлантып, тебіренпейтін нәрсе жоқ. Олар: әр түрлі адамдардың мінез-құлқы мен дүниетанымы, көңіл күйлері, адамгершілік жайлы толғаныстары, жұртшылық пен жеке бас мүддесінің ара салмағы, бақыт пен борыш, қарыз бен парыз, достық пен махаббат, басқа жыныс өкілдерінің сырларын танып-білуге құмарту, махаббатқа аңсары ауу, т.б. Бозбала өзін еңбек пен оқу үстінде жасөспірімдерден гөрі айқын танытады, істе азаматтық ар-намысымен қимылдайды. Оның әртүрлі іс-әрекетінен жеке басының бағыт-бағдары, инициативасы мен іскерлігі, қоғамдық белсенділігі, ерік-жігер, қажыр-қайраты қалайша қалыптасып келе жатқанын байқауға болады. Бұлардың көпшілігі өзінің ұжымдағы, қоғамдағы орнын жақсы түсінеді, досы мен дұшпанын ажырата алады, көкейтесті арманы мен талғампаздық сезімдері өрістейді.

Осы кезеңдегі еңбек пен оқудың ойдағыдай ұштасуы олардың күрделі жан қуаттарының (ойлау, сезім, қайрат, т.б.) дамуына қолайлы әсер етеді. Мәселен, олар оқып-танып меңгеретін қоғамдық және жаратылыстық пәндер (алгебра, физика, химия, қоғамтану, т.б.) бұлардың абстракті логикалық ойлауын дамытуға жағдай жасаса, оқу-өндірістік комбинаттарында тәжірибеден өту – еңбек дағдыларын, шеберлік пен ептілік икемдіктерін жетілдіруге жәрдемдесетіні сөзсіз. Бозбаланың интелектісі (қабылдау, ес, қиял, т.б.) шарықтап, дами түсетіндіктен, олардың қабылдауы да жүйелене, күрделене түседі. Естің логикалық, мағыналы жағы, әдейілеп еске түсіру, қайта жаңғырту формалары жаңа мазмұнға ие бола бастайды, ойлау қабілеті белсенді, орамды, терең, дербес болып келеді. Олар жұрттың айтқанын таразыға салып, сын көзімен қарап, бұларды пайымдай салыстырып, содан кейін ғана тиісті қорытындыға келуге тырысады.

Шығармашылықтық ойлау, яғни айналаны жәй ғана аңғарып қоймай, өткендегіні де танып-білуге құмарту, болашаққа көз жүгірту, заттың ішкі мәнін, сыр-сипатын, жалпы заңдылықтарын тұжырымдау – осы жастағылардың ойлауына тән басты ерекшелік. Балаң жастағылардың дүние танымы мен сенімін қалыптастыру ісіне әлде де болса тәлімгерлер тарапынан жолбасшылық қажет. Өйткені, оқу мен тәрбиенің, теория мен практиканың, интеллект пен сезімнің, жігер мен мінездің, сенім мен талғамның қалыптасып, шындалуы аса күрделі құбылыс. Жайсаң мінез, нақты дүниетаным мен берік сенім жоқ жер-

де нағыз имандылық пен адамгершілік, жайсаң жан сұлулығы қалыптаса қоймайды. Жасыратыны жоқ, кей жерлерде дүниетаным мен сенімді қалыптастыру ісіне жекелеген ересек адамдар жүрдім-бардым қарайды, олар әр жастың белсенді өмірлік бағыт-бағдарын, өзіндік көзқарасын, яғни оларды терең толғандырып жүрген небір шытырман психологиялық тебіреністерді, осы кезеңде кездесетін кейбір мінез қайшылықтарын, бұдан туындайтын дискомфортты елеп-ескеріп жатпайды да, жас ұланға берілетін ақыл-кеңестер көбінесе жалпылама, үстіртін болып келеді. Тәлімгерлердің іс жоспарларында әр бозбаламен дербес жүргізілетін жұмыстар ойластырылса ләзім.

Бұл жердегі негізгі түйін – ата-ана мен тәлімгер қауым балаң жастың жан дүниесіне толық бойлап, олардың толғаныс-тебіреністерін, мақсат-мүдделері мен талап-талпыныстарын барынша дұрыс түсіне біліп, дер кезінде қол ұшын беруі, оларға әр кез аса сезімталдықпен, байсалдылықпен, сергектікпен қарауы тиіс.

БОЙЖЕТКЕН ПСИХОЛОГИЯ-СЫ – қазақ ұғымында 15-16-ға келген бойжеткен ақыл-есі, дене бітімі, келбет-кескіні кемелденген, отау құруға жарап қалған қыз бала. Қай халықта болмасын қыз әдемілік пен әдептіліктің, сұлулықтың баламасы іспеттес. Халқымыз жайсаң мінезді, әдепті жігітті де «қыз мінезді жігіт екен» деп тегін айтпаған. Халық аузындағы «Қыздың жиған жүгіндей», «Қыздың тіккен кестесіндей» деген тіркестер бойжеткенге тән психологияны (нәзіктік пен байсалдылықты, шеберлік

пен ұқыптылықты, сұлулық пен сымбаттылықты, т.б.) аңғартып тұрған жоқ па? Кез-келген қазақ отбасы осынау ерекшелікті жақсы түсіне біліп, бойжеткен қызын алақанына салып, әлпештеумен бірге, оны ылғи да жібектей мінезімен, уыздай тәтті қылығымен, әдеп-ізеттілігімен, иман-инабаттылығымен, күміс күлкісімен көргісі келген. Оларды кішкентай кезінен көздің қарашығындай сақтап әлпештеп, мәпелеп, жаны мен арының таза, мінезінің өнегелі болуын қадағалап отырған, сонымен бірге «қызға қырық үйден тыйым» салу керектігін де ұмытпаған.

Сұлулық пен сымбаттылықты, шеберлік пен нәзіктікті қажетсінетін үй ішілік еңбекке (кесте, өрнек, кілем тоқу, т.б.), көркем сөз, ән-күй, айтыс секілді түрлі өнерге баулуды – бойжеткен тәрбиесінің басты міндеті деп білген. Халықтық дәстүр қыз бала тәрбиесінде ереже ұсынбайды, тек бағдар береді, өнеге көрсетіп, әдептілік жөн-жосығын нұсқайды. Ол негізінен қыздың мінезі мен құлқына кіріге өтілген адал мен арам, обал мен сауап деген төрт ұғым төңірегінде топтасады. *Адам үшін ең қымбат түсінік те, жұмбақ түсінік те – жанмен сезіну, ойлану, толғану, әсерлену, әрекеттену.* Мұның алғы шартты – бақылай білу, көре білу, кісінің ішкі сырын танып, ұғыну арқылы өзін-өзі түсініп, имандылық пен өнегені бойына сіңіріп, шама-шарқына қарай оны жүзеге асыра білу. Бүгінгі бойжеткен – ертеңгі отбасы ұйтқысы, болашақтағы асыл жар, аяулы ана, ардақты, ақылман әже.

Олай болса, халық танымындағы бойжеткенге қажетті сипат – имандылық, инабаттылық, ізеттілік, әдептілік, іс-

мерлік, биязылық, мейірімділік әр бойжеткеннің асыл мұраты болса игі. Халқымыздың ұлттық дәстүріндегі бір ерекшелік – тәлімдік ақыл-кеңесті жас ұрпақ санасына, әсіресе қыз балаға тұспалдап, астарлай жеткізу. Бұл салт ауылдық жерлерде күні бүгінге дейін сақталған. Мәселен, «Келінім саған айтам, қызым сен тыңда» деген бір ауыз сөздің өзінде-ақ тәрбиелік талап-тілектерді бірден бетке айта салмай, көбінде оларды жанамалап жеткізгенін байқаймыз. Мұндай ақыл-кеңесті көп жағдайда қыздың анасы, не сырлас жеңгесі айтатын болған. Бұлар – бірде талап-тілек, бірде ойла-нып-толғануға негіз болатын зілсіз ескертпе ретінде, яғни бойжеткеннің мінез-құлқы мен іс-әрекетіне лайықты «жақсы сөз – жарым ырыс» дегендей, әдіс-тәсілдер арқылы құлаққа сіңетін. Қыз бала жастайынан үй ішілік, тұрмыс-тіршілікке (кесте тігу, ою-өрнек ою, киім тігу, құрт қайнату, шай құю, ет мүшелеу, оны сақтау, ас әзірлеу, үй ішін күту, т.б. осы іспеттес істерге) машықтанып, баулынған. Ұлан-ғайыр даланы мекендеген қазақ елінің қайсыбір аймақтарына тән жеке ерекшеліктері мен өзгешеліктеріне қарамастан, қыздарды адамгершілік мінез-құлыққа тәрбиелеудегі халықтың дәстүрі ортақ еді. Қыз тәрбиесінде халқымыз күш көрсету, қорқыту тәсілдерінен бойды аулақ ұстап, оларды мәпелеу, иландыру, сендіру әдістері арқылы үлгі-өнеге көрсетуге ерекше мән берген. Қыз бала 14-15 жасқа жетісімен-ақ бой түзей бастайды. Үсті-басын таза ұстап, сәнді киінуге, өзінің есейгенін сезіп, айналасындағыларға әдемі, сымбатты көрінуге тырысады.

Әсіресе, шаш күтімі, бет, тіс күтімі сияқты кісіге ажар беретін косметикалық – гигиеналық атрибуттарға ерекше көңіл бөлінеді. Бұл жерде ұлы Абайдың «Білектей арқасында өрген бұрым, шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын, кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты, сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін» деген бейнелі суреті қазіргі бойжеткендерімізге де арнап айтылғандай. Расында да, қыз баланың көркі алдымен білектей арқасына өрген бұрым, яғни шаш күтіміне байланысты болатыны хақ. Бойжеткеннің өңіне шашының қалыңдығы мен ұзындығы, өрген қос бұрымы қандай жарасымды десеңізші! Заңғар жазушымыз М.Әуезов «Абай» романында бейнелеген қазақ бойжеткендерінің келбет-көркі мен сымбатына еріксіз тамсанамыз емес пе? Сүйіндіктің қызы Тоғжан өз үйіне өзгеше көктем нұрын кіргізген жан. Мұхтарша айтсақ, Тоғжанның жүзі мағыналы нұрға малынып тұрғандай. Оның сылдыраған шолпысы, құлағындағы әшекей сырғасы, басындағы кәмшат бөрік, білек толған білезіктері, аппақ жүзі, қыр мұрны мен қарақаттай көзі, жаңа туған айдай қиылған жіп-жіңішке қасын ұлы жазушы «Тоғжан көрініп кеткенде сұлу ай жарқ етіп, қайта батқандай болды», – деп суреттейді емес пе. Қыз баланың талғаммен киінуінің бір сыры – өз тұрқының кейбір табиғи кемістігін жасырып, жақсы жағының бәрін айқын көрсете алатындай, яғни сән үлгісін өзіне бейімдей ала білуінде; ішкі, рухани мәдениеті төмен адамның дұрыс талғаммен әдемі киіне алуы да екіталай. Жас адамның, әсіресе қыз баланың бүкіл кескін-келбеті (отырыс-тұрысы,

сөз саптауы, жұртпен қарым-қатынасы, т.б.) әсем де нәзік болуы тиіс.

Тәрбие ғылымының тарланы А.С.Макаренко дұрыс жүру, тұру әдепті бола білу ұсақ-түйек емес деп тегін айтпаған. Жақсы мінезге қыз бала жастайынан үйренсе ғана, ол бойға қонымды болмақ. Мінез-құлық тәлімі туралы жазылған, жақсы ақыл-кеңестер беретін кітаптар да аз емес. Мүмкіндігінше, соларды тауып оқу – әр бойжеткеннің парызы болмақ. Алайда, әдемі қылық пен жақсы тәлім жайлы қаншама кітап оқып шыққанмен ешкім өз-өзінен әдепті де, жақсы мінезді бола алмайтыны белгілі. Бұл арада есейіп, ер жеткенге дейін ата-ана тәрбиесі елеулі орын алса, ес кіріп, ой мен бой толысқан кезде адамның өзін-өзі ұдайы тәрбиелеуі, ауыздықтай тежеп отыруы аса маңызды. Сондықтан да, Сұлтанмахмұт Торайғыров «Жақсылық көрсем – өзімнен, жамандық көрсем – өзімнен, «тағдыр қылды» деулерді – шығарамын сөзімнен», – деп тебіренді емес пе? Балаң жаста алғашқы махаббат оянады. Бұл рухани талаптан, асыл арман мен мұраттан туған асқақ сезім. Әдетте бойжеткен мен бозбаланың бір-біріне деген ыстық ықыласы бірігіп, сабаққа дайындалудан, киноға, сауық кешке, сырғанаққа бірге барудан, оңаша жерде бір-бірімен сырласудан, оқыған кітаптары, адамдардың жақсы, жаманды қасиеттері жайлы пікір алысуы арқылы өрбиді. Махаббатпен әрленген рухани қарым-қатынас балаң жастың жанын бақытнұрға толтырып, шат-шадыман күйге бөлеп, биік мақсат-мұратқа жетелейді.

«Махаббаттың мың түрлі құпиясы бар, жүрек оны жан шыққанша жасырар» дегендей, жас адамның осындай нәзік жан-күйін түсіне білген үлкендер (әке-шеше, аға-жеңге, т.б.) олардың арына тиіп, өздерінен алыстағып алмай, қайта ақылын айтып, тура жолға бағыттап отыруы – үлкен адамгершіліктің белгісі болмақ. Қыз абыройы – болашақ отбасының, болашақтың беріктігіне қатысты мәселе. Қазақ халқы «Қыздың жолы жіңішке» деп, қыздың жаза баспауын қатаң қадағалап отырған. Әрине, бойжеткен абыройы оның ақыл-парасатына, инабаттылығына, іске бейімділігіне, өнерпаздығына, білімдарлығына, сезім дүниесі жайлы ой-өресінің тереңдігіне байланысты екені хақ. Сондықтан да әрбір ата-ана өз қыздарының абыройлы болуына ерекше мән беріп, қадағалайды. Әсіресе қыз анасына көп нәрсе байланысты. Ал, анасын ардақтай білмеген қыз өз абыройын да сақтай білмейді. Өз намысын қорғаған қыз оғар, есер жігітке кіріптар болмайды, қайта есті жігітке ес қосады.

Қыз абыройлы болу үшін оның мінез-құлқы ибалы, инабатты болуы керек. «Қыз қылығымен жағады» деген мақал содан қалған. Халық талшыбықтай бұралып, өсіп келе жатқан балаң қыздың алдына келешекте кездесетін өмірлік міндеттер қойып, оларды орындап отыруды да қыз абыройы деп есептеген. Сөйтіп, қазақ ұғымында, жоғарыда айтып кеткеніміздей, бойжеткен парызы – ізеттілік пен биязылық, жарасты киіну, әжесі мен атасын, шеше мен әкені барынша қадір тұтып, сый-құрмет

көрсету, қабақ шытпай жүріп – тұру, үлкеннің алдынан кесіп өтпеу, өсек-аяңға жоламау, орынсыз дөрекі сөйлеп, шайпау болмау, ұрпақ тәрбиесінен хабардар болу, ұлттық салт-дәстүрді құрмет тұту, ана тілін ардақтау, жеңгесімен жанындай дос болу, үй шаруасына араласу (қой, сиыр сауа білу, арқан есіп, жіп иіріп, кілем тоқып, кесте тіге білу, ас-суды әзірлей алу, т.б.), яғни үй шаруасына қажетті дағды икемділіктерді жетік меңгерген бесаспап жан болып қалыптасу. Сондықтан да әрбір ата-ана үйде де, түзде де, қаршадайынан осынау қасиеттерді қыз баланың бойына дарытып отырулары қажет.

БОЙКҮЙЕЗДІК (лат. *negativus* – жоққа шығарамын) – айтқан ақыл-кеңеске құлақ аспай, өз бетінше жүріп-тұрудан көрінетін мінездің жағымсыз жағы. Б. белсенді және енжар болып екіге бөлінеді. Бірінші жағдайдағы Б. орынды талап-тілекті орындаудан бас тартудан, тыңдамай жүре беруден көрінеді. Мұндай адамның іс-әрекетінде дәйекті пікір, қисынды мотив болмайды, ол тек «өзімдікі ғана жөн» деп ешкімнің ырқына көнбей жүре береді. Белсенді бойкүйездікке салынған бала үлкендердің айтқанына қасарысып қарсы шығады. Мінездің жағымсыз қасиетіне айналған тұрақты бойкүйездіктен ауру-сырқау кезінде пайда болатын кейбір өткінші бойкүйездікті, сондай-ақ жүйке жүйесінің зақымдануынан туындайтын патологиялық бойкүйездікті (шизофрения) ажырата білу керек. Қолайлы психологиялық жағдай орнату – бала бойкүйездігінің өріс алмауының басты шарты.

БОЛДЫРУ – ми қабығының біркелкі жүйелі жұмыс істеу қабілетінен айырыла бастауы. Ол адамның психикасына қолайсыз әсер етеді (ұйқы бұзылады, әлсіздік, асқа тәбет шаппау, ашушандық, ой жұмысына енжарлық т.б.). Болдырудың себептеріне режимсіз жұмыс істеу, дем алу тәртібін сақтамау, жүйесіз жұмыс істеу жатады.

БОРЫШ СЕЗІМІ – адамның моральдық сезімдері деп аталатын сезімдердің ішіндегі өте маңызды және орталық орын алатыны. Ол әр алуан адамның қоғам алдындағы немесе жеке адамның әке-шеше алдындағы адамгершілік парызын өтеуіне қойылатын талап. Жеке адамға қоғам тарапынан қойылатын талаптың қоғам мүшелерінің бәріне ортақ міндетті болуы заңды. Мыс., әр азамат кәмелетке толған соң әскери борышын өтеуі, армия қатарына шақырылуы міндетті. Немесе «Табиғатты (өзен, су, орман-тоғайды) қорғау – әр азаматтың парызы», – деген конституцияда жазылған мемлекеттік талап бар. Ол талапты орындау – қоғам мүшелерінің бәріне ортақ, міндетті заң болып саналады. Сондай-ақ, жеке адамдардың ар алдындағы азаматтық борышы болып саналатын моральдық талап: әке-шешенің баланы асырап сақтауға міндеттілігі немесе керісінше қарт ата-аналарын балаларының бағып-күтуге міндеттілігі – заң жүзінде де, моральдық жағынан мойын ұсынып, мүлтіксіз орындауы азаматтық ар алдындағы да қалыптасқан міндеттілік борышы. Б. – жеке адамның өзгелер алдындағы жауапкершілігінің көрінісі. Борыштың өлшемі, мағынасы парызға жуық. Б. –

кәсіби әдептанудың негізгі категориясы: жауынгерлік Б., дәрігерлік Б., ұстаздық Б., ата-аналық Б., т.б.

БОСҚЫНДАР – экономикалық тұрақсыздық, ұлттық-этникалық жанжалдар, кикілжіңдер мемлекеттіліктің күйреу үрдісінің тереңдеу салдарынан пайда болатын мәжбүрлі қоныс аударушы топтар (мигранттар). Б-дың психологиялық ерекшеліктерін әлеуметтік психология мен этнопсихология зерттей алады.

БӨБЕК – бір жасқа жақын өз бетінше отырып, тұрады, кей бала 9-10 айлығында қаз тұрып, жүре де бастайды. Түрегеліп тұру, жүру оның танымын кеңейте түседі, ол бұрын көрмеген заттарымен әуестене бастайды. Үлкендермен қарым-қатынасында да заттарды танып, білуге бағытталған сәттер байқалады. Сәби ойыншықтың «не нәрсе екенін», оны не істеу керек екенін» білгісі келеді. Бала дыбыс шығарып уілдейді, үлкендерге жылы шырай береді, ұмтылып, бір нәрсе айтқысы, сұрағысы келеді. Мұның аяғы кейде айқай, қыңқыл, жылауға барып ұштасады. Осылардың барлығы да өз айналасын қоршаған дүниемен шама-шарқына қарай байланыс жасауға талпынудың қажетінен туған жайлар. Осы кезде баланы сөйлеуге үйрете бастаған дұрыс. Балаға сөзді бұрмаламай жеткізгенде ғана жеке сөздерге, сөз тіркестеріне түсіне алатын болады. Сөздік сигналдар баланың есту, көру қабылдауына қатарынан әсер ететіндіктен, сөздің мәніне түсіну балаға онша қиынға түспейді. Бір жасар балада 10-15 сөз болады. Бұл – баланың ак-

тив сөздігін құрайды, өйткені енді сөздердің мәніне түсінеді, оларды өзі де айта алады. Бөбек алдымен заттың атын білдіретін, кейін оның қимылын білдіретін сөздерді меңгереді. Үшке аяқ басқанда өз айналасына байланысты айтылатын барлық сөздердің мәнін түсіне алады да, өзі де сөйлем құрастырып, «әңгімелесуге» жарап қалады.

Баланың тілі шығып, жүре бастауы оның түрлі қажеттерін өзі орындауға (тамақ ішу, киіну т.б.), әр түрлі заттардың атқаратын қызметін ұғынуға мүмкіндік береді. Бала біртіндеп нәрселердің негізгі, өзіне тән белгілерін, ортақ қасиеттерін аңғарады, кейбір сөздің мәнісіне түсініп, оларды жалпылай білетіндігін көрсетеді. Мәселен, балаға «мияуың қайда?» десе, оның бейнесін қимылмен білдіреді, немесе өз сөзімен жауап қайтарады. Мәселен, «мияу» деген сөз – бөбектің мысықты көргенін немесе оның даусын естігенін, одан қорыққанын немесе ұстағысы келетінін білдіретін сигнал. Кейде ол жүннен істелген нәрселерді де осылай атайды. Бұл оның ойлауында жалпылау тәсілінің біртіндеп қалыптасып келе жатқандығын байқатады. Біртіндеп баланың ойлауында анализ, синтез тәсілдері пайда бола бастайды. Мәселен, ол ең алдымен үлкен қызыл шарды бір тұтас нәрсе деп ұғынса, кейін оның түсі, мүсіні жөнінде ойлауды үйренеді.

Бұл жөнінде И.М.Сеченов былай дейді: *«Сыртқы әлемнің заттарын бала тек бөлек күйінде емес, сол тұтас заттардың бірімен-бірінің, сондай-ақ олардың әрбір бөлшектерінің тұтас затқа қатысы қандай екенін біле бастайды... Баланың орашолақ ойынан*

барып біртіндеп ой тізбегі пайда болады. Үш жастағы бала үлкендердің сөзін (тапқак, өлең, ертеке) тыңдауға өте әуес келеді. Осыдан барып баланың ой-өрісін өсірудің, оған тәрбие берудің алғашқы сатысы басталады. Сөздік сигналдар бөбектердің мінез-құлқын тәрбиелеудегі шешуші рөлге ие бола отырып, тәрбиешілерге де зор міндет жүктейтіні сөзсіз. Осы кезден бастап балалардың сөйлеу белсенділігін арттыру үшін, ересек адамдар баламен үнемі сөйлесіп, пікірлесіп отырулары керек. Екі жасқа қарай балада бір сөзден құралатын жай сөйлемдер, одан былай қарай екі-үш сөзден құралатын жай сөйлемдер туады. Екі жастың аяғында тіл дамуының жаңа кезеңі басталады. Бұл кезеңде бала ана тілінің көлемінде біраз сөздерді, атауларды меңгереді. Жанұяда жақсы тәрбие алған баланың осы уақыттағы сөздік қоры 800-1000-ға дейін жетеді. Бала кішкентай өлеңдер мен ертекектерді тез жаттап алатын болады. Бұл айтылғандар оның барлық психикалық процестерінің дамуына (қабылдау, ес, ойлау, ерік т.б.) қолайлы жағдайлар болып табылады.

БӨКЕЙХАНОВ ӘЛИХАН (1866-1937) – қазіргі Қарағанды облысының Қарқаралы ауданында туған. 1888 жылы Омбы техникалық училищесін, 1894 жылы Санкт-Петербургтегі Орман-техникалық институтының экономикалық факультетін бітірген. Кейіннен Омбыдағы орман шаруашылығы училищесінде сабақ береді, ғылыми жұмыспен айналыса бастайды. Ол «Россия. Общее географическое описание нашей Родины» атты

18 томдық іргелі ғылыми еңбектің авторларының бірі. Семей облысынан бірінші Мемлекеттік думаға депутат болып сайланады. Революциялық жұмыстары үшін бірнеше рет түрмеге қамалады. 1905-1907 жылдары Омбы Кадет партиясының губерниялық комитетіне мүше болады. «Иртыш», «Голос степи» газеттерінің редакциясында істейді. 1913 жылы А.Байтұрсынов, М.Дулатовтармен бірге «Қазақ» газетін ұйымдастыруға ат салысады, бүкіл ресейлік земство одағының жұмысына қызу араласады. (1916) Ақпан төңкерісінен кейін Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің жұмысына қатысып, Торғай облысының комиссары болады, 1917 жылы кадет партиясы қатарынан шығып, басқа қазақ зиялыларымен бірге Алаш партиясын құрады, жаңадан құрылған Алашорда үкіметінің төрағасы болып сайланады. 1919 жылдан бастап баспагерлік жұмыспен айналысады. 1920 жылы ҚазАССР Бірінші Кеңесінің съезіне құрметті қонақ ретінде қатысады. 1937 жылы халық жауы ретінде тұтқындалып, өлім жазасына кесіледі. 1989 жылы КСРО Бас прокурорының шешімімен толық ақталады.

Оның әр жылдары түрлі тақырыптың төңірегінде жазған шығармаларынан ұлт психологиясына қатысты, сондай-ақ психология ғылымының кейбір теориялық қағидаларымен тоқайласатын түйіндерді көптеп кездестіруге болады.

Ғалым бұл арада әр халықтың өзіндік әдет-ғұрпы, дәстүрі, салты, ұлттық мінез бітістері, әлеуметтік сезімдері мен көңіл күйлері, алуан ойла-

ры мен талап-тілектері, яғни рухани өмірдің сан қилы жақтары мен қымқиғаш қайшылықтары болатындығын үнемі ескертіп отырады. Бұл жөнінде оның ой-түйіндері төмендегі жолдардан жақсы байқалады. «...Түрік затты халықта біздің қазақтай бір жерде тізе қосып отырған іргелі ел жоқ... Анық түрік затты халық біздің қазақта... Қазақ халқы түптен келе жатқан зорлық, тепкіде өскен...» Ғалымның ұлттық психология мәселелерінен кейін сөз еткен психологиялық түйіндерінің негізгі желісі – жалпы психологияның теориялық қисындарының төңірегінен табылады. Бұл жөнінде ол: «Ақыл да, ұсталық та оқумен, істеумен жүре ұлғаяды... Халық ісін орнына салуға көп ақыл, көп қызмет, көп жылғы шебер істеген әдіс керек... адамның хайуаннан айырмашылығы – ойлай, сөйлей алатындығы, имандылықпен имансыздықты, ұят пен ар-намысты түсіне де сақтай да білетіндігінде». Ә.Бөкейханов еңбектерінде адамның тіршілігі үшін іс-әрекетпен айналысу жәйі, бұл жолда оқу-білім, шеберлік, айла-тәсіл, дағдының қажеттігі ерекше сөз болады. Адам баласы,- дейді ол, – үнемі ізденіс үстінде, жалықпай, талмай, әрекет еткенде ғана мақсатына жете алады, өмір үнемі күрес, бірлесіп тіршілік ету, бұл үшін шеберлікке, айла-тәсілге жетілу қажет... Кім шебер болса, жалықпай-талмай ізденсе, бірігіп, тізе бүгіп іс қылса, ғұмыр бәйгесі соныкі... Әр нәрсенің амалын біліп, өз орнына жұмсаса, іс көркейеді... Адам шеберлігі араласып іс қылмаса, таудай алтын – бір өлі қазына... Тіршілік, ғұмыр белгісі – алыс-тартыс, арбау, әдіс... «Қай заманда болма-

сын енжар, бұйығы адамға өмір сүру қиын, өйткені... жылап мұратқа жетемін деу аш түйенің күйсеуі болады... Заманың түлкі болса, тазы болып шал» дегендей, кейбір мансап иелері адамгершілік-имандылықты белінен басып, өздерінің мақсатына жетіп отырады, бұларды адам деп айтуға болмайды. Олардың әрекетінің хайуаннан еш айырмасы болмайды. Өйткені, бірін-бірі жеген, бірін-бірі алдаған, бірін-бірі аңдыған, бірінен-бірі кек алған хайуан тұрмысы, салты» дейді.

Туған халқы үшін қызмет ету – азаматтық қасиет, абыройлы іс. Ол үшін адам оңы мен солын аңғаруы, білім-ғылымды терең меңгеруі тиіс. Сонда ғана адамшылығы да, ақыл-ой өрісі де өз дәрежесінде болады, сөзі мен ісі бір жерден шығатын болады. Ақылды болу сондай қиын. Ол үшін көп оқып, зейінді болса кісі білімді болады. «Адам баласы қылып жүрген іс, ой-ақыл болып басталады, адамды бала тапқан қатындай қинап, сөз болып сөйленеді, иә жазылады, ақыл сөз сонан соң барып іске айналады. Не жұмыс қылсақ: осы үшеуі: ақыл, сөз, сана талқысынан өтпей жұмысқа айналмайды. Ақылды сөз қылу сондай қиын... Сөзді іс қылмақ мұнан неше есе қиын.

БУГЕР-ВЕБЕР ЗАҢЫ (кейде – Вебер заңы) – белгілі бір сенсорлық жүйе соған бейімделген тітіркендіргіштің шамасына I айырым табалдырығының ΔI тура пропорционалды тәуелділігі: $\Delta I/I = K(const)$. Психофизикалық заң түйсіктің күшін болар-болмас өзгертетін тітіркендіргіштер шамасының алғашқы негізгі шамасына жетілдіретін тұрақты қа-

тынасын білдіреді: I – тітіркендіргіштің алғашқы негізгі шамасы, AI – оның өсімшесі, K-тұрақты (константа). Бір өлшемдес сенсорлық тітіркендіргіштерді саралау жағдайы үшін белгіленеді. Вебер қатынасы деп аталған K коэффициенті әр алуан сенсорлық тітіркендіргіштер үшін әртүрлі: дыбыс жоғарылығы үшін – 0,003; көрінетін жарық үшін – 0,02; дыбыстардың қаттылығы үшін – 0,09 және т.б. Ол түйсінудің болар-болмас өзгерісін алатындай болу үшін тітіркендіргіш ұлғаюы не кемуі тиіс болатын шаманы тіркейді. Бұл тәуелділікті XVIII ғасырда француз ғалымы П.Бугер анықтап, кейін оны неміс физиологі Э.Г.Вебер егжей-тегжейлі зерттеді. Бугер-Вебер заңының одан әрі дамытылуы және түсіндірілуі Фехнер заңы болып табылады (*қараңыз: Вебер-Фехнер заңы*).

БҰҚАР ЖЫРАУ ҚАЛҚАМАНҰЛЫ (1685-1777) – XVIII ғасырдың орта шенінде өмір сүрген Бұқар жырау өмірінің біразы хан сарайы маңында өткен. Ақын хан мен қараның іс-әрекетін таразыға салып, сан алуан өмір құбылыстарын ой елегінен өткізіп отырды.

Бұқар шығармашылығын зерттеушілер (М.Көпеев, С.Сейфуллин, Қ.Жұмалиев, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, С.Мұқанов, М.Мағауин, т.б.) оның ислам дініне аса қанықтығын, осы діннің насихатшысы болғандығын, мұны ел басқарудың, халықты бір-бірімен жақындастырып, татуластырудың басты құралы деп түсінгенін ескертті.

Әрине, сөз болып отырған кезеңде қазақ қоғамы экономикалық даму,

ғылым-білім жағынан төмен дәрежеде еді. Тек хан, сұлтан, қожа, молдалар ғана хат танытын. Оқудың өзі де ислам идеясына белшесінен батқан діни кертартпа схоластикалық ұғым мен шарифат шырмауында болды. Бұқар секілді үстем таптан шыққан бірен-саран адамдар ғана сол кезде Орта және Таяу Шығыс елдеріне барып, арабтың тілі мен поэзиясынан, философиясы мен дін ілімінен сусындайтын, орта ғасырлық шығыс авторлары жазған ғылыми трактаттарды оқып, ой-санасын көтеретін. Діни – философиялық толғаулардың біршама биігінен көрінген Бұқардың да сол кездегі білімділердің бірі болғандығына күмән жоқ.

Бұқар өлеңдері арқылы қазақ даласындағы әлеуметтік, қоғамдық-саяси мәселелердің бет пердесі ашыла түседі, ол қоғамдағы барша халыққа бірдей былайша ақыл айтады: дүние кезек, мұнда мәңгілік байлық та, жарлылық та, көптік те, жалғыздық та жоқ, сондықтан кезекті дүниенің сипатына орай өмір сүр. Адам халықпен бірге жасайды, оларша жұртпен қосыла қоғамға қажетті игіліктерді өндіреді, адам табиғатында белсенді тұлға, әлеуметтік қайраткер. Адамды адам ететін оның ортасы, тәлім-тәрбие. Бірақ «бір биеден ала да, құла да туады». Адамзаттың баласы, Атадан алтау тумас па, Атадан алтау туғанмен, Ішінде оның біреуі, Арыстаны болмас па? Арыстанның барында, Жорғасы болса мінісіп, Торқасы болса киісіп, Торламалы қамшы алып, Толғап дәурен сүрмес пе?!, деп ол бес саусақтың бес түрлілігі сияқты адамдар бір-бірінен жеке сипат қасиеттерімен ажыратылып отыратын-

дығын, бұлардың ішінде көреген, білгір, озық ойлы ақылдысы да, ойсыз ақымағы да, ел билеуге, халыққа көсемдік етуге жарайтын-жарамайтындары да болатындығын айтады. Таланты зор ерен қабілетті әлеуметтік өмірде елеулі рөл атқарып, қоғамдық прогресті шама-шарқынша тездетуге себепші болатын пенделер де кездесіп отырады, дейді жырау. Осындай барша жұрттан өзгеше жаратылған адамның біріне ол Абылай ханды жатқызады: Жұлдызың туды-ау оңыңнан, Жан біткен еріп соңыңнан, Он сан алаш баласын, Аузыңа құдай қаратып, Жусатып тағы өргізіп, Жұмсап бір тұрсың қолыңнан. Әрине, бұл жерде жырау Абылай секілді хандардың қоғамдағы рөлін асыра бағалап, барша халықтың игілікті ісін бір кісінің басына үйіп-төгіп, қазақ қоғамының прогресін тек Абылайдың іс-әрекетімен түсіндіргісі келеді, оның жеке басын асыра мадақтап, оған құдайдай табынады. (Жеті күн кіріп ұрысқа өлімге басың байладың, жетім мен жесірге ешбір жамандық қылмадың).

XVIII ғасырдағы жоңғар шабуылынан үлкен зардап шеккен қазақ елі енді тек бейбіт өмірді аңсады. Бұл жағдайды дұрыс түсінген Бұқар Абылайдай тынымсыз жорық жасап, ел берекесін кетіріп жатқан ханға халықтың өзара бірлігін сақта, жаугершілікті қой, деп ақыл-кеңес береді: Соғыссаң кетер сәніңіз...Жаулық жолын сүйменіз, – деп жырау мал мен жер үшін босқа қан төгуге қарсы шығып, Абылай ханның соғыс саясатын бүкіл елдің жақтамайтынын ескерте келіп, жұрт тілегіне қарсы іс қылу, ел ойынан шықпау жақсылыққа апар-

майтынын, көрші елдермен алыс-беріс жасап, жауласпай бейбіт өмір сүрудің қажеттігін, әсіресе, орыс елімен дос болып, оған арқа сүйеу керектігін ескертеді. Мәселен: Ашуланба, Абылай, Өтіңменен жарылма, Өкпеңменен қабынба, Орыспенен соғысып, Басына мұнша көтерген, Жұртыңа жаулық сағынба! – деген жолдар Бұқардың жоғарыда айтқандарын онан сайын бекіте түседі. Хан халқын сыйлап, жұрттың айтқанымен санасып отыруға тиіс, жақсы ханды халқы да қадірлейді, хан халық тілегінен шықса, қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтындай заман орнайды, деп жырау жаппай үйлесімділік (гармония) теориясына ұқсас жаңсақ қорытынды жасайды. Ханның жақсы болмағы, Қарашаңның елдігі...Ел иесі құт болса, Ауыл ала болмайды.

Халқымыз ежелден туысқандық ынтымақтастыққа, ағайынгершілікке ерекше мән беріп келген. «У ішсең руыңмен» деген заманда өмір сүрген қарт таптық белгілерді айыра алмай, ағайындардың ынтымақтасқан ауыз бірлігін, «бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаратындай» мықты топ болуын ғана аңсаған. Ағайынның аразы, Ердің сәнін кетіретер...Бұл жалғанда бір жаман, Ағайынның аласы...Айыра алмай жат өлсін. Жат бойынан түңілісін, Бәріңіз бір енеден туғандай болыңыз.

Жырау ағайын татулығы, елді берекелі ететін, ең басты нәрсе екендігін айтып «ағайын тату болса, жат жанынан түңілер» деген халық мәтелін құптай, халықтың тату-тәтті өмір сүруін армандайды. Дегенмен психология ғылымына қатысты қызықты тұжырымдар жырау шығарма-

шылығында көптеп кездеседі. Солардың бірі – Бұқардың адамның жас ерекшеліктеріне берген сипаттамасы. Жырау әр жастағы адамдардың көңіл күйі, сезім эмоциялары, мінез-ерекшеліктері, түсінік-талғамдары, сенім, қызығулары, әдет-дағдылары бірдей болып келмейтіндігі жөнінде де қызықты пікірлер айтқан. Мәселен, жас кезеңдерінің ішінде жігіттік пен кәрілік шаққа ол ерекше көңіл бөлген. Соңғы жайт жұрттың назарын күні бүгінге дейін аударып келе жатқан мәселе. Монографиялық еңбектерде егде – кәрі адамдардың психологиялық ерекшеліктерін ғылыми талдау беріліп, буржуазия ғалымдары уағыздайтын кәрілік адам өмірін солу, сөну шағы дейтін пікірлердің шындыққа жанаспайтындығы, адамға қолайлы психогигиеналық жағдайлар жасалатын болса, оның 100-120 жыл жасауға да мүмкіндігі болатындығы сөз болады. Мәселен, қазіргі геронтология (кәрілік туралы ғылым) қарт адамдар сәл нәрсеге реакция жасағыш, көңілшек келеді дейді. Оларда жұрттың сын-ескертпелеріне төзе бермейтін, өткендегіні көп аңсайтын, өзі сөйлеп, мұны жұрттың тыңдай бергенін жақсы көретін сипат қасиеттердің жиі кездесетіндігін айтады.

Қазақ ақын-жырауларының ішінен кәрілік құпиясын ерекше үңіле қараған, адамның бірі – осы Бұқар. Оның бұл арадағы тұжырымдары мен топшылаулары жоғарыда біз айтқан геронтология ғылымы белгіленген қағидалардан онша алшақ жатпайтынын аңғаруға болады. Мәселен: ...Сексен бес жасқа келгенде,

Екі қара көзді алар, Ауыздағы сөзді алар, Бойындағы әлді алар, Бетіндегі нұрды алар, Бойындағы шырды алар, Аузындағы тісті алар, Өлмегенде нең қалар?! Токсан бес деген тор екен, Дәйім жанның қоры екен, Қарғиын десең екі жағы ор екен, Найза бойы жар екен, Түсіп кетсең түбіне, Түбі жоқ терең көл екен, Ел қонбайтын шөл екен, – деп жырау адам қартайғанда іс-әрекеттен қалып, қуаты кемитінін, дене қуатының әлсіреуімен қатар жүйке жүйесі қызметінің, сана-сезімін төмендететінін, әсіресе, жарлы-жақыбай адамдардың қартайып қалжыраған кездерде жайлы жатып тұруға, өзін-өзі күтуге шамасы келе бермейтіндігін ескертеді.

Жырау дана қариялардың қылықтарын жастарға үлгі етеді. Ол қарт адамдар өмірдің үлкен өткелінен өткен, көпті көрген, тәжірибелі келетіндіктен олардың ақыл-кеңестері, жастардың сана-сезімінің, ой-өрісінің қалыптасуына зор ықпал ететінін де айтады. «Елу бес жасқа келгенде, Жақсы болсаң толарсың, Жаман болсаң маужырап барып соларсың», – дегенде Бұқар жырау жас мөлшері шамалас адамдардың психологиясы да түрліше болып келетіндігін, мәселен, кейбір ерік-жігері күшті адамдардың 50-60 жасқа келсе де қартая қоймайтындығын, ал жастайынан бос белбеу, өз тізгінін жіберіп алған кейбір жандардың күнінен бұрын қаудырап, қаусаған шал болып қалатындығын ескертеді.

Жырау адам психологиясындағы жағымсыз жақтарды, мінездегі міндерді көрсетуге шебер («Қайырымсыз итке мал бітсе, саумал бермес ішу-

ге, байдан қайыр кеткен соң, мал біткенмен не пайда?!») Ол қатал қайырымсыздықты, пейілі тар малжанды сарандықты сынайды, адамдардың мұндай жаман қасиеттерден аулақ жүріп, олардың кең пейіл, елгезек, қайырымды болуын тілейді. Баймын, батырмын деп мақтанба, айналаңдағылармен санас, бір-біріңмен тату-тәтті өмір сүр дейді.

БІЛІМ (ағылш. *knowledge*) – тұлғаның белгілі бір жүйемен қалыптасқан ұғымдарының, деректері мен пайымдарының т.с.с. мәселеге немесе құбылысқа байланысты нәтижесінің жиынтығы. Б.- ақыл-ойдың іс-әрекетін объективті шынайылықты тәжірибе арқылы бейнелеп дәлелдеуге жетелейді. Б. сана, танымдық үрдістер, ақиқат, ғылым т.б. күрделі де терең ұғымдармен тығыз байланысты, әрі солар арқылы анықталады. Б-ді танымдық деңгейіне қарай, шындықты жан-жақты қамтуына, терең мәніне, жете бейнеленуіне, дәйектілігі мен дәлдігіне қарай мынадай түрлерге бөледі: тұрмыстық Б., ғылымға дейінгі Б., ғылыми Б., эмпирикалық Б. және теориялық Б. Б-нің қай түрі болсын, адамзат тәжірибесінің негізінде дамиды. Б-ді психологиялық тұрғыдан зерттеген ғалымдар: Т.Куни, М.Полани, М.Лютер, И.Фихте, Б.Еникеев, А.Пятигорский (1966), Н.Мусхелишвили мен Ю.Шрейдер (1998), В.П.Зинченко т.б.

БІЛІМ БЕРУ – тұлғаның шығармашылық мүмкіндіктері мен қабілеттіліктерін дамытатын, дағдылар мен танымдық үйренулерді қарастыратын ғылыми – білім жүйелерін меңгеру үрдісі мен нәтижесі – түрлі деңгейлер мен бағыттылықтағы мемлекеттік стандарттар және білім беру бағдарламалары мен оларды іс жүзіне асыратын жүйелерінің жиынтығы. Б.б. тұлға психикасының жан-жақты дамуын қалыптастыратын дағдылар, үйренулер және білімнің, шығармашылық жұмыс тәжірибелері, эмоционалдық-еріктік қатынастар тәжірибесінің психологиялық-педагогикалық бейімделген жүйесі; оқыту кезінде оқушының меңгеруге тиісті тәжірибелік үйренулер мен дағдылардың, ғылыми білімнің, эстетикалық идеялардың жүйесі, яғни психиканы дамытудың негізгі жолдарының бірі.

БІЛІМДІ МЕНГЕРУ – белгілі уақыт аралығын талап ететін үрдіс. Б.м. арқылы тұлға психикасы және дене тәрбиесінің мазмұнын жан-жақты, әрі терең ұғынады. Б.м-ге ұмтылдыратын түрткілер (мотивтер) адамның жас ерекшелігіне байланысты өзгеріп дамып отырады. Жасы өскен сайын мотивтерінің түрлері мен мазмұны да дамиды. Б.м. адамның танымдық әрекеттерін ұйымдастыруға да тәуелді.

ВАЛИДТІЛІК (жарамдылық) – барлық өлшеу процедурасының В-гі алынған нәтижелер өлшенетін объектілер қасиетіне қатысты біржақты (орнықты) болып табылады, яғни өлшеу пәніне қатысты болады. В. статистикалық аппараттан тәуелді емес, дифференциалды психологияның теориялық аппаратаның даму деңгейімен байланысты. В-тің сенімділіктен айырмашылығы – өлшеудің «объектісі» мен «пәні» ұғымдарын айырумен байланысты түсіну керек. Сенімділік – объектіге қатысты өлшеу процедурасының орнықтылығы. Сенімділік міндетті түрде валидтілікті болжамайды. Психологияда мына жағдай жиі кездеседі: зерттеуші алдымен өлшеу процедурасын ұсынады, оның сенімділігін көрсетеді, ол объектілерді орнықты айыра алатын қабілеттілік, ал валидтілік сұрағы ашық қалады. Мыс., сыналушы А инструкцияны стимулды объектіні салмағы бойынша салыстыру деп түсінеді, ал сыналушы В өлшемі бойынша деп түсінеді. Егерде өлшеу процедурасы сол объектілерге қатысты қайталанса, онда ол объек-

тілерге қатысты орнықты мәліметтерді береді. Бірақ та, «салмақ» түсіну шкаласы не «өлшем» шкаласы жайлы валидті мәліметтерді бермейді. Сенімділік қажет, бірақ ол В-тің жеткілікті шарты бола алмайды. В-тің келесі түрлері болады: *эмпирикалық, конструктивті, конвергентті және дискриминантты, экспертті эмпирикалық валидизация. Эмпирикалық В. тестің мазмұнды В-гі эксперт есебінен жүрсе (тест тапсырмасының өлшеу пәнінің мазмұнына сәйкестігін орнату), эмпирикалық В. статистикалық корреляциялау көмегімен жүргізіледі, мәндердің екі қатарының корреляциясы есептелінеді – тест бойынша балдар және В. критериясы ретінде алынған сыртқы параметр бойынша балдар көрсеткіштері есептелінеді. Егерде корреляцияның мәнді коэффициенті алынса, онда екі міндет шешіледі, ал корреляция жоқ болса, онда анықталмағандық туындайды: процедураның өзі валидті емес (тестік балл, мыс., оператордың стресті орнықтылығын бейнелейді) немесе психикалық қасиет пен әлеуметті мәнді көрсеткіштердің (стресті орнықтылық авариялы жағдай процентіне эсер етпейді) арасындағы себепті-салдарлы байланыс жайлы гипотеза дұрыс емес. Сонымен әлеуметтік-прагматикалық критериялар валидтілік-тиімділікті өлшеуге мүмкіндік береді.*

Конструктивті В. берілген қасиетті өлшеуде белгілі В. пен процедура жүргізілсе, онда ол көп жетістік береді. Бірақ бұл жағдай өте сирек кездеседі. Зерттеу гипотезасы өлшенетін

қасиет жайлы теориялық түсініктер негізінде қойылады, олардың бекулері қойылған конструктың В-гін көрсетеді, яғни тестің конструктивті В-гін көрсетеді.

Конвергентті және дискриминантты В. өлшенетін фактордын пункттеріне сәйкестікті тестің конвергентті В. қамтамасыз етеді. Иррелеванттық факторларға қатысты пункттерді теңестірумен қамтамасыз ететін дискриминантты В. жатады. Эмпирикалық түрде ол өлшенетін қасиеттен тәуелсіз тестің мәнді корреляциясының жоқ екенін көрсетеді. Мыс., Айзенк теориясы тұрғысынан Тейлор тесті релевантты фактор – «нейротизмге» қатысты конвергентті В-гі болса да, «экстрроверсия-интроверсия» факторына қатысты дискриминантты В-ке ие емес.

Экспертті эмпирикалық валидизация тест мазмұнын экспертті анализдеуден айырмашылығы сол, экспертті эмпирикалық валидизацияда эксперт тестпен емес сыналушылармен жұмыс жасайды. Эксперттер сыналушыларды стандартты бақылауды қамтамасыз етулері керек, бірақ оларда мүмкін бола бермейді. Сондықтан да практикада субъективті бағалау қолданады. Бұрынғы Кеңес психологиясында «жеке адамды топтық бағалау» деген ат алған. Топтық бағалау валидті информацияның қайнар көзі болу үшін, бағалаушылар сыналушының келісімін алуы керек. Егерде топтық бағалау өзі сенімділікті таппаса, онда ол тестің В-гін тексеруде валидизация критериясы ретінде қолданылмайды. В.-тің ерекше мәселесі адамның белсенділігін пси-

ходиагностикада объект ретінде арақатыстырумен байланысты. Оны «дұрыстық» негізімен қамтамасыз ету мәселесі деп түсінеді.

Өзіндік есептің дұрыстығы тәуелді болатын психологиялық факторларға жататындар: 1. Білім факторы. Сыналушыда аз болсын, көп болсын мынадай түсініктер болады: а) тестегі мінез-құлық факторлары сыналушыда шынында да бар ма? б) ой-пікірде жазылған нақты мінез-құлықтың артында қандай жеке басты қасиет психолог үшін жасырын жатыр? в) бұл қасиет әлеуметтік жетістікпен қандай арақатыста болады? 2. Әлеуметтік қажеттілік – сыналушы өзі жайлы әлеуметтік құптайтын информацияны береді. 3. «Индивидуалды әдеп» факторы. «Мен» концепциясы және «мен бейнесі» қатысады, сыналушы тест кезінде осы әрекет тактикасын қолданады. В.-ті тексеру жолдары: 1. Диагностикалық конструктың теориялық анализі, тестен өтетін психикалық қасиеттің концепциясын жасау. Өзара байланысқан диагностикалық конструктардың жүйелерін табу (әдебиеттің көмегімен).

Онда жаңа диагностикалық конструкт белгілі бір құрылымды-функционалды байланыстармен, қатынастармен сипатталады. Конструктивті В-ті тексеру арқылы корреляциялық эксперимент нәтижелерін прогноздау. 2. Әртүрлі мінез-құлық жағдайында көрінетін конструктың шамаларын тіркейтін біржақты көрсеткіштер-эмпирикалық индикаторлар жүйесін жасайтын теориялық конструктың құрамдас бөлігін табу. Тест пункттерін құрастыру. 3. Әдістеменің тиім-

ділігін – валидтілікті тексеру үшін релевантты әлеуметтік прагматикалық критерияны жасау. 4. Критериялы мән көрсеткіші: тестінің жақындағы бар психологиялық тестінің нәтижелері белгілі арнайы таңдалған сыналушыларда корреляциялық зерттеуді (немесе квазиэксперимент) өткізу және жоспарлау. Қажет жағдайда тестің конструктивті валидтілігін тексеру мүмкіндігін алу мақсатымен қосымша тест жүргізу. Эмпирикалық индикаторлардың дұрыстығын бағалау. 5. Нәтижелердің дұрыстығын зерттеу, эмпирикалық индикаторлардың дұрыстығын бағалау. 6. В. пен дұрыстық критерияларына қанағаттанбаушылық туындаса, онда ол пункттерді алып тастау. Валидті пункттерден тұратын қысқарған шкалалар үшін сенімділікті өлшеу. Егерде сенімділік төмен болса, онда психолог 1 сатыға қайта оралады – теориялық түсінікті нақтылайды.

ВЕБЕР-ФЕХНЕР ЗАҢЫ – түйсіну күшінің (E) тітіркендіргіштің физикалық қарқындылығына (P) логарифмдік тәуелділігі: $E = \kappa \log P + C$, ($S = K \lg i + C$) мұндағы κ мен c осы сенсорлық жүйемен анықталатын қайсыбір тұрақтылар. Бұл тәуелділікті Вебер заңының және түйсінулерінің әрең байқалатын айырмашылықтарының субъективтік теңдігі туралы қосымша ұйғарымның негізінде неміс психологі және физиологі Г.-Т.Фехнер тұжырымдады. Эмпириялық зерттеулер мұндай тәуелділікті тітіркендіргіштің қабылданатын мәндерінің диапазонының ортаңғы телімі үшін ғана қуаттайды. Вебер-Фехнер заңына, әдетте, бұл тәуелділік логарифм-

дік сипатта емес, дәрежелік сипатта болады дейтін Стивенс заңы қарама-қарсы қойылады. Вебер-Фехнер заңы бойынша тітіркендіргіштердің күші геометриялық прогрессия жолымен көбейсе, одан туындайтын түйсіктер, арифметикалық жолмен өсіп отырады. Мұны $E = i/P$ мұнда E – сезгіштік, i – тітіркендіргіштер күші, P – тітіркендіргіштер табалдырығының өлшемі. $S = \kappa \log i + C$ мұндағы S – түйсіктің жиілігі, K – тітіркендіргіш күші, κ , C – тұрақтылар (константалар). Бұл екі формуланы Ю.М.Забродин ортақ мәнге келтірген.

ВЕРБАЛДЫҚ ҮЙРЕТУЛЕР – сөздің ықпалы арқылы іске асатын: ережелер, түсіндірулер және сөздің көмегімен бейнелейтін қылықтар, т.с.с; нақты заттылық әрекеттерге қатысыз (*сынақ және қателесу әдісі*), шартты рефлекторлық) немесе операнттық үйретулер. В.ү. адамның өмірлік тәжірибені, білімдерді, ептіліктерді және дағдыларды сөздік инструкцияның және түсіндірулердің көмегімен игеруі, музыканы қабылдау.

ВЕРТГЕЙМЕР МАКС (1880-1943) – неміс психологі, гештальт-психологияның негізін қалап, психологиядағы ассоциативтік бағытты сынға алған. Сананың тұтас образдары (гештальттар) жекелеген сенсорлы элементтерге бөлінбейтінін эксперимент жүзінде дәлелдеп, қабылдаудың бірқатар заңдылықтарын ашқан. Сондай-ақ шығармашылық ойлау, инстинкт, музыка әуендерін қабылдау т.б. мәселелерді зерттеген. Негізгі еңбектері: «Гештальтпси-

хология мәселелері» (1910), «Продуктивтік ойлау» (1943).

ВЕСТИБУЛЯРЛЫҚ АППАРАТ – лат. *вестибулум* деген сөзі, қаз. *кіреберіс* деген мағынада. Статикалық түйсіктердің рецепторлары ішкі құлақтағы вестибулярлық аппаратта орналасқан. Кіреберіс аппараты – ішкі құлақта орналасқан, адамның кеңістікте қандай күйде екенін, тепеңдікті сақтайтын, яғни денені, бастың түрлі жағдайдағы – шалқайған, еңкейген және айналған кезін сездіретін ағза.

ВИБРАЦИЯ – лат. сөзі, қаз. *діріл* деген мағынаны білдіреді. Вибрациялық түйсіктер қозғалған дененің ауаны толқытуын бүкіл өн бойымызбен сезінген кезде пайда болады. Негізгі талдағыштары (түйсіну мүшелері) сау адамда көбінесе өздерінде бұл түйсіктердің болуын байқамайды. Көзі, құлағы, тілінен бірдей айырылған американдық Елена Келлер мен орыстың ғылыми қызметкері Ольга Скороходованың өмірі мен шығармашылық әрекеті талдағыштардың адам таң қаларлық жағдайда бір-бірімен байланысатындықтарын, әсіресе мұнда вибрациялық түйсіктердің маңыздылығын көрсетеді.

ВЫГОТСКИЙ ЛЕВ СЕМЕНОВИЧ (1896-1934) – әлемдік психологияда әйгілі кеңес психологі. Оның жасаған жоғары психикалық функциялардың дамуында мәдени-тарихи концепциясының теориялық және эмпириялық мүмкіндіктерінің маңызы өте зор. Л.С.Выготскийдің көптеген еңбектері балалар мен педаго-

гикалық, арнайы және клиникалық психологияның өзекті әрі іргелі мәселелерін қамтиды.

Адам жан дүниесінің сыр сипатын терең зерттеген Л.С.Выготскийдің адам психикасының мәдени-тарихи дамуы және «бала дамуының жақын арадағы аймағы» деп аталатын тұжырымдары айрықша атап көрсетуді қажет етеді. Мәдени-тарихи теория туралы Выготский іліміндегі жүйе, ең алдымен, адамның әлеуметтік өміріндегі тіршілік бейнесі қоғамның даму дәрежесіне, екіншіден, ондай даму деңгейі сол әлеуметтік өрістің заттарды ұстап-тұтыну деңгейіне тәуелді, үшіншіден, адамның жарық дүниеге келуінен өмірінің соңғы кезеңіне дейін ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде қалдыратын өмір тәжірибесіне, іс-әрекеті мен мінез-құлық бейнесіне, бір сөзбен айтқанда, бүкіл жан дүниесінің өзгеріп өрістеуіне, қалыптасуына ықпал етіп отыратын тарихи фактор ретінде қарастырылады. Сондай-ақ баланың дамуы мен өсіп жетілуі, кәметке толып, азаматтық қасиетке ие болуы, кісілік сипаттарының жетілуі де өрістеп отыратын тарихи жағдайларға, әлеуметтік ортаға байланысты.

Л.С.Выготскийдің психология ғылымында ерекше орын алатын теориясы – бала дамуының жақын арадағы аймағы деп аталады. Бұл теорияның түпкі мәні – баланы тәрбиелеп оқыту, оған білім беріп, дүниетанымын қалыптастыру үнемі оның табиғи даму деңгейінен оздырып отыруды талап етеді. Мұндай талап, біріншіден, баланың психикасын, оның жан дүниесінің дамуын, ақыл-ой деңгейін өрістетіп жетілдіреді, білім алуға же-

телейді, оны өздігінен ойлантип-толғантуға, әрбір зат пен құбылыстың мазмұн-мағынасын пайымдай білуіне жетектеп отырады. Бала оқу-тәрбие үстінде өз санасын неғұрлым күрделендіріп, заттар мен құбылыстар арасындағы себепті байланыстарды зерделей танитын міндеттерге машықтану керек.

Егер табиғи дамуда баланың психикасы күрделеніп, сана-сезімі жетілетін болса, ал оқу-тәрбие жұмыстары арқылы оның дүниетанымы мен білімінің шеңбері кеңейеді. Оның дамып жетілуі, сыртқы ортадан түйсініп, қабылдаған, көріп білгендерін ой елегінен өткізіп, санасының өрістеуіне әсер етуі сыртқы факторлардың (экстериоризация) ішкі факторларға (интериоризация) айналуымен белгіленеді. Осы жайт Л.С.Выготскийдің адамның мәдени-тарихи дамуы жайындағы теориясының мәнісінен туындайды.

Л.С.Выготский теориясының енді бір ерекшелігі: баланың айналасындағы адамдармен қарым-қатынас жасауда тарихи тәжірибелерді, тыныс-тіршілік шындығын өзгелердің сөзінен, тәлім-тәрбие өнегесінен жанамалай үйренуі. Осылайша, бала өзінің дербестігін, жеке басының психикалық қасиеттерін өрістетеді, әлеуметтік ортадан меңгерген білімі мен әр алуан мағлұматтары оның ішкі дүниесінің, психикасының дамуындағы ең жоғарғы функция, яғни болмыстың бала санасындағы бейнеленуі деп аталады.

Баланың басынан кешірген әр қилы оқиғалар мен болмысты белгі, таңбалар ретінде танып-біліп, мән-жайын түсінуі оның жан дүниесін байыта-

ды, яғни мұндай процесс баланың әрбір нәрсенің мазмұнын өз ойымен, ақылмен пайымдай білуін қалыптастырады. Выготскийдің айтуынша, дамудың осы жолы бойынша материалдық (заттық) дүние жоғары психикалық қызмет арқылы мәдени факторға (оның бейнесіне) айналады. Сондай-ақ жаттаудың сөздік-мағыналық еске айналуы, нәрселердің бейнесін көз алдына келтіріп елестетуі – сол зат жайындағы ойлау әрекетіне алып келеді, немесе бұлар шығармашылық қиялға айналады: қарапайым қимыл-қоғалыстар ерікті қимыл-әрекеттерге ауысады. Жоғарыда айтқанымыздай, ішкі процестер толығымен сыртқы әсерлер нәтижесінде пайда болып, қайтадан ішкі процестерге (интериоризация) айналады. Психикалық құбылыстардың пайда болуы туралы осы пікір, баланың мәдени дамуындағы кез келген функциясының сыртқы көрінісінің сахнаға шығуы екі түрлі бағытта анық байқалатынын көрсетеді. Оның бірі – әлеуметтік сипатта, екіншісі психологиялық сипатта көрініп отырады. Даму процесіндегі мұндай психикалық заңдылық алдымен адамдардың өзара қарым-қатынасы арқылы өріс алса, жақсы байқалады. Л.С.Выготский «Жоғары психикалық функциялардың даму тарихы» дейтін еңбегінде (1931) осы пікірін одан әрі жалғастыра түсіп, «баланың жоғары психикалық функциясы әлеуметтік ортада ересектермен қарым-қатынас жасау арқылы туындап отырады, осы жағдайда ғана оның сана-сезімі өсіп жетіледі», – дейді. Л.С.Выготскийдің бұл тұжырымы «баланың дамуының жақын арада-

ғы» жайындағы қағидасына негіз болды.

Л.С.Выготский тарихи даму кезеңдерінде адам психикасының өзгеріске түсіп отыратындығын, әсіресе оның ойлауы мен сөйлеуінің өрістеу сатыларын жан-жақты іздестіреді. Осы тұжырымның мәні 1934 жылы жарияланған «Ойлау мен сөйлеу» деген еңбегінде қарастырылған.

Арнайы психология саласында Л.С.Выготский кемтар балаларды оқыту мен тәрбие істерінде тиімді жолдар арқылы елеулі табыстарға жетуге болатындығын ғылыми тұрғыдан ашып көрсетті. Оның зерттеу нәтижелері тек психологияға ғана емес, адамтану ғылымдарына қатысты өзге де ғылыми пәндер болып саналатын: дефектология, тіл білімі, психиатрия, өнер тану, этнографияның дамуына пайдалы үлесін қосты.

Выготский мектебінің өкілдері (Божович Л.И., Запорожец А.В., Левина Р.Е., Леонтьев А.Н., Лурия А.Р., Эльконин Д.Б., т.б.). Негізгі еңбектері: 6 томдық шығармалар жинағы (1982-1984); «Педагогикалық психология» (1926), «Қылықтар тарихының этюдтары» (1931), (А.Р.Луриямен бірге), «Өнер психологиясы» (1965), т.б.

ВУНДТ ВИЛЬГЕЛЬМ (1832-1920) – неміс психологі, физиолог және философ. Экспериментальды психологияның негізін салушылардың бірі. Психикалық-физикалық параллелизм теориясы оның психол. көзқарастарының негізі болды. В-тың филос. көзқарастарындағы Спиноза, Лейбниц, Кант, Гегель т.б. идеяларын өзара үйлестіру әрекетінің нәтижесі бей-берекет сипатта көрінді.

В. таным процесін үш сатыға бөлді: бірінші – күнделікті өмір тіршілігін сезім арқылы тану; екінші – зерттелетін нәрсеге әрқилы баға беретін ғыл. тұжырымдарды байыптай отырып тану; үшінші (сапалы түрде тану) – «метафизика» қарастыратын кез келген ғылымға филос. синтез. В. метафизиканың қарастыратын кез келген ғылымға филос. синтез. В. метафизиканың қарастыратын нәрсесі – болмыс – құндылықтың еркінше ыдыраған рухани системасы деген тұжырым жасады. 1879 ж. Лейпцигте тұңғыш психология лабораториясын ашқан структуралистік психологияның өкілі, халықтар психологиясын зерттеумен айналысқан. Еңбектері: «Физиологиялық психологияның негіздері» (1880), «Халықтар психологиясы» 10 том (1900-1920) т.б.

ВЮРЦБУРГ МЕКТЕБІ – сана психологиясын зерттеген бағыттардың бірі. Бұл мектептің негізін салушылар – О.Кюльпе және К.Бюлер, ал өкілдеріне жататындар – Н.Ах, А.Марбе, О.Зельц және т.б.

Вюрцбург мектебімен зерттелінген негізгі мәселелер:

а) ойлаушы субъектінің белсенділігін анықтайтын ұғымдарды шығару;

ә) ерекше психологиялық ақиқат ретіндегі ойлаудың қасиеттерін сипаттау және мазмұнын анықтау;

б) ойлау процесінің психологиялық механизмдерін түсіндіру.

Сәйкес әдістемені шығара отырып, Н.Ах ұғымдарды қалыптастырудың тәсілдерін таңдау процесі мен қолдану сипаты субъектімен шешілетін нақты міндеттерге байланыстылығын атап өтті. Осылайша, вюрцбург-

лық мектептің негізгі қосқан үлесі – «міндет» ұғымын енгізуі (В.Уайт). В.м. өкілдері интроспекция әдісін өзгертті. Субъектінің өзінің ішкі ойлары, елестері, күйзелістері жөніндегі есебі белгілі бір қойылған сұраққа жауапты іздеу, белгілі бір міндетті шешу жолымен жүрді. О.Кюльпе «Ойлау психологиясы» еңбегінде ойлау мен ерікті зерттеуде интроспекциялық әдісті қолданды.

Зерттеген мәселелері: «эмпирикалық ойлау» деп аталатын және формалдық логика заңдарына сүйенетін «таза ойлаудың» нақтылы жүзеге асуын көрсететін психикалық актілер мен күйлер. Н.Ахтың тағы бір қосқан үлесі – «детерминациялық тенденциялар» тұжырымдамасын шығарып, негіздеуі. Басқаша айтқанда, бұл – себептендіру теориясы. Адамның бойындағы осындай детерминациялық тенденциялары адамды түртіп отыратын, санадан тыс процестерге жатады.

Ойлау өзінен-өзі пайда болып қалыптаспайды. Ол тікелей сыртқы орта әсерінен пайда болады. Сезімдік елестер мен ойлаудың арақатынасын түсіндіруде бұлар мынадай пікірде болды. Өз-өздігінен сезімдік елестер

мен олардың кез келген үйлесімі тіпті оңай логикалық есепті шешіп бере алмайды. Себебі, есепті шешу үшін берілген міндеттің сезімдік көрінісінен тыс, одан еркін болатын, есептің (міндеттің) шарттары мен талаптары арасындағы қатынастарды ашу мен саналау маңызды болып табылады. В.м. өкілдері ойлаудың басқа психикалық процестерден өзіндік ерекшеліктерін көрсетті: тұтастылығы, белсенділігі, бағыттылығы, бейнесіздігі және т.б. В.м.-тің негізгі идеялары О.Зельцтің еңбектерінде жалғасын тапты.

Ол ойлауды интеллектуалдық операциялардың қызмет етуі ретінде анықтады. О.Зельц өз алдына ойлау іс-әрекетінің қандай да бір нәтижесінің жүзеге асуындағы интеллектуалдық іс-әрекеттің әрбір сатысының қызметін анықтау мақсатын қойды. Қатынастарды саналау әрекеті ретіндегі ойлауды түсіндіру үшін оның міндетті шешуде жүзеге асырылатын әрекет немесе операция ретінде қарастыру керек. О.Зельц міндетті шешу барысы мен тәсілдерін сипаттауда үш ұғымды енгізді: арнайы реакция, яғни берілген жайтқа қойылған мақсатқа сәйкес келетін объективті қажетті жауап.

ГАЛЛЮЦИНАЦИЯ (*галлюцинация*) – лат. сөзі, қаз. *қиялдану, шатасу* деген мағынада. Г. жүйке жүйесінің ауруға шалдығуына байланысты жалған, теріс, бұрмаланған бейнелердің туындауы. Г. елестеушілік (миға зақым келгендіктен көзге әр нәрсенің елестеуі, құлақтың жаңылыс естуі, мұрынның иісті айыра алмауы). Г. перцептивтік іс-әрекеттің патологиялық бұзылуы; берілген сәтте тиісті сезім органдарына әсер етпейтін объектілерді қабылдайды. Г. тысқары объектілердің ырықсыз, субъектіге тәуелсіз проекциялануынан және олардың кеңістік пен уақытта оқшаулануынан туындайды, осының салдарынан да осы кенеттен пайда болған бейнелердің нақты болмыста объективті қабылданатын заттар деп білінуіне әкеліп соғады.

ГАЛЬПЕРИН ПЕТР ЯКОВЛЕВИЧ (1902-1988) – Харьковтағы психологтар мектебінің мүшесі, ақыл-ой әрекетін жоспарлап қалыптастыру деген айрықша теорияның және психология пәнінің мәселесін диалектикалық-материалистік рухта шешу-

де субъект іс-әрекетінің бағдарлылығы ілімінің авторы. Г. теориясы педагогикалық психологияда, ересектерді оқыту психологиясында, педагогикалық төмендеп кеткен балаларды, интеллектің дамуын психодиагностикалауда кең өрісті қолданылады. Ұлы Отан соғысы жылдарында Г. іс-әрекеттік қатынас идеясын басшылыққа ала жараланғандардың қимыл-қозғалысын қайта қалпына келтірумен айналысқан. Г-нің біраз еңбектері нұсқа, зейін, инстинктер, психология тарихы т.б. сол сияқты бағыттарға арналған. Негізгі еңбектері: «Әрекеттің ақыл-ойлығы және ғылым пәні» (1974), «Психологияға кіріспе» (1976), т.б.

ГЕЛЬМГОЛЬЦ ҮШБҰРЫШЫ – ол бір түсті екіншіге қосу (араластыру) арқылы басқа түс алу үшін пайдаланатын үшбұрыш. Бұл үшбұрыштың әрбір қабырғасына толық спектр түстері жазылған. Үшбұрыштың жоғарғы төбесінде қызыл қошқыл (пурпур) түс, бір бұрышында қызыл, екіншісінде жасыл түс жазылған. Екі түстің қосылуынан пайда болатын басқа түсті табу үшін екі түс сызық арқылы жалғастырылады.

ГЕНЕТИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – генетика – шығу тегі «төркіні» дегенді білдіреді. Әдетте, даму психологиясы деп аталатын терминнің жақын синонимі ретінде қолданылады. Алайда Г.п-ға салыстырмалы психология саласы да кіреді. Г.п. көбінесе ересек организм мысалында қарастырылатын құбылыстарға негіз болатын даму процестерін зерттейді. Г.п. адамның генотипімен байланысты

психикалық құбылыстардың шығу тегін зерттейтін психология ғылымының саласы.

ГЕНОТИП (грек. *genos* – шығу тегі + *tipos* – форма, үлгі) – жасушаның немесе организмнің барлық гендерінің жиынтығы; басқаша айтқанда, нәсілдік нышандар жиынтығы; «Г.» термині және түсінігін енгізген ботаник В.Л.Иогансе (1909). Амер. Генетик Т.Х.Морган гендердің хромосомдарда болатынын көрсетіп, нәсілдіктің хромосомдық теориясын ұсынды (1912). Гендер дезоксирибонуклеиндік қышқылдардан (ДНК) тұрады; адамның гені шамамен 50000 – 100000 структуралық гендерден тұрады, олар белок молекулаларын кодтайды (структуралық белоктар және ферменттер). Хромосомдағы гендердің алатын орнын *локус* деп атайды. Бір популяциядағы (тұтас немесе белгілі локустағы) гендер генофонд деп аталады. Г. өз ата-анасының гендер жиынтығының немесе қандай да бір қасиеттерінің тұқым қуалау жолымен берілгендігі. Г. – өзінің ата-бабасынан немесе әке-анасынан туыла берілген қандай да бір қасиеттердің немесе гендердің жиынтығы.

ГЕРОНТОПСИХОЛОГИЯ (грек. *geron/gerontos/* – қарт) қартаюу процесінің психологиялық заңдылықтары мен механизмдерін зерттейтін психология ғылымының бір саласы. Бұл салада өмірдің психологиялық, физиологиялық, әлеуметтік, медициналық, экономикалық және т.б. жақтарының қарт адамның психикасына ықпалы қарастырылады.

ГЕТЕРОСТЕРЕОТИП (гетеротаптаурындар) – бір этностың басқа ұлт өкілдерінің дүниетанымы, психологиясы туралы біршама тұрақты қалыптасқан пікірлері. Этностардың өзара қарым-қатынасына қарай, жағымсыз түрлері көп жағдайларда теріс түсініктерге негізделген түрлері жиі кездеседі. Мәселен, кейбір ұлт өкілдерін, кавказдықтарды, әсіресе шешендерді «тентек», «бұзық» деп әртүрлі себептеріне, байыбына бармай теріс түсініктер жасайды.

ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГИЯ (нем. *gestalt* – пішін, тұтастық) – шетелдік психологияның сенсуалистік бағыты, 1912 ж. Германияда пайда болған. Г-ның ізашары Х. Фон Эренфельс (1859-1932) болып табылады. XX ғасырдың бірінші жартысында көптеген Еуропа елдерінде жүргізіліп жатқан психологиялық зерттеулерге ерекше әсер етті, оның ішінде біздің елімізде (соғысқа дейінгі жылдарда) кеңінен тарады. Г. физика мен математиканың ерекше ықпалында болды. Бұл бағыттың көрнекті өкілдерінің ішінде М. Вертгеймердің, В. Келердің, К. Левиннің және т.б. есімдерін атауға болады.

Г. өкілдерін интроспективтік психологияға тән психикалық құбылыстарды талдауға және зерттеуге жеңілдетілген атомистік тұрғыдан қарау негізінен қанағаттандырмады. Бұл интроспективтік психология барлық күрделі құбылыстарды қарапайым құбылыстарға бөлді, олардың тіркесінен күрделі тұтастық заңын қалыптастыруға ұмтылды. Гештальтпсихологтар психикалық

құбылыстардың қиын да тұтас жүйесін қалыптастырудың өзіндік заңының өмір сүруі және жұмыс істеуі туралы айтқан болатын. Гештальт-психологтардың зерттеулерінде күрделі құбылыстардың элементтері және оның байланыстары бойынша зерттеу осы байланыстардың құрылымын анықтаумен ауыстырылды. Осы себептерден ғылымдағы бұл бағытты кейде «құрылымдық психология» деп атайды (гештальт деген сөздің қазақша мағыналарының бірі «құрылым» деген мағынаны береді). Г. көптеген өкілдері психологиялық білімнен, басқа жаратылыстану ғылымдарының салаларының бірінен базалық білім алды, бұл олардың психологиялық көзқарасына ерекше ықпал етті. В. Келер, мәселен, физиканы оқып, үйренді және қабылдау мен ойлау үрдістерін түсіндіруде қажетті білімді пайдаланды. Кез келген құбылыс пайда болады және белгілі бір жүйенің бөлігі ретінде өзіндік ерекшелік сипаттамасын алады деп жазды В. Келер. Г. ұстанымдары мен қағидалары жеке тұлға мен тұлға аралық мінез-құлыққа қолдануды өзінің теориялық және эксперименталдік зерттеулерінде К. Левин іске асырды. Орта, Левиннің айтуынша, физикалық бірлікте емес, психологиялық тұрғыдан анықталуы қажет, демек, адамдардың оған әсер ететін субъективтік қабылдауы арқылы беріледі. Г. идеялары психологияның көптеген негізгі проблемаларын талдауда жағымды рөл атқарды. Көп жағдайда Г. бихевиоризмге және өмір сүріп отырған психологиялық бағыттарға қарсы. Жас эксперименталдық пси-

хологияның ұзақ уақыт бойы зерттеу нысаны түйсіктер болды. Психикалық өмірдің бейнелік аспектісі психологиялық зертханаларда қаншама күш салынса да тек ашылмай ғана қалған жоқ, керісінше, жоқ болып кетті.

Бірақ бейне категориясын ұсынып отырған сол аспект әлеуметтік теориялық талдаудың және эмпирикалық зерттеудің пәні ретінде міндетті түрде қарастырылуы қажет еді. Идеалистік философияның үстемдік ету жағдайында қалыптасқан оны іске асыруға Г. талпынған еді, оның бағыттары мен нәтижелеріне әсері тиді. Гештальтизмнің қалыптасу кезінде тұтастық және бөліктері проблемасына ерекше мән берілді. Барлық уақытта да психикалық өмірді оны тұтастықта, ішкі байланыста қарастыру негізгі мәселе болып көтерілді. Болашақ гештальтистер екі зертханада тәрбиеленді: Ф.Брентанонның шәкірті – К.Штумпфа (Берлин) және Геттинген университетінде Г.Мюллерде тәрбиеленді. Олар өздерінің мақсаты – психологияны емес, логиканы реформалау мәселесін қойды. Олардың айтуынша, логика феноменологияға айналуы тиіс. Осы мақсатты орындау үшін бұрынғы интроспективтік әдіс жарамсыз деп табылды. Оны жетілдіру негізінде феноменологиялық әдіс қалыптасты. Бұл бағыттың түсіндіруінше, бейненің негізгі қасиеті константтылық немесе қабылдаудың өзгерген жағдайдағы тұрақтылығы, сонымен қатар егер қабылданатын зат тұтас түрінде қабылданбайтын болса, қабылдаудың тұрақтылығы бұзылады.

Г. өкілдері фигура және фон, екі жақты бейнелеу, қабылдау туралы зерттеу жұмыстарын жүргізді.

ГЕШТАЛЬТТЕРАПИЯ – гештальт-психологияның теориясына негізделген, адамға психотерапевтік ықпал ететін әдістер және процедуралар жүйесі – психологиялық зерттеулердің аумағы, тұтастық құрылымының қызметтері мен заңдарын алғышарт ретінде қарастырып, соның нәтижесінде олардың арасындағы байланыстары түсіндіріледі. Г-ның басты принципі – адам өзін, басқа адамдарды және әлемдегі басқа бар нәрселерді сол күйінде қабылдап және олардың бар ахуалын жетілген деп, өзгертудің немесе жетілдірудің қажеті жоқ деп бағалайды.

ГИПЕРБОЛА – грек сөзі, қаз. күшейту деген мағынаны білдіреді. Г. қиял бейнелерін жасауға қатысатын әдістердің бірі. Г. деп нәрсенің жеке сипаттары, белгілері үлкейтіліп көрсетілуін айтады. Сөйткенде бейне ашық, мәнерлі болып шығады. Г-да белгілі бір бейнелердің алға шығып айқын байқалуына жағдай жасалады. Ертегілерді, қиял-ғажайып бейнелерді жасауда гипербола көп қолданылады. Мыс., үнді мифологиясындағы көп қолды құдайлармен, жетібасты айдаһардың бейнелері осы әдістің көмегімен құрастырылған.

ГИПЕРТИМДІК – адамның көңіл күйінің жоғарылығында, энергиялығында, белсенділігінде, өмірлік тонусының жеткіліктігінде байқалатын мінездің акцентуацияланған

ерекшелігі. Мұндай мінез ерекшеліктері бар адамдар әдетте алда болуға ұмтылады, өзінің қызығушылықтарына тұрақсыз, танысуларда түсініксіз, жалғыздықты ұнатпайды.

ГИПНОЗ (грек. *hypnos-ұйқы*) – сананың уақытша күйі; сана көлемінің күшеюімен және оны иландырудың мазмұнына барынша шоғырландыруымен сипатталады, мұның өзі индивидуумдық бақылау және өзін ұғыну функцияларының өзгеруімен байланысты. Г. гипноздаушының арнайы әсер етуінің нәтижесінде немесе мақсаткерлікпен өзін-өзі иландырудан пайда болады. Гипноздық жағдайдың өздігінен болатын ерекшеліктерін саралау керек. Күйдің өзінің тон сипаттамалары: барынша иланғыштық, гипноздан кейінгі амнезияның болуы (Г. сеансының мазмұнын, сондай-ақ гипноздау фактісінің өзін еріксізден ұмыту).

Г. жағдайында субъектіге оған сананың әдеттегі жағдайында тән емес физиологиялық және психикалық реакциялар пайда болуы мүмкін. Мұның қабылдау саласына (жағымды және жағымсыз иллюзиялар), ес саласында (бұған дейінгі өмірде болған оқиғалар мен фактілерді ұмыту не еске түсіру, жаңа материалды есте сақтау процестерінің белсендірілуі), зейін саласында (зейіннің шоғырлануы мен бөлінуінің артуы), ойлау саласында (қалыпты логиканың бұзылуы немесе шығармашылық сипатының артуы), тұлғаға қатысты әсері болуы мүмкін (мотивацияның, дағдылардың, көңіл күйдің, кейбір тұлғалық сипаттамалардың өзгеруі,

басқа адам бейнесінің иландырылуы, субъективтік уақытты ауыстырып-түйістіру).

Мұндай өзгерістердің бар екендігін арнаулы физиологиялық сынама-лар мен психологиялық тестілер растайды. XIX ғасырдың ортасына дейін Г. туралы түсініктер гипноздаушы ерекше «флюидтер» немесе толқындар таратады деп ұғынуға негізделді. И.П.Павловтың еңбектерінде гипнозға материалистік түсінік берілді. Физиологиялық теориялар гипнозды орталық жүйке жүйесіне тән сипатты күй деп қарастырады. Психологиялық теориялар гипнозды субъекттің қалыпты санасының ерекше жағдайларда өзгерген түрде функция атқаруы деп пайымдайды. Психотерапияда жанжалдарды және тұлға ұстанымдарын гипноанализдеу секілді арнаулы әдіс қолданылады.

Г. техникасын қолдану субъект санасының функция атқаруының әртүрлі деңгейлері кезінде мінез-құлықты эксперименттік әдіспен зерделеуге мүмкіндік береді. 1. гипноз, арбау; 2. гипноз арбап ұйықтату, еркінен айыру; гипнозбен емдеу. Сендірудің ықпалымен сананың уақытша бөлініп тасталуы немесе өзінің қылықтарын саналы бақылаудан айыру. Г. – жасанды жолмен келтіретін ұйқыға ұқсас күй.

ГИПОТАЛАМУС – 32 жұп жүйке ядроларынан түзілген ми құрылымы. Ол гипофизбен қосылып, гипоталамо-гипофизарлы жүйені түзіп, оның ядролары организмнің кешенді күрделі қызметтерін, яғни мінез-құлықтық қалыпты жағдайын қамтамасыз етеді. Ол вегетативті жүйке жүйесі мен эн-

докринді бездердің қызметтерін реттеуге, ми қыртысының басшылығына қатысады. Г-ты адамның эмоциялық жағдайлары, оның әсіресе лимфа жүйесіндегі бөлімнің маңызы ерекше.

ГОРМОНДАР (грек. – қоздыру, ояту) – биологиялық белсенді ішкі секреция қызметінің жемістері. Г. ағзаның тіршілік үрдісінде маңызды рөл атқарады. Балалық жаста Г. ағзасының дамуына әсер етеді. Гипофиз қызметінің бұзылуы, гормондардың артуы немесе әлсіреуінен көрінеді. Гипофиз зақымдануы бойдың өсуіне зиян келтірумен қоса, балалар ағзасындағы заттар алмасуын қатты бұлдіріп, әсіресе семіріп кету, жыныс бездерінің дамымай қалуы немесе кешігіп дамуы, психика жағынан өзгерістер болуын (әлсіздік, селкостық, естің, ақылдың, т.б. бүлінуі) туғызады.

ГОСПИТАЛИЗМ (ағылш. *hospital* – аурухана) – психикалық және физикалық мешеулік синдромы. Туылғаннан бастап алғашқы жылдары баланың жақын ересек адамдармен қарым-қатынасының жетіспеуінен, көбінесе баланың балалар мекемесіне (балалар үйіне, ауруханаға және т.б.) орналастыру салдарынан пайда болады. Г. бала қозғалыстарының дамуының кешеуілдеуінен, әсіресе кеш жүруінен, тілі кеш шығуынан, эмоциялық жұтаңдығынан, мешел болуынан және т.б. көрінеді. Өте ауыр жағдайда Г. психикалық ауыруға (сәбилік маразм), жұқпалы аурумен жиі ауыруға, кейде баланың өліміне апарып соғады. Г. санитария

мен гигиена ережелері сақталып, жақсы күтім жасалғанымен негізінен баланың ересектермен әлеуметтік қарым-қатынасының жоқтығының не тоқтауының салдары. Г. құбылысын ең алғаш америкалық психолог Р.Спитц және оның шәкірттері фрейдизмдік әдіснамаға сүйеніп, госпитализмді баланы анасынан айыру салдарынан болады деп түсіндірді. Алайда Г. құбылысы анасы баласына немқұрайды қарайтын, мән бермейтін отбасында да байқалуы мүмкін. Госпитализмді баланың ата-анасымен қарым-қатынасын көбейту арқылы, балалар мекемесіндегі тәрбиешімен эмоциялық қарым-қатынас жасау арқылы жеңуге болады.

ГУМАНИСТІК ПСИХОЛОГИЯ – ХХ ғасырдың 60 ж. батыста пайда болған және психологияның негізгі пәні жоғары көріністерінде, құндылықтары мен мағыналарында қарастырылатын адам болуы қажет деп есептейтін психология бағыттарының бірі. Г.п. көрнекті өкілдері – А.Маслоу, К.Роджерс, Г.Олпорт. Г.п. мынадай негізгі қағидаларын бөліп көрсетуге болады: адам өзінің біртұтастылығымен зерттелінуі қажет; әрбір адам қайталанбас тұлға; адам дүниеге ашық болып келеді, адамның дүниені және өзін-өзі дүниеде сезінуі басты психологиялық ақиқат болып табылады; адам өмірі тұлға болмысы қалыптасуының бірыңғай процесі ретінде қарастырылуы қажет; адамның бойында оның табиғатының бөлшегі болып табылатын үздіксіз дамып жетілуге және өзін-өзі танытуға деген күш-қуаты болады;

өзінің шешімдері мен әрекеттерінде басшылыққа алатын мағыналар мен құндылықтардың негізінде адамның сыртқы түрткі күштерден белгілі бір тәуелсіздік дәрежесі болады; адам – ол интенциялы, белсенді, жігерлі, шығармашылық жан. Г.п. өкілдерінің тұжырымдарының көбі орынды болғанымен, соңғы тұжырымдарында олар тұлғаның әлеуметтік ортадан тәуелсіздігі жөнінде бұрыс пікірде болған. Бұл адам психикасының мәдени-тарихи шарттылығы идеясына қайшы келді. Г.п. психология ғылымының саласы, адамды жоғары рухты, алдына өзін жетілдіру мақсатын қойып, соған жетуге ұмтылыс жасайтын тірі жан ретінде қарастырады.

ГУМИЛЕВ ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ (1912-1992) – орыс ғалымы, т.ғ.д., геогр.ғ.д. Ол этностық әлеуметтік категория ретінде қарайтын көзқарастарды географиялық, биологиялық факторлардың әсер етуі нәтижесінде пайда болатын табиғи құбылыс деп түсіндіреді. Этнопсихология ғылымын өзінің осындай жаңа тұжырымымен толықтырды, оған пассионарлық ұғымын енгізді. Пассионарлық қасиет әр этностың географиялық жағдайына (табиғат, ауа, су, ландшафт т.б.) байланысты жан дүниесінің өзіндік табиғи ерекшеліктерін ерекше (қажыр-қайрат, шыдамдылық, қайсарлық, мақсаткерлік, намысқойлық т.б.) көрсететін категория. Гумилевтің осынау тұжырымдары қазіргі этнопсихология ғылымының әдіснамалық (методологиялық) мәселелеріне қатысы бар сындарлы түйін.

ҒАЙБАТТАУ – жеке адамның не белгілі бір топтың жақсы қасиеттерін көре алмаушылықтан туындайтын ашу-ыза, қызғаныш эмоциясының бірі. Мұнда басқалардың әлеуметтік статусын, адамгершілік қадір-қасиеттерін төмендету, біреуге орынсыз күйе жағу мақсаты көзделеді. Ғ. – адамдардың ұнамсыз қасиеттерінің бірі. Бұл көбінесе мәдениеті төмен шағын топтар мен жеке адамдар арасында кездесіп отыратын жағымсыз эмоциялық қалып.

ҒАРЫШТЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – шетсіз, шексіз әлем кеңістігі жағдайындағы адамның көңіл күйі мен ерік-жігерінің, қажыр-қайратының төзімділігі мен шыдамдылығын, ғарышта ұшу кезіндегі салмақсыздық күйге түскен ғарышкердің ерекшеліктерін зерттейтін еңбек психологиясының бір саласы. Ғ.п. ғарышкер іс-әрекетінің әртүрлі экстремалды факторларға тәуелділігін (салмақсыздық, гиподинамикалық, салыстырмалы сенсорлық депривация т.б.), сондай-ақ ғарышқа ұшуға дайындық, яғни түрлі жаттығу жұмыстарын жүргізудің психологиялық мәселе-

лерімен айналысатын сала. Ғ.п. мәселелерін зерттеу – Байқоңырдай атышулы орбиталық станциясы бар Қазақ еліне де аса қажет. Ғ.п. авиация психологиясы және дәрігерлік экспертизамен тығыз байланысты.

ҒАШЫҚТЫҚ – адамдардың бір-біріне кіршіксіз сезім мен қалтқысыз сенімге негізделген махаббатының ең жоғарғы түрі. Ер мен әйел арасындағы нәпсілік құмарлық ғашықтыққа жатпайды. Ғ-тың тылсымдық сипаты бар. Ғ.- адам жаратылысының ішкі мазмұны, нағыз таза рухани тіршіліктің көрінісі. Оны махаббаттың синонимі деп қарауға болмайды. Ғ. ұғымының махаббатпен байланысын жеңіл-желпі түсінетіндер, оны орынсыз қолданатындар өмірде кездесіп отырады. Мұндай жағдайда олар ұлы Абайдың «ғашықтық пен құмарлық ол екі жол» деген аталы сөзін есте ұстаулары тиіс.

ҒЫЛЫМ ПСИХОЛОГИЯСЫ – ғылыми ізденіс қызметінің нәтижелігін арттыру мақсатында оның психологиялық факторларын зерттейтін сала. Ғ.п. бұл факторларды ғылымды рухани өндірістің ерекше түрінің әлеуметтік ұйымдасқан жүйесі деп ұғынуды негізге алып түсіндіреді, бұл өндірістің өнімдері эмпириялық тұрғыдан бақыланатын логикалық нысандарда шындық болмысты бейнелейді деп ұғынылады. Сондықтан Ғ.п. саласы «ғылым туралы кешенді ғылымның» – ғылымтанудың басқа салаларымен (ғылым логикасы, ғылым тарихы, ғылым социологиясы, ғылымның ұйымдастырылуы, ғылым этикасы) байланысты. Осындай ұстаным арқылы

ғалымдардың шығармашылығына индивидуумдық көзқарас еңсеріледі: Бұл шығармашылық оның барлық аспектілерінде (зияттық, мотивациялық, коммуникативтік және т.б.) ғылым дамуының объективтік заңдарымен, оның тарихи өзгермелі құрылымдары – пәндік-логикалық және әлеуметтік құрылымдарымен шарттастығында қарастырылады. Ғ.п. индивидуумдық және ұжымдық қызмет жағдайында ғылыми білімдерді өндірудің психологиялық механизмдерін зерттейді, ғылыми кадрлардың психологиялық даярлығы, тиісті тұлғалық сапалар мен ұстанымдардың диагностикасы мен қалыптасуы, шығармашылықтың жасқа қатысты динамикасы проблемаларын талдап-белгілейді, ғылыми коммуникациялардың, жаңа идеялардың қабылдануы мен бағалануының, зерттеулердің автоматтандырылуының (компьютерлендірілуінің) психологиялық аспектілерін талдайды.

Ғ.п.-ның бір тарауы ғылымның әлеуметтік психологиясы болып табылады; ол ресми статусы бар, сондай-ақ бейресми әртүрлі ұйымдар мен ұжымдардағы ғалымдардың қызметін, қарым-қатынастары мен тұлғааралық қатынастарын зерттейді. Бейресми ұйымдар мен ұжымдарға, атап айтқанда, ғылыми мектеп және «көзге көрінбейтін колледж» (әртүрлі мекемелерде жұмыс істейтін және бір-бірімен ауызша және жазбаша түрдегі жекелей байланыстарымен қарым-қатынас жасайтын ғалымдардың бірлестігі) жатады. Ғ.п. ғалымдар арасындағы қарым-қатынастың функцияларын мәдениеттілікке жетелейді және оның мазмұнын зерттейді.

ДАВЫДОВ ВАСИЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ (1930-1998) – Ол дамыта оқыту теориясы атты концепцияның авторы. 1952 жылы логика және психология бөлімін бітіреді де, Мәскеудегі психология аспирантурасын тәмамдайды. 1959-1983 жылдарда Кеңес одағындағы Педагогикалық академияның жалпы және педагогикалық психология ғылыми зерттеу институтында аға ғылыми қызметкер, кейіннен сол институттың директоры қызметтерін атқарған. Психол. ғ.д. проф., ССРО-дағы ПҒА академигі, АҚШ-тың Ұлттық білім академиясының құрметті мүшесі. «Вопросы психологии» және «Психологический журнал» журналдары редколлегиясының мүшесі. Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи теориясының дәстүрін және А.Н.Леонтьевтің, С.Л.Рубинштейннің, А.Р.Лурияның, Д.Б.Элькониннің, П.Я.Гальпериннің іс-әрекет теориясын жалғастыратын психологиялық мектептің ұйымдастырушысы. Д.Б.Эльконинмен бірге бала психикасының дамуы жас ерекшеліктеріне байланысты болатындығын эксперимент жүзінде дәлел-

деп шыққан. Негізгі еңбектері: «Виды обобщения в обучении», «Логико-психологические проблемы построения учебных курсов». М., Педагогика, 1972; «Проблемы развивающего обучения», «Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования». М.: Педагогика, 1986; «Теория развивающего обучения». М., 1996.

ДАҒДЫ – алғашқыда саналы орындауды қажет ететін іс-әрекет бөліктерінің қайталап жаттығудың нәтижесінде автоматталынуын *дағды* деп атайды. Д. санасыз қайталау нәтижесінде де қалыптасатын іс-әрекет болуы мүмкін. Соның нәтижесінде ол автоматталған әрекетке айналып, оңай, шапшаң әрі дәл орындалып отырады. Дағдының физиологиялық негізі – динамикалық стереотип. Мыс., алғаш жазып үйрене бастаған бала бастапқы кезде өзінің барлық қозғалыстарын санасымен бақылап, көптеген артық қимылдар жасайды (оның бет әлпеті, бүкіл денесі, аяқ-қолы бір мақсатқа бағытталады), біраз қиналады. Ал жазуға төселген адам өз қозғалыстарын байқамайды, оның орнына жазған нәрсесінің мазмұнына ерекше зейінін бөледі. Өйткені соңғыда жазу дағдысы автоматталынған. Дағдылануда іс-әрекеттің тұтас өзі емес, жеке компоненттері (құрамдары) ғана автоматталынады.

Дамыған дағдылардың кейбір белгілері:

1) Д. алудың белгісі – әртүрлі амалды тез орындап, шапшаң қимылдау (мыс., спорттық ойындардағы спортсменнің дағдысы);

2) Д. қалыптасқаннан кейін күште-ніп, зорланып, қиналып істеу жойылады (мыс., инеге жіпті жылдам сабақтай алмау, жазуға төселмей тұрғандағы балада байқалатын ебедейсіздік т.б. адамда әлі де дағдының жоқтығының белгісі);

3) Д-ланудың үшінші белгісі – бірқатар жеке амалдарды біріктіріп, одан тұтас бір амал жасай алу. Мыс., бала алғаш әріпті танығанда, сөздерді әріпке, буынға, тұтас сөзге бөледі, кейін осыдан сөйлем құрайды. Сөйтіп, жаттыға келе бұлай кібіртіктеп отырмайды, сөйлемдерді шапшаң оқитын болады;

4) Көзбен бақылаудың маңызы кеміп, қозғалыс пен бақылаудың маңызы артады (мыс., жазу дағдысы баланың қозғалыс түйсіктерінің жетіле түсуін қажет етеді, тәжірибелі машинистка да қағаз басуда көздің көмегіне сүйенбей, саусақтардың қимыл-қозғалыстарына ерекше көңіл бөледі);

5) Д-ға машықтану үшін алдын ала қабылдай алу қабілетінің болуы, мыс., машинистка мәтінді көшіргенде, әрдайым оның көзі алға жүгіріп, қолынан озып кетіп отырады. Қолы бір сөзді басқан кезде, оның ойында бірер сөз әзір тұрады. Мәнерлеп оқуда да көз бірер сөздің көлемінде болмай, тұтас сөйлемді, тіпті бірнеше сөйлемді қамтиды.

Адам мәтіннің мағынасын түсінумен қатар алдағы сөздердің мағынасын да аңғара алады. Мұны психологияда дағдының антиципациясы (лат. антиципатио деген сөзі, қаз. күні бұрын біліп қою деген мағынаны білдіреді). Д. адам әрекетінің қай-қай-

сысында да ерекше маңызды орын алады. Д-ның арқасында біздің санамыз қызметтің түпкілікті, шешуші кезеңдеріне жұмылдырылып табысты болуын қамтамасыз етеді. Д-лар сенсорлық (тікелей қабылдау) және интеллектілік дағдылар болып бөлінеді. Д. – көп рет қайталаулар арқылы автономды орындалуға бейімделген іс-әрекет.

Д. – бірнеше рет қайталаулардың нәтижесінде пайда болған және оның саналы қадағалауының қысқартылуымен сипатталатын жеке әрекеттер – операцияларды орындаудың таптаурын тәсілі. Д. бірнеше түрлері бар: перцептивті, интеллектуалдық, қозғалыс және мінез-құлық дағдылары. Перцептивті Д. – жақсы таныс заттардың тану белгілерінің бірмезгілдік, таптаурын бейнелеуі. Интеллектуалдық Д. – белгілі бір сыныпқа кіретін есептер мен тапсырмаларды шешудің таптаурын тәсілдері. Қозғалыстық Д. – таптаурын әрекеттер, жақсы қойылған қимыл-қозғалыстардың жүйесі. Қозғалыс дағдыларына әрекеттің әдетті құралдарын таптаурын түрде пайдалану да кіреді. Д. әртүрлі дәрежедегі жалпылаумен – олардың әртүрлі жағдаяттарды қамтумен, икемділікпен, тез жүзеге асырылуға даярлықпен сипатталады.

Д. деңгейіндегі әрекеттер оның кейбір реттеу компоненттерінің көрінбеуімен (болмауымен) ерекшеленеді. Осылайша, мыс., жазу дағдысында оны қалай орындау жөнінде ойлаудың қажеттілігі болмайды. Сондықтан көптеген үйреншікті әрекеттер адаммен автоматизацияланады да, адамның саналы іс-әрекетіне күш тү-

сірмейді. Ал оны басқа едәуір күрделі міндеттерді орындауға бағыттайды.

ДАҒДЫЛАРДЫҢ АВТОМАТТАНУЫ – адамның өзінен жүйелі және саналы бақылауын қажет етпейтін, қандай да бір күрделі әрекетті орындауға байланысты дәл және нақты орындалатын әрекеттер мен реакцияларды автоматты орындау деңгейіне жеткізген адамның икемділіктері мен дағдылары.

ДАМУ ПСИХОЛОГИЯСЫ – жеке адамның психикалық дамуын, өмір тіршілігінде қалыптасу заңдылықтарын танып білуге көмектесетін психология ғылымының дербес саласы.

Даму: 1) материалдық объектілердің заңды, бағытты, қайтымсыз өзгеруі, нәтижесінде объектінің жаңа қасиеттері туындайды;

2) тұлғаның сыртқы және ішкі, басқарылатын және басқарылмайтын факторлардың әсерімен даму үрдісі.

Даму кезінде адамда сандық және сапалық өзгерістер туындайды. Д.п. адамның жеке басының қалыптасуы мен дамуының заңдылықтарын зерттейді, адам жасының өсуіне сәйкес психикалық даму ерекшеліктерін азаматтық қасиеттерінің кемелдену жағдайларын, өзіндік ерекшеліктеріндегі психологиялық заңдылықтарымен таныстырады.

Д.п. психикалық дамудың қозғаушы күшін, заңдылықтарын және адамның онтогенезде қалыптасуын қарастырады. Д.п. келесі бөлімдерден тұрады: *мектеп жасына дейінгі балалардың психикалық дамуы; бастауыш сынып оқушыларының психикалық дамуымен жеке басының*

қалыптасуы; жеткіншектердің психикалық даму ерекшеліктері мен жеке бастарының қалыптасуы; жасөспірімдердің психикалық дамулары мен психологиялық ерекшеліктері; ересектер мен егде жастағылардың психологиялық ерекшеліктері; қартайған жастағылардың (геронтопсихология) психологиялық ахуалдары. Д.п. – онтогенезде адамның психологиялық және қылықтық дамуының заңдылықтары мен ерекшеліктерін зерттейтін мәліметтері бар психологиялық зерттеулер саласы.

Дамудың әлеуметті жағдайы – адамның психологиялық және қылықтық дамуы өтетін әлеуметтік жағдай. Д.э.ж. дамудың қандай факторлар жүйесіне байланысты екендігін де қарастырады.

Дамудың жақын зонасы – психикалық дамудың мүмкіндіктері, адамға сырттан минималды көмек беру арқылы алынады. Д.ж.з. ұғымын әйгілі ғалым Л.С.Выготский енгізген. Д.ж.з. – айналадағы адамдардың кішігірім көмегін немесе демеуінің негізінде балада айқындалатын және соларды пайдаланып оның шынайы дамуына мүмкіндіктер.

Дамытатын күштер – балаларды оқыту мен тәрбиелеуде ересектердің өз алдына қойылатын мақсаттары, яғни баланың өзін-өзі жетілдірудегі қажеттіліктері.

ДАМУ ФАКТОРЛАРЫ – баланың психикалық және қылықтық дамуын анықтайтын факторлар жүйесі. Даму факторы тәрбиелеу, оқыту, тәрбиешілер мен оқытушылардың педагогикалық дайындықтарын, оқыту құралдары мен әдістерін және бала-

ның психологиялық дамуына әсер ететін басқа да жағдайларды қарастырады. Даму шарты – адамның дамуына ықпал ететін факторлар (оның айналасындағы бала кезінен қоршаған адамдар, олардың арасындағы қарым-қатынастар, материалдық және рухтық, мәдени заттар мен құбылыстар және т.с.с.). Дамудың эволюциялық теориясы – баланың психикалық және қылықтық дамуындағы үрдістердің барлығы генотиппен анықталады және ұрықта болмаған нәрсенің ешқайсысы даму кезінде көрініс бермейді деп түсіндіретін теория. Сензитивтік кезең – адамдағы психологиялық қасиеттер мен қылық түрлерін дамытуға ыңғайлы жағдай тудыратын адам өмірінің кезеңі.

ДАНЫШПАНДЫҚ – адамның ақыл-ойы мен іс-әрекетінің ең жоғарғы дәрежеге көтерілуі. Данышпандық қасиет – адамның жалпы және арнаулы қабілеттерінің жинақталып, ерекше нәтижелерге белгілі іс-әрекет саласында қол жеткізуі. Д. – бүкіл адамзаттың игілігі үшін өшпес, өлшеусіз еңбек етіп, ұлы мәселелерді парасаттылықпен шеше алатын адамға тән психологиялық қасиет. Ақыл-ойдың, білімнің молдығы, кең өрістілігі, бүгінгі ақыл-ой жеткен өреге сүйене отырып, келешекті болжау, ой қорытып, түйін жасау, ғылымның келер көкжиегінің жетер жерін анықтауға арналған ой-тұжырымы бар парасатты адамдарды данышпан адам деп атайды.

Аристотель, әл-Фараби, Қожа Ахмет Иассауи, Шоқан Уәлиханов, Абай сияқты әмбебап данышпан ғұламалар аз емес. Ақыл-ойы, білімі мол, білгір

адамның бәрі бірдей данышпан бола бермейді. Психологияда Д. деп өте сирек кездесетін қабілеттердің ең жоғарғы дамыған түрін атайды. Д. адамның ақыл-ойы мен іс-әрекетінің ең жоғарғы дәрежеге көтерілуі. Д. қасиет адамның жалпы және арнаулы қабілеттерінің жинақталып ерекше нәтижелерге қол жеткізуі.

Д. – өмірдің шындығын, яғни оның себебі мен салдарының үйлесімділігін тану. Адамның нақты жағдайын, орны мен рөлін анықтап, оны салауатты өмір сүруге жеткізетін іскерлікті, білімпаздықты және жақсылықты дәлірек түсіну; ақиқат пен әділеттікті адамның мұрат-мүддесіне қолдануды бетке ұстау, адам қызметін сын көзінен, қажет биігінен өткізу арқылы оның ой-сезіміне, әрекетке деген іштей дайындығына, адамгершілік мұратына лайықты мағына табу; ыстық қайратты, нұрлы ақылды, ыстық жүректі бойда сақтау, қателеспей сөйлеу және керектіні ғана істеу – адамгершілік пен имандылықтың таласы; осы мінез-қабілеттерге жеткізетін әр-түрлі жағдайды байыппен айналдыру, яғни даралық тұтастығын сақтау. Д. – өмірді, болашақты ойлай біліп, ақылдылықпен айтылған сөз; аса білгірлікпен жасалған іс-әрекет, көрегендік пен көсемдіктің көрінісі.

ДАРАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯСЫ – адамдардың даралық психологиялық және қылықтық айырмашылықтарын сипаттайтын, түсіндіретін және зерттейтін психология ғылымының саласы. Д.п. фрейдизмнен тармақталған, А.Адлер талдап-белгілеген психо-

анализ бағыттарының бірі. Д.п. тұлғаның құрылымы ерекше «өмір стилі» бес жасқа дейінгі бала кезден негізі қаланады дегенді негізге алады. Осының өзі оның одан кейінгі бүкіл дамуын анықтайды. Өзінің дене мүшелері жете дамымағандығы себепті балада кемсіну сезімі болады, оның оны ескеріп, өзін-өзі көрсету әрекетінде мақсат қалыптасады.

Бұл мақсат шынайы болса, тұлға дұрыс қалыптасады, ал жалған болса, неврозды, әлеуметтікке қарсы болып қалыптасады. Ерте жаста туа біткен әлеуметтік сезім мен толыспағандық сезімі арасында қақтығыс пайда болып, өтем және астамдық өтем механизмдерін іске қосады. Осыдан барып жеке билік жүргізуге, басқалардан үстем болуға тырысушылық, мінез-құлықтың әлеуметтік құндылық нормаларынан ауытқушылық туындайды.

Психотерапияның міндеті – невроздық субъектінің өз мақсаттары мен түрткілерінің болмысқа сай емес екенін ұғынуына көмектесу, өзінің толыспағандығының есесін өтеуге тырысуы шығармашылыққа бағытталуына бағдарлау. Д.п. идеялары көптеген елдерде тұлға психологиясында ғана емес, әлеуметтік психологияда да тарап, топтық терапия әдістерінде пайдаланылды. Д.п. неофрейдизмді жақтаушыларға ықпал етті. Д.п.-ның әдістемелік шектеулігі, ең алдымен, психикалық дамудың күн ілгері мәлімдігі туралы тұжырымдаманы қорғайды; бұл даму телеологиялық тұрғыда әу бастан терең негізделген мақсаттарды жүзеге асыратын даму деп ұғынылады. Даралық,

жекелік, өзіндік қасиет (бір адамды басқа адамнан айырмашылығын көрсететін қасиеттер жиынтығы); Адамның индивидтік қасиеттерінің өзіндік бейнесі бар, басқа адамдардан ерекшелігі.

Д.п. қазіргі кездегі бір тармағы даралық психотерапия – практикалық психология мен психотерапияның аумағы; әр клиентпен психологтің (психотерапевтің) жеке жұмыс жүргізуіне арналған психотерапиялық (психокоррекциялық) әдістердің жүйесі. Келесі тармағы дифференциалдық диагностика әртүрлі іс-әрекеттер мен құбылыстардан туындайтын нәтижелерді болжап, олардың мән-жайын танып білу.

ДАРЫНДЫЛЫҚ. Адамның кейбір өзгешеліктері ана құрсағында болғанда-ақ пайда болады. Мәселен, баланың ата-анасы мен туысқындарына ұқсап тууы. Мұны анатомиялық нышан дейді. Жүйке жүйесінің, кейбір анализаторлардың ерекшеліктері де туысынан пайда болады. Мұны физиологиялық нышан дейді.

Нышанның соңғы түрі дарындылық секілді сатыда болады. Мәселен, баланың есту анализаторларының жетіле дамуы музыкалық қабілет үшін, көру анализаторының жетіле дамуы музыкалық қабілет үшін, көру анализаторының өзгешелігі сурет салу қабілетінің көрінуіне септігін тигізеді. Бірақ нышан қабілеттің дамуына бірден-бір шарт бола алмайды. Ол – адамның ішкі мүмкіндігінің көрсеткіші. Егер адамның туысынан нышаны болса да, дұрыс тәрбие көрмесе, яғни белгілі әрекетпен айналыс-

паса, оның қабілеті айтарлықтай дамымайды.

Әрбір қабілетке арнаулы нышан сәйкес келеді деп ойлау да қате. Нышан көп мәнді қасиет, яғни сол нышанға негізделіп, адам өмірінің жан-жақтылығына қарай түрлі қабілет қалыптасады. Нышанның ықпалымен қалыптасқан қабілеттің түрін дарындылық деп атайды. Адамның дарындылығы оның жоғары жүйке қызметінің тума типіне (мида уақытша байланыстардың тез жасалып, берік орнығуы, жүйке үрдістерінің қозғалғыштығы динамикалық стереотиптердің шапшаң жасалып, оңай өзгеруі т.б.) байланысты болып келеді. Дарынның дамуына қолайлы жағдай туса, ол ерте көзге түсетін болады. Тарихта болсын, күнбе-күнгі өмірімізде болсын мұндай мысалдар өте көп. Осыдан 200 жылдай бұрын Германияда «Ұстазы Кристиан фон Шенах жазып алған любектік төрт жасар дарынды бала Кристиан Гейнрих Хейнекеннің өмірі, іс-әрекеті, саяхаты мен өлімі» деген кітап жарық көрді.

Аса дарынды бала жөніндегі алғашқы кітап осы болатын. Туылғанына он ай толмай жатып кішкентай Гейнрих «суретке салынған заттардың көпшілігін айырып атайтын» болған. Ол үш жасқа келгенде ертегілерді өзі оқып, математиканың төрт амалымен есеп шығара алады. Көп ұзамай сәби француз тілін үйреніп, «географиядан жақсы мағлұмат алады» және мыңнан астам латын мәтелін біледі. Гейнрихтың даңқы әлемге жайылып, оны Дания королі қонаққа шақырады. Сол дарынды сәби төрт жастан төрт ай асқанда қайтыс болған.

Дарынды адамдардың қабілеті әдетте ерте ашылатынын зерттеу жұмыстары байқатып жүр. Дарынды балалар мектептің оқу бағдарламасын ерте меңгереді. 5-6 жаста ондай балалар өзінен екі есе үлкен балалардың білгенінен артық білетін болады. Кейде дарынды балалардың мектептегі оқуға көңіл бөлмейтін кездері де кездеседі. Мәселен, Д. Байрон, В. Скотт, Ч. Дарвин бала күндерінде түк білмейтіндердің қатарында саналған. Олардың көпшілігі өз уақыттарын өлең жазып, сурет салып, көбелек ұстап, коллекция жинауға, немесе химиялық тәжірибе жасауға сарп етеді. Мұндай дарынды адамдардың балалық шақтары туралы көптеген шығармалар әлі де сақтаулы. Айталық, Дюрер үш жасында өз портретін салған, жеті жасар Моцарт төрт соната жазып үлгірген. Лист, Шопен мен Йегуди Менухин он бір жасында үлкен концерт коюға қатысқан.

Тоғыз жасар Гете неміс, латын, грек тілдерінде өлең жазатын болған. «Қазіргі математиканың негізін салушы» Гаусс үш жарым жасында әкесінің салық төлеу жөніндегі есебін көріп, соның қатесін шығарыпты, сөйтіп әкесінің 25 талер ақшасын сақтап қалыпты деседі. Ол алгебралық есептер мен сандар теориясы жөніндегі өзінің дарынын ерте танытқанға ұқсайды. Гаусс өзінің ең басты жаңалықтарын негізінен 14 пен 17 жастың арасында ашыпты.

«Кибернетиканың атасы» Норберт Винер бес жасынан бастап ғылымға ден қояды да тоғыз жасында 18 жасар балалармен бірге оқиды. 12 жасында колледжге түсіп оқып, 14 жасында оған ғылыми атақ беріледі. Не

бары отыз-ақ жыл өмір сүрген Шоқан Уәлиханов та аз ғана ғұмырының ішінде адамзаттық ғылымға, оның көптеген саласында (әдебиет, тіл, этнография, география, шығыс тану т.б.) баға жетпес көп үлес қосты. Ол музыка, сурет саласында да, публицистика мен жазушылық өнерде де өзін жоғары биіктен көрсете білді. Шоқан жөнінде С. Мұқанов былай деп жазды: «Аз өмірі осынша тығыз, зұлымдықпен арпалыса жүріп атқарып үлгерген еңбегінде қисап жоқ:... Шоқанды... 27 жасында өлген Лермонтовтың, 24 жасында өлген Добролюбовтың қатарында деп түсінеміз. Шоқан да солар сияқты: шын мағынасындағы талант, шын мағынасындағы данышпан».

Алты жасар Тая Федина, музыкаға мейлінше дарынды болды. Ол фортепьянада көптеген композиторлардың, сондай-ақ өз шығармаларын тамаша орындаған. Оның фортепьяна үшін жазған пьесалары, космонавтар туралы әндері бар. Тая отыздан аса ән және осындай аспаптық шығармалар (вальстер, прелюдиялар, фантазиялар т.б.) жазған. Мәселен, оның космонавтарға арнаған «Титов маршы», «Терешковаға», «Космонавтарға хат» деген шығармалары бар. Ол Москва консерваториясы жанындағы орталық музыка мектебінде оқып жүргенде бір актілі опера жазған.

Дарынды адамдарды ғылым саласынан да көптеп кездестіреміз. Мәселен, қазіргі атақты совет математигі С. Мергелян 16 жасында университеттің бірден екінші курсына қабылданғаны белгілі. Ол жиырма жасында ғылым докторы дәрежесін алды. Академик Л. Ландау орта мектепті

13 жасында үздік бітіріп, он төрт жасында университеттің екінші курсына түседі. Мұндай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады.

Д. – адамның сәби кезінен байқалатын ерекше қабілеттілігі, өнердің бір түріне туа бейімділігі. Қабілеті жан-жақты дамыған адамды дарынды деуден гөрі қабілетті деу орынды. Д. – туа бітетін ерекше қасиет. Дарынды балалар зейінді, зерек, алғыр, ширақ келеді. Олар қиын жұмысты жантәнімен беріліп істейді. Д. атадан балаға, немереге, шөбереге қан арқылы берілуі де мүмкін. Д. балаға білім беруде туа біткен алғырлық қасиеттің тәрбие жүйесіндегі әдіс-тәсілдермен бірлесе келіп, жеке тұлғаны қалыптастыруда ықпал етуінің нәтижелік көрінісі. Адамның білуге деген ынта-ықыласының бала бойында туа біткен алғырлық қасиетімен ұштауын ақыл-ой қабілетінен байқауға болады. Д. белгілі бір іс-әрекетке жетістікке жету шарттары. Д. ғылыми психологияда көбінесе ақыл-ой қабілеттілігінің және ақыл-ой потенциалының жүйесі ретінде түсініледі.

ДӘМ СЕЗУ АДАПТАЦИЯСЫ (ТҮЙСІКТЕРІ). Дәм сезу түйсігі иіс сезу сияқты заттардың химиялық қасиеттеріне байланысты туындайды. Дәм түйсігінің негізгі төрт түрі бар. Олар – тұзды, қышқылды, тәтті және ащыны сезу. Дәм сезуге, әдетте, иіс түйсіктері, кейде жанасуы, жылы, салқын және ауырсыну түйсіктері қосылады. Дәм, иіс түйсіктері бірімен-бірі араласып жатқандықтан адам көп жағдайда дәмді дұрыс айыра алмайды. Тұмауратқан адамның дәм айыруы бәсең болады. Тәттіні –

тілдің ұшы, ащыны – тілдің түбі, қышқылды – тілдің екі жақ шеті, тұзды – тілдің ортасы айырады. Егер кісі қай нәрсені болмасын, тілдің ортасына салса, ол көпке дейін оның дәмін ажырата алмайды. Жас балада дәм түйсігі ерте дамиды. Дәм түйсіктері адам психологиясына түрліше әсер етеді. Тәбет – дәм жүйкесін қоздыратын психикалық акт. Асты көңіл қойып, сүйсіне ішу адамға жағымды әсер етеді. Дәм түйсігі нақты іс-әрекетке орай дамып отырады. Мәселен, тамақ кәсібінде істейтіндердің (дегустатор) дәм түйсігі ерекше жетіледі. Дәм сезуде контраст құбылысы да орын табады. Мәселен, қант ерітіндісінің тәтті дәмін түйсіну тұздың аз мөлшерінің қосындысынан күшейеді. Дәм сезу түйсіктері вегетативтік жүйке жүйесі арқылы эмоциялық көңіл күйге әсер етеді. Дәм сезу, иіс сезу сияқты басқа рецепторлық жүйелердің табылдықтарына, мәселен, ол көз бен естудің өткірлігіне, тері сезгіштігі мен проприоцепторларға әсер етеді.

ДӘСТҮР – тарихи тұрғыда қалыптасқан және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын біршама жүйеге түскен мінез-құлық нысандары, ол белгілі әдет-ғұрып, ереже, құндылықтар жиынтығы. Д. адамдардың өмірлік әрекетін реттеудің маңызды факторы, ұлттық тәрбие негізі болып табылады. Ұлттық салт пен дәстүрдің тууы ұлттың ұлт болып қалыптасуына байланысты. Қазіргі зерттеушілер қазақ ұлтының алғаш пайда болуы XIV-XV ғасырлардан басталады деп жүр. Олай болса, сол дәуірден бермен қарай қазақтың көптеген әдет-

ғұрып, салт-дәстүрлері қалыптасып, дамып келді. Оның озық үлгілері ұрпақтан-ұрпаққа көшіп, қазіргі заманға жетті. В.Г.Белинский салт-дәстүрдің өміршендігі жөнінде: «әдет-ғұрып заманауи бойында сыннан өтеді, олар ата-бабадан әулетке мұра болып ауысып, рудан-руға, ұрпақтан-ұрпаққа жетеді, бұлар халықтың ішкі-сыртқы бейнесі болып табылады. Онсыз халық бет әлпетсіз бейне, болымсыз тас мүсін тәрізді...» – дейді. Әр халықтың өзіне тән салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы болады. Олар сол халықтың ерекше белгісі болып, өзіндік психологиясының негізгі көрсеткіші болып есептеледі.

Дәстүр халықтардың тіршілік кәсібiне, наным-сенiмiне, өмiрге деген көзқарасына байланысты туып, нақты жағдайларға орай өзгерiске түседi, оның тұрмыс салтынан негiзгi айырмашылығы – оның тұрақтылығы мен баяу өзгеретiндiгi. Мәселен, қазақ халқы жаугершiлiк заманда қой сойып, оның қанына найзасын малып, бiр-бiрiмен анттасқан. Мұны бұзғанды ант атсын деп серттескен. Бертiн келе қоғамның дамуының жаңа белесiнде анттасу салты жойылғаны белгiлi.

Дәстүр сабақтастығы ұлттар арасындағы қарым-қатынаспен тығыз байланысты. Әртүрлi ұлт пен ұлыстарда қайталанбайтын таза ұлттық дәстүр сирек кездеседi. Мәселен, қазақтардың ұлттық ою-өрнек, жиһаз, тағам, ойын-сауық дәстүрлерi басқа халықтарда өзiнше орын алады. Мәселен, қазақтың көкпар тарту ойыны кейбiр өзгешелiгiмен өзбек, түрiкмен, қырғыз, монғол, ауған елдерiнде де

кездеседi. Киiз үй тiгу көшпелi халықтардың бәрiне ортақ. Алайда оның құрылысында, ою-өрнек әшекейiнде, әр ұлтқа тән ерекше белгiлерi байқалады. Палау, манти, сорпа, тұшпара көпшiлiк ұлттарға ортақ тағам болғанымен, әр ұлт өзiндiк тағам дайындау технологиясымен ерекшеленедi.

Ұлттық болмыс-бiтiм адам мiнезiнен, iс-әрекетiнен ерекшелене көрiнетiн құбылыс. Ұлттық мiнез-құлық сол ұлтқа тән психологиялық өзiндiк сапамен ерекшеленiп, көзге түседi. Мәселен, қазақтарда бауырмалдық, ақжарқындық, қонақжайлылық мiнез-құлық болса, өзбектерде майда, сыпайы мiнездiлiк, тiлi тәттi, үйiрсектiк орын алса, орыс халқына тән еңбекқорлық пен төзiмдiлiк, қоғамдағы түрлi өзгерiстерге тез бейiмделгiштiк т.б., американдықтарға тән құнттылық, ағылшындардың салқынқандылығы мен немiстердiң ұқыптылығы, испандықтардың қызуқандылық ерекшелiктер байқалады. Бұдан осындай қасиеттер басқа халықтарда кездеспейдi деген ұғым тумайды.

Қоғамның дамуы, халықтар мен ұлттардың өзара достық байланысы ұлттық психиканың құрылымына игi әсерiн берiп, бiрнеше ұлтқа ортақ iзгi, өнегелi салт-дәстүрлердiң пайда болуына әсерiн тигiзедi. Мәселен, елiмiздегi көптеген этностардың қазақстандық халық болып аталуы – осы айтылғандардың жақсы дәлелi. Қазақ халқының бала тәрбиесiне байланысты дәстүрлерi үш үлкен топқа бөлiнедi. Оның бiрiншiсi: нәрестенiң дүниеге келген күнiнен берi

жүргізілетін тәлімдік дәстүрлер (шіл-дехана, ат қою, қырқынан шығару, бесікке салу, тұсау кесу, атқа мінгізу, сүндетке отырғызу т.б.), қыз бен ұлды келешекте жанұя құруға, шаруашылық пен еңбекке бейімдеуге арналған жөн-жосықтар;

Екіншісі – қазақтың киіз үйі, оның жиһаздары, ұлттық киімдер мен тағамдар, мал бағу, егіншілік, аңшылық, т.б. кәсіптерге баулудың тәлімгерлік түрлері кіреді.

Оның үшінші тобына адамдардың туыстық қарым-қатынасы, шешендік сөз өнері, ұлттық музыка аспаптары, жар таңдау, отау тігу, қонақ күту, оларға сый-сияпат жасау, айтыс, көкпар, қыз ұзату, өлік жөнелту т.б. жатады.

Ұрпақ тәрбиесі – келешек қоғам мұрагерлерін тәрбиелеу мемлекеттік маңызы зор, аса жауапты іс. Дені сау, сезімі сергек, ақыл-ойы жетілген «сегіз қырлы, бір сырлы» абзал азамат өсіру мәселесі халқымыздың ғасырлар бойғы ой-арманы болып келді және солай бола бермек.

ДЕДУКЦИЯ (лат. *deductio* – қаз. *шығару*) – білімнің көбіне жалпыдан жекеге қарай көшуі, салдардың алғышарттардан шығарылуы; ғылыми танымда дедукция индукциямен ажырағысыз байланысты. Психология дедукциялық пайымдаулардың дамуы мен бұзылуын зерттейді. Білімнің көбінесе жалпыдан кемірек жалпыға қарай қозғалысы оның барлық психикалық процестермен, тұтас алғандағы ойлау қарекетінің құрылымымен шарттастылығында талданады. Дедукциялық пайымдауларды эмпириялық зерттеулердің, мыс.,

алғышарттарға және олардан шығатын қорытындыларға деген сенімнің талдануы болып табылады. Д. жалпы білім негізінде белгілі бір объект туралы жаңа білім тұжырымдалатын ой қорытындыларын пайдалану. Мұнда материалға сәйкес логикалық процесс пен мазмұндау жолы жалпы қағидалардан басталып, оларды сол немесе басқа нәрсеге пайдаланумен аяқталады. Д. жалпыдан жекеге қарай дамитын ой қорытындысы, логикалық ойлау формасы. Дедукциялық ойдың кең тараған түрі – силлогизм. Екі немесе бірнеше пікірлердің байланысы нәтижесінде жаңадан бір пікір шығару.

ДЕКАРТ РЕНЕ (1596-1650) – жан мәселесін эмпириялық тұрғыдан зерттеуге ерекше үлес қосқан француз ғалымы. Оның айтуынша, әр адам үшін нақты, әрі сенімді, оның өз ойының болуы («Мен ойланамын, яғни өмір тіршілігіңдемін» деген қағида) ұсынған. Д. рационализм және интроспекциялық психологияның негізін қалаушысы, физиологияда рефлекстік актінің алғашқы сипаттамасын берген ғұлама. Ол дүниені екі субстанциядан – материалдық және рухани негіздерден тұрады деп есептеді. Негізгі еңбектері: «Метод туралы ойлар» (1637), «Рухтың құлшыныстары», т.б.

ДЕМЕНЦИЯ (лат. *dementia* – ессіздік) – жоғары психикалық функциялардың жете дамымауының не семуінің салдары болып табылатын кем-ақылдық. *Бастапқы деменция* – тұқым қуалаған аурудың, туа біткен

зақымдаушы факторлардың немесе баланың өсуінің ең алғашқы кезеңдеріндегі жоқшылықтың салдарынан зияттың жете дамымаушылығы. *Екінші деменция* – жаттығулардың, эмоциялық қуаттаулардың (әлеуметтік, жастық, дәрі-дәрмектік, ауру-сырқаулық) үнемі әсер етуі себепті психикалық функциялардың сипатына байланысты сенильдік (қарттық), алкогольдік, эпилепсиялық, жарақаттанудан кейін болған және т.б., деменциялар түрлері болады. Д. – жалпы алғанда зияттылық қабілетінің әлеуметтік және кәсіптік функциялардың қалыпты орындалуы мүмкін болмайтындай болып жоғалуы. Термин көп функциялы бұзылуларды белгілеуге арналған. Мұндай кезде ес болмайды, пайымдау және басқа да жоғары психикалық процестерге қабілеттілік қалмайды. Әдетте, когнитивтік процестердің мұндай бұзылулары тұлғаны жеке әлеуметтік өзара әрекеттестік қабілеттерінің бұзылуына ұласады.

ДЕРЕКСІЗДЕНДІРУ – ойлау тәсілдерінің бір түрі. Д. жалпылау әрекеттерімен өзара тығыз байланысты. Д. дегеніміз – нәрселердің бірсыпыра қасиет-белгілерін ой арқылы бөлектеп қарастыратын әрекет. Сондай-ақ Д. – осы қасиет-белгілерді нәрсенің біртұтас ерекшеліктерінен бөліп алып көрсету тәсілі. Д. – жалпылау деп аталатын ой-әрекетінің негізі. Адам заттар мен құбылыстардың (объектінің) арасындағы айырмашылық белгілерінен талдап барып, оларды жалпылайды. Д. сөзбен тығыз байланысты ой-әрекеті. Кеміс балалардың Д.

әрекетінің өзіндік ерекшелік сипаттары бар. Кемақыл баланың Д. әрекеті өте қиынға түсетін жайт. Өйткені ондай балалардың ойлауы мен сөйлеуі нашар дамығандықтан нәрселер мен құбылыстардың белгі-қасиеттерін ой арқылы ажыратуы аса қиындық тудырып, олар сол нәрселерге тән жалпы ерекшеліктерді ажыратып көрсете алмайды. Саңырау балалардың Д. ұғымдарды меңгеруінде айтарлықтай қиындықтар бар. Өйткені саңырау балалардың ойы көрнекі бейнелерге негізделген. Д. ойлау арқылы ажыратылатын белгі қасиеттерді танып білуге сөздік қоры жетіспейді. Ал нашар көретін және соқыр балалардың Д. әрекеті болмысты көрнекі түрде пайымдауы да жеткіліксіз. Ондай балалар нәрселердің жалпы қасиеттері мен дерексіздеу әрекеті өмір тәжірибесінде қалыптасқан сөздік түсініктеріне сүйенеді. Кеміс балалардың Д. әрекетіндегі кемшіліктері бастауыш сынып жасында байқалып, оқу-тәрбие істерінде әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асырылып толықтырылып отырылады.

ДЕТЕРМИНИЗМ – лат. *детерминария* деген сөзі, қаз. белгілеу, анықтау деген мағынаны білдіреді. Детерминизм (табиғатта және қоғамда кездесетін оқиға, құбылыстарды, оның ішінде адамның еркі мен мінезінің өзара байланыстығының себептестігінің заңдылығын зерттейтін ілім). Д. – психология ғылымының негізгі принциптерінің бірі (себепсалдар мәселелерін қарастырады). Д. принципі – философиялық және әдіснамалық ұстаным бойынша,

табиғат пен психологиялық құбылыстардың бәрі материалдық себептер мен заңдардың әсер етуінен пайда болады деп түсіндіреді. Детерминизм адамның тіршілігі мен іс-әрекетінің бәрі қоғамның тарихи дамуының нақты жағдайларымен байланысты, әрбір құбылыс белгілі себептен туындайды деп қарайды. Бұл принципті іс-әрекеттің әдіснамалық негізі ретінде ұстанған психологиялық зерттеулердің нәтижелігі дәлелді болады.

ДЖЕЙМС-ЛАНГЕНІҢ ЭМОЦИЯЛАР ТЕОРИЯСЫ

– американдық философ және психолог У.Джеймс пен неміс психологі Г.Лангенің ХІХ ғасырдың 80-90-жылдарында бір-бірінен бөлек ұсынған теориясы. Бұл теория бойынша эмоциялардың пайда болуы еріксіз қозғалу саласындағы, сондай-ақ жүрек, қантамыр, секреторлық қызметтің саласындағы өзгерістердің сыртқы әсерлерінен туындайды. Эмоциялық күйініш-сүйініштер осы өзгерістермен байланысты түйсіктердің жиынтығы болып шығады.

Джеймстің ойынша, «жылағандықтан мұңаямыз, дірілдегеніміз қорыққандықтан, күлетіндіктен қуанамыз». Джеймс эмоцияларды перифериялық өзгерістердің кең тобымен байланыстырса, Ланге қантамыр-қозғалу жүйесімен-инжүйкеация күйімен және тамырлардың саңылауымен байланыстырды. Осылайша, әдетте, эмоцияның салдары деп қарастырылатын перифериялық органикалық өзгерістер олардың себебі деп жарияланды.

Джеймс-Лангенің эмоциялар теориясы эмоцияларды жаратылыстық тұрғыдан зерттеуге келетін объектіге айналдыруға әрекеттену болды. Алайда эмоцияларды тең денелік өзгерістермен байланыстырып, бұл теория эмоцияларды қажетсінулер мен түрткілерге қатысы жоқ, адаптивтік мағынасы, реттеушілік функциясы жоқ құбылыстар қатарына қосты. Эмоциялардың ерікті реттелуінің проблемасы бұл орайда қарапайымдандырылып баяндалады: жағымсыз эмоцияларды, мыс., ашулы жағымды эмоцияларға тән қимылды әдейілеп жасаса, басуға болады деп есептеледі. Бұл теорияға психологиядағы қарсылықтар эмоцияларды перифериялық өзгерістерден туындайтын түсініктердің жиынтығы деп механистік түсінушілік; жоғарғы сезімдер табиғатын түсіндіру тұрғысында болды. Физиологтардың сыны жануарларға жасалған эксперименттерден алынған мәліметтерге негізделді (Ч.С.Шеррингтон, У.Кеннон және т.б.). Олардың ең бастылары сол бір ғана перифериялық өзгерістердің өздері алуан түрлі эмоциялар кезінде, сондай-ақ эмоциялармен байланысты емес күйлер кезінде болып жататынын көрсетеді.

Л.С.Выготский бұл теорияны организмдегі өзгерістерден туындайтын «төменгі», элементар эмоцияларды бейне ешқандай материалдық негіздері жоқтай көрінетін «жоғарғы», ақиқат адами күйініш-сүйініштерге (эстетикалық, зияттық, адамгершілік және т.б.) қарсы қойғаны үшін сынады.

ДЖЕМС УИЛЬЯМ (1842-1910) – америкалық психолог және философ. Ол организмнің физикалық жай-күйін сипаттайтын бірін-бірі үздіксіз алмастырып отыратын жеке психикалық күйлерді – «сана легі» ұғымын енгізе отырып, ассоцианизмге қарсы шықты. Джемс психика – ол организмнің биологиялық тұрғыдан өмір сүруінің шарты деді. Сананы оның бейімделушілік қызметінде қарастыра отырып, Д. өзінің прагматизмдік философиялық концепциясын ұсынды. Д. тұлға теориясын құрушылардың бірі. Ол тұлғаның үш қырын (физикалық, әлеуметтік және рухани) талдап көрсетті. Ол эмоция шеттік теорияларының бірі америкалық алғашқы психология оқулығының авторы.

ДИДАКТОГЕНИЯ (грек. *didaktikos* – үйретуші, ұқтырушы және *genes* – пайда болған) – тәрбиеші (педагог, жаттықтырушы, басшы және т.б.) тарапынан педагогикалық әдептің бұзылуы салдарынан оқушының жағымсыз психологиялық жай-күйі (көңіл күйінің нашарлауы, қорқыныш, түңілу). Фрустрациядан, қорқыныштан, тұнжыраңқы көңіл күйден және т.б. көрінеді. Оқушының іс-әрекеті мен жеке тұлғалар арасындағы қарым-қатынасқа теріс әсер етеді. Д. невроздарға себепші болуы мүмкін. Дидактогенияның пайда болу негізіне оқушының педагогтің кінәсінен алған психикалық зақымы жатады. Бұдан Д. мен балалардағы невроз нышандарының ұқсас екені көрінеді. Дидактогенияның неврозға айналып кету жағдайы жиі кездеседі. Мұндай да баланы психотерапия

әдістерімен арнайы емдеу қажет болады. Кейбір педагогтар оқушыны көпшілік алдында кемшілігін айтып жазалауды дұрыс деп санайды. Ұстаздық қарым-қатынастың мұндай түрі мектеп психогигиенасы тұрғысынан өте зиянды болып есептеледі. Өйткені оқушының оқу іс-әрекетінде жақсы жетістіктерге жетуіне әсер етпейді. Осыдан ұстаз беделі төмендейді; оның әділетті екеніне оқушының сенімі жоғалады; баланың эмоциялық тепе-теңдігі үшін қажет психологиялық қорғаныш сезімі нашарлайды. Д. пайда болмау үшін әрбір ұстаз қарым-қатынаста барынша әдепті болуға ұтылып, тәрбие барысында оқушылардың жас ерекшеліктері мен жеке психологиялық қасиеттерін ескеріп отыруы қажет.

ДИСТИНКЦИЯ (лат. *distinctio* – айыру) – заттар арасындағы немесе сананың өз элементтері (түйсіктер, ұғымдар, т.б.) арасындағы объективті айырмашылықтарды бейнелейтін сана актісі. Ұғымның анықтамасын алмастыратын тәсіл ретінде де Д. қолданылады (мыс., сутегінің оттегінен айырмашылығы мынада: оның өзі жанады, бірақ жануды қолдамайды). Д. термині орта ғасырларда пайда болды. Схоластар бұнымен объективті айырмашылықты да, нақты мәнді, себепті (Д.т.б.) ой айырмашылығын да (Ақыл Д-сы, субъективті, формалды, т.б.) көрсетті. Д. термині қазіргі уақытта да қолданылады.

ДОБРЫНИН НИКОЛАЙ ФЕДОРОВИЧ (1890-1981) – тұлғаның дамуындағы танымдық үрдістерді, әсіресе зейінге байланысты мәсе-

лелерді зерттеген отандас психолог. Гимназияны бітірген соң Мәскеу университетінің жаратылыстану факультетіне түсіп, кейінірек тарих-филология факультетіне ауысады (ең алғашқы зейіннің толқуына қатысты зерттеулерді жүргізеді) да, 1915 жылы сол аталған факультеттегі «психология» мамандығын бітіреді. 1925 жылы «Зейіннің толқуы» деп аталатын тақырып бойынша кандидаттық диссертация қорғайды. Мәскеудің университеттерінде доцент, содан кейін профессорлық атағын алады. 1925-1935 жж. Психология институтында аға ғылыми қызметкерлігінде болып, 1937 жылы «Зейін психологиясы» тақырыбы бойынша докторлық диссертация қорғайды. Шығармалары: «Колебания внимания» М., 1928, «Введение в психологию» М.:Л., 1929, «О теории и воспитания внимания» // Советская педагогика. 1938. №8, «Психология» М., 1950, «К 70-летию со дня рождения Н.Ф.Добрынина» // Вопросы психологии. 1960, № 3.

ДОМИНАНТА – (лат. *dominans* – қаз. *үстемдік ету*) – деген мағынаны білдіреді. Өзекті қажеттілікпен немесе зейіннің үстемділігімен адамның миында өктемдік ететін қозу ошағы. Мидың көршілес аумағындағы әлсіз қозуларды тартып күшеюге қабілеттілігі. Д. – жүйке орталығының негізгі заңдылығының бірі. Қозған орталықтың басқа алаптағылардан да күшейіп кетуін үстемділік (доминанта) заңы деп атайды. Доминанта түсінігін және оның қасиетін А.А.Ухтомский (1875-1942) жылы ашып, ғылымға (1923) енгізген. Доминанта теориясы адам мінез-құлығының

басқа да қажеттіліктерінің пайда болуының физиологиялық негізін ғылыми тұрғыдан түсінуге мүмкіндік береді. Сыртқы дүниенің көптеген тітіркендіргіштерінің ішінде біреуі миға көбірек әсер етеді де, мидың бір алабын қаттырақ, күштірек қоздырады, осындай алапты *доминанта* деп атаған. Мидың осы күшті қозғыш алабы қалған алаптардағы әлсіз қозу үрдістерін өзіне тартады. Осыдан мидың күшті қозған алабы онан бетер күшейеді. Мәселен, қызық кітапқа беріле оқығанда адамға кейбір бөгде тітіркендіргіштердің бөгет жасамайтыны, қайта олардың біздің ойымыздың күшеюіне жәрдемдесетіні байқалады. Сондықтан адам санасын (зейінін) бағыттап, шоғырландырып кітап оқыған кезде қасындағы бөгде тітіркендіргіштерден (мысалы, сағаттың тықылы, соғуы секілді) қашпауы керек. Бұл біздің басқа нәрсеге көңіл аудармай үңіліп отырған әрекетімізге мейлінше беріле түсуімізге жәрдемдеседі. Өйткені жоғарыда айтылғандай мидағы басыңқы қозу әлсіз тітіркендіргіштерден болған қозуларды өзіне тартып, солардың есебінен күшейетіні зерттеулер негізінде дәлелденген. А.А.Ухтомскийдің доминанта теориясының мәнін И.П.Павловтың «Қозудың оптималдық алабы» деп аталатын тұжырымы онан сайын толықтыра түседі.

ДОНДЕРС МОДЕЛІ – Ф.К.Дондерс (1818-1889) голланд офтальмологымен шығарылған тыныстанудың заңдылығын көрсететін тәжірибе. Бұл тәжірибені жасау үшін түссіз, аузы тар шиша алып, оған жұқа резеңке керіп түп жасайды, аузына

тығын арқылы түтік өткізеді. Түтіктің ыдыс ішіндегі ұшына резеңке қалташаны немесе құрбақа, т.б. өкпесін жалғайды. Түтікті шишаның ішіне салып тығындап, жоғарғы, сырттағы ұшын ашық қалдырады. Осыдан кейін шишаның резеңкеден жасаған түбін төмен не жоғары созса, түтік ұшындағы өкпе немесе резеңке қалтадағы ауаның толғаны немесе шығарылғаны байқалады. Бұл өкпе жұмысының қызметін көрсетеді.

ДОСМҰХАМЕДОВ ХАЛЕЛ (1883-1939) – Ол қазіргі Атырау (бұрынғы Гурьев) облысы, Қызылқоға ауданында дүниеге келген. Алдымен ауыл молдасынан хат таниды, кейіннен жергілікті орыс-қазақ мектебінде оқиды. Одан соң Орал қаласындағы училищеге оқуға түседі. Оны үздік бітірген соң Петербургтегі Әскери-медициналық академияда оқиды, оны алтын медальмен бітіріп шығады. Академияда Х.Досмұхамедов дүние жүзі физиологтарының ақсақалы, шартты рефлекс туралы әйгілі ілімнің авторы, академик И.П.Павловтың лекцияларын тыңдайды. Кейінірек ұлы ғалымның дәрісін тыңдаған екінші қазақ зиялысы – профессор С.Асфендияров еді.

Сол жылдары Ресейде болған буржуазиялық-демократиялық төңкерісті өз көзімен көріп, оның мәнісін түсіне бастауы Халелдің идеялық жағынан шыңдала түсуіне зор ықпал етеді. Патшалық империяның қазақ халқын аяусыз қанап, тонап отырғанына оның көзі жете бастайды. 1909 жылы Академияны бітірген соң әуелі Пермь губерниясына, кейіннен 22 – Орал қазақ-орыс атқыштар батальон-

да әскери кіші дәрігер болып қызмет істейді.

1917 жылдан бастап Алашорда өкіметінің басшылық жұмысына белсене араласады. Оның Қазан төңкерісіне дейінгі осы іс-әрекетін бетіне шіркеу қылып, есімін атамай келгеніміз белгілі. Алайда, оның ісі Республика Жоғарғы сотының 1958 жылғы ақпанындағы шешімімен қайта қаралып, толық ақталды. Кеңес өкіметі жылдарында ол халық ағарту институтында оқытушы, Орта Азия университетінде ординатор қызметін атқарады, ал 1924 жылы Ресей академиясының Орталық өлкетану бюросының корреспондент-мүшесі болып сайланады.

1926 жылы Қазақ педагогика институтының проректоры, кейіннен педология кафедрасының меңгерушісі, профессор қызметін (1929) атқара жүріп, бұған қоса Қазақ АССР Денсаулық сақтау халық комиссариатында жоспарлау-ұйымдастыру басқармасының меңгерушісі болып істейді. Сол жылдары ұлттық мектептердің жаңа жүйесін құруға, қазақ тіліндегі ғылыми терминология жасау ісіне, ұлт тілінде журнал шығаруға белсене кіріседі. Тарих, әдебиет, тіл ғылымдарына қатысты іргелі проблемалармен («Қазақ халық әдебиеті», «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы», «Кенесары – Наурызбай», «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы туралы қысқаша мағлұмат», т.б.) айналысады. Осы жылдары оның қаламынан «Адамның тән тірлігі» (1927), «Сүйектілер туралы» (1928), «Жануарлар» (1928) атты еңбектер туындайды. Х.Досмұхамедов еңбектерінде психологияның жеке-

леген салалары (әлеуметтік, этностық, т.б.) төңірегінде айтқан сындарлы пікірлер жиі кездеседі. Мәселен, оның 1925 жылы жазған «Аламан» атты мақаласынан этнопсихологияға қатысты бірсыдырғы ғылыми түйіндерді аңғару қиын емес.

Ол бұрынғы қазақ елінде «аламандық» деп аталатын ешкімге бағына қоймайтын, бәсекешіл топтың жиі кездесетіндігін сөз етеді. Қазіргі ғылым тілімен айтсақ – бұл бір-бірімен келісімге келе бермейтін биресми топ. Автор түсінігінде аламандық ру менмендігінің бір сипаты. Аламандық қазақ мінезінің анадайдан бадырайып, бесенеден байқалып тұратын көрінісі. Бұл жеке адамға да, сондай-ақ жекелеген топтарға да тән құбылыс. Х.Досмұхамедовтың аламандықты ру психологиясының ерекшелігінен туындайды деуі өте орынды. Ғылымда ру (род), тайпа (племя), халық (народ), ұлт (нация) ұғымдарының психологиялық ерекшеліктері бар екені көптен айтылып жүр. Бұл жөнінде психологтар мен философтардың, этнографтар мен антропологтардың да көзқарастары бір-біріне тоқайласып жатады. Ру – гендік ерекшеліктеріне, туыстық қарым-қатынастарына орай бірлескен аталас, ауылдас адамдардың тобы. Бұрынғы кезде бір рулы ел жекелеген территорияны, бір ауылды мекендеген. Оның басында сол ауылға, елге беделді, сөзін жұртқа тыңдата алатын ақсақалдар болған. Кей жағдайларда ру басшылығына беделді аналар да енген. Ру – бұл тарихи-этнографиялық ұғым. Қазақ тарихындағы рулық болмысты ғылым жоққа шығармайды. Қазақ халқы өзінің саяси-экономикалық, тари-

хи-географиялық жағдайына қарай XV ғасырдан бермен қарай үш жүзге бөлініп келеді. Бұлардың әрқайсысында ірі-ірі елуден астам ру-тайпалар тап бар. Олардың әрқайсысының көсемдері (ру басы), өзіндік рәміздері (таңбалары) болғандығы да тарихтан мәлім. Ал «рушылдық» деген тағылымның психологиялық астары басқаша. Егер ру белгілі жүздің, аймақтың, территория жағынан отандасқан, қауымдастық бірлігі болса, рушылдық – бұл объективтік жағдайларды ескермей, субъективтік факторларды, яғни жеке бір рудың ғана мүддесін көздейтін, соның тыныстіршілігін есепке алып отыратын құбылыс. Еуропа елдеріне қарағанда Азия халықтарында рушылдық құбылыстық жиі кездесетіні байқалады. Өйткені рулық психологияның өріс алуына, кейбір қоғамдық мәнді факторлардың кенжелеп дамуы, бытыраңқылықтың зардаптары, бір орталыққа бағынған біртұтас мемлекеттің болмауы, т.б. осындай факторлар әсер етеді.

Автордың халықтың тіршілік салты, жаугершілік мінезі, орталықтанған мемлекеттік құрылыстың болмауы, қазақ даласына аламандықты алып келді деген қағидасы ғылымилығы жағынан дәлелді. Сондай-ақ, оның «сананы салт туғызады», «ақсақалшылдық – рудың ақылгөйі, басшысы» деген пікірлері де көкейге қонымды түйіндер. Оның қазақ қоғамының саяси әлеуметтік жағдайының өзгеруімен әлеуметтік мінезі де, аламандығының мән-мағынасы да өзгеріп отырады дейтін қисыны, бұлармен қатар «әлеуметшілік» (социализация) дейтін ұғымға берген анықтамасы

да, «аламандық бар жерде әлеуметшілік бола алмайды, әлеуметшіліксіз қазақта ұлт тіршілігі, ұлт мемлекеті болуы мүмкін емес» деуі де ғылымылығы жағынан терең тұжырым.

Халелдің психологияның әр жақты мәселелері мен байланысты айтқан басқа пікірлері де мазмұны жағынан терең. «Адамның табиғаттағы бір мінезі, – дейді ол, – ойын-сауық қуып, қызықтап кетуі. Ойнамайтын адам жоқ. Күлмеген адам – адам емес. Салтымызға, тұрмысымызға қарай түзелуге елімізде көп ойындар бар. «Халықтың құлқы, мінезі, ойы, – дейді автор, өз пікірін әрмен қарай жалғастырып, – заманындағы әдебиетінен білінеді. Әдебиет – халықтың түрлі қимылдарының айнасы... Осы әдебиетті тексеріп отырсақ, қазақтың өткендегі құлқы, мінезі, заманындағы күйініші, сүйініші, арасында болған түрлі әлеуметтік қимылдары анық сезіледі... Бұрынғы әдебиетпен танысқанда қазақтың бойына біткен мінездің бірнеше түрі орасан адырайып тұр».

Ғұлама ғалымның психологиялық тұрғыдан ерекше назар аудартар ендігі бір түйіні – ұлттық психологияның қалыптасуына қоғамдық ортаның, әсіресе ондағы әлеуметтік тәрбиенің ықпалы жайлы мәселе. «Ұлт мемлекетін жасап, – деп жазды ол, – қазақ арасынан әлеуметшілікті туғызамыз деген дәуірде тұрмыз. Жаңа әлеуметшілікті тура жолмен жасау үшін елдің бұрынғы, соңғы әлеумет мінездерін тексеру керек... Әлеуметшіліксіз қазақта ұлт тіршілігі, ұлт мемлекеті болуы мүмкін емес. Қазақ әлеуметшілігінің өткенін жөндеп түсініп, әзіргі қалпын анық көріп, кемі-

сін болжай білу... – оқыған зиялыларымызды мінеді... Оңды әлеуметшілік құру үшін елдің өткен-кеткен тұрмысын, бұрынғы болған әлеумет қимылдарын тану керек».

Бұл түйіндерден оның ұлт (этнос) психологиясының іргелі мәселелерінің ерекше көңіл аударғанын байқаймыз. Оның физиология мен психологияның көптеген терминдік атауларын төл тілімізде сонау жиырмасыншы жылдардың өзінде-ақ іріктеп, құрастырғаны белгілі болып отыр. Мәселен, оның «жүйке жүйесі» (нервная система), «жүйке талы» (нервная волокна), «жүйке орталығы» (нервный центр), «жүйке түйіні» (нервный узел), «ерік» (воля), «сана» (сознание), «быркыл» (лабиринт), «мишық» (мозжечок), «қозу» (возбуждение), т.б. осы іспеттес көптеген ғылыми атаулары күні бүгінге дейін өзгеріске түспей қолданып келеді.

Х.Досмұхамедұлы тіл, сөйлеу – адам психологиясының басты белгілерінің бірі екендігін ерекше атап өтеді. «Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел болмайды. Тілінен айрылған жұрт – жойылған жұрт. Мектеп пен баланың тілі дұрыс болса, елдің тілін көркейтп, байытып, гүлдендіреді, мектеп пен баспада қолданудан қалған тіл – шатасқан тіл. Ол ел – сорлы ел, мұндай елдің тілі бұзылмай қалмайды... Ана тілін білмей тұрып, бөтенше сөйлесең – ол күйініш. Ана тілін жақсы біліп тұрып, жақсы сөйлесу бұл сүйініш. Өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беруі зор қате», – дейді.

ДОСПАМБЕТ ЖЫРАУ (1490-1523) – ежелгі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, жорық жыршысы. Қазақ халқы-

ның қалыптасу кезеңінде өмір сүрді. Өз заманындағы жорықтарға, Қырым, Ноғайлы, Қазан хандықтары арасындағы ұрыстарға қатысқан, бүкіл Дешті-Қыпшақты жақсы білген, Стамбул мен Бақшасарайда да болған. Д.ж. мұрасының дені жоғалған, ел аузында, жекелеген қолжазбаларда сақталған туындылары 19 ғ. бас кезінде әртүрлі жинақтарға енді. Сов. тұсында «Алдаспан» антологиясында (1971) оның табылған шығармалары толық жарияланды. Д.ж. жырларынан оның ой-өрісі, мұрат-мақсаты, рухани өмірі, ғибраттық қағидалары, дүниеге философиялық көзқарасы айқын аңғарылады. Жауынгер жырау туындыларының рухы ескілігіне, көркемдеу әдістерінің көнелігіне қарамастан, көңілге әсер етерлік терең, тілге орамды. Бұхар, Махамбет жырларынан Д.ж. түркітайпаларының арасындағы көп қактығыстардың бірінде, 1523 ж. Астрахань маңында қаза тапты.

ДОСТЫҚ – адамға, табиғатқа, жан-жануарларға көрсетілетін ізгі іс-әрекет. Д. ынтымақпен, татулықпен негізделеді. Д. – адамға, табиғатқа, жан-жануарларға көрсетілетін міндеттерді өтеудің белгісі деп те түсінуге болады. Д. психология ғылымында сезім түсінігімен ұштасып, сол сезімнің жоғары түрі ретінде қарастырылады. Адамның әртүрлі жас ерекшеліктеріне байланысты достық психологиясы И.С.Конның еңбектерінде талданған.

ДУЛАТИ МҰХАММЕД ХАЙДАР (1499-1551) – орта ғасырдағы қазақ ғалымы. Ұлы жүздің Дулат тайпа-

сынан шыққан Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» («Рашидтің тарихы») атты шежіресінде сол кездегі көшпелі қазақтардың өз көршілерімен қарым-қатынасы, олардың тыныс-тіршілігі суреттеледі. Осы шығарманың қазақ тарихына қатысты тұстарын В.В.Веняминов-Зернов (1830-1904), сондай-ақ жекелеген үзінділерін қазақтың белгілі тарихшысы С.Асфендияров (1889-1938) та тәржімалаған. Шежіренің нұсқалары Ленинград пен Душанбе кітапханаларында сақтаулы. «Тарихи Рашидиде» көтерілген басты мәселенің бірі – Сейіт хан мен Мұхаммед Хайдардың, Қасым ханның ордасында қонақ болған кезінде сұхбаттасқан түрлі тақырып төңірегіндегі әңгімелері. Мұнда көшпелі дала тұрғындарының әдет-ғұрып, әлеуметтік-психологиялық, этнографиялық ерекшеліктері сөз болады. Мына төмендегі шағын үзіндіде сол кездегі қазақ халқының этностық ерекшелігі, өзіндік психологиясы жақсы көрсетілген: «...Біз – даланың халқымыз, бізде сирек ұшырасатын, қымбат заттарымыз жоқ, дүние жиһаздарымыз да көп болмайды. Ең басты байлығымыз – жылқы, оның еті мен терісі біздің ең тәуір тамағымыз бен киіміміз... жерімізде бау-бақша да, ғимараттар да жоқ, біздің көңіл көтеретін жеріміз – малдың жайылымы мен жылқы үйірі, сондықтан біз жылқыға көзіміз тоймай қызыға қарап тамашалаймыз... Дала адамдарына жылқысыз өмір – қараң қалған өмір... Біздегі ең кәусар ішімдік жылқының сүті және одан жасалатын сусын – қымыз... егер де менің өтінішімді орындаудың ең жақ-

сы жоралғысы не деп сұраса, онда Сізді меймандостықпен құрметке бөлеуді айтқан болар едім».

Мұхаммед Хайдар Дулати сол кезде-рі құрыла бастаған Қазақ хандығының күш-қуатын ерен тұлғалардың, аса қабілетті басшылардың қадір-қасиеттеріне қарай таразылайды. Оның ойынша, білікті ел басшысы – мемлекет күштілігінің тұтқасы. Автор осындай ерен тұлға қатарына Қасым ханды жатқызып, «Қасым салған қасқа жол» деген ұлағатты сөздің мән-мағынасын түсіндіреді. Қасым хан билік құрған кезде Қазақ хандығы өзінің саяси-әлеуметтік қуатымен бүкіл Еуропа жұртына мәлім болғаны белгілі. Хандықтың территориясы батыста Сырдарияның оңтүстік жағалауынан басталып, оңтүстік-батысы Түркістанға дейін жетіп, оңтүстік-шығыста Жетісудың солтүстік бөлігіндегі таулы алқаптарды қамтыған. Хандық халқының саны бір миллионнан асып, орыс князі Василий III бірінші болып онымен дипломатиялық байланыс орнатқан. Қасым хандық құрған кезде ел басқару ісінде қолданылатын әдет-ғұрып заңдарының ережелері жасалды. Бұл заңда көтерілген мәселелер: 1) жер, мал-мүлікті иемдену мәселесі; 2) ұрлық, кісі өлтіру, талау, шабу, ойран салған кісілерді жазалау тәртібі; 3) әскери заң (қосын жасау, аламандық міндет, ер-азамат құны); 4) елшілік мәселесі (халықаралық қатынастағы әдептілік, сыпайылық, шешендік өнер); 5) жұртшылық заңы (түлен тарту, ас, той, мереке үстінде қолданысқа түсетін ережелер, жасауыл, тұтқауылдардың міндеті). Қасым салған қасқа жолдың заңдары ешбір

өзгеріссіз XVII ғасырға жетіп, Есім ханның (1595-1693) кезінде ол «Есім салған ескі жолға» жалғасты.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің ел басының психологиясы жайлы айтқандарына қысқаша талдау жасайық. Орта ғасырда Шығыс Аристотелі атанған Әбу Насыр әл-Фараби ел-басының бойында 18 қасиет болу керектігін айтқан. Осы іспеттес тұжырымға 5 ғасырдан кейін Мұхаммед Хайдар Дулати да оралыпты. Оның пікірінше, ел басқару – қыры мен сыры мол, ерекше өнер. Басшы – қажырлы, салиқалы, терең ақыл-парасатты, зерек те зерделі, әрдайым ел тыныштығын, халық қамын ойлайтын ерен тұлға. Басшының сарқылмас ерік-жігері, нәтижелі іс-әрекеті оның ақыл-ой парасатымен ерекше ұштасады. Оның бес аспаптылығы, адам жанын жазбай танитын абзал қасиеті ылғи да көзге түсіп, жұрт көңілінен шығып тұрады. Басшы адам өзге көрмегенді көре алады. Онда өзін елге беделді ететін небір тамаша қадір-қасиет мол. Ол өзінің жайсаң мінезділігімен, батылдығымен ерекшеленеді, бүкіл өмірін халық тағдырына бағыштап, осы мақсатына жету жолында бұлтартпайтын шешім қабылдап отырады. Осындай қасиеттері бар адамның іс-әрекеті қылыш пен садақтың оғынан әлдеқайда асып түседі.

Тіршіліктің сан қилы талабынан туындайтын өзекті мәселелерге ерекше мән беріп, ол жөнінде жұртпен кеңесіп, олардың көзқарасын ой таразысына салып, керектісін алып, келеңсізін ауаға жайылып кетпеуін, қыңыр, қырсық адамдардың пікірінен ел ішінде алауыздық пен араздық

туатындығын алдын ала топшылап, бұларға жол бермеуді қарастырады. Мұхаммед Хайдар Дулати ел басшысына тән осындай қадір-қасиеттерді дәріптеп, бұларды келер ұрпаққа аманат етуді ойластырған сияқты. Ғалымның пікірінше, *ел басшысы өзінің бар күш-қуатын өз халқының мүддесі үшін жұмсауы тиіс. Оның жаны ізгілікке толы болуы шарт. Көздейтіні – байлық емес, жарқын болашақтың асқаралы шыңына ұмтылу.*

Мұхаммед Хайдар Дулати пікірінше, жарқын болашақтан үмітін үзбеген ел басшысын көпшілік әр кез қолдайды, соңынан ереді. Жұрттың көңілінен шыққан басшы ғана елді дұрыс басқара алады.

Елді басқарудың ең негізгі мәні – халық сеніміне шүбәсіз ие болу, өзіне әділдік пен ізгілікті, қайырымдылықты серік ету. Ол болашақты, жақсы заманды қиялдаушы ғана емес, сол үшін бар өмірін сарп етіп, соған жету үшін маңдай терін төгетін адам. Тегінде, мейірімді жүзінен нұр шашқан елбасы елге – құт, ал жаман басшы – жұт. Ерен басшы текті келеді, ол – көпті көрген, ез бен ерді бірден ажырататын, жұрттың бос қолпаштауын қажет етпейтін адам. Мұндай тұлғалар туралыққа, әділдікке, адалдыққа, шындыққа ерекше мән береді. Бұлардың басты кредосы – дін мен сенім. «Дін мен сенімді медет тұтқан адам ғана ұлағаттық атты иеленеді». Дін мен сенім – биліктің қос бабы. Ол – тұлғаның ары мен намысы, ел алдындағы парызы мен қарызы.

Дін мен сенім жүрген жерде тірліктің түбірі мықты болады. Дулатидің дін

туралы, әсіресе дін психологиясы жайлы көзқарастары арнайы зерттеуді қажет етеді. Ғұламаның бұл бағыттағы ізденістеріне зер салсақ, одан біраз мағлұматтарды аңғаруға болады. Бұл туралы белгілі ғалым М.Мырзахметұлы: «Сол кездегі ислам дінінің Орта Азиядағы жағдайы, қоғамдағы саяси-әлеуметтік күрестегі орны, түрік халықтары арасында кеңінен таралған Нақышбандиа, Насауия, Уванш ордендері мен теріс жолға түскен «Нурбахши», «Шамасин» секталары туралы, яғни жалпы суфизм жайлы терең ойлар қозғап, көп нәрселерден хабардар етеді», – дейді. Мұхаммед Хайдар діни қызметкер болмаса да, сол кезеңдегі қоғамның рухани болмысын терең сезініп, ислам діні мен сопылық ағымның табиғатынан, дін жолындағы ғалымдардың жазғандарынан хабардар болғаны байқалады. Сол себепті ғұлама шығармасындағы ислам діні мен сопылық жайлы ой-танымын, ірі шейхтер мен маулана атанған діни ғалымдар жайлы пікірлерін ғылыми тұрғыдан танып білудің айрықша мәні бар деп білеміз.

Дулати негізінен сопылық жолдағы шейхтер мен ғалымдарға біраз тоқталып, олар жайлы деректерді жиі келтіреді. Ғұлама шығармасы арқылы шейх, имам, мауланалар (молдалар) өмірі, олардың ұстанған діни ағымдары жайлы біраз мағлұмат алуға болады. Дулатидің еңбегінде көбінесе сөз болатын ғұламалар: Абдрахман Жами, Әлішер Науаи, Сайфи, Хафиз Али, т.б. Шығармада Абай көп айтатын ғұлама – Диуани туралы біраз мағлұмат беріледі. Мұхаммед Қазидің «Сисилет ал-арифин» (Ге-

неология познавших истин») деп аталатын еңбегі кезінде сопылардың қажетті құралына айналған. Дулати Мұхаммед Қазифа сопылық жайында сұрақ бергенін, оның қайтарған жауабын өз рисаласында баяндап кеткен. Мұхаммед Хайдар Дулати өз пікірлерінде Мұхаммед Қазидің мемлекетті басқарудың он түрлі шарты мен он жеті түрлі ауыр күнә болатыны туралы ойын талдаған. Бұдан оның дін мәселесінің кейбір пікірталас жақтарын көпшілікке түсіндіруге тырысқаны байқалады.

Сонымен бірге дала ойшылының шейттер мен сунниттер арасындағы қайшылыққа көңіл бөлуі де оның дін мәселесіне терең зейін қойғанын байқатады. Мысалы, «Тарих-и-Рашидидегі» мына бір оқиғаның сипатталуы көңіл аудартады. Исмаил шахтың ғұлама Шаих әл-Исламды шейттердің құрамына кірмегені үшін азаптап өлтіруін Дулати айтқан діни танымдағы қарама-қарсылықтың көрінісі ретінде қарастыруға болады. Мұхаммед Хайдар Дулати Моғолстандағы шейттер, сунниттердің діни өмірі мен сопылық ағымның іс-әрекетін көрсетумен бірге Тибет пен Кашмирдегі діни қозғалыстардан да мәлімет беріп отырады. Кашмир жеріне Ирак елінен келген Шамс атты ғұламаның діни қағидаларына көңіл бөліп, мұның суннит пен шейт діни ағымынан бөлек екенін көрсетеді. Ғұлама ғалым ел басшысына қажетті қасиеттерді былайша тұжырымдайды: біріншіден, өзің ойлап тапқан істі аяқсыз қалдырмау; екіншіден, андыған арсыздарға өзінді алдырмау. Бұл кісіден үлкен қажыр-қайратты, асқан күдіреттілікті қажет етеді, үшіншіден,

ел басшысы өзінің жарлығы мен бұйрығының орындалуын қадағалауға ерекше мән беруі керек.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің пікірінше, қоғамдағы аурудың негізгі көзі адамның күнәһарлығына келіп тіреледі. Күнәһарлық үйде де, түзде де, қоғамда да өте бір келеңсіз, сұрқия қасиет. «Күнәһар адамдарға кімдер жатады?» деген сауалға ғұламаның берген жауабы тайға таңба басқандай. Біріншіден, бұлар ата-тегі, шыққан діні мен ділінен бейхабар адамдар; екіншіден, ар-намысын жоғалтып, әділеттік үшін күресте бас сауғалап, бұғып қалғандар; үшіншіден, адамдардың тыныс-тіршілігіне немқұрайдылықпен қарап, жетім-жесірлерді желеп-жебемейтіндер; төртіншіден, көзжұмбайлыққа салынып, халық байлығын ысырап етіп, талантаражға салатындар; бесіншіден, ата-анасының бетінен алып, олардың ақыл-кеңесін тыңдамайтындар.

Бүкіл Шығыс еліне аты мәлім араб ғалымы Әбу-Талип Макки 17 күнәнің түрі барын айтқан. Мұхаммед Хайдар Дулати осы мәселені қайтадан көтеріп, бұларды кеңінен талдауға алған. Ғұлама күнәнің 17 түріне сипаттама береді. Мәселен, күнәһарлықтың төртеуі жүрек қызметіне байланысты туындайды дей келіп, оған көп құдайға табынушылықты да жатқызады. Мұсылман адам тек бір құдайға табынып, құдай бір, пайғамбар ақ-хақ деп танығаны абзал. Өсек-өтірікті судай ағызу, суайттыққа салыну, жалған ант беру, жазықсыз адамға құр бекер айып тағу, дуалықпен шұғылдану да күнәһарлыққа жатады. Қолмен істелетін күнә екеу. Бұлар – ұрлықпен айналысу, біреудің

қанын жазықсыз төгу. Күнәһарлықтың келесі бір түрі -зинақорлық, яғни ойнасқорлыққа салыну.

Күнәнің үлкен түрі жетім-жесірлердің мал-мүлкін иемденіп кету, сондай-ақ қолдағы барды ысырап етіп, орынсыз шашып-төгу. Соғыс дала-сынан қашқан қорқақтар да күнәһар болып табылады. Пайғамбар хадистерінде «соғыста шейіт болған адам бар күнәсынан арылады» делінген. Күнәнің енді бір түрі – ата-ананы тыңдамау, олардың тілін алмай зар қаққызу. Тәнін таза ұстамайтындар да, өздігінен тәртіпке бой ұсынбайтындар да күнәһарлар болып табылады.

Әлеуметтік психология тұрғысынан Мұхаммед Хайдар Дулатидің ел басшысына қоятын 10 шарты да ерекше көңіл аударарлық. Бұлар: өзін басқа біреудің көзқарасы тұрғысынан байқау, мұсылманшылықты ерекше қадір тұту, сән-салтанатты қумау, қарапайым адамның өмір салтын ұстану, халыққа қатаң болып зәбір көрсетпеу, өзіне деген халық назарын қоздырмау, елді қауіп-қатерге орынсыз ұшыратпау, діндар адамдармен ақылдасу, дандайсушылық пен жемқорлыққа салынып, халықты өзінен үркітіп алмау, әскер басшылары мен уәзірлердің рахымсыздық қасиеттеріне жол бермеу, ылғи да келелі істің түбірі мен түйінін тауып, көрегендік көрсету.

Екінші, үшінші шарттар дін өкілдерінің пікірлеріне құлақ түру, дүниемүлікті ағыл-тегіл ысырапқа ұшыратпау, сән-салтанат қумау, қарапайым адамның тұрмыс-салтын ұстануға келіп тірелсе, төртінші шарт халыққа орынсыз қатаң болып, кез келгеннің сөзіне ермеу, кедей-кепшікпен пікір-

лесуден арланбау, жеңілтектікке салынбау сияқты этикалық мәселелерді алға тартады.

Бесінші шартта Дулати «елбасы жарлық шығарарда әділдік пен ақиқатты аттап, шарифатқа сыйыспайтын мәселені көтермеуі қажет», – дейді. Осы жерде айта кететін бір жайт, Дағыстан мен Шешен жұртында күрделі мәселелерді шешуде шарифатқа жүгіну орын ала бастады. Бірақ Қазақстан секілді әртүрлі дін ағымдары бар елде мұндай саясатты ұстау қиын. Мұсылман елінің басшылары жұрттың бәріне бірдей жаға бермейді. Сонда да болса Аллаға тіл тигізбей, оны ылғи ауызға алып отырулары қажет. Бесінші, алтыншы шарттарда елбасының халыққа қадірлі, құрметті болуы оның елді қатерге ұшырататын нәрселерді үнемі таразыға салып, осыған орай ішкі, сыртқы саясатты дұрыс жүргізе білуіне байланысты екені айтылады. Осы мәселенің ұлы бабамыз Әбу-Насыр әл-Фарабидің «Азаматтық саясат», «Бақытқа жету жолында», «Мемлекеттік қайраткердің афоризмдері» деген еңбектерінде де ерекше сөз болғаны белгілі. Мұхаммед Хайдар Дулатидің басшы біткенге қоятын жетінші шарты – беделді кісілерді тауып, олардың ақыл-кеңестерін тыңдауды әдетке айналдыру.

Сегізінші шарт бойынша елбасы бaрынша қайырымды, әділетті болып, жарлы-жақыбай, кедей-кепшіктерге жанашырлық көрсетсе, жұрт арасындағы қадір-қасиеті артады.

Тоғызыншы, оныншы шарттарда Дулати елбасының мәселенің түбірі мен түйінін таба білу, бұларды тудырған себептерді дұрыс талдай

алу, болашақты болжау қасиеттерін меңзей келіп, карапайым адамдарды жамандықтан, жеңілтектіктен, жалақорлықтан, суайттықтан, т.б. келеңсіз қасиеттерден сақтандырады. Ол «тек жеке бастың пайдасын ойлау, сайып келгенде, адамды жамандық пен бақытсыздыққа душар етеді», – дейді. Ел ішінде жақсы адамдармен қатар жауыздар мен қаскөйлердің кездесетінін еске салады. Яғни үнемі қатар жүретін жақсылық пен жауыздықтың шайқасында түптің түбінде әділдіктің жеңетініне күмән келтірмейді.

Мұхаммед Хайдар Дулати жақсы өнеге қоғамдағы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы арқылы оларда жақсы адамгершілік қасиеттердің қалыптасуына жәрдемдесетінін, діни талапқа негізделе жүргізілген тәлім-тәрбиелік шаралар ғана адамдарды имандылыққа алып келетінін айтады. Оның ойынша, адам өзі басқарып отырған елдің әдет-ғұрпын, салт-сана, жөн-жоралғасын сақтай білмесе, бұл оны қолайсыздыққа душар етеді; ал ел арасындағы достық, жолдастық, іскерлік, бауырмалдық, туысқандық қасиеттердің болуы адамдарды ынтымақ пен бірлікке, бірлесіп өмір сүруге, ылғи да бейбітшілік саясатты ұстануға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылған шарттардың бәрі де кезінде Мұхаммед Хайдар Дулатидің өз басында болғаны даусыз. Оның ел ішінде талас-тартысты, даудамайды болдырмағаны, мәселені көз жұмбайлыққа салып асығыс шешуден бойын аулақ ұстағаны байқалады. Дулатидің ел басқарудағы тапқырлығы халықтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын сақтап, шарифатты қас-

терлеуіне байланысты екендігі хақ. Адам жанының нәзік білгірі Мұхаммед Хайдар Дулати тұлға қасиеттері туралы да сындарлы пікірлер айтып кеткен. Адамның психологиялық ерекшеліктері, нақты ілім-білімнің сан саласына орай айтқан келелі тұжырымдары тыңдаушысын өзіне баурап алары сөзсіз. Ол сондай-ақ, қазақтың ұлттық психологиялық атауларын жасауға да көңіл бөлген. Мәселен, аталған еңбектерде «Қылық», «Аңсар», «Таза ой», «Оңтай», «Қиял», «Шыдамдылық», «Ұшқыр сөз», «Амал» т.б. психологиялық мәнді терминдер кездеседі. Олардың кейбірі осы кезге дейін қазақ психологиясында қолданылады.

ДУЛАТОВ МІРЖАҚЫП (1885-1935) – екі жасында шешеден, он екі жасында әкеден жетім қалған ол 1897 жылы Торғайдағы орыс-қазақ мектебіне түсіп, оның 1902 жылы бітіріп шыққаннан кейін алты-жеті жылдай ауылда бала оқытады. Кейіннен Омбы, Қарқаралы қалаларын аралайды, Петербургте шығатын «Серке» газетінде «Жастарға» (1907) деген өлеңін бастырады. 1909 жылы Уфада «Оян, қазақты», содан соң Қазандағы ағайынды Кәрімовтар баспасынан «Бақытсыз Жамал» романын бастырып шығарады. «Айқапқа» түрлі тақырыптар төңірегінде (оқу-ағарту, мәдениет, тіл, т.б.) үзбей мақала жазып тұрады. Осы жылдары А.Байтұрсыновпен бірлесіп «Қазақ» газетін шығаруға ат салысады. Қазан төңкерісіне дейін, сондай-ақ Кеңес өкіметі жылдарында бірнеше рет түрмеге жабылады. Оның Алаш өкіметі мен партиясының басшыларының

бірі болғаны белгілі. Ол 1920 жылдардан бастап жаңа өкіметке де аяңбай қызмет істейді. («Ақ жол» газеті, облыстық сот, т.б.), 1922-26 жылдары Орынбордағы Қазақ ағарту институтында оқытушы болады. 1922 жылы екі бөлімнен тұратын «Есеп құралын», 1924 жылы «Қирағат» кітабын, қазақ кітаптарының библиографиялық көрсеткішін бастырады. 1928 жылғы зобалаңда бір топ қазақ оқығандарымен бірге тұтқынға алынып, ату жазасына кесіледі, онысын кейіннен 10 жыл абақтыда қамаумен алмастырады. 1935 жылы тұтқында жүріп, Балтық каналының бойындағы Сосновец деген жерде қайтыс болады. 1988 жылы Республика Жоғары сотының коллегиясы қылмыс құрамы болмағандықтан оны біржолата ақтайды.

Әмбебап ағартушының артына қалдырған рухани мұрасында кешегі көшпелі қазақ елінің әдет-ғұрпы, дәстүр-салты, жол-жоралғысы, тәлім-тәрбиесі мен үлгі-өнегесі, өзіне тән этикалық, эстетикалық ұнамталғамдары ұлттық колоритке толы сан алуан нақты деректермен безендіріле баяндалған. Осы тұрғыдан «Оян, қазақ» атты туындысының орны бөлек. Ұстазы Ы.Алтынсаринның оқу-ағарту мәселесіне байланысты идеяларының әрмен қарай дамыта келіп, ол да А.Байтұрсынов сияқты, оқу-тәрбие мәселесіне ғылыми тұрғыдан қарауға, атап айтқанда оқытудың жаңа әдіс-тәсілдеріне, шәкірттердің жаңа бағдарламалар арқылы білім алуына, ғылыми-дидактикалық қағидаларға сәйкес сабақ жүргізуге ерекше мән береді. Бұл айтылғандарды оның «Мұғалімдерге» атты ма-

қаласынан (1914), «Қирағат» кітабына жазған алғы сөзінен жақсы байқауға болады: «балаларды, – деп жазды ол, – оқыту өз алдына бір ғылым. Ғылым – педагогика... Мектеп программасында бірінші орын алған нәрсе – қирағат, баяндап оқыту... Қирағаттың мақсатын түсінбеген мұғалім үміт еткен пайданы бере алмайды... Жас балаларды оқыған нәрсесі хақында ойлануға, оның мағынасын, қасиетін сездіруге қалай үйретпек керек? Балаларды оқыған нәрсесін бір-біріне ұйқастырып ойлануына, оқып шыққаннан кейін жадында ретті хәм толық мағынасымен қалдыруға әдеттендіру керек. Ол орыс педагогикасының атасы К.Д.Ушинский айтқандай, оқу-тәрбие процесіне (жазу, сызу, есептеу, оқу, т.б.) шәкірттердің сезім мүшелерін (көз, құлақ және т.б.) түгелдей қатыстырып отыру қажеттігін орынды аңғарып, мұны тәлімгерлердің жадына салуды ойластырады. Осыған орай ол былай деп жазды: «Әр бір жазылған сөз – жазушының сезімімен, естуімен, көруімен (табиғаттан хәм адамның тұрмысынан) шыққан нәрсе».

Табиғатынан тәлімгерлік қасиеті мол жазушы қазақ арасында көбінде көзге түспей, түссе де еленбей жүрген ғылым-білімге, өнерге, зерек, дарынды балаларды оқытып-тәрбиелеудің мәні жайында сөз ете келіп, дарындылықтың кейбір табиғи астарларына үңіледі. Осы жәйт автордың мына төмендегі түйіндеуінен жақсы аңғарылып тұр: «Туысында қанша зеректік болса да, – деп жазды М.Дулатов, – ғылымсыз, тәрбиесіз кемеліне жетпейді. Кімде-кім өзінің табиғатына не нәрсеге шебер-

лік барлығын сезіп, өз жолына түссе ғана көзге көрінеді... Жақсы суретші адамның сыртқы түрін айнытпай сала білсе, жақсы жазушы да адамның ішкі сырын, мінезін, әдетін бұлжытпай көрсете біледі, оқығанын да көріп тұрғандай боласың...».

Халқымыз егемендік пен тәуелсіздікке ие болып жатқан кезде жас өрендерді жерге шырылдап түскен кезден есейіп, есі кіріп болғанға дейінгі аралықта ана тілінің уызына жарытып қана қоймай, олардың ұлттық рухпен, дәстүр-салт, әдет-ғұрыптан мейлінше сусындауына ерекше көңіл аударуымыз қажет. Бұл жөнінде ол мектепке зор міндет жүктелетіні жәйлі жеріне жеткізе айтқан: «Бастауыш мектепте алған тәрбиенің, – деп жазды ол, – әсерлі, күшті, сіңімді болуы, қай халықтың мектебінде болса да, оқу кітаптары ана тілімен, өз ұлтының тұрмысынан һәм табиғаттан жазылып, баяндап оқытудың асыл мақсатына муафик үйретуден, осылай біліп баяндап оқытқанда, балқыған жас баланың ойына, қанына, сүйегіне ұлт рухы сіңісіп, ана тілін анық үйреніп, керекті мағлұмат алып шығады. Мұндай балалар бастауыш мектепті бітіргеннен кейін қай жұрттың мектеп, медресесінде оқыса да, қай жұрттың арасында жүрсе де сүйегіне сіңген ұлт рухы жасымайды. Қайда болса да, тіршілігінде қандай ауырлық өзгерістер көрсе де, ұлт ұлы болып қалады. Оқудағы мақсат жалғыз құрғақ білім үйрету емес, біліммен бірге жақсы тәрбиені қоса беру...»

М.Дулатовтың психология ғылымының оқу-тәрбие процесінде алатын

орны жайлы айтқандары осы айтылғандармен шектелмейді. Бұлар арнаулы зерттеуді қажет етеді.

ДІН ПСИХОЛОГИЯСЫ – діни сананың ерекшеліктеріне, құрылымы мен функцияларына негіз болатын психологиялық және әлеуметтік-психологиялық факторларды зерттейтін психология ғылымының саласы. Д.п. XIX ғасырдың аяғында – XX ғасырдың басында пайда болды және діни сананың құдай (рух), жұмақ, тозақ, күнә және т.б. ұғымдарды қамтитын мазмұны туралы, сондай-ақ намаз, дұға, жалбарыну және басқа да парыздарды атқару кезіндегі адамның эмоциялық күйі мен сезімдері туралы едәуір материал жинақталды. Д.п-да әртүрлі теориялық-әдістемелік тұрғаларға негізделген бірнеше ағым бар. Қазіргі Д.п. жалпы және әлеуметтік психологияның, әлеуметтанудың, этнография мен дін тарихының теориялық ережелері мен әдістемелерін пайдаланады. Д.п-ның заңдылықтарын, дамуы мен өз функцияларын атқаруын зерттеу мына бағыттарда жүргізіледі: 1) Д.п.-ның жалпы теориясы діни сананың мазмұны мен құрылымын, діни сезімдерге тән сипатты ерекшеліктерді, тұлға мен қоғамның рухани өміріндегі діннің психологиялық функцияларын зерттейді; 2) дифференциалдық психология нақты әлеуметтік орта мен тарихи дәуірді ескере отырып, дін ұстанатындардың діни сана-сезімі мен сезімдерін қарастырады; 3) діни топтардың психологиясы діни қауымдастықтардың әлеуметтік-пси-

хологиялық құрылымын, олардың қарым-қатынас, еліктеу, иландыру, нұсқамалар механизмдерін, дінге сенушілердің санасына, сезіміне және мінез-құлқына әсер-ықпалын зерттейді; 4) діни табынушылық психологиясы діни ғұрыптардың адам психикасына әсер-ықпалын зерделейді; 5) атеистік тәрбиенің педагогикалық психологиясы атеистік дүниетанымды қалыптастырудың принциптерін талдап белгілейді.

ДЮРКГЕЙМ ЭМИЛЬ (1858-1917) – фр. социологы және философы; позитивист, Конттың ізбасары, Сарбонна университетінде проф. Д-нің пайымдауынша, социология заңдары қоғам мен жеке адамның психикалық заңдарынан айырмашылығы бар ерекше рухани құбылыс ретінде зерттелуге тиіс; Ғалым әлеум. жағдайлар – адам санасына әсер ететін (құқыққық, моральдық, діни сезімдер, әдет-ғұрыптар және т.б.) ұжымдық сана, топтық түсініктер болып табылады дейді. Қоғамдық дамуды Д. үш фактордың әсері арқылы түсіндіреді: халықтың қоныстану тығыздығы, қатынас жолдарының дамуы, бірлескен ұжымдық сана. Кез келген қоғамға әлеуметтік ынтымақтастық тән. Қауымдық қоғам кезінде ынтымақтастық пен тектестілікке негізделген қарапайым сана болды. Қазіргі кезде ынтымақтастық қоғамдық еңбекті бөлісіп таптық сипатқа негізделген «органикалық сипат» алды, дін қоғамдық өмірдің маңызды жағы. Қоғам дін арқылы өзін күдіретті етеді. Негізгі еңбектері: «Қоғамдық еңбектің бөлінісі туралы» (1893); «Социология әдісі» (1895); «Діни өмірдің қарапайым формалары» (1912), т.б.

ЕБЕДЕЙСІЗДІК – субъектінің өзі белгілеген іс-қимыл бағдарламасын жаңа жағдайларда өзгертуді қиынсынуы (мүлдем өзгерте алмауға дейін баруы). *Е. Когнитивтік, аффектілік және мотивациялық Е.* деп сараланады. *Когнитивтік Е.* жағдаят өзгергенде қабылдаулар мен түсініктерді қайта құрудың қиындықтарында байқалады. *Аффектілік Е.* эмоциялардың өзгермелі объектілеріне аффектілік (эмоциялық) жауаптардың қасаңдығынан білінеді. *Мотивациялық Е.* субъектінің икемділікті және мінез-құлық сипатын өзгертуді талап ететін жағдайларда түрткілер жүйесін өте сылбыр қайта құрудан көрінеді. Субъект байқататын *Е.* деңгейі оның тұлғалық ерекшеліктерінің ортаның сипатымен өзара әрекеттестігінен туындайды; оған алда тұрған міндеттің күрделілік дәрежесі, субъект үшін оның тартымдылығы және т.б. қамтылады.

ЕГІЗДІК ӘДІС – біркелкі (гомозиготалық) және әркелкі (гетерозиготалық) егіздердің психологиялық ерекшеліктері мен дамуын салыс-

тыра зерттеу. Е.э. адамның психологиялық қасиеттері мен мінез-құлық ерекшеліктерінің қалыптасуына тегі мен ортаның ықпал деңгейі туралы мәселені ғылыми тұрғыдан шешу мақсатында жүргізіледі. Тұқымқуалаушылық белгілері бірдей (гомозиготалы) және әртүрлі (гетерозиготалы) балалардың психологиялық ерекшеліктерін салыстырмалы түрде зерттейтін әдіс. Е.э. адам қылығы ерекшеліктерінің және психологиялық қасиеттерінің генотиптік немесе ортаға байланысты мәселелерді ғылыми түрде шешуде қолданылады.

ЕЛЕСТЕТУ – бұрыннан бар тәжірибе негізінде жаңа түсініктер, ойлар мен бейнелер жасауға саятын психикалық процесс. Е. субъектінің заттық қарекетінің құралдары мен нәтижесін ойша құрудан, мәселелік жағдай белгісіз сипатта болғанда іс-әрекет бағдарламасын жасаудан, қарекетті бағдарламай алмастыратын, тәріздендіретін бейнелер шығарудан, объектінің бейнелерін жасаудан көрінеді. Басқа да психикалық процесстер (ойлау, ес, қабылдау) сияқты елестетудің анализдік синтездік сипаты бар. Естің (жадының) негізгі беталысы – бұрынырақта қабылданып, ұғынылған жағдайларды, объектілерді барынша дәлме-дәл жаңғырту. Едің негізгі беталыстары – ес түсініктерін түрлендіру, түптеп келгенде, бұрын пайда болмаған ойлау жағдайының жасалуын қамтамасыз ету. Е. – болмысты жаңа ұштасулар мен байланыстарда бейнелеу.

Е-дің ең маңызды мәні сонда, ол еңбек басталғанға дейін оның нәтижелерін көз алдына келтіруге мүмкіндік

береді, осы арқылы қарекет процесінде адамды бағдарлайды. Е. арқылы еңбектің түпкі не аралық өнімнің моделін жасау олардың заттық жүзеге асырылуына жағдай жасайды. Е. арқылы күтілетін нәтижені көз алдына келтіру адам еңбегінің жануарлардың түйсіктік әрекетімен түбегейлі айырмашылығы болып табылады. Е. белсенді және енжар Е. болып сараланады. Енжар елестетуде пәрменділік жоқ, оған өмірде жүзеге аспайтын бейнелер, іске аспайтын тіпті іске асуы мүмкін емес бағдарламалар жасау тән. Әдейі емес енжар Е. сана қарекеті босаңсығанда, ұйықтағанда, қалғып-шұлғып ұйқылы-ою отырғанда, сананың патологиялық бұзылуы кезінде байқалады. Әдейілеп енжар елестетуден ерік-жігермен байланысты емес бейнелер (құрғақ қиялдар) туындайды. Е. процестерінде құрғақ қиялдың басымдығы тұлғаның дамуында кемістіктер бар екенін көрсетеді. Белсенді Е. шығармашылық және жаңғыртушылық болуы мүмкін. Шығармашылық елестетуде қарекеттің бірегей және бағалы өнімдерінде жүзеге асатын бейнелер жасалады. Еңбекте пайда болған Е. – кез келген шығармашылықтың ажырағысыз бөлігі. Е. дереу практикалық іс-әрекетте жүзеге аса бермейді. Кейде ол тілек-қалаудағы болашақ бейнелерді жасауға, яғни армандауға саятын ерекше бір іштей қарекет нысанында болады. Арман қарекетті түрлендірудің қажетті шарты, түпкілікті орындалуы қайсыбір себептермен кейінге қалдырылған қарекеттің ынталандырушы себеп-түрткісі. Жаңғыртушы елестетудің негізі – сипаттамаға сәй-

кес бейнелер жасау. Кеңістіктік Е. сызбаларды зерделеу және т.б. жағдайда қолданылады. Тұлғаның даму деңгейі көбіне оның құрылымында елестетудің қай түрі басым болуына байланысты. Егер жасөспірім жеткіншекте нақты әлеуметтік маңызы бар қарекетке жүзеге асатын шығармашылық Е. құрғақ қиялдардан басым болса, тұлғаның неғұрлым жоғары деңгейде дамуын көрсетеді. Баланың елестетуі оның қарекетінің әр алуан түрлерінде қалыптасады. Мектепке дейінгі балалық кезең бойынша баланың елестетуі сыртқы тіректері (ең алдымен, ойыншықты) керексінетін қарекеттен өз алдына ішкі қарекетке біртіндеп ауысады да, қарапайым сөздік (ертегі, тақпақ шығару) және бейнелеу (сурет) шығармашылығын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Е. сөйлеуді меңгерумен байланысты. Демек, үлкендермен қарым-қатынас процесінде дамиды. Сөйлесу балаларға өз тәжірибесінде ешқашан болмаған заттарды елестетуіне мүмкіндік береді. Баланың сөйлесуіндегі кінәраттар, кешеуілдеу елестетуінің дамуына әсер етіп, оны азайтады. Мектепке дейінгі жаста елестету қоғамдық тәжірибені меңгерудің ең маңызды шарттарының бірі болып табылады. Ересек адамның Е. арқылы айналадағы дүниені игеруіне себептеседі. Оқу процесінде балалардың елесін тәрбиелеуге үлкен мән беріледі. Баланы оқуға, жазуға анық, дәл елестерсіз үйрету мүмкін емес. Елестер қабылдаудың негізінде қалыптасып отырады. Оқушы өзі байқап отырған нәрсенің кейін қажет болатындығын сезінетін болса, оның елесі де тия-

нақты қалыптасады. Мектеп жасына дейінгі балалардың елестерін дамытып отыру олардың оқу әрекетіне дайындалуының негізгі шарты екендігі ата-аналардың естерінде болуы тиіс.

ЕЛЖАНДЫЛЫҚ – тарихи тамыры терең әлеуметтік, саяси, психологиялық құбылыс. Ол ұлттардың арасындағы демократиялық дүниетанымға, адамгершілікке, бөтенді жатырмамайтын қазақы ұлттық менталитетпен дәстүрге негізделген. Қазақ жерін барлық ұлттардың шынайы Отанына айналдыру, тілін, дінін дамытып, өркениет жолына салатын идеология мен саясат.

ЕЛІГУ – бұл түрткілердің әлде де аңғарылмаған айқын емес, бұлдыр түрі. Нақты көзқарасы тұрақсыз, сенімі жоқ адамдар осындай жағдайға жиі тап болады. Яғни олар кез келген нәрсеге еліге кетіп, соған имандай сеніп жүреді. Сондықтан да елігу адамның тұлғалық қасиеттерінің келеңсіз түрлерінің бірі болып есептеледі.

ЕЛІКТЕУ (лат. *imitatio* – еліктеу) – басқалардың мінез-құлқын өзіне көшіру процесі. Е. ерікті және еріксіз болуы мүмкін. Өз әрекетін басқаның үлгісімен модельдеуге тырысу. Бұл терминді «мимикрия» терминінен ажырата білу керек. Бұл термин, сондай-ақ имитациялық әрекет механикалық түрде орындалады деп түсіндіріледі. Бұлай сипаттау қате. Мыс., бала анасының әрекетіне немесе топтағы құрбыларымен ойнаудағы өзара әрекет тәсілдеріне тек еліктеп қана қоймайды, мұндағы мінез-құ-

лық өте күрделі, оған механикалық процесс деген түсінік беруге болмайды. Еліктеудің мұндай түрі бала оның топтағы әлеуметтік моделін реттейтін негізгі ережелерді білуі керек деп түсіндіреді. Бұл терминді жеңілдету үшін көбінесе «үлгілеу» термині қолданады. Е. үлгі тұтатын объекттің қылықтарын тікелей қайталау нәтижесінде болатын үйрену түрі.

ЕНЖАРЛЫҚ (лат. *passivus* – әрекетсіз) – адамның белсенділікке қарама-қарсы қасиеттерінің бірі. Енжар адамда әрекетсіздік, немқұрайдылық, ынтасыздық, еріксіздік сияқты және т.б. қасиеттер көрінеді. Е-қа жетелейтін әртүрлі объективті және субъективті себептер болуы мүмкін. Ондай себептердің мәнін игеріп Е-ты жеңуге болады. Мұндай мәселелермен тәжірибелік психология айналысады.

ЕҢБЕК ПСИХОЛОГИЯСЫ – еңбек қарекетінің нақты нысандарының және адамның еңбекке деген көзқарасының қалыптасуының психологиялық заңдылықтарын зерттейтін психология ғылымының саласы. Еңбек психологиясының объектісі – индивидтің өндірістік жағдайларындағы және оның жұмыс күшін ұдайы өндіру жағдайындағы әрекеті. Қазіргі заманғы Е.п. өндіру және тұтыну деген ажырамас екі цикл болады, адам оларда кезекпен және тәуелсіз түрде әуелі өндіруші, одан кейін тұтынушы ретінде көрінеді деген түсініктерден бас тартты. Еңбек психологиясының тұрғысынан индивидтің жұмыс уақыты мен бос уақыты еңбек және жұмыс күшін

ұдайы өндіру жағдайларымен тығыз байланысты.

Е.п-ның негіздері медицинаның, физиологияның, техниканың, социология мен саяси экономиканың ықпал-әсерімен қалыптасты. Қайсыбір пәннің еңбекті жетілдіру мәселелерін шешуге қатыстырылуы үшін бастау-негіз мынадай қағиданың танылуы болды: еңбектің ұйымдастырылуы оның өнімділігін еңбекті қарқындатудан гөрі көбірек арттырады, ал жұмыскерге жұмсалатын (оның білім алуына, медициналық қызметпен қамтуға, тұрғын үй-тұрмыстық және экологиялық жағдайларын жақсартуға) экономикалық шығындар өндіріс саласындағы пайда түрінде қайтады. Бұл орайда, әрбір пән еңбек психологиясын дамытуға, оның міндеттерін тұжырымдауға өз үлесін қосты. Е.п-ның өз алдына ғылыми пән ретінде қалыптасуының бастамасы деп Г.Мюнстербергтің «Психология және өндіріс тиімділігі» (1913) және «Психотехника негіздері» (1914) атты еңбектерінің шығуын есептеу қабылданған. Еңбекті зерттеуге И.М.Сеченов өз үлесін қосты.

Осы арқылы еңбекті ұтымды ұйымдастыру және еңбек қарекетін жобалау мәселелері зерттеле бастады. Алайда еңбек психологиясының эклектикалықтан арылып, өзінің пәнін саралап алуына дейін ұзақ уақыт өтті. Еңбекті зерттеудің инженерлік психология, авиациялық және ғарыштық психология, эргономика, басқару психологиясы секілді жаңа бағыттары қалыптасты. Е.п-ның қазіргі уақыттағы басты-басты міндеттері өндірістік қатынастарды жетіл-

діру, еңбектің сапасын жақсарту, апаттық жағдаяттарға жол бермеу, еңбек ұжымының (тобының) психологиялық кейпін анықтап, реттелуге бағыттау т.б. Еңбек (бейнет, қам) психологияда іс-әрекеттің түрі ретінде сипатталады. Е. – адам тіршілігіндегі бірінші қажеттілік.

Сондықтан, қоғамдағы тәлім-тәрбиенің өзекті мәселесі – адамды еңбек ету қажеттілігіне баулу. Жастарды еңбекке психологиялық тұрғыдан даярлау – жалпы гуманистік тәрбиенің түпкі мақсаты. Е. – адамның іс-әрекетінің негізгі түрі және барлық материалдық игіліктерді өндірудің қайнар көзі.

ЕРІК – адамның мінез-құлқын меңгеру қабілеті. Ол мақсат қоюдан басталады. Е. – қимылдарының алғашқы көріністерінің бірі тілек. Ол келешекте істейтін ісіміздің ойға бекуі. Мәселен, «газетке мақала жазсақ», «өзенге барып шомылсам», «домбыра тартып үйренсем», т.б. деген сөйлеуде адамның түрлі тілегі бейнеленген. Бұларда белгілі бір қажетті өтеу көзделген, бірақ оны орындау жолдары әлі де болса көмескі, яғни оның нақты жоспары сызылмаған. Тілекте еріктік амалға тән, аздап талғамалылық сипат бар.

Е. – актісінің келесі бір буыны қалау. Бұл мақсаттың айқындығын, санаға жеткізетін нақты жоспарлардың жасалуын, ойдың бекілінгендігін білдіреді, бірақ тілек те, қалау да ерік қасиетін толық көрсете алмайды. Өйткені бұлар кейде бір-біріне үйлесе алмай, біріншісі екіншісіне қайшы келеді. Адам ылғида шамасы келетін, күші жететін мақсатты қойып,

осы жолда кездесетін ішкі кедергілер – жалқаулық, адам өзіне жұмыс істеу қиынға соғатын, алдында тұрған міндетке ешқандай қатысы жоқ басқа бірденелермен шұғылдануға құштарлық ететін, белгіленген мәселелерді орындауға кедергі жасайтын субъективтік, жеке ниеттен туатын жат әдеттер сияқты кедергілер жатады (төсектен тұрғың келмейді, бірақ сабаққа кешікпеу үшін тұру керек), сыртқы кедергілер деп сол істің объективтік қиындықтарын, оның күрделілігін, әрқилы бөгеттерді, басқа адамдардың қарсылықтарын жұмыс жағдайындағы шынайы қиыншылықтарды т.б. есептейді, ол (біреудің қарсылығы, жағдай болмау т.б.) қиыншылықты жеңіп отыру қажет. Белгілі дүниетанымы мен сенімі, мінез-құлқының принципі бар, өз ісінің дұрыстығына көзі жететін адам ғана дұрыс тоқтамға келе алып, оны қайткен күнде де орындау жолын табады. Кейбіреулер өзінің алдына көмескі мақсат қояды да, сөйтіп мақсатын орындай алмай қалады. Ал ой жұмысын керек етпейтін жеңіл мақсатта, адамның еркін енжар, әлсіз етуі мүмкін. Еріктік амалдың ең шешуші кезеңі мақсаттың орындалуы. Адамның ерік сапалары сан алуан. Олардың ұнамды жанға жарасымды түрлерімен қатар нашар жақтары аз кездеспейді.

Еріктің негізгі функциялары: мотивтер мен мақсаттарды таңдау; іс-әрекет мотивациясы жеткіліксіз не басы артық болғанда іс-әрекетке деген ниет; ынтаны реттеу, психикалық үрдістерді адам атқаратын іс-әрекетке барабар жүйе етіп ұйымдастыру; қойыл-

ған мақсаттарға жетуде кедергілерден өтетіндей жағдаятқа жұмылдыру. Іс-әрекеттер мен психикалық үрдістерді өзінің саналы шешімдеріне бағындырып, реттеу мүмкіндігі де еріктің болуымен түсіндіріледі, бұл да адамның іс-әрекетінде табандылық, шешімділік, ұстамдылық, батылдық және т.б. қасиеттердің көрінуі сияқты. Еріктік реттеуді талап ететін барлық жағдаяттардың сан алуандығын (кедергілерді жеңу, болашақ қамындағы іс-әрекет, түрткілер қақтығысы, әлеуметтік нормаларға бағыну талабы мен адамның қалаулары арасындағы кереғарлық т.с.с.) келесі үш шынайылыққа сай болады:

1. іс-қимыл мотивациясы жеткілікті болмағанда оған деген ынта-ниет оқшылығын толтыру;
2. өзара қақтығысы болғандай жағдайда іс-қимылдың түрткілерін, мақсаттарын, түрлерін таңдау;
3. сыртқы және ішкі іс-қимылдар мен психикалық үрдістерді ырықты реттеу.

Еріктік акт – адамның өзін-өзі белсенді түрде реттеуі мен ынталандыруы. Ерікті психологияда арнайы зерттейтін сала Е. психологиясы адамның өз мінез-құлқын, қылықтарын, жүріс-тұрыстарын саналы түрде игере алу мүмкіндіктерін қарастырады. Е.п. мақсатты қимыл-қозғалыстарда кездесетін кедергілер мен қиыншылықтарды жеңу механизмдері мен заңдылықтарын зерттейді, сонымен бірге әрбір жеке адамның ерікті іс-әрекеттерінің өзіндік сипатын талдайды.

Е.п. еріктің келесі амал-кезеңдерінде талдайды:

1. мақсат және оған жетуге ұмтылу;
2. мақсатқа жету мүмкіндіктерін түсіну;
3. ниет, тілектердің пайда болуы;
4. ниеттер тартысы және оның бірін қалау;
5. тоқтамға келу үшін мүмкіндіктердің бірін қалау;
6. тоқтамға келген шешімді орындау.

ЕРІК ТУРАЛЫ ТЕОРИЯЛАР.

Психологияның өзіндік гуманитарлық, адамзаттық ерекшелік мәселелеріне жалпы қызығушылықтың тууына байланысты соңғы жылдары ерік мәселесіне де ерекше көңіл бөлу байқалады. Бір кезде, XVIII-XIX ғасырлардың өзінде бұл проблема психологиялық зерттеулерде ең негізгі мәселелердің бірі болды. XX ғасырдың бас кезінде жалпы тоқырауға байланысты психология ғылымында ерік мәселесі кейінгі орынға ығыстырылады. Ол көптеген проблемалардың ішінде ең қиын жағдайды басынан кешірді, оны жаңа әдіснамалық негізде қарастыру және шешу қажет болды. Оны толықтай жоққа шығару, оның жағымды жақтарын ескермеу мүмкін емес еді, себебі ерік адам өмірінде орны ерекше атқаратын психикалық құбылыстардың қатарына жататындығын дәлелдей берудің қажеті болмас.

Осы себепке байланысты XX ғасырдың басында және содан кейінгі онжылдықтарда ерікті зерттеу жалғасты, шынында, өте белсенді емес, өзін-өзі бақылаудың негізгі әдісі ретінде жүргізілді. Бірақ ерік үрдістерінің жалпы зерттелу жағдайының қанағаттанғысыз жүргізілуі салдарынан өткен ғасырдың алғашқы он-

жылдықтарында осы ұғымнан жалпы бас тартуға ұмтылды, оны қандай да болмасын басқа, демек, бақылау және бағалауға болатын мінез-құлық сапаларымен ауыстыру көзделді. Мысалы, Американың мінез-құлық психологиясында ерік ұғымының орнына «мінез-құлықтың табандылығы» ұғымын қолдана бастады. Қазіргі кезде ерік туралы психологиялық зерттеулер әртүрлі ғылыми бағыттар арасында бөлінген болатын: бихевиористік бағыттағы психологияда мінез-құлықтың сәйкесті түрлері зерттелуде. Көптеген ғалымдар ерік туралы ілімді қайта жандандыру, оған құбылыс ретінде бірігушілік сипат беру үшін бағытталған қадамдар жасауда. Кеңестік кезеңде ерік туралы психологиялық зерттеулерде бұл проблемаға ерекше мән берген В.А.Иванников адам мінезін реттеуде екі бір-біріне қарама-қарсы тұжырымдамалардың күресін жатқызады: реактивті және активті. Бірінші тұжырымдама бойынша, адамның барлық мінез-құлқы әртүрлі ішкі және сыртқы стимулдарға негізінен жауап болып табылады, оны ғылыми зерттеудің міндеті осы стимулдарды іздестіре отырып, оның реакцияларымен байланысын анықтауға алып келеді. Адамзат мінезін осылай түсіндіру үшін еріктің қажеті жоқ. Рефлекс оның дәстүрлі түсінігінде әруақытта да белгілі бір стимулға реакция ретінде қарастырылады. Екінші тұжырымдама бойынша бұл соңғы жылдары күш алып, әрі оны жақтаушылар бірте-бірте арта түсуде, адамның мінез-құлқы белсенді, ал оның түрлері саналы таңдауға берілген қабілеттілік ретінде қарас-

тырылады. Мінез-құлықты осылай түсіну үшін ерік және еріктілікті реттеу қажет. Ол тек психологияның бұрынғы атын қайтаруды талап етпейді, сонымен қатар адамзат мінез-құлқының ғылыми зерттеулерде ерік проблемасына лайықты көңіл бөлуді қажет деп есептейді. Жоғары жүйке қызметінің жаңа физиологиясында көрнекті ғалым-физиологтар Н.А.Бернштейн мен П.К.Анохин бұл көзқарасты орынды бекітеді және жаратылыстану жағынан қолдайды. Бұл тұрғыдан үлкен үміт қазіргі сана психологиясына және когнитивтік психологияға, адам психикасын эксперименттік зерттеулердің жаңа әдіснамасы мен әдістеріне жүктеледі. Ерік-жігер іс-әрекеттерінің табиғатына, соған сәйкес адамның мінез-құлқына жаңаша қарау туралы талпыныстар да баршылық. Еріктің белсенділігіне байланысты оған жаңа, қазіргіше анықтама беру туралы айтылады. Мінез-құлықты ерікті реттеу санамен байланысты, мінез-құлықтың алғашқы түрткісін күшейтуге немесе бәсеңсітуге қабілетті. Осындай түрткінің күшеюі мен бәсеңсуі орындалатын әрекеттің тұлғалық мәнінің өзгеруі арқылы іске асады. Балаларда еріктің дамуы олардың адамгершілік түрткілер саласының дамуымен және баюымен тығыз байланысты.

Адамның белсенділігі, жауапкершілігі, ұйымшылдығы, тәртіптілігі сияқты қасиеттері дәстүрлі түрде әруақытта да жеке тұлғаның еріктік сапаларына жатады. Сонымен, ерік мәселесі қазіргі кезде жаңа, өзекті, практикалық мәнге ие болуда, демек, осы мәселенің теориялық негіздері-

не деген қызығушылықтың күшейіп отырғандығын аңғаруға болады. Ерік ұғымы – психологиядағы ертеде қалыптасқан ұғымдардың бірі. Соңғы онжылдықтарда ерік ұғымының болашақ тағдыры туралы мәселе талқылана бастады: Ескерте кетуіміз керек, кеңес психологтарының арқасында ерікті түсінуде біршама ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Ерік проблемасына қызығушылық және оның құлдырауы психологиялық мектептер мен бағыттардың жалпы тұжырымдамасымен тығыз байланысты. Белгілі бір ерікті зерттеу жұмыстарында бірінші орынға субъектің белсенділігі проблемасы қойылды, екінші бағыттағы зерттеулерде мінез-құлықтың «реактивтік» тұжырымдамалары басым болды. Міне, осы себептерге байланысты көптеген шетел бихевиористік бағыттарды түсіндіреді. Психологиядағы ұғымдардың жүйесіне ерік ұғымын енгізу неге қажет болды? Аристотель оны психологияға енгізгендегі мақсаты адамның мінез-құлқы қалай іске асатындығын түсіндіру еді.

Декарттың жүйесінде ерік адамның кез келген әрекетін тудыру үшін қатысады және шын мәнінде қазіргі психологияда түрткінің орнын алады. Өткен ғасырдың 20-жылдарының аяғына дейін көптеген ғалымдар еріктен адамның белсенділігінің бастамасын көрген болатын. Мінез-құлық себептілігі мәселесі еріктің еркіндігі үшін негізгі мәселе ретінде философтардың, психологтардың және физиологтардың еңбектерінде өз дамуын жалғастырды, олардың бірлескен күш-жігерімен адам мен жануарлардың мінез-құлқының негіз-

гі детерминизм қағидасы анықталды және мінез-құлықты ерікті таңдау мәселесін шешудің ғылыми негіздерін ұсынды.

ЕРІКТІК АМАЛДЫ ТАЛДАУ – ерік қимылы адамның даму процесінде біртіндеп жетіліп, қалыптасатын күрделі процесс екендігін төмендегі структурасынан да жақсы көруге болады. Адамның еркі алдына мақсат қоюдан басталады. Мәселен, орта мектепті бітіретін оқушының арнаулы оқу орнына түсуге талабы бар дейік. Оқушының бұл мақсатты алдына қоюына оның мәдени қажеті, білім алуға тырысуы себеп (мотив) болады. Кез келген адамнан «сен не үшін оқисың?» деп сұрасаң, оның нендей болса да бір дәлел айтатыны түсінікті. Адам осылай өзінің келешекте белгілі бағытта істейтін ісінің мәнін, жоспарын белгілейді. Мұны еріктік амалдың бастамасы – тілек немесе ниет деп атайды. Тілек – *келешекте істейтін ісіміздің ойға бекуі*.

Мәселен, «газетке мақала жазсам», «өзенге барып шомылсам», «домбыра тартып үйренсем» т.б. деген сөйлемдерде адамның түрлі тілегі бейнеленген. Бұларда белгілі бір қажетті өтеу көзделген, бірақ оны орындау жолдары әлі де болса көмескі, яғни оның жоспары сызылмаған. Дегенмен осы секілді тілектерде еріктік амалға тән талғамалылық сипат бар. Ал талғау ниетке ой әрекетінің араласуын қажет етеді. Ой тезіне салу арқылы адам өзіне қажетсіз тілектерді тежейді де, қажеттілерін орындау үшін тиісті жоспар сызып, амал-айла, әдіс қарастырады.

«...Тілектің алды-артын тексеріп үйренген адам балалықта ебедейсіз еркеліктен, қияңқылықтан, есейгенде есерліктен аман болмақшы» (М.Жұмабаев). Соңғы жағдай ғана адамның тілегін нақтылы кесімді түрге келтіреді. «Жақсы ниет жарым ырыс» деп халық тегін айтпаған. Адамның алдындағы мақсаты осылайша айқындалғаннан кейін, әрекеттің орындалу жолын қарастырады, оны жоспарлайды. Егер адам мақсат қояр кезде өзіне «Не істеу керек?» деп сауал қоятын болса, әрекетті жоспарлау үстінде «Қалай істеу керек?», «Қандай жолдармен мақсатқа жетуге болады?» деген сұрақтар қояды. Осы арада адам мақсатқа жетудің ыңғайлы жолын іздестіреді, айналасына көз тастап, алда тұрған қиыншылықтардың сыр-сипатын, оны жеңудің жолдарын белгілейді. Мәселен, біреудің стол жасап алғысы келді дейік. Ол алдымен бұған қандай материалдың жарайтындығын, оны қайдан алуға болатындығын, қандай құрал-сайман керектігін, жұмыстың көлемін т.б. топшылап алады. Қандай болмасын іс-әрекеттің жоспарын жасау – күрделі процесс.

Ол – адамның белгілі білімін, өмір тәжірибесін, ойының орамдылығын қажет етеді. Мақсатқа жетудің жолдары белгіленіп, жоспар жасалғаннан кейін адамның тілегі оның нақтылы қалауына көшеді. *Қалау – мақсаттың айқындығы, оған жеткізетін тиісті жоспардың жасалуы, ойдың бекемдігі.* Дегенмен, тілек те, қалау да өздігінен адамның ерік-жігерін толық көрсете алмайды. Өйткені бұлар кейде бір-біріне үйлесе алмай, қайшы келіп отырады. Мәселен, орта мектеп-

ті бітірген оқушы бірде педагогтық институтқа түсіп, мұғалім болып шыққысы келеді. Ол сондай-ақ өзінің ауыл шаруашылығы маманы болғанын да жақсы көреді.

Бұл арада оған осы екі мамандықтың біреуін қалау қажет. Ал осы мамандықтар жөнінде толық түсінігі болмаса, ол өз ойынан тайқақтайды, бұлардың қайсысын қалауын білмей, әуре-сарсаңға түседі. Міне, осындай жағдайда тілек пен қалаудың арасында үйлеспеушілік туады. Мұны психологияда мотивтер күресі деп атайды. Мұндай түрлі мотивтердің ішінен ақылға қонымдысы – нақты жағдайға тура келетін біреуі жеңеді, тек содан кейін ғана адам белгілі бір тоқтамға келе алады. Мотивтер күресін Н.В.Гоголь «Үйлену» комедиясында жақсы көрсеткен. Некесі қиылайын деп тұрған надворный советник Подколесин аяқ астында үйленудің тиімді-тиімсіздігін ойлап басы қатады. *«Үйленбей жүрген жұрттың шетінен есуас екеніне көзім тек енді ғана жетіп отыр. Қыруар жұрттың, көрер көзге, адасып жүргені-ай десейші. Алда-жалда бір елге патша бола қалдым ғой, қол астымда жалғыз бойдақ қоймай, жұрттың бәрі түп-түгел үйленсін деп әмір берер едім...».* Ол осы арада ойланып, ақылға салып үйленген жөн шығар, өмір бойы бойдақ болу ақылсыздық болар деген ойға келеді. Бұл оның үйлену жөніндегі бірінші мотиві.

Екінші мотив – семья бақыты. *«Шынында ойлап тұрсам, мінеки, әнеміне дегенше, әйелді боп шыға келгені отырмын. Сөйтіп енді, тілмен айтып жеткізе алмайтын, тіпті*

айтуға лайықты сөз де табылмайтын ертегідей бір шырын-шәрбат ләззаттың дәмін де татқалы тұрмын». Кенеттен оның басында қарама-қарсы мотив туа қалады: «... Әйтсе де бажайлап, қабырғаммен кеңесе кетсем-ақ болды, тұла бойым түршігіп сала береді. Ары айт, бері айт, өмір бойы, мәңгі-бақи қолаяғыңа күрмеу түсіп, қайтып енді тырп ете аузыңды ашып, жазып ем, жаңылып ем деуге шамаң келмесе – шаруаңның біржола біткені зой...»

Подколесин тұрағы жоқ, жағдайдың әуеніне қарай ағатын адам. Оның ойына ар-ұят, адамгершілік дегендер кіріп те шықпайды. Некесі қиылайын деп тұрғанда осылайша әуресарсаңға түсуі оның қандай адам екенін жақсы байқатады. «...Шынымен-ақ, тайып кетуге болмай ма екен? Әлбетте болмайды, есік алды, кез келген жерде сапырылысып жүрген жұрт, қайда барасың дейді зой біреу. Жоқ, болмайды». Осы жерде ол ашық терезені көреді де осыдан қарғып кетсем қайтеді дейді. Жоқ болмайды, жерден алыс екен быт-шытым шығар, екіншіден, терезеден қарғу лайық емес, үшіншіден, қалпақсыз қалай қарғымақпын, лайық емес деп тұрып алады. Оның қалпағын досы Кочкарев тығып қойған. Ол ақырында: терезе онша биік емес екен, қалпақсыз қарғуға да болар деп көшеге қарай қарғып кетеді.

Белгілі көзқарасы мен сенімі қалыптасқан адамда мотивтер күресі онша байқалмайды. Олар көбінесе жеке бастың мотивінен гөрі қоғамдық мәні бар мотивтерді (борыш сезімі, нәрсенің қоғамға қажеттілігін түсіну) басшылыққа алып отырады. Сөйтіп,

мақсат қою, тілек, қалау, мотивтер күресі, тоқтамға келу – бәрі жиналып еріктік қимылдың «даярлық кезеңі» деп аталады. Еріктік амалдың ең негізгі кезеңі – қандай болмасын тоқтамды орындау стадиясы. Өзінің қандай болмасын тоқтамын іске асыратын, оны орындайтын кісіні ғана еркі нағыз жетілген адам деп айтуға болады.

Талай жақсы тоқтамдардың жүзеге аспай, орындалмай қалатындары да кездесіп отырады. Бұлай болудың себебі орындалуы қиын мақсатты алға қоюдан, мақсаттың айқын болмауынан, әлі де болса өмірге дұрыс көзқарастың қалыптаспауынан, өз ісіне сенімсіздіктен, мақсат еткен нәрсенді жан-тәніңмен сүймеуден т.б. себептерден болады.

Сондықтан адам өзінің алдына шамасы келетін, күші жететін, орындай алатын мақсаттарды қойып, осы жолда түрлі қиыншылықтарды жеңіп отыруы тиіс. Белгілі мінез-құлықтық принципі бар, өз ісінің дұрыстығына көзі жеткен адам ғана нақтылы тоқтамға келе алып, оны қалай да орындаудың тиімді жолдарын таба алады, бұл жолда орынсыз солқылдақтық, табансыздық көрсетпейді. Кейбір адамдар өзінің алдына көмескі, бұлдыр мақсат қояды да, ой таразысына жақсылап салмайды, сөйтіп оны орындай алмай қалады. Ерекше ой жұмысын керек етпейтін жеңіл мақсатты алға қою да адамдық еркін енжар, әлсіз етіп жіберуі мүмкін. Сондықтан белгілі ерік күшін талап ететін, тиісті жұмыстар істеу нәтижесінде қол жететін мақсаттарды ғана алға қоюымыз қажет. Еріктік амалдың негізгі кезеңдерін төмендегі схема арқылы

көруге болады. Ерікті амал-дайындық кезеңі-мақсат қою-тілек-қалау-мотивтер күресі-тоқтамға келу-орындау кезеңі.

ЕС – сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының адам миында сақталып, қайтадан жаңғыртылып, танылып, ұмытылуын бейнелейтін процесс. Е. – күрделі психикалық процестердің бірі. Е. есте қалдыру, қайта жаңғырту, тану, ұмыту секілді процестерден тұрады. Естің физиологиялық негіздерін бір кезде И.П.Павловтың жүйке жүйесінің пластикалық қасиеті туралы ілімі түсіндіретін. Жүйке жүйесінің пластикалылығы дегеніміз – түрлі қозулардан қалған әсерлердің қайтадан уақытша байланысқа түсе алу қабілеті. Уақытша байланыстардың тікелей тітіркендіргіштер әсер етпеген жағдайда да мида жасалынуы ойда бұрынғы байланыстардан із қалып отыратындығын көрсетеді. Бірақ бұл жалпы долбар. Өйткені адам есінің мимен қалайша байланысты екендігі жөнінде ғылымда әлі нақтылы деректер жоқ.

Мәселен, ес құбылысының табиғатын зерттеуші ғалымдардың бір тобы оны мидағы электр құбылыстарымен байланыстырса (есті зерттеудегі электрофизиологиялық бағыт), енді бір зерттеушілер есті мидың нейрхимиясына қарай түсіндіргісі келеді. Соңғы бағыттың өкілдері мидың кейбір жасушаларын бір сыдырғы зерттегенмен естің бүкіл ми массасынан алатын орнын әлі анықтай алмай келеді. Бір нәрсені еске сақтау – оны байланыстыру деген сөз. Ес процесінің негізі болып табылатын

байланыстарды психологияда *ассоциация* деп атайды. Егер бұрын бірнеше объектіні бір мезгілде немесе бірінен соң бірін елестетсек, не ойласақ бұлардың арасында байланыс пайда болады. Кейін объектінің біреуін ғана елестетсек миымызда оның қалған бөлігін тудыруға себеп болады. Ассоциациялық принципті алғаш рет ойлап тапқан ежелгі грек ойшылы Аристотель (б.д.д. 384-322) болды. Аристотель ассоциацияларды тек тікелей елестетумен байланыстырып, психикалық әрекетін, қалған түрлерін (ойлау, қиял, ерік т.б.) түсіндіруге бұл принципті қолданбады. Ғылымда тұңғыш рет ассоциация ілімін шартты рефлекс теориясымен делелдеген, осы негізде көптеген психикалық процестердің табиғатын түсінуге болатындығын көрсеткен ұлы орыс ғалымы И.П.Павлов болды.

И.П.Павлов психологияда ассоциациялар деп аталатын құбылыс ми қабығында екі қозу процесінің қабаттасып келуіне байланысты пайда болып, сан рет қайталаудың нәтижесінде бекіп отыратын уақытша байланыстар екенін түсіндірді. Ұлы ғалым бұл туралы былай деп жазды: «Уақытша жүйкелік байланыс – жануарлар дүниесінде де, біздің өзімізде де байқалатын жан-жақты физиологиялық құбылыс. Сонымен қатар, ол түрлі әрекеттерден, әсерлерден құрылса да немесе әріп, сөз, әлде ойдан құрылса да психикалық құбылыс болып табылады, оны психологтар ассоциация деп атайды. Ассоциациялардың Аристотель заманынан белгілі үш түрі бар. Олар: *іргелестік, ұқсастық және қарама-қарсылық ассоциациялар.*

Кезінде Аристотель ойлап тапқан ассоциациялардың табиғатын былайша түсінуге болады:

1) Иргелестік ассоциациясы бойынша бір зат жөніндегі елес өзімен бірге оған қатысы бар екінші затты қоса туғызады.

2) Ұқсастық ассоциациясынан нәрсенің, көріністің бейнелері өздеріне ұқсас образдарды еске түсіреді, яғни бір зат жөніндегі елес ол затқа қандай болса да ұқсастығы бар екінші затты елестетеді.

3) Қарама-қарсылық ассоциациясында бір зат туралы елес оған қарама-қарсы екінші затты не құбылысты еске түсіреді.

Онда қалдырылатын не жаңғырылатын нәрсенің сипатына қарай Е. төртке бөлінеді. Олар: қозғалыс, бейнелік, логикалық және эмоциялық естер.

ЕС ТЕОРИЯЛАРЫ – Генетика және молекулярлық физиологияның, сонымен қатар кибернетиканың дамуына байланысты соңғы бірнеше онжылдықта естің биологиялық негіздері мен физиологиялық амалдарын зерттеу өзіне ерекше назар аударды. Бұл зерттеулердің бір бөлігі нейрондық деңгейде, демек, жекелеген жүйке жасушаларының жұмысын зерттеу деңгейінде және олардың кешендері еске сақтау үрдісінде жүргізілді. Бірақ ақпараттың есте қалдыру және қайта жаңғыру үрдістерінде мидың әртүрлі жасушаларының рөлі туралы, сонымен қатар молекулярлық деңгейде іске асып жатқан өзгерістердің ес үшін маңызы туралы сұрақтарға толықтай біржақты, сендіретіндей жауаптар әзірше алынған емес. Сондықтан да жо-

ғарыдағы айтылған ойларды тек қызықты жорамал ретінде қарастыруға болады. Осыған байланысты ес жұмысының заңдарын түсіну үшін ерекше пайдалы және оны басқарудың тәсілдерін талдау естің психологиялық теориялары болып табылады.

Ес туралы соңғы кезде әртүрлі теориялар қалыптасты: олардың ішінде естің зерттеу амалдары мен заңдылықтарын зерттейтін психологиялық, физиологиялық, биохимиялық, кибернетикалық теорияларды ерекше атауға болады. Психологиялық деңгейде ес механизмдерін зерттеу хронологиялық тұрғыдан басқа теориялардан ертерек қалыптасқан, әрі кеңінен тараған. Алғашқы ес теорияларының бірі, өз мәнін қазіргі кезге дейін жоймаған, XVII ғасырда пайда болған. Ассоциативті психологиялық теория болды. Бұл теория негізінен Англияда кеңінен тарады. Оның негізіне ассоциация туралы ұғым жатады. Ассоциация – жекелеген психикалық үрдістердің арасындағы байланыс, сонымен қатар қоршаған дүниедегі құбылыстар мен заттардың арасындағы байланысы айтылады. Бұл теория бойынша ес қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді өте күрделі жүйе ретінде түсіндірілді. Ассоциациялардың өзі бірнеше түрге бөлінеді: ұқсастық ассоциациясы, көршілестік ассоциациясы, қарама-қарсылық (контраст) ассоциациясы, адамның қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді есіне жататын уақыт пен кеңістікке жақындық ассоциациясы.

Осы теорияның арқасында естің қызмет істеуі мен амалының көптеген заңдылықтары ашылып және зерттелді (мысалы, Г.Эббингауз за-

ны). Уақыт өте бұл теория көптеген шешілмейтін проблемаларға кездесті, ол проблеманың негізі – адам есінің таңдамалылығын түсіндіру, естің ассоциациялық табиғатының негізінде түсіндіру мүмкін болмады. Дейтұрғанмен, естің ассоциативті теориясының оны тану үшін пайдасы көп болды. ХІХ ғасырдың аяқ кезінде естің ассоциативтік теориясының орнына кезекке гештальттеория келді. Теорияның негізгі ұғымы мен басты қағидасы алғашқы элементтердің ассоциациясы емес, ал оның тұтас ұғымы – гештальт болып табылады. Гештальтизм теориясы естің ассоциативтік теориясын қатты сынға алды (гештальт – неміс сөзі, қазақшалағанда бейне, тұтас құрылым деген мағынада қолданылады). Гештальтизм теориясының негізгі ұғымы – генетальт ұғымы – тұтас ұйымды, құрылымды білдіреді. Сонымен, ассоциативтік теорияның заттар мен құбылыстарға қарапайым элементарлық көзқарасына гештальтизм ең алдымен элементтер синтезі, тұтастық қағиданы қарсы ұсынды. Гештальтизм теориясының жақтаушылары адамның практикалық іс-әрекетіне естің тәуелділігі туралы сұраққа жауап бермеді және өз шешімін таппады. Сондықтан да естің генезісі туралы мәселе күн тәртібінен алынып тасталды. Осы сұраққа психологиялық зерттеулердің басқа да екі бағытының өкілдері жауап бермеді – бихевиоризм және психоталдау. Бихевиоризмді жақтаушылардың көзқарастары ес проблемасына ассоциативтік теория өкілдерінің көзқарастарына жақын болды. Олардың арасындағы бірден-бір

мәнді жалғыз айырмашылық – бихевиористер материалды еске сақтауда бекітудің рөлін бағалады, үйрету үрдістеріндегі естің қалай жұмыс істейтіндігін зерттеуге ерекше мән берді. З.Фрейд және оның жақтаушыларының еңбегі адам есін зерттеуде еске сақтау мен ұмытудың мнемикалық үрдістерінде жағымды және жағымсыз эмоциялардың рөлін анықтауға ерекше мән берді. Психоталдау теориясының арқасында адамның түрткілер саласымен байланысты ұмытудың көптеген қызықты психологиялық амалдарын анықтады және суреттеді. Кибернетиканың ғылым ретінде дамуының басталуымен есептеу техникасы мен математикалық программалаудың білімнің бұл салаларында пайда болуы психологиядан тәуелсіз ес үрдістерін моделдеу басталған болатын, дәлірек айтқанда, еске сақтаудың амалдары, еске сақтаудың тәсілдері және ақпаратты қайта жаңғырту электронды-техникалық құрылымның және электронды есептеу машиналары үшін бағдарламалардың көмегімен іске асырылды. Соңғы онжылдықта осындай зерттеулердің нәтижесінде бай материал жинақталды, адам өзінің қызмет істеу заңдарын түсіну үшін оның пайдасы орасан зор болды. Өз кезегімен бұл ғылымдар өкілдерінің естің өзіндік психологиялық зерттеулеріне деген қызығушылығы арта түсті, себебі олар үшін алгоритмдер мен машиналардың есін жетілдіру үшін мүмкіншіліктер ашып отыр. Осындай өзара қызығушылық психологияда соңғы жылдары ақпараттық-кибернетикалық деп аталатын естің жаңа теориясының қалыптасуына алып

келді. Қазір ол алғашқы адам есін түсіну жолында көп үміт күттіретін қадамдар жасай бастады.

Адам миы – бұл күрделі электрондық-есептеу машинасы. Кеңестік психологияда негізінен есті зерттеуде іс-әрекеттің жалпы психологиялық теориясымен байланысты бағыттар дамыды. Бұл теорияның негізінде ес психологиялық іс-әрекеттің ерекше түрі, адамның теориялық және практикалық әрекетінің жүйесі ретінде әртүрлі ақпаратты еске қалдыруға, еске сақтауға және қайта жаңғыртуға бағытталған. Іс-әрекет ретінде адамның есін зерттеудің басталуы француз ғалымдарының жұмыстарымен, оның ішінде П.Жаненің еңбектерінде негізі салынды. Ол алғашқылардың бірі болып, еске сақтауға, қайта өңдеуге және материалды сақтауға бағдарланған есті іс-әрекет жүйесі ретінде тұжырымдады. Психологиядағы француздың ғылыми мектебі барлық ес үрдістерінің әлеуметтік байланыстылығын, оның адамдардың практикалық іс-әрекетіне тәуелділігін дәлелдеді. Кезінде біздің елімізде бұл концепция А.С.Выготскийдің және оның ең жақын шәкірттері А.Н.Леонтьевтің, А.Р.Лурияның негізін салған адамның жоғары психикалық қызметінің пайда болуы мәдени-тарихи теорияның одан әрі дамуында көрініс тапты. А.Р.Лурияның ғылыми жетекшілігімен жүргізілген нейропсихологиялық зерттеулер естің физиологиялық амалдарын сипаттауға мүмкіншілік берді. Есті зерттеуге өзінің белгілі үлесін қосқан П.И.Зинченко мен А.А.Смирновты ерекше атауға болады. Олар ырықты және ырықсыз есте қалды-

рудың практикалық іс-әрекетті ұйымдастыруға және басқа жағдайларға тәуелді екендігін жан-жақты зерттеді.

Естің іс-әрекеттік теориясына сәйкес әртүрлі елестетулердің арасында байланыстар – ассоциациялар ұйымдастыру, сонымен қатар материалды есте қалдыру, есте сақтау және қайта жаңғырту былай түсіндіріледі: адам есте сақтайтын материалмен жұмыс барысында не істейді, сонымен қатар мнемикалық үрдістер іс-әрекеттің тұтас құрылымында қандай орын алатындығына байланысты. Есте қалдыру амалының ерекшеліктерін ашып көрсететін әртүрлі қызықты деректерді А.А.Смирнов өзінің зерттеулерінде атап көрсеткен болатынды.

ЕСАЛАҢДЫҚ – адамның психикалық іс-әрекетінің төмендеп, санасының кемуі. Көбінесе әртүрлі аурулардың салдарынан болады. Есалаңдықта адам іс-әрекеттерді санасыз, соқыр сеніммен орындайды. Е. қояншықтық және есіріктік болып бөлінеді. Қояншықтық Е. – қояншық ауруынан, мидың зақымдануы салдарынан болады. Есіріктік Е. кезінде адам есеңгіремейді, дағдыға айналған әрекеттерді қайталай береді.

ЕСКЕ ТҮСІРУ – көз алдына келтіру, елестету. Еске түсіру ұзақ мерзімді жадынан қажет ақпарат іздеумен, қалпына келтірумен және алумен байланысты ақыл-ой әрекеті. Е.т. еске алудың ырықты нысаны ретінде көрінеді. Ж.Аймауытов: «...еске түсіру өнері дегеніміз – ойлау өнері... Байланыстардың мәнісі – ойлау деген сөз», – дейді.

ЕСТЕ ҚАЛДЫРУ – ол *арнайы есте қалдыру* және *еріксіз есте қалдыру* болып екіге бөлінеді.

Еріксіз есте қалдыруда адам алдына арнаулы мақсат қоймайды, есте қалдырудың арнаулы тәсілдерін пайдаланбайды. Айналадағы өмірдің түрлі көріністері (оқиғалар мен адамдардың қимыл-әрекеті, сөзі т.б.) сол әрекеттің ағымына қарай есте қалып отырады. Ал (арнайы ырықты) есте қалдыру арнаулы тәсілдерді қажет етеді, оны тудыратын тиісті мотивтер болады. Қандай объектіні болмасын әдейілеп есте қалдыру үшін мына төмендегі шарттарды орындап отыру қажет болады:

1) Есте қалдыруда әр кез мақсат, қойып отыру зор маңыз алады. Оқу материалын жақсы меңгеру үшін оған қатты зейін қою жеткіліксіз, ол үшін алға айқын, анық мақсат – қойылу керек. Мәселен, оқушыларға бір әңгіме айтып, оны үш-төрт күннен кейін қайта сұраса, балалардың біразы әңгіменің негізгі бөлімдерін қайта жаңғырта алмай қиналады. Ал енді осы оқушыларға екінші бір әңгіме айтып, үш-төрт күннен кейін қайтып айтып бересіңдер десе, балалардың біразы сол әңгімені ұмытпай жадында ұстай алады. Бұл екі тәжірибенің арасындағы айырма: соңғыда материалды есте берік сақтау мақсат етіп қойылған, ал бірінші жағдайда мұндай анық мақсат қойылмаған еді.

2) Есте қалдырудың қоғамдық, тәжірибелік мәні адамның қажетіне де байланысты болады. Мәселен, оқушылар қандай бір шығарманы оқымасын бір қажетіме керек болар деп оқитын болса, оны есте қалдыру қиынға соқпайды.

3) Оқылатын шығарманы жоспарлай алу – есте қалдыруға көп жеңілдік келтіреді. Жоспар мүмкін болғанша анық, айқын, дәл болсын. Қалай болса солай құрыла салған жоспар есте берік сақтауға негіз бола алмайды. Оқитын шығарманың ішінен еске тірек боларлық жерлерін іздестіріп, оны бірнеше мағыналы бөлшектерге бөлу, бөлшектің әрқайсысының мағынасына лайықты ат ойлап табу – еске қалдыруды нәтижелі етеді.

4) Мағыналы есте қалдыру дегеніміз – нәрсенің мәніне түсіну. Сондықтан мағыналы түсіну ойлау процесімен тығыз байланысты. Материалды жақсы ұғынып, терең түсіну, мағыналы байланыстар жасау, маңызды белгілерін анықтай алу – оны анализдей, синтездей, салыстыра, жүйелей білуді керек етеді.

5) Оқып отырған шығарманың байланыс, жүйелерін елестетуге, еске тірек боларлық ой желісін табуда схема, чертеж, таблицалармен қатар, арнаулы шартты белгілер қолданылып отырса, есте қалдырудың сапасы арта түседі.

6) Есте қалдырылуға тиіс шығарманы адам мүмкіндігінше өз сөзімен құрастырған сөйлемдермен айтып бергені абзал. Егер бала мұғалімнің айтқанын не өзінің кітаптан оқығанын сөзбе-сөз айтып беретін болса, мұндай жағдайда оның есі жақсармайды.

7) Оқылатын шығарманы жақсылап есте қалдыру адамның өзін-өзі тәрбиелей алуына да байланысты. Мәселен, оның еңбегі жақсы ұйымдасқан болса, есте қалдыру дәрежесі де жоғары болады. Күндік режимге мән

бермейтін, өзін көлденеңнен кез келген нәрселер билеп кететін адамдардың есте қалдыру дәрежесі айтарлықтай болмайды. Ондайлардың Абай айтқандай, «ой кеселдеріне» қарсы тұруға шамасы жетпейді. Абайдың түсінігінше, ой кеселді нәрселерден қашық болу – (яғни уайымсыз салғырттық, ойыншы, күлкішілдік не бір қайғыға салыну) естіген нәрсені ұмытпаудың басты шарттарының бірі.

8) Есте қалдырудың сапасы дұрыс қайталай алуға да байланысты. Әдетте оқу материалын бір қайтара оқып жаттап алуға болмайды. Аз уақыт ішінде жиі-жиі қайталап жаттаудың да қажеті жоқ. Мәселен, өлеңді бірден жаттап алса, ол тез ұмытылады, сондықтан оны бірнеше уақытқа бөліп жаттау қажет, бірақ арадағы үзілістер тым ұзақ болмасын. Тек көлемі шағын шығарманы тұтас күйінде жаттауға болады. Егер шығарма көлемді болса, оны бөлшектеу қажет. Бірақ қалай болса солай бөлшектемей, логикалық ой сақталатындай етіп бөлген пайдалы. Мұндайда қайталаудың саны азырақ болады да және ол есте ұзақ сақталады.

Сондай-ақ жатталған нәрсені ұмытып кеткен соң қайталау пайдасыз, оны ұмытпай тұрып қайталау керек, өйткені «...қайталауды ескіріп, құлап бара жатқан үйді жөндеу үшін емес, үйді берік нығайта отырып, үстіне екінші қабатын салу үшін жасайды. Әрбір ілгерілеп басқан адым бұрынғы өткендерді қайталап отыруға негізделу керек». Қайталауды түрлендіріп отырудың, оны уақыт жөніне дұрыс құрудың маңызы жөнінде К.Д.Ушинский былай дейді:

«Бұдан бұрын жаттап алынғандарды сол күйінде аудармай, айтып берудің ешбір қажеттілігі жоқ,... ал кездейсоқ кездескенді, жаттап алғанды жаңа түрмен айту, яғни жаттап алғанды басқа сөздермен қайталап айтып беру әлдеқайда пайдалы».

Жаттаудың мнемоникалық әдісінің бірі механикалық (мағынасына түссінбей) – есте қалдыру. Егер мағыналы есте қалдырудың мәнісі құбылыстардың, ішкі мәніне, олардың бір-бірімен байланысына түсіну болатын болса, механикалық есте қалдыруда зағтар жай, сыртқы байланысқа түседі. Мұның басты шарты – қайталау. Естің бұл түрінің кей жағдайларда іске керек болып қалатын кездері болады. Шетел сөздерінің жазылуы мен айтылуын, қиын сөздер мен атауларды, хронологиялық даталарды, көше, жер, су аттарын, телефон нөмірлерін есте қалдыру қажет болған кезде механикалық еске қалдырып жаттаған дұрыс.

ЕСТЕ САҚТАУ – жадқа тұту. Ес үрдістерінің бірі, жаңадан түсіп жатқан ақпаратты жадыға енгізуді белгілейді. Есте сақтау динамикасын психодиагностикалау әдістемесі – адамның есте сақтауының динамикалық сипаттарын анықтауға көмектесетін психодиагностикалық әдістемелер, көбіне бұл әдістемелер адам қаншалықты тез есте сақтайтынын және ақпаратты өңдеуін анықтайды.

ЕСТУ ТҮЙСІКТЕРІ – бұл дыбыстарды түйсінуге бөлінеді: музыкалық дыбыстар (әннің әуендері, музыкалық аспаптар-

дың дыбыстары) және шулы дыбыстар (сылдырлау, ысқырық, тарсылдау, гүрсілдеу, ұрғылау және т.б.). Дыбыстар қарапайым және күрделі болып бөлінеді. Қарапайым дыбыстар тон деп аталады (немесе макродыбыстар). Музыкалық дыбыстар күрделі болып келеді, олар бірнеше тоннан тұрады. Осы тондардың бірі негізгі болып табылады және дыбыстың биіктігі мен күшін анықтайды, басқалары – қосымшалары болып саналады, олар обертон деп аталады. Обертондар белгілі бір биіктіктегі әртүрлі аспаптардан шыққан дыбыстардың ерекшеліктерін анықтайды. Мәселен, роялден, сыбызғыдан, гитарадан. Бұл дыбыстардың ерекшелігі тембр деп аталады. Сөйлеу дыбыстары музыкалық дыбыстардан (негізінен дауыстылар) және шулы дыбыстардан (негізінен дауыссыздар) басым келеді. Есту түйсіктерінің органы құлақ болып табылады.

Ол негізінен үш бөлімнен тұрады: сыртқы, орта және ішкі құлақ. Сыртқы құлақ құлақ қалқанынан және дыбыс жолдарынан тұрады. Сыртқы құлақ пен ортаңғы құлақтың арасында өте жұқа, бірақ күшті дыбыстарды қабылдағанда жыртылмайтын, берік дабыл жарғағы бар. Ол түрлі ауа толқындары келіп тигенде өзінше тербеліп отырады. Орта құлақ ауыз және мұрын қуысымен ерекше арна арқылы байланысқан. Ішкі құлақ бір-бірімен байланысты 3 бөлімнен тұрады: ішкі құлақтың жоғары бөлігі үш жарты дөңгелек арнаны құрайды, орта бөлігі – камерадан, төменгі бөлігі – улиткадан тұрады. Барлық ішкі құлақтың үш бөліктері ерекше сұйық зат эндолимфамен толықтырылған.

Ішкі құлақтың негізгі бөлігі улитка болып табылады. Улитканың іш жағында Кортиев органы орналасқан. Естудің мидағы орталығы бас ми қабығының маңдай бөлігінде орналасқан.

Есту түйсіктерінің физикалық себептері денелердің дыбыстарының тербелістерімен пайда болатын әуе толқындарының қозғалысы болып табылады. Музыкалық дыбыстар толқындардың кезеңмен, ритмикалық қозғалыстарының нәтижесінде пайда болады, ал шулы дыбыстар толқындардың біркелкі емес қозғалысының негізінде іске асады.

Дыбыстың биіктігі негізгі тонның биіктігімен анықталады. Тонның биіктігі уақыт өлшемінде дыбыстық толқындардың жиілігіне тәуелді. Тербелістің жиілігі неғұрлым көп болса, соғұрлым түйсінетін дыбыс жоғары болады. Адам құлағының тонды түйсіну қабілеті бір секундтың 16-20-дан 20000-22000-ға дейінгі тербелістің аралығын қамтиды. Құлақ секундына 1000 тербелістегі ерекше бір дыбыстарға сезімтал келеді.

Мәселен, есту түйсігінен айырылған адамдарда діріл сезгіштігі күшті дамыған болады, олардың ішінде кейбіреулері музыканы тыңдай алады. Бұл жағдайда олар қолдарын музыкалық аспаптың үстіне қояды немесе арқасымен оркестрге бұрылады. Осындай принципте саусақтарының көмегімен дыбысты қабылдау жүйесі құрылған болатын. Дыбыстың әсерімен пайда болған тербелістерін айыру саңырауға саусақтарының терісімен «тыңдауға» мүмкіншілік береді. Белгілі дефектолог-ғалым Ольга Скороходованың көзі көрмей-

ді, құлағы естімейді. Міне, осыған қарамастан, ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысып, Москваның дефектология ғылыми-зерттеу институтында аға ғылыми қызметкер, педагогика ғылымдарының кандидаты, бірнеше ғылыми еңбектің авторы. О.И.Скороходова «Мен қалай қоршаған дүниені қабылдаймын және елестетемін» деп аталатын тамаша еңбегінде өзінің өмірі, көру және есіту сезімінен айырылған адамның өмірі туралы өз тәжірибесін тебірене баяндаған болатын. Сипай сезу арқылы қоршаған дүниені қабылдай отырып, ол жоғары мәдениетті адам деңгейіне жетті.

Демек, бірнеше сезім органдары істен шыққанда, адамның миы, оның жүйке жүйесі жаңа жағдайға бейімделеді және қалған сезім органдары күшті дами түседі. «Соқырдың көруі», «Саңыраудың естуі» сөз тіркестері бір қарағанда мағынасыз сияқты көрінгенмен, бірақ бұл олай емес. Өмірде көп кездеседі, адам көзінен немесе құлағынан айырылады, ал кей жағдайда екеуінен бірдей кеміс болады. Осындай жағдайда оны қоршаған ортада бағдарлаудан, өмір сүру және еңбек ету мүмкіншіліктерінен айырылды деуге бола ма? Олай емес.

Басқа сау сезім органдарының сезгіштігін дамыту белгілі деңгейде көз бен құлақтың жұмысының орнын толтырады. Бұл туралы көптеген мысалдар келтіруге болады. Мәселен, көзінен айырылған адам мүсіндеу өнерімен айналысып, тамаша жетістіктерге жеткен, оларда сипап сезу органдары ерекше жетілгендіктерін аңғартты.

Музыкалық шығармаларды сыбызғыда орындау жоғары есту дыбысының дамуын қажет етеді, ал сыбызғышыларда ол пианистерге қарағанда ерекше дамыған. Мәселен, тәжірибелі ұшқыштар есту түйсігі арқылы ұшақтың двигателінің айналу санын өте жеңіл анықтай алады. Олар минутына 1300-ден 1340 айналымды еркін ажырата біледі.

Көрсетілген мысалдардан біздің түйсіктеріміз өмір жағдайының әсерімен дамитындығын аңғару қиын емес. Есту түйсіктері аймағында адаптация жоғары болмайды және айрықша жеке-дара ауытқулармен сипатталады. Біздің құлақпен барлық дыбыстар қабылдана бермейді. Ультрадыбыстар да (өте үлкен тербелісті дыбыстар), сондай-ақ инфрадыбыстар да (өте баяу тербелісті дыбыстар) біздің естуімізден тыс қалады.

ЖАҒЫМПАЗДЫҚ – адам мінезіндегі жағымсыз сипат; оның өзінен қызметі жоғары адамдарға жақсы көріну үшін шектен тыс қошемет көрсетуі. Өз қабілетіне өзі сенбейтін, оңай жолмен пайда табуды немесе билікке қол жеткізуді мақсат тұтқан адамдар жағымпаз келеді. Жағымпаз адамдар әлеуметтік ортаға, қоғамға көп зиян тигізеді. Ж. орын алған ортада адамдар қарым-қагынасында жалған өлшемдер белең алады.

ЖАҚСЫЛЫҚ – адамгершілік пен имандылықты сипаттайтын жалпы ұғым. Адамға жағымды нәрселердің бәрі Ж. ұғымы арқылы жүзеге асады. Осы жалпы қасиеті арқылы жас та, кәрі де өзінің мақсат-мүддесіне, арман-тілегіне, болашақтан үміттенуіне сенімін білдіреді. Ж. арқылы жеке адамдардың іс-әрекеттеріне, қоғамдық қатынастарына, адамаралық байланыстарына тиісті баға беріледі. Ж. әртүрлі деңгейде тұлғалық қасиеттердің ізгілігін айқындайды. Бұл ұғым әлеуметтік психология мен әдептану ғылымдарында жиі қолда-

нылады және адамның жас ерекшелік, ұлттық, жыныстық (гендерлік) өзгешеліктерімен байланысып жатады. Ж. ұғымы педагогикалық психологияда да, этнопсихологияда да жиі қолданылады. Бұл ұғым бұрын-соңды шыққан орыс және төл тіліміздегі психологиялық сөздіктерде орын алмауы бұл мәселенің әлі де тыңғылықты зерттелмегенінің айғағы.

ЖАЛАИРИ ҚАДЫРҒАЛИ ҚОСЫНҰЛЫ (1530-1605) – шежіреші-ғалым. Қ.Жалаири: «Мен дүние жүзіндегі түрлі мемлекеттерді аралаған, әділ үкім, нақыл сөзге қанық көптеген кітаптар оқыған адаммын» – дейді. Бізге ол жазған шежіренің (1602) екі көшірмесі мен шағын үзіндісі ғана жеткен. Мұның бірінші бөлімін жазған кезде ол Рашид-әд-диннің әйгілі «Жамиғ-ат-тауарих» кітабын негізге алған. Кейін бұл Қ.Жалаири өзі жазған еңбек «Шежірелер жинағы» деп аталып кеткен. Мұнда түркі-монғол тайпаларының Шыңғыс пен оның ұрпақтарының тарихы баяндалған. Екінші бөлімде Орыс, Тоқтамыс, Темірқұтылық, Хажыгерей, Хажы-Мұхаммед, Әбілхайыр, Жәдігер, Ораз-Мұхаммед, Едігелердің өмірі баяндалған. Бұларда қазақ хандығының құрылу алдындағы тарихи-әлеуметтік жағдайлар мен көшпелілердің тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, психологиясы, мақал-мәтел, нақыл сөз түрінде көрініс тапқан.

ЖАЛАҚОРЛЫҚ – жала жапқыштық, бәлеқорлық адамның мінез-құлқындағы жағымсыз қылық. Біреуге кінә артып, оны балағаттау. Ада-

ми қасиетті қорлап, бәле артатын, арсыздық пен надандық әрекет. Жалақорлық адамның өз басын ақтау үшін де өзге адамға күнә, айып тағып «судан таза, сүттен ақ» болып шығуға әрекеттенген жағымсыз қылық пен арам ниетті адамдар тіршілікте кездесіп отырады. Жалақорлықты шынайы ісімен бекерлейтін адам өз ісінің ақтығына сеніп іс қылады, реті келгенде жала жабушының ісі мен мінезіне талдау жасай отырып оны бекерлейді, дәйекті сөзімен жалақорды кінәлайды. Жалақорлықпен іргелес түсінік-ұғым өтірік айтып, өзгеге жала жабу. Жалақорлықтан арылудың төте жолы істің ақ-қарасын ақылға салып дұрыс шешу.

ЖАЛҒАНДЫҚ ДЕТЕКТОРЫ – адамның аффектілік жәйін сипаттайтын физиологиялық көрсеткіштерін объективті зерттеуге арналған аппараттар жинағы. Ж.д. АҚШ-та жасалған, көбіне юристік практикада құқық бұзушыларды тергеу кезінде қолданылады. Ж.д-нда сыналатын адамға терігальваникалық реакцияны (ми биотоктарын жазу), плевтизограмманы (ағзаның тамырлық реакциясы), тремор (бұлшық еттер дірілі) және т.б. тіркейтін аспаптардың датчиктері бір таспаға шығарылып, тәжірибелі тергеуші ол көрсеткіштер бойынша сыналушының эмоциялық жай-күйі туралы оның мінез-құлқының сыртқы нысандарын ғана бақылаған кездегіден гөрі неғұрлым дәл пікір түйе алады. Мұнда әдейі жаттықпаған адамның вегетативтік реакцияларды іс жүзінде өз ыркымен басқара алмайтыны негізге алынады.

Ж.д-нда сынау оның нақ көзделіп отырған эмоциогендік жағдаятқа қатысты реакциясын тіркейтiнiне кепiлдiк бермейдi. Бұлар қорқыныш, үрей, депрессия күйiне душар ететiн тергеудiң өзiне деген реакциялар болуы мүмкiн. «Шын мәнiндегi» эмоцияларды аппаратуралық әдiстемелерден «индукцияланған» эмоциялардан саралау мүмкiн емес. Осының өзi көптеген соттық қателерге себепшi болып, жалғандық детекторында сынауға қарсылық туғызды. Психологияда Ж.д. шыққанға дейiн-ақ қылмыстың «аффектiлiк iздерiн» зерттеу әдiсi талданып белгiленген болатын.

ЖАЛҒЫЗДЫҚ – басқа адамдардан оқшауланған, өзгерген (үйреншiктi емес) жағдайға ұшыраған адамның эмоциялық күйiне ықпал ететiн психогендiк факторлардың бiрi. Адамның Ж. жағдайда болу уақыты ұзарған сайын тiлдесудi, қарым-қатынасты қажетсiну күшейе түседi. Бұл қажетсiнудi қанағаттандыру мүмкiндiгiнiң болмауына жауап ретiнде адамдар заттарды (қуыршақтарды және т.б.), әртүрлi жануарларды (өрмекшiден бастап аттарға дейiн) тұлғаландырып тiл бiтiргендей әрекет жасайды, қиял күшiмен серiктестер тудырады (бiрқатар жағдайларда түсiнде көрген жарқын эйдетикалық бейнелер түрiнде), олармен дауыстап сөйлесе бастайды. Бұл экстериоризациялық реакциялар қорғаныштық (есесiн өтеушiлiк) реакциялар деп бағамдалып, психологиялық норма шеңберiнде қарастырылады. Орнықсыз психологиялық қарекет кезеңiнде сыналушыны арнаулы аппарат арқылы бақылауда немесе тұтқындағыларды

есіктегі «әйнек-көз» арқылы қадағалау кезінде бірқатар адамдарда айрықша психологиялық жай-күй пайда болады; мұндайда олар тырдай жалаңаш отырғандай немесе ойларының бәрі айқын білініп отырғандай өзін ыңғайсыз, ауыр болады және көрген түстерін шындық болмыспен шатастырушылық жағдайлары байқалады. Ж-тың қатаң жағдайында болу мерзімі ұзарған сайын терең психологиялық өзгерістер кезеңінде аса бағалы идеялар, қарым-қатынас идеялары, тұлғаның қосарласушылық бөлінуі және реакциялық галлюцинациялар пайда болады. Ж. жалқылықты да білдіреді.

Жеке-дара болу да Ж. Салт адам да Ж. Отбасында, жанұяда жалғыз өзінің тіршілік етуі. Психология ғылымында адамның жеке басын зерттеу даралық немесе дифференциалды психология деп аталады. Жеке басты зерттеуде адамның жан дүниесінің сыр-сипатын, психологиялық ерекшеліктерін зерттеу күрделі мәселе болып саналады да, оның кісілік қасиеттерінің дамуын, жеке процесстері мен ерекшеліктерін ашып көрсетуге ерекше мән беріледі. Жеке басқа тән сипаттар темперамент пен мінез, оның дара басына тән қабілеттілігін айқындап көрсету, бұл ғылымда айрықша орын алатын маңызды проблема болып саналады. Ж. ешкімі жоқтық, саяқтық. Ж. бірен-саран, аздаған, некен-саяқ дейтін ұғымды да білдіреді. Халықтық ұғым-түсінік бойынша Ж. қиындыққа төзіп, тіршілік етуіне жанашырлық білдіруі адами-гуманистік сезімді білдіреді. Оған мүмкіндігінше көмек көрсетіп, есіркейтін болған.

ЖАЛҚАУЛЫҚ – адам бойындағы жағымсыз сипат. Жұмысқа мойны жар бермейтін еріншек, бойкүйез, кежірлікті білдіретін мінездегі ұнамсыз сипат. Ж. кежегесі кейін тартқан кежірлік, жайбасарлық. Ж. шабан қозғалысымен, бойкүйездік еріншектігімен, кертартпа кежірлісімен айқындалатын адам мінезіндегі ерекшелік. Ж. жұмыс істегісі келмей еріну, салғыртсыну сияқты адам мінезіндегі көріністерден де анық аңғарылады. Жалқаулыққа салыну кежегесі кейін тартып іс-әрекет етуге ерінуді білдіреді. Ж. сияқты мінездегі жағымсыз сипаттан арылу үшін адам күнделікті тіршілікте өз алдына мақсат-міндет қойып, оны қалайда әрекет жасап жүзеге асыруым керек деген талап қойып отыруы қажет.

ЖАЛПЫЛАУ – клиенттің монологты түрде тәубеге келіп ашқан сырын, психолог кенесшінің жалпылама түрде қысқаша қайталауы. Ж. – талдап қорыту, жұмыс тәжірибесін талдап қорыту, жалпы қорытынды. Ж. – заттар мен құбылыстардың жалпы қасиеттерін ой (операциясы) арқылы біріктіру тәсілінің бірі. Бұл тәсіл абстракция, дерексіздендіру әрекеттерімен тығыз байланысты. Ж. тәсілі әртүрлі деңгейде жүргізіліп, нәрселер мен құбылыстардың бір-бірімен тығыз байланысты екендігін білдіреді. Олардың өзара қарым-қатынасын, себепті байланысын, даму заңдылықтарын, жалпы және мәнді белгілерін бейнелейтін ой әрекеті. Ж. ұғым құрудың да негізгі тәсілінің бірі. Ұғым құруда Ж. арқылы нәрселердің тобына тән қасиет белгілері аталып, олар сөйлеу әрекеттерімен ай-

қындала түседі. Ж. әрекетінің өзіндік сипаты бар. Бастауыш сынып жасындағы балалар нәрселердің мәнді белгілерін өз сөздерімен ажыратып көрсетуде қиналады. Мұндай себеп кеміс балалардың нәрселер мен құбылыстардың мәнді белгілерін олардың сыртқы көрініс белгілерінен нақты ажырата алмай, оларды өз сөздерімен айтып бере алмауы. Тілі жоқ керең балалардың да Ж. әрекеті мардымсыз болатындығы мәлім. Алайда олардың Ж. тәсілін меңгеруді сөз арқылы дамытып, тікелей сезімдік танымын өрістетіп отыруға болатындығы күнделікті оқу-тәрбие тәжірибелерін зерттеулерден белгілі.

ЖАЛПЫ ПСИХОЛОГИЯ – мұнда психология ғылымының іргелі теориялық категориялары баяндалады. Сонау Стагерит Аристотель мен әл-Фараби, Абай Құнанбаев, Жүсіпбек Аймауытов еңбектерінде жалпы психологияның мәселелері үш топқа бөлінген.

Олар: танымдық процестер (зейін, түйсік, қабылдау, елес, ес, ойлау, сөйлеу, қиял;

екінші топ – сезім-эмоция мәселелерін қамтыса,

үшінші топ – ерік-жігер, қажыр-қайрат мәселелерін баяндайды.

Ал ғылыми психологияда, әсіресе, кеңес психологиясында бұл мәселе кеңес психологтарының айтуынша жалпы психология мәселелеріне байланысты 30-40 жж. Г.С.Костюк, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, А.А.Смирнов, Б.Г.Ананьев, Б.М.Теплов еңбектерінде жалпы психология мәселелерін сонау бір кездегі Аристотель,

әл-Фараби, Абай линиясымен түсіндіруді қолдады. Аталған ғалымдардың айтуынша жалпы психология психикалық құбылыстардың, дәлірек айтсақ, таным процестеріне, сезім-эмоция, ерік-жігер процестерін бір төбе, одан соң психикалық қасиеттер (қызығу, темперамент, мінез, қабілет) және психикалық қалып немесе көңіл күй ретінде үшке бөліп, оның теориялық аспектілерін, әдіс-тәсілдерін негіздерін баяндайды. Бұл принцип жалпы психологияда күні бүгінге дейін сақталып келеді. Шығып жатқан сан алуан оқулықтар мен оқу құралдарында, олардың авторлары да осы принцип бойынша жалпы психология мәселелерін түйіндейді. Психологияның сан алуан салалары (жалпы саны 50-ге жуық) өзінің әдіснамалық бастауларын жалпы психологияға негіздеп, баяндайды. Психология салаларының ішінде бұл принцип жас, даму, жас ерекшелік, педагогикалық, медициналық т.б. салалары осы принциптің төңірегінде дүниеге келген.

Адамның танымдық процесі – сезімдік және ақыл-ой сатылары арқылы жүзеге асады деп үйретеді. Дүние туралы алғашқы мәліметті адам сезім мүшелері арқылы алады. Сезім мүшелерінің бастысы – көз. Халық көру мүшесі – көзді қос шамшырақ деп ерекше қастерлеген. Расында да, көрмеген нәрсенің түр-түсі, формасы туралы адам санасында дұрыс ұғым тумайтыны хақ. Халықтың «Көрмегенге көсеу таң», «Көрмей білмейсің» дейтін мақалдары осындай жайт-та туған. «Көп жасаған білмейді, көпті көрген біледі», «Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра» іспеттес

мақалдар да осы пікірімізді онан сайын толықтыра түседі.

Мақал-мәтелдерде адам түйсіктері ақыл, ой, сезім процестерімен байланыста болса ғана өз мәніне ие болатындығы, («Көңілдегі сырды көз біледі», «Көз көрмей, көңіл сенбес», «Жүректің сырын, көздің нұры паш етер»), сондай-ақ, адамның сезім мүшелерінің тану қабілетінің шегі жоқ екендігі жөнінде де тиісті мағлұматтар берілген («Көз көруге тоймайды, құлақ естуге тоймайды»). Мақал-мәтелдерден танымның сезімдік және ақыл-ой басқыштарының бір-бірімен байланысы туралы айтылған қызықты жайттарды да көптеп кездестіруге болады. Сыртқы дүниенің толып жатқан құбылыстарының барлығын тікелей сезу қиын. Дүниеде біз тікелей біле алмайтын заттар мен құбылыстар да мол. Адам есітіп-көргенін, сезіп-сипағанын ақылға салып өндеп, бір-бірімен салыстыра, талдай жинақтап, жалпылай алу қабілетіне ие болады.

Жанама, жалпылай, сатылап тану арқылы біз құбылыстардың ішкі мәніне, олардың бірінің себеп, екіншісінің салдары екендігіне, бірінің екіншісінен туып отыратындығына көзіміз жетеді. Мәселен, «Бой жетпеген жерге ой жетеді», «Көз көрмеген жерге сөз жетеді», «Көз жеткізер, көз жеткізбегенді сөз жеткізер», деген мақалдарда біз жоғарыда айтқан таным процесінің негізгі екі сатысының өзара байланысы мейлінше анық та, айқын айтылған. Атап айтқанда, «Көз жеткізер, көз жеткізбегенді сөз жеткізер» деген мақалдың мәні адамда болатын сигнал жүйелерінің болмысын (адам миындағы бірінші, екін-

ші сигнал жүйелері Қ.Ж) және олардың арасындағы байланысты жақсы аңғартады. Халық көру мен ой, сөз арқылы танып білудің арасында елеулі айырмашылық бар екенін жақсы аңғара алған.

Бұл жерде «Көз жеткізер» деген сөз тек көз туралы айтылып қоймай, жалпы мағынада, яғни сезім мүшелері арқылы танып білу жөнінде де айтылып отыр. Көз, құлақ, тері т.б. сезім мүшелерінің жұмысы – бірінші сигнал жүйесінің қызметі болып табылады. Ал, «сөз жеткізер» тіркесін қазіргі ғылыми тілмен айтатын болсақ, бұл – екінші сигнал жүйесі арқылы танып білу деген сөз. Сөз бен ой түйсіктері арқылы тікелей бейнеленген нәрселердің ішкі мәнісін, негізгі сырын тереңірек ажыратуға мүмкіндік беретін өте күрделі психикалық құбылыстар.

Ерте кездің өзінде-ақ адамдар сыртқы ортаны тануда практиканың, тәжірибенің, маңызы зор екенін көре білген. Таным процесінің басынан аяғына дейін, яғни тікелей пайымдаудан абстракты ойлауға дейін іс-әрекет, тәжірибе қосарласа жүріп отырады. Практика – дүниетанудың негізгі бағытын көрсетіп отыратын басты өлшем екендігін мақал-мәтелдер былайша тұжырымдайды: «Шынайы еңбек, алғыр ой – анық досың, біліп қой», «Көп көрген – нұсқа, көп істеген – ұста», «Саусақ бірікпей ине илікпейді», «Сөзің қысқа болсын, қолың ұста болсын» т. б. Бұларда іс-әрекеттің арқасында ғана адам өзінің мақсатына жететіні, тек осылай еткенде ғана оның дүниені толық тани алатыны, айтылған. Адам психологиясының жетіліп, қалып-

тасуы бір күннің ісі емес, ол ұзақ уақытты қажет етеді, мұндай қабілетке кісі үнемі оқу, үздіксіз іздену арқылы жетеді. Мәселен, «Көргеннен көрмегенім көп, білгеннен білмегенім көп», «Көргенің бір тоғыз, көрмегенің тоқсан тоғыз», «Естімеген елде көп», «Адам туа білмейді, жүре біледі», «Сөйлей-сөйлей шешен боларсың, көре-көре көсем боларсың» деген мақалдардан да осы идеяны жақсы аңғарамыз. Өмірді танып білу шексіз процесс.

Танымның қайнар бұлағы – қоғамдық тарихи тәжірибе. Адам психологиясының, сана-сезімінің біртіндеп қалыптасуы ортаға, ұжымға тәуелді екендігін де мақал-мәтелдер көрсете алған. Мәселен, «Жақсымен жүрсең – жақсы боларсың, жаманмен жүрсең – жын ұрып, бақсы боларсың», «Көп жастың ішінде бір кәрі болса, бала болар; көп кәрінің ішінде бір бала болса, дана болар» т.б. осы іспеттес аталы сөздер жоғарыда айтқан тұжырымды қуаттайды. Мақал-мәтелдер адамдарды ақыл-ой, сана-сезім жағынан екі топқа бөледі. Біріншісі, ақыл-парасаты мол, ойлы адамдар да, екіншісі, бұған қарама-қарсы, істің парқына оншама бара бермейтін, оған үстіртін қарайтындар. Халық ұғымында ақыл баға жетпес қазына. Білім, тәжірибе, тәлім-тәрбие – адам ақылының нәр алатын бұлақтары. Халқымыз: «Ақылдылар шымыр келер, ақымақтар қыңыр келер», «Саналы адам сағыңды сындырмас, санасыз адам жағыңды тындырмас», «Ақымақтың ақылы білегінде, ақылдының ақылы жүрегінде», «Ақылды адам батпан-ақ, ақылсыз адам сасқалақ» деу арқылы

ақылды адам мен ақымақ адамның психологиялық портретін, өздеріне тән ерекшеліктерін жақсы көрсеткен. Ақыл – ерен еңбектің жемісі. Ақылды болу үшін көп үйреніп, көп білу керек. Ақыл өте қымбат қасиет, оны ерекше қадір тұтқан абзал, білім мен ақыл – егіз. Аталмыш идеяны мына мақалдар да жақсы көрсетеді: «Алтын шірімейді, ақыл арымайды», «Бой жетпеген жерге ой жетеді», «Ақыл азбайды, білім тозбайды», «Ақыл – дария, алсаң да таусылмас». Ақыл адамның, ес, жад қасиетімен де тығыз байланысты. Бұлар бірінсіз бірі алысқа бара алмайды. Адамда ақыл мен естің егіз болып келуі – таптырмайтын сапа. Сондықтан да, халық «Ескінің бәрі естен шықпайды, жаңаның бәрі жайнап тұрмайды», «Байлауы жоқ шешеннен, үндемеген есті артық», «Есті ірілік көрсетпес» деп ақылды, есті адамдарды жұртқа үнемі үлгі етіп отырған.

Тіл адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасайтын құралы. Жеке адам психологиясының да, қоғамдық ой-сананың да дамып жетілуі үшін тілдің атқаратын ролі ұшан-теңіз. Тілді меңгеру, шешендік өнерге жетілу адамға оңайлықпен келмейді. Халқымыз «Өнер алды – қызыл тіл», «Тіл – алмас семсер» дейді. Оны өмірге дұрыс пайдалана алмаса, ол адамның өзіне тиіп, ойсыратуы мүмкін. Мәселен, «Сүйреңдеген жаман тіл, сүйгеніңнен айырар», «Тура тілімді тия алмаймын, туғаным сия алмаймын», «Басқа пәле – тілден» деген мақал-мәтелдерде тілдің ұстарайдай қылпып тұрған нәрсе екендігі, оны өте шебер пайдалана білу қажеттігі еске салынады. Әрине, кез келген адам-

нан шешендік өнерді талап ету артық; шешендік – табиғи дарындылық, ерінбей, жалықпай, үзбей ізденген үлкен еңбектің жемісі. Сөйлеу мәдениетіне жетілу баршамызға ортақ міндет. Ақылға қонымды жақсы сөздің жанға жылы тиіп, адамды небір тамаша сезімдерге бөлейтіндігі, тек осындай шынайы сөздермен өрнектелген ой ғана әрі өткір, әрі әсерлі болатындығы белгілі. Мәселен, «Жақсы сөз – жанның тынысы», «Жақсы адам – елдің ырысы». «Жақсы сөз – жанға азық», «Күш жеңбегенді сөз жеңеді», «Қаһарлы сөз қамал бұзар» деген мақал-мәтелдерден сөздің адамға тигізетін әртүрлі әсері, айтылған сөз адамның көңілін көтеріп, оны шаттық сезімге бөлейтіні, сөздің шипалық қасиеті жақсы байқалады.

Ақылдылықтың басты белгісі – дұрыстап сөйлей білу. Адамның басында қандай ой туса да, егер ол оны лайықты сөзбен бере алмаса, ол айтушыға да, тыңдаушыға да түсініксіз, күнгірт болады. Сөйлеу мәдениетіне жетілмейінше ақыл-ой мәдениетіне жетілу қиын. Халқымыздың ойға олақ, сөзге шорқақ адамдарды үнемі әжуалап келуі де осы мәселеге ерекше мән беруінен болса керек. Мәселен, «Сөйлей білмеген сөзді өзіне келтіреді», «Таппасаң сөздің жүйесін, отына өзің күйесін», «Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі», «Құрғақ сөз бас ауыртар», «Қысыр сөзде қырсық көп» секілді мақалдарда сөйлеу өнерінен жұрдай жандар тәлкек етіледі, жастардың сөз өнеріне жетік болуы жайлы айтылады. Тыңдаушы адамның психологиясын ескергенде

ғана сөз өз объектісіне дөп тиеді, қуатты да, қаһарлы болады. Бұл жөнінде халқымыз былай дейді: «Жүйелі сөз жүйесін табар», «Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле», «Сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді». Аз сөйлеп, көп ойлау, яғни үнемі логикаға жүгініп отыру да тамаша қасиет. Халқымыз осы жайтты да бізге қатты ескерткен. Сондықтан да, олар: «Көп сөз – күміс, аз сөз – алтын», «Тоқсан ауыз сөздің, тобықтай түйіні бар» деп түйген.

Сөйлеу мәдениетіне ерекше жетілу шешендік өнермен тығыз байланысып жатады. Қазақ халқы шешендік өнерді ерекше құрметтеп, ондай өнері барларға төрден орын берген. Тілдің сырына қанық, оны дұрыс пайдалана білетін адамдар жайында мақалдар: «Жүзден біреу шешен, мыңнан біреу көсем»; «Шешеннің тілі – шебердің бізі»; «Шешеннің сөзі ағып тұрған балдай», деп шешендік өнер кез келген адамнан табыла бермейтін қасиет екендігін, шешендік өнерге адам өмір бойы іздену, еңбектену арқылы жететіндігін еске салады. Мәселен, «Тілдің майын тамызып, сөздің балын ағызып, қас шешендер сөз айтар», «Шешеннің сөзі мерген, шебердің көзі мерген», «Көп ішінде сөйлеген – көсемдіктің белгісі; көпке сөзі ұнаған шешендіктің белгісі», «Шешен сөз бастар, батыр қол бастар» т.б. Мақал-мәтелдерде шешеннің сөзі қынаптан суырылған қылыштай өткір, соқырға таяқ ұстатқандай анық, ойға қуат, мағыналы да көркем, шешендік сөздің өткірлігі оның тек сырты сұлулығында емес, оның логикалық мазмұнында, шындықты жайып салып, көркем тілмен айтуын-

да, дегендей салиқалы қорытындылар жасалады.

Қуаныш пен қайғы, ашу мен ыза, борыш пен ар-намыс, ұялу мен наздану адам сезімінің сан алуан түрлері. Адамның сезім, эмоция дүниесі мақал-мәтелдерде жан-жақты сөз болған тақырып. Адам бәрінен бұрын ар, абырой, адалдығымен ардақты, дейді халық. Адамгершілік қасиет ар-ұят, ождан ұғымдарымен тығыз байланысты. Ар-намысты қорғау, адамға аса жарасымды сипат. Осындай қасиет көздеген мақсатына жетпей қоймайтын табанды адамдардан жиі байқалады. Өз мініне іштей күйіну, өзін әділдікпен жазғырып отыру, тек өз басын ғана қадір тұтпай, өзгені де қастерлеп, құрметтеу – жақсы адамға тән қасиет. «Тәнім жаным садағасы, жаным арым садағасы», «Намысты нанға сатпа», «Өлімнен ұят күшті» деп халық ар-ұятты қастерлеу, намысқойлық – екінің, бірінен кездесе бермейтін қасиет, оның адамға қатты әсер етіп, санасына терең із қалдыратыны сонша («Арсыз қолым істеді, арлы бетім ұялды»; «Қолыңмен істегеніңді мойныңмен көтер»), мұндайда адам тіпті кірерге жер таппай, кісі бетіне қарай алмайтын халге ұшырайды, деп өте дұрыс қорытынды жасайды. Ал, арсыз болсаң адам болмағаның, адам деген ардақты атқа кір келтіргенің, деп түйеді енді бірде мақал-мәтелдер. Осындай арсыз адамдардың психологиясы жөнінде халық былайша тебіренген: «Арсызда ынсап жоқ, қанша білгіш десе де халық сүймес арсызды», «Арсыз қорқақ келеді».

Адамның сезім-эмоцияларының ішінде ерекше көзге түсетіні – көңіл. Кө-

ңіл өте нәзік. Халық: «Көңіл бір атым насыбайдан қалады», деп бекерге айтпаған. Жаны таза адамдардың көңілі таза, сұлу келеді. «Көңілі ашықтың үні ашық», «Адам құлақтан азды, көңілден семіреді», «Көңілі сұлудың, өңі сұлу». Адамның ішкі жан сырын, көңіл күйін оның бетпішінінен, қас-қабағынан байқауға болады. «Көз – көңілдің айнасы», «Көңілі соқырдың – көзі соқыр», деген халық мақалдары осы ойымызды онан сайын дәлелдей түседі. Шектен шыққан көңілшектік, не қырғи қабақтық та жақсы қасиет емес. Оның біріншісі – ымырашылдықтың ағайыны болса, екіншісі кекшілдікпен үндесіп жатады. Жақсы адамға ашушандық та жараспайды. «Ашу – дұшпан; ақыл – дос», «Ашу тасыса ақыл төгілер», деп үйретеді халқымыз. Ашуға жүгіну әлсіздің ісі. Бұл адамның өзін меңгере алмауы, ерік тәрбиесінің кемістігі, ал ерік-жігері күшті адам орынсыз ашушандыққа, ұшқалақтыққа бара бермейді. Ұстамды, ақылды адам не істесе де ойланып істейді. Мәселен, «Ашу – пышақ, ақыл – таяқ, жона берсең таусылар», «Ашулы арындайды, ақылды баяндайды», «Ақылдан жақын дос бар ма, ашудан жаман қас бар ма?», «Ұрыс ырысты қашырар, ашулы баста ақыл жоқ» деген мақалдар адамға ақыл ғана дос, орынсыз күйіп-пісу ашушандық – жарамсыз сипат, бұл адамды орынсыз қажытады, деп жастарды мұндай жаман қасиеттерден аулақ болуға шақырады.

Алға айқын мақсат қоя біліп, өз мінез-құлқын меңгере алу да жақсы қасиет. Мақал-мәтелдерде адамның ерік-жігер, қажыр-қайраты туралы аз

айтылмаған. Халқымыз әсіресе, сабырлылықты ерекше қастерлеген. «Сабыр түбі – сары алтын», «Сабырлы жетер мұратқа», «Сабырсыз қалар ұятқа», «Сабыр – ақыл серігі», т.б. Осы тәріздес мақалдарда сабырлылық адамның күш-жігерін құр босқа рәсуа етпей, түпкілікті мақсатына жеткізетін ерік сапасы екендігі айтылады. Сабыр – ақылдың, күшті қажыр-қайраттың жан серігі, сенімді көмекшісі. Сабырлы адам әркез терең ойланып, іс тетігін аңғара, әрекет етеді. Нәтижелі еңбек ету, жұртпен дұрыс қарым-қатынас жасау, кең де, орамды ойлай алу – бәрі де сабырлылыққа соқпай кетпейді. Сабырсыздық, жеңілтектік – әрі нашар, әрі қораш сипат. Мұндайлар туралы халық: «Ер жігітті өкіндіретін де, абыройын кетіретін де жеңілтектік», «Асығыс түбі – қып-қызыл шоқ», «Асыққанның асығы таяр», «Ойнақтаған бота от басар», «Әр толмақта бір нарық бар, желіккен тез арықтар», «Сабырлы ойлаған саспай жауап берер», «Жалықпаған жау жеңеді», «Асықпаған арбамен коян алады», дейді. Халық даналығы қайратты адамдарды да жұртқа үлгі етеді: «Қайғыны қайратты жеңер», «Ерінбеген емер, қажымаған жеңер», «Қайратыңа әдісінді жолдас ет», деп халық ерік-жігердің осынау тамаша сапасын жас ұрпақтың бойына мықтап дарыту қажет екенін еске салады. Бұл жерде ұлы Абайдың да ерік-жігер, қайрат-қажыр секілді сапаны ерекше қастерлеп, тебірене толғағаны еске түседі. Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек, деп тебіренген ғой кемеңгер ақын бір кезде. Қажыр-

қайраттылық пен жігерлілік – жігіт адамның тамаша сапасы болса, жігерсіздік – барып тұрған ездік қасиет. Халқымыз әр кез жігерсіз жандарды жеріне жеткізе, шенеп-мінеп отырған. «Жасқаншақ – жасық семсер», «Табансыздық сөзінің тайғанауы көп болар», «Қорғалақ жан – жарты жан», «Езден без», «Ердің ісі келіс, ездің ісі керіс» деген мақалдарда осындай адамдардың нанымсыз келетіні, сөзі мен ісі бір жерден шықпайтыны айтылады. Енді бір мақалдарда талапты, алдына айқын мақсат қойып, оны орындап отыратын адамдар жұртқа үлгі етіледі. Мәселен, «Талапты өсіретін – талап», «Талап – талмас қанат», «Талаптың жолы тастан да ауыр», «Адам талабымен ұшады, құс қанатымен ұшады», «Талаптымен таласпа», «Талапты бала талпынған құстай, құмары қанбас аспанға ұшпай», деп, талап адамның мақсатына, арманына жеткізетін негізгі қанаты екенін дұрыс тұжырымдайды.

Алдағы асуға, асыл арманға ұмтылуда қайрат, талаппен бірге тәуекелділік те аса қажет. Белгілі бір сәттерде ұлы мақсат үшін тәуекелге бел байлап, жаныңды пида етуге де тура келеді. «Тәуекел тау жығады», «Тәуекел ет те тас жұт», «Тәуекелшіл тайынбайды», дейді халқымыз. Бірақ тәуекелдің де тәуекелі бар, Құр босқа ұрда жық, көзсіз ерліктің адамға опа бермейтіні хақ. Ойланған, әлденеше рет өлшенген тәуекел ғана ер жігітке жарасымды сипат («Жоспарсыз тәуекелдің жазымы көп», «Шамасыз батырлық – шарасыз өлім»).

Халық ұқыпты, жинақы, пысық, шымыр адамдарды ерекше қадір тұт-

қан. Мәселен, «Үш күн ерте тұрсаң бір күн пайда», «Ұқсата білген ұтады», «Жасыңда кішік болсаң, өскенде пысық боласың», деген халық мақалдарында осындай адамның ұнамды жақтары айтылса, енді бір мақалдарда бұған қарама-қарсы адамдар жөнінде сөз болып, халық даналығы олардан жұртты жирендіріп отырады. Мәселен, «Салақта сақтық жоқ», «Сылбырдың сылтауы таусылмайды», «Шабан адам – шамшыл», «Бейқамдық береке бермейді», «Олақтан да салақ жаман», деген мақалдар ұқыпсыз, еңбек етуге қырсыз адамдарды келемеждейді.

Ерлік – адамның ерік-жігер қасиеттерінің ішіндегі шоқтығы биік сапасы. Мұның адам өміріндегі маңызын дәлелдеп жатудың қажеті де шамалы. «Шын батыр сын үстінде танылар», «Батырға оқ дарымайды», «Ерлік егесте керек», «Батыл болмай батыр болмайсың» дейтін мақал-мәтелдерде ер, батыр адамды ерекше шыныққан, екі айтпайтын, намысшыл, халқы үшін, Отаны үшін шыбын жанын пида етуге даяр, нағыз сегіз қырлы, бір сырлы» адам деп сипаттайды. Халық ерлікке қарама-қарсы қорқақтық жағымсыз сипат ретінде көрсетеді. Мәселен, «Қорқақтың қолы қысқа», «Қорқақ – қашқын кісі», «Қылышты қорқақты сойылды батыр соғып алады», қорқақтың ой-пікірі де, өмірге көзқарасы да күйкі келеді. Қара басының қамы, шыбындай жаны көзге біткен шордай, оған басқа нәрсені көрсетпейді. Ол үнемі үрей үстінде жүреді. «Қорыққанға қос көрінеді», «Қорыққанға құбыжық көп» деген мақалдар қорқақтың психологиясын жақсы байқатады.

Мақал-мәтелдердің бірінде, қанағатшыл, шыдамды, төзімді, адамдар жұртқа өнеге етілсе («Қанағат қарын тойдырар», «Арсызда нысап жоқ, арлы жемей-ақ тоқ»), екінші біреуінде нәпсінің құлы, шыдамсыз, ашқарақ, қомағай адамдар келемежденіп, тәлкекке түседі. («Өзі тойса да көзі тоймайды», «Қомағайдың қолына түскен жұмыртқа кішкене көрінер», «Ашыққаннан құныққан жаман», «Көптен дәметкен аздан құр қалар»). Соңғы мақалдардан біз нысапсыз қомағай, тек өз құлқынын ғана ойлайтын адамдардың психологиясын айқын аңғарамыз. Ынсапсыздық адамды пасықтыққа алып келеді. Пасық адам адамгершіліктен жұрдай, моральдық нормамен санаспайды. Ол өсекке жаны құмар, өз пайдасы үшін ештеңеден тайынбайтын айлакер, сұм келеді. Халық осындайлар туралы «Бақастың бағы ашылмас», «Озбыр олжа үшін өледі», «Күншіл күндеумен өледі», «Түзде жылман, үйде сырдаң, оңбайды одан үміт қылған», деп барша жұртты мұндайлардан аулақ болуға шақыртып отырған.

ЖАЛТАҚТЫҚ – мінездегі қорқақтық, жасқаншақтық, жиіркенішті, тұрақсыз, құбылмалы келетін ұнамсыз сипат. Ж. адам мінезінің жотасы деп саналатын еріктің тиісті шешімге келе алмай, кім болса соның еліктіргіш сөзіне еріп кететін өзіндік тұрағы жоқ жалтақшылдықты да білдіреді. Ауыспалы мағынада Ж. қорқақтық, жалтақтықты білдіретін түсінік ретінде адам мінезіндегі солқылдақтық пен тұрақсыздықты білдіреді. Ондай адам өз еркін де билей алмай әрбір нәрсені сылтау етіп жал-

таңдай беретін болады. Жалтақ болып, тайсақтай беру адам мінезіндегі ұстамсыздықты білдіретін жеккөрінішті қылық, ерік-жігерсіздікті көрсететін ұнамсыз сипат. Ж.-пен күресудің тиімді әдісі артқа қарайлай бермей, алаң болмай, межелі мақсат-міндетті орындауға жан қуаттарын бағдарлау. Тайсақтамай, жан-жағына қарайлап, алаңдамай, қандай іске болса да батыл кірісіп, мүдделі мақсатын орындау.

ЖАН (ағыл. *soul*; грек. *psuxē*; лат. *anima*; қаз. жан, рух) – адамның және хайуанаттардың тыныс-тіршілігін қамтамасыз етіп тұратын рухани қуаты. Ж-ның заттық қасиеті жоқ болғандықтан, оны танып-білу мүмкіндігі шектеулі. Аристотель: «жан – тәннің формасы, жан мен тән бірлікте, Ж. тәннің бөлшектерін үйлестіріп басқарып тұрады», дейді. Ж. туралы қазақ ойшылдары да аз айтпаған. Мәселен, С.Торайғыров «дене азыққа тоюдан Ж. ержетер, Ж. ержетіп дүниенің сырын табар» десе, Ш.Құдайбердіұлы «жан тәнге, ақыл жанға маталып тұр» дейді. Мұндай пікірлер қазақ фольклорында да, әсіресе, мақал-мәтелдерде көптеп кездеседі. («Тән ауырса, жан да ауырады», «Жан бар жерде қаза бар», «Жан кеудеге қонақ» т.б.) Аннафе алинсания – «адам жаны». әл-Фарабидің пікірінше, жан болмыстың төртінші сатысы. Ж. туралы мәселелер, оның «даналық таңба тастар және мәселелердің мәні» деген трактаттарында айтылады. Адамның жанында әртүрлі қабілеттер немесе күштер болады.

Негізгі күштерге «Қуат беруші күш», «Түйсіктендіруші күш», «Елестетуші

күш», «Парасатты немесе ойлаушы күш», «Қозғаушы күш», «Талпынушы немесе талпындырушы күш» т.б. болады. әл-Фараби дене мүшелерінде болып жататын белгілі бір материалды құбылыстармен байланыстыра қарайды. Жанның ақылға қонымды жағы туралы «Екінші ұстаз – әл-Фарабидің» «интеллект» сөзінің мағынасы туралы пайымдауларында айқын баяндалды. Ол елестетуші күштің түс көруге әсерін ашып, бұған байланысты аян беруді шын түс деп түсінеді. Осы заманғы психология түс көруді әдеттегі психикалық әрекеттің ерекше бір ұйқы кезіндегі жалғасы дейді. Ғылыми психологияда Ж-ды кейде психика ұғымының синонимі ретінде де қарастырады.

ЖАНАСУ, ҚЫСЫМ ТҮЙСІК-ТЕРІ. Осы түйсіктер өзара өте тығыз байланысты. Қысым қатты жанасу болып табылады. Ауырсыну түйсігімен салыстырғанда, жанасу мен қысым түйсіктерінің салыстырмалы нақты локализациясы болады. Бұл көру мен бұлшық ет сезімінің қатысуымен, олардың негізінде жиналған тәжірибемен байланысты. Қысым рецепторларының өзіне тән ерекшеліктерінің бірі – олардың бейімделгіштігі. Сондықтан біз қысымның өзін емес, көбінесе оның өзгеруін сезінеміз. Жанасу мен қысымға сезгіштіктерінің түрлі бөлімдерінде әртүрлі болады.

ЖАНАШЫРЛЫҚ – адамның ет жақын туған-туысқандарына, жақын, тілектес, ниеттес, сыйлас, құрметтеуші адамдарға ниеттестігі мен тілектестігін білдіретін көңіл күйі.

Ж. көңіл күйі оқыс істер мен қайғы-қасіретке душар болған адамдарға деген ішкі сезім күйінің қатынасы. Ж.- адамгершілік қасиетті білдіретін жан дүниесінің тебіренісі. Қазақ халқында «Мал ашуы – жан ашуы» деген нақыл сөз бар. Орынсыз зиян шегіп, шығынға ұшыраған адам жанашырлық күй кешеді. Ж. есіркеп-мүсіркеуді де білдіретін жайт. Ж. тек жақын туыстарға ғана емес, жалпы халық бұқарасының басынан кешіретін қиыншылықтары мен қасіретті істеріне аягершілік білдіруімен бірге, олардың ұнамды істері мен шаттық сезімдеріне де көңіл күйінің қатынасын білдіретін жан жүйесінің тебіренісі деп пайымдауымыз қажет.

ЖАН БЕРУ – жантәсілім берді, өлді деген мағынада, жаны жай тапты, рақаттану мәнінде, не өлді деген күйде, жан тапсырды – қайтыс болды, өлді дейтін мәнде, жан берді, қарғалды, ант ішті деген әртүрлі жағдайларды білдіретін сөз тіркесі. Психологиялық тұрғыдан қарастырғанда, жан беру – адамның тіршілік бейнесі мен даму процесінің тоқтап, өмірінің аяқталуы. Биологиялық және діни наным тұрғысынан да ол осындай мағынаны білдіреді. Ал ант ішіп, қарғану – адамның халыққа, көпшілік алдында мойнына алған міндеті мен болған іске қатысы жоқ екендігін білдіретін сенім сөзі. Берген уәдесі мен антын орындамайтын болса, ол адам екі дүниеде бірдей тыным таппайды. Құдай оның жазасын ертелікеш береді деген сенімде болады. Ж.б. – жантәсілім ету ізсіз, түссіз кететін қарапайым процесс емес. Ол құбылыс өзгелердің сезімі мен сана-

сезіміне күшті әсер етіп, жан дүниесін тебіренерлік күйге түсіреді.

ЖАН ЖАРАҚАТЫ – адамның басынан өткен ауыр істер мен азап шегіп тіршілігіндегі қайғы-қасіретке ұшырау салдарынан көңілі мен есінде қалған іздер. Сондай-ақ ұмытылмастай есте қалған, қиын-қыстау жайттар, азап шектірген оқиғалар мен ауыр тіршілік бейнесі адамның санасында өшпестей із қалдырады. Ондай оқиғалардан адам қанша құтыламын десе де санаға сіңген ауыр күндер өшпейтіндей із қалдырғандықтан, үнемі еске түсіп жаңғырып тұрады. Бастан өткен қайғы-қасірет адамның жан дүниесін жарақаттағаны соншалық бүкіл өмірде ұмытылмайды. Мидың белгілі бір алабынан орын тауып, мәңгілік орналасып қалғандай болады да тұрады. Ж.ж. күйігі ауыр оқиға жайында ақын Қ.Жармағамбетов: «Жанына жара салып күйігі ауыр, «Анама естіртемін», – деді, неғып» дейді (Баллада)». Адам жанының жарақаты оны әртүрлі қайғылы, түңілу, мұңаю сияқты жағдайларға еріксіз түрде ұшыратып отырады. Өйткені Ж.ж. санада өшпес із қалдырып, белгілі жағдайға ұшыраған сайын еске еріксіз түсіп отырады. Саналы әрекетімен іс қылған адам ондай келеңсіз оқиғаны шапшаң ұмытып кете алмай жарақаттанған жанын көз алдына жиі елестете беретін күн кешеді. Тіршілікте азап шектірген оқиғаның жан дүниесіне өшпестей із қалдырып кетуі кейде кісі жанынан түңілетін күйге ұшыратуы тіршіліктен түңілтеді. Ж.ж-н жазу адам қандай қиын-қыстау жайттарды басынан кешіргенімен, дүниеге сеніммен қа-

рап, өзінің іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын, алға қойған мақсат-мүддесін орындап шығуға ұмтылуы керек. Сезімді ақылға билетіп, бойындағы ерік-жігер қасиетін шындай түсіруін өз қолына алуы қажет.

ЖАН ЖЫЛУЫ – психологиялық тұрғыдан қарағанда адамдардың өзара қарым-қатынасында біріне-бірінің қамқорлық көрсетіп, мейірімділігі мен ықылас-ынтасынан айқын байқалатын жайттар. Ой ішінде, отбасындағы адамдардың біріне-бірінің жанашырлықпен қарап, өзара сыйласымдық пен құрметтеу сезіміне байланысты болып отырады. Үй ішіндегі ересектердің кішілеріне қамқорлық жасап, оларға тағылым берерлік ықпал етуі, үйдегі балалар мен жасы кішілердің ата-аналарына, үлкендердің ақыл-кеңесін тыңдап, оларға шама-шарқы жеткенше көмектесіп отыру жалпы отбасы мен ағайын-туыс адамдар арасындағы сүйіспеншілікті Ж.ж. жандандыра түседі. Ата-аналарының перзенттерін болашақ ұрпағым мен өмірімнің жалғасы деп санап, олар жайында қамқорлық көрсету де Ж.ж. маздата түседі. «Балым, балым, Баланың баласы – жаным» дейтін мақал Ж.ж. көрсетудің шарықтау шегін білдіретін туған әке-шеше мен ата-әжелер, балалар мен немерелер арасындағы сүйіспеншілікті нығайтып, адамдардың жан дүниесін шаттық пен махаббатқа бөлейді. Ж.ж.-ның көрінісі ұжым ішіндегі адамдар арасында да, қызметтес жора-жолдастар арасында да ерекше адамдардың рухани өмірін байытатын психологиялық қуатты фактор.

ЖАН ҚУАТЫ – адамның психологиялық сипаттары мен психикалық процестерінің алуан түрлі болып, неше алуан қызмет атқаруы мен олардың көрінісін ұлы бабамыз, әлемнің екінші ұстазы атанған Әбу Насыр әл-Фараби жан қуаттары деп атаған және оларға сол замандағы ғылым жетістіктеріне сүйене отырып, адамның бойындағы жеке мүшелердің атқаратын қызметін де дәйектеп түсіндірген. Психикалық процестер болып саналатын сезім мен түйсік, сөйлеу мен ойлау, жігер мен ерікті әрекеттердің бәрі *жан қуаттары* деп есептеледі. Ж.ж. материалистік және идеалистік – діни бағыты бар екені философия ғылымындағы ертеден келе жатқан біріне-бірі қарама-қарсы дүниетанымдық көзқарас. Жан жайындағы түсінік психологияда – ішкі ойсана сарайы. Ал ауыспалы мағынадағы жан түсінігі діни тұрғыдан қарағанда адамға, жан-жануарларға тіршілік беретін рух. Мұндай көзқарас бойынша, адамның тәні бар және жаны болады деген сенім болған. Адамның жан дүниесінің сыры объективті дүниенің субъективті бейнесі деп түсіну бірыңғай материалистік тұрғыдағы дұрыс түсінік болып табылады. Жан-тәнмен бірге тіршілік етеді. Бұл организмнің табиғи өмір сүруі – шындық фактор.

ЖАН ҚҰМАРЛЫҚ – жанға әуестік, жан аярлық дейтін тіркестерден құралған түсініктің күнделікті сөз қолдануымызда екіжақты мағынада айтыла береді: 1. *Жанға әуестік* – адамның бас пайдасын ойлап, өмір-

ден, тіршіліктен рақаттанып ләззат алуды көздейді. *Жан аярлық* – жанын қинамай, азапты бейнет көрмей қызықты өмір сүруді мақсат тұту. Жан аярлықтың ұнамсыз ерекшелігі – аярлық. Аярлықтың бірнеше мағынасы бар: қулық-сұмдық, залымдық, айлакерлік. Ж.қ. мінездегі өзіндік ерекшелік. Осы ерекшеліктің бір сипаты – аяршылық. Ж.қ. адам мінезіндегі көбінесе ұнамсыз сипат ретінде менмендік пен эгоистікті білдіретін болғандықтан ондай пенделерді былайғы адамдар сый-құрмет тұтпайды. Оған сын көзімен қарайды. Ж.қ. ұғымымен іргелес *жаны құмар (құштар)* дейтін түсінік бар. Бұл түсініктің мәні ынтызар, ынтық болу, жаны құштар дегенді білдіреді. Ж.қ-тың тағы бір ерекшелігі – сүйікті, қадірлі, қымбатты деген адам мінезінің бағалы жақтарын білдіретін атау-түсініктері де бар. Адамның даралық психологиялық сипат-ерекшеліктерін білдіретін мінездің қасиеттері мен сан қырлы сапалары жан жүйесінің құпиясы мол, әрі әр тарапты болатындығына айқын көз жеткіземіз.

ЖАН САҚТАУ – тіршілік етіп өмір сүру, күнелту. Адам сан қилы әрекеті арқылы тіршілік етуге бейімделіп, өзін сақтайды. Қажетті заттар өндіреді, пайдасына жаратады. Ж.с. түсінігінің синонимі ретінде қолданылатын сөз тіркестері «жан сауғалады», «жан сауғалаушылық», «жан саялады» дейтін ұғымдар. Жан сауғалау – қауіп-қатерден аулақ болып қашқалақтау, жеке басын қорғау. Жан сауғалаушылық, жан сақтаушылық, амалдап күнелтушілік. Жан саялау-

дың мәні де жан сауғалап қорғану әрекетін білдіреді. Психологиялық тұрғыдан Ж. с. ұғымы адамның әр алуан әрекеттері арқылы белгілі іс-қимылдарын білдіреді. Мұндай әрекеттердің физиологиялық негізі жоғары жүйке қызметіндегі қорғаныс рефлексіне байланысты.

ЖАН СЫРЫ. Бұл сөздің психология тұрғысынан алғанда бірнеше мағынасы бар: 1. Ж.с. – психологиялық процестердің мән-жайын, адамның даралық психологиялық сипаттарының ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан баяндай отырып түсіндіруді білдіреді. 2. Адамның психикалық күй-жайы болып саналатын зейіннің, сезім мен эмоцияның, ерік-жігер қасиеттерінің сипат-ерекшеліктерін бейнелеуді де жан сыры деп атаймыз. 3. Жан сырының тағы бір мағынасы, адамның басынан кешкен оқиғалардың санада қалған бейнесі мен ізінің мазмұнын пайымдап білу ерекшеліктері. Ж.с. біздің сана-сезіміміздегі болмыстың бейнесі. Ондай бейнелердің негізі – шындық пен ақиқат. Жан сырының сипат қасиеттерін қазақ халқының ақын-жазушылары өз туындыларында жан-жақты көркем сөзбен, поэтикалық тілмен де бейнелейді. Ж.с. тек психикалық процестер емес, тіршілік ету бейнесінің өзге түрлері арқылы да нәзік сезім күйлерімен қарым-қатынас жасаудың алуан тәсілдері арқылы да көрініс беріп отырады.

ЖАН ТАЛДАУ – психология ғылымында бұл ұғым *психоанализ* деп те аталады. Психоанализ гректің псюхэ – жан. анализ – талдау деген екі

сөзінен құрылған. Қазақша мағынасы *жан талдау* дегенді білдіреді. Ж.т. – адамның саналы түрде мән-мағынасын нақты сөздермен жеткізуге келмейтін ниеттілігі мен қажеттілігі. Ондай тілектерді қанағаттандыруда адам өзінің іс-әрекетінде туа біткен екі түрлі инстинкттен тұқым қалдыру (жыныстық ләззат) және өмірді жалғастырудан (өлімнен қорқу) құралады деген ой түйеді. Ж.т. бағытының негізін салушы австриялық психиатр З.Фрейд (1856-1939). Фрейд адамның санасыз әрекеті (жыныстық еліктеу) ХХ ғасырдың жиырмамыншы жылдарынан бастап кеңінен тарайды. Бұл бағыт бойынша мінез-құлықтың түпкі себебін санасыздық әрекетке – психиканы талдауға әкеп тіреді.

Осы негізге сүйене отырып, адамның дамуын әлеуметтік жағдайлардан толық бөліп алып қарастырады да, санасыздықты, биологиялық негізді алға тартады. Фрейд негіздеген психоанализ теориясының мәні – адамның әлеуметтік өміріндегі рөлі мен тіршілік еткен ортаның негізгі факторларының бірі екендігін жоққа шығарады. Фрейдшілдер жыныстық қатынас пен өлім үрейін алға тартып, адамдардың қоғамдық өмірдегі іс-әрекеттерін түншықтырып тастайды. Сөйтіп, санасыз қылықтарға аса мән береді.

Олар адамдардың жасампаздық істерінің бәрі де жыныстық қанағатқа талпынудың көрінісі деп санайды. Фрейдшілдердің зерттеулерінде биологиялық факторлардың бірсыпыра әдіс-тәсілдерін адамның жан дүниесінің сырын түсіндіруде елеулі мәні болды. Ал сондай әдістердің

теориялық құрылымы ғылыми тұрғыдан сындарлы сынға төтеп бере алмайды. Өйткені жан дүниесінің сан қырлы сипат-ерекшеліктері жан-жақты ғылыми-зерттеулер арқылы ғана айқындала түсетін күрделі мәселе болып саналады.

ЖАНКЕШТІЛІК – бір іске кірісіп, оны орындап шығуға жанын аямайтын батылдық күш-қуатын, біліктілігін көрсетіп, өзінің де өзгелердің де қолға алған ісін аянбай атқаруға жұмылдыру қабілеті. Ж. адам мойнына алған ісін орындап шығу жолында алаңдамайды, бөгде нәрселерге көңіл аудармайды. Істеген жұмысында әрқилы қиыншылықтар кездесе де, оған мойымай табандылық пен батылдық көрсетеді. Қолға алған ісін ерік-жігерімен тындырымды етіп орындап шығуға жұмылдырады. Ж. адам мінезіндегі ерік-жігермен, қайрат-қажырлықпен байланысты ұнамды әрі іскерлік қасиет болады. Әлемдегі бұрын-соңды қанаушылық пен отаршылдықты басынан кешірген халықтардың еркіндігі мен азаттығы жолындағы күресі. *Жанкештілік демократиялық қозғалыс* деп аталады. Ж. жеке бас пен тұтас бір халықтың азаттығы мен бостандығы үшін жан-тәнімен, шын ықылас-ынтасымен, адал ниетімен жүргізетін күресі.

ЖАНСЕБІЛДІК – адам мінезінің, ерік-жігерінің итжандылық, көнбестілік, төзімділік қасиеттері. Қазақ халқы бірнеше ғасыр бойы үстемдік еткен өктемшіл жүйе мен өзге халықтың ықпалында болып, отаршылдық саясатқа көнбістілікпен

шыдап келді. Әр алуан қысым жа-сауға, кемсітушілікке шыдап бақты. Әлеуметтік өмірдің заңы мен қағида-сы сондай екен деген сенімде болды. Ж. қаншалықты ұнамды әрі жағым-ды мінез қасиеті болғанымен, сырт тараптан әділетсіздік пен қысым көрсетілген жағдайға қарсы серпіліс туғызатыны табиғи және әлеуметтік факторлар болып табылады. «Өтірік қанша жансебіл болса да, өсіп- өркендейтін тек шындық қана» деп сол шындық күресінің ұранын көтерді. Ж. мінездің ерекше қасиеті ретінде ерік-жігер деп аталатын психикалық үрдістермен тығыз байланысты түр-де дамиды. Осы орайда «Ерік – мінез жотасы» деген мәтел қалыптасқан. Ж. мінез бен ерікті әрекеттің қасиеті ретінде адамда туа пайда болатын жоғары жүйке қызметінің типтерін білдіретін темпераменттің флегматик түрімен тәркіндес екенін атап көрсету орынды болмақ.

ЖАНУАР ДАҒДЫЛАРЫ – Жа-нуарлардың өмірін бақылау көр-сеткендей, тек туа біткен қылық-тарының түрлері – инстинктеріне негізделе отырып, олар өзгерген ортаға бейімделе алмайды. Жануар-лар қылықтарының туа біткен түр-лері өмірге жаңа келгеннен кейін қалыптасқан дағдылармен толық-тырылады. Дағдылар деп көптеген қайталаудың және бекітудің нәти-жесінде жануарлардың жеке тәжі-рибесінде қалыптасатын іс-әрекетін айтады. Жануарларда дағдыны қалыптастыру күнделікті өмірдің та-биғи жағдайында, сонымен қатар арнаулы, үйрету арқылы іске асады. Бақылаулар көрсеткендей, дағдыны

қалыптастыруға қабілеттілігі жоға-ры сатыдағы жануарларда ғана емес, төменгі сатыдағы жануарларда да болады. Бірақ неғұрлым ағза күрделі болып келсе, соғұрлым жануар-лардың жүйке жүйесі дағдыны қалыптастыруға жоғары деңгейде қабілетті дамығандығын аңғаруға бо-лады. Мәселен, үйретілген ит адам-ға аяғын береді, есікті табанымен немесе тұмсығымен ашады, билей-ді, артқы аяғымен жүреді т.б.

Жануарлардың осындай іс-әрекеті дағдылар деп аталады. Дағдының жүйке – физиологиялық қызметі шартты рефлекс болып табылады. Дағдыны қалыптастыру жануарлар-да шартты рефлекті немесе шартты рефлексдердің жүйесін қалыптасты-ру болып табылады. Жануарларда дағдылар соқыр сезімнің негізінде, жаңа іс-әрекетті бірнеше рет қайта-лау (инстинктерден айырмашылығы) арқылы қалыптасады, оның көмегі-мен жануарлар белгілі бір қажеттілі-гін қанағаттандырады. Жаңа іс-әре-кетті қалыптастыру және бекіту ең алдымен жануарлар өмір сүрген бар-лық жағдайларға байланысты. Мә-селен, итке ас беретін ыдысы (итая-ғы) ішіндегі тамағымен есігі жабық бөлмеге орналасқан. Оны көрген ит, итаяқтағы тамақты ішу үшін аяғымен, тұмсығымен есікті ашудың әрекеті-не кіріседі, ол бұл орайда бірнеше кездейсоқ қозғалыстар жасайды.

Осы кездейсоқ қозғалыстардың нә-тижесінде ит есікті ашады. Осы іс-әрекет бірнеше рет қайтала-нады. Со-дан кейін ит қателеспей ылғи аяғы-мен, тұмсығымен есікті ашатын бо-лады. Жануарларда дағдылардың қалыптасуы ата-енелерінің «үйретуі»

арқылы іске асады. Мәселен, қасқырлар өз балаларына аң аулауды былай үйретеді: кәрі жануар қалай аулаудың тәсілін іс-әрекет үстінде көрсетеді, ал балалары сол әрекеттерді қайталайды. Бұл жерде «үйрету» еліктеу инстинкті негізінде іске асады. Адамдар үй жануарларын қолға үйретіп, көптеген дағдыларды қалыптастырады. Адамдардың жануарларға дағдыны қалыптастыруы дрессировка немесе қолға үйрету деп аталады. Қалыптасқан дағдылар жекелеген инстинктердің байқалуын жойып жіберуі мүмкін. Мәселен, тышқанды қолға үйреткенде мысық тышқаннан қашады, ал тышқан мысықтың артынан қуады. Ал әуелден тышқан мысықты көргенде қашатын болған, ал үйретудің нәтижесінде тышқаннан мысық қашатындай етіп дағды қалыптастырған. Жануарларда дағдылар байқап көру және қателесу әдісімен қалыптасады. Мәселен, аквариумды әйнекпен ортасын екіге бөліп, аквариумның бір бөліміне шортанды орналастырып, ал екінші бөліміне кішкентай шабақтарды салып, байқап қарағанда, шортан бірнеше рет шабақтарды жеуге ұмтыла береді, ұмтыла береді, бірақ тұмсығын әйнекке соғып, әбден шаршайды, уақыт өте шортанда белгілі дағды қалыптасады: ол шабақтарға ұмтылуын әбден қояды. Бұл дағды ортадағы әйнекті алып тастағанда да сақталады, шортан кішкентай шабақтарға тимей, бірге жүре береді, бірақ біраз уақыттан кейін дағды жойылып, шортан өз әдетінше өмір сүре бастайды.

Дағды-жануарлардың қылықтарының өзгертілген түрі, сондықтан да

әбден орнықпайынша ол бірте-бірте жойылуы мүмкін. Сонымен қатар дағдының өзгеруі ауысуынан аңғарылады. Маймылда бананы бар жәшіктің тесігін алдыңғы оң аяғымен ашу дағдысы қалыптасқан. Оны денесіне тақап қойған кезде ол жәшік тесігін алдыңғы сол аяғымен ашқан, бұл аяғы да таңылып тасталғанда жәшікті артқы аяғымен ашып, бананды алуға әрекеттенген. Енді ол арқылы ештеңе болмайтынын білген ол тіспен ашуға тырысады. Дағдының ауысуы негізінен жоғары сатыда дамыған жануарларға тән. Дағдыларды қалыптастыру мүмкіншіліктері жануарлардың жалпы даму деңгейіне және қалыптасқан дағдының жануарлар мінезінің инстинктілік түрлеріне сәйкестік дәрежесіне байланысты. Тәжірибелі үйретушілер әр уақытта да осыны ескеріп отырады. Оны цирк аренасының білгірі Р.А.Дуров орынды пайдаланды.

ЖАНУАР ИНТЕЛЛЕКТІ – интеллектуалдық мінез-құлық – бұл жануарлардың мінез-құлқының жоғары түрі. Ол көбіне маймылдар мен дельфиндерде аңғарылады. Жоғары сатыда дамыған жануарларды (мәселен, маймылдарды, дельфиндерді, иттерді) бақылай отырып, біз кей жағдайда олардың «ойлағыштық», «тапқырлық», «байқағыштық» сияқты қасиеттерін байқаймыз. Жануарлардың мінез-құлқында алдына мақсат қою, бір міндетті шешу сияқты іс-әрекеттерді байқауға болады. Одан мынандай сауал туындайды: жануарлар қарапайым ойлау әрекетіне қабілетті ме, жануарлар ойлай ала ма? Жануарлардың кейбір ескі іс-әрекеті

туралы айта отырып, олардың да іс-әрекеті адамның ойлау үрдістерін еске түсіретіндігін немесе соған жақындайтындығын аңғарамыз. Осындай іс-әрекеттерді жануарлар соқыр сезіммен орындайды (мәселен, маймылдардың жаңғақты шағуы).

Соңғы жылдары жануарлардың ойлауы туралы мәселе әртүрлі маймылға жүргізілген көптеген эксперименталдық зерттеулер көрсекеніндей, шимпанзе алғашқы абстракциялық қабілеттерді меңгерген: маймылдар қабылданатын заттардың түсін түрінен және көлемінен немесе түрін түсінен және көлемінен ажырата біледі. Жоғары сатыдағы жануарлардың (маймылдардың) интеллектуалдық мінез-құлқын бір жүйелі зерттеу белгілі неміс психологы В.Келлерден басталды. Мінез-құлқтың осы түрін зерттеу үшін Келлер белгілі мақсатқа жету мүмкін болмаған кезде маймылды өте қиын жағдайда сынады, өзінің тамағын алуға маймыл айналып баратын жол немесе арнайы құрал пайдаланды.

Мәселен, маймылды үлкен темір торға орналастырады, қатарына оның қолы жетпейтін қашықтыққа тамағын қояды. Тек тордың артқы қабырғасында орналасқан есік арқылы айналып өтетін жолды пайдаланғанда ғана маймылдың оған қолы жетеді. Келлердің жүргізген зерттеулері төмендегі жағдайды бақылауға мүмкіншілік жасады. Алдымен маймыл тамақты алу үшін сәтсіз әрекеттер жасап көрді: аяғын созып та, секіріп те көрді, бірақ ештеңе шықпады, енді ол сәтсіз әрекеттерді тоқтатып, қозғалмай отырып, белгілі бір шешім алғанша тынышталды.

Жануарлар міндеттерді интеллектуалдық тұрғыдан шешуге қалай келді, түсіндіру өте қиын, бұл үрдісті әртүрлі зерттеулер әралуан түсіндіреді. Кейбіреулер маймылдың мінез-құлқын адам интеллектісімен жақындату мүмкіншілігіне тоқталады, оны шығармашылық көрегендіктің белгісі ретінде қарастырады. Австрияның психологі К.Вюлердің түсіндіруінше, маймылдардың құралдарды пайдалануы бұрынғы тәжірибенің ауысуының нәтижесі ретінде көрінеді. Қазіргі зерттеушілердің көзқарасы бойынша, интеллектуалдық мінез-құлқтың негізін жеке заттардың арасындағы күрделі қатынастардың бейнеленуі құрайды. И.П.Павлов маймылдардың мінез-құлқына жүргізген бақылаулары бойынша олардың интеллектуалдық мінез-құлқын «қолмен ойлау» деп атады.

Сонымен, жоғары сатыдағы сүтқоректілерде және адам тәріздес маймылдарда интеллектуалдық мінез-құлқ ерекше жоғары дамыған. Мәселен, алма ағашының басындағы алманы көріп, алып жемек болып ұмтылып, секіріп көреді, бірақ қолы жетпейді, содан кейін қасында жатқан жәшіктерді бірінің үстіне бірін қойып, қолын созып көреді, бірақ алмаға жете алмайды, жерден таяқ алып, жәшіктің үстіне шығып, әрекет жасап көреді, алманы алып жейді, осында маймылдың істеген әрекеттері адамның интеллектілік іс-әрекетіне жуықтайды, оларда көргенін есте сақтау қасиеттерінің бар екендігін аңғаруға болады.

Демек, жануарлардың өте күрделі ортаға бейімделуі олардың қарапайым жүйке жүйесі мен арнайы се-

зім органдарының даралануына, жіктелуіне алып келеді. Осының негізінде қарапайым сенсорлық психика ортаның жекелеген қасиеттерін бейнелеу қабілеттілігі пайда болады. Жануарлардың жерде өмір сүруге көшуіне және бас ми қыртысының дамуына байланысты тұтас құбылыстарды психикалық бейнелеу – перцептивтік психика пайда болды.

Ақырында, одан әрі өмір сүру жағдайының қиындауы өте жетілген қабылдау органдары мен іс-әрекетке және ерекше жетілген мидың дамуына алып келеді, жануарларда заттар мен құбылыстар түрінде оларды сезгіштік қабылдаудың мүмкіншіліктерінің пайда болуына көмектеседі. Сонымен, психиканың дамуы жануарлардың ортаға бейімделуінің қажеттілігімен анықталады және психикалық бейнелеу осы бейімделудің барысында қалыптасатын органдарының қызметі болып табылады. Тіптен басқа түрде ерекше белгілерімен сипатталатын психика дамуының жоғары сатысы – адам санасы болып табылады. Адам санасының негізгі айырмашылығы, оның пайда болуы психика дамуын басқаратын заңдардың өзгеруімен байланысты. Егер де жануарлар дүниесінің бүкіл даму тарихында психика дамуының бағынған ортақ заңдары – биологиялық эволюция заңдары болды, ал адам психикасының дамуы қоғамдық тарихи даму заңдарына бағынады.

ЖАРАМСАҚТЫҚ – адам мінезіндегі ұнамсыз сипат саналатын жағымсыз қылық. Ж. – біреудің лауазымы мен беделіне, үлкендігіне қарап жалпылдап, жарамсақтанып кө-

рінуге ұмтылуы. Өзінше жақсы көрінуге тырысып жағымпаздану. Ж. тілімізде жарамсақ, жарамсақсу, жарамсақсы, жарамсақтан, жарамсақтану, жарамсақ-тас дейтін кекесінді түрлері мен бірнеше атаулары бар. Оларды мән-жайына қарай қолданулары да әрқилы сипат мағынада болып отырады. Мыс., біреуге жақсы атанып жағымпаздық көрсету – Жарамсақтық. Ж. мінез ұнамсыз, жағымсыз сипаттар деп бағаланғанмен әрбір адамның даралық мінезін, бойында қалыптасқан әдет-дағдыларымен де санасуды қажет етеді.

Мұндай жайттар адамның даралық психологиялық ерекшеліктері деп бағаланады. Ж. мінездегі ұнамсыз сипаттарға кері қатынаста болатын жарамдылық, жарамды деп аталатын ұнамды, игі қасиеттер де бар. Жарамдылық – белді, күшті, баршылық, төзімділікті білдіретін мінез ерекшеліктері. Қолынан іс келетін, қабілетті адамды жарамдылық қасиеті бар деп санаймыз. Жарамсақтықтың қоллайлылық, ыңғайлылық, өтейтіндік дейтін де бағалы да ұнамды жақтары бар.

ЖАРНАМА ПСИХОЛОГИЯСЫ – психология ғылымының қолданбалы салаларының бірі. Жарнама көрер-мендердің, алушылардың, және қатынасушылардың зейіндері мен қызығушылықтарын заттарға, шара-ларға, дәстүрлерге, шығармаларға, т.с.с. аударып, кең өрісті әйгілі ету мақсатымен қолданылатын хабарлау жолы.

Ж.п. эргономиканың, физиологияның, эстетиканың және этникалық нормалардың мүмкіндіктерін ескере-

ді. Жарнама хабарлайды, түсіндіреді, сендіреді. Олай ету үшін жалпыға ақпарат үрдісінің функциясы, нұсқасы және адамдардың білім деңгейлері мен кімдерге арналғанын жанжақты қарастырады. Ж.п. жарнама-ның әртүрлі әлеуметтік функцияларының механизмдері мен заңдылықтарын зерттейді.

ЖАС – адам дамуының кезеңі, организм мен тұлға қалыптасуына тән сипатты заңдылықтар жиынтығымен сипатталады. Жас – дамудың белгілі бір сатысындағы тұлға құрылымының өзіндік ерекшелігін анықтайтын бірқатар өзгерістер тән болатын сапалық тұрғыдан ерекше кезең болып табылады. Педагогикалық тәжірибе, психологиялық бақылаулар, медициналық практика эмпириялық негіздерде әр түрлі жас кезеңдерін саралайды.

Жасқа орай дамуды кезеңдерге бөлудің қазіргі варианттары шартты түрде алынған, өйткені әрбір көзқарас тұрғысына тән критерийлерге негізделген. Жастың психологиялық сипаттамасы тәрбие мен дамудың нақты тарихи жағдайларына, қарекет пен қарым-қатынас ерекшеліктеріне орай анықталады. Жас шекаралары өзгермелі және әр түрлі әлеуметтік-экономикалық жағдайларда бірдей болмайды. Әлеуметтік орта элементтерінің балаға ықпалының сипаты оның бұдан бұрынырақта дамыған қандай психологиялық қасиеттерден өтіп қабылданатынына байланысты. Осы ішкі және сыртқы жағдайлардың жиынтығы жастың ерекшелігін анықтайды, ал бұлардың

арасындағы қатынастың өзгеруі жас тұрғысындағы келесі кезеңдерге өтудің қажеттілігі мен ерекшеліктеріне себеп болады. Жас тұжырымы ғылымның даму барысында елеулі өзгерістерге ұшырап отырды. Ассоциацияшылар бұл дамуды таза сандық өзгерістерге сайады. Бихевиоризм шеңберіндегі зерттеулерде машықтар мен дағдылардың қалыптасуы ғана есепке алынады. Фрейдизм мен неофрейдизм өкілдері тұлғаның түрткі себеп-эмоция тұрғысындағы эволюциясын ғана негізге алып жас кезеңдерін саралауға әрекеттенді. Отандық ғылымда баланың төлқұжаттық жасы оның нақты даму деңгейінің критерийі бола алмайтыны көрсетіледі: бұл деңгейді анықтау үшін баланың психологиялық жағдайына, тұлғалық сипаттамаларына, осының өзінде нақты бары ғана емес, толысу кезеңінде, таяудағы даму айғағы деп аталатын да сипаттамаларға талдау жасау керек болады.

Жалпы организмнің және атап айтқанда, жүйке жүйесінің толысуы, стадиялық сипатта болады, жаңа психологиялық құрылымдар түзбей, әрбір жас кезеңінде жаңа тәжірибені игеру үшін, жаңа қарекет әдістерін меңгеру үшін, жаңа психологиялық процестер қалыптастыру үшін айрықша алғышарттар жасайды. Осымен қатар кері байланыс та байқалады: баланың өмірі мен тәрбиесі жағдайларына орай организмнің белгілі бір жүйелерінің, ми құрылымдарының қарқынды жұмыс істеуі ми биохимиясына, жүйке құрылымдарының морфогенезіне, ми қабығының

тиісті өңірлеріндегі жүйке клеткаларының өсуі мен саралануына елеулі әсер етеді.

Балалардың психофизиологиялық мүмкіндіктері көп екендігі анықталған. Әрбір сатыда сыртқы әсерлерге таңдамалы қабылдағыштық байқалады; балалар қарекет әдістерінің кез келгенін емес, белгілі бір түрін неғұрлым нәтижелі меңгереді. Бұл ерекшелік жастық сензитивтілік деп аталады және қайсібір жас кезеңінде (ол сензитивтік кезең немесе сензитивтік жас деп анықталады) белгілі бір психикалық қасиеттер мен процестердің дамуының оңтайлы сипатымен ерекшеленеді.

Сензитивтік кезеңге қатысты күні бұрын немесе кешігіп барып оқытудың тиімділігі жеткіліксіз болып шығары анық. Оқытудың нәтижелігін арттыру баланың психологиялық-физиологиялық жас ерекшеліктерін және осы жас кезеңінде қалыптасатын психологиялық жаңа түзілімдердің маңызын бұлжытпай ескеруді талап етеді. Балалардың жас ерекшеліктерімен қатар даралық ерекшеліктерін де ескеру керек, жастары бірдей балалардың бұл ерекшеліктерінде елеулі айырмашылықтар болады.

ЖАС ДАҒДАРЫСТАРЫ – онтогенездің қауырт психологиялық өзгерістермен сипатталатын, уақыты жөнінен біршама ұзақ емес (бір жылға дейін), ерекше кезеңдері. Невроздық не жарақаттық сипаттағы дағдарыстардай емес, жас дағдарыстары қалыпты процестерге жатады және тұлғаның қалыпты, үдемелі дамуы үшін қажет. Ж.д. жас тұрғысындағы

бір сатыдан екіншісіне өтуімен байланысты пайда болуы мүмкін және оның әлеуметтік қатынаста, қарекет, сана саласындағы жүйелі сапалық түрленуімен байланысты. Балалық жаста, әдетте, «бір жас дағдарысы», «үш жас дағдарысы», «6-7 жас дағдарысы» және «жеткіншек дағдарысы» (10-11 жас) сараланады. Жас дағдарыстарының бұл шектемесі біршама шартты, өйткені даралық, әлеуметтік-мәдени және басқа өлшемдер едәуір шамада әрқилы болады.

Дағдарыстың нысаны, ұзақтығы мен өту қарқындылығы баланың даралық-типологиялық ерекшеліктеріне, әлеуметтік және микроәлеуметтік жағдайларға, отбасындағы тәрбиенің тұтастай педагогикалық жүйенің ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Балалық шақтағы Ж.д. кезеңдеріне балалардың үлкендермен қарым-қатынасының жаңа типіне көшу процестері тән, мұнда баланың жаңа, өскелең мүмкіндіктері, «әлеуметтік даму жағдаятының» өзгерістері, қарекеттің алмасуы, баланың санасының бүкіл құрылымының қайта құрылуы ескеріледі. Балалардың жаңа жас сатысына өту процестері, бір жағынан, оның айналасындағы адамдармен қарым-қатынастарының бұрынырақта қалыптасқан нысандары, екінші жағынан, өскелең физикалық және физиологиялық мүмкіндіктері мен талап-тілектері арасындағы кейде өте-мөте кереғар қайшылықтарды шешумен байланысты болады.

Негативизм, қиқарлық, кірпияздылық, шамшылдық және жас дағдарысына тән басқа да жағымсыз мінез-құлық көріністері егер үлкендер баланың қарым-қатынас және қарекет саласын-

дағы жаңа қажетсінулерін елемейтін болса, асқынып кетуі, керісінше дұрыс тәрбиеленсе, бәсеңсуі мүмкін. Ересек кездегі және жас ұлғайған кездегі жас дағдарыстары анағұрлым аз зерттелген. Мұндай бетбұрыс кезеңдердің балалық шақтағыдай емес, елеулі өзгерістерсіз болатыны белгілі. Мұндай кезеңдердегі сананың мағыналық құрылымдарының қайта құрылуы, жаңа өмірлік міндеттерге бағдарлану, қарекет пен қарым-қатынастар сипатының алмасу процестері тұлғаның дамуының бұдан арғы барысына зор ықпалы болды.

ЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ КОНЦЕПЦИЯСЫ – баланың жасына сәйкес даму заңдылықтары. Баланың өсіп-жетілуі анатомиялық, физиологиялық және психологиялық ерекшеліктеріне қарай мынадай кезеңдерге бөлінеді:

нәрестелік немесе бал бөбектік жас – туғаннан 1 жасқа дейін;

бөбектік жас – 1 жастан 3 жасқа дейін;

мектеп жасына дейінгі кезең – 3 жастан 6 (7) жасқа дейін;

төменгі сынып жасындағы балалар – 7 жас пен 10-11 жас аралығы;

жасөспірім -14-15;

балаң жас – 17-18 жасқа дейін.

Жастық кезең – 18-23 жас арасы.

Оның өзі үшке бөлінеді:

алғашқы жастық (18-20),

ортаңғы жастық (22-25),

кемелдену жасы (25-60),

егде жас (60-70),

қарттық, кәрілік жас (70-тен әрмен қарай).

Адамның жас кезеңдерінің мазмұны белгілі физикалық, психофизиоло-

гиялық, психологиялық, әлеуметтік өлшемдермен белгіленеді. Бұлар арнайы жүргізілген зерттеулер нәтижесінде дәлелденген. Мәселен, жас мөлшерінің деңгейі, басында әрекет, ойын, оқу, еңбек т.б. түріне байланысты Д.Б.Элькониннің осы аттас концепциясында сөз болады.

ЖАС ПСИХОЛОГИЯСЫ – адам психикасының дамуын және оның жас тұрғысынан әртүрлі кезеңдердегі ерекшеліктерін зерттейтін психология саласы. Бала психологиясын, ересек адамның жекелей дамуы психологиясын және геронтологиялық психологияны (қарттық психологиясын) қамтиды. Бала психологиясында жас тұрғысындағы дамуды қазіргідей кезең-кезеңге бөлуге сәйкес біршама дербес бөлімдер санатында мектеп жасына дейінгі баланың, кіші сыныптардағы балалардың, жеткіншектердің және т.б. психологиясы сараланады. XIX ғасырдың аяғына дейін жас тұрғысындағы даму кезеңдеріне тән ерекшеліктер ғалымдардың назарына іліге қоймады. Атап айтқанда, балаға «кішкентай ересек адам» деп қарау, оның «қалыпты ересек адамнан» ерекшелігі дене күшінің толыспағандығында және тәжірибесінің жеткіліксіздігінде ғана деп білушілік көбірек тарады. Осыған орай, оқыту мен тәрбиелеу жөнінде балалардың даму ерекшелігі ескерілмейтін нұсқамалар ұсынылды. XIX ғасырдың аяғында Ч.Дарвин теориясының ықпалымен эволюциялық идеялар психологияға да тарады. Жас психологиясы қалыптаса бастап, XX ғасырдың ортасына қарай дербес сала болып шықты. Ол жал-

пы психологиямен тығыз байланыста дамыды: психиканың кез келген теориясы психиканың онтогенезде дамуын талдау қажеттігіне тап болып отырды. Жас психологиясының негізгі әдістері – бақылау мен эксперимент. Зерделенетін объектінің тән ерекшелігі дамудың бастапқы кезеңдеріндегі бақылаудың жетекші рөлде болуын анықтайды. Табиғи эксперимент балаларға жарамайтын лабораториялық эксперименттен едәуір жиі пайдаланылады. Баланың психикасының дамуын зерттеуді көлденең жарма деп аталатын әдіспен жүргізуге болады; мұнда зерттеуші психиканың қалыптасуының сол сәттегі психологиялық ерекшеліктерін білуді көздейді. Бірнеше мәрте қайталанатын мұндай жармалар біршама көп сыналушылар туралы мәлімет алуға жағдайлы.

Енді бір жағдайда сол бір сыналушының өзін едәуір ұзақ уақыт бойы да (кейде бірнеше жыл) зерттеу жүргізіледі, оның психикасындағы өзгерістер дәйекті түрде тіркеліп отыратын бұл әдіс – бойлық зерттеу деп аталады. Адамның психикалық дамуы оқыту мен тәрбиелеу барысында жүретіндіктен, жас психологиясының мазмұны педагогикалық психологияның мазмұнымен тығыз астасады, тарихи дамуда олар бір-бірінен ажырағысыз. Жас психологиясы мен педагогикалық психологияның нақты бірлігі зерттелетін объектінің ортақтығымен байланысты; бұл объект – дамушы және онтогенезде өзгеруші адам. Жас психологиясында ол жасына орай дамуының динамикасы мен заңдылықтарында көрінсе, педагогикалық психологияда педагогтің

мақсаткерлікпен әсер-ықпал етуі процесінде оқитын және тәрбиеленетін адам ретінде көрінеді.

ЖАСӨСПІМДЕР ПСИХОЛОГИЯСЫ – Жасөспірімдер дене бітімінің қалыптасуында кейбір айрықша байқалатын анатомиялық – физиологиялық ерекшеліктеріне қарай өтпе дәуірдің балалары деп те атауға болады. Бізде төртінші сыныптан бастап балаларға жалпы білімнің негіздері оқытыла бастайды. Енді бастауыш сыныптардағыдай сабақты бір мұғалім бермей, қатарынан бірнеше мұғалім оқытатын болады. Бұл айтылғандар балалардың оқу мотивтеріне әсер етіп, оларды жаңа жағдайға бейімдеуге мәжбүр етеді.

Жасөспірімдік кезеңнің негізгі бір ерекшелігі – жыныс мүшелерінің жетілуі. Осыған қоса бала организмінің бұл кезеңдегі жеделдетіле өсуі оқушының жоғары жүйке қызметіне де тиісінше әсер етеді. Мәселен, өздеріне бұрынғыша бала деп қарағандарға оскырына қарайды, тез әсерленгіш, қозғыш, импульсивті келеді. Бұл отбасы мен мектептің оған жасайтын қарым-қатынасын қиындатады. Оқушы басында туындайтын кейбір көмескі ойлар да (жыныс мүшелерінің жетілуіне орай) бұған қосымша себеп болады. Жас жағынан алып қарағанда бұлар балалықтан ересектік дәуірге ауысудың аралық кезеңінде тұрады. Жасөспірімдер енді біз бұрын санаса бермейтін кішкене бала емес, әйтсе де оның қоғамдағы жағдайына қарап, үлкендер оны әлі де бала санайды. Ал бала болса есейгендігін айтып, өзін жеке адам ретінде көрсетуге тырысады, кейде өзім-

шілдікке салынып, дөрекілік мінез де көрсетіп қояды. Бұлардың «үлкен кісі» болып көрінуі кейде қате, жалған жолмен кетуі де мүмкін (мәселен, кейбір осындай балалардың шылым тартуы, үлкендермен қарсылауы т.б.).

Мектеп пен отбасында жасөспірімдерге тиянақты тәрбие берілуі тиіс. Олардың ересек болуға ұмтылуын ретті жерде қолдап, кейбір балалық эмоцияларын ар-намыс, абырой, борыш, ұят, жауапкершілік секілді жоғары сезімдерге айналдырып отыру керек. Жасөспірімдердің дербестілікке ұмтылуын да қолдап, мінез бен ерік сапаларының ұнамды бітістерін қалыптастыруға жәрдемдесіп, бұларды құр босқа қикарлықтан, желөкпеліктен ажыратып отыру қажет.

Әрбір мұғалім, әсіресе сынып жетекшілері жасөспірімдердің жеке ерекшеліктеріне тән бейімділіктеріне қарай оларды түрлі қоғам жұмыстарына тартып, қоғамдық пайдалы еңбекке қызу араластырып отырғаны мақұл. Бұл жастағы балалардың оқу әрекетін еңбекпен дұрыс ұштастыру арқылы ғана оларды еңбексүйгіштікке, тәртіптілікке, талапкерлікке, ұжымдыққа т.б. қасиеттерге тәрбиелеуге болады.

Жасөспірімдердің аяқ-қолдарының тездетіле өсуі, бұлшық еттерінің қатаюы олардың дене еңбегіне құмартуларын тудырады, яғни бала жалпы еңбек энтузиазымының әсеріне оңай елігіп, ұжым арасында бар ықыласымен жұмыс істейді. Осы жастағылардан өз шамасын асыра бағалайтын, сондай-ақ әркез үлкендермен парапар әрекеттенуге тырысатын жайттарды жиі байқауға болады. М.Горький «Кісі есігінде» атты шығар-

масында бұл жөнінде былай деген еді: «Кейде жеткіншектер ақымақтықпен жігіттік көрсетем деп, ересек адамдардың күшін күндеп, өздерінің бұлшық еттері мен сүйектеріне тым ауыр келетін жүктерді көтеруге тырысады және көтереді де... Мен де осылардың бәрін өз мағынасында дене күшімен де, рухани да істедім. Сөйтіп тек қана кездейсоқ жағдайлар себепті өлімге соғатын шалдығудан сақ қалып, бүкіл өмір бойына мүгедек боп қалмадым». Жасөспірімдердің іс-әрекет үстінде тез қимылдаймын деп осылайша босқа шаршап қалатындықтарын ескеріп отырмаса болмайды. Ортаңғы сынып оқушыларының арасында көркем әдебиет, спорт, шахмат, техникамен шамадан тыс көп әуестенушілік кейде сабақ үлгірін төмендетуге себепкер болады. Тәрбиешілер, осындай бір жақты шұғылданушылыққа жол бермей, оларға ақыл-ой және дене еңбегін қалайша тиімді етіп пайдалануға болатындығын, сондай-ақ қол бос уақытты дұрыс пайдалану керектігі жөнінде ақылға қонымды кеңестер айтып отыруы өте қажет жайт.

Осы жастағы балалардың қызығуы мен әуестенушілігі де күшті болады. Әсіресе олар көркем әдебиетке, саяси-қоғамдық мәселелерге, саяхат, фантастикаға әуес келеді, шытырман оқиғаға толы, қиыншылықты жеңуде өзін-өзі тәрбиелеуде түрткі болатын кітаптарды көп оқиды.

Жасөспірімдердің психикалық процестері дамып, күрделене түседі. Ойлауында заттардың себеп-салдарлық байланыстарын ажырататын көріністер, абстрактілі ұғымдар, еске сақтауында логикалық-мағыналық прин-

ципке негізделген әдістердің болуы, қиялының сан тарапқа шарықтап об-раздарға бай келуі осындай көп оқу, ізденудің, көп нәрсеге әуестенудің салдары болып табылады. Олардың сөйлеу ерекшеліктері мен зейінінде де, ерік сапаларында да сапалық өзге-рістер байқалады.

Жасөспірімдердің ұжымның белсен-ді мүшесі екендігін сезіне бастауы, оның «нағыз өмірге» талаптанатын-дығы, өзін бағалай білушілігі, жұрт пікірімен санаса бастауы оның жеке басының едәуір жетіліп қалғанын көрсетеді. 14-15 жас балалардың ара-сында мамандық таңдау мәселесі жө-нінде байсалды пікірлер айтылады. Бұл мәселенің күн тәртібіне қойы-луы жасөспірімдердің өмірге дұрыс көзқарасы қалыптаса бастағанын аң-ғартады. Олар жалпы білім беретін орта мектепке оқуды жалғастырумен қатар арнаулы мамандық беретін оқу орнына не өндіріске баратындықта-ры туралы көп ойласады, ақыл-кеңес-ке құлақ түріп отырады. Әрине, бұл жерде ата-аналардың, мұғалімдердің жақсы кеңесі қажет-ақ.

ЖАУАПКЕРШІЛІК – адамның белгілі бір іске, тапсырылған міндет-ке жауапкершілікпен қарап, оны қа-лай да орындап, жүзеге асырып оты-ратын адамгершілік қасиеттің көріні-сі. Ж. біріншіден, адамның міндетті ісін орындап шығу үшін сол жұмыс-тың мән-жайын жете түсініп, үнемі мезгілінде атқарудың әдіс-тәсілін қарастырады. Екіншіден, орындаған ісінің өзі мен өзгелерге нендей нәти-же беретінін айқын аңғарып, көпші-лікке, қауымға тигізетін пайдасын ой-ластырып, азаматтық борышын орын-

дайды. Үшіншіден, жеке басы мен қоғам алдында атқарған еңбегінің жемісті екеніне көзі жетіп, барлық қажеттіліктерді қанағаттандырудың негізі еңбек екендігін терең ұғына-тын болады.

Сөйтіп, қоғам алдында азаматтық борышын атқаруымен бірге, өз басы-на жүктелген жауапкершілікті орын-дап шығу кісілік беделді қалыптас-тырып, іскерлікті шыңдайды. Ж. адам-ның міндетті істі атқаруымен бірге, оның мінезіндегі ерік-жігерін, қай-раттылығы мен табандылығын көр-сететін ерік сапалары болып сана-лады. Жүктелген міндетіне жауап-кершілікпен қарайтын адам туған-туыстарына, жора-жолдастарына, ұжымдағы қызметтес құрбыларына, жалпы әлеумет алдында беделді кісі деп бағаланып, оның абыройын үнемі көтермелеп, жауапкершілігі күрделі істерді атқаруға сенім артып отырады.

Ж-тің кері ұнамсыз жағы – жауап-сыздық. Жауапсыздық міндетті іске салқын қарап, жүктелген міндетті орындамайды. Ондай адам қоғам алдында абырой-беделге ие бола ал-майды. Атқарған жұмысында сенім-сіздік тудырып, ісінің шала-шар-пылығын бетіне кінә етіп тағады. Жа-уапкершілік тек мінезде ғана емес, сондай-ақ сезімдерде, қабылдаулар-да, саналауда, қатынастарда, мінез-құлықтың әртүрлі формаларында көрініс табады. Ж.-тің негізгі белгі-лері ретінде тұлғаның өз міндеттерін атқарудағы тиянақтылығын, өз ісі-не адалдығын, сондай-ақ өз әрекет-терінің салдарына жауап беруге да-йындығын, шыншылдығын, әділді-гін, ұстанымдылығын айтуға бола-

ды. Кез келген міндетті орындау еріктік қасиеттер мен күш-жігерді – табандылықты, ынтаны, батылдықты, шыдамдылықты талап етеді. Ал міндеттер, яғни шартсыз түрде орындалуға тиісті әрекеттер рөлдік функцияларды орындауға байланысты ажыратылады: қызметтік, отбасылық, азаматтық қоғамдық, және т.б. Психологияда тұлғаның жауапкершілік қасиетін анықтайтын субъективтік қадағалау деңгейі ұғымы бар.

ЖАУЛАСУШЫЛЫҚ – екі адамның бірімен-бірінің, не екі жақтың дұшпандық, жаулық жағдайда болып қалыптасуы. Ж. екіжақты қастандық әрекет ретінде шабу, шауып алу, жаулап алып бір елдің өзге елді отарлауы сияқты әрекеттері арқылы жүзеге асып жатады. Ж. тек екі мемлекет не екі тайпа арасында ғана емес, сонымен қатар жеке адамдар арасында да болып жататын әрекет. Ж. халықтардың біріне-бірінің айдап салу, өшіктіру, жау етіп, дұшпан етіп көрсету нәтижесінен де байқалады. Осы орайда «Жауластырмақ жаушыдан, елдестірмек елшіден» дейтін мақалда терең ойдың мәнін тұжырымдап берген.

Ж.-тың өршіген көрінісі жаугершілік-соғыс жағдайымен бірімен-бірі қырып-жою әрекеттерімен ұштасып жатады. Ж. жеке адамдар арасындағы кереғарлық қатынастан бастап екі мемлекет, екі халық, не қоғамдық саяси-экономикалық қатынастағы елдер мен мемлекеттер арасында болып отыратын әлеуметтік жағдай, қоғамдық құбылыс болып саналады. Дүниежүзі халықтарының біздің ғасырымыздағы жағдайларды келешек-

те де бейбіт жолмен, ақыл-санамен шешіп отыруды игі мақсат етіп ұстанады.

ЖЕК КӨРУ – тілімізде жеккөрінішті, жексұрын, сүйкімсіз дейтін атаулармен қолданыла береді. Ж.к. сүйкімсіз, мінез-құлқы мен іс-әрекеті жағымсыз адамға қатысты білдіретін көңіл күйі. Ж.к. негізінен, адамның оғаш қылықтарын, дөрекі мінезі мен жүріс-тұрысының да жексұрын қимыл-қозғалыстарын білдіреді. Ж.к. адамның ұнамсыз, тартымсыз, қылықсыз, жағымсыз түр-сипатынан, іс-қимылынан, сөйлеген сөзінен, өзге адамдармен жағымсыз қарым-қатынасынан да көрініп тұрады да маңындағылардың ж.к. сезімін тудырады. Ж.к. адамның өзге адамдарға деген көңіл күйінің қатынасын білдіретін сезімі. Ж.к. сезімінің туындауы ең алдымен жеке басындағы кісілік қасиеттерінің жоқтығы; екіншіден, маңындағы адамдарға жағымсыз мінез-құлқының ұнамсыз жақтарымен көзге көрінуі; үшіншіден, өз басының әлеуметтік орны мен азаматтық борышына немқұрайды қарап, қарым-қатынас жасаудағы жағымсыз, оғаш әрекеттеріне байланысты болып отырады. Ж.к. сәбилер мен бүлдіршіндердің өмірінен айқын байқалып отырады. Ойын үстінде балалар біріне-бірі дөрекілік жасап, құрбысына әділетсіз әрекет жасаса, оны өзгелері жек көріп, оған жиіркенішті сезіммен қарайтын болады.

Ондай құрбыларымен бірлесіп ойнағысы келмей тартыншақтық көрсетеді. Ж.к. мінездің өзіндік ерекшелігін білдіретін сезіммен тығыз байланысты психологиялық күй. Ж.к. сезімі адамды дұшпанға, қаскөйлердің

жауыздық әрекеті мен дұшпандық іс-әрекетіне деген көзқарасында тұрақты болып келеді. Ж.к. жексұрындықпен сүйкімсіздік адамның жан дүниесіне қолайсыз әсер етіп, көңіл күйін жабырқатады, мұңаю мен қамығу сезімін оятып ренжітеді. Психологияда адамның өз көңіл күйін билеп, жабырқау мен мұңаюдан бойын аулақ ұстауы ерікті әрекеттеріне байланысты деп көрсетеді.

ЖЕКЕДАРАЛЫҚ – тұлға дамуының ең жоғарғы деңгейі, ал «жекедаралық» – бұл тереңдік өлшем деген пікірді білдірді. Ж. – адамның өмір жолының жоғарғы синтезі, интегралды нәтижесі. Ол, бір уақытта, адамның индивидуалдығы, тұлға және субъект ретіндегі өзіншелігі мен қайталанбастығын білдіреді. Ж. ретіндегі адам өмірдің әлеуметтік нормаларын өзінше, авторлық «оқуында», өзінің ерекше дара өмір тәсілін, өзіндік дүниетанымын, өз келбетін құруында, өз ар-ожданына сүйенуінде ашылып көрінеді.

Тұлғаның өзгешелігі мен айрықшалығы оның жекедаралық деңгейінің пайда болуын білдіреді. Ж. – дамыған өзін-өзі реттеуші жүйе. Дамыған тұлға кедергілерге тұрақты болып келеді және тұйықтылықпен сипатталатын, айқын, дамыған өзіндік санаға ие. Осындай жетілген «Мен» жүйесі қоршаған ортаға қатысты дамудың фильтрі болып табылады. Сонымен қатар, дамыған тұлға өнімді және жасампаз болады. «Жекедаралықты» адамның дүниедегі мағыналық қатынастары мен бағдарларының жиынтығы ретінде түсінеді. Олар адаммен қоғамда өмір сүру барысын-

да игеріледі және оның құндылықтар иерархиясында бағдарлауын, түрткілер күресі жағдаятында мінез-құлықты меңгеруін қамтамасыз етеді.

ЖЕКЕ МЕНШІК ПСИХОЛОГИЯСЫ – жеке меншік – қоғамға, мемлекетке тән емес әрбір адамның жеке басына тән меншігіне деген көзқарасын, сана-сезімі мен жан дүниесінің сын-сипатын білдіретін мінез-құлықтарының жиынтық көрсеткіші Ж.м.п.-ның қалыптасуы адамның даралық, дербестік тіршілік етуіне сәйкес оның дүние мүлкіне, отбасы мүшелері мен ағайын-туыстарына, өзге адамдарға өмірімізде мемлекеттік, қоғамдық-кооперативтік меншікпен бірге жеке меншіктік мүлікке құқымыз болды. Алайда біздің психологиямызға билік еткен, негізінен, мемлекеттік меншік болып келді. Қазіргі гуманистік және демократиялық ұстанымдарға негізделіп отырған қоғамдық өмірде Ж.м.п. – көзқарастың өрістеуіне жағдай тудырады. Халқымыз жәйттің мән-жайын «өзімдікі дегенде өгіз қара күшім бар» деген мәтелмен тұжырымдаған. Ж.м.п.-ын қоғамдық-әлеуметтік талап-тілектеріне сәйкестендіріп отыру қоғамдық тәлім-тәрбие істерінің үздіксіз жүргізіліп, адами қасиеттерді неғұрлым гуманистік ұстанымдарға лайықтап жүзеге асыруға байланысты.

ЖЕҢІЛТЕКТІК – адам мінезіндегі ұшқалақ, дәйексіз, жеңілдікті білдіретін сипаттары. Ж. мінез жеке адамның іс-әрекетінде, «адамдармен қарым-қатынаста әрбір істің мән-жайына ой жіберіп, терең ойламай, жай түрде қарайтын асығыс ой түйе-

тін өзіндік ерекшелігі. «Жаңағы Абай мен жеңілтек чиновник арасында болған өткір қағысуды да түгел естіген болатын (Әуезов)».

Ж-тің бір ерекшелігі – дәйексіз, тұрлаусыз, айнымалы, бір жерде шыдап тұра алмайтын адам. «Дәйексіз шегір көздері қазір-ақ шатынап, сынып кеткелі тұрған шыны тәрзіді (Сәрсенбаев)». Ж. мінез ерекшеліктері адамдардың өзара қарым-қатынасында ой жүйесінің дәлелсіз, тиянақсыз екендігін де білдіреді. Ж. мінезі шыдамы жетпейтін ісі мен сөзінде тиянағы жоқ табансыздықты да білдіреді. Ж.-тің тағы бір ерекшелігі – ұшқалақтық, жеңілтек мінезді, ұшып-қонған ұстамсыз, дегбірсізденіп, жеңілтектік қимыл-қозғалысымен ұшып-қонып жүреді. «Артур құсаған ұшқалақтары рюмкесін әлден көтеріп, жымындап тұрған-ды (Ә.Нұрпейісов)».

Ж. мінездің сипаты ретінде адамның кісілік келбеті мен абырой-атағына нұқсан келтіретін ерекшелік. Жеңілтек қылықты адамда байыптамаушылық, қысқа қайырымдылық, үстірттік жиі байқалады. Ондай адамдарға салиқалы, жауапты істерді атқаруға сенім білдірмейді. «Сол айтқанына кейін өзі «жеңілдік», ұшқарылық болды-ау деп өкінген де болатын. (М.Әуезов)». Жеңілтек мінез көрсететін адам көпшілік қауым арасында абыройлы бола алмайды.

ЖИЕНБЕТ БОРТАҒАШҰЛЫ – XVII ғасырдан бізге жеткен мұралардың біразы Жиенбет есімімен байланысып жатады. Оның шығармаларынан дербес билік құруды көкसेген сол заманның өктем тұлғасының үні

естіледі. Мәселен, оның інісі Жолымбетке айтқан толғауында өз басының көңіл күйін, толғаныс-тебіреністерін, арман-мұңын жырлайды.

Өмірінің соңғы жылдарында Жиенбет жырау ханның қуғынына ұшырап, шет жерде жүрсе керек. Осы жайт мына жолдардан жақсы аңғарылды: Азап шектім аралда, Қашырды бүйтіп өлімнен, Қайырымсыз болған хандарға, Тиер ме екен бір күні, Жолбарыстай шеңгелім!

Жиенбет жырларынан да әртүрлі моральдық психологиялық топшылау – пайымдаулар, педагогикалық түйіндер, яғни келер ұрпаққа тәлім берер тамаша пікірлер де ұшырасады. Осы айтылғанға орай жырау толғауларындағы мына жолдарға бір сәт назар аударып көрелікші: Менің ерлігімді сұрасаң, Жолбарыс пенен аюдай, Өрлігімді сұрасаң, Жылқыдағы асау тайындай, Зорлығымды сұрасаң, Бекіре менен жайындай, Беріктігімді сұрасаң, Қарағай менен қайындай...

Бұларда өз заманындағы жас жеткіншектерге жан-жақты жетілген, елге қорған болатын батырлардың өнеге, үлгісі суреттеледі. Айлар, жылдар бойы шыдамдылыққа, жүректілікке, төзімділікке, қару-жарақты меңгеруге баулу арқылы ғана жас ұрпақты ел қорғаны етіп тәрбиелеуге болады. Жырау жастарды өзі секілді жауынгер, ер тұлғалы болуға шақырады. Мәселен, Жиенбет толғауындағы: «Менің ер екенімді көргенсің», «Сенсіз де күнім көрермін», «Қайратым қанша қайтса да, мұныңа ханым шыдаман», «Жолбарыстай Жолымбет», «Бас кессе де басылмай, ақ ісімді жасырмай», – деген жолдарда ер-

кіндікті аңсаған намысқой, бір беткей батырдың, бейнесі, үлгісі ұсынылады.

ЖИІРКЕНУ – адам тікелей қатынаста болған объектілердің (заттар, адамдар, құбылыстар, оқиғалар т.б.) жеке тұлғаның көзқарасына адамгершілік, эстетикалық талғамына ымырасыз қарама-қарсылықта болуынан туындайтын ұнамсыз эмоциялық күйі. Мұның ішетін астан жиіркену дейтін анатомиялы физиологиялық түрі де болады.

ЖОҒАРЫ ЖҮЙКЕ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЗАҢДАРЫ – И.П.Павлов ми қабығында жүріп отыратын қозу және тежелу процестерінің ішкі заңдылықтарын ашты. Ол осы процестердің алғаш пайда болған жерінен жайылатынын (иррадиация), кейін бір жерге шоғырланатынын (концентрация) эксперименттік зерттеулер арқылы дәлелдеді. Иррадиация құбылысы шартты рефлекстердің мида жайылып, оның әлі берік жасалмаған кезінде көрінеді. Мысалы, бала әліппеге үйрену кезеңінде «ы», «і» әріптерін айыра алмай қиналады, мұның себебі алғашқы кезде қозу процесінің бір орында тұрмай, жан-жаққа жайылуында болып отыр.

Ми қабығында қозу мен тежелудің бір жерге жинақталып, шоғырлануы да (концентрация) үнемі болып отырады. Бірақ ол баяулау пайда болып, едәуір жүйке күшін қажет етеді. Мысалы, жаңағы айтылған «ы», «і» әріптерінің таңбасын, олардың естілу ерекшеліктерін бала бірнеше рет қайталағаннан кейін ғана шатастырмай танитын болады. Қозу мен те-

желу процестерінің жайылу және шоғырлану заңы организм өмірінде аса маңызды биологиялық рөл атқарады. Мысалы, тежелу процесінің бірқалыпты жайылуы, көп жағдайларда ми сыңарлары қабығының клеткаларын мөлшерден тыс қажып кетуден сақтайды. Мәселен, ұйқы – бұл мидың барлық алабына тежелудің жайылуы.

И.П.Павлов ұйқыны қорғаныс тежелуі деп атағанда, оны ми қабығын қажудан сақтайтын негізгі факторлардың бірі деп есептеген. Қозу мен тежелудің ішкі заңдылықтарының бірі – өзара индукция заңы. Бұл заң бойынша: егер мидың бір алабында қозу процесі туса, басқа бір алабында міндетті түрде тежелу процесі туады, керісінше, тежелу процесі болған жерде оған қарама-қарсы процесс – қозу пайда болады. Мидың бір алабында қозу тежелу процесімен қоршалатын болса, бұл құбылысты теріс индукция дейді. Мысалы, адам бір нәрсе туралы барлық ынтасын салып ойланған кезде өзінің айналасында не болып жатқанын байқамайды.

Бұл біздің миымызда теріс индукция, яғни күшті қозу процесінің болып отырғандығын көрсетеді. Екінші бір жағдайда *ми қабығының бір алабында пайда болған тежелу айналасындағы алаптарда қозу процесін тудырады. Бұл құбылыс оң индукция деп аталынады. Оң және теріс индукциялар бір мезгілде пайда болса, бір мезгілдік индукция, бірінен кейін бірі пайда болса, бір ізділік индукциясы* деп аталынады. Қозу мен тежелу процестерінің заңды байланысының арқасында біздің барлық іс-әрекетіміз, саналы тіршілігіміз бір

қалыпта жүзеге асып отырады да, ми сыртқы дүниенің заттары мен құбылыстарын дұрыс бейнелейтін болады.

ЖОҒАРЫ ЖҮЙКЕ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТИПІ – жүйке жүйесінің комплекті түрдегі тұрақты қызметі. Мұндай қызмет жоғары жүйке қызметінің сипаттары мен қасиеттерін білдіреді. Ондай қасиеттер адамның әлеуметтік ортада атқаратын жұмысы мен іс-әрекетіне байланысты жаңа сапаларға ие болады. Жоғары жүйке қызметінің типтері мен сипаттары адам мінезінің физиологиялық негізі болып табылады.

ЖОҒАРЫ СЕЗІМДЕР – адамның қажеттіліктерімен және оны қанағаттандыру мүмкіндіктерімен байланысты. Қажеттіліктердің сипатына байланысты жай және жоғары сезімдер деп бөлінеді. Жай сезімдерге белгілі бір физиологиялық қажеттіліктерді қанағаттандыру немесе қанағаттандырмаумен байланысты сезімдерді жатқызамыз. Мысалы, аштық, шөлдеу, тою, жүрегі айну сияқты эмоциялық жағдайлармен байланысты сезімдер жатады. Жай сезімдердің ерекше биологиялық мәні зор.

Олар бас ми алабына дене жағдайы туралы сигналдарды жеткізіп отырады: денсаулығы немесе аурулығы, қарапайым қажеттіліктерді қанағаттандыру немесе қанағаттандырмау туралы. Жоғары сезімдер адамның рухани дүниесін білдіреді және оны жеке тұлға анықтайды. Жоғары сезімдер рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру немесе қанағат-

тандырмау негізінде пайда болады. Жоғары сезімдер анық байқалатын қоғамдық сипатта болады және адамның қоғамдық өмірдің әртүрлі жақтары мен құбылыстарына қатынасын білдіреді (моралдік, интеллектуалдік және эстетикалық). Жоғары сезімдердің мазмұны, олардың бағыттылығы адамның көзқарасымен, адамгершілік мінез-құлық ережелерімен және эстетикалық бағалаулармен анықталады. Жоғары сезімдер адамгершілік, эстетикалық және интеллектуалдық болып бөлінеді. Адамгершілік сезімдер – қоғамдық өмірдің талабына сәйкес көрінетін адамның жоғарғы сезімдерінің бір түрі. Бұлардың мазмұны да, құрылымы да өте күрделі.

Мұндай сезімдер тобына жолдастық, достық, махаббат, адамдық, шыншылдық, ар-намыс, борыш, жауапкершілік, елжандылық, ұят, ұлттық мақтаныш, қазақстандық патриотизм т.б. жатады. Адамгершілік (моралдік) сезімдер дегеніміз дүниедегі құбылыстарды қабылдауда адамдардың көңіл күйі және бұл құбылыстарды қоғамның қалыптасқан ережелерімен салыстыруды айтады. Бұл сезімдердің байқалуы көрсеткендей, адамдар адамгершілік талаптар мен ережелерді меңгереді. Адамгершілік талаптар қоғамның тарихи дамуының үрдісінде оның дәстүрлеріне, салтына, дініне, идеологиясына және т.б. байланысты қалыптасады және өзгеріп отырады. Мысалы, ар-намысты қорғау, көбінесе қайсар, өжет, табанды, көздеген мақсатына жетпей тынбайтын адамдарда жиі байқалады.

Адамның өмір сүріп отырған қоғамы, оның нақтылы іс-әрекеті морал-

дік сезімдердің мазмұнына күшті әсер етеді. Егер саналы кісі ұжымдық және қоғамдық ережелерді бұзса, бұған қатты қиналады, ал бұларды ылғи орындап жүрсе, жаны рахаттанып, көңіл күйі көтеріңкі, шат-шадыман күйде жүреді. Ата-аналар мен мұғалімдердің басты міндеті оқушы санасында осындай сезімдерді қалыптастыру болып табылады. Адам баласы қоғамда өзінің адамгершілік қасиеттерімен, қайырымдылығымен, адалдығымен, әділеттілігімен ардақталады. Моралдік сезімдер адамдардың іс-әрекетінен, қарым-қатынасынан байқалады. Жақсылық пен жамандық, зұлымдық пен махаббат, әділеттілік пен әділетсіздік, борыш пен намыс, ар мен ождан адамның іс-әрекеті арқылы өлшенеді. Осы адамгершілік сезімдерді ұстанған қазақ халқы жастарды отбасында кішіпейілділікке, имандылыққа, ізеттілікке, инабаттылыққа тәрбиелеуді бірінші орынға қояды. Халқымыз: «Әкеге қарап ұл өсер, шешеге қарап қыз өсер» деп, адамгершілікке тәрбиелеуде ата-ананың үлгі-өнегесіне ерекше мән берген. Адам өз ортасына қарап өседі. «Ағаштан ағаш рең алады, адамнан адам тәлім алады», «Он рет өсиет айтқанша, бір рет өнеге көрсет» дейді халық. Мәселен, өткен замандардың бір ақылгөйі Сенека «Уағыз айтып жақсылыққа жетелеу қиын, ал өнеге арқылы оңай» деген екен. Халық психологиясы жастарды сабырлы, адал, арлы азамат болуға үндеп отырады. «Өлімнен ұят күшті», «Ақылды болсаң арыңды сақта, ар-ұят керек әр уақытта».

Баланың бойында жақсы адамгершілік сезімдердің қалыптасуы, өнер-

білімді игеруі тәрбиеге, өскен ортаға, үлгі-өнеге берер ұстазына байланысты. Сондықтан да халқымыз: «ұстазы жақсының – ұстамы жақсы» деп бекерден-бекер айтпаса керек. Қоғамның даму үрдісінде адам моралдік талаптармен ғана емес, сонымен қатар сұлулық ұғымдарын басшылыққа ала отырып, қоршаған дүниенің құбылыстарын қабылдау қабілеттілігіне ие болады. Бұл жағдай эстетикалық сезімдердің пайда болуы үшін негіз болып табылады. Эстетикалық көңіл күйлер өте көп қырлы және күрделі. Эстетикалық сезімдер – болмыстағы шындықтың сұлулығын, әдемілігін, әсемдігін қабылдаудан туатын көңіл күйі. Эстетикалық сезім табиғат көріністерінен, әуезді әуендерден, әсерлі оқиғалардан, өнер туындыларынан пайда болады. Адамның эстетикалық сезімі өз ортасына, тарихи-әлеуметтік жағдайларға байланысты өзгеріп отырады. Эстетикалық сезімі жетілген адам табиғат сұлулығын қабылдап сүйсінеді. Адамның қоғамға, дүниеге көзқарасы эстетикалық сезімімен астарласып жатады.

Эстетикалық сезімдер деп әдемі заттар мен құбылыстарды қабылдаумен байланысты, ол туралы елестетулермен және ойлармен байланысты адамның көңіл күйінің жағымды сезімдерін айтамыз. Н.Г.Чернышевский эстетикалық сезімдердің адамның көңіл күйінде алатын орнын бағалай келіп былай деді: «Біз сұлулықты шексіз сүйеміз, біз сүйсінеміз, оған шаттанамыз...». Эстетикалық сезімдер бізде алдымен қоршаған дүниенің құбылыстарымен, табиғатпен және оның өмірімен, адамдармен және

оның өмірімен, іс-әрекетімен пайда болады.

Н.Г.Чернышевскийдің анықтамасы бойынша, «Сұлулық дегеніміз – өмір». Бізді қоршаған дүние және өмір онда әр түрлі байқалады. Сондықтан да адамның эстетикалық сезімдері ерекше алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Эстетикалық сезімдер – пассивті бақылап ғана қоймайды, сонымен қатар олар адамның барлық іс-әрекетінің түрлерінде байқалады, олар іс-әрекетті ынталандырып, белсенділігін арттырады. Міне, эстетикалық сезімдердің тиімділігі, мәні осында. Эстетикалық сезімдердің тамаша қайнар көздеріне – сазды, бейнелеу өнерін, поэзияны және т.б. жатқызуға болады. Өнер шығармаларын жасаудағы адамның шығармашылық қызметі негізінен эстетикалық қажеттіліктер арқылы ынталандырылады. Өнер шығармалары адамдардың санасына негізінен эстетикалық сезімдер арқылы әсер етеді. Өнер мен әдебиет шығармаларында шындықты неғұрлым терең, толық және әділетті бейнелесе, солғұрлым адамдарда эстетикалық талғамды көп қалыптастырады және бұл шығармалар эстетикалық көңіл күйдің қайнар көзі және эстетикалық тәрбиенің құралы ретінде бағаланады. Эстетикалық сезімдерді қалыптастыруда Абай мен Махамбеттің поэзиясының, Құрманғазы мен Дәулеткерейдің құдіретті күй өнерінің, Ә.Қастеев пен О.Таңсықбаевтың бейнелеу өнері саласында қалдырған тамаша туындыларынан эстетикалық нәр аламыз, жас ұрпақтың эстетикалық қажеттілігін қанағаттандыруға және олардың эстетикалық талғамын

дамытуға көмектеседі. Қазақ поэзиясының алыбы, гуманист-ақын Абай адамгершілікті, сұлулықты, шынайы махаббатты жырлады.

Ақын өзінің көңіл күйін, адамға, өмірге деген қарым-қатынасын музыка тілінде шебер бейнелейді. Нысанасына дөп тиетін өлең-сөздің небір патшасын тудырған ақын-ән өнерінде де өнердің құдіретті күшін паш етеді: «Кұлақтан кіріп бойды алар, Жақсы ән мен тәтті күй, Көңілге түрлі ой салар, Әнді сүйсең менше сүй». Интеллектуалдық сезімдер – адамның ақыл-ой іс-әрекетімен байланысты. Интеллектуалдық сезімдерге таң қалу, әуестену, өзіне-өзі сену, қанағаттану сезімдерін жатқызуға болады. Интеллектуалдық сезімдер танымдық іс-әрекетте пайда болады. Бұл сезімдер әртүрлі теориялық және практикалық мәселелерді қойғанда, міндеттерді шешкенде, ғылыми жаңалық ашқанда, ойлап тапқанда, қандай да болсын жаңаны меңгергенде және танығанда пайда болады және көңіл күүді білдіреді.

Теориялық және практикалық міндеттерді шешкенде адам ерекше жағымды сезімде болады. Бұл сезімді бастан кешіргенде адам ерекше қуаныш жағдайында, көңіл күүі, күшжігері көтеріңкі болады. Қанағаттану және қанағаттанбау сезімі адамда өзінің жеке интеллектуалдық үрдісінде пайда болады. Белгілі міндетті ойдағыдай шешуде қанағаттану сезімін тудырады. Интеллектуалдық сезімдер тек адамның таным іс-әрекетіне байланысты пайда болып қоймайды, ақыл-ой үрдістерін дамыта отырып, сонымен қатар оларды ынталандырады, ақыл-ой қызметін күшейте түседі,

ойлаудың жылдамдығына, нәтижелілігіне, білімнің мазмұнына және дәлдігіне әсер етеді. Мысалы, таң қалу және әуестену сезімі адамды әртүрлі мәселелерді шешуге, одан да терең білімді меңгеруге итермелейді. Таң қалу сезімі дәлелдеуді іздестіруге, өзіміздің ойымызды негіздеуге, пайда болған сұрақтарға дұрыс жауаптарын табуға итермелейді. Интеллектуалдық сезімдерге сонымен қатар логикалық ойлаудың қанағаттанғандығын жатқызамыз, адамның ойы анықтылығымен, бірізділігімен, негізделуімен ерекшеленеді. Керісінше, ойлаудың логикасы бұзылған жағдайда, атап айтқанда, адам ойында анықтылық, бірізділік, негізделу болмағанда, карама-қайшылықтар кездескенде адамда жағымсыз сезімдер пайда болады. Мысалы, өте жақсы оқылған лектордың, баяндамашының дәрісі, мәнерлі де тартымды сөйлеген сөзі жағымды сезімді туғызады. Тілдің грамматикалық ережелерін сақтамай, стилі жағынан өте ауыр, мазмұны жағынан тартымсыз лектордың сөзі бізде жағымсыз сезімді шақырады.

ЖҰЛЫН – орталық жүйке жүйесінің төменгі бөліміне орналасқан (жуандығы бір сантиметірдей) омыртқа қуысының ішінде орналасқан, оның ұзындығы ересек адамдарда орта есеппен 45 см-ге дейін жетеді. Жұлынның ішкі жағында сұр зат орналасқан. Мұның көлденең кесіндісінің пішіні көбелектің бейнесіне ұқсайды. Сұр зат нейрондардың ұзын бұтақтарынан тұратын ақ затпен қоршалған. Жұлыннан жан-жаққа 31 жұп жүйке талшықтары тарайды, олар-

дың бір тобы ортаға тебетін, екінші бір тобы – шетке тебетін жүйке деп аталады. Жұлын біздің саналы әрекетіміздің орталығы емес, ол қарапайым қозғалыстарымыздың (аяқ-қолды бұғу, керіп-созу т.б.) жұмысын басқаратын орталық болып табылады. Мәселен, жаңа туылған нәресте емуге әрекеттенеді де, аузына сүт барғанда, оның сілекейі бөлінеді. Мұның бәрі жұлынның шартсыз рефлекстері, олар ағзада туылысынан беріледі.

ЖҰҒУ (әлеуметтік психологияда) – эмоциялық күйдің бір индивидтен екіншісіне берілу процесі; мағыналық әсердің өзінен не оған қосымша берілуден басқа, байланыстың психофизиологиялық деңгейде берілуі. Әр түрлі ырықтылық дәрежесінде болуы мүмкін. Кері байланыс болғандай жағдайда жұғу циркулярлық реакция түріне түсіп, өзара индукция күшімен ұлғая алады. Мұндай реакция әсерлі бұқаралық акциялар, шешендердің сөйлеуін, өнер туындыларын жұртшылықтың қабылдауы және т.б. кезінде болады және қайсыбір оңтайлы қарқындылықтан асып кеткенге дейін қосымша топтастырушы фактор болып қызмет етеді. Алайда бақылаудан шығып кеткен екі жақты жұғу ресми және бейресми нормативтік-рөлдік құрылымдардың ыдырауына және ұйымдасқан түрде өзара әрекеттесуші топтың қайсыбір түрдегі тобырға айналуына апарып соғады.

ЖҰМАБАЕВ МАҒЖАН (1893-1938) – қазақтың ғылыми психологиясы мен педагогикасының баста-

уында тұрған. Оның «Жан жүйесі және өнер таңдау» атты еңбегі, сол кездегі қазақ жастарының мамандықты таңдау бағытында жүргізген алғашқы тәжірибелік жұмыстарының нәтижесі. Мағжан поэзиясы адамның жан дүниесінің қыры мен сырына терең бойлайтыны, оның адам жанын дөп басып жататыны көпшілікке мәлім. Ал осынау жыр дүлдүлінің тәлім-тәрбие ғылымының теориялық жағына үнілуі таң қаларлық жәйт.

Өйткені бұл салада ғылыми еңбек жазған ғұлама, зиялылар некен-саяқ. Осы тұрғыдан алғанда Мағжанның 1922 жылы «Педагогика» атты (Ташкент, Орынбор) кітап жазуы өмірде өте сирек кездесетін, тек аса талантты, данышпан адамдарға ғана тән қасиет.

М.Жұмабаевтың оқу-тәрбие ісіне тікелей қатысты педагогикалық психологияға ден қоюы да ерекше құптарлық. Оның жан қуаттары жайлы пікірлерінде дала өмірі мен өзінен бұрынғы және замандас қазақ зиялыларының туындыларын ұлттық психологиялық нақыштағы шеберлікпен пайдалана білу тәсілі қазіргілерге өнеге. Жан көріністерін ол білу яки ақыл, сезім яғни көңіл, һәм қайрат көріністері дейтін үш тармаққа бөле келіп, олардың өзара табиғи үйлесімін Абай тұжырымдарымен байланыстырып, ежелгі Шығыс ғұламаларының гуманизмімен үндестіре отырып тереңнен сөз қозғайды. Шытырман мәселенің арқауын осылайша түйіндеп, Шығыс кәусарынан мейірі қана сусындау, есейе келе Еуропа мәдениетіне құлаш ұрған Мағжанға етене жақын да, түсінікті нәрсе. Ол сыртқы сезімдерді көру, есту,

иіскеу, тату, сипау, ет сезімі деп алты айырыммен анықтап алып, оларды дұрыс жетілдіру тәрбиесіне арнайы назар аударады. М.Жұмабаевтың пікірінше, бұл сезімдердің сау һәм берік болуына, олардың өткір, терең, дұрыс қалыптасуына ыждаһат қылу керек. Бұлардың біреулері жақсы, біреулері нашар тәрбие қылынса, жан тұрмысы да тегіс, бүтін болмақ емес. Әр сезімді (көру, есту, т.б.) психологиялық тұрғыдан қарастыра келіп, ақыл олардың әрқайсына өзінше анықтама беріп, бұларды тәрбиелеуде ұлттық дәстүрлерге сүйену қажеттілігін айтады. Мәселен, жарық дүниеге келген күннен бастап нәрестенің есту сезімін дамыту үшін түрлі дыбыстардың мән-мәнісіне көңіл бөліп, әсіресе бесік жыры үнінің тәрбиелік мәні зор екенін атап өтеді. «Адамның әдемілікті сүю сезімін тереңдететін де осы есту сезімі», – дей келе, өзінің осы пікірін гректің Орфей жайлы қазақтың Қорқыт туралы кітапта «зейін» туралы да біраз деректер бар. «Абай» дегеніміз, – деп жазды ол, – сыртқы дүниедегі бір затқа яки, ішіміздегі бір жан көрінісімізге – ойға, ішкі сезімге, қайратқа жанның тұнуы, нүктеленуі». Оның бала зейінін тәрбиелеу жөніндегі айтқандары қысқа да болса нұсқа. Автор шәкірттерде зейін даму үшін әсердің күшті, жеке, жаңа болуын, жаңа алынған білім мен ескі білімнің байланысуын және оның болашақ әсерге даярлану есебінде болуын талап ете отырып, оқу жүйесінің сабақтастығына мұқият зер салады. Ол кейбір оқушылардың зейінсіз болуының себептерін де аша кетеді. Бұған дененің һәм жанның шаршауын,

зейіннің толқындап тұруын, бейғамдықты, т.б. жатқызады.

Автор бейғамдықтың екі түрін көрсетеді. Оның бірі еш нәрсеге абай тоқтата алмайтын өте қолайсыз түрі. Оған терең, ұзақ тәрбие қажет. Екінші түрі – бір нәрсеге абайлы болып, басқа нәрселерге абайлы болмайтын адамдардың бейғамдығы. Ақын мұндай қасиетінің зиянсыздығын, мұның көбінесе ғалымдарда жиірек кездесетіндігін ескертеді. Адам зейінін ол ерікті, еріксіз, табансыз, ішкі, сыртқы деп жіктейді. Баланы тәрбиелеу оның жас ерекшелігіне тәуелді болатындығын айтады.

Автор «Ақыл көріністері» тақырыбын әсерлену, оның пайда болу шарттары, күші һәм тоны деп жеке-жеке талдай келіп, кейбір психологиялық терминдердің мәнін ашып көрсетеді. Заттарды ұғу үшін жұмсалатын жан көрінісі ойлау деп аталады. Мәселен, «әсерленуді туғызған себепті, яки затты табуды перцепция, әсерленуді бұрынғы болған тәжірибемен толықтыруды апперцепция, ал апперцепция перцепцияны жеңіп кететін болса, ол уақытта иллюзия, яғни сезімде алдану пайда болады», – деп осындай психологиялық ұғымдардың әр қайсысына анықтама беріп, оларды жеке-жеке талдап, ересек пен бала әсерленуінің айырмасын да арнайы сөз етеді.

Адам өміріндегі естің алатын орнын көрсете келіп, автор оларды есту, көру, қозғалу, т.б. деп жеке-жеке қарастырады. Естің адам жасына байланысты өзгеріске түсетіндігін айта келіп, баланың есін дамыту жолдарына тоқталады.

Автор қиялды еріксіз және ерікті деп екіге бөледі. Қиял (фантазия) туралы ол былай дейді: «Жанымда бар суреттеулерден қайрат жұмсап, өзіміз тілеп жасау – ерікті қиял, берекелі қиял, яғни фантазия деп аталады». Өзінің осы ойын әрмен қарай жалғастырып, фантазияның жасалу жолдарына тоқталады. Олар: 1) заттардың өздерін, яғни олардың бір мүшелерін зорайту, яки күшейту; 2) әр заттың түрлі мүшелерін бір-бірінен алып қосу; 3) реті келгенде өздері де жиыла алатын көріністерді бір суретке... не адам мінездерін бір адамға жию мен жасалатынын көрсете келіп: «Фантазиясыз адам өмірі өңсіз, түссіз бір нәрсеге айналмақ. Мылқау өмірге үн беретін, сақау өмірге тіл беретін, жоқты бар қылатын, барды, гүлді көрікті қылатын, бізді асыға аяқ бастырып, тәңірімен тілдестірген сол – фантазия», – дейді. Бала фантазиясының табиғатына ерекше көңіл қойып, оны өркендетудегі ертегі, бала ойындары мен ойыншықтардың рөліне тоқталады.

М.Жұмабаев сұлулық (эстетика) сезімдері жайлы ғылыми ұғымдарды да әр қырынан ашып, өнер адамына тән өрнекті сезімдерді тәптіштеп түсіндіреді. Үлбіреген гүл, күңіренген орман, сылдыраған су, бұлдыраған бұлақ, шетсіз-шексіз қаракөк теңіз, түрлі шөптермен толқындаған дала, бұлт пен бел асқан биік тау, күннің ойыншыл алтын сәулелері, ерке сұлу ай, жұлдызды түн... тылсымды жанды билеп алып, сұлу картина сықылды әсерлері адам жанында бір сұлулық толқынын оятып, туғызбай қоймайды. ...Жаратылыстың құша-

ғында, меруерт себілген қос шатырдың астында, хош иісті жасыл кілем үстінде күнмен бірге күліп, түнмен бірге түнеріп, желмен бірге жүгіріп, алдындағы малымен бірге өріп, сары сайран далада тұрып өсетін қазақ баласының қиялы жүйрік, өткір, терең болуға тиісті. Сұлулық сезімдері – адамның дұрыс, сұлу ләззат іздеуіне, сұлу нәрсені сүйсіне, көріксіз нәрседен жиіркене, жақсылыққа ұмтылып, жауыздықтан тыйылуына көмек көрсетеді.

Кітапта ойлау, ұғым, ой қорытындылары, ішкі сөйлеу, т.б мәселелері, ерік-жігер, қажыр-қайрат, импульс, рефлекс, инстинкт, әдет, категориялары да талдауға алынған. Мәселен, ерік-жігер тәрбиесі туралы айта келіп, ол: «Тілектің алдын, артын тексеріп үйренген адам болашақта ебедейсіз еркеліктен, қияңқылықтан, есейгенде есерліктен аман болмақшы. Автор ойлау, ұғым, хукім, һәм ой түзеулер жасауға болады», – дейді де олардың өзін іштей әлденеше тармақтарға таратып, қарастырады. Ой шығаруға да осы ретпен келіп, «дукция», индукция», «аналогия» ұғымдарының мәндеріне зейін қояды. Ақыл тілдің адам өміріндегі маңызы жайлы айта келіп, оның ұлттық дәлелмен мәнін мәйекті жеткізеді: «Ұлттың тілі кеми бастауы, – деп жазды ол, – ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Бұл ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе құйындай екпінді қайраты, біресе желсіз түндей тымық, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асық-

пайтын, саспайтын мінездері көрініп тұр».

Бала темпераментін сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик деп бөліп, бұлардың әрқайсысына тән қасиеттерді ұтымды тілмен баяндайды, баланың жалпы жаратылысы, табиғаты туралы түсініктері де қазақ ұғымына жатық, түсінікті берілгендігі байқалады. «Темпераментті тізгіндей білу үшін, – дейді ақын, – адамның жақсы тәрбиеленуі керек».

Мағжанның аталмыш кітабы «Педагогика» деп аталғанмен, түгелдей дерлік психология мәселелерін сөз етеді. Мәселен, шағын еңбектің 17 тарауының он үші тікелей психология мәселелеріне арналған. Мұнда педагогика қисындарына екі-ақ тақырып («Педагогика бөлімдері», «Жалпы педагогика») арналыпты, оларды автор бар болғаны 13 бет көлемінде баяндапты. Сөйтіп, барлығы 106 беттен тұратын кітаптың қалған тараулары адамның жан дүниесінің әр түрлі жақтарын сипаттайды.

Мұны «Педагогиканың» 1922 жылы Ташкентте шыққан екінші басылымының төмендегі мазмұнынан жақсы аңғаруға болады. 1. Сөз алды. 2. Жетекші сөз. Тәрбие деген не? 3. Педагогика бөлімдері. Жалпы педагогика. Дене тәрбиесі. 4. Жан тәрбиесі. Психология. 5. Жан көріністерін топ-топқа бөлу. Ақыл көріністері, яки жанның білуі, әсерленуі. 6. Әсерленуді бөлу. 7. Абай. 8. Суреттеу. 9. Ес (зейін). 10. Қиял. 11. Ойлану. 12. Хүкім. 13. Тіл. 14. Ішкі сезім көріністері, яки көңіл. 15. Қайрат. 16. Баланың жалпы жаратылысы.

Әрине, М.Жұмабаев сөз етіп отырған психология ғылымының мәселелері

сонау жиырмасыншы жылдар деңгейіне, әсіресе оның терминдерінің өзі Еуропа, орыс тілдерінде де белгілі бір жүйеге түсіп, топтаса қоймаған кезінде төл тілімізде ғылыми жағынан сөз болған. Бірақ кемшіліктері де жоқ емес. Онысы кешірімді де. Сондықтан да бұл еңбекке қазіргі күн тұрғысынан қарап, баға беру әділ болмас еді. Ал, мұның қазақтың ұлттық ғылыми терминдері ілкі бастауында төрден орын алатыны даусыз. Енді мұнда сөз болған кейбір психологиялық ғылыми түйіндер мен атаулардың олпы-солпы жақтары туралы қысқаша тоқталып өтейік. Кітапта кейбір түйінді тұжырымдар дәл беріле қоймапты. Мәселен, «перцепция» – әсерлеуді туғызатын себепті, яки затты табу «дұрысы» – бұл затты тұтастай, толық, зат күйінде қабылдау, перцепцияның өзі латын сөзі, қазақшасы – «қабылдау» деген ұғымды білдіреді. «Иллюзия», – деп жазыпты автор, – болып тұрған әсерленуді бұрынғы әсерлену жеңіп кеткенде болатын сезім алдауы». Дұрысы иллюзия – әр түрлі себептерге (сыртқы, ішкі) байланысты айналадағы объектілерді (заттарды) қате, теріс, бұрмалап қабылдау, яғни қабылдаудың затқа сәйкес келмеуі. Автор – иллюзия ұғымын «елес» деп алыпты, оның қазақша баламасы «алдану немесе көз байлау» дегенге келеді. Мұндай дәлелі кем ғылыми тұжырымдар кітаптың әр жерінен кездесіп қалады. Енді термин олқылықтарына келейік. Автор «абстракция» деген ұғымды «жалаңаштау» деп алыпты, бұдан гөрі «окшаулау», «дерексіздендіру» деген дұрыс еді. Күні бүгінге дейін осы термин ана тіліміз-

де абстракция күйінде алынып жүр. М.Жұмабаев абстракция заттың сынын заттан бөліп алып, сол сынды жеке бір зат қылып ойлау, депті. Дұрысы: заттар мен құбылыстарды жалпылау арқылы оның бір елеулі қасиетін қалған қасиеттерінен ойша бөліп алу. Мәселен, «бор», «қант», «айран», «сүт», т.б. ақ заттардың ортақ белгісі «ақшыл» – осы соңғы ұғым абстракция деп аталады. Автордың «түйсікті» – «әсерлену», «елестетуді» – «суреттеу», «есті», – «зейін», «шікірді» – «хүкім», т.б. дейтін баламалары да қазіргі психологияның қазақ тіліндегі ғылыми атауларымен үйлесіп кірмейді.

М.Жұмабаев орыс педагогикасының білгірі К.Д.Ушинскийше педагогиканы жан сырының заңдылықтарын зерттейтін психологиямен астарластыра байланыстырған тұңғыш қазақ ойшылы. Ол педагогиканы психологиясыз, яғни шәкірттердің жан жүйесі (зейін, ес, қиял, ойлау, сөйлеу, т.б.) ерекшеліктерін ескермейінше, оқу-тәрбие процесінің теориялық қисындарын баяндайтын педагогиканың дәрменсіз болатындығын ерекше ескертеді. Педагогика адамды жан-жақты тәрбиелеу үшін оны жан-жақты терең зерттелу қажеттігіне нұсқаған К.Д.Ушинский пікірлерімен Мағжан түйіндері керемет үйлесіп жатыр.

М.Жұмабаевтың осы кітаптағы психологиялық ой-түйіндерінің негізгі арқауы «...адам баласын тәрбиелеу дегенде, әрине, адам баласының, әсіресе жанын тәрбиелеу керек деп ұғу керек... Дүниеде теңіз терең емес, адамның жаны терең... Адам тіл арқасында ғана жан сырын сыртқа шы-

ғарып басқалардың жан сырын ұға алады. Адам өз жанының көріністерін өзі бақыламаса, жан көріністерімен таныс болмайды... Ұлттың тілі кеми бастауы, оның құри бастағанын көрсетеді... ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы мінезі айнадай анық көрініп тұрады. Ойдың тілі – сөз. Бір сөз арқылы ғана неше түрлі ойымызды сыртқа білдіре аламыз. Баланың маңайындағы сөйленетін сөздер де әдеттегі, сұлу болуға тиісті. Былық сөзді естіп өскен бала өмір бойы былық «былапыт» тілді болады... Ата-ана қатал болса, бала да қатал, ата-ана жұмсақ болса, бала да жұмсақ... сондықтан баланың маңындағы адам дұрыс мінезді болу керек... Мінез тәрбиесі... жан иесіне тиісті азық беріп, сол жан иесінің дұрыс өсуіне көмек көрсету деген сөз... Адамның өзін-өзі тексеруі оның жан-тұрмысының өркендеуіне, түзу жолға түсуіне, бірінші шарт... Қазақтың қаны бір, жаны бір жолбасшысы – мұғалім... Тәрбиешісінің табансыздығын сезсе, бала оны сыйлаудан, тілін алудан қалады...», т.б.

Ұлы ақынның методикалық еңбектері де психологиялық жағынан ерекше көңіл аударарлық. Мәселен, оның қазақ мектептерінде оқу құралдарын қандай етіп жазу керектігі жайлы «Жазылашақ оқу құралдары һәм мектебіміз», (Бостандық туы, 1921, N5), сондай-ақ «Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жолы» (1925), «Сауатты бол» (1926), «Әліппе» (ересектерге арналған 1929), т.б. газет-журналдарда жарияланған көптеген ғылыми-публицистикалық мақалалары өз алдына әңгіме етуді қажет ететін тақырып.

ЖҮЙЕЛЕУ – ретімен тұтастықты құрайтын элементтердің жиынтығы, ойлау операцияларының бірі. Ж-дің белгілері: екеуден шексіздікке дейінгі құрылымы; элементтердің қатынасы; жүйелілікті түзуші факторлардың тұтастық байланысы. Психологиялық жүйенің компоненттері мақсаттар, үрдістер, жағдаяттардан тұрады. Ж. – жалпылау арқылы шындықтағы заттар мен құбылыстарды белгілі бір принципке орналастырудан тұратын ойлау операциясы. Ж-дің жоғары түрі топтастыру (классификациялау). Жүйелі талдау – құбылыстар мен объектілерді, әр түрлі құрылымдарды бөліп көрсету арқылы, оның тұтастығын көрсету тәсілін іздестіру.

ЖҮЙКЕ ЖҮЙЕСІ – организмнің сыртқы ортамен байланысын жүзеге асырып отырады, айналадан келетін тітіркендіргіштерге жауап қайырады. Бұлармен қатар жүйке жүйесі түрлі дене мүшелерінің, ұлпалардың, клеткалардың қызметін, зат алмасу мен қан айналысын басқарып, сыртқы ортаның үнемі өзгеріп отыратын жағдайларына оларды бейімдеп, үйлестіріп отырады. Жүйке жүйесі *нейрон* деп аталатын жеке клеткалардан құралған. Бұл нейрондардың әрқайсысының екі түрлі тармағы болады. Олардың бірі – ұзын тармақты нейрит (немесе аксон), ал екіншісі – көптеген қысқа тармақты дендрит деп аталынады. Нейрондардың тарамдала келіп, өзара түйінделіп бітетін жерін жүйке орталықтары дейді. Бұлар орталық перифериялық (шеткі) және вегетативтік (ішкі) жүйке жүйелерінің өнебойына орналасқан. Орталық

жүйке жүйесіне жұлын мен ми, ал перифериялық жүйке жүйесіне ми мен жұлын жүйкелерінен тарайтын әр түрлі шеткі жүйкелер жатады.

Жануарлар мен адамдардың психикалық әрекетінің материалдық негізі болып табылатын мидың және оның бөліктерінің құрылысы экспериментті зерттеулер арқылы ғылымда жан-жақты, толық дәлелденген. Орталық жүйке жүйесінің бөліктерінің орналасуы көп қатарлы үйдің құрылысына ұқсас, яғни олар бірінің үстіне бірі орналаса біткен. Осы бөліктердің жоғарғысы төменгісінен құрылысы жөнінде, атқаратын қызметі жөнінде де күрделірек болып келеді.

Орталық жүйке жүйесінің төменгі бөлімі – жұлын (жуандығы 1 сантиметрдей) омыртқа қуысының ішіне орналасқан, оның ұзындығы ересек адамдарда орта есеппен 45 см-ге дейін жетеді. Жұлынның ішкі жағында сұр зат орналасқан. Мұның көлденең кесіндісінің пішіні көбелектің бейнесіне ұқсайды. Сұр зат нейрондардың ұзын бұтақтарынан тұратын ақ затпен қоршалған. Жұлыннан жан-жаққа 31 жұп жүйке талшықтары тарайды, олардың бір тобы – *ортаға тебетін*, екінші бір тобы – *шетке тебетін жүйке* деп аталады. *Жұлын біздің саналы әрекетіміздің орталығы емес, ол қарапайым қозғалыстарымыздың (аяқ-қолды бұғу, керіп-созу т.б.) жұмысын басқаратын орталық болып табылады.*

Мәселен, жаңа туған нәресте емуге әрекеттенеді, аузына сүт барғанда, ол сілекей бөледі. Мұның бәрі жұлынның шартсыз рефлекстері, олар организмге туысынан тән болады. Орта-

лық жүйке жүйесінің екінші бөлігі – ми. Оның орташа салмағы ересек адамдарда 1400 грамдай. Мұндағы сопақша, ортаңғы және аралық ми – бәрі қосылып ми бағанасын құрайды. Ми бағанасы әсіресе, омыртқалы жануарлардың өмірінде ерекше рөл атқарады.

Сопақша ми – жұлынның тікелей жалғасы. Мұнда жүрек қызметінің, қан айналысы мен ас қорытудың жүйке орталықтары бар. Біздің дем алу, түшкіру, шайнау, жұтыну сияқты түрлі реакцияларымыз сопақша мидың қызметі. Сопақша мидың сырт жағында, формасы ағаштың жапырағына ұқсас мишық орналасқан. Мишық организмнің қозғалысын, оның бірқалыпты жүріс-тұрысын басқарып отырады, ол шартсыз рефлекстік сипаттағы қозғалыстардың үйлесімділігін қамтамасыз етеді. Бұлардан жоғарырақ орналасқан орта мида құлақ пен көзден баратын тітіркендіргіштерді, скелет еттерінің қалпын реттейтін жүйке орталықтары бар. Аралық ми көру төмпешіктерінен және төмпешік асты аймағынан тұрады. Мидың осы бөлігін тор тәріздес құрылым деп те атайды. Бұл бөлім дененің барлық рецепторларын ми қабығымен байланыстырады, ал мұндағы көру төмпешігі – афференттік талшықтардың жиынтығы болып табылады. Мидағы осы орталық, оның төменгі бөліктеріне (жұлын т.б.) басшылық ету процестерінің жұмысын реттестіріп отырады. Ми қызметінің белсенділігін арттыру не төмендету, оған баратын импульстерді іріктеп, електен өткізу де осы бөлімнің қызметі. Оны миды энергиямен қамтамасыз ететін аккумуля-

тор не басқару пульгі деуге болады. Ретикулярлық формацияға миды қажетті энергиямен қамтамасыз етіп тұру жағы жүктелген. Мәселен, адам күрделі ой әрекетімен айналысқанда оның миына біраз энергия қажет болады. Мұндайда мидың осы бөлігінің жұмыс қабілеті арта түседі. Аталмыш жүйке орталығы эмоция, ерік процестерін басқаруда, сондай-ақ адамды ширатып, зейінін арттыра түсуде елеулі рөл атқарады. Егер осы айтылған ми бағанасының құрамдары эволюциялық дамудың төменгі сатысында тұрған жануарлардың психикасы үшін елеулі орын алатын болса, жоғары сатыдағы жануарлар мен адамдардың өмірінде негізгі рөлді ми қабығы атқарады. Денеде болатын барлық құбылыстарды өз қарамағында ұстайтын ми қабығы адамдарда ерекше жетілген. Адам миының күрделілігі, оның көлемі мен ішкі құрылысынан жақсы байқалады. Жоғары сатыдағы жануарлар мен адам миының денеге байланысты арасалмағы мына төмендегідей: Кит 1/20000, Піл 1/500, Жылқы 1/400, Ит 1/250, Маймыл 1/100, Адам 1/46. Ми сыңарлары екі бөліктен (оң жақ және сол жақ сыңар деп аталатын) тұрады. Ми сыңарларының салмағы мидың жалпы салмағының 80 процентіне тең. Мұның ішінде ақ зат, сыртында сұр зат бар. Сұр зат ми қабығы деп аталынады. Ол қалыңдығы 3-4 миллиметрлік бірнеше қабаттардан тұрады. Бұл қабаттардың клеткалары типі мен қызметіне қарай бір-бірінен өзгеше болып келеді. Осы клеткалардан тарайтын жүйке талшықтары оларды сезім мүшелерімен, бүкіл денемен,

сондағы барлық клеткалармен байланыстырады. Ми қабығындағы осындай жүйке клеткаларының саны 15 миллиардқа жуық деп есептелінеді. Ми қабығы төрт бөлімге бөлінеді. Олар: маңдай, төбе, желке және самай деп аталынады. Ми қабығы бірыңғай тұтас мүше, ол бейне қабылдағыш аспап тәрізді, көптеген анализаторлардың (талдағыштардың) ядросынан тұрады.

Мида көру, есту, тері, қозғалыс, иіс, дәм т.б. анализаторлардың жүйке орталықтары бар. Мәселен, мидың желке бөлігінде көру зонасы, самай бөлігінде есту, төбе бөлігінде қозғалыс орталықтары орналасқан. Осындай орталықтардың саны 200-ге жуық. Бұлардың мидағы орны бір жерге шектелмеген, жүйке жасушалары (клеткалары) мидың басқа бөліктеріне де таралып кетіп жатады. Ми қабығының дамуы еңбек процесімен қатар жүріп отырған. Оның дамуы адамның сезім мүшелерінің, әсіресе, заттарды сипай сезу арқылы танытатын қолдың дамуына үлкен әсер еткен. Адамның жүйелі-дыбыстар шығаратын дауыс аппаратының (тамақтан, тілден, таңдай мен еріннің бұлшық еттерінен келетін тітіркендіргіштерді қабылдайтын клеткалар), есту мүшесі мен көзінің ерекше дамуы да ми дамуының нәтижесі. Расында да табиғат жасаған кереметтердің есебі жоқ.

Ми солардың ішіндегі ең бір теңдесі жоқ түрі. Оның әлде де ашылмаған көптеген құпия сырлары бар. Мәселен, мида бір ойдан кейін екінші ойдың қалайша пайда болатындығы, өлең шумақтарының қалайша есте қалатындығы, яғни осындай жағдай-

ларда қандай нейрондардың жұмысқа түсетіндігі ғылымға онша мәлім емес. Дегенмен ғылым бұл салада да біраз жетістіктерге жетті. Ғалымдар қазір де арнаулы құрал арқылы мидың кез келген бөліктерімен байланыса алады, түрлі психикалық құбылыстарға сәйкес келетін «тірі» электр импульстерін тіркейді. Мидағы жүйке талшықтарының жаны да «сіріден» берік. Өйткені, егер бір тал сымы істен шыққан радио-приемник жұмысын дереу тоқтататын болса, жүздеген, мыңдаған жүйке клеткалары зақымданған ми өз жұмысын одан ары жалғастыра береді. Зақымданған нейрондар да қалпына келіп екен. Мәселен, адам қатты ашуланған кезде, жүйке «клеткаларының бірқалыпты жұмысы бұзыла бастайды да, оның кейбір нейрондары істен шығады. Ауруға шалдыққан бөлімнің әуелі жан-жағындағы клеткалар жойылып, артынан өзгеріс орта шеніне қарай ауысады. Адамдар түрлі психикалық ауруларға шалдыққанда оның нейрондарымен синапстарының (жүйке талшықтарының клеткаларға ұштасқан жуандау жері) кейбір бөлімдері бұзылады да, кейін бұл жүйке клеткалары өзгеріске түсетін көрінеді.

Мида әлсіз электр токтары (биотоктар) жұмыс істейтіндігі ғылымға көптеп мәлім. Биотоктардың мидағы жүріс-тұрыс, өрісін осциллограф дейтін аспап арқылы зерттейді. Мәселен, оны электродпен жалғастырып адамның басына кигізгенде, биотоктар ирек сызық түрінде қағазға түседі. Осындай жазылымды мидың электроэнцефалограммасы дейді. Био-

токтардың бірнеше ритмдері (толқындары) ажыратылады.

Мәселен, мида секундына 9-12 жиілік шамасында өрістейтін «альфа толқын» (мидың дем алыс, тыныш жағдайын көрсететін ритм), секундына 3-5 жиілікпен өтетін «дельта-толқын» (ұйқы кезіндегі ми қызметінің ритмі), секундына 13-20 жиілікте болатын «бета – толқын» (күрделі ой жұмысы жағдайындағы ми қызметі) өріс алып отыратындығы анықталған.

ЖҮЙКЕ ЖҮЙЕСІНІҢ ТИПТЕРІ –

жүйке жүйесінің жеке-дара ерекшеліктерінің жалпыланған сипаттамалары. Көптеген физиологтардың көзқарасы бойынша, Ж.ж.т. туа бітеді және тұқым арқылы беріле алады. Тіршілік іс-әрекеті барысында ол жасырын да болуы мүмкін, сондай-ақ өмір сүру, тәрбие жағдайларына байланысты ол өзгеріп те, күшейіп немесе әлсізденуі де мүмкін. Ол нәсілдік ерекшеліктер мен өмірлік тәжірибелер арқылы қалыптасады. И.П. Павлов бойынша, Ж.ж.т. негізінде қыртыстық физиологиялық процестердің – қозу мен тежелудің қасиеттері жатады: күштілік, икемділік, тепе-теңдік немесе оларға қарама-қарсы процестер – әлсіздік, икемсіздік, тепе-теңсіздік.

Осы жүйке процестерінің қасиеттері үйлесе келіп, жүйке жүйесі типтерін құрады. Қозу мен тежелудің күшті процестерінде қозу тежелуге қарағанда, басым болады да, бірінен екіншісіне ауысу тез жүреді. Бұл қатты қозғыш Ж.ж.т. Егер екі процесс те әлсіз болса, онда тежелу қозуға

қарағанда, басым түседі – бұл әлсіз Ж.ж.т.-не тән. Бірінен екіншісінен ауысқандағы қозу мен тежелудің күшті процестерінің тепе-теңдігі – тек күшті, тепе-тең Ж.ж.т. сәйкес келеді. Қозудан тежелуге және тежелуден қозуға баяу өту (екі процесс те күшті болған жағдайында) күшті инертті Ж.ж.т. көрсетеді.

ЖҮЙНЕКИ АХМЕТ – Жүйнек қыстағынан шыққан Ахмет Жүйнекидің «Хибатул хакайык» («Ақиқат сыйы») атты еңбегі барлық түркі тілдес халықтарға ортақ дүние болып табылатын осы шығарма бұрынғы дастандармен салыстырғанда өзінің бұқаралық, яғни кедей-кепшіктің мұң-мұқтажын көрсетумен ерекшеленеді. Іштен соқыр боп туған ақын тіршіліктегі өмірдің әсемдігін жырлайды, адамгершілікпен, имандылықты, ізгі істерді, қарапайым адамдардың ұнамды іс-әрекеті мен жарасымды мінез-құлқын дәріптеп, білім алу жалпы, адамзат үшін, әсіресе бұхара халық үшін зор игілік болуы тиіс дейді. 500-дей өлең жолынан тұратын дастанның бірінші бөлімінде білімнің пайдасы мен надандықтың зияны туралы ақыл-кеңестер беріледі.

Автор білімді адамды таза алтынға, наданды жалған құнсыз ақшаға, білімді ер жігітке теңесе, екінші бөлімде тілдің маңызы, сөйлеу мәдениетін дамыту жөнінде кеңестер береді, ал үшінші бөлімде дүниенің бір қалыпта тұрмай, өзгеріп тұратындығын сөз етеді. Дастан жомарттықты, қарапайымдылықты, сыпайылықты, өршілдікті дәріптеп, менмендік пен надандықты, сараңдық пен шығайбайлықты, дөрекілікті шенеп-

мінеп, айыптайды. Автор сол замандағы адамдардың осы іспеттес, ұнамды, ұнамсыз моральдық-этикалық ерекшеліктерін көрсетіп қана қоймай, сонымен бірге мінез-құлықтың жақсы қасиеттерін қалайша тәрбиелеу, сондай-ақ оның теріс қасиеттерін жою жөнінде бірсыпыра пайдалы кеңестер береді («Егер өкіметке қолың жетсе, мақтанба», «Бастық болсаң, жайсаң бол, кәріге де жасқа да құрмет көрсет», «Айтар лебіңді алдымен ойлап ал», т.б.). Осындай көркемдік дәрежесі биік, ұлағатты лебіздер, бейнелі салыстырулар мен теңеулер, нақылдар мен мақалдар, мәтелдер күні бүгінге дейін өздерінің тәлім-тәрбиелік мәнін жоймай келеді.

ЖЫЛПОСТЫҚ – адам мінезіндегі ұнамсыз сипат. Өмір тіршілігінде Ж. мінез сипаты ретінде ұнамсыз жақтарымен бірге, ұнамды да пайдалы жақтары бар. Мыс., жылпостықтағы жылпың, тайып кету, қошеметшілдік пен жағымпаздану сияқты мінездің жағымсыз ерекшеліктері барлық адамдарға бірдей ұнай бермейді. Ж. – ерекшеліктері ептілік, ыңғайлылық, пысықтық сол адам мінезіндегі ұнамды сипаттар. Ж. мінез сипатын білдіретін түрлі мағынада қолданыла береді.

Сондай сипаттың бірі – жылпың. ұл шапшаң да епті қимыл-қозғалысты білдіретін қасиет. Ж-тың адамға тән тағы бір ерекшелігі жалпылдақ – мінездегі епті, ділмәр, асты-үстіне түсетін, қошеметшіл. Ж. мінез көрінісінде сыпсыңдау, қошеметтеу, асты-үстіне түсу, қутыңдау сияқты ерекшеліктер де болады. Мұндай ерекшелік-

тер адамның мінез-құлқындағы тіршілік жағдайы мен өмір тәжірибесінде қалыптасатын сипаттар. Ондай сипаттар белгілі жағдайлар мен адамдар арасындағы қарым-қатынаста әрқилы мән-мағынада қабылданып, түрліше бағалануы мүмкін. Дегенмен мінездегі Ж. көпшілік жағдайда ұнамсыз қасиет деп бағаланады.

ЖІКШІЛДІК – елді екі бөліп бүлдірушілік. Ж. – ел мен жұртты, адамдардың ұжымы мен тобын біріне-бірін қарсы қойып, елдің берекетін кетіретін аздырушылық әрекет. Ж. халықтың, елдің ынтымағы мен бірлігін ыдыратады, жікке бөліп өзара шатастыруға әкеп соқтырады. Ж-ті ұйымдастырушы адам мансап іздеп, өз басының мүддесін ойлайтын, менмен әрі азғын, залым адам деп саналады. Ондайлар ел ішінде бүлік, дау-жанжал да тудырады. Ж. халықты, елді жақ-жақ болып бөлектеніп істеген істері мен мақсат-мүдделерін жүзеге асыруда бей-берекет жағдайға душар етеді. Ж.-тің әлеуметтік өмірдегі көріністері түрліше. Рушылдық пен жерлестік, жүзге бөлініп ыдырау.

ЗАЛЫМДЫҚ – мінездегі рақымсыздық, мейірімсіздік, жауыздық, арамниеттілік, қарапейілділік, қаскөйлік дейтін ерекшеліктер. Мұндай ерекшеліктердің кез келген түрі адамға қастандық әрекеті арқылы көрініс беріп, адал ниетті қарапайым көпшіліктің жек көруі мен қарғыс айту сезімін оятады. З-тағы рақымсыздық, мейірімсіздік пен қаталдықты, тасбауырлық пен қайырымсыздықты білдіретін мінездегі жексұрын қылықтар. «Абай Алшынбайға да іштей, көңілі жылы тартқандай болды. Түсі суық рақымсыз жаулықтың енді беті ашылып татулыққа айналғанын Абай «Үһ» деп, күрсіне сүйсініп қабылдап еді (Әуезов)». З-тағы мейірімсіздік тірі жанға жаны ашымайтын қатыгездік.

«Арман қып жырламай ма махаббатты. Өзі ұзақ тойдырмайтын болса тәтті. Жалғыз-ақ махаббатты танымайтын, Мейірімсіз жандар жоқ па тас-тан қатты (Байзақов)». Жауыздық та – З. Жауыздық қастық. Қаныпезерлік пен зиянкестік. «Отанға опасыздық ету... – барып тұрған жауыздық». Арамниеттілік – залымдықтың бір

белгісі, оңбағандық, бұзық, сұм ойлы адам. Қарапейілділік те 3-тың бір сипаты. Қарапейілділік – ниетсіздік пен ықылассыздық. Адамға жаманшылық пен қысастық келтіруді ойлайтын қаскөйлік. Пейілі тар адамды да халық 3-тың бір көрінісі деп санаған. «Әуеден қыс болғанда жауады қар, Сараң жан дым бермейді пейілі тар (Айман-Шолпан)». 3. адамның мінез-құлқындағы жексұрын әрі зиянды сипаттар болғандықтан оларды сынап-мінеп қана қоймай, өзге адамдар ондайлардан бойын аулақ ұстайтын болған.

ЗАҢ ПСИХОЛОГИЯСЫ. 3.п. құқыққа қатысты мәселелерді реттеу және оларды тәжірибе жүзінде қолданудың психологиялық мәселелерін зерттейді. Бұл сала сот психологиясы, қылмыс психологиясы, еңбекпен түзету психологиясы (пенитенциарлы) деп аталатын тармақтардан тұрады. Сот психологиясы сот, айыпталушылар, куәлар, сот тергеуін жүргізу, олардан жауап алу тәрізді т.б. жайттардың психологиялық астарларын қарастырады. Қылмыс психологиясы қылмыскердің жеке басы мен оның зиянды әрекеттерінің сырын ашады. Еңбекпен түзету психологиясы тұтқындағы адамдарды сендіру не күштеп істету арқылы қайта тәрбиелеудің жолдарын іздестіреді.

ЗАТТЫҚ ІС-ӘРЕКЕТ – адамдардың жасаған материалдық және рухтық заттардың ерекшеліктеріне қатысты іс-әрекет. Сол заттарды дұрыс пайдаланудың жолдарын және адамдардың қабілеттерін дамытуға бағытталған. 3.і-ә. – адамның шынайы

рухтық және материалдық мәдениет заттарын іс жүзінде қолдану әрекеті. 3.і-ә. бір түрі, заттық ойын – адамзаттың материалдық, рухтық мәдениетінің заттарымен баланың ойыны. Ондай ойында бала заттарды өзінің орнымен пайдаланады.

ЗӘУЗАТ – адамның өз кіндігінен өсіп-өрбіген ұрпағы. Қазақ ұғымында ол жеті буынға дейінгі ұрпақтардың жиынтығын білдіреді. Сонда нақты адамның зәузатына оның баласы, немересі, шөбересі, шөпшегі, туажаты, жұрағаты жатады. Зәузаттың психологиясы оған енетін жеке адамдардың бір-біріне туыстық байланыстарының бар екенін сезуімен ерекшеленеді. 3. құрамына енетіндерді туыстық сана басым болады. Сондықтан олардың арасында үйленуге рұқсат етілмейді, бір-бірін туыс деп қорғауға, қамқорлыққа алуға дайын тұрады.

ЗЕЙІН – адам санасының қандай да бір өзіне қажетті немесе қызықтырған затқа, құбылысқа немесе іс-әрекетке бағытталуы және шоғырлануы. Сананың бағытталуы деп объектіні таңдап алуды айтамыз, ал сананың бір нәрсеге шоғырлануы дегенде, бұл объектіге қатысы жоқтың бәріне назар аудармауды айтады; 3. адам санасының айналадағы объектілердің, болып жатқан құбылыстар мен үрдістердің ішінен керектісін бөліп алып, соларға тұрақталуы. Шығармашылық жұмыста белгілі бір объектіге зейін қоя білудің маңызы зор. Зейін қоя білу – мағлұматшылық қасиеттің негізі болып табылады. Білім беру үрдісінде зейіннің алатын

орны ерекше. Оқыту мен оқуда, жетістікке жету, зерттелетін объектіге зейін қоюдан басталады. Адамның кез келген мақсатты іс-әрекеті З. арқылы жүзеге асады. З-нің келесі түрлері бар: ырықсыз (еріксіз), ырықты (ерікті) және үйреншікті З. Еріксіз З. адамның мақсатынсыз-ақ сана заттар мен құбылыстарға бағытталады. Ерікті З. мақсатты іс-әрекеттерді орындаумен байланысты.

Ал үйреншікті З. адамның іс-әрекетінің өмір тәжірибесінде қалыптасып отыратын түрі. З. келесі қасиеттерімен сипатталады: көлемі, бөлінуі, шоғырлануы, тұрақтылығы, ауысуы, толқуы. З-нің мұндай қасиеттері бір-бірімен тығыз байланысты және іс-әрекет кезінде олардың өзара үйлесімділігі болады. З. басқа процестерді сүйемелдейтін субъективтік фактор. З-ді кейде аттенционалды әрекеттер деп те атайды. З. (А.Р. Лурия) – субъекттің қажетті ақпаратты тандап алу, қимыл-қозғалыс-тардың таңдамалы бағдарламасын сүйемелдеп, қамтамасыз ету және осы бағдарламаның ағымын қадағалау процесі. З.-нің негізі ретінде тұлғаның қызығушылықтары мен қажеттіліктері, бағдарлары мен бағыттылығы тұрады. С.Л.Рубинштейннің пікірінше, зейінде сананың затпен байланысы көрініс табады. З. мен объект өзара әсерде болады. Бір жағынан, зейін затқа немесе объектіге бағытталады, екінші жағынан, объект зейінді өзіне аудартады. З-нің нақты бір объектіге бөлінуі субъектіге, яғни адамға ғана байланысты емес, сондай-ақ зейінді тудырған объекттің қасиеттері мен сапаларына да байланысты. З-нің оянуы – бағдар-

лық-зерттеудің бастамасы. В.И.Страховтың тұжырымдауынша, шынайы зейін мен шынайы зейін емеспен қатар, адамда зейінді болып көріну және зейінді емес болып көріну деген қасиеттер кездеседі.

Оны ол зейіннің сыртқы формасы мен оның шынайы күйінің кейде сәйкес келмеуімен түсіндіреді.

Зейін тітіркендіргіштердің келесі қасиеттерімен ынталандырылады: 1) интенсивтілігі; 2) жаңалығы; 3) аффективтілігі.

П.Я.Гальпериннің тұжырымы бойынша: З. – бағдарлық-зерттеулік іс-әрекеттің негізгі шарты. Өзінің қызметі жағынан, зейін өзі бағытталған феноменнің мазмұнын қадағалау болып табылады. Зейінде қадағалау белгілі бір белгі, өлшем, үлгі арқылы жүзеге асады.

Ал Л.С.Выготский бойынша, ырықты зейін ұғымдардың, түсініктердің дамуына байланысты, яғни берілген жайтқа қалай әрекет ету қажеттілігін түсінуге, жалпы, жағдайды түсіне білуге байланысты. Адамның психикалық ұымдасуының құрылымына сүйене отырып, зейінді: 1) процесс (немесе психикалық процестің жағы: сенсорлық және т.б.) ретінде; 2) күй (зейіннің шоғырланған күйі) ретінде; 3) тұлғалық қасиет (зейінділік) ретінде анықтауға болады. З-нің функциялары – 1) қазіргі сәтте қажетті психологиялық және физиологиялық процестерді белсендіріп, қажетті еместерін тежейді; 2) ортадан келетін ақпараттың мақсатты, ұымдасқан түрде сұрыпталуын қамтамасыз етеді; 3) белсенділіктің бір объектіде ұзақ уақыт шоғырлануын қамтамасыз етеді.

ЗЕЙІННІҢ ТҮРЛЕРІ – адамдардың зейіні ырықты, ырықсыз және үйреншікті болып үшке бөлінеді. Сыртқы дүниенің кез келген объектілері кейде ырықсыз-ақ біздің назарымызды өзіне тартады. Мәселен, көшемен кетіп бара жатқан адамның бояулы афишаға көзі түссе, оған мойнын бұрады не милиционердің ысқырығына жалт қарайды т.б. Адам өмірінде ырықсыз зейін елеулі орын алады. Зейіннің бұл түрі әсіресе жас балаларда жиі кездеседі. Өйткені балалық дәуірде адамның күрделі іс-әрекетте (оқу, еңбек т.б.) белгілі жүйеге келе қоймайды да осының нәтижесінде оның психикасы өте нәзік, түрлі сыртқы әсерге берілгіш келеді. Әрине, бұдан бала есейген соң, оның ырықсыз зейіні маңызын жояды деген қорытынды тумау қажет. Адам өмірінің барлық кезеңдерінде ырықсыз зейін тиісінше орын алып отырады. Қызығу – ырықсыз зейіннің бұлағы. Өйткені қызықты іске көңіліміз тез ауады. Мәселен, қызықты кітап оқуға ырықсыз зейін жеткілікті. Ал қызықсыз кітапты оқу – ырықты зейінді керек етеді. Ырықты зейінде қызығу орын алуы тиіс. Бірақ ырықты зейін де жанама, дәнекерлі қызығуды керек етеді. Мұнда адам істен шығатын нәтижеге қызығады, оны орындау үшін күш жұмсайды. Өйтпесе іс өнбейді, күткен нәтиже шықпайды.

Ырықсыз зейін физиологиялық тұрғыдан барлау (ориентировочный) рефлексінің жемісі болып табылады. Зейіннің бұл түрі жануарлар мен адамдардың сыртқы ортамен байланысында үлкен рөл атқарады. Ырықсыз зейін кез келген тітіркен-

діргіш арқылы пайда бола бермейді. Ырықсыз зейіннің көрінуіне төмендегі жағдайлар себеп болады:

а) күшті тітіркендіргіштер (көзді аштырмайтын жарық, қанық бояулы заттар, қатты дауыс, мұрын жаратын иіс т.б.), заттар мен құбылыстардың жаңалығы мен қозғалысы (мәселен, адамның үстіндегі киімінің өзгеруі, дыбыстың, жарықтың артуы не кемюі т.б.).

ә) адамның сыртқы дүниедегі объектілерге қатынас жасауының дәрежесі (қызығу, қажетсіну, көңіл күйінің хош болуы) ырықсыз зейіннің тууына жақсы әсер етеді.

Адамның ырықты зейіні әрекетті саналы түрде белгілі ерік күшін жұмсау арқылы орындалуынан көрінеді. Ырықты зейінде белгілі бір мақсат көздеп, объектіге ерекше зер салып отыру көзделеді, ол жұмыстың басынан аяғына дейін ерік-жігерді сарқа жұмсауды талап етеді. Ырықты зейін мынандай ерекшеліктермен сипатталады;

1) Қандай болмасын бір әрекеттің талабына сай зейініңді бағындыра алу үшін іс-әрекетке тікелей кірісу қажет.

2) Үйреншікті жұмыс жағдайын жасап алып, алаңдататын нәрселерден бойды аулақтатқан жөн.

3) Орындалатын істің мәнісін, маңызын түсіну үшін білімге шын ықыласпен берілген дұрыс.

4) Түрлі қолайсыз жағдайларда да жұмыс істеуге машықтану. Мәселен, көңілді алаң қылатын бөгде тітіркендіргіштердің (айқай-шу, тарсыл-гүрсілдерде де) әсеріне берілмей жұмыс істей беру. Бұл зейінді шынықтырудың, оны мықты және шы-

дамды етіп тәрбиелеудің ең жақсы жолы болып табылады.

5) Зейінді болуды өзіңе үнемі ескертіп отыру керек. Бір сөзбен айтқанда, ырықты зейін деп іс-әрекетті жоспарлы түрде ұйымдастыруды айтады. Зейіннің екі түрі де бір-бірінен ешқашан қалмай ілесіп отырады. Ырықты зейін ырықсызға, ырықсыз зейін ырықтыға қарай жиі алмасады. Шындығында, адамның үнемі ырықты зейін жағдайында болуы мүмкін де емес. Оқушы алғашқыда жай қызыққан нәрсесіне тікелей зейінін аударады, ал содан кейін сабақтың мақсатына қарай тікелей қызық емес басқа материалдарға да зейін қояды. Алғашқы уақытта қызықсыз болып көрінген сабақ кейін балаға түсінікті бола бастайды. Бұл кезде оның ырықсыз зейіні сыртқа теуіп, ырықты зейінінің пайда бола бастағаны.

Зейіннің үйреншікті деп аталатын түрі де бар. Үйреншікті зейін - адамға табиғи сіңісіп кеткен, арнайы күш жұмсамай-ақ орындалатын зейін. Мәселен, бала оқуға төселсе, бұл оның тұрақты әдетіне айналса, оның зейіні де үйреншікті бола бастайды. Қандай нәрсеге болса да үйреніп, жаттығып алған соң, адамның іс-әрекеті дағдысына айналады. Үйреншікті зейіннің де табиғаты осыған ұқсас. Өйткені үйреншікті зейін ырықты зейіннен дамып қалыптасады. Зейіннің қай түрі болмасын іс-әрекеттен нәтиже шығаруға бағытталады. Егер адам жұмысқа өздігінен беріліп істесе ырықсыз зейіні көрінеді. Бірақ ұзақ жұмысты тікелей қызығып істей беру де оңай емес. Мұндай жағдайда ырықты зейінге орын беріледі. Ұл-

ғи ырықты зейінмен жұмыс істеу де адамды қажытып шаршатады. Сондықтан адам жұмысты зейіннің осы екі түрін қатынастыра отырып, үйреншікті зейінмен істеуді әдетке айналдыруы қажет.

ЗЕЙІННІҢ НЕГІЗГІ ҚАСИЕТ-

ТЕРІ. Зейін жөнінде әңгіме болғанда оның мына төмендегі қасиеттерін еске алады: 1. Зейіннің тұрақтылығы және жинақтылығы. Адамның зейіні бір объектіге немесе бір жұмысқа ұзағырақ тұрақтай алса, оны зейіннің тұрақтылығы дейді. Мысалы, өндіріс озатының, не хирург дәрігердің жұмыс үстіндегі зейінін осыған жатқызуға болады.

Зейінді бір жерге тұрақтатып, жинақтай алу арқасында адам істеп отырған ісін тереңінен түсініп, оның әр түрлі байланыстарын анықтайды. Зейінді тұрақтата алушылық саналы әрекетке өзінді жеге алудың басты бір белгісі болып табылады.

Зейіннің осы қасиетінің оқу процесінде маңызы зор. Сабақ үстінде баланың назарын көп нәрсеге аудармай, басты бір нәрсеге не белгілі бір әрекетке ғана аударып, оған тұрақтатып әдеттендіру керек. Сонда ғана бала есейген кезде үлкендердің көмегінсіз-ақ зейінін тиісті объектіге жинақтай алатын болады.

Ересек адамдар жұмыс үстінде зейінін 10-20 минуттай бір объектіге тұрақтата алады. Осындай 10-20 минуттық зейін қоюшылықтан кейінгі бірнеше секундта көңілдің бір нәрсеге бөлінуі сол жұмыстың одан ары ұйымдастырылуына ешбір нұқсан келтірмейді. Қайта бұл секілді тыны-

ғу, жұмысты бірнеше сағат бойы жақсы, тұрақтап істеуге мүмкіндік береді. Адам соншалық ерік-жігермен зейін салып жұмыс істеген жағдайда да оқтын-оқтын ойы бөлініп, басқа бір затқа ауып отырады. Осылайша зейіннің бірде әлсіздене, бірде күшейіп тұруын зейіннің толқуы дейді. Толқу – зейіннің табиғи қасиеттерінің бірі. Мәселен, бар ілтипатпен кітап оқыған адам да анда-санда бөтен ойға түседі, басын көтеріп жан-жағына қарайды. Зейіннің мұндай толқуы, әрине, адамның көңіл аударған нәрсесіне ойының бөлінуіне, зейінін тұрақтатуына бөгет болмайды. Кейбір адамдардың зейіні толқымалы келеді. Бұған сыртқы тітіркендіргіштер, эмоциялық әсерлер, сондай-ақ адамның өз еркін билей алмауы себеп болады.

Зейінді ұзақ уақыт бойы іс-әрекетке жеткілікті жұмылдыру үшін, әсіресе, оның бөтен нәрсеге көңілі ауып кетпеуін қадағалау керек.

Бұл көп күш жұмсауды қажет етеді. Зейінді алаңдататын әр түрлі тітіркендіргіштерге қарсы күресу қажетті шаралардың бастысы. Мәселен, ысқырған дауыс, қоңыраудың сылдыры, сырнай-керней т.б. адамның тынышын кетіреді. Зейінін жақсы ұйымдастыра алатын адамдар осындай жағдайда да жұмысты тез және сапалы орындайтыны байқалады. Адамды алаңдататын нәрселер көп болғанмен, олардың барлығы да кесел тигізе бермейді. Мәселен, машинаның гүрілі, музыканың әуені зейінді аударатын тітіркендіргіш болғанмен, оларға шыдап отыра беруге болады. Ал қасындағы адамның ай-

қай-шуы, реніш т.б. адамды күштірек алаңдатып, жұмыс істетпейді. Әрине, бұларды жоюдың мүмкіндігі болмаса, оған көңіл аудармай, сабырлылықпен жұмыс істей беруге болады. Әрине, бұған ерік-жігер қажет. Осындай ыңғайсыз жерлерде жұмыс істей алушылық – адамның жақсы қасиеттерінің бірі. Мәселен, орыстың атақты жазушысы А.П.Чехов жас кезінде көп әңгімелерін ойынкүлкі, той-думан үстінде жазса, ал Мусоргский мен Бородин өздерінің опералық шығармаларын қонақта отырып-ақ жаза беретін болған. Қандай жағдайда да адам зейінге кедергі келтіретін нәрселерді жеңе алатын болуға тиіс. Тіпті тыныш жерде отырып жұмыс істеуді ұнататын адамдар да өзін ыңғайсыз жағдайларға төселттіріп, кез келген жағдайда жұмыс істей алатындай қабілетке ие болуы тиіс.

2. Зейіннің аударылуы. Зейіннің аударылуы деп бір объектіден екінші объектіге назарымызды көшіруді айтады. Физиологиялық тұрғыдан мидағы оптималдық қозудың ауысуы. Зейінді тез аудару білу қабілеті көбінесе жүйке процестерінің өзгермелілігіне байланысты. Кейбір адамдар бір жұмыстың түрінен екінші бір жұмысқа жеңіл көшеді, зейін қойып жаңа жұмысты тез меңгеріп кетеді. Бұл икемді, оңтайлы зейіннің көрінісі. Екінші біреудің зейіні, керісінше, басқа объектіге қиындықпен ауысады. Зейінді тез аудару білу көлденеңнен кез келген әсерлерге кідіріссіз жауап беруде аса қажет. Мәселен, машинистерде зейінді тез аудару білу қасиеті жөнді жетілмеген болса,

олардың жұмыста түрлі сәтсіздіктерге ұшырауы мүмкін. Мектеп жағдайында балалардың зейінін бір пәннен екінші пәнге, программаның бір бөлімінен екінші бөліміне, жұмыстың бір түрінен (үй тапсырмаларын сұрау) екінші түріне (жаңа сабақты тыңдау кезі) үнемі аударып отыруға тура келеді. Зейінді аудара алу оқушының ерік сапалары біраз дамыған кезде, әсіресе оқу материалдарын түсінген және оларды ұмытпайтындай етіп меңгерген жағдайда ғана мүмкін болады. Мұғалімнің материалды жүйелі етіп, бір ізбен жақсы түсіндіруі, өткен материалды дұрыс қорытуы, оқылатын жаңа тараудың мақсатын айқындауы, жаңа материалды тыңдауға және түсінуге оқушылардың дайындығын тексеру т.б. зейіннің дұрыс аударылуына себепші болады.

3. Зейіннің бөлінушілігі. Адам санасының бір мезгілде бірнеше әрекетті атқара білу мүмкіншілігін зейіннің бөлінушілігі дейді. Адам зейінін екі-үш нәрсеге бөле алады.

Зейінді бір уақытта түрлі объектіге бөлуге болатындығын арнаулы зерттеулер көрсетіп отыр. Мәселен, оқушылар өздері есеп шығарады, сонымен қатар осы кезде басқа оқушының тақтаға шығарған есебін бақылайды, оның сөзін тыңдайды т.б. Студенттер бір мезгіл ішінде лекция тыңдайды, түсінгенін жазып отырады, кітап оқып отырып конспект жазады. Еңбек процесінде зейін бөлінуінің маңызы бәрінен де зор. Қазіргі кездегі өндірістің онан сайын автоматталынуы адам зейінінің бөлінушілігін ерекше дамытуды қажет

етеді. Ал машина жүргізушілерге (машинист, шофер т.б.) бірнеше нәрсеге зейін бөлушілік қаншама маңызды екендігі түсінікті. Олар бір кезеңде руль механизмін басқарады, жолға назар аударады, тормоз береді және т.б... Бұл операциялардың әрқайсысы зейінді өте шеберлікпен бөле білуді қажет етеді. Мұғалімдік қызметте де зейінді бірнеше объектіге бөле білудің маңызы зор. Мұғалім бір мезгілде сабақтың мазмұнын, формасын сабақ оқыту жоспарына сәйкес тексеріп отырады, барлық сынып ұжымы мен жеке оқушылардың тәртіп сақтауын, сабаққа қалай қатысып отырғанын байқайды. Тәжірибесі аз, жас мұғалім кейде барлық сыныпты, не жеке оқушыларды, не өзінің айтып тұрған сөзін бақылай алмай қалады да зейінін бытыратып алады. Осының салдарынан сыныпта сабақ нашар ұйымдастырылуы мүмкін. Зейінді екі объектіге бірдей бөлу үшін ең кемінде біреуіне іскер болу және мұндай объекті бір-біріне байланысты болуы шарт. Зейінді бөлудің физиологиялық негіздері жөнінде И.П.Павлов былай дейді: «...біз бір іспен, бір оймен айналыса жүріп, өзіміз әдеттеніп кеткен тағы басқа бір істі істей жүреміз, яғни сыртқы тежелу механизмі бойынша, ми сыңарларының тежелудегі бөлімдерімен қызмет істейміз, өйткені біздің басты ісімізбен байланысты ми сыңарларының пункті бұл кезде қатты қозуда болады».

4. Зейіннің көлемі. Зейіннің көлемі деп бір уақыттың ішінде оның қамтитын объектілерінің санын айтады. Зейін көлемін анықтауға байланыс-

ты жасалған тәжірибелер адам бір мезгілде (секундтың 1/10 бөлігінде) орта есеппен әр түрлі 3-5 әріпті қамти алатынын, 12-14 әріптен тұратын мағынасы бар сөзді де осы мерзімде қамтитынын көрсетіп отыр. Мектеп оқушыларының әсіресе, бастауыш сынып оқушыларының зейін көлемі ересек адамдардың зейін көлемдеріне қарағанда шағын болатындығы сабақ үстінде мұғалімнің есінде болуға тиіс, сондықтан да оқушыларға бір мезгілде сан жөнінде де, сапа жөнінде де белгілі зейін көлемінен артық мөлшерде материал беруге болмайды. Оқушылардың зейін көлемі бір-бірімен байланыспаған элементтерді қабылдаса, нашар өсетіндігін, ал логикалық байланысы бар элементтерді қабылдаса, олардың зейін көлемін өсіретіндігін мұғалім еске алуы қажет.

Зейін көлемін арттыру үшін мұғалім балаларды комплекс заттарды байқай алуға, оларды дұрыс бір объект ретінде қабылдауға машықтандырағаны дұрыс. Көрнекі құралдардағы сөздер тым ұзақ болмай, ондағы сөздердің ең бастыларын бірден оқып түсіну үшін әріптерді түрлі бояумен безендіру қажет. Соңғы айтылған тәсіл де бала зейінінің көлемін өсіруге жағдай жасайды. Физиологиялық тұрғыдан зейін көлемін өсіріп, ұлғайту мидағы оптималдық қозуы бар алапты кеңейте түседі. Бұл бірнеше қозулардың бір қозу жүйесіне бірігуі болып табылады. Бірден біраз нәрсені қамти алатын зейінді көлемі кең зейін дейді де, объектілерді жөндеп қамти алмайтын зейінді көлемі тар зейін дейді. Зейіннің тар көлемдісі

де жарамсыз қасиет емес. Өңгіме істен дұрыс нәтиже шығара алуында. Адамның мамандығы, айналысқан ісі оның зейініне әсер етпей қоймайды. Мәселен, өне бойы сағат механизмімен шұқшия жұмыс істеп отыратын мастердің зейін көлемі айтарлықтай болмайды. Микроскоппен жұмыс істейтін ғалымның зейіні де осы іспеттес.

5. Зейіндегі шашыраңқылық. Зейіннің шашыраңқылығы белгілі бір объектіге саналы түрде зейінді ұйымдастыра алмаушылықты айтады. Әр нәрсеге ауып кете беретін жаңғалақ адамдардың зейіні көбінесе осындай болады. Зейіннің шашыраңқылығы сондай-ақ адам қатты шаршап, болдырған кезде де жиі кездеседі. Мұндай жағдайда оның миында біркелкі тұрақты қозу алабы жасалындайды, қозу мен тежелу процестері бір-бірімен алмасуы тәртіппен жүріп отырмайды. Зейіннің осы қасиеті адам психологиясынан тұрақты орын алса, оған берекелі әрекет ету қиынға соғады.

Мектеп жасына дейінгі балаларда зейіннің шашыраңқылығы жиі ұшырайды. Өйткені олар әлі күрделі іс-әрекетпен айналыспағандықтан, зейіннің жоғары түрлері өз дәрежесінде болмайды.

Зейіннің шашыраңқылығына ұқсас көріністер адамның бір жұмысқа қатты беріліп істеген кездерінде де байқалады. Адам қатты үңіліп жұмыс істеген кезде басқа еш нәрсені сезбейді, елемейді. Осындай жағдайда ол айналысындағы өзгерістерді байқамайды. Мұндай адамдардың зейінін уақытында бөле алмаушы-

лықтың кемшілігі – зейіннің көлемі өте тар және икемсіз келетіндігінен.

ЗЕЛАНД НИКОЛАЙ ЛЬВОВИЧ (1833-1902) – Петербургтың Әскери-медицина академиясын бітіргеннен кейін, 1859 жылдан бастап Қазақстанның түрлі аймағында қызметте болады. 1882-1888 жылдары Орынбордағы әскери госпиталда ординатор, Түркістан өлкесінде сол кездері шығып тұрған «Степной Край» (Дала өлкесі) газетінде әртүрлі мақалалары (санитария, гигиена т.б.) тақырыптарда мақалалары жарияланып тұрған. Жетісуда облыстық дәрігер, ал 1888-1896 жылдары – Түркістан өлкелік әскери-медицина инспекторының көмекшісі. Н.Л.Зеланд – медицина, антропология саласындағы еңбектердің авторы. «Қырғыздар» (Қазақтар) атты очеркінде (Омбы, 1885) адамның табиғи қасиеттерінің антропологиялық, темпераменттік ерекшеліктерінің ақыл-ой дамуына тигізетін ықпалын көрсетеді, қазақ халқының мінез-құлқын зерттеп, көшпенділерді сангвиник темпераментіне жатқызады. Аталмыш еңбек қазақ халқының психологиялық ерекшеліктері туралы орыс тіліндегі тұңғыш зерттеу болып табылады. Төменде Н.Л.Зеландтың қазақ мінезі туралы жазған еңбегінен шағын үзінді келтіріп отырмыз. ...Ресей мен Батыс Европада күллі қырғыз халқын осылайша атайтыны белгілі, солай бола тұрса да бұл орайда қырғыз – қайсақ пен жабайы тау қырғызының айырмасы бар. Сонымен бірге қырғыз атауы тура мағынасында тек соңғыларына

қатысты; барлық басқа қырғыздар өздерін қазақпыз деп атайды...

Жаңа туған сәбиді шомылдырып, жаялыққа орап құндақтайды, бесікке бөлейді. Бесіктің тұрқы сопақша, төрт аяқты келеді. Бүйір шабақтары арасындағы кеңістік тақтайшалармен қиюластырылып жіпке керіледі, оған киіз төселеді, түбекке арнап ойық жасалады. Нәрестені бесікке жатқызған соң, құймышағын түбекке келтіре, бесік баумен байлап, үстін көрпешеммен жабады. Көшіп-қону кезінде оңтайлы болу үшін бесіктің арқалығы мен табанына құрсау салынады да, сәбидің кеудесі мен аяғы қатты байланып, ол қимылдамай жатады, тіпті емізу үшін де бесіктен алынбайды... Жаңа туған балаға бесінші күні азан шақырылып, ат қойылады, бұл жол-жора кезінде босанған әйел жұбайының қошеметіне бөленеді, дастарқан жайылып, табақ тартылады, бұл кәдуілгі христиандық шоқындыру ырымы іспеттес дәстүр. Сәби үш жасқа дейін, кейде тіпті тіпті бұдан да ұзақ кезеңде емшек баласы аталады. Оны 5 жасқа толғанда сүндетке отырғызады. ... Қазақ балажан келеді. Баланы олар жылышырай танытып, еркелетіп өсіреді. Бала жазда көбінесе жалаңаш жүреді, жастайынан ат жалын тартып мініп, оның құлағымен ойнап өседі. ...Қазақ – қызу қанды жан. Оның рухына жайсаңдық, ізгілік тән, ол ылғи да жайдары жүреді, жалпы сергек әрі еліктегіш келеді, алайда «жүйкесі» көнбісті, ашушаңдыққа бара бермейді. Оның қызу қанды болуының себебі бәлкім, көшпелілердің өмір салтынан да болса керек. Қозға-

лысы шапшаң, үнемі ат үстінде жүруі қан айналымы мен зат алмасуына қолайлы болуы тиіс; бұған қоса дала тұрғындары дене қызуының жиі алмасуы, олар жұтатын таза ауа да; шөлейтте жол шеккенде сусынды көп ішпеуі, діни жоралғыларға байланысты тағамдар таңдауы, асқазан және ішек жолы қызметін жақсартуға жәрдемдеседі, бұлардың оның рух күшін сақтауға маңызды ықпалы бар; ақыр соңында, арақпен, апиынмен және темекімен жүйкесін жұқартуға әдеттенбеудің де біраз пайдасы бар.

Зеланд әлемдік психологиядағы темпераменттер теориясына елеулі үлес қосқан ғалым. Зеланд Гипократ, Гален, Кант, Лесгафт, Кречмер, Гейне т.б. ғалымдар сияқты келелі түйінді ойлары бар ғалым екендігі дау тудырмайды. Мәселен, орыс антропологы Зеланд темпераменттің анатомиялық, физиологиялық негізі туралы айта келіп оны ми қабықшасындағы малекулярлық қозғалыстың жылдамдығы мен біркелкілігіне байланысты түсіндіреді. Мұны ғылыми жағынан дәлелді деп есептеуге болады.

ЗЕРДЕ – тіліміздегі ақыл, сана деген түсініктерді білдіретін ұғым. З-нің сапалық ерекшеліктері зерделі, ақынды, саналы деп аталады. Ақыл – адамның белгілі мәселені шешудегі қабілеттілігі мен саналы түрдегі әрекеті. Психологияда З. ұғымы адамның ойлау әрекетімен тығыз байланысты түрде дамып отыратын үздіксіз процесс. Зерделі адамды халық ақыл-ойы мен пайымы мол, сана-сезімі жетілген адам деп бағалайды.

З. – ақыл, ал ақыл адамның ойлау қабілеті. Адам ақылы арқылы кез келген мәселенің түйінін шеше алады. Осы орайда халықтың сана-сезімінде «Ақыл – тозбайтын тон, білім – таусылмайтын кен» дейтін мақал қалыптасқан. З.-нің мәнді белгілері адамның ұғымталдығы, зейінділігі мен қабілеттігі. Қабілет – адамның белгілі істі орындауға бейімділігі мен ыңғайлығын білдіретін даралық қасиет, психологиялық ерекшелік.

Ақыл апасы – зейінділік. З. – сананың белгілі объектіге бағытталып, сананың сол нәрсеге шоғырлануы. З-нің тұрақты белгілеріне ұғымпаз болу мен зеректік. Зеректік ұққыштық пен алғырлықты да білдіреді. Сөйтіп адам өзінің пысықтығы мен ширақтығын, еті тірілігін көрсете алады. Ширақтық пен еті тірілігі пысықтықты білдірсе, ал зеректік пен алғырлық ұғымталдық қасиеттерді айқындай түседі. Ауызекі сөйлеу мен жазба сөздерде де зерде мен атау терминдерде бір мағынада синоним ретінде қолданыла береді. Психология ғылымы зерде атауын дербес термин ретінде адамның ойлау процесі мен ақыл-ойының мағынасын бейнелейтін термин ретінде қарастырып, оны саналы әрекеттің жемісі деп санайды. Адамның ақыл-ой әрекетінің барлық түрлері мен олардың сипат-қасиеттері объективті дүниенің біздің миымыздағы бейнесі деп анықтайды. Бұл жалпы таным теориясының (гносеологияның) қасиеті.

ЗЕРЕКТІК – адамның саналы әрекеті мен ақыл-ойының ұнамды әрі

аса қажетті қасиеті. Ұғымталдық, зейінділік пен пайымдылық зеректіктің мәнді, тұрақты белгі-сипаттары. «Дулат Абайдың ұғымтал зеректігіне шын сүйінді (Өуезов)». Адамның саналы әрекетіндегі З. қасиеті психикалық процестердегі түйсіну мен қабылдау, сезім, ойлау әрекеттері болып саналатын талдау мен біріктіру, нақтылау мен абстракциялау, салыстыру мен пайымдау сияқты амал-тәсілдермен өзара тығыз байланысты түрде дамып отыратын жан жүйесінің процестері. З. – адамның өзінің маңындағы нәрселер мен құбылыстарды танып білуіндегі сезімталдығын, ақыл-ойының ұшқырлығын, ойлау әрекеттерінің оралымдығын білдіретін даралық қасиеті.

З. жоғары жүйке қызметінің типтері мен олардың әсерлену ерекшеліктерін көрсететін темперамент типтеріне, мінез-құлқы мен қабілеттілік ерекшеліктеріне тәуелді болып отыратындығы психологияда ғылыми тұрғыдан шындығы айқындалған жайттар. З. қазақ халқының ғасырлар бойы даму тарихында сан алуан құбылыстар мен жеке адамдардың өмірінен айқын көрініс беріп отырған. Халқымызға атақ-даңқы мен ақыл-ойы танымал болып, Жиренше шешен мен Қарашаш, Тазша бала мен Алдаркөсе, Қожанасырдың ақыл-ойы мен зеректігі әрбір істің түйінін шешуде айқын көрініс беріп отыратын халық бұқарасына өнеге берерлік істер. З.-тің көрінісі Ы.Алтынсариннің «Асан мен Үсен» атты әңгімесінен де айқын байқалады. Халқымыз ақыл-ой мен саналықтың қасиеті З-ті жоғары бағалап, ондай кейіпкер-

лерді үлгі-өнеге тұтқан. З. – (зейінділік, түсініктілік, ұққыштық, ұғымдылық, ұғымталдық) әсер етуші нәрселер мен құбылыстарды сезім мүшелері мен ақыл-ой арқылы тез қабылдап, олардың мән-мағынасын жете түсіну қабілеті.

ЗООПСИХОЛОГИЯ – (грек. *zoon* – жануар және жан) 1) негізінен әр алуан биологиялық түрлердің ерекшеліктерін салыстырып, психогенетикалық көзқарас тұрғысынан зерттеумен айналысатын сала. (қ. *Салыстырмалы психология*) жануарлар қылықтары мен психологиясын зерттейтін психология ғылымының саласы. 2) объектісі жануарлар болып табылатын кез келген психологиялық зерттеу; 3) жануарлар психикасы, осы деңгейде психикалық шағылудың көрінісі мен заңдылықтары туралы ғылым. З. жануарлардың психикалық процестерінің онтогенездегі қалыптасуын, психиканың эволюция процесінде пайда болуын және оның дамуын, адам санасының биологиялық алғышарттарын және оның туылу тарихына дейінгісін зерттейді. Жануарлардың психикалық қабілеттеріне антикалық дәуірдің ойшылдары назар аударған. Ғылыми З. XVIII ғ. соңы мен XIX ғ. бас кезінде пайда болды. Жануарлар психикасын ғалымдар олардың қоршаған ортамен тіршілікті қажетті байланыс орнататын қозғалыс белсенділігімен диалектикалық бірлікте қарастырды. Психиканың онтогенезде және филогенезде дамуының алғашқы және жетекші факторы ретінде шырғуға, қозғалыс жүйесін байы-

туға және жетілдіруге алып келетін тіршілік қарекетінің күрделілігін зерттеді. Жануарлардың психикалық қарекетін, перцептивті процестерін, бағдарлы зерттеушілік реакциясын, жадын, эмоциясын, дағдысын және үйреніп алудың өзге түрлерін, зиятын нақты зерттеу жануарлардың өздерін ұстануының құрылымына объективті анализ жасау негізінде және адамға қарағанда жануарлардың психикалық қарекеті толығымен биологиялық факторлармен шарттастырылатындықтан, зерттеліп отырған түрдің экологиялық ерекшеліктерін жан-жақты еске алуды талап етеді. З-ның этологиямен және басқа биологиялық ғылымдармен ерекше тығыз байланысы осымен айқындалады.

ЗОРЫҒУ – тірі ағзаның тіршілік етуіне қажетті қоректік заттардың жетіспеуінен немесе ағзаның шамадан тыс көп жұмыс атқаруынан болатын әлсіреу және дене әрекетін жасауға күшінің жетпей қалу күйі. Адам зорығуының психологиялық жағы әлі толық зерттелмеген. Адамның зорығуының сырын білу үшін, алдымен оның себебін анықтап алу керек.

ИАССАУИ ҚОЖА АХМЕТ (ХІІ ғ.) – қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының көне Испиджаб, қазіргі Сайрам жерінде дүниеге келген, алғашқыда ғылым-білімді жергілікті ғұлама шайқы Арыстан бабадан алады, есейе келе Бұхарадағы Жүсіп Хамаданидан сопылық білімін тереңдетіп, сопы ретінде Иассы (Түркістан) қаласына келіп, «Иассауишілік» діни тақуалы ағымның негізін салады. Қазақ жерінің орта ғасырлық мәдениетінің дамуында Иассауи жазған «Диуани Хикмет» («Даналық кітабы») елеулі орын алады. Бұл оғыз-қыпшақ тілінде сол кездегі көпшілік бұхара халыққа түсінікті тілмен жазылған шығарма. Кезінде Орта Азиядан бастап Еділ жағалауына дейінгі көшпелі түркі тайпаларының арасына кең тараған. Мұнда өлеңмен 149 хикмет берілген. Иассауидің өсиеттерінің толық нұсқасы Қазан басылымы болып табылады (1878). Ең ескі нұсқасы XV ғасырдың орта шенінде араб қарпімен көшірілген. Жыр жолдарында оның туған күнінен бастап алпыс үш жасқа дейінгі өмір жолы баяндалады. «Диуани Хикметте» діни-сопылық қағи-

далармен қатар бұл дүниелік жәйттер, яғни оқып, білім алу, иманды ізгі қасиетті болып ақыл-парасатқа жетілу, сөз бен істе шыдамды, төзімді болу, жақсы мен жаманды айыра алу, достық пен махаббатты қастерлеу, азға қанағат тұту, кемтар, ғаріп адамдарға қамқор, әділетті болу, адал жолмен жүріп-тұру секілді жалпы адамгершілік нормалары дәріптеледі («Махаббатқа берілгендер өз мақсатын табады», «Достарына төбеңмен қызмет қылғын», «Қызықпай мал-мүлікке дүние тепкін», т.б.) ғұлама аталған қасиеттердің психологиялық астарларына үніледі. Надандық, сараңдық, залымдық, дүниеқұмарлық («Ей, достар, наданменен көңіл қоспа», «Жалған сөйлеп имансыз болма, Дүние үшін иман мен дінін сатар», т.б.) секілді жаман қасиеттерді шенеп, мінейді. Соңғы айтылғандардың қай-қайсысы да психологиялық жағынан күні бүгінге дейін өзінің ғылыми мәнін жоймай келеді.

ИБА – адамның мінезінің әдеп сақтап, ізет етуін, ұялу сезімін білдіретін ұнамды әрі жағымды қасиетін білдіретін ерекшелігі. Ибалы мінез көрсететін адамды халық үнемі сыйлап, құрмет тұтады. Өзгелерге үлгі-өнеге етіп көрсеткен. «Алғашқы кезде Роза менен иба қылып жүрді (Иманжанов). Ибалы мінез көрінісі кім-кімнің де болса да ақыл-ойы мен әдептілігін, білімділігі мен парасаттылығын, тәрбиелігі мен өнегелілігін, көрсететін қылығы болып табылады. Көпшілік арасында әдеп сақтап, арұятын сақтайтын жастарды халқымыз құрмет тұтып, оның әрбір іс-әре-

кетін, жүріс-тұрысындағы қимыл-қозғалысын, сөйлеген сөзін, адамдармен қарым-қатынас жасауын үлгі тұтып, өзгелерге тағылым етіп отырған. Ізеттілік, әдептілік пен сыпайылық кімнің болса да жеке басын, адами қасиетін асырып ондайларды өскелең ұрпаққа үлгі берерлік тұлға деп санаған. «Күліп кісі бетіне қарап көрмеген, ибалы, атақты асыл Қамарымыз жоқ жерден жалаға ұшырағанына қайғыра-қайғыра құр шыбын жаны бар еді (Торайғыров)». «Ғайшаның апасы бір-біріне айта алмай, ибалық қылып отырған сөзі болса, сөйлесін деп, екеуін оңаша тастап, ауыз үйге шығып тұрды (С.Көбеев)». Ибалық көрсету, мінез-құлықтың ұнамсыз қасиетіне қарама-қарсы сипат болып табылады да, адамның өз басына тән қылығын неғұрлым сыйласымды өнегелік пен әдептілік көрсету қажеттілігін дамытуға баса мән береді.

ИБН-СИНА (980-1037) – Орта-азиялық ғалым. Жан туралы, оның табиғилығының негіздері туралы ілім құрушы. Ол өз Шығыс әлемінде әл-Фарабиден кейін психология саласында терең мағыналы түйіндер жасаған ғұлама. Мәселен, жан қуаттарының (түйсік, ес, ойлау т.б.) ми қызметінде туындайтын, оның біртіндеп онтогенезде дамып отыратындығын, адамның мінез, қабілет, темперамент ерекшеліктері сыртқы ортаның әсерінен өзгеріске түсіп отыратындығын нақты тәжірибе арқылы дәлелдеулері 5 томдық «Дәрігерлік ғылымның канондары» атты негізгі еңбегінде көрініс тапқан.

ИГЕРУ – индивидтің қоғамдық-тарихи тәжірибе алуының негізгі жолы. И. процесінде адам заттардың әлеуметтік мәндерін және олармен іс-әрекет жасау әдістерін, мінез-құлықтың адамгершілік негіздерін және басқа адамдармен қарым-қатынас нысандарын меңгереді. Адамдық мінез-құлықтың барлық мазмұндық компоненттері – ынталандырушы-түрткілік және операциялық компоненттер игерілуге тиіс. Адами материалдық және рухани мәдениет заттарының мән-мағынасын және олармен іс-әрекет жасаудың амалдарын игеру оқыту процесінің негізгі ішкі мазмұны болып табылады. Өнегеліліктің өзегі – мінез-құлықтың адамгершілік нормаларын игеру. И-де заттың, пәннің жаңа мағынасын анықтау жөніндегі іс-қимылды меңгеру көзделеді, мұның өзі осы іс-қимылды жүзеге асыру жағдайларын бастапқы объективтендіруді (үлгі, құралдар, орындау жоспары және т.б. түрінде) талап етеді.

Бұл жағдайлар анық емес түрде де берілуі мүмкін (мыс., басқа адамдардың мінез-құлқына қамтылуы мүмкін). И-дің пәрменділігі – оның сапасы, беріктігі мен жылдамдығы – қалыптасуға тиісті іс-қимылдың бағдарлаушылық негізінің толық болуына, игерілетін мазмұнда қамтитын материал типтерінің заттық, логикалық және психологиялық әралуандылығына, іс-қимылдың қалыптасу процесстерін басқарылу шамасына тәуелді. Осы жағдайлардың жүзеге асырылуы жаңа мағынаның игерілуімен (ұғымның қалыптасуымен) қатар, осы мағынаны қолдану жөніндегі толыққан-

ды іс-қимылдың құралуына жеткізеді. И-дің нәтижелерінің жаңа – іс-қимылдардың, ұғымдар мен мінез-құлық нысандарының – бұдан арғы тағдыры көбінесе игеруші субъект үшін өзекті маңызы бар қарекет түрлерінің құрылымындағы орнына байланысты.

ИГІЛІК – 1) ізгі іс-әрекет пен жақсы жұмыстың мәнді нәтижесі. Игі әрекет жанұя үшін, ел үшін жасалады да, оның нәтижесі – И. деп аталады. Қазақ халқының Отандық игілігі – егемендік, тәуелсіздік; 2) әдеп пен философияда белгілі бір жағымды мағынасы бардың бәрі. Ежелгі заманның әдептік ілімдерінде әртүрлі ұғындырылды: рақат көру немесе құмарлықты тежеу, парасатты жаратылыстың төменгісінен үстемдігі мағынасындағы ізгілік және т.б. Платонда И. болмыс иерархиясындағы жоғарғы басқышпен ұқсастырылды. Аристотель И-ті денелік (денсаулық, күш және т.б.), сыртқы (байлық, ар, даңқ және т.б.) және жандүниелік (ақыл алғырлығы, мінез қайырымдылығы және т.б.) деп саралады. Орта ғасырлардағы схоластикада ең жоғары И-тер барлық И-тердің бастауы және адами тілек-армандардың түпкі мақсаты Құдай атымен байланыстырылды. Жаңа замандағы еуропалық философияда нені болсын И. деп бағамдауда (адам неге ұмтылса, оған не қажет болса сол) субъекттің рөлі баса көрсетілді. И-тің енді бір тұрғыдан ұғындырылуында оны утилитарлық пен пайдалылыққа саю болды. ХІХ ғасырдың ортасынан былай «игілік» ұғымын «құндылық» ұғымы біртіндеп ығыстырып шығарды.

Бұл мағынада жағымды материалдық және рухани құндылықтарды білдіретін бағамдаушылық сана мен құндылықтар туралы ілімнің (аксиологияның) жалпы ұғымы болды. Материалдық құндылықтарға рақат көру, пайдалылық, әл-ауқаттылық, қолайлылық, рухани жақсылық, әсемдік, ақиқат, көлемділік, шындық жатады. И-тер адамның жоғарғы немесе сөзсіз өмір сүруінің амалы немесе шартты И-тер болып сараланды: соңғылары ілгерідегілеріне жетудің құралы делінді. Абсолют И. деп өздігінен алғанда бағалы және қалаулы И-тер деп аталды. Әртүрлі философиялық және әдептік ілімдерде абсолюттік И. адамның мәнін және оның әлемдегі орнын (қоғамдағы, ғарыштағы) ұғына байланыстыра баяндау болды. Гуманистік дүниетаным кемел әрі еркін адамның басқа адамдармен, қоғаммен және табиғатпен үйлесімді мұратын И. деп біледі.

ИДЕАЛ – мұрат. И. – адамның өмірден өзіне өнеге іздеуінен, біреуді үлгі, ардақ тұтып қастерлеуінен туындайды. И.(мұрат) – адамның алдына қойған аса ардақты, ең асыл мақсаты. Адам осыған жету үшін қолдан келгеннің бәрін пайдаланады. Мұратқа жету үшін, қолдан келетін әдіс-тәсілдің бәрін сарқа пайдаланып, оған күшті ерік-жігер және қажыр-қайратты жолдас етіп өзін тәрбиелеуге кірісу керек. И.- жақсыға жетуді арман етіп, сол үшін әрекет жасау. И. дүниетаным, айқын сенім, сөз бен істің байланысы бар жерде ғана болады. Балаларды асыл мұраттар

рухында тәрбиелеу – ата-аналар мен педагогтардың және әлеуметтің міндеттерінің бірі.

ИДЕНТИФИКАЦИЯ (лат.*identificatio* – ұқсас, бірдей деп санау, теңестіру). 1) бір нәрсені, біреуді тану; 2) бір нәрсемен, біреумен ұқсастыру, теңестіру. Бірінші мағынасында И. термині танымдық процестер психологиясында, сондай-ақ инженерлік психология мен заң психологиясында қолданылады; И. екінші мағынасында субъектінің өзін басқа субъектпен, топпен, үлгімен ұғынбай теңестіруінің эмоциялық-когнитивті процесі; 3) әлеуметтік психологияда индивидтің өзін басқа адаммен ұқсастыруы, өзін басқаның орнына қоюы, оның жеке бастық мағыналарын игеруі. Соған сәйкес мінез-құлық нысандары (альтруизм, эмпатия, т.б.) пайда болады. И. нәтижесі бақылау арқылы объектіні үйренуі және оған еліктеуі.

И. барысында субъект объектінің сыртқы мінез-құлық нысандарын, басқа адамның ойларын, сезімдерін, әрекетін өзіне көшіреді. И. барысында басқа адамның идеалдары, құндылықтары, нормалары, өнеге сапалары, рөлдері меңгеріледі, игеріледі. И. даму психологиясында баланың басқа адамдардың психологиясы мен қылықтарына өзін теңестіруінен көрінеді. И-да бала өзі үлгі тұтқан басқа адамдардың қасиеттері мен қылықтарын қабылдайды (қ. *ұқсастыру*).

ИДЕОМОТОРИКА (грек.*idea* – ұғым, түсінік, лат.*motor* – қозғалысқа әкелетін) – идеялармен берілген сырт-

қы әрекет. Бұлшық ет қозғалысының сол қозғалысты орындауға өтуі (немесе қозғалысты қамтамасыз ететін жүйке серпіндерінің пайда болуы). И. қимыл мүшелерінен түсетін кері байланыс сигналдарымен басқарылады.

И. ырықсыз, ұғынылмаған әрекет, себебі әлсіз көрінетін кеңістік сипатында болады. И. ойдың қозғалысқа ықпалы, кез келген қимыл-қозғалыс туралы ой дененің қозғалысқа бейімделген мүшелерін (қолын, көзін, басын, немесе денесін) көзге онша көріне бермейтін материалды қозғалысқа жетелейтінін түсіндіреді. Ондай қозғалыстар көбінесе, ырықсыз және адамның өздік санасынан жасырын атқарылады.

ИКЕМДІЛІК (синонимдері – ептілік, еп, іскерлік, шеберлік, істей білу, білік). Дағдыдан икемділікті айыра білу қажет. Алынған білім негізінде бір нәрсені істей білуге икемділік болады, бірақ бұл істі орындау дағдысын әлі меңгермеген болуы мүмкін. Мыс., бірінші сынып оқушысы екінші тоқсанда жаза біледі, бірақ жазу дағдысын меңгеріп болды деуге болмайды, өйткені өте баяу жазады, әрқашан дұрыс та таза бола бермейді. Бірақ оқушы одан әрі қарай бұл дағдыны меңгеріп, ақырында тез жазып кетеді. Бұл арада дағды үйренген икемділік негізінде пайда болады, ал ол білімге (қандай да бір әріптерді, жазуды жаза білуге) негізделген. Кейбірде, адам дағдылануы негізінде икемділігін жетілдіре түседі. Мыс., оқу дағдысы бар оқушы, әлі мәнерлеп оқи алмайды. Педагогтың басшылығымен ол осы шеберлікті

үйренеді. Бірақ оқушы егер оқу дағдысын жақсы меңгермеген болса, әрине, бұл өнерді де үйрене алмас еді. Бұл арада И. бұрыннан бар дағды негізінде қалыптасады. Сонымен, И. – адамның әрекет процесінде алған білімін немесе дағдысына негізделген қандай да бір әрекетті орындаудың біршама жетілдірілген тәсілі. И. – әрекетті орындауға даярлық. И. әртүрлі дәрежеде болуы мүмкін: бір жағдайларда олар дағдының қалыптасуына жәрдемдесе, екінші бір жағдайларда – іс-әрекеттің одан әрі дамуы болып табылады. И. пайда болу үшін көп жаттықпаса да болады. И. үшін не талап етілетінін, әрекеттің орындалу тәсілін білудің маңызы бар. И. – адамның әрекет үрдісінде алған білімін немесе дағдысына негізделген қандай да бір әрекетті орындаудың біршама жетілдірілген тәсілі.

ИКОНИКАЛЫҚ ЕС. Қабылданған материалдарды адам миында өте қысқа мерзімде ғана сақталуы. И.е. ережесі бойынша қабылдау үрдісінің уақытында ғана қызмет етеді. И.е. – мағлұматты табиғи сезім ағзаларының көмегімен нақты қабылдап тұрған сәтте есте сақтауға бағдарланған жады.

ИЛЛЮЗИЯ – кейде заттарды біз, теріс, өзгерген түрінде қабылдаймыз. Осындай теріс, өзгерген түрде қабылдауды иллюзия деп атайды. Көру иллюзияларының табиғаты әлі де анықталып болған жоқ. Сондықтан да ол қабылдаудың кейбір ерекшеліктерінің салдарынан болса керек. Адам тәжірибесі, қызметі теріс

қабылдауды дұрыс қабылдаудан бөліп қарастыруға көмектеседі. Сонымен қатар иллюзиялар – салыстырмалы түрде сирек кездесетін құбылыс. Қабылдау – қоршаған дүниені дұрыс бейнелеу болып табылады. 1. Жарық пен бояудың иллюзиясы. Кейде заттарды қабылдауда қателесу болады. Теріс қабылдаулар (иллюзиясы) әртүрлі анализаторлардың қызметінде байқалады. Көп жағдайда көру иллюзиясында қателесу жиі кездеседі. Жарық ашық түсті заттар күңгірт түсті заттарға қарағанда бізге үлкен сияқты көрінеді. Мысалы, кара көйлек киген әйелден, ақ көйлек киген әйел толық көрінеді. Көлденең сызықты киім киген адамның денесі толық көрінеді де, ал тік сызықты киім киген дене ұзарады. Сол сияқты арық адам ақ киім кесе, толығырақ сияқты болып көрінеді. Мысалы, көк түсті бөлме көлемі қызыл түспен боялған бөлмеден кеңірек сияқты болып көрінеді.

Контраст (қарама-қарсы) иллюзиясы тәжірибеде жиі кездеседі. 3. Салмақ иллюзиясы – көлемі жағынан кішкентай зат, бірақ салмағы жағынан бірдей үлкен затпен салыстырғанда өте ауыр болып қабылданады. Онда мынадай заңдылық бар: көлемі жағынан кішкентай зат салмағы жағынан жеңіл болу керек. Мысалы, егер бірінен соң бірін көлемі жағынан екі бірдей затты қолымызға алсақ, онда үлкен зат жеңіл сияқты қабылданады, ал кішкентай затты ауыр сияқты қабылдаймыз. Осы заңдылыққа байланысты металдан жасалған 1 кг кір, 1 кг мақтаға қарағанда ауыр сияқты көрінеді. Екеуінің салмағы бірдей

болғанмен, теріс қабылданып тұр. Иллюзиядан галлюцинацияны айыра білуіміз қажет. Иллюзия қабылданатын затты теріс қабылдау.

ИМАНСЫЗДЫҚ-ИМАНДЫЛЫҚ.

Имансыздық – адамгершіліктік принциптерден бас тарту, құлықсыздық (келеңсіз, ұнамсыз); адамға жат мінез-құлықтың атауы. Мұндай жат мінез-құлық иелеріне көп жағдайда шектен шыққан арсыздық тән. Ол адам бойында орынсыз қатыгездік, немқұрайдылық, қажетті тәлім-тәрбие көрмеуден туындап жатады, ондай кісі жағымды эмоцияға жұтаң, керісінше, бетімен кетушіліктің шектен асқан көрінісі. И. түрлері әртүрлі: ашық арсыздық, адам баласын жек көру, мақсатқа жетудің қолайсыз тәсілдерінен бас тартпау және т.б. Аристотельдің пікірі бойынша, И-тың негізі, қайнар көзі саяси көзқарастардың кемшіндігінен, қоғамдық қатынастардың бұрмаланған түрлері (тирания, олигархия т.б.) әртүрлі күнәһарлықты тудырады: (пайдакүнемдік, мейірімсіздік, арамдық, дарақылық, шектен шығу, жаулық т.б.). Қазіргі заманда бұл мәселе көкейтесті болып отыр. Сондықтан қазіргі жастарға ғылыми әдеп тұрғысынан имандылық пен ар-ожданлық, адамгершіліктік құндылықтар мен принциптерді қалыптастыру аса қажет. И. опасыздық, ұждансыздық, ұятсыздық, ұлтсыздықпен тоқайласады. Абай иман жайында мынадай ой түйген: «Құдай тағала әрбір ақылы бар кісіге иман парыз деген, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз». Тағы бір жерде «Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер» деген пікір білдіреді.

Имандылық – бұған қарама-қарсы мұсылман дінін ұстаушылар (әсіресе бес парызын міндетті түрде орындап жүргендердің), сондай-ақ адамгершіліктің деңгейіне дақ түсірмейтін (өтірік айтпау, кісі ақысын жемеу, зинақорлықпен айналыспайтын), адал еңбегімен күн көретін жаны жайсаң адамдардың психологиялық-моральдік бейнесін көрсететін категория.

ИМПЛИЦИТТІК – 1) тікелей бақылауға келмейтін, түсініксіз нәрсе. Американдық психолог Д. Уотсон (1878-1959) бұл терминді ойлау сияқты саналық процестердің негізінде жататын бездер мен бұлшық еттердің нәзік реакцияларына қатысты қолданды; 2) ұғынуынсыз, жасырын, көрінбейтін, демек, едәуір дәрежеде индивидтің ұғынуынсыз өтетін процесс. Санадан тыс өтетін когнитивті процестерді сипаттауда қолданылады.

ИМПРИНТИНГ (ағылш. *imprint* – есте сақтау) – жоғары сатыдағы омыртқалылардағы үйренудің айрықша түрі. И. туыла салып дамудың ерте сатысында өтеді, өте шектелген белгілі бір уақытта ғана болуы мүмкін. И. процесі өте жылдам (көбіне объектімен бірінші кездескенде-ақ) жасалады. И. нәтижесі, әдетте, қайтымсыз процесс. И. жануарларға ұрпақтарын қорғауын қамтамасыз етеді (балапандардың ата-анасының соңынан еруі, ата-аналарын тануы, тұрған жерін тануы және т.б.). Сонымен, И. тәжірибе алудың түрі. Туыла берілетін және үйренетін реакциялар арасында орын алады. И. жағдайында қандайда бір сыртқы стимулдың ықпалымен туыла беріл-

ген қылық формасы әрекетте жалғасады. Сонда туыла берілген мүмкіндіктерді стимулдар туғызады деп тұжырым жасауға болады. И. – туылған сәттен бастап қандайда бір стимулдың ықпалымен тікелей іске асырылатын немесе генетикалық бағдарламада жетіліп кодталған дайын күйінде берілген қылықтың қандайда бір формасының арнайы үйретулерсіз-ақ, қызметін атқаруы.

ИМПУЛЬСИВТІЛІК – адам мінезқұлқының ерекшелігі (орнықты нысанда мінез қыры); сыртқы ықпалдың әсерінен әрекет ету. Адамның ұғынбай әрекет етуі. Ол тез, жылдам қимылдайды. Бірақ оған тез өкіне қоймайды. Импульсивті адамды батыл адамнан ажырата білу керек. Батыл адам тез, жылдам әрекет етеді, бірақ әрекетін ойланып істейді. И. жоғарғы эмоциялық қозу әсерінен болады. И. күйіп-пісуден, қатты шаршаудан, жан күйзелісіне және кейбір жүйке ауруларына байланысты байқалады. Импульс – 1) қандай да бір нәрсеге итеріс, қандай да бір әрекетті жасауға итермелеуші ынта, қандай да бір әрекетті тудыратын себеп; 2) жүйке импульсі. Ойланбай жылдам жасалатын әрекеттер мен қылықтардан көрініс беретін, икемділіктерге байланысты адамның кейбір қасиеттерінің сипаты. Адамның болып жатқан жағдайларға жеткілікті ойланбастан, өте жылдам, шексіз эмоционалды реакцияға бейімділігі. И. адам мінезінің қасиеті ретінде жиі көрініс береді.

ИНДИВИД (лат. *individuum* – бөлінбейтін) – жекелей табиғи тірші-

лік иесі. И. дербес өмір сүретін ағза (бөлек, жеке тірі ағза). Тұлғаның биологиялық сипатын түсіндіретін ұғым. Биологиялық, физикалық, әлеуметтік, психологиялық т.б. қасиеттер жиынтығы бар дараланған адам.

И. – 1) жеке табиғи мақұлық ретіндегі адам, *Homo sapiens* өкілі, филогенетикалық және онтогенетикалық дамудың өнімі;

2) адамзат қауымының жеке өкілі; ол тек биологиялық қана емес, сонымен қатар, құралдар мен белгілерді белсенді пайдаланып, соның негізінде өз мінез-құлқы мен психикалық функцияларын меңгеретін әлеуметтік пенде. Кеңестік психологияда адам психологиясын талдауда «индивид», «тұлға», «іс-әрекет субъектісі», «жеке-даралық» ұғымдарын бөліп қарастыру қалыптасқан (Б.Г.Ананьев, А.Н.Леонтьев, А.Г.Асмолов). Тұлға ұйымдасуында және оның мінез-құлқын реттеуде индивидтік қасиеттердің маңыздылығы зор. И. едәуір жалпылама сипаттамалары: психофизиологиялық ұйымдасудың тұтастылығы; қоршаған дүниемен өзара әрекеттестіктегі тұрақтылық; белсенділік.

Тұтастылық белгісі И. өмірлік қатынастарды жүзеге асыратын алуан түрлі функциялар мен механизмдердің арасындағы жүйелі байланыстарды көрсетеді. Тұрақтылық И. ақиқат дүниеге деген негізгі қатынастарының сақталуын білдіреді. Мұның өзінде И. икемділігі де жақсы байқалады. И. белсенділігі оның өзін өзгертуге қабілеттілігін қамтамасыз ете отырып, жағдаятқа тәуелділік пен оның тікелей әсерлерін еңсеру-

ді диалектикалық тұрғыда ұштастырады және қоршаған дүниеден келетін әсерлерге жауап беруінен көрініс табады.

ИНДУКЦИЯ – жекеден жалпыға қарай жасалатын ой қорытындысы. Гүлдер сусыз өмір сүре алмайды, ағаштар да сусыз өмір сүре алмайды десек, осы айтылғандардан жалпылап, сусыз өсімдіктер тіршілік ете алмайды деген қорытындыны жасаймыз. Білімнің жеке-жеке пайымдаулардан жалпы қағидаларға қарай ауысуы. И. дедукциямен тығыз байланысты. Психологияда индукциялық пайымдаулардың дамуы мен бұзылуы зерттеледі.

1). Жекеден жалпыға қарай дамитын логикалық ой тұжырымы.

2). Нейрофизиологияда тітіркену нәтижесінде пайда болған алғашқы қозу ошағының маңындағы аймақтарға тарауы.

ИНЖЕНЕРЛІК ПСИХОЛОГИЯ (франц. *ingenieur* – жоғарғы техникалық білімі бар, техника саласының маманы) – негізгі мәселелері операторлық, кәсіптік тұрғыда таңдап алу, оларды үйрету және жаттығу, тиісті ақпараттық модельдер мен басқару орындарын жобалау, оператордың хал-күйін (шаршау, болдыру т.б.) анықтау.

Техникалық эстетиканың, эргономика-ның, ЭЕМ-нің алгоритмдеріне қойылатын талаптарды тұжырымдап, түрлі агрегатты басқарудағы адамның жеке-дара психологиялық, ерекшеліктерін, мұндағы оның ерік-сезім сферасын, интеллект деңгейін зерттеу жатады. Мұнда инженерлік

психологиялық міндеттерін шешуде консультацияның және сан-салалы оқу-тәрбие жұмыстарымен айналысатын мекемелер үшін қолданбалы мәні зор.

ИНИЦИАЦИЯ – сол немесе басқа ұлыстарда (этностарда) бар әрекеттер (рәсімді, салты және т.б.) топтамасы, осы арқылы және адамның әлеуметтік мәртебесі ресми түрде ауысып бекітіледі (жоғарғы касталарға кіру, рыцарь дәрежесіне арнау).

ИННОВАЦИЯ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ-СТАН. «Инновация» кең мағынада «жаңалық» деген сөз. Ол адам іс-әрекетінің кез келген саласынан (өндіріс, ауыл шаруашылығы, экономика, сауда, ғылым, техника, т.б.) орын алып отырады. Онсыз қоғамда ілгерілеу, прогресс, қарқынды даму, бәсеке болмайды. Енді ғылым саласындағы инновацияға келетін болсақ мұнда инновацияның келуіне кездейсоқтықпен сыртқы әсердің ықпалы күшті

болады. Бұның үш кезеңнен тұруы мүмкін.

Біріншісі – инновацияны таңдау, талдау (анализ) кезеңі.

Екіншісі – сұрыптау кезеңі. Мұнда әр этностың рухани тыныс-тіршілігі ерекше маңызды рөл атқарады.

Үшіншісі – интеграция кезеңі, яғни инновацияның әр қырлы идентификациясының бірігуі. Мұнда сырттан келген мәдени құбылыстың жаңа немесе өзгеше екені байқалмай, сол елдің (этностың) дәстүрлі мәдениетімен үндеседі. Осы қағидалар негізінде қазіргі Қазақстандағы психология ғылымында қандай деңгейде тұрғанына қысқаша тоқталып өтейік.

Инновацияға қатысты мәселенің енді бірі оқулықтар мен оқу бағдарламаларын жасауға келіп тіреледі. Бұл жерде психология мамандығына байланысты оқылатын дәрістердің, бағдарламалардың аталмыш талапқа сай жасалмауы, кейбірінің ғылыми тұрғыдан да сауатсыз құрастырылатыны талғамы бар оқырман-

Психология атауларындағы түркілік ұқсастықтар

Қазақ тілінде	Жекелеген түркі тілдерінде				
	<i>әзірбайжан</i>	<i>башқұрт</i>	<i>қырғыз</i>	<i>түркмен</i>	<i>өзбек</i>
Іс-әрекет	Фәайймәт	Эшмәкәрләк	Аракет	Иш	Фаолият
Сапа	Шуур	Ан	Ан-сәйми	Ан	Ончинг
Түйсік	Дуйғулар	Һизеузәр	Туо	Ошущение	Седчилар
Адаптация	Адаптасия	Адаптация	Адаптация	Адаптация	Адаптация
Қабылдау	Гаврайыш	Зиһенчә алу	Қабыл алу	Өзине қабул	Идрок
Иллюзия	Иллюзия	Иллюзия	Иллюзия	Иллюзия	Иллюзия
Зейін	Диччат	Йғтибар	Көңүл буруу	Үнс	Уйккат
Ес	Һахизә	Хәтер	Әс	Ят	Хотиро
Ойлау	Тәфәккур	Фекер йөрөтөу	Ойлөо	Пикирленмек	Таффакур
Киял	Тәкәййүл	Хыял итеу	Ой-пикир	Хыял	Хаел
Арман	Хәял	Хыял	Қыял	Арзув	Өрзу
Сөйлеу	Нитч	Телмәр	Речь (сөз)	Сөдлейнш	Нүтк
Сезім	Һиссләр	Тойғолар	Сезим	Дунгы	Хиссиет
Көңіл	Әһваллар	Кәйсор	Көңүл	Кейплер	Қайфият
Ерік	Ирадә	Иктыяр	Эрк	Эрк	Ирода
Әдет	Адатләр	Конумуш	Адаттар	Адатлар	Әдат
Мінез	Хориктерер	Характер	Мүнөз	Чылык	Характер
Тұлға	Шәхсийәт	Личность	Киши	Шахсиет	Шахсининг
Қызығу	Марчлар	Интерестәр	Тарламдар	Хәвәслер	Кизиқшилар
Нышан	Тәбииимкан	Яралғылар	Задатка	Задаток	Зехи

ға бесенеден белгілі болып отыр. Елімізде осы ғылым саласында 1993-2010 жылдар арасында 3 жерде диссертациялық кеңес (ҚазҰПУ, Тұран, ҚазҰУ) жұмыс істейді.

Бұларда 70-тен астам кандидаттық, 30-ға жуық докторлық диссертациялар қорғалды. Бір әттеген-айы осынау ғылыми ізденістердің біразы (монография, оқулық, оқу құралдары т.б.) ТМД елдерінде, әсіресе, Ресейде жарияланған зерттеулердің қазақша аудармасы, не болмаса олардың жергілікті жағдайға байланысты ішінара өзгертілген (модификацияланған) түрі болып келеді.

Мәселен, суицидке байланысты, мінез-құлықтың ауытқушылығы мен өзін-өзі бағалай білуге байланысты қорғалған диссертациялардың ТМД елдерінде қорғалған жұмыстардың қазақша варианты деуге дәлеліміз жеткілікті.

Бұлардан ұлттық психологиялық ерекшеліктер байқалмайды. Бізде педагогикалық психология мәселелерін этнопсихологиялық аспектілермен байланыстырып зерттеу жүргізуге ұмтылыс бар. Бірақ бұларда әлемдік этнопсихологияның мәселелері көбірек сөз болады да, қазақ ұлтына тән ғылыми түйіндер жол-жөнекей, үстірт қарастырылады.

Ұлттық психология мәселелерінің түрлі аспектілерін зерттеуде педагогика ғылымы саласындағы әріптестерімізді үлгі тұтқанымыз абзал. Өйткені олар өз зерттеулерінде бұл мәселеге ерекше мән беріп келеді. Ал психологияда мұндай жағдай, жоғарыда айтқанымыздай жоқтың қасы.

Осы айтқандарды ескере келе алдағы жерде ерекше ескеретін басты

инновациялық бір мәселе – ол ұлттық психологияның тестілерді жасау мәселесі. Қазіргі кезде тестілік зерттеудің ауқымы бізде тесттер оқу ағарту саласында жыл сайын ҰБТ деген атпен қолданысқа түсіп жүр.

Ал мұның ұлттық психологиялық мазмұнын анықтау күні бүгінге дейін психолог ғалымдардың назарынан тыс қалып келеді. Осы мәселені сонау 1932 жылдың өзінде қазақ психологиясының ақсақалы Сәлкен Балаубаев (1902-1972) Мәскеудің «Психология» журналында арнайы мәселе етіп көтерген еді.

Мұның дүниеге келуі – психологияда үлкен жаңалық (инновация) болмақ. Содан бері 80 жылдай уақыт өтіпті.

Ал бұл салада ешқандай қозғалыс байқалмайды. Айта берсек шешуін күтіп отырған осы секілді ұлттық психологиялық мәселелер шаш етектен деуге болады.

Мұндай жағдайда Қазақстан психологиясындағы инновациялық серпін туралы айту қиын.

ИНСАЙТ – (ағылш. *insight* – түсіну) – 1) неғұрлым жалпы мағынасы – бір нәрсені іштей сезу, ішкі түйсік; 2) стандартты жағдайда – кез келген өзіндік сана-сезім немесе өзіндік ұғыну; 3) психотерапияда – біреудің бұрын аңғарылмаған психикалық күйін түсіну немесе білу; 4) еске түсірмей-ақ, бұрынғы тәжірибеге сүйенбей, бір нәрсені жаңадан дұрыс аңғару; 5) гештальтпсихологияда – проблемалар сол арқылы шешілетін процесс. Бұл орайда И. шешімге сәйкес адамға байланысты түсіндіруге мүмкіндік беретін модельді немесе оқиға

мәнін кенеттен қайта ұйымдастыруды немесе құрылымдауды сипаттайды.

ИНСТИНКТ – гректің сөзі, қазақшалағанда «соқыр сезім» деген мағынаны білдіреді. Бұл жануарлардың күрделі туа біткен іс-әрекеті, оның көмегімен өз қажеттіліктерін қанағаттандырады. Мәселен, өрмекшілер ерекше шеберлікпен өзінің өрмегін тоқиды, бірақ та олар алдын ала бұл өнерге үйренген емес. Бал арасы орасан зор математикалық дәлдікпен омартасының құрылысын салады. Кейбір жануарлардың түрлері, әсіресе, жәндіктер өз ұрпақтарын көрмейді, бірақ алдын ала жұмыртқа саларда өз тұқымы үшін ыңғайлы үй және тамақ дайындайды, ол дүниеге келген тұқымы жеткілікті дамуы және өз бетімен жетілуі үшін істеледі. Мәселен, жазғытұрым жол бойында немесе жанында қара қоңыздың жұбы тамағын шар түрінде домалатып бара жатқанын аңғарамыз. Бұл шар – болашақ дүниеге келетін тұқымы үшін істеліп жатқан қарекеттер. Шарды белгілі көлемде домалатады. Аналық қара қоңыз шардың ішіне жұмыртқа салады, содан кейін оның аузын жауып, бітегеннен кейін, осы шарды қауіпсіз жерге домалатып апарып қояды. Біршама уақыт өткеннен соң, шардың ішіндегі жұмыртқадан кішкентай құрттар шығады. Құрт шардың өзімен қоректенеді де өсіп отырады. Шардың ішін кеміріп, кішкентай қоңыз кеңшілікке шығады. Инстинктер қалыптаспайды, әрі күнделікті өмір барысында оларды жаттығулар арқылы қалыптастыруға болмайды, ол туа біткен қасиет, тұқым арқылы ата-аналарынан бері-

леді. И.П.Павловтың ілімі бойынша, инстинктер – бұл сол шартсыз рефлексдер, оларға қарағанда табиғаты күрделірек. «Қазіргі кезде, – деп жазды И.П.Павлов, – толықтай анықталды деуге болады, демек, инстинктер дегеніміз – сол рефлексдер, тек бірнеше жиі күрделі құрамнан ғана тұрады».

Инстинктер – бұл әртүрлі шартсыз рефлексдерден тұратын тізбекті рефлексдер, әрбір рефлексің қозғаушы бөлігі кейінгі рефлексдер үшін тітіркендіргіш болып табылады. Жануарлар инстинктерінде бізді таң қалдыратыны олардың органикалық мақсаттылығы болып есептеледі. Бірақ жануарлар инстинктерінің мақсаттылығы ерекше шектеулі. Жануарлар инстинктері таптаурынды түрде іске асады. Мәселен, өрмекші тоқыған торына түскен шыбынды бас салып, оны жеп қояды. Бірақ өрмекші мен шыбынды торда емес, стаканға бірге салып қойса, онда өрмекші шыбыннан қаша бастайды. Инстинктердің шығуын алғаш рет түсіндірген Ч.Дарвин болды. Оның ілімі бойынша, инстинктер жануарлардың ұзақ эволюциялық даму үрдісінде, сыртқы ортаға бейімделуде өмір жағдайларына байланысты қалыптасады. Инстинктер жануарларды қоршаған ортаға бейімделуді және өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз етеді. Ақтиін инстинктіге бағына отырып, өзіне ұя жасайды және тамақ жинайды. Құс та әртүрлі күрделі әрекеттерді жасай отырып, ұя салады, сондай дәлдікпен, бірақ алдын ала оған үйретілмеген болса да бал арасы омарта жасайды, көптеген бақылаулар

мен зерттеулер көрсеткендей, өзгерілген өмір жағдайында жануарлардың инстинктивтік іс-әрекеті өте қажеттіден мағынасыз әрекетке айналады. Егер де жұмыртқа басып жатқан гагарлардың жоқ кезінде ұяда жұмыртқаларын басқа жаққа ауыстырып, орнына дөңгелек тастарды қойса, ол тастың үстіне отыра береді, өз жұмыртқаларының жоқтығына мән бермейді. Мәселен, жұмысшы құмырсқамен мынадай бақылау жүргізіп қарайық, олар тамақтарды бүкіл жаз бойы өз індеріне жинақтайды. Алып келген тамағын інге кіргізбестен бұрын сыртқа қойып, іннің ішіне кіріп шығады, содан кейін кіргізеді. Ішке кіріп кеткенде әлгі тамағының орнын басқа жерге ауыстырып қойсақ, оны сол жерге қайта алып келіп, қойып, тағы да інге кіріп шығады, оны тағы басқа жерге ауыстырсақ, сол әрекетті қайталай береді. Бұл құмырсқаның іс-әрекеті, соқыр сезім арқылы орындалғандығын аңғару қиын емес. Мәселен, жаңа туған малдың (қойдың) төлі немесе иттің күшіктері туған бойда анасының бауырына ұмтылады, енесінің емшегін іздей бастайды, тауып алып, емеді. Малдың жас төлінің іс-әрекеті белгілі бір сигналға байланысты. Осының бәрі шартсыз рефлексстің нәтижесінде іске асып отыр. Тұқым қалдыру инстинктері өте күрделі, сонымен қатар жыныстық, тамақ, қорғаныс инстинктерін көптеген омыртқалыларда кездестіруге болады. Ұя салу және өзінің тұқымын күту құстарда және бауырымен жорғалаушыларда белгілі бір мақсатта іске асады. Бірақ бұл мақсаттылық таза сыртқы факторларға байланысты. Жануарлардың қылықтары ортаның

өзгеруіне байланысты аз-кем өзгерістерге ұшырайды. Жағдайлардың өзгеруіне байланысты кейбір құстармен бауырымен жорғалаушыларда инстинктілік іс-әрекеттің салдарынан дұрыс дамып келе жатқан іс-әрекеті бұзылады. Мәселен, құстар өз балапандарын тастап кетуі мүмкін, сүтқоректілер өз тұқымын шайнап тастайды. Жануарлардың қорғаныс қылықтары инстинктілік сипатта болса, өзіндік ерекшелігі бар. Оған көптеген мысал келтіруге болады. Мәселен, Америкада түсі қара кішкентай аң өмір сүреді, оның бір ерекшелігі барлық аңдардың шабуылынан қорғануын сақтандырған, аңдар оны алыстан арқасындағы ақ сызықтан біледі. Бұл – скунс деген аң. Табиғат оны ерекше қорғану қасиетімен ерекшеленген. Ол өз жауларынан қорғану үшін улы, исі ащы сұйық затта шығарып отырады. Қауіп төнген жағдайда өз жауына арқасын беріп, қанатын жайып, сұйық улы затты ауаға жібереді. Бірнеше сағат бойы ең ірі жыртқыштар «есінен айырылып қалады».

Америкада барлық аңдар скунсқа тимейді. Бұл жануарларда туа біткен инстинктілік іс-әрекеттер болып табылады. Осыған байланысты жануарлардың туа біткен қылықтарының түрлерін зерттеген этологтардың еңбектері ерекше қызығушылық туғызады. Осы бағыттағы ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, инстинктілік іс-әрекет белгілі сигналдардың нәтижесінде болатындығын атап өткен жөн.

ИНТЕГРАЦИЯ – 1. шетел психологтары мен отандас психологтардың ұштасатын теорияларының ке-

шені; 2. таным әрекеттерінің бір-бірімен құрамдас бірліктер ретінде кешенді орындалуы; 3. жеке психикалық, үрдіс қасиеттерінің немесе операцияларының бөлек зерттелу нәтижесінде сол үрдіс немесе қасиет туралы тұтастық қорытынды; 4. интеграция (мемлекетаралық экономикалық одақтардың құрылуы); 5. мат. интеграл шығару, интеграл табу.

ИНТЕЛЛЕКТ (парасат, зият), (лат. *intellectus* – ақыл, парасат, ес) – индивидтің ақыл-ой қабілеттерінің біршама орнықты құрылымы. Алғашында бұл термин адам психикасының орынды ойлау функцияларын белгілесе, қазіргі кезде оған барлық танымдық процестер кіреді. И. адамның болмысты тануының негізгі нысаны. И. ақпаратты мақсатты бағытты қайта өңдеуге, реттеуге, оқуға қабілеттіліктің күрделі жүйелерінің танымдық іс-әрекеті. И. функциялары: а) оқуға деген қабілеттілік; б) қоршаған болмыстың заңдылықтарын белсенді меңгеруге қабілеттілік. Бірқатар психологиялық тұжырымдамаларда И. ақын-ой операцияларының жүйесімен теңдестіріледі. Теориялық және практикалық И. жеке адамның эмоциялық-ерік ерекшеліктерімен байланысты. И. түрлері: абстрактылы зияты, ересектер зияты, нақты И., кристалданған И., күнделікті И., жануарлардың зияты, жасанды И-тің көрсеткіші анықталған коэффициент деңгейіне байланысты.

ИНТЕЛЛЕКТІК СЕЗІМДЕР. Мұндай сезімдер адамның танымдық (тану) үрдістерімен, ақыл-ой әрекетімен тығыз байланысты туындайды.

Интеллектік сезімнің түрлеріне: таңсықтау, білуге құмарлық, күдіктену, сенімділік, интуиция, ықтималдық, жаңашылдық, болжау т.б. сезімдер жатады. Сезімнің мұндай түрлері оқу үрдісінде, ғылыми-зерттеу ізденістерінде, адамға зор ләззат беретін жаңалықтар ойлап табуда пайда болады. Мұғалімнің басты міндетінің бірі – оқушыларда интеллектік сезімдерді тудыру арқылы санасын қалыптастыру болып табылады. Ол үшін көп оқу қажеттігін, оқусыз ешбір білім алу мақсатына жете алмайтынымызды оқушыларға түсіндіру керек. «Оқу инемен құдық қазғандай», ол оңайлықпен қолға түспейді.

Оған жан-тәніңмен берілмесең, тиянақты еңбек етіп, қатты зейін қоймасаң болмайды. Оны үнемі толықтырып отыру да қажет. «Адамның көңілі шын мейірленсе, – дейді Абай, – білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі». Жүрдім-бардым үйренетін адамдарға ғылым тұрақтамайды. Өйткені ғылым өзіне түгелдей берілуді қажет етеді. Интеллектік сезімдер адамның сана-сезімінен орын алса, шындықты аша түсуге құмары арта түседі, мұндайда ол асыл мұрат үшін күреске белді бекем байлайды.

ИНТЕЛЛЕКТ ТЕСТІЛЕРІ – индивидтің ақыл-ой әлеуетін анықтауға арналған психологиялық диагностика әдістемелері. И.т.нің көпшілігінде сыналушыға арнаулы бланкте тестінің міндеттері солардан құрастырылған терминдер мен ұғымдар арасындағы нұсқауда көрсетілген логикалық топтастыру, ұқсастыру, қорыту және т.б. қатынастарды анықтап белгілеу ұсынылады. Сыналушы

өзінің шешімдерін жазбаша түрде, не бланкіде бар бірнеше варианттың біреуіне белгі қояды. Есептер кейде суреттерден, геометриялық фигура-лардан және т.б. тұрады. Тестілер есептеріндегі дұрыс орындалғандарының санына қарап сыналушының ойдағыдай өткені анықталады, зияттылық коэффициенті шығарылады. Алайда тестілеу нәтижелерінің сыналушының ақыл-ой әлеуетін анықтаудан гөрі оның бұған дейінгі тәжірибесінің, оқытылғандығының ерекшеліктерін анықтауға ғана себеп болатын жағдайлар мен қиыншылықтар бар. Сондықтан бұл нәтижелерді «тестілік» немесе «психометриялық» зият деп есептеуге де негіз бар. Шын мәнінде «тестілік» зият индивидтің ақыл-ойы дамуының деңгейін көрсетеді, ал мұның критерийі нақты зият тестілерінің авторлары ұсынған ұғымдар мен терминдердің және олардың арасындағы логикалық қатынастардың жинағы болып шығады. Әртүрлі мәдениеттердің өкілдері болып табылатын индивидтер үшін бұл жинақтың критерийі бола алмайтыны түсінікті. И.т-нің әртүрлі үлгілері теориялық зерттеулерде және дефектология практикасында қолданылады, тестілеу нәтижелері үшін өңдеудің ерекше әдістері талдап белгіленген.

ИНТЕЛЛЕКТ КОЭФФИЦИЕНТІ (ағылш. *intellectual quotient*) – ақыл-ой жасы деп аталатынның (АЖ) осы тұлғаның шын хронологиялық жасына (ШЖ) қатынасы; iQ символымен белгіленетін бұл қатынас мына формула бойынша анықталады: $АЖ : ШЖ \times 100\% = iQ$. Ақыл-ой жасы жас шкалаларының бірі арқылы тестілеу

нәтижелерімен анықталады (қ. *Зият тестілері*). Әртүрлі жас шкалаларына енгізілген тестілердің көпшілігінде логикалық, логикалық-перцептивтік және арифметикалық амалдардың меңгерілуі, жалпы хабардарлық, практикалық жағдаяттардағы бағдарлану, ырықты ес (жад) және т.б. қамтылып орындалатын міндеттер белгіленеді. Жас шкалаларын құрастырғанда психолог тәжірибе мен түйсікті басшылыққа алып, міндет-тапсырмаларды іріктейді. Олар өздері қамтыған материал бойынша (терминдер, ұғымдар, графикалық бейнелер және т.б.) ынталандырылатын ақыл-ой әрекеттері бойынша осы әлеуметтік қауымдастықтағы шкала қамтитын жастарға ұғынықты болуға тиіс. Мұның өзі, әдетте, жастық өкілдік іріктемелерде эксперимент арқылы тексеріледі. И.к. былайша алынады. Бастапқыда сыналушыға оның өз жасынан бір жас кіші жасқа сәйкесетін тапсырмалар ұсынылады; жас шкаласы бойынша «төмен» бағытта одан қатарынан бес дұрыс жауап алу керек. Бұдан әрі шкала бойынша «жоғары» қарай қатарынан дұрыс емес жауап алынғанға дейін тапсырмалар ұсынылуы тиіс. Тестілеу осымен шектеледі. Бұдан соң «балалық жас» тестілерінің санына барлық дұрыс жауаптарының саны қосылады. Ерекше кесте бойынша алынған қосынды қандай ақыл-ой жасына сәйкес келетінін табады. Осыдан кейін формула бойынша И.к. есептеліп шығарылады. И.к. ұғындыруда бұл коэффициент барлық әлеуметтік құрамдастықтар үшін ортақ ешқандай ақыл-ойды немесе зиятты анықтамайтынын есте ұстау керек, сол сияқты ол қайсыбір табиғи неме-

се тұқым қуалаған жалпы дарындылықты диагностикалауға келмейді.

ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ (лат. *interior* – ішкі) – 1. Сыртқы болмыс әрекеттерінің ішкі идеалдық факторларға айналуы. 2. Іс-әрекеттің екі жоспарлығы: И. сыртқы заттық іс-әрекеттің ішкі ақыл-ой іс-әрекетіне ауысуын зерттегендер Ж.Пиаже, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, П.Я.Гальперин т.б. Олардың зерттеулерінде ақыл-ой әрекеті әуелде сыртқы, заттық әрекет түрінде көрініп, бірте-бірте ішкі психикалық амалға ауысатынын көрсетеді. Сыртқы әрекеттің ішкі амалға ауысуы И. деп аталады. Мыс., бала санауды үйренгенде, әуелде таяқшаларды санайды, оларды бір-біріне қосады. Содан соң біртіндеп таяқшалардың қажеті болмай қалады, өйткені есептеу заттан, сыртқы әрекет күйінен ауысып, ақыл-ойдың ісіне айналады. Іс-әрекет объектісі сөз бен сан болады. Бала бірте-бірте ақыл-ой әрекетін жинақтайды да, олар бірігіп барып ақыл-ой қызметін құрайды. И.- ағза үшін тыс қандай да бір үрдістің немесе құбылыстың біртіндеп ішкі құбылысқа айналуы, мыс., жекелік, ұжымдық тәжірибе жүзінде атқаратын іс-әрекетінің адамның ішкі психикалық қасиетіне немесе қабілетіне айналуы.

ИНТЕРОЦЕПЦИЯ – организмнің ішкі саңылаулары. Интероцепторлар қатарына механикалық және хеморецепторлар кіреді. Олар барлық ішкі мүшелерде кездеседі және сан алуан органикалық процестерге – қанның химиялық құрамы мен қысымының өзгеруіне, тканьдердің температурасының өзгеруіне, асқазанның

толуының және т.б. өзгеруіне жауап береді. И.-ның қызмет етуі көбінесе санадан тыс жүзеге асады. Органикалық түйсіктер пайда болғанымен, тек диффуздық түрде организмнің жалпы күйін комфорт немесе дискомфорт, қысылу немесе босансу, мазасыздық немесе тыныштық түріндегі көбінесе эмоционалдық боялған күйін бейнелейді. И.М.Сеченов оларды «күңгірт сезімдер» деп атаған. И.-ның қызметі тек 1930 жылдардан кейін ғана, Кеннонмен гомеостазис ұғымы ашылғаннан кейін ғана едәуір толық түсінікті болды. Ағзаның ішкі тепе-теңдік күйі немесе гомеостазис өмір сүрудің қажетті шарты болып табылады.

ИНТРОВЕРСИЯ – адамның өз санасын және қызығушылығын өзіне аударуы, өзінің ішкі дүниесіне психологиялық шомуы, жеке басының мәселелерімен уайымдарына берілуі. Мұндай жағдайда адамның айналадағыларға және қоршаған ортада болып жатқан жағдайларға деген зейіні төмендейді.

ИСТЕРИЯЛЫҚ (қояншық қасиет) – адам өзін жақсы көргенде, айналадағылардың өзіне көңілін аудартуға, өзін ерекше көрсетуге бейімділігінде, керімсалдыққа тенденциялығында, қылықтың жасандылығында, терең сезімнің жоқтығында, адамдар арасында ерекше орын алуға әрекеттенуінде көрініс беретін адамның акцентуациялық мінез қасиеті.

ИОСТ ЗАҢЫ – Бұл 1895 жылы неміс психологі А.Иост ашқан, мағынасыз сөздік материалды есте сақтаудың эмпирикалық заңдылығы.

И.з. бірдей ықтималды шығармада ескі ақпарат, алдымен, біртіндеп ұмытылады, екіншіден, жаттауға дейін аз қайталауды талап етеді. Иост заңы қысқа мерзімді ес пен ұзақ мерзімді естің айырмашылығын зерттеуге қолданылады.

ИПОХОНДРИЯ (грек. *hupokhondria* – сөзбе-сөз: қабырға асты) – өз денсаулығына шамадан тыс көңіл бөлушілік, жазылмайтын аурумен ауырып қаламын деп қорқушылық. Ипохондрикер жай жөтелге де қатты қиналып қайғырады. И-лық синдром психикалық іс-әрекеттің бұзылу нышандарының жиынтығы. Астеноневроздық күй кезінде, психостеникалық психопатия мен мінез акцентизациясы, шизофрения, маникалды-депрессиялық психоз кезінде байқалады.

ИІС ТҮЙСІКТЕРІ – мұрын кеңсірігіндегі кілегей қабықтың клеткаларына түрлі химиялық заттардың әсер етуі нәтижесінде иіс түйсіктері пайда болады. Осы кілегей қабықтық таяқша тәрізді сезгіш клеткалары бар. Ауамен бірге мұрынға кіретін иісті заттар иіс мүшесінің сезгіш клеткаларын тітіркендіріп отырады. Иіс түйсіктерінің түрлері көп. Бірақ бұлар әлі күнге дейін белгілі классификацияға түспеген.

Өйткені оларды дәм түйсіктерінен ажырату кейде қиынға соғады. Сондықтан да біз көбінесе белгілі бір иістің атын атаудан гөрі, иіс шығарып тұрған затты атаймыз (темекі иісі, түтін иісі, шөп иісі т.б.). Иіс түйсіктері адамның тұрмыс салтына, қызмет бабына қарай да ерекше дамып отыра-

ды. Мәселен, Африкадағы бушмен тайпалары арыстанның, жирафтың, зебрдің ізін иіскеп жүріп-ақ онай тауып алады, олар иісті ең жақсы аңшы иттерден артық біледі. Индияда жыланның жатқан жерін иісінен біліп табатын адамдар бар.

Иісті жақсы сезу соқыр, мылқау, керең адамдарда ерекше жетілген. Мәселен, олар бөтен адамдарды, түрлі нәрселерді алыстан-ақ иісінен «таниды». Үйге кірген адамды да, таныс көшесін де, тұрған үйін де олар иісіне қарап оп-онай айыра алады.

Иістің табиғатын зерттейтін ғылым ольфактроника деп аталады. Иіс түйсіктері адамның көңіл күйіне, жалпы психикасына жағымды не жағымсыз әсер қалдыруы мүмкін. Мәселен, жұпар иісті гүл – адамның көңілін сергітсе, шылымның түтіні – басты ауыртады. Парфюмериялық заттардың сапасын арттырып отыру – адам психикасына қолайлы әсер етудің бір факторы екендігі даусыз.

Мектеп оқушыларының иіс түйсіктерін тәрбиелеу – мұғалімдердің төл істерінің бірі. Мұғалім сабақ үстінде де, сабақтан тыс кездерде де баланың айналасындағы заттарды жан-жақты танып білуде, мәселен, ауаның тазалығын дұрыс талғай білуге, орманның, гүлденген бақтың, шабындықтың хош иістерін, қарағай, шырша ағаштары шайырының жұпар иісін, теңіз жағалауындағы ауаның тұзды-сортаң иісін сезетіндей мүмкіндік туғызуы қажет. Оқушылар бұлардың қайсысы пайдалы, қайсысы зиян екенін (мәселен, бұзылған тамақ, иіс тигізетін газ, түтін т.б. айыра білетін болсын.

ЙОГА – (санскр. *yoga* – қосылу, ойларды шоғырландыру, аңдау) – адамның тұлғалық кемелденуінің ежелгі үнділік діни-философиялық жүйесі; зейінді барынша шоғырландыру есебінен психиканы өзгертуге бағытталған психо-физикалық жаттығу жүйесімен байланысты. Йоганың ең ежелгі нысандары бастапқыда ведда дінінің шеңберінде дайындалып, оның жоралары абыздардан зейінді белгілі бір бейнелерге үдете шоғырландыруды талап етті.

Тиісті әдістердің белгіленуі арқылы «сегізмүшелік Й» классикалық жүйесі жасалады. Бұл орайда шәкірттің жаттығуы 8 кезеңнен өтеді:

- 1) қылықтарды бақылау (күштеушілікке бармау, шыншыл болу, ұрлыққа жоламау, сұғанақ болмау, нәпсіге ермеу);
- 2) өзін-өзі тежеу (тазалық, қанағатшылдық, аскеттік жаттығулар, қасиетті мәтіндерді дауыстап қайталау, құдайға жалбарыну);
- 3) денені дұрыс ұстау (84 «аспаннан» тұратын жүйе);
- 4) тыныс алуды бақылау (пранаяма) – тыныс алу ырғағын біртіндеп баяулату әдістерінің жиынтығы; йоганың түсініктерінде барлық психикалық про-

цестердің, ең алдымен, ойлаудың ырғағы осы тыныс алумен байланысты;

5) сезімдерді тежеу – шоғырлану, шому мақсатында сыртқы сезімдердің қызметін тоқтату;

6) зейінді сыртқы бір (шағын) объектіге шоғырландыру;

7) медитация – зейінді шоғырландырудың ең биік дәрежесі, объектіге «сіңу» күйі;

8) транстық медитация (самадхи) – зейіннің шомуы арқылы Мен-ді сезінуден қалу.

Транстық күйдің екі типі сараланды: 1-ші жағдайда объектіні сол күйінде түйсіну әлі қалмайды, 2-ші жағдайда субъекттің белсенділігі өзіне-өзі тұйықталып, объект туралы түсінік атаулы ғайып болады. Психофизиологиялық жаттығудың бұл аталған түрі раджа-й деп аталады.

Мұнымен қатар азды-көпті ықшамдалған жолдар сипатталады:

ұстазбен (не құдаймен) эмоциялық байланысты қалыптастыру – бхакти-й; жоралық іс-қимылдар жасау – карма-й және т.б.Йога жүйесі бойынша жаттығу адамның психикасында терең өзгерістер жасауға тиіс.Бұған йогтардың ішкі ағзалардың қызметін реттеу, ыстық пен суықтың ең шеткі шамаларына оңай төзу, тамақсыз және ауасыз ұзақ уақыт шыдау және т.б. қабілеттері жатады.Сонымен қатар йога мәтіндеріне жүйені тұтас түсіруді қиындататын бірқатар мифологияландырылған түсініктер енген.Йоганың жағымды жағы психикалық функцияларды жаттықтырудың ғасырлар бойғы тәжірибесі сараланып пайдаланғандығында, алайда бұл адам психикасының табиғаты туралы мистикалық және иррационалдық түсініктермен қабаттастырылған.

КӘСІБИ ЭТИКАЛЫҚ КОДЕКС – практикалық психолог, соның ішінде психолог кеңесшінің адамдармен жұмыс істеу кезіндегі мүлтіксіз сақтайтын негізгі заңдар, жағдайлар және ережелер жиынтығы. К.э.к. психологтардың кәсіби бірлестіктерінде қабылданып және сол бірлестік шеңберінде іске асырылады.

КЕЛЕМЕЖДЕУ – адамның мінез-құлқы мен ұнамсыз, оғаш, жағымсыз қылықтарын мазақ етіп, күлкіге, сайқымазаққа айналдыру. К. – күлу, мазақ ету түріндегі адамның бойындағы оғаш қасиеттері мен ретсіз іс-қимылын мінеп, сынау. К. – адамға күшті ықпал етіп, оның жағымсыз қылықтарын сын көзімен қарап түзетуіне ықпал етіп отыратын әсерлі күш. К. – сықақ пен әзілқойлықты да білдіретін әсерлі әрекет. К. – арқылы адамға әсер ету зілсіз түрде жүзеге асып, оның ар-ұятын оятатын күш, саналы түрде өз қылығы мен мінезін өзгертуге ықпал ететін шара. Адамның мінез-құлқы орынсыз К. өзара өшпенділік пен жаулыққа соқтыруы мүмкін. Мұндай жағдайда халық даналығы: «Дос жылатып айтады, дұш-

пан күлдіріп айтады» дейтін қағида-ны басшылыққа алған жөн. Оның байыбына барып, мағынасын терең түсінген жөн.

КЕМСІНУ – көңілге тоқ санамай, адамның бойындағы мінез-құлқы мен ісіндегі, тіршілігі мен ақыл-ойындағы олқылықтарын аңғарып, кемшіліктеріне көңілі толмайтын сезім күйін білдіретін жайт. К-дің бір ерекшелігі – кемсіту. Кемсіту – қорлау, өзгелерді менсінбей, оларды төмендету. Мұндай қылық адамның тәкаппарлығын, өркөкіректігін білдіретін жағымсыз сипат. Езілген, қаналған, тапшылық көрген адамдардың іс-әрекеті мен мінез-құлқындағы кемшіліктерін кемсіту күпірлік, әрі адами қасиетке ауыспайтын асқақтықты білдіретін жағымсыз да жеккөрінішті қылықтар. Сондай-ақ жарым-жан, мүгедек, кемтар адамдарды кемсіту адамгершілікке жатпайтын тоғышарлық мінез. Мүсәпір, бишараларды кемсіту жалпы адами көзқарасқа қайшы пікір болып саналады. Адам мінезіндегі өзгелерді кемсіту психологиялық тұрғыдан алып қарағанда гуманистік көзқарастарға кері қатынасты білдіретін сипат.

КЕҢЕС БЕРУ, ОНЫҢ ҚҰПИЯЛЫҒЫ – психологиялық кеңес беруді өткізуге жұмсалатын бір күн ішіндегі уақыт немесе уақыт аралығы; психолог-кеңесшінің клиентпен жұмыс істеуге жұмсаған уақыт мөлшері. Кеңес берудің диагностикалық кезеңі – клиенттің психолог-кеңесшіге өз мәселесін айтуы, ал психолог-кеңесші оны зейін қойып тыңдап, талқылап, мәселені клиентпен бірге нақтылап, оған психологиялық

диагноз қойып, керек болған жағдайда клиенттің өзіне психодиагностикалық зерттеу жүргізіп қарайтын психологиялық кеңес берудің үшінші кезеңі. Кеңес беруге іскерлік қатынас – психологиялық кеңес жүргізбестен бұрын клиентпен кеңес жүргізудің барлық жағдайлары айтылып, келісіліп алынады; уақыты, орны, күтілетін нәтижелер, шығыны және басқа да мәселелері. Кеңес нәтижесінің объективті белгілері – психологиялық кеңестің табысты (ойдағыдай) өткені туралы объективті бағалау (психолог-кеңесші мен клиенттен басқа да) байқаудың нәтижесінде және айналадағы адамдардың растауымен дәлелденетін шыннайы белгілер. Кеңес нәтижелілігінің сыртқы белгілері – психологиялық кеңес жүргізу нәтижесінде болатын клиент қылығындағы елеулі сырттан көрініс беретін оң өзгерістер. Кеңес нәтижелілігінің ішкі белгілері – психологиялық кеңес өткізу нәтижесінде, клиенттің психологиясы мен қылықтарындағы елеулі жағымды өзгерістердің пайда болуы. Кеңесті ұйымдастыру орны – психологиялық кеңес өткізетін арнайы жабдықталған орын не бөлме. Кеңес беру тәжірибесі – психологтың кеңесші ретінде жұмыс істейтін жалпы уақыты; психолог-кеңесші ретінде әртүрлі мәселелермен, клиенттермен атқарған ісі; психологиялық кеңес беру кезіндегі жетістіктері және сәтсіздіктері. Мұның ерекшелігі – кеңес уақытында болатын мәселелер және клиенттің психологиялық кеңеске өтініш беру фактісі бөгделерден құпия түрінде сақталады. Кеңестің ба-

қылаушы кезеңі – психологиялық кеңестің аяқталу кезеңі. Бұл кезеңде психолог-кеңесші және клиент мәселені шешуде алынған практикалық ұсыныстардың орындалу нәтижесі бағаланады. Сонымен қатар психолог-кеңесші және клиент бір-бірімен қай жерде және қай уақытта қосымша кездесуге келіседі. Кеңесті ікемдеу кезеңі – психологиялық кеңес өткізудің келесі кезеңі. Бұл кезеңде психолог-кеңесші клиентпен бірлескен жұмысты бастау үшін бір-бірімен келісіп, мәселені шешуге ортақтасып дайындалады.

КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТТЫ ҚАБЫЛДАУ – кеңістік пен уақыт – материяның өмір сүруінің негізгі формалары. «Әлбетте, – деп жазды Ф.Энгельс, – материяның өмір сүруінің бұл екі формасы материясыз түк емес, тек өзіміздің ойымыздағы бос түсініктер, абстракциялар ғана». Кеңістік пен уақытты материядан бөлектеу, оларды материядан аулақ өмір сүреді деу бұл идеализм тұрғысына көшу болып табылады. Кеңістіктегі объектілерді қабылдау өте күрделі процесс. Тек адамның нақтылы тәжірибесі арқылы ғана кеңістікті дұрыс қабылдауға болады. Адам заттардың бірінен-бірінің қашықтығын, бет алысын, көлемін, рельефін, бағдарын және формасын қабылдау арқылы ғана кеңістікті дұрыс қабылдайды. Дүниедегі заттардың барлығы да кеңістікке орналасқан. Олардың әрқайсысының белгілі тұрқы (ұзын, қысқа, енді, енісіз, биік не аласа т.б.) болады. Сондай-ақ олар бізден түрлі қашықтықта тұрады.

Кеңістікке орналасқан заттардың көлемін қабылдауда екі көзбен көрудің (бинокулярлық көру) маңызы зор.

Ал бір көзбен көру (монокулярлық көру) терендік жөнінде дәл мағлұмат бере алмайды. Мұны бір көзді жұмып, екі қолды бір-біріне тигізбей, инеге жіп сабақтаудың қиын екенінен де байқауға болады. Бинокулярлық қарауда екі көзге түсетін кескін қосылып кетеді де, нәрсенің бедері айқын сезіліп, бір ғана кескінге айналады. Нәрсенің көлемдік қарамын қабылдау үшін оның бірігіп, қосылып көрінуі маңызды рөл атқарады. Екі көзбен көруде түрлі заттардың тұтасып көрінуі оның қашықтығы мен қоршауын, шамасы мен түсін, рельефін жан-жақты қабылдауға мүмкіндік туғызады. Қашықтық пен заттардың көлемін қабылдауда көздің конвергенциясы, яғни екі көздің көрілетін затқа бір көздей болып әрекет етуі қажет болады. Бұл құбылыс жақындағы нәрсені ажыратуда байқалады. Көз тіккен нәрсе неғұрлым жақын тұрса, конвергенция да сонша күшті болады да, көз ішке бұрыла береді.

Көздің түрлі қашықтықтағы заттарды көруге бейімделу қабілеттілігін аккомодация деп атайды. Көздің аккомодациясы хрусталь дөңестігінің өзгеруіне байланысты жақын заттарды көргенде жиырылады да, алыстағы заттарға қарағанда ашыла түседі. Кеңістіктегі заттарды қабылдауда көру-қозғалыс анализаторының мәні ерекше. Бір эксперименттік зерттеуде көру-қозғалыс қабылдауы қатыспайтын бірде-бір мектептік пән жоқ екендігі, шәкірттердің оқу материалдарын тиянақты ұғынуы, жіберген

қателерін кезінде көре біліп, түзетуі, әр пәннің (сызу, сурет, еңбек т.б.) өзіндік ерекшелігі түрлі аспаптармен жұмыс істеуге ықпал ететіндігі жақсы байқалған. Қашықтықты қабылдау өте күрделі процесс. Мәселен, іштен соқыр болып туған адам көзіне операция жасағаннан кейін де қашықтықты айыра алмайды. Оның көзіне іліккен нәрсенің бәрі бірдей, дәл алдында тұрғанға ұқсайды.

Алыстағы заттар қозғалса, өзі соқтығып қалатындай көреді. Адам қашықтықты айыруды да өмір тәжірибесі арқылы үйренеді. Мәселен, қашықтықтағы нәрсенің дәл шамасын білу үшін бала алғашқыда сол нәрсенің көрінуіне лайықты тиісті қозғалыс жасауға әдеттенеді. Заттың бізге немесе басқа нәрселерге қарап тұрған бет алысы – көздің торлы қабығында сәулеленумен бірге, дене қозғалысының жағдайына да байланысты. Заттың бет алысын адам тік тұрып немесе отырып горизонталь жағдайда ғана жақсы қабылдай алады. Мұндайда адам өзінің тұрған жерінен алдындағы бір затты нысана етіп, қалған заттардың бет алысын соған бағдарлайды. Мәселен, құла түзде тұрып бет алдымыздағы заттарды көрсеткенде, назарымызды бір затқа ғана тігіп, басқа заттарды сол заттың не оң жағында, не сол жағында, не бер жағында, не түбінде, не үстінде т.б. деп айтамыз. Кеңістіктегі заттарды қабылдауға тек көру мүшесі ғана қатыспайды, мұнда қозғалыс, сипайсезу түйсіктері де елеулі рөл атқарады. Мәселен, іштен соқыр болып туған баланың, операциядан кейін көзі көрсе де, шарды жай дөңгелектен, төрт бұрышты затты үш бұрыш-

ты заттан айыра алмаған. Сондай-ақ, жаңағы бала екі нәрсенің арасындағы қашықтықты да ажырата білмеген.

Бір нәрсені қашықтыққа қойып, оны енді ал дегенде ол қолын олай-бұлай созып, дәл ұстай алмай, қармалап жүріп қолын нәрсеге әзер жеткізген. Бала нәрсені қолына алып сипап байқағаннан кейін ғана оның үлкендігін, формасын т.б. айыра алған. Бұл айтылғандар кеңістікті қабылдауда кинестезиялық түйсіктер де қатынасатындығын көрсетеді. Кеңістікті дұрыс қабылдап үйрену кішкентай кезден басталады. Мәселен, мектеп жасына дейінгі балалар түрлі нәрселерді ұстап, байқап, сипап қарайды, олардың формасын, үлкен-кішілігін көреді. Кейін есейіп, тәжірибесі артып, ой-өрісі кеңейген кезде заттардың кеңістікке орналасуын жақсы аңғара алатын болады. Заттардың кеңістікте орналасуын дұрыс біле алудың адамның іс-әрекеті үшін (әсіресе, шоферлерге, ұшқыштарға, суретшілерге, әскери қызметкерлерге, дәл аппарат жасайтын мамандарға т.б.) қаншама маңызды екендігі түсінікті. Уақыт та кеңістік сияқты қозғалушы материяның өмір сүруінің объективтік реалды формасы. «Дүниеде қозғалушы материядан басқа еш нәрсе жоқ, ал қозғалушы материя кеңістікпен уақыттың ішінде қозғалмайынша басқаша қозғала алмайды». Уақытты қабылдау да сыртқы дүниедегі заттар мен құбылыстарда болатын өзгерістердің санаға әсер етіп қалдыратын бейнесі. Уақыт – дүниедегі заттардың өзгеріп, бір қалыптан екінші қалыпқа көшіп, ескі заттардың жоғалып, олардың орнына жаңа

заттардың пайда болып отыруының көрсеткіші. Шындық құбылыстардың тізбегі, бір ізділігі, объективтік ұзақтылығы уақытты қабылдау арқылы белгілі болып отырады. Сыртқы дүниедегі оқиғалардың бәрі бір бағытта, яғни өткен шақтан осы шаққа, одан келер шаққа қарай ағады. Осылай бір бағытта ағу – сыртқы дүниедегі оқиғалардың объективтік белгісі.

Бұлар жеке адамның түйсігінен, қабылдауынан тыс болып отыратын реалды құбылыстар. Уақытты қабылдау бірнеше компоненттерден тұрады. Соның бірі – уақыттың ритмі. Уақыттың ритмі – құбылыстардың белгілі ырғақпен өтіп жататын бір ізділігі. Уақыт темп арқылы өлшенеді. Темп – құбылыстардың бір ізділігінің, тездігінің не баяулығының көрсеткіші. Уақыттың шақтарын қабылдауда субъективтік моменттер де орын алады. Мәселен, өткен шақ адамға өте қысқа мерзімді болып көрінеді. Өткен шақты, әсіресе бізден алыс дәуірді минуттап, сағаттап санап отырмай, айлап, жылдап, ғасырлап, дәуірлеп есептейміз. Осы соңғыларға байланысты, өткен оқиғалар адамға көмескілеу болып та көрінеді. Уақыттың өтуінің түрліше қабылдануы сол кезеңде өткен оқиғаларға байланысты. Осы шақтың (үстіміздегі дәуір) бізден алысырақ мерзімдері ғасыр, жыл, ай ұғымдарымен белгіленсе, оның бізге жақынырақ кезеңдері күн, сағат, минут, секундпен есептеледі. Осы шақ әр кез объективтірек болып қабылданады, өйткені, бұл кезең нақтылы ісімізбен, сөзімізбен, тікелей қабылдауымызбен ұштасып жатады. Өткен

шақтың тез өткеніндей, келер шақтың өте ұзақ тәрізденіп көрінуі – субъективтік жағдайлардың нәтижесі. Егер адамның уақыты мағыналы, қызықты істермен толы болса, ол уақыттың қалай өткенін байқамай да қалады.

Адамның көңілі қаншалық шат болса, уақытта соншалықты тез өткендей болып қабылданады. Мәселен, қызық ойын үстінде уақыт тез өтеді. Ал, керісінше, адамның уақыты мәңгісіз өтсе, ол кезең бітпейтіндей болып көрінеді. Мәселен, поезды күтіп отырған адамға уақыт өтпейтіндей көрінеді. Уақыттың қабылдануы оның қандай мазмұнда болуымен де шарттасып жатады. Егер ұсақтүйек әрекетпен өткен уақыт ұзақ болып көрінсе, пайдалы әрекетке толы уақыт тез өтеді. Көбінесе уақытты субъективтік болжау дұрыс болмай шығатындықтан, оны объективтік өлшемдермен (минут, сағат, тәулік, апта т.б.) өлшеген дұрыс болады.

КЕСЕПАТТЫЛЫҚ – адам мінезіндегі кесірлі, зиянкес, қаскүнем әрекеттері арқылы ерекшеленетін сипаттар. К. қырсық, пәле ретінде де мінездің жағымсыз, жексұрын ерекшеліктерімен де көрініс береді. К-ты Абай былай анықтайды: «Қазақтың малын сыпырып, Көп пәлеге шатылып, Кесепатқа жолықты, Өзінен шыққан жақсылар, Түзей алмай зорықты». Мінез-құлқы мен іс-әрекетіндегі К. бар адамды әлеуметтік өмірде мінеп, сынап өзгелерді олардан қорғаған. К. көрсеткен адамды жөнге салу үшін оны дұрыс жолға салып қайта тәрбиелеу шараларын қолданған. Адам баласы мен қоғамға жауыздық әре-

кет жасағандарды кесепатты деп санаған. К. мінездегі зиянкестік, жексұрындық сипат болғандықтан, ондай қылықты жойып, қайта тәрбиелеу ісіне қоғамдық өмірде ерекше көңіл аударылады.

КЕСТЕ (Ж.Пиаже теориясындағы) – ағзаның сыртқы орта жағдайларына бейімделу әдістеріндегі операциялар мен әрекеттердің қарапайым және қайталану реті. Өмірдің түрлі жағдай-ларында адамның ойлануы мен қылығын ұйымдастыруды басқаратын ішкі интеллектуалды психологиялық құрылым. Практикалық және эксперименталды психологияда алынған материалдардың статистикалық өңдеулерінде қолданылып зерттеу нәтижелерін тиімді жариялауға дәнекер болады.

КЕШІРІМДІЛІК – адамның оқыс істері мен әлеуметтік өмірде, қоғамға зиянды іс-әрекет жасап, залалды істерінің мән-жайын түсіндіріп, оған гуманистік тұрғыдан қамқорлық көрсетіп кеңшілік көрсету. Белгілі қоғамдағы мемлекеттік жоғары билік орындары әлеуметтік өмірдегі зиянды әрекеттермен, қылмысты істермен айналысқан адамдарға лайықты жаза қолданумен бірге, оны қайта тәрбиелеп жөнге салуға болады деп тапса, оған кешірім жасалады. Ал күнделікті тұрмыс-тіршілікте қателесіп, іс-әрекеттерінде жіберген жағымсыз қылықтарына да К. жасалып оған дұрыс жол-жосық көрсетіледі. Айыбын мойнына алып, қатесін дұрыс сезініп, оған өкініш білдіретін адамға да К. жасалады. Кешірім сұрау – әрбір адамның өзі жіберген қатесін

мойындауы. «Қатемді кейін аңғарып, командирден кешірім сұрадым – деді ол (Мұқанов)». Кешірім сұрау – ақылдылық пен кісілік қасиет. Ал К. – гуманистік көзқарас. Адамның өзі жіберген қатесі мен оғаш істерін ойсанасымен сезініп мойындауы оның мінезіндегі ерлігі мен батылдығын білдіретін ерік-жігер қасиетін білдіреді. К. қоғамдағы азаматтардың болашағына саналы түрде сенім артып, олардың қайта тәрбиеленуіне мүмкіндік беріп, болашағына сенім артудың көрінісі.

КИНЕСТЕЗИЯ – грек сөзі, қаз. *қозғалыс түйсігі* деген мағынаны білдіреді. К-лық түйсіктер дененің жеке мүшелерінің бір күйдегі қалпын, қозғалысын білдіреді. К-лық түйсіктерді кейде қозғалыс түйсігі деп те атайды. Оның рецепторлары – ет, тарамыс, сіңірлердегі жүйкелердің ұштары. Адамның қозғалысқа түсетін мүшелерінің барлығы да осы түйсікке сүйенеді.

КЛИЕНТ ПСИХОЛОГИЯСЫ – қандай да бір мәселені шешу үшін кәсіби психологтан кеңес алуға келген адам. К.-ті вербалды қолдау – психологиялық кеңес жүргізіп жатқан уақытта, клиентті психолог-кеңесшімен бірлесіп белсенді жұмыс істеуіне ықпал ететін сөйлеу әдісі; клиенттегі психологиялық күйзелістерді, әсіресе оны ашық әңгімеге тартқанда психолог-кеңесшінің түрлі сөздер мен сөйлемдерді қолдануы. К. әрекетінің базистік мотивациясы – клиенттің алдына қойған мақсаттарына жету үшін, психологиялық кеңес кезінде алынған ақылды

іс жүзіне асыру үшін мотивациялауға және стимул беруге болатын клиенттің қызығушылықтары мен қажеттіліктері. К-ке көмек – клиент өздігінше кеңес кезіндегі алған ұсыныстарды орындауды бастағанда психолог-кеңесшінің беретін көмегі. К-ке оперативті көмек – кеңестен жылдам нәтижелі жетістікке үміттендіретін психолог-кеңесшінің клиентке көрсететін кезектегі шұғыл көмегі.

К. қылығының альтернативті әдістері – клиенттің мәселесін іс жүзінде шешуге байланысты, оның түрлі, сирек, қарама-қайшы келетін қылығы. К-тің максимализмі – клиенттің өзін өнегелі адам етуге, барлық кемшіліктерінен арылуға, өте аз күш пен уақыт жұмсап, өзі үшін жағымды нәтижелерге жетуге ұмтылыстары мен тілектері. К-тің – Мен бейнесі – клиенттің өзі туралы, өзінің психологиялық ерекшеліктері туралы түсінігі (елесі). К-тің мнемикалық мәселесінің даралық ерекшелігі – нақты клиентпен жұмыс істеуде оның есімен (жадысымен) байланысты арнайы және жекелік ерекшеліктердің күрделілігі. К. мәселесін уақытша шешу – клиентті толғандырған мәселенің өзектілігін тек аз уақытқа ғана шешу, бірақ ол мәселені толық шешпейді және оның келешекте қайталанбауына немесе туындамауына кепілдік берілмейді.

К-тің мәселесін шешуге конструктивті қатынас – психолог-кеңесшінің клиентті мәселелі уайымнан құтқару ғана емес, сондай-ақ клиенттің энергиясын сақтап немесе ұлғайтып, оларды мәселені шешуге (конструктивті ағымға) бағыттауға әрекеті. К-тің өзіне сенімсіздігі – клиенттің өз

өмірінің мәселелерін нәтижелі шешуіне, өз күшіне және мүмкіндіктеріне сенімділіктің жоқтығымен сипатталады. К-тің тәубеге келуі – клиенттің тәубеге келу барысындағы психолог-кеңесші қойған сұрақтарына жауап беріп отыру арқылы өз мәселесін егжей-тегжейлі әңгімелеуі. К-тің тәубеге келгенін интерпретациялау клиент мәселесінің психологиялық мәнін және оның туындау себебін анықтау үшін, сондай-ақ іс жүзінде бұл мәселенің тиімді шешімін табу үшін психолог-кеңесшінің клиентпен бірге, оның тәубеге келіп айтқан әңгімесін саралап талдау.

Қандай да бір ғылыми теорияға бағдарланып, оның толық емес және біржақты екенін аңғармай клиентте пайда болған мәселенің шешімін тәубеге келуін интерпретациялаудағы психолог-кеңесшінің қатесі. Мұның нәтижесінде клиенттің мәселесі және оны шешу жолдары туралы психолог-кеңесшінің қорытындылары толық емес және біржақты болады. К-тің тұлғалығын зерттеу – психолог-кеңесшінің клиентті тұлға ретінде даралық ерекшеліктерін анықтау мақсатымен психодиагностикалық зерттеулері, мұндай зерттеулер клиенттің кеңес алуға мәселелі өтінішін терең түсіну үшін жүргізіледі.

К-тің тұлғалығын зерттеу – клиенттің санасына мәселенің мәнін жеткізу үшін және өзінің белсенді қатысуымен мәселені нәтижелі шешу жолын табу үшін қажет. Психологиялық кеңесте тек қызмет бабымен қолданылатын арнайы картотекалар болады. Бұл картотекаға клиент туралы мәліметтер (кеңеске кім, қашан, қан-

дай мәселемен келгені туралы, кеңесті кім жүргізгені, оны шешу үшін қандай ұсыныстар берілгені, берілген ұсыныстардың клиенттің іс жүзіне асыру тиімділігі және тағы басқа) енгізіледі.

КЛИЕНТТІҢ КЕРІ БАЙЛАНЫСЫ – психологиялық кеңестен кейінгі, кеңес барысында алынған ұсыныстарды клиенттің орындау үрдісінде, психолог-кеңесшінің клиентпен қарым-қатынасы. Мұндай қатынастар психолог-кеңесшіні өзінің ұсыныстарының клиентке ықпалы туралы мағлұматпен қамтамасыздандырады. Сонымен бірге клиент өз мәселесін шешуіне байланысты қылықтарын түзетуге де мүмкіндік туғызады. Клиентті бағаламау – психолог-кеңесшінің клиенттің тұлғалығына немесе қылығына «жақсы» немесе «нашар» деген баға беруден бас тартуы; психолог-кеңесшінің клиентті сол күйінде тұлға ретінде қабылдауға ыңғайы. Клиентке сенім – психолог-кеңесшінің клиентке барлық жағдайда сенуге дайындығы мен қабілеті; психолог-кеңесшінің клиенттің өз мәселесін өз бетімен шеше алуына сенімі. Клиентпен кездесу – клиент мәселесін толық шешуге психолог-кеңесшіге қажетті (апта, айлар немесе жылдар) белгілі бір уақыт ішіндегі психолог-кеңесшінің клиентпен кездесулерінің жалпы саны. Клиентпен бейресми жағдай – психолог-кеңесші мен клиенттің бір-бірімен қатынасы мен бір-бірін қабылдаулары барлық жағынан тең құқылы адамдар ретінде, бір-бірімен ресми түрде емес бұрыннан жеткілікті дәрежеде жеке таныс адамдар

сияқты өтетін жағдай. Клиентті қолдау – психолог-кеңесші тарапынан клиентті эмоционалдық, сөздік қолдаулар. Мұндай қолдаулар ниет білдіру, есіркеу, жан ашу, уайымына ортақтасу, мақұлдау, ұнату, көңіл айту, тілектес болу, мадақтау т.с.с. арқылы білдіріледі. Интерперсоналдық сапалар – клиентпен жекелік қатынасында көрініс беретін психолог-кеңесші мінезінің психологиялық қасиеттерінің жиынтығы.

КЛИНИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – медициналық психологияның аурулардың пайда болуы мен барысының психикалық факторларын, аурулардың тұлғаға ықпалын, емдік, шипалық ықпал әсердің психологиялық аспектілерін зерттейтін саласы.

Клиникалық психологияның мақсатымен міндеттері психиатриялық, неврологиялық, соматикалық клиниканың практикалық қажетсінулерімен анықталады. Осыған сәйкес, К.п. патопсихология, нейропсихология, соматопсихология проблемаларының тобына тұлғаны зерттеу, неврологиялық және психикалық ауруларға жатпайтын әр түрлі аурулармен ауырған науқастардың диагностикасының, емдеудің, сараптаудың психологиялық мәселелері қамтылады.

Соматопсихологияда психосоматикалық кінәраттары – шығуы мен өтуі барысында психикалық факторлар жетекші орын алатын ішкі аурулармен (мыс. Гипертониялық аурулар, бронх демікпесі, созылмалы коронарлық жетімсіздік және т.б.) ауыратын ауруларды зерттеудің ерекше маңызы бар. Клиникалық психология-

ның пато-, нейро-, және стоматопсихология болып бөлінуі өте шартты түрде және аурулардың дәстүрлі медициналық топтастырылуын бейнелейді.

К.п. салалары зерттеу міндеттері, қолданылатын әдістері арқасында, сондай-ақ клиникалық психологияның бірнеше тарауының зерттеу пәні болып табылатын шекаралық патологияның болуымен байланысты бір-бірімен жақындайды. Клиникалық патологияның теориялық және қолданбалы мән-маңызы диагностикалық және сараптамалық жұмысты жетілдіру, емдеу шараларының психологиялық әлеуетін күшейту, аурулардың өзара қарым-қатынастарын зерттеу, емдеу мекемелері қызметкерлерінің жұмысын ұйымдастыру және клиникалардың емдік ортасын оңтайландыру, емдеудің нәтижелігін және оң нәтижелерінің ұзақтығын арттыру, науқастардың ауру барысындағы пайда болған тұлғалық өзгерістерін түзеу мәселелерін шешуде жан-жақты ашылады. Шетелдерде, атап айтқанда, АҚШ-та клиникалық психологияның көлемі «медициналық психология» ұғымының мазмұнына сәйкес келеді.

КОГНИТИВТІК ДИССОНАНС ТЕОРИЯСЫ

– америкалық психолог Л.Фестингер ұсынған (1957) және адамның мінез-құлқына когнитивтік элементтер (сенімдер, пікірлер, құндылықтар, ниеттер және т.б.) жүйесінің ықпалын түсіндіретін батыс әлеуметтік психологиясы тұжырымдамаларының бірі. Когнитивтік диссонанс теориясының бастау қағидасы: диссонанс деген субъектіде бір

объект туралы бір мезгілде қарама-қайшы екі психологиялық «білімдер» (пікірлер, ұғымдар) болатындай жағдаятта пайда болатын жағымсыз ын-таландырушы күй. Диссонанс күйі субъективтік тұрғыдан қолайсыздық болып ұғынылады; одан диссонанстық білімдер элементтерінің бірін өзгерту, не жаңа элемент енгізу арқылы арылуға тырысады. Бертін келе Л.Фестингер диссонансты таңдауды жете ақтамаудың салдары деп анықтады.

Өз қылығын ақтауды күшейтуге тырысып, адам не өз мінез-құлқын өзгертеді, қылық соған байланысты объектіге көзқарасын өзгертеді, не қылықтың өзі және басқалар үшін маңызын кемітеді. 70-жылдары бірқатар зерттеушілер ақпараттық терминдердегі «диссонанстық эффекттерді» қайта қарап, каузальдық жүйелердің функция атқаруының жеке бір жағдайы деп көрсетті. Бүкіл когнитивістік бағдарға тән когнитивтік диссонанс теориясының басты кемшілігі – зерттеулердің субъектіге, оның сана әлеміне шоғырлануы, субъект қамтылған және оның қоршаған болмыспен байланысына негіз болатын заттық іс-әрекетін жете бағаламаушылық.

КОГНИТИВТІК ПСИХОЛОГИЯ – қазіргі психологиядағы таным әрекеттерін зерттейтін жетекші бағыттарының бірі. Әуел баста когнитивтік психологияның басты міндеті – сенсорлық ақпараттың стимулдың рецепторлық бетке түскен сәтінен жауап алынғанға дейінгі өзгерулерін зерттеу болды. К.п. бихевиоризм мен психоанализді интеллектуалистік немесе менталистік позициялардан

сынайтын барлық бағыттарды қамтиды. К.п. – білімдер негізінде адамның қылықтарын түсіндіретін және сол білімдердің үрдістері мен қалыптасу динамикасын зерттейтін психологиядағы зерттеу бағыттарының бірі. Өзі және дүние туралы білімдері жөнінде дамыған танымдық үрдістер мен санаға байланысты адам психологиясының бір бөлімі.

КОГНИТИВТІ ПСИХОЛОГИЯ-ЛЫҚ КЕҢЕС – бұл бағыт 60-жылдары АҚШ-та пайда болды. Ол негізінен бихевиоризмге, танымдық үрдістер мен танымдық дамуды жоққа шығаруға қарсы бағытталды. Когнитивтік психологияның белгілі өкілдеріне Дж.Брунер, Д.Норман, Л.Фестингер, Ф.Хайдер, У.Найсер, П.Лиднсей, Г.Саймон жатады. Қазіргі кезде бұл бағыттың бірнеше нұсқалары қалыптасты. Кеңінен тараған бағыттарының бірі – есептеу нұсқасы. Онда ішкі когнитивтік үлгі мен тану үрдісінің белсенділігінің рөлі ерекше атап өтіледі. Бұл бағыттың шығуы ақпараттық қатынастардың ықпалымен байланысты. Когнитивтік психологияның негізгі зерттеу саласы таным үрдістері – ес, тіл мен сөйлеудің психологиялық негіздері, қабылдау, есептерді шешу, ойлау, зейін, қиял және когнитивтік даму.

КОММУНИКАТИВТІ ҚАБІЛЕТТЕР – басқалармен қатынасында көрінетін адамның қабілеттіліктері. К.қ. адамдарды тыңдау және түсіну, оларға ықпал ету, олармен жақсы байланыстар орнықтыру және іскерлік арақатынастары арқылы көрінеді. Басқа адамдармен қаты-

насында көрініс беретін мінез қасиеттерінің жиынтығы. Коммуникативті интеллект – адамның адамдармен қарым-қатынасында пайда болатын мәселелерді шешуде көрініс беретін ақыл-ой қабілеттерінің жиынтығы.

КОНВЕРГЕНЦИЯ – лат. *convergere* деген сөзі, қаз. *жақындату* деген мағынаны білдіреді. Қашықтықпен заттардың көлемін қабылдауда көздің *конвергенциясы*, яғни екі көздің көрілетін затқа бір көздей болып әрекет етуі қажет болады. Бұл құбылыс жақындағы нәрсені ажыратуда байқалады. Көз тіккен нәрсе неғұрлым жақын тұрса, конвергенцияда сонша күшті болады да, көз ішке бұрыла береді. К. – 1.Көру психологиясында өте жақындағы затты көру үшін оның білігін (осін) екі көздің ішкі бұлшық еттерінің жәрдемімен жақындату кезіндегі екі көздің көру жолының бір нүктеде түйісуі. Орталық жүйке жүйесіне келетін қозу аралық нейрондарда қосылып кетуін конвергенциялық принцип деп атайды; 2.Ойлау психологиясында ойлаудың тәсілдерінің бірі.

КОНТЕНТ-ТАЛДАУ – мәтіннің және т.б. ақпарат иелерінің арнайы сипаттамаларын анықтау және бағалау әдісі. К.-т. барысында зерттеу мақсатына сәйкес мәтіндердегі ақпараттың белгілі бір мағыналық бірліктері мен түрлері шығарылады. Мысалы: бұқаралық ақпараттағы хабарландыру кейіпкерлерінің психологиялық сипаттамалары, өзара әрекеттесу түрлері, хабарландыру жанрлары және т.б. Содан кейін түрлі

мәтіндер жинағындағы немесе басқа да ақпарат құралдарындағы осы бірліктердің кездесу жиілігі мен көлемінің жүйелі өлшемі жүзеге асады. Контраст бойынша ассоциация – Аристотельмен енгізілген ассоциацияның түрі. Ол – санада пайда болған құбылыстың өткен шақта бекітілген байланыстардың негізінде оған қарама-қарсы, контрастілі бейнені жаңғыртуы.

КОНФАБУЛАЦИЯЛАР (лат. *confabulo* – мылжындау) – естің бұзылуы кезінде байқалатын жалған естеліктер. Конфабуляциялардың мазмұны болуы мүмкін не шынында болған оқиғалар болуы мүмкін, олар бейнелі естеліктер түрінде неғұрлым бергі уақытқа көшіріледі немесе аурудың есіндегі ақтандақтарды толықтырғандай болып, қазіргіге астастырылады. Әдетте, конфабуляцияларда аурудың кәсібіне байланысты оқиғалар көрінеді. Кейде конфабуляцияларда патологиялық елестетудің өнімдері (қиялдық К.) көрінуі мүмкін. Конфабуляциялар, әдетте, ойлаудың бұзылуларымен, амнезиялармен қабаттасады және мидың кейбір бөліктері зақымданғанда, психоздар кезінде байқалады.

КОРНИЛОВ КОНСТАНТИН НИКОЛАЕВИЧ (1879-1957) – психология ғ.д.проф. Психологияда реактология бағытының негізін қалаушы. Негізгі еңбектері: «Современная психология и марксизм» (Л., 1925), «Учебник психологии» (5-изд.М.-Л., 1931), «Психология для педучилищ» (М., 1946) т.б.

КОРРЕКЦИЯ – ауытқушылықтарды жойып, қалыпты жағдайға келтіру. Әсер ету әдісі мен мағынасына байланысты әлеуметтік, педагогикалық, медициналық және психологиялық коррекциялар болып бөлінеді. Психологиялық қызмет атқару барысында психодиагностикалық, психо-консультациялық т.б. әрекеттердің ықпалы болмаған жағдайда атқарылатын іс-әрекет бағыттылықтарының негізгісі. К. – арнайы дайындығы бар психологтың атқаратын қызметі.

КОСТЮК ГРИГОРИЙ СИЛОВИЧ (1899-1990) – психология ғ.д. проф., КСРО Психология Ғылым Академиясының академигі, 1946 жылдан Украина психологі, Ғылыми зерттеу институтының директоры. Жалпы және педагогикалық психология мәселелерін зерттеумен айналысқан. Негізгі еңбектері: «Психология» (оқулық, Киев, 1939; 1968); «50-летие Советской психологии» (Киев, 1967); «Вопросы психологии мышления» (Психолог.наука в СССР, том 1, 1959) т.б.

КӨЗ АККОМОДАЦИЯСЫ (көздің жаттығуы) – көз бұршағы дөңестігінің өзгеруі арқылы көздің әр түрлі қашықтықтағы заттарды анық көру қабілеті. Мыс: жақындағы затты көргенде көз бұршағының дөңестігі артады. Аккомодация кезінде бұршақтың алдыңғы дөңестігі 10-нан 6 мм-ге, ал артқы дөңестігі 6-дан 5,5 мм-ге дейін өзгере алатыны есептелген. Көздің қозғалысы – көру анализаторының, ондағы ұзақта, жақында қозғалып немесе жылжып бара

жатқан нәрселерді көріп анықтауда маңызы зор. Көз алты бағытта (2 – қиғаш, 4 – тура) бұлшық еттердің жәрдемімен тура сыртқа (42ä), ішке (45 ä), жоғары (54 ä), төмен (57 ä) қозғалады. Көздің өткірлігі – көру бұрышы бір минутқа тең болған жағдайда, көздің екі нүктені жеке-жеке көру қабілеті. Көздің ең өткір жері сары дақ аймағы. Көз өткірлігін арнайы сандар немесе сөздер жазылған кестені пайдалану арқылы анықтайды.

КӨЗҚАРАС – көз тастау, көз тігу. К. – адамның, әлеуметтік топтың немесе тұтас қоғамның айналада болып жатқан үрдістерге және құбылыстарға қатысын айқындайтын дүниетанымдық категория. К. дүниетанымды құрайтын элементтердің бірі болып табылады және оның қалыптасуы білім мен тәрбие негізінде, өмір бойы үздіксіз үрдіс негізінде жүреді. Көзқарастың қалыптасуы үшін философиялық, ғылыми, діни білімдердің және қоғамдағы үстем идеологияның әсері мол.

КӨЛГІРЛІК – мінездегі былайғы адамдарға ұнамайтын мінез сипаты. К. бір нәрсені біліп тұрып білмегендік, мүләйімсушілік. К. білген нәрсені әдейі білмегенсіп сиқырлануды да білдіретін мінез қатпарларының жасырын сыры деуге де болады. «Көлгірленбе енді деді – Досбол (Ақынжанов)». К. мінез ерекшелігі ретінде сықақ, кекесін, сайқал, мүләйімсу сияқты көріністерді де атай береді. Бұл ерекшеліктер К.-тің сан килы түрлері арқылы адам мінезінде жиі кездесетінін білдірумен бірге адамның даралық психологиясының

аса күрделі болатындығын дәлелдей түседі. «Жапар жәй ғана езу тартты. Күлімсіреген жүзінде күлкіден көлгірлік басым еді, қалжыңмен бүркеп, білдірмей жіберді (Мұстафин)». Ктің тағы бір ерекшелігі кішіпейілсу. Бұл ерекшеліктен адамның білдірмек болған ой-пікірі мен шынайы іс-әрекетін былайғы жұрттан жасырып, көңілінде құпия ұстауды білдіреді. К. адамның жан дүниесінің қилықилы сырлары мен құпиялары ашық-жарқын түрде сыртқа шықпай іште сақталатынын көрсетеді. Бұл орайда К.-тің сиқырлы сырларының мән-жайын терең түсіну оңайға түспейді. Сөйлеушінің сыры іште құпия болып қала береді. К-тегі сықақ пен кекесін сөздердің сыры да сондай. Ондай жайттардың мән-жайын айқын түсіну үшін адамның терең ойы мен сезімталдығын қажет етеді.

КӨНБИСТІК – адамның іс-әрекетінде, тіршілігінде кездесетін әртүрлі қиыншылықтарға төзімділігі мен шыдамдылығын білдіретін мінез бітісі. К. адам мінезінің жотасы болып табылатын ерік-жігер қасиетінің қайсарлығын да білдіретін ерекшелігі болып саналады. К. мінездің сан алуан ерекшеліктерінің сипат-қасиеттерінен де айқын байқалады. Ондай қасиеттер тілімізде тіл алғыш, орындағыш, көнгіш, көнбіс, қиындыққа шыдау, жуасу, мойынсұну, сенгіш сияқты деп атала береді. К. ерекшелік тек мінез сипаттары ғана емес, адам тәнінің де шыдамдылығын білдіретін қасиеттерін де бейнелейді. «Біздің қол ыстық-суықты көп көріп, көнбіс болған ғой (Жарма-

ғамбетов)». К. ерекшелік Абай туындыларында: «Кейде паң, кейде көнгіш орныменен, Кейде елеусіз, кейде ынтық формаменен» деген өлең шумағында анықталады.

Қиыншылық К. шыдау, үйрену жайында С.Мұқанов шығармасында мынадай үзінді бар: «Соңғы бірер жылда ұмытып бара жатқан орыс қаласының тұрмысына мен қайта көндіге бастадым». «Алғашқы күндерде талай нәрсеге көндіге білу керек (Әуезов)». К. ауыспалы мағынада жуасу, мойынсұну сияқты мінездегі өзгеріс ерекшеліктерін білдіреді. «Ақтай мойнын ішіне алып, мөңкіді ... кейіннен көндігіп, шаба жөнелді (Әуезов)». К. мінез көрінісі ретінде келісімге келтіру, мойынсұндыру, сендіру сияқты сипаттарды да білдіреді. «Ол қасындағы жігіттерді еріксіз көндіріп бұлтартпай қойды (Мүсірепов)».

К. мінез ерекшелігі ретінде сыпайылық пен кішіпейілділік сияқты қасиеттерді білдіруі ұнамды сипат деп саналғанымен, оның ұнамсыз жағы да бар. Ол ынжықтық пен К. құлдық, үнемі біреуге бағыныштылықты да білдіруі мүмкін. Мұндай жағдайда адам мінезіндегі ар-намысты оятып, бойындағы ерік-жігерді ояту керек болады.

КӨНІЛ КҮЙ – индивидтің психикалық өмірінде құптарлық немесе құптамайтын эмоциялық фонда жай немесе әлсіз сапада көрінетін біршама ұзақ, орнықты психикалық үрдіс.

1) Көңіл күйдің ахуалдық эмоциядан немесе аффектіден айырмашылығы – ол белгілі бір оқиғалардың ті-

келей салдары емес, адам үшін оның жалпы өмірлік жоспарлары, мүдделері мен күтулерінен туындап жататын, олардың маңызына қатысты алғандағы эмоциялық реакциясы болып табылады. Қалыптасқан көңіл күй, өз кезегінде, болып жатқан оқиғаларға қатысты тікелей эмоциялық реакцияға әсер етіп, осыған орай адамның ойларының қабылдауының және мінез-құлқының бағытын өзгерте алады. Белгілі бір көңіл күйді тудыратын себептердің ұғынылу дәрежесіне байланысты ол бөлінбеген жалпы эмоциялық ая ретінде (көтеріңкі немесе пәс) немесе анық сәйкестендірілген күй (зерігу, мұң, сағыныш, қорқыныш немесе керісінше қызығу, қуаныш, асу, лепіру және т.б.) ретінде өтеді. Өзінің көңіл күйін бақылай алу, оны саналы түрде жөнге келтіре білу әдістерін табу және меңгеру тәрбиенің және өзін-өзі тәрбиелеудің маңызды міндеттері болып табылады. Көңіл күйінің себепсіз ауытқып тұруы, индивидтің үрейшілдік, орныксыздық, эмоциялық секілді қасиеттерімен астасып, патологиялық негіздері болуы мүмкін;

2) адамның мінез-құлқында байқалатын жалпы эмоциялық жағдай. Көңіліне қарап адамдарды: шат, жайдары, жылы жүзді, түсі суық, ызалы және т.б. деп ажыратуға болады. Көтеріңкі көңіл күй адамға қуат беріп, бойын сергітеді, ал уайым-қайғы жабырқатып жібереді. Кейде адамның көңіл күйі жалпы өмірге деген қатынасын сипаттайды. Көңіл күй сыртқы ортадан туындайды. Мыс., адамның қызметі жақсы, ұжымы ынтымақты, отбасы жарасымды болса, көңіл күйі

де көтеріңкі болады. Адамның денсаулық жағдайы, жүйке жүйесіндегі ерекшеліктер де көңілге әсер етеді. Тіршілік үшін маңызды да, мәнді нәрсе көңілге ерекше із қалдырады. Егер көптен айналысып жүрген іс оңға басса, не орындалса, онда кісі шат-шадыман күйге түседі. Керісінше, кісі сәтсіздікке ұшырап, көздеген мақсатына жете алмаса, қиналып мазасызданады.

КӨПЕЕВ МӘШҲҮР-ЖҮСІП (1857-1931).

XX ғасырдың алғашқы ширегінде педагогика, психология саласында өздерінің соны да сындарлы пікірлерімен көрінген қазақ ғұламаларының ішінде М.Ж.Көпеев ерекше орын алады.

Дін оқуынан мейлінше сусындап, кейіннен белгілі фольклоршы-публицист атанған шежіреші ақын М.Ж.Көпеев Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде-ақ әр түрлі тақырыпта бірнеше кітап жазып шығарған. Оның әлі де баспа бетін көрмеген қолжазбалары қаншама! Бұларда тәлім-тәрбие, педагогика, психология мәселелері, атап айтқанда, сезім мүшелері, ми мен жүрек, қиял, ойлау, бала мен үлкендердің қарым-қатынасы, әйелдерге білім беру т.б. қатысты ой-пікірлер көптеп кездеседі.

Мәселен, «Аспан, жер және адам жаратылысы туралы» еңбегінде ол былай дейді: «Дене бір қараңғы үй. Жан сол үйдегі жарық қылып тұрған бір сәуле. Әркімнің жаны бір қалыпта, бір түрде болмайды. Сондай болғаны үшін айтылады: «Арық пен семіздің басы бір ме, жақсы мен жаманның жаны бір ме?»- дейді... Алайда

жан бар, дене бар. Екеуі бірінен-бірі жасырын емес, бірақ жан деген мәселені ешкім көрген емес.

Адамның денесі өзіне де, басқаға да көріністе тұр. Жан өзі көрінбейді, бірақ белгісі көрінеді, жанның барлығы сонынан танылады. Барлық белгісі – адамда бір нәрсені ойына салып ойлау бар, сезу бар. Ойланып сезген нәрсесін орындап, орнына келтіру бар. Жылынады, тынығады, бір нәрсені жақсы көреді, бір нәрсені жек көреді. Міне, осындайлар – жанның барлық белгісі... Денедегі жанға серік болуға жарайтұғын нәрсе – қан».

М.-Ж.Көпеев айналадағы дүниені танып білу үшін көз бен құлақтың зор маңыз алатынына тоқталады. Көз мимен жалғасып жатады. Ол миға сыртқы дүниедегі әртүрлі нәрселерден ақпарат әкелуші дәнекер рөлін атқарады. Танымның келесі бір түрі адамның бір көрген нәрсесін қайта жаңғырту қабілеті. Көпеевтің тілімен айтсақ, бұл сырттан келген нәрсенің бәрін жазып отыратын хатшы іспеттес аппарат. Танымның үшінші түрі – аппараттың дұрыс-бұрыстығын тексеріп, бақылаушы мидың әрекеті. Мұның төртінші түрі – кісінің көрген-білгеніне қоса көрмегенін де тануға жәрдем беретін ішкі танымның, яғни қиялдың мазмұнымен үйлесіп келеді.

Қиял неғұрлым ұшқыр да, аумақты болса – таным соғұрлым тереңдей түспек. Қиялда елестетудің де мәні зор. ...*Адам танымы бес бастаудан нәр алатын асау өзен іспеттес. Оның бірі – көру, екіншісі – есту, үшіншісі – түйсіну, төртіншісі – иіс сезу, бесіншісі – дәм...* Сезім органдарына тек тап-таза бейнелер ғана келіп түс-

пейді, сонымен бірге бұған ескі-құсқысы аралас, тіпті лас нәрселер де келеді. Ойлау оларды сұрыптай отыра жарамдыларын ғана қабылдап, жарамсызын шығарып тастайды... Тіл – ой маржаны, ойсыз тіл жоқ... Арман – сөздің қаймағы, нәр тұзы. Қиял – өмірдің гүлі, әдеміліктің мәйегі. Қиялсыз адам – дәрменсіз. Қиял мен арман үміт пен тілек ақылды дамытып, дүниетанымды кеңейтіп, ойды тебіrentіп толқытады.

Осындай қиял ғана мінез-құлықты түзетіп, кісіні адамгершілікке, имандылыққа тәрбиелейді... Егер біреу бақытсыздыққа душар болса, екіншісі оған көңіл айтып, қайғысын бөліседі. Ал қуаныш пен шаттыққа кенелген кісі дәл қайғыға ортақтасқандай болмайды. Өзгенің қайғы-қасіретіне шын мәнісінде ортақтаса білу үшін тәрбие барысында біртіндеп қалыптасқан адамгершілік қажет... Ғұлама ақын ерік-жігер туралы айта келіп, еркі күшті адам алдына қойған мақсаты жолында ештеңеден қайтпай, талабынан бас тартпай, үміт үзбей, ұсақ-түйекпен айналыспай, жоқшылыққа мойымай әрекет етеді. Жігерлі жан тыныш өмір сүре алмайды, оның тыныс-тіршілігі ылғи да талас-тартыс пен күреске толы, өйткені кісінің бар арманы мақсатқа жету жолына бағытталады. Көп жағдайда оның мақсат мүддесі, талап-тілегі өзгелердің қалауымен үш есе бермейді, оның алдына кесе-көлденең тұрып, қалаған жолына кедергі келтіреді.

Мәшһүр-Жүсіптің пікірінше, бейғамдық та әр түрлі. Бейғамдықтың бір түрі – айналада болып жатқан нәрселерге мүлде көңіл аудармай, одан

тиісті сабақ алмай, қалай болса солай бейғам отыру. Бейғамдықтың келесі түрі – кісінің бір іске ұқыпты-құнтты болып, өзгелеріне мақұрым қарауы. Бейғамдықтың бірінші түрінен үміт жоқ, ал екіншісін аз да болса ақыл-ойды дамыту, ес пен адамгершілікті тәрбиелеу арқылы түзеуге болады. Ақын сондай-ақ қызбалық секілді сезімнің табиғатын, оның бірнеше түрлері болатындығын, ішкі сезімі күшті адам тез әсерленгіш, ұрда-жық келетіндігін, мұндай кісінің кейде бақытсыздыққа да душар болатындығын ескертеді.

КӨПШІЛДІК – мінездегі адамгершілік қасиетті құрмет тұтып, қоғамшыл, қауымшыл істерді жүзеге асыруды ойластыратын сипат. К. – көп халық, жұртшылық, бұқарашылдықты қолдай отырып әр алуан іс-әрекетті орындауға ұмтылу. «Болмашы кекшіл, болсайшы көпшіл, Жан аямай кәсіп қыл» деп ақыл айтады дана Абай. Күнделікті тіршілікте халықпен қауымдасып атқаратын істің нәтижелі әрі тез орнымен орындалып отыруды ұйымдастырушымен іске басшылық жасайтын кісінің ұйымдастырушылық қабілетімен байланысты болып отыратындығын тәжірибе шындығы дәлелдейді. Отбасымен ағайын-туыс, жекжатымен ой бөлісіп ақылдасып атқаратын игі істердің бәрі К. мінез қасиеті.

Әлеуметтік өмірдің өзі К. халықтың, бұқараның мақсат-мүддесін ойлап, игілікті істерді жүзеге асырып отыратын жеке тұлғалар мен ұжымдардың істерінің нәтижелері де сол адамдардың жағымды мінез-құлқын білдіретін қасиеттер. К. мінездегі

көрініс беретін сипаттың бірі адамның өз елі мен халқының тұрмыс жағдайын, дәстүрлі салт-санасын өркендетуге күшін жұмсап, әлеуметке қызмет көрсетуі. Сөйтіп, халқы мен ұлтының, елдігі мен бірлігінің атақданқын көтеруге күш жұмсауы.

К. – адамның іс-әрекетінде қоғамшылдық танытып, жоспарланған істі жүзеге асыруда ел-жұртты, халықты ұйымдастыра білу қабілеті. К. – адамды халық пен әлеумет үнемі құрмет тұтып, оның ісі мен әрекетін қолдайтын болған. Бала жас кезінен көпшіл болса, ол өскен соң елге тұтқа болатын азамат болып өседі деп үміт артқан. Отбасы мен үй ішінде К. болу бақытты тіршілік етуінің ұйытқысы деп саналады. Көпшіл адамды елі де, халқы да ардақтайды. Бұл жағдайды халқымыз «Көппен көтерген жүк жеңіл» деген мәтелмен түйіндеп түсіндірген.

КӨРНЕКІ-ӘРЕКЕТТІК ОЙЛАУ – тәжірибелік мәселелерді заттар көмегімен, көпшілік бақылауында шешу үрдісі мен әдістерінің жиынтығы ретінде ойлаудың түрі. К.-ә.о. – мәселені шешу жағдаятын шынайы түрлендіретін, бақыланатын қозғалыстық әрекет арқылы іске асатын ойлау түрі. Көрнекі – бейнелік ойлау – шынайы практикалық әрекеттер жасамай-ақ, бейнелік мәселелерді көпшілік бақылауында шешу үрдісі мен әдістерінің жиынтығы ретінде ойлаудың түрі. К.-ә.о. – жағдаят тек бейне жоспарында ғана түрленетін ойлау түрі.

КӨРУ ТҮЙСІКТЕРІ – көру түйсіктеріне түсті және жарықты біл-

діретін түйсіктер жатады. Біздің түйсінетін түстеріміз хроматикалық және ахроматикалық деп екіге бөлінеді. Хроматикалық түстерге кемпірқосақтың түстері жатады: қызыл, сары, жасыл, көк, қара көк, күлгін. Бұл түстердің арасында хроматикалық түстердің көптеген белгілері кездеседі. Ахроматикалық түстерге ақ, қара және олардың арасында орналасқан барлық қоңыр түстер жатады. Көру түйсігінің органы көз болып табылады.

Ол негізінен көз алмасынан және одан шығатын көру жүйкесінен тұрады. Көз алмасы үш түрлі қабаттан тұрады: сыртқы, тамырлы, торлы. Сыртқы қабаты – белокты, алдыңғы бөлігі ашық шығыңқы аясына өтеді. Сыртқы қабаттан кейін тамырлықабат орналасқан, оның алдыңғы бөлігі түсті қабат деп аталады. Түсті қабаттың түсіне қарай біз көзімізді көк, қара, қоңыр және т.б. деп атаймыз. Түсті қабаттың ортасында – қарашық орналасады, ол арқылы көздің ішіне жарық өтеді. Қарашық кеңейіп және тарылып отырады, ол жарықтың күшіне байланысты. Үшінші қабаты – торлы қабат көз алмасының бүкіл бөлігінің жоғары жағын алып жатыр. Қарашық пен түсті қабаттан кейін екі жақты іспектеу келген анық дене – хрусталик орналасқан, онда жарық сәулелері жинақталады, сынады және оның нәтижесінде торда бейнелеу пайда болады. Қастың бұлшық еттерінің арқасында хрусталик бірде ерекше тегіс болады да, бірде іспектеу келеді. Көретін зат қашықтаған сайын хрусталик түгелге дерлік тегіс болады, ал зат жақын-

даған сайын хрусталик шар тәріздес түрде болады. Көз алмасының барлық іші хрусталик пен торлы қабаттың арасы ерекше ашық сұйық затпен толтырылған, оны әйнек тәріздес дене деп атайды. Түс және жарық түйсіктерін алу үшін тордың атқаратын мәні орасан зор. Торда көру жүйкесінің тармақтары орналасқан.

Бұл тармақтар ерекше жүйке жасушаларының таяқшалар және шақшалармен аяқталады. Адам көзінің торында 130 миллионға тарта таяқша мен 7 миллион шамасында шақша кездеседі. Шақшалар әлсіз сезімтал келеді, шақшалардың көмегімен тек ғана күндізгі ашық жарықта көре алады. Бірақ олар сәуле торында бірыңғай орналаспаған. Шақшалар сәуле торының ортасында орналасады да шеттеген сайын оның саны азая түседі.

Ал таяқшалар сәуле торының шеттерінде болады да ортасына жақындаған сайын тіптен азаяды. Шақшалардың көмегімен хроматикалық түстерді түйсіну іске асады. Сондықтан да шақшаларды күндізгі түстерді көру құралы деп атайды. Таяқшалар, керісінше, жарыққа ерекше сезімтал келеді, олардың көмегімен біз түнде, қараңғыда және жалпы әлсіз жарықта көре аламыз. Таяқшалар – қараңғыда көру құралы болып есептеледі. Таяқшалар ахроматикалық түстерді ажыратуға бейімделген болса, шақшалар неше түрлі хроматикалық түстерді ажыратуға бейімделгендігін аңғару қиын емес. Қараңғы түскенде біз түстерді ажырата алмаймыз. Бұл заңдылық бойынша түстерді ажырата алмайтын адамдардың көз-

дерінде шақшалар әрекет етпейді. Олар тек таяқшалар арқылы көреді. Ондай адамдар ымырт түскенде тауық сияқты ештеңе көрмейді, не өте нашар көреді. Мұны «тауық соқырлығы» дейді. Мәселен, күндіз ғана көретін тауық, кесіртке, жылан, кептер сияқты жануарлардың көзінде таяқшалар болмайды да, түнде ғана көретін байғыз, үкі, жарқанат, кірпі сияқтылардың көздерінде шақшалар болмайды. Әрине, басқа түйсінулер сияқты көру түйсінуінде де кемшіліктер кездеседі. Сонымен қатар көздің ауруы және оның кейбір физиологиялық кемшіліктері қалыпты көру үрдісіне әсер етеді.

Мәселен, кейбір адамдар заттардың түстерін ажырата алмайды, көбіне олар қызыл түс пен жасыл түсті көрмейді. Міне, көзінде осындай кемшілігі бар адамдарды дальтониктер деп атайды. Бұл типтегі адамдар қызыл түс пен жасыл түсті сары түс деп қабылдайды. Сонымен қатар көру түйсігінің кемшіліктеріне кейбір адамдар жақыннан жақсы көреді де, алыстан көрмейді, ал енді біреулері жақыннан нашар көреді де, алыстан жақсы көреді. Жақыннан көрушілікке де арнаулы көзілдіріктерді пайдалану қажет. «Түстерге соқырлық» хроматикалық түстерді түйсіне және ажырата алмаудан аңғарылады. Кейбір адамдарда толықтай хроматикалық түстерге соқырлық кездеседі. Барлық түстерді ахроматикалық қоңыр түс ретінде түйсінеді. Статистикалық мәліметтер бойынша, түстерге соқырлық ер адамдардың 4 пайызында және әйелдердің 0,5 пайызында кездеседі. Соқырлық қызыл және жасыл түстерге жиі кездеседі.

Ал күлгін түстерге соқырлық сирек болады. Түстерге соқырлықтың себебі шақшалар жұмыс істемейді, істесе де жеткіліксіз істейді. Жарыққа, түстерге соқырлық, әртүрлі жануарлардың көру органдарын арнаулы зерттеулер дәлелдегендей, шақшалар мен таяқшалар құралының жеткіліксіз жұмыс істеуіне байланысты. Алыстағы және жақындағы заттарды көздің торына дұрыс бейнелендіру үшін көздің хрусталигі бірде томпайып, бірде жалпайып отыруы керек. Зат жақындаған сайын ол томпая түседі, зат алыстаған сайын ол жалпая түседі. Көздің мұндай әрекетін аккомодация (латын сөзі, қазақша «көз үйрету» мағынасында) деп атайды. Екі көз бір көздей болып бірлесіп әрекет етеді, заттың суретін көздің сары дағына түсіру үшін олар көрінетін заттарға қарай бұрылады, мұны конвергенция (латын сөзі, қазақша «жақындату» мағынасында) дейді. Бір көзбен көруді – монокулярлық көру, екі көзбен көруді бинокулярлық көру дейді. Бүкіл сырттан келетін ақпараттың 90% көру түйсіктері арқылы қабылданады, тек қана 9% есту түйсіктері арқылы қабылданатын болса, қалған 1% басқа түйсіктері арқылы іске асатындығын психологтар дәлелдеген болатын.

Кейбір мәліметтерге қарағанда, адамның көзі жарты миллионнан астам түстердің реңін ажырата біледі. Біздің тілімізде барлығы 300-ге тарта түстердің аттары кездеседі. Олардың көмегімен қоршаған дүниеден бояудың барлық байлығын беру мүмкін емес. Сезім органдарының, оның ішінде көру, есту түйсіктерінің адамның

өмірінде атқаратын рөлі орасан зор. Мәселен, көру, есту түйсіктерінен туғаннан айырылған адамдарда өмір барысында ол түйсіктердің қызметін сипай сезу, тактильдік, діріл түйсіктері атқаратындығын көзі көрмейтін, құлағы естімейтін адамдардың өмірінен нақты мысалдар келтіру арқылы көзімізді жеткізуге болады. Бір кезде есімі әлемге танымал болған, дарынды дефектолог-ғалым, психология ғылымдарының кандидаты, ерекше тағдырдың иесі, Ольга Скороходова балалық шағында көз бен құлақтан айырылды, бірақ орта және жоғары білім алды. Бірнеше ғылыми-психологиялық және әдеби еңбектердің авторы, көру және есту органдарынан толық айырылуына қарамастан, бұл еңбектер әлемдік ғалымдардың арасында ерекше қызығушылық туғызды. Оның негізгі еңбектеріне: «Мен қалай қоршаған дүниені қабылдаймын» (1947); «Мен қалай қоршаған ортаны қабылдаймын және елестетемін» (1954,1956); «Мен қалай қоршаған ортаны қабылдаймын, елестетемін және түсінемін» (1972).

Ол XVIII халықаралық психологтардың конгресінде (Москва, 1966 ж.) сөйлеген сөзінде былай деген еді: «Көру және есту органынан айырылған адам қолымен мүсінді ұстап көре алады, осыдан өзі қанағаттанғандық сезімге бөлінеді. Мен бұрын да қолдың көмегімен ерте кездің жиһазын, киімдерін, өткір бұрыштармен аяқталатын терезелерін, фигуралар мен әртүрлі макеттерді сезіп қабылдау туралы жазған болатынмын. Осының бәрі көзі көрмейтін, құлағы

естімейтін адамға эстетикалық тұрғыдан қабылдауға мүмкіндік береді. Біз жердің, шөптердің, гүлдердің хош иісін, теңіздің немесе өзеннің иісін, егер олар жақын болса, түйсінеміз. Музыканы тыңдау үшін ойнап отырған адамның музыкалық аспабына қолымды қойғанда, пырылдап ұйықтап жатқан мысықтың мойнына саусақтарымды салсам, мен одан ләззат аламын». Сол сияқты ол найзағайдың қалай күшті күркіреген дыбысын, теңізде шомылу кезінде толқындарды вибрация (діріл) арқылы қалай түйсінетіндігін, одан қандай ләззат алатындығы туралы тебірене айтқан болатын. Сол сияқты Ольга Скороходова түсті ажырату, кеңістіктегі суреттерді, жануарлар туралы түсініктерді қалай елестететіндігі, оның таңғажайып сыры туралы тебірене жазды.

КӨРІПКЕЛДІК – адам мінезіндегі сезімталдық пен пайымдағыш қасиетті білдіретін сипат. К. білгірсініп, көрегендік көрсету, болжағыштықты білдіретін адамның даралық ерекшелігі. К. қасиетті бір орайда кекесінді түрде сипаттап білгірсу, көргенсу, болжағышсыну деп те анықтайды. К-ке берілген мұндай анықтаманың мән-жайы сәуегейлік деп түсіндіріп, К-ті сықақ етіп сынап айтқанды білдіреді. «Келіп қалған көңілге бұл бір сезім, Келген сөзді бүгерлік жоқ мінезім; Гибрат айтар сәуегей болма-сақ та, Құрбы-құрдас оқы да ойла өзің» (Аманжолов).

К. алдағы болар істі, оқиғаны «осылай болады екен» деп болжамдап ашуды білдіреді. К. – қасиет адамның өмір тәжірибесіне, білім деңгейі мен

пайымшылдығына байланысты болып отыратын сәуегейлік қасиет. «Сендер әнеүкүні Балқыбекке трактор жүрмейді деп те сәуегейлік қылғансындар, деді Смайыл» (Әуезов). К. бір жағынан адамның сезім күйіне байланысты түрлі сенімдер тудырады да, К. адамның әулиелік, білгіштік қасиеті бар екеніне сенім артады. Екінші жақтан К. шынайы адам бойындағы қасиет, ол болашақта не болатынын да болжап айтып, шындықты өзі барып көріп келгендей екен деген түсінікте боламыз. Мұның бәрі біздердің сенімімізді білдіретін жайттар. Адам нағыз көріпкел бола алмайды. Алайда оның өмір тәжірибесі оны білгір, әрі ақылды әрекет деп бағалауға біздерді сондай сенім мен сезімге икемдейді.

КӨСЕМСІНУ – өзін үлкен санап, былайғыларға ақыл-кеңес айтушы, білгішсініп, әрбір істің мән-жайы туралы өзгеге мәлімет беруші адам мінезіндегі ерекшеліктерді сықақ түрінде анықтау. К. көпшілікке басшылық көрсетіп, өзінің ақылы мен «даналығын» көрсетуге ұмтылуы. Әдетте мұндай мінез ерекшеліктері К-ген адамды халықтың күлкі-мазағына айналдырып, оны келекелейтін болады. «Жол енді құдалардан басталсын деп, сөйледі көсемсініп Ұрқия әжей (Байзақов)».

К. көпшілік арасында жөн-жосық пен салт-сананы білгенсіп, даурыға сөйлеп, менмендігін, өркөкіректігін көрсететін, жағымсыз қылықтарымен көзге түсетін адамды да осылай деп бағалайды. К. адам өзін көпті көрген, өмір тәжірибесімен ысылған пайымшыл да ақылгөй адам етіп көрсет-

кісі келеді. Ондай адамдар халық арасында данышпан, кеменгер болуды көздеп қилы-қилы әрекеттер жасағанымен, атақ-құрметке іліге алмайды. Өйткені олардың мінезінің жасандылығы мен ақыл-ойының саяздығын былайғы ел бірден байқайды. Ондай мінездегі жағымсыз қылықты Жамбыл өзінің бір туындысында былай деп мінейді: «Құр кепкеннен пайда жоқ, сөйлеген сөздің данасын» – дейді. К. сынай-мінеудің өзге де түрлері данасыну (өзін ақылды данышпан санау), дандайсу деген, өзін жоғары ұстау, асып-тасу дейтін синонимдер арқылы да кекесінді түрде айтылады.

К. ұғымына қарама-қарсы түсінік даналық. К. – кеменгерлікті, ақылгөйлікті, данышпандықты білдіретін адам мінезіндегі қасиетті игі сипаттар. «Абайдың өз заманында жұрттан асқан даналығы, бүгінгі бізге қадірлілігі оның халықты сүюшілігінде (Ақынжанов)». Адам мінез-құлық сипаттарының кез келген түрі мен ерекшеліктерінің қарама-қарсы түсініктерінің болуы табиғи нәрсе.

КӨШПЕНДІЛЕР ПСИХОЛОГИЯСЫ – көшпелі халықтардың элеуметтік-психологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы. К.п. алдымен көшпелі халықтың экстенсивті мал шаруашылығымен айналысуына байланысты табиғатпен етенелік жағдайымен ерекшеленеді. Адамдар ұжымы мен оларды асырайтын ландашфт арасында тығыз байланыс болады, адамды қоршаған табиғат олардың күнделікті өмірінің бір элементі ретінде көрініс береді. Қазақ жерінің

қатаң континенттік шырайы (жазының ыстықтығы, қысының суықтығы) өзін мекендеген халыққа мейірбандық сыйлаған. Табиғаттың қаталдығын өз көзімен көріп, басынан кешіріп жүрген адам өзгеге мұндай қаталдықты тілей қоймайды. Көшпелілер сұлу табиғат аясында малын айдап, бір орыннан екінші орынға жылжып отырды. Сол жолда айбынды таулар, айдынды көлдер, құрақты өзендер, көз жетпес жазықтар бірінен соң бірі алмасып өтіп жатты. Халықты аясына алып әлдилеген сұлу табиғат оның көкірегіне әсем ән мен тәтті күйді ұялатпай қоймайды. Сондықтан көшпелі халықтар өнершіл келеді және олардың фольклоры бай болады. Табиғатпен үнемі етене байланыста болу, төл өсіру, хайуанаттармен жақындық адамды мейірімділікке баулиды. Қоғамдық дүниетанымның түзілуіне халықтың рухани өмірінде болып жататын процестер тікелей әсер етіп отырады. Халық ауыз әдебиетінде үлгі ретінде сомдалған идеалдар – батырдың мәрттігі мен аңқаулығы, отаншылдықтың жоғары тұруы, ар мен намысты қастерлеу, әлсізді жәбірлемеу, сұлудың тәкаппарлығы, жетімнің ақылдылығы, тазшаның тапқырлығы, қисынды сөзге тоқтау ұстанымдарының жиналып келіп, көшпенділер ұстанатын құндылықтарды айқындайтын нышандар болып табылады. Көшпенділер үшін ар тазалығы – ең қастерлі, қымбат бағаланатын, жоғары ұсталатын мұраттың бірі. Сертте тұру, арды асқақтату, сөзге тоқтау көшпелілердің қоғамдық қатынастарындағы айқындаушы категория деңгейіне дейін көтерілген.

КРЕАТИВТІЛІК – тұлғаның айрықша идеяларды шығару, ойлаудың дәстүрлі схемаларынан кете алу, проблемалық жағдаяттарды шеше алу қабілеті К. интеллектуалдық қабілеттердің ішінде ерекше тип ретінде бөлініп шықты. Гуманистік психологияның көрнекті өкілдерінің бірі Абрахам Маслоу К. пен өзін-өзі танытудың арақатынасын зерттеуде креативтілік тұлғаның жетістігін емес, ол тұлғаның өзін сипаттайды деген. Бұл пікірден жетістіктер өзін-өзі танытатын тұлғаға қатысты екінші ретті болып табылатыны көрінеді. Өзін-өзі танытатын тұлғаға тән батылдық, еркіндік, спонтандылық, тұтастылық, өзін-өзі қабылдау, айқын ақыл-ой, сана сияқты мінездік қасиеттер К.-тің генерализациясына әкеледі. Генерализацияланған К. дегеніміз – тұлға өмір сүретін барлық аумақтарда көрініс табатын, тұлғаның креативтік бағдарлары мен креативтік өзіндік қызмет етуі. А.Маслоу К-ті тек творчестволық қасиет емес, ал нағыз адамгершіліктік қасиет деп атаған.

КРОСС-МӘДЕНИЕТТІК ЭТНОПСИХОЛОГИЯ – әртүрлі этностар мен ұлттардың рухани өмірін бір-бірімен салыстыру арқылы адамдардың психологиялық және әлеуметтік мәдени ерекшеліктерін зерттейтін этнопсихологияның бір бағыты. Мұның көрнекті өкілдерінің бірі, америка этнографы Мид Маргарет (1901-1978). Ол көптеген этнологиялық материалдарды талдай, табиғи және әлеуметтік факторлардың ара қатынасын салыстыра келіп, түрлі этнос-

тардың тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасу жолын, әсіресе баланың әлеуметтенуін (социализация) зерттеу арқылы ұлттық мінез ерекшеліктерін көрсетті. Оның «Мәдениет эволюциясындағы сабақтастық» (1964) атты еңбегінде мәдениет факторының, адамның психологиялық ерекшеліктеріне елеулі әсер ететіндігі айтылған.

КҮДІКШІЛДІК – адамның қандай да болсын бір іске, оқиғаға, сенімсіздікпен қарап шүбәлануы. Әр нәрсеге шек қойып күдіктене қарап, қауіп-қатер жоқ па екен деп күмәндануы. «Нанасың не айтса да амалың жоқ, Түсінде бір кәдік жоқ «алдар» деген Абай. К. іс-әрекет пен адамның сөйлеген сөзінің шындығы мен жалғандығына ой жүгіртіп сезіктенуін, шүбәлануын да білдіреді. «Петр Қожақтың «жаңа хабарына» сеніңкіремеді, «шын айта ма, жоқ па» деген күдікті кескінде тоқталып қарады» (Ә.Нұрпейісов). К. адам болар істің, айтылған сөздің, түрлі хабарлардың шындығы мен ақиқатын көзімен көріп, қолымен ұстамайынша сенімсіздік білдіріп күмәндана береді. «Уайым, қайғы, мұң, күдік, Мәңгі кетті көңілден» (Қ.Аманжолов). Ғылыми зерттеу істерімен белгілі мәселенің дұрыс шешімін тауып шындыққа айналуы адам бойындағы күдікті сергітіп, ісін онан әрі жалғастыра беруінде сенімін, бойындағы күш-қуатын арттырады, оптимистік көзқарасын нығайтады. Орынсыз сезіктеніп К. болу адамның мінез-құлқындағы сенімсіздігін білдіретін ұнамсыз қылық, әрі еркі мен жігерсіздігін білдіретін жағымсыз сипат.

КҮЙ – жалпылама түрінде күй кез келген жүйе, оның ортаның координаттық объектілеріне қатысты жағдайын бейнелейтін сипаттама. Адамның күйін сырттай топшылауға болады. Тіршіліктің белгілі бір сәтіндегі организмнің жайлылық пен жайсыздықтың, қолайлылықпен немесе қолайсыздықтың адам санасында тіркелуі. Адамның күйі қоршаған орта мен жағдаятқа бейімделудің реттеушілік функциясы болып табылады.

КҮЙГЕЛЕКТІК – адамның көңіл күйінің ерекшелігін білдіретін шамдану, ашулану, қызуқандылық. К. – адамның жан дүниесіндегі сезімді, эмоцияны білдіріп, оның сыртқа шығуынан байқалатын жайт. Бойын ашуыза кернеген адам қызарып, бозарады. Танауы желбіреп, сөйлеген сөзі үзік-үзік болып естіледі. Шамданып ашушандығын сыртқа шығарады. К-тің айқын көрінісі стрестік жағдай. Бұл күйіп-пісушілік. Қиын жағдайға душар болғанда асып-тасып абырайды. Нендей әрекет жасап, қиынқыстау жайттан шығудың айла-тәсілін шарқ ұрып іздестіреді. Басқа төнген қауіп пен апаттан құтылудың жолын іздеп «жанын шүберекке түйгендей» күй кешеді.

Мұндай жағдай әуе кеңістігінде ұшып жүрген ғарышкерлердің, ұшқыштардың, Терістік Мұз мұхитымен Антарктикадағы зерттеушілер өмірінде жиі кездеседі. Қиын-қыстау жағдайларға душар болған адамның көз алдында апатқа ұшырап өлім қаупі тұрса да, ол өз бойындағы күш-қуатын, ерік-жігерін, білімі мен тәжі-

рибесін жинақтап, катерлі жағдайда жеңуге жұмылдырады. Психологияда К.(стрестік) жағдайды жеңіп, қиыншылыққа төзіп, онан әр қилы айла-амалдар жасап, қалыпты күйге түсу дистресс деп аталады. К. сезім күйіне берілгіш адам денсаулығын да бұзып, жүйкелік ауруға жиі ұшырап, ақыл-есінде қалыпты жағдайдан ауытқушылық пайда болады. Төзімділік пен тапқырлық, әрбір істің құпия түйінін шеше білуге дағдылану адамды К. пен дағдарысты жайттардан арыла білудің тиімді амал-тәсілі болып табылады.

КҮЙІНУ – адамның бойын қайғы-қасірет жаулап алып уайымдауы. Ызаланып, назаланады. Ауыр қайғыны бастан кешіруде оның бойын ауыр сезім билеп, қайғы-қасірет кешеді. «Есей өзінің би білмегенін үлкен кеміс көріп күйінді (Ә.Нұрпейісов)». «Күйініш күйдіргендей жердің жүзін, қиналып тоқтата алмай әркім өзін, Ілініп қаралы күн қара тулар, Өкетті бойды билеп ауыр сезім (Халық өлеңі)». К. адамның ақыл-ойын сезім билеп қайғы-қасіретті басынан кешіруде стрестік күйге ұшырайды. Бұл орайда адам күйіп-пісіп, іс-әрекетінде ретсіз қимыл-қозғалыстар жасап, жан дүниесінде зорлану, қиналу сияқты жағдайларға ұшырайды. Ақылды сезім билеп, қайғырушылық пен өкініштілік күйлерді басынан кешіреді. Уайым-қайғыға беріліп, адам бойын үмітсіздік билейді. Адам мұндай ауыр жағдайды жеңу үшін бойындағы күш-қуатын, ерік-жігерін шыңдап ауыр жағдайдан сергудің жолын іздестіруі қажет. Табандылық

пен ұстамдылық көрсетіп, өзінің сезімімен еркін билеуге барынша машықтануы пайдалы болмақ.

КҮНШІЛДІК – мінездегі көре алмаушылықты білдіретін жағымсыз қылық. Халық даналығы күншілдіктің жағымсыздығын әр алуан мақал-мәтелдермен бейнелеп берген. «Озбыр олжа үшін өледі, күншіл күндеумен өледі», «Күншілдің күні қараң» (Мақал). К. адамның өзгелердің істеген ісі мен тіршілігінде қол жеткен табыстары мен атқарған ісінің нәтижелі болуына қызғаныштық білдіріп, оларды жақтырмай, сыртынан өтірік-өсек әңгімелер таратуды өзіне медет санайды. Өзгелердің іс-нәтижелерін әртүрлі саққа жүгіртіп ішкі күйініш сезімін білдіруі. Әрбір мақтан біреуден асамын деген, күншілдікті білдіреді. «Менің мұнда тұрғанымды көрсе, Дәулет күншілдікпен жарылып кетер ме еді, қайтер еді? – дейді езу тартып Жармағамбетов» (Абай).

К. көре алмаушылық қызғанышты білдірумен қатар, адамның күйінішін де білдіретін жағымсыз мінез ерекшелігі. К. адамды сайқымазақ етіп, оның іштарлығын мінейтін мәтел «Ішің күйсе тұз жала» дейтін нақыл сөз бар. Бұл нақыл әртүрлі жақта айтыла береді. «Біздер мықты болғанда, Достарымыз сүйінсін, Даңқымызға жер жарған, Көре алмаған күйінсін» (С.Мәуленов). К. жағымсыз қулық ретінде маңындағы адамдар мен қоныс-көршілерге де шарпуын тигізіп, жағымсыз көршіден аулақ болуын ойлайды. К. адам мінезінің жағымсыз қылығы болғандықтан кімді

болса да абырой-атаққа жеткізбейді. К. адамды ашу-ызаға, қатыгездік пен мейірімсіздікке жетелейтін жексұрын қылық. Адам К.болудан арылып, өзінің бойында ізгі қасиеттерді қалыптастырғанда ғана былайғы жұртқа ұнайтын болуға ұмтылғаны абзал.

КІНӘМШІЛДІК – мінездегі өзге адамды айыптап, оның қателігін көргіштік, сөйтіп оны айыпты деп санау, өз ойындағысы болмаған соң жазғыру. К. – өзімсінген адамға тағылатын кінәрат. К. адамның бір жағынан жағымсыз, ұнамсыз қылығын білдіретін мінез ерекшелігі болса, екінші тараптан алғанда, өзімсінген адамның бойындағы мінез-құлықтарын міней отырып сынаудың көрінісі болып саналады. Өзге жұрттың, басқа адамның тіршілігі мен мінезінің кемкетігін байқап көргіш, пайымдап білгіштігін білдіреді де, оны кінәлайды. К. адам мінезіндегі көңіл күйінен туындайтын орынсыз тілек пен өкпелі ойды да білдіреді.

К. өз мінезінің кем-кетігіне жете мән бермей, өзгелерге орынсыз тілек қояды. Мұндай ретте К. оның наздануымен де төркіндес болып жатады. Өзін ақылды, іскер санап, өзгелерді кінәраттау өзімшілдік пен өркөкіректікті көрсететін ұнамсыз қылық. Әдетте адам өзгелерді айыптап, оларды кінәлау үшін ең алдымен өзінің кім екеніне де сын көзімен ой жүгіртіп қарағаны әдептілік пен адамгершіліктің өнегелі жайттары білдіреді. Осы орайда ұлы Абай: «Соқтықпалы соқпақты жерде өстім, Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қой-

ма» дейді. Орынсыз К. адамның ақыл-ойының өресіздігін білдіреді. Халық даналығы: «Көрпеңе қарай көсіл» деген ұлағатты кеңес айтады.

КІСӘПРЛІК – мінездегі жағымсыз, жексұрын қылық. К. бірнеше мағынада қолданылады: 1. К. қалтаға түсіп, ұрлық жасаушы адам. 2. Қиынқыстау жағдайда шыдамдылық пен төзімділік көрсетіп, ауыр халден құтыла білу. 3. Адамдармен қарым-қатынас жасауда өзінің ойындағы мақсатына жету үшін қандай да кедергі-тосқауыл кездесетін болса да ондай жағдайдан босанудың амал-айласын тауып, онан құтылып кете алатын қабілеттілігі. К.-тің тағы бір ерекшелігі – мақсатты ісін жүзеге асыру үшін түрлі айлакерлік жасап, қару-құрал қолданып, адамдардың өмірін жоюға дейін барады. Мінездегі К. істеген ісі мен қимыл-әрекетіндегі қылмысын, ұрлық-қорлығын мойындамай қасарысып қарсылық көрсетуден танбайтын жексұрын қылық.

КІШІЛІК – мінездегі кішіпейілділік, қайырымдылық сипаттарымен ерекшеленетін ұнамды қасиет. К. адамның ибалығын, әдептілігін де білдіретін жағымды сипат. «Жаманның көңілі көкте, жерде басы, алыс қой аңғарарға екі арасы. Жаксының өзі кішік, ойы биік, бірдей ме екеуінің мәртебесі (Жамбыл)». «Досмағұл кішіпейіл, мейірімді, сабырлы кісі еді (Көбеев)». «Кішіпейілділік бәрімізге ұнайды (Иманжанов)». Ауыспалы түрде К. біреудің айтқанын тындап, оның ақыл-кеңесін өмір

тәжірибесінде, іс-әрекетінде қолдана білуі. Қ. адам қасиетіндегі мінездің ұнамды сипат-ерекшеліктерін білдіретін белгісі ретінде кімнің болса да сыйлап, құрмет тұтуына лайықты адам деп саналады.

Қ. адамның тұлғалық қасиеті мен кісілік бейнесін орынсыз кішірейту немесе адамның өз басын шамадан тыс кемітіп кішіреюі ұнамсыз қасиет деп саналады. Қ. кішірею мағынасында жасару, жақсаруды да білдіреді. «Бұл түрінде ол он бес жас кішірейіп қалған сияқты (Ә.Әбішев)».

Қазақ халқында: «Ағайынның кішісі болсаң, күшігі бол» дейтін мәтел бар. Мәтел топ ішіндегі, отбасы мен мен жора-жолдас арасындағы жасы үлкендерді сыйлап құрмет көрсетуге тәрбиелеп, кішілерге қамқорлық жасап, өнеге, тәрбие көрсетудің, кішіпейілділік пен қамқорлық мінезге баулудың үлгісі болып табылады.

ҚАБЫЛДАУ – ақиқат дүниедегі заттар мен құбылыстардың сезім мүшелеріне тікелей әсер етіп, тұтастай заттық түрде бейнеленуі. Қабылданатын заттардың қасиеттері мен бейнелері кеңістікте шоғырланады. Қ-дағы бұл үрдіс объективация деп аталады. Қ. нәтижесінде пайда болатын бейне бірден бірнеше анализаторлардың өзара әрекеттесіп, үйлесімді жұмыс атқаруының нәтижесі. Осы анализаторлардың қайсысы белсенді жұмыс атқарып, ақпараттық мәліметті көп берсе, соған байланысты Қ. түрлері де ажыратылады (көру, есту, тері, қозғалыс т.б.). Қ-дың түйсіктерден едәуір дамығандығын көрсететін тағы бір ерекшелігі, қабылдаудың негізінде адам санасының затқа, құбылысқа, үрдіске жатқызатын өзара байланысты түйсіктердің жиынтығы ретінде бейне қалыптасады.

Түйсіну мен қабылдаудың ұқсастығы – екеуінің де пайда болуы үшін дүниедегі заттар мен құбылыстардың адамның сыртқы сезім мүшелеріне тікелей әсер етіп отыруы. Қ-ға түйсіктермен қатар, ой элементтері де, елестер мен ұғымдар да енеді. Қабыл-

дау кезінде заттар мен құбылыстардың қалай болғанын, олардың қасиеттерінің қандай екендігін түсініп, ұғымымызды кеңейтіп отырамыз. Анық және жақсы қабылданған заттар ғана түсінікті болады. Адам дүниедегі заттарды қабылдай отырып, оларды сипаттайды, бірімен-бірін салыстырады, арасындағы ұқсастығы мен айырмашылығын, жалпы қасиеттерін ажыратып отырады.

Қ. басқа да психикалық функциялар сияқты, дүниедегі объективті заттардың адамның санасында субъективтік бейнеленуі. Адам қабылдауының мазмұны түгелімен сыртқы дүниедегі заттар мен құбылыстардың мәнін бейнелейді. Қ. үрдісінде адамның өткендегі тәжірибесі ерекше орын алады. Бұл ерекшелікті апперцепция деп атайды (*Апперцепцияны қараңыз*). Жалпы, адамның қабылдауы эволюциялық жолмен дамып, қоғамдық тәжірибе әсерінен жетіліп, күрделеніп, кеңейіп, мазмұны жағынан кеңейіп жатады. Қ-дың құрылымдылығы – қабылдаудың тұтастылығымен тығыз байланысты ерекшелігі.

Біз белгілі бір объекттің жеке элементтерін емес, тұтас құрылым ретінде қабылдаймыз. Мыс., музыканы қабылдағанда, біз оны жеке ноталар бойынша емес, тұтас әуен ретінде қабылдап, қайта жаңғырта аламыз. Қ-дың тұрақтылығы немесе константтылығы деп сыртқы жағдайдың өзгеруіне қарамастан, заттардың мөлшері, формасы, түсі және т.б. қасиеттерінің салыстырмалы бір қалыпты болып қабылдануын айтады. Мыс., ақ қағаз қараңғы бөлмеде қара болып көрінсе де, біз оны

ақ түсті ретінде қабылдаймыз. Қ-дың тұтастылығы – бұл объекттің кейбір қабылданатын элементтерінің жиынтығын сенсорлық түрде және ойша тұтас бейне күйіне толықтыру. Қабылдауда заттар мен құбылыстардың түсі, дыбысы, дәмі, иісі, формасы, т.б. қасиеттері тұтас күйінде бейнеленеді. Мыс., алманы қабылдауды алайық. Мұнда біздің анализаторларымызға оның қызыл түсі, хош иісі, тәтті дәмі т.б. осындай қасиеттері бір мезгілде әсер етеді де, миымызда тұтас зат бейнесі пайда болады. Қ. кейбір жеке қасиеттерден, жеке бөліктерден тұрғанымен, біз оларды бүтіндей, тұтастай бейнелейміз.

Қ-дың нәтижесінде қалыптасатын тұтас бейне түйсіну түрінде алынатын заттың жеке қасиеттері мен сапалары жөніндегі білімдерді жалпылау негізінде құрылады. Қ. үрдісінде адамның өткендегі тәжірибесі ерекше маңызды. Егер бала өмір бойы поезды көрмей өссе, оны бірден жақсы тани алмайды. Адамның сыртқы дүниенің заттары мен құбылыстарын қабылдауы селқос үңілу емес, белсенді қабылдау. Белсенді қабылдау ғана дүниені тереңірек тануға мүмкіндік тудырады.

Қ. – ми қабығының күрделі анализдік және синтездік қызметінің нәтижесі. Қабылдаудың физиологиялық негізінде бірнеше тітіркендіргіштердің жиынтығы мен олардың қарым-қатынасында пайда болатын уақытша байланыстар жатады. Мұны И.П. Павлов *қатынас рефлексі* деп атаған. Мәселен, көру анализаторларында осындай қатынас рефлексінің жасалуы (яғни тітіркендіргіштердің

бір-бірімен байланысы) заттың түрі, түсі, мөлшеріне қарамай-ақ оның тұлғасын тануға мүмкіндік береді. Қ. – түйсіктегідей бір анализатордың ғана қызметі емес, бірнеше анализаторлардың бірлесіп қызмет істеуінің нәтижесі. Мәселен, киноны көру екі анализатордың (көру, есту) өзара байланысып жұмыс істеуінен болады. Қ-дың мағыналығы, бұл негізгі айырмашылығын жақсы көрсетеді. Объектілердің мазмұнын түсінбейінше, белгілі тұжырымдар мен сөз арқылы аталмайынша, ол толық қабылданбайды. Қ-да объекттің аты сөзбен берілсе, қандай нәрсе болса да оңай және тез қабылданады. Мәселен, өзіміз түсінбейтін тілде сөйлеген сөздерді мүлде ұқпайтын болсақ, азын-аулақ хабарымыз бар тілді шала-шарпы қабылдаймыз. Адам ана тіліндегі сөздерге жақсы, толық түсінетіндіктен ғана оларды толық қабылдайды.

Заттар мен құбылыстардың мағынасын түсінудің қарапайым түрі – *тану*. Нәрсені танымайынша, оны аңғарып, қабылдау қиын. Тану жалпылай және даралап тану болып екіге бөлінеді. Жалпылай тану дегеніміз талғаусыз қалай болса, солай тану. Жалпылай тануда адам нәрселердің өздеріне тән қасиеттерін біле бермейді. Объектілерді даралап тану арқылы ғана оларды анық, толық қабылдауға мүмкіндік туады. Мәселен, көпшілік арасынан таныс адамды бірден танудан, көп киімнің ішінен өз пальтонды бірден тану оңай.

Қ-дың таңдамалылығы, толып жатқан объектілердің ішінен біреуін іріктеуіміз (оның қасиетін, сапасын) қабылдаудың таңдамалылығы делі-

неді. Мәселен, кітап оқығанда ондағы бірер сөз қате жазылған болса да байқамай оқып кете береміз. Егер кітапта «университет» деген сөз «университет» деп қате жазылса да біз мұны «университет» деп дұрыс оқимыз. Кітап оқығанда оның мазмұнына ерекше көңіл бөлінетіндіктен, мұндай қателер көзге түспей қалады. Ал жеке сөздерге, жеке әріптерге шұқшия көз салған жағдайда (мәселен, корректорлар) мәтіннің мазмұны ұғылмай, күңгірт қалып қоятын кездері болады. Қ-да зейін аударып, талғаудың зор маңызы бар. Мұндай жағдайда объекттің назар аударылған белгілерін, қасиеттерін, керек жақтарын ғана қабылдаймыз. Біздің назар аударатынымыздың ішіндегі ең бастылары, қазірде істеп жатқан әрекетімізге қажет қызықтыратын, қажетімізге жарайтын нәрселер болып табылады. Қ-дың таңдамалылығы әр түрлі объективтік (объектілердің ерекшеліктеріне – күші, қозғалысы, қарым-қатынасы т.б.) және субъективтік (адамның қабылданатын затқа қызығуы, оны қажетсінуі, сол кездегі психикалық көңіл күйі т.б.) себептерге де байланысты болып келеді. Мұғалім бірнеше оқушыдан үй тапсырмасын сұраған кезде оған бір баланың жауабы ерекше ұнайды.

Бұған ол аса зейін қояды. Сонда мұғалімнің объектісі сол бала болады да, қалғандарының жауабы жөнді еленбейді. Қ-да ерекше айқын көрініп тұрған нәрсе (жоғарыдағы мысалда баланың сабақты жақсы айтуы) фигура делінеді де, қалғандары (осы сұраққа жөндеп жауап бере алмаған оқушылар) соның фоны болады. Сөй-

тіп, аса зейін қойған зат әр кезде фигура болады да, оның айналасындағы қоршау фон болып есептелінеді.

ҚАБЫЛДАУДАҒЫ ТИПТІК АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР.

Адамдардың барлығы біркелкі қабылдай бермейді. Мұнда типтік өзгешеліктер де болады. Кейбір адамдар қабылдау кезінде зат пен оның жеке тұрқына, сырт көрінісіне көңіл аударуға бейім болады да, олар көргенін баяндауды ғана мақсат етеді. Енді біреулер сол заттың мән-мағынасына көз жібереді, қабылдағанын жан-жақты түсіндіріп беруді қажетсінеді. Осы айтылғанға орай бірінші топтағы адамдарды қабылдаудың баяндаушы типіне, ал екіншілерін түсіндіруші типке жатқызуға болады. Қ. саласында адамдар объективтік және субъективтік типтер болып та бөлінеді. Бірінші типтің өкілдері заттар мен құбылыстарды дәл, айқын, ешбір қоспасыз, сол қалпында қабылдайды, өз жанынан еш нәрсе қоспайды. Ал субъективтік типтегі адамдардың қабылдауында долбарлау, қиялдап жаңа бейнелер қосу жағы басым келеді. Мұндайда қабылданатын заттан гөрі адамның сезім күйлері (үміт, үрей, елжіреу, алдану т.б.) ерекше әсер ететін болады. Субъективтік типті кейде қабылдаудың эмоциялық типі деп те атайды. Қ. – синтездік (сыртқы дүние заттары мен құбылыстарын үнемі тұтастай қабылдап, бірақ оның ұсақ-түйегіне жөнді мән бермейтіндер), анализдік (мұндайлар керісінше заттардың ұсақ-түйектеріне ерекше көңіл бөліп, оны тұтастай қабылдауға шорқақ келетін типтер де кездеседі. Халық осылардың біріншісін «Көр-

мес түйені де көрмес» десе, екіншісін «Түймедейді түйедей» ететіндер дейді. Қ.-дың өмірге өте икемді типі – анализдік-синтездік тип. Қ. саласындағы типтік ерекшеліктер бұл айтылғандармен ғана шектелмейді. Сондай-ақ бұлардың қай-қайсысы да тұрақты, өзгермейтіні қасиет емес. Тұрмыс, дағды-әдет, іс-әрекеттің мақсаты мен мазмұны, адамның жас және дара ерекшеліктері т.б. белгілі жағдайларда қабылдау саласындағы типтік ерекшеліктерді өзгеріске түсіріп отырады. Уақытты дұрыс қабылдау да балаларға қиын. Бөбектер күн мен түнді, жылдың төрт маусымын бір сыдырғы ажыратқанымен, бүгін мен ертеңді, кешегі мен бірсүгінді бір-бірімен шатастырып отырады. Олардың ұзақ мерзімді, келер шақ пен өткен шақты қабылдауы да өте мардымсыз. Мектеп жасына дейінгі балалардың қабылдауы олар, іс қимыл әрекетіне байланысты және эмоциялық бояуларға бейім болып келеді.

Мәселен, олардың қозғалмалы, бояулы заттарға тез зер салғыш келетіні, қанық бояулы нәрселерге ерекше құмартағыны да осыдан. Төменгі сыныптарда оқитын балалардың қабылдауында мына төмендегідей ерекшеліктер болады. Олар әлде де болса құбылыстарды тұтас зат күйінде жөндеп қабылдай алмайды. Бала заттың көлденеңнен кезіккен жеке қасиеттері мен белгілерін ғана көреді, заттарды талдай қабылдау жағы да жеткіліксіз дәрежеде болады. Мәселен, ол заттың өзіне ұнағанын, олардың көзге бірден көрінетін сыртқы белгілерін қабылдауға ұмтылады. Мұндай қабылдауда белсен-

ділік жағы аз болады. Егер объектіні қабылдау қиынға соқса, бала оған қынжылмайды, екіншісіне ауысады, қабылдаған затының жеке бөліктерін тізбектей алғанмен, бірақ онда жүйе болмайды. Мәселен, оқушы көбелектің құрылысын айтқан кезде: «Көбелектің қанаты ақ. Қанатында дөңгелек қара нүкте бар. Көбелектің мұрты, көзі, құйрықшасы болады» деп жай тізбектейді де, оның негізгі ерекшеліктерін (түрі, түсі т.б.) айтуды естен шығарады. Кейде бала нәрсенің жеке жақтарын қабылдайды да, оның тұтас зат екенін ескермей қалады.

ҚАБИЛЕТ (қабілеттілік, алғырлық, алғырттылық, мүмкіндік). Қ. деп әр адамның белгілі бір іс-әрекет түріне икемділігін айтады немесе қабілет дегеніміз – мақсатқа бағдарланған, тәлім-тәрбие жұмысына байланысты адамның бір іс-әрекетке ұйымдасқан түрде бейімделуі және оны нәтижелі етіп атқаруы. Қ. адамның білімді, ептілікті, дарынды біршама жеңіл меңгеруіне және қандай да бір іс-әрекетпен ойдағыдай айналысуына көмектеседі. Қабілеттілік әрбір адамда түрліше сипатта болады. Адамның белгілі бір іс-әрекет түріне қабілетті болуы екі түрлі көрсеткіш арқылы анықталады: 1) іс-әрекетті тез өзгерту; 2) іс-әрекетті орындау нәтижесінің сапасы. Егер адам өзге адамдармен салыстарғанда, *біріншіден*, бастаған істі қалайда болмасын тез және табысты меңгеріп, сол әрекетке лайық дағдыны оңай игеретін болса, *екіншіден*, белгілі бір деңгейде жетістіктерге жетсе, оны қабілетті адам дейді.

Әрбір адамның іс-әрекетті орындау тәсілі сол адамдардың психикалық таным үрдістерінің даму ерекшеліктеріне, жүйке жүйесі талдағыштарының жұмысына, сезім мүшелерінің сыртқы тітіркендіргіштерге әсерленіп, қабылдау жылдамдығына және адамның даралық қасиетіне байланысты. Қ. адамдағы жеке-дара өзіндік ерекшелік, яғни бір адамның екінші адамнан айырмашылығын көрсететін психологиялық сипат, адамның белгілі бір іс-әрекет түріне бейімділігі. Қ. – адамның даралық психологиялық ерекшелігі. Қ. екі түрі бар: 1) адамның екі-үш түрлі іс-әрекетті атқаруға бейімділігі, өмір сүруі мен тіршілік етуге деген икемі және әрекетшіл көрінісі – *жалпы қабілет* деп аталады; 2) белгілі бір істі үздік орындаудан, оған деген ықылас-ынтадан, дағды мен икемділіктен және даралық ерекшеліктерінен көрініс беретін – *арнаулы қабілет те* болады.

Адамның істеген ісі мен әрекетін бақылап көрмей тұрып, оны сол іске қабілетті не қабілетсіз деп кесіп айтуға болмайды. Мыс., сурет өнерінің әліппесімен әлі танысып үлгірмеген баланы өнердің бұл түріне қабілетті не қабілетсіз деу әлі ертерек. Тек ұйымдастырылған іс-әрекет негізінде ғана оның қаншалықты бейімді екендігін білуге болады. Адамның қабілеті тұқым қуалау факторына және өмір тәжірибесі мен тәлім-тәрбие істерінің нәтижесінің үнемі дамып жетілуіне байланысты. Қ-ті сақтаудағы сәтсіздіктер – өз тарапынан жұмысқа деген қабілеттілігін сақтаймын деген әрекеттеріне қарамастан, адамның жұмысқа деген қабілеттігін

жоғалтуы, жұмысының нәтижелігінің және сапалылығының төмендеуі.

ҚАБИЛЕТТІЛІК ТУРАЛЫ ТЕОРИЯЛАР

– психология ғылымында қабілеттілік жайлы әртүрлі теориялар қалыптасты. Кеңінен тараған теориялардың бірі – қабілеттіліктердің тұқым арқылы берілетіндігі, адамның туа біткен психикалық ерекшелігі туралы теория. Идеалистік философияның атасы Платон қабілеттіліктер туа біткен қасиеттер деп тұжырымдады. Ал XVII ғасырда Декарттың еңбектерінде туа біткен идеялар туралы ілім ретінде қарастырылады. Ғылыми психология қабілеттіліктердің туа біткендігін жоққа шығарады. 1875 жылы ағылшын антропологі әрі психологі Ф.Гальтон «Таланттың тұқым қуалауы, оның заңдары және салдары» атты кітабын жариялады.

Ол еңбегінде тарихқа белгілі адамдардың туыстық байланыстарын зерттей келіп, дарындылық тұқым арқылы берілетіндігін дәлелдемек болды. Бірақ Гальтонның тұжырымдарында ғылыми негіз болмады. Гальтонның материалдары бойынша бірден-бір жасауға болатын қорытынды белгілі, бай және білімді адамдардың отбастары интеллектуалдық еңбекпен айналысу үшін қажетті сапаларды дамытуға қолайлы ортаны қалыптастыратындығы туралы айтқан ойларын атауға болады. Гальтонның зерттеуі бойынша атақты композитор Бахтардың отбасында, мысалы, музыкалық, талант алғаш рет 1550 жылы аңғарылды және бес ұрпақтан кейін ұлы композитор И.С.Бахта талант ерекше аңғарыл-

ды. Бахтардың отбасынан 60-қа тарта музыкант шықты, оның ішінде 20-сы ұлы музыкант болды.

Осыдан жалпы қорытындылар жасайтын болсақ, көп жағдайда ұлы адамдардың тұқымдарын зерттеу биологиялық тұқым қуалауды емес, әлеуметтік жағдайлардың қабілеттіліктерді дамытуға қолайлы әсер ететіндігін аңғаруға болады. Сонымен қатар Бахтардың отбасының үлгісі музыкалық нышандардың тұқым арқылы берілетіндігі туралы негіздің орын алатындығын ескерген жөн. Оларда бір ұрпақтан екінші ұрпаққа есту анализаторларының құрылымы мен іске асуының белгілі ерекшеліктері тұқым арқылы берілуі мүмкін. Френология ғылымының пайда болуы Франц Иосиф Галль (1758-1828) есімімен тығыз байланысты.

Адамның немесе жануарлардың психологиялық ерекшеліктері бас сүйектің сыртқы бітімімен байланыстылығы туралы ілім. Оның ілімінің негізіне бүкіл адамзаттың қабілеттіліктері «ақыл» мен «жүректің» барлық сапалары бас мидың жартышарларында өзінің арнаулы орталықтары орналасқан. Бұл сапалардың даму дәрежесі мидың сәйкесті бөліктерінің көлеміне тікелей байланысты деп түсіндіреді. Бас мида орналасқан орталықтардың әрқайсысында адамның белгілі бір қабілеті шоғырланған. Осы қабілеттілік күшті дамыған жағдайда мидың тиісті орталығы да өте дамыған болады. Осының өзі бас сүйектің бітімінде көрінеді-міс. Бұған негізделген арнаулы өлшемдер арқылы френологиялық карта жасалады. Онда музыкаға, поэзияға, сурет салуға «қабі-

леттіліктердің дөңестерін», «атақ-құмарлық, сарандық, ерлік және т.б. қасиеттердің» дөңестерін бейнелеуге болады деп тұжырымдайды. XIX ғасырда френология психо-диагностика әдісі ретінде барынша кеңінен қолданылды.

Алайда, бас сүйекке жасалған көптеген зерттеулер оның ми қабатының нысандарын әсте де қайталамайтындығын, сондықтан бас сүйектің орталықтары мен дөңестеріне қарап адамның ақыл-ой қабілеттілігін, мінез ерекшеліктерін анықтауға әрекеттенудің негізсіз және ғылымға мүлде қарсы болатындығын көрсетті. Қабілеттілік тұқым қуалау арқылы беріледі деген теорияға қарама-қарсы қабілеттілік өмірге келгеннен кейін қоршаған орта мен тәрбиеге байланыстылығы туралы теорияны атауға болады. Бұл теорияны алғаш рет XVIII ғ. ғылымда Гельвеций тұжырымдаған болатын. Ол қабілеттілікті қалыптастыруда тәрбиенің рөлін ерекше бағалады.

Жаңа кезеңде америка ғалымы У.Эшби қабілеттіліктер және тіпті дарындылық өмірде қалыптасқан қасиеттерге байланысты екендігін ерекше атады. Ол мың рет сәтсіздікке ұшырап, мың бірінші рет жаңалық ашқан адам қабілетті де осыны шешпей тастап кеткен адам – қабілетсіз дейді. Психологтардың зерттеулері мен байқаулары қабілеттің биологиялық алғышарттары болатындығын жоққа шығармайды. Психолог-ғалымдар мидың, жүйке саласының құрылымында туғаннан, тұқым арқылы берілетін кейбір ерекшеліктер (нышандар) қабілеттіліктердің дамуына қолайлы жағдайлар жасайтындығын

және ерекше рөл атқаратындығын дәлелдеді.

ҚАДАҒАЛАУ ЛОКУСЫ – тұлғаның өз өміріндегі мәнді оқиғалардың себебін өз қылықтары мен мінез-құлық ерекшеліктеріне балау дәрежесі. Кеңестік психологтар тұлғаның әртүрлі тіршілік саласындағы интерналдылық қасиетін анықтау мақсатымен, бастапқы Дж.Роттердің қадағалау локусы әдістемесін қайта құрастырған. Авторлардың пікірінше, субъективтік қадағалау деңгейі – тұлғааралық қатынастарды қалыптастыруға бағытталған, отбасы, өндірістік және т.б. салалардағы шиеленісті жағдаяттарды шешу тәсілдерін реттейтін, тұлғаның жалпыланған сипаттамасы. Бұл әдістеме тұлғаның өзін-өзі танытуынан болып жатқан оқиғаларға оның белсенді де саналы қатынасы арқылы анықтауға мүмкіндік береді. Мұнда оқиғалардың негізгі себептері тұлғаның өз іс-әрекетінің, мінез-құлқы мен қылықтарының нәтижелеріне баланады. Осылайша, тұлғаның интерналдылық деп аталатын тенденциясы оның өзін-өзі танытуына қолайлы жағдайлар тудырып, оның жетілген жауапкершілікті және дербес ұстанымын көрсетеді.

ҚАДЫРҒАЛИ ҚОСЫНҰЛЫ ЖАЛАЙЫР (1555-1607). Ол «Жамият-Тауарих» («Шежірелер жинағы») дейтін еңбектің авторы. Ол қазақ тілінде 1997 жылы «Қазақстан» баспасында жарияланды (көлемі 127 бет). Еңбекте ортағасырлық этностардың (қазақ, орыс, түркі) сана сезімі, дүниеге көзқарасы, болмыс бітімі, тү-

сінік талғамы, ой өрісі, әдет -ғұрпы мен психологиясы мақал-мәтел, нақыл сөз түрінде көрініс береді.

Олардың кейбірі: Үй іші иесіне тартады... Патшаның патшасы халықтың арқасында... Әр істе сақтық керек... Жақсы ат ашта да шабар, тоқта да шабады. Атағы шыққан өлмейді, есте қалмаған өледі... Өз жүрегін тазарта білген бүкіл елді ұры-қарыдан қорғай біледі... Істі дер кезінде орында, кешіккен іс оңбайды... Тозаққа жетектеп кіргізетін – тек қана нағандық... т.б.

Осынау түйіндердің психологиялық астарларын ашу, оны тәлім-тәрбие жұмысында тиісінше пайдаланудың қажеттігі дау тудырмайды.

ҚАЖЕТТІЛІК (қажеттік, қажет, керектік, мұқтаждық, әсіресе, табиғи қажеттер) – өмір сүрудің, тіршілік етудің арқауы. Өз тіршілігіне керекті нәрсеге ағзаның түрліше қажеттілігі болады. Мұқтаждық – адамға, барлық тірі ағзаға тән. Адамның іс-әрекеті де қажетін қанағаттандыруға бағытталады. Ағзаның мұқтаждығы өзіне әсер еткен нәрсеге артықша елендеу, тітіркену күйінде көрінеді. Елендеп тітіркенген ағза сол бағытта іс-әрекет жасап, қажеттілігін қанағаттандыруы мүмкін. Ағзаның мұқтаждығын қанағаттандыратын қылығы – іштен туылған – шартсыз болады. Ағза дамып күрделенген сайын, қажеті көбейе түседі.

Адамның қажеттенуі көп қырлы, жоғары сапалы, бай болады, ол – тіршілік жағдайының заңдарына бағынады. Адамның бір қажеттілігін қанағаттандырып, оның орнына басқа қажеттіліктің пайда болуы оның

өмір сүруіне, әрекет етуіне өте керекті шарт болып табылады. Егер адам өзінің мұқтаждықтарын қанағаттандырумен ғана тынатын болса, онда өмір сүрудің, тіршілік етудің айрықша орын алуы мүмкін болмас еді. Сыртқы ортамен байланыс жасауда адамның өмір сүруі үшін ең алдымен ерекше маңыз алған материалдық тілектер (тамақ, баспана, киім, іс-әрекет құралдары т.б.) болады. Негізгі материалдық қажеттері біртіндеп дами келе, қажеттердің жаңа тобын – рухани қажеттерді (білім, шығармашылық өнер т.с.с.) туғызады. Рухани қажеттердің дамуы – материалдық қажеттіліктерінің қанағаттандырылуына да байланысты болады. Негізінен адамның қажеттіліктері саналы әрекетінің нәтижесінде біртіндеп қанағаттандырылып, өтеліп отырады. Қ-тің өтелу, өтелмеуі адам психологиясына, оның күйініш-сүйінішіне әсер етеді. Қ-терді өтеу арқылы адам тиісті құралдарды іздестіріп, солардың көмегімен түрлі теориялық, практикалық сипаттағы мәселелерді шешуге мүмкіндік алады. Өйткені қажеттіліктер – адамның шығармашылық қызметін тудыратын негізгі себептердің бірі болып табылады, яғни, ол заттарды өз қажетіне байланысты өзгертуге, қайтадан жасауға әрекет етеді.

Сондықтан, адамдардың қажеттері – іс-әрекетінің негізгі мотивтері, яғни оның психологиясының қайнар көзі, бастамасы болып табылады. Қ. – әсіресе табиғи қажеттері өмір сүрудің, тіршілік етудің арқауы. Егер, табиғи қажеттілік өтелмесе, өмір сүру үшін тиісті жағдайлар болмаса, адам да, жануарлар да тіршілік

ете алмайды. Қ.-тердің (материалдық, рухани, әлеуметтік, шығармашылық т.б.) қанағаттанбауынан адам көп қиыншылық көреді, өйткені бұл оның сана-сезімінің өсуіне кедергі келтіреді.

ҚАЖУ – 1) организмнің дене және ақыл-ой жүктемелері ұзақ уақыт әсер еткенде қалыптасатын және жұмыс қабілетінің төмендеуімен сипатталатын күйі. Организмнің қарекеті қамтамасыз ететін психофизиологиялық жүйелері жұмысының үйлесімсізденуінен білінеді. Бұл қан айналысының, тыныстаудың, терморегуляцияның және т.б. теңдес емес өзгерулерінен, ал ой еңбегінен қажығанда зейіннің босаңсуынан, ойлау процестерінің баяулауынан, жадтың (қайта жаңғыртудың) қателесулерінен көрінеді. Субъективтік тұрғыда Қ. жұмыстың қиындығы және жалғастырылуы мүмкін еместігіне күйіну ретіндегі шаршау секілді сезіледі. Алайда шаршау қажуға тән организмдегі өзгерістерге әр кезде сай бола бермейді, ол түрткі-себептің жеткіліксіздігінен, жұмысқа деген ынтаның жойылуынан және т.б. туындауы мүмкін. Және, керісінше, объективтік тұрғыдан қажыған адам жұмысқа берілуі себепті шаршағанын сезбеуі мүмкін. Ересек адам Қ. пайда болған кезде организмнің компенсаторлық мүмкіндіктерін пайдалану есебінен біраз уақыт бойына жұмысты жалғастыра беруі ықтимал. Бірақ бұл орайда атқарылатын жұмыстың, әдетте, сандық және сапалық көрсеткіштері бұған қарсы арнайы шүйілмесе төмендейді. Басқа жағдайлар бірдей болғанда

Қ. жұмыстың ұзақтығына және қарқындылығына тәуелді. Мектепке дейінгі балаларда қажудың алғашқы нысандары ғана білінеді: оның алғашқы белгілері пайда болғанда бала атқарып жатқан қарекетін тоқтатады.

Қажуға себепші жағдайлар: жұмыстың бірсарынды, іш пыстырарлықтай, қызғылықсыз болуы; жұмыстың қолайсыз жағдайда атқарылуы (шуыл, жарықтың жетіспеуі); қозғалыс белсенділігінің болмауы, бұлшық еттердің статистикалық ширығуы (тапжылмай отырып жұмыс істеу). Қажудың білінуі бала организмнің күйіне де байланысты. Ол ауырып тұрғаннан кейін, созылық интоксикация кезінде және т.б. тез басталады.

Мектеп оқушысының қажы бастағанының нышандары: қозғалақтап тынышсыздану, зейіннің босаңсуы, шамшылдық, жұмыстың дәлдігі мен жылдамдығының кемуі, реакция шапшаңдығының азаюы, материалдың нашар игерілуі, бас ауруы. Қажудың тез басталуының алдын алу амалдары жұмыстың көлемін бала организмнің физиологиялық мүмкіндіктеріне, психикалық процестердің даму деңгейіне сәйкестендіру, сондай-ақ жұмысты орындау үшін қолайлы жағдай жасау болып табылады.

Оқушылардың ақыл-ой күшін әртүрлі дәрежеде жұмылдыруды талап ететіндей сабақтарды кездестіріп отыру маңызды:

- жұмысқа қабілеттіліктің уақытша төмендеуі;

- Қ. мінез-құлықта (жұмыстың өнбеуі), физиологиялық жағдайда (естің, зияттың, зейіннің сезгіштіктің бұзылуы);

- эмоциялық – мотивациялық деңгейдің бұзылуында кездеседі.

Қ. түрлері: физикалық Қ., ақыл-ойдың қажуы, өткір Қ. және тұрақты Қ. болып бөлінеді.

ҚАЗАҚСТАН ПСИХОЛОГТАР ҚОҒАМЫ. 1958 ж. Қазақ ССР Оқу Министрлігі жанынан ұйымдастырылған ғылыми қоғамдық ұйым. Оның негізгі мақсаты – психологияның әр

ҚАЗАҚСТАНДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕРДІҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Хронология	Кезең мазмұны (зерттеу пәні)	Маңызды нәтижелер
VI-XIV ғғ.	Көне түркілердің адамның ішкі әлемі жайлы түсінігі және оның рухани мәдениеттің түрлі материалдарында көрініс табуы	Көне түркі жазба ескерткіштерінде көрініс тапқан көшпенділердің психикалық өмірі жайлы алғашқы эмпирикалық білімдер. Жан мен тән мәселесі. әл-Фарабидің ішкі және сыртқы жан қуаттары жайлы ілімі. Шығыс халықтарының (араб, түркітілдес) психологиялық терминологияны жасаудағы алғашқы әрекеттері.
XV ғ. XIX ғ. ортасы	Қазақ психологиялық ойының пайда болуы	Алғашқы ерте феодалды типтегі қазақ мемлекеттік бірлестігінің пайда болуымен (XV ғ.); өзбек, қырғыз, түркмен, қарақалпақ халықтарынан бөлек өзіндік қазақ әдебиеті мен мәдениеті қалыптаса бастады. Бұл жайт көшпенділердің төлтума ой-пікірлерінің қалыптасуы мен дамуына өзіндік ізін қалдырды. Қазақ жыраулары мен дала ғалымдарының (М.Х.Дулати, Ө.Тілеуқабылұлы, Қ.Жалаири) ақыл, ерік-жігер, сезім, мінез т.б. жөнінде айтқан ақыл-кеңестері, қазақ фольклорындағы адамның жан дүниесі жайлы түсініктердің реалистік сипаты.
XIX ғ. екінші жартысы	Қазақ психологиясының жалпығылыми алғы-шарттарының қалыптасуы.	Қазақ тілінде психологиялық ұғымдар жүйесін құру, тұлғаның этнопсихологиялық ерекшеліктері туралы ілімдердің пайда бола бастауы психологияның жеке салаларына алғаш көрініс берді (педагогикалық, этникалық, қоғамдық, музыкалық және т.б.).
XX ғ. 20-30 жж.	Қазақстанда Кеңес психологиясының қалыптасуы	Жаңа мектептер жүйесінің өріс алуы, мәдениет мекемелерінің ғылыми орталықтарының ашылуы, ересектердің сауатсыздығын жою. Білім берудің жаңа жүйесі т.б. қазақстандық кеңес педагогикалық психологиясының негізінің қалануына септігін тигізді. Қазақ және орыс ғалымдарының Струминский, Нечаев т.б. психология саласындағы еңбектері ғылымның жекелеген салалары іргесінің қалануына септігін тигізді. Елдегі ғылымның қалыптасуында Сталиннің жеке басына табынудың зардаптары (Қазақ қайраткерлерінің репрессияға ұшырауы) бола тұрса да, осынау еңбектердің қазақстандық психологияның ұлттық негіздерінің, оның терминологиялық аппаратының жасалуына септігін тигізді.
XX ғ. 1945-1990 ж.	Қазақстан Ұлы Отан соғысынан кейінгі Кеңестік психологияның өріс алуы.	Психология кафедралары мен күндізгі-сырттай аспирантураның ашылуы, Қазақстанда психологиялық диссертациялардың қорғалуы (1953-1987), Ұлттық оқу-құралдары мен өзге де ғылыми еңбектердің жарық көруі, ҚазҰУ-да психологтардың даярлануы, (1947-1953) КСРО психологтар Қоғамы Қазақстандық бөлімінің ашылуы, (1958-1990) ғылыми-теориялық конференциялардың, семинарлар мен симпозиумдардың өткізілуі, XX ғ. 70 ж. – 2010 психологиядан терминологиялық сөздіктердің жарық көруі, жекелеген ғалымдардың докторлық диссертациялар қорғай бастауы, психологияның жекелеген салаларының бой көтеруі (әлеуметтік, спорт, медициналық және т.б.).

1990-1991 жж. бастап қазіргі уақытқа дейін.	Посткеңестік Қазақстандағы психологиялық ғылым.	Бұл кезеңде Қазақстан тәуелсіз, егемен мемлекет ретінде өзінің дербес даму жолына түсті. Мұндағы басты ерекшелік ел экономикасының нарықтық қатынастарға өтуі болды. КСРО тарағаннан кейін марксизм идеясы өмір сахнасынан кете бастады. Бұл фактор республикадағы психология ғылымының жаңа бағытта дамуына басты түрткі болды. Этно-психологиялық зерттеулер өрістей бастады, университеттік білімі бар психологтарды дайындауды қайтадан қолға алды (бакалавриат, магистратура), бірқатар ЖОО-ларда психология кафедралары, диссертациялық кеңестер жұмыс істей бастады, психологияның жекелеген салаларының өзекті мәселелері бойынша аймақтық, мемлекетаралық, халықаралық ғылыми конференциялар жиі өткізіле бастады.
---	---	---

саласындағы мамандардың ғылыми зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар беріп, оларды үйлестіру, ғылыми жиындар тақырыптарын белгілеп, оларға басшылық жасау, елде жүргізіліп жатқан зерттеу жұмыстарының басын біріктіріп, оларды үйлестіру. Сол кездері осындай Одақтық ұйым КСРО Педагогикалық ғылымдар Академиясының, кейіннен КСР Ғылым Академиясының жанынан құрылған еді. Ол Бүкілодақтық психологтар қоғамы деп аталатын еді. Осы қоғамның бастамасымен 7-ғылыми съезд ұйымдастырылып, 1966 жылы Мәскеуде Дүниежүзі психологтарының XVIII конгресі өткізілді. Бұларға Қазақстан психологтары да үнемі қатысып отырды. Қазақстанда республикалық психологтар қоғамының басшылығымен бірнеше ғылыми форумдар өткізілді. (Алматы, Шымкент, Целиноград, Көкшетау т.б.). Бұлардың ішіндегі елеулісі – 1973 ж. Алматыда өткізілген «Ойлау және қарым-қатынас» атты Бүкілодақтық симпозиум болды. Оның 10-нан астам секцияларында одақтас республикалардың әр түкпірінен келген психологтардың 150-ге жуық баяндамалары тыңдалды. Осы жиынға ғалымдар «Одақ көлемінде өтетін психологтар съезіне

тең келетін жиын» деп баға берді. Қазақстан психологтары қоғамының Орталық кеңесі, президиумы екі қалада (Шымкент, Целиноград) облыстық бөлімшелері жұмыс істеді. Ғылыми жиындардың материалдары «Психология» атты 11 арнаулы томда және басқа да ғылыми жинақтарда жарияланды. 1991 жылы Қоғам өз жұмысын тоқтатты.

Кеңес одағы ыдырағаннан кейін егемендігі мен тәуелсіздігін жариялаған бұрынғы республикалар өз елдерінде дербес ұлттық психологтар қоғамын құра бастады. Қазіргі кездегі олардың ең ірілері – Ресей, Украина, Грузия психологтар қоғамы. Қазақстанда мұндай қоғам әзірше болмай келеді. Мұны ұйымдастыруға бізде толық мүмкіншіліктер жеткілікті.

Алматы, Астана облыс орталықтарындағы психолог ғалымдардың қатары қауырт өсуде, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде психология ғылыми-зерттеу институты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде академик Т.Т.Тәжібаев ат. этнопсихология орталығы (1991) жұмыс істейді.

Психология саласында 30-дан астам ғылым докторлары мен профессорлары бар.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМ – тамыры тереңде келе жатқан адамның жан-дүниесінің әр түрлі жақтарына, жықпыл-жықпылдарына (ой, ақыл-парасат, сезім-эмоция, мінез-темперамент т.б.) түгелдей әсер ететін аса уытты психологиялық құбылыс. Патриоттық сезімнің мән-мәнісін академик-психолог Т.Т.Тәжібаев кезінде былай деп тұжырымдаған еді: «...Өз Отанын, өз халқын, өз тілін, халықтың тамаша ұлттық дәстүрлерін жалынды жүрепке сүйген... өзінің Отанға деген сүйіспеншілігін сөз жүзінде емес, іс жүзінде көрсеткен адам ғана нағыз патриот саналады». Қазіргі кезде патриотизм тәрбиесі аса өзекті мәселе болып отыр. Бұл әсіресе қазақ халқына аса қажетті қасиет. Патриот болу – ұлт үшін ел болу, болмау мәселесіне барабар нәрсе.

Патриотизмнің қатыспайтын саласы жоқ. Нақтылап айтсақ өз елімізді, жерімізді қорғау үшін де патриотизм қажет. Ұлан ғайыр кең даламызды ақбілектің күшімен, найзаның Ұшымен, жалаң кеудесімен қорғаған ата-бабалар ерлігін еске алып, жас ұрпақты тәрбиелеп, бұған тәубе ету керек. Ана тілді көздің қарашығындай сақтау бұл да патриоттық сезім. Мемлекеттік тілді білмеуді – азаматтық сана-сезімінің төмендігіне балап, намыс көру де патриоттық іс.

Еліміздің қорғаныс күшін арттыру азаматтық жауапкершілікті қалыптастыру, осы айтылғандардың барлығы патриоттық, Қазақстандық патриотизм деген сөз. Қ.п. еліміздегі 130-дан астам этностардың демократиялық дүниетанымға, өнегелілікке, адамгершілік пен имандылыққа, бүкіләлемдік адамзат пайда-

ланатын принциптерге, бөтенді жатырқамайтын қазақы ұлттық менталитет пен дәстүрге негізделген. Қазақ жерін барлық сан алуан этностардың шынайы Отанына айналдыру, тілін, дінін, ділін дамытып, әлемдік өркениет жолына салатын күшті құрал идеология мен саясат.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПЕДОЛОГИЯ. Кеңес үкіметі жылдарында Қазақ республикасы КСРО-ның бір бөлшегі болғандықтан, мұндағы барлық рухани өмір, ғылым мен білім, әдебиет пен мәдениет марксизмге негізделген бір орталықтан бастау алып отырды. Олай болса, сол кездегі басқа одақтас республикалар сияқты, ұлттық идеология деген ұғым сөз болудан қалып, рухани тірліктің бәрі кеңестік идеологиямен суарылатын еді. 1928 жылдың қарашасында Алматыда алғашқы жоғарғы оқу орны ашылғаны белгілі. Ол кейіннен Абай атындағы Қазақ педагогикалық институты деп тарихқа енді (қазірде ол Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті деп аталады). Осы оқу орны ашылған кезде мұнда бар-жоғы үш кафедра бар еді. Олар: казак тілі мен әдебиеті, қоғамтану және педология. Педология кафедрасының басшылығына сол кездегі Қазақстандағы ағарту саласына танымал болып қалған, Санкт-Петербургтегі әскери медициналық академияны 1909 жылы алтын медальмен бітірген Х.Досмұхамедов тағайындалған болатын. Ол проректор қызметін қоса атқарып жүрді.

Х.Досмұхамедов педологияның кешендік ғылым екендігін ескере отырып, студенттерге лекция оқуда оны

физиология, психология, т.б. ғылымдарымен байланыстыра баяндағанын байқаймыз. Халық ағарту комиссариаты арқылы осы институтқа Ташкентте жүрген біраз қазақ зиялылары шақырылды деп жоғарыда айтып өттік. Солардың ішінде Х.Досмұхамедовтың орны ерекше еді. Ол кісінің алдын көріп, шәкірті болған, кейіннен Қазақстан Ұлттық Академиясының академигі, белгілі түрколог Исмет Кеңесбаев төмендегі жәйтті еске түсіреді.

«Институт орналасқан ғимараттың екі жақ қабырғасына керілген қызыл матаға ақ бояумен кішігірім баланың үлкендігіндей «Қазақ, қырғыз тәлім-тәрбие үністеті» (институт сөзінің сол кездегі жазылуы) деген арап қарпімен нақышталған сұлу жазу алыстан көзге шалынатыны әлі жадымда. Институтта бізге қазақ тілі-

нен Елдос Омарұлы, әдебиеттен Смағұл Сәдуақасұлы, педология, физиология, анатомия пәндерінен Халел Досмұхамедов дәріс берді. Сол жоғарыда аты аталған жоғарғы оқу орындарында оқу жоспарында педология деген пән болатын.

Бұл баланың дүниеге келген күнінен бастап есейіп, ержеткенге дейінгі дамуын зерттейтін кешенді ғылым еді». Жоғарыда келтірілген естелікте академик І.Кеңесбаев өз ойын былайша жалғастырады: «Педология ілімін Ресейде Блонский Павел Петрович, Выготский Лев Семенович дейтін ғалымдар, ал Қазақстан мен Орта Азияда Халел Досмұхамедов негізін салып, іргесін қалады. Ғалым өте кішіпейіл, үлкенге де кішіге де ізетті, көп сыр шашып үндемейтін, тұйық адам болатын. Институтта жазатайым ауырған сырқағандар бола

ПЕДОЛОГИЯ	ПСИХОЛОГИЯ
Әдіснамалық негізі – В.М.Бехтеревтің рефлексологиясы. Педология психология, педагогика, физиология, балалар психиатриясы, невропатология, антропометрия, социология, т.б. гуманитарлық ғылымдардың жәрдемімен бала психикасын комплексі зерттейді (XIX ғ. жартысы – XX ғ. басы)	Әдіснамалық негізі – рефлексология. Психология – психикалық құбылыстардың қалыптасуын, дамуын, заңдылықтарын зерттейтін ғылым.
Педология негіздері курсының бағдарламасында	Психология курсының бағдарламасында
Зерттеу әдістері – байқау, әңгімелесу, тәжірибе, тест, анкета, іс-тәжірибе нәтижесін талдау	Зерттеу әдістері – байқау, әңгімелесу, тәжірибе, тест, анкета, іс-тәжірибе нәтижесін талдау
Тақырыптары: 1. Адамның мінез-құлқы – психологияның пәні; 2. Жүйке жүйесі; 3. Эмоция; 4. Зейін; 5. Қабылдаушы мүшелердің заңдылықтары; 6. Қабылдау; 7. Ес пен елес; 8. Ойлау мен сөйлеу; 9. Темперамент және мінез; 10. Қабілет.	Тақырыптары: 1. Психология – жан туралы ғылым; 2. Ми және психика; 3. Эмоция; 4. Зейін; 5. Түйсіктер; 6. Қабылдау; 7. Ес пен елес; 8. Ойлау мен сөйлеу; 9. Темперамент; 10. Мінез; 11. Қабілет.
Деректері: - ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты, қор 81, жазба 1, 14 98 іс.	

қалса, ол студент пе, оқытушы ма, мейлі Х.Досмұхамедов оларға дереу ем жасап, құлан таза айықтырып жіберетін. Ол кісіні атағанда «доктор» деген анықтауышты аты-жөніне қосып айту дағдысы зиялылар арасында қалыптасқандықтан, біздер, шәкірттері де бұл дәстүрді әрдайым бұзбауға тырысатын едік».

Қазақстанның өзінде жоғары оқу орындарының болмауы, арнаулы білім беретін мектептердің аздығы педагогикалық кадрлар даярлау ісіне айтарлықтай қиындықтар туғызды. Республика жағдайында сол жылдары педагогикалық жоғары оқу орындарын ұйымдастыруда мәдени және материалдық жағдай да жоқтың қасы еді.

Міне, осындай кезде Қазақ республикасында жоғары оқу орнын ашу ауадай қажет болды. Бұл мәселе, республика құрылған күнінен бастап, түрлі ұйымдар мен мекемелерде талқыланып тұратын. Әсіресе, педагогикалық білім беру саласында жоғары оқу орнын ұйымдастыру қажеттілігі ерекше сезілген еді. Республика үкіметі жоғары педагогикалық оқу орнын ашу туралы мәселе алғаш қойылғаннан бастап, Халел Досмұхамедов мұның басы-қасында болып, оны ұйымдастыруда орасан еңбек сіңірді.

Ол педологияны халқымыздың рухани мұрасымен де (фольклор, салт-дәстүр, т.б.) сәтті ұштастырып, қазақ топырағында бұрын-соңды өріс алмаған білім саласымен қазақ студенттерін молынан сусындатады. Ол мұнда педология кабинетін тұңғыш ұйымдастырады. Мәселен, 1929 жылғы 14 қаңтарда университеттегі пе-

дология кабинеті үшін көптеген құрал-жабдықтарды жинастырғаны туралы мәлімет архив деректерінде сақталған. Мұнда антропометриялық зерттеу құралдары, спирометр, эстезиометр, хронометр, ересектерге және балаларды зерттеуге арналған динамометр, сол сияқты адамның педагогикалық, физиологиялық, психикалық дамуын зерттеудің материалдары, тестілер, микроскоп, секундомер, әр түрлі плакаттар мен диапозитивтер мен слайдтар. Кафедрада педология пәнінің оқу бағдарламасы мен әдістемелік материалдар мұғалімдер үшін «Педология» пәні 90 сағат көлемінде оқытылып, бірінші курста – «Жас ерекшелік педологиясы» оқылыпты. Бұларды Х.Досмұхамедовтен басқа оның ассистенттері Кеплер және Капин жүргізген. Бағдарламаның «Педологияға кіріспе» бөлімінде баланың анатомиялық, физиологиялық ерекшеліктерімен, адам гигиенасымен таныстыру мақсаты көзделген.

Мұның мазмұнында берілетін негізгі түсінік – ағза мен ортаның өзара қатынасы, жоғары жүйке қызметінің заңдылықтары, шартты рефлексстер және т.б. мәселелерді қамтиды. Бағдарламада эксперименттік психологияның тәжірибе сабақтары да қарастырылған. Мұнда жеке адамның тұлғасы, оның мінез-құлық ерекшеліктері, тұлға мен ортаның өзара қатынастары, оның жеке дара психологиялық ерекшеліктері баяндалған (1-кестені қараңыз). Ал екінші курста оқытылатын «Педология негіздері» пәні қазіргі психология және рефлексология ғылымдарының келелі мәселелерін оқу үрдісінде жү-

йелі беріп отырған. Мәселен, бірінші тақырыбы «Психологияның оқыту пәні – адам қылығы» деп беріліп, одан кейінгі тақырыптар: психологияның әдістері, жеке тұлға, жоғарғы жүйке жүйесі, адам мінез-құлқы, эмоция, зейін, қабылдаушы мүше және оның реакциялары, қабылдау, ес, ойлау және сөйлеу, мінез-құлықтың типтері, темперамент деп тізбектеліп кете береді. Мұнда біздің назарымызды аударған мәселе, жоғарыда аталған тақырыптар бойынша дәріс оқытылуымен шектелмей әрбір теориялық тақырып міндетті түрде педологиялық кабинеттің (ал педологиялық кабинет сол кездегі барлық жоғарғы және орта оқу орындарының бәрінде ашылған) лабораториясында арнаулы құрал-жабдықтармен тәжірибе жүзінде жүргізілген. Сонымен қатар жоғарыда аталған психологияның әдістері салыстырмалы генетикалық эксперименттік бақылау, тест әдістері мен анкеталау әдістері, т.б. әдістері бала тәрбиелеуші мекемелерінде, мектептерде практикум түрінде жалғасып, педологиялық мінездеме берілген. Үшінші курсқа оқытылатын педологияның бағдарламасында (Жас ерекшелігі педологиясы) мектеп және бала, биологиялық және әлеуметтік тұрғыдан балаларды зерттеу әдістері, баланың физикалық дамуын зерттеу әдістері, антропометрия және оның стандарттары мен құндылығы.

Антропометрия практикумы, табиғи эксперимент, байқау, бақылау, анкета, лабораториялық зерттеулер жүргізілген. Сонымен қатар баланың жас ерекшеліктерін және жас кезеңіне сәйкес физиологиялық, анато-

миялық, психологиялық даму жағдайларын мектепке дейінгі кезең, бірінші мектеп жасы, өтпелі жас ерекшеліктері жүйелі оқытылған. Х.Досмұхамедов өз лекцияларында баланың анатомиялық, физиологиялық, гигиеналық және психологиялық деректеріне сүйене отырып, жан-жақты зерттеу мәселелеріне аса үлкен көңіл бөлді. Онда ғалым өскелең ұрпақтың адамгершілік қабілеті, тұлғалық дамуын қалыптастыруда, бейімділігі мен қабілеттілігінің рөлін нақты мысалдар арқылы көрсете білді. Жоғарыда ұсынылған кестеде Педология мен психологияның ғылыми ұғымдары мен категорияларының үндестігі көрсетілген

ҚАЗАҚТАНУ – ҰЛТ ПСИХОЛОГИЯСЫНЫҢ ӨЗЕГІ.

Ғасырлар толқынында мың өліп, мың тірілген (Жоңғар шапқыншылығы, патшаның отарлау саясаты, кеңестік кезеңдегі қуғын-сүргін, сұрапыл соғыс, социализм тұсындағы озбырлық, т.б.) халқымыз егемендігі мен тәуелсіздігіне ие болған соң ғана өзін-өзі тани бастады. Осындай жағдайда қазақтану атты жаңа ғылыми бағыт дүниеге келді. Қазіргі кезде қазақ халқының тарихы мен мәдениеті өзіндік қайталанбас ерекшелігімен әлемдік деңгейде танылуда. Ата-бабаларымыз өз тарихы мен мәдениетін жасады. Бұл бұрынғы қазақы ерен тұлғалардың қалыптасу, даму және жетілу жолдары. Қазіргі жас ұрпаққа қазақ халқы туралы не айтар едік?

Сіз бен біз қай бағытта түлеудеміз? Бүгінде әркім өзінің қазақтығын әр деңгейде қабылдайды, біреулер жасқанып, енді біреулер мақтанып де-

гендей. Осы сұраққа жауапты бейжай, сондай-ақ сергек сезіммен айтатындар да баршылық. Енді бізге нық бағыт ұстайтын, өмірде біржақты болатын кез келді. Еліміздің табиғи байлығы, өлшеусіз молдығы арқылы тану бұдан бұлай жеткіліксіз. Таяу аралықта Қазақстанның бақуатты елге, күшті державаға айналуына сеніміміз мол. Оған ұлт бірлігі, ел тұтастығы, қажырлы еңбегі нәтижелі іс-әрекеттері керек.

Жас өскін, енді сен өзіңнің туған жерінде, сол азаматтық кемелетке ену десің. Сен жаңа ортада нарықтық қоғамда жаңа талап пен сұранысқа лайықты қауымдаса біліп, өсіп-өркендеуің қажет. Десек те, азаматтық сатыға, тұлға болуға әркім өзінше көтеріледі. Адами қасиеттерін өзінше дәйектеп, көрсетеді. Ұрпақтың ұлағаттылығы мен үлгілері олардың сабақтастығында. Қазақ жері мен елінің иесі болу үшін қазақ болу қажет десек, қателесе қоймаспыз. Кім осылайша ойлайды, осы дәстүр-салтты қабылдайды, гәп осында. Бұл жерде алдымен өз елі мен жерін сүйетіндер соған қызмет ететіндер, Отанның ұлы мұрат-мақсаттарын жоғары тұтатындар бірінші сапта тұратындары хақ. Ердің естілігі, елеулі ортаның берекесі, елдің бірлігі секілді құндылықтар мен іс-әрекеттер арқылы осы айтылғандар біртіндеп қалыптасады да кейіннен өз бағасын алады. «Отан – елдің анасы, ел – ердің анасы» деген қағидаға сүйенеді. Сол ережені орындайтын да, жүзеге асыратын да – сіз бен біз. Осынау үрдістің ережесін батыр ағаларың Бауыржан Момышұлы: «Ежелден ер тілегі – ел тілегі. Адал ұл ер боп туса – ел

тірегі», – деп түйіндеген. Қазақ болу – өзгеден жіктеліп, бөліну немесе оған қарсы болу емес. Керісінше, өзгемен, өнері, өнегесі басқа жанмен танысып, тіл табысуына жарасу. Бұл адамзаттың да, төл халқымыздың да үйреткені мен үйретері. Үйренеріміз – Қазақстанның мемлекеттігін, ұлттың дербестігін және тұтастығын, халқымыздың имандылығы, әділдігі мен инабаттылығын нығайтуға келіп тіреледі. Адамның жеке басының жетілуі, оның күш-қуатының әлеуметтенуіне жету үшін жеке болмыстың бейнесі мен белсенділігін қалыптастыру керек. Үзеңгінің осындай екі жағына табан тіреген адам азаматтығын арттырады, өмірге сеніммен қарайды, жақсылық пен жақындыққа жарайды. Қазақ өзін де, өзгені де ойлау адамдықтың белгісі дейді. Адамдықтың сырын ұғар, қырын қабылдар озық ой, тіпті ұлттық дәстүрді сараптайтын, ұлттық тәрбиені баптайтын білім керек.

Білім саласында озық ойға тоймайтын, одан ұлттық салт-дәстүріміз өркендей берсін. Бұл орайда біреулер дүние жалған, құбылмалы деп, оның тұтастығын ескеруді мақсат тұтады, енді бірі – жеке қыры мен сырын қарастыруды жөн санайды. Тұтастық-тұрақтылық, жеке қырға шығу – жақсы қасиет. Жас ұрпақтың ел-жұрты, ұлт намысы туралы түсінігі әрқалай болса да, осы жолдағы ізденіс пен бағытының тұрақты болуы шарт. Әлеуметтік және жеке бастық тұрақтылықты бүгінде ұлттық болмыстан, ұлттық тәрбиеден, ұлттық тілден іздестірудеміз. Ол дегеніміз шәкірт атаулының көкірек көзін ашатын адамдық және ұлттық тәрбиені же-

тілдіріп, бұларды қатар алып жүру. Ұлтымыз үлкенді құрметтеуді, жұртпен тіл табыса білуді, адамдықты әлпештеуді жоғары тұтқан. Қазақ тектілері адамгершілік пен құндылықтарды құптап, қолдауға ерекше мән берген. Қысқасы, еліміздегі қазақы ортаның өмірлік өлшемі бірдей болып, оның құндылықтары біртекті көріне бермейді. Қазақ туралы, оның шығу тегі мен әлеуметтік қызметі туралы көзқарастар сан қилы.

Оның үш себебін атадық: Біріншіден – қазақы әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінің жаңару қарқыны әрқалай болса; Екіншіден – сіз бен біз қазақ болмысы мен санасын әр сарынды қабылдаймыз; Үшіншіден – қазақ халқы қалыптасуының кезеңдері мен бағыттарын сан-салаға бөліп қарастырамыз. Осы үш жағдай бізді үш саққа тартып, үш деңгейде шектейді. Осыдан «мен қазақпын» деп ашық айтсақ, ол құқықтық жағы болады да, ал оның әлеуметтік жағының айқындылығы бір-бірімен үйлесе бермейді.

Мәселенің мәнді жағы мынада. Ол өзіміз қаншалықты қазақ болуға тырысамыз, қазақпын деп сезінеміз, соған мүдделі екенімізді қайтіп көрсетіп жүрміз. Әркім өзін қазақпын деп анықтамаса, көрсетпесе, онда қазақтың көш бастау рөлі мен ұлт алдындағы жауапкершілігі бәсеңдейтіні белгілі. Сонымен елін сүйетін жас өскін өзін халқымыздың ұлт болып ұйыуы үшін ұлтжандылығын қастерлеуі, өзінің ұлттық мінез-құлықтарын жетілдіре беруі тиіс. Шәкірттің мінез-құлқы отбасынан нәр алады да, мектепте жалғасын тауып, жандана түседі. Бұл

жерде тілге тиек етіп отырғанымыз: адам болу, қазақ болу, ұлттық мәдениетіміздің тұлғасы болу мәселелері. Басты ойымыз – қазақтыққа өзімізді қалай дайындап жүрміз деген мәселеге келіп тоқайласады.

Ұлттық құндылықтарды дер кезінде және дұрыс қабылдау үшін дәстүр салтқа негізделген жүйелі білімді игеру, олар заманға орай үндес болу қажет. Осы тұрғыдан алғанда қазақ мәдениеті мен дүниетанымын, қазақ тарихы мен әдебиетін оқыту деңгейі қандай деген мәселе туындайды. Мектепте қазақ тарихы, қазақ әдебиеті, қазақ тілі сияқты пәндерді оқытып жүрміз. Осы пәндер қаншалықты жанымыз бен ойымызда қазақы танымды, қазақы болмысты қалыптастыруға тікелей ықпал етеді? Осы пәндерді ұғыну арқылы жас ұрпақта, ұлтымыздың өзіндік дамуының алғашқы сатысы, яғни осы мақсатқа орай түсінушілік пен сезімталдық, мінезділік пен үйлестік, әдептілік сияқты қасиеттер қалыптасып, айқындала түседі.

Шәкірттің ұлттық келбеті, белсенділігі арта түседі. Осы өлшемдердің маңызын ізденген оқушылар ертерек есейіп, ер азамат болуға тырысады. Қазіргі кезде нұрлы көште бірлесе қолға алатын бір-бірімізге қол ұшын беретін мүмкіндіктер артуда, бұған қажетті жағдай жасалында. Сол жаңа мүмкіндік пен жағдайларды қаншалықты дұрыс, ұлттық мүдде үшін пайдаланудамыз? Ендігі өлшем де, сұраныс та осы тұрғыдан өріс алмақ. Оқушыларға қазақ мәдениетінің құндылығын жеткізудің қандай тәсіл-тәжірибелері жинақталын-

ған, олар қалайша сарапталуы керек? Жеке басындағы құндылықтар қай бағыт пен мағынада өзгеруі тиіс? Бұл бағыттағы іс-шараларды ұйымдастыру жұмыстары үнемі бақылауда болуы қажет. «Қазақылық» күрделі, тұтас, көпвекторлы феномен. Бұл жерде жас өскін тәрбиесі үшін ұстаз қауымынан өнегелі тәрбие, зор білімділік пен ұлттық идеяға негізделген (ақыл-парасат қажет екендігі дау тудырмайды). Қазақтану бағытының білім беру мен орта мектеп аясында ерекше көңіл бөлетін ғылыми ізденістері:

- 1) Әр сынып оқушысының отбасындағы ұлттық тәлім-тәрбиенің жай-жапсары;
- 2) Орыс мектептерінде оқитын қазақ балаларының ұлттық салт-дәстүр жайлы түсініктері;
- 3) Аралас мектептерде оқитын қазақ балаларының қарым-қатынасындағы ұлттық мәселелері;
- 4) Қазір де «мәңгірт», «шала», «дүбәрә қазақ» атанып жүрген қазақтардың психологиясының дамуына оң, теріс үдерістері;
- 5) Мектеп басшыларының (директор, оның орынбасарлары) шәкірттерді, ұлттық қасиеттерді тәрбиелеудегі жарасымды істері, т.б.

ҚАЗАҚТЫҢ ӨЗГЕШЕ МІНЕЗ-ДЕРІ. «Қазақтың өзгеше мінездері» атты еңбекте Ж. Аймауытов және М. Әуезов қазақ халқына нақты мінездеме берген. Бірнеше жерде қайталанып айтылатын ұлттық психологияның табиғи, әлеуметтік факторлардың әсерінен қалыптасатыны туралы тұжырымдары қазіргі этнопсихолог-

тар тұжырымдарына негізінде сәйкес келеді. Кейбір этнографтар ұлттық психологияны этностың этникалық белгісіне жатқызудың қажеті жоқ дегенмен, қазіргі этнография ғылымында этнопсихологияға ұлттық белгі ретінде маңызды орын беріледі. Этнопсихология, ұлттық мінез және этнос тақырыптарындағы пікірталастар негізгі этнографиялық және этнопсихологиялық еңбектерде жиі кездесетіндіктен этнограф ғалымдардың ұлттық психология ұғымына нелерді кіргізетініне қысқаша тоқталайық. Әр түрлі ғылымдарда төмендегі белгілер ұлттық психологияның элементтері ретінде жиірек көрсетіледі: ұлттық сезім, әдет-ғұрып, дағды, көңіл күй, темперамент, ұлттық игілік, ұлттық символика, талғам, ерік, т.б. аталады.

Жалпы ойшыл адамға, отаншыл ағартушыға тән нәрсе – халқының жақсы қасиеттерін өткен заманнан, ертеректегі уақыттан іздеу. Осындай ерекшеліктер Ж. Аймауытов пен М. Әуезовтің жас кезіндегі этнопсихологиялық сипаты бар көптеген мақалаларынан кездестіреміз. «Қазақтың өзгеше мінездерінде: «Бұрынғы уақытта қазақ елі ұйымшыл, ері жауынгер, биі әділ, намысқой, адамы әрі бітімді, қайратты, сауықшыл болған екен. Досымен достасып, жауымен жауласуға табанды, қайғыра, қуана да білетін халық екен», – деп, әрі қарай бұл ірі қасиеттердің қалыптасу себебіне де тоқталып өткен. Қазақ халқының өткен дәуірдегі (Ресейге бодан болғанға дейінгі) ұлттық бейнесіне басқа мақалаларында да жоғары бағалап, сүйкімді, ірі мінезде-

рін атап көрсеткен жазушы өз кезіндегі туған халқына келгенде мүлде басқаша бағытқа түседі.

Халыққа кері әсер етуші сырт күш ретінде отарлаушы ел Ресейдің әкімшілік билеу жүйесін айыптайды. Автор «Қазақтың ұлттық қалпы өзгерді. Тірлігі, мақсаты басқа, ниеті шалғай, суық бауыр жаттың қолына тиді. «Қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса» деген халге ұшырады. Кемеңгер билердің заманы құрып, адамды мал мен пұлға сатып алатын заманға килікті», – деп, Ресей отарлап алғаннан кейін бағынышты, «тыныш» күйдегі қазақ халқының бірнеше ғасырлық еркін, жауынгерлік сипаттағы өмірден қалыптасқан ірі мінездерден айырыла бастауының себептерін талдаған. Әсіресе, отарлаушы ел орнатқан әкім (болыс, аға сұлтан) сайлау жүйесінің, «партияның» халықты аздырып бара жатқанына өкінеді. Өткен кезеңдегі қазақтың ірі мінездерінің орнына енді «ұрлық, зорлық, қорлық, өтірік, өсек, алдау, қулық, сұмдық, айдату, байлату, кісі өлу – рақымсыздық, жалған мақтан, ынсапсыздық, тұрақсыздық, жалқаулық» сияқты қасиеттердің үдеп, өсіп бара жатқанын, бұрынғы батырлардың ауыл-үйдің арасындағы ұрлыққа былғанып жүргенін, бұрынғы бидің ұсақтанып сатыла бастағанын халықтың әлеуметтік өзгерістерге берген «жауабы» ретінде көрсетеді.

«Қазақ ішіндегі партия неден?» атты мақаласында бұл ойларын әрі қарай нақтылай, дамыта түседі. «Қазақ халқы қысымсыз, еркін өскен табиғатына лайық өскен жауынгер мінезді келіп, билеу тәртібінде қысым қа-

руы көп орыс қолына тиді... Халықтың бетіндегі бұрынғы келе жатқан жауынгерлік мінез қакқы көріп, өмір жолынан шығып қалды», – деп, халықты аздырушы күштің атын тікелей атап, «ездікке мінген кең, салақ, сөзуар» мінездің шығу төркінін анықтай түскен. Мұнымен қатар, қазақ, халқының өміріне ене бастаған тұрмыстағы жаңалықтар, отырықшы тұрмыстың белгілеріне сын көзбен қарап, қысы-жазы ауасы таза киіз үйде ыстық-суыққа шынығып өскен қазақтардың қыста жер үйлерге кіріп, ылас, сыз ауадан аурулы бола бастағанын, саушылығы аз денеде кеселді мінездің тез орнығатынын байыптайды. Авторлар мұндай ойларын халқының болашағын ойлағанның ұлтшылдық, ағартушылық мақсаттары тұрғысынан айтып отыр. Жазушының жоғарыда аталған мақалаларының астарында, кей жерлерінде ғасырлар бойғы еркін көшпелі өмір, кең дала, тұрмыс сипаты, ішкен асы қалыптастырған қазақ халқының жақсы қасиеттері – кең қолтық қонақжайлығы, жұмсақтығы, кең пейілі, ұшқыр ойлы дарындылығы да көрсетіліп отырады.

Адамтану саласындағы ғылымдарда (анатомия, физиология, медицина, этнопсихология, т.б.) ішкен асы белокқа (ет, сүт тағамдары) бай, бос уақыты мол адамдар тобының ой ұшқырлығы (реактивтік) ерекше болатынын дене күші, ептілігі, жылдамдығы жоғары деңгейде екенін дәлелдеген. Керісінше, еңбегі ауыр, уақыты аз, ішкен асы негізінде өсімдіктен тұратын халықтардың шыдамды, табанды келетінін айтады. Осының бір қарапайым мысалы –

қазақ ұлтынан боксшылар, шығыс жекпе-жектерімен айналысушылардың әлемдік деңгейдегі биіктерге көтеріліп, шыдамдылықты талап ететін алысқа жүгіру, коньки, шаңғы, т.б. спорт түрлерінде үлкен жетістіктерге жете алмауы.

Ақкөңіл, қонақжай, кеңпейіл мінезбен қатар, берекесіз, салғырттық, бос сөздік те қатар жүреді. Ел басына күн туғанда «ой кеттік, әкесінің... мәңгі жейік» деп те жүре береміз. Интернационализм жақсы қасиет болғанмен, қазақтың интернационализмі шектен шығып, кейде жүрекке тиетін жағынуға да айналып кетеді. Осылардың төркінін Әуезов мақалаларын барлап қарағанда айқын көреміз. Ж.Аймауытов пен М.Әуезов мақалаларында көтерілген этнопсихологиялық мәселелердің тағы бір саласы – қазақ ауылының әлеуметтік құрылымы. Қазақ ауылындағы негізгі мал иесінің функциясы мен малы аз немесе малы жоқтардың функциясы анықталып, тіпті қазақ ауылын біріктіріп ұстап тұрған генеалогиялық, әлеуметтік-шаруашылық себептердің сырын ашады. Осы бағытта қазақтағы жуан ауыл, нашар ауыл ұғымдарын анықтап, бұл ауылдардың қарым-қатынастарындағы әлеуметтік, құқықтық жағдайлар мен қақтығыстардың себептері мен нәтижелерін нақты мысалдармен талдайды. Бұл тұрғыда «келімсек» ұғымының мәнін ашқан және жерсіз қазақтардың әлеуметтік жай-күйі жайында құнды деректер келтірген. Осы авторларды жас кезіндегі мақалаларының ішінде ең күпті көңілмен жазылғаны 1918 жылы «Абай» журна-

лының 12-санында шыққан «Өліп таусылу қаупі» атты мақала. Ресейдің империялық, отаршылдық саясатының кесірі барынша ашылған бұл мақалада отаршылдық саясаттың әсерінен империя көлемінде кейбір ұлттардың ұлт ретінде мүлдем жойылып кеткенін, кейбір ұлттардың жойылу алдында тұрғанын көрсеткен. Мақалада кез келген этнос өзінің этникалық ерекшеліктерінен, жетекші шаруашылығының дағдылы үй-жайының ас-суынан салыстырмалы түрде жылдам ажыраса, жаңа жағдайға бейімделу ыңғайы өзгерістер қарқынына ілесе алмаса, физиологиялық, тұрмыстық, рухани індетке ұшырап, құруға айналатыны теориялық тұрғыдан тұжырымдалған.

Мысал ретінде Ресей империясының құрамындағы біраз Сібір халықтарының ұлт ретінде жоғалып кеткені, самоед, остяк, чукча, камчадап халықтарының жоғалу алдында тұрғаны алынған. Авторлар «міне, осы аянышты халдің барлық белгілері қазіргі қазақ ішінде білініп келеді», – деп, әрі қарай, қазақ арасында қысыммен телінген, еріксіз қабылданған тұрмыстағы өзгерістер себепті ел арасында жұқпалы індеттің етек алып бара жатқанын еске салады.

Белгілі бір географиялық аймақты мекендеп, гендік құрылымы үйреншікті климатқа, ауа-райына қалыптанған, ғасырлар бойы мекен еткен баспанасы, микроклиматы, ғасырлар бойы ет пен сүт тағамдарынан жасалатын ас-суы, іс-әрекеті тарихи тұрғыдан алғанда жылдам өзгергенде этнос организмі бұған сай жылдам-

дықпен жаңа қалыпқа ілесе алмайды. Тұрғын үйдің микроклиматы өзгеріп, лас, сыз ауаның әсерінен туындайтын ауруларға таза ауада өмір сүрген адамдардың иммунитеті бұрыннан қалыптаспағандықтан қарсы тұра алмайды. Қазан төңкерісінен бұрын Ресейге, Мәскеу, Петербургке оқуға, қызметке барған қазақтардың көбі ел ішінде де, барған жерлерінде де материалдық жағдайы жақсы болғандарына қарамастан көбіне өкпе ауруына шалдығып, өліп кеткені белгілі.

Бұл қалыпты өмір сүріп жатқан жерде басқа елдердің басқыншылығынан, отарлау әрекеттерінен, революциялық сипаттағы әлеуметтік төңкерістерден болған шаруашылық құрылымдағы шұғыл өзгерістерді этнос бірден қабылдай алмайды. Ж. Аймауытов пен М. Әуезов мақалаларында жиі айтылатын бұл жағдай қазақ этносына өте ауыр тиді.

Сан ғасырлардан бері қалыптасқан көшпелі мал шаруашылығының дағдылы барысына шұғыл өзгерістер келіп, мал жайылатын өрістердің орны өзгеріп, көшіп-қонудың қалыптасқан рулық, аталық, ауылдық жүйесі бұзылып, зорлықпен атқарыла бастаған отырықшыландыру әрекеті қазақ халқының бүкіл тіршілігін астаң-кестең етті. Үйірі, отары бөлек малды жөнсіз шоғырландыру, шаруа жүргізу жүйесінің ойсыз, дәлелсіз орталықтандырылуы қалыптасқан шаруашылық құрылымын бұзып, мал басының күрт азаюына әкелді. Малға жеке игілік ретінде қарап үйренген этнос бірден «ортақ» малға мүдделі қарайтын этносқа айнала алмады,

берілген уақыт шегінде айналуы мүмкін емес еді.

Көшпелі қазақ халқы отырықшы этностаға үйреншікті үй-жайды, қорақопсыны да қажетті деңгейде сала алмады. Бақташылықпен айналысқан этнос егіншілікті бірден алып кете алмады. Бұл, қазіргіше айтқанда «шоковая терапия» болатын. «Қанды терапия» деп айтса да тіпті дәл келеді. Бұл «қанды терапия» ақыры 1932 жылдың зұлматына, адамзат тарихындағы ең қырғын ашаршылыққа әкелді. Әрине Ф. Голощекинның «Кіші октябрь» саясаты мақсатты түрде іске асырған елді азықсыз қалдыру қылмысы үлкен әңгіме. Ж. Аймауытов пен М. Әуезовтың этнопсихологиялық тұжырымдары ХХ ғасырдың алғашқы он жылдыктары үшін де, қазіргі кезең үшін де өте бағалы ойлар. Қоғамдағы революциялық сипатта болып жатқан өзгерістерді этнос теориясы, ұлттық психологияны ерекше әсерлермен бағалаған алғашқы қазақ зерттеушілері ретінде осы авторларды атауға толық негіз бар.

Сонымен қатар қазақ этносының ұлттық ерекшеліктерін тарихи даму, тарихи өзгерістер аясында терең пайымдап берген. Қазіргі кездегі осы қазақтарға беретін бағаланымды да, жәйттерді де ескерген өте орынды.

(мақала «Қазақ әдебиеті» газетінің №34, 07.08.2009 жылғы санында жарияланған)

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ БІТІСТЕРІ – бұл өте күрделі, әлде де толық зерттеліп, шешімін таппай келе жатқан мәселе. Осы жайтты жақсы аңғарған Н.Назарбаев былай де-

ді: «Менің ойымша, қазақтардың қай-таланбас этикалық, психологиялық әлемі әлі жете зерттелмей, зерделенбей жатқан тылсым дүние». Ғасырлар бойы көшіп-қонып жүрген халық өзі өмір сүрген ортаның әлеуметтік-экономикалық жағдайларына, мәдениеті мен тарихына, табиғатына орайлас жас буынға тәлім-тәрбие берудің айрықша талап-тілектерін дүниеге әкелді. Мәселен, бұлар жас адамның жұртқа танымал моральдық-психологиялық нормасын «сегіз қырлы бір сырлы» делінетін қанатты нақыл сөздермен қисындады.

Осынау аталы сөздердің мән-мағынасы мыналар еді: көшпелі мал шаруашалығын жете игеру; еңбек сүйгіштілікпен қиыншылыққа төзе білу, ел намысын қорғау, жаудан беті қайтпау, ата-тегін жадында сақтау, сөз асылын қастерлеу, тапқырлық пен алғырлық, ат құлағында ойнау, ата салтын бұзбау (жасы үлкенді сыйлау, құдайы қонақтың меселін қайтармау, көрші хақын жемеу, т.б.). Көшпелі өмір тіршілігі қара күшке мығым, қиыншылыққа төзімді, құбылмалы табиғат жағдайына тез икемделгіш болуымен бірге, жан-дүниесі жағынан да жетілген, кемел адамдарды қалыптастырады. Үйде де, түзде де бала ес білгелі бастап із кесіп, жол қарап, жұлдыз санап өсті. Олардың көзі қырағы, құлағы сақ, қиялдағыны шалатын болады. Аң аулап, мал бағып, күнделікті күйбең тіршілікпен жүрсе де, жас өскін ақынның сөзін, жыраудың жырын, әншінің әні мен әуенін қалт жібермей тыңдап, ел аузындағы ұтымды мақал мен мәтелді ертеқ пен жұмбақты, терме мен шежірені жадында сақтап, халық да-

налығын өзіне рухани азық етіп отырады.

Әрдайым көшіп-қонуға дайын отырған қазақтар үшін аң-құс аулау, мал күзету, жау түсіру – тұрмыстың дағдылы машығына айналады. Әрбір көшпенді әрі жауынгер, әрі малшы, әрі шаңырақ иесі болып саналады. Осы айтқанымыздың дәлелі болып табылатын кейіннен мақал болып кеткен «Өнерді үйрен де жирен», «Жігітке жетпіс өнер де аз», «Шебердің қолы ортақ», «Жауда жүрсе ат ойнатқан батырым, үйде жүрсе құрт қайнатқан батырым» сияқты бес аспап адамның психологиясы жайлы қанатты сөздер біздің заманымызға дейін жетті. Көшпелі қауым бірін-бірі жақсы білді, әр адамның қадір-қасиеті, оның жасына, жол-жоралғысына, әлеуметтік ортадан алатын орнына қарай белгіленіп отырды.

Мұндай қауымдастық адамаралық қатынасты қаршадайдан көріп өскен бала да өсе, ержете келе ортақ мүдделікті, көзқарас сәйкестілігін, кісілік белгісін түсініп, жеке бастың өзіне бұра тартуына мүмкіндік бермеді. Психологиялық тұрғыдан «бірауыздан» болып қауымдасқан жандар үнемі өздерінің рулық одағына етене сіңіскен салттар мен дәстүрлерді ұстанды. Осыған орай көшпелі тұрмыс тәліміне лайықталған бата беру, ант ішіп ақталу, айтысқа, дау-дамайға төрелік айту сияқты этностық таптаурындар (стереотип) кең өріс алды. Әрине осы топтық санамен бірге әркімнің жеке басының әлеуметтік және биосфералық факторларға орайлас жеке-дара, жас, жыныс ерекшеліктерінің де болатындығы еске алынды. Мәселен, көшпелі халық қыз

баланы ерекше қадірлеп, қастерлеп, әлпештеді. Оны әдемілік пен әдептіліктің, сұлулық пен іңкәрліктің символы деп, ал мінезі жайсаң, әдепті жігітті «қыз мінезді жігіт екен» дейтін болды. Қоғам өмірінде қазіргі кезде жүріп жатқан терең саяси-экономикалық өзгерістер халқымыздың баға жетпес рухани байлықтары: тіл мен ділі, діні мен тарихы, өнері мен әдебиеті, табиғи ортасы, күн көрісі мен шаруашылығына (қолөнері, киім-кешегі, ою-өрнегі, әуез аспаптары, үй жиһазы т.б.) байланысты небір асылдарды, қысқасы, бүкіл болмыс-бітімін (менталитетін) жаңартып, жаңа мазмұнмен байытуда.

Әрине, еліміз бен жеріміздің түпкілікті иегері – қазіргі қазақтардың жаңа психологиясында осы этносқа ғана тән біртұтас ұлттық ерекшелік бар деп айту қиын. Өйткені, қазақ этносының қазіргі бүкіл тыныс-тіршілігінде, от басындағы әдет-ғұрпы мен салт-дәстүр, жөн-жосық, жол-жоралғысында кеңбайтақ өлкемізді біраздан бері мекендеп келе жатқан басқа этностар мінездерінің элементтері де көрініс беріп жүр. Десе де, бәз біреулер айтып жүргендей, біз жылқы мінезділіктен айырылған, «қой мінезді» момын, жуас, намысы жаншылған халық емеспіз. Жеріміздің ұлан-ғайыр кеңдігімен, мұндағы табиғат сұлулығының әсерінен ғасырлар бойы қалыптасқан дарқан жомарттылық, адамға деген мейірімділік пен өнерпаздық, қазақ биосферасының өзіндік ерекшелігінен туындаған асқан қонақжайлылық, жойқын соғыс пен қуғын-сүргінге ұшырау салдарынан тырнақтап жинаған рухани мұраны өсер ұрпаққа жеткізу

ниетінен қалыптасқан балажандылық, үнемі мал шаруашылығымен айналысумен қанымызға сіңген малжандылық, еш уақытта басқа жұрттың жеріне көз алартпаған бейбітшіл саясат, өзі тиген дұшпанының қабырғасын қақыратқан көзсіз батырлық, «мың өліп, мың тірілген» кездердегі керемет шыдамдылық пен барға қанағатшылдық – біздің ұлттық мінезіміздің жоталы бітістері, халқымыздың ұлттық мақтанышы.

«Бұрынғы уақытта, – деп жазды Ж.Аймауытов пен М.Әуезов «Қазақтың өзгеше мінездері» деген мақаласында – қазақ елі ұйымшыл, ері жауынгер, биі әділ, намысқор, адамы ірі, бітімді, қайратты, сауықшыл ел болған екен. Досымен достасып, жауымен жауласуға табанды, қайғыра да қуана да білетін халық екен» – дейді (Алаш, 1917, 30 наурыз, N16). Қазіргі ұрпақ осынау ұлттық қасиеттерімізді ерекше қастерлеп, мақтан тұтып, жас өскіндер гуманистік рухта тәрбиеленгендері дұрыс.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ТАРИХЫ.

Жан (психика) құбылыстары туралы әр кезде өмір сүрген қазақ ойшылдары да сонау ерте кезден бастап-ақ аз айтпаған. Асанқайғы, Шалкиіз, Мұхаммед Хайдар Дулати, Өтебойдақ Тілеуқабылұлы, Ақтамберді, Бұхар, Шал, Дулат, Махамбет, т.б. ақын-жыраулар мен ғұлама-ойшылдардың шығармаларында көшпенді ата-бабаларымыздың жан дүниесі әр қырынан сөз болғаны байқалады. Қазақ топырағында жан мәселелері жайлы XX ғасырдың басында өндірте жазған адамның бірі – Жүсіпбек

Аймауытұлы (1829-1931). Жүсіпбектің тәлім-тәрбие тақырыбында жазған еңбектерінің ішінде «Психология» деп аталатын көлемді еңбек айрықша атауға тұрарлық. Өйткені бұл – бүкіл кеңестік түркі тектес халықтар тіліндегі сол кездегі бірден-бір төл туынды.

Қырқыншы жылдарға дейін әзірбайжан, өзбек, түрікпен, қырғыз, башқұрт, татар т.б. тілдерде мұндай еңбектердің болмағанын ескерсек, осы басылымның бағасы ерекше арта түседі. Петербургтегі әскери-медициналық академияның түлегі Халел Досмұхамедов (1883-1939) Алаш қозғалысының белсенді қайраткері болумен қатар, әртүрлі ғылым саласында (медицина, физиология, тарих, әдебиет, психология, т.б.) өзін үлкен биіктен көрсеткен тұлға еді. Ол қазақ этнопсихологиясының іргетасын қалаушылардың бірі болды. Оның «тіл – жұрттың жаны. Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт... Өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беру – зор қате» деуі қазіргі кездегі мемлекеттік тілді өркендету, дамыту мәселесімен ерекше үндесетіні хақ.

Осы кезде ғұлама ақын М.Жұмабаев (1893-1937) «... қазақ баласының тәрбиесі қазақ тұрмысына қабысуы мақұл» дейтін аталы сөзін өзінің «Педагогика» атты кітабындағы психологиялық түйіндердің негізгі арқауы етті. 1923 жылы Орынборда В.Я. Струминскийдің (1880-1967) «Психология» атты көлемді еңбегі жарық көрді. Сол жылы Ташкентте П.Н.Архангельскийдің «Мектептегі психологиялық зерттеулер» деген еңбегі, Н.Құлжанованың «Мектепке дейін-

гі тәрбие», Ғ.Қарашевтің «Педагогика» атты төл туындылары жарық көрді. 1935-1948 жылдар арасында Семейде қызмет еткен белгілі орыс психологі А.П.Нечаев (1870-1948) «Психофизиологиялық синдромдар жүйесі» (1940), «Психология» атты оқу құралын жазды. 30-40 жылдары психологияға қатысты зерттеулерді қазақ ғалымдары да (Ш.Әлжанов, С.Балаубаев, С.Қожахметов, Ә.Сыдықов, Т.Тәжібаев, А.Темірбеков, т.б.) жүргізіп келді. Соғыс жылдары елімізде қызмет еткен профессор Г.С.Костюк, профессор В.Я.Резник, профессор П.М.Рубинштейн т.б. республикадағы психология ғылымының дами түсуіне жәрдем етті. Қазақстандағы психология ғылымы, әсіресе, Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдарда елеулі қарқынмен дами бастады.

Мәселен, 1946 жылы Қазақ педагогикалық институтында (қазіргі Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті) тұңғыш рет психология кафедрасы, 1947 жылы Қазақ университетінде логика және психология мұғалімдерін даярлайтын арнаулы бөлім ашылды. 1951-1953 жылдары осы бөлімді жүзден астам түлектер бітіріп шықты. Бұлардың көпшілігі психология мамандығын иеленіп, еліміздің оқу орындарында, ғылыми мекемелерде қызмет ете бастады.

Осы жылдары республика үшін психологтар даярлауда профессор Т.Т.Тәжібаев (1910-1964) пен профессор И.Л.Стычинский (1896-1969) зор үлес қосты. Елуінші жылдары Қазақстанның өзінде психология ғылымынан бірнеше диссертация қорғалды (Е.Суфиев, А.Темірбеков, М.Мұ-

қанов т.б.). Соңғы 50 жыл ішінде көптеген ғылыми еңбектер, оқулықтар мен оқу құралдары жарық көрді. Солардың қатарына М.Мұқановтың «Ақыл-ой өрісі», Қ.Жарықбаевтың «Қазақ психологиясының тарихы», Т.Жүкештің «Ұлттық психологияның сипаты», Р.Илешованың «Медициналық психология», Ә.Алдамұратовтың «Қызықты психология», Ғ.Досболовтың «Алдын ала тергеудің психологиясы» т.б. толып жатқан еңбектерді жатқызуға болады. Психология тақырыбына арналған бірнеше ғылыми конференциялар (1962, 1973, 1990, 1994, 1996, 1998, 2000-2005 жж.) өткізілді. 1988 жылдан бастап елімізде психологтар даярлау жаңа қарқынмен қолға алынды. Қазіргі кезде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде, сондай-ақ Алматы, Атырау, Тараз, Қостанай, Петропавл, Семей, Ақтөбе, Шығыс Қазақстан университеттерінде психологиядан бакалавр мен магистранттар даярлануда, орта мектептерде «психолог» мамандығының штаты енгізілді, ҚазҰУ-де академик Т.Т.Тәжібаев атындағы этнопсихология орталығы, Алматы облыстық «Ұлттық тәлім-тәрбие» қауымдастығы (1991-2001) ондаған психология кафедралары жұмыс істейді.

Қазіргі кезде психологиялық зерттеулердің кешенді тақырыптары қолға алынып, оларды ұлт өміріне орайластыра жүргізудің маңызы артып отыр. Осы тұрғыдан келгенде, ауыл-село мектептерінің әлеуметтік психологиялық мәселелері, мал шаруашылығына қажетті мамандардың,

сондай-ақ, жаңа типтегі лицей, гимназия, колледж, медресе шәкірттерін оқытып, тәрбиелеудің психологиялық проблемалары, талантты, дарынды оқушылардың өзіндік психологиясын, қостілдік пен көптілдіктің психологиялық астарларын зерттеу, нарық экономикасына көшуге байланысты туындайтын сан алуан психологиялық жайттар алдағы жерде өз шешімін күтіп тұрған өміршең ғылыми мәселелер болып табылады. Ортағасырлық қазақ ғалымы Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының (1388-1483) жан туралы пайымдаулары ерекше назар аудартады. Оның басты еңбегі «Шипагерлік баянда» көптеген психологиялық ұғымдар (түйсік, ойлау, сөйлеу, қиял, дағды т.б.) туралы қызықты мағлұматтар бар.

Ол өзінен бұрын өмір сүрген ұлы ғұламалардың (әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн т.б.) жан туралы түсініктеріне сүйене келіп, бүткіл тіршіліктің басқарушы, реттеушісі жүрек дейді. Сөйте тұра жан құбылыстарын басқаруда мидың атқаратын рөлін де жоққа шығармайды. Оның адам есіне, ойлауына байланысты айтқандары ғылыми тұрғыдан дәйекті де нанымды. Мәселен, оның пікірінше ес – көрген, естіген нәрсені жадында сақтау үшін аса қажет. Адам тез аңғарғыш, байқағыш және есте қалдырғыш болуы тиіс («... тез, шапшаң, жеткілікті аңғарып, ойға қонымды, көңілге толымды, өте нанымды, бүге-шегесіне дейін ойда сақтау»).

Автор есті дамыту үшін көптеген тау-тас, жер-су және жан-жануарлардың аттарын жаттап алудың қажеттілігіне үлкен мән береді. Адамның есте сақтау қабілетінің ойдағыдай

дамуына негіз болатын қасиеттің бірі – зерделілік пен зейінділік. Оның пікірінше, саналы іс-әрекет зейінсіз іске аспайды. Осы еңбекте зейін көбінесе «мәнділік аңғарым» деген ұғым мағынасында беріліп, оның адамның мақсатты қызығуына байланысты қалыптасатыны біраз сөз болады. Ойлау процесінде адам сезім мүшелері арқылы әр затты, нәрсені жан-жағынан қарап, бір-бірімен салыстырады, одан соң барып толғанады, өйткені толғану сараланбаса, ойлау дараланбайды дейді. Ойлау, сөйлеу қызметіне байланысты екендігін баса айтады. Ойдың сөз арқылы бейнелеуінің арқасында адам өзінен бұрынғылардың ілім-білімдерін есінде сақтап қалады, оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырады. Айтар ойымызды шимайлап қағазға түсіргенде ғана оны түгелдей есте сақтай аламыз.

Ойды басқа адамға жеткізу үшін оны сараптап, толғана талдау қажет. Айтар ойыңды алдымен өзің түсініп ал, алдамшы сезімге беріліп үстірт ойлау – үлкен қателік, жақсылап түсіну үшін көзбен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстай білу қажет. Ғұлама ғалым сөз саптау, сөйлеу мәнеріне де ерекше мән берген. Оның пайымдауынша, жұмсақ, байыпты, сыпайылықпен сөйлеу кімге де болса жарасымды қасиет («Жақсы сөйлемелік, Жанға шырай бермек»). Сөйлеу әдебі дегеніміз ойды бүкпей ашық айту, яғни ой жинақтылығы, оның мазмұнды болуымен байланысты. Бала түйсігінің дұрыс қалыптасуы үшін сезім мүшелерін таза ұстап, оның түрлі сырқаттарын дер

кезінде емдеп отырған абзал. Баланың өң мен түсті, тәтті мен ащыны дұрыс ажырата алуын, алыс-жақыннан келетін дыбыстарды дәл естуін ата-аналар мұқият қадағалауы тиіс, мұның өзі әр затты жан-жақты түйсініп, оның сыр-сипатын түсіне білуге жәрдем етеді. Еңбекте жантануға байланысты бұдан басқа деректер жеткілікті. Мәселен, мінезге батырлық пен батылдықты, қайсарлық пен шапағаты болмайтындығын айта отырып, ондайларды барынша шенеп-мінейді. Адам өмірге келген соң, белсенді өмір сүруге, «сегіз қырлы, бір сырлы» болуға ұмтылуы тиіс дейтін тұжырым аталмыш еңбекте кеңінен орын алған.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҰҢҒЫШ ЭТНОПСИХОЛОГИЯ КАФЕДРАСЫ.

Егемен, тәуелсіз мемлекеттердің сан алуан ұлттық тыныс-тіршіліктері үшін ұлт, этнос психологиясын зерттеудің қаншама маңызды екендігі түсінікті. Мұның әсіресе 130-дан астам этностар мекендейтін Қазақстан жағдайында алатын орны ерекше. Осынау жайтты жақсы түсінген Қазақ университетінің басшылығы 1998 жылы алдымен, Этнопсихология орталығын, ал 2000 жылы Этнопсихология кафедрасын ашты. Кафедра оқу-тәрбие процесімен қатар осы ғылым саласындағы зерттеулерді өз елімізбен қатар Орталық Азия өңірінде үйлестіруге басшылық етіп келеді. Еліміздегі сондай-ақ Орталық Азия республикаларындағы тыныс-тіршіліктің кез келген саласында (мектеп, ғылым, өндіріс, көлік, медицина, заң, сауда, спорт, әкімшілік, әскери

қызмет т.б.) ұлттық психологиялық ерекшеліктерді ескермей, бұларды ғылыми тұрғыдан сарапқа салмай жұмыс жүргізуі қиын екендігі байқала бастады. Мәселен, осындай ұлттық психологиялық проблемаларға этнос аралық кикілжің, шиеленістерге жол бермеу, экстремизм мен ұлтшылдықтың түрлі көріністеріне тосқауыл жасау, әр түрлі этностардың дәстүр-салты, әдет-ғұрпы, жол-жоралғы, жөн-жосықтарының жан-жүйесіне қатысты жақтарын зерттеу секілді толып жатқан мәселелер аталмыш кафедраның көтеретін жүгі болды. Бұл әсіресе, 300 жылдай ұлттық рухы құрып кетуге аз-ақ қалған қазақ ұлты үшін аса маңызды үрдіс болатын.

Осы кафедра соңғы 10 жылда этнопсихология саласында біраз еңбектер жариялап, ғылыми конференциялар өткізуге мұрындық болды, мұның отырыстарында 20-дан астам кандидаттық, 10-ға жуық докторлық диссертациялар талқыланып, қорғауға ұсынылды. Сөйтіп Қазақстанда тұңғыш құрылған ұлттық психология кафедрасы өз республикамыздан басқа орталық Азиядағы республикалар үшін де маңызды рөл атқарды.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ПСИХОЛОГИЯ ОРТАЛЫҒЫ.

Академик Т.Т.Тәжібаев атындағы этнопедагогика мен этнопсихологияны оқыту және зерттеу орталығы 1998 жылы құрылған ұлт психологиясының мәселелерін зерттейтін Қазақстандағы ғылыми мекеме. 1991 жылы құрылған Алматы облыстық «Ұлттық тәлім-тәрбие» қауымдастығының заң-

ды мұрагері. Ол халқымыздың ұлттық психологиясының қалыптасу және даму жолын зерттейтін бірден-бір ғылыми мекеме. Оның «Мектептегі психология» атты басылымы ай сайын шығып тұрады.

Орталық Қазақстандық ұлттық психология мен педагогиканың өзекті мәселелерін зерттеумен айналысады, республика көлемінде, сондай-ақ Орталық Азия аймағындағы халықтардың осы саладағы ғылыми зерттеулерін үйлестіруге жәрдемдеседі. Орта арнаулы оқу орындары мен жоғары мектепке арналған оқулықтармен оқу құралдарын, бағдарламалар шығарады. Еліміздің бірнеше университеттерінде оның филиалдары бар. Орталық жанында жалпықалалық әдіснамалық ғылыми семинар жұмыс істейді. Мұнда жыл сайын республикалық, аймақтық, халықаралық теориялық конференциялар ұйымдастырады, «Этнопсихология және этнопедагогика» атты сериялық ғылыми жинақтар шығарды, қазірде оның 20 томы жарық көрді.

Орталықта «Ұлттық және жалпы адамзаттық мәдениеттің субъекті болып табылатын ұлттық тұлғаның қалыптасу жолдары» атты тұжырымдама жасалынып, ол ғылыми айналысқа түскен. Оның нәтижелері қазақ этнопсихологиясы мен этнопедагогикасының теориялық-әдіснамалық негіздерін жасау ісі жүргізілуде. Ғылыми орталықтың жұмысына жоғары оқу орындарының ғалымдары, оқытушылары мен мектеп мұғалімдері, білім беру саласының өкілдері қатысады.

ҚАЗДАУЫСТЫ ҚАЗЫБЕК ӘЛІ-БЕКҰЛЫ (1667-1764). Орта жүздің биі. Оның толғауларында қазақ психологиясына қатысты көптеген мәселелер сөз болады. Мәселен, ол жас ұрпақтың тегіне, тұқымына тартып туатынын сөз етеді, («Бір бала бар – атаға жете туады, бір бала бар – атадан өте туады, бір бала бар – кері кете туады», «Атадан жақсы ұл туса, ерінің туы болады, Атадан жаман ұл туса, көшінің ең соңы болады» т.б.). Ол халқымыздың ағайын-тума, жекжат-жұрағат қарым-қатынастарына байланысты терең түйіндер айтқан («Тату болса, ағайын жақын, Ақылшы болса, апайың жақын, Бауырмал болса, інің жақын, Инабатты болса, келінің жақын, Алдына тартқан адал асын, Қимас жақын – қарындасың, Сыбайлас болса, нағашың жақын, Адал болса, досың жақын» т.б.). Орта жүздің ұлы биі отансүйгіштік, патриотизм мәселелеріне ерекше көңіл бөлген («Алтын ұяң – Отан қымбат, Құт берекең – атаң қымбат, Туып өскен елің қымбат, Кіндік кескен жерің қымбат, Ұят пенен ар қымбат» т.б.). Қазыбек бидің 15 жасында Қалмақ еліне барғанда айтқан отансүйгіштік сөзінің өзі қазіргі біздерді қайран қалдырады («Сен қалмақ болсаң, біз қазақ, қарпысқалы келгенбіз, Сен темір болсаң, біз балқытқалы келгенбіз, Қазақ-қалмақ баласы табысқалы келгенбіз, Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз...Сен қабылан болсаң, біз арыстан, алысқалы келгенбіз, Берсең жөндеп бітімді айт, Бермесең дірілдемей жөніңді айт, Не тұрысатын жеріңді айт т.б.).

ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУ – *(бейнелеу, елестету, еске түсіру)*

1) қайта жаңғырту еріксіз және арнайы болып екіге бөлінеді. Еріксіз қайта жаңғырту – мақсатсыз. Мыс., музыканттың белгілі ән-күйлерді күнде орындауы. Арнайы қайта жаңғыртуда белгілі мақсат болады. Оған адам өзінің ерік-күшін жұмсайды, арнайы әдіс-тәсілдер қолданып, бұрынғы қабылдағандарын қайта жаңғыртып, жүзеге асырады. Жаңғырту бейне түрінде де болады. Бұрын қабылданған нәрселер мен қазір жоқ көріністің бейнесі еске түседі. Соған орай көрген нәрсенің бейнесі көзге елестейді, ал естіген нәрсенің дыбысы құлаққа келеді. Қабылдау үрдісіне бірнеше талдағыштар қатысады. Елестетулерді сөзбен айтып та, пікірлер мен ой қорытындылары арқылы да тудыруға болады.

2) Елестету ес үрдісі. Біз бұрын қабылдаған, ал қазір оймен қайта жаңғыртып отырған заттар мен құбылыстардың бейнесі елес деп аталады. Елестетулер жалқы және жалпы сипатта да болады. Бір ғана нәрсені елестету – жалқы, ал жалпы елестету – тектес, ұқсас нәрселерді жеке-жеке қабылдау нәтижесінде пайда болатын бейнелер. Жалпы елестетулердің тұрақтылығы, анықтығы жалқы елестетулерге қарағанда, солғын, көмескі болады.

Адамның тікелей сезімдік танып білуі мен абстрактілі ойлау арқылы танымы арасындағы жалғастырушы көпір – елес деуге болады. Өйткені, елес ойлау әрекетінде нәрселер мен құбылыстардың сан алуан қасиет-белгілерінен елестеген жалқы нәрсенің қасиет ерекшеліктерін ғана жалпылап тануға бейімдеп отырады. Қайталау – қандай да бір материал-

ды есте сақтау немесе жаттап алу мақсатымен бірнеше рет пысықтау. Есте сақтауға арналған тәсілдердің жетекші орындағысы ретінде пайдаланылады.

ҚАЙТА ЖАСАУ ҚИЯЛЫ – бұл біреудің жазған-сызғанына қарап адамның соны өңдеп, толықтырып, қиялында жаңғыртуы. Қ.ж.к. арқылы адам шындыққа сай, дұрыс бейнелейді. Бұл үшін түрлі сипаттау, кесте сызықтарын дұрыс түсіне білумен қатар, адамда өмірден алынған көрнекті бейнелердің жеткілікті қоры болуы қажет. Қ.ж.к. тәрбиелеудің басты жолы – көркем әдебиеттерді оқу. Бірақ, тек оқи бергенмен қиял өспейді. Мәселен, үстіртін, тек «қызық» жерін теріп оқудан қиял дамымайды. Қиялды өсіру үшін кітап мазмұнын ойға түйіп, оны көргендей, естігендей болып отыру қажет. Мәселен, Мұхтар Әуезовтің «Абай» романын қиялы бай адам оқитын болса, ондағы кейіпкерлер мен түрлі оқиғалар оның көз алдында елестеп, галереядағы суреттей жайнап тұрады. Бұл – қайта жасау қиялының көрінісі. Мұндайда адам авторлардың суреттеп жазғандарын көз алдында тұрғандай көріп, тіпті сөйлеген сөздерін есіткендей де болады. Өзін романның кейіпкерлерімен бірге жүргізіп, бірге тұрғандай сезінеді. Қ.ж.к. өрістетіп, тәрбиелеудің, екінші шарты, оның тамаша мектебі географиялық карталарды оқып үйрену, алда көрсетілген объектілердің (өзен-көл, жер атаулары, мелекет, қала атаулары т.б.) жер шарының қай бөлігінде орналасқанын бұлжытпай таба білуге машықтану. Карта бетінде «саяхат» жа-

сай білу адам қиялына планетаның түпкірөтүкпірлерін елестете алады, кісіге адам аяғы баспаған талай алыс жерлерді «көргізіп» қиялын шарықтатып, ойлауын дамытып, түрлі кеңістіктен бағыт-бағдар іздестіруге мүмкіндік туғызады.

ҚАЙТА ТӘРБИЕЛЕУ – баланың қоғам нормалары мен талаптарына қайшы келетін кейбір теріс пиғылдарды және жат қылықтарын түзетуге бағытталған педагогикалық ықпал ету жүйесі; жалпы тәрбие процесінің бір бөлігі. Қ.т. тәрбиеші мен тәрбиеленушінің өзара әрекеті ретінде ұйымдастырылады. Қайта тәрбиелеудің негізгі мақсаты – деке адамды жөнге салу. Қ.т. – күрделі де ұзақ процесс. Тәрбие процесінің барысында түрлі себептермен кейде педагогикалық мақсат толығымен орындалмайды (ортаның теріс ықпалы, ата-ананың, педагогтардың қателігі, тәрбие жұмысының нашарлығы). Осыған байланысты жас өспірімдердің тәртібінде кейде нормадан ауытқулар байқалады. Дегенмен, ол ауытқу дағдыға айналып, қалыптаспаған. Мұндай жағдайда ол ауытқуларды жалпы тәрбие жұмысының барысында тиісті ықпал ету тәсілдері арқылы түзетуге болады.

Ал, уақытында қолға алынбаса, ол ауытқулар тұрақты дағдыға айналуы мүмкін. Бұл жағдайда Қ.т. үшін дербес міндет қойып, ерекше шаралар қолдану қажет. Қайта тәрбиелеудің бірінші талабы – балаға теріс ықпал етуші жағдайды өзгерту. Ол үшін отбасындағы жағдайды өзгерту немесе баланы үй жағдайынан мүлдем аулақтату қажет. Кейде оқу-

шыны басқа сыныпқа не мектепке ауыстыруға тура келеді. Жағдайды өзгертумен бірге қайта тәрбиеленушінің сезімін оятып, жалпы тәртібіне әсер ететіндей жұмыстар жүргізіледі. Педагог-тәрбиеші баланың құпия жатқан сырын ашып, оның көмескі қызықтайтыны не нәрсе екенін анықтайды. Оқшау мінез, дағдылардың қалай, неліктен пайда болғандығына көз жеткізеді. Қайта тәрбиелдеуде сендіру тәсілі, ұжымның үзілді-кесілді талабы және т.б. маңызды рөл атқарады. Осылай ықпал етудің нәтижесінде пайда болған ішкі өзгеріс қайта тәрбиелеудің бастамасы болып табылады. Кейінгі өзгерістер педагогтардың, ұжымның қайта тәрбиелеушіні қалай дұрыс бағытқа салып еліктіріп әкетуіне байланысты. Тәрбиенің нашарлығынан, ортаның кері ықпалынан теріс жолға түскен адам тәртібі кейде қоғам мүддесіне қарсы сипат алады. Мұндай жағдайда ықтиярсыз Қ.т. жұмысы жүргізіліп, арнаулы мекемелерде педагогикалық ықпал етудің арнайы шаралары қолданылып, ерекше педагогикалық режим жасалады.

ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ – бұл халқымыздың ең ізгі қасиеттерінің бірі. «Қазақтардың, – деп жазды, осы халықтың өмірін, тұрмыс-салтын алғаш зерттеушілердің бірі А.И.Левшин, (1799-1879) – басқа Азия халықтарына қарағанда... қайырымдылық, адамды аяу, қарттарға құрмет көрсету, баланы аялап, жанындай жақсы көруі – айрықша қасиеті». Біздер – «жылуы жоқ үйден без, қайырымы жоқ биден без» деп, осынау қасиеттен жүр-

дай адамның жұртқа қадірі болмайтынын бірден кесіп айтатын халықпыз. Адам өміріндегі ең игі істің бірі – қаріп-қасірге, кедей-кепшік, жарлы-жақыбайларға қамқорлық жасау. «Құран кәрімде» де қайыр-садақа беру – әр адамның мұсылмандық парызы делінген. Қайырымдылық – кең мағыналы ұғым. Мәселен, отбасындағы үлкеннің кішіге қамқорлығы, кішінің үлкенге ізеті, баланың ата-анаға, әке-шешенің бала-шағасына мейір-шапағаты, ұл мен қыздың ер жеткен соң еліне қызмет етуі – қайырымдылықтың түрлі көріністері мен қайнар көздері. Халқымыз өз ұрпағына осы қастерлі қасиетті ес біліп, етек жаба бастаған кезден үйретіп, мұны тұрмыстық салтқа, адамгершілік дәстүрге айналдырып отырған. Халық «бір үйлі жансың, бір-біріңе меймансың», «бір-бірінді сыйласаң – жан семіреді» – деп, қайырымдылық қасиетті ұрпағына мирас етіп, ерекше қадір тұтып, қастерлеп келгенін біздер еш уақытта естен шығармауымыз қажет.

ҚАРАПАЙЫМ ЭМОЦИЯЛАР – адамның көбінесе органикалық қажеттерінің орындалуына байланысты туындайды. Мысалы, күрделі түрлеріне: көңіл, аффект, құмарлық эмоциялары кіреді. Айтылған эмоциялардың барлығына ортақ басты бір ерекшелік – оларда сан алуан мәнерлі қозғалыстардың болып отыратындығы. Ч. Дарвин осы күнгі адамда байқалатын мәнерлі қозғалыстардың біразы біздің ерте кездегі ата-бабаларымыздың тіршілігінде елеулі орын алған әрекеттің қалдығы екендігін

айтады. Мәселен, қатты ашу кернеген адам кейде жұдырығын түйіп тістенеді, қабағын түйіп булығады, демін эзер алып, танауы делдиіп кетеді, жүрегі тарс-тарс соғады. Осындай мәнерлі қозғалыстардың әрқайсысының өзінше шығу тарихы бар. Жоғарыда келтірілген мысалдан жауымен (жабайы аңдармен) айқасқа түсейін деп тұрған адамның келбетін, даярлық белгісін байқауға болады. Ертедегі адамдар жабайы аңдармен арпалысқа түсердің алдында денесін соған бейімдеп алып, сонан кейін айқасатын болған.

Қазіргі адамдар үшін мұндай көріністер дөрекі, ебдейсіз қимылдар болып танылады. Мұндай ебдейсіз қимылдар мәдениетті адамның қылығына ешбір сыйымсыз сипат. Бұған көбінесе сотқар, ызақор, кекшіл адамдар бір табан жақын тұрады.

ҚАРАПАЙЫМ ЭТНИКАЛЫҚ БІРЛІК. Негізгі этникалық қауымдастықтың ең кіші құрамдас бөліктері. Бұларға шағын этникалық топтар, әртүрлі деңгейдегі (толық, толық емес) отбасылары жатады. Этнопсихологиялық зерттеулерде Қ.э.б. нақты объект ретінде қарастырылады.

ҚАРАШЕВ ҒҰМАР (1876-1921) – қазақтың рухани мұрасының дамуына елеулі үлес қосқан, педагогика, психология ғылымдары саласында сындарлы ой-пікір айтқан ғұлама тәлімгер ақын, кезінде ишан, ақын, қазы атанғанымен, өмірінің соңғы жылдарында ол ағартушылық жолға түседі. Оның демократиялық көзқарасының қалыптасуына 1905-1907 жыл-

дардағы бірінші орыс буржуазиялық төңкерісінің, сондай-ақ орыс, қазақ ағартушы-демократтарының идеялары елеулі әсер етеді.

1910-1918 жылдары Ғ.Қарашевтың «Ойға келген пікірлерім», «Өрнек», «Қарлығаш», «Тұмыш», «Балатұлпар», «Аға тұлпар», «Көксілдер», «Шайыр», «Бөдел қажы», «Тұрымтай», т.б. кітаптары, өлең-жырлары Орынбор, Уфа, Қазан қалаларында татар, қазақ тілдерінде басылып шықты.

Ғ.Қарашев тіл үйрену, білім алу мәселелеріне ерекше маңыз береді. Бұл жайында ақын пікірлерін қысқа да нұсқа афоризм түрінде келтіріп отырады. Олар: Тіл – көңілдің ашқышы, Көңіл – жарық, жан – қиял, Білім – бақтық, Қараңғыда жол қия, т.б. 1919 жылы Орда қаласында «Мұғалім» журналы шыға бастағаны белгілі. Оны шығарушылардың бірі және әдеби редакторы Ғ.Қарашев болды. «Мұғалімнің» бірнеше нөмірінде оның «Педагогика» атты еңбегі басылды. Ол тәлім-тәрбие мәселесін өз ұғымынша қалай болса солай жаза салмайды. Ескі заманда педагогикалық пікірлер айтқан түрлі ойшылдарға (Аристотель, Сократ т.б.) назар аударып, олардың еңбектерін екшеп, талдап жинақтайды. Оның педагогикалық қисындары Сократтан гөрі Аристотельге көбірек жанасады дейтін пікірі талас тудырмайды.

Ол адамның мінез-құлқын қалыптастыруда еңбектің маңызына ерекше мән береді, кімде-кім өзінің мінезі және істейтін жұмысы туралы ылғи да ойланбай тұра алмайды, адам іс-әрекет үстінде өсіп-жетіледі, мінез-құлықты дұрыс қалыптастыру үшін

жалаң ой мен жел сөзден аулақ болып, бала тәрбиелеу ісіне ерекше көңіл аударып қарап, ақтара тексеріп отыру қажет, «ата-ана бала мінезін жақсы жолға салуда, кей нәрсенің себебін түсіндіріп, ерте бастан мынау жақсы, мынаны істеуге болмайды деп үйретуі тиіс» дейді. Баланың ақылы бірте-бірте өспекші, міне осы мезгілде оған жолбасшылық ету тәрбиенің басты бір шарты. Үйретудің, жол көрсетудің қай орында тұрғандығы осыдан көрінсе керек.

Балаға ұрсу, жекіру жолымен үгіттеудің пайда бермейтіндігін айта келіп: «Бала өзіне жаза күтіп тұрған кезінде, иә болмаса жаза тартып болысымен үгіттеуден сақтану керек. Мұндай кезде берілген үгіттің тудыратын әсері жақсы сөзден жиренуден басқа ештеңе емес!» – деп мәселенің психологиялық астарына үңіледі.

Ғ.Қарашев жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беруде мұғалім негізгі тұлға екенін әр кез естен шығармайды. Ол мұғалімге қойылатын талап-тілекке оқыту, үйрету, тәрбиелеу ісіне жеңіл-желпі қарамай, оған аса жауаптылық пен тиянақтылық керек екенін ескертеді. «Жансыз түсіндіру, – дейді ол, – тыңдауға тартымсыз және де естуге ауыр болудың үстіне тез ұмытылатын болады. ...Мұғалім болған адамның шәкірттері риза боларлықтай мінезі, оларды толық қанағаттандыруарлықтай білімі болуы керек. Ондай білімі жоқ ұстаздан шәкірт тәлім көре алмайды. Мұны мықтап есте ұстау керек. Шәкірт өзі жан-тәнімен сүйген мұғалімінен ғана тиянақты білім ала алады», – деп өз ойын тұжырымдайды. Ғ.Қарашев баланың үйдегі тәлім-тәр-

биесіне де ерекше мән береді. Тәлім-тәрбие ісі әулеттің ортақ мүддесі екендігін айтады. Сондай-ақ, іскерлігі мол адамдардың да өнеге үлгісінің үлкен маңызы бар. «Бір адам өзінің жағымсыз мінез-құлықтарын түзетін болса, – дейді ол, – мұның әсері тіпті семьясынан да асып, туысқан ұрпақтарына, онан да кеңейіп отандастарына да жұғады».

ҚАРТАЮ – организм мен психиканың инновациялық өзгерістері (дамудың тежеліп, кері жүруі). Қарттық шақта (75-90 жас) денсаулықтың өршіген әлсіреуі, физикалық күштің сөнугі, жаңғалақтық пен ұмытшақтық пайда болып, басқа да жағымсыз мінез бітістері күшейеді. Кейбір қарттарда авторитарлық (өзбеткейлік) күшейсе, ал басқаларында ауыру салдарынан физикалық жәрдемсіздік, сентималдылық пайда болады. Егер адам өзінің өткен өмірін жағымды бағаласа, онда ол қанағаттылық сезімін, міндет пен парыздың орындалғандығы және өз тәжірибесімен бөлісу сезімін бастан кешіреді.

Ал егер адам өз өткен өмірінде өзін-өзі жүзеге асыра алмаса, қойылған мақсаттарға жете алмаса, сүрген өмірдің пайдасыздығы, сезімі, күдер үзу пайда болады. Шығармашылық мамандықтардағы адамдар қарттық шақта да жоғары ақыл-ой қабілеті мен еңбек өнімділігін сақтай алады. Қарттық шақ – қоғамның өндірістік өміріне тікелей қатысудан айырылумен байланысты өмірдің соңғы кезеңі. Қ.кезеңін кемелдік кезеңнен бөлетін шекараны хронологиялық анықтау қарттық белгісінің пайда болуында-

ғы жеке даралық айырмашылықтардың көптігінен әрқашан расталмайды. Бұл белгілер адам организмінің функционалдық мүмкіншіліктерінің біртіндеп азаюынан көрініс табады. Денсаулықтың үдеген әлсіреуі мен күштің азаюынан басқа, қарттық шақ психологиялық өзгерістермен де сипатталады: мыс, ішкі өмірге интеллектуалдық және эмоциялық «кейіп» өткен өмірді бағалау мен мағынасын түсінумен байланысты болатын бастан кешірулер.

Қарттық шақта қабылдау процестері мен қозғалыстық белсенділік біртіндеп әлсіреуі интеллект, ес және т.б. психикалық функциялардағы біртіндеп емес өзгерістерді суретімен үйлеседі. Қарттық шақты тек регрессивті процестермен ғана байланыстыру дұрыс емес. Бұл шақтың өзінің жетістіктері болады: адамда өмірлік даналық, тұлғалық интеграция қалыптасады.

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС – біріккен іс-әрекет қажеттілігін туғызатын, адамдар арасындағы байланыстың дамуын орнататын күрделі көп жоспарлы үрдіс. Адамдардың танымдық хабарлар алмасуы, өзара түсінісуі, бір-бірін қабылдауы. Қ.-к.-тың үш жағы бар – *интерактивті, коммуникативті, перцептивті*. Қ.-к. деңгейлері – мезо, макро, микро, стандартты, шаблонды, жабайы, рухани, іскер, ойын, т.б. Қ.-к. түрлері – *элементтік бағдарлаушы, жеке бастық бағдарлаушы, топтық, топ-аралық* және т.б.

Адамдар арасындағы Қ.-к. жасау да аса қажетті шарттың бірі – сөйлеу-

шілердің өз ой-пікірлерін өзгелерге, тыңдаушыларға қалайда жеткізіп, оларға әсер етуді көздесе, ал тыңдаушылардың Қ.-к. орнатудағы сөйлеуші жақтың ой-пікірін дұрыс ұғынып, оны іс жүзіне асыра білу мәдениеттілігіне байланысты. Бұл жайттан біз Қ.-к. жасаудың үнемі екіжақты үрдіс екендігін түсінеміз. Арнайы жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша адамдардың басым көпшілігі өзінің 70% (уақытын өзара тілдесіп қарым-қатынас жасауға жұмсайды екен. Ал жетекші қызмет пен басшылық ететін адамдар өздерінің жұмыс мерзімінің 80%) уақытын осы Қ.-к. жасауға жұмсайды.

Тілдесу арқылы адамдар өзара Қ.-к. жасап біріне-бірі білдірмек болған ойын жеткізіп пікір алысады. Қатынас орнатудың нәтижесінде өзара ықпал етіп, адамдардың өмір тәжірибесі, іс-әрекеті, теориялық ой-пайымдары дамиды. Қ.-к. орнатудың тиімді болуы басқарушылар мен бағынушылар, жетекшілер мен атқарушылар арасындағы түсіністіктің ереже-қағидаларын қалыптастырып, әрбір іс-әрекеттің өнімді де, пайдалы да болып бітуіне әсер етеді. Қ.-к. орнатудың бірнеше түрлері бар: ресми және ресмисіз (бейресми). Ресми Қ.-к. нақты іске, қызметке байланысты тілдесулерде адамның шын пиғылы мен сырын ашып көрсетеді. Ресмисіз қатынастардың түрлері адамдар арасындағы достық, сүйіспеншілік сезімдерге негізделеді, әріптестер арасындағы шынайы ниеттерді де көрсетеді. Шын пиғылды ресмисіз қатынас орнатудың өзіндік белгілері бар:

1. Адамның жеке басы мен кісілік қасиетін көрсететін ашық-жарқындығы, сенімділігі мен ақпейілділігі;

2. Әріптестерімен жалпы тіл тауып сөйлесіп, бірін-бірі жете түсінсе алуы сияқты ұнамды сапалар.

Қатынас жасау адамның даралық мінез қасиеті. Ол келесі сатылардан тұрады: *1-ші сатысы* өзгелермен Қ.-к. орнатуға ниет білдіруі; *2-ші сатыда* қатынас жасайтын әріптестерінің кімдер екенін танып білуге ықылас білдіріп, олар жайында қажетті мәліметтер алуға ұмтылады. Әрбір әріптесі мен өзінің өзара қатынасының нендей рөлдер атқаруы жайлы елестері пайда болады. Әріптестерінің кімдер екенін, танып білуге мән беріп, мен олардың арасында қандай орын аламын деп, өзгелердің пікірімен сана-сады. Өзін өзгелердің орнына қойып, ішкі жан дүниесінің сырына барлау жасайды.

Мұның бәрін ол өзінің ақыл-мөлшерімен таразылап көреді де, ұжым ішінде өзімнің атқаратын ісім мен мінез-қылығым қалай болуы керек деген міндетті шешеді. *3-ші сатыда* қатынас жасаушы серіктері жайында өзара тілдесіп, ұғынысудың жолын іздестіреді. Егер олар тіл табыса алатын белгілі іс-әрекеттерді атқаруға кіріседі. Іс-әрекет үстінде ұжым ішіндегі әріптестерінің кімдер екенін аңғарып, оларды да, өзін де танып білетіндей деңгейге көтеріледі. *4-ші сатыда* Қ.-к. жасап, тілдескен әріптестер нендей істерді атқара алады және олардың іс-әрекеті мен мінез-қылығында, қабілетінде нендей жағымды істері бар, ұнамды қасиеттері мен олқылықтары кездеседі деген

жайттарды анықтап, кімнің кім екенін білетін болады.

Егер тіл табысып кете алмайтындай жайттар байқалатын болса, онда қатынасқа түскен адамның өзгелермен онан әрі Қ.-к. жасаудың пайдасыз екенін аңғарып, солардан өзін аулақ ұстауға әрекеттенеді. Дегенмен адамның өзгелермен тілдесіп Қ.-к. жасай білуі жалпы адами қасиеттердің аса қажет түрінің бірі. Қ.-к. – қажеттіліктері әртүрлі адамдардың бір-бірімен пікір алмасуы, бірлесіп шешім қабылдауы, әңгімелесушіні түсіну және қабылдау және де басқа әрекеттестіктерді жасау түрлері.

Қарым-қатынастың адекватты стилі – адамның алдына қойған мақсатына оңай және тез жетуіне және адамдарға қажетті түрде әсер етуіне, олармен жақсы қарым-қатынасын сақтауға ықпал ететін адамдардың басқа адамдармен қарым-қатынас жасау стилі. Қатынастың жетекші типі – ортадағы адамдармен нақты жас шағында жетекші болатын қатынастың типі. Қатынастың жетекші типінің ықпалымен адамда негізгі тұлғалық сапалы қасиеттері қалыптасады.

ҚАШҚАРИ МАХМУД (XI ғ.).

Түркі тектес халықтарға ортақ ілкі ортағасырлық ғұлама. «Диван лұғат ат түрк» деген еңбегінде де «Құдатғу білік» дастаны сияқты ақыл, білім мен ғылымды, мейірімділік пен мінезділікті дәріптейді. Мұның тәлім-тәрбиелік мәні күні бүгінге дейін аса-маңызды, өнегелі ақыл-кеңестері аз емес.

Зерттеушілер бұл еңбекті XI-ғасырдағы Орта Азия мен Қазақстан тер-

риториясын мекендеген халықтардың тарихы мен әдет-ғұрпы, салт-санасы, әдебиеті мен мәдениеті жөнінде қызықты мағлұмат беретін тамаша мұра, деп жоғары бағалайды. Расында да автор сөздікке халықтың ауыз екі шығармаларын, фольклорлық материалдарды, әсіресе, нақыл сөздерді, мақал-мәтелдерді мол енгізген. Ерекше ескерерлік бір жайт – ондағы кейбір сөз тіркестері мен мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің осы күнгі тілімізден де көптеп кездесетіндігі.

Бұл жөнінде профессор Е.С.Малов былай дейді: «Диван...» – халық сөздерінің (өлеңдерінің) мол қоймасы... Онда үш жүзге жуық халық өлеңдерінің төрт жолдық шумағы, термелер мен жұмбақтар, көптеген мақал-мәтелдер бар. Осы тұрғыдан қарағанда «Диван...» жай сөздіктен гөрі әдейі құрастырылған ғылыми хрестоматияға көбірек ұқсайды. Бұлардың бәрінен де Махмуд Қашқари заманындағы түркі тілдес халықтардың қоғамдық өмірі мен рухани бейнесінің сан-саласын қамтитын материалдар, атап айтқанда, этнография мен халық медицинасы, материалдық ескерткіштер мен географиялық суреттеулер, астрономиялық атаулар тағы басқа осы іспеттес ғылыми мәліметтер көптеп кездеседі.

Ғалымдарымыз «Сөздіктің» осы күнгі түркі тілдеріне қандай қатысы бар деген сұраққа «Диванды» да қазіргі туысқан түркі тілдерінің бәріне бірдей ортақ мұра деп қараған дұрыс, деп жауап береді.

«Диванда» да «Құдатғу білік» сияқты моралдық – этикалық дүние та-

ным, саясат мәселелеріне байланысты ортақ пікірлер кездеседі дедік. Мәселен, «Құдатғу біліктегі»: «Сараңдықтан кедей болған адамды телегей теңіздей дүние де байыта алмайды», «Өлімнен қашып құтылмайсың» дейтін нақыл сөздерге «Диваннан» «тас жүрек, без бүйрек адам тоймайды да, дүние қоңыздылығын қоймайды», «Өлім желкелеп тұрса, одан қалай қашып құтыларсың», деп келетін осы іспеттес ұқсас баламаларды көптеп табуға болады. Зерттеушілер «Құдатғу білік» пен «Диванның» тіл ерекшеліктерін салыстырғанда екеуінің де түркі тіліне, әсіресе, фольклор үлгісіне сәйкес келетінін ерекше атап өтеді. Мәселен, «Дивандағы» өлеңдерде батырдың күші – қасқырға, момындар қойға теңелсе, «Құдатғу білікте» де батырдың күші – қасқырға, айбары – аюға, табандылығы – өгізге теңестірілген. Ал бұлардың моральдық-этикалық мәселелерге байланысты тақырыптарында да бірін-бірі қайталайтын ұқсастықтар баршылық. Мәселен, «Дивандағы», «Ешкім де мәңгі өмір сүрмейді», «Адамға дәулетпен даңқ дұшпан», «Жақсы киім болса өзің ки», «Жоғалған затқа қайғырма», «Құрмет қылсаң қонаққа, асаны даңқың халқыңа», «Тіліңе сақ болғайсың», «Әдеп алды – тіл», «Ұлым менен үгіт үйрен, тәлім ал», «Ел ішіне білім тарат, ғалым бол», «Кенесті іс келісе береді, кеңессіз іс кері кетеді», «Үлкен кісі шақырса, тез бар», «Ата-ананды тыңда, сөзін жерге тастама», «Кісі аласы ішінде, жылқы аласы сыртында» т.б. осы іспеттес тәлім сөздер мағына жағынан да, форма жағынан да «Құдатғу білікпен» егіздің сыңарындай ұқсас.

Жоғарыда келтірілген жекеленген фактілердің өзі «Диван лұғат ат түркіті» орта ғасырдағы қазақ халқының қоғамдық ой-пікір тарихына да қатысы бар елеулі шығарма деп тұжырым Л.Н.Гумилев еңбектерінде «түркілерде сөздің күші ақиқатты, шынайы күш болып есептеледі, айтылғанның айғағы деп тегін айтылмаған. «Құдатғу білікте» де, «Диванда» да тіл жайлы айтылған түйіндер, тіл немесе сөз қадірін білу – кісінің тәрбиелілігінің көрсеткіші дейтін Қашқари қағидасы аса маңызды. «Әдептің басы – тіл», «Тіл – тәрбиелік пен қайырымдылықтың басы», «Ақылды сөз – алтын табаққа жеткізер», т.б. қазіргі кезде де ерекше мәнге ие боп отырғаны белгілі. «Диван» қазіргі түркілердің бәріне ортақ рухани асыл қазына болумен бірге қазіргі қазақтардың тәлім-тәрбиелік, психологиялық ой-пікірлерінің де түп-төркіні, ілкі бастауының бірі екендігіне шүбә келтіруге болмайды.

ҚИЯЛ – 1.психикалық үрдіс: а) мәселелі жағдай белгісіз болғанда мінез-құлық бағдарламасын жасайды; ә) іс-әрекетті бағдарламайды, бірақ оның орнын ауыстыратын бейнелерді жасайды; б) объекттің суреттелуіне сәйкес бейнелерді жасайды.

Қиялдың маңызды мәні – іс-әрекет басталғанға дейін нәтижесін көруге мүмкіндік беріп, адамды сол арқылы іс-әрекет үрдісіне бағдарлайды. Қ. басқа да психикалық үрдістер сияқты аналитикалық-синтетикалық сипатқа ие. Қ. айқын болмысты жаңа, күтпеген, әдеттен тыс басқаша байланыспен үйлесімділікте бейнелейді. Қ. нысандары: сұлбалау, агглютина-

ция, типтендіру, әсірелеу, гиперболизациялау; түрлері: белсенді Қ. және енжар Қ.

2. психологияда сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының субъективті бейнелерін қайтадан өңдеп бейнелеуде көрінетін тек адамға ғана тән психикалық үрдіс. Адамның миында Қ. пайда болған кезде ми қабығында бұрын жасалған уақытша байланыстар түрлі өзгерістерге түседі де, жаңа заттар мен құбылыстардың бейнесі туып отырады. Уақытша байланыстарды қайта тудырып, өңдеу үрдісінде екінші сигнал жүйесі шешуші рөл атқарады. Әрбір адамның Қ. ерекшеліктері сол адамның құмартып қызығуына, жекелік ерекшеліктеріне, алдына қойған мақсатына байланысты. Сондай-ақ қиялдың мазмұны мен түрі адамның жас ерекшеліктері мен білім тәжірибелеріне де байланысты. Қ. адамның барлық психикалық құбылыстарымен ұштасып жататын үрдіс. Сонымен бұрын біз қабылдамаған заттар мен құбылыстардың бейнелерін жасаудағы психикалық үрдісті қиял деп атайды.

Қ. адам бұрын өзі көріп-білмеген нәрселерінің бейнесін көз алдына елестету, олардан жаңа бейне жасау немесе бұрынғы қабылданған, жиналған бейнелерге сүйене отырып, өз басында тың, жаңа элементтер мен идеялар тудыру. *Ырықсыз* қиял адамның алдына мақсат қоймай-ақ, басындағы елестердің ағытылып, бірінен соң бірі өгіп жататын кезінде тууы. *Ырықты* қиял адамның алдына саналы түрде мақсат қоя отырып, әдейі бейнелер жасау мен қажетті бейнелер тудыруы.

ҚИЯЛДЫҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ. Қиял түрлі елестеулердің өзгеріп, өңделуінің арқасында жасалып отырады. Қиялда анализ, синтез әдістері, агглютинация, схематизация түрлі схемалар мен суреттердің акцентировка (образдың типтік басты белгілерін жасау) тәсілдері қолданылады. Қиялдағы елестерді топтастырудың қарапайым түрі агглютинация деп аталады. Осы әдіс арқылы мифологиялық бейнелер (кентавр, сфинкс, жезтырнақ) мен түрлі механизмдердің машиналардың конструкциялары (амфибия – танк, судан өте алатын жеңіл танк, аэро-шана – суға қонып, ұша алатын самолет) құрастырылады.

Қиял бейнелерін жасауға қатысатын әдістердің бірі – гипербола. Гипербола деп нәрсенің жеке сипаттары, белгілері үлкейтіліп көрсетілуін айтады. Сөйткенде образ ашық, мәнерлі болып шығады, гиперболада белгілі бір бейнелердің алға шығып айқын байқалуына жағдай жасалады. Ертегілерді, қиял-ғажайып бейнелерді жасауда гипербола көп қолданылады. Мәселен, Д.Свифтің «Гулливердің саяхатындағы» ергежейлілердің, В.Маяковскийдің «15000000» поэмасындағы капиталистердің көсемі В.Вильсонның бейнелері гипербола әдісімен жасаған. Мұнда сондай-ақ тұтас заттың жеке бөліктерінің саны өзгертіледі, олардың орны ауыстырылады. Мәселен, үнді мифологиясындағы көп қолды құдайлар мен жеті басты айдаһардың бейнелері осылайша құрастырылған.

Қиял бейнелерін жасаудың енді бір әдісі – нәрсенің бір жағын ерекше әсерлей көрсету. Карикатуралар мен

достық әзілдер осылайша жасалынады. Егер заттардың айырмашылықтарын ескермей, оның ұқсастықтарына көбірек көңіл бөлетін болса, схематизация әдісі қолданылады. Суретшінің өсімдіктер дүниесінің элементтерінен ою қиыстыруы осыған мысал бола алады.

Қиял образдарының күрделі түрі – типтік образдар жасау. Типтік образдар жасауда бірінші орында нақты адамның ортақ бейнелері көзге түседі: «Бір жұмысшының, поптың, дүкенші саудагердің портретін дұрыс суреттеп жазу үшін, жүз, екі жүз шамалы поп, жұмысшы, саудагерлерді қадағалап қарауымыз керек», – дейді М.Горький. Типтік образдар жасау дегеніміз тұтас бірқатар объектілердің барлығына бірдей, ортақ белгілері бар бір образ жасап, жанастыру. Жазушының осылайша жасаған типтік образы бір жағынан жеке адамның даралық ерекшеліктерін білдіретін образ болып та есептелінеді. Мәселен, «Абай» романындағы Құнанбай образы сол кездегі үстем тап өкілдерінің жай ғана жиынтығы емес, сонымен қатар, ол өзіндік психологиялық қасиеттері бар жеке адамның да образы.

Осы әдістер арқылы айтарлықтай маңызды шығармашылық қиял образдарын үнемі туғызу қиын. Мәселен, агглютинацияда жеке фактілерді зерттеу, жинақтау, мәселелердің түпкі ниетін көздеу дегендер жетіспей жатады. Сондықтан да творчестволық қиялдың жоғары формаларында ғылыми-техникалық көркем әдебиет т.б. онша көп қолданылмайды. Шығармашылық әрекетте адамдар көбінесе інтуицияға жүгініп отырады.

ҚОЗҒАЛЫСТЫ ҚАБЫЛДАУ – бұл объектілердің кеңістіктегі орны мен қалпының өзгерісін бейнелеу. Қ.к. өмірлік маңызға ие. Қозғалысқа көру жүйесінің перифериялық бөлімі сезімтал келеді. Объект табылғанда, көру аумағының шет жағында оның түскен бейнесі көздің рефлекторлық бұрылысын тудырады, нәтижесінде объект бейнесі көру аумағының орталығына ауысады, осы жерде бұл объектіні ажырату мен тану жүзеге асады. Заттың қозғалысын қабылдау, негізінен, оның қандай да бір фонда орын ауыстыру немесе жылжи отырып, көз торының түрлі жасушаларының кезекті қозуын тудырады.

Қ.к.-да көру және кинестезиялық анализаторлары негізгі рөл атқарады. Объект қозғалысының параметрлері болып табылатындар: жылдамдық, үдеу және бағыт. Адам объектілердің кеңістіктегі орын ауыстыруы жөніндегі мағлұматты екі жолмен: орын ауыстыру немесе қозғалысты тікелей көру, қабылдау арқылы және белгілі бір уақытта басқа орында болған объектінің қозғалысы жөнінде ой қорытындысы негізінде алады. Қорғану рефлекстері – организмді ішкі және сыртқы ортадан келетін қауіп-қатер және зиянды заттардан сақтайтын, биологиялық маңызы күшті шартсыз рефлекстер. Құндылықтар – адамдардың тарихи тәжірибені және белгілі бір этнос мәдениетінің мағынасын шоғырландыра көрсететін, осы мәдениортада қалыптасқан мінез-құлық пен іс-әрекет түрлері, мақсаттар мен нормалар жөніндегі жалпыланған түсініктер. Бұл – әрбір

адамның санасында болатын бағдарлар. Белгілі бір қоғамда қабылданған құндылықтар жағдайды бағалаудың сыртқы сындық белгілері болып табылады. Осы белгілерге субъект түрткіні тандау процесінде сүйенеді.

Құндылықтарда әрбір адамның қайталанбас өмірлік тәжірибесінің, қызығушылықтары мен қажеттіліктерінің, әдеттерінің ерекшеліктері жинақталған. Құндылықтық бағдарлар – бұл бекітілген бағдарлардың жүйесі. Олар тұлғаны берілген мәдениеттің құндылықтарына көңіл аудартады және тұлғаның өмірлік, мінез-құлықтық таңдауларын елеулі анықтайды. Осы бағдарларға сүйене отырып, индивид белгілі бір мінез-құлықты атқарады. Қысымға адаптация – белгілі бір қысымға үйрену, бейімделу. Мыс: адам үстіндегі киімінің ауырлығына үйренгендіктен, оны сезбей, тек киген кезде ғана байқауы мүмкін.

ҚОЗУ – тірі организмдердің қасиеті, қозатын ұлпаның тітіркендіруге белсенді жауабы. Жүйке жүйесі үшін қозу – негізгі функция. Жүйке жүйесін құрайтын жасушалардың қозуды ол пайда болған телімнен басқа телімдерге және көрші жасушаларға өткізу қасиеті болады. Осының нәтижесінде жүйке жасушалары сигналдарды организмнің бір құрылымдарынан басқа құрылымдарына беру қабілетіне ие болды. Мұның барысында қозу сырттан келетін тітіркендірулердің қасиеттері туралы ақпаратты тасымалдаушы және тежелумен бірге организмнің барлық органдары мен жүйелерінің белсенділігін реттеуші болды. Қ. процесі сыртқы стимулдың

берілген органға тән абсолюттік қозу табалдырығынан асып түсетін белгілі бір қарқындылығында ғана пайда болады. Қ.-дың негізінде физикалық-химиялық процестер жатады; қозуға қабаттасатын жасушалық деңгейде де, сондай-ақ жануар мен адам денесінің бетінен де тіркеуге келетін биоэлектрлік құбылыстар да осы процестермен байланысты. Қ.-дың таралу әдістері жүйке жүйесінің нысанына байланысты: ең қарапайым (диффузиялық) жүйке жүйесінде белсенділік әртүрлі бағыттарда біркелкі өтіп, біртіндеп өшеді.

Эволюция барысында жүйке жүйесінің күрделіленуімен қатар, қозудың берілу әдістері де жетілдірілді, бұлар арқылы осы процесс жолдың аяғына дейін қандай да болсын бәсеңдеусіз таралады; осының өзі қозудың тұтастай организмге реттеуші функцияны іске асыруына мүмкіндік береді. Қ. процесі тежелумен бірге жоғары жүйке қызметінің негізін құрайды. Олардың динамикасы ең күрделісіне дейін барлық мінез-құлық актілеріне әсер етеді, ал олардың индивидуумдық ерекшеліктері жоғары жүйке қызметінің типін анықтайды. Қозу табалдырығы – нейронды қоздыратын стимулдың минималды энергиясы. Психологиялық сезгіштік табалдырықтары тек статистикалық өңдеумен ғана анықталады.

ҚОЖАХМЕТОВ СҰЛТАНБЕК (1912-1945) – Ұлы Отан соғысына дейінгі кезеңде Қазақстанда педагогика, психология ғылымдарын жұртшылыққа кеңінен насихаттаушылардың алдыңғы қатарында жүрген ға-

лымдардың бірі. Ол Көкшетау облысындағы қазақ ауылдарының бірінде шаруа отбасында дүниеге келген. Ресей қалаларында оқып, білім алған. Ол 1937-38 жылдары Қазақ мемлекеттік университетінде педагогика теориясы мен тарихынан, психологиядан сабақ береді.

1938 жылы Абай атындағы Қазақ педагогика институтына ауысады, мұнда да аталмыш пәндерден дәріс оқиды. Мұғалімдік қызметімен қоса Қазақ КСР Оқу халық комиссариатына қарасты мектеп Ғылыми-зерттеу институтында педагогика бөлімінің меңгерушісі болып қызмет істейді. Ұлы отан соғысына қатысып, сонда ерлікпен қаза табады. С.Қожахметов – педагогика ғылымы саласында дидактика теориясынан қазақ тілінде алғаш диссертация қорғаған қазақ зиялыларының бірі (1939), кейіннен оны «Педагогика мәселелері» деген атпен жеке кітап (1940) етіп шығарды. Мұнда шәкірт меңгеретін білімнің саналылығы мен жинақтылығының өлшемдері баланың өз бетімен кітап оқу дағдысын қалыптастыру мәселелері, оқушының эстетикалық (сұлулық) талғамдарын дамытып, қалыптастыру, оның алған білімі мен дағды, іскерлігін бағалай білудің ғылыми негіздері қарастырылады. Мысалы: «Түйсіксіз білімнің тиянақты болмайтындығы жұрттың бәріне мәлім. Түйсік субъектив пен объективтің қолма-қол туралай байланысы. Біз түйсік арқылы ғана барлық заттар туралы және олардың процесі жөнінде ұғым ала аламыз. Түйсік барлық ғылыми түсініктің және ұғымның негізі. Міне, сондықтан білімді тия-

накты ету үшін ең алдымен балалардың түсінуі, ұғымы анық және берік болуын қамтамасыз ету керек.

Ал, түйсіктің анық және берік болуы үшін сезім мүшелерін сергек етуге тырысу керек. Қабылдау – өмір танудың екінші сатысы, құбылысты тұтасынан ұғу. Бірақ түйсік пен қабылдау бірімен-бірі өзара тығыз байланысты, арасында алшақтық жоқ. Қабылдаудың ашық айқын болуына сол заттың мағынасы, мазмұны және сол затты түсіну үлкен әсер етеді. Мағынасы түсінікті болған нәрсені терең қабылдаймыз. Оқушылардың білімі тиянақты болу үшін олардың қабылдауының берік және айқын болуына ерекше көңіл бөлу керек. Оқытушының сөзін, ұғындыруын балалар айқын қабылдасамаса, олар материалды терең есте қалдыра алмайды, сондықтан дұрыс жауап бере алмайды. Олай болса білімді берік ету үшін сабақ үстінде барлық сезім мүшелерін қатыстыру керек.

Психологияның мәліметтеріне қарағанда, оқушы бүкіл сөйлемді тұтасымен қабылдайды. Жақсы оқушы сөйлемнің мазмұнына, сөз құрылысына қарап тез түсінеді. Ол кейде, тек осы жолда жазылған сөздердің ғана емес, бұл жолдың жоғарысында қандай сөздер бар, төменгі жолда қандай сөздер болуы керек екенін де түсініп алады. Олай болса, жақсы оқи білушілік кітапты пайдалану ісінде шешуші рөл атқарады.

Біздің сезім мүшелерімізге әсер ететін құрылыстар біздің миымызға өзінің белгілі ізін қалдырады, сондықтан біз оны екінші рет сезіне танимыз. Маңайдағы құбылыстар біздің миымызға белгілі ізін қалдырғандықтан,

біз ол құбылыстарды қазір көріп тұрмасак та есімізге аламыз, көз алдымызға елестетеміз. Адамның бұл сияқты тамаша қасиеті ес процесіне жатады. Ал ес деп біздің тәжірибемізде кездескенді ойда толық тануды және білгенімізді іс жүзінде қолдануды айтады. Ес адам тұрмысында өте үлкен маңыз алады. Егер ес болмаса біз көрген, білген, оқыған естігенімізді миымызға ұстап қала алмас едік» – дейді. Мәселен, осы кітаптың «Эстетикалық тәрбие» атты тарауында ғалым былайша ой толғайды: «...Эстетикалық тәрбиенің ең бірінші мақсаты – оқушылардың сезім мүшелерін тәрбиелеп, дамыту және олардың қабілеттілігін күшейту... Тамаша көркемдікті, сұлулықты байқау үшін оны көре және есіте білу керек». Бұл жерде автор сұлулық, көркемдік тәрбие үшін шәкірттің сыртқы бес сезім мүшесі (көз, құлақ, иіс, дәм, сипай сезу) ойдағыдай жетіліп, дені сау болуына ерекше көңіл бөлу қажеттігін, ата-ана мен тәлімгерлердің есіне салады.

С.Қожахметов көркемдік, әсемдік тәрбиесі тек сыртқы сезімдер арқылы адам жанын рахат пен ләззатқа бөлей алатындығын, бұл үшін шәкірттің ойлау, қиял сияқты қуаттарын да дамыту қажеттігін былайша тұжырымдайды: «Ойлампаздық қасиеті өсіп-жетілмеген адамның тамаша, сұлу көркем заттарды қабылдауы нашар болады. Эстетикалық көркемдікке шаттанудың, рухтанудың жоғарғы түрі адамның ақыл-ойының дамуымен байланысты». Педагогикалық және психологиялық мәселелерді талдағанда автор жеке-леген тәлім-тәрбиелік тақырыптарды өрісі тар өткінші нұсқау, жарлық

түрінде баяндай бермей, мәселенің ішкі ғылыми астарына, оның пәлсапалық, психологиялық жақтарына тереңдеу үшін баяндайды. Бұл жерде оның бүкіл әлемдік педагогика классиктерінің (Аристотель, Платон, Коменский, Песталоцци, Локк, Фребель, Герbart, т.б.) ғылыми мұраларына жасаған талдаулары оқырман назарын өзіне мықтап баурап алады. Қазақ топырағында сол жылдарда осынау ғұламалардың тәліми мұралары көпшілікке мәлім болмағандығы белгілі. Өйткені, 20-жылдары осындай ақыл-ой алыптары жайлы сөз қозғаған жекелеген зиялыларымыздың (О.Қарашұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов) азды-көпті еңбектері белгілі себептермен көпшілік жұртшылыққа беймәлім болып келді.

Осы тұрғыдан алып қарағанымызда С.Қожахметовтың педагогика тарихына байланысты еңбектерін өлкеміздегі осы ғылымның алғашқы қарлығаштары десек артық болмас еді. Автор аталмыш еңбектерінде педагогика мен педагогика тарихын бір-бірінен алшақтатпай, екеуін өзара үйлестіріп, сол кездегі қазақ мектебінің талап-тілегіне байланыстыра сөз етіп отырады. Автор еңбектерінде теориялық пайымдаулармен қатар мәнді ұсыныс-тілектер де көптеп кездеседі. Мәселен, қазақ мектебіндегі сабақтың негізгі элементтері мен құрылымдары, бұлардың өзіндік функциялары мен мақсаттары, шәкірттерге сабақ берудің әдістері мен амалдары (сұрақ, жауаптың сан алуан штрихтары) т.б. тартымды баяндалған. Оқушылардың білімін бағалау жөнінде айтқан автор түйіндері психологиялық жағынан өте маңызды. Ол:

«Мұғалім... оқушылардың үйде жұмыс істеуіне мүмкіншіліктері бар-жоғын, денсаулығын және ұғыну зеректік өзгешеліктерін де еске алып отыруы шарт, өйткені бұлардың барлығы да оқушылардың сабақ үлгеріміне әсер етеді Кейбір оқушының есту сезімі, ал кейбіреудің көру сезімі басым келеді... адамның маңайындағы құбылыстарды түсінулері және ойға ұстап қалулары бірдей емес»... Ғалым шәкірт білімін бағалауда қателіктер жібермес үшін мұғалім өз оқушыларын бес саусағындай білуі, олардың психологиясын жазбай тануы керек. Бұл үшін ол %-психологиялық зерттеу әдістерімен жәй хабардар болмай, оларды оқу-тәрбие практикасында үнемі қолданып отыруы қажет дейді.

С.Қожахметов шәкірттердің адамгершілік пен әдеп, саналы тәртіпке тәрбиелу мәселелерінің психологиялық астарларына байланысты бірнеше еңбек жазды. Соның бірі – 1940 жылы Қазақ мемлекет баспасынан жарық көрген «Оқушыларды саналы тәртіпке тәрбиелеу туралы» кітапшасы. Автор өз еңбегінде дүниежүзілік педагогиканың классигі Ян Амос Коменскийдің «Тәртібі жоқ мектеп – сусыз диірменмен тең» дейтін афоризмін эпиграф етіп алады. Еңбек негізінен қазақ (ауыл) мұғалімдеріне, олардың педагогикалық-психологиялық таным-түсініктерін жетілдіре түсу мақсатында жазылған. «...Жұмыстан күрделі нәтиже шығару үшін, – дейді ол, – еңбектің өнімін арттыру үшін, ең алдымен тәртіп керек. Тәртіп – адамның еңбекке қатынасының ең басты бір белгісі болып табылады... Саналы тәртіп оқушылардың азаматтық қа-

сиеттерінің, мектептің дұрыс жұмыс істеуінің оқуға саналы түрде өзінің бар ықыласымен қатынасуын, мектеп мүлкіне ұқыпты болуын, мектептің ішкі ережелерін сақтай білуін, мұғалімге, туысқандарына, жолдас-тарының көзқарасы, қарым-қатынасы сыпайы, қадірлі, қасиетті болуын талап етеді.

ҚОЙБАҒАРОВ КӘРІМ (1928-1985) – Қазақ мемлекеттік университетінің логика және психология бөлімін бітіргеннен кейін 1951-54 жылдары психология кафедрасының аспирантурсында оқиды. 1953-60 жылдары осы кафедраның ассистенті, ал 1960 жылдан өмірінің соңына дейін аға оқытушы қызметін атқарып, университетте психологиядан қазақ тілінде сабақ берді.

Ол «Бастауыш сыныптардың оқу әдеттерін қалыптастыру» дейтін диссертация (1964), «Сұлтанмахмұттың психологиялық көзқарастары» деген бірнеше ғылыми мақалалардың авторы, қазақ тіліне аударылған «Жалпы психология» (Алматы, 1980), «Жас және педагогикалық психология» (Алматы, 1987), «Семья өміріндегі әдеп және психология» (Алматы, 1986) атты кітаптардың тәржімашыларының бірі. Оның «Балаларды мектепке әзірлеу» (1961), «Балаларды адамгершілік сезімге тәрбиелеу» (1966) дейтін педагогикалық психология саласында жазған жеке-жеке кітапшалары – ата-аналар мен мұғалімдер үшін жазылған төл еңбектер еді.

ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ – бұл қазақ халқының әлеуметтік, географиялық, тұрмыстық жағдайына байланысты

қалыптасқан ерекше қастерлі қасиеті. Бізде «қонақ десе, қоң етін кесіп беретін қазақпыз» дейтін аталы сөз бар. Тәуліктің қай мезгілінде келгеніне қарамастан, «көлденең келген көк аттыны» да жылы жүзбен қабылдап, төріне отырғызып, дастархан жайып, бар мәзірін алдына қойып, күту – халқымыздың санасына мықтап орнаған имандылық пен шынайы адамгершіліктің белгісі. Әрбір қазақ үйінде тамағының дәмдісін, жылы-жұмсағын өздері жеместен келетін қонағына сақтайды. Майы мен құрты, ірімшігі мен женті, соғымның мүшелері – сыбаға ретінде өзінің қадірменді қонағын күтіп, көп уақыт түнекте сақтаулы тұрады. Қонақ күтіп, қонаққа баруды халқымыз өмірдің биік мәртебесі деп түсінеді.

Халқымыздың осынау тамаша қасиеті жайлы сөз қозғағанда осыдан 500 жыл бұрын ғұмыр кешкен ғұлама ғалым Мұхаммед Хайдар Дулатидың (1499-1551) халқымыздың асқан қонақжайлылығы мен меймандостығы, жомарттығына байланысты айтқан төмендегі тұжырымдары еріксіз еске түседі. «...Егер де менің өтінішімді, – деп жазады автор, – орындаудың ең жақсы жоралғысы не деп сұраса, онда Сізді меймандостықпен құрметке бөлеуді айтқан болар едім. Сіз сияқты аяулы мейманды шаңырағымның табалдырығынан аттатып, жылдар бойы Сізге осындай меймандостық көрсете алмауым – маған қандай өкінішті болар еді». ...Автор қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан қастерлі дәстүрін көшпелілердің сана-сезімінен мықтап орын алған шынайы адамгершіліктің, имандылық пен қайырымдылықтың, әдеп-

тілік пен инабаттылықтың тамаша көрінісі деп түсінеді. Қазақ халқының жомарттығы мен мырзалығы туралы айтқандары да тәлім-тәрбиелік жағынан аса маңызды.

Қазіргі нарық экономикасына көшу кезеңінде елімізде меценаттық дәстүрдің үрдісін түсіне алмай, табысқа белшесінен батып жүрген қалталыларға Х.Дулатидің әсіресе мына сөздері арнап айтылғандай: «Менің жақсы көретін екі атым бар, ол екеуі де бір, қалған жылқым да бір... Біз сахаралық адамдар бір ғана жылқының күшімен тіршілік етеміз. Маған бұл екі аттан өзге ешбір ат сенімді емес. Бірақ, Сіз ең қадірлі меймансыз ғой, сондықтан таңдаған біреуін алыңыз». Бұрынырақта қазақ ауылдарына қонақтар есепсіз көп келіп жататын. Әрине, олардың арасында сыйлысы да, қадір-қасиеті кемдері де кездесетін. Бірде әрі батыр, әрі шешен Сырым Датұлы (1725-1802) үйіне қонып отырған сыйлы қонағы, белгілі Төленді биден: – Биеке! Қазақтың қонағы неше түрлі болады, соны айырып беріңізші – деп өтінген екен. Сонда би: – Қазақта төрт түрлі қонақ бар. Олар: арнайы қонақ, құдайы қонақ, қыдырма қонақ және қылқыма қонақ, – деп жауап беріпті. – Ал, олардың бір-бірінен қандай айырмасы бар? – деп сұрағанда, Төленді би мұны әрмен қарай былай деп түсіндіреді: Арнайы қонақ – алыстан әдейі іздеп келген тума-туыстарың, жолдастарың. Бұлар нағыз сыйлы, сағына күткен қонақтар. Оларға деген құрмет, сыйсияпат «жат жанынан түңілетіндей» дәрежеде болуға тиіс. Құдайы қонақ – бейтаныс, шалғай елден, алыс жерден жолаушылап жүрген тосын қонақ.

Олар нағыз сауабы тиетін қонақтар. Оларды да ықылас-ынтымен қарсы алып, дұрыстап күткен жөн.

Қыдырма қонақ – ерігіп, желігіп, үйден-үйді, ауылдан-ауылды кезіп, сөз аңдып, өсек теріп, қымыз ішіп, ет жеуді әдетке айналдырған сандалма қонақ. Қылқыма қонақ – түтіні түзу шыққан үйлерді торып, құлқыны үшін аузына салғанын шала шайнап, қылқытып жұтып, тағы бір түтіні шыққан үйге тарта жәнелетін – нағыз сұғанақ қонақ. Соңғысын халқымыз ұнатпай, – «күнде қонақ» деп те әжуалайды. Қазақтар үшін сыйлы қонақтың бірі – «құдайы қонақ». Бұл жолаушылап келе жатқан, түскен үйіне ешбір туыстық, не таныстық қатынасы жоқ, бейсауат кісі.

Дегенмен құдайдың атын атап келген соң, мұндай қонаққа ерекше сыйсияпат білдіріп, қонақасы беру – әрбір отбасының борышы. «Құдайы қонақты» үйіне қондырмай жіберген адам ауыл, ел-жұрт алдында «қара бет» атанып, беделінен айрылған. Халқымыз қонақты ілтипатпен қарсы алу, оны күту, құрметтеп шығарып салу дәстүрін ерекше қастерлеп, оны ұрпақтан-ұрпаққа үлгі-өнеге ретінде үйретіп, мұны отбасы тәрбиесінің басты бір саласы деп түсінген. Келген қонаққа қонақасы беруде де үлкен мән бар. Қазақ халқы қонақ күтуге әрдайым дайын отырған.

Ол үшін үйде ас-дәм қорын жинап, тіпті соятын малын өріске жібермеген. Қонаққа дәмді аспен бірге жылы лебіз де керек. Оларды құшақ жайып, қуана қарсы алып, жағдай жасау – үй адамдарының басты міндеті. Келген кісіні аттан түсіріп алу, ат-көлігін жайлау, сырт киімін шешкі-

зіп ілу, төрге шығарып, қолына су құйып, сүлгі ұсыну, т.б. игі ілтипатты отбасында негізінен жас балалар атқарған. Қазақ аулында қонақтың көңілін көтеру үшін «қонақ кәде» жасайтын дәстүр бар. Ол алдымен «ауылдың алты ауызынан» басталады. Мұнда күй тартылып, ән, өлең-жыр айтылады.

Оған қонақтар да қатыстырылады. Кейде «қонақ кәде» бірте-бірте өнер сайысына да айналады. Онда ауыл адамдарынан қонақтар да өнерін іркіп қалмайды. Өнерлі қонақты аттандырарда үй иесі өзінің шама-шарқына қарай оған сый-сияпат, жолжоралғы жасайды. Қазақ салтында қонақтарға сусын ұсынудың өзіндік рет, салты бар. Мәселен, шәй құю үйдің бойжеткеніне жүктеледі. Ол шәй құюдың жөн-жосығын жас кезінен-ақ өзінің шешесінен, апа-жеңгелерінен үйреніп өседі. Шәй құюға қажетті икемділік пен шеберлікке жастай баулынған бойжеткен шәй құйғанда кесе-шәйнекті орынсыз сылдыратпай, ауыстырып алмай, оларды қонақтарға әдептілікпен ұсынуы керек. Самаурынның суын кесеге сызылтып құюдың орнына шорылдата құю, не кесені қонаққа ұсынғанда жоғары не тым төмен ұстау қыз тәрбиесінің кемшілігі болып есептеледі.

Сондай-ақ, кесеге шәйдің шамадан тыс қою, не сұйық болуы, көлемінің аз не шамадан тыс мол құйылуы да қолайсыз болады. Әдетте қонақтың шәйға қанғанда болдым, ішпеймін деп берген белгісін түсіне білу қажет. Қонақтардың бірі кесенің бетін алақанымен жапса, екіншісі – кесені төңкереді, үшіншісі – кесені бір бүйірге жантайтып жығып қояды. Жөн-жо-

сықты білетін бойжеткен осы жәйттерді жіті аңғарып, анда-санда қонақтарына сыпайылықпен сөз тастап, тағы да шәй ішкізудің, «сый аяқ» құюдың жолын қарастырады. Мұндағы орынды әзіл-оспақ, зілсіз күлкі қонақтарды көңілдендіре түсетіні хақ. Қазақ әйелдері қонақ күтуді өздері үшін қатал сын деп түсінетін. Қонақ түскен үйдің қарттарынан бастап, жас балаларына дейін оның ризашылықпен аттануын сол отбасының басты парызы деп түсінген.

ҚОРҒАНЫС РЕФЛЕКСТЕРІ – сыртқы тітіркендіргіштердің организмге ықпалынан оның қалыпты қызмет атқаруға кедергісін жоюға қарсылық көрсетуі. Мыс., жәндіктер мен хайуанаттар өздерінің қалыпты тіршілігін сақтау үшін түрлі дыбыстар шығарып, жауларына қарсы айбат шегеді. Мұндай көріністер жәндіктердің қорғаныс рефлексі деп аталады.

ҚОРҚЫНЫШ – индивидтің биологиялық не әлеуметтік тіршілігіне қатерлі жағдаяттарда туындайтын қауіп қолайсыз эмоция. Қ. – бір нәрседен жүрексініп сескенгенде, шошығанда пайда болатын сезім, қауіпқатер, үрей. Тіршілік үшін қауіпті факторлардың нақты әрекетінен болатын ауыру не басқа да зардап түрлерінен ерекше Қ. олардан күн ілгері болады. Қатердің сипатына байланысты қорқыныш сезімінің қарқындылығы мен тән сипаты ерекшелігі алуан түрлі болады (қауіптену, қорқу, шошу, үрей).

Егер қауіп негізі анық емес не ұғынылмаған болса, мұндай күй алаңдау

деп аталады. Функциялық тұрғыдан Қ. субъектіге алдағы қауіп туралы ескерту болады, оның негізіне барынша назар аударуға мүмкіндік береді, одан құтылу жолдарын іздеуге итермелейді. Қ. аффект күшіне жеткен жағдайда (үрейлі қорқыныш, зәресі қашу) ол мінез- құлық стереотиптеріне ұрындырады (қашу, сілею, қорғаныш агрессиясы).

Адамның әлеуметтік дамуында Қ. тәрбие құралдарының бірі болып көрінеді: мыс., айыпталудан қорқыныштың қалыптасуы жүріс-тұрысты реттейтін фактор ретінде пайдаланылады. Қоғам жағдайында индивид құқықтық және басқа да әлеуметтік институттардың қорғауында болатындықтан, адамның қорқынышқа шамадан тыс бой алдыруы бейімделушілік мағынасынан айырылып, дәстүрде жағымсыз қасиет деп бағамдалады. Қорқыныштың қалыптасқан реакциялары біршама орнықты болып табылады және олардың мағынасыз екендігін түсінген күннің өзінде сақтала беруі мүмкін. Сондықтан қорқынышқа қарсы беріктікке тәрбиелеу, әдетте, адамды одан біржола арылтуға бағытталмай, қорқыныш болғандай жағдайда өзін-өзі ұстай білушілік қасиеттерін дарытуға бағытталады. Жағдаятқа мөлшерлес емес қорқыныш реакциялары әр түрлі психикалық аурулар кезінде байқалады.

ҚОРҚЫТ АТА – тасқа жазылған дастандардың тәлім-тәрбиелік идеясымен астарлас рухани мұраның бірі – Қорқыт ата тағылымдары. VIII–IX ғғ. төңірегінде Сырдарияның орта

және төменгі бойын жайлаған Оғыз-Қыпшақ тайпаларының мемлекеті болды. Оғыздар арасынан шыққан әйгілі күйші, музыкант, жыр алыбы, аңыз кейіпкері ұзақ өмір сүріп, жазмышқа қарсы күресіп, адамның мәңгі жасауын арман етіп өткен кемеңгер ғұлама Қорқыт еді. Өлім қатері, одан құтылу туралы өзінің асыл ойлары мен тебіреністерін қобыздың зарлы әуеніне қосқан Қорқыт туралы аңыз-жырлар, бізге жеткен «Қорқыт ата кітабы» – Орта Азия, Қазақстан мен Әзірбайжан халықтарының аса көрнекті жазба ескерткіші. Қорқыттың музыкалық-этнографиялық мұрасы бұрынғы Кеңес Одағын мекендейтін түркі тілдес халықтардың барлығының ортақ рухани игілігі. Қорқыт ата тағылымдарында тәлімдік мәні күшті түрлі афоризмдер, қанатты сөздер, ұстаздық ұлағаттар көптеп кездеседі. Бұлар тек тарихи-этнографиялық тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге осы аймақтағы халықтардың ілкі ортағасырлардағы тәлім-тәрбиелік ой-пікірлерінің өзіндік ерекшелігін бейнелейді.

Қорқыт есімі көшпелі қазақ жұртының арасында ерте заманнан-ақ қас-терленіп келеді. Сондықтан да халқымыз: Жыраудың үлкен пірі – Қорқыт ата, Бата алған барлық баксы, ақын ата, Таңқалып жұрттың бәрі тұрады екен, Қобызбен Қорқыт ата күй тартқанда, – деп тегін жырламаған. 1980 жылы Сырдарияның төменгі сағасында Жосалы (Қызылорда облысы, Қармақшы ауданының орталығы) станциясының солтүстік-батысына таман Қорқыт мекенінен бір жарым шақырым жердегі оның зира-

тының басына тамаша ғимарат ескерткіш орнатылуы оған деген құрметтің белгісі.

Қорқыт ата нақылдарында тәлім-тәрбиелік сипаттағы ақыл-кеңестер әр қырынан сөз болғанын жоғарыда айттық. Мәселен, имандылық, кісілік, қанағатшылдық, әрекетшілік жайында айтылған мынадай ақылдарға құлақ түргеніміз абзал. «Тәңіріне сиынбаған адамның тілегі қабыл болмайды... Жігіт тірісінде Қаратаудай қылып, бір күн тыныштық көрмей дүние жияды, байиды. Бірақ соның ішінен ол өзіне тиісті үлесін ғана жейді. Менмен, тәкаппар адамды тәңірі сүймейді. Басқалардан өзін жоғары ұстаған адамға тәңірі бақ бермейді...».

Дана ойшылдың ата-ананы сыйлап, құрметтеу, үйшілік жарасымды қарым-қатынас, ұл мен қыз тәрбиесі, адамның әр түрлі мінез-құлық сипаттары жайында айтқан тағылымдары да бүгінгі ұрпаққа өнеге боларлықтай: «Өзіңнен тумаса ұл өгей: қаншама бағып, қаққанмен ол саған ұл болмайды... мыңғырған мал жиғанмен, адам жомарт атанбас. Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман. Ондай бала ел басын құрап, үйінен дәм беруге де жарамайды. Ананың көңілі балада болар... Ұлың өсіп жетілсе, от басының мерейі, бас-көзі».

Қорқыт ата жеткіншек, жас өспірімдердің жанымен қоса тәнінің шынығуына, ел мен жерін жан-тәнімен сүйіп, оны қасықтай қаны қалғанша жаудан қорғайтын жаужүрек батыр болғанын аңсайды. Осыған орай ол былай дейді: «Жол қиындығын көрмеген, жабы мінген жігітке садағының оғы да қылыштай кесіп түседі...

Қолыңа ұстаған болат қылышың мұқалмасын. Жауға атқан садағың өткір болсын».

Кемеңгер дала ойшылы жас жеткіншектің көпшіл, қонақжай, ата жолын қуған ақпейіл адам болғанын қалайды. («Қонағы жоқ қараша үйден құлазыған түз артық... Ата даңқын шығарып, өзінің тегін қуған балаға ешкім жетпейді. Өтірік сөз өрге баспайды. Өтірікші болғаннан жарық көріп, өмір сүрмеген көп артық. Сөзіне берік, шыншыл адамға бұл дүниеде отыз жасты үшке көбейтіп, өмір сүрсе де аз»). От басы, ошақ қасының, үй іші тыныс-тіршілігінің берекесі, ұрпақ тәрбиесінің, әйел жұртының кескін-келбетімен қатар, әдепті, көрегенді, адамгершілік, иманжүзділік қасиеттерімен де тікелей байланысып жатады. Осыған орай Қорқыт ата әйелдердің төрт түріне берген сипаттамасы психологиялық жағынан ерекше көңіл аударады. Мәселен, әйелдердің бір тобы отбасының тірегі, үйдің құты, қонақжай, үрім-бұтақтары өсіп-өнген жандар болса; екіншісі-ынсапсыз, қанағатсыз; үшіншісі – салдыр-салақ, өсекшіл келеді дейді.

ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШӘКӘРІМ (1858-1937). Шәкәрім ХХ ғасырдың басындағы қазақтың қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-әдеби өміріне белсене араласып, туған халқына ізгілік пен имандылық, ғылыми ағартушылық идеяны тарату жолында ұлы Абайдың ұлттық нақышқа толы пәлсапалық-психологиялық дәстүрін әрмен қарай жалғастырып, халқына мол мәдени мұра қалдырған ғұлама. Шәкәрім көптеген жан сыры туралы (кө-

бісі өлеңмен жазылған) шығармалардың авторы. Ал, ән мен күй, музыка саласында жазған еңбектерінің өзі бір төбе.

Шәкәрім шығармаларында адамның жан мен тән, адам психологиясы туралы айтылған сындарлы ғылыми ой-пікірлер көптеп кездеседі. Мәселен, ақынның психологияға байланысты көзқарасын «Анық пен танық», «Қазақ айнасы», «Мұсылмандық шарты» т.б. шығармаларынан кездестіреміз. Бұларда ғұлама адамдарға сыртқы дүниенің, қоршаған табиғаттың жұмбақ сырын ұқ, танып-біл, оның өлшеусіз байлығын мұратыңа, қасиетіңе жарат, бұл үшін Алла тағала адамға ми берді, білу, нану, ұғыну, тану – бәрі ақыл ісі, олар мидан шығады деп тұжырым жасайды. Тән сезіп, құлақ естіп, көзбен көрмек, Мұрын иіс, тіл дәмнен хабар бермек. Бесеуінен мидағы ой хабар айтып, Жақсы-жаман әр істі сол тексермек.

Шәкәрім адам жанының әртүрлі жағдайда көрінетінін айтады. Өзінше бұлардан орысша-қазақша термин жасағысы келеді. «...Инстинкт – сезімді жан, сознание – аңғарлық жан, мысль – ойлайтын жан, ум – ақылды жан» дегендей әртүрлі қасиеттерді тізбектейді. Дене әр түрге түскен сияқты жан да өсіп, өніп, жоғарылайды... толық терең ақыл адамнан шығады... Совесть (ұждан) – жанның тірегі... ми, жұлын – жанның тұрағы, ол бұзылса, электрия сияқты жан да кетеді, дейді.

Ақын ми қызметі адамның сезім мүшелерінің әрекеті арқылы іске асады дей отыра, кісінің ойға алған ісін жүзеге асыруы, оның әділетті, әділетсіз болуы, ізгілікті қууы немесе жа-

уыздық жолға түсуі, ақыл мен жүректің қызметі екендігін дәлелдегісі келеді. Сөйтіп, ол жанның миға байланысты екенін мойындағанмен оның мәңгі-бақи өлмейтіндігіне сенеді. Осыған орай ол былай дейді: «Мен жан жоқ, өлген соң өмір жоқ дегенге таң қаламын... жанның барлығын, өлген соң да жоғалмайтындығына... қанып қалған әдет... ақыл ісі ме?... Жан екі өмірде бірдей керек таяныш екеніне нана алмаған кісінің жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір жол, заң тазарта алмайды». Сондықтан ақыл мен жүректің жетегіндегі адам тіршіліктері барлық нәрсені сарапқа салып, байыбына барып, терең ойлап, топшылап ақылмен іс қылу, адамдықтың басты парызы дейді.

Шәкәрім өзінің пәлсәпалық сипаттағы ой-пікірлерін әрмен қарай жалғастырып, жер жүзінде неше түрлі халық бар, олардың бәр-бәрі де жаратылыстың ішкі сырын ұғып-білуге ынтық, бірі дүниені жаратушы тәңірі – «күн» тіршілік күн нұрынан жаралады десе, енді бірі «Құдай жоқ» деп жар салады, үшіншісі – көп құдайға табынса, төртіншісі – міне, құдай деп суретке табынып, ойын он сакқа жүгіртеді, осының бәрі дүние сырын білуге ұмтылушылық, – дейді де, өз ойын, – нағыз тәңірі жолы – қиянатсыз ақ жүрекпен ақ адал еңбек ету, – деп түйіндейді. Ақын «Тәңірі мен жан» деген өлеңінде туу, өсу, өлу, сондай-ақ өлген жанның топыраққа, өсімдікке нәр болып тіршілікке қайта айналып келуі табиғи құбылыс, бар зат мүлде жоғалып кетпейді, жоқтан бар пайда болмайды, тек заттың, құбылыстың түрі ғана өзгереді, жан мен тәннің байланысы осын-

да деп, былайша ой қозғайды: Тіпті кетпес еш жоғалып, Байқасаңыз барша жан, Тағы дене тауып алып, Тағы өседі қайтадан. Түрлі жанда дене түрлеп, Өзгеріп тұр бұл ғалам, Жоғалатын нәрсе жоқ деп, Айтты ғылым байқаған.

Осы пікірлер оның тіршіліктің негізін ғылыми көзқарас тұрғысынан дәлелдегісі келетіндігіне жақсы дерек. Ш.Құдайбердіұлы адамның жан дүниесінің дамып, қалыптасу жолын тіршіліктің қарапайымнан күрделіге қарай біртіндеп дамуы тұрғысынан түсіндіреді. Осы айтқанымызға орай ақын «Жәндіктен адам жаралған... айуаннан өсіп, болды қадам», – дейді. Сірә, ойшыл ақын ағылшын табиғат зерттеушісі Ч.Дарвин ілімімен жақсы таныс болса керек. Әсіресе, Шәкәрім жан мен тәннің ара қатынасы мәселесінде дәйекті пікір айтады. Мәселен, ол қандай жан болса да (жануар, адам) денемен, тәнмен байланысты болатындығын айта келіп, «жан тәнге, ақыл жанға матаулы тұр» десе, енді бір шығармасында «дене сезіміне нанба, дене, сезім түгел алдайды... бәрін де тапқан таза ақыл... бар ғылымның түп атасы – таза ақыл мен ойлану... жан мен дене екі басқа», деп келетін ақын түйіндері жан мен тәннің байланысын көрсететін ғылыми-психологиялық тұжырыммен үйлеспейді. Бірақ та ақын жан сыры мәселесіне келгенде кемеңгер ұстазы Абай тұжырымдарын тереңдете түскендей жәйтті байқатады. Егер бұрын-соңды қазақ қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірлердің даму тарихында жан мәселесі төңірегінде жалпылама пәлсапалық тұжырымдар айтылып келген болса, Шәкәрім «психология»

терминін қазақ топырағында тұңғыш қолданғаны белгілі. Мәселен, ол бір шығармасында: «Жан сыры деп жазылған, психология деген пән», – деген тіркесті қолданып, оны ғылымның зерттеу объектісіне үңіледі.

Шәкәрімнің психологиялық пікірлерінің негізгі жүйесі, оның 1919 жылы қазақ тіліне тәржімаланған «Психология» дейтін кітапқа жазған сын-пікірінен (рецензия) жақсы байқалады. Қолжазба түрінде оншақты беттік материалдың жекелеген үзінділеріне назар аударатын болсақ, оның психологиялық көзқарастары жайлы толығырақ мағлұмат алатынымыз хақ. «Тіршілік – жан туралы» деп аталатын осы мақаланың жекелеген қисындары (тезистері) мына төмендегідей. «Сонша білімді адамдар әлі күнге дейін өзінің кім екенін анықтап білген жоқ... Біз кім екенімізді білмек болып, жан тіршілігін тексеретін «Психология» сияқты ғылыми кітапты оқысақ, жанның тіршілік сырын білмек түгілі миымызды қатырып, ол кітаптардан не ұғатынымызды білмей аң-таң боламыз.... Міне, дәлел: қазақ тіліне аударылған психология кітабын оқып қараңыз... Тіршілік басынан бар. Бірақ ол тіршіліктің бізге анық сезілетін кезі де бар, сезілмейтін кезі де бар. Оның себебі: дүниенің қандай күйде, қандай түрде болғандықтан... Айуандардың денесі, адамнан көрі кемдігі болмағандықтан: еркіндік, мүше қаруы да; терең ойлауы да кем болып отыр... Адам өз жанының сырын әбден анықтап білмей тұрып, өзінің кім екенін білмейді. Жан қасиетін анық білсе, сонда адам түзеледі... Дүние дозақ емес, – дейік. Табиғаттың байлығы барша

жанға жеткілікті. Бірақ, есіл бейішті дозақ қылып отырған адам.

Егер адамдар түгелімен біріне-бірі қиянатсыз туысқан болып осы ақыл-жұмсап еңбек қылып, табиғаттың қасиетімен пайдаланып отырса, дүние бейіш болатынына ешкім дау айта алмас... өз жанының қасиетін білмей тұрып, адамның құлқы түзелмейді... ақылдың анық деп тапқан ақиқатын айтпауға ар көнбейді... Қай өнер, ғылым болса да оны табатын ақыл... Бар білімнің түп атасы ақыл». Шәкәрімнің осындай психологиялық пікірлері алдағы жерде арнаулы зерттеуді қажет ететіндігін дәлелдеп жатуды дәлелдеудің қажеті жоқ.

ҚҰЛДЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – патша өкіметінің отаршылдық саясатымен, кеңестік әміршілдік коммунистік идеология тұсында қазақ ұлтында тұлғалық және этностық қолайсыз қасиеттердің (жарамсақтық, жалтақтық, жағымпаздық, бұйығылық, үрейшілдік т.б.) пайда болған келеңсіз қасиеттердің жиынтық атауы.

ҚҰЛЕКЕҰЛЫ ШАЛ (1748-1819).

Шал Құлекеұлының бізге жеткен шығармаларының дені – импровизация – суырып салма түріндегі өлеңдер. Өзінен бұрынғы ақын, жыраулардай Шал да бұл жерде ерен жүйрік болған. Кезінде Шал жырларының халық арасында кең тарауы, оның есімінің жұрт аузында сүйіспеншілікпен аталуы жыраудың ардагер, азамат – ақын болғандығын байқатады. Шал ақын шығармаларында адам өмірінің көптеген мәселелері: бұл дүниеде өмір сүрудің мәні, қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік топ-

тардың көңіл күйі, мінез бітістері, олардың адамгершілік сипаттары т.б. сөз болады.

Әрине, Шал өлеңдерінде де ислам дінінің мотивтері жиі ұшырасады. Ол мұсылманша сауатты, діни қағидаларға біршама жетік, өз заманы үшін білімдар адам. Бірақ ақын әрбір сөзін құдай, пайғамбар атымен байланыстыра бермейді, өйткені, оның негізге алатыны адам игілігі, яғни адамгершілікке қатысты мәселелер.

Адамгершілік моральді жырлаған ақын өз шығармаларында жақсылық қайдан шығады, жамандық неден туады, жаман адамдар қандай деген мәселенің төңірегінде біраз сөз қозғайды.

«Жақсыдан шарапат; жаманнан кесепат» дегендей мұның бәрі сайып келгенде адамдардың бір-бірімен қатынасынан туындайды. Шал жақсылықты ту етіп, оны мадақтайды, жамандықты жерлеп, шенеп-мінейді, ондайларды жұртқа жиіркенішті көрсетуге тырысады. Ақын өлеңдерінде адамдарды түрлі әлеуметтік типтерге бөлу, олардың өзіндік психологиялық портреттерін көрсету біршама дұрыс шыққан. Мәселен, ақынның адамдардың жас мөлшеріне орай берген сипаттамаларын, әсіресе, жастық-жігіттік шақтың ерекшеліктерін көрсету ерекше көңіл аударарлықтай. Ақын шығармаларында жігіттің «құр жан», «тірі жан», «жігіт жан» деген типтері жайлы сөз болады. Мәселен, «құр жан» деп аталатын жігіт – кеудесінде әйтеуір жаны болғаны болмаса, өнер білімнен жұрдай, керенау, кердең, жалқау да, қанағатсыз, істе тындырымсыз біреу. Мұндай адамдарды уайым-қайғы, қуаныш көңіл

толғантпайды, олар қырсық, кесепат атаулыдан құтылудың жолын іздемейді, өмірден мархабат, қызық таба алмай өтетін де осылар. Бұл жөнінде ақын: «Ақылы жоқ надандар, Іс бігірмес жамандар, Жүз болса да бірмен тең...» деу арқылы кең дүниені тарылтқан, адамның тепсе-темір үзетін, тауды қопаратын шағында, қолынан іс келмейтін қуыс кеуде, бос белбеу, бойда күш-қуаты жоқ, әрі-сәрі біреулердің келеңсіз тірлігіне қатты қынжылады.

Ақын жігіттердің екінші бір тобын кеуделерінде тек тірі жаны барлар деп атайды. Бұлардың да оңып тұрғаны шамалы. Сөйте тұра мұндайлар шамасына қарамай менмен, өркөкірек, тамақсау, сәнқой, жатып ішер жалқау, тоғышар келеді. Осы типтегі жігіттер жайлы Шал ақын былай дейді: Тір жан дейтін, Бар тапқанын киім мен асқа сатар, Жақын көрген досын жатқа сатар, Қызыл белбеу, шоңқима етік, үкі тағып, Әркімді бір сықақ қылар...

Ақын толғаныстарында жігіттіктің буына мас болып, жастық шақтың бойға сыймас асау күшін қайда сыйғызарға білмей, адамгершілік сыр-сипаттан алшақ жатқан, тек құр тірі жүргеніне мәз желөкпелер қатты келекеленеді. Бұлар рухани тіршіліктен аулақ, байлық пен бақтың мансабына мас, тоғышар, асыл арманы мен анық мақсаты жоқ, қажыр-қайрат пен ерік-жігердің не екенін білмейтін қуыс кеуделер. Ақын осылайша адамдардың нашар мінез бітістерін көрсету арқылы жақсы мінез-құлықтың жұртқа үлгі боларлықтай эталонның ұсынады да; жастарға былайша кеңес береді: Жігіттер жау алмай-

ды ақылды алсаң, Білгішке көп білетін жақындасаң; Қарап жүрген кісіге адам тимес, Сабыр деп өз бойыңды мықты ұтасаң...

Ақын бойға біткен шыдамсыздық адам мінезінің ең нашар жағы дейді. Өйткені бұдан өкінерліктей істер туындайды. Ал: шыдамсыздық өзін білемшілдікпен тоғысатын болса, онда адамның халінің мүшкіл болғаны. Мұндайларда басқадан кеңес алу, жұрттың ақылын тыңдау дегендер атымен болмайды, олардың арман-мүддесі, тіршілік-тырбынысы күйкі, бәсеке, бақ аясынан аспайды. Бұл жөнінде жырау: Жігіттер сақтаныңыз жаман достан... Тістескен жаудан адам сақтанады, Тиеді достың оғы қапылыстан... Шал түсінігінде жаман дос адамды орға жығылдырады, сондықтан досты дұрыстап таңдай білу керек. Жаман дос арнамысты; адамгершілікті сатып кетуден тайынбайды, тіпті, қас дұшпаннан жалған дос жаман. Ол жемежемге келгенде сені жау қолына тастауға, жаныңды жаһаннамға жіберуге әзір тұрады. Ол дос парызын түсіне қоймайтын аңқау, аңғал жан емес, қайта түлкідей жылмаңдаған; барып тұрған екі жүзді қу, алаяқ адам.

Ақын түсінігінде осындай жаман адамдардың енді бір белгісі біреудің сыртынан өсек тарату, жалған сөз сөйлеу, не ел қамқоры, игі жақсылардың ізгі ісін күндеп, көре алмаушылығы. Бұл жөнінде: Өзі жаман жақсыны көре алмайды, Сыртынан ғайбат айтып атады тас. Мұндай жанның әдеті осы деп біл, Өзіне дос таба алмай жинайды қас...дейді. Ақын дос пен дұшпан арасын жақсы ажырату қажет, («басыңа жазатайым бір іс

түссе, дос пен дұшпан абайланар») ал кейбір жігіттерде жақсының сөзін тыңдау, оларға еліктеу деген атымен жоқ деп күйзеледі. Қарт жыраудың осы ойларын оқып отырғанымызда біздің қазіргі кейбір жастардың бойынан кездесіп қалатын нашар көріністер мен жағымсыз қылықтарға бар ашуызамен қарауға тура келеді. Осы жайт ақын пікірлерінің қазіргі заман жастары үшін де қатысты тәрбиелік мәні бар екендігін аңғартады. Жаман сол жақсы сөзді ұға алмаса, Ғалым болмас ұстаздан дұға, алмаса, Молда есімін алғандар толып жатыр, Не керек ғылым бойға жұға алмаса.

Осы жолдар жас кезде шама келгенше оқу мен өнерге молынан сусындау қажет, өйткені жастықта не болса да бойға оңай және тез енеді деген идеяны паш етеді. Ақын «жігіт жан» – деп аталатын жастардың мінез-кұлқын дәріптейді, оларды жұртқа өнеге етеді. Шебер сөйлей білу, саликалы билік айту, жұртты ауызға қарату, сөз қадірін білетін, от ауызды, орақ тісті, жез таңдай шешен болу, жақсы жігіттердің басты қасиеті. Ақын орынсыз жерде сөзуарлыққа салынған, құрғақ ауыз сөзшендерді қаламайды.

Ол «аңдамай сөйлеген ауырмай өледі» дегендей, ойланбай сөйлеуден адам кейде өз басына пәле де тілеп алады деген ойды еске салады. Ойлансаң мың бір пәле тілден туған, Шешендер топ ішінде тілді буған. Бір адам қателікпен сөз сөйлесе, Жабылып мың бір пәле соны қуған... Ақын түсінігінше шешен жігіт суырып салма, қара қылды қақ жаратын әділ, сөзі мірдің оғындай жұртқа дұрыс төрелік айта алатын, әртүрлі сыннан

сүрінбей өтетін болуы тиіс. Мұндайлар қайда жүрсе де сыйлы болады, топқа оңай сіңеді, олар билікті, байлықты мұрат етпейді, мешіт салып, зекет алатын молда болуды да аңсамайды. Жақсы жігіт эстетикалық талғамды, көрікті өмірді, жомарттықты қалайды. Оның бойындағы басты қасиеттер – өнерлілік, зиялылық, парасаттылық. Осы жөнінде Шал ақын: Жақсының жүрген жері той болады, Ақыл жоқ кей адамда бой болады. Көрмеге қандай жаман болса дағы, Парасат кей шаһбазда ой болады...дейді.

Осы үзіндіден парасаттылық бойға, көрікке байланысты емес, тіпті, көруге түрі қораш адамдардың ішінде де жаны жайсаң адамдар болады дейтін тұжырымды байқаймыз. Ізгі жақсылардың басты белгісі – рухани дүниесінің байлығы, көрген-білгенінің молдығы; ойлауының орамдылығы мен ақылының кеңдігі. Жақсы адамның тағы бір басты қасиеті – біреудің еңбегін жемей өзінің маңдай терін төгіп, еңбек ете білу: ...Жақсы адам біреудің хақын жемес, Жақсымын деп біреудің хақын жесе, Жаман адам сол болар мақұл деме... Сөйтіп, Шал жастардың кейінгі ұрпаққа үлгілі іс, аталы сөз қалдыр, жақсы болып халыққа көбірек пайданды тигіз, ең негізгісі қайда жүрсең де істе тындырымды бол, дейді.

Жырау көпті көргендердің, өнегелі адамдардың жастар тәрбиесіндегі роліне ерекше мән береді: Жақсы ағаңыз бар болса, Алдында сары белмен тең... Алдында үлгілі, өнегелі ағаң болса, оны сыйла, құрметте, тілін ал, үйрен, дейді ақын. Майда бол жігіт болсаң тал жібектей, Жарамайды қатты болу тікенектей, Білімің болса-

дағы ұшан-теңіз, Пайда жоқ өз халқыңа қызмет етпей... Ашылмас жігіт адам сыннан өтпей, Пайданды жақсы болсаң тигіз көпке, Жатырқап еш адамды сыртқа теппей, Ғибрат ал жақсылардан жақын жүріп, Қаша гөр жамандықтан аулақ беттей...

Ақын жастарға еңбек ет, мал бақ, еңбегіңнің қызығын, бейнетін көре біл, еңбек барлық адамға – байға да, жарлыға да, әйел-еркекке де бірдей табиғи қажет нәрсе дейді. Елгезек, еңбекшіл адам мұратына жетпей қоймайды, тек кеш жатып ерте тұрсаң ғана ісіңнен берекет табасың, еріншек, жатып ішер жалқау болсаң еш уақытта мақсатыңа жете алмайсың деген қағида ұсынады.

Ақын жоғарыда келтірілген шумақтарда жігіт адамның мінезінің «тал жібектей» майда, жайсаң кішіпейіл болғанын қалайды. Ол жас адамның аса білгір, өрен жүйрік, зерек, жұрттан озған болса да қарапайым, ілтипатты болғандығын, яғни халқына адал қызмет етуін қалайды. Шал ақын дүниенің қыры мен сыры мол, жұмбағы көп, мұны білу үшін үздіксіз әрекет ету, маңдайдан тер төгілту керектігін айта келіп, «біздің білетініміз бір тоғыз, білмейтініміз тоқсан тоғыз» екенін, жақсы жігіттің айналасын толық танып білуі үшін көп еңбектенудің қажеттігін ескертеді.

Шал ақын халқымыздың «талапты ерге нұр жауар» деген нақыл сөзіне сүйене отырып, талаптанған адамға қолы жетпейтін нәрсе жоқ және адамның қолынан келмейтін іс жоқ екендігін баса айтып, жастарды қажыр-қайраттылыққа, пәрменділікке, мақсаттылыққа, парасаттылыққа бау-

луды ойлайды. Ақын, сондай-ақ, адамның ойлаған мақсатына бірден жетпейтінін, бұл жолда ол небір «тар жол, тайғақ кешулердің» басынан кешіретінін, мақсатқа жетудің жолы ауыр жол екендігін жастардың зердесіне құяды.

Ойшыл ақын «жігіт болсаң шоқ бол, шоқ болмасаң жоқ бол» деген идеяның төңірегіне ой тастай келіп, көп үшін әрекет ет, көпке пайданды тигіз деп ұлағатты ақыл, кеңестер береді.

Ол жақсы адамның жұртқа үйірсек келетінін, осындайлардан үлгі-өнеге алудың соншама маңыздылығын жырына қосады. Шал ақынның мұндай аталы сөздері өзінің маңызын ешқашан да жоймайды, осындай өнегелі өсиетті сөздер қазіргі жастарымыздың тәлім-тәрбиесіне де аса қатысты жайт.

Ақын барша түркі халықтарына ортақ тақырып, яғни адам өмірін жас кезеңдеріне байланыстыра сипаттайтын бірнеше өлең жазды. Осыларының ішінде ол кәрілікті ерекше дағтап, ол жастық дәуренді көзі жасаурай тебіріне еске түсіріп жырлайды. Адамның түрлі жас кезеңдерін тамаша теңеулермен бергендіктен бұлары психологиялық жағынан аса нанымды, әрі тартымды. Мәселен, мұнда «елу – ердің жасы, алпыс – бір сұмдықтың басы, жетпіс-сексен – оттың қасы» деген сияқты мақал-мәтелге, тақпақ афоризмге ұқсас адамның дүниеге келген күнінен өмірінің соңғы кездеріне дейінгі ұзақ жолды тұтас сипаттайтын ойлы тұйындер көптеп кездеседі.

Шал толғауларында нәресте, бөбек, сәби бозбала психологиясының қа-

лыптасу, даму ерекшеліктері хақында да салиқалы ой түйіндері кездеседі. Оның пікірінше адамдық қасиеттерге кісі бірден жетіліп, іштен тумайды, балалық шақта сана-сезімді дамытып, өсіретін басты әрекет – ойын («Үш төрттен талап еттім асық жинап, жүгірдім жалаң аяқ жанды қинап»). Бір жаста, екі жаста бесіктемін, Бес жаста тәңірі берген нәсіптемін, Алты жаста қайыңның тозындаймын, Жеті жаста ойпаң жер бозындаймын, Он жасымда сүт емген қозыдаймын. Он бесте жарға ойнаған лактаймын, – деген жолдардан бала сана-сезімінің даму жолы, бой мен ойдың қоса дамитындығы әржастың өзіне тән ерекшеліктері, әр түрлі ішкі-сыртқы жағдайлар баланың жан дүниесін біртіндеп нәрлендіріп жаңа мазмұнға ие болып отыратындығы айтылған. Ақынның осындай жалпылама тұжырымдары қазіргі психология ғылымының қағидаларына оншама қайшы емес.

Қазақ халқында келінге деген ілтипат, оған деген зор құрметке айналған. Қазақ халқы келіншектің бетін ашарда ол келген босағаның барлық қадір қасиетін баяндай отырып, ағайын жекжаттың, туыс-қарындастың, ата-ененің, абысын-ажынның мінез-құлқындағы жақсы-жаман жақтардың бәрін тізіп айтып береді. Сөйтіп, халқымыз жаңа келген келіннен ештемесін жасырмайды. Өйткені, келін осы үйдің бұдан былайғы тұтқасы, ерінің де, ата-енесінің де, бала-шағаның да әрі жәрдемшісі, әрі қамқоршысы. Жұрт беташар үстінде келінге үлгі етер барлық жақсы қылық, жайсаң мінездерді тәптіштеп үйіп-төгеді,

жаман қылықтарды шенеп-мінейді. Бір сөзбен айтқанда, беташардың өзінде де қазақ әйелдерінің қоғамнан алатын орны жақсы бейнеленген. Жақсы келіннің келуі бір үйдің, бір ауылдың ғана қуанышы емес бұл бүкіл рудың, елдің ортақ қуанышы. Халқымыздың келін түсіруге байланысты бір кезде «Отыз күн ойын, қырық күн тойын» жасау әдеті де болған. Бұл айтылғандардан да әйел бақытына деген көпшіліктің қуаныш махаббатын жақсы байқауға болады. Арғы-бергі қазақ тарихында келін түсіріп, қыз ұзатудан артық тойдуман болған емес. Қазақта жақсы қыз тәрбиелеген ана әрдайым да ардақты. Халқымыздың «Анасын көр де қызын ал», «Аяғын көр де асын іш» деген мақалы қыз тәрбиесінің, ана мұратының қаншалықты жоғары бағаланатынын жақсы дәлелдейді.

Осы айтылғанға орайлас ортақ жайттарды Шал ақынның шығармаларынан да көптеп кездестіруге болады. Мәселен, ақын бір өлеңінде: Қыз қылықты болар, Келін епті болар... Аяғын көр де асын іш деген сөз бар. Шешесін көр де қызын ал сол белгісі... Келін жақсы болса, үйіңе көп кісі келеді... деп ол жаңа түскен жақсы келіндердің портретін берсе, басқа бір жерде келіндердің ішінде де тәрбиесі нашар, қылығы сүйкімсіздерінің де кездесетіндігін, бірақ оларды алғашқы күннен көптеп-көлемдеп (ата-ене, абысын-ажын т.б.) тәрбиеге алса, теріс мінезден ажыратуға болатынын еске салады. Нашар келіндер жайлы ақын былайша қынжылады: Келін шайпау болғаны оңбағаны... Көрмедің шыбын құрлы мені келін,

Жұрт сыйлаған басымды күлге теңеп,
Жаярмын талай жерге сені келін...

Әрине, Шал ақын қазақ әйелдерінің семьядағы рөлін шама-шарқынша реалистік тұрғыдан түсінгенімен олардың қоғамдағы орнын, әлеуметтік сипатын көрсете алмайды. Оның әйел туралы ой-пікірлері патриархалдық-феодалдық түсініктен онша ұзап кете қоймады. Дегенмен бұл «әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа» дейтін кертартпа моральға аз да болса қарсы қойылған, озық ойдың елесін беретін, кейін Абай тұжырымдаған асқарға барар жолдағы кішкене төбешік, бел-белес тәріздес құптауға тұрарлық пікір еді.

ҚҰЛЖАНОВА НӘЗИПА (1887-1934) – Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында өзінің тәлім-тәрбиелік ойларымен қазақ әйелдерінің арасынан тұңғыш әлеумет өмірінде көрінген кісінің бірі. Ол өткір журналист, педагог-тәлімгер, екі тілде бірдей жазатын аудармашы, Шығыс еңбекші әйелдерінің I-съезін ұйымдастырушылардың бірі, Орыс география қоғамының Семей бөлімшесінің мүшесі еді. Ол 1902 жылы Қостанайдағы қыздар гимназиясын бітірген соң Торғайдағы қыз балалар училищесіне мұғалімдікке тағайындалады. Н.Құлжанова 1904-1919 жылдар арасында Семейдің мұғалімдер семинариясында оқытушы болып жұмыс істейді, 1920-22 жылдары Ақмолада әуелі мұғалім, кейіннен уездік комитетте жауапты қызмет атқарады, одан соң Орынборда, 1923-1925 жылдары «Қызыл Қазақстан» журналының жауапты хатшысы, ал 1925-1929 жылдары республикалық «Еңбекші қазақ» га-

зетінде редколлегия мүшелерінің бірі, «Әйел теңдігі» журналының бөлім меңгерушісі, кейіннен жауапты хатшысы қызметтерін атқарады. Оның тәлім-тәрбиелік пікірлері медицина ғылымымен сабақтасып жатады. Бұл жәйт «Бала күтімі», «Баланың өміріне күн сәулесінің әсері», «Таза ауа аса қажет», «Баланың аурулары», т.б. мақалаларынан жақсы байқалады. Автор жаңа қоғамның белсенді құрылысшыларын тәрбиелеуді жергекте жатқаннан бастауды ұсына келіп, өзі түйіндеген тұжырымның түп негізі «Тәні саудың – жаны сау» дейтін халық даналығына саяды.

Құлжанованың ұстаздық, тәлімгерлік тұлғасын таныта түсетін екі еңбегі бар. Оның бірі – 1923 жылы Орынборда шыққан «Мектептен бұрынғы тәрбие», екіншісі «Ана мен бала тәрбиесі» (Қызылорда, 1927).

Қазақ қоғамы жағдайында жас ұрпақты тәрбиелеудің ғылыми астарлары әлі де болса айқындала қоймаған кезде Н.Құлжанованың осынау тың жатқан істі өзіне зор міндет, басты проблема етіп көтеруі – оның асқан батылдығы да, бала тәрбиесінің сан-салалы шараларын көрсете алатын біліктілігінде еді. Аталмыш еңбектерінде автор мектепке дейінгі балалар мекемелерінің тарихын, олардың отандық және шетелдік үлгілерін сөз етумен бірге қоғамдық ортадан тәрбие алатын баланың жас ерекшелігіне қарай, оның қоршаған ортасының ықпал-әсерінен туындайтын психологиялық өзгерістерді кеңінен баяндайды.

Ғалым-педагог баланың жан тәрбиесіне әр жас кезеңінде әртүрлі тәрбие беру керек екенін айта келіп, үш жа-

сар баланың психологиясын былай сипаттайды: «Үш жасар бала бір тыным жоқ «басты қатырады» деп шешесі зарлайды. Үш жасар бала істі өзі орындағанды жақсы көреді. Өзім істеймін деп араласады. Сұрамайтын сөзі жоқ, неге бұлай? Ол өзі ұстап байқағанды жақсы көреді. Кісіні шаршатады. Ат болады, түйе болады. Шешесі болып ойнайды, тағы да басқа ойын дүниесіне кіріседі... Үш жасардың сөзінің түбі жоқ. Айтқанды тыңдауға, тынымсыз, сөзбен жағалас жүреді... Нәрсенің бәрін білгісі келеді... Тапқан заттарының бәрін ойын қылады... Ойын – оның шын тіршілігі... Төңіректегі нәрседен өзіне қызықты ғана көзіне түсіп, ықылас тартады...».

Бұдан 70 жыл бұрын айтылған осынау психологиялық сипаттамалардың қазіргі ғылыми психология айтатын түйіндерден ешбір айырмашылығы жоқ, өресі биік, сындарлы ой-пікір екендігіне шүбә келтіруге болмайды.

Н.Құлжанова қазақ отбасыларында мектепке дейінгі бала тәрбиесінде орын алып келе жатқан кейбір кемшіліктерді көрсетеді. «Жас балаға үлкендер тыныш отыруды бұйырады. Үйге қамап қояды. Шамасынан артық қызмет тапсырады. Қазақ қыздарын үйге отырғызып қояды. Балалар далаға шығып, басқалармен ойнағысы, қозы қуғысы келеді. Үлкендер өз еркімен жүргісі келген балаға зорлық жасайды... Баланың өзіне керегін істетпей, «адам болмайсың» деп ұялтады... Онан білгенінің көбіне көңіл бөлмейді... Бала ойнақтаған құлын-тайдай, желкілдеген гүлдей өсуі керек».

Қазақ баласының психологиялық ерекшеліктерін жазбай танитын ол ересектер мен бөбектер арасындағы қарым-қатынас мәселесіне айрықша мән береді. Бұл жөнінде ол былай дейді: «Балаға сусындай керегінің бірі – сөйлеу. Түрлі білімнің түбірі – баланың сөйлеуі, білуге құмарлығы. Сұрағына жауап бермей «мазамды алма» деп, үнемі баланың бетін қайтару арқылы оның сол білімге құмарлығының негізін жоғалтып жіберуге болады», – дей келе автор, бала ойыны тану, білу құмарлығымен ұштасып жататындығын ескерттеді.

Н.Құлжанова баланы жас кезінде көбінде табиғат аясында бағып-қағудың тиімділігін айтады: «Жаратылыстың, – деп жазды ол, – өз дүниесінде, даланың кеңшілігінде шылпылдап суына түсіп, жүгіріп, құспен бірге сайрап, көбелек қуып, шыбын-шіркей, құрт-құмырсқамен бірге көк-орай шалғын, тоғай арасында сайраңдап жүріп, көңілі де, жан-тәні де бірдей тегіс өсіп, өркендемек». Ол осы пікірін әрмен қарай жалғастыра келіп: «Әрбір құлықты, жақсы адам мінезінің түпкі негізінде болатын еңбек ету, жан және дене мүшелерінің машықтары бала әдетіне төңіректің бәріне еліктегіш, тал-шыбықтай икемді, нәзік, жас кезінде кіріп, сіңіп қалады», – дейді автор. Ойын баласының мектеп жасына дейінгі бүкіл тыныс-тіршілігі, оның мектепте алар тәлімінің әзірлік сатысы болып табылатындықтан осы кезеңдегі тәлім-тәрбиеге ерекше мұқият қараудың маңыздылығына тоқталады.

Н. Құлжанова мектепке дейінгі тәрбиенің басты бағыттарын «Тән саулығы», «Баланың сырт сезімдерінің

дамуы», «Нәрсенің түр-түсін тану», «Дененің қимылын түзету», «Шеберлігін көтеру», «Баланың білімін арттыру», «Бала тілінің шеберленуі», «Еңбекке машықтандыру», «Әдемілік сезімін көтеру», «Мейірімділік әдеттерін көркейту», «Көпшілік және еңбек», т.б. осы іспеттес тақырыптардың психологиялық мән-мәнісі айтарлықтай.

Н. Құлжанованың еңбектерінде Қазан төңкерісінің қарсаңындағы көшпелі қазақ елінің тұрмысы, сол уақыттағы ауыл мен қала өмірінің шындығынан алынған нақты көріністер айқын байқалады. Ана мен бала тәрбиесі, әсіресе баланы мектепке тәрбиелеу жайындағы методикалық құралдар төл тілімізде әлі күнге дейін тапшылық етеді. Сондықтан да аталған еңбектер бұдан жарты ғасырдан астам бұрын жарық көрсе де, қазіргі кездегі қазақ оқырманының жүрегіне жылы тиіп, қолдан түспесі хақ.

ҚҰНАНБАЕВ АБАЙ (ИБРАҺИМ) (1845-1904) – қазақтың аса көрнекті, ағартушы-демократ, кемеңгер-ойшыл, философ ақыны. Оның шығармашылығында психологияның негізгі мәселесі – жан мен тәннің арақатынасы, адамның психологиялық даму жолындағы тәрбие мен білімнің атқаратын қызметі, сондай-ақ бала психологиясы мен қоғамдық, ұлттық психологияның жекелеген мәселелері де (адамның жеке басына және жас деңгейіне байланысты ерекшеліктер, әдеп, үлгі-өнеге, өзін-өзі тәрбиелеу жайлы оқу мен үйретудің психологиялық негіздері, ұлттық мінез-құлық, т.б.) көрініс тапқан. Ол бұларды талдап-

талқылағанда адамның психологиялық өмірінің қыры мен сырына жаратылыстық-ғылыми тұрғыда түсініктеме бере қоймайды. Алайда, Абай тұжырымдарының ауқымы мен тереңдігі – оның әлем психологтарының еңбектері мен таныс болғандығын айқын дәлелдейді. Нақтырақ айтсақ, оның психологиялық көзқарастары Аристотель, әл-Фараби көзқарастарымен астарласып жатады. Оның таным процесіне байланысты материалистік түсініктері Аллаға сену мен жанның мәңгілігі туралы ұғымдармен араласып отырады. «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Көк тұман – алдыңдағы келер заман», т.б. өлеңдерінде ойшыл ақын адамның тәні ғана өледі, ал жаны ешқашан да өлмейді деп тұжырымдайды.

Абай қоршаған ортаның шындығын мойындай отырып, ақыл мен сана еңбек барысында қалыптасатындығы туралы: «Ақыл, ғылым – бұлар кәсіби», – дейді. «Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек», – деп, Абай адамның ішкі жан-дүниесінің ақыл, сезім және қайрат секілді қуаттарын біртұтас етіп алады. «Он жетінші сөзінде» (қайрат, ақыл, жүректің сөз таластыруы) тек бірлесіп, ынтымақтасқан жағдайда ғана күш алатын үш түрлі жан құбылысын әдеби-публицистикалық тұрғыдан көрсетпек болады. Ойшыл ақын негізгі үш бастау-ақыл, сезім және қайрат арасындағы тартыс арқылы адам мінезінің қарама-қайшылықтарын дұрыс түсіндіреді. Осы сұхбаттың логикалық үйлесімі, дәлелдері терминдік сөздердің байлығы (мақсат, кішіпейілділік, әділдік, қайырымдылық, елгезектік, қатыгездік,

реніш, абырой, қайрат, жауыздық, қулық т.б.) оқырманды қайран қалдырады.

Абай адамның танымдық қасиеттерінің табиғатын ғылыми материалистік тұрғыдан түсіндіреді. Сезіну және түйсіну мәселелерін де дәл осы бағытта талдайды. Ақын сыртқы дүниенің адамның сезім мүшелеріне әр түрлі сипатта әсер ететінін айта келіп: «Құлақ болмаса не қаңғыр, не күңгір, дауыс, жақсы үн, күй, ән – ешбірінен ләззат ала алмас едік. Мұрын иіс білмесе, дүниеде болған жақсы иіске ғашық болмақ, жаман иістен қашық болмақтық қолымыздан келмес еді. Таңдай, тіл дәм білмесе, дүниеде не тәтті, не дәмдінің қайсысынан ләззат алар едік?», – деп көрсетеді. Алайда сезім мүшелерінің (көз, құлақ, мұрын, т.б.) мимен байланысты дейтін ғылыми түсінікке ол бара қоймайды. Бірақ түйсіну, қабылдаудың басқа да танымдық құбылыстармен, дәлірек айтқанда, ойлау, елестету, ұғым сияқты түйсіктермен байланысты екенін ашып айтады. Осыған байланысты Абай: «Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнәшік өз суретіменен көңілге түседі», – деп жазады. Ақын: «Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей, Шу дегенде құлағың тосаңсиды, Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей, Таң қаламын алдыңғы айтқанды ұқпай, Және айта бер дейді жұрт тыным бермей, – деген жолдарда «түйсік» деген ұғымды арнайы айтпағанмен психологиялық құбылыстың мәніне көңіл аударады. Ол түйсік пен қабылдау адамның жиған-терген тәжірибесіне байланысты, сөзді дұрыс қабылдап, меңгеріп ал-

май келесі сөзді түсіну қиын деп дұрыс тұжырымдайды.

Ақынның ес туралы пікірлері де қызғылықты. Абай естің мәнін ашу үшін ерекше «ұмытпастық себептер» деген психологиялық атау енгізген. Ол осыған орай «Отыз бірінші сөзінде»: «Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші – сол нәрсені естігенде иә көргенде ғибратлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт ойлап, көңілге бекіту керек; төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, иә бір қайғыға салыну, иә бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер», – деп жазды. Бір нәрсені есте сақтау, ренішті, қуанышты көңіл күйлерін тану барысындағы естің маңызы жайлы айта келіп, адам «...сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып, не салбырап, салғырттанып естісе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек», – деп түйіндейді.

Ақын шығармаларынан тек адамға ғана тән жан қуаттарының негіздері – сөз бен қиял хақындағы пікірлерін жиі кездестіруге болады. Абай: «Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек, Әр нәрсеге өзіндей баға бермек», – деп терең ойлай білетін, қиялы ұшқыр, кең, ақылды адамдарды жоғары бағалайды. Ақын: «...Білім-ғылымды

көбейтуге екі қару бар. Оның бірі – мұлахаза (ойлау, пікір алысу)..., екіншісі – берік мұхафаза (сақтау, қорғау)... Бұлар зораймай, ғылым зораймайды» – деп жазды. Абай жан қуаттарын адамдардың бір-бірімен жәй түсінісуі ғана емес, сонымен қатар олардың көңіл күйіне, бүкіл психологиясына әсер ететін күшті құрал ретінде түсінеді.

Адамның сан алуан қызыққа толы, сезім әлемі ақын шығармаларының негізгі тақырыптарының бірі. Адамның ішкі жан-дүниесін оның үш қырымен (ақыл, сезім, қайрат) тұтастыра қарастыратын Абай адам өмірінде, таным мен күнделікті тіршілікте, сезімнің аса маңызды қызмет атқаратынын көрсете келіп, кісінің рухани дамуы үшін ең алдымен жан-дүниесі бай, сезімтал болуы қажет дейді. Ақын адамның адамгершілік, имандылық, моральдық, эстетикалық сезімдеріне айрықша мән береді. Осындай сезімдерді бойға дарытуда адам жаман мінездерден арылып, өзін-өзі тәрбиелеуі керек деп есептейді. «...Ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез бұзылмасын! Көрсө қызарлықпен, жеңілдікпен, иә біреудің орынсыз сөзіне, иә бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады», - деп ескертеді.

Ақын қағидаларында қоршаған әлемді тану үшін адамға алдымен – «не көрдің, естідің, әрнешік білдің, соны тездікпенен ұғып...» алу; екінші – «...бір нәрсені естіп, көріп білдің, қош келді, қазір соған ұқсағандарды тексерерсің. Түгел ұқсаған ба? Яки бір ғана жерден ұқсағандығы бар ма? Әрнешік сол іске бір келіскен жері

бар нәрселердің бәрін ойлап, білгенін тексеріп, білмегенін сұрап, оқып, бөтеннен хабарласып білмей, тыншытпайды», – деп көрсетеді. Абай сезім мүшелерінің шындықты танудағы қызметін былайша түсіндіреді. «Адамның қуаты, өмірі бірқалыпта тұрмайды. Әрбір мақұлыққа құдай тағала бірқалыпта тұрмақты берген жоқ», – деп, табиғат қана емес, адам да үнемі өзгеріп отыратындығына ерекше көңіл аударады.

Абай адам мен жан-жануарларды салыстырып келіп: «қай егіз шаһар жасап, құрал жасап, неше түрлі сайман жасап, сыпайылық, шеберліктің үдесінен шығар қисыны бар?» – адамның хайуанаттан басты айырмашылығы қоғамға қызмет етуінде деп түсіндірді. Ол жастарды білім-ғылымға шақыра отырып, тек қажырлылықтың, құштарлықтың арқасында ғана ғылымға қол жеткізуге болатынын айтады. Абайдың түсінігінде құмарлық ғылым жолында табысқа жеткізетін ең күшті сезім: «...білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білместіктің өзін дәулет білсең және әр білмегеніңді білген уақытта көңілде бір рахат хұзур хасил (тыныштық, рахатшылық) болады», – дейді. Білімге ынтық сияқты құмарлықтың да адамның жасампаздық қызметін арттыра түсері сөзсіз. Ақын, сондай-ақ, біржолата құмарлық билеген адам тап сол сәтте қай нәрсенің аса маңызды екенін аңғармай, тек жеке басын күйттеп кетуі де мүмкін дейді. Егер құмарлық ақыл таразысын басып кетсе, ол жемісті еңбек етуге кедергі келтіреді, кейде құбылысты теріс бағалауға әкеп соқтырады:

«Әрбір құмарлық өзіне бір дерт болады екен, әр түрлі құмар болған нәрсеге жеткенде, яки, әне-міне, жетер-жетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пайда болады екен» – деп суреттейді.

Абайдың ойынша құмарлық жаңадан білім алуға көмектесе ғана адамның рухани өсуінің қуатты күшіне айнала алады. Адамның көңіл көтеріп, бойына қуат беретін сезімдердің бірі – қуаныш. Ар-ожданы таза адам ғана бар шынайы көңілімен күледі. «Әрбір жақсы адамның жақсылық тапқанына рахаттанып күлесің, оның жақсылықты жақсылығынан тапқандығын ғибрат көріп күл», – дей отырып, қуаныштың ғана шын көңілден күлкі шығаратынын меңзейді. Ақын сонымен қатар: «...қолдан жасап, сырты менен бет-аузын түзеп, байбай күлкінің әнін әндеп, әдемілік үшін күлетін бояма күлкінің» қажетсіздігін еске салады. Күлкі, қуаныш туралы ойын жалғастыра келе, Абай: «Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме, Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме», – деп жастарды басына іс түскенде сары уайымға беріліп, жүнжіп кетпей, өмірге құштарлығын жоғалтпауға шақырады. «Әрбір орынды характер өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкіменен азайтпа, орынды характерпен азайт!», – дейді Абай. Өзінің қадір-қасиетін, өмірдегі орнын білетін саналы адамның қайқайсысында да мақтаныш сезімі болады. Абай мақтанышты адамның өркөкіректік, мақтаншақтық, менмендік сияқты мінездің жағымсыз сипаттарына қарсы қояды. Мақтанышты үлкендіктің, кісіліктің бала-

масы деп түсінген ақын: «Үлкендік – адам ішінен өзін-өзі бағалы есеп қылмақ. Мысалы, надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз атанбастығын, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұраншақ, өсекші, өтірікші алдамшы, кеселді – осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек. Бұл мінез – ақылдылардың, арлылардың мінезі», – деп тұжырымдайды.

Ашу – Абай түсінігінде негізінен жағымсыз сезім. Ол ашуды екі тұрғыдан қарастырады: біреуі – оқыс қимылдар мен ащы сөздер арқылы сырттай айқын көрінгенімен, дүмпуі әлсіз, кісінің көңілінде дақ қалдырмай тез тарқап кетеді де, екіншісі – сыртқа шықпай, жасырын қуатын ішке бүгеді. Ашу туралы ойларын ақын: «Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты артында болғаны. Егерде аузынан қара қан ағызса, домбыт, мақтаншақ, иә қорқақ», – деген қанатты сөздермен түйіндейді. Адамның ең асыл қасиеттерінің бірі – ар-ұят, арлылық, ождандылық. Абайдың түсіндіруінше ар-ұят адамның іс әрекетімен тығыз байланысты. «Отыз алтыншы сөзінде» адамның осы секілді қастерлі сезімін ол былайша сипаттайды: «Олай болғанда білмек керек, ұят өзі қандай нәрсе? Бір ұят бар надандықтың ұяты... ұялмас нәрседен... ұялу – ақымақтық, жамандық. Шын ұят сондай нәрсе, шарифатқа теріс, иә ақылға теріс, иә абиұрлы бойға теріс бір іс себепті болады. Мұндай ұят екі түрлі болады. Біреуі – ондай қылық өзіңнен шықпай-ақ, бір

бөтен адамнан шыққанын көргенде, сен ұялып кетесің... Біреуі сондай ұят, шаригатқа теріс, иә ақылға, иә абиұрлы бойға теріс, иә адамшылыққа кесел қылық, қатеден яки нәпсіге еріп ғапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан болады». Абайдың пікірінше, өзіне-өзі сын көзімен қарап, өзін тізгіндей білген адам келеңсіз қылықтардан аулақ жүріп, әр қадамын ұят таразысына сала алады.

Адамды көздеген мақсатына, асыл арманына жеткізетін, ғылым-білімді меңгеруге мүмкіндік тудыратын жан қуаттарының бірі – ерік-жігер, қажыр-қайрат. Ерік-жігер адамның өз мінез-құлқын меңгере алу қабілеті, оны әр түрлі кесіпаттардан, пайдасыз құмарлықтардан қорғайды. Абай: «Жан қуаты деген қуат бек көп нәрсе... Бұл қуаттың ішінде үш артық қуат бар... ол жоғалса, адам баласы хайуан болады, адамшылықтан шығады... ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын» – деп адамның өзі таңдап түскен жолынан таймауына ерік-жігері мен қажыр-қайратының ғана көмектесетінін еске салады.

Адамның бірқатар жағымды да, жағымсыз қасиеттерін көрсете келіп, олардың табиғатын түсіндіруге тырысады... «Тиянақсыз, байлаусыз байғұс қалпың, Не түсер ку күлкіден жырттың-жырттың», – деп тиянақтылық пен ұстамдылықты адам мінезінің жақсы қасиеттеріне жатқызады да, елі, халқы үшін уайым жеу ер азаматтың жақсы қасиетінің бірі, сондай-ақ жігіт адам кеңпейіл, шамасы келсе, мырза, дархан келеді, босқа еліріп, елпектеп жүру – жақсы адамның ісі

емес дейді: «Уайым – ер қорғаны, есі барлық, Қиыны бұл дүниенің – қолы тарлық. «Еһе-еһеге» елірме, бозбалалар, Бұл – бес күндік бір майдан ер сынарлық», – дейді. Ол нағыз уайымның өзін ұстамдылыққа бастайтын, кісіні орынсыз желөкпеліктен сақтандыратын жақсы қасиетке балайды. Осындай қасиет қазіргі кезде егемендігі мен тәуелсіздігін алған қазақ азаматтарына қатысты сипат болса құба-құп. Табанды адам ешқандай кедергіге қарамастан көздеген мақсатына жетеді, бұл одан рухани қуаттылықты, төзімділікті және қажырлылықты талап етеді. Осындай кісі ғана өз дегенінде тұрып, «көштің соңынан итше ере бермей, ...әділетті, ақыл мойындаған нәрсеге, қиын да болса, мойындауға...» бара алады.

Абай бала мінезінің қалыптасуы жер-жерден басталатынын айта келіп, бұл жөнінде «Жетінші сөзінде» былай дейді: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады... Біреуі – білсем екен демелік... Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген» тұжырымнан жақсы байқалады. Абай бала психологиясының басты ерекшелігі – білуге құштарлық деп есептейді. Өсе, ержете келе, тәрбие құралдары арқылы бала жанына жақсылық ұрықтарын егіп, игі сезімдерге, адамгершілікке тәрбиелеуге болады. Ақын бала мінезін қалыптастыруда ата-анасының, ұстаздарының, құрдастары мен достарының үлгі-өнегелері мен тәрбиесінің маңызы зор деп дұрыс түйіндейді. Осы айтылғандар және

жеке басының ерекшеліктері жайлы айтқан психологиялық пайымдаулары өзінің ғылыми тереңдігі мен ерекше бағалы.

Абайдың психологиялық көзқарастары жалпы және педагогикалық психология мәселелерімен ғана шектелмейді. Ақын туған халқының әлеуметтік жағдайымен, оның әр түрлі топтарының мінез-құлықтарына да ерекше зейін қояды. Ол өз жұртының мінез-құлқын, көңіл күйін, іс-әрекеттерін, күйініш-сүйінішін, талап-талғамын, салт-санасын жақсы білді. Оның шығармаларынан мінез-құлықтары сан алуан адамдардың (бай, болыс, атқамінер, т.б.) психологиялық бейнесі тамаша көрініс тапқан. Ақын осынау әлеуметтік топтардың барлығына толыққанды, көркем бейнелі сипаттама беріп қана қоймай, сонымен қатар олардың әлеуметтік-психологиялық мәнін де ашып көрсетеді. Ол көшпелі халықтың өмірінің ұсақ-түйектеріне дейін, тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпының өзіндік ерекшеліктерін зерттеп, қазақтың рухани мәдениетіне қатысты деректерді жан-жақты пайдаланды. Абай жасаған қазақ қауымының түрлі топтарының өкілдері жайлы психологиялық сипаттаманы шын мәнісіндегі өміршең де әділ тұжырым деп бағалауымыз абзал.

Абайдың психологиялық мәселелерге көзқарасы, ең алдымен, поэзия мен өнердің міндеті – адам өмірін олардың көңіл күйі мен іс-әрекеттерін шыншылдықпен көрсете білу деген түсінігіне орай қалыптасқан. Ол поэзия саласындағы талант иелерінің психологиялық қызметінің

ерекшеліктерін, оның даму заңдылықтарын жете зерттеуі керектігіне зор мән берді. Ол өнердің кез келген түрі адамның белсенді шығармашылық қызметінің барысында қоршаған орта шындығынан нәр алып, мазмұндық жағынан байи бермек деп есептеді. Ән мен күй, өлең мен музыка қазақ халқының өмірі мен тұрмысынан ерте заманнан-ақ берік орын алып, олардың сенімді де айнымас серігіне айналған дүниелер. Қуаныш пен қайғы, өмір мен өлім, жастық пен кәрілік – бәрі де әнде бейнеленеді, сонда көрініс табады. Ән сырға толы, адамды шаттық пен қуанышқа бөлеп болашаққа жетелейді, жабыққанда жұбатады, шаршағанда демееу болады. Әнсіз өмір жоқ. Ол жүрек қылын шертіп, толғандырады, қиялына қанат бітіреді. Адам әсем әнді жылы сезімімен, бар ықыласымен, жүрегімен қабылдайды. Тек шын жүректен шыққан ән ғана тыңдаушысын толғантып, қуанышқа бөлейді. Абай ән мен музыканы адамның әсемдікке деген құлшынысын қанағаттандыратын аса маңызды құрал, оның рухани дамуының негізі деп есептеді. Ол өзі де соңына көптеген тамаша әндерін мұрағып қалдырды.

Ол қазақтың қоғамдық ой-пікірінің қалыптасуы тарихында алғаш рет ақындық шабытты шақтың психологиялық астарына терең үңіліп, оны адам рухының ерекше күйі, жүректің лүпілдей соғып, қанды қыздыратын көзі деп сипаттады. Ақын шабыт шалқыған сәтте өмірден қол үзіп қалмай, керісінше күнделікті күйкі тіршіліктен жоғары тұрып, шындық пен әділдіктің қатал да қайтпайтын

жаршысы болуы керек. Нағыз ақын шабыт пен қуаттан күш алады, шабытсыз өнер жоқ. Онсыз өлең де тұмайды.

Өнердің, дәлірек айтқанда, музыка мен әннің мақсаты – адамдардың көңіл күйіне әсер етіп, оларға рухани қорек беру, эстетикалық ғажайып рахат шәрбатынан сусындатып, жағымды этикалық қасиеттердің қалыптасуына жағдай жасау. Абайдың психологиялық мәселелеріне байланысты бізге жеткен пікірлері, оның қазақ тарихында тұңғыш рет психологиялық ұғымдар жасауға талаптанып, бұл ғылымға қазақ тілінің аса бай сөздік қорынан бірқатар түсініктер (қылық, қуат, мінез, көңіл, қасірет, қуаныш, құмарлық, күлкі, ықылас, талап, зерде, үрей, жалқаулық, табалаушылық, күншілдік т.б.) енгізіп, осы жолда қазақ фольклорындағы психологиялық түсініктерді өңдеп, әрлеп, нақтылап, орнықтырып қана қоймай, сонымен қатар көшпелілердің психологиялық әлемі туралы өзіндік көзқарас жүйесін қалыптастырғанына келіп тіреледі. Абай адамның жан-дүниесіне қатысты түрлі ұғымдар мен түсініктердің мәнін айшықты тілмен әсерлі етіп жеткізіп, өлеңдері мен қара сөздері арқылы қазақ халқының қалың бұқарасы арасына психологиялық білімнің таралуына қолайлы жағдай жасады.

ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ПСИХОЛОГИЯ –

1) психологияның пәні, сана элементтері және олардың арасындағы арнайы жаттыққан интроспекция арқылы табылатын құрылымдық қатынастар деп санаған бағыт. XX ғ. басында

пайда болды. Америкалық психолог Э.Титченер (1867-1927) негізін салды. Сана құрылымында элементтердің үш санаты: түйсіну, бейне және сезім сараланды. Бірақ қабылдаудың заттық сипаты мойындалмады. Құрылымдық психологияны гештальтпсихология, функциялық психология, бихевиоризм мектептері сынады; 2) Ж.Пиаженің когнитивті даму теориясы; Э.Титченер теориясынан өзгешелігі – мұнда Ж.Пиаже зияттың негізінде жатқан ой түсініктерінің құрылымдарын қарастырады; 3) Клод Леви-Стросстың антропологиялық-социологиялық ықпалы. Мұнда әлеуметтік ұйымдасу мен әлеуметтік құрылымдар қарастырылады.

ҚЫЗЫҒУ – шындықтағы заттар мен құбылыстарды белсенділікпен танып, білуге бағытталған адамның біршама тұрақты жеке ерекшелігінің бір көрінісі. Сонымен қатар қызығуда бір нәрсені ерекше таңдап, соған зейін қойылады. Адамды еліктіріп, өзіне тартқан нәрсенің бәрі қызығудың объектісі болып табылады. Қызығудың физиологиялық негізі – «Бұл не?» дейтін рефлекс. Мәселен, біреуді «футболға қызығады» десек, ол адамның футбол ойынына үнемі баратынын, футбол жөніндегі кітаптарды оқып отыратындығын, біреумен әңгімелесуде де көбінесе осы тақырыптың айналасында сөз қозғауды тәуір көретінін байқаймыз. Сөйтіп адамның қызығуы бір нәрселерге асыра зейін қоюдан, оған құмартудан, соны үнемі ойлаудан көрініп отырады.

Қызығулар да бейімдіктер тәрізді балалардың кішкентай кездерінде

ерекше байқалады. Мәселен, кейбір балалар кішкентайында автомобильге, тракторға, жалпы техника атаулыға әуесқой келеді. Мұндай балалардың есіл-дерті машина болып, уақытының көбін соның айналасында өткізеді, олардың маркасын жақсы айыра алатын болады. Кейін осы бала мектеп қабырғасында физика, қол еңбегі сияқты пәндерді бар ықласымен оқиды, ал мектеп бітіргеннен кейін сол балалардың біразы жасынан өзі жақсы көретін техника саласында нәтижелі жұмыс істеп, өз қабілеттерін жақсы көрсетеді.

Қызығу құбылысының табиғаты өте күрделі. Ол ең алдымен өзінің көлемі жағынан ажыратылады. Осы тұрғыдан бір адамның қызығуы кең, жан-жақты болып келеді де, екінші біреудікі керісінше өте тар болады. Қызығуы өте тайыз, ой-өрісі тар адамның образын Н.В.Гоголь шығармаларынан көптеп кездестіруге болады. Мәселен, «Шинель» әңгімесіндегі Акакий Акакиевич қағаз көшіруді өз өмірінің негізгі арқауы еткен. Ол тіпті қызметтен қайтқаннан кейінгі бос уақытының барлығын қағаз көшіріп жазуға арнайтын болған, осы ісіне қуанып, ләззат алған.

Адамда сан алуан қызығулардың болуы мүмкін. Бірақ, осылардың ішінде басты біреуі, ең басыңқы қызығуы болады. Мұндай қызығулар әсіресе оқу әрекетіне аса қажет. Оқу қызығуларының әсерлі, күшті, тұрақты, мазмұнды болуы баланың сабақ үлгіруіне, білімді терең алуына көп жәрдем тигізеді. Оқу қызығулары балаларда оқу мотивтерінің дамуына байланысты қалыптасып отырады.

Адамда қызығудың жөнді көрінбеуі оның өмірін мазмұнсыз етеді. Мұндайда ол енжар болып, іші пысады, зерігіп, берекесі кетеді. Қызығудың мазмұнды, әрі кең, өрісті болуы – оның басты ерекшеліктерінің бірі. Мұнысыз адамның рухани өмірі дамымайды. К.Маркс бір сөзінде: «Адамға лайықтың бәрі де маған жат емес» деген екен. Бұл қызығуы шар тарапты дамыған адамның ғана айтатын сөзі. Қызығуы тұрақты қасиетке айналған адам ғана іс-әрекеттен жақсы нәтиже шығара алады, ісі әр уақытта да берекелі болады. Кейбір адамдар кез келген нәрсеге қызығады да, сайып келгенде, оның бір де біреуіне жөндеп тұрақтамайды. Мұндай «көрсө қызар» әуесқойлық адамды тұрлаусыз, тұрақсыз етеді. Егер осы әдет бойға сіңіп кеткен болса, бұл – үлкен кемшілік. Қызығуы тұрақтанбаған адам қызметтің қай саласында болмасын пәрменді еңбек ете алмайды. Тек тұрақты қызығу ғана адамның бүкіл бойын билеп, қандай бөгеттер болса да жеңе білуге, небір ауыртпалықты көтере білуге жәрдемдеседі.

Қызығулар өзінің мазмұны мен бағытына қарай: материалдық, қоғамдық, саяси, кәсіптік, эстетикалық, оқырмандық, спорттық, танымдық т.б. болып келеді. Бұлардың әрқайсысы өз алдына бірнеше түрге бөлінеді. Мәселен, таным қызығулары оқуға, ғылымға қызығу, (математика, химия, биология, философия т.б.); кәсіптік қызығулар сан салалы кәсіптің түрлеріне байланысты, эстетикалық қызығулар кино, театр, музыка, бейнелеу өнеріне т.б. орай бөлініп жатады.

Адам объектіге түрлі мақсат көздеп қызығады. Осы тұрғыдан қызығу тікелей және жанама болып екіге бөлінеді. Тікелей қызығу айналадағы нәрселердің тартымдылығынан туады. Мәселен, футболға қызығуды осыған жатқызуға болады. Жанама қызығу – бұл әрекеттік түпкі нәтижесін қажетсіну. Мұндай қызығуда адам көздеген мақсатына біртіндеп, сатылап жетеді, Мәселен, оқуға, еңбек етуге қызығу осындай қызығулар. Жанама қызығу тұрақты, тұрлаулы болып келсе, адамның ісі оңға басып, ол нәрсені білген үстіне біле түсуге ықыласы кетіп отырады. Адамдардың қызығу саласындағы ерекшеліктері де әр түрлі. Бұл өзгешеліктер адамның іс-әрекетіне, көзқарасы мен талғамына, мұраты мен мүддесіне байланысты белгілі мазмұнға толы болады. Мәселен, бір адамдар саяси-қоғамдық мәселелерге қызығатын болса, екінші біреулер эстетикаға қызығады. Ал үшінші біреулер ғылыми-теориялық мәселелерге ерекше назар аударып отырады, төртінші біреулерде осы айтылғандардың барлығы бірдей тоғысып жатады.

Қызығу балаларда алғашқы кезде онша ажыратылмайды. Дегенмен бөбектерде де қызығу элементтерінің барын байқауға болады. Қызығудың жақсы көрінетін жері – мектеп. Мектеп жасындағы балаларда қарапайым тану қызығулары көріне бастайды. Мектеп өмірі балаларда көптеген қызығулардың түрлерін туғызады. Біртіндеп оқу қызығуларымен қатар спорттық, оқырмандық қызығулар қалыптасады. Қызығу көбінде баланың бір нәрсеге бейімділігіне қа-

рай көрінеді. Мәселен, шахматқа қызығу баланың осы ойынмен айналысуға бейімділігінен туады. Бірақ қызығулардың бейімдіктен бөлек те пайда болатын кездері кездеседі. Мәселен, футболға қызығатындардың футбол ойынына жөнді бейімділігі болмаса да қызығуы өте күшті келеді. Бірақ мұндай қызығуды белсенді, пәрменді қызығу деп айтуға болмайды. Қызығу пәрменді, белсенді болу үшін, бала тікелей әрекетпен айналысуы қажет. Мұғалім балалардың қызығуын тәрбиелеуде оларға әлі де онша мәлім емес кейбір жанама қызығуларын тауып, соларды тұрақтандыру жағын ойлауы керек. Сонда ғана бала рухани өмірге бай, босқа зерігуді білмейтін, еңбекті сүйетін, жан-жақты, қабілетті адам болып шығады.

ҚЫЛЫҚ – (іс) мінез-құлықтың күрделі «бірлігін» белгілеу үшін Генри Мюррей енгізген термин. Түрлі қылықтарға адамдар мен объектілер арасындағы өзара әрекеттестік жатады. Қ-тың ұнамды, бағалы нормалары адамды жағымды сенімдерді бойға дарытуға себепші болады.

«ҚЫРҒЫЗДАР» – орыс антропологі Н.Л. Зеландтың (1833-1902) 1885 жылы Омбыда жарық көрген еңбегі «Бұл қазақ халқының психологиялық ерекшеліктері жайлы» жарық көрген тұңғыш ғылыми туынды. Автор халқымыздың ұлттық темпераментін сангвинник типіне жатқызады. Осы типті академик И.П. Павлов тіршілікке ең қолайлы, жауынгер тип деп бағалаған. Зеландтың пікірінше,

қазақтар қызу қанды халық. Оларға рухани жайсандық, ізгілік тән, ол ылғи да жайдары жүреді, сергек, әрі еліктегіш келеді, жүйкесі көнбісті, ашуландыққа бара бермейді... қозғалысы шапшаң, үнемі ат үстінде жүруі қан айналымы мен зат алмасуына қолайлы, олар жұтатын таза ауада, шөлейтте жол шеккенде сусынды көп ішпейді, діни жоралғыларына байланысты тағамды таңдауы асқазан және шек жолы қызметін жақсартуға, оның рух күшін сақтауға маңызды ықпалы болады. Жүйке салауаттылығы адамның иманды, өнегелік бітімінен де жақсы көрінеді. Қазақ ақкөңіл, адал, басқаның қайғы-қасіретіне ортақтасқан халық, бұларда қатыгездік пен кекшілдік кездеспейді десе де болады... Ажалмен бетпе-бет келген қазақ, ешқашан абыр-жып, абдырамайды.

ҚЫСҚА МЕРЗІМДІК ЕС – түрлі мәліметтерді есте сақтағанда оларды аз уақыт аралығында қолдану мүмкіндігін пайдаланып есте сақтай алу. Лезде қабылдаған нәрселердің бейнесі адамның көз алдына елестеп, құлағына дауысы естіліп тұрғандай болады. Мұндай үрдістер тұрақсыз. Дегенмен, бұл жәйттің сырттан алынатын ақпараттарды есте сақтап, оларды қайта жаңғыртуда өзіндік маңызы бар.

ЛАБИЛДІК – (лабильность; лат. *labilis* – сырғығыш, орнықсыз, орнықсыздық) – жүйке жасушасы не функциялық құрылым уақыттың бір өлшемінде бұрмаламай бере алатын импульстердің ең көп саны. Л. терминін Н.Е.Введенский ұсынған. Дифференциалдық психологияда Л. жүйке үрдістерінің пайда болуы мен тоқтауын сипаттайтын жүйке жүйесінің қасиеттерінің бірі болып табылады. Л. (өзгергіштік, орнықсыздық) – жүйке процестері – импульстердің пайда болуы мен аяқталу жылдамдығын сипаттайтын жүйке жүйесі қасиеттерінің бірі.

ЛАЗУРСКИЙ АЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ (1874-1917) – орыс психологі. Психологиядағы ғылыми жаратылыстық бағыттың өкілі. Кісінің жеке қасиеттерін, мінез бітістерін зерттеуші. Еңбектері: «Мінез туралы ғылымның очерктері» (1909), «Жалпы және эксперименттік психология» (1912), «Тұлға классификациясы» (1915) т.б.

ЛАЦАРУС МОРИС (1824-1903) – швейцар философы. И.Герbartтің

шәкірті. Этнопсихологиядағы «халық рухы» концепциясын жасаушылардың бірі. Еңбектері: «Құлықтардың пайда болуы» (1867), «Тарихтағы идеялар туралы» (1872), «Ұлттық деген не?» (1880); «Жанның өмірі» (1856) т.б.

ЛЕВИ-БРЮЛЬ ЛЮСЬЕН (1857-1939) – фр. социологы және этнологі. Л-Б-дің социол. көзқарастары Дюркгеймнің ықпалымен қалыптасты. Алғашқы қауымдық құрылыс халықтарын зерттеумен айналысқан Л-Б. әртүрлі әлеуметтік үлгілерге ойлаудың әртүрлі формалары сай келеді деген қорытындыға келді. Алғашқы қауымдық құрылыс адамның ойлауы қазіргі адамның логикалық ойлауынан өзгеше: ол «дологикалық» (онда қарама-қайшылық заңы еленбейді) және табиғилық пен табиғилықтан тыс нәрсені ажыратпайды. Л.-Б. алғашқы қауымдық құрылыс адамының түсінігінде бастапқы себеп пен түпкілікті салдар тікелей байланыста, аралық байланыстар еленбейді деп пайымдайды. Негізгі еңбектері: «Төменгі қоғамдардағы ойлау функциялары» (1910); «Алғашқы қауымдық құрылыстағы ойлау» (1921).

ЛЕОНТЬЕВ АЛЕКСЕЙ НИКОЛАЕВИЧ (1903-1979) – Кеңес Одағының кезінде «Іс-әрекеттік қатынас» теориясының авторы ретінде белгілі психолог. Мәскеу университетінің қоғамдық ғылымдар бөлімін (1924) бітіріп, психология институтында және коммунистік тәрбиелеу Академиясында қызмет атқарған. Л.С.Выготскийдің ең жақын қызметтестері-

нің бірі болған. 1931-1935 жж. Харьковта жұмыс істеп, 1932 ж. профессор атағына ие болды. 1941 ж. Мәскеу университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы. 1942-1945 жж. Свердловсктегі тәжірибені қалпына келтіру госпиталінде ғылыми жетекшілік қызметін атқарды. 1945-1950 жж. Ресейдегі ПҒА-ның Психология институтының балалар психологиясы бөлімін, 1945 ж. Мәскеу мемлекеттік университетінің психология кафедрасын, 1963 ж. философия факультетінің бөлімін меңгерді. Сол университетте 1966 ж. оның ұйымдастыруымен психология факультеті ашылды. 1950 жылдан Ресейдің ПҒА мүшесі. 1920 ж. адамның дамуындағы іс-әрекеттің (структурасы, мотивтері), әсіресе заттық іс-әрекеттің рөлін жан-жақты әрі терең зерттеген ғалым. Негізгі еңбектері: «Естің дамуы» (1931), «Қимыл-қозғалысты қалыпқа келтіру» (1945), «Психика дамуының очеркі» (1947), «Іс-әрекет, сана, тұлға» (1975) т.б.

ЛЕСГАФТ ПЕТР ФРАНЦЕВИЧ (1837-1909) – орыстың аса көрнекті ғалымдарының бірі, медицина, биология, дене тәрбиесі, педагогика, психология ғылымдарының көптеген мәселелерін зерттеуге елеулі еңбек сіңірген белгілі қоғам қайраткері. Ол гимназияны бітіргеннен кейін Петербургтегі Медико-хирургиялық академияға түсіп, оны ойдағыдай аяқтайды. Оның дүниеге көзқарасы орыстың революционер-демократтары Герцен, Белинский, Чернышевский, Добролюбовтардың материалистік философиясы мен орыс физиологиясының атасы И.М.Сеченовтың

физиология, психология саласындағы еңбектері негізінде қалыптасқан еді. Ғылым адамына тән қарапайымдылығы, зор лекторлық қабілеті мен ұстаздық өнегесі оны өз замандастарына әйгілі етті. Лесгафттың өз халқына қалтқысыз қызмет еткенін көрсетерлік мысалдар көп. Ол елдегі ағарту жұмысын өркендетуге белсене қатысты. Әйелдердің білім алуына ерекше көңіл бөлді. Жұмысшыларға арнап кешкі курстар ашты.

Лесгафт ғылымның әр саласынан зор мағлұматы бар адам еді. Мысалы, оның анатомия ғылымы саласындағы пікірлері, дене тәрбиесі, психология, педагогика, гигиена ғылымдарындағы теориялармен тығыз байланысып жатыр. Ол жастарды тәрбиелеуде психология ғылымының ерекше маңызын айта келіп, бұл ғылымның педагогика мен педагог үшін, медицина мен дәрігер үшін, психиатрия мен психиатр үшін аса қажетті екенін атап көрсетті.

Адамның жеке басының жан-жақты жетіліп қалыптасуы үшін тәрбиенің, әлеуметтік ортаның шешуші рөл атқаратындығын Лесгафт ғылыми тұрғыдан түсіндіреді. Ол жеке адамның қалыптасуында тұқым қуалаушылық елеулі орын алады дейтін теорияға сын көзімен қарады. Бала іштен қайырымды, адал немесе қатал, өтірікші, атаққұмар, мансапқор, екі жүзді, жәдігөй т.б. қасиеттермен тумайды. Бұл жағдай әртүрлі тәрбиеден туады деп, Лесгафт жүйелі дене тәрбиесі адамның жарасымды дамуына, яғни оның ақыл-ойы мен адамгершілік қасиетінің қалыптасуына тиімді әсер ететіндігіне ерекше тоқталады. Ол дұрыс жүру мен жүгіре білу, қарғу мен

секіру, т.б. осындай қимыл-қозғалыстар адам тәнінің сұлулығымен қатар ақыл-ой парасатының артуына да ықпал жасайтындығын айтады.

«Баланың ақыл-ой тәрбиесі және оның маңызы» деген еңбегінде оның ақыл-ойы мен денесін, мінезін қалыптастыруда ата-ананың өнегесі, баланың жеке басын қадірлей білу, төзімділікке баулу жөнінде айтқан пікірлері ерекше бағалы. Ол мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеудің жолдары туралы құнды пікірлер айтты. Автор кішкентай балалардың әрнәрсеге еліктегіш, білуге құмар келетіндігін, аса бақылампаз болатындығын, адалдығы мен аңғалдығын жан-жақты баяндап берді.

Лесгафт психологиядағы темперамент теориясына елеулі үлес қосқандардың бірі. Оның пікірінше темперамент қан сауыттарының жуан-жіңішкелігіне, олардың қозғалғыштығы мен жүріс-тұрыстың баяулығымен байланыстырған.

Негізгі еңбектері: «Отбасындағы бала тәрбиесі, оның маңызы» (СПб., 1885), «Мектеп жасындағы балалардың дене тәрбиесі» (СПб., 1888), «Педагогикалық шығармалар жинағы» (М., 1951), т.б.

ЛИДЕР – басшы, жетекші. Топта, ұжымда, әдетте жетекші міндетін атқаратын бір адам. Әлеуметтік психологияда мұндай адамды «лидер» деп атайды. Л. топты ұйымдастыруға және басшылық етуге сайланады не ұсынылады. Л. әдетте топтың іс әрекеті жайлы, оның құрамы мен мүмкіндіктері жайлы мейлінше хабардар болады. Ол топ мүшелерімен қатынаста өзін еркін, сенімді ұстайды.

Психологиядағы зерттеулерде лидердің мынадай қызмет атқаратындығы айқындалған:

а) ол топ алға қойған мақсатқа жетудің жолдары мен құралдарын жоспарлайды,

ә) топ мүшелері арасында атқарылатын іске жауапты адамдарды белгілейді,

б) егер топтың алдына маңызды іскерлік мүдде қойылған болса және бұл топ өндірістік еңбек ұжымы болса, белгілі бір топтық шырай орнатады,

в) топ мүшелерінің әлеуметтік белсенділігін дамытады.

Психологтар зерттеулерінде мектеп ұжымдарындағы лидерлердің *бірнеше типі* болатынын көрсетті:

Бірінші типі. Л. жағдайға байланысты өзін танытады. Мыс., оқушы сыныпта музыка викторинасын ұйымдастырып, өткізді делік. Ол көптеген музыкалық шығармаларды біледі, домбырада, гитарада, пианинода, аккордеонда ойнайды. Бұл жерде ол өзінің дарыны мен шеберлігін көрсетті. Ол – лидер. Ал басқа жағдайда ол ұжымның қатардағы мүшесі болып қала береді.

Екінші типі. Сан алуан істерді атқару кезінде ұжымның басқа мүшелеріне жан-жақты ықпал ете алатын оқушы лидер болады. Мыс., сынып сонда түнейтін болып, тоғайға туристік жорыққа шықты делік. Л. оқушы соны әзірлеуге қатысады, топты қажетті құрал-жабдық, азық-түлікпен қамтамасыз етуге басшылық етеді, автокөлік табуға әрекеттенеді, жорықта өтетін ойын-сауықты әзірлейді т.б. Ол сондай-ақ еңбек ардагерлері, Ұлы Отан соғысына қатысқандармен кездесу ұйымдастырады, көрші сы-

нып немесе мектеп оқушыларымен спорттық ойындардан жарыс өткізуге келіседі. Алайда оның лидерлігі қысқа мерзімдік дәрежеде ғана болады. Іс тәмамдалған соң оның лидерлігі де шектеледі.

Үшінші тип. Оқушы өзінің лидерлік қабілетін іс-әрекетінің көптеген саласында ұзақ уақыт бойы сақтайды: бұл сынып старостасы, мектептегі жастар ұйымының хатшысы т.б. Топ, ұжым лидерін аты әйгілі адамдар ұғымымен барабар деуге болмайды. Зерттеулер бір адамның бойында лидерлік пен әйгілі болу қабілеттерінің екеуі де болуы мүмкін екенін көрсетеді. Мұндай үйлесім топтың, ұжымның атқаратын ісіне игі әсер етеді. Дегенмен бұл жерде алшақтық та кездесіп, лидер бір адам, әйгілісі екінші адам болуы мүмкін. Мектеп практикасында сынып старостасына, не болмаса жастар ұйымының басшылығына әйгілі емес оқушыны сайлау жиі кездеседі. Демек, лидерлік әйгілі болудан гөрі басқа себептерге негізделетін болса керек (арнайы зерттеулер жүргізіледі).

Л. (жетекші) – әлеуметтік топ мүшесі, оның психологиялық ықпалындағы топ мүшелері оның беделі мен жетекшілік қасиетте сөзсіз мойындайды және оның жолымен жүруге дайын болады. Л.- топ мүшелері оған топтың мүддесін қозғайтын және бүкіл топтың іс-әрекетінің бағыты мен сипатын анықтайтын жағдаяттарда жауапты шешімдерді қабылдауға құқық беретін, топтан өз ақылы, өжеттілігі және жауапкершілігімен беделді топ мүшесі. Л. – бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыруда және топтағы өзара қатынастарды рет-

теуде шынайы орталық рөлді атқаратын тұлға. Психологияда Л. келесі түрлерін бөліп, жіктейді: 1) іс-әрекет мазмұны бойынша – шабыт беруші Л. мен орындаушы Л.; 2) іс-әрекет сипаты бойынша – әмбебап Л. мен жағдаяттық Л.; 3) іс-әрекет бағыттылығы бойынша – эмоциялық Л. және іскер Л. т.с.с. Бір адамның бір уақытта Л. және басшы болуы міндетті емес. Егер бастық көбінесе сайланатын болса және оның мадақтауға және жазалауға ресми құқығы болса, ал Л. кездейсоқ таңдалады. Ол топтан өзге ешқандай биліктік күшке ие болмайды. Оған ешқандай ресми міндеттер жүктелмейді. Егерде Л. мен басшы бір адам болмай, бірақ өзара тату болса, онда топтық іс-әрекет үйлесімді әрі тиімді жүзеге асады. Ал егер араларында түсініспеушілік болса, онда бұл көбінесе топшілік конфликтіге әкеледі. Ал мұның өзі топтың даму деңгейімен тікелей байланысты болады. Л-лік (жетекшілік) – тұлғааралық қатынастардағы доминанттылық.

ЛОГОПЕД – ересектер мен балаларда сөйлеу кемістігін жою және оның алдын алу мақсатында жұмыс істейтін педагог. Логопедтерді дайындау педагогикалық институттар мен университеттердің дефектология факультеттерінде жүргізіледі. Логопедия – сөйлеу кемістігін зерттейтін және оларды анықтаудың, алдын алудың және жеңудің принциптері мен әдістерін жасайтын педагогиканың арнайы саласы.

ЛОГОТЕРАПИЯ – психотерапияның В.Франкл талдап-тұжырымда-

ған теориясы мен практикасы. Логотерапия тұлғаның мінез-құлқындағы және оның дамуындағы негізгі қозғаушы күш адамның өз өмірінің мән-мағынасын іздеу мен жүзеге асыруға ұмтылысы болып табылатынын негізге алады. Өмірдің мән-мағынасының болмауы немесе оны жүзеге асырудың мүмкін еместігі адамда экзистенциалдық вакуум және экзистенциалдық фрустрация күйін тудырады; бұлар селқостық, торығу, өмірге деген ықыластың болмауымен, сондай-ақ іштей шырғұды барынша азайтуға тырысушылықпен байланысты неогендік невроздар деп аталатындардың себебі болып шығады. Логотерапияның практикасы адамның өз өмірінің ғайып болған мән-мағынасын қайта табуына көмектесуге бағытталған. Өмірдің мән-мағынасының басты негіздерінің бірі – доготерапияда – діни сенім болып табылады. Сонымен қатар дін мән-мағынаның мүмкін боларлық бірден-бір негізі емес; бұл проблеманы дінге сенетін адамда да, дін ұстанбайтында да бірдей табысты түрде шешуі мүмкін. Өмірдің бірегей мән-мағынасын немесе нақ сол функцияны атқаратын жалпылама құндылықтарды пациент үш саланың біреуінен: шығармашылықтан, біз өзіміз өзгерте алмайтын жағдайларға қатысты көзқарас тұрғысынан ұғына отырып қабылдаудан және оны бастан кешіруден табуы мүмкін. Логотерапия практикасында негізгі әдіс сократтық диалог әдісі болып табылады және ол тән сипатты неогендік невроздар терапиясы кезінде қолданылады. Логотерапияда, сондай-ақ фобиялар мен жабыспа күй-

лерді емдеуге арналған парадокстық интенция әдісі мен жыныстық невроздарды емдеуге арналған дереклекция әдісі талдап-белгіленген. Бұл әдістер Л. алғышарт ретінде негізделетін адамның іргелі онтологиялық сипаттамаларына: өзін оқшаулап қашықтату қабілеті мен өзіндік трансценденция қабілетіне орайластырылады.

ЛИБИДО – психоанализдің (фрейдизм) негізгі ұғымдарының бірі. Алғашында З.Фрейд бұл ұғыммен жыныстық (сексуалдық) елігуді психикалық энергияның жалпыға бірдей негізі, адам мінез-құлқының доминантты мотиві ретінде түсіндірді. Кейіннен либидоны З.Фрейд – жалпы елігуді түсіндіру мағынасында қолданылатын болды.

ЛУРИЯ АЛЕКСАНДР РОМАНОВИЧ (1902-1977) – медиц.ғ.д., психол. ғ.д., КСРО Педагогикалық академияның толық мүшесі, әлемдік нейропсихологияның негізін салушылардың бірі. Л.С.Выготскийдің аса көрнекті серігі. Өткен ғасырдың 30-шы жылдары тарихи-мәдени теорияның қоғам тыныс-тіршілігінен қалайша көрініс беретінін байқау үшін ғылыми экспедицияны басқарып Өзбекстан мен Қырғызстан дихандары

арасына барып, зерттеу жүргізген. Мұның нәтижелері «Таным процесстерінің тарихи дамуы туралы» (М, 1974) атты жеке кітап болып жарық көрді. Оның Ұлы Отан соғысы кезінде басталған зерттеулері жоғары психикалық функциялардың ми алқаптарындағы локализациясы (орналасуы), мидың зақымдануын қалпына келтіру мәселелерімен ойдағыдай ұштасты, нейро-психологиялық концепцияны жасауға алып келді. Ол әлемдік психология ғылымында нейро-психологиялық диагностикасы мен әдістемесін, дефектологиялық психологияның іргетасын қалады. Өмірінің соңғы жылдарында еске тұтудың нейропсихологиясы мен нейролингвистиканың мәселелерін зерттеумен шұғылданды. Оның көптеген шәкірттері (Хомская, Цветкова т.б.) нейропсихология мен нейрофизиологиядағы әлемге әйгілі Лурия мектебін дамытып келеді. Оның еңбектері көптеген шетел тілдеріне аударылған. Негізгі еңбектері: «Речь и интеллект в развитии ребенка» (1927), «Травматическая афазия» (1945), «Восстановление функции мозга после военной травмы» (М, 1948), «Высшее корковые функции человека» (МС, 1962), «Мозг человека и психические процессы» (М, 1963), «Основы нейропсихологии» (М, 1973) и др.

МАҒЫНА – қоршаған ортадағы әртүрлі құбылыстардың өзіндік мәнін тұлғаның түсінуі, М. оның объективтік шындыққа субъективтік қатынасынан көрініс береді. Л.С.Выготский мен А.Н.Леонтьевтің пайымдауларына, М. түрткінің мақсатқа қатынасы, яғни, тұлға шынайы реттеп туралай алады, мұнда жетекші рөлді түрткі атқарады да, содан М. адам санасын қарастыратын басты өлшем бірлігіне айналады.

МАҒЫНАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ КЕДЕРГІ. Белгілі құбылыстың мағынасын әртүрлі түсінуге байланысты адамдар арасында кездесетін кедергі. Көбінесе ересектер мен балалардың өзара қарым-қатынастарында болады. Ол ересектердің талабы дұрыс екенін біліп тұрса да, бала ойын түсінбеу салдарынан туындайды. Өйткені балада қалыптасқан пікірлер мен құндылықтар үлкендер түйіндерімен бір-біріне сәйкес келе бермейді.

МАКРОЭТНИКАЛЫҚ БІРЛІК (этникааралық қоғамдастық) – бір-

неше этникалық қауымдастықтарды қамтитын құрылым мен этникалық ұқсас бірліктердің ерекшеліктерімен сипатталады.

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.

Фольклордың негізгі саласының бірі болып табылатын мақал-мәтелдерде адам жанының небір нәзік сырлары: ерлік пен батырлық, достық пен ынтымақтық, жауыздық пен зұлымдық, ақыл-ой, ерік-қайрат сияқты іргелі мәселелерімен қатар қазіргі психология ғылымында кездесетін ұғымдардың да үлкен тізбегі (арман, қиял, ес, ықылас, ынтық, ниет, ашу, қайғы, т.б.) сан қырынан сөз болған.

Мінез мәселесі көп заманнан бері күн тәртібінен түспей келе жатқан мәнді тақырып. Мақал-мәтелдерде де осы мәселеге көбірек көңіл бөлінген. Онда мінездің түрлі бітіс-бейнелері әр қырынан сөз болады. Мәселен, «Елің еміренсе, сен тебірен», «Тереңнен тапқан кен қымбат, Тебірене сүйген ел қымбат», «Отаның – алтын бесік», «Отан оттан да ыстық», «Ел қуатты болмай, қуаныш тұрақты болмайды», деген мақалдарда туған Отан адамға аса қымбат, елін, жерін сүйе білу әр адамның азаматтық борышы, («Отан үшін еңбек етсең, халық сені құрмет етер», «Халық үшін қызмет етсең, созған қолың көкке жетер»), Отаншылдық – адам мінезінің аса бір жақсы сапасы, деп үйретеді мақал-мәтелдер. Отанды сүю, оны жаудың шабуылынан қорғау – әрбір азаматтың абыройлы борышы, ел қорғау жолында ерлік жасап, ел-жұртты, Отандастарын қорғаған адамдарды халық мақтан тұтып, ардақтайды.

«Отан үшін отқа түссең күймейсің», «Жауға жаныңды берсең де, сырынды берме», «Жауды аяған – жаралы» деп халық жастарды досқа мейірімді, жауға қатал болуға тәрбиелейді. «Елін сатып асаған, екі күн ғана жасаған», «Опасызда Отан жоқ» деу арқылы мақалдар туған елін, Отанын сатқан опасыздың психологиясын көрсетуді ойлаған. Халық өз ұрпағын принципшілдікке, шыншылдыққа баулиды да, өтірік айтып күн көру өмір еместігін, өтірікпен адам алысқа бара алмайтынын («Айтсаң сөзінде тұр», «Өтірік өрге баспас», «Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам»), адамның кейбір ұнамсыз қылықтары – мақтаншақтық, бөспе т. б. өтірік айтуға себепші болатындығын айтып, өтірікшіні нашар мінезді адамның қатарына жатқызады да («Мақтаншақтық өтірік айтқызады, өтірік көңіл қайтқызады»), мұның адамға абырой әпермейтініне, кісінің қадір-қасиетін түсіретініне ерекше тоқталып кетеді. Мәселен, «Өтірікшінің шын сөзі – зая» деп, халқымыз мұндай адамның жұртқа қадірі болмайтынын; оның сөзіне ешкім иланбайтындығын, оған сенім болмайтынын ескертеді.

Халықтың ежелден қастерлеп келе жатқан абзал қасиеттерінің бірі – адалдық пен шыншылдық. Адалдық – сөз бен сенім бірлігі, сөздің іске қайшы келмеуі. Адамның осындай асыл қасиеттері жөнінде мақалдар төмендегіше тебіренген. «Адал түбі – кеніш, арам түбі – реніш», «Адал ниет аздырмайды, арамдық бойды жаздырмайды». Мақалдар адалдық пен арамдықты осылайша салыстыра отырып, бірінің зияндылығын, екінші-

сінің жақсы қасиет екендігін, бұл екеуінің бір жерге сыйыспайтындығын айтады. Шыншылдық – адалдықтың синонимі іспеттес айрылмас серігі. Осы қасиеттің маңызы жөнінде де халқымыз аз айтпаған. «Сыр – шынмылдық; шындық – айна», «Қылыш басыңа төнсе де, жалған айтпа», «Шындық үшін көрге кірсең де, бетіңнен қайтпа», «Жауды әдіспен, досыңды шындықпен жең», деген мақалдар шыншыл адам әділет үшін өмірін де қия алады, ол әділ, қарақылды қақ жаратын адам, оның ойы да орамды, іс-әрекеті де ақылға сыйымды болатындығын айтады. Әділ сыншы болу үшін де, айтылған сынның нысанаға дәл тиюі үшін де шындық аса қажет. («Әділ кісі өзіне қатты, өзгеге – тәтті», «Шешендік күші шындықта», «Сын айту үшін шын айт»), «Сырты бүтін, іші түтін», босқа көлгірситін адамдарда адалдық пен шыншылдық сияқты асыл қасиеттер тұрақтап орын теппейтіндігін де халық даналығы жұртқа ескертіп отырған.

Мақал-мәтелдер қарапайымдылық пен кішіпейілділікті де адамның ең жақсы мінездері деп есептеген. «Бетегеден биік, жусаннан аласа», «Ұлық болсаң, кішік бол», «Кішіпейілділік – кісі көркі», «Тәлімнен әдеп жақсы» дейтін мақалдардың кішіпейілділік адамның табиғи көрінісі болуы тиіс, сонда ғана ол сүйкімді, ажарлы мінез көрінісі болады деген идея жақсы аңғарылады. Ал, «Қолы ашықтың жолы ашық», «Жомарт бергенін айтпайды», «Батыр айтқанынан қайтпайды» деген мақалдар адамның жақсы мінез көрінісінің бірі. Жомарт

адам біреуге жақсылық еттім деп жар салып, айқайламайды, ол кішіпейіл де, қарапайым. Адам мінезінің енді бір тамаша сипаты – достық. Нағыз достық мақал-мәтелдерде ерекше қастерленген. «Адамның тұздығы – арасындағы достығы», «Досыңнан сырынды жасырма, дұшпанға шыныңды айтпа», «Досы көпті жау алмайды», деген мақалдарда достықтың жалпы маңызы айтылса, енді біреулерінде («Қайғың болса досына бар, дос көтерер көңілді», «Есептескен дос болмайды», «Досың жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады»), деп нағыз достықты әр қырынан сипаттайды.

Мақал-мәтелдерде адам мінезін екі үлкен топқа бөліп, оны синтездей көрсетушілік басым келеді. Бұларда жақсы адамның психологиясы пиғылы жаман адамға қарсы қойылып, бұл екеуі бір-бірімен салыстырылып отырылады. Мәселен, жаман мінезді адам онда былайша сипатталады. «Жаман қорыққанын сыйлайды», «Жаманның намысы болмайды», «Қазан қолыңды кірлейді, жаман жүзіңді кірлейді», «Жаман ісінен көрмейді, кісіден көреді». Жаман адам – ез, намыссыз, ол ісі түскенді, не қорыққанын ғана сыйлайды, мінін көрмейді, оғаш қылығын басқадан көруге тырысады, шамасы келсе сағынды сындырады, менмен болып, бәлсініп кісіні менсінбейді, («Жаман өзі бола алмайды, болғанды көре алмайды»), жамандық туа бітпейді, ол өнегесіз ортадан, нашар тәрбиеден пайда болады, («Адам туа жаман емес, жүре жаман»).

Жақсы адам қайда жүрсе де береке-лі, беделді, инабатты келеді. Соңғы-

лар жөнінде «Жақсыға тең жоқ», «Жақсы көпке тәуір, дана елге бауыр», «Жақсының басына іс түссе ашынар да, ашылар», «Жақсымен сөйлессең қуанасың», - дейді халық даналығы. Халқымыз қашан да өз ісіне есеп беріп, өзін де, өзгені де әділ бағалай білген адамдарды қастерлеген, кісінің өзін-өзі тәрбиелеуіне ерекше көңіл бөлген. Осы идеяны мына мақалдардың мазмұны жақсы көрсетіп тұр: «Өзін-өзі түсінген дана, өзін-өзі жеңген қаһарман», «Ортаңа қарап өзінді таны», «Өз ақылын шамалаған қор болмас», «Өзім білемін деген өрге баспас», «Өзім білем деген жігіттің басына ойран салғаны», «Өзім білем деген өлер, көп біледі деген күлер», «Өзім білем» деп өзеуреу нашар қасиет. Басқаның кемшілігін айтып түзету үшін мұндай кемшіліктен алдымен өзің азат болуың керек. «Өзгенің мінін білгенсін, өзінде мін болып жүрмесін», «Өз қатесін көрмеген, кісінің қатесін сезбейді», «Өзіңді ер білсең, өзгені шер біл», «Білемін деп мақтанба, сенен де білгіш табылар», деп өнегелілікке баулып отырған халық өз ұрпағын.

Мақал-мәтелдерде әр халықтың өзіндік әдет-ғұрып, дәстүр салты, ұлттық мінез бітістері, әлеуметтік сезімдері мен көңіл күйлері, ерік-жігер қасиеттері, алуан ойлары мен талаптілектері, бір сөзбен айтқанда, оның әлеуметтік психологиясы тамаша бейнеленген.

Тәлім-тәрбие, оқу-білім, адамның жас кезеңдері, қоғамдық өмірдің сан қилы жақтары мен қым-қиғаш қайшылықтары, мұндағы әр түрлі топтар, жеке адам мен коллектив арасында-

ғы қатынастар да мақал-мәтелдерге арқау болған.

Мәселен, мақалдардың бір тобында («Көптің ойы – көл», «Халық қартаймайды», «Кеппе тентек болсаң да, көпке тентек болма». «Көптен бақыт құтылмас») адамға қажетті барлық игіліктерді жасаушы – халық, еңбекші бұқара; қандай керемет адам болса да көптен, халықтан бөлек жүріп өнімді ешнәрсе жасай алмайды, адамдар бір-бірімен байланысып, тіршілік еткенде ғана өз қажеттерін, алға қойған мақсаттарын ойдағыдай орындап отырады деген сындарлы пікірлер аңғарылады.

Адам психологиясының қалыптасуында ынтымақтасқан еңбек әрекетінің алатын орны да ерекше екенін халқымыз жақсы түсінген. Мәселен, «Жалғыздың ісі өнбейді», «Көп еңбегі көлмен тең», «Көп еңбегі пәрменді», «Көп еңбегі көңілді», деп келетін мақал-мәтелдерде көппен қоянқолтық, бірлесе еткен еңбек қана адамға зор қуат беріп, оның қажеттерін өтеп, психикасын байытатыны, жалғыз кісінің өндіргені тамшыдай болса, көптің өндіретіні дариядай болатыны айтылған.

«Еңбек – ең негізгі тәрбиеші» деген идея осы топтағы мақалдардың негізгі арқауы. Мәселен, «Еңбек ширатады», «Еңбек-адамның екінші анасы», «Еңбектің көзін тапқан, байлықтың өзін табады», «Қолы қимылдағанның аузы қимылдайды», «Еңбегімен ер мүсінді», «Еңбек мұратқа жеткізер», деген айшықты сөздердің мәні мынада: еңбек ету зор адамшылық қасиет, іс-әрекетсіз бос жүру адамшылыққа жатпайды, кісіні даңққа, мұратқа, бақытқа жеткізіп, ер атан-

дыратын да, оның тұрмыс жағдайын жақсартатын да, сана-сезімі мен ақыл-ойын байытып, нұрландыратын да еңбек, сондықтан, «еңбексіз күн өткізу – ерсілік».

Қазан төңкерісіне дейін халқымыздың негізгі кәсібі мал шаруашылығы болды. Кейінірек олар кәсіптің басқа түрлерімен де (егіншілік, балық, аң аулау т. б.) айналыса бастады. Бұл жөнінде де мақал-мәтелдер қызықты пікірлер айтып, байсалды түйіндер түйген: «Мал өсірсең қой өсір, өнімі оның көл-көсір», «Жылқы малдың қасқасы», «Мал жақсысы – сиыр», «Ексең егін, ішерсің тегін», «Егін ексең тыңға, шықтым дей бер шыңға», «Қырман басы береке», деп келетін мақалдар жоғарыда айтылған тұжырымға жақсы дәлел. Кәсіпті жете меңгергенде ғана еңбектің береке-лі, нәтижелі, жемісті болатындығы, бұлардың адам психологиясын қалыптастыруда алатын орны жөнінде дұрыс пікір айтылады. Мәселен, «Он кәсіпті шала білгенше бір кәсіпті жақсы біл», «Еңбек те ептілікті тілейді», «Еңбекке бейім болсаң қатарыңнан кейін болмассың», деген мақал-мәтелдерде әр істі бір бастап, аяқтамай тастап кете беру, айналысқан кәсіпке жете мән бермеу, оған жеңіл-желпі қарау адамды енжар, жалқау ететіндігі, әрбір жұмыстың өзіне тән тәсілін, әдісін дұрыс меңгергенде, соған бейімделгенде, ептілікпен әрекет еткенде ғана еңбек өзінің шын мәнісіне ие болатындығы сөз болады.

Халық әр кәсіптің өзіндік ерекшелігін де көре білген, бұлардың мәнін өзінше талдап, түсіндіруге тырысқан. Мәселен, «Қой семізі қойшыдан»,

«Жақсы қойшының қозысы түлеп тұрғанда, жаман қойшының құнан қойы жүдеп тұрады», «Ат шаппайды, бап шабады», «Жаман қойшы жайлауын бір күн жейді, жақсы қойшы жайлауын мың күн жейді», «Күтусіз мал желден азады, күтімді мал жеммен озады», «Қыстың қырық түрлі қыры бар, күтінбесең қыста малың қырылар», «Анық шаруа арығын айналдырар семізге» деген мақалдарда мал бағудың оңай шаруа еместігі, оның да өзіне тән ерекшелігі, бұл кәсіппен шындап айналысқан адамға табиғат құбылыстарының құпиясын жақсы білу, байқағыштық, қырағылық, қатыгез табиғатқа қарсы тұра білуге қажетті табандылық, шыдамдылық сияқты қасиеттердің көріктілігі, малды тек бағып қана қоймай, әр түліктің бабын, «тілін» таба білу қажет екендігі айтылады.

Егіншілік кәсібі жөнінде де қызықты деректер бар: «Егіннің жайын еккен білер», «Егініне қарай қырманы, күтіміне қарай түсімі», «Жақсы жырттып жерінді, кезінде ексең егінді, аларсың мол өнімді», «Тілін білсең тілдей жерден жылдық өнім аласың», «Әрбір топырақ аяласаң иеді». Осы айтылғандардан еккен нәрсенің бәрі өзінен-өзі шыға бермейтінін, оны күту керектігін, егіннің бітік болуы диқанның белгілі тәжірибесін, маңдай терін қажет ететіндігін меңзейтін идеяларды жақсы байқауға болады.

Мақал-мәтелдерден балықшының психологиясы жөнінде де қызықты деректер табуға болады. Мәселен, «Балық аулай алмаған суды ылайлар», «Балықтың құйрығы жылмағай, оны аулаған адам тынбағай», «Балықшы-

ның үйдегісі май ішеді, түздегісі қан ішеді», деп халық балық аулау кәсібіннің қиындығын, теңіз толқындарымен арпалысудың кез келген адамның қолынан келе бермейтіндігін, ол үшін батырлық, батылдық керектігін айтады.

Халқымыздың отырықшылыққа көшуіне байланысты пайда болған соңғы екі кәсіп, мақал-мәтелдердің, көбінде қосақтаса сөз болып отырады. Мәселен, «Балықшының үйіне барсаң қарма жерсің, егіншінің үйіне барсаң жарма жерсің», «Балық бәсін береді, егін есесін береді», «Егінші жылда арманда, балықшы күнде арманда», «Егінші жерін мақтайды, балықшы көлін мақтайды», деген нақылдардан бұл екі кәсіптің әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері мен қасиеттерін және соларға сәйкес онымен айналысушы адамның өзіндік ерекшеліктерін (егінші тәжірибені жылда жинаса, балықшы күнде жинайтындығы, әркімге өзі шұғылданған жұмыс ғана сүйкімді болатындығы т.б.) көрсететін топшылауларды байқаймыз.

Халқымыздың аңшылық жөніндегі мақал-мәтелдерінен аңшының психологиясы белгілі болып тұрады. Мәселен, «Шын аңшының алдына аңның өзі келеді», «Аңды я көрінбеген атады, я ерінбеген атады», «Құстың алғанынан салғаны қызық», «Қаршыға қанжыға қызартады», «Ителгі етек былғайды», «Ителгінің қызығына қызсаң, қаршығанды қамшы етерсің» дейтін нақыл сөздерде бүркіт, қаршыға, тұйғын, лашын, ителгі, қырғи сияқты тағы құстарды томағалап, тұғырға отырғызу, оларды тазыға қосу

кеукеулеп аңға салғанның қызығы мен қатар қиындығы да мол нәрсе екендігі айтылған.

Халық даналығы адамның тағдыры қоғаммен шарттас, экономикалық жағдай адамның моральдық-психологиялық өзгешеліктерінің түрліше бөліп қалыптасуына әсер етеді, әлеуметтік теңдік жоқ жерде біркелкі психологиялық сипат болмайды деп дұрыс тұжырымдайды. Мәселен, «Тұрмыс түзер бойынды, бойың түзер ойынды», «Артық байлық адамды аздырады», «Кедей мен бай жолдас болмас», «Дүниеқор – дүниенің құлы», «Пара жеп би семіреді», «Бай бауырын танымас», «Сауда достықты танымас», «Теңгелі жерде теңдік жоқ», деген мақал-мәтелдерде бай мен кедейдің жүрер жолының бір емесігі, байлар мен билердің және олардың сойылын соғатындардың өле-өлгенше дүниеге кезі тоймай, байыған үстіне байи түскісі келетіндігі, бұл жолда адамгершілік ар-намыс, ұят-ожданнан жұрдай болып, қаталдық, мейрімсіздік т. б. осы секілді жағымсыз қасиеттерді бойына жинай түсетіндігі сөз етіледі.

Мақал-мәтелдер еңбекші бұқараға да күн туатындығын («Өмір кезек», «Таң атпайын дегенмен күн шыққанын қоймайды», «Батар күннің атар таңы бар», «Жарлы бойы жазылар, байларға көр қазылар» т.б.) еске сала, «Ертеңгі тауықтан бүгінгі жұмыртқа жақсы» дегендей болашақтан босқа үміттеніп жүре бермей, үстем тап өкілдеріне қарсы «бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып», бел шешіп, білек түрініп белсене күресу керектігін, іштей кіжінгенмен, істің бітпейтіндігін («Кіжінуің көп, килігуің жоқ»)

айтса, енді бір жерде: «Айрылған азадды, қосылған озады», «Бірлігі күшті ел озады, бірлігі жоқ ел тозады», «Бірлік болмай тірлік болмас», «Ырыс алды ынтымақ», «Біріккен жүз бытыраңқы мыңды алады», «Күш – бірлікте», деп елді бірлікке, ынтымаққа, татулыққа шақырып, езілген таптың бірігуі керектігін («Табы бірдің ары бір») көпшілік ат төбеліндей азшылықты жеңбей қоймайтындығын ескертеді. Мақал-мәтелдер, сондай-ақ, үстем тап өкілдерінің біріне-бірі жәрдемдесіп отыратынын айтады. («Шошқа да шошқаны жармайды», «Қарға қарғаның көзін шұққымас»).

МАҚАЛДАРДАҒЫ ТӘЛІМДІК ПСИХОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ.

Халқымыз әр жастағы адамдардың көңіл күйі, сезімдері, мінез ерекшеліктері, түсінік талғамдары, сенім, қызығулары, әдет-дағдылары бірдей болып келмейтіндігі жөнінде де қызықты пікірлер айтқан. Мақал-мәтелдерде адамның жас өзгешеліктері негізінен балалық, жастық, кемелдік және кәрілік шақ болып төрт кезең тұрғысынан қаралатындығын байқауға болады.

Адамның моральдық бейнесі, психикасы оның іс-әрекеті үстінде дамиды, ал бұлардың алғашқы ірге тасы балалық кезде қалыптасады. Халқымыз өз ұрпағын жақсы қасиетке баулуды үнемі негізгі мәселе деп ойлап келген. Осыдан да болу керек, сәби, бөбек тәрбиесі мақал-мәтелдерден елеулі орын алған. «Бала тілі балдан да тәтті», «Балалы үй базар», «Бала – көңілдің гүлі, көздің нұры», «Алты жасар бала, атқа мінсе, алпыстағы шал алдынан шығады», «Алыстан ал-

ты жасар бала келсе, алпыстағы шал сәлем бере барады», «Бала адамның бауыр еті» деген мақал-мәтелдерге арнаулы түсінік беріп жатудың қажеті бола қоймас. Халқымыз тәрбиесі кем балаға жаны ашып: «Әдепсіз бала сорлы бала», «Жаман бала күйік», «Талабы жоқ жас ұлың, жалыны жоқ шоқпен тең», «Балаң жаман болса, көрінгеннің мазағы», деп әдепсіз, өзінің де, өзгенің де мазасын кетіретін, талапсыз, ынжық, жалқау, қорқақ, күйгелек, өздігінен ешнәрсе істей алмайтын, «түйе үстінен сирақ үйте-тін», ебедейсіз балалардың келешегінен күдіктенеді де, ата-анасының айтқанын екі етпейтін, тіл алғыш, зерек, әр нәрсені танып, білуге құмар, елгезек, ықыласты, тәр-тіпті балаларды басқаларға үлгі етеді. Мәселен, «Өнерлі бала сүйкімді», «Жақсы бала сүйікті», «Балаң жақсы болса, екі көздің шамшырағы», «Адам болатын бала алысқа қарайды», «Кісі болар баланың кісесінен белгілі», «Болар адам жеті жастан бас болар». «Оралдының баласы он бесінде баспын дер, тоғышардың баласы жиырма бесте жаспын дер» т. б. осы секілді халық накылдарында мінез-құлқы, психологиясы дұрыс қалыптасып келе жатқан оқу-өнерге құмар, талабы таудай, еңбек сүйгіш, тыңғылықты, жинақы, өмірге бейім балалар сөз болады.

Бала біткеннің бәрі де ес білгеннен білсем, көрсем, естісем, ұстасам, алсам деп әрекетке ұмтылады. Ол өзін қоршаған ортамен, басқа адамдармен, заттармен қарым-қатынасқа түсуді қалайды. Бұл баланың өзін қоршаған өмірді терең де, толық білуге құштарлығы. Олар үшін жай нәрсе-

нің өзі жаңалық. Бұлар – құмарпаз, әуесқой, тынымсыз зерттеуші. Көптеген мақал-мәтелдердің мән-мазмұны осы айтылған идеяны да бейнелейді. Ата-ана өз баласын өнегелі сөзбен жеке басының үлгісімен тәрбиелейді. Ойын баласында үлкендердің сөзіне, қылығына, іс-әрекетіне еліктеушілік басым. Мақал-мәтелдер бұл жөнінде төмендегіше тұжырымдалған: «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі», «Баланың тентек болмағы үйінен», «Балаға байқап сөйлесең ақылыңа көнер, байқамай көп сөйлесең көрсетер бір өнер», «Қызды асырай алмаған күң етеді, ұлды асырай алмаған құл етеді», «Ұлың өссе, ұлы жақсымен ауылдас бол, қызың өссе қызы жақсымен ауылдас бол», «Анаға баланың алалығы жоқ», «Балаға пышақ бермесең бір жылар, пышақ берсең екі жылар», деп халық бала тәрбиесін құрғақ сылдыр сөзбен жүргізгеннен гөрі іс-әрекет, үлгі-өнеге арқылы жүргізудің пәрмендірек келетіндігін, сондай-ақ бала тәрбиесіне оның құрбы-құрдастарының, жора-жолдастарының да (балалар коллективі) ықпалы болатындығын еске алып отырған. Сондай-ақ балаға жасалатын ерекше мейірімділіктің де (баланың айтқанын екі етпеу) керемет қаталдықтың да (онымен ешбір санаспау), баланы бір-бірінен алалап қараудың да (ұл мен қызды бірінен-бірін артық көру), теріс нәрсе екенін, ал баланың жеке басын құрметтеп, елеу оның психологиясының дұрыс қалыптасуына жағдай жасайтынын накыл сөздер дұрыс көрсеткен.

Халық ұғымында адамның негізгі өмір кезеңінің бірі – жастық кезең (бозбалалық шақ). Мақал-мәтелдер-

ден бұл тақырып та елеулі орын алған. Мәселен, «Ақыл – жастан», «Жастық – жалын», «Жастықты қайтара алмайсың», деген толғаулар жастық, бозбалалық шақ – адамның ақыл-ойы қауырт өсетін, қажырлы іс-әрекетке, қимылға құштар албырт романтикалық кезі екенін өте дәл бейнелейді. Жастық шақтың басты белгісі – адамның жаны мен тәнінің сапалық жағына үлкен өзгерістерге түсетіндігінде. Осы жаста адамның қоғамдық белсенділігі артады, сана-сезімі өседі, психикасы шыңдала, қатая түседі. Ол қоғамнан өз орнын алуға тырысады, өзін қоршаған ортаға сын көзбен қарай бастайды. Бұл жастағыларда өзін-өзі бағалауға ынталану, рухани өмірге қызығу, жеке басындағы ойлар, адамгершілік идеялар, кемеліне келе бастайды. Халық даналығы жастарға қызығы мол, қайтып оралмайтын, кейін іздесең де табылмайтын адам өміріндегі ең қызықты кезеңді бос өткізсең – оның орнын ешуақытта толтыра алмайсың деп, бұл кезде адамда ғылым-білімді, өнердің сан алуан түрлерін меңгере алуға мүмкіндік мол болатынын, сол себепті көп оқып, үйреніп, біле берудің керектігін әдейілеп ескертеді, оларды еңбексүйгіш, көпшіл, белсенді, өнегелі болуға шақырады. Мәселен, «Жігіт адамға жетпіс өнер де аз», «Жігіт сегіз қырлы, бір сырлы болсын», «Менмен жігіттің соры, төменшік жігіттің қоры», «Кішіпейіл, кең жайлау жігіттің зоры», «Өзім білем деген жігіттің басына ойран салғаны, көп біледі деген жігіттің басына қорған салғаны», «Жасында көргені жоқ, өскенде айтары жоқ», «Жас күнінде еңбек қылсаң есейгенше же-

тілерсін», «Жұмыссыз жастың жүргені сөкет», деген толғаулар біз жоғарыда айтқан тұжырымдарға жақсы дәлел. Жігіттік, бозбалалық дәуірден соң көп ұзамай адам өмірінің кемелдік шағы басталады. Бұл кезде оның белгілі кәсіппен айналысып, отбасы тауқыметін сезінуіне тура келеді. Халық: «Отызында орда бұзбасаң, қырқында қыр аспассың», «Қырықта қылаң, елуде елес», «Елу шылбырдан алды, алпыс тізгіннен алды», деп отыз бен алпыстың арасында адамның психологиясы соншама жоғары дәрежеге көтерілетінін, оның мінезқұлқы мен қасиеттерінің, қажет-қызығуларының кемеліне келетінін айтса, енді бірде: «Жақсы жігіт ақылына жеңдіріп іс қылар», «Жаман жігіт оңай істі күш қылар». «Пайдасы мол жігіттер дария, «шалқар көлмен тең, пайдасы жоқ жігіттер ел қонбаған шөлмен тең», «Жігіттің құны жүз жылқы, ары мың жылқы», «Жұртты жеген жігітте күй болмайды», «Жаман жігіт жасында шал», «Жақсы кісі қырқында толады, жаман кісі қырқында солады» деген мақалдар адамның адамдығын тек жасына қарай, қанша жасағанымен бағаламай, қалайша әрекет еткендігі мен өлшене-тіндігін, адамдар алған білім, тәлім-тәрбиесіне қарай бір-бірімен ажыратылып, ерекшеленіп отыратындығын ескертеді.

Халық кәрілік құпиясына да үңіле қарап, оның сан қилы жақтары туралы қызықты пікірлер айтқан. Бұл тұжырымдар мен топшылаулар кейбір ғылыми өлшемдерден оншама алшақ та жатпайды. Мәселен, «Сақалға ақ түсті, көңілге дақ түсті», «Кәрі тайғақ келер, екі көзінен нұр кетсе», «Көңіл

қартаймас, көз қартаяр», «Қарсы келсе кәрілік, қара нарды шөктірер», «Кәрі жатса қунайды». Бұрынғы кезде жарлы-жақыбай адамдардың қартайып, қалжыраған кезде де жайлы жатып тұруға, өзін-өзі күтуге шамасы келе бермейтіндігін көрсететін мақал-мәтелдер де аз емес. Мәселен, «Сексен бес көрейін деген жасым ба еді, быламық ішейін деген асым ба еді», «Тоймай ішкен асын, құрысын, қорлықпен жасаған|жасың құрысын», деген толғаулар сыйсыз кәріліктің ащы заңы сияқты. Ал «Көп жасаған құрдасынан айрылады», «Қатарынан айрылған шал құлазиды» деген мақал-мәтелдерден адамдардың қартайған сайын қатары сирей беретіндігін еске алған мұнды да сағынышты сезімін байқасақ, «Жастық – жалын, кәрілік – күл», «Жас кезімде бейнет бер, қартайғанда дәулет бер», «Кәрілік – даусыз дерт» деп халқымыздың жалынды жастық шақты армандағанын, ол дәуреннің енді қайтып келмейтінін, қарттықтың келмей қоймайтын табиғат заңы екендігін дұрыс түсіне алғандығын аңғарамыз. Мақал-мәтелдер кәрі адамдардың, ұнамды, жақсы қылықтарын жастарға үлгі етеді. Мәселен, «Кәрі жастың тезі», «Кәрі білгенді пері білмейді», «Көп жасаған көмбенің үстінен шығады», «Кәрі – кәрінің сөзі дәрі», «Алпыстан ақыл сұра» деген тұжырымдар да қарт адамдар өмірдің үлкен өткелінен өткен, көпті көрген, тәжірибелі келетіндіктен олардың ақыл-кеңестері жастардың сана-сезімінің, ақыл-ойының қалыптасуына зор ықпал ететіндігі айтылады. «Ақылды қария – ағып жатқан дария», «Көп жасаған білмейді, көп

тоқыған біледі», деп халқымыз бес саусақтың әр түрлілігі сияқты көп жасаған кәрінің бәрі бірдей емес, деп, жан-жағына сезімталдықпен сергек қарап, өмірден көрген-түйгені, тоқығаны көп жаңа қарияларды құрмет тұтып, қадірлейді, жастарды солардан үлгі алуға шақырады. «Жақсы адам қартайса жазып қойған хаттай, жаман адам қартайса бықсып жанған оттай», «Жақсы кісі қартайса да ақылынан танбас», «Қартайып өлсең қапыл жоқ» деп халық ерік-жігері мол, қайратты кісілердің қартайса да ойлау, сөйлеу, есте сақтау қабілеттерінің кемімейтіндігін, мұндайлардың қарттыққа мойымайтындығын, жеке өзгешеліктеріне қарай адамдар осы кезеңде де бір-бірінен ерекше ажыратылып отыратындығын көрегендікпен түйе білген.

Халқымыз жас ұрпақты оқытып-тәрбиелеу жайында да талай сындарлы пікірлер айтқан. «Баланы таба білсең, баға да біл», «Баланы сүйсең, тәрбиесін сүй», «Баланы мақтау жетілдірмейді, тәрбиелеп баптау жетілдіреді» дейтін мақал-мәтелдер баланы құр айналайын дей бермей, оны адамгершілікке баулу жағын ойластыру қажеттігін, от басынан, ұшатын ұясынан, әке-шешесінен алатын тәрбие қандай болса, көп жағдайда оның алдағы өмірі де соған орай құрылады деген ойды аңғартады.

Жас бөбектерге шынайы тәрбие беруде оның жеке психологиясын, жас өзгешелігін, мінез-құлқының ерекшелігін айрықша ескеру қажет дейді мақалдар. Бұл жөнінде халық бірде: «Балаға өз тіліңмен сөйлеме, өз тілімен сөйле», «Бала – көктен шыққан қызыл гүл, солдырмайтын жолын

іздеп таба біл», «Қарды қылау өсіреді, баланы сылау өсіреді» дейді. Баланы оқытып тәрбиелеуді оның жас кезінен бастап қолға алса ғана тәрбие нәтижелі болып, жақсы жеміс бере алады. Жас бала табиғатында оқып үйренуге, танып білуге әуес. Ұстаз да, ата-ана да осы жайтты дер кезінде тиімді пайдаланып қалуы қажет. «Баланы үйрет үйренетін кезінде», «Буының қатпай білім ал» дейді бұл жөнінде нақыл сөздер.

Халық даналығына үңіле түссең, одан: «Қатарына қарап бала өсер», «Ортаңа қарап, өзінді таны», дейтін мақалдарды көптеп кездестіреміз. Мұндағы тұжырымдар балғын жастың мінез-құлқының қалыптасуында жоғарыда айтқанымыздай оның өскен ортасының қатар-құрбы, жолдас-жораларының, сондай-ақ, ата-ана, ұстаз, тәрбиешілердің өнеге-үлгілері де айрықша маңызды екенін жақсы аңғартады.

Халқымыз бала психологиясының қалыптасуында ойын әрекеті де елеулі рөл атқаратындығын жақсы аңғарған. Ойынның маңызы жөнінде мақал-мәтелдердің түйетіні мыналар: ойында бөбектің ортамен қарым-қатынасы кеңейіп, таным қабілеті өсе, мінез-құлқы қалыптаса түседі. Бала ойынының түрі де, мазмұны да сан алуан. Ойын үстінде бала достыққа, жолдастыққа, тапқырлыққа, іскерлікке, ептілікке, адамгершілікке баулынады. Бала табиғатынан қимыл-қозғалысқа құмар, ойын – балалық шақтың басты ерекшелігі. Мәселен, «Баланың істегені білінбес», «Баламен ойнама шаршарсың», «Қыз – қуыршақ дейді, бала – құлыншақ дейді», «Ойнай білмеген ойлай

да білмейді» деген мақал-мәтелдерде баланың ойынға аса құмар келетіндігі, ұл мен қыздың ойыны да түрліше болатындығы, ойын арқылы баланың сана-сезімі, кәсіп таңдауы, ақыл-ойы өсіп, жетілетіндігі көрсетілген.

Баланың дүние танымында, оның психологиясының қалыптасуында оқу-білімнің ерекше маңыз алатынын да мақал-мәтелдер дұрыс көрсете алған. «Білімнен асар байлық жоқ», «Білек сүріндіре алмағанды, білім сүріндіреді», «Білімдіден өнер құтылмас», «Ақыл – тозбас тон, білім – таусылмас кен», деп келетін мақалдардан осы идеяны жақсы аңғаруға болады. Әрбір жеткіншек білімді адамның жақсы ісін, әдепті қылығын өзіне үлгі етуі тиіс. Халқымыз оқу процесінің еңбекпен егіз екендігін де аңғарған. «Оқу – инемен құдық қазғандай». Адам жүйелі, жоспарлы оқу арқылы ғана өз білімін дұрыстап толықтыра алады, оны кейіннен қажетіне керегінше жаратады. «Оқу – еңбекпен егіз», «Оқу – оқу түбі тоқу», «Оқығаныңа мәз болма, тоқығаныңа мәз бол», «Ғалым боп ешкім тумайды, жетіледі оқумен», деген мақалдардан оқу – адамның, аса күрделі әрекетінің бірі екендігі, ол көп еңбектенуді, терлеп-тепшуді тілейтіндігі, адам іштен ғалым болып тумай, өмірдің әрбір құбылысын түсініп миға тоқығанда ғана жан-жақты білімді, оқымысты, ғалым бола алады дейтін ой аңғарылады.

Жеткіншек жастың нәзік жанына оқудың ұрығын себуші, оны мәпелеп, тәрбиелеуші – ұстаз. Мақал-мәтелдер бұл жайтты естен шығармаған. Мәселен, «Ұстазына қарап бала

өсер, бақташысына қарап мал өсер», «Ұстазы жақсының ұстамы жақсы», «Ұстаз көрген хат таныр», «Ереже ұсынғанша өнеге ұсын» сияқты мақалдарда ұстаздың бөбек өміріне үлгі болатын, өмірдің сан тарапты жолынан адаспай өтуде оған бағыт беріп, жөн сілтеуші адал екендігі, балғын денеге адамгершіліктің нәрін құйып, баланы еңбек сүйгіштік, адалдық т.б. сол секілді ізгі қасиеттерге баулитын жан екендігі сөз болған. Өз ісіне шын пейілмен берілген ұстаз шәкіртін саналы азамат етуге, оны Отанына, өз халқына пайдалы іс істеуге, өз елінің көгінде жарқыраған жұлдыздай өнегелі ұл болуға тәрбиелейді. Шәкірт те осындай ұстазды жанындай жақсы көріп, оны өзіне үлгі тұтып отырады. «Жақсы шәкірт ұстазының мұраты», «Жаман бала естен кетпес ұят», «Құйма құлақты оқытсаң ғанибет», «Өнерлі бала сүйкімді», деп, ұстаз бен шәкірт арасындағы осынау бір жарасымды сипатта халық даналығы осылайша толғана шертеді. Жақсы шәкірт болу баладан қажыр-қайраттылықты, еңбек сүйгіштікті, таланттылықты қажет етті. Мақал-мәтелдер жас өспірімдерге «Талапты ерге нұр жауар», «Талап – тұлпар, білім – сұңқар», «Талантың болса, ісіңнің бүгін сәті түспегеніне түңілме», деп ойға алған істі қалайша орындасам екен деп талпыну, талаптану болмайынша, оны қажет етпейінше сен ешуақытта да көздеген мақсатына жете алмайсың, адамның талантын өсіретін түрткінің бәрі де талаптылық дейді.

Мақалдар адамның психологиясы негізінен іс-әрекет үстінде қалыптасады дей келіп, тәлім-тәрбие проце-

сі үшін баланың кейбір туыстан берілетін қасиеттерімен де (ғылым тілімен айтқанда оның анатомиялық-физиологиялық нышандары) санасып отырудың қажеттілігін ескертеді. Мәселен, «Саусағы ұзын биші болар, құлағы үлкен күйші болар», «Ат болатын құлынның бауыры жазық келер, адам болар баланың маңдайы жазық келер», – деген ғибратты сөздерде баланың, кейбір сезім мүшелерінің, анатомиялық белгілерінің нәсіл арқылы берілетіндігі, бұлардың оқу-тәрбие ісіне азда болса қатысы барлығы, сондықтан, осындай сыртқы мүмкіндіктермен де санасу қажеттігі сөз болып отыр. Халық даналығы жас буындарды оқытып-тәрбиелеу ісінде өмір барысында меңгерілетін оқу, білім, дағды, әдеттерге ерекше маңыз берген. Осыған орай, «Ықылас пен ынтымақ бітер іске болсын тап», «Жігіттің түсіне қарама, ісіне қара», «Жігіт түрімен әдемі емес, ісімен әдемі», деп адамның білім, дүние танымы шыдамдылықты, ойлап-толғануды, құмарлық, ықыласты керек ететіндігін, берік білім, өнегелі тәрбие іс-тәжірибе үстінде, белсенді әрекет арқылы қалыптасып отырғандығын әдейілеп ескертеді.

МАҚСАТТЫЛЫҚ (психологияда) – адамның өткендегі тәжірибесіне сүйеніп, білгілі бір іс-әрекетті (қабылдау, ойлау, белгілі бір мақсатқа бағытталған қимыл-әрекеті және т.б.) орындауға дайын болуы, көңіл күйінің бір нәрсені қабылдауға бейімделуі. Қабылдаудың, адамның қимыл-әрекеттердің басымдылығына қарай ол сенсорлық және мотор-

лық болып бөлінеді. М. ұғымы алдымен эксперименттік психологияда пайда болды. 1888 жылы орыс психологі Н.Н.Ланге (1858-1921) реакция уақыты адамның бейімділігіне байланысты екенін дәлелдеп берді. М. терминін неміс психологтары Г.Мюллер мен Ф.Шуман енгізді. М. ерекшеліктері әр адамда әрқилы болады. Мақсаттылықтың тұрақты болуы – оның маңызды ерекшелігі болып саналады. М. адамның жас ерекшеліктеріне де байланысты.

МАРГИНАЛДЫҚ ҚАСИЕТ – екі этникалық топтың шегінде болатын ата-аналары әртүрлі этникалық топтың өкілі болғандықтан біртектес этникалық тұқымқуалаушылықтың өзгеру формасы; Мұндай жағдайда адамның шыққан тегі негізгі фактор болып саналмайды. Маргиналдык тұлға екі органың рухани өмірі мен салт-дәстүрлерін шала-пұла пайдаланатын дүбәра (шала) адам.

МАСЛОУ АБРАХАМ ХАРОЛЬД (1908-1970). Американ кәсіби және ғылыми психологиялық қоғамдардың мүшесі «Гуманистік психология», «Трансперсоналды психология» журналдарының негізін қалаушы. Адам психологиясын тұтас зерттеу оның аса маңызды құндылықтары мен қасиеттерін талдау концепциясын ұсынған.

Маслоу еңбектерінің дені өмірінің соңғы 10 жылында жарық көрген. Оның негізгі еңбектері: «Болмыс психологиясының бағытына қарай» (1968); «Дін, құндылық тағы басқа күйзелістер» (1964); «Ғылым психологиясы:

рекогносцировка» (1966); «Мотивация және тұлға» (1987) т.б.

МӘН – іс-әрекет пен қарым-қатынастың бірлігі арқасында тұлғаның шындықтағы құбылыстарды жалпылай алуының нысаны. Мұнда жеке тұлға қоғамдық-тарихи тәжірибені, түрлі ұғымдар мен рөлдерді, құндылықтар мен нормаларды меңгеруге мүмкіндік алады. Олардың жекелеген мағынасын психикалық үрдістер (қабылдау, ес, ойлау, қиял т.б.) мен мінез-құлқының түрлі актілері арқылы бейнелеп отырады. Мұндайда нәрсенің мәнін меңгеруде адамның сөзді, формуланы, сызбаны, өрнекті, кестені және т.б. белгілерді пайдалануы ерекше маңызды болады.

МӘНДІЛІК – адамның көптеген түрткілерінің бірі. Болмыстағы тіршілікте түрткілердің деңгейі әртүрлі болады. М. тұрақты және өткінші болып бөлінеді. Мәселен, тұлғаның оқуға, білім алуға қатысы тұрақты М-ке ие болса, қолында сағаты жоқ адамның уақытты білгісі келген кездегі жағдайынан уақытша М-ті байқауға болады. М.-тің мағынадан айырмашылығы оның жеке жалқылық сипатта болуында.

МӘҢГҮРТТІК – өмір барысындағы әртүрлі жағдайларға байланысты ана тілін білмей өсіп, өз ана тілін құрметтемеудің көрінісі. Әрбір тұлғаның ана тіліндегі құндылықтарға терең ойын сол тілді дамытуы адамдық қасиеттерінің негізі болып табылады. Әрбір этностың генетикалық ерекшеліктері оның ана тілі-

мен тікелей байланысты. Өз тілінде сөйлей алмаған адам ұлттық бейнесін жойып алады. Елін, туған халқын, ата жұртының тарихын білмеу, оның рухани мұрасынан бейхабар, шыққан тегінен де, тілінен де мақұрым болу, тіпті білгісі де келмеушіліктің, яғни мәңгірттіктің бірнеше түрі болады. Патологиялық сырқатқа ұшыраған адамдар да осыған ұқсас күйге түседі.

МЕДИЦИНАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – гигиена, профилактика, психофармология диагностиканың ауруларды емдеу мен сараптаудың мен психологиялық аспектілерін қамтитын психология ғылымының бір саласы. М.п-ның зерттеу объектісі аурудың пайда болуы, оның өту барысы, оның адам психикасына ықпалы, кісіні сауықтырудың оңтайлы әдіс-тәсілдері, ауру адамның микроэлементтік ортамен қарым-қатынасының ерекшеліктері т.б. М.п-ның құрылымы медицина ғылымының теориялық және практикалық мәселелермен денсаулық сақтаудың нақты факторларын ашуға байланысты жүргізілген іс-шараларға орай бірнеше тараулардан тұрады. Бұлардың ішіндегі ең ірі салаларға – клиникалық психология, патопсихология, нейропсихология мен соматикалық психология жатаы. М.п-ның психокоррекциялық жұмыстары психогигиена, психофармокология, психотерапия, психикалық реабилитация салаларымен орайласады. М.п-ның аса маңызды мәселелерінің арасында аурудың пайда болуы, оның өрістеуі кезіндегі психикалық және соматикалық (денелік,

физиологиялық) процестердің өзара әрекеттестігі науқастың ауруы жайлы дұрыс түсініктерінің қалыптасуы, ауруды дәрігердің емдеуге сенімділігі психологиялық әсерін, ықпалын қамтамасыз ету мақсатында зерттеу проблемалары бар.

М.п. мәселелері есте жоқ ерте замандардың өзінде-ақ ұлы ғұламалардың назарына түскен, Мәселен, Шығыстың екінші Аристотелі Әл-Фараби медицина саласында ерекше ғылыми трактат жазған. Оның бұл саладағы еңбектерінің ішінде бастылары «Адамның дене мүшелері хақында», «Аристотель мен Галенге қарсы айтылған дау хақында», «Аристотель мен Галеннің арасындағы дәнекер», «Түс көру туралы сөз», тағы басқалары. Осы айтылғандармен қатар оның «Медицина туралы ойлары», «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактатында» да жанжақты сөз болады. Осы еңбектерде айтылатын ойдың негізгі арқауы – адам нәтижелі еңбек етіп, дұрыс демалып, жақсы өмір сүру үшін тән саулығына ерекше көңіл аудару керек, яғни тәні саудың – жаны сау. Өзінің медициналық пікірлерін ол жантану ғылымымен байланыстырып, өз тұжырымдарын осы ғылымның негізгі принциптерінің айналасында өрбітеді. Ол «Философияны үйренуден бұрын нені білу керектігі» деген еңбегінде былай дейді: «Тәнді емдеу, Гиппократтың сөзімен айтқанда, – өмірді ұзартатын болса, жанды емдеу онан да жақсы нәтижеге жеткізуге тиіс». Ұлы ғұлама науқасты емдейтін дәрігер біріншіден, адамның психологиялық, әсіресе физиологиялық әрекетіне, дене мүшелерінің (аяқ,

қол, көз, құлақ т. б.) атқаратын қызметіне ерекше мән беруі тиіс. Екіншіден ол дәрігер адамның күнбе-күнгі тіршілігінде организмнің саулығымен, тәнді қалпына келтіруге қолданылатын шараларды білу керек. Үшіншіден, ол аурудың түрлерін білумен қатар оның себептерін, әсіресе кеселді жоятын жолдарды білуге, организмдегі аурудың әрекетін бақылауға қабілетті болуы. Төртіншіден, дәрігерге сау және сырқат мүшелердің айырмашылықтарын айқындау, оның басты белгілерін білу, сондай-ақ ішкі мүшелерді де зерттеу қажет. Бесіншіден, тамақтану режимін, дәрі-дәрмекті (фармакология) қолдану жолын және дәрілердің ерекшеліктерін, олардың әсерлілігін артыратын барлық құралдарды білу қажет. Алтыншыдан, ауру адамның денсаулығын нығайтуға жәрдемдесетін ғылыми заңдарын білу, оны қолдану жолдарын меңгеру керек. Сөйтіп жерлесіміз жаратылыстану ғылымдары ішіндегі ең сүбелілерінің бірі – медицина туралы аса маңызды пікірлер айтып бұл ғылымның деректерін адамның тіршілік қажеттеріне пайдалануды қарастырған, ол медициналық мәселелерді психология ғылымымен жақындастыруды ерекше мақсат тұтқан. Оны Шығыс әлемінде медициналық психологияға байланысты тұңғыш сындарлы пікір айтқан ғұлама деуіміз орынды.

Мақал-мәтелдерде денсаулық мәселесіне қатысты ой-пікірлер де көптеп кездеседі. Халқымыз: «Денсаулық – зор байлық», «Әуелгі байлық – денсаулық...», «Басы аманның малы түгел», «Тәні саудың жаны сау», «Он екі мүшең сау болса, жарлымын де-

ме, жаныңда жарық болса, зарлымын деме», деп денсаулық адамға өмірлік серік, жанның жақсы болуы тәнге байланысты екендігін, адам тәнінің байлығын ешнәрсемен теңестіруге болмайтынын дұрыс тұжырымдайды. Тазалық – денсаулықтың шарты деп халқымыз мұның маңызын жақсы түсіне білген. «Тазалық – денсаулыққа кепіл», «Тазалық – саулық негізі», «Саулық – байлық негізі», «Аурудың алдын ал», «Күтінгенге кәрілік жоқ», «Сынықтан өзгенің бәрі жұғады», деп келетін мақал-мәтелдерде тазалық денсаулықтың негізі екендігі, ол адамды аурудан сақтайтындығы, аурудың алдын алу ауырып сырқамаудың жолы екендігі ескертіледі.

Денсаулық үшін дұрыстап тамақтанудың, гигиеналық талаптарды дұрыс сақтаудың маңызы зор. Бұл жөнінде халқымыз былай дейді: «Ас – адамның арқауы», «Ас – адамның қуаты», «Тағам тән семіртеді; ақ тілек жан семіртеді», «Аз қайғыны ас басады, көп қайғыны дос басады», «Ас тұрған жерде ауру тұрмайды». Осы түйіндер ас адамның өсіп-өнуінің, организмнің жақсы жұмыс істеуінің негізгі тірегі, басты шарты. Жақсы тамақтанудан тәнмен қоса жан да толысып, өсіп-жетіледі, дәмді тағам адамның тіпті жан қайғысын басуға да себін тигізеді деген тамаша ой аңғарылады. Тамақтың жеткіліксіздігі мен құнарсыздығы адамның көңіл күйіне әсер етіп, оның жұмыс қабілетінің нашарлауына соқтыратыны белгілі. Мәселен, «Үйінде асы жоқтың, көңілінде хошы жоқ», «Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі кетпес», «Аштық ас талғатпай-

ды», «Аштың ақылы тамағында», «Қарны ашқанға қара талқан майдай көрінеді», «Аш адам тұрып өлмейді, жүріп өледі», деп халық дұрыс тамақтану адамның тек көңіл күйіне ғана әсер етіп қоймай, оның аурудан тез айығуына да себепші болатынын, тамақтың шипалық қасиеті де күшті екендігін дұрыс көрсетеді. «Жаман ауруға жақсы тамақ та ем», «Ет етке, сорпа бетке».

Адамның күшті, ширақ, епті, оңтайлы болып өсуі оның түрлі әдіс-тәсілдерді, арнаулы жаттығуларды меңгеріп, кедергілерді жеңіп үйренуімен де тығыз байланысып жатады. Бұл жөнінде халқымыз: «Айралы батыр алдырмас», «Айласыз батыр алдырар», «Палуанның жаманы шалдырған соң өкінер», «Ерлік – білекте емес жүректе», «Алып та халықтан үйренеді», деген мақалдарда жеңіс тек білекте ғана емес, әдіскойлыққа да, айралылыққа да, шеберлікке де қатысты, әдіс-тәсілді жасаушы да, алыпты туғызушы да, алыптың ұстазы да – халық деген тамаша ойлар тоғысып жатыр.

МЕДИЦИНАЛЫ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕРТИЗА – адамның ауруына осындай жағдайдағы оның психологиясы мен мінез-құлығына байланысты қойылған диагностикалық шара, осыған орай науқас адамды емдеу үшін тиісті шешім қабылдау. Бұл медицина және психология мамандарының (әдетте бірлескен) медициналық-психологиялық консилиум ұйымдастырылады.

МЕЛАНХОЛИК. Уайымшыл, жай. М. адам темпераменттерінің бір түрі.

М.-тің көңіл күйі көбінесе жабығыңқы келеді. Бұл типтің өкілдері өте сезімтал, соның саларынан жаны тез жараланғыш келеді. Ол тұйық, қиын жағдайлардан жол тауып шығуға олақ, адамдардан оқшау жүргенді ұнатады. Ол кез келген жағдайлардан үркіп отырады. Қозу және тежелу процестерінің әлсіздігі, бұлардың бір-бірімен тең келмеуі (тежелуі басым), кез келген күшті әсер меланхоликтің қимыл-қозғалысын баяулатып, онда шектен тыс тежелу туғызады. Меланхоликті әлсіз тітіркендіргіштер де мазалайды, одан да біраз әсер алады ол ұсақ-түйектің бәріне қатты мұнаяды. Үйреншікті, жақсы, тату ұжымда меланхоликтер өзін жақсы ұстайды, жұртпен қарымқатынасқа түсіп, алған ісін нәтижелі орындай алады, әртүрлі кедергілерді жеңіп, табандылық көрсетеді.

МЕН ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ – жеке «Мен» түсінігінен алынған, ұйымдастырылған когнитивті құрылым. Бұл құбылыстың бес функциясын бөліп көрсетеді: өзіндік жекелікті анықтау; өз қызығушылықтар, симпатиялары мен антипатияларын анықтау; жетістікке жетудегі мақсаттарын анықтау; орталығында индивидтің өзі бар қатынастар жүйесін анықтау: өзін-өзі бағалау. М.т. – адамның қоршаған ортамен әрекеттесуі негізінде қалыптасқан, өзін-өзі қабылдаудың, өзін-өзі түйсінудің, өзін-өзі субъект ретінде анықтаудың тұрақты жүйесі. Ол салыстырмалы тұрақты, көптүрлі Мендерден, адамның өзіне бағытталған бағдарларынан тұрады.. Жүйе ретінде М.т. тұлғаның өзіне-өзі жағымды қатынас негізінде іске

асатын, өзін-өзі таныту процесінде дамып, жетіледі. Мен тұжырымдаманы жүйелі зерттеген психолог-ғалым Р.Бернс. Мен тұжырымдаманың келесі құрауыштарын бөліп көрсеткен: когнигивтік, яғни адамның өзі жөніндегі білімдері; эмоциялық – өзінің психологиялық көңіл күймен, өмірлік жағдайымен қанағаттану дәрежесі; бағалаулық, яғни тұлғаның өзі жөніндегі білімдері негізінде өзін-өзі танып, білуі. А.В.Иващенко М.т.н тұлғаның ішкі дүниесінің негізгі өзегі, адамның тұлғалық дамуының нәтижесі ретінде қарастырған. Мен тұжырымдаманың реттеу, бейімдеу, қорғаныс, талаптану және өзін-өзі көрсету сияқты қызметтері іс-әрекетті, танымы, қарым-қатынасты, мінез-құлықты мақсатқа бағытталған түрде ынталандыруға және реттеуге, тұлғаның өз-өзіне және сыртқы дүниеге қатынастарының үйлесімділігін табуға бағытталған.

МЕНТАЛИТЕТ – ұлттың негізі, оның ділі, оның тіршілік әрекетіндегі тыныс-тіршілігі, ұжымдық үлгілер мен түсініктер орныққан әдеттері мен әлем көріністерін қабылдауы т.б.). Ментальдық – жеке адамның рухани әлеміне әсер ететін, оның этномәдениеттік психологиялық ерекшеліктеріне сәуле түсіріп отырады.

МИ – орталық жүйке жүйесінің жоғарғы бөлігі. Ол оң және сол жарты шарлардан (ми сыңарлары) тұрады. Оның ішінде ақ зат, сыртында сұр зат (ми қабығы) бар. Ми үш блоктан тұрады. Оның біріншісі – энергетикалық (сырттан, іштен ақпарат түсетін), екіншісі – ақпаратты қабылдап,

өңдеп сақтайтын, үшіншісі – бағдарлау және бақылау жасайтын блоктар. Мида көптеген жүйке орталықтары (көру, есту, тері, қозғалыс, иіс, дәм және т.б.) бар. Мысалы, оның желке бөлігінде көру орталығы, самай бөлігінде есту, төбе бөлігінде қозғалыс орталықтары орналасқан. Бұлардың жалпы саны 200-ден астам. Ми бірыңғай тұтас мүше, ол бейне қабылдағыш аспап тәрізді, ондаған талдағыштардың ядросынан тұрады. Мида бірнеше қабаттар бар. Мұндағы жасушалар атқаратын қызметіне қарай әртүрлі болып келеді. Жалпы саны 16 миллиардқа жуық жүйке талшықтары сезім мүшелерімен бүкіл денемен байланыстырып тұрады. Мидың ең төменгі бөлімі – жұлын (ең ескі ми), оның жалғасы – сопақша, оған жалғас ортаңғы, сосын аралық және ми қабығының асты (ретикулярлық формация) болып бөлінеді. Ми сырт жағынан орай, төбе, самай, желке дейтін бөлімдерден тұрады. И.П.Павлов мидағы қозу мен тежелу процесінің заңдарын ашқан. Бұлар алғаш пайда болған жермен жайылып (иррадиация), кейіннен шоғырланып (концентрация) отырады. Қозу мен тежелу өзара индукция заңы бойынша мидың бір алабында қозу процесі туса басқа бір алабында тежелу процесі туындайды.

МИ БАҒАНЫ – орталық жүйке жүйесіндегі ми қыртысының астыңғы бөліктері. Оған сопақша ми, ортаңғы ми, аралық ми және мишық кіреді. Сопақша ми – жұлынның тікелей жалғасы. Ол жүрек қызметін, қанайналым мен ас қорыту қызметін

реттесе, аралық ми сезім мүшелерін қи қабығымен байланыстырады. Бастың шүйке (желке) бөліміне орналасқан мишық денені белгілі бір күйде ұстап, бұлшық еттердің қозғалыстарын реттейді. Ми бағанасының құрамдары эволюциялық дамудың төменгі сатысында тұрған жануарлардың психикасы үшін елеулі орын алатын болса, жоғары сатыдағы жануарлар мен адамдардың өмірінде негізгі рөлді ми қабығы атқарады. Денеді болатын барлық құбылыстарды өз қарамағында ұстайтын ми қабығы адамдарда ерекше жетілген. Адам миының күрділілігі оның көлемі мен ішкі құрылымынан жақсы байқалады. Жоғары сатыдағы жануарлар мен адам миының денеге байланысты ара салмағы мына төмендегідей:

Кит	Піл	Жылқы	Ит	Маймыл	Адам
$\frac{1}{20\ 000}$	$\frac{1}{500}$	$\frac{1}{400}$	$\frac{1}{250}$	$\frac{1}{100}$	$\frac{1}{46}$

МИ БИОТОКТАРЫ – күрделі жан қуаттарының ми жарты шарларындағы интеграциялық құрылымының моделі. Мида бір-бірімен тығыз байланыста қызмет ететін үш блок бар. Оның бірі – энергетикалық ми тонуы деп аталады. Бұл сырттан келіп түсетін ақпараттарды алғаш елеп-екшеп талдайтын блок. Екінші блокта сезім мүшелерінен (көру, есту, сипап сезу және т.б.) алынған ақпараттар өңделіп, сұрыпталып, әрі қарай сақтауға жағдай туғызады. Олар ми сыңарларының желке бөлігінде орналасқан. Адамның ойлау, қиял, ес процестерінің бір-бірімен байланы-

сына аталмыш блок елеулі рөл атқарады. Үшінші блок – жан қуаттарының (процестер) ағысын бағдарлап, оларды реттестіру, басқару ісімен айналысады. Ол ми қабығының маңдай бөлігінде орналасқан, саналы тіршіліктің әртүрлі себептерін (мотив), мақсат-мүдделерін, іс-әрекеттің нәтижесін байқаумен де шұғылданады. Ми блоктарының қызметін академик А.Р.Лурия негізін салған нейропсихология ғылымы зерттейді.

МИДАҒЫ СИГНАЛДАР ЖҮЙЕСІ – үлкен жартышар қабығы сыртқы дүниеден және ағзадан келетін әртүрлі сигналдардың әсерін өз басынан кеше отырып, күрделі аналитикалық-синтетикалық іс-әрекет атқарады, демек, күрделі тітіркендіргіштерді, күрделі сигналдарды жекелеген бөліктерге бөледі, оларды болашақ тәжірибемен салыстырады, оның ішінде ең негізгісін, мәндісін бөліп көрсетеді.

Сигналдар, ең алдымен, анализаторға өз қасиетімен әрекет етуші қоршаған ортаның заттары мен құбылыстары болып табылады. Бұл әртүрлі көру, есту, дәм, иіс тітіркендіргіштерін И.П.Павлов бірінші сигнал жүйесі деп атады. Ол жануарларда және адамдарда болады.

Сөздер және сөз тіркестері, ең алдымен адамдар оны естиді, сонымен қатар белгілі бір заттар мен құбылыстар туралы оған сигнал береді. Сөздер және сөз тіркестерін И.П.Павлов екінші сигнал жүйесі деп атады. Екінші сигнал жүйесі адамның қоғамдық өмірінің жемісі және тек қа-

на адамға тән. жануарларда екінші сигнал жүйесі болмайды. Екінші сигнал жүйесін (сөзді, тілді) сигналдардың сигналы деп атады.

Адам өміріндегі сөздің ықпалдық мәнін анықтай келіп, Павлов былай деп көрсетті, сөз адам үшін шартты тітіркендіргіш сияқты. Сөз, тіл адамның әртүрлі іс-әрекетінің өзіндік қалыптастырушы сигналдары болып табылады.

Бірінші және екінші сигнал жүйелері бір-бірімен өзара тығыз байланысты іске асады.

Екінші сигнал жүйесі адамзат ойлауының негізіне жатады, ол жинақталған түрде білімді есте сақтауға мүмкіншілік жасайды, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа қызмет етеді. Екінші сигнал жүйесінің және оның бірінші сигнал жүйесімен байланысы арқылы адам санасын дамытуға қоғамдық жағдайдың шешуші ықпалын іске асырады. Екінші сигнал жүйесі арқылы адам өзін-өзі, өзінің іс-әрекеттерін, қылықтарын басқарады, шартты рефлекстерді тежейді, немесе, керісінше, оны күшейтеді, тездетеді, оның жүрісін баяулатады.

МИ СЫҢАРЛАРЫ – ми қабығы екі бөліктен (оң жақ және сол жақ сыңар деп аталатын) тұрады. Ми сыңарларының салмағы мидың жалпы салмағының 80 пайызына тең. Мұның ішінде ақ зат, сыртында сұр зат бар. Сұр зат ми қабығы деп аталынады. Ол қалыңдығы 3-4 миллиметрлік бірнеше қабаттардан тұрады. Бұл қабаттардың клеткалары (жасушалары) типі мен қызметіне қарай бір-бірінен өзгеше болып келеді. Осы клеткалардан тарайтын жүйке тал-

шықтары оларды сезім мүшелерімен, бүкіл денемен, сондағы барлық клекалармен байланыстырады. Ми қабығындағы осындай жүйке клеткаларының саны 16 миллиардқа жуық деп есептеледі. Ми қабығы төртке бөлінеді. Олар: мандай, төбе, желке және самай деп аталынады. Ми қабығы бірыңғай тұтас мүше, ол бейне қабылдағыш аспап тәрізді көптеген анализаторлардың (талдағыштардың) ядросынан тұрады. Мұнда көру, есту, иіс, дәм, тері, қозғалыс т.б. жүйке орталықтары бар. Мәселен, мидың желке бөлігінде көру зонасы, самай бөлігінде – есту, төбе бөлігінде қозғалыс орталықтары орналасқан. Осындай орталықтардың жалпы саны – 200-ге жуық. Бұлардың ми қабығындағы орны бір жерге шектелмеген, нақты ми орталықтары мидың басқа бөліктеріне де таралып кетіп жатады.

Ми сыңарларының (оң, сол) бірлесіп жұмыс атқаруларымен қатар өз алдына дербес қызметтері бар екендігі анықталған. Мәселен, сол сыңары – логикалық ойлау мен санаудың, ал оң жарты шар кеңістікті бағдарлау мен нақты бейнелеудің (ән, музыка т.б.), эмоциялық әсерлердің дағды, әдет, бейсана құбылыстардың жұмысын айқын реттестіріп отыратындығы дәлелденген.

МИД ДЖОРДЖ ГЕРБАРТ (1863-1931) – америкалық философ, әлеуметтік психология саласының өкілі, өзара дара әрекеттестік теориясының (интеракция) негізін салушы. Ол өзара әрекеттестік үдерістерінің жиынтығы қоғамды құрайды, ал қоғам жеке тұлғаның әрекеттерін жанама

түрде қабылдайды. Бұл жеке тұлғаның әлеуметтік рөлін түсініп, оны қабылдауға мүмкіндік береді. Әлеуметтік психологияға Мидтің енгізген негізгі ұғымдары (әлеуметтік рөл, әлеуметтік мәртебе және т.б.). Бұлар қазіргі әлеуметтік психологияның іргелі ұғымдары болып есептеледі. Ол адамның әлеуметтенуінің ең жоғары түрі – әлеуметтік рефлексияны зерттейді. Бұл айтылғандар Мидтің «Сана, тұлға және қоғам» (1934) еңбегінде баяндалған.

МИДЫҢ ДИНАМИКАЛЫҚ «ТАҢБА» ЖҮЙЕСІ. Белгілі тітіркендіргіштерді бір қалыпты ұзақ уақыт қайталай берсе, ми қабығында қозу мен тежелудің, тұрақты, бір ізге салынған жүйелері пайда болады. Соның нәтижесінде 1 рефлексдердің бекіген жүйесін қайта жаңғыртып отыру көп күш жұмсауды қажет етпейді де. Мәселен, егер итте күрделі тітіркендіргіштердің жиынтығына бірнеше рефлексдер туғызылса, (қоңырау, жарық, метроном т.б.) және олар белгілі тәртіп бойынша жеткілікті түрде қайталанса, кейін оған тітіркендіргіштердің біреуімен ғана әсер етсе болды, ит бұрынғы жауап реакциясының бүкіл жүйесін өзгертпей, түгелімен қайта жаңғыртып шығады. Осы секілді үнемі қайталанып отыратын тітіркендіргіштерге организмнің төселуін, соның нәтижесінде ми қабығында қозу мен тежелу жүйесі жасалады. Мұны И.П.Павлов динамикалық стереотип деп атаған. Бұл ми қабығының «біріккен әрекеті», «ішкі процестердің, жаттыққан және теңескен жүйесі». Қозу мен тежелудің осындай бірқалыпты

стереотиптері сыртқы ортадан келетін тітіркендіргіштердің бірсыдырғы тұрақталған жағдайында ғана жасалынады. Динамикалық стереотиптер сыртқы ортаның өзгеруіне қарай жаңадан құралып, ал ортаға сәйкес келмеген жағдайларда қайтадан жаңғырығып тұрады. Адамның сан алуан дағдылары мен әдеттері, жүріс-тұрыстың, мінез бітістерінің бірқалыпты көріністері осындай динамикалық стереотиптерден тұрады. И.П.Павловтың ілімі бізге тек психикалық құбылыстардың физиологиялық негізін ашпай, сонымен қатар, оларды тәрбиелеудің жолдарын да көрсетеді. Адамның барлық өмірі, оқыту-тәрбиелеу процесі, түрлі әдет-ғұрпы мен мінез-құлқының сан алуан көріністері бірінші және екінші сигнал жүйелерінің бірлескен жұмысына негізделген шартты рефлексдер болып табылады. Жүйке жүйесі икемге көнгіш, онда адамның кейбір кемістіктеріне қарсы күресетін компенсаторлық механизмдер де жеткілікті, мінез-құлық жүйке жүйесінің тек тума қасиеттерімен ғана емес, организмнің жеке өмір сүру барысында оған үнемі әсер етіп отыратын тәрбие мен оқыту процесіне байланысты осынау тұжырымдар И.П.Павлов ілімінің ең негізгі арқауы болып табылады. И.П.Павловтың ілімі адам санасы мен жануарлар психикасының арасындағы айырмашылықтарды жан-жақты зерттеуге мүмкіндік туғызды. Оның жоғары жүйке қызметі жөніндегі ілімінің баға жетпес маңызы да осында.

МИГРАЦИЯ (лат. *migratio* – қоныс аудару) – Халықтың бір елдің өз

ішінде көшуі, орын ауыстыруы (ішкі миграция) немесе бір елден екінші елге көшуі, қоныс ауыстыруы (сыртқы миграция). Миграция мәселесі әлеуметтік: психология саласында зерттеуге алатын негізгі проблемалардың бірі.

МИДЫҢ ЕКІ СИГНАЛДЫҚ ЖҮЙЕСІ. Осы мәселе жөнінде И.П.Павлов былай деп жазды: «...жануарлар үшін болмыс тек бірыңғай тітіркендіргіштер арқылы ғана және олардың организмін көретін, еститін және басқа рецепторларының арнаулы клеткаларына тікелей баратын үлкен жарты шарлардағы іздері арқылы ғана хабарланады. Бұл біздің айналамыздағы сыртқы ортадан жалпы табиғаттық және әлеуметтік ортамыздан (сөзді) естігенді және түсінігіміз сияқтылардың дәл өзі. Бұл шындықтың бірінші сигнал жүйесі, мұның өзі адамға, жануарларға да ортақ болады...».

Адамның жануарлардан басты айырмашылығы, онда еңбек пен қоғам өмірі процесінде дыбысты тіл (звуквой язык) дамып жетілген. И.П.Павлов сөз тек адамға ғана тән жаңа сигналдар жүйесі болып табылатынын, оның шартты рефлекстерді қалыптастыруға негіз болатындығын көрсетіп берді. И.П.Павлов: «...сөз болса, болмыстың екінші арнаулы ерекше біздің сигнал жүйемізді құрды, ол бірінші сигналдың сигналы болады» ...ол ешбір тендесі жоқ кең көлемде, жануарлардың шартты тітіркендіргіштеріне сан жағынан да, сапа жағынан да ешбір салыстыруға болмайтын өте күрделі тітіркендіргіш» деген еді.

Екінші сигнал жүйесі жануарлар дүниесінде болмайды. Жануарларда бірен-саран дыбыс реакциялары бар, бірақ бұл дыбыстарда ешқандай мағына жоқ, ол жай биологиялық қажеттің хабары ретінде шығып отырады. Сөйтіп, жануарлар тіршілігі үшін бірінші сигнал жүйесі бірден-бір жүйе болып табылады. Екінші сигнал жүйесі адамдарға ғана тән. Бірақ адамдар мен жануарлардың сигнал жүйелерінің арасында сапалық айырмашылық бар. Егер адамдардың бірінші сигнал жүйесінің жүйкелік байланыстары қоғамдық қатынастарды бейнелейтін болса, жануарлар дүниесінде бұл биологиялық сипатта болады.

Сөз нақтылы тітіркендіргіш ретінде айтылу, естілу, жазылу немесе оқу формасында келуі мүмкін. Мәселен, біз «жылқы» деген сөзді еститін болсақ, миымызда жылқының әр түрінің бейнесі пайда болады. Мұнда біз үйдегі торы байталды ғана емес, басқа да жылқыларды елестетеміз. Сөйтіп, «жылқы» деген сөз жеке бір жануарды білдірмей, толып жатқан біртектес жылқы малының бейнесін туғызады. Өйткені бұрын біздің «жылқы» туралы хабарымыз болғандықтан, осы сөзді естігенде ол миымызда қайта жаңғырады. Сондықтан И.П.Павлов адамның басқа біреуден еститін не өзі айтатын сөздерін «сигналдардың сигналы» деп атаған. Бізге сөздің тек дыбысы ғана әсер етпейді, адамға ең алдымен оның мағынасы, мазмұны әсер етеді. Мәселен, маймылдар жиырмадан аса түрлі дыбыстар шығара алады. Бірақ бұл дыбыстар сигналдық қызмет атқара алмайды. Өйткені, мұн-

дағы дыбыстардың ешқандай мағынасы болмағандықтан нақтылы тітіркендіргіштер ретінде тиісті жауап реакциясын туғызбайды.

Адамдарда екі сигнал жүйесінің қатарынан болуы адамға бейнелеу тәсілінің ең жоғары түрі тән екендігін көрсетеді. Адамның сөзі барлық нақтылы тітіркендіргіштердің орнына жүреді де, ол ми қабығында сан алуан қозулар мен тежелулер туғызады. Сөз тек жеке, жалғыз, нақтылы зат туралы ғана хабар беріп қоймай, толып жатқан біртектес заттарды да білдіреді. Сөз арқылы ой қорытындыларын жасауға, абстракті түрде ойлауға, түрлі ұғымдарды қалыптастыруға мүмкіндік туады. Екінші сигнал жүйесі (сөз) адамды тәрбиелеуге де, ұрпақтан ұрпаққа тәжірибе жинауда да зор маңыз алады.

И.П.Павлов адамдардың сигнал жүйелері бір-бірімен үнемі тығыз байланысты, екінші сигнал жүйесі адамның тарихи даму процесінде туған және бұл бірінші сигнал қызметін реттеп, бақылап отырады деп тұжырымдады.

Адамның сигнал жүйелері дамудың, оқу-тәрбиенің барысында қалыптасады. Сөздік сигналдар адамның айналасындағы қоршаған дүниемен белсенді қарым-қатынас жасауының арқасында біртіндеп қорланып отырады.

МИДЫҢ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЖИНАҚТАУ ҚЫЗМЕТІ.

И.П.Павлов ми қабығының негізгі жұмысы анализдік, (талдау) және синтездік (жинақтау) қызметтен тұратындығын және бұл миды зерттеудің басты принциптерінің бірі екендігін көрсе-

тіп берді. Мидың анализдік қызметі түрлі тітіркендіргіштердің жеке бөліктерін айыруда, осы жеке тітіркендіргіштерге шартты рефлексстер жасауда көрініп отырады. Ал мидың синтездік қызметі жеке тітіркендіргіштерді біріктіруден, яғни ми қабығында уақытша байланыстардың жасалуынан көрінеді. Мысалы, иттің аяғын электр тоғымен тітіркендіргенде (шартсыз тітіркендіргіш), мұны даусы әлсіз қоңыраумен нығайтатын болсақ (шартты тітіркендіргіш), ит одан аяғын көтеріп қорғанатын болады. Электр тоғымен тітіркендіруді даусы күшті қоңыраумен нығайтсақ та осындай реакцияны байқаймыз. Бұл жерде ми қабығында екі ұқсас тітіркендіргішке (әлсіз және күшті қоңырау) бір жауап беріліп отыр. Бұдан біз мидың синтездік қызметін көреміз.

Мидың анализдік, синтездік қызметі организмнің өмір сүруінің басты шарты болып табылады. Мысалы, жануарлар үшін әрбір сыбдыр, әрбір көлеңке, болмашы иіс, ауадағы болмашы қозғалыстар т.б. тамақтың не қауіптің алыс-жақын екендігін білдіретін сигналдар болып табылады». Жануарлар сыртқы дүниенің тітіркендіргіштерін өте нәзік айыра және біріктіре алуы нәтижесінде ғана өзіне төнген қауіпті не тіршілігіне қажетті нәрсені дер кезінде сезіп, өмір сүретін ортасына дұрыс бейімделе алады.

Анализ бен синтез мидың бірімен-бірі тығыз байланысты, біртұтас қызметі болып саналады. Мидың бұл қызметі жүйке жүйесінің структуралық дәрежесіне қарай әр түрлі сипатта көрініп отырады. Мысалы, ми

қабығының құрылысы ерекше дамып, жетілгендіктен адам миының анализдік, синтездік қызметі өте күшті дамып жетілген. Тіпті кішкентай баланың миының осындай қызметіне де жануарлар дүниесіндегі дамудың ең жоғарғы сатысында тұрған маймыл миының анализдік, синтездік қызметі ешбір тең келе алмайды.

МИ ҚЫРТЫСЫНЫҢ ҚОЗҒАЛЫС АЙМАҚТАРЫ – үлкен ми сыңарларының алдыңғы ирегі, Роланд сайының алдында орналасқан. Бұл жерде негізінен Бец деп аталатын алып пирамида тәрізді жасушалар болады. Олардың ұзын өскіндері пирамидалық өткізуші жол құрамына еніп, аралық және жұлынның қозғаушы нейрондарымен жалғасып жатады. Қозғалыс аймағының ең жоғарғы жерінде – аяқ, содан соң қол, бас, бет, мойын, ал ең төменгі бөліктерінде – тіл, жұтқыншақ және т.б. ағзалардың қозғаушы жүйкелерінің орталығы орналасқан.

МИМИКА (ым, беттің бұлшық еттерінің түрлі эмоциялық көріністерге адамның бет құбылыстарына экспрессивті-мәнерлі қимыл-қозғалыстарының жиынтығы,. Түрлі мимикалық құбылыстар адамның психологиялық күйін аңғаруға мүмкіндік береді. Төл тілімізде мұны ым, ым-ишаралар деп атайды. Халқымыздың «Ымға түсінбеген, дымға түсінбейді» дейтін қанатты сөзі де жайтқа байланысты айтылса керек.

МИ СЫҢАРЛАРЫ. М.с. екі бөліктен (оң жақ, сол жақ) тұрады. Оның салмағы бүкіл ми бағаны салмағы-

ның 80 пайызына тең. Мұның іші ақ заттан, сыртқы қабығы сұр заттан тұрады, сұр зат ми қабығы деп аталады. Ол қалыңдығы 2-3 миллиметрлік бірнеше қабаттан құралады. Бұлардың клеткалары өздерінің типі мен атқаратын қызметіне қарай бір-бірінен өзгеше болып келеді. Осы клеткалардан тұратын жүйке талшықтары миды сезім мүшелерімен, дененің әр түрлі бөліктерімен байланыстырады. Мұндағы клеткалардың саны 15 миллиардқа жуық. Ми қабығы екі үлкен сайдан (Салви, Роланд), көптеген иректерден тұрады. Онда көптеген жүйке орталықтары (көру, есту, дәм, қозғалыс, т.б.) бар. Олардың жалпы саны 200-ге жуық. Ми сырт жағынан төрт бөлікке бөлінеді. Олар: маңдай, төбе, қос самай, желке. Ми қабығы бірыңғай тұтас мүше, ол қабылдағыш аспап іспеттес көптеген талдағыштар ядросының жиынтығы.

МНЕМОНИКА – грек сөзі, қаз. *жаттау өнері* деген мағынаны білдіреді. Жаттаудың мнемоникалық әдісінің бірі – механикалық (мәселенің мағынасына түсінбей) есте қалдыру. Егер мағыналы есте қалдырудың мәнісі құбылыстардың ішкі мәніне, олардың бір-бірімен байланысына түсіну болатын болса, механикалық есте қалдыруда заттар нәрселердің тек сыртқы байланысқа түседі. Мұның басты шарты – қайталау. Естің бұл түрінің кей жағдайларда іске қажет болып қалатын кездері болады. Шет ел сөздерінің жазылуы мен айтылуын, қиын сөздер мен атауларды, хронологиялық даталары, көше, жер, су аттарын, телефон нөмірлерін есте

қалдыру қажет болған кезде механикалық мнемоникалық әдіспен еске қалдырып жатпаған дұрыс.

МОМЫШҰЛЫ БАУЫРЖАН (1910-1982).

Қазіргі Жамыл облысының Жуалы ауданындағы «Көл-бастау» деген мекенде туған. Жеті жылдық білім алған соң біраз уақыт мектеп мұғалімі болған. 1936 жылы қайтадан әскер қатарына алынып, рота командирі болады. 1941 жылы Соғыс басталысымен ол генерал-майор И.В.Панфиловтың басшылығымен Алматы маңындағы жаңадан жасақталған 316-атқыштар (8 гвардия) дивизиясының құрамында аттанып, батальон, полк командирі қызметтерін атқарған. Соғыс кезінде жеке басының қаһармандығымен ерекше көзге түсті, батырлық атақ-даңқы алысқа тарайды.

Соғыстан кейін Кеңес Армиясы бас штабының Жоғары Әскери Академиясын бітіріп, әскери-педагогикалық қызметпен айналысып, әскери академиясында сабақ берді. 1956 жылы полковник атағымен отставкаға шығып, бірыңғай шығармашылықпен айналысты.

Психология ғылымының шет елдерде кең өріс алған салаларының бірі – әскери психология. Қазақстанда осы саланың іргесін қалаушы Б.Момышұлы болды. Бұл жөнінде оның «Соғыс жылдарында» еңбегі мен соғыс тақырыбына жазған еңбектері дәлел. Шын мәнінде ол ірі әскери теоретик, қазақтан шыққан алғашқы әскери ғалым.

Қазақ халқының жауынгерлік психологиясы, жаужүрек батырлығы мен ерлігі, қаһармандығы, қолбасшылық

қабілет-қарымы, әскерлерді ерлік жасауға жұмылдыра білу қасиеті, шешендігі мен әмір ете білушілік сипаты бұрын-соңды дәл Момышұлындай ешбір тұлғадан көрініс таба алған жоқ.

Ол өзін сұрапыл шайқастарда шығармашылық тұрғыдан терең ойлай білетін, солдат жанын терең түсінетін психолог командир ретінде таныта алды. Момышұлы өзінің еңбектерінде, ең алдымен, ұрыс кезіндегі солдат психологиясына жан-жақты талдау жасай келіп, ұрыс дегеніміз дұшпанға ұйымдасқан түрде техникамен, қару-жарақ күшімен, психикамен, ақылмен әсер ету деп түйді. Ол солдатқа ықпал ету құралдары түрлерінің ішінен ақыл-айламен әсер етуге ерекше мән берді. Оның пікірінше, ұрыс тек соғыс құралдарының шайқасы емес, ол сондай-ақ бір-бірімен жауласқан екі жақтың ақыл-парасатының, жауынгер рухының, оның ерік-жігер, қажыр-қайрат, сезім дүниесінің шайқасы. Кімде рухани күш басым болса, көбіне тізгіні де соның қолына көшеді. Дұшпанға атыс құралдарымен ықпал етуден ақылмен ықпал ету кем түспейді. Адам бойындағы бүкіл жақсы-жаман қасиеттер, алған тәлім-тәрбие, үлгі-өнеге, Отанға, елге сүйіспеншілік, батылдық пен ерлік, қоянжүректіліктің нағыз сынға түсер жері де осы ұрыс, қоян-қолтық шайқас. «Тек ұрыста ғана, – деп жазды ол, – адамның барлық қасиеті сынға түседі... ұрыс психологиясы сан қырлы... Ұрыс жалған батырлықтың бет пердесін сыпырып тастайды» Ұрыс үстінде алдымен сынға түсетін жаяу әскер. Сондықтан басқа әскер түрлерімен

(авиация, танк, теңіз, мотоатқыштар т.б.) салыстырғанда жаяу әскер ұрыста бетпе-бет, қоян-қолтық, соғысқа алғаш кіреді, ол жауды атып, тықсырып, найзасымен жаншып, жауды жаһаннамға жіберетін, дұшпан шебін асып алып, ұстап тұруға бірден-бір қабілетті күш. Бұл жөнінде «...Ұрыстың моральдық-психологиялық ауыртпалығын, сұрапылдығы ешкім де дәл жаяу әскердей қатты сезініп басынан өткере алмас», – деп жазды.

Ұрыс ауқымы өте кең ұғым. Оған кісінің ұлттық мінез-құлық ерекшеліктері, ұлттық мақтаныш, адамгершілік сезімдері, ерік-жігер, қажыр-қайрат, батырлық секілді жан дүниесінің компоненттері енеді. Осы айтылғандардың бәрі бірден-бір әскер түрінде дәл жаяу әскер бойындағыдай айқын көрініс тапқан емес... Момышұлының жаяу әскеркер жауынгерлерінің психологиялық ерекшеліктерін ұлттық мінез-құлықпен, әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүрлерімен ұштастыра талдап, ашуының танымдық мәні терең, һәм өміршең. Жаяу әскердің психологиялық бетбейнесі мен рухы қандай болмақ? дейтін сауалға ол былай жауап берді: солдаттың жаны нәзік, рухы граниттей берік те мығым. Дұшпанға ең қауіпті қару бұл – солдаттың рухы. «Жаяу әскердің бейнесін лайықты сомдап ашығырақ алған адамды нағыз бақытты, бағы бар жазушы дер едім» – деп бүкіл жан дүниесімен құлай атқарыла сөйлеуінде үлкен тағылым болады. Қазақ халқының жауынгерлік тарихында қолбасшылығымыздың әскер басқару әдістері мен ұрыс жүргізу тактикасының мол

болғандығын шапырашты Қазыбек би Тауасарұлының «Түп-тұқияннан өзіме шейін» деген кітабынан да айқын байқаймыз. Осы еңбегінде Тауасарұлы жоңғар қалмақтарына қарсы ұрыс салудың оннан аса әдістерін баяндайды. Олар: «үлкәр жәрік», «түтіс дода», «құйрық жеу», «айқорланды», «ошақ соғысы», «қаша ұрыс салу», «жүре соғыс», «жекпе-жек соғыс», «қоян-қолтық соғыс», «қоян қашты жасау», «шұбыртпалы соғыс», «ұры соғыс», «екі аша соғыс», «аламан соғысы», «үш тоғыс соғысы», «хилар соғысы» және т.б. халқымыздың мұндай жауынгерлік дәстүрлері із-түссіз кетпегені белгілі. Бұл кешегі Ұлы Отан соғысында Б. Момышұлы секілді біртуар дара тұлғалардың бойынан, ұрыс жағдайына сәйкес, жаңаша жағдайда қолданған тактикалық әдістерінен де көрініс тапқандай. Қазақ қолбасшысының соғыс тәсілдеріне, соғыс психологиясына жасаған пайымдауларына ерекше зейін салып, Куба Әскери академиясында оқытылуы, тіпті Фидель Кастроның бұған айрықша мән беріп, оқып-зерттеуі көп нәрсені аңғартса керек.

Б.Момышұлы өз еңбектерінде қатардағы жауынгер мен оның ұстазы болып есептелетін командирдің психологиялық бейнесін шыншылдықпен сомдап көрсетіп берді. Өйткені, әскер өмірінде осы екі тұлғаның бір-бірімен қарым-қатынасының ішкі мәнінде өте нәзік психологиялық астар жатқаны белгілі. Өзінің «Жауынгерлік тәрбие туралы» жазбаларында ол ерлік, ұят, маскара болушылық сияқты жауынгер бойындағы сезімдерге, батылдық, айлакерлік,

ептілік сияқты қасиеттерді тәрбиелеуге айрықша назар аудара келіп, мына төмендегі ұғымдарға талдау жасайды: 1) ерік дегеніміз не? 2) парасат дегеніміз не? 3) сезім дегеніміз не? 4) шеберлік дегеніміз не? 5) ұят дегеніміз не? 6) абырой дегеніміз не? т.б. Қорғаныс жағдайында талай-талай ұрыс жүргізуді батальон командирі ретінде өз басынан өткізген Момышұлы жауынгер сезімін екі топқа жіктеп қарастыруы оның өте сезімтал байқағыштығын, ірі тұжырымдар жасай алатындығын жақсы аңғартады. Солдат сезімін Момышұлы былайша топтастырады: 1. Жоғарғы сезімдер (высшие чувства): парыз (долг), ержүректілік (мужество), адамгершілік (благородство), ерлік (отвага), батырлық (храбрость), қаһармандық (героизм). 2. төменгі сезімдер (низшие чувства): опасыздық (измена), ұждансыздық (низость), үрей (боязнь), қорқыныш (страх), шошу (ужас) және т.б. Ол жоғарғы сезімдерге жауынгер бойындағы ең жақсы сезімдерді жатқызса, төменгі сезімдерге адам бойындағы ең бір жаман, ұнамсыз сезім – эмоцияларды жинақтайды. Солдаттың жан дүниесіндегі ішкі күрес те осы сезімдердің арпалысынан туады. Ұлы Абай үш-ақ нәрсе адамның қасиеті дегенде ол нұрлы ақыл, қайрат, жылы жүрек деп осы үшеуін айтыс-таласқа түсіретіні бар. Ақын осы үшеуінің билік қайсысына тиісті болу керек дегенде ақыл да, күш-қуат та екі жақты, олардың пайдалы да, зиянды да жақтары көп деп, билік жылы жүрекке тиесілі дейді. Ол жүрекке айрықша орын беріп, гуманизмнің, инабаттылық пен имандылықтың бәрі жүректен

таралатынына ден қойған болатын. Бір кезде ұлы ойшыл түйіндеген ақыл, жүрек, қайрат – осы үш ұғым Момышұлының психологиялық ойларында жаңа қырынан, яғни ұрыс жағдайындағы жауынгер психологиясымен сабақтастырыла қарастырылады. Сөйтіп Момышұлы Ақыл, Сезім, Ерік сияқты солдат бойындағы қасиетке арнайы тоқталып, бұл жөнінде өзінің мәні терең ой қорытындысын ұсынады.

Командир, офицер солдаттың жай тәрбиешісі ғана емес, ол ең алдымен ұрысты ұйымдастырушы басты тұлға, әскердің миы. Ол қарамағындағыларды ортақ мақсатқа жұмылдырып, олардың бойында ұжымдық сезім, жауынгерлік игі дәстүрлерді дарыта білуі қажет. «Солдаттың сезіміне, – деп жазды Момышұлы, бөлімшенің әлсіздігі – оның әлсіздігі, бөлімшенің масқара болуы – оның масқара болуы, бөлімшенің даңқы – оның даңқы, бөлімшенің намысы – оның намысы; бөлімшенің сәтсіздігі – оның сәтсіздігі; табысы – оның табысы екендігін жеткізу қажет». Ол жауынгер мен командирдің арақатынасын, жауынгерлік семьяның байланысын, міндеті мен парызын үлкен психологиялық тұрғыдан талдайды. Момышұлы командирді өнер адамдары сияқты творчествоның адамы деп біледі. Ол әбден байыпталған ойын тайсалмай жүзеге асыратын адам. Дұрыс шешім жасау үшін командир де қаншама іштен ойланып-толғанады, уайым-қайғы жейді, қиналады, сөйтіп, түпкі шешім жасайды. Командирдің бұйрығы мен шешімінің жауынгерлерге ететін психологиялық ықпалы да зор.

Солдат жанында командирі тұрғанын сезсе, көрсе, батыл да сенімді әрекет етеді. Ал командир толқи бастаса, жауынгерлері де толқып, командир қорыкса – солдаттарды әп-сәтте үрей билеп алатынына назар аудартады.

Командир ең алдымен өзінің ішкі қорқынышын жеңіп, толқуын басып алмай ұрысқа басшылық жасауға қақысы жоқ. Өзі табандылық көрсете алмай тұрған командир жауынгерлерін ерлікке жұмылдыра алмайды. Командир сәтсіздіктен қорқып, тайсақтамауы керек, ол қатал әрі карамағындағыларға әділ болуға тиіс. Міне, сонда ғана солдат одан әділ мемлекет өкілін көреді, оған үздіксіз сенеді. Командир жауынгерлеріне жеке үлгі көрсетіп те сондай-ақ мәжбүр ету арқылы да ықпал етіп отырады. Ол солдатты үнемі тынымсыз бақылап, олардың жай-күйін қадағалап отыруға міндетті, өйткені командир бүкіл ұрыстың сәтті аяқталуын қамтамасыз етуші, жеңістің атасы. Офицер басшылық ету психологиясын әбден меңгерген парасатты адам болуы шарт. Офицердің болмысын түсінбей ұрыс пен шайқастың мән-мағынасын терең түсініп ұға алу қиын.

Әскери психологиялық ой-пікірлер тарихында сирек ұшырасатын Момышұлы қолданған кейбір ұғымдар мен түсініктерге тоқталып өтейік. Олар төмендегідей: ойлау (мышление), ес (память), назар (внимание), мінез (характер), сезім (чувство), парыз (долг), ар (совесть), абырой (гордость), ұят (стыд), масқара болу (позор), жігерлендіру (воодушевление), өзара көмек көрсету және

коллектившілдік сезім (взаимная выручка или чувство коллективизма), үрей (боязнь), қорқыныш (страх), зәресі, үрейі ұшу (ужас), сасу (паника), үміт үзу (отчаяние), өжеттілік, қайсарлық (дерзновение), ұлттық рух (национальный дух), ұлттық патриотизм (национальный патриотизм), күншілдік (зависть), зерігу (скука), қулық (притворство), екіжүзділік (лицемерие), күдік (сомнение), тобыр (толпа), ерік (воля), ынтасыздық (невнимательность), салақтық (неаккуратность), күш-қайрат (энергия), табандылық (настойчивость), өзін-өзі ұстай білу (самообладание), бастаманы қолға алу (инициатива), батылдық (храбрость), шешімсіздік (нерешительность), мінезсіздік (бесхарактерность), т.б. Батыр қырықтан астам психологиялық ұғымдар мен түсініктерге тоқталып, оларға нақты да дәл әрі айқын, қанатты сөздей қысқа анықтама беріп отырады. Б.Момышұлы талдаған психологиялық терминдердің ауқымы мен аясы, мазмұны мен ғылыми астары өте кең. Карамағындағы жауынгерлердің тыныстіршілігін, мінез-құлқын, қабілет-қарымын, өз міндетін тамыршыдай тап басатын командир ретінде ол солдат психологиясына соншалықты зейін салып, терең үңіле білгендігі ерекше байқалады. Мәселен, күдік – қорқыныштың бір түрі, ойдың толқуы деген анықтама беріп, күдіктен бастаған командирдің өз міндетін орынбасарына арта салып, жауапкершіліктен қашқақтайтынына ерекше тоқталып, дивизия командирі генерал Черниговтың ақылы-

ның тұрлаусыздығынан өзінің бір емес, үш рет ажал қақпанына түсіп қала жаздағанын, осы жағдай «күдік» деген ұғымды терең зерттеуіне себеп болғанын ашына жазады. Оның күдік, қорқыныш, зәресі ұшу сияқты психологиялық мәселелерге үнемі қайта-қайта оралып отыруында зер сала қараған жанға мұнда үлкен мән бар екендігі байқалады. Мәселен, Александр Бек повесінің бір тарауы «Қорқыныш» деп аталатыны белгілі. Адам баласына, жалпы тірі нәрселердің бәрінің де табиғатына қорқыныш, өзін-өзі аман сақтау сезімі тән. Ал ұрыс жағдайында қорқыныш сезімі жауынгер мен командирдің бойын түгелдей билеп, жағасынан ала түсетіні белгілі. Адамның жағымсыз сезімдерінің ішінде қорқыныш сезімі бойды билеп алса – ең қауіпті жау сол. Батырдың жазбаларында қорқыныштың бірнеше түрлері сипатталады. Олар: әскери қызметтің қорқынышы, әскери жорық қорқынышы, ұрыс алдындағы қорқыныш, ұрыс кезіндегі қорқыныш, т.б. ұрыс кезінде солдаттың бойын екі түрлі сезім билейді: ол – парыз және қорқыныш сезімі. Ұрысқа дейін сондай-ақ ұрыс үстінде бұл екі сезім үнемі жауынгер бойын билеп, оны арпалысты күйге түсіреді. Жауынгердің ішкі әлемі алай-түлей күй кешеді. Егер осындай күресте жауынгер бойындағы парыз сезімі, оның дұшпанға деген өшпенділік сезімі жеңсе – онда жауынгер батылдықпен шебер шайқаса алады, ол әрбір қадам басқан сайын тапқырлық танытып, ең қауіпті сәттердің өзінде темірдей тегеурінділік көрсетеді.

Жауынгер тәрбиесінде ол ұлттық салт-сана, әдет-ғұрып, дәстүрлердің, яғни этнопсихологиялық ерекшеліктердің маңызы. Ұлы Отан соғысы тәжірибелері арқылы айқын көрсетіп берді. Ол мұны терең ұғынып, оның ерекше маңыздылығын түсіне білді. Б.Момышұлы ұлттық рух, ұлттық патриотизм сияқты ұғымдарға баса назар аударып, әртүрлі этностар (қырғыз, өзбек, тәжік, түрікмен, украин, белорус, т.б.) бойындағы жақсы қасиеттерді көре біліп, оларды ортақ мақсатқа, жеңіске жұмылдыра білуге үнемі зор мән беріп отырды. Әскери тәрбиедегі басты әдіске жауынгерлердің көзін жеткізе білуді жатқызып, оны мәжбүр етуге қосалқы құрал ретінде қарайтынын, өйткені солдатты еріксіз мәжбүр етіп, өз ықтиярына көндіргеннен гөрі көз жеткізудің пәрменділігіне, ал көзі жеткен адам өз міндеті мен борышын саналы түрде ғана емес, зор шабыт, творчестволықпен орындайтынына асқан білімділікпен назар аудартады, сондықтан ол бас июшілікке, көнбістілікке, көнтерілікке тәрбиелеуді – адамды моральдық тұрғыдан толық езіп-жаншу деп біледі.

Б.Момышұлы жалпы Шығыс халықтарына ежелден тән намысқойлық, үлкенді сыйлау, ар-ұят, парыз, имандылық, Отанға, ата мекенге деген сүйіспеншілік, үлгі-өнегеге мойын ұсынушылық сияқты ана сүтімен қанға сіңіп дағдыға айналатын жауынгерлік қасиеттердің психологиялық астарларына тоқталады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындарының (көкпар, аударыспак, сайыс,

асық ойнау, т.б) солдаттарды ептілікке, ширақтыққа үйрететініне, ал мұның өзі жауынгерге ұрыс жағдайында ауадай қажет екендігін тәптіштеп түсіндіреді.

Бауыржан Момышұлының психологиялық пікірлерінің кесектігі мен ірілігі, терең талдаулары мен тұжырымдарының сонылығы – оның қолбасшылық қасиетінің даралығы мен жан дүниесінің кеңдігі, асқан жаңашылдығын байқатады. Осынау психологиялық ой-пікірлер мен толғаныс-тұжырымдар тек жауынгерлерді тәрбиелеуге ғана емес, қазіргі әскери психология ғылымы үшін де маңызы зор. Мұны біз әлі де қарулы күштерімізді жүйелі түрде игеріп пайдалана алмай келеміз. Сондықтан осы бай да бірегей мұраны зерттеу – қазақ оқымыстыларының басты парызы болмақ.

МОТИВ (себеп, түрткі) – белсенділігінің ішкі көзі, тұлғаның қылықтар мен әрекеттерді таңдау негізінде жататын себептерді жандандырады. М. субъекттің қажеттіліктерімен байланысты, бірақ ол тек қажеттілікті ғана емес, оны қанағаттандыру жолдары мен әдістерін білумен де байланысты. Мотивация – өмірге қажетті мақсаттарды туғызатын қажеттілікті қанағаттандыруға бағыттайтын қылықтардың барлық факторлары, механизмдері және үрдістерінің жиынтығы. М-тердің таластары – адам мотивтерінің, қажеттіліктерінің, ұмтылыстарының үйлеспеушілігінің негізінде туындайтын көтеріңкі эмоциялық толқулар және қарама-қарсы әрекеттерін

сипаттайтын оның ішкі психологиялық ахуалы.

МҰҚАНОВ МӘЖИТ (1920-1985). Қазақтың психология саласындағы бір докторы. Ол Ақтөбе облысының Шалқар ауданында туған. Еңбек жолын 1934 жылы Ақтөбеде жұмысшы болып бастаған. 1939 жылы Вольскідегі әскери-әуе училищесін бітіреді, соғысқа қатысқан. 1945 жылы Ақтөбедегі темір жол училищесі директорының орынбасары. Қазақстандағы ғылыми психологияның дамуына елеулі үлес қосқандардың бірі – Мәжит Мұқанов. Ол Ұлы Отан соғысынан оралғаннан кейін Ленинградтың Н.И.Герцен атындағы педагогикалық институтын бітіріп (1949), кейіннен Қазақ университетінде психология мамандығы бойынша аспирантураны тәмамдайды, 1950 жылы профессор Т.Тәжібаевтың жетекшілігімен кандидаттық диссертация қорғайды. Мұнда ол қазақ жауынгерлерінің ұлттық психологиясына, халқымыздың Отан соғысы майданында көрсеткен ерлік, батырлық қимылдарына талдау жасайды. Ол 1953-60 жылдар арасында Алматының шет ел тілдері педагогикалық институтының, 1960-85 жылдары Қазақтың Абай атындағы пединститутының психология кафедрасының меңгерушісі болды. М.Мұқанов 1980 жылы докторлық диссертация қорғап, кешікпей профессор атағын алды. Ол жалпы психология, жас, педагогикалық, этнос психологиясынан жазылған оннан аса жеке еңбектердің авторы. Ғалымның көп жылдар бойы зерттеуі ақыл-ой, интеллект мәселесін

бұлардың адамның жан дүниесіндегі алатын орнын анықтауға, ойлау әрекетінің мән-жайын ашуға арналған. Автор ақыл-ойдың өрістеп отыруын тарихи-этникалық тұрғыдан зерттеп, әрқилы дәуірдегі адам интеллектісінің дамуы оның өмір сүрген ортасына, тіршілік жағдайы мен әлеуметтік қарым-қатынасына байланысты болып отыратындығын қазақ елі өмірінен алынған нақтылы деректермен дәлелдейді. Мәселен, ол қазақ халқының Қазан төңкерісіне дейінгі өмір тіршілігі мен экономикалық жағдайына, әлеуметтік ортаға байланысты ақыл-ойы мен интеллектісінің дамуындағы бірсыпыра өзіндік ерекшеліктерінің қалыптасу жолын арнайы жүргізілген тәжірибелер арқылы сипаттайды, Ол халқымыздың ақыл-ойы мен өмір тәжірибесінің жиынтығын ғылымда продуктивті және рефлексия (ой жүйелілігі) деп аталатын ғылыми атаулар төңірегінде іздестіреді. Осы айтылған жан қуатының көріністерінің айтыс өнері мен мақал-мәтелдерде орын алатынын айта келіп, ғалым өзге кісінің жағдайына көңіл аударып, оның ішкі ойын өзіне айтқызбай-ақ алдын ала білу, яғни ғылыми тілде когнитивтік эмпатия деп аталатын жан қасиетін Сырым батыр мен жас келіншектің арасындағы өткір сөзге құрылған диалог арқылы жақсы көрсетеді. М.Мұқанов сауатсыз адамдардың (тәжірибе Қытайдан келген қазақтарға жасалынған. – Қ.Ж.) ойлау қызметінде де рефлексия бар екендігін дәлелдеп, әр халықтың тарихи дамуында айналысқан кәсібі (қазақтар үшін мал шаруашылы-

ғы) оның өзіндік ақыл-ой ерекшеліктерінің қалыптасуына елеулі әсер ететіндігін байқаған. Мәселен, тәжірибе жасауға қажет болған жағдайда олардың май шамның орнына тезек отын пайдалануы. Автор оқымаған адамдарда теориялық пікір айту кездеспейді деу қате, өйткені, теорияның төркіні тәжірибеден өрбіп отырады деп түйіндейді. Зерттеуде әр халықтың өмір сүру барысында, тұрмыс-тіршілігінде кездесетін түрлі ырым-жорамалдар әртүрлі заттар мен құбылыстардың түр-түсіні, жеке қасиеттерін айыра білудегі кейбір өзіндік ерекшеліктері (бұған жағрапиялық орта, сондай-ақ табиғаттың экологиялық жағдайлары маңызды әсер ететіндігі), адамның өсіп-жетілуіндегі ауызекі сөз бен жазба сөздің ес процесінде тигізетін түрлі ықпалы туралы сөз болады.

М.Мұқанов жүргізген ендігі бір экспериментте оқымаған сауатсыз адамдардың есте сақтау қабілеті күшті болатындығы анықталған. Мәселен, көшпенді ата-бабаларымыздың тыныс-тіршілігінде жазба деректердің болмауы, түрлі ақпарат хабары мөлшерінің аздығы, сезім мүшелерін қосарлай пайдалануы олардың суырыпсалма, шешендік қабілетінің күшті болуы М.Мұқановтың пікірінше ауызекі сөз әлдеқайда көп сақталады, өйткені ол жиі пайдаланылады. Және жұрт бұған бар ықылас-ынтасын салады, ал жазба сөздің есті онша өсірмейтіндігі – оқыған адамның білгендерін қағазға (қойын дәптеріне) жазып алуға әдеттенгеніне байланысты болса керек.

Автор кейбір ғалымдардың «халықтардың жағрапиялық орналауына, ұлтына, т.б. қасиеттеріне қарап тілдері бай, кедей деп бөлетіні, мәселен, «түркі тілдес халықтардың тілі кедей, күрделі ойды жеткізуге икемділігі аз, өйткені бұл тілдер тек кейінгі кезде ғана қалыптасты», – дейтін ұшқары пікірлерін әшкерелеп, оны нақтылы фактілер келтіріп дәлелдейді. Шындығына келсек қазақ халқының сөз байлығы кейбіреулер айтатындай, әсте кедей емес, қайта тілдік қоры орасан бай өркениетті халықтардың қай-қайсымен болса да жарысқа түсе аларлық, дариядай мол дүние. Мәселен, Ш.Жан-әбіловтің «Қазақ тіліндегі мал шаруашылығының терминдері» деген зерттеуінде (1953) негізінен мал шаруашылығымен айналысқан ата-бабаларымыз төрт түлікке байланысты үш мыңнан аса атаулары бар екен. Соның ішінде тек түйенің өзіне ғана қарасты үш жүздей сөз кездесетіні нақты деректер арқылы көрсетілген. Сондай-ақ қазақтың он томдық түсіндірме сөздігінде «көз», «бет» ұғымдарының әрқайсысының қырықтан астам синонимдерінің бар екендігі де көп жайтты аңғартса керек.

Өзінің этнос психологиясына байланысты көп жылғы зерттеулерін қорытындылай келіп, профессор М.Мұқанов адамның ойлау әрекеті инвариантты (өзгермейтін) және өзгермелі болып отыратындығын, мұның өзі қоғамдық-әлеуметтік, тарихи дәуірдің бір кезеңінен екіншісіне өткенде ойлау механизмі өзіндік ерекшеліктеріне орай өзгеріске түсіп отыратындығы – адам интеллекті-

сінің инвариантты жағы психологиялық дамудың алғышарты және басты тірегі ретінде яғни қоғам дамуы мен кісінің ой-өрісі шарттас болатындығын, мұның дамудың барлық кезеңдерінде де орын алып отыратындығын дәлелдеп берді. М.Мұқанов қазақ этнопсихологиясы саласында ұлттық кадрларды даярлауға да біраз үлес қосты. Оның жетекшілігімен бірнеше адам (Б.Ыбыраев, Қ.Нұрғалиев, Н.Нұртазина, т.б.) диссертация қорғады. Осы салада бірер еңбектер жазылды. Осы деректер М.Мұқановтың ұлттық психология саласында жемісті еңбек еткенінің жақсы айғағы.

МҰҢАЮ – адамның бұрын басынан кешірген қолайсыз оқиғалары мен жүзеге аспаған сәтсіз істері жайындағы дәрменсіз ойы, құрғақ қиялы. Мұндай жағдай адамның тынышын алады, ойын бөліп, қиялын сан-саққа жүгіртуі мүмкін. Бұл көбінесе ерік-жігері нашар, білімі мен тәжірибесі таяз адамдарда жиі кездесетін психикалық күйдің енжар түрі. Орыстың ұлы жазушысы Н.В. Гоголь өзінің «Өлі жандар» романында Маниловтың образы арқылы осы жағдайды тамаша көрсеткен.

МҰХАМЕД ХАЙДАР ДУЛАТИ (1499-1551) – әлемге әйгілі «Тарихи Рашиди» («Рашидтің тарихы») төлтума еңбектің авторы. Кітап 2003 жылы Алматының Тұран баспасынан жарық көрді (көлемі 614 бет). Мұнда көшпенді қазақ халқының психологиясы, әлеуметтік этнографиялық ерекшеліктері кеңінен

сөз болады, сондай-ақ ел басқару, дін, соғыс ісі туралы ғылыми тұрғыдан көңіл аударарлық түйіндер жеткілікті. Аталмыш кітапта қазақтың психологиялық ұғымдары көптеп кездеседі («күнә», «қылық», «оңтай», «ұшқыр ой», «парасат», «киял», «таза ой», «тәлімше» т.б.). Ойды келесі адамға жеткізу үшін оны сарапқа салып, әр нәрсеге талдау жасау қажет... сезімге беріліп үстірт ойлау үлкен қателік... сөзің өңді болса түбі мәнді болмақ. Жақсы сөйлемек, жанға шырай бермек.

МҮШЕЛ ЖАС – адамды жас шамасына қарай атағанда, ол көбінесе мүшел жасының мөлшеріне байланысты айтылады. Біз қазір адамның туған күнін, белгілі бір уақиғаның 10, 20, 40, 50, 60 тәрізді дөңгелек сандарға толған мерзімін – мүшел жасы, мүшелді жылы дейміз, яғни атаулы күн, елеулі жыл деген ұғымда. Қазақ халқы көне дәуірдегі жыл санау дәстүрінде адамның әрбір 12 жыл толып, 13-ші жылға аяқ басқан жасын мүшел деген. Мысалы, 13, 25, 37, 49, 61. Бұлай болып келудің себебі қазақтың жыл санауында әрбір жылға шартты түрде ат қойып есептеуіне байланысты. Қазақ 12 айды бір жыл деп, 12 жылды бір мүшел деп санаған. Мүшелдегі 12 жылға – Тышқан, Сиыр, Барыс, Қоян, Ұлу, Жылан, Жылқы, Қой, Мешін, Тауық, Ит, Доңыз деп ат қойып, жылдың басы Тышқан болсын, жаңа жыл наурыз күнінен басталсын деп ережеге келіскен де, осы тәртіп бойынша халықтық күнтізбе жасаған.

Мүшел жас – циклымен 12 ай атауларын бір бірімен шатастырып алмау

үшін оларды есте мұқият сақтау үшін халқымыз бұларға психологиялық жағынан тендесі жоқ тақпақ тіркестерін ойлап тапқан. Мәселен, біздің көшпенді ата-бабалармыз жыл қайыру тәсілін оңайлату мақсатында мына төмендегі төрт жол өлеңді жаттаған: «Түйе сеніп бойына, Қалған ұмыт жылдардан, Жатпа қарап, мойыма, Тайма именіп ділмардан». Мұнда әрбір сөздің бірінші әрпі жылдардың атына түйе – тышқан, сеніп – сиыр, бойына – барыс, қалған – қоян, ұмыт – ұлу, жылдардан – жылан, жатпа – жылқы, қарап – қой, мойыма – мешін, тайма – тауық, именіп – ит, ділмардан – доңыз, ал сөйлемдегі сөздердің бір-бірімен ретті тіркестері тетелес жыл атауының тізбегіне сай келеді. Бірақ адам осындай құрғақ жаттаумен алысқа бара алмайды. Өйткені, бұл құбылыстардың ішкі мәнін түсіндірмейді. Естің бұл түрін тек қосалқы сүйеніш етіп, негізінен мағыналы есте қалдыруды дамытқанымыз пайдалы.

Адамды жасына қарай атауда тағы бір еске алатын этнографиялық сәт бар. Ол – бір адамның өмірін 100 жылға мөлшерлеп, оны Дәуір деп атайды. «Елу жылда ең жаңа, жүз жылда – қазан» деген мәтел сөз өлген адамға «дәуір садақасы» деп молдаларға мал беріп, марқұмның өмір бойғы күнәсін сатып құтылу, кейде бір ғасыр аралығын бір дәуір деп атау содан қалған салт. Жыл санаудың мүшелдік әдісі бір ғана қазақта ғана емес, басқа да шығыс елдерінде көне заманнан бар тәсіл.

Қазақта адамның жасын айырушыларды «жыл қайырушы» деп атаған. Адамдарды жас мөлшері мен

мүшелдеріне қарай атауды қалыптастыруда жыл қайырушылардың да кейбір атау сөздері негіз болған. Олар бір адамның өмірін, яғни дәуірді – Жас дәурен (50 жасқа дейін), Орта жас – (70 жасқа дейін), Қайтқан кез (70-тен асқан кез) деп үшке бөліп атаған. Сонымен қатар жоғарыда айтылған мүшелді – балалық мүшелі, жігіт мүшелі, кісілік мүшелі, кәрілік мүшелі, таусыншақ жас деп тағы 5 топқа бөліп қараған.

Бірінші топтағы балалық мүшелге 24 жасқа дейін, II топ жігіт мүшеліне 25 пен 37 жас арасы, III топ кісілік мүшелге 38 бен 49 аралығы, IV топ кәрілік мүшелге 50 жас пен 75 жас аралығы, V топ таусыншақ жасқа 76 жастан әрі қарайғы жастағылар кірген. Адамды жасына қарай атау осы бес мүшелдің аяғын 5 топқа бөлінген 8 мүшелдің ішінен шығады. Мысалы, балалық мүшел – Нәресте (2 жасқа дейін), Сәби (5 жасқа дейін. Мұны Сүндет жасы деп те атайды), Бөбек – (8 жасқа дейін), Қыршын (10) жасқа дейін, Жеткіншек (13-16 жасқа дейін), Қолқанат (16-21 жасқа дейін; кейде жасөспірім де 6 шаққа бөлініп аталады. Нәресте шақ, Сәби шақ, Қолқанат шақ т.б.). Жігіт мүшелін – ересек шақ (естияр) – 23-25 аралығы, Бозбалалық шақ – 25-30 аралығын, Жігіттік шақ – 30-40 аралығы, Ағалық шақ (жігіт ағасы, от ағасы, ер ағасы, қос ағасы) – 40-50 аралықтарына жіктеген. Кісілік мүшелік – «кемелденген шақ» – 60-73 аралығын, Қайтқан шақ деп – 73-80 аралығын, кәрілік таусыншақ жас 80 жастан әрмен қарай. Көшпенді өмір тәжірибесінен туындаған қазақы жас ерекшеліктерінің жіктелісі қа-

зіргі кездегі адам жасын жіктеуге байланысты стандартқа келе бермейді. Сондықтан да біз ұлттық жас жіктелісін халықтық психологияның деректері ретінде түсінуіміз қажет.

МІНЕЗ – адамның негізгі өмірлік бет алысын және оның өзіндік әрекетінің айырмашылығын сипаттайтын сапалы өзгешелік. Ол – көп қасиеттің бірлігі, түрлі өзгешеліктердің қосындысы, сонымен қатар жеке адамды әр қырынан көрсететін қасиет. Мінез бітістері көп. Олардың бәрі де жеке адамның қасиеттері болып табылғанмен, мұның кез келгені мінездің бітістері болып саналмайды. Мінезді даралық өзгешеліктің өзегі, адамның негізгі тіршілік бағытының өрнегі деуге болады. Мінезде адамның сыртқы ортамен қарым-қатынасының тарихы бейнеленеді. Мінез – кең мағыналы ұғым. Онда түрлі сапалар тоғысып жатады. Мінездің *моральдық жағынан тәрбиелілігі, бірқалыптылығы, толықтылығы, күші мен айқындығы, салмақтылығы – оның негізгі сапалары болып есептелінеді.*

Моральдық жағынан тәрбиеленген мінез адамды мінез-құлық тұрғысынан да, оның айналасымен байланысы тұрғысынан да сипаттап отырады. *Ізгілік, гуманизм, адамдарға қамқорлық, жолдастықты қадір тұту, жұртшылық пікірімен санаса білушілік, өзінің міндетін орындаудағы жауапкершілік пен адалдық – мінездің осы сапасының негізгі компоненттері. Рухани дүниесі бай, қажеттері мен қызығулары, талғамы мен ой-өрісі кең адамдарды толық мінезді адам дейді.* Мінез сапа-

ларының бірі – оның бірқалыптылығы. Мұндай адам құйындай ұйтқып тұрмайды, оның қастерлейтіні ығи да сөз бен істің бірлігі. *Кімнің мінезі толық болса, соның мінезі де бірқалыпты келеді.* Бұл екеуі мінездің егіз қозыдай, бірінен екіншісі ешқашан ажырамайтын қасиеттері. Мінездің тұрақтылығы адамның саяси-моральдық ұғым, түсініктерінен туындайды. Бұл қасиеттер адамның өмір сүруінің мән-мағынасын, әрекетінің мазмұнын белгілейтін мінез сапасы.

Бірқалыпты, тұрақты мінезі бар адам басқалардың жетегінде кетпейді, оның өзінің белгілі көзқарасы, принципі, ұстанымы болады, ол қауіпқатерден бой тасаламайды, керек жерінде батылдық көрсете біледі. Инициатива мен белсенділік, достық пен жолдастық, адалдық пен шыншылдық осындай мінезді адамға тән қасиеттер. Ал мінездің күшіне мақсатқа жету жолында алда тұрған кедергілерді жеңе білуде көрінетін адам ұстамдылығының мөлшері жатады. Соңғы сапа болмаса да мінез өз мәнінде болмайды. *«Бойда қайрат, ойда көз, болмаған соң айтпа сөз»* деп Абай тегіннен тегін айтпаған. Жақсы мінезге тән сапалардың біріне оның байсалдылығы жатады. Мінез адамның дүниеге көзқарасы мен сеніміне байланысып жатса ғана онда жоғарыда аталған сапалар қоры молаяды. Тек осындай мінезі бар адам ғана алдына айқын мақсат қоя алады. Соңғысы берік сенімнен туады. Мұнсыз тиянақты әрекет ету қиын. Қабілетсіз адам болмайтыны сияқты мінезсіз де адам болмайды. Жаман болсын, жақсы болсын, әйте-

уір адамда бір мінез бітісі болады. Бірақ жоғарыда айтқандай түрлі сапалары қиысып келетін үлкен мінезді адамдар жиі кездесе бермейді. Біреуде ол жағы, біреуде бұл жағы жетпей жатады. Адам сондай-ақ түрлі жағдайда түрліше қылық көрсетуі де мүмкін. Осыған қарап оның мінезі тұрақсыз екен деп бағалай салуға болмайды. Өйткені ол әншейінде батыл, жігерлі болмағанымен, бірде осындай қасиеттерімен көзге түсуі мүмкін. Мінез үшін тұрақты қасиеттердің мәні өте зор. Мәселен, барлық жерде де адам тәртіп сақтай алатын болса, тек сонда ғана тәртіптілікті сол кісінің мінез бітісі деп санауға болады.

Мінез адамның басқа психикалық қасиеттерімен, атап айтқанда, қабілет, темпераментімен тығыз байланысты. Ол әсіресе тілмен тығыз байланысты. «Адамның мінезінің өзі тіл арқылы болатын сезімдік қабылдау тудыратын әрекетке сай анықталады» деп жазады Ливия халқының көсемі Муаммар Каддафи. Адамда қабілеттіліктің дамуы кейбір тиісті мінез бітістерінің болуын қажет етеді. Мәселен, табандылық, уақытша сәтсіздікке мойымау, еңбексүйгіштік, энтузиазм сияқты мінез бітістерінің қабілеттер үшін ерекше маңызды екендігі түсінікті. Ал темперамент болса, мінез бітістеріне өзіндік бояу, реңк береді. Жақсы мінездің ықпалымен темпераменттердің де кейбір нашар жақтары өзгеріп отырады.

И.П.Павлов адамның мінез бітістерін жоғары жүйке қызметінің тума типтері мен өмір сүру барысында қалыптасатын уақытша жүйке бай-

ланыстарының өзіндік «құйындысы» деп түсіндірді. Бұл жөнінде ол былай деп жазды: «...адамның мінез-құлқының бейнесі жүйке жүйесінің туа біткен қасиеттеріне ғана байланысты болып қоймайды, сонымен бірге организмнің жеке өмір сүру барысында болатын ықпалдарға да байланысты, демек, кең мағынасында айтқанда, үнемі тәрбиелеу немесе үйрету жұмыстарына да байланысты болады».

Адам мінезінің қалыптасуы қоғамдық болмыспен, әлеуметтік ортамен (мектеп, балалар мекемелері, оқу, өндіріс ұжымы, қоғамдық ұйымдар т.б.) тығыз байланысты. Осы айтылғандар мінездің дамуы үшін шешуші рөл атқарады. Мінез өзгермейтін тума қасиет емес, ол өмірде қалыптасады. Мәселен, ешбір бала туысынан еңбексүйгіш не жалқау, тәртіпті, не ұстамсыз болып тумайды. Оның мінезі, ұзақ жылғы өмір сүру барысында өмірдің сан алуан ағымына қарай тәрбие процесінің ықпалымен қалыптасып отырады. Адамның сыртқы ортамен жасайтын қарым-қатынасы – белсенді қарым-қатынас. Сондықтан да оны қоршаған ортасы ғана өзгертпей, өзі де шама-шарқынша сол ортасына тиісті өзгерістер енгізеді. Адамның нақтылы іс-әрекеті де мінез бітістерінің қалыптасуына шешуші рөл атқарып отырады.

МІНЕЗ ТЕОРИЯЛАРЫ. Мінез туралы ілім – характерологияның өзіндік даму тарихы бар. Характерологияның негізгі мәселелері ғасырлар бойы мінез типтерін сараптай және әртүрлі жағдайларда, адам мінез-

құлқын жобалау мақсатында зерттеу объектісіне айналады. Мінез жеке тұлғаның өмірге келгеннен кейін қалыптасатын құбылыс болғандықтан, қазіргі көптеген қолданылып жүрген оның жіктелісі жеке тұлғаның дамуының сыртқы факторларының негіздерінен бастау алады.

Шет ел ғалымдарының мінез типтерін жіктеудің негізіне жатқызған бойы өлшемдері бар екені қак.

Типологияның негізіне биотиптерді жатқызған мінез жіктелулерін биологиялық деп атауға болады. Бұл, мінез типтері мен биологиялық факторлардың толықтай байланыстылығын дәлелдейді. Мінездің мінін биологиялық категория ретінде қарастыру, мінез типтерін түсінуде белгілі дәрежеде тәрбиенің маңызды рөлін жоққа шығару дұрыс болмас еді.

Кейбір шет ел ғалымдарының көзқарастарында адамның дене құрылымының типтерін немесе дене бітімін мінез типтерімен тікелей байланысты қарастыру да кездеседі. Бұл жайт, АҚШ-та және батыс елдерінде кеңінен тараған Кречмердің «Дене құрылысы және мінез» атты еңбегінде баяндалған.

Дене бітімі деп Кречмер адамның, туа біткен дене құрылымының өзгермейтін ерекшеліктерін түсінді. Адамның бет-пішіні, және ішкі секреция бездерінің жағдайларын суреттеуді пайдалана отырып, ол дене бітімінің мынадай төрт типін атап көрсетті: астеникалық, атлетикалық, пикникалық және диспластикалық.

Кречмердің ұсынған типологиясы жеткілікті түрде экспериментальдік тұрғыдан дәделденбеді. Осылай ға-

лымның типологиясына жақын көзқарасты АҚШ-та Шелдон ұсынған болатын. Оның негізіне де дене бітімінің типтерін ажырату жағады: олар эндоморфикалық (Кречмердің пикникалық типіне ұқсас), мезоморфикалық (атлетикалық сияқты), эктоморфикалық (астеникалыққа ұқсас). Осы 3 типтің негізінде Шелдон темпераменттің 3 типін көрсетті. Мінез типтерін жоғары жүйке қызметінің типтерін жіктеуден бөліп қарау дұрыс болмас еді. Осындай көзқарастар мен теорияларда биологизаторлық бағыт шешуші орын алды да адамның мінезінің типтері дұрыс бағаланбады.

Бұл теорияларды сынау мінез типологиясын түсіну ғылыми-жаратылыстық негізін анықтау, талпыныстарын жоққа шығармай, мінез типтерін қалыптастыру шарттарының бірі деп түсіну қажет. Биологизаторлық типологияны сынау мінез типтерінің, шын мәнінде, қоғамдық тұрғыдан ғылыми-жаратылыстық негіздерін менсінбегендік емес.

Неміс психологиясының өкілдері Дильтей-Э.Шпрангер «Өмірлік түрлер» атты кітапта жеке тұлға мен мінездің барлық байлығын 6 түрлі «идеалдық типтерге» жатқызу қажеттігін айтты. Олар: теориялық, экономикалық, эстетикалық, діни, әлеуметтік және саяси. Осы типтердің әрқайсысы субъективті түрде сипатталады. Мысалы, саяси және әлеуметтік типтер бір-біріне қарама-қарсы қарастырылады, ал патриотизм адамның бағыттылығының басты жақтарының бірі ретінде ескерусіз қалды. Шпрангер қоғамдық қарама-қайшылықтарды, мәдени

құндылықтарды жоққа шығарды. Жеке тұлғаның бағытталығын қалыптастыруда өмірбаяндық сәттерді ескермеді.

К.Ясперстің теориясы бойынша «утилитарлық» және «интеллектуалдық» типтер «таза емес» типтерге жатқызды, өйткені олар адамның барлық «рухани күштерін» толық сипаттай алмайды деп түсіндірді. К.Ясперс көзқарастың 3 негізгі типін қарастырады: бұлардың біріншісі – нигилистер мен скептиктер; екіншісі – «әрекеттің адамдары» мен романтиктер; үшіншісі – метафизиктер мен мистиктер, К.Ясперстің қызығушылығы соңғы тип жағында екені анық байқалады. Оның типологиясы өмірден алшақ жатқан типология екені байқалады.

Бірақ экзистенциализм – қазіргі батыс философиясында, психологиясында кеңінен тараған ағым болғандықтан, әсіресе оның оңшыл реакциялық психологиясында, атап айтқанда, мінез табиғатын ашуда бұл бағыттың кемшіліктері баршылық.

Мінездің ерекшеліктерін түсіндіруде функционалдық типология басқа өлшемдерді ұсынады, демек, мінез типтерін адамның белгілі бір психикалық функциясының немесе бірнеше психикалық функциялардың араласып келуі түрінде түсінеді. Функционалдық типология функционалдық психологияның бір бағыты ретінде, онда психика, сана және жеке тұлға психикалық үрдістердің, функциялардың немесе қабілеттіліктердің бірігіп келуі тұрғысынан қарастырады.

XIX ғ. француз психологтарының көрнекті өкілдерінің бірі Т.Рибо мі-

нез типологиясының негізіне екі функцияны жатқызды: сезімдер және белсенділік, әрбір мінездің негізгі бітісі оның ішкі бірлігі мен тұрақтылығы. Рибо өзінің жіктеуінен мінезі жағынан аморфты және тұрақсыз адамдарды алып тастады, оларды ол «өркениеттің қоқысы» деп атады. Рибоның ұсынған типологиясы интеллектіге қарсы бағытталды. Интеллектіні жеке тұлғаның ерекше жағы ретінде мойындаудың орнына, оны ол мінездің үстіңгі қабаты ретінде қарастыра отырып, инстинктер мен аффектілердің жеке тұлғадағы рөлін асыра бағалады.

XIX V. француз психологиясында Поланның характерологиясы ерекше орын алады. Ол функционализмді оның абстрактылығы, өмірден алшақтығы үшін қатты сынға алды. Поланның айтуынша, типология психикалық іс-әрекеттің заңдылықтарына және нақтылы адамзат тенденциясын, оның түрі мен мазмұнын зерттеуге негізделуі қажеттігін атап өтті.

Орыс характерологиясынан ерекше маңызды типологияны П.Ф.Лесгафт және А.Ф.Лазурский ұсынған болатын. П.Ф.Лесгафт өзінің «Балаға отбасы тәрбиесі және оның маңызы» деп аталатын еңбегінде типтерді екі категорияға бөлді. Бірінші категорияға іс-әрекеттің жоғары көрінісі типтерін жатқызды.

Екінші категориядағы типтерге – баяу – ақыл-ой көріністерімен ерекшеленетіндерді жатқызды. П.Ф.Лазурский «Жеке тұлғаның жіктелуі» деп аталатын еңбегінде жан-жақты типологияны берді.

Мінез туралы ілімнің дамуына ерекше әсер еткен физиогномика (physiognomike) – адамның ішкі сезімінің сырт көрінісі туралы ілім. Италиялық психиатр Ч.Ломброзоның (1835-1909) айтуынша, қылмыскерді сыртқы келбетінен білуге болады. Бірақ Ч.Ломброзоның теориясы ғылыми тұрғыдан дәлелденбеді. Физиогномика – адамның сыртқы келбеті мен оның жеке тұлғаның белгілі типіне жататындығының байланысы туралы ілім. Бұл ілім арқылы адамның сыртқы белгілері бойынша бұл типтің психологиялық мінездемесі анықталады.

Ерекше белгілі болған Иоганн Каспер Лафатердің физиогномикалық жүйесі, ол жүйе бойынша адам мінезін танып-білудің негізгі жолы бас құрылысын, бас жүйесінің табиғатын, бет пішінін және т.б. зерттеу деп есептеді. Адам мінезін анықтауда физиогномистер әртүрлі анықтайтын белгілерді пайдаланды.

Физиогномистер адам мінезінің негізгі көрсеткіштері көзінің бітісіне, түсіне, жанарына байланысты сипаттама береді. Сонымен қатар мінез туралы ілімде жеке бағыт болып табылатын адамның дара ерекшеліктері – жүрісі және тұрысы, дене бітіміне қарай психологтар мінезін анықтаған. Күнделікті санамызда қалыптасқан пікір – өркөкірек, паңданған, өзін басқалардан жоғары ұстайтын адамдар денесін артқа қарай шалқайтып, көкірегін көтеріңкі, басын артқа шалқақ ұстайды. Жағымпаздар алға қарай еңкейтіп, иіліп-бүгіліп, жанарынан алдамшы күлкінің желі есіп тұрады.

Сондай-ақ физиогномистер адамның бет пішінін жануарлармен салыстыра отырып, мінезін анықтауға әрекет жасаған.

Мінездің негізгі көрсеткіші болып табылатыны – адамның көзі. Америка психологтары Дж.Глайв және Э.Клери 10 мыңнан астам баланың мінез бітісін 5 жыл зерттегеннен кейін, қара көзді балалар ашық түсті балаларға қарағанда өміршен, белсенді және орнықсыз мінезімен ерекшеленеді, қара көк көзді адамдар табанды, берік, бірақ нәзіктікке бейім келеді, олар көңіл күйге тез беріледі, көңілге алғанды ұзақ сақтайды, мінезі өте шатақ келеді. Қоңыр көк көзді адамдар бірбеткей және батыл, табанды, өзінің айтқанын істетеді, тез іс-әрекетке енеді, қызғаншақ келеді. Қой көзділер көңілді, ақылды, ашулы, бірақ ашуы тез қайтады. Тілтапқыш, әзіл-оспақты жақсы көреді, адамдармен тез жақындаса біледі. Ашық қой көзді адамдар ұялшақ, өзімен-өзі жүргенді жақсы көреді, арманшыл, көңіліне алғанды басынан ауыр кешіреді. Еңбексүйгіш, оларға арқа сүйеуге болады. Оларда сенім мол. Көк көздер романтикаға бейім келеді, сонымен қатар өзімшіл және өз пікірінде болатындар. Олардың жағымды жағы – әділдігі. Жасыл және қоңыр-жасыл көздер көп жағдайда ерік-қайраты күшті, шешімге келе білетін, өз мақсатын берік орындайтын адамдардың мінезі. Олар өте қатал және сөйлемейтін болып келеді.

Физиогномикамен салыстырғанда мінез туралы өте құнды ілімнің бірі – графология ғылымын атауға бо-

лады. Адамның мінезін жазуына қарап анықтайтын ғылымның саласын графология деп атайды.

Ғасырлар бойы жинақталған графологиялық мәліметтер екі жақты байланысты (жазу ерекшеліктері мен мінезді) анықтады. Жазу кәсіби өнер – каллиграфия болған уақытта жазудың, автордың тек техникамен, икемділіктермен және қабілеттіліктермен байланысы емес, сонымен қатар рухани және адамгершілік келбетімен байланысты болғаны белгілі. Қазіргі адамның жазуы мен мінез бітісінің арасындағы байланыс ғылыми тұрғыдан негізсіз, дәлелденілмеді.

Ал жазудың кейбір өзіндік ерекшеліктерін зерттеуде психикалық аурулардың диагностикасын анықтау үшін пайдалануға болады. Шизофрениямен ауырған адамдардың жазуында өзіндік ерекшеліктері байқалады.

МІНЕЗДІҢ АКЦЕНТУАЦИЯЛАНУЫ – адамның әрекеті мен істерінде көрініс беретін мінез ерекшеліктеріне қарағанда жиі басымдылық танытатын, күшті дамыған мінез ерекшеліктері. Мінездің акцентуацияланған типтері – әртүрлі жағдайлардағы адамның қылығын анықтайтын, мінездердің басқа қасиеттеріне қарағанда жетекші орын алатын және басқа адамдармен салыстырғанда ерекше байқалатын мінездің типтік көрсеткіші. Мінез акцентуациясы – К.Леонгардпен енгізілген ұғым. Ол жас өспірімдерде кездесетін мінез акцентуациясының тоғыз түрін көрсеткен.

МІНЕЗДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ТАБИҒИ ЖОЛДАРЫ. Мінездің құрылымын зерттеу оның ең алдымен бітістерін жүйелеу, олардың өзара байланысын көрсету болып табылады.

Ақын-жазушылар адам мінездерінің көркем бейнесін жасағанда олардың жекелеген типтік бітістерін көрсетуге тырысады. Бұл жерде адам мінездерінің әсіресе типтік түсіну үшін Гоголь мен Чеховтың қойын дәптерлеріндегі жазбаларды оқып шығу жеткілікті дер едік.

Мінезді түсінуде интуиция ерекше рөл атқарады. Интуиция шабыт сияқты тек қана еңбексүйгіш адамдарға тән қасиет. Л.Н.Толстой «Жексенбі» романында былай деп жазды: «Адамдар өзен сияқты: су бәрінде де бірдей және әруақытта да біреу, бірақ әрбір өзен бірде тар, бірде тез, бірде кең, бірде тыныш, бірде таза, бірде салқын, бірде лас, бірде жылы. Адамдар да сондай. Әрбір адамның бойында кісінің барлық қасиеттерінің негіздерін кездестіруге болады».

Адамның мінез бітістерінде оның өмір тарихы күшті бейнеленеді. Сондықтан да мінезді зерттеуде міндетті түрде адамның өмір сүру тарихына көңіл бөлу қажет.

Ерлік дегеніміз – алға саналы түрде қойылған мақсатты орындау жолында кездескен қиыншылықтарды жеңуге даярлығы, белсенділігі, табандылығы. Адам өзінің өмірлік іс-әрекетін, өзінің еркі мен санасының нысанын жасайды. Еріктің арқасында адам өз іс-әрекетін бағыттайды, реттейді, бақылайды. Жануарларда екінші сигнал жүйесінің болмауына байланысты саналы мақсатқа ұмтылушылық, сонымен қатар өз мінез-құл-

қына саналы бақылауды іске асыру қабілеттілігі болмайды.

Жеке тұлғаның тұрақты және тұрлаулы белгілі ершеліктерін мінез бітістері деп атайды. Бұл тұлғаның кездейсоқ қасиеттері емес, оның бүкіл мінез-құлқының бірсыдырғы қалыптасып үлгерген бітістері.

Адамның мінезінің жекелеген бітістерінің қоғамда болып жатқан өзгерістердің әсерінен жаңа мазмұнға ауысады. Мәселен, нарықтық қатынастарға байланысты біздің қоғамдағы адамдардың психологиясында, сана-сезімінде, мінез бітістерінде нарық талаптарына сай елеулі өзгерістерді байқауға болады, адам мінез-құлқындағы қалыптасқан бұрынғы құндылықтар өзгеріске ұшырады. Нарық жағдайында жекеменшік психологияға негізделген жаңа мінез бітістері қалыптасады.

Адамның мінез бітістерін екі негізгі топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топқа жеке тұлғаның бағыттылығын білдіретін мінез бітістері жатады: қоғамға, ұжымға, басқа адамдарға қатынасын білдіретін мінез бітістері, еңбекке, сондай-ақ өзіне-өзінің қатынасын білдіретін мінез бітістері кіреді.

Екінші топқа көзделген мақсатты орындау жолында кездесетін қиыншылықтарды жеңуге бағытталған – мінездің ерік-жігерлік бітістері.

Мінездің темпераменттен айырмашылығы – адам мінезі бүкіл өмір бойы белгілі дәрежеде өмір жағдайларына байланысты өзгеріп отырады. Мінездің қалыптасуының негізгі кезеңі балалық шақта іске асады. Баланың мінезінің қалыптасуы алғашқы дүниеге келгеннен бастап, ата-

аналарының немесе үлкендердің тікелей ықпалымен дамиды.

Үлкендер, ата-аналар тарапынан балаға жақсы көңіл бөлінген жағдайда сәбидің бойында жағымды мінез бітістері қалыптасады, егер баланың жан-жақты дамуына, қалыптасуына қолайлы жағдай жасалмаған жағдайда жағымсыз мінез бітістері дамиды. Мейірімділік, өнегелілік, тілалғыштық, кішіпейілділік сияқты мінез бітістері балаға дұрыс қарым-қатынастың, ерекше мән берудің нәтижесі, сондай-ақ ата-ананың тұйықтық, мінез бітістері – баламен жағымсыз қарым-қатынастың келеңсіз нәтижесі.

Адамдардың мінездері олардың темпераменті сияқты типтерге бөлінеді, бірақ мінездердің жіктелуінің темперамент типтерінен елеулі айырмашылығы бар. Егер де темперамент қасиеттерінің айқын бірігіп келуі темпераменттік типтері деп аталса, айқын байқалатын мінез бітістері акцентуациялар деп аталады. Бұл ұғым «акцент» – қазақшалағанда бөліп көрсету, атап көрсету мағынасында қолданылады. Бірақ тәжірибеде «акцентуация» ұғымы адамда бір ғана емес, бірнеше әртүрлі бітістердің байқалуын білдіреді.

Мақал-мәтелдер – халықтың моральдік кодексі, тәрбие қағидасы, атаның ізбасарына қалдырған өнегелі өсиеті. Халықтық педагогика – ғасырлар бойы қалыптасқан, ұрпақтан ұрпаққа

жалғасып келе жатқан халық даналығы, тәрбие тағылымы. Халық даналығында мінез бітістері туралы небір тамаша ойлар мен тұжырымдар айтылған: «Баланы туады екенсіз, мінезді тумайды екенсің», «Сүтпен кірген мінез, сүйекпен кетеді» (Бұл да бір жақты мақал, табиғи тұрғыдан дұрыс болғанмен, мінездің жағымды жақтарын тәрбиелеуге, қалыптастыруға болады), «Жақсы мінез – жарты ырыс» дейтін халқымыз жұғымдылықтың пайдалы екенін көрсетеді.

Талай мінезді асқындырып алып, тыя алмай жүретініміз әлі бар. «Тұрпайы мінез – тағы жат, надандықтың белгісі» деп ұлан атанып қалғандарға құлаққағыс жасау қандай орынды. Әдептілік пен сыпайыгершілікке, биязы мінезге шақырудың бір әдісі мінез өзгерісіне ауысқан жеткіншектің қытығына тимей, жанама ақыл айтқан жөн.

Нені болсын, дүние сырының қандайын болсын «Адам туа білмейді, жүре біледі», – дейді халық даналығы. Қысқасы, халық педагогикасы – ұлт психологиясының айнасы. Халықтың тарихи мінез-құлқының рухани жақтаушысы осы қалыптасқан мінез-құлықтың игі дәстүрлерін сақтаушы және дамытушы. Өз педагогикасын тудырған халық әр дәуірдегі буын-буын ата-аналар арқылы сөзбен де, парасатты мінезбен де ұрпағын игілікке тәрбелеген.

НАҚТЫЛАУ – ойлау тәсілдерінің бір түрі, абстракциялық ұғымды соған сәйкес келетін жеке ұғымдармен түсіндіру, яғни жалпы білімді нақты жеке жағдайда қолдану оны қайтадан талдап, оның жалпы ережелері мен қағидаларын жеке-дара ұғымға сай келетін белгілерін айрықша көрсетуден көрінеді. Мәселен, «ұғым» ойлаудың жалпы түрі болса, жеке нақты тұлға оның нақтылау түрі болады.

НАМЫСҚОЙЛЫҚ. Бұл – әр этностың өз халқының ар-ожданын, имандылық қадір-қасиетін көздің қарашығындай сақтай білуінен, қажетті жерінде бұл үшін жанын пидә етуден көрінетін қасиет.

Қазақ халқы өзінің ұлы мен қызын қаршадайынан намысқойлыққа баулып, Отанына, кір жуып, кіндік кескен жеріне дақ түсірмеуді қатты ескерткен, «арым – жанымның садағасы» – деп, ар-намысты бәрінен де жоғары бағалаған.

Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасындағы Баян батырдың інісі Ноян жастық пен махаббаттың сезім күшін ақылға жеңдіре алмай,

қолға тұтқын болып түскен қызбен бірге қалмақ еліне қашып кетеді. Ағайын-туысқандарының «елін сатып кетті» деген бір ауыз сөзі намысына тиген Баян батыр оларды қуып жетіп, өлтіреді. Кешегі Ұлы Отан соғысы кезінде өз ұлтының намысын қызғыштай қорыған қазақ жауынгерлері қаншама! Атышулы Бауыржан Момышұлы, Қасым Қайсенов, Рахымжан Қошқарбаевтың намыс сезімі қандай жоғары деңгейде болғаны белгілі. Осы соғыста жүзге жуық қазақ жауынгерлерінің Кеңес Одағының Батыры атағын алуы да ұлттық намысқойлығымыздың белгісі емес пе? Қазақ халқының арғы-бергі тарихынан мұндай мысалды көптеп табуға болады. Мәселен, 1986 жылғы 17–18 желтоқсанда қазақ жастары жүрек әмірімен ұлттық намысты қорғап, халқымыздың ардагер ұлы Дінмұхамед Қонаев (1912-1993) жұмыстан алынғанда оның орнына Қазақстанның басшысы қазақ ұлтынан, не болмаса қазақстандық болсын деп заңды талап қойған жоқ па? Осынау әділетті талап-тілек аяққа тапталып, арты қанды қырғынға ұласып, қаншама адам қаза болды?! Қазақ қыздарына қол жұмсап жатқан қарулы милиция қызметкерлерінің анайы ісіне шыдай алмаған Қайрат Рысқұлбеков жігіттік намыспен арашаға түскені үшін аяусыз жазаланып, өмірін қиды. Ол өлімге қасқая қарсы қарап тұрып, тергеушілер алдында басын имеді. Оның «Атам десең атындар, Еркек тоқты – құрбандық» – деген сөзі кейін нақылға айналып, ұлт намысын қозғаудың тамаша ұраны болды. Қайраттың осынау жүректілігі ұрпақтан-ұрпаққа үлгі боларлық, ұлттық намысты жаны-

нан артық бағалаудың тамаша үлгісі. Ертеректе қазақ ауылындағы бір адамның жасаған ағаттық ісіне бүкіл ауыл-аймақ намыстанатын еді. Ауылдың бір ұрысы немесе тентегі бұзақылық жасаса оның жазасын бүкіл ел болып мойындап, төлемін төлеп отыратын. Билер сөзінде, ақын-жыраулар тағылымдары мен айтыс, термелерде, тіпті күйеу мен балдыз әзілінде де жігіт намысына тиетін оғаш істер сын елегіне ерекше алынып отырған-ды.

Өз ұрпағын ата-баба рухында тәрбиелеп, ұлттық намысты ту етіп ұстаған халқымыз «Қоянды қамыс өлтіреді, ерді намыс өлтіреді» дегенді үнемі еске салып келді. Қазақ жесірін өгейсітпеген, жетімін шеттетпеген аса бауырмал халық. Қазірде туған жұртының әдет-ғұрпынан, дәстүр-салтынан бейхабар кейбіреулер имандылықтан мәңгүрттікке қарай бет алу-да. Ал, мейірімсіздік пен қатыгездік сондайлардан шығады. Ұлтымыз арақ ішімдігін «һарам» деп, оны тоғыз жаудың (жалқаулық, аңқаулық, жасқаншақтық, суайттық, өсекшілдік, мақтаншақтық, бөспелік) біріне жатқызған ғой. Қазіргі кезде сыраhana мен дүңгіршектердің айналасынан шықпайтын қазақтың кейбір ұл-қыздарына көз түскенде, жігерің құм болып, санаң сарсылып, олардың осынау қылықтары ұлттық намысқа тиіп, зығрданымыз қайнап жүрген жоқ па?

НЕОБИХЕВИОРИЗМ – ХХ ғасырдың 30-жылдарында американ психологиясында пайда болған бағыт. Бихевиоризм психологиясының пәні ағзаның сыртқы орта стимулдарына объективті түрде бақыланатын реак-

циялары болып табылады дейтін басты алғышартын ұстанған необихевиоризм оны стимулдардың әсерімен жауап, бұлшық ет қозғалыстары арасындағы аралық буын қызметін атқаратын факторлар ретіндегі «аралық айнымалылар» туралы ұғыммен толықтырды. Необихевиоризм мінез-құлықтың тұтастығы мен мақсатқа үйлесімдігін, оның қоршаған әлем туралы ақпаратпен реттелетіндігін және ағзаның қажетсінулеріне тәуелдігін түсіндіре алмаған «классикалық» бихевиоризмнің дағдарысын көрсетті.

НЕОФРЕЙДИЗМ – адамды, қоғамдық институттар құрылымындағы оның орны мен рөлін зерттеуде психоаналитикалық қағидаларға негізделген философиялық бағыт. Н. өзінің тұйықталушылығы мен келешексіздігі байқалған фрейдизмнің кейбір жағдайларын қайта қарау нәтижесінде 30 жылдары пайда болды. Неофрейдистер (К.Хорни, Г.Салливан, Фромм) классикалық психикалық талдаудың қақтығыс ситуацияларын тудыратын, санадан тыс болатын механизмдер мен психика құрылымын ұғындырудың, жүйке ауруының жыныс қозушылықтан пайда болуы және өлім инстинкті туралы болжамдардың бірқатар тұжырымдары мен қорытындыларын сынға алды. Дегенмен, әрбір жанға о баста тән адам қызметінің иррационалдық себебі мен қоса психикалық талдаудың маңызды схемалары және қоғамдық құрылымды зерттеудің психоаналитикалық әдісі өзінің маңыздылығын Н.- де сақтай алады. Жеке адамның ішкі тіл қақтығыстарының туындауына елеулі түрде әсер ететін әлеу-

меттік және мәдени процестерге мән бере отырып, Н. өкілдері адамның ішкі әлемі көкжиегін кеңейткен санадан тыс әрекеттердің фрейдтік тұжырымдарына сүйенеді. Классикалық психикалық талдау адамның өмір сүруі және оның қалай өмір сүру керектігі және не істеуге тиістігі туралы мәселелерге кең жауап бере алған жоқ.

Неофрейдистер осы олқылықты толтырғысы келеді. Олар адам өзінің даралығын жоғалтатын, сыртқы дүниеден және өзінен жатқа айналатын, адамдық өлшемдерден арылатын, жеке адамның азғындауының және қоғамдық мүдде мен жеке мүдде арасындағы қайшылықтардың себептерін аша алмайтын қазіргі батыс қоғамына сын көзбен қарайды. Адамның жаттануының әртүрлі формаларын жою үміті жеке адамның санасында сыни элементтерді тудыруға және өмірлік қасиеттер мен мұраттарды қалыптастыруға жағдай жасайтын «гуманистік психикалық талдауға» жүктеледі. Дегенмен, жеке адамды сауықтыру арқылы қоғамды сауықтырудың психикалық аналитикалық рәсімі утопия болып қалмақ, ал оған негізделген дерексіз – гуманистік жол – келешексіз буржуазиялық қоғамдағы жеке адамның ұсақталуының дағдарысын жоюға қабілетсіз.

НЕЧАЕВ АЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ (1870-1948) – әлемдік және орыстың психология ғылымының аса көрнекті өкілі. 100-ге жуық жеке психо-

логиялық кітаптардың авторы. 1935-1948 жж. Семей қаласында әртүрлі ғылыми мекемелерде, өмірінің соңғы жылдарында Семейдің Н.К.Крупская атындағы педагогикалық институтында психологиядан сабақ бере, педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі болды. 1900 жылдан 40 жыл бойы зерттеген «Психофизиологиялық синдром жүйесі» деген еңбек жазып бітірді, оған академиктер Д.Н.Узнадзе, К.Н.Корниловтың ұсынысы бойынша арнайы қорғамай-ақ педагогикалық ғылымдардың докторы дәрежесі берілді. Оның негізгі еңбектері: «Қазіргі эксперименталдық психология және оның мектеп ісіне қатысы» (1908), «Кітапхана ісінің психологиялық мәселелері» (1922), «Дене тәрбие психологиясы» (1927), «Шахмат ойынының психологиясы» (1928), «Ес және оны тәрбиелеу» (1930) т.б.

НЫШАН – қабілеттіліктерді дамытуға алғышарттар. Н. туыла берілуі мүмкін және өмір барысында да қалыптасады. Н. мидың, жүйке жүйесінің, талдағыштардың адамдар арасындағы табиғи даралық өзгешеліктерін айыруға себеп болатын нәсілдік анатомиялық және физиологиялық ерекшеліктері. Болашақты, талапты, баланың келешегі мол. Н. адамның қабілетін дамытуға елеулі ықпал ететін, оған туыла берілетін тұрақты психофизиологиялық ерекшеліктер.

ОБСЕССИВТІЛІК – қажетті емес жағдайларда түрлі күйзелістер мен әрекеттердің орынсыз көрінуі. Мысалы: қолды орынсыз жиі жуу, 13 санынан қорқу, рак ауруының атауы үш әріптен тұратыны т.с.с. О. көптеген ауру адамдарға тән және ол жалпы психикалық апатия өзіне деген сенімсіздікпен, мазасызданумен сипатталады.

ОЙЛАУ – сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының байланыс-қатынастарының мида жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленуі. Біздің қоршаған дүние туралы білімдеріміз түйсік пен қабылдаудан басталады. Бірақ таным олармен ғана шектелмейді. Түйсіктер мен қабылдау арқылы алынған мәліметтер сезімдік шектен шығып, ойлау арқылы біздің таным шекарамызды кеңейтеді. Себебі, ойлауда қабылдауда берілмеген нәрсені ой қорытындылары арқылы жанама түрде ашуға мүмкіндік беретін қасиет болады.

О. негізінде адамның қоршаған дүние жөніндегі танымы тереңдей түседі. Түйсіктер мен қабылдау ақиқат дүние

құбылыстарының жеке қасиеттерін көбіне ретсіз кездейсоқ түрде бейнелендіреді. Ал ойлау адамға заттар мен құбылыстардың қасиеттері мен олардың өзара қатынастарын салыстырып, ажыратуға, олардың сезімдік түрде берілмеген қасиеттерін, жана қатынастары мен қырларын ашады. Сөйтіп, ойлау сезім мүшелері арқылы алынған мәліметтерді өңдейді. Сонымен, жекеден жалпыға және жалпыдан қайта жекеге көпсатылы ауысу ерекше психикалық процесс – ойлау негізінде жүзеге асады.

О. процесі елестермен де тығыз байланысты. О. проблемасын қарастырған А.А.Смирнов ойлау және интеллектуалдық процестердің ассоциативті ағымын ажырату қажеттілігін атап көрсеткен. Мұның себебі ойлау іс-әрекетінде біз ассоциацияларды өте кең қолданамыз – олар ойлау есептерін шығаруға елеулі септігін тигізеді. Мысалы, біз қазір тап болған жағдайға ұқсас оқиғаларды жиі арнайы еске түсіреміз. Мұнда пайда болған ассоциациялар біздің ой мәселесін шешуімізде пайдаланылады. Олар бізді одан алыстатпай, оның жауабына, шешіміне жақындатады. Адамның ойы әрқашан да сөз арқылы білдіріледі. Біреу екінші біреуге пікірін білдіргенде, өзін естісін деп дауыстап сөйлейді.

Ой толық сөз күйінде білдірілгенде ғана айқындалып, дәйектеліп, дәлелдене түседі. О. мен сөйлеуді бірдей деп, бұлардың арасына теңдік белгісін қою дұрыс емес. Ой сыртқы дүниені бейнелеудің ең жоғарғы формасы болса, ал сөз ойды басқа адамдарға жеткізетін құрал болып табылады. Бала тілі шықпай тұрған кезде де ой-

лай алады. Нәресте айналасындағы дүниені бірінші сигнал жүйесінің қызметі арқылы тани біледі. Ойлаудың бұл түрі оның танымын онша кеңіте алмайды. Баланың тілі шығып, сөз арқылы үлкендермен қарым-қатынасқа түскенде ғана, оның ойлау шеңбері кеңейетін болады. О. адамның сыртқы дүниемен қарым-қатынас жасау процесінде туындап отырады. Адам ойлауының мазмұнын билейтін – объективтік шындық. Адамға мақсат қойып, оған жетуге ұмтылдыратын – оның қажеттіліктері. О. – өзіндік ішкі қарама-қайшылықтарға толы процесс. Бұл қайшылықтар ойлау дамуының және іске асуының қозғаушы күштері болып табылады, яғни ойлау осы қарама-қайшылықтарды, басқаша айтқанда, проблемалық жағдаяттарды шешу барысында өрбиді. О. танымдық теориялық іс-әрекет ретінде әрекетпен тығыз байланысты. Адам әсер ету арқылы ақиқатты таниды, дүниені өзгерту арқылы оны түсінеді. Әрекет ойлау жүзеге асуының бірінші ретті формасы болып табылады. О. операцияларының барлығы (салыстыру, анализ, синтез, жалпылау; абстракция; нақтылау, категоризациялау, жүйелеуді қараңыз) ең алғашында практикалық операциялар түрінде пайда болып, содан соң барып, теориялық ойлаудың операцияларына айналды. Яғни ойлау еңбек іс-әрекеті барысында практикалық операция ретінде немесе практикалық іс-әрекеттің бір компоненті ретінде туындап, содан кейін барып, дербес теориялық іс-әрекетке айналады. Бірақ тәжірибе әрқашан да ойлау ақиқаттығының негізі, мәнді критерийі болып табылады.

Бірақ егер де біз бір есепті тек практикалық түрде ғана шешетін болсақ, онда оның тек көрнекі жеке мазмұнымен әрекет жасап, оны тек берілген жеке жағдаятты ескере отырып шешеміз. Ал әрбір келесі жағдайларда қайтадан есепті шешуге тура келеді және тағы да бұл жеке міндетті ғана шешу болып табылады. Ал егер берілген есептің жалпыланған мазмұнын құрастырып, оны шешудің жалпыланған тәсілін табатын болсақ, бұл есеп өзінің тек белгілі бір жағдайға сәйкес болатын, практикалық – шешімін ғана емес, сонымен қатар, теориялық та, яғни принциптік біртекті жағдайлардың барлығына ортақ шешімін таба алады.

Іс-әрекетпен байланыса отырып, теориялық ойлаудың өзі жекеден жалпыға, жалпыдан жекеге, құбылыстан мәнге, мәннен құбылысқа өту процесі болып табылады. Шынайы ойлау – ол ойдың ағымы. Ол тек іс-әрекет пен оның өнімнің бірлігі негізінде түсініледі. О. – аса күрделі психикалық процесс. Оны зерттеумен бірнеше ғылымдар айналысады. Солардың ішінде логика мен психологияның орны ерекше. Бірақ осы екі ғылымның ойды зерттеудегі әдіс-тәсілдерінде өзіндік айырмашылықтары бар. Мыс. егер психология әртүрлі жас шамасындағы адам ойлауының пайда болуы, дамуы мен қалыптасу жолына, яғни тұлға ойлауының даму ерекшеліктері мен заңдылықтарын қарастыратын болса, ал логика бүкіл адамзатқа ортақ ойлау іс-әрекетінің заңдары мен формаларын айқындайды, адам ойлауының нақты нәтижесі болып табылатын ұғым, пікір, ой қорытындылары сияқты ой-

лау формаларының табиғатын зерттейді. Ойлаудың физиологиялық негіздері И.П.Павловтың бірінші және екінші сигнал жүйесі жөніндегі іліміне байланысты түсіндіріледі. Оми қыртысының күрделі формадағы анализдік-синтездік қызметінің нәтижесі, мұнда екінші сигнал жүйесіндегі уақытша жүйке байланыстары жетекші рөл атқарады. Екінші сигнал жүйесінде жүйке қызметінің өз алдына дербес заңдары бар деуге болмайды. Сигнал жүйелерінің мидағы заңдылықтары бірдей. Бірақ олардың айырмашылықтары мынада: егер бірінші сигнал жүйесіндегі реакциялар нақтылы құбылыстарға байланысты туса, екінші сигнал жүйесі оларды жалпылап отырады. Ойша байымдау (қорытынды шығару). Бір немесе бірнеше пікірлерден жаңа пікір шығаратын ойлау операциясы – ой қорытындылары деп аталады.

ОЙЛАУ ТЕОРИЯЛАРЫ. Ойлау үрдісін түсіндіретін белгілі теорияларға тоқталатын болсақ, ең алдымен бұл тұжырымдамаларды екі үлкен топқа бөлуге болады: бірінші топқа жататын тұжырымдаманың өкілдері адамдарда өмір тәжірибесінің әсерімен өзгермейтін табиғи, интеллектуалдық қабілеттіктердің болатындығы туралы қағидадан туындайды, екінші топтағы тұжырымдаманың негізіне ақыл-ой қабілеттіліктері өмірге келгеннен кейін, өмір бойы қалыптасады және дамиды деген түсінікті жатқызады.

1. Бірінші тұжырым бойынша интеллектуалдық қабілеттіктер және интеллектінің өзі жаңа білімді алу мақсатында қабылдау мен ақпаратты

өңдеуді қамтамасыз ететін ішкі құрылымның жиынтығы ретінде анықталады. Сәйкес келетін интеллектуалдық құрылымдар даяр күйінде адамда туғаннан беріледі, бірте-бірте организмнің ес үрдісінде дамиды деп есептеледі. Бұл интеллектуалдық қабілеттіліктер (нышандар) идеясы неміс психологтарының мектебінде орындалған ойлау саласындағы көптеген еңбектерге тән. Ол ерекше айқын ойлаудың гештальт теориясында берілген. Бұл теория бойынша құрылымды қалыптастыру және қайта өзгерту, оларды реалдік шындықты көру интеллектінің негізі болып табылады.

2. Бұл теорияға қарама-қарсы интеллектінің, генетикалық тұжырымдамалары бойынша ақыл-ой қабілеттіліктері туғаннан берілмейді, өмірге келгеннен кейін қалыптасады және дамиды деген қағиданы пайымдайды. Генетикалық, тұжырымдамалар ойлауды сыртқы ортаның ықпалынан дей келіп, субъекттің өзіндік ішкі дамуы идеясынан немесе екеуінің өзара әрекетінен деп түсіндірді.

Ойлаудың өзіндік тұжырымдамалары психологиялық зерттеулердің төмен-дегідей бағыттарында қарастырылады: эмпирикалық субъективтік психологияда, ассоциативтік сипаты жағынан және интроспективтік негізгі әдісі бойынша, гештальтпсихологияда алдыңғыдан айырмашылығы тек қана психикалық үрдістердің элементтілігін жоққа шығаруы және олардың тұтастығының жеке элементтер құрамына қарағанда үстемдік етуі, артықшылығын мойындады, оның ішінде ойлауда, бихевиоризмде, оның жақтаушылары ойлау үрді-

сін субъективтік феномен ретінде мінез-құлықпен (ашық немесе жасырын ақыл-ой) ауыстыруға әрекет етеді: психоталдауда ондай ойлауға барлық басқа үрдістер сияқты талпынуға бағындырды. Ойлаудың белсенді психологиялық зерттеулері XVII ғасырдан жүргізіле бастады. Сол кезде, содан кейін біршама ұзақ кезең психология тарихында ойлауды логика ғылымының құрамында, оның бірден-бір түрі ретінде ұғымдық теориялық ойлау қарастырылды. Ойлауға қабілеттіліктің өзі туғаннан берілген, туа біткен қасиет, ал ойлау дамудан тыс қарастырылды. Интеллектуалдық қабілеттіліктердің қатарына ол кезде пайымдау, логикалық ой қорытындысын жасау және рефлексия (өзін-өзі тану) жатқызылды.

Ойлаудың белсенділігі, оның шығармашылық сипаты да осы теория шеше алмаған негізгі проблема болды. Сондықтан да оның жақтаушыларына ақыл-ой шығармашылық қабілеттіктер ассоциацияға бағынбайтын туа біткен ақылдың қабілеттіліктері деп хабарлаудан басқа ештеңе қалмады.

Бихевиоризм бағытында ойлау стимулдар мен реакциялардың арасындағы күрделі байланыстарды қалыптастыру үрдісі ретінде жеке міндеттерді шешуге қатысты практикалық икемділіктер мен дағдыларды қалыптастыруды қарастырады.

Гештальтпсихология бағытында интуитивтік тұрғыдан түсіндірілді. Психологиядағы соңғы екі бағыт (бихевиоризм мен гештальтпсихология) ойлауды түсіну үшін ештеңе бермеді деп айтуға болмайды.

Бихевиоризмнің арқасында психологиялық зерттеулердің саласына практикалық ойлау енгізіледі, ал гештальтпсихологияның арқасында психологтар ойлаудағы интуиция және шығармашылыққа ерекше көңіл бөледі. Ойлау психологиясы проблемасын шешуде психология бағытындағы психологтардың сіңірген еңбектері баршылық. Олар негізінен зейінді ойлаудың санасыздық түрлеріне қатыстырумен, сонымен қатар ойлаудың адамдардың талпынулары мен қажеттіліктеріне бағыныштылығын зерттеуге байланысты. Қазіргі іс-әрекет іліміне негізделген психология ғылымында ойлау жаңаша көзқарасқа ие болды. Ойлауды таным іс-әрекетінің ерекше түрі ретінде қарастырды. Ойлауды психологияға енгізу арқылы іс-әрекет категориясында теориялық және практикалық интеллектіні танымның объектісі мен субъектісін қарама-қарсы қоюды жеңу іске асты. Алғаш рет ойлаудың генезисі туралы мәселелерді қою және шешу мүмкіншіліктері пайда болды.

А.Н.Леонтьев адамзат ойлауының жоғары түрінің сипатын, әлеуметтік тәжірибенің, оның дамуының мүмкіншілігін атай келіп, былай деп жазды: «Адамның ойлауы қоғамнан тыс, тілден тыс, жинақталған адамзат білімінен тыс және олардың қалыптасқан ойлау іс-әрекетінің тәсілдерінен тыс өмір сүруі мүмкін емес... Жекелеген адам тілді, ұғымдарды логиканы ғана меңгере отырып, ойлау субъектісі болып табылады». Ал ойлаудың тұжырымдамасын ұсынғанда, ол бойынша арасында ұқсастық қатынас-

тар болатындығын дәлелдеді. Ішкі ойлау іс-әрекеті тек сыртқы, практикалық іс-әрекетінің туындысы болып қоймай, сондай құрылымға ие болады.

Ойлаудың іс-әрекеттік теориясы балаларды оқыту және ақыл-ой дамуымен байланысты көптеген практикалық міндеттерді шешуге көмектесті. Оның негізінде оқытудың әртүрлі теориялары қалыптасты, атап айтқанда П.Я.Гальпериннің, Л.В.Заковтың, В.В.Давыдовтың теориялары. Олардың бәрін ойлауды дамыту теориялары деп қарастыруға болады.

Біздің елімізде оқыту үрдісінде практикалық түрде кеңінен енгізілген теориялардың бірі – П.Я.Гальпериннің «Ақыл-ой әрекетін кезеңмен қалыптастыру» теориясы Л.С.Выготскийдің белгілі қағидаларына және А.Н.Леонтьевтің ақыл-ой әрекетін қалыптастырудың өзіндік ерекшеліктері туралы зерттеулеріне негізделеді. Бұл теориялардың мәні мынада: ішкі материалдық әрекеттер бірте-бірте ішкі ақыл-ой әрекетіне айналады (интериоризацияланады).

П.Я.Гальперин бала интеллектісін қалыптастыру теориясын талдады, ол теория оқыту психологиясының ғылыми тұрғыдан негізделген практикалық теориялардың бірі ретінде практикалық жағынан кеңінен қолдау тапты.

Оқыту және дамыту проблемасын талдауға Л.С.Выготский ерекше үлес қосты. Л.С.Выготскийдің және оның ғылыми мектебі қызметкерлерінің жалпы теориялық қағидалары мен зерттеулері оқыту, дамуда жаңаның қалыптасуының қайнар көзі бола

отырып, дамумен бірлікте оқыту дамудан озып отыруы қажет деген қорытындыға келеді.

Оқытудың негізгі міндеті – ғылым негіздерін мектеп оқушыларының белсенді және берік, саналы және бір жүйелі меңгеруді қамтамасыз етуі. Мысалы, Л.В.Занков талдаған оқытудың дидактикалық жүйесі (бастауыш мектеп оқушыларына қатысты) белгілі. Бұл жүйе теориялық білімдердің өзіндік салмағын арттыру, қиындықтың жоғары деңгейінде оқыту, және материалды тез қарқынмен өту қағидаларына сүйенеді.

Оқытудың екінші жүйесін Д.Б.Эльконин және В.В.Давыдов жетекшілік еткен бір топ психологтар зерттеді. Оқытудың бұл жүйесі ойлаудың ғылыми теориялық түрін тәрбиелеуге бағытталған. Бұл диалектикалық мазмұнды жалпыламалар мен ұғымдарды (дерексізден нақтылығы) меңгергенде ғана мүмкін. Сонымен қатар бастауыш мектепте шәкірттерде ғылыми, шығармашылық ойлаудың негіздері қаланады.

Оқыту психологиясындағы зерттеулердің негізгі бағыттары мектеп оқушыларында белсенді, өз бетімен және шығармашылық ойлауын, білімдерді шығармашылықпен қолданудың қабілеттілігін қалыптастырудың әдістерін іздестіруге байланысғы.

Л.С.Выготский баланың ақыл-ой дамуының екі деңгейін – актуалды даму деңгейі және жақын арадағы даму аймағын атап көрсетті. Ескі көзқарастан айырмашылығы, жақын арадағы даму аймағы туралы ілім қарама-қарсы қағиданы ұсынуға мүмкіншілік береді, тек ол дамудан ілгерілеп, алға

озып отырса сондай оқыту жақсы болады. Оқытудың маңызды белгісі болып табылатын оқыту дамудың таяу арадағы аймағын жасайды, демек, баланы өмірге шақырады, дамудың көптеген ішкі үрдістерін талпындырады және қозғалысқа келтіреді.

ОЙЛАУДАҒЫ ДАРА ЕРЕКШЕЛІКТЕР. Ойлау – өте күрделі және жан-жақты психикалық іс-әрекет, оны сипаттау оңай емес. Адамдардың ойлау іс-әрекетінің айырмашылығы ойлаудың әртүрлі сапаларында аңғарылады. Олардың ішінде бірден бір маңыздыларына жататындар – ойлаудың мазмұндылығы, тереңдігі, тездігі, икемділігі, белсенділігі, сын тұрғысынан кеңдігі және т.б.

Ойдың мазмұндылығы заттар мен құбылыстар, шындықтың салалары туралы сананың пікірлермен және ұғымдармен жеткілікті болу дәрежесін айтамыз. Адамда неғұрлым ой көп болса және неғұрлым әртүрлі болса, соғұрлым оның ойлауы мазмұнды және бай келеді. Бірақ ойлаудың мазмұндылығы тек бар ойлаудың сапалық жағымен ғана сипатталып қоймайды, сонымен қатар осы ойлауда бейнеленеді. Сондықтан да ойдың мазмұндылығына тек байлығы емес, сонымен қатар оның тереңдігі жатады.

Ойлаудың тереңдігі ойлауда ерекше маңызды қасиеттер мен сапалар, ерекше маңызды байланыстар мен қатынастар бейнеленеді. Ойлаудың мазмұндылығы байлығы, ал тереңдігі адамның іс-әрекетімен, оның білімімен, тәжірибесімен, қиялының даму дәрежесімен айқындалады.

Ойлаудың мазмұндылығы мен тереңдігі ойдың кеңдігімен де өлшенеді. Ойлауы өте кең адамдарды біз кей жағдайларда ойлау диапазонына жан-жақты, ойлы адам ретінде білеміз. Ойлаудың кеңдігі адамның тәжірибесіне, біліміне және онымен байланысты қызығуына тәуелді.

Ойлау өз бетімен жұмыс істеу дәрежесіне қарай әртүрлі болуы мүмкін. Ойлаудың дербестігі дегеніміз – адамның өзіне жаңа міндеттерді қоя білуі, басқа адамдардың көмегінсіз бұл міндеттерді өзінің айрықша әдістерімен шеше білуі. Ойлаудың дербестігі ойдың белсенділігінде. икемділігінде, жеке сын тұрғысынан қарауында.

Ойдың белсенділігі өзінің жаңа сұрақтары мен міндеттерін қоя білуінде және іздену мен міндеттерді шешу үшін жолдар мен тәсілдерді табуға талпынуында аңғарылады.

Ойдың икемділігі міндеттерді шешуде алынған біржақты ескірген тәсілдерден еркін болу ептілігінде, міндеттерді шешудің жаңа тәсілдерін тез ұйымдастыру немесе таңдауында байқалады.

Сын тұрғысынан ойлау ақиқат және жалған ретінде басқаның немесе өзінің ойларын тексеру мен бағалау қабілеттілігінде аңғарылады. Сын тұрғысынан ойлауды айтылған ойлардың практикалық өмірлік құндылығын тексеру ептілігінде аңғарамыз. «Сыни ойлау» – бұл өзінің және басқаның ойларына өте қатаң қарау.

Ойдың ұшқырлығы қойылған сұраққа түпкілікті жауаптың қаншалықты уақыттың ішінде алынғандығымен анықталады. Яғни, бұл уақыт қарапайым ойлау үрдісінде біршама қыс-

қа болады, ал күрделі ойлау үрдістерінде ұзақтау болады. Кейбір адамдарда күрделі ой тәсілдері өте тез іске асады. Бұл адамдар тапқыр, ойдың ұшқырлығымен ерекшеленеді. Басқаларында ойлау әрекеті жай іске асады.

Ойдың ұшқырлығы әртүрлі факторларға байланысты: біріншіден, ойлау үшін қажетті материалды есте сақтау беріктігіне және қайта жаңғырту жылдамдығына, оның ішінде ассоциативтік үрдістердің жылдамдығына, сезімдердің, зейіннің, қызығудың жүйке жүйесінің жағдайларына байланысты.

Екіншіден, ойдың ұшқырлығы біліміне, логикалық формаларды меңгеру дәрежесіне, ойлау қызметінің жаттығуларына, ойлау дағдыларының даму дәрежесіне байланысты.

Үшіншіден, ойдың ұшқырлығы жоғарыдағы жағдайлармен қатар шешуге тиісті міндеттердің сипатына, мазмұнына және қиындық дәрежесіне байланысты.

Ойлаудың күрделі үрдістері. Кейде адам бірнеше жылдар бойы сарылады. Мысалы, И.П.Павлов шартты рефлексі алу үшін 20 жылдан астам уақытын ғылыми-зерттеу жұмысына арнады. Көптеген ұлы адамдар, ғұлама ғалымдар, Ньютон, Павлов ойларының ұшқырлығымен ерекшеленеді.

Психологияда төмендегідей қарапайым және шартты түрде ойлаудың түрлерін жіктеу кездеседі: көрнекілік – әрекеттік, көрнекілік – бейнелік, дерексіз (теориялық) ойлау.

Көрнекілік-әрекеттік ойлау. Тарихи даму барысында адамдар алдында тұрған міндеттер алғашында прак-

тикалық іс-әрекет түрінде танылып, кейін одан теориялық іс-әрекет бөлініп шықты. Мысалы, алғашында адамдар жер бөліктерін өлшеуді практикалық түрде үйренді (қадамдармен және т.б.). Содан кейін осы практикалық іс-әрекет пен жинақталған білімдердің негізінде бірте-бірте жеке теориялық ғылым – геометрия қалыптасты және дамыды. Практикалық және теориялық іс-әрекет бір-бірімен өзара тығыз байланысты.

Практикалық іс-әрекеттің дамуы нәтижесінде одан өз алдына дербес теориялық ойлау әрекеті бөлініп шықты. Тек адамзаттық тарихи дамуында ғана емес, әрбір бала психикасының даму үрдісінде осы практикалық іс-әрекеттен гөрі алғашында баланың ойлау әрекеті дамыды.

Мектепалды жас кезеңінде (3 жасқа дейін) ойлау негізінен көрнекілік-әрекеттік. Бала қабылданатын заттармен құбылыстарды талдайды және жинақтайды, ол қолымен әртүрлі әрекет жасайды. Бұл кезеңдегі балалар өз ойыншықтарын тас-талқан қылып бұзып, қайта біріктіреді. Алғашқы кезде бала тікелей затпен әрекет ете отырып, міндеттерді шешеді. Бірте-бірте күрделі іс-әрекеттерді, күрделі ойлау міндеттерін шеше бастайды. Мысалы, балалар енді күрделі практикалық іс-әрекеттерді орындауға бейімделеді, болашақ корабльдер мен ұшақтардың моделдерін құрастырады.

Көрнекілік – бейнелік ойлау. Ойлау міндеттерінің мазмұны бейнелік материалдарға негізделеді. Ойлаудың бұл түрінде бала міндетті шеше отырып, заттардың, құбылыстардың, оқи-

ғалардың әртүрлі бейнесін талдайды, салыстырады, жинақтауға ұмтылады. Көрнекілік – бейнелік ойлау негізінен қабылдау мен елестетулерге негізделуі қажет. Бұл ойлаудың түрі негізінен өнер адамдарына, шығармашылықпен жұмыс істейтін мамандықтың өкілдеріне тән. Атап айтқанда, жазушыларда, суретшілерде, сазгерлерде, актерлерде көрнекілік-бейнелік ес басымрақ келеді.

Мұғалімдер оқыту үрдісінде шәкірттердің көрнекілік-бейнелік есін дамытуға ерекше мән береді, сабақта көрнекілікті жиі қолдана отырып, балалардың қызығуын, таным ерекшеліктерін дамытуға, ой-өрісін, белсенділігін арттыруға, шәкірттердің оқу материалын терең меңгеруіне көмектеседі.

Дерексіз ойлау жалпы және дерексіз ұғымдарда негізделеді. Бұл ойлау екінші сигнал системасының қызметімен байланысты. Алгебрадан есептерді шешуде біздің ойларымыз бен пайымдауымыз дерексіз ойлауға мысал бола алады. Дерексіз ойлаудың нақтылы ойлаудан жан-жақтылығымен ерекшеленіп қоймайды, сонымен қатар шындықты терең пайымдау арқылы іскі асады. Бір ғана пікірде біз барлық заттар мен құбылыстарға қатысты байланыстар және заңдар туралы ойлауымыз мүмкін. Кейбір дерексіз пікірлерде қабылдаулар, елестетулер арқылы болмайтын заңдылықтарды қамти аламыз. Дерексіз табиғат туралы, заң туралы, сан және сапа туралы ойлай аламыз.

ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІ – оқу міндеттерінің орындалуы төмендегі О.і.-ә. арқылы жүзеге асырылады: 1) оқу

міндетін қабылдау немесе өзінше қою; 2) оқылатын затқа қатысты кейбір ортақ мәселелерді айқындау мақсатында оқу міндеттерінің шарттарын сәйкестендіру; 3) белгіленген қатынастардың заттық, сызба не өзге белгілер түріндегі үлгісін құру; 4) оның қасиеттерін «таза» түрде көрсетуге арналған үлгі құру; 5) жалпы амалмен орындауға болатын жеке тапсырмалар жүйесін құру; 6) алдыңғы әрекеттердің орындалуын бақылау; 7) оқу міндетін орындаудың нәтижесі ретінде жалпы амалдарды меңгеруін бақылау. О.і.-ә. оқушының қабілеттерін, білімдерін, икемдіктерін және дағдыларын дамытуға бағытталған өзінің жекелік әрекеттері. О.і.-ә.- адамның жаңа білімдерді, икемділіктерді және дағдыларды немесе ескілерді өзгертіп игеретін үрдіс. О.і.-ә. жоспары – оқытылатын пәннің тізімдерімен, олардың оқу жылына әр пәнді оқытуға сағаттың бөлінуін, мектеп оқушыларының апта бойына меңгеретін пәндер жоспарын қарастыратын нормативті құжат. О.і.-ә ұйымдастыру түрі – оқытудың әдіс-тәсілдерін тиімді қолдануды жүзеге асыру үшін оқушыларды топтастыру. Жекелік, тұтастық, топтық және ұжымдық болып бөлінеді. Бұлардың бәрі өзара байланысты.

ОҚШАУЛАУ (франц. *isolation* – бөліну, жекелену). Бұл мәнде бірнеше арнайы салаларда қолданылады; 1) генетикада – көбейген популяцияның түрдің басқа мүшелерінен бөлінуі. Мұндай бөліну күрделі элеуметтік-мәдени факторларға байланысты туындауы мүмкін. Мұндай топ көбеюші изолят деп аталады; 2) психо-

анализде – ұғынылмай әрекет ететін, импульс оның жалғасы бастапқы бейнесімен немесе жол беруге болмайтын кейбір әрекеттер арасындағы ұғынылған психологиялық байланыстарды ұзу арқылы жүзеге асатын қорғаныш механизмі. Бұл мағынада алғашқы тәжірибе ұмытылмайды. бірақ алғашында онымен байланысты болған эффектіден бөлінеді. Классикалық теория бойынша бұл механизм неврозда кең таралған. Сондай-ақ ол эффектiнiң изоляциясы деп аталады; 3) Юнг терминдерінде О.-басқалардан психологиялық жат болып кету сезімі. Сондай-ақ оны «психикалық окшаулау» деп атайды. Юнгтің пікірінше, О. өте терең құпияларға байланысты туындайды.

ОҚУ МЕН ОҚЫТУ ПСИХОЛОГИЯСЫ. Оқыту – шәкірт пен ұстаздың өзара бірлесіп, ынтымақтасып жасайтын ортақ іс-әрекеті. Оқыту – мұғалімнің тәлім-тәрбие берудегі басты әрекеті болса, оқу – шәкірттің дүниені танып-білуге бағытталған өзіндік әрекеті. Қысқаша айтсақ, оқу еңбек әрекетін орындауға қажетті білім, дағды икемділіктер жүйесін игеру процесі.

Сөйтіп, оқу мен оқыту, бір металдың екі жағындай бір-бірімен тығыз байланысқан күрделі әрекет. Оқу да, оқыту да қалай болса солай жүргізілмейді, олар белгілі мақсат көздеп жоспармен жүйелі түрде ұйымдастырылып, жүзеге асады, олардың өзіне тән әдістері (тіпті әр пәнді оқып-үйренудің жеке-дара әдіс-тәсілдері болады) әдістері мен сабақ жүргізу формалары, сондай-ақ, әр түрлі нәтижелері болады. Оқу арқылы шәкірт

біртіндеп білім, дағды, икемділіктерді, тиісті ғылыми ұғымдарды меңгереді, мұның нәтижесінде оның жан қуаттары (ес, ойлау, қиял, т.б.) эмоция, ерік-жігер процестері дами түседі. Оқыту процесінің әртүрлі қырларын педагогиканың дидактика, сондай-ақ жекелеген пән методикалары қарастырады. Дидактиканың осы мәселеде зерттеуге орай ерекше сүйенетін тірек ғылымы – психология. Соңғысының басты саласының бірі – оқыту психологиясы, ол оқу процесінің екінші жағын, яғни шәкірттердің оқу мазмұндарын ұғынып, әр түрлі тапсырмаларды қалайша орындай алу мүмкіндіктерін зерттейді. Шәкірттің оқуға талпынысы мен ынтасының қалыптасу жолдарын, оның түрлі білім, дағды, әдеттерді қалайша меңгеріп отыратындығын, әр түрлі мазмұндағы материалды ұғыну ерекшелігін т.б. осы іспеттес мәселелерді қарастыру – оқыту психологиясының зерттеу объектісі.

Оқу материалдары адам психологиясына зор талап қоятыны белгілі. Өйткені шындықтағы құбылыстардың сыр сипатын, мән-жайын ұғыну – өте күрделі әрекет. Мұның өзі бірнеше кезеңдерден тұратыны қазірде ғылымға белгілі болды. Мәселен, сабақта – материалды ұғынудың алғашқы кезеңінде (таныстыру кезеңі) шәкірттені қалай оқу керектігі жайлы жалпы мағлұмат алады. Бұдан кейінгі кезеңде ол мұны тәжірибеде байқап көреді. Үшінші кезеңде ұғынғанын сөзбен тұжырымдайды. Төртінші кезеңде оларын ойына ұстап тұрады да, бесінші кезеңде шәкіртте зат пен құбылыс туралы белгілі ұғым қалыптасатын болады. Ақыл-ой амалдарын меңгеру

арқылы оқушы шындықтағы заттардың байланыс-қатынастарын меңгереді, бір затты екіншісімен салыстырып, дәлелдей алуға, олардың айырмашылық, ұқсастықтарын айыра білуге үйренеді, мұндағы себеп пен нәтиженің, яғни заттардың себеп-салдарлық заңды байланысын түсінетін болады. Мәселен, жас баланың өзі де «от жақса, түгін шығады» дегенде, оттың жануы – түгіннің шығуына себеп болып тұрғанын аңғарады. Ұғыну дегеніміздің өзі де нәрседе себеппен қатар нәтиже болатындығына шәкірттің көзінің жетуі, соған жете түсінуі. Оқу материалдарының мәнісіне тереңдеп бара алмай, оларды жай жаттап алу, өз бетінше пікір айтуға шорқақтық оқушыда талдау (анализ), жинақтау (синтез) тәсілдерінің әлде де оншама дамымағанын көрсетеді. Мұғалім шәкірт ойлануындағы талдау тәсілінің қалыптасуына жеткіліксіз көңіл бөлетін болса, ондайда оқушы материалдың бір-бірімен байланысының жеке жақтарын ғана меңгереді, әр ұғымның мәнін, өзіндік ерекшелігін жете түсінбей қалады. Сондай-ақ, мұғалім сабақ беруде жинақтау тәсілін ойдағыдай пайдалана алмаса, онда берілетін мағлұмат бұрынғы материалмен дұрыс байланыспай қалады, бұл берілген мағлұматтың практикалық мәнінің төмендеуіне әкеліп соғады. Кейбір мұғалімдер оқушыда белсенді ойлау процесін дамытудың орнына олардың ес, жаттау қабілетін өсіруге ғана ерекше мән береді. Әрине, бұдан баланың есін дамыту онша мәнді нәрсе емес деген қорытынды шықпайды. Шәкіртке ойлаттырып, әр нәрсені бір-бірімен са-

лыстырғызып, талдатып-жинақтатып, дәлелдеткізіп үйретсе ғана олардың танымы мазмұнды болады. Ал материалды сол күйінше жаттап алу, оның ішкі мәніне бара бермеу, балада жаттампаздық, яғни оны құрғақ жаттап алуға әуес болуға жетелейді. Орыс психологі П.Я.Гальперин (1902-1988) өзінің «Ақыл-ой әрекетін жоспармен, сатылап қалыптастыру» дейтін тұжырымдамасында оқушы қандай да болмасын бір мәселені шешу үшін алдымен сыртқы материалдық әрекеттерді (яғни затты ұстап көру, оның тұрқын, көлемін ажырату, шамасын білу, т.б.) пайдаланады да, кейіннен оның бейнесін миында елестетеді, содан соң барып дауыстап, кейін іштей айта алатын болады, сөйтіп сыртқы заттық іс-әрекет (экстериоризация) біртіндеп ішкі ой әрекетіне (интериоризация) айналады дейді. Ақыл-ой әрекетінің қалыптасуының әркез еңінде екі бөлім: бағдарлау мен орындау болады. Бағдарлау – оқытудың қалай жүргізілетіндігіне байлалысты. Шәкірт өзіне берілген оқу материалын ұғынуда бұрыннан өзі білетін жалпы ережелерді, негізгі заңдарды пайдаланса, онда бағдарлау анағұрлым өнімді болады. Бағдарлау – шешілуге тиісті нақты мәселенің шарттары мен мәліметтерін саралау, құбылыстың негізгі және мәнді белгілерін ажыратуға ұмтылу. Ал орындау бөлімінде шәкірт амалдың іріктелген ережелері мен әдістерін, нақты бір мәселені шешуге пайдаланады. Ақыл-ой әрекетінің негізгі көрсеткіші оның бірінші бөлігі, өйткені мұнда мәселенің тұрпатын танып білу, оны шешу, қажетті әдістерді таңдап алу жағдайлары қарастырылады.

Шәкірттің білім меңгеруі, мұғалімнің сабақ оқытуы, екеуі де – «инемен құндық қазғандай» қиын нәрсе. Мәселен, мұғалім оқушыға бұрыннан таныс нәрсені ығыр қылып айта берсе, осы жағдай онда ақыл-ой керенаулығын, кейде тіпті оқудан жиренушілікті туғызуы мүмкін. Сондықтан ұстаз әркез шәкірттің рухани тілектерін, таным белсенділігін шөліркетпей, оны үнемі қанағаттандырып, оның табиғатты, өмірді, адамдар еңбегін білуге құштарлығын түртпектеп дамытуы қажет. Тіпті балабақшасындағыларда «бәрін білуге» құштарлықтан туындайтын тамаша қасиет бар. Мәселен, олар «Артқы ұзын аяқтар қоянға неге керек?», «Ақ тиін неге ағаш басында тіршілік етеді?», «Үй төбесінде шалқалап тұрған шыбындар неге құлап кетпейді?» т.б. осы іспеттес көптеген шытырман сұрақтар қоюға әуес келеді. Кейбір ата-аналар, кейде мұғалімдер де балалардың осындай айналаны білсем, танысам екен деген табиғи талпыныстарына жауап бере бермейді. Көбінде олар «сен мұны бәрібір түсіне алмайсың, кейін мектепке барғанда оқисың ғой» деп «ұзын арқан, кең тұсауға» салып жүре береді. Әрине, сұрақ біткеннің бәріне жауап қайтара берудің де қажеті жоқ, өйткені мұндай сауалдардың кейбіреулері осы жастағы балалардың интеллект мүмкіндігін көтермейді де. Бірақ мына жағдай әркез есте болуы тиіс. Егер жас баланың потенциалдық мүмкіндіктері жете бағаланбаса, яғни оның рухани тілектері қанағаттандырылмаса, бұл жағдай оның айналаны танып-білуге құштарлығының біртіндеп сөнуіне, самарқаулыққа са-

лынуына себеп болуы ықтимал. Шәкірт ақыл-ойын жүйелілікпен дамыту үшін оқытуды тым жеңілдетудің де қажеті жоқ. Шәкірттің ақыл-ойына жеткілікті азық беретін оқу ғана қарқынды дамытуға септігін тигізе алады. Міне, оқушының ойлау белсенділігінің осылайша дамуынан білім мен дағдыға, икемге қанығудың негізі қаланады. Оқыту процесін психологиялық жағынан қарастыратын П.Я.Гальперин теориясынан басқа да әртүрлі тұжырымдамалар бар. Солардың бірі – проблемалап оқыту. Бұл ұстаз бен шәкіртке ортақ танымдағы белсенді ой тәсілдері мен ізденіс әрекеттерінің заңдылықтарын (проблемалық ситуация, танымдық қызығу, қажетсіну, т.б.) ескере отырып жасалған, оқытудың бұрыннан мәлім тәсілдерін қолдану ережелерінің жаңа жүйесі. Бұл – шәкірттерді дамыта оқытуға, яғни ғылыми ұғымдары мен ғылыми дүниетанымы әр жақты дамыған жеке адамды, оның ақыл-ой белсенділігін қалыптастыруға бағытталған оқыту әдісінің өзіндік жүйесі.

Шәкірттердің ойлау қабілетін дамытуға оқытудың проблемалы сипатта болуы ерекше әсер етеді. Проблемалық оқу – оқушыға беретін білімнің бәрін мұғалімнің өзі баяндап бермей, олардың алдына сұрау салып, мәселе қойып, соны өздерінше шешуге бағыттау.

Әрине, кез келген сұрақ проблемалы бола бермейді. Проблемалық сұрақ – білетін мен білмейтіннің арасындағы қайшылықты іздеу, оны шешуге қажетті жетіспей тұрған тәсілді табу. Бұлай оқытудың басты жолы – оқу-

шыны дұрыс ойлай білуге баулу. Бұл жерде материалға сай дұрыс сұрақ қоя білудің де маңызы зор. Ойлауда қарама-қайшылықтық пайда болуы – проблеманың тууына жағдай жасайды, затты не құбылысты дербес алып қарауға мүмкіндік береді. Ойлауда диалектикалық қайшылықтың болуы оқушының өз бетінше жұмыс істеуіне түрткі болып, содан барып мәселені шешуді керек ететін проблема туады. Сөйтіп білетін мен білмейтіннің арасында қайшылықтар туындайды да, сол мезетте дайын тәсіл болмағандықтан, өзекті мәселе туындайды, сөйтіп оқушының ізденімпаздық әрекеті мен ынтасы арта түседі. Мәселен, поляк педагогі В. Оконь (1914) « $2+5 \times 3=21$; $2+5 \times 3=17$, секілді есептер беріп, оқушыларға проблемалық жағдай тудырған. Осы есепті шығару үшін жақшалар керек екені оқушының ойына келеді; яғни ол $(2+5) \times 3=21$; $2+(5 \times 3)=17$ деп таңбалайтын болады. Шәкіртке берілетін барлық білімді, сабақ біткенді осы жолмен іске асыруға болмайды. Өйткені кейбір тақырыптар мұндай әдісті керек етпейді. Сондықтан түгелдей осы әдіске жүгінбей, оқытудың басқа да амал-тәсілдерін қолдану қажет.

Сонымен бірге мұғалім шәкірт ойлауындағы дара айырмашылықтарды да, яғни олардың ой тәсілдерінің (талдау, жинақтау, салыстыру, жалпылау, жүйелеу, т.б.) түрліше болатындығын да есте ұстауы тиіс.

Білім жүйелерін меңгеру – күрделі ой жұмысының нәтижесі. Бұл ойлау тәсілдері мен формалары (ұғым, пікір, ой қорытындылары) арқылы жүзеге асады. Адам ойының бастапқы формасы – ұғым. Бұл айналадағы зат-

тардың мәнді, негізгі белгілері туралы қарапайым ой. Шәкірттердің оқу үстінде меңгеретін ұғымдарының қалыптасу жолы бірнеше басқыштардан өтеді. Алғашында бала меңгеретін ұғымдардың аумағы тар, мазмұны да кеңейіп тереңдейді. Ұғымдарды меңгеру сөз арқылы іске асады. Сөз – ұғымның материалдық қабығы. Ұғым бір сөзбен де, бірнеше сөзбен де беріледі, оның нақты не абстрактілі жалаң, не күрделі екендігі тек контексте ғана айқындалады. Шәкірттердің танымдық ұғымдарын берік қалыптастырмайынша, оларға жүйелі білім беру қиынға соғады.

Осылайша ойлау тәсілдерін тиімді пайдаланудан шәкірттер өздері ұғынуға тиісті заттар мен фактілерді саралап, салыстырып, жекелеген құбылыстардың не себептен туындайтынын, яғни оның шығу төркінін, себебін іздестіретін болады, оқушы мұғалім сұрағына тек жауап беріп қана қоймай, оған өздері де сұрақ қойып, мәселені өз бетінше шеше білуге машықтанады.

Еліміздің озат, жаңашыл ұстаздары өз тәжірибелерінде методика, педагогика, психология ғылымдарының соңғы жетістіктерін тиімді пайдалану арқылы сабақ процесінің нәтижелілігін жетілдіре түсуде. Олар бәрінен бұрын сабақтың құрылымына ерекше көңіл бөліп жүр.

Атап айтқанда, бұл біріншіден – ұстаздың сабақты терең және жан-жақты түсіндіруі, екіншіден – оқу материалын тірек плакаттарына орайластыра қысқаша баяндай білу. Осының арқасында шәкірт тірек белгілері бар беттердің (тірек плакаттарының шағын көшірмесі) мәнісін ұғынады, оларды альбомдарына желімдеп жапсыра-

ды. Одан соң тірек сигналдары мен оқулықты қатар пайдаланып, үй тапсырмасын орындауға машықтанады. Келесі сабақтарда тірек сигналдарын жазба түрде қайтадан жаңғыртады. Кейіннен сыныптағылардың ауызша, әсіресе тақта алдындағы жауаптарын тыңдайды.

ОҚЫТУДАҒЫ БЕЛСЕНДІЛІК – мұғалімнен оқу процесін оқушылар бойында құлшыныспен өз бетімен жұмыс істеуді, білімді берік, терең игеруді, қажетті білікті, дағдыны жүйелі қалыптастырағындай және олардың байқампаздық, ойлау, сөйлеу, шығармашылық және есте сақтау қабілеттерін дамытатындай етіп құруды талап ететін дидактикалық қағида. Оқытудағы дағдылар – бірнеше мәрте қайталау нәтижесінде автоматтандырылған сипатқа ие болған оқу әрекеті. Ол оқушылардың білім мен білікті игеру мөлшеріне қарай олардың ауызша және жазбаша сөйлеу кезінде, оқу міндеттерін орындауда, т.б. көрінеді.

ОҚЫТУДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ – оқушыларды айналадағы құбылыстарды бақылап, ондағы заңдылықтарды тануға, өздігінен қорытынды жасай білуге үйретуде зерттеу элементін қолдану. Оқушының белсенділігін, қызығушылығын қалыптастырып, оның ойын дамытуға, өздігінен ізденуге бағытталады. Оқытудағы индукция (лат. *inductio* – сілтеу) – оқу барысында ой тұжырымын пайдалануда ойдың өрбуінің жалқыдан жалпыға қарай ілгерілеуі. Бірақ индукциялық әдіс жаңа ұғымды қалыптастыруда едәуір уақытты талап етеді.

ОҚЫТУДАҒЫ ҮЛГІЛЕУ – 1) оқушылар меңгеруі қажет мазмұн ретінде үлгілеу; 2) онсыз толық мәнді оқыту болмайтын оқу әрекеті, құралы ретіндегі үлгілеу. О.ү. арқылы зерттелетін күрделіліні қарапайымға, көзге көрінбейтінді және сезілмейтінді көрінетінге, сезілетінге, бейтанысты танысқа келтіруге болады, яғни кез келген күрделі объектіні мұқият және жан-жақты зерттеуге қол жетерліктей жасауға болады.

ОЛИГОФРЕНОПСИХОЛОГИЯ (грек. *oligos* – аз, болмашы, *phren* – ақыл және *психология*) – миының жетілмегендігі ауыр нысандағы адамдардың психикалық дамуын және оны түзету мүмкіндіктерін зерттейтін арнаулы психологияның тарауы. О. олардың ақыл-ой мешеулігінің себептерін (жүйке жүйесінің туа біткен кемістігі, аурудың не жарақаттанудың салдары) анықтайды, психологиялық ерекшеліктерін, кемістіктің білінуінің нысандары мен дәрежесін зерттейді. Оларды қосалқы мектептерде оқытудың бағдарламалары мен әдістемелерін жасауға жәрдемдеседі. Олигофрения – ақыл-ой кемістігі. О. балалар миының перинатальды және ерте постнатальды кезеңдердегі бұзылуының нәтижесінде танымдық әрекеттердің төмендеуінен болатын психикалық дамымаудың ерекше түрі.

ОЛПОРТ ГОРДОН УИЛЛАРД (1897-1967). Ол жеке тұлға туралы теориясында гуманистік және жеке-даралық тұрғыны қосарластырып түсіндіреді. Олпорт адам табиғатының – жеке тұлғалық дамуы адамның өзін-

өзі жеңе білу өз мүмкіндіктерін толық іске асыра білу аспектілерін зерттеді. 1937 жылы тұлға анықтамасының 50-ге жуық түрін жүйелеп, солардың ішінен: осы терминнің этимологиясына, теологиялық мәніне, философиялық түйініне, әлеуметтік мәніне және оның сыртқы көрінісі мен ішкі психологиялық мәніне байланысты оларды жеті топқа бөліп қарастырады.

Оның теориясының негізінде екі идея жатыр: 1) әрбір адамның әркім ситуациялардағы мінез-құлқын айқындайтын өзіне ғана тән қасиеттерінің жиынтығы; 2) әр адамға өзіндік жеке-дара қасиеттер тән тіршілікте әлемде мүлдем бірдей екі адамды табу қиын.

Г.Олпорттың негізгі еңбектері: «Тұлға: психологиялық интерпретация», «Адам және оның діні»; Тұлға психологиясының негізгі мәселелері» және т.б.

ОНТОГЕНЕЗ (грек. *ontos* – тіршілік және *genesis* – шығу тегі, пайда болу) – жеке ағзаның туылғаннан бастап тіршілігін жойғанға дейінгі даму үрдісі. Бұл терминді 1866 ж. неміс биологі Э.Геккель ұсынды. Ол онтогенезді филогенезге – кейбір жүйелік топтың, мысалы, биологиялық түрдің қалыптасу үрдісіне қарсы қойды. Ол жеке даму биогенетикалық заңға сәйкес өтеді, яғни О. филогенездің қысқа мерзімде жаңғыртылуы болып табылады деп есептеді. Қазіргі заманғы биологияда ағзаның О. барысында өзгеруі ортаның ықпалынан болады, алайда ол тектік тұрғыда бағдарламаланған ақпарат негізінде жүзеге асады деп түсіндіріледі. Биологиялық теориялар

мен терминологияның психологиялық-педагогикалық ғылымдардың қалыптасуы үшін маңызы зор болды. О. термині психология мен педагогикаға енгізіліп, ХІХ ғ. соңынан бастап психиканың жеке даму үрдісін білдірді.

ХХ ғасырда отандық ғылымда онтогенездің негізгі мазмұны баланың пәндік әрекеті мен қорытындылауы (ең алдымен, үлкендермен бірлескен әрекеті және қарым-қатынасы) деген түсінік орнықты. Онтогенезді зерттеу балалар психологиясының негізгі міндеті болды. Интериоризация барысында бала осы әрекет пен қарым-қатынастың әлеуметтік, белгілік-символдық құрылымы мен құралдарын меңгереді, осылардың негізінде оның санасы мен жеке тұлғасы қалыптасады. Сөйтіп адам онтогенезінің негізгі мәні ағзаның кемелденуі емес, әлеуметтенудің әр алуан институттары тарапынан әсерықпал жағдайында психиканың, сананың және тұлғаның әлеуметтік тұрғыда қалыптасуы болып табылады.

ОҢТАЙЛЫЛЫҚ – берілген жағдайда қатысушылардың уақыты мен күшін мейлінше аз жұмсау арқылы ең жоғарғы нәтижеге жету. Оқу-тәрбие процесінің оңтайлылығы проблемалары отандық дидактикада үнемі назарға алынып келе жатқан проблемалар болып табылады. О.- берілген жағдайда қатысушылардың уақыты мен күшін мейлінше аз жұмсау арқылы ең жоғары нәтижеге жетуді қамтамасыз ететін тиімді жағдайлар жиынтығы.

ОПАСЫЗДЫҚ – адамның азамат, ұйымның бір мүшесі, отағасы ретіндегі әлеуметтік позицияларынан (ста-

тусынан), парыз ұғымынан және т.б. туындайтын, өзі ұстанған принциптерін, сенімдерін, міндеттерін бұзатын іс-әрекетінің сипаттамасы. Опасыздық адал берілгендіктің қарама-қарсылығы болып табылады. Сатқындықтан өзгешелігі – опасыздық өзі соған қатысты жасалған адамға не іске тікелей бағытталмайды. Сондықтан опасыздық байқалатын іс жүзіндегі әрекет пен шын мәнінде опасыздықты білдіретін сенімдегі, жақындықтағы өзгерістердің арасындағы шекті нақты ажырату қиын. Психологиялық көзқарас тұрғысынан егер пайда көздеген ниеттен туындаған болса, опасыздық кейде оңай жасалады, өйткені адам өзі соның алдында опасыздық жасаған адамнан ұялғаннан гөрі, О. нәтижесінде қолы жететін пайдаға көбірек мән береді.

Сатқындық сияқты опасыздық та барша замандарда қатаң айыпталған. Феодалдық қоғамдарда О. ең ауыр күнәлардың бірі деп бағаланған. Гуманистік дүниетаным адамның ойлау, өмір сүру салтын өзгертуге деген құқығын мойындайды және адалдық пен шын берілгендікті адамның бостандығын шектейтін құралдар деп қарамайды. Өркениетті қоғамда міндеттемелердің орындалуын тоқтату ажырасушы жақтың тарауы мүмкін шығынын өтеуді көздейтін уағдаластықпен жасалуға тиіс. Ерлі-зайыптылықта, махаббат пен достықта адалдықтан айнаудың есесі қайтуы мүмкін емес, сондықтан ол әр уақытта О. деп саналады.

ОПЕРАЦИЯ (*психологияда*) (лат. *operatio* – іс-әрекет) – 1) субъектінің объективті дүниені танып білу үшін іс-

тейтін іс-әрекеті. Адам әрекеттерінің сыртқы көрінісі арқылы сол адамның ішкі көңіл күйі, психикалық жағдайы жайында баға беруге болады. XIX ғасырдың 40-жылдарында америкалық психологі Э.Торндайк (1874-1949) салған операционизм немесе бихевиоризм деген бағыттар пайда болды. Бұл ілім бойынша адамның бүкіл психикасы мінез-құлық реакциясына келіп тіреледі, бұл бағыттардың басты кемшілігі – адам психикасын жан-жақты зерттеуге мүмкіншілік бермейді. Женева психологтарының басты өкілі Ж.Пиаже ой үрдістеріндегі О. белгілі бағытталған әрекетін көрсетеді дейді. Негізгі ойлау операциялары салыстыру, анализ, синтез, абстракция және тұжырымдаудан тұрады. Осындай операциялар арқылы адамда жаңадан пікір, дүниедегі заттар мен құбылыстар жайында ұғым туады. Кез келген психикалық үрдістерді зерттеуде операцияның рөлі зор;

2) белгілі бір міндеттерді орындау бағытындағы аяқталған әрекет;

3) мекеме, кәсіпорын, т.б. міндеті мен қызметіне байланысты қайталанбалы әрекеттер. Кейбірде операция – амал деген мағынаны білдіреді. О.Ж.Пиаже теориясында – адамның қайтымды қасиеттері бар тәжірибелік немесе ақыл-ойлық әрекеті, яғни бұл әрекеттерді тікелей немесе қайтымды түрде, бастапқы жағдайға оралу немесе алынған нәтижелерді қайталап орындауға болады. О.– әрекеттің құрылымдық бірлігі. Күрделі іс-әрекетте жеке әрекеттер операция рөлін атқарады. Іс-әрекет мақсаты оның жалпы бағытын анықтайды. Іс-әрекеттің нақты жағдайлары жеке әрекеттерді

жүзеге асырудың тәсілдерін, әрекет амалдары мен құралдарына таңдауды, яғни осылайша операциялардың сипаты мен бірізділігін анықтайды.

ОПТИКАЛЫҚ АФАЗИЯ – визуалды көрінетін объектілерді атай алмауымен сипатталатын неврологиялық күй. Бұл күйдің ассоциативті афазиядан айырмашылығы – пациент стимулдың мәнін біледі (яғни ол етікті қалай кетінін пантомимамен көрсете алады, бірақ бұны айта алмайды, яғни «етік» немесе «етік кию» деп айта алмайды). «Аномия» деп те аталады. Оптикалық атаксия – визуалды бақылау кезінде объектіге жете алмауымен сипатталатын атаксия.

ОПТИМИЗМ (лат. *optimus* – ең жақсы) – дүниеде ізгілік үстем болады, әділет салтанат құрады және барша жұрт бақытқа кенеледі деген сенімділікке негізделген дүниетану түсінігі. Пессимизмге қарама-қайшы. «О.» термині алғаш рет біздің әлем «ықтимал әлемдердің ең жақсысы» деп пайымдаған философиялық (Г.Б.Лейбництің) ілімді сипаттау үшін қолданылды. Бертін келе О. даралық не бұқаралық сананың жалпы эмоциялық үндестігін бейнеленетін неғұрлым кең мағына алды. О. тікелей сезімдік дүниетану түсінігіне де, тұтастай дүниетанымға да тән болуы мүмкін. Қоғам өрлеп, мәдениет өркендеген кезеңдерде адамдардың көңіл күйінде үстем болып, оларды дүниеге және өз тағдырына қарекетшіл, белсенділікпен қарауға ынталандырады. Оптимистік ауан әлеуметтік сілкіністер кезінде де пайда болып, оларды еңсеруге жәрдемдесуі мүмкін. О. тұтас ал-

ғанда сындарлы, адамдарды болмысқа көңілі толушылық сезіміне бөлейді. Қанағатшылдық, қуаныш, бақыт сүйініштерімен ұштасады. Алайда ол болмысты сыни тұрғыдан ұғынумен ұштаспаса, адамдарды тек жағымды жайттарды ғана қабылдауға бейімдеп, тұлғаның орнықты психологиялық ұстанымы нысанына айналуы мүмкін.

Мұндай жағдайда санада адамдарды бағдарынан жаңылдыратындай, уақытында дұрыс шешімге келуіне, қоғамдық үрдістерге араласуына кедергі келтіретіндей әртүрлі жалған үміттер ұялайды. Мұндай көңіл ауанында қоғамдық сана-сезім басқадай мүдде көздеген адамдардың тарапынан бұрмалауға, өз мақсаттарын пайдалалуына оңай беріледі. Кейін бұқараның бұған көзі жетуі оны қатты түңілдіріп, О. орнына пессимизм басым болуы мүмкін. Қоғам сындарлы өзгерістер жағына, іс жүзіне ауысқанда ғана адамдардың сана-сезімі болмысты неғұрлым жарқын өміршеңдік ауанда бағамдауға ойысады. Зұлымдық жеңіліп, ізгілік үстемдік ететін қоғам орнатуға болады дейтін түсініктер қиял және осы себепті әлеуметтік тұрғыдан қауіпті болып шығады. Бұл екі категория адамзат өмірінің мәңгілік серіктері және олардың тұптамасы адамның өзінде.

Дүниеге, тарихқа және адамға қатысты байыпты, реалистік көзқарас қана адамдардың сенімді болашағын қамтамасыз етеді, осы арқылы олар өмірлік кездейсоқтықтар мен күтпеген жағдайларға психологиялық тұрғыдан дайын болады. Оптимистік дүниетаным балалар мен жастарды тәрбиелеуде үлкен рөл атқарады, өйткені

ізгілікке әділдікке, жарқын болашаққа деген сенім болмайынша, тұлғаның құлықтық қалыптасуы мүмкін емес. Осының өзінде өмірдің қалтарыс жақтарын елемейтін, тәрбиеде және тұлғаның өзіндік тәрбиесінде рухани құлықтық күйініштердің тарих пен жеке өмірде бастан өткен оқиғалардың мән-мағынасын түсінбейтін педагогиканың келешегі жоқ. Оптимистік қабылдау адамның өмірдің ауыртпалықтарына төзуге, оларды еңсеріп жеңіп өтуге дайын болуын қамтып, адамдардың арманшыл көңіл ауанын емес, өмірлік табандылығын бейнелегенде ғана жағымды болмақ. О. – дүниеге үміт көзімен, сеніммен қараушылық, үмітсіздіктен аулақ болушылық.

ОРГАНИКАЛЫҚ ТҮЙСІКТЕР – біріншіден, организмнің органикалық қажеттіліктерімен байланысты туады, екіншіден, ішкі мүшелердің қызметінің бұзылуы кезінде пайда болады. О.т.-ге аштықты, шөлді түйсіну, жүрек-қан тамырлық, тыныс алу және жыныстық жүйеден келетін түйсіктер, сонымен қатар, жалпы көңіл күйдің жақсы немесе жаман сезімдік негізін құрайтын айқын емес, ажыратылмайтын түйсіктер жатады. Түрлі ішкі мүшелерде кездесетін рецепторлар Ч.Шерингтонның жіктемесі бойынша интероцепторлар категориясына жатады. Интероцепторлар механикалық, химиялық, физикалық-химиялық сипаттағы тітіркендіргіштерді қабылдайды. Барлық органикалық түйсіктердің бірқатар ортақ қасиеттері болады. Мысалы, олар көп жағдайда органикалық қажеттіліктермен байланысты. Бұл қажеттіліктер осы

органикалық түйсіктер арқылы санада бейнеленеді. О.т.-дің барлығы белгілі бір қысылумен байланысты. Мұның өзінде оларда қажеттіліктерді қанағаттандырумен байланысты болатын түйсіктер тәрізді динамикалық, елігу, ұмтылыс және кернеуді босату сияқты сәттері болады.

О.т.-де сенсорлық, перцептивті сезгіштік әрі аффективті сезгіштікпен ұласады. Сондықтан «аштықты түйсінудің «аштық сезімін», «шөлді түйсінудің «шөлді сезіну» деп бекерден айтпайды. Барлық органикалық түйсіктер күшті аффективті сипат, айқын эмоциялық бояуға ие. Сондықтан органикалық түйсіктерде тек сенсорика ғана емес, сондай-ақ аффективтілік те көрініс табады. О.т. организмнің қасиетін емес, ал оның күйін бейнелейді және көп жағдайда саналанбайды. О.т. жиі диффузды сипатта болып, өзінің шоғырланған жерін көрсетпейді. О.т. қажеттіліктерді бейнелей келе, әдетте, қозғалыстық импульстармен байланысты болады. Осылай, мысалы, аштық сезімінде, тыныс қысылғанда және т.б. спазмалық қозғалыстар және түрлі ырықсыз әрекеттер пайда болады. Осылайша, О.т. Психиканың әртүрлі жақтарымен: аффективтік күйлермен, елігулермен және ұмтылыстармен жапсарлас келеді; ең басынан бастап, өмір қажеттіліктермен тығыз байланысты болады.

ОРНЫҚСЫЗДЫҚ (Лабилдік; лат. *labilis* – сырғығыш, орнықсыз) – функциялық құрылымда уақыттың бір өлшеніп бұрмаламай бере алатын импульстердің ең көп шамасы. Терминді Н.Е. Введенский ұсынған.

Дифференциалдық психологияда О. жүйке процестерінің пайда болуы мен тоқтауын сипаттайтын қасиеттердің бірі болып табылады.

ОТАНСҮЙГІШТІК. Халқымыз кір жуып, кіндік кескен атамекенін аялап, елін, тілі мен мәдениетін, әдебиеті мен тарихыи, біртуар аяулы перзенттерін мақтан тұтып, қадірлеп-қастерлеуді ұрпағына аманат еткен.

Бізде қай жүзге жататыныңды, қай рудан екенінді білу ес жиып, есейгеннің белгісіндей дей отыра, мұның түпкі мақсат-мұраты біреу, ол – ынтымақты ел болу деп есептейміз. Ер-азамат үшін туған халқын жан-тәнімен сүйю, оның шаруашылығы мен мәдениетінің өркендеп, көркеюіне бар күш-жігері мен білімін, еңбегін жұмсап, үлес қосу перзенттік парыз болған, Қаз дауысты Қазыбек би: «Алтын ұяң – Отан қымбат... туып-өскен елің қымбат, кіндік кесіп, кір жуған жерің қымбат», – деп тебіренген ғой. Қазақ елі – біздің Отанымыз, атамекеніміз, қастерлеп келе жатқан туған жеріміз. Осы жерді жан-тәнімен сүйетіндер де, оны көздің қарашығындай қорғап, сақтайтындар да ең алдымен қазақ халқы, оның сендердей ізбасарлары. Қаршадайынан өз отбасын, әкесі мен шешесін, бауырлары мен туған туысқандарын қастерлеп, қадір тұтқан адам ғана есейе келе туған халқы мен ел-жұртын, атамекенің шын көңілмен сүйетін болады. Өйткені халқымыз «Отан отбасынан басталады» деп бекерге айтпаған. Ата-анасын, өз үрім-бұтағын жанындай жақсы көріп сүймеген баланың ел-жұртын, халқы мен ұлтын сүйетін толық-

қанды азамат болуы екіталай. Ұлтжанды кісінің имандылық-адамгершілік қасиеттері, сондай-ақ, онын жекжат-жұрағатқа деген оңды көзқарасынан да жақсы байқалады.

Қазақ елінің кез келген перзенті жұмыр жердің қай бұрышында жүрсе де өзінің іс-әрекеті мен мінез-құлқынан өз ұлты мен халқына деген сүйіспеншілік қасиеттерін тайға таңба басқандай айқын байқатып отыруы тиіс. Бұл үшін ата-бабалардың тарихы мен шежіресін біліп, оларды талдап таратуға ерекше мән берген абзал. Аталас ағайындарының аты-жөнін жүйелеп, оларды саусақпен санағандай айқын ажырата білу – кім-кімге де болса жарасымды адамгершілік сипат.

Ата-бабаларымыз Алтайдан Атырауға, Еділ мен Жайыққа дейінгі ұланғайыр, кең жазира даланы ғасырлар бойы басқыншы жаудан сан рет қорғап, бостандық пен тәуелсіздік жолында шыбын жанын пида еткен. Біздер халқымыздың қас батырлары Қабанбай мен Бөгенбайды, Исатай мен Махамбетті, Кенесары мея Наурызбайды, Қасымхан мен Абылай ханды, Амангелді мен Бауыржанды қадір тұтып, қастерлейміз. Олардың халқы үшін қалтқысыз қызмет еткенін өзімізге үлгі-өнеге етіп, осындай ата-бабаларымыздың болғанын қалайша мақтан тұтпаймыз!

ОТБАСЫ МЕН НЕКЕ ПСИХОЛОГИЯСЫ – психологиядағы неке және отбасы проблемаларын зерттейтін пәнаралық бағыт. Отбасы – некелесуден, туыстық байланыстардан тұратын шағын топтар, жеке өмірді

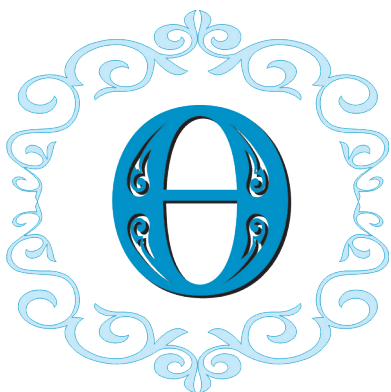

ұйымдастырудың маңызды формасы және әлеуметтік қоғамдастық түрі. О.– үйірмелердің жанұялық бірлігі. Отбасы тәрбиесі – ұлттық тәрбиенің негізі болып табылады. Отбасылық екіжақты жанжалдар – күйеуі мен әйелі де қатысатын отбасылық жанжалдар. Отбасындағы жанжал катализаторы – отбасында туындайтын жанжалдың біріншілік себебі болып саналмайтын, бірақ ол жанжалға едәуір әсер ететін, оны күшейтетін немесе қолдайтын қандай да бір объективті немесе субъективті фактор. Социология, экономика, этнография, тарих, заңтану, демография салаларындағы зерттеулерді қамтиды. О. мен неке психологиясын жүйелеп зерттеу алғаш рет ХХ ғасырдың 20-жылдарының аяғында – 30-жылдардың басында АҚШ-та басталды. Зерттеулердің қауырт дамуы нәтижесінде 60-70-жылдарда неке мен отбасы зерттеулерін жеке бір ғылым етіп саралау туралы мәселе белсенді түрде талқылана бастады. Алайда бұл объектіні ғылымдардың әрқайсысы өзінн етене тән көзқарас тұрғысынан қарастыратынына байланысты бұл мәселе шешілмеген қалпында қалды.

Неке мен отбасын психологиялық зерттеулерде мына мәселелер қамтылады: некенің сапасына ықпалы бар фак-

торларды зерделеу; отбасының даму циклі, отбасының рөлдік құрылымы, биліктің отбасы мүшелерінің арасында бөлінуі, ерлі-зайыптылардың арасындағы қарым-қатынас, некелік жұбын таңдаудың детерминанттары, тәрбиенің әртүрлі паттерндерінің нәтижелігі, ата-аналар мен олардың балаларының психологиялық ерекшеліктері және т.б.

Отбасылық және некелік консультациялау процесін және оның нәтижелілігін зерделеу зерттеудің жеке бір саласы болып сайланды. О. мен неке психологиясы жинақтаған мәліметтер отбасына көмектесуге бағытталған әр алуан әлеуметтік және психологиялық бағдарламалар мен ұсыныстар қалыптастыру үшін негіз болып табылады. Бұл мәліметтер тұтастай алғанда отбасына, сондай-ақ оның жекелеген мүшелеріне коррекциялық ықпал-әсер амалдарын жүзеге асырушы, отбасыларына қатысты жұмыс жүргізуші мамандар мен қызметкерлер даярлаудың ғылыми принциптерін талдап белгілеудің негіздері ретінде пайдаланылады. Отбасы және неке психологиясы – психологияның саласы неке, отбасы, ері мен зайыбының және олардың туыстарымен қатынасының антологиясын зерттейді.

ӨЖЕТТІЛІК – адам мінезінің ұнамды қасиеттерінің бірі. Мұны батылдық ұғымының синонимі деуге де болады. Ө. жүйке жүйесі күшті, ми қыртысындағы тежелу процесінен қозуы басым адамдарда жиі кездеседі. Ол ерік-жігер, қажыр-қайраттың жүректілік, ерлік, төзімділік, қайсарлық сияқты басқа да қасиеттерімен тығыз байланысып жатады. Бұл қасиет көбінде принципті, ержүрек, батыл адамдарда кездеседі. Өз шешімдерін жүзеге асыру жолында өжет кісі орасан зор табандылық көрсетеді. Қабылдаған шешімінің орындалуының еш мүмкіндігі жоғына көзі жеткенде ғана, жаңадан тез шешім қабылдап, бұрынғысын тоқтататын болады. Нағыз өжет кісі «орынсыз жерге пышақ ұрмайтын, ылғи да жеті өлшеп, бір кесетін» интеллектісі жоғары деңгейдегі адам. Өжет кісілердің қатарына Б.Момышұлы, Т.Бигелдин, М.Мәметова сияқты тұлғаларды жатқызуға болады.

ӨЗ КӘСІБІН АНЫҚТАУ – тұлғаның өз еркімен, ынтасы ауған еңбек іс-әрекетінің аумағын таңдауы. Әлеу-

меттік анықталу бөлімі. Өмір мәнін іздеу теориясы – тұлғаның психокоррекциялық және психотерапевтік теориялары. Бұл теория өмірдің мәні жоқ деп санайтын адамдардың мәселелерінің психологиялық сипатын түсіндіреді және жоғалған өмірдің мәнін табуға қажетті психотерапиялық және психокоррекциялық процедуралардың негізін жасайды.

ӨЗДІГІНЕН БІЛІМ ЖЕТІЛДІРУ – жеке адамның өзі басқаратын мақсатты танымдық іс-әрекеті; ғылымның, техниканың, мәдениеттің, саяси өмірдің және т.б. қандай да бір саласынан жүйелі түрде білім алу. Ө.б.ж. – өзін-өзі тәрбиелеу құралдарының бірі. Өздігінен білімін жетілдірудің негізгі нысандары сан алуан. Адамның өздігінен білімін жетілдірудегі мақсаты – біліктілігін (мамандығын) немесе білім деңгейін көтеру. О.б.ж. дағдыларын қалыптастыруда мектеп маңызды рөл атқарады. Оқушылардың О.б.ж. дағдыларын қалыптастыруға сыныптан және мектептен тыс әртүрлі үйірмелердегі, клубтардағы, дәрісханалардағы сабақтар, тәжірибелік жұмыстар және т.б. себептер болады. Мектепте үйретілген Ө.б.ж. дағдылары арнаулы орта және жоғары оқу орындарының оқу процесіне тереңдетіліп, жетілдіріледі. Семинардағы ғылыми үйірмелердегі, студенттердің ғылыми қоғамдарындағы сабақтардың, зерттеу экспедицияларына қатысудың және т.б. маңызы зор.

ӨЗІМШІЛДІК (лат. *ego*-мен) – 1) адамды оның қоғамға және басқа адамдарға қатынасы тұрғысынан сипат-

тайтын өмірлік принцип пен моральдық қасиет. Ол басқалардың мүддесімен санаспайтын, тек өз мүддесін ғана көздейтін жеке бастық теріс қасиетті бейнелейді. О. – жалған адамгершілік принцип ретінде аморальдық қасиеттер болып саналады; 2) субъектінің құндылық бағдары; өмірлік қарекетінде өз қамын, өз қажетсінулерін басқа адамдар мен әлеуметтік топтардың мүдделерінен үстем санаушылық. Ө. көріністеріне субъект өзінен басқаға қараған басының мақсаттарына жетудің объектісі, құралы деп қарау тән. Өзімшілдіктің дамуы, тұлғаның үстем ой ниетіне айналуы индивидті тәрбиелеудегі елеулі кемшіліктерден болады. Отбасындағы тәрбиенің бағдары баланың өзін тым жоғары санауына, яғни эгоцентризмге бағытталса, бала өз мүдделерін, қажетсінулерін ғана негізге алатын мінез-құлық қалыптаса бастайды. Есейе келе мұндай мінез-құлық арқылы өзін ғана жақсы көрушілік, өзінен басқаның күйініш-сүйінішіне немқұрайдылық деңдеп, субъектінің сыртқы дүниеде өзін оқшау, жалғыз санаушылығы туындайды. Қайсыбір психологиялық және әдептік-психологиялық тұжырымдамаларда Ө. адамның туа біткен қасиеті, осының арқасында ол өзінің өмірлік қарекетін қамтамасыз етеді деп қарастырылады. Әдеттегі ұғымда Ө. альтруизмге (көпшілдік) қарама-қарсы мағынада қолданылады.

ӨЗІНДІК САНА – адамның өзін және жеке қасиеттерін түсінуі. Адамның өзі кім екендігіне ой жүгіртіп, бойындағы күш-қуатын, ақыл-ойын, қабілеттілігін, әр бір іс-әрекеттерін ат-

қарудағы ниеті мен мақсат-міндетін, өзін қоршаған орта мен әлеуметтік жағдайға, өзге адамдарға, өз басына деген көзқарасын білдіретін қасиеттерін анықтауы, аңғаруы. Өзін-өзі басқару негізі – 1) адамның белгілі бір іс-әрекетін ұйымдастыру; 2) топтың өзіндік ерекшелігін бейнелеуі; 3) өзін-өзі басқару негізі адамдардың ұйымдастыру шеберлігі дамуының дәрежесіне сәйкес құрылуы тиіс. Өзін ұстай білу – өмірдің күрделі жағдайларында адамның ішкі байсалдылығын сақтап, ақылмен салмақтап әрекет жасай білу қабілеті. Өзіндік сана-сезім – адамның өзін практикалық және танымдық іс-әрекеттің субъектісі, жеке тұлға (яғни өзінің адамгершілік қасиеттерін, қызығушылығын, құндылығын, мұратын және мінез-құлығын) ретінде ұғынуы және бағалауы. Ө.с- индивидке ғана емес, қоғамға, сыныпқа, әлеуметтік топқа, ұлтқа тән. Өзіндік сана-сезім рефлексиямен тығыз байланысты, мұнда ол теориялық ойлау деңгейіне көтеріледі.

ӨЗІНДІК ТӘРТІП – 1) адамның өзінің мінез-құлқын бақылауы. «Өзін-өзі бақылаудың» синонимі; 2) кейде «өзіндік жаза» мағынасында қолданылды. Өзін-өзі алдау – өзінің шектеулерін дәл түсіне алмағандықтан адамның өзін-өзі алдауы; өзін-өзі алдағанын адамда өзін-өзі қабылдау қабілеті болмайды. Өзін-өзі аңғару – адамның өзін аңғару күйі.

ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУ – тұлғаның жалпы әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі өзінің әлеуметтік рөлі мен позициясын таңдауы. Ш.Бюлердің көзқарасы бойынша, тұлғаның толымды

өзін-өзі жүзеге асыруын қамтамасыз ететін, өзінің ішкі мәніне сәйкес мақсаттарды қоя білу мүмкіншілігі. Өзін-өзі бағалау – адамның өзіне сындарлы көзқараспен қарап, өз мүмкіндігін өмір талабына сәйкес бағдарлай білуі, өз мақсатын нақтылау, ойын түйіндеу қабілеттілігі. Өзін-өзі бағалау адамның өзіне деген сенімін арттырып, рухани үйлесімділігін дамытады. Өзін-өзі бағалау адамның айла-ласындағылармен қарым-қатынасын, өзіне сын көзбен қарауын және талап қоя білуін, жетістікке және сәтсіздікке қалай қарайтынын көрсетеді. Сонымен қатар, Өзін-өзі бағалау адамның іс-әрекетінің тиімділігіне және оның тұлға ретінде дамуына әсер етеді. Өзін-өзі бағалау ең алдымен, адамға басқалардың беретін бағасына қарай қалыптасады. Адам өзін айналасындағылар қалай бағалайтынына қарай өзін-өзі бағалауға бейім келеді. Өзін-өзі байқау 1) адамның өзінің мінез-құлқын, өзін бақылауы; 2) интоспекцияның синонимі.

ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ – ұжым мүшелерінің өз ортасында басшылық етіп, басқару әрекеті. О.-ө.б. негізінен мекемеден тыс жұмыс түрінде кеңінен көрініс береді. Өзін-өзі бекіту – адамның өзін-өзі білдіру мен өзін-өзі ашуға деген іргелі қажеттілігі. Ө.-ө.б. негізгі мотиві – тіршіліктің берілген жағдайларында едәуір толымды өмірге жетуге және ұжым мен қоғамда мәнді әрі жағымды әлеуметтік-психологиялық мәртебеге жетуге ұмтылыс. Ө.-ө.б. адамдар көбінесе үлкен рухқа ие және жоғары дамыған талаптану деңгейімен сипатталып, іс-әрекетте басқалардан

жоғары нәтижелерді көрсетуге тырысады. Өзін-өзі танытумен байланысты ұғымдардың бірі – Ө.-ө.б. мәселесі психоанализде де арнайы қарастырылған. А. Адлердің пікірінше, тұлғаның Ө.-ө.б. ұмтылысы оның жастық кезеңінен қалыптасқан кемістік сезімін компенсациялау жолы ретінде пайда болады. Оның тұжырымдауынша, егер невротиктерде О.-ө.б. басқалардың *Менін* басу негізіндегі өзін-өзі жүзеге асыру ұмтылысымен, көбінесе эгоцентрлік бағытта іске асса, ал психикасы сау адамдарда ол, ең алдымен, белгілі бір мақсатқа жетуде кездесетін қиындықтарды жеңуге, өмір талабынан шығатын шынайы міндеттерді шешуге бағытталған, яғни өзінің әлсіз *Менін* женуінде, бүгінгі *Меніне* өктемдігінде көрінетін тұлғаның өзіндік өктемдігі түрінде жүзеге асады.

ӨЗІН-ӨЗІ БЕЛСЕНДІЛЕНДІРУ – адамда бар нышандар мен қабілеттіліктерді іс жүзінде барынша қолдану нәтижесі және үрдісі және тұлғаның өзін-өзі үнемі дамытуға ұмтылысы. Өзінің әлеуметтік мүмкіндіктерін үнемі неғұрлым толық ашып дамытуға ұмтылушылық тән тұлға. Мұндай тұлғалар шығармашылыққа, толыққанды қарым-қатынас жасауға, өз ойындағысын орындауға қабілетті. Өзін-өзі белсенділендіретін тұлға ізгілікті, тұлғалық бағдарлы тәрбие жүйесінде қалыптасады. Өзін-өзі белсенділендіру теориясы – тұлғаның өзін жетілдіруге қажетті және адамның тұлға ретінде қалыптасуына оның өзін белсенділендіруге талпынуы қажет деп анықтаған тұлға психологиясының гуманистік теориясы.

ӨЗІН-ӨЗІ БІЛДІРУ – өзін-өзі танытуға мәні жағынан жақын, тұлғаның өзін-өзі көрсетуді білдіретін ұғымдардың бірі. Егер де ерте балалық шаққа жоғары психикалық функциялардың, қабілеттердің және т.б. қалыптасуы тән болса, балаң жастық кезеңде әлеуметтік ойлау, өзіндік сана, ынта және т.б. тән болады О-ө. б. жөніндегі сауал жасөспірімдік және балаң жастық кезеңдерде өте өзекті болады. Ол тұлғаның дұрыс және үйлесімді дамуының негізгі алғышарттары ретінде көрініс табады. Осы кезеңде бағыттылық, бағдар, өмірде, қарым-қатынасты дұрыс бағдарлай білу сияқты маңызды қасиеттер қалыптасады. Адамның осы қабілеттерін белсенді қалыптастыратын факторлардың бірі – алуан түрлі қарым-қатынас, өзін-өзі түрлі істерде сынап көру. Тұлғаның ө-ө.б.-іне әсер ететін – ол қоғам.

Кейбір әлеуметтік өзара әрекеттестіктер адамдық «Менді» төмендету, ынтаны басу, адамның шынайы мәнісін бұрмалау сияқты тенденцияға ие болады. Бұл жағдайларда тұлға біртіндеп, адекватты ө-ө.б.-дің белгілерін жоғалтып, өзін-өзі жүзеге асырудың бұрыс жолдарын тандайды. Өз-өзінің жетілмеген бейнесі, рефлексияға, яғни өзінің тек жеке әрекеттерін ғана емес, сондай-ақ тұтас тұлғасын дұрыс бағалауға қабілеттілігінің болмауы адамды ішкі дағдарыс жағдайына, ал «өзіне-өзі айтатын сөздің болмауы» өзімен-өзі ішкі диалог құра алмау жағдайына әкеледі. Белсенділіктің себебі ретіндегі өзін-өзі білдіруге деген қажеттілік әртүрлі болуы мүмкін: біреулерде ол шектен тыс түр-

лерде (өзіне сүйіспеншілік), ал басқаларда айқын көрінбеуі мүмкін.

Адамның өзінің ішкі «Меніне» қарсы тұра білу қабілеті неғұрлым нашар көрінсе, яғни адам неғұрлым өзін-өзі аз бағаласа, соғұрлым ол үшін сыртқы мәнерлілік (көз тартымдылық) мәнді болып табылады. Сондай-ақ, өзін-өзі білдірудің әртүрлі жетілу дәрежесі мен қалыптасу кезеңдері болады. Ерте кезеңдерде (ішкі «Мен» бейнесі қалыптаспаған шақта) тұлғада өзін-өзі білдіру өз «Менін» көрсету түрінде көрініс табады. Өзін-өзі көрсету, өзін-өзі ашу тұлғаның өз «Менінің» шынайы және мәнерлі білдіруінің айқын қажеттілігіне айналған кезеңінде ғана өзін-өзі білдіру жетілген дәрежеде көрінеді. Адам өмірде өз мінез-құлық мәнерін, сөйлеу стилін және, ең бастысы, өзін-өзі әртүрлі қылықтарда, істерде білдіруге тырысады. К.А.Абульханова-Славскаяның пікірінше: «Тұлғаны» өзін-өзі танытуының негізі болып табылатын өзін-өзі білдірудің қиындықтары ұялшақтық, икемсіздік, қарым-қатынастағы мазасыздық немесе керісінше сенімсіздікті жасыратын әдейі жасалатын дөрекіліктен басталады».

Бұл – тұлғаның қарым-қатынасында, іс-әрекетінде, жалпы тіршілігінде көрінетін адамның өзін-өзі білдіре алмау мәселесі. К.А.Абульханова-Славская өзін-өзі білдіру тәсілдерінің қызықты типологиясын ұсынды. Оның байқауынша, бір адам өзі шынымен не сезінсе, соны білдіреді және өзін өте қызу, экспансивті көрсетеді. Ал басқа біреуі болса, сыртқа өзін-өзі білдіру үшін, яғни ішкі дүниеден сыртқыға өтуде көрінбейтін бөгетті

жеңуге, белгілі бір еріктік күшті жұмсауға мәжбүр болады. Ал бірінші тип үшін ешқандай бөгет болмайды. Үшіншісі парадоксалды тип, бірдей жайттарда өзін әр түрлі, ал әр түрлі жағдайларда өзін бірдей ұстайды. Төртінші тип барлық уақытта тек өз ішкі дүниесінде ғана қалады, сыртқы жағдаятты «ескеріп» қана, тек оған бейімделіп өмір сүреді. Сонымен, автордың анықтауынша, өзін-өзі білдіру дегеніміз – іс-әрекетте, қарым-қатынаста, өмір міндеттерін шешуде көрінетін, адамның өзін-өзі тұлға ретінде жүзеге асыру тәсілі. Осылайша, тұлғаның өзін-өзі танытуының қажетті тәсілі ретіндегі әлеуметте өзін-өзі білдіре алу қабілетінің маңызы зор екендігі анықталды.

ӨЗІН-ӨЗІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ – бұл тұлғаның жетілген өзіндік реттеу, өзіндік басқару негізінде пайда болатын, жақын ортада өзінің әлеуметтік статусын жоғарылату қажеттілігінен туындаған, өзін-өзі көрсету және өзін әлеуметтік тәжірибе субъектісі ретінде өзін-өзі бекіту бойынша дербес, саналанған, арнайы ұйымдастырылған іс-әрекеті. Осы процестің психологиялық механизмдері ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: 1) тұлғаның арнайы түрде ұйымдастырылған өзін-өзі зерттеуі (өзін-өзі тану); 2) адамның өз қасиеттері, қабілеттері, әлеуметтік құндылықтары жөніндегі түсініктердің қалыптасуы (өзін-өзі анықтау); 3) өзіне бағытталған сыртқы талаптарды мақсатты түрде зерттеу, солармен өз әлеуметтік кемелдігін салыстыру, яғни өзінің әлеуметтік талаптарға сай болуға дайындығын анықтау (өзін-өзі

саналау); 4) өзін-өзі тәрбиелеу міндеттерін бөліп алу, қоғамдық пайдалы іс-әрекет барысында өз жеке бағы бойынша тәрбиелеу жұмысын жоспарлау, өзін-өзі ұйымдастыру, өзін-өзі талдау, өзін-өзі қадағалау, өзін-өзі бағалау түрлерін анықтау (өзін-өзі дамыту).

Адамның өзін-өзі білуі, басқаларға таныта білуі – оның ішкі адамгершіліктік болмысын, интеллектуалдық, творчестволық мүмкіншіліктерін ашуға үздіксіз ұмтылысы, өз бойындағы қасиеттері мен мүмкіншіліктерін ақиқат дүниеге белсенді таныту процесі. Бұл ұғым алғашында гуманистік психологияда пайда болып, концептуалдық тұрғыда құрастырылды. А.Маслоу бойынша, өзін-өзі таныту – адамның өзінің бойындағы барлық творчестволық қабілеттері мен мүмкіншіліктерін едәуір толық ашып, жүзеге асыруға үздіксіз ұмтылысы. Ол қажеттіліктер иерархиясында ең жоғарғы орынды алады. Екінші тұрғыда өзін-өзі таныту нағыз белсенділігі, шынайы әрекетті білдіретін ұғым ретінде түсініледі. Ағылшын тілінде «action» әрекет мағынасын білдіреді. Ал өзін-өзі танытуға мәні жағынан жақын ұғым ретінде қолданылатын өзін-өзі жүзеге асыру ұғымында «realization» – Оксфордтық ағылшын тілі сөздігіндегі анықтама бойынша белсенділікті емес, ал ең алдымен, адамның саналау, ой-әрекетін, яғни танымдық іс-әрекетті білдіреді О.-о.т. (латын тілінен, actual – «шынайы») – гуманистік психологияның негізгі тұжырымдамалық ұғымы.

А. Маслоу бойынша, «Өзін-өзі таныту – адамның бар мүмкіндігі жеткенше, адам болуға ұмтылу, өзін-өзі же-

тілдіру, өз потенциалын жүзеге асыру қажеттілігі. Бұл жол қиын, себебі ол белгісіздік пен жауапкершіліктен қорқу сезімімен байланысты болады. Бірақ та ол – нағыз толыққанды, ішкі дүниесі бай өмірге әкелетін жол. Өзін-өзі таныту деңгейіне шыққан адам қызғаныш, ашудан, сыншылық пен жаман қылықтардан аулақ болып, өзінің шынайы *Менін* көрсете біледі. Өзін-өзі танытатын адамда депрессия, эгоизм және т.с.с. күйлер туындамайды». О.-ө.т. ұғымы алғаш рет психотерапевт К.Гольдштейнмен оның «Организм. Холистік тұрғы» атты еңбегінде ұсынылған болатын. Гольдштейннің пікірінше, кез келген организм, әсіресе адам организмі өзіне табиғатынан берілген мүмкіншіліктерін ашып, танытуға ұмтылады.

Осы мүмкіншіліктерді ашу процесін К.Гольдштейн өзін-өзі таныту деп атаған және оны адам өмірінің негізгі түрткісі және мақсаты деп түсінген. К.Роджерстің (1902-1987) тұжырымдамасында О.-ө.т. – адамды әртүрлі деңгейлерде дамуға мәжбүр ететін күш ретінде анықталды. Бұл қасиет адамның моторлық дағдыларын меңгеруден бастап, оның жоғары шығармашылық шыңдарға жетуін анықтайды. К.Роджерстің пікірінше, адамның өмір сүруге, өсуге және дамуға деген туа берілген бағыттылығы мен қабілеттілігі болады. Барлық қажеттіліктер осы тенденцияға бағынады, олар жағымды даму мақсатында қанағаттандырылуы тиіс.

Бала өзінің жасаған әрекеттеріне тәуелсіз, басқалардың өзіне деген сүйіспеншілік сезімін білуі қажет. Сонда ғана айналадағылармен жағымды

қатынас пен өзіндік жағымды қатынасқа деген қажеттілік өзін-өзі таныту қажеттілігімен қарама-қайшылықта болмайды; тек осы жағдайда ғана белсенділік психологиялық жақтан толық әрі үйлесімді қызмет ететін болады, В.Франклдың пікірінше, өмірлік мақсат ретінде көрінетін өзін-өзі жүзеге асыру феномені мәнісі жағынан, эгоцентрлік болып табылады. Ал өзін-өзі таныту болмыстың ерекше «мағыналық», «тұлғадан жоғары» мақсаттарға жетудің амалы болуы үшін адам басқаларға бағытталып, болмыстың мағыналық категорияларына көңіл бөлуі қажет.

Қазіргі заманғы ресейлік психологияда өзін-өзі танытудың әртүрлі сипаттамаларын негіздаумен айналысып жүрген ғалымдардың ішінде ресейлік психологтар А.А.Реан және Е.В.Вахромовты атауға болады. А.А.Реан өзін-өзі танытуды жетілген тұлғаның маңызды сипаттамасы ретінде санап, өзін-өзі дамытуды адамның өмір жасын ұзартудың мықты көзі ретінде тапқан. Ол өзін-өзі танытатын тұлғаның маңызды анықтаушы ретінде өзіндік трансценденттілікті бөліп қарастырады.

ӨЗІН-ӨЗІ ҚАСТЕРЛЕУ – өзін-өзі білдіру мен өзін-өзі көрсетуге әсер ететін, тұлғаның өзіне-өзі жағымды сезімі. Әрбір адамның өзін-өзі сүйеу сезімінің «соқыр» эгоистік, сезімге ауыспауы шарт. Өзін-өзі сүйетін жетілген тұлға ешқашан өз ар-намысын жоғалтпай, сәйкес өзін-өзі бағалауға, өзін-өзі сыйлауға қабілетті болады. Ол әрқашан өзінің сыртқы келбетіне, дене бітіміне, сондай-ақ ішкі жан дүниесіне мән беріп, өз-өзіне, өз істе-

ріне ұқыптылықпен қарайды, өзін-өзі ылғи жетілдіру үстінде болады, әртүрлі салаларда өзін көрсетуден қорықпайды. Сонымен қатар, мұндай адам өзін жаратылысы қандай болса, солай қабылдайды. А.Маслоудың тұжырымдамасы негізінде жасалған Э.Шостромның өзін-өзі таныту тес-тінің шкалаларының ішінде өзін-өзі сыйлау және өзін-өзі қабылдау шкалалары да бар. Мұның өзі өзіндік сүйіспеншіліктің тұлғаның өзін-өзі танытуына қолайлы жағдай тудыратынын көрсетеді. Ө.с. бір уақытта *Меннің* қозғаушы күшін, оның белсенді жағын білдіре отырып, тұлғаны әлеуметтік ортамен, басқа адамдармен салыстыру тәсілі ретінде қызмет етеді.

Сонымен қатар, өзіндік сүйіспеншілік тұлғаның құндылықтық-адамгершіліктік аумағының дамуына да маңызды рөл атқарады, онсыз өмірге қанағаттылық, толымдылық сезімі тумайды. Сондықтан, өзін-өзі білдірудің, яғни өзін-өзі танытудың түрлі типтерін анықтауда, өзіндік сүйіспеншілікті де есепке алу маңызды. Ал мұның өзі өзіндік сүйіспеншілікті тұлғаның өзін-өзі бағалауын тәрбиелеудің, мотивацияны көтерудің, өмірлік мағынаны табудың әсерлі алғышарты ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

ӨЗІН-ӨЗІ ТӘРБИЕЛЕУ (ағыл. *Self-development*) – адамның өзінің тұлғалығын алдына қойған мақсатына сәйкес қалыптастыруы. Ө.-ө.т. қажеттілік өзінің кемшіліктерін саналы ұғыну негізінде басталады. Ө.-ө.т. даралық ерекшеліктерін, қабілеттерін және мүмкіндіктерін адекватты (сәйкес)

талдамай жүргізуге болмайды. Ө.-ө.т. адам өміріне үздіксіз жасалады. Ө.-ө.т.-ді осылайша түсіну, жалпы түрде, екі негізгі жайтты бейнелейді: біріншіден; адамның өз жеке басы бойынша жұмысы ерекше түрдегі іс-әрекет болып табылады және, екіншіден, Ө.-ө.т. өзін-өзі өзгертудің ең жоғары деңгейі болып табылады, бұл тұлғаның саналы да мақсатқа бағытталған өзін-өзі өзгертуі. Ал кез келген іс-әрекет үшін, әсіресе іс-әрекет үшін, әсіресе өзін-өзі өзгертудегі іс-әрекет үшін жеткілікті дәрежеде дамыған ерік қажет. Ерік Ө.ө.т. бағдарламасын іске асырудың қажетті негізі болып табылады. Л.И. Рувинский бойынша, Ө.ө.т.-дің келесі тәсілдері бар – өзін күштеу, өзін-өзі анықтау, өзіне бағыну, өзіндік бұйрық, өзіне еске салу. «Ө.ө.т. бағдарламасы өзін-өзі қадағалау мен өзін-өзі ынталандырудың құралдарымен іске асады. «Ө.ө.т. – адамның өзінің теріс қылықтарын жойып, жағымды қасиеттерін жетілдіру жөніндегі саналы, мақсатты іс-әрекеті.

Өзін-өзі тәрбиелеу элементтері мектеп жасына дейінгі балаларда кездеседі. Бұл кезде бала өзінің жеке тұлғалық қасиеттерін түсінбейді. Бірақ өзінің мінез-құлқының ұнайтынын-ұнамайтынын ұғып алады. Өзін-өзі тану, өзін-өзі бағалау және өз қылықтарын талдау жеткіншек-алды жаста байқала бастайды. Жеткілікті әлеуметтік тәжірибенің және психологиялық дайындықтың жоқтығынан жасөспірімдер өз қылықтарының мотивтерін түсіне бермейді. Сондықтан үлкендердің көмегінсіз өзін-өзі тәрбиелей алмайды. Оларға міндетті түрде педагогикалық жетек-

шшік қажет. Жеке адамдық қасиеттер жасөспірімдік жаста едәуір дәрежеде қалыптасқан. Ө.-ө.т. жеткіншекалды жасқа қарағанда мақсатты және сапалы түрде болады. Ө.-ө.т. – адамның моральдық қасиетінің бір түрі. Адам өзінің іс-әрекетін, ақыл-санасын іштей бақылап, бағыттап отыруы, өзін-өзі бақылау арқылы жаман әдеттерден тыйылып, жақсы әдеттерін, жағымды мінез-құлқын дамытып жетілдіреді. Өзін-өзі бақылау, тәрбиелеп жетілдіру үшін еркін берік ұстауы, ұстамдылығы, саналы әрекеті қажет.

ӨЗІН-ӨЗІ ҰСТАУ – адамның өз іс-әрекетінің шырқын бұзатын, эмоциялық саласына ықпалы болатын жағдаяттарда өз қарекетін жүзеге асыруға қабілеттілігі. Өзін-өзі ұстауда іс-әрекетгі реттейтін психикалық процестерді ерік-жігер арқылы ұйымдастыру көрінеді. Өзін-өзі ұстай білу – тұлғаның эмоциялық және әлеуметтік кемелділігінің көрсеткіші.

ӨКІНУ – істелген әрекеттің қателігін, адамгершілікке жат немесе қылмысты болу салдарын сезініп, ар-ожданлық күйзеліс күйін білдіретін ой нәтижесі. Ө. – адамның өзінің кінәсін мойындап, жағымсыз қылығы мен қылмысына опынуы. Ар-ұяттың, ұжданнның байқалуымен тығыз байланысты және тұлғаның өзін-өзі адамгершілік жағынан бағалаушылық рөлін атқарады.

ӨМІР САЛТЫ – индивидтердің, әлеуметтік топтың, тұтас алғанда қоғамның өмірлік қарекетіне тән жиынтық ұғым. Адамның тіршілік салты оны тұтастай кешенді түрде зерделеуге

мүмкіндік береді. Бұған адамдардың еңбегі, күнделікті тұрмысы, мәдениеті, әлеуметтену жағдайлары мен белсенділігі, көбінесе девианттық мінез-құлықтары кіреді. Әлеуметтік-тарихи Ө.с.(балалар, жастар, әйелдер, ер адамдар, әскерилер, зейнеткерлер т.б.) болып сараланады. Ө.с. санаты алуан түрлі салыстырмалы талдауларда көп пайдаланады. Ол – белгілі бір адамның, қоғамға байланысты тіршілік іс-әрекетінің амалдары мен түрлерінің жиынтығы. Жас ұрпақты салауатты өмір салтына тәрбиелеу – әрбір тәлімгер мен ата-ананың, тәлімдік білім беру мекемелерінің басты міндеті болып табылады.

ӨМІР ТІРШІЛІГІ. Өмір салтына жақын келесі бір психологиялық ұғым өмір тіршілігі деп аталады. Бұл тірі материяның бәріне тән және өмір сүру, тіршілік ету дегенге саяды.

ӨМІРЛІК ҰСТАНЫМ – адамның дүниетанымдық, моральдық-психологиялық қасиеттері және оның қоғамға қарым-қатынасын білдіру арқылы көрінетін ішкі қағидасы. Ө.ұ. адам іс-әрекетінде белсенді (айналадағы шындықты өзгертуге үнемі ұмтылу) немесе бәсең (қалыптасқан дәстүр мен норманы сақтау) түрінде көрініс береді. Ө.ұ. – жеке адамның іс-әрекетінің белгілі бір бағыттылығы. Адамгершілік бағытта Ө.ұ. жеке адамның мінез-құлық жүйесінен көрініс табады, адамдардың сенімінен, ар-ожданынан, идеялық бір бағыттылығынан байқалады. Адамның өмірлік ұстанымының шындығын және дұрыстығын айқындау қоғамның прогресті бағытта дамуына сай келуімен

өлшенеді. Тұлғаның жекебастық дамуын анықтаудың ең басты белгісі оның қоғамдық, тарихи процестегі орнын белгілеу болмақ.

Адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуы, ең алдымен, оның өмірден өз орнын саналы түрде таба білуіне байланысты. Жеке тұлғаның өзіндік өмірлік ұстанымы оның қоғамға, қоғамдық байлыққа деген көзқарас пікірден, іс-әрекетінен, қоғамдық қызметінен, өмірге деген көзқарасынан білінеді. Адамның өмірі мен қызметі, өмірге деген көзқарасы оның мамандығына байланысты. Адамның өмірлік белсенді ұстанымы еңбек процесінде айқындалады, шындалып беки түседі. Ол іс-әрекет пен сөздің бірлігінен, адамның алға қойған мақсатты орындаудағы белсенділік пен теориялық білім, білік, іскерлік қабілетін жүзеге асыра білуінен байқалады.

ӨНЕГЕ – ұлағатты адамдардың, қарттардың жастарға көрсеткен үлгісі; айтқан насихаты. Ұлағатты адам жастарға үлгі-өнеге көрсетеді. Өнегелі – басқаға үлгі көрсететін, өзгеден өнеге үйрене білетін адам. Өнегелі адам иманды, зерделі, инабатты болады, одан басқа адамдар жақсылықты үйренеді, оны өзіне үлгі тұтады. Өнегесіздік адамгершілігі жоқтық, қоғамдық, тұлғалық қарым-қатынасқа сыйымсыз іс-әрекет ету.

ӨНЕР ПСИХОЛОГИЯСЫ – шығармашылық суреткерлік حرکتтің психологиялық механизмдерін және адамның өнер туындыларын жасау және ұғыну кезіндегі тұлғалық көрінісінің ерекшеліктерің зерттейтін психологиядағы бағыт. Өнер пси-

хологиясының өнер түрлеріндегі (музыка, бейнелеу өнері, әдебиет, театр және кино өнері, хореография, архитектура) дәстүрлі проблемаларды суреткерлік шығармашылықтың туынды туралы ниеттен бастап, оны ұғыну мен бағамдауға дейінгі барлық кезеңдердегі проблемалары болып табылады. Көркемдік бейненің пайда болуы, тәжірибе әсерлерін өңдеу шығармашылық елестету мен ойлау, шығармашылық психикалық күй процестері, сондай-ақ тұлғаның белсенділігі мен бағыттылығы проблемалары, суреткерлік қабілет пен талант зерттеледі. Отандық өнер психологиясында жасы, білімі, мәдени деңгейі, әлеуметтік-демографиялық белгілері бойынша әр алуан топтардың көркемдік ұғыну процестері зерделенеді.

Суреткерлік туындының құрылымына деңгейлес ұғынудың психологиялық механизмдер, сондай-ақ бұл ұғыну процесі бұрмаланатын жағдайлар, көркемдік тәжірибе берудің психологиялық мәселелері, суреткерлік қабілеттерді; көркемдік талғамды, өнерге эстетикалық сезімталдықты қалыптастыру мәселелері балалар шығармашылығының ерекшеліктері зерттеледі. Өнер туындыларын ұғынатын адамдардың эстетикалық реакциясының психологиялық механизмдері проблемасын өнер психологиясының негізгі проблемасы деп есептеген Л.С.Выготскийдің пікірінше, эстетикалық реакцияны көркем шығарма құрылымының өзі бағдарлайды. Қазіргі заманғы Ө.п. суреткерлік шығармашылық процесінің психологиялық аспектілерін және суреткерлік ұғыну процесін бірлікте жә-

не өзара байланысында зерттеуге мүмкіндік беретін жүйелі көзқарас тұрғысын жүзеге асырып келеді.

Халқымыздың мақал-мәтелдерде көбірек сөз болған тақырыптың бірі – өнер мәселесі. Қай халықтың да ұлттық тілімен қатар ұлттық өнері болады. Біздің халқымыздың да барша жұрт сүйіспеншілігіне бөленген, жүректің тереңінен орын тепкен, ғасырлар бойы біртіндеп дамып қалыптасқан ұлттық өнері бар. Өнер – шындықты көркем бейнелер арқылы танып, білу. Халқымыз ертеден-ақ өнерді ерекше қастерлеп, жезтаңдай әншілер мен күйшілерді, тілге жүйрік шешендерді, бармағы майысқан шеберлерді құрметтеп, майталман таланттардың алдында бас иіп, олардың өнерін мақтан еткен, өздері де солардай болуға ұмтылып отырған. Ол өз ұрпағына өнердің маңызын түсіндіріп қана қоймай, оны жатпай-тұрмай үйренуге, бойға дарытуды мақсат еткен. Мәселен, «Өнерді үйрен де жирен»; «Өнерліге ер жоқ», «Өнерлі қол аш болмас», «Өнерлінің өрісі кең», «Өнерліге өлім жоқ», «Өнерлі өрге жүзеді», т. б. осы іспеттес мақалдардан өнерді үйреніп, жаттықсаң ғана меңгересің, білсең, бәрін де жеңесің, тетігін тапқан адамға қиындық бөгет бола алмайды, өнерлі адамның өрісі кең болады, өнер адамның көздеген мақсатына тезірек жетуге мүмкіндік береді, бір сөзбен айтқанда, өнер атаулының танымдық маңызы зор, ол адамды жан-жақты тәрбиелейді деген идеялар ап-айқын көрініп тұр.

Өнер халықтікі, оны тудыратын да, бағалайтын да оның өзі. Өнер халық қолдауын тапса ғана өмір сүре ала-

ды, өнерді қоғамға телуші де, қоғамнан аластаушы да халық. Сондықтан да, «Өнер көзі – халықта», «Халықтан асқан ақын жоқ», «Өнер тілі ортақ», «Шебердің қолы ортақ» деу арқылы халқымыз бүкіл адамзаттың озық ойлы өнер үлгілерінің баршаға ортақтығын, өнерлінің халықтан асып ешқайда бармайтындығын, оның барлық уақытта жұртпен бірге болатындығын айта келіп, майталман өнер иесін әр уақытта да мақтанш санағаны жайлы тұжырымдайды.

Адамның көпшіл, қоғамшыл болып өсуі үшін де өнерлі болудың маңызы зор. Өнер адамның дүниетанымына, сеніміне, адамгершілік моральдық қасиеттерінің қалыптасуына, эстетикалық сезімдерінің тұрақтай түсуіне, алдына қойған мақсатының айқындала беруіне игілікті әсер етеді. Сондықтан да, халық өз ұрпағының өнердің сан саласынан толық мағлұматы болуын аңсап, бұған қатты көңіл бөлген. Осыған орай: «Өнер – таусылмас азық, жұтамас байлық», «Өнерлі өрге жүзер», «Керек тастың ауырлығы жоқ», «Талаптымен таласпа», «Өнер – ердің қанаты», «Өнерлінің ырысы – жарқырап жатыр жолында» деп, өнер – күдіретті күш, ол жарқын болашаққа жол сілтейтін жан серігің, ертеңгі күнгі жейтін тамағың, ішетін сусының, рухани байлығың деп тебіренеді. Балғын, балалық шақ – өнер үйренуге таптырмайтын кезең. Балалық кезде қызығу да, құмарлық та күшті болады. Қызығу мен құмарлық ынтымақты еңбексіз өрге баспайды. Жай әуесқойлық, көрсеқызарлықпен әр нәрсеге бір ұмтылып, үлкен еңбекті қаламайтын адамға өнер-

дің қонуы екіталай. Өнерді үйренудің басты шарты – еңбек. «Домбыра үйренуге де зауық керек».

«Өнер ұялайтын кісісін өзі біледі», «Еңбек үйренемін десең ерінбе», «Өнерді үйренемін десең жерінбе», «Ерінбеген емер, қажымаған жеңер», «Ерінбеген етікші болады», «Жұмыстың көзін тап, қисықтың тезін тап» деген мақалдарда жоғарыда айтқан пікірлеріміз жақсы қолдау тауып тұр. Енжар, жалқау адамдар өнермен жолдас бола алмайды. Өмір ләззатын қызықтай алмайтын, рухани жағы қораш, психикасы нашар дамығандар да осылар. Халық: «Жалқаулық – жаман ауру», «...Отыра берсең, жалқаулық басынады», «Жалқаулық аздырады, еңбек оздырады», «Ерінбей еңбек қыл, жалықпай өнер біл», «Аузыңмен айтқанды, қолмен істе» деп жастарға енжарлыққа, жалқаулыққа салынба, жас кезінде қимылдап қал, өнерді сөзбен емес, істе үйрен, әр нәрсе өз уақытында, ерінбесең ғана дегеніңе жетесің, деп жөн сілтейді.

Өнерді құлқы сүймейтін немесе өз өнеріне күпінетін мақтаншақ, даңғой, атаққұмар адамдар да болады. Халық бұларды: «Әншейінде ауыз жаппас, той дегенде өлең таппас», «Бояушы, бояушы дегенге сақалын бояйды», «Олақ орақшы орақ таңдайды», «Жаман етікші біз таңдайды», «Алтынды еріте білмеген ірітер, теріні илей білмеген шірітер», «Өз үйінде ою оймаған кісі үйінде сызу сызады» деп өнер-білімнен, ғылым-білімнен жүрдай зердесіздерден жұртты жеріндіріп, өнерлілік – адамның тамаша рухани бейнесінің белгілі екендігін қайталап айтып, жас жеткіншектердің

назарын бұған баса аударып отырады. Бұл жерде Фарабидің музыка ғылымы жайлы айтқандарына қысқаша тоқталған жөн сияқты. Әмбебап ғалым өнер психологиясы жайлы ой түйіндерін ортаға салады. 1) Ән, өлең, музыка – адамның жан дүниесіне көркемдік жағынан әсер етуде таптырмайтын өнер; 2) бұлар жақсы мінезқұлық нормаларын, адамның қоғамдық мұраттарын қалыптастыруда елеулі рөл атқарады; 3) музыка мен ән адамда көркем эстетикалық сезімдерді туғызу арқылы, кісінің өзін-өзі тәрбиелеуінде, бойдағы нашар қасиеттерден арылуына ықпал етеді; 4) музыкалық дарын туғаннан болатын қасиеттермен қатар өлшеусіз еңбек пен көп дайындықтың жемісі. 5) өнер түрлерін танып білуде адамның түйсіктері, нақты тәжірибесі елеулі рөл атқарады.

ӨТЕМІСҰЛЫ МАХАМБЕТ (1804–1846). XIX ғасырдың 30-40-жылдарында Қазақстанның батыс аймақтарында мекендеген халықтар өмірінде ерекше із қалдырған тарихи оқиғалардың бірі – Исатай-Махамбет бастаған шаруалар көтерілісі болды. Хандық, байлық езгіге қарсы шыққан халықтың осы азаттық қозғалысын барынша шындықпен жырлаған ақындардың бірі – Махамбет Өтемісұлы (1804–1846) еді. Ол езілген халықтың жоғын жоқтап, ар-намысын қорғады. Исатай Тайманұлы бастаған шаруалар қозғалысының көрнекті басшыларының бірі ретінде тарихта аты қалған, туған халқына шын берілген, сол үшін шыбын жанын пида еткен асыл ер, ардагер, азамат ақын өз

кезінің алдыңғы қатарлы, көзі ашық, білімді адамы болды. Орыстың белгілі қоғам қайраткері, саяхатшы-жазушы Е.П.Ковалевский (1811–1869) Махамбет орысша тіл білетін, халқын жанындай сүйетін, аса сезімтал, бірбеткей, қара қылды қақ жаратын әділ, нағыз патриот, еңбекші бұқараға көсем бола алатын батыр, сергек көңілді кісі еді деп кезінде тебіренген болатын.

Махамбет шығармашылығын көптеген әдебиетші, тарихшы ғалымдарымыз зерттеді. Құнды еңбектер жазды. Дегенмен, Махамбет шығармаларын философия, этика, педагогика және психология ғылымдары тұрғысынан зерттеудің қажет ететіндігі де талас тудырмаса керек. Кеңес психологы Б.М.Тепловтың айтуынша, әдеби мұралар психология үшін ешуақытта мәні үдемесе кемімейтін бірден-бір қажетті материал болып табылады. Олай болса, Махамбет өлеңдерінің педагогикалық, психологиялық жағын көрсету арқылы біз халқымыздың өткен дәуірдегі озық ой-пікірлерімен танысуға мүмкіндік алып, олардың терең ойлы пікірлерін қазіргі күн талабынан таразыға салып, тәрбие процесінде кәдеге асыратын боламыз. Ата жауымен ақтық демі біткенше күресе білу, осы жолдағы ерлік, батылдық, төзімділік, жастарды Отанға, ата мекенді қастерлеу, әскери-патриоттық тәрбие мәселелері – Махамбет толғауының да, ондағы тәлім-тәрбиелік идеялардың да ең өзекті желісі болып табылады. Жауынгер-ақын күрестің жолы ауыр, оның қиындығы көп, ауырлығы өлшеусіз дей отыра, жастарға, сары уайымға салынып, босқа дәрменсіз болма, әлсіздікке жол

берме, мақсатыңа сенімді бол деп, елге қорған бола алатын ер-азаматтардың психологиялық қасиеттерін сомдап көрсеткісі келеді.

Ер жігіт кеудеде жаны, бойда қуаты, баста ойы тұрғанда торығу, мұқалу дегенді білмей, қайғы-қасіретке бойын билетпеуі тиіс. Ал ерлік іс тек жігерлі, қажыр-қайраты мол адамның ғана қолынан келеді, адамның кісілігі, жақсы-жаман қасиеттері қиын-қыстау сәттерде («Ермін деген жігітті, кеңшілікте сынама») ғана жақсы байқалады.

Махамбет көтерілісі барысында халқы үшін қалтқысыз қимылдайтын ер жүрек, батыр адамдармен қатар, тек өз басының қамын ойлап, жолдастық қасиеттен жұрдай адамдардың психологиясын алдыңғысына қарама-қарсы қойып, бұлардың біріншісін жұртқа үлгі етсе, кейінгілерінен халықты жирендіреді.

Жақсыменен дос болсаң, Айырылмас күні қос болсаң, Басыңа қиын іс түссе, Алдыңнан шығар електеп, Жаныңа не керек деп... Жаманменен дос болсаң, Айырылмас күні қос болсаң, Басыңа қиын іс түссе, Басқа кетер-бөлек деп, Қолдан берер есеп деп, Сыртынан жүрер өсектеп.

Жеңістің кілті ұйымшылдық пен бірлікте, соңғы екеуі адамдар арасындағы шынайы достық пен жолдастықтан туындайды. Жақсы дос сенің намысыңды қорғайды, қолынан келген жәрдемін аямайды, қиын сәттерде қол ұшын беріп, сен үшін жанын пида етуге әзір тұрады, жақсы дос – жанашыр, қамқоршы. Ақын осылайша нағыз достықтың белгісі қандай екенін ашып көрсетіп, достың да досы бар екендігін айтып, жас жеткіншек-

терге жолдастық пен достықты ерекше қастерлейтін адамдардан үлгі алу қажеттігін айтады.

Жұрт алдындағы борышын түсінген адам ешуақытта да антын бұзбайды. «Ер жігіттің екі сөйлегені өлгені» дегендей, ол ылғи да сертінен шығады. Антын бұзған адамға сенуге болмайды. Жолдасын жауға қалдыратын да осылар. Серттен таюу, ар-ұятын сатумен парапар деп түйеді өз ойын Махамбет.

Ер жігіттің психологиясындағы ендігі бір жақсы қасиет оның жауға деген өшпенділігі мен жек көрушілігі. Осындай адам жауды көрсе қыран бүркіттей шүйлігіп, оны жапыра шабуды ойлай бастайды. Ақын бұл жерде жастарға жауына мейірімсіз бол, оны аяушы болма, «жауды аяған жаралы болады», – деп ескертеді.

Махамбет өз өлеңдерінде ер жігітке тән моральдық-психологиялық сипаттарды тізбектей келіп, сөз соңында азамат ердің баласы қандай болу керек деген сұраққа былайша жауап береді:

Азамат ердің баласы, Аз ұйықтар да көп жортар. Арманы бар ма жігіттің. Жау тоқтатып айқаста, Құрбан болса ел үшін, – деп адамгершілікке сыйымды барлық қасиеттерді бойына дарытқан, жеке бастың мүддесін халық тілегіне бағындыра алған адамды нағыз азамат ердің баласы деп айтуға болады, дейді ақын. Сондай-ақ: Ақ жұмыртқа, сары уыз, Әлпештеп қолда өсірген, Туған ұлдан не пайда, Қолына найза алмаса, Өке жолын қумаса, деген жолдарда ақын жас жеткіншектерге жасыңнан шынығып, ел, халқыңды қадір тұт, атқа ерте мін, сонда ғана мақсатыңа жетесің, ата-

ананың ақ сүтін ақтайсың, деп әрбір жұрт алдындағы борышын тәптіштеп түсіндіреді.

Жауынгер ақынның кез келген шығармасы, жас жеткіншектерді жақсы қасиеттерге баулып, жаман әдеттерден жирендіруге негізделген.

Жастар – кімдерді үлгі тұтуы, кімдерден ақыл-кеңес тәрбие алуы қажет, олар қайткенде саналы азамат болып шығады дейтін сұрақтар да Махамбетті көп толғантқан. Ақын бұл жерде жастарға ең алдымен елдің дана қарияларын үлгі етеді: Кәрісі кімнің жоқ болса, Жасы болар дуана, дейді ол. Қарт адамдар көпті көрген, олардың өмірден алған тәжірибесі мол. Бұлардың аталық сөздерінің, ойлы пікірлерінің, нақыл өсиеттерінің тәрбиелік мәні зор. Ондай сөздер жастардың бойында көңілге қонымды психологиялық қасиеттердің қалыптасуына себепкер болады, адасқан адамды тура жолға түсіруге жәрдемдеседі.

Жас жеткіншектерді патриоттық рухта тәрбиелеуде, оларды халқына адал қызмет етуге баулуда Махамбет өлеңдері басты ерекшелік олардың ерлікті дәріптейтін шығармаларға өте әуес келетіндігі. Өйткені мұндай шығармаларда адамға ерік-жігер, күш-қайрат беретін өнегелі сөздер көп болады. Бала мұндағы жігерлі адамдарды өздеріне мұрат тұтып, еліктейді. Тіпті, осындай патриоттық сарында жазылған шығармалар бала түгіл ересек адамға да ерекше әсер етеді.

Басқыншы жаудан елін, жұртын жан аямай қорғап, халқының тәуелсіздігі мен бостандығы үшін өмірінің соңғы минутына дейін күрескен жігітке ар-

ман жоқ. Себебі, ондай адамды елі, халқы, Отаны еш уақытта да ұмытпайды, есінде сақтайды, деп түйеді ақын өз ойын.

Сонымен ақынның қай өлеңін алсақ та онда жырланатын үлгі-өнеге, тәлім-тәрбиелік аталы сөздердің тұптамасы бір. Халқыңды сүй, көппен бірге жүрсең қор болмайсың, бәрінен де жұрт мүддесін жоғары ұста, халық үшін аянбай еңбек ет, дейді Махамбет жастарға. Осылайша тебірене жырлаған ақын өсиеттері өз оқырмандарын тез баурайды, өйткені бұларда қазақтың қалың бұқарасының бір кездегі бар арман-тілегі, ой-сезімі, мұң-зары сомдана жинақталған. Махамбет өлеңдері, әсіресе, жастарды уылжыған жас кезінен қанатын қатайтып, буынын бекітіп, оларды белсенді әрекетке ұмтылдыруда, ерлік істерге баулуда таптырмайтын асыл мұра.

Профессор М. Ғабдуллин кезінде мынадай байсалды пікір айтқан еді: «Бүгінгі совет жастарын патриоттық рухта тәрбиелеуде ақын-жыраулардың, өнеге сөздерінің белгілі мөлшерде пайдасы бар екендігі хақ. Мұндағы тәрбиелік мәні бар әңгімелер, бүгінгі жастарға жат емес. Халықты сүй, халық үшін ерлік еңбек ет. Ел-жұртыңа қорған бол деушілік қазіргі күнде ескірген сөздер емес, қайта мағыналы, мәнді сөздер. Сондықтан бұлардың ішінен жастарымызды тәрбиелеуде әсер ететіндерін тандап алып, орнымен пайдалана білсек, бұл нұр үстіне нұр болар еді». Осы тұрғыдан қарағанда, Махамбет өлеңдерін оқу-тәрбие ісінде ретімен пайдаланып отыру – әрбір тәрбиеші ұстаздың басты парыздарының бірі.

ӨТЕЙБОЙДАҚ ТІЛЕУҚАБЫЛ-ҰЛЫ (1388-1483) – рухани ортағасырдағы қазақ ғұлама ғалымы. Оның «Шипагерлік баян» атты еңбегінде қазақтың ой-пікірлері тұңғыш рет ғылыми тұрғыда төмендегідей психологиялық сөз болғаны байқалады. Көптеген психологиялық ұғымдар («Қуат», «Қабілет», «Ойлау», «Сөйлеу», «Мінез» т.б.) туралы психологиялық (сол кездегі ұғым бойынша) мағлұматтар мол. Ол өзінен бұрын өмір сүрген түркілік ұлы ғұламалардың әл-Фараби, Әбу әли ибн Синалардың жан туралы түсініктеріне сүйене отырып, бүкіл тіршіліктің басқарушысы, реттеушісі жүрек дейді. Сөйте тұра жан құбылыстарын басқаруға мидың атқаратын рөлін де жоққа шығармайды. Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы есті адамдардың негізгі жан қуаттарының қатарына жатқызады. Оның пікірінше, ес көрген, естіген нәрсені жадта сақтау үшін аса қажет. Арнайы есте сақтау мақсатында адам тез аңғарғыш, байқағыш және есте қалдырғыш болуы тиіс (... тез, шапшаң, жеткілікті аңғарып, ойға қонымды, көңілге толымды, өте нанымды, бүге-шегесіне дейін есте сақтау) дейді. Ол адамның қабілет қасиетін дамыту үшін көптеген тау-тас, жер-су және мал мен аңдардың аттарын дәл білу қажеттігіне үлкен мән береді. Еске сақтау қабілетінің ойдағыдай дамуына себеп болатын қасиеттің бірі – зейінділік. Оның пікірінше, саналы іс-әрекет зейінсіз іске аспайды. Аталмыш кітапта зейін көбінесе «мәнділік аңғарым» деген ұғыммен беріледі. Тілеуқабылұлы адамның негізгі жан қуаттарының біріне ойлау процесін жатқызады. Ойлау адам сезім мүше-

лері арқылы алынған мәліметтерді өңдейді. Сезім мүшелері арқылы алынған мағлұматтарды жинақтап, талдау, саралау арқылы дамып отырады. Ғұлама «... затты, іс-әрекетті жан-жағынан қара, қолыңмен ұстап көр, көз өлшеміне сал, одан соң толған», – дейді. Толғаным сараланбаса, ойлау дараланбайды, – дейді. Ойлау сөйлеу әрекетіне байланысты. («Толғамдық түйін») – екендігін де айтады. Ойдың сөз арқылы бейнеленуінің арқасында адам өзінен бұрынғылардың ілім-білімдерін сақтап қала алады, оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді.

Айтар ойымызды түгел сақтап қалу үшін біз оны шижаламалап (хатқа жазу) сақтай аламыз. Ойды келесі адамға жеткізу үшін оны сарапқа салып, әр нәрсеге толғана талдау жасау керек. Айтар ойыңды алдымен өзін түсініп ал. Мұндайда алдамшы сезімге беріліп үстірт ойлау – үлкен қателік. Жақсылап түсіну үшін көзбен көріп, құлақпен естіп, керек болса қолмен ұстай білу шарт. Ғұлама сөйлеудің жазбаша түрінің де бар екенін айтады. Ол сөйлеу арқылы адам бір-бірімен ұғынысып, пікірлесе алатындығына ерекше көңіл бөледі. Адамның сөзі анық әрі жылы болып келуін қалайды («Сөзің сәнді болса, түбі мәнді болмақ», «Жақсы сөйлемек жанға шырай бермек»). Адам сөйлеген сөзін ойлап, қадағалап отыруы тиіс. («Қиуасы сөйлемелік сөз – атқылық жебе, не қадала кетпек не далаға кетпек. Ол сөйлемелікке асықпай терең толғанғылық жасап жай оғындай аңғарылып, наркескідей қылыш ашалап, нақталамалап дәл түсіргілік тұжырымдаулықпен өнерлік

өресі де, өнері де болғанымен сасқалақтап не өзін таудай санағылық ойлаумен орнын таппастықпен пендемелік қылмақ-ең үлкен парыз. Осы түйінде ғұлама-ғалымның адамның сөйлеу мәдениетіне қатысты кейбір мәселелерді де баяндаған. Айтатын ойыңды жинақтап, оның мазмұнды болуын қадағалап сөйлеу – ақылды адамның қасиеті. Сөзің мәнді болса түбі – мәнді болмақ, – деу арқылы автор сөйлеу әрекетінің мазмұнды болуы мен мәнерлі болуының маңызды екенін айтады. Ғұлама бала сезім мүшелерінің (татым, мұңк, көз т.б.) дұрыс қалыптасуы үшін оларды таза ұстап, оның түрлі сырқаттарын дер кезінде емдеп отырудың қажеттілігіне назар аударады. Баланың оң мен түсті дұрыс ажырата алуын, жақсы естуі, алыс-жақын дыбыстарды дәл естуін, тәтті мен ащыны айыра білуін ата-аналар мұқият қадағалау қажет, өйткені жан-жақты түйсіне алу кейіннен заттың сыр-сипатын түсіне білуге жәрдем етеді дейді.Ө. Тілеуқабылұлы жеке адам қасиеттері жөнінде кейбір ойларын айта келіп, жастардың ұстамдылықты, аз сөйлеп, көп тындыруды, іскер де ісмер болуды талап етеді.

Ол адамның жақсы мінездерінің қатарына батырлықты, батылдықты жатқызады. Ғұлама ғалым ешнәрсеге қызықпайтын енжар адамның ешкімге шапағаты болмайды, ол да бір мал да бір деп, олардың адресіне қатты сын айтады. Адам өмірге келген соң, белсенді өмір сүруге, сегіз қырлы бір сырлы болуға тиіс деген тұжырым аталмыш еңбектің өн бойынан аз кездеспейді. Дала ғалымы, шипагер Ө. Тілеуқабылұлының «Ши-

пагерлік баян» атты медициналық энциклопедиялық еңбегі бес жарым ғасырдан кейін өз елмен қауышты. Оның еңбегімен қазақ, қытай т.б. шет елдер ғалымдары да танысып, оң бағаларын берген. Бұл жайт күні кешеге дейін белгісіз болып келген қазақ ғалымының әлемдік деңгейдегі орнын анықтауға жол ашты. Қазақтың халық шипагерлерінің сонау XV ғасырда Қазақ хандығы туын тіккен кезінен бастап-ақ ілім-ғылым негізі қаланғанын шипагер Ө. Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» атты медициналық энциклопедиялық еңбегі айқындап берді.

«Шипагерлік баянның» ең соңғы алтыншы көшірмесінің қытайдағы мәдени төңкеріс кезінде өртенуден қалған мың беттен аса қолжазбасын алғаш баспаға дайындап шығаруға басшылық еткен Шыңжаң ғылым-техника денсаулық сақтау баспасы бас директорының орынбасары, ғалым, жазушы Хакім Әкімжанұлы. Ғұламаның өз еңбегінде адам жанының нәзік білгірі, ойлау, сөйлеу, дара тұлғаның қасиеттері туралы сындарлы пікірлері психологиялық ерекшеліктерін жалаң ұғымдармен түсіндірмей, сол заманның дәрігерлік ілімі тұрғысынан сабақтастыра сыр шерткені, оның ілім-білімінің осы саласына орай айтқандары мірдің оғындай боп тыңдаушысын өзіне баурап алары хақ.

ӨТІРІК ПЕН ӨТІРІКШІЛІК (СУ-АЙТ) – бұл жағдайдағы әдейі бұрмалау. Өтірік көбіне тез тексерілуі қиын немесе түрлі өсек-аяң хабарлардың мазмұнынан білініп қалады. Халқымыздың «Өтірік өрге баспай-

ды», «Өтірікшінің шын сөзі заяға кетеді» дейді. Оған тән сипат өтірікші өзінің сөзін «дәлелді» ету үшін кейбір қулық-сулықты ойлап табады.

Әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан өтірік-өсек адами қарым-қатынасқа зиянын тигізетіні көпке белгілі. Ол айналасындағыларды алдап-сулап шатастыру арқылы өз масатына жетуді көздейді. Өтірік айтуды әдетке айналдырған кісіні жұрт суайт өтірікші дейді.

Суайт – адам мінезіндегі көргенсіздіктің бір түрі. Өтірік айту, сайып келгенде, өтірікшіге оның өзіне ғана емес, тіпті оны тыңдайтындарға да опық жегізеді. Ол жалған сөзімен айналасын абыржытып, жұртқа ірткі салады. Мәселен, қазір де кейбір осындайлар «қазір сіздер тұрған жерде (мектепте, кеңседе т.б.) жарылыс болады» деп телефонмен жалған хабар таратып, жұртты әбігерге түсіреді, оның айтқаны өтірік болып, бұл жұрттың ашу-ызасын келтіргені өз алдына, олардың алтын уақытын босқа ысырап етеді. Ұлы ғұламалар жас ұрпақты мұндайлардан әркез жирендіріп отырған.

Мәселен, Шәкәрім қажы: «Өтіріктен тілін тыя алмаған адам арамдықтан ыңдынын тыя алмас», – десе, Сайф Сараи: «Өтірік сөз жарақат сияқты, жазылса да орны қалады», – дейді. Мұндайлар жайлы дана халқымыз: «Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам» немесе «Өтірікшінің өтірігі де өтірік, шыны да өтірік» деп, пәтуә ететіні хақ. Жастарымыз Асан қайғы жырау айтқандай, «жеңемін деп біреуді өтірік сөзбен қостама» деген аталы сөзін естерінен шығармауы тиіс. Қас батыр Бауыржан Момышұлы ағамыз-

дың «Өтіріктің балын жалап тірі жүргенше, уын ішіп өлген артық» дейтін аталы сөзін әркез есте сақтайтын болайық.

ӨШПЕНДІЛІК – адамның жағымсыз мінез бітістерінің бірі. Ө. – тап тартысы бар жерде, бір-бірімен көзқарасы еш уақытта үйлеспейтін кезде кейбіреулерде кездесетін жиіркенішті қасиет. Мұндай мінезі бар адамдар көбінде өліспей беріспейді, яғни бірін-бірі өлтіруге дейін барады. Халқымыз өз ұрпағын ғасырлар бойы қайырымдылыққа, гуманистікке, ізгілікке тәрбиелеп келген. Асан қайғы жырау сонау ерте заманның өзінде-ақ: *«Ердің құны болса да, алдына келіп қалған соң, қол қусырып барған соң, аса кеш те қоя бер, бұрынғыны қуыспа»*, – деп жастарды бір-бірімен өшікпеуге шақырған. Халқымыз да, бір-біріне өшіккен жандарға «Таспен ұрғанды аспен ұр» деп ақыл-кеңес бергені хақ. Жас өскіннің есінен бұл айтылғандар әркез шықпауы керек. Ө.-басқа адамдарға өшпенділікпен қатынас жасауға құқықтымын деп, орын алатын негізсіз адамның нұсқаулы психологиялық күйі.

ПАВЛОВ ИВАН ПЕТРОВИЧ (1849-1936). Дүниежүзі физиологтарының ақсақалы, орыстың ұлы ғалым академикі. И.П. Павлов Нобель сыйлығының лауреаты (1904), 1875 ж. Петербург университетінің, 1879 ж. медицина хирург, академияның профессоры. 1891 жылдан өмірінің соңына дейін өзі ұйымдастырған эксперименталды медицина институтының физиология бөлімін басқарған. Ол жануарлар мен адамның жоғары жүйке қызметін шартты рефлекс тәсілін тәжірибе жүзінде зерттеудің негізін қалаушы. Павлов Сеченовтың психикалық қызметінің рефлексстік сипаты жөніндегі ілімін онан әрі дамыты, организмнің сыртқы ортамен өзара байланысының себебі ретіндегі рефлекссті түсіндіре келіп, мидың заңдылықтарын ашты. Негізгі еңбектері: «Жануарлардың жоғары жүйке қызметін (мінез-құлық) объективті зерттеудің 20 жылдық тәжірибесі», «Шартты рефлекс», «Ми жарты шарларының жұмысы жөніндегі лекциялар» т.б.

ПАЙДАКҮНЕМДІК – адамдар арасында кездесетін мінездің қолайсыз

бітістерінің бірі. Мұндай кісінің есілдерті ақша, қандай жолмен болса да бірді-біріне қосып пайда табу. Бұл, әсіресе нарықтық қатынас кезеңінде кең өріс алып отыр. Пайда қуған адам шыншыл да, принципшіл де, ержүрек те, өз парызына адал да бола алмайды. П. адамды ең аяулы сезімдерден – отанға деген сүйіспеншіліктен, отбасындағы ауызбірліктен, ізгілік пен рухани тазалықтан, имандылық пен инабаттылықтан кісіні ада қылады. Ондай адамның жан дүниесі жұтаң келеді, ішіп-жемей тек мал жиюға құмар, сарандыққа бой ұрып, рухани өмірі жұтаң тартып, қуанышы, сүйініші азаятын болады. «Жаманнан жирен, жақсыдан үйрен» дегендей, жастар пайдакүнем болмағандары мақұл.

ПАЙЫМДАУ – логикалық ойлаудың екі типі. Ойдың ақиқатқа қарай ілгерілеуі білім шеңберінде тәжірибенің мәліметтері мен амалдарын жасайды, оларды қатаң тиянақталған ережелер бойынша реттейді. Оған қатаң анықтылық, бұлжымайтын шектеулермен схемаларға ойысу тән. Мұның өзі құбылыстарды дұрыс топтастыруға, білімдерді жүйелеуге мүмкіндік береді. П. индивидтің, әсіресе, утилитарлық, міндеттерді орындауға үйреншікті жағдаяттарға ойдағыдай бейімделуін қамтамасыз етеді. Пайымның шектеулілігі оның икемсіздігі мен кесімдігі оның таңдап отырған мазмұнынан шыға алмайтындығы болып табылады. П.-ойлау процесінің белгілі бір сатысы немесе ой тұжырымдаудың түрі; басты бір мәселеге жауап қайтаруда бір-бірінен туындайтын ой-пікірлер туындысы. П.-ойлаудың алғашқы сатысынан

оның тұжырымына өту жолы. Бірақ П. туралы түсініктер бірден жүйеленбейді, бірін-бірі толықтыра да бермейді. Философия тарихында пайымдауды ғылыми танымға қабілеттілік (Кант), анықтамаларды шектейтін білімнің қалыптасу кезеңі (Гегель) дейтін түсініктер бар. П. – құбылыстың себебі мен байланысын анықтайтын ақыл-ойдың құрамдас бөлігі, тіл табысудың алғашқы деңгейі. П. тәсілін сипаттау, жинақтау және дәлелдеу – логиканың негізгі міндеттерінің бірі.

ПАНТОМИМКА (грек. *pantomimas* – еліктеу арқылы дене қимылдарын қайталау) – көркем бейнелеу, жантәннің мәнерлі қозғалысын, дененің үйлесімді қимылын, әдеттің ыңғайлы ымын орындау арқылы жасалатын өнердің жүйесі және оның сахналық түрі. П. алғаш ежелгі Грекия мен Рим театрында қалыптасқан. П. түрлері ел кезуші актерлер (гистриондар), қалжыңбас күлдіргіштер, жонглерлер арқылы музыкалық қолдаумен таралған. П. XII-XIII ғ. комедиялық өнердің тәсілі ретінде қолдау табады. XIX жеке театр ойынына айналады. Пангомиманың музыкамен, әнмен сүйемелдеумен орындалатын арнайы түрі Орта және Шығыс Азия елдерінде кең таралған.

ПАРАБИОЗ (грек. *para* – маңында, төңірегінде, *bios* – өмір) – 1) екі немесе бірнеше организмнің қан, лимфа тамырларындағы, организмдегі сұйық заттарды жасанды іркілдету арқылы оларда жалпы қан айналымын қалыптастыру тәсілі; 2) Тірі организмнің тітіркендіргіш әсеріне (тітіркенудің күші мен ұзақтығына қа-

рай) қайтаратын сатылы жауаптын әлсіреуі П. кезінде организмнің негізгі қасиеттері – қозғыштық, өткізгіштік жалпы қозу процесі қайтымды өзгеріске ұшырайды. Парабиоз ұғымы мен теориясын Н.Е.Введенский (1901 ж.) ашты. Парабиоз туралы ілім организмдегі қозу, тежелу процестерінің генетикалық бірлігін, қозғыштық пен өткізу арасындағы байланысты анықтады.

ПАРАДИГМА (грек. *paradigma* – үлгі) – 1) берілген білімдер саласындағы белгілі бір тарихи кезеңдегі ғалымдардың зерттеу практикасы соларға қарай ұйымдастарылатын негізгі ғылыми жетістіктер (теориялар, әдістер) жүйесі. Ұғымды енгізген америкалық тарихшы Т.Кун ғылыми пәннің дамуында препарадигмалық кезең (П. белгіленер алдындағы кезең), П. үстемдігі кезеңі, дағдарыс және ғылыми революция кезеңі (парадигмалардың алмасуы, бірінен екіншісіне өту) болады деп пайымдады. П.-тұжырымдамасы алға қойған проблемалар (ғылыми пән және оның даму кезеңдері туралы танымның субъектісі ретіндегі ғылыми қауымдастық туралы және т.б.) Отандық ғылымда диалектикалық-материалистік әдіснама тұрғысында талдап шешілуге; 2) шындық болмыстың мәнді сипаттарын білдіреті ұғымдар жүйесінде тұлғаланған қатаң ғылыми теория; 3) белгілі бір тарихи кезең ішінде ғылыми қоғамдастықта үстем болатын зерттеу әдістерінің, проблемалар қою мен оларды шешудің бастама тұжырымдамалық схемасы, моделі.

ПАРАПСИХОЛОГИЯ (грекшс *para* – маңында, төңірегінде және психоло-

гия) – адамдардың психологиясы мен мінез-құлықтарындағы ғылыми негізгі беймәлім гипноз, елестету сияқты айрықша құбылыстарды зерттейтін психология саласы. П.-экстра-сенсорлық қабылдау, телепатия, түс көру сияқты табиғаты айқындалмаған, функциялық қызметі тиянақсыз психикалы құбылыстар туралы мәліметтер жиынтығы.

Парапсихологиялық көріністер ХІХ ғ.соңғы ширегінен бастап арнайы ғылыми объект ретінде зерттеле бастады. Ғалымдардың көп жылғы ізденістері гипноздың, идеомоторлық актілердің, субсенсорлық қабылдаудың, таңғажайып естің, есеп шығарудағы дарынды қабілеттің психологиялық заңдылықтарын танып-білуге ұйытқы болды. Дегенмен, П. қарастыратын құбылыстардың ерекше сипаты осы уақытқа дейін мамандар арасында бірде қызу айтыстар тартыс, бірде ашық күмән туғызуда. Парапсихологияның қарсы сарапшылары жалпы психологиялық ізденістердің қажеттілігіне қарсы емес, тек ондағы дүрмек туғызатын дәлелсіз құрғақ пікірлерге тоқтау салуды қолдайды. Парапсихологияның синонимі – психотроника.

ПАРОКСИЗМ (грек. *paroxysmos* – тітіркену) – 1) спазмалық ұстама немесе селкілдек ауруының кенеттен асқынған адамды булықтыратын түрі. Бұл эмоциялық қалыптың бұзылуының кісінің жан жүйесі күйзелген жағдайда торығу, үрейлену жағдайынан көрініс беріп отырады.

ПАРЫЗ – адамның ел-жұрт, мемлекет пен қоғам алдындағы борышын

білдіретін әдептік ұғым. П.-дың әр заманда, әр дәуірде тарихи-қоғамдық жағдайға орай анықталып түрленеді және толықтырылады. П. адамның бейімділігі мен белсенділігіне, сезімталдығы мен естілігіне байланысты. Сондықтан оны адам болмысы мен мүддесінен, туған ел тұрмысы мен туған жер қажетінен бөліп қарауға болмайды. П. дүниетанымдық бағдармен ұласып, астарласып жатады. Өйткені, П. өмірдің қажеттілігін растау, құндылығын көбейту ынтасынан туындайды, адамның қоғамдық болмыстағы орнын жалғастыру қажетін қуаттайды.

Парыз: 1) адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынастың ұрпақтық мәнжайын іріктейді; 2) адамның адамға қамқорлығын, жағымды әдеп пен адал еңбек ету үлгісін сақтайды, жастардың үлкендер мен Отан алдындағы перзенттік қарызын, азаматтық міндетін тиянақты орындауға жұмылдырады; 3) адамның жақсы қасиетін орнықтыруға ұлтаралық қатынастың тиімді түрлеріне қызмет еткізеді.

ПАРЫҚСЫЗДЫҚ – жеке тұлғаның әр түрлі өмір құбылыстарын бағдарлай алу белгісі. Парықсыздық ақылсыздықтан пайда болады. Әр нәрсенің (заттың, құбылысының, іс-әрекеттің) парқын білу – адамның жауапты міндеті. Өмір құбылыстарын парықтай білуге жас ұрпақты үйрету – ата-ананың, айналасының міндеті. Парықсыздық – бір объектіге оң немесе теріс эмоционалдық реакциялардың, адамның қызығушылығының жоқтығын сипаттайтын немқұрайдылығы.

ПАТОЛОГИЯЛЫҚ КҮМӘНДАНУ (грек. *pathos* – азап, ауру) – нақты немесе ықтимал қолайсыздық пен қиыншылыққа төзуге ипохондриялық торығушылық. Мәселен, асқазанның сәл де болса мазалауы не тері қабатындағы кінәрат субъектіні қатерлі ауруға шалдықтым деген азап ойға жетелейді. Бұған сондай-ақ күмәншілдік, жеңіл-желпі нәрсенің өзін егжей-тегжейлі талдау, оған мән берушілік, бейімділік және басқа да мінез ерекшеліктері себепші болады. Патологиялық күмәнданудан психотерапевтік ақылға қонымды кеңесі арқылы арылтуға болады.

ПАТОЛОГИЯЛЫҚ МІНЕЗ; грек. *pathos* – азап шегу, ауру және ... логия) – адамның берекесіз, бақытсыз көңіл жайында нақты реніштен, жайсыз қырсықтан, түрлі бәледен туындайтын әдеп-дағдының адамгершілік пен әдептілік, денсаулық (ипохондриялық) туралы ауыр, үрейлі, мазасыздықты біржақты тамырла-туы. Мысалы, өз бітімі мен жүріс-тұрысына күдікпен қарайтын адам асқазаны аздап бұзылса да, денесі бөртіп қызара қалса да, ондай оқыс күйге үлкен секеммен қауіппен қарап, өз дегбірін қашырады. Жорамал күйді секемшілдік пен шүбәланғыштық сияқты басқа жеңіл мінез-құлықтар қоздыра түседі. Патологиялық мінездің естен танарлық сандырақ пен құндылығы жойылмас идеядан айырмашылығы – мінездегі кесапатты психотерапиялық әңгіме арқылы жеңілетуде тіпті емдеуге болады.

ПАТОЛОГИЯЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – ауырған адамның психика-

лық қызметі мен қасиетінің, мінез-құлықтың ауытқу заңдылықтарын зерттейтін психология (медициналық психология) ғылымының саласы. П.п. психологиялық теорияға сүйеніп, аурудың козуы мен қайтуын дені сау адамның психикалық үрдістерінің қалыптасуы мен өту сипатын салыстыру арқылы анықтайды. Патологиялық психологияның психопатологиядан айырмашылығы – клиникада байқалған психикалық ауыр күйдің құрылымдық ерекшелігі мен түрлену сипатын психикалық әдісті қолдану арқылы түсіндіреді. Патопсихологиялық зерттеулердің теориялық және қолданбалы ғылым аумағында маңызы зор.

Соңғы кездерде патопсихологияның органикалық практикада психотерапевтикалық жұмысқа да қатысуы дамып келеді. Патопсихологиялық эксперименттің балалық шақтың психиатриялық клиникасында да орны ерекше. Патопсихологияның тарихы психиатрия, неврология және эксперименталды психология салаларының дамуымен байланысты. Негізгі патопсихологиялық экспериментті (Б.В.Зейгарник), кез келген диагностикалық процедураны танымдық үрдістердің тұтастық жүйесін және (В.Н.Мясишев) мотивтерді «тұлғааралық қатынасты» модельдеу үшін пайдаланылады. П.п.- әртүрлі аурулар нәтижесінде адамдардың психикасы мен қылығында пайда болатын ауытқуларды зерттейтін және солар туралы білімдерді қарастыратын психология саласы.

ПӘТУА (консенсус; лат. *consensus* – келісу, бірауыздылық) – 1) даулы мә-

селелер бойынша дауысқа салмай келіссөз барысында ортақ келісімге келу. Оқу-білім мекемелерін басқару процесінде шешім қабылдаудың бір амалы; 2) белгілі бір іс жөніндегі бітім, тоқтам, келісім; ислам дінінде шарифат бойынша керекті мәселе, іс жөнінде дінбасы муфтидің, бас қазының шығарған қарары, шешімі, тоқтамы, қорытындысы. Мұсылмандар үшін пәтуа – бұлжытпай сөзсіз орындалуға тиісті заң, міндет, парыз. Пәтуа, әдетте, қағида, ереже, нұсқау түрінде жазылып, мұсылмандарға жария етіліп, таратылып отырған.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТ-ТЕР – мұғалімнің педагогтік қызметте жоғары нәтижелерге жетуін қамтамасыз ететіндей даралық-психологиялық ерекшеліктері мен кәсіптік тұрғыдан маңызды қасиеттерінің жалпылама жиынтығы. Педагогикалық қабілеттердің мынадай түрлері сараланады: *гностикалық* (танып білу және одан ләззат ала білу), *дидактикалық* (түсіндіре білу, білім бере үйрете білу), *коммуникациялық*, (қарым-қатынас, ынтымақтастық жасай білу), *конструктивтік* (оқу-тәрбие материалын іріктеп ала білу, жобалай, жасай білу), *ұйымдастырушылық* (шәкірттерін әр алуан қарекет түрлеріне еліктіріп, тарта білу, қатысушылардың бәрін біріктіріп, олардың мүдделерін қойылған мақсатты орындауға бағыттай білу), *перцептивтік* (баланың ішкі жан дүниесін ұғына білу, олардың сезімдері мен жай-күйін түсіне білу, эмпатияға қабілеттілік), *болжамдаушылық* (педагогикалық көрегендік жасай білу, педагогикалық қызметтегі өзара әрекеттестік

нәтижелерін болжай білу), *суггестивтік* (мұғалімнің эмоциялық, ерік-жігерлік иландырушылық ықпалы, нық айтылған жігерлі сөзбен қажетті әсер нәтижесіне жете білу қабілеті), *экспрессивтік* (мұғалімнің өзінің білімі мен сенімдерін эмоциямен әсерлі етіп айтып жеткізе білуі, артистизмі, дауыс ырғағы, ым-ишара, оңтайлылық элементтерін жетік меңгеруі).

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – білім беру мен тәрбиелеудің психологиялық негіздерін зерттейтін жас ерекшелігі психологиясымен тығыз байланысты сала, өйткені білім беру мен тәрбиелеудің психологиялық заңдылықтарын оқитындардың жас шамасы және даралық ерекшеліктерін ескермейінше, дамыту мүмкін емес. П.п. саласындағы зерттеулер білім беру мен тәрбиелеудің мәнін дұрыс түсінуге, оқулықтар мен оқу құралдарына қойылатын әртүрлі талаптарды анықтауға, оқушылардың ақыл-ой әрекеті мен мінез-құлқын басқара отырып, олардың дамуын қамтамасыз ететін білім беру және тәрбиелеудің тиімді тәсілдерін тауып негіздеуге мүмкіндік береді. П.п. педагогтар мен оқушылардың арасындағы өзара қатынас мәселелерін, педагогтың жеке басына қойылатын талаптарды зерттейді, педагогикалық қабілеттер мазмұны мен қалыптасу үрдісін ашады. Сонымен қатар оқушылар ұжымындағы өзара қатынастармен, олардың психологиялық даралық ерекшеліктерімен санасып отырудың мүмкіндіктерін іздестіреді. Оқу-тәрбие жұмыстарын және балалардың психологиялық ерекшелік-

терін қарастырып, бірқалыпты даму заңдылықтарынан ауытқыған балалармен тәлім-тәрбие жұмысын жүргізу әдіс-тәсілдерінің психологиясын зерттейді. Сондай-ақ, ересек адамдармен жұмыс істеудің ерекшеліктерімен және оларды қалай оқыту мәселелерімен де шұғылданады.

Тәлім-тәрбие психологиясының келесі тармақтары бар: 1) Оқыту психологиясы – дидактикалық психологиялық негіздерін, оқыту мен білім берудің жекелеген әдістеме мәселелерін бағдарлап оқыту мен балалардың ақыл-ойын дамыту сияқты өзге де мәселелермен айналысады. 2) Тәрбие психологиясы – гуманистік және әлеуметтік тәрбие мәселелерінің психологиясын зерттеп, оқушылар ұжымының, еңбекпен түзету педагогикасының психологиялық негіздеріне қатысты мәселелерді іздестіреді. Бұлардан басқа мұғалімдер психологиясы, кемтар балаларды (ересектерді де) оқытып тәрбиелеу мәселелерін қамтиды. П.п. – балаларды оқыту мен тәрбиелеу мәселелері туралы білімдерді қарастыратын, сондай-ақ мұғалімдердің, тәрбиешілердің, ата-аналардың, педагогикалық топтар мен ұжымдардың іс-әрекетінің психологиялық негіздерін зерттейтін психология ғылымының саласы. П.п. терминін орыс педагогі П.Ф. Каптерев (1849-1922) енгізді. П.п. қалыптасуына XIX ғ. ортасындағы сараптау психологиясы тікелей ықпал етті. П.п. педагогика мен балалар психологиясымен, дифференциалдық психологиямен тығыз байланысты. П.п. құрылымы үш бөлімнен тұрады: *тәрбие психологиясы, оқыту психологиясы, мұғалім психологиясы.*

Психологиялық-педагогикалық зерттеу нәтижелері білім беру әдістерімен мазмұнын құрастыру кезінде, оқу құралдарын жасауға, диагностика құралдары мен психикалық даму түзетімін тексеруде қолданылады. Педагогтың жұмыс істеу стилі – педагогикалық үрдісте жетекшілердің оқушылармен қатынас жасау әдістерінің жиынтығы, педагогикалық жұмысқа теориялық және тәжірибелік дайындалудың бірлігі де П.п. қарастыратын мәселелерінің бірі.

ПЕДОЛОГИЯ – грек сөзінен алынған, сөзбе-сөз аударғанда оның этимологиясын «пед» (бала), «логия» (ілім-білім), яғни бала туралы білім деген мағынаны білдіреді. Яғни ол психология, педагогика, физиология, биология, медицина, әлеуметтік ғылымдардың жиынтығынан туындайтын білім саласы. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қалыптаса бастаған бала туралы ғылымның үлкен бір саласы. Оның негізін салған Америка ғалымы, психолог Стендли Холл (1846-1924).

Оның пайда болуы эксперименттік педагогика мен психологияның қолданбалы салаларының дамуы мен ғылым әлеміндегі эволюциялық идеяның өріс алуына байланысты еді. Педологиялық зерттеулер батыс елдерінде Дж.Болдуин, Мейман, Ресейде В.М.Бехтерев, Г.И.Россолимо, А.П.Нечаев есімдерімен тығыз байланысты. Педологияға алғаш рет әділ бағасын берген белгілі орыс психологы, академик В.М.Бехтерев болды. Ол 1903 жылы Санкт-Петербургтегі Әскери академияда жүйке қызметі,

жан аурулары кафедрасын ұйымдастырып, академик И.П.Павловтың шартты рефлекстер теориясымен үндесетін «Қосарланған рефлекс» дейтін ілімнің іргесін қалайды. Ғалым 1908 жылы өзі ұйымдастырған психоневрологиялық ғылыми-зерттеу институтының жанынан шағын педологиялық ғылыми-зерттеу мекемесін ашады. Мұнда бала психикасының жалпы дамуы мен қалыптасуын кешенді зерттеу мақсатында білікті тәрбиешілерді іріктеп, оларды зерттеуге қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыз етіп, баланың туған күнінен бастап (бала туғаннан кейін 7-10 күнде осы мекемеге қабылданған), зерттеуге алынатын болған. Ол есейгенге дейін осы мекеменің қамқорлығында болып, физиологиялық, анатомиялық, психологиялық тұрғыдан зерттеуге алынған. Мұнда баланың жандүниесі, оның физиологиялық, анатомиялық өсуімен қосарлана зерттелінген. Бұл бір кездегі К.Д.Ушинскийдің «Адам – тәрбиенің нысаны» деген еңбегінде адамды туғаннан бастап, жан-жақты танып-білу үшін, оны жан-жақты зерттеу керек деген ойының жалғасы болып табылады. Бала жанын жан-жақты зерттеу – педологияның ерекше көңіл бөлген мәселесі болды. Сөйтіп, В.М.Бехтерев ғылым тарихында педологияның зерттеу лабораториясын ашқан бірінші орыс ғалымы болды. Кейіннен мұндай орталықтар мен бірнеше зерттеу орындары Брюссельде (1913), сондай-ақ Еуропа мен Америкада пайда болды. В.М.Бехтеревтің «Тәрбие мен даму баланы зерттеудің ең негізгі кредосы» дейтін идеясын 1950 жыл-

дары оның шәкірті Б.Г.Ананьев «Баланың антропологиялық психологиясы» тұрғысынан зерттеді.

В.М.Бехтеревтің бастауымен 1907 жылы педологиялық институттың Жарғысы жасалды. Мұнда баланы ұзақ уақыт бойына бақылау, анасымен қоса жан-жақты қамқорлыққа алу мәселесі қатты ескерілді. Жарғыда сондай-ақ, институттағы бала тәрбиесі, үйде ата-анасы тарапынан берілетін әлпештеу, аймалау, жүрек жылуынан кем болмауы тиіс деген қағида орын алды. Институтта үш бөлім (психология, гигиена мен физиология, педагогика) болды. Мұндағы ғылыми қызметкерлер бірлесіп, жас өскінді жан-жақты тәрбиелеуде, яғни В.А.Сухомлинский айтқандай, «Балаға жүрек жылуы» дейтін гуманистік идеяны басшылыққа алды. БК(б)П Орталық Комитетінің 1936 жылғы Үш тілдегі «Наркомпростар жүйесіндегі педологиялық бұрмалаушылықтар туралы» қаулысынан кейін, педологияға дұрыс көзқарас болмады. Сол кездегі тоталитарлық режим ғылым саласына да өзінің өктемдігін жүргізетін. Осы қаулының педологияға қиянат жасағаны, оның ақ-қарасын айырмағаны қазіргі кезде белгілі болып отыр.

Қайта мұның теоретиктері мен практиктері қуғын-сүргінге ұшырады. Осы қаулының зардабы психологтарға да қолайсыз әсер етті, оның «Бала және педагогикалық психология» дейтін салаларының дамуына тұсау салынды. Өйткені педологтар өзгермейтін орта мен тұқымқуалаушылық дейтін ғылыми тұрғыдан қате ұстанымды басшылыққа алған болатын. Педологияға оң көзқарас тек соңғы жылдары, яғни ғылымда демократиялық

принцип қалпына келгеннен кейін ғана қайтадан өріс ала бастады. Ғалымдар (психологтар, физиологтар) педологияның теориялық қисындарының әлсіздігін мойындай отыра, оның практикалық зерттеу әдістерінің маңызын жоққа шығармайды. Әсіресе, педологияның қиын балаларды тәрбиелеу туралы түйіндерінің, оларды тест арқылы зерттеу әдістерінің құндылығын мойындайды.

Академик В.П.Зинченко педологияның ғылыми концепциясында бала тұлғасын зерттеуде төмендегі 4 принципті басшылыққа алғандығын былайша тұжырымдайды:

- 1) баланы бір ғана психологияның көмегімен жан-жақты зерттеуге болмайды, оны гигиеналық, физиологиялық, антропометриялық, басқа да әлеуметтік ғылымдармен бірлесе зерттеу қажет. Бұл генетикалық принцип деп аталады;
- 2) Баланы үнемі даму үстінде зерттеу қажет;
- 3) Оны әлеуметтік ортамен байланыстыра зерттеу (Л.С.Выготскийдің қоғамдық-тарихи теориясына сәйкес);
- 4) Баланы іс-әрекет үстінде зерттеу.

В.М.Зинченконың осынау пікірлерін М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу университетіндегі психология кафедрасының профессоры, академик А.Г.Асмолов қолдап, «Педология» журналын шығарды. Бұл айтылғандар Орталық Партия комитетінің жоғарыда аталған қаулысынан зардап шеккен педологияны қайтадан өмірге келтірудің бір көрінісі. Бұл жайт Қазақстандағы тәлім-тәрбие ғылымдары саласында зерттеу жүргізіп жүрген оқымыстылардың да есінде болуы тиіс.

ПЕРСЕВЕРАЦИЯ (лат. *perseveratio* – қасарушылық, қыңырлық) – белгілі бір қимыл-әрекетті, қобалжуы, арнайы пиғылдан тыс қайталанып үнемі қайта жаңғыртылуы. П. ерекше жағдайда әр түрлі көрініс табады: қимыл-қозғалыс, эмоциялық, сенсорлық-персептивтік сезімдік – аясында, сондай-ақ ми бөліктері жартылай зақымданғанда, байқалатын жағымсыз бейнелер. П. көңіл күй жиі бұзылғанда немесе қатты қалжырағанда қайталануы мүмкін.

ПЕТРОВСКИЙ АРТУР ВЛАДИМИРОВИЧ (1924-2005) – орыс психологі, академик. Ресей білім академиясының президенті. Психология тарихы, педагогикалық, әлеуметтік психология салаларынан 2000-ға жуық ғылыми мақаланың, 30-ға жуық жеке еңбектердің (оқулық, монография т.б.) авторы. Жиырмаға жуық еңбектері шетел тілдеріне «қытай, вьетнам, болгар, неміс т.б.) аударылған. Негізгі еңбектері: «Совет психологиясының тарихы» (1966), «Жас және педагогикалық психология» (1979), «Жалпы психология» (1970-2004), «Әлеуметтік психология» (1986), «Психологияның жапы теориялық мәселелері» (2001) т.б.

ПИАЖЕ ЖАН (1896-1980) – Швейцария психологі. Психиканың түрлі кезеңмен дамуы концепциясының авторы. «Генетикалық эпистемология» ілімін жасаушы. Женева және Париж университетінің профессоры. Сорбонна (Франция), Гарвард және Чикаго университетінің құрметті профессоры. 1929 жылдан Жан-Жак Рус-

со атындағы институтты басқарады, 1940 жылдан Женева университетінің эксперименталды психология кафедрасы мен психологиялық лабораториясын меңгереді. 1955 ж. «Генетикалық эпистемология жөнінде Халықаралық Орталық» құрды. Ол бала интеллектісін зерттеу жайында ғылыми мектеп ашты. Ол «Логика және эпистемология» (таным теориясы) жөніндегі еңбектерімен әйгілі. Пиаже: «Ойлау дегеніміз – операциялар жүйесі» – дейді. Операция – ішкі қимыл-әрекеті, сыртқы заттық әрекеттің жемісі, ішкі әрекет реалды объектілер арқылы іс жүзіне аспайды, образ, белгі, символ арқылы жүзеге асады. Операцияның концепциясы негізінде, ол баланың эмоциялық іс-әрекет генезисін, қабылдауының дамуын қарастырады, Пиаженің концепциясы қазіргі кездегі әр түрлі ғылымдардың (логика, психология, социология, эпистемология т.б. тәсілдерін біріктіру негізінде жол көрсетеді. Оның еңбектері: «Баланың ойлауы мен сөйлеуі», «Генетикалық психологияның проблемалары», «Қарапайым логиканың құрылымдық генезисі» т.б.

ПЛАЦЕБОЛЫҚ-ЭФФЕКТ (лат. *plasebo* – сауығамын) – қандай да бір дәрі деп тағайындалатын зиянсыз препарат – плацебонь ішкізгенде субъекттің физиологиялық не психологиялық күйінде болатын өзгеріс. П.-э. дәрі қабылдау фактісінің өзінің психотерапевтік әсер-әрекетін көрсетеді және жаңа препараттың әсеріне иландырудың қатыстылығы дәрежесін анықтау қажет болғанда қол-

данылады. Бұл орайда сыналушылар тобына жана құралмен емдейміз деп хабарланады да, бұдан соң топтың жартысына плацебо беріледі. Екі кіші топ бойынша нәтижелерді салыстыру дәрінің шын мәніндегі нәтижелілігі туралы пайымдауға мүмкіндік береді. П.-э., сондай-ақ психотерапияда психологиялық міндеттерде пайдаланылады.

ПРАКТИКАЛЫҚ ЖҰМЫСТАР – болашақ психологтардың қолданбалы сипаттағы мақсаты-міндеті тұлғалық ерекшелікті анықтауға бағдарланған. Кейбір әдістемелерде практикалық жұмыстың орнына эмпирикалық зерттеулер деген ұғым қолданылады. П.ж. болашақ психологтарды дайындау бағдарламасына енгізіліп, теориялық қалыптасқан білімдерін тәжірибелік тұрғыдан бақылаудан өткізуге арналады.

Практикалық жұмыстарды жүйелі түрде орындау – анализ, синтез, салыстыру, зерттеудегі теория мен практиканың байланысы, психологтардың дербес тәжірибелері және танымдық мүмкіндіктерінің дамуы сияқты ойлау амалдарын меңгерудің маңызды құралы болып танылады. П.ж. білімді бекітуге және нақтылауға себепші болады. Практикалық жұмыстарды орындау мазмұны мен тәсілдері қалыптасқан білімдерінің нәтижесіне байланысты. Мысалы, химиядан практикалық жұмыс химиялық құбылыстарды түсіндіруге және бақылау біліктілігін дамытуға; заттарды алуға және ажырата білуге себепші болады; мамандарды химиялық лабораториядағы жұмыстың

қарапайым тәсілдерімен таныстырады; заттармен, химиялық ыдыстармен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады.

Биологиядан практикалық жұмысқа табиғи объектілерді анықтау бойынша жүргізілетін жұмыстар, эксперимент жатады. География сабағы бойынша жүргізілетін П.ж. арқылы географиялық және топографиялық карталармен жұмыс істей білу, тұрғылықты жердің планын құру және т.б. біліктілігі қалыптасады. Психологтарды дайындаудың бастапқы сатысында жоғарыда аталған ғылым салалары сияқты болашақ маманның теориялық білімдерін тәжірибеде іске асырудың жаттықтырушы сипаттарында болады. Сондай іс-әрекеттердің күрделілігі біртіндеп өзгереді: болашақ мамандар практикалық жұмыстарды көп уақыт жұмсамай орындау дағдыларына көшеді. Тиісті дағдыларды меңгергеннен кейін психологтар мақсатқа сәйкес практикалық жұмыстарды өз бетімен жүргізуге мүмкіндік алады.

ПРАКТИКАЛЫҚ ОЙЛАУ – ойлау түрлерінің бірі, әдетте, ол теориялық ойлаудың қолданыстағы түрі. Практикалық ойлау мақсат қоюмен, жоспармен, жоба жасаумен байланысты көбінде уақыт тапшы болған жағдайда өрістейді, сол себептен ол теориялық ойлауға қарағанда анағұрлым күрделі болып келеді. Б.М.Теплов өзінің «Қолбасшының ақыл-парасаты» (1944) атты еңбегінде Суворов пен Наполеонның соғыс кезіндегі осындай ойлау түріне шебер талдау жасаған.

ПРОАКТИВТІК ТЕЖЕЛУ – ұмыту кезінде байқалатын құбылыс, бұрын есте сақтаған материалдың келесісіне бөгет жасауы. Мұндай құбылыстың табиғатын білу психологтар мен педагогтар үшін өте маңызды. Мысалы, мұндай тежелуді оқушыларда болдырмау үшін сабақ кестелерінде ұқсас пәндердің қатар тұрмауын қадағалап, әр жастағы оқушылардың үй тапсырмаларының мөлшері (көлемі) қатаң сақталынып, оқу әрекетін үнемі түрлендіріп отырулары керек.

ПРОБЛЕМАЛЫҚ СИТУАЦИЯ – күнделікті тыныс-тіршілікте, өмірде, тәжірибелік зерттеуде түйінді мәселені шешуде адамның ақыл-ой белсенділігінен байқалатын психологиялық қандайда болмасын мәселені шешуде алынған бұрынғы білімі мен тәжірибесінің, дағды икемділігінің қандай жағдайға үйесімді болып, субъектіні жаңаша ойлауға итермелейтін жағдай.

ПРОЕКЦИЯ (лат. *projectio* – алға тастау) – адам бойындағы жағымсыз қасиеттері мен қылықтарын басқаларға телитін қорғаныс тетігі. П. индивидке бейжай елесті сыртқы дүниеге біржақты телитін психикалық процестің көрінісі. Психикалық П. – адам мүддесі мен ынтасын біреудікіндей салқын, ықылас білдірмей көңіл қобалжуын басатын қабылдаудың қорғанарлық тетігі.

Бейқам көңілдің мән-жайын әр түрлі талқылаушылардың бірі австриялық ғалым З.Фрейд болды. Фрейдтің ұйғарымы бойынша, балаларға жұрттың дүниені сезінуі өздерінікіндей

көрінеді де, сыртқы ұқсастықпен өздерін ойланбай-ақ жұбатады. Оң түсінікті теріс күйге ұқсататын төзімсіз күйді З.Фрейд паранойлық ауруға жатқызады. Көңіліне қабылдауды жалғастыратын симбиоздық түрлі күйлердің бірлесе селбесуін ғалымдар психикалық ерекше көрініс деп тапты. Селбестіру, телу процесінің әр түрлі сау да, ауру да күйі адамдарда кезітетіні анықталды. Бірақ адамның елесті шындықпен салыстырып тексере алатын қабілетінде немесе теліте елестету ақиқаттығына деген наным-сенім бір-біріне үйлесе бермейтін сияқты.

ПРОФЕССИОГРАММА – адамға қойылатын талаптар жүйесі. Бұл арқылы қандай да бір кәсіптің егжей-тегжейлі сипатталуы. Ол талаптарға берілген кәсіп саласын жетістіктен менгеру үшін қажет тұлғаның сапасы, ойлау қабілетінің ерекшеліктері, білімі, икемділігі және дағдысы жатады. Профессиография – адамның жеке басының қасиетіне, психологиялық қабілетіне, психологиялық-физикалық мүмкіндігіне қойылатын талаптарды зерттеу технологиясы. Адам мен кәсіптің арақатынасын қамтамасыз ететін практикалық ұсыныстар мен әдістемелік құралдың ақпараттық, болжамдық, келістірушілік қызметін реттеу үшін қолданылады. П. түрлерін зерттеудің тереңдігі мен дәлдігі әлеуметтік сұранысқа байланысты. Профессиография кәсіптік қызметтің әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-экономикалық, психофизиологиялық, тарихи, техникалық, құқықтық сияқты жақтарын

қамтыды, олардың тиімділігін іс жүзінде арттыратын міндеттерді ұйымдастырады.

П. – кәсіптік қызметті жан-жақты зерттейтін әдеттердің, яғни тәжірибелік мағлұматтарды жинақтайтын (құжаттарды қарастыру, бақылау, сұрастыру, эксперимент, ғұмырнамалық және шығармашылық тәжірибелер), оларға сараптама жасайтын, тәжірибелік бақылауды сапалық тұрғыдан бағалайтын, статистикалық мәліметтерді іріктейтін, сондай-ақ психологиялық түсіндірменің құрылымдық-жүйелік және функциялық-құрылымдық талдау тәсілдерінің жиынтығы.

ПСИХИКА (грек. *psyhikos* – жан-күй) П. сыртқы дүниедегі заттар мен құбылыстар әсерінен жүйке жүйесінде пайда болатын психика жүйке жүйесінің бар органдарының барлығына ортақ қасиет. Психиканың рефлекторлық сипаты, оның объективті жағдайға тәуелділігі, оның рефлекторлық табиғатын тәжірибе алуы, алғаш рет И.М.Сеченов дәлелдеген. Адамның психикасы оның қимыл-әрекетін реттейтін және қоғамдық қатынасқа бейімдейтін жана құрылынның – сананың негізін құрайды.

Осыдан адам психикасының дамуының жеке тұлғалық және әлеуметтік заңдылығы қалыптасады П. – 1) объективті шындықты түйсік, қабылдау, елестету, сезім, ерік, ойлау арқылы белсенді бейнелейтін мидың жүйелі қасиеті;

2) адамның жан дүниесінің сапалық күйі мен сипатын жинақтайтын рухани бірлестігі.

Психиканың екінші сатысында адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетін өзінше ұйымдастыратын және оқиғаның өткенін, бүгінін және болашақ күйін реттей алатын қабілет қалыптасады. Адам өткен оқиғаны есінде сақтайды, бүгінгі күйін қобалжу актісімен, ал болашақтағы мүмкін жайын үміті, мақсаты, арманы, түс көру арқылы жеткізе алады, П.- биологиялық эволюцияның жемісі және жалғасы. П. сыртқы құбылыстар мен заттардың көрінісін белсенді және озық түрде бейнелейді. Организм осы фактор арқылы әр нәрсенің ерекшелігіне сай қимыл-әрекет жасауға және ортаға бейімдетуге мол мүмкіндік алады.

Негізінде П. заттық ортаның дұрыс бейнесін және тіршілік иесінің өз ортасында бейімделетін бағдарын құрайды. Адам психикасы іс-әрекеті нәтижесін әрдайым ортаның жағдайымен салыстыра отырып, индивид ахуалын қайтарымды байланыста ұстауға мүмкіндік алады, оның түсінік сезімін ықшамдайды. П. жүйке жүйесің тітіркендіретін әсерлі заттың бейнесіне түрлендіреді, мінез-құлыққа ынта-ықылас дарытады.

Психиканың рефлекторлық сипаты оның объективті жағдайға тәуелділігін, қабылдау жүйесі құрамының қимыл атқару заңдылығын білдіреді. Психиканың рефлекторлық табиғатын алғаш И.М.Сеченов дәлелдеді. Адамның психикасы оның қимыл-әрекетін реттейтіні және қоғамдық қатынасқа бейімдейтін және құрылымдық-сананың негізін құрайды. Осыдан адам психикасының дамуының жеке тұлғалық және әлеуметтік заңдылықтары қалыптасады.

ПСИХИКАЛЫҚ АХУАЛ – психикалық процестің динамикалық көрінісі, оның нақты жағдайда қалыптасқан көрінісі. П.а. жеке адам мен ұжымның бір сәттегі эмоциялық, танымдық және мінез-құлықтық көріністерінің жалпылама сипатын білдіреді. П.а. эмоцияның даму сатыларынан тұрады, индивидтің түрлі психикалық қасиеттерінің (жеңілтектік, ұстамсыздық, ашушаңдық сияқты) көрінісін білдіреді. Психикалық ахуалға сезімнің (көңіл күй, аффект, үрей, эйфория және т.б.), ықыластың (толғаныс, ессіздік), еріктің (батылдық, жинақылық, тартыншақтық), ойланудың (күмәндану), қиялдың негізгі түрлері жатады. Төтенше жағдайдағы адамның психикалық ахуалы стресс ретінде қабылданып зерттеледі.

ПСИХИКАНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ДАМУЫ – психика органикалық материяның барлығында бірдей бола беретін қасиет емес. Ол өсімдіктер дүниесінде жоқ. Тіпті тірі организмдердің төменгі формаларынан да оны кездестіру қиын. Психика материяның жоғары формаларының, жанды материяның ғана қасиеті. Тірі материяның, төменгі түрлеріне (мәселен, қарапайым организмдерге) тітіркенушілік (сыртқы тітіркендіргіштерге жауап бере алушылық), ал оның жоғары түрлеріне сезгіштік (заттардың қасиеттерін бейнелей алу) қасиет тән. Сезгіштік – организмнің сыртқы ортаны түйсіне алу қабілеті. Түйсік – тіршілік жағдайына бейімделудің көрінісі. Түйсік орталық жүйке жүйесі бар барлық жа-

нуарларда кездесетін психикалық құбылыс.

Психикалық әрекеттің дамуы жүйке жүйесінің дамуымен шарттас. Ал жүйке жүйесі құрылысының күрделене түсуі психиканың күрделене түсуіне, оның жоғары формаларының пайда болуына жағдай туғызған.

ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУДЫҢ ҚОЗҒАУШЫ КҮШІ – психиканың мән-жайы мен деңгейін, бағытын дамытуға ықпал етіп отыратын сыртқы және ішкі факторлар мен жағдайлар болуы. Бұл адамның жеке басының жетілуінде, қажеттіліктерінің қанағаттандыру мен нақты ондағы түрлі қайшылықтарды реттеу көрінеді. Психикалық даму – адамның бір жастан келесіге өтудегі психологиясы мен қылығында болатын өзгерістерді, олардың себеп-салдарын сипаттайтын факторлар.

ПСИХИКАЛЫҚ ДЕТЕРМИНИЗМ – барлық психикалық әктілер мен көріністердің өзіндік себебі мен мағынасы оған әсер ететін бұрынғы факторлардан тәуелді дейтін біржақты көзқарас. П.д. Фрейд ұсынған психоаналитикалық әдістеменің негізгі ережесін құрайды. П.д. кездейсоқ, тіпті бірден ұғыныла да бермейтін табиғи құбылыстардың, мәселен ұйқының, жабысқақ мінездің өзіндік себептері мен заңдылықтары бар, бірақ бұлар дер кезінде ұғынылмауы ықтимал. Адам нәрсенің кездейсоқ, бір-біріне қатыссыз көріністерін, кездейсоқ түсініктерді тізіп отыруы тиіс. Сонда ғана науқастың «көзінен тыс қалған», жаңа мазмұн аңғарыла-

ды, оны ойланбай-ақ психикалық күйді реттейтін түрткіге айналдыруға болады.

ПСИХИКАЛЫҚ ЭНЕРГИЯ – психикалық аппарат пен психикалық көріністің негізін өлшеуге лайықты энергия түрі. П.э. туралы алғаш сөз қозғаған З.Фрейд оны либидолық және агрессиялық деп екі түрге бөлді. Либидолық және агрессиялық энергия бір-бірімен араласқанда энергияның бейтарап күйі қалыптасатынын ескертті. Аналитикалық жұмыстар психикалық энергияның кейде жіктелмеген бейтарап күйде болатынын, кейде көңіл күй толқуында, елігуінде өлшенуге лайық энергияның бастапқы жіктелмеген күйі кезітетінін айқындады. Адамның ойы, елігуі, бейнесі психикалық энергиямен әртүрлі дәрежеде байланысты, яғни катексистік күйде болатыны дәлелденді. Катексисте П.э. бірде құбылмалы, бірде бейтарап күйде көрініс табады да, көңіл жайын бір ықыласқа шоғырландырады не одан ығыстырады. П.э. қызметіне қарай мотивациялық, қозғаушы себепке жарарлық және қолданбалы құралдық түрлерге бөлінеді.

ПСИХОАНАЛИЗ. Психологиядағы бағыттың негізін салған, оның теориясы мен қолданбалы мәселелерін түгел ұсынған австриялық психиатр және психолог Зигмунд Фрейд. Психоталдау бағыты өкілдерінің бахевистерден, гештальтпсихологтардан айырмашылығы психологияда ғылыми білімді құрудың үлгісі ретінде дәл және жаратылыстану ғылымдарына бағдарланған жоқ, ал олар тоқырау-

дан шығудың жолын медицина және психологияның өз шеңберінде табуға ұмтылды.

Фрейдизм, оның негізі мынада – адам туралы психологиялық білімді жаңа өмір шындығымен толтыруға, практикалық психологиялық, ең алдымен психотерапевтік міндеттерді шешу үшін пайдалы теорияны құруға және ақпаратты қабылдауға ұмтылды.

Фрейд өзінің ғылыми ізденістерін психотерапевтік тәжірибені талдаудан және жинақтаудан бастауы кездейсоқ емес, содан кейін жинақтаған тәжірибені психологиялық теорияға айналдырды.

Фрейдизм негізгі ұғымдарына «сана» және «санасыздық» немесе «бейсана» жатады. Психоталдау ілімінің болашақ тағдыры және оған көзқарас әр түрлі елдерде түрліше қалыптасты. Алғашында Фрейдтің ең жақын шәкірттері мен ізбасарлары және психиатр-дәрігерлердің кейбіреулерінен басқалары оған өте салқын қатынаста болды. Кейіннен психоталдау бағытын жақтаушылар Германия мен Австрияда, Еуропа мен АҚШ-та күні бүгінге дейін кеңінен таралды.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында кеңес психолог-ғалымдары оған қызығушылық танытты. Сол кезде үстемдік еткен субъективтік идеалистік психология бұл ілімнен материалистік балалықтың бірден-бір мүмкіншілігін көре білді. Кейін, 30-жылдары, психологиялық зерттеулерді шектеумен бірге («Халық ағарту комиссариаты жүйесінде педологиялық бұрмалаушылықтар туралы» белгілі қаулыда) З.Фрейдтің ілімі қатты сынға алынды. Осы қаулыдан

кейін біздің елімізде Фрейдтің еңбектерін аударуға және баспа бетінде жариялауға тыйым салынды. Соңғы жылдары әлемде кеңінен таралған Фрейдтің психологиялық іліміне қызығушылық қайтадан өсіп отыр.

XX ғасырда психологтардың ішінде Австрия дәрігері Зигмунд Фрейдке ерекше орын берілді. Оның негізгі еңбегі «Түс көруді талқылау» 1900 жылы жарық көрді. Сол кезден бастап, психологияда бір-бірін әр түрлі ғылыми беделді тұлғалар ауыстырды. Олардың ішінде бірде-бірі бүгінге дейін Фрейд және оның ілімі сияқты ынта туғызған емес.

Адам мінез-құлқының басты реттеушісі сана екендігі белгілі. Зигмунд Фрейд (1856-1939) – австрия невропатологі, психиатры және психологі, психоталдау бағытының негізін салушы. Фрейдизмнің концепция ретінде қалыптасуы XX ғасырдың бас кезіне жатады. Психоталдау бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін, 20-жылдары кең өріс алды. Жеке тұлғаның құрылымында Фрейд санасыздыққа ерекше көңіл бөлді және зерттеу нысанына айналдырды. Оның айтуынша, ауру адамдар өз іс-әрекетінің түрткілерін түсіндіре алмайды: Фрейд негізін салған психоталдау әдісі санасыздықты зерттеу үшін психикалық ауру адамдарды емдеу мақсатында қолданылады.

Фрейд тек ауру адамдардың ғана емес, дені сау адамдардың көңіл күйі мен мінез-құлқын түсіндіретін теорияны негіздеді. Бұл теория Батыс елдерінде кеңінен тарады, үлкен беделге ие болды. Фрейд теориясы көптеген шет елдерде психология, психотерапия, психиатрия оқулықтары-

на берік енген. Фрейдизм бағыты адам туралы басқа ғылымдарға – социологияға, педагогикаға, антропологияға, этнографияға, сонымен қатар өнер мен әдебиетке ерекше ықпал етті.

Фрейдтің еңбектерінде күрделі психологиялық проблема ретінде адамның сексуалдық өмірі туралы мәселе қойылды. Фрейдтің түсіндіруінше, жас жеткіншек балалардың әр түрлі жағымсыз іс-әрекеттерге бейімділігі оларды жыныстық инстинктердің билеуінен деп түсіндіреді.

ПСИХОГЕНЕЗ (грек. *psyche* – жан, *genesis* – шығу тегі) – психикалық құбылыстардың ойдағыдай қалыптасуымен және науқасқа ұшырағандарды ілкі басталуын көрсететін ұғым. П. «бұрынғы психикалық процестер кейінгі бақылаудағы көріністердің қалыптасуына міндетті түрде ықпал етеді» деген психикалық детерминизм қағидасын негізге алады. П. түйіні: егер кездейсоқ түсініксіз кейбір психикалық құбылыстардың өзін нақылап олардың себеп-салдар желісін айқындай түссек, онда кез келген психикалық құбылыс саналы және санасыз күштердің қарым-қатынасының күрделі түйіні болып шығады. Психикалық талдаулық әдіс адамның балалық кезіндегі құбылмалы шиеленісті дұрыс түсіну, оны өзгерту мен алмастыру мүмкіндігін ашады.

ПСИХОГЕНЕТИКА (психо... және грек. *geneticos*-туылуына, шығу тегіне жататын) – 1) психикалық және мінез-құлықтық кейбір құбылыстардың тұқымқуалаушылық сипатын

және олардың генотипке тәуелділігін зерттейтін ғылым саласы. П-ның негізін Ф. Гальтон, Н. Жуел-Нильсон және т.б. қалады. Психогенетикалық жетістіктер адамның жасы келген сайын, оның зердесінің жеке ерекшелігіне генотиптің тигізер ықпалы айқындалып, күшейе түсетінін көрсетеді. Мысалы, адамның миллиондаған жылдар бойы ортаға бейімделу қабілетінің жетілуі, оның өзгеге және қоғамға деген қатынастары тұлғалық ерекшелігінің қалыптасуы осының айғағы;

2) психологияның генетикамен шектес саласы, психологиялық процестердің генетикалық негіздерін зерттейтін салааралық ғылым. Психогенетиканы кейде психология саласына жатқызады. П. адамның жеке тұлғалық психологиялық ерекшелігінің шығу тегі мен қалыптасуын генотип ортаның ықпалы арқылы қарастырады. Ғылымда адамның психикалық қызметінің даму факторлары туралы біржақты көзқарас қалыптасқан. Психогенетикадағы көптеген ізденістер жоғары психикалық қызметтің индивидтер арасындағы әртүрлілігін зият, ақыл-парасатпен салыстыруға айрықша мән береді. Психогенетикадағы тектестік дәрежесі (жалпы гендер саны) мен ақыл-парасат күйінің көптеген көрсеткіштерінің арасында тікелей байланыс бар екендігін тапты. Адамдық, әлеуметтік факторлар мен жағдайлар жеке тұлғалық психикалық ерекшеліктерді генотипке бейімдеуге ықпал етеді деген болжам күшін жойған жоқ.

ПСИХОГИГИЕНА ЖӘНЕ ПСИХОПРОФИЛАКТИКА – медициналық

психологияның салалары, жүйке психикалық және психосоматикалық аурулардың алдын алу, сондай-ақ психожарақаттық шұғыл реакцияларды жеңілдету мақсатында, іс жүзінде сау адамдарға мамандандырылған көмек көрсету міндетін атқарады. Психогигиена және психопрофилактиканың әдістеріне консультациялық орталықтар, сенім телефондары және сау адамдарға психологиялық көмек көрсетуге бағдарланған басқа да ұйымдардың шеңберінде жүргізілетін психокоррекциялық жұмыстары, тәуекел топтары деп аталатындарды анықтау және олармен профилактикалық жұмыс жүргізу мақсатындағы жаппай қараулар, тұрғындарға ақпарат беру және т.б. қамтылады. Қазіргі уақыттағы психогигиена мен психопрофилактиканың арнайы міндеттері – отбасылық, оқулық және өндірістік сипаттағы дағдарысты жағдайларда адамдарға көмек көрсету, жаңа отау болған және ажырасуға бет алған отбасылармен жұмыс жүргізу және т.б.

ПСИХОДИАГНОСТИКА ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘДІСТЕРІ (жан және *diagnostics*) – адамның психикалық қасиеті мен күйін ғылыми дәлелді тәсілдер арқылы сандық сипатта бағалайтын және нақты сапалық тұрғыдан талдайтын, сөйтіп адам психологиясының көрінісі туралы дұрыс болжамдық мәлімет беретін ізденіс аумағы. Зерттеу міндеттеріне байланысты диагностикалық белгілер адамның жасы, жынысы, білімі, мәдениеттік деңгейі, психикалық қалпы, психо-физиологиялық ерекшеліктері сияқты психологиялық айырмашылықтар кіреді.

Диагностика – зерттелетін объект немесе үрдіс турады алдын ала ақпарат алудың жалпы тәсілі. Жеке тұлғаның психологиялық даму саласында диагностиканың мәні медицинадағы аура сипаты туралы дұрыс қойылған диагноздың мәнімен бірдей: егер оның белгілері, шығу себептері уақытында және дұрыс анықталған болса, емдеу нәтижесі оң болатындығына сенім мол.

Дұрыс қойылмаған диагноз аурудың жазылуына деген үміттің үзілуіне әкеп соқтырады. Осы аталғандардың барлығы тән денсаулығы саласы психикасына қатысы бар, сондықтан да диагностика даму саласында ерекше мәні бар іс, жоғары біліктілікті және жауапкершілікті қажет етеді.

Күнделікті педагогикалық тәжірибеде мектеп психологтары және мұғалімдер жеке тұлғаның жекелеген сапаларын зерттейді, бірақ осы зерттеулердің нәтижесіне қарап, дамудың салаларына жалпы баға беруге болмайды.

Мектеп мұғалімдері мен тәрбиешілер үшін ең бастысы – оқушылардың ақыл-ой әрекетінің диагностикасы, мінез-құлық ерекшеліктері, әлеуметтік сипаттарының мінез-құлық дамуы және тағы басқа да осы секілді мәселелер болып табылады.

ПСИХОДИНАМИКА (психо... және грек. *dynamis* – күш) – карама-қарсы бағыттағы мотивациялық ықпалдан туындайтын ойлану, сезіну, мінез-құлық құбылыстарын түсіндіретін психикалық талдаулық, теорияның маңызды саласы. Негізінде, П. әртүрлі қоздырғыштардың өзара ықпалын зерттеуге, психикалық процестің мәнісін айқындауға, психикалық қыз-

меттің процесті, жағымды және регресті, жағымсыз өзгерістерін айқындайды. П. қағидасы психикалық аппараттың үштік құрылымдылық тұжырымдамасына сүйенеді: «Ол нәрсе» – инстинктілік құмарлылықтың аясы, «Мен» – тоқтау салатын мүше, «Жоғары Мен» – ар мен ойлану ықпалының аясы. Дегенмен, әрбір психикалық құбылыста психикалық аппараттың осы үш бірдей ерекшелігі бір-біріне тоғысып жатады. «Ол нәрсе» және «Меннің» бір-біріне үйлеспей, қайшы келуі адамды ішкі қайшылыққа ұшыратады да, оны ойланбай шешпек әрекеттер санада жүйкенің жұқарып тозуын қоздыра түседі. Ұшқалақ шыдамсыздыққа ішкі факторлармен қатар тұқым қуалайтын ауытқушылық пен сыртқы әсерлер де ықпал етеді. Шиеленістің дәрежесі мен оны шешетін мүмкіншілік іштей тоқыраудың, күйзелістің деңгейін анықтауға жол ашады. Дегенмен, психодинамикалық талдауға генетикалық және эволюциялық көзқарастардың өзінше ықпал ететіні де анықталды.

ПСИХОДРАМА (психо... және грек. *drama* – іс-әрекет) – топтық психотерапияның бір түрі; П. ұғымын, оның процедурасын АҚШ психологі Д.Морено оны әлеуметтік проблемаларды шешудің бір құралы деп түсіндіреді. Адамдардың топтарындағы қақтығыстарды жою әдісі дегенді білдіретін психологияда «социодрама» деген термин де қолданылады. Бұл мінез-құлықтың ырықтылығы мен белсенділігін, жағдайға оралымдылығын көрсететін термин. П. невроздар, әсіресе бала невроздары мен психосоматикалық аурулар

мен алкоголизм ерте кезде алған психопатиялық асқинулар мен жасөспірімдерде мінез-құлықтың ауытқулары көрініс береді. П.-ның элементтерін мінез-құлықтық терапияға, әлеуметтік-психологиялық тренингке, түрлі іскерлік ойындардан да байқауға болады.

ПСИХОЗ (грек. *psyche* – жан) – жеке адамды тоқырауға ұшырататын психикалық әрекеттерге ауытқуы. П. органикалық және функциялық болып бөлінеді. Органикалық П. мінез-құлық пен ойлаудағы ауытқушылыққа түрткі болатын психоәлеуметтік факторлармен тікелей байланысты. П.-ға генетикалық, нейро-эндофиндік және зат алмасу факторлары, сондай-ақ индивидтің психикасына оң генетикалық және орталық жағдайлар түрлі дәрежеде ықпал етеді. П. сандырақ сөзден, тұйық мінезден, ортаға үйлеспейтін ретсіз қимылдан, қабылдау қабілетінің ауытқуынан білінеді. П.З.Фрейдтің ескертуінше, адамның басқа объект пен кісіге деген көзқарасын өзгертіп, ауруды ортадан алшақтатады да, психоздық процесті үдетеді. Фрейд невроз бен психоздың арасындағы байланысты, яғни тыйым саларлық рәсімді ығыстыратынын, адам өздігінен барды бұрмалайтындығын, сөйтіп шындықтан біртіндеп алшақтай түсетінін немесе жоқ нәрсені өзінше елестететінін ашып берді. Арнайы шипагерлік тәжірибесіз-ақ психозды емдеуге болады.

ПСИХОЛИНГВИСТИКА. (франц. *linguistique* – лат. *lingua* – тіл) – психология мен лингвистиканың аралы-

ғындағы ғылым саласы. Ол сөйлеу процесін, оның мазмұны, коммуникативті рөлі, сөздің ойға қатысы тұрғысынан зерттейді. Осы бағыттың негізін салушы неміс ғалымы Г.Штейнталь (1823-1899) тілді жеке адаммен қатар, этнос психологиясының көрінісі ретінде қарастырды. Оның пікірінше, тіл білімі кісінің жеке психологиясын ғана емес, халық психологиясына да сүйенуі қажет. Кейіннен Потебня мен Пауль еңбектерінде осы бағыт сөз, сөйлем, грамматикалық категория, сондай-ақ лексикалық мағыналардың түрлерін түсіндіруде көрініс тапты. Белгілі лингвистер Бодуэн де Куртенэ, де Сессюр еңбектерінде сөйлеу әрекетінің әлеуметтік сипатына баса назар аударылды. Америка ғалымдары Ч.Осгуд, Т.Сибсокс т.б. психолингвистикаға жаңа мағына енгізіп, ойлаудың сөзге, сөздің ойға таласыз алмасуына сөйлеудің даму процесі деп түсіндірді.

Сөйлеуді игерудің шарттарын қарастыратын үйрету теориясы мен (А.Н.Хомский), бойдағы туа біткен ақпаратты қабылдау және зерделеу (когнитивтік көзқарас) теориясы (Ж.Пиаже) психолингвистиканың дамуына елеулі үлес қосты. Осы салада кеңес ғалымы профессор А.А.Леонтьевтің еңбектері де ерекше орын алды. Қазақстанда психолингвистикалық зерттеулер ХХ ғ. 60-жылдарынан бастап қолға алынды. Бұл жерде М.М.Мұқанов, А.А. Залевская, М.М. Копыленко, Б.С. Мучник т.б. еңбектерін атап өткен жөн. Бізде осы саладағы зерттеулер үш бағытта жүргізілді (екінші, бөгде тілді меңгеру; сөйлеудің пайда болуы мен оны түсіну; ойлау мен қарым-қатынастың арақаты-

сы). Бұл мәселелер «Ойлау мен қарым-қатынас» атты Бүкілодақтық симпозиумда (Алматы, 1973), «Сөз бен ойдың механизмдері» атты (Целиноград, 1976) ғылыми конференцияларда талқыланды.

Қазақстан психолінгвистері (М.М.Мұқанов, Н.М.Құрманбаев, М.Қ.Қайырбаева, Ш.С.Баймешева т.б. қостілділік, оны меңгеру мен түсіну, іштей сөйлеу т.б.) мәселелерін жан-жақты зерттеді. Психолінгвистикада бұрынғы необихевиористік және дескриптік лингвистикалық көзқарастардың тоғысынан келелі үш мәселеге назар аударылды: жеке сөйлеу түрлерінің қалыптасу тетігі; нақты психологиялық үйлесімділікті грамматикалық тұрғыдан өзгертудің формалды моделі; сөйлеуді құраудағы грамматикалық құрылымның ойлаудың, танымның, логиканың желісімен байланысты. Психолінгвистиканың негізгі бағыты қазіргі кезде инженерлік психология, нейро және патопсихология, шетел тілдерін оқыту міндеттерімен ұштасуда.

ПСИХОЛОГИЗМ – қоғамдық әлеуметтанушылық зерттеулерде қолданылатын принцип; мұнда әлеуметтік процестер мен құбылыстар психологиялық туындылар деп сипатталады. П. принципінің рөлі мен маңызын әлеуметтік өмірдің психологиялық механизмдерін жете зерттеген америкалық социологтар асыра бағалады. Әлеуметтанудағы психологиялық мектептің өкілдері адамдардың бейімділіктері мен эмоцияларын әлеуметтік процестер динамикасының негізгі факторлары деп пайымдады. Социологияның дербес

ғылым болып даму нәтижесінде бұл принциптің едәуір әлсіреуі болғанымен, ол жойылған жоқ. Оны белгілі бір шамада тұлғааралық қатынасты зерттеушілер – символдық интернационализмнің, феноменология мен этнометодологияның өкілдерін ұстанады.

ПСИХОЛОГИЯ – жан құбылыстарының сыртқы және ішкі дүние заттарының әсерінен пайда болып, біртіндеп дамып, қалыптасу заңдылықтарын зерттейтін ғылым. П. термині гректің екі сөзінен (*psyche* – жан, *logos* – ілім) алынған, бұл «жан туралы ілім» деген ұғымды білдіреді. Психологиялық ғылыми білімдердің тарихы екі кезеңге бөлінеді.

Оның біріншісі, шамамен 2500 жылға созылған, көш басы Аристотельден басталатын жан дүниесі жайлы түрлі ой-пікірлердің ілкі тарихы. Осы кезең ішінде психология басқа ғылымдармен, әсіресе, философиямен қосақтаса, дамып келеді. Оның екінші тарихы 1879 жылдан басталады. Осы жылы неміс ғалымы В.Вундт (1832-1920) Лейпцигте тұңғыш лаборатория ұйымдастырып, мұның дербес эксперименттік ғылым болуына себепкер болды. Психологияның даму тарихы көптеген ғұлама ғалымдардың, атап айтқанда Герофил, Эразестрат, Гиппократ, Гален, Ибн Рошд, Ибн Сина, Декарт, Гоббс, Спиноза, Лейбниц, Локк, Гартли, Дидро, Вольф, Галлер т.б. есімдермен тығыз байланысты. (*қараңыз. Психология тарихы*). Жан дүниесінің сыры жайлы ой-пікірлер фольклорда, әсіресе, мақал-мәтелдерінде көп кездеседі. Мәселен, «Тән ауырса, жан ауырады»,

«Тәні саудың жаны сау», «Тән өледі, демек жан да өледі», «Жан бар жерде қаза бар», «Жан – кеудеге қонақ» т.б. осындай түйіндерде жан мен тәннің арақатынасы шындыққа сәйкес пайымдалғанын байқау қиын емес. Жан – қазақ ұғымында да жан-жануарға, адамға тіршілік, күш-қуат беретін рухани құбылыс.

Психикалық құбылыстар бізді қоршап тұрған айналадағы сыртқы және ішкі заттардың мидағы әр түрлі бейнелері болып табылады. Олар (түйсік, елес, ой, қиял, сезім, ерік, қабілет, дағды, икем, бейімділік, қызығу, мінез, әдет т.б.) көпшілігімізге өз тәжірибемізден жақсы мәлім, тілімізде жиі кездесетін ұғымдар. Бір қарағанда бұлардың мәнін әрқайсымыз тез ажырататын да, білетін де сияқтымыз. Бірақ психикалық құбылыстардың мәнін ғылыми тұрғыдан түсіну арқылы ғана жан-жақты ажыратуға болады. Осы мәселені ғылыми жолмен баяндауды, олардың өзіндік заңдылықтарын айқындауды – сөз болып отырған психология ғылымы қарастырады. Психология ерте замандардан келе жатқан білім салаларының бірі. Оның дүниеге тұңғыш келген жері ежелгі Греция.

Ерте замандарда пайда болып, ғасырлар бойы әр заман ғұламаларының көзқарастарында насихатталып келген түсініктер бойынша, адамда тәннен тәуелсіз «жан» болады. Мәңгі бақи жасайтын жан адамның барлық психикалық, тіршілігінің (ойының, сезімнің, еркінің) иесі де, себепшісі де. Жан туралы осындай түсініктің пайда болуына алғашқы адамдардың табиғат сырларын дұрыс түсіне алуы себеп болды. Олар дүниеде табиғатқа бағынбайтын, одан оқшау тұра-

тын ерекше бір күш бар, ал жан болатын болса, соның бір көрінісі, мәселен ұйқы кезінде ол денеден уақытша шығып кетеді де, адам оянған кезде қайтып келеді, егер келмей қалса, адам өледі деп тұжырымдаған. Жан туралы осындай анимистік (барлық нәрседе де жан бар дейтін түсінік) пікірлер кейбір тайпалардың арасында күні бүгінге дейін кездеседі. Мәселен, Лусан аралының (Филиппин) тұрғындары тагалдар ұйықтап жатқан адамды ешуақытта оятпайды. Өйткені олар ұйқы кезінде адамның жаны басқа жақта жүреді дейді. Тасманиялықтардың тілінде жан мен көлеңкенің ұғымы бір сөзбен беріледі, өйткені олардың ойынша, жан мен көлеңке бір іспеттес нәрсе. Абипон тайпасының индеецтері «лоакаль» деген сөз арқылы көлеңкенің, жанның, дыбыс берудің, бейненің ұғымын береді.

Жан туралы осы тектес қарапайым түсініктердің пайда болуы адамдардың өздерінің дене құрылысы жайында ғылыми түсінігі жоқ кездерде, яғни жан мен тәннің толысуын олардың бірімен-бірінің байланысын дұрыс ажырата алмай, жан өлгеннен кейін денеден шығып кететін, мәңгі бақи өмір сүретін нәрсе деп ұғынудың нәтижесі еді. Жан туралы ғылыми түсінік ежелгі гректердің әмбебап ғалымы Аристотель (б.з.д. 384-322) есімімен байланысты. Қазіргі кезеңде тіршілік қарекетінің ерекше нысаны ретінде психиканың дамуы мен функцияларының атқару заңдылықтары туралы ғылым деп те айтады.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ. Психология ғылымы басқа ғылымдар-

дан гөрі ғылыми дағдарысқа (кризиске) жиі ұшырайды. Неміс психологі Г. Эббингауздың айтуынша: «Психологияның өткен жолы ұзақ, тарихы қысқа». Эббингауз айтқандай, соңғы бір жарым ғасырдың ішінде психология бірнеше ғылыми теориялық дағдарысқа ұшырады. Мұның үлкен бір дағдарысы ХХ ғасырдың 10-20 ж.ж. арасында болды. Бұл дағдарыстың басты себебі оның тәжірибелік фактілерді көп жинап, теориялық тұрғыдан әлсіз, әлжуаз болғандығынан туындады. Мәселен, ХХ ғасырдағы әлемге жайылған психологиялық бағыттар: немістің гештальтпсихологиясы, американың мінез-қылық (бихевиоризм), т.б. теориялық жағынан белгілі ұстанымға келе алмай кетсе де, тарихта аты мәңгі өшпейтін бағыт ретінде қалды. Жантану ғылымының басқа да бағыттарында осындай жайттар жиі, дүркін-дүркін кездесіп қалатын.

ҚСРО психологтарының соңғы VII съезінде кеңес психологиясының көрнекті, атышулы өкілдері кеңес психологиясында теориялық жағынан да қолданбалық жағынан да дағдарыс туындап отыр деді. Біздер, Қазақстан психологтарының бір топ өкілдері, осы сөздің куәсі болдық, 2 жылдан кейін ҚСРО құлады. Марксизм методологиясы біртіндеп ыдырай бастады. Енді психологияның эксперименттік салаларында да дағдарыс орын ала бастады. Психологтар теориялық мәселелерге көңіл бөлмей, тек психотерапевтикалық мәселелерге ден қойды. Бұл жағдай ТМД елдерінде, әсіресе, Ресейде, сондай-ақ оның айнымас досы Қазақстанда да өрістей түсті.

Осы күйзеліс салдарының бірі бейнелеу теориясын мойындамауға келіп тірелді. Соның бір жақсы айғағы — қазіргі кезде материализм мен марксизмді «сынауы» желеу еткен кейбіреулер бейнелеу теориясын жоққа шығарып жүр. Мәселен, Н.Д. Линде (Мәскеу) бұл принципті: «Это безбожная, бездушная концепция... Теперь же теория отражения... может быть спокойно забыта», — дейді. («Психология в ВУЗе», 2005, №166 с7119-129). Мұндай пікірлермен келісу (айналадағы дүниелер мен заттар, құбылыстардың адам миында, жүйкесінде сәулеленетіні туралы) бұдан 25 ғасыр бұрын Аристотель де 12 ғасыр бұрын әл-Фараби да айтқан. Кейбір психологсымақтардың бейнелеу теориясынан бәлені көргендей қашу себебі осы ілімнің Кеңес заманында Маркс, Энгельс, Лениннің есімдерімен байланысты түсіндіретіндігі. Әсіресе, дүние жүзі пролетариатының ұлы көсемі В.И. Ленин осы мәселемен ерекше айналысқандықтан, бұл теория лениндік бейнелеу теориясы деп аталатындықтан. Теория дүниетаным туралы ұстанымның алтын діңгегі еді. Қазіргі кезде бұдан басқа да небір теориялық сорақылықтар толып жатыр. Бұған себеп болған — нарықтық экономика. Өйткені нарықтық қоғамда өз мәнінде идеология да методология да болмайды. Мұндағы идеология «байлық пен ақша табу». Қазіргі біздің Қазақстанда да ұлттық идеология, методология, ұлттық идея жоқ деушілермен келісуге де болады. Соның бір жақсы айғағы соңғы кездері жарық көрген 10 томдық Ұлттық энциклопедияда идеология және ұлттық идея ұғымдары берілмеген. Ғы-

лыми энциклопедияның осындай ұстанымы да дұрыс сияқты. Идеология, методология дегендер феодализм, капитализм, социализм қоғамдарына тән құбылыс. Өйткені кез келген қоғам – базис, экономика және кодекс моральдан (идеология) тұратыны хақ.

Осыған орай нарықтық қоғамға енгеннен кейін идеологиясыз, методологиясыз, әсіресе ұлттық идеологиясыз өмір сүрудеміз. Осы қоғамдағы негізгі бағыт-бағдар бірінші – экономика (базис), одан кейін саясат мәселелері. Психологияның методологиялық мәселелері мирас етіп қалған Ресей ғалымдары жиі-жиі методологиялық тұрғыдан сөз қозғады, бірақ олардың ой-пікірлері мен тұжырымдарынан да нақты методологиялық, идеологиялық бағыт-бағдар байқалмайды. Соның бір нақты айғағы – «Вопросы психологии» журналының 2011 жылдың №2 санында жарияланған. «Обсуждение методологических проблем психологии» деген теориялық дискуссия. Сайып келгенде жоғарыда айтқанымыздан да дискуссияның аты дардай болғанымен, одан пәтуалы сөз таба алмайсыз.

ПСИХОЛОГИЯ ТАРИХЫ – психика туралы алғашқы ғылыми түсініктер Ежелгі дүниеде (Үндістан, Египет, Қытай), философия қойнауында пайда бола бастады. Бұл түсініктердің дамуына қоғамдық практиканың; емдеу мен тәрбие салаларының сұраныстары себепші болды. Ежелгі заман дәрігерлері психиканың ағзасы екенін анықтап, темпераменттер туралы ілімді дамытты. Антика дәуіріндегі психологияның ұшар шыңы Аристотельдің ілімі болған еді: ол

жан тіршілік ете алатын материалдық дененің ұйымдастырылу нысаны деп ұғындырды. Ол объективтік және генетикалық әдістер негізінде тұжырымдалған психологиялық ұғымдардың алғашқы жүйесін баяндады.

Эллиндік кезеңде тіршілік принципі оның белгілі бір көріністеріне айналды. Феодалдық дәуірде психика туралы ілім-білімдердің ілгерілеуі біраз бәсеңсіді. Тек орта ғасырда араб тілді елдердің озық пікірдегі ойшылдары мен дәрігерлері (Ибн Сина, Ибн әл-Хайсам, Ибн Рашид және т.б.) өздерінің жан туралы идеялары арқылы Батыс Еуропадағы жаратылыстық – ғылыми психологияның өркендеуіне жағдай жасады; осының нәтижесінде олар адамды жаратылыстың заңдарына бағынатын табиғи тіршілік иесі ретінде тәжірибелік жолмен зерттеуге мұрындық болады. Буржуазиялық революциялар мен материалистік дүниетанымның өркендеу дәуірінде психологиялық әрекетке принципті тұрғыдан жаңа көзқарас қалыптасты, енді ол детерминизм ұстанымымен ұғындырылып, түсіндірілетін болды. Әлеуметтік-экономикалық өзгерістер барысында психологиялық білімдердің дамуына жол ашылып, XVII ғасырда жантану ғылымы бірқатар ілгері категориялармен толықты. Р. Декарт мінез-құлықтың рефлекстік табиғатын ашты, жан туралы ұғымды субъектінің өз психикалық актілерін тікелей білуі ретіндегі ұғымға айналдырды.

Нақ осы дәуірде өте маңызды бірқатар психологиялық ілімдер жарық көрді. Олар жан құбылыстарының байлалысын анықтайтын байланыс ретіндегі ассоциациялар туралы

(Р.Декарт, Т.Гоббс), аффектілер туралы (Б.Спиноза), апперцепция туралы (Г.Б.Лейбниц), білімнің сезімдік тәжірибеден туындайтыны туралы (Дж.Локк) ілімдері қалыптасты. Ағылшын дәрігері Д.Гартлидің ассоциация принципі жүз елу жыл бойында психологияның басты түсіндірмелік ұстанымы болды. XIX ғасырда физиологияның қойнауында психикалық функцияларды зерттеудің эксперименттік әдістері пайда болып, бұл функцияларды талдауға сандық бағалауды енгізу тұрғысында алғашқы әрекеттер жасалды (Э.Г.Вебер, Г.Т.Фехнер, Г.Гельмгольц). Дарвинизм психикалық функцияларды биологиялық жүйелердің нақты факторы ретінде зерттеу қажеттігін көрсетті. XIX ғасырдың 70-80-жылдарында психология білімнің өз алдына бөлек саласына айналды. Психологиялық зерттеулердің басты-басты ғылыми орталықтары, арнаулы эксперименттік лабораториялар пайда болды. Мұндай алғашқы лабораторияны 1879 жылы Лейпцигте В. Вундт ұйымдастырды. Оның үлгісі бойынша осындай мекемелер Англияда, АҚШ-та, Францияда, Ресейде пайда болды. Психологияны объективті әдіс негізінде зерттеудің дәйекті бағдарламасы ұсынылады.

Дүниежүзілік психологиялық ғылымда объективтік әдістердің кеңінен қолданылуы нәтижесінде эксперименттік-психологиялық жұмыстар жүргізілді. Эксперименттік психологияның басты тақырыптары бастапқыда түйсіктер мен реакция уақыты (Ф.Дондерс), одан әрі – ассоциациялар (Г.Эббингауз), зейін (Дж. Кеттел), эмоциялық күйлер (У. Джеймс,

Т.А. Рибо), ойлау мен ерік (Вюрцбург мектебі. А.Бине) болды. Психологиялық процестердің жалпы заңдылықтарын іздестірумен қатар, дифференциалдық психология қалыптасып, оның міндеті өлшеу әдістері арқылы адамдардың арасындағы даралық ерекшеліктер анықтала бастады. Психологияның инженерлік, әлеуметтік және медициналық XX алғашқы ширегінде жан қуаттарының заңдылықтарын зерттеумен айналысатын психология ғылымының дағдарысы айқын байқала бастады. Тәжірибе арқылы алынған есептеу көп нақты материалдар сана құбылыстарын теориялық тұрғыдан дұрыс түсіндіріп бере алмады. Алынған деректердің практика үшін елеулі маңызы бола тұрса да, осы ғылымның әдіснамалық (методологиялық) астары әлсіз болып психологияда бір-біріне қарама-қайшы бағыттар пайда бола бастады. Соның бірі – америка психологі Дж.Уотсон (1878-1958) негізін салған бихевиоризм; бағыты еді. Бихевиористер психиканы мінез-құлықтың әртүрлі көріністері организмнің сыртқы әсерге; (стимул) қайтаратын жақсы реакцияларының жиынтығы деп түсіндірді.

Сана құбылысын тікелей зерттеуге болмайды деп, онын сыртқы ортаны танып-білудегі рөлін жокқа шығарды, адам мен жануар психикасының елеулі айырмашылықтарын мойындамады. Бихевиористер тәжірибе жасауға үлкен мән берді, жануардың мінез-құлқын математикалық жолмен зерттеп, оларды дағдыландыруда елеулі табыстарға жетті. Бірақ психикалық құбылыстар шын мәнін теория-

лық тұрғыдан дұрыс түсіне алмай, кейіннен ғылым сахнасынан шығып қалды. Осы кезеңде жан қуаттарының құрылымын тұтастай зерттеудің қажеттілігіне ерекше мән берген гештальтпсихология («гештальт» неміс сөзі, қазақша «бейне», «түр», құрылым деген ұғымдар бағыты пайда болды. Оның негізін салған Макс Вертгеймер (1880-1943), Вольфганг Келлер (1887-1967), Курт Коффка (1886-1940), Курт Леви (3890-1947) т.б. еді. Олар сананың ұсақ элементтерге бөлінуіне қарсы шығып, жан құбылыстарының тұтастығын, олардың өзіндік сапаларының (тұтастық, тұрақтылық, құрылымдық, фигура мен фонның арақатынасы т.б.) ерекшеліктерін көрсетті. Мәселен, бір күйді жоғары не төмен дыбыстармен тартқанмен, тыңдаушы дыбыстардың неше түрлі болуына қарамастан, бұлардың қай-қайсысын да бір мазмұнда қабылдайды.

Гештальт психология жан қуаттарының тұтастығын адамға әсер етуші заттармен байланыссыз, кісіге бастапқы кезден танылған жан құбылысы деп, осы бейнелердің сыртқы ортаның әсерінен туындап отыратынын еске алмады. Аталмыш кезеңде батыс психологиясында пайда болған негізгі бағыттардың бірі – *фрейдизм* еді. Осы ілімнің негізін қалаған Австрия психиатры Зигмунд Фрейд (1856-1939) жан дүниесіндегі санасыз әрекеттердің табиғатын зерттеді. Ол адам санасын қалыптасу жолын түс көру, гипноз, түрлі ырықсыз құбылыстарды зерттеу арқылы түсіндіруге болады деп адам психикасының дамуында биологиялық негізге – инстинктерге ерекше мән беріп, әлеуметтік фак-

тордың рөлін жоққа шығарды. Фрейд құштарлық пен нәпсіқұмарлықты тіршіліктің арқауы деп ұқты. Жыныстық ләззат (либидо) алу шығармашылық іс-әрекет дамуының қозғаушы күші деп, сананың рөліне жете мән бермеді.

Кейінірек шетел психологиясында необихевиоризм, неофрейдизм, логотерапия, психогенетика, гуманистік психология дейтін бағыттар пайда бола бастады. Бұлар адамның жаны қуаттарының заңдылықтарын түрліше зерттеу әдістері арқылы түсіндіре бастады. Кеңес психологиясында адамның іс-әрекеті, сондай-ақ (С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев т.б.) бір-бірімен қарым-қатынас жасады (Б.Ф. Ломов т.б.), оның бағыт-бағдары (Д.Н. Узнадзе т.б.) туралы теориялар қалыптасты. Қазіргі кезде әлемде психологияның 40-тан астам саласы бар. Олардың бастылары: *психофизиология, зоопсихология, салыстырмалы психология, әлеуметтік психология, балалар психологиясы, педагогикалық психология, жас ерекшелігі психологиясы, еңбек психологиясы, шығармашылық психологиясы, медициналық психология, патопсихология, нейропсихология, инженерлік психология, психолингвистика, этнопсихология, практикалық психология, дифференциалды психология, әскери психология, спорт психологиясы, эксперименттік психология, үкімет немесе билік психологиясы және т.б.*

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДИАГНОЗ (грек. *diagnosis* – танып білу) – дәрігердің жеке адамның даралық-психологиялық ерекшеліктерінің мәнін сипаттап, анықтауға бағытталған

қарекетінің түпкілікті нәтижесі; бұл ерекшеліктердің белгілі бір уақыт үшін мәнді жай-күйін бағамдау, одан әрі дамуын болжау, психодиагностикалық қараудың міндеттеріне орайлап нұсқамалар белгілеу мақсатымен жүргізіледі.

П.д.-дың пәні – қалыпты күйдегі, сондай-ақ патологиядағы даралық-психологиялық айырмашылықтарды анықтау. Педагогикалық диагноздың аса маңызды элементі – әрбір нақты жағдайда қаралушының мінез-құлқында белгілі бір көріністердің неліктен байқалағынын, олардың себептері мен салдары қандай қажетті екендігін анықтау. Психодиагностиканың құралдары арқылы белгілі бір даралық-психологиялық ерекшеліктерді анықтаған зерттеуші дегенмен, олардың себептерін, жеке тұлғаның құрылымындағы орнын тікелей көрсете алмайды. Бұл деңгейді Л.С. Выготский нышандық (немесе эмпириялық) диагноз деп атайды; ол белгілі бір ерекшеліктерді не нышандарды көрсетумен шектеледі, осылардың негізінде тікелей практикалық қорытындылар жасалады. Выготский мұндай диагноздың анығында ғылыми емес екенін, өйткені нышандарды анықтағаннан диагноз өздігінен жасалмайтынын атап көрсетті.

Педагогикалық диагноздың дамуындағы екінші кезең этнологиялық диагноз болып табылады; мұнда тек бір тұлғаның белгілі бір ерекшеліктерінің болуы ғана емес, неден болған себептері де ескеріледі. Ең жоғары деңгей – типологиялық диагноз, ол алынған мәліметтердің жеке тұлғаның тұтас, динамикалық бейнесіндегі орны мен маңызын анықтауға сая-

ды. Диагноз болжамдаумен ажырағысыз байланысты. Выготскийше болжам мен диагноздың мазмұны ұқсас, алайда болжам даму процесінің өздігінен ілгерілеуінің ішкі қисынын терең білуге, өткені мен қазіргісінің негізінде даму жолын анықтауға жеткізеді. Болжамды жекелеген кезеңдерге бөлу, осы арқылы ұзаққа созылатын қайталама бақылаулар жасалу ұсынылады. Психологиялық диагноз теориясын дамыту отандық психодиагностиканың маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ИНКАПСУЛЯЦИЯ – адамның ауыр жағдаятты ойлап күйзелуіне жол бермейтін мінез-құлық көріністерінің атауы. Мәселен, айуандықпен кісі өлтіру туралы жазылған газеттегі мақаланы оқудан бас тарту немесе апат жағдайы болмай қоймайтын жағдайда мән бермеу т.б.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕДЕРГІ – психологиялық болмыстың (қорқу, сенімсіздік, қаламау, тілеу және т.б.), адамның кейбір әрекеттерін нәтижелі орындауға кесірі тиетін ішкі кедергілер. Адамдардың іскерлік және жекелік қатынастарында жиі кездесіп ашық және сенім туғызатын қатынастарға кедергісі болады. П.к.-лер (бөгеулер). Әртүрлі әрекеттерді орындауға кедергі болатын субъектінің енжар психикалық күйі. П.к. эмоционалдық механизмі жағымсыз қобалжулар мен нұсқаларды күшейтуде – ұяндықты, кінәлі сезімді, үрейленуді, өзінің мүмкіншілігін төмен бағалауды, атқаратын міндетпен дұрыс байланыстырмағанда

пайда болады. Индивидтің әлеуметтік қылығында П.к. эмпатияның (басқа адамға жаны ашып қарамау) жоқ болғанында, әлеуметтік талаптарға ыңғайланбағанында да көрініс береді.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС – адамдарды толғандырып жүрген мәселелерді шешуде, алдыңғы зерттеу нәтижелеріне негізделе отырып, ақыл-кеңес беру арқылы психологиялық көмек көрсету. П.к. жайлары психологиялық кеңесті ұйымдастырып жүргізетін уақытты, тәсілдерді, құралдарды және соны атқаратын орнын, психолог-кеңесшінің клиентпен қарым-қатынас стилін т.б. ескере қамтиды. П.к. – қарастырылатын мәселелер сипатына қарай бөлінетін психологиялық, кеңес берулердің әртүрлілігі. Мысалы, интимді-тұлғалық, отбасылық, психологиялық-педагогикалық, қызметтік т.с.с. П.к. – психологиялық кеңес қызметкерлері үшін жасалынған жұмыс кестесі, психологиялық кеңес қызметкерлерінің атқаратын жұмыс түрлеріне қарай уақытқа бөлуін жасау.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ УАҚЫТ – адамның психикасында оның өмірлік жолының оқиғалары арасындағы уақыттық қатынастар жүйесінің бейнелеуі. П.у.-қа өмірдегі әр алуан оқиғалардың бірізгілігін, кезектесуін, ұзақтығын, өту жылдамдығын, олардың қазіргіге қатыстылығын, өткенге және болашаққа қарай қашықтауын, уақыттың тығыздығы мен созылықтылығын, үзіктілігі мен үздіксіздігін, шектеулігі мен шектеусіздігін сезінушілікті, жасты, жасқа қа-

тысты кезеңдерді (балалық, жастық, кемел жас, қарттық) ұғынушылықты, өмірдің ықтимал ұзақтығы туралы, өлім мен мәңгі жасаушылық туралы, өз өмірінің, отбасының, қоғамның және тұтастай адамзаттың өткен ұрпақтары мен келешек ұрпақтарының өмірімен тарихи байланысы туралы түсініктерді қамтиды. Психологиялық уақыттың зерттеуі үшін көркем әдебиет пен философиялық әдебиетте мол материал бар.

Психологияда психологиялық уақытты түсіндіруге және эксперименттік зерттеуге қатысты бірнеше көзқарас тұрғысын саралауға болады. «Кванттық» тұжырымдамаға сәйкес әр масштабты субъективтік «уақыт кванттары» (миллисекундтан онжылдықтарға дейін) бар; олар уақыттың әртүрлі ұғынылуына (мысалы, бірізгілікті бағалау, психологиялық тұрғыдағы қазіргіні саралау) себеп болады. Оқиғалық тұжырымдама тұрғысынан психологиялық уақыттың ерекшеліктері болып жатқан оқиғалардың ішкі және сыртқы ортадағы, адамның іс-әрекетіндегі өзгерістердің саны мен қарқындылығына тәуелді. «Кванттық» және оқиғалық көзқарас тұрғыларының бірқатар іргелі проблемалары шешілмеген, олар: психологиялық уақыттың, қайтымдылығы мен көп өлшемділігі психологиялық тұрғыдан өткеннің, қазіргі мен болашақтың реттік емес, жастық сауат санаттаудың өлшем бірлігі.

Бұл қиыншылықтарды себептік-мақсаттық тұжырымдама арқылы еңсеруге болады; бұл тұжырымдама бойынша психологиялық уақыт әншейін хронологиялық аралықтар мен уақиғаларды өздігінен алып бейнеле-

мей, «себеп-салдар», «мақсат-құрал» типіндегі бір-бірінен туындайтын оқиғалар аралық байланыстардың күрделі жүйесін бейнелейтін болып шығады.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҮЙЛЕСІМДІЛІК

– әртүрлі топтар мен ұжымдағы адамдар арасындағы тіл табысушылық, мұндағылардың өз ісінен рақат, ләззат алу, бейжай болуына себепші болатын психологиялық көңіл күйі. Топ мүшелерінің бір-бірімен үйлесімділігі жарасса, яғни бірінің іс-қылығы екіншісіне ұнайтын болса, бір-бірінің мінез-құлқын, қарым-қатынасын жатырқамай дұрыс қабылдаса – онда психологиялық үйлесімділіктің болғаны. Ал мұндай ахуал жоқ жерде, яғни біреудің қарекетін екіншісі ұнатпаған жағдайда, тіпті ақылға сыйымды нәрсенің өзі де кейде қолдау таппайды, бірі екіншісін түсінбейді. Адамдар арасындағы көзқарас пен сенім бірлігі, не оның әртүрлілігі, мүдделері мен мінез бітістерінің, темперамент ерекшелігінің қарама-қайшылығы да үйлесімділікпен қатар үйлесімсіздікке де себеп болады.

Егер адам шамадан тыс қазымыр, тұйық не беймаза, не тәкаппар, өркөкірек болса да топтағы адамдармен дұрыс сыйыса алмайды. «Қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ» деп халық тегін айтпаған. Әйтпесе топтың бірер мүшесінің міндеті осындай болып келсе тіпті қиын. Кейде топтың жұрттан оқшау қалуы да осы жағдайға бірден-бір себепші болады. Кісі топ ішінде өз орнын біреуге жалбақтап, жарамсақтану, не жағымпаздану жолымен емес, өзінің табиғи болмысымен сүйкімді. Қадір-қасиетімен, ашық,

жайдары мінезімен табады. Топқа үйлесу үшін адамның білімділігі, іскерлігі, өз білгенін басқалардан аямай, олармен зиянсып бөлісуге, көмектесуге әзір тұрушылығы да қажет. Сондай-ақ кісінің сырт бейнесі мен келбет-кескінін, яғни дене күші факторын да ескермесе болмайды.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ

ЖАСАУ – адамдарға мамандандырылған деңгейде психологиялық көмек көрсету үшін мекемелер мен ұйымдарда құрылған арнайы қызмет жүйесі. Психологтың мүмкіндіктері – клиенттің өтініші бойынша мәселелердің іс жүзінде шешуге психолог-кеңесшінің қабілетті не қабілетсіздік мүмкіндіктерінің тізімі. Психологиялық кешен – адам өзінің физикалық және психологиялық кемшіліктері туралы қате (жаңсақ) пікірі. Мұндай пікірлер адам өзінің кемшіліктерін уайымдап, басқа адамдардан жасырын түрде ойлап, оларды асыра бағалауында көрініс береді. Моральдық-этикалық талаптар – практикалық психологтың моральдық-этикалық кодексіне сәйкес психолог-кеңесшінің жұмысына байланысты талаптар. Бұл кодекстің ережелерінен психологтың әрекеттері ауытқығанда, психолог моральды, кей жағдайларда заңды түрде қоғам мек әріптестерінің алдында жауапкершілікке тартылады.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ.

Егер де ғылым әр уақытта да жаңа деректермен толықтырылып отырмаса дами алмайды. Егер де деректерді жинақтау үшін ғылыми негізделген әдістерді тек дұрыс пайдалана білген уақытта ғана

ғылымның дұрыс және жемісті дамуы мүмкін. Әдістерді негіздеу дегеніміз – сол ғылымның әдіснамасы мен әдістерінің арасындағы байланысты қалыптастыру. Бұл жағдайды психологияға қолданғанда психиканы философиялық тұрғыдан түсіну. Зерттеу әдістеріне, оны құруға, ұйымдастыруға және нәтижелерін талдауға негізгі талаптарды анықтайды, зерттеу әдісі әр уақытта да белгілі бір әдіснаманы бейнелейді. Психологиялық зерттеулердің объективтілігіне қойылатын жалпы талаптарға мыналар жатады:

1. Объективтік психологиялық зерттеулер қағидасы зерттеу пәні ерекшеліктеріне тәуелді көптеген әдіснамалық құралдармен іске асады. Оны былай түсіну керек: психика, сана, ішкі және сыртқы көріністердің бірлігінде зерттеледі. Осыған байланысты бұл қағиданың талаптары бойынша кез келген психикалық құбылыстар сыртқы себептер мен ішкі жағдайлардың бірлігінде қарастырылады. Психологияның негізгі қағидаларының бірі – детерминизм қағидасын (психикалық құбылыстардың себептік тәуелділігі) іске асыру психологиялық зерттеулерді объективтік принципке сәйкес құру болып табылады. Объективтік қағида адамды іс-әрекет үрдісінде зерттеуді талап етеді, сондықтан да адамның психикалық ерекшеліктерін оның қылықтары бойынша бағалауға болады.

Объективтік қағида зерттеулерде қолданылатын әдістер және зерттеушінің көзқарасы алынған нәтижелерге әсер етуін талап етеді.

2. Психикалық құбылыстарды даму үстінде зерттеу. Психологиялық зерт-

теулерді құрудың негізгі қағидасы психикалық құбылыстарды даму үстінде зерттеу болып тыбылады. Объективтік дүние әр уақытта қозғалыста және өзгерісте болады, сондықтан да оны бейнелеу өзгеріссіз, қозғалыссыз болуы мүмкін.

Егер де психикалық құбылыстар үздіксіз өзгеріп, дамып отырса, ондай жағдайда жан-жақты байқауға бағытталған кез келген зерттеулерді құру міндетті түрде қарастырылуы қажет. Психикалық құбылыстарды даму барысында зерттеуде адамдардың тек психикалық сапаларын анықтау жеткіліксіз, сонымен қатар психикасының қалыптасқан және қалыптасып келе жатқан жана ерекшелігін талап етеді.

3. Жеке тұлғаны талдау-жинақтау түрінде зерттеу әрбір адамның психологиялық келбетінде барлық адамдарға тән жалпылық, даралық қасиеттермен сипатталады.

Әрбір адамның бойында жеке тұлға ретінде жалпылық, ерекшелік және даралық қасиеттердің болуы зерттеу жұмысын ұйымдастыруды талдау-жинақтау қағидасын басшылыққа алуды қажет етеді. Күнделікті өмірдің әртүрлілігіне қарамастан, әрбір адам өзіне тән даралық психикалық қасиетін сол күйінде сақтайды. Осы жағдай жеке тұлғаны талдау-жинақтау тұрғысынан зерттеуді қажетсінеді. Адамды талдау тұрғысынан зерттеу жеке тұлғаны әр түрлі өмір жағдайлары мен іс-әрекетте психиканың элементтерін тануға көмектеседі, ал жинақтау – барлық жекелеген құбылыстардың өзара байланысын анықтауға мүмкіндік береді.

Жеке тұлғаның психологиялық үрдістерін, дара психологиялық ерек-

шеліктерін зерттей отырып, психология әр түрлі зерттеу әдістерін қолданады.

Психиканы объективтік тұрғыдан зерттеу жоғарғы жүйке қызметінің физиологиялық заңдарын білуді ұсынады. Психологияның әдістері психикалық құбылыстарды зерттеуге объективтік тұрғыдан қарауды қамтамасыз ету ғана емес, тұлғаның психикалық үрдістері мен қасиеттері не үшін және қалай пайда болады, дамиды және өзгерістерге ұшырайды?

Психология әдістері тәжірибемен тығыз байланысты болуы қажет, демек, практикалық міндеттерді шешу үшін пайдалы. Мәселен, баланың психикалық дамуын зерттеу үшін оның психикалық дамуының негізгі заңдылықтарын, ерекшеліктерін анықтап алу керек, жан-жақты зерттеудің негізінде мектеп пен отбасындағы баланың оқыту және тәрбие беру үрдісін одан әрі жетілдірудің тиімді тәсілдерін белгілеу. Психология ғылымында кейіннен негізгі әдістерге бақылау және эксперимент жатады. Сонымен қатар психологияда жеке әдістер де қолданылады: әңгіме әдісі, анкеті әдісі, іс-әрекет нәтижесі мен үрдісін талдау, тест әдісі.

Бақылау адамның психикалық өмірін зерттеу әдісі ретінде психологияны жиі қолданылады. Бақылаудың көмегімен жекелеген психикалық үрдістерді (ес, зейін, ойлау), жеке тұлғаның психикалық қасиеттерін зерттейді, олар сырттай әр түрлі адамзаттың іс-әрекеттері («еңбек, оқу, ойын»), психикалық қалпы (көңіл күй, аффект) түрінде аңғарылады.

Бақылау әдісі адамның психикасының, сыртқы көрінісінің (іс-әрекетте-

рі, қылықтары, басқа адамдармен қарым-қатынаста аңғарылатын тілдік ерекшеліктері, тұтастай мінез-құлқы) зерттеу табиғи өмір жағдайында іске асады, зерттеуші адамдардың іс-әрекеті мен қылықтарын бақылау арқылы олардың психикалық өмірінің ерекшеліктері туралы бағалай алады, демек сыртқы объективтік факторлардан адамның ішкі субъективтік дүниесін түсінуге бағытталады.

Психологиялық бақылау мақсатты болуы қажет: бақылаушы кімді не үшін бақылайтынын нақтылы білуі және түсінуі керек. Олай болмаса, бақылау кездейсоқ деректерді жинақтауға айналады. Психологиялық бақылау белгілі жоспармен немесе бағдарламамен жүргізілуі тиіс. Бақылау бағдарламасы бақылаушыны күні бұрын дайындалған зерттеу мәселелері және деректермен қамтамасыз етеді.

Білгіленген жоспарсыз немесе бағдарламасыз бақылаудың негізгі бағыты жойылады, соның салдарынан адамның психикалық іс-әрекетінде негізгі және маңызды жағы назардан тыс қалуы мүмкін. Бақылауды бір жүйелі жүргізіп отыру керек. Бір жүйелі бақылау бақылаудың тұрақты жағдайын сақтауға мүмкіндік береді, сонымен қатар бақыланатын деректердің арасында тығыз байланыс жасауға жағдай тудырады.

Психологиялық бақылау, ереже бойынша, ұзақ уақытты қажет етеді. Бақылау неғұрлым ұзақ мерзімге жүргізілсе, соғұрлым бақылаушы мол деректер жинақтауға мүмкіндік алады, соғұрлым тереңірек және сенімдірек психологиялық қорытынды жасайды. Көп жағдайда ұзақ мерзімді бақылау шәкірттердің жас ерекшеліктерін

зерттеуде қолданылады, мәселен, тілі мен ойлауын дамыту ерекшеліктері, эмоциялық ерекшеліктері мен ерік-жігер іс-әрекеттері, қызығуы мен бейімділігі, мінез бітісі мен қабілеттілігі.

Бақылау әдісі дегеніміз – әр түрлі табиғи жағдайда жеке тұлғаның іс-әрекеті мен қылықтарын қабылдаудың негізінде мақсатты зерттеу.

Бақылау табиғи жағдайда жүргізіледі. Ескеретін мәселе, бақылау жүргізілген кезде сол қадағалау нысаны болып отырған адам бақылау жүргізіліп жатқанын білмеуі керек, егер сезген жағдайда шынайылық жоғалады. Психологиялық зерттеудердің табиғилығын сақтау-бақылауға қойылатын бірінші талап. Бақылау әдісіне қойылатын екінші талап – бақылау үнемі мақсатты болуы қажет, яғни зерттеудің мақсаты мен міндеттері айқын қойылуы керек.

Бақылау әдісіне қойылатын үшінші талап – оның нәтижесін тіркеу. Негізінен әртүрлі техникалық құралдар (бейнекамера, фотокамера, т.б.) жазбалардың түрлері (стенограммалар, хаттамалар, бақылау күнделіктері т.б.). Психологияның негізгі әдістерінің бірі – эксперимент.

Эксперимент әдісі. Егер бақылауда зерттеуші өзін қызықтыратын психикалық үрдістердің байқалуын бейжай күтетін болса, ал экспериментте зерттеуші өзіне қажетті жағдайда жасайды. Сөйте отырып, экспериментатор оларды тұрақты қамти алады. Басқа зерттеушілермен бірдей жағдайда зерттеуді қайталай отырып, экспериментатор зерттеушінің әрқайсысының үрдістерінің дара ерекшеліктерін анықтай алады.

Экспериментатор өзінің жағдайына қарай тәжірибені жүргізу шартын өзгерте алады. Бұл эксперименттің негізгі артықшылығы, сонымен қатар ол оқу-тәрбие үрдісінде тәсілдерді табуға мүкіндік береді.

Эксперименттің барысында арнаулы құралдар мен аппараттардың көмегімен психикалық үрдістер өзгерістерінің уақытын дәл көрсетуге болады, мәселен, жауап беру (реакция), оқу, еңбек, дағдылардың қалыптасу жылдымдығы.

Психологиялық зерттеулерде негізінен екі түрлі эксперимент қолданылады. Олар зертханалық (лабораториялық) және табиғи деп аталады.

Зертханалық эксперимент арнайы ұйымдастырылып, құралдар мен аспаптарды қолдану арқылы жүргізіледі. Зертханалық эксперимент адамның психикалық ерекшеліктерінің физиологиялық тетігін зерттеуде ерекше. Бұл әдіс жекелеген таным үрдістері мен психикалық қалыпты тиімді зерттеу үшін қолданылады, ең алдымен, түйсіктер, қабылдау, ес, зейін зерттеледі. Мәселен, қабылдаудың жылдамдығы, зейіннің көлемі, ес ассоциациясының ерекшелігі қарапайым немесе электрондық тахистас көп сияқты құралдар көмегі пайдаланылады.

Ғылыми білімнің саралануы мен дамуында тәжірибелік әдіс жетекші рөл алатындығы дәлелденді. XIX ғасырдың екінші жартысында психология өз алдына жеке ғылым ретінде философиядан бөлініп шығуы оның эксперименттік ғылым болуынан туындаған үрдіс еді. Лабораториялық эксперименттің нәтижелілігі мына төмендегі жағдайлардан пайда болады

1. Байқалатын объект жөнінде экспериментатордың күн ілгері болжамы (гипотеза) болуы тиіс.
2. Тәжірибені күн ілгері белгіленген жоспар бойынша арнаулы методикаға (әдістеме) сай, сондай-ақ тәжірибені өткізу үшін жағдайын (тиісті құжаттар) дайындау.
3. Зерттеуші зерттейтін құбылысты өзі табады және оған белсенді әрекет жасайды.
4. Эксперимент жүргізуші кейде зерттеліп жатқан құбылыстарды коррекциялау;
5. Эксперименттің нәтижесін қайтадан қарастыруға мүмкіндік туғызу.
6. Эксперимент нәтижелері сандық және сапалық өңдеуге, математикалық есептеулерге ерекше мән беру т.б. Табиғи эксперименттің зертханалық эксперименттен өзгешелігі адамның күнделікті іс-әрекетінің мазмұны сақталады, зерттелетін құбылысты міндетті түрде іске асыруға жағдайлар жасалады. Сонымен қатар табиғи экспериментте байқау әдісінің және эксперименттің жағымды сапалары араласып келеді: біріншінің табиғилығы, екіншісінің белсенділігі. Байқау мен эксперименттің аралық түрі болып есептелетін эксперимент табиғи эксперимент әдісі болып табылады. Табиғи эксперименттің негізін салған орыс ғалымы – А.Ф. Лазурский (1910). Оның негізгі мақсаты – зерттеудің эксперименттік сипатын болмыстық жағдайлармен ұштастыру. Психологиялық-педагогикалық зерттеу міндеттерін шешетін экспериментті психологиялық-педагогикалық эксперимент деп атайды.

Өртүрлі жас кезеңдерінде шәкірттердің танымдық мүмкіншіліктерін зерттеуде, жеке тұлғаны қалыптастырудың нақты жолдарын анықтауда ролі ерекше.

Адам психологиясына әсер ету, өзгерту құралы ретінде эксперимент пайдаланылады. Оның осындай түрі қалыптастырушы эксперимент деп аталады. Өзіндік ерекшелігі сынада: ол бір мезгілде зерттеу тәсілі, сонымен қатар зерттеу құбылыстарын қалыптастыру әдісі қызметін атқарады. Қалыптастырушы эксперимент үшін зерттелетін психикалық үрдістерге зерттеуші белсенді араласады. Қалыптастырушы эксперименттің негізін салушылардың бірі В.В. Давыдов, эксперименттің бұл түрін генетикалық-моделдеуші эксперимент деп атады. Ол балалардың психикалық дамуын зерттеуді, тәрбие және оқытудың бірлікте болуын қамтамасыз етеді. Демек, қалыптастырушы эксперимент шәкірттерді тәрбиелеу мен оқытуды дамытушы әдіс болып табылады.

ПСИХОМЕТРИЯ (грек. *metron* – өлшем) – психикалық процестердің уақыттық сипаттамаларын өлшеу; қазіргі уақытта психометрия дегенде көбіне психологиядағы өлшеулермен байланысты мәселелердің бүкіл тобы ұғынылады. Бұл тұрғыдағы ұғымда психометрияға психофизика да қамтылады. Психометриялық процедуралардың аса маңызды белгісі олардың стандартталғандығы болып табылады, яғни зерттеулердің мүмкіндігінше неғұрлым тұрақты сыртқы жағдайларда жүргізілуі көзделеді. Алынған мәліметтер негізін-

де индивидуумдық қасиеттердің әртүрлі шкалалары түзіледі де, нақты бір әдістеменің (тестің) сенімділігі мен валидтілігі туралы қорытынды жасалады. Соңғы жылдары өзгермелі жағдаяттарды да, сондай-ақ сыналушылардың индивидуумдық ерекшеліктерінде де ескеруге мүмкіндік беретін психометриялық процедуралар мен модельдер жасауға беталыс байқалады. Алайда зерттеулердің жалпы психологиялық және дифференциалдық – психологиялық бағыттарың шын мәнінде біріктіру әлі жүзеге асқан жоқ.

ПСИХОНЕВРОЗ (психо... және грек. *neuron* – жүйке) – жеке адамның ойлауы мен сөйлеу, сезім-эмоция, мінез-құлығындағы әртүрлі ауытқушылықты сипаттайтын психиатрия мен диагностикалық психоталдаудың басты ұғымы. Психоневроздың нышанына ұғынылмаған еріксіз қимыл-әрекетте сірескен психикалық шиеленіс себеп болады. П. кейде жыныстық құмарлықпен агрессиялық қимылдың шиеленісу барысында өрши түседі. П. үрей мен күдікті қоздырып адамның жүріс-тұрысындағы қимыл аумағын иемделу мүмкіндігін тарылтып, оның мінезіне жағымсыз қасиетті жұқтырады.

ПСИХОПАТИЯЛАР (ірек. *psyche* – жан, *pathos* – зардап шегу, ауыру) – мінез-құлық патологиясы; мұндайда субъектіде оның әлеуметтік ортаға бейімделуіне кедергі келтіретін қасиеттерінің іс жүзінде қайтымсыз айқындығы байқалады.

П.-дың пайда болу салдары: 3) ауыру (миға зақым келуі, инфекциялар,

интоксикациялар психожарақаттар және т.б.); 2) тұқымқуалаушылық, ұрыққа зиянды әсер, туу кезінде жарақат алу және т.б. факторлардан жүйке жүйесінің туа біткен кемістігі. Конституциялық немесе ақиқат деп аталатын мұндай патологиялар, эмоциялар – еріктік саланың кінәраттар түрінде бала кезінде-ақ көрінеді. Бұл орайда зият біршама сақталуы мүмкін. Ересек жаста П.-дың біліну дәрежесі тәрбиеленген жағдайына және қоршаған ортаның ықпалына байланысты. П.-дың көріністері алуан түрлі.

Таза типтердің аз аралас нысандардың басымдығына қарамастан, П.-дың мынадай классикалық типтері сараланады: 1) циклоидтер, мұның негізгі нышаны – циклінің ауытқулары бірнеше сағаттан бірнеше айға дейін болатын көңіл күйдің үнемі алмасып келуі; 2) шизоидтер – бұларға қарым-қатынастан тартыну, тұйықтық, бүкпешілік, ренжігіштік, эмпатияның болмауы, жүріс-тұрыстың болмауы; 3) эпилептоидтер, бұлардың негізгі нысандары шектен тыс шамданғыштық, бұлтандық, жасқаншақтық тән; 4) астениктер, бұларға әсершілдік, психикалық қоздырғыш тән; тез арықтау, шамданғыштық, жасқаншақтық тән; 5) психастениктер – үнемі алаңдап, өзіне сенімді болмай, қашанда ойға батып жүреді, патологиялық күмәншілдікке бейім; б) параноялық психопаттар – аса құнды идеялар ойлап шығаруға бейім, бірбеткей, өзімшіл болып келеді, күмәнданушылығы болмайды, өзіне нық сенімді болады және өзін тым жоғары бағалайды; 7) есірік психопаттар – қайткен күнде де айнала-

сындағылардың назарын өзіне аударуға тырысушылығымен сипатталады, бұл орайда оның нақты оқиғаларды бағалау өзіне қолайлы тұрғыда бұрмаланған болады, қарым-қатынаста театрдағыдай мәнерленушілікке бейім; 8) орныксыз психопаттар – негізгі нышандары: көңілшектік, келелі мүдделерінің болмауы, айналасындағылардың ықпалына тез берілушілік; 9) органикалық психопаттар – ақыл-ойының туа біткен шектеулілігімен ерекшеленеді, жақсы оқуы мүмкін, бірақ нәтижесіз, білімді қолдану не бастама көрсету қажет болған кезде өзін қоғамда ұстай біледі, бірақ пайымдаулары жұртығыр болған түрде болып келеді.

П-мен қалыпты мінез-құлықтарының арасында анық шекара жоқ. Психопаттардың аталған типтеріне нормада мінез бітімі ұқсас, бірақ патологиялық (психопаттық) көрінісі жоқ кісілердің табиғаты үйлес келеді. Аурудың немесе психикалық жарақаттардың ықпалымен психопаттарда ұзаққа созылған невроздық күйлер, сондай-ақ депрессиялар пайда болуы мүмкін. П.-дың профилактикасында лайықты тәрбиенің, психотерапевтік және психофармакологиялық емдеудің маңызды мәні бар.

ПСИХОСЕМАНТИКА (психо... және грек. *semantikos* – белгілеуші) – қабылдау, ойлау, жад, шешімдер қабылдау процестеріне негіз болатын мағыналардың жеке-даралық жүйесінің генезисін, түзілімін және функция атқаруын зерттейтін психология саласы. П. индивидуумдық санада мағыналардың (бейнелер, символдар, символдық әрекеттер, сондай-ақ

белгілік және вербальдық нысандар) болуының әртүрлі нысандарын зерттейді, субъектіде қалыптасатын мағыналар жүйесіне мотивациялық факторлардың және субъектінің эмоциялық күйінің ықпалын талдайды. Эксперименттік психосемантиканың негізгі әдісі индивидуумдық сананың категориялық құрылымдарының модельдік түсінігі болып табылатын субъективтік семантикалық кеңістіктерін құруға саяды. П. категориялану процесінің жалпы психологиялық, сондай-ақ дифференциалдық-психологиялық аспектілерін зерттейді. Соңғы жағдайда психосемантиканың міндеті – белгілі бір индивидтің әлем туралы түсініктерінің жүйесін оның индивидуумдық мағыналары мен тұлғалық мәндер жүйесін қайта құру жолымен қайта құрылымдау болып табылады.

ПСИХОТЕРАПИЯ (грек. *psyche* – жан + *thrapeia* – емдеу). Қысқаша айтқанда П. адамды (пациентті) психологиялық құралдардың ықпалымен емдеу дегенді білдіреді. П. – кең өрісті мағынасы бойынша сау адамдарға (клиенттерге) әртүрлі психологиялық қиын жағдайларға немесе психикасын өңдеуге көмекті қажетсінгенде жәрдем беруді іздейтін ғылым саласы. Ондай көмектерді жеке-дара немесе топты формада маман ұйымдастырады. Қазіргі кезде П. адамның, тұлғааралық қатынастың, топтық үрдістердің болмысына байланысты әртүрлі теориялық-әдіснамалық бағыттары – психоаналитикалық, неохевиористік, когнитивтік, гуманистік, нейролингвистикалық бағдарламалау (НЛБ) және т.б. бар. П. –

психология мен медицина аралығындағы, адамдарға іс жүзінде әсер ету әдістері мен теориялық білімдер саласы. П. ауру адамдарды емдеу мақсатында қолданылатын психологиялық құралдар ережелерін қарастырады және оларды зерттейді, сипаттайды. П. адам әртүрлі психикалық ауруға, жүйке ауруына және т.б. эмоциялық тұрақсыздық күйіне ұшырағанда, оның көмескіленген ойлау жүйесі мен сана-сезімін ауызша және әсерлі қимыл-әрекетпен ықпал ету арқылы емдеудің жүйесі. П. кеселге ұшыраған адамның өзіне және қоршаған ортасына деген дұрыс қатынасты қалыптастыруға бағытталады. Психотерапияның клиникалық тәсілдері – гипноз, аутогендік жаттығу, иландыру, өзін-өзі иландыру, зейнелі терапия. Емші мен аурудың өзара түсінісуі, отбасы мен ұжымдағы сыйластық шипагерліктің әрбір адамға деген оң ықпалын арттырады. Адамдар арасындағы жағымды мінез-құлықтар әлсіреген адамның өзін-өзі дұрыс тануына себепші болады.

ПСИХОТЕХНИКА (психо. және грек. *techné* – өнер, шеберлік) – психологиядағы адамның психикасы туралы білімді еңбек іс-әрекетіне тікелей байланысты практикалық мәселелерді шешуге қолданумен шұғылданатын бағыт. П. терминін 1903 ж. неміс психологі В. Штерн (1871–1938) ұсынды. Ғылым ретінде қалыптастыруға әрекеттенген Г. Мюнстерберг болды. П.-ның негізгі міндеттері: кәсіптік бағдар мен кәсіптік іріктеуді жүзеге асыру; адамның шаршау себептері мен еңбектегі жаттығу ықпа-

лын зерттеу, адамды мәшинеге, мәшинені адамға ыңғайластыру мүмкіндігін арттыру; тұтынушыға ықпал ететін түрлі тәсілдердің тиімділігін анықтау; жұмысшыларды кәсіптік даярлауда олардың психикалық қабілетін жетілдіру және т.б. Көп жағдайда П. «қолданбалы психологиямен» үйлестіріледі де, оның құрамына еңбек, сауда психологиясын, әскери психологияны енгізеді.

ПСИХОТОКСИКОЛОГИЯ (грек. *toxion* – у және ...логия) – медициналық психологияның саласы; психотомиметик не галлюциноген (демизид, мескалин, псилоцибин т.б.) деп аталатын химиялық заттардың әсерінен болатын психикалық бұзылуды, оның пайда болуы мен емдеу тәсілдерін, нейрхимиялық механизмін зерттейді. Мұндай заттардың өте аз мөлшерінің өзі (грамның миллионнан бір өлшемі) психиканы бұзады. Бұл кезде галлюцинация болып, ес, зейін, ойлау процестері, эмоция бұзылады; адам сандырақтайды және т.б.

ПСИХОФИЗИКА (психо... және грек. *physike/pysis* – табиғат) – жалпы психологияның психикалық және физикалық процестер мен құбылыстардың байланысын зерттейтін саласы. Психофизиканың негізін неміс психологі Г.Т.Фехнер (1801–1887) қалады. Психофизиканың ерекшелігін ол былайша сипаттайды: әртүрлі мінез-құлық пен психиканың күйі физикалық құбылыстар мен ахуалдың айырмашылығынан туындайды. П. сенсорлық процесті, ондағы түйсік, шебін және психофизикалық

шкаланы құрастыруды айқындайды. Мұндай ізденісте сенсорлық жүйенің сезімталдық күйімен қатар, іштей белсенділік ерекшелігі, яғни шешім қабылдау ауқымы да ескеріледі. Осындай көп шамалы мөлшерлеу ізденісіне Р. Шепард және т.б. әдістемесі ерекше ықпал етті. Әдістеме түйсіктердің өзара үйлесімін көп шамалы субъективтік кеңістікте – эмоция психологиясында, психодиагностикада, психосемантикада қалыптастыруға септігін тигізетінін дәлелдеді.

ПСИХОФИЗИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА – психикалықтық физикалыққа қатысы туралы жәйт. П.м. Декарт екі түрлі субстанцияның бар екендігін дәлелдей отырып (материя – созылық және ойлай алмайтын субстанция, жан – ойлай алатын бірақ созылық емес субстанция) жан мен тәнді қарама-қарсы қойғаннан кейін 17 ғ-да ерекше мәнге ие болды. Бұл алшақтықты окказионалистер (А.Гейлинис пен Мальбранш) психикалық және физикалық құбылыстар арасындағы қатынасқа құдайдың араласуы туралы қалыптасқан жағдаймен жоюға тырысты. П.м.-ні айқындаудың жалған ағымдары психофиз. Қатарластық теориясы және оның әр түрлері тараған бат. психологияда әлі күнге дейін үстем болып отыр. П.м.-нің диалектикалық материалистік шешімі психиканы материяның даму нәтижесі деп қарастыратын монизм принципіне негізделген.

ПСИХОФИЗИОЛОГИЯ – психиканы оның нейрофизиологиялық

субстратымен бірлікте зерттеуге бағытталған, психология мен нейрофизиологияның тоғысуындағы пәнаралық зерттеулер саласы. 1830 ж. француз философы Н. Массиас ұсынған бұл бағыт нейрофизиология мен жалпы психология аралығынан орын алады. Бастапқы кезде физиологиялық дәл объективті әдістерге сүйенетін психиканың ауқымды зерттеулерін белгілеу үшін «физиологиялық психология» ұғымымен қатар қолданылады. Психофизиологияның басты мақсаты – нейрофизиологиялық механизмдерді түсіндіру арқылы психикалық құбылыстарды түсіндіру немесе адам организмі қызметін тұтас синтездік тұрғыдан, құрылымды-мағыналық сыңайдан қарастыру арқылы әрбір психикалық құбылыстың физиологиялық тетігін және әрбір физиологиялық процестің психикалық маңызын айқындау.

Қазіргі кезде психофизиологияда дәстүрлі әдістермен (сенсорлық, моторлық, вегетациялық реакцияларды тіркеу, миды жасанды ширықтыру (стимуляция және миға зақым келу салдарын талдау) қатар электрофизиологиялық әдістер (электроэнцефаллография және т.б.), сондай-ақ сараптау мәліметтеріне өңдеудің математикалық тәсілдері қолданылады. П.-ның мынандай жеке бағыттары бар: сезім мүшелерінің психофизиологиясы, мотивация психофизиологиясы, эмоция психофизиологиясы және т.б. Әсіресе жеке тұлғалық-психологиялық айырмашылықтардың физиологиялық негіздерін зерттейтін дифференциалдық психофизиологияның маңызы зор.

П. санасындағы зерттеулер зиятты қабілеттің, темпераменттің және т.б. психодиагностикасының дамуына себепші болады. П.-ның жетістіктері клиникалық практикада, психикалық процестердің кибернетикалық үлгілерін құруда, сондай-ақ психологияның қолданбалы салаларында (психогигиенада, эргономикада, спорт психологиясында және т.б.) қолданылады.

ПЫСЫҚТАУ (мектепте) – оқыту процесінде оқушылардың алған білімі мен дағдысын бекіту, тиянақтау, жүйеге келтіру мақсатымен бұрынғы өткен материалға қайта оралу. П. – оқу-таным жұмысының кезеңі, оқыту процесінің қажетті құрауышы. Сабақ құрамында пысықтау ерекше орын алады. Оқып өткен материалды пысықтау оқушылардың алған білімін есінде сақтап қалуына жәрдем етеді. Материалды жиірек пысықтап, дұрыс жабдықтамайынша тиянақты білім алу қиынға соғады. П.-дың түрлері көп. Осыған байланысты әр-кездегі пысықтау – қайталаудың көздеген мақсаты, қолданылу әдіс-тәсілдері де түрліше. П.-дың қай түрі болса да оқушылардың білімін тұрақтандырып, оларды өздігінен шығармашылық еңбек етуге, ізденуге үйретеді.

ПЫСЫҚТЫҚ – жұмыстық қабілеттің жоғары нәтижелі түрі, кісілік қасиеттің жасампаз белгісі. Пысықтау – істің ыңғайын білетін іскерліктің, тындырымдылықтың, тыңғылықтың қайнар көзі. Пысықтау өз ісіне деген ширақтық пен белсенді-

лік, мақсатына деген сауаттылық пен талғампаздық, күш-қуаттың жігерлілігі мен жүйелілігі.

Пысық адам ойланбай іске араласпайды, орынсыз шиеленіске бармайды, істің бас-аяғын сараптап, уақытын текке есепсіз босқа өткізбейді, жұмысын айқын мақсатына орай жоспармен жүргізеді. Ақылдасқан іске өзінше байыппен, сеніммен кіріседі, оның пайдалы жағын лезде ескеріп, аз шығындану жолын таңдайды. Табыс үшін, өзінің болашағы үшін іскер, өнерлі, беделді кісілермен тіл табысуға бейім тұрады, олармен ілтипатты қарым-қатынас құрады. Пысық адам табысы мен өмірлік қарымын арттырады, өмірге деген оптимистік көзқарасымен өзгені еліктіреді.

ПІКІР – бір нәрсенің беймәлім жағын ақиқат не жалған деу тұрғысынан мақұлдайтын немесе теріске шығаратын талас ой. П.-ді алғаш «болжалмен» салыстырған Ксенофан болса, Парменид оның білімнен айырмашылығын анықтады. П. заттар мен құбылыстардың ерекшеліктері арасындағы байланыстардың бір қыры мен көрінісін бейнелеумен, сипаттаумен шектеледі.

П. білім мен жалған мәліметтердің қосындысынан құралады немесе көзқарастың субъектісі (S) мен пердикаты (P) сияқты екі терминнің қатынасынан туындайды. Пікір S пен P арасындағы белгілі бір қатынасты растап мақұлдайды не терістеп жоққа шығарады. П. атрибутивтік қасиетті білдіретін қарапайым түрден және бірнеше қарапайым пікірді кам-

титын күрделі түрден құралады. Күрделі пікірдің дұрыс мағынасы оның құрамындағы қарапайым пікірлердің растығы мен жалғандығына байланысты.

ПІКІРСАЙЫС – ұжымдағы әртүрлі көзқарастың, ой-пікірдің ортаға салынып, көпшіліктің талқысына түсуі. П.-та қате көзқарасты әділ сынап жеңу көзделеді. П. түрлері: жиналыс, конференция, пікірталас және т.б. П.-тыру; жиын, топ алдында екі адамның немесе екі топтың өзара пікір таластыруы. Пікірталас тақырыбы алуан түрлі болуы мүмкін. Мысалы, саясат, мәдениет, тіл, құқық қорғау, өнер салыстыру және т.б. П.-тың тақырыбы нақты, көкейтесті болуымен бірге, ондағы мәселе, ұсынылатын әдебиеттер қатысушыларға күні бұрын таратылады. Уақыт тәртібі сақталып, шебер жүргізуші тағайындалады.

П. – ғылыми жұмысты қорғау алдында немесе көркем әдеби шығарманы жариялау алдында пікір білдіру. П барысында жұмыстың көкейтестілігі, құрылымы, баяндау қисыны мен уәжі анықталып, ғылыми немесе көркемдік мәні бағаланады. П. әлеуметтану, психология, педагогика және т.б. ғылым салаларындағы зерттеулерде қолданылады. П. әдістемесі сауал қою және сұхбаттасу болып екіге бөлінеді.

РАХЫМБЕКОВ ҒАНИ (1927-2005) – профессор, психология ғылым-дарының кандидаты. 1978-1988 жж. дейін Қыздар педагогикалық институтында кафедра меңгерушісі. 1988-1991 кафедра доценті, 1991-2001 жж. дейін Абай атындағы Алматы Мемлекеттік институтының кафедра доценті, 2002-2004 жж. дейін кафедра профессоры, 2004-2005 жылдары Қыздар педагогикалық институтының профессоры. Еңбектері: «Психологиялық-педагогикалық түсіндірме сөздігі» (1960)., «Психологические аспекты картографии и карточтения» (Алматы, 1982)., «Зоопсихология и сравнительная психология» (Алматы, 2000) т.б.

РЕАКТОЛОГИЯ (лат.re – қарсы және actio – әрекет) – жоғары сатыдағы жануарлар мен адамдардың мінез-құлық түрі ерекшеліктерінің нәтижесі деп қарастыратын механистік концепция. Реактологияның негізін орыс психологі К.Н. Корнилов (1879-1957) қалады. Реактологияның басты ұғымы – тірі организмнің ортаға бейімделі қимыл әрекетінің

жылдамдығын, әсерін және реакцияның өту түрлерін әртүрлі әдістер арқылы қарастыру. Р. өкілдерінің ұйғарымынша, рефлекстік түйсікті «реакция» ұғымы деңгейіне дейін көтермелеу арқылы психологияның объективті және субъективті жақтарын «қосақтау» мүмкіндігі артады. Бірақ мұндай синтездеуде жасандылық, сырттай формальды үйлестік айқын. Жасандылықтан туындайтын жаңа психологияның дұрыс міндеті мен оның бұрынғы мазмұнындағы күңгірт бағдар арасындағы қайшылықтардың мәні 1930 жылдардағы пікірталаста анықталғаннан кейін психологияда Р. ұғымы қолданылудан қалды.

РЕВАНДИ ХОРЕЗМИ (XIII ғ.).

Реванди Хорезмидің Сырдария сағасындағы Сығанақ қаласында жазған «Мұхаббатнаме» деген шығармасы бізге жеткен. Дастан Мұхаммед Қожабекке (Алтын Орда билеушісі) арналған. Қазір оның екі нұсқасы белгілі. Біріншісі – араб, екіншісі – көне түркі тілінде жазылған. Екеуі де Лондондағы кітап қорында сақтаулы. Дастан жас жігіттің сүйген қызына жазған сүйіспеншілік хаттарынан тұрады. Махаббаттан мың түрлі сыр туады, ол қашып құтыла алмайтын қайғы деген түйінді өзіне арқау еткен осы шығармада дүние, малға қызықпау, азды жақсы дәстүр-салтты сақтау, ақыл-парасатты қастерлеу («Білімдіні білімі үшін мақтайды») жастық пен махаббаттың психологиясы («Жастық өз уақытын білмейді», «Екі жарық гауһарды әлемге берген, махаббат қазынасын адамға берген»,

т.б.) іспеттес көптеген тәлімдік ойлар аз кездеспейді.

РЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ ДАМУ – Психологиялық мағынада бұл ұғым біріншіден, адамның жас кезеңінен екіншісіне өткенде байқалатын психиканың тез, қарқынды дамуы, екіншіден, психиканың дамуы генотиптен гөрі фенотипке, яғни қоршаған ортаның әсеріне байланысты және сол әсер арқылы адам психологиясы мен қылығында бұрындары көрінбеген қасиеттер тұжырымдайды дейтін психологиялық қисын.

РЕДУКЦИОНИЗМ – (лат. қайта оралу) – біртектес құбылыстың сапалық деңгейін басқа құбылысқа телитін әдістеменің бір түрі. Р. Бұл психологияның өзіндік заңдылықтар мен мен тетіктерін ескермей, тіпті оларды шығаруға тырысып, оның ғылымдағы орнын елемеушілік. Психикалық құбылыстарды жанама эпифеномендік құбылыс ретінде қарастыруы жеке адамның сана-сезімі мен әрекетінің ерекшелігімен есептеспеу ғылыми тұрғыдан дұрыс болмайды.

РЕМИНИСЦЕНЦИЯ – лат. *реминицентиа* деген сөзі, қаз. *еске түсіру* деген мағынада. Материалды оқыған бойда (көлемді, күрделі түрлерін) оны бірден қайта жаңғырту кейде қиынға түсіп, мазмұны толық берілмей қалатын кездер болады. Бірақ, бұлар екі-үш күннен кейін тым тәуір қайта жаңғыртылуы мүмкін. Осындай кешігіп еске түсіруді психологияда Р. құбылысы деп атайды. Ке-

шігіп еске түсіру көбінесе мектепке дейінгі жастағы балалармен бастауыш сынып оқушыларында жиі кездеседі. Өйткені олар көлемі үлкен, күрделі материалдарды бірден толық айтып беруге шамалары келмейді де, ойларына келген жерін айта береді. Ой әрекетінің біртіндеп күрделенуіне және есте қалдырудың жолдарын меңгере білуге байланысты ересек адамдарда Р. құбылысы көп кездеспейді.

РЕСМИ ТОП – заңдық тұрғыдағы статусы бар, мүшелері қоғамдық еңбек бөлінісі жағдайында олардың еңбегін ұйымдастыратын әлеуметтік тапсырысты іс-әрекетпен біріккен нақты не шартты әлеуметтік қауымдастық. Ресми топтың әрқашан белгілі бір нормативпен бекітілген құрылымы, тағайындалған не сайланған басшылығы, мүшелерінің нормативпен бекітілген құқықтары мен міндеттері болады. Ресми емес (бейресми) топтар – нағыз әлеуметтік ұйымға жатпайтын, тек қызығушылықтары ортақ екендігіне байланысты қарым-қатынас жасайтын адамдар жиынтығы.

РЕТИКУЛЯРЛЫҚ ФОРМАЦИЯ – ми қабығының астына орналасқан осы орталық денедегі барлық рецепторларды ми қабығымен байланыстырады, ал мұндағы көру төмпешігі – афференттік талшықтардың жиынтығы болып табылады. Мидағы осы орталық, оның төменгі бөліктеріне (жұлын т.б.) басшылық ету үрдістерінің жұмысын реттестіріп отырады. Ми қызметінің белсенділігін арттыру не төмендету, оған

баратын импульстерді іріктеп, електен өткізу де осы бөлімнің қызметі. Оны миды энергиямен қамтамасыз ететін аккумулятор не басқару пульті деуге болады. Ретикулярлық формацияға миды қажетті энергиямен қамтамасыз етіп тұру жағы жүктелген. Мәселен, адам күрделі ой әрекетімен айналысқанда оның миына біраз энергия қажет болады. Мұндайда мидың осы бөлігінің жұмыс қабілеті арта түседі. Аталмыш жүйке орталығы эмоция, ерік үрдістерін басқаруда, сондай-ақ адамды ширатып, зейінін арттыра түсуде елеулі роль атқарады.

РЕТРОАКТИВТІК ТЕЖЕЛУ – лат. сөзі, *кері әсер етуші* деген мағынаны білдіреді. Ұмыту үрдісінде байқалатын құбылыс: өткен материалға ұқсас екінші бір материал оқылса, бұл қайта жаңғыртудың сапасының төмендеуіне әсер етеді. Осындай құбылыс *ретроактивтік тежелу* деп аталады. Ретта синдромы – дамудың бұзылуы; алғашқы алты айда қалыпты дамып, кейінгі айларда біртіндеп қолды еркін қозғалта алмаумен, дене мен бастың қалыпты өспеуімен, кимыл үйлесімсіздігімен, сөйлеудің дамуының бұзылуымен және едәуір тоқтап қалуымен сипатталады.

РЕФЕРЕНТТІК ТОП – индивид үшін мәні және тартымдылығы бар адамдар тобы. Референтті топ адамдар үшін өнеге болып көрінетін, даралылық бағалылықтарының, талаптарының, қылықтық ережелерінің, пікір айтулардың көзі болып табылады. Референтті тұлға – басқа адамға үлгі болып көрінетін ерекше мәнді және

бағалы адам. Референтті тұлға кімге референтті болып көрінсе, сол адамға күшті психологиялық ықпал етеді.

РЕФЛЕКС – сыртқы орта мен іштен келетін тітіркендіргіштерге ағзаның қайтаратын жауап реакциясы. Рефлекс – лат. «*бейнелеу*» деген сөз (өз ойларын, бастан кешіргендерін талдау). Адам санасының өзін-өзі білуге, ішкі жан дүниесін, психикалық жайкүйін тануға бағытталуы. Р. ішкі психикалық актілер мен күйлерді субъекттің өзіндік тану үрдісі. Рефлексология – орыс ғалымы Б.М.Бехтерев (1857-1927) негіздеген механикалық бағыт. Р. адам психикасының әрекетін сыртқы ортаның жүйке жүйесіне әсер етіп, оған тітіркенуі деп санады да, психика мен сананы зерттеуден бас тартты. Рефлекторлық теория – адамның мінез-құлқы мен психикасы оның белсенді қызметімен іс-әрекеті нәтижесінде реттеліп отыратын материалистік көзқарас. «Рефлекс» сөзінің мәні бейнелеу. Р.-тік теорияның негізін салған орыс ғалымы И.М.Сеченов өзінің «Бас миының рефлексі» деген еңбегінде психикалық құбылыстардың шығуы мен дамуын материалистік тұрғыдан түсіндіріп, оның жоғары жүйке (мидың) қызметі екендігін ғылыми-табиғи тұрғыдан дәйектеді.

РЕФЛЕКСТІК ШЕҢБЕР – ми және дене бөліктеріне (жұмыс атқаратын органдарға жәй хабар жеткізіп қана қоюмен шектелмейді), ол өзінің жолдаған хабарынан мағлұмат алып та отырады. Мұнсыз ми сыртқы ортадан мүлде қол үзген болар еді де,

организмдегі түрлі тітіркендіргіштерге ретімен жауап беріп отыру қиынға соғар еді. Тек екі жақтан хабарлаудың арқасында ғана ми айналадағы құбылыстар туралы дұрыс мәлімет алып, нақтылы мұқтажын өтеуге өз әрекетін бағыттай алады. Кейінгі зерттеулерде рефлексстердің жасалу дәстүрі үш мүшелі доға принципіне шектелмейтіндігі, яғни рефлекс қызметі жұмыс органына келумен бітпей, ол сонымен бірге миға қайтадан хабар жеткізіп отыратындығы белгілі болып отыр. Кибернетика ғылымы жарыққа шықпастан көп бұрын совет физиологы П.А. Анохин ұсынған осы теория (1935) рефлекс туралы ілімнің творчестволықпен дамытылуының айғағы еді. Сөйтіп физиолог Н.А. Бернштейн айтқандай, қазір рефлексстердің жасалу жолын доғамен белгілемей, «рефлекс шеңбері» арқылы жасалатындығын мойындау бірден-бір ғылыми түсінік болып отыр.

РЕФЛЕКСИЯ (лат. *reslexio* – кейінге оралу) – бейнелеуді, сондай-ақ таным актісін зерттеуді білдіретін термин. Әртүрлі филос. жүйеде Р.-ның мазмұны бірдей емес. Локтың ойынша, түйсік сыртқы заттармен тікелей ұштасады, ал бақылау сананың ішкі іс-әрекеттеріне бағытталғанда Р. ерекше білімнің бастамасы болмақ. Лейбниц үшін, Р. – адамның жан дүниесіндегі өзгерістерге көңіл бөліп, елеушілік, Юмнің ұйғарымынша, идеялар – сырттан қабылдайтын әсерлерді Р.-лау. Гегель үшін, Р. – екі түрлі нәрсенің мысалы, мән мен құбылыстың өзара бейнеленуі. «Реф-

лекстеу» термині сананы өз-өзіне үңілдіруді өз психикалық күйіне ой жүгіртушілікті сипаттайды.

РЕФЛЕКСТІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛ-

ДАРЫ. Жүйке жүйесінің қызметі рефлекс арқылы жүзеге асырады. Рефлекс туралы алғаш айтқан француз ғалымы Ренэ Декарт (1596–1650). Рефлексстің биологиялық сипатын чех ғалымы Иржи Прохаске де (1749–1820) өз еңбектерінде дұрыс көрсете білді. Рефлекс терминін ғылымға ендірген де осы кісі. Рефлекс – латын сөзі, қазақша – бейнелеу деген мағынаны білдіреді. Рефлекс сырттан немесе іштен келетін тітіркендіргіштерге организмнің қайтаратын жауап реакциясы. Жануарлар мен адамдарға туысынан көптеген рефлексдер беріледі. Мәселен, электр тогымен тітіркендіргенде иттің аяғын лезде тартып алуы, жарық түскенде көздің, сығырая қалуы, жаңа туған баланың анасының емшегін еме бастауы т. б. осы айтылған рефлексстің сан алуан фактілері.

Шартсыз рефлексдердің жүйке жүйесі арқылы жасалу жолын рефлекс

доғасы деп атайды. Рефлекс доғасының бөліктері: рецептор (сезім мүшесі), өткізгіш жүйке мен қозу процесі пайда болатын орталық жүйке жүйесінің тиісті бөлімі және орталықтан жұмыс аппаратына (сілекей шығаратын бездер, бұлшық еттер) келетін жүйкелер.

Рефлекс доғасының күрделі түрі ми қабығының жұмысына байланысты. Ми жұмыс органына хабар жіберіп қана қоймай, ол өзінің жолдаған хабарынан мағлұмат алып та отырады. Мұнсыз ми сыртқы ортадан мүлде қол үзген болар еді де, организмдегі түрлі тітіркендіргіштерге ретімен жауап беріп отыру қиынға соғар еді. Тек екі жақтан хабарлаудың арқасында ғана ми айналадағы құбылыстар туралы дұрыс мәлімет алып, нақтылы мұқтажын өтеуге өз әрекетін бағыттай алады. Кейінгі зерттеулерде рефлексдердің жасалу дәстүрі үш мүшелі доға принципіне шектелмейтіндігі, яғни рефлекс қызметі жұмыс органына келумен бітпей ол сонымен бірге миға қайтадан хабар жеткізіп отыратындығы белгілі болып отыр. Кибернетика ғылымы

Шартсыз рефлексдердің ерекшеліктері	Шартты рефлексдердің ерекшеліктері
1. Бұлар туыла пайда болады.	1. Мұндай рефлексдер өмір барысында біртіндеп қалыптасады.
2. Тұрақты, біркелкі келеді, өзгеріске түспейді.	2. Бұлар уақытша, машықтану болмаса өшіп кетеді
3. Олар жұлында, ми бағанасында жасалады.	3. Осындай рефлексдер тек ми қабығы орталықтарында жасалады.
4. Шартсыз рефлексдердің жасалуы үшін ешқандай шарттың қажеті жоқ. (Мәселен, тамақ ауызға түсе салысымен-ақ сілекей пайда болады немесе ыстық нәрсеге тиген қол өздігінен тартыла қалады. Бұл сияқты қарапайым рефлексдердің түрлері адамдар мен жануарларда сан алуан.	4. Шартты рефлексдердің жасалуы үшін мида екі тітіркендіргіш (шартты, шартсыз) мезгіл жөнінен ұштасуы қажет, осының нәтижесінде мида уақытша жүйке байланысы жасалуы тиіс. И.П.Павлов рефлексдердің соңғы түрін өздерінің пайда болуы жағынан шартты, организммен сыртқы ортаның байланысына қарай уақытша, атқаратын қызметіне қарай сигналдық сипатта болып отырады деп түсіндіреді.

жарыққа шықпастан көп бұрын совет физиологы П.К.Анохин ұсынған осы теория (1935) рефлекс туралы ілімнің шығармашылықпен дамытылуының айғағы еді. Сөйтіп физиолог Н.А.Бернштейн айтқандай, қазір рефлексстердің жасалу жолын доғамен белгілемей «рефлекс шеңбері» арқылы жасалатындығын мойындау бірден-бір ғылыми түсінік болып отыр.

Рефлекс туралы теорияның негізгі қағидаларын нағыз ғылыми тұрғыдан тұжырымдаған атақты орыс физиологы И.М.Сеченов болды. Ол өзінің 1883 жылы жазған «Ми рефлексстері» деген еңбегінде психикалық құбылыстардың табиғатын рефлекс тұрғысынан түсіндірді. Сеченовтің отандық ғылым алдындағы баға жетпес еңбегі мынада: ол рефлексстік теорияның негізінде ғасырлар бойы жұмбақ болып келген психикалық құбылысты материалистік тұрғыдан алғаш рет шешті. И.М.Сеченов мынадай қарапайым тәжірибе жасады: құрбақаның үлкен ми сыңарларын аралық, мидың тұсынан тіліп алып тастап, оның аяғын қышқыл ерітіндісімен тітіркендірді, ол осы тітіркендіруге жауап ретінде келетін рефлексстің қандай жылдамдықпен пайда болатынын бақылады. И.М.Сеченов мидың тілінген жеріне ас тұзының кристалын салғанда онда рефлексстің тежелуге ұшырағанын көрген. Бұл тәжірибе рефлекссті мидың тежей алатындығын айқын көрсеткен И.М.Сеченовтің ми қабығында қозу мен қатар тежелу процесі де қоса қызмет атқарады деген пікірі психикалық әрекеттің мидың күрделі жұмысына байланысты екендігін,

оның барлық көріністерінің негізінде қозу мен тежелуге байланысты пайда болатын рефлексстер жататындығын тамаша дәлелдеп берді.

И.М.Сеченовтің ми қызметінің рефлексстік механизмі туралы идеялары И.П.Павловтың шартты рефлексстер туралы ілімінде (бұл ілім жоғары жүйке қызметі туралы ілім деп те аталады) дамытыла түсті. И.П.Павлов өзінің көптеген шәкірттерімен бірге отыз бес жыл бойына рефлексстердің жаңа түрін – шартты рефлексстерді зерттеді. Олардың көптеген заңдылықтарын ашты, шартты рефлексстердік шартсыз рефлексстерден ерекшеліктерін қарсетті. И.П.Павлов ашқан шартты рефлексстердің ерекшеліктерін келесі беттегі таблицадан көруге болады:

Жоғарыдағы кестеден осы екі түрлі рефлексстің бір-бірінен қандай айырмашылықтары бар екенін жақсы аңғаруға болады. Мәселен, мұнда шартты рефлексстердің үнемі өзгеріп отыратындығы, егер оларды туғызған жағдайлар қайталанбайтын болса, осындай рефлексстердің жойылып кететіндігі айтылған.

Рефлексстің осы екі түрінің арасында мүлде байланыс жоқ деуге болмайды. И.П.Павлов шартты рефлексстер сыртқы жағдайлардық әсеріне бейімделуіе қарай шартсыз рефлексстерге ауысып отыратындығын, сөйтіп бұл екеуінің арасында өзара байланыстың барлығын талай рет айтқан болатын.

И.П.Павлов лабораториясында жүргізілген тәжірибенің қысқаша мазмұны мына төмендегідей: егер итке бір мезгілде екі тітіркендіргіш әсер етсе – бірі шартсыз рефлекссті туғызатын – тамақ, екіншісі өздігінен жануарда

рефлекс туғызбайтын, бейтарап тітіркендіргіш – жарық болса, мида қозудың екі алабы (бірі – көру, екіншісі – тамақтану орталығында) пайда болады. Қозудың осы алаптарының арасында екі тітіркендіргішті қосарландыра қанталаған сайын нығайып отыратын жүйке байланысы жасалады. Тамақ жарыққа қарағанда жануардың тіршілігі үшін аса қажетті тітіркендіргіш. Сондықтан мидағы тамақтану орталығы көру орталығына қарағанда күшті қозады. Күшті қозған тамақтану орталығы өзінен баяу қозған көру орталығының қозу процестерін өзіне тартып алады. Осыдан барып бұл екеуінің арасында байланыс жасалады. Мұны И.П.Павлов ми қабығындағы уақытша жүйке байланысы деп атаған.

Осындай байланыс жасаудың нәтижесінде ит кейін жарық жағылып, тамақ берілмесе де сілекей шығара береді. Жеке алғанда итке мүлдем қатысы жоқ, бейтарап тітіркендіргіш болып табылатын жарық тамақпен бекіндірілгеннен кейін ит үшін биологиялық маңызы бар тітіркендіргішке айналып отыр.

Осындай организмге қажетті құбылыстады білдіретін көптеген сыртқы тітіркендіргіштердің әсерінен пайда болатын ми қабығының қызметін сигналдық қызмет деп атайды. Жоғарыдағы мысалда жарық тамақтың сигналы болып отыр.

Шартты рефлексер табиғи жағдайда да, сыртқы ортаның өзгерген жағдайларына байланысты да жасалып отырады. Мысалы, көптеген көптеген жабайы аңдар адамды алғаш көргенде сенбеуі мүмкін. Бірақ, адам

оларды ұстай бастаса, жануарлар өз мінез-құлқын өзгертетін болады. Олар адамды көрісімен тығылуға не қашуға тырысады. Демек, бұл жағдайда жасалған рефлекс аңдар тіршілігі үшін өте пайдалы шартты рефлекс екендігі түсінікті.

РЕЦЕПТОР – дененің үстінде немесе оның ішінде орналасатын, және табиғаты жағынан әртүрлі тітіркендіргіштерді физикалық, химиялық, механикалық және т.б. – қабылдауға және оларды жүйкелік электр импульстарына түрлендіруге арналған арнайы органикалық құрылғы. Эволюция барысында әрбір рецептор белгілі бір тітіркендіргішке арнайы бейімделе отырып, дамыған. Осылайша, тангорецепторлар сипап сезуді сезінуге, аусторецепторлар дәм сезу тітіркендіргіштерін түйсінуге, стиборецепторлар – иіс сезуге, фонорецепторлар – дыбыстық тітіркендіргіштерді және фоторецепторлар (немес сәулелік) рецепторларды түйсінуге бейімделген. Алайда кейбір парадоксалды жағдайларда адекватты емес тітіркендіргіш белгілі бір рецепторға әсер ете отырып, оған тән түйсіктерді тудыруы мүмкін. Осылайша, мысалы, электр тоғы немесе күшті қысым көздің жарығын тудыруы мүмкін (мысалы, соққы кезінде көзден ұшқын шығады). Бұл өте сирек жағдайларда болады. Ал, жалпы алғанда, түйсіктер арнайы сезім мүшелері (анализаторлар) арқылы тек өзіне ғана тән тітіркендіргіштерді түйсінуге арналған, яғни көбінесе объективті болып келеді. Бұл жерде тағы бір ескеретін

нәрсе, түйсіктер, сезім мүшелерінің, рецепторлардың арнайы қызметіне немесе спецификалық энергиясына (И.Мюллер тұжырымдағандай) байланысты емес, ал негізінен сыртқы тітіркендіргіштердің қасиеттеріне тәуелді болады.

РОДЖЕРС КАРЛ (1902-1987). Гуманистік психологияның, жеке тұлға психологиясының көрнекті өкілдерінің бірі – Карл Роджерс Иллинойс штатында дүниеге келген. Көптеген ғылыми қоғамдардың белсенді мүшесі болған. К.Роджерс өзінің психология ғылымына қосқан үлесі үшін Америка психологиялық ассоциациясы тарапынан 1956, 1972 жж. екі мәрте марапатталған. Теория және оның кәсіби психологияға әсері тұрғысынан К.Роджерстің еңбегі өте жоғары бағаланады.

К.Роджерстің еңбектері: «Психотерапия және тұлғаның өзгеруі» (1954); «Тұлғаның қалыптасуы: психотерапевт көзқарасы» (1969); «Карл Роджерс кездесу топтары жайында» (1970); «Болмыс тәсілі» (1980) т.б.

РУБИНШТЕЙН МОЙСЕЙ МАТВЕЕВИЧ (1878-1953) – орыс ғалымы, психология ғылымдарының докторы, профессор. Ол 1918 жылы Иркутскідегі Шығыс-Сібір университетінің тұңғыш ректоры. 1941-1943 жылдары Красноярскідегі пединституттың психология және педагогика кафедрасының меңгерушісі болған. Халқымыздың ұлы ақыны М. Жұмабаев өзінің 1922 жылы жазылған «Педагогика» атты еңбегінде осы орыс ғалымының «Педагогикалық

психология» очеркіне (көлемі 500-беттей), ерекше мән беріп, мұның негізгі қағидаларын қазақ жанымен қалайша орайластырғандығын атап өтеді. Бұл жөнінде ол былай дейді: «Тәрбие ғылымдарының фактілерін талдап алуға ұмтылдым, шамам келгенше оларды қазақ жанына қабыстыруға тырыстым, көп пайдаланғаным Рубинштейн еңбектері еді, бірақ кітапты жайып қойып көшіре бергенім жоқ. Мағжанның «Педагогикасы» бар болғаны 100 беттей ғана, оның 90 пайызы психология мәселелері. Осынау туындының құнарлы тілі, көшпенді халық тұрмысының жанды бейнелері автор тұжырымдарының өзіндік саналылығы, қазақ өмірінен алынған нақты деректері, олардың ой-сезім, түйсік-таным арқылы өрілген таза ұлттық рухы – мұның төл тұлпары екенін жақсы аңғартады. М.М. Рубинштейннің негізгі еңбектері: «Очерки педагогической психологии» (М., 1920), «Психология и педагогика и гигиена ранней юности» (М., 1926), «Воспитание читательских интересов» (М., 1950) т.б.

РУБИНШТЕЙН СЕРГЕЙ ЛЕОНИДОВИЧ (1889-1960) – орыс психологиясының үлкен теоретигі. «Адам санасы іс-әрекет үстінде қалыптасады, сана мен іс-әрекет ығи бірлікте болады» концепциясының авторы. Психологиядағы детерминизм (себептілік) принциптің мәнін анықтайды. Мәскеудегі М.В.Ломоносов атындағы университетте психология бөлімі мен тұңғыш кафедраны (1942), КСРО Ғылым академиясында психология секторын

ұйымдастырды. Ол жалпы, әлеуметтік, тарихи психологиядан көптеген теориялық еңбектердің авторы. Негізгі еңбектері: «Жалпы психология негіздері» (1940), «Болмыс және сана» (1957), «Ойлау және оның дамуы туралы» (1958), «Психологияның даму жолдары мен принциптері» (1959) т.б.

РУХ – ой мен сананың шоқтығы, адамның психикалық белсенділігінің көрінісі, адамның сана-сезімі мен қимыл-әрекетінің ең жоғары деңгейі. Р. адамның өмірі мен өзіндік құндылығын субъективті тұрғыдан салыстыруға, бағалауға мүмкіндік береді. Рух санамен, жанмен үйлесе келіп, адамның танымға деген қажеттілігін, өмірге деген құмарлығын арттырады. Рухы жоғары адам тыныс-тіршіліктегі қиыншылықтармен тұйықталып қалмай, өзгенің адамгершілігін құрметтеп, оған ілтипатпен қарап, көмектесуге бейім тұрады. Ол жағымды істен қанағат табады. Рухты, рухани қабілетті қалыптастыру – тәрбиенің түбегейлі мақсаты. Халық рухы – халықтық психоло-

гия ұғымының синонимі, әр ұлттың өзіне тән психологиялық ерекшелігі, олардың психологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы. Халықтық психология – ұлттық психика мен мінез-құлықтың халықтың санасына «сіңген» ерекшелігі, қарапайым психологиялық білімдердің жүйесі. Халық рухы мәселесі қазақ топырағында алғаш рет Ш. Уәлиханов еңбектерінде көрініс тапқан.

РЫБНИКОВ НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ (1880-1961) психология ғылымдарының докторы, профессор, РСФСР ПФА-корр.-мүшесі. Психология тарихы мен педагогикалық психологияның (баланың есі, сөйлеуі, жазуға үйретуі, өмірбаяндық әдіс арқылы күнделіктерді зерттеу т.б.) мәселелерін зерттеген. Негізгі еңбектері: «Баланы зерттеуге кіріспе» (Минск, 1921); «Психология және мамандық таңдау» (Орел, 1922), «Баланың тілі» (м., 1926), «Ес, оның педагогикасы мен психологиясы (М-Л., 1930), «Мақал-мәтелдердегі психологиялық мәселелер (Қолжазба, М., 1940), т.б.

САҚТАУ – психологияда естің негізгі үрдістерінің бірі ретінде қарастырылады. Есте қалдыру дегеніміз – жаңадан қабылданған бейнелер мен материалдарды, олардың мәнін есте бұрынғы сақтағандармен байланыстырып отыру. Есте қалдыру үрдісі талғамалы. Өйткені біз санамызға бұрын әсер еткен нәрселер мен құбылыстардан, болмыс пен оқиғалардан өмір мен тіршілікке қажетті материалдарды ғана тұрақтандырып, жадымызда қалдыруды мақсат етеміз. Есте қалдыру, арнайы есте қалдыру, еріксіз есте қалдыру болып екіге бөлінеді.

Еріксіз есте қалдыруда адам алдына арнайы мақсат қоймайды. Ал арнайы есте қалдыру үшін мынадай шарттар қажет: 1) арнайы мақсат қою, оны меңгеруге ұмтылу; 2) есте қалдырудың әлеуметтік, тәжірибелік мәнінің адам қажетіне байланысты болады; 3) есте қалдыруды жоспарлап, оқыған материалдардың жемісі мен оның ішінен еске түсерлік түйінді мәселелердің ізін, мәнін білу; 4) сол мән-мағыналарды түсіну үшін оларды ойлау үрдісімен тығыз ұш-

тастыру: 5) қабылдаған нәрселердің байланыс жүйелерін, тірек боларлық желісін табу; 6) қабылдаған нәрселерді өз сөзімен құрастыру, сөйтіп қажетті материалдарды есте қалдыруды жеңілдету; 7) өз еңбегін, оқуын дұрыс ұйымдастыра білу; 8) саналы түрде қайталап, пысықтап отыру.

Мұндай талаптарды орындау адамның ақыл-ой кені болып саналатын ес пен жадында сақтауын дамытып отыруға пайдалы ықпал етеді. Есте сақтаудың тиімді тәсілі мен жемісті болуы қажетті материалдарды қайталап (жаттап) алуға байланысты. Бұл тәсілдің де өзіндік амал-әрекеті, жүйесі бар. Кез келген (қайталау) жаттау жемісті бола бермейді. Ғылымда есті дамытуға арналған жаттау тәсілін – мнемоника деп атайды. Бұл латын сөзінен шыққан. Мәнісі – қайталап жаттап алу амалы, есте сақтауды дамытудың тиімді жолының бірі.

САЛАҚТЫҚ – адамға қолайсыз қасиеттің бір түрі. Бұл ұғым жеке адамға да, сондай-ақ кейбір отбасы, ошақ қасына байланысты да айтылады. Мәселен, кейбір үйлерде қыл-қыбыр есіктен төрге дейін шашылып жатады. Осы үйдің дастарқаны да ондағы ас-суы да, кесе-шәйнек, ыдыстары да кір-қожалақ болып келеді. Көшеде үсті-басы мұнтаздай болып жүргендердің кейде үйі адам көргісіз лас болып тұрады. Мұндай сүреңсіз көріністер, әсіресе әйелдер арасынан аз кездеспейді. Ал, ол үйдегі тыныс-тіршілігінің берекесі, жас ұрпақ тәрбиесінің тұтқасы әйелдердің төрт түрі туралы Қорқыт бабамыз айтқан екен. Мәселен, ол әйелдердің бір тобы – отбасының құты

болса, енді біреулері – нысапсыз, қанағатсыз, өсекшіл болатынын айта келіп, салақ әйелдерге көбірек тоқталды дейді. Олар жөнінде ол былай дейді: «Ондай әйел төсегінен тұрған соң күбіні абыл-құбыл піседі де «шуу» деп ауыл кезіп, түс қайта үйіне оралады. Келсе қазан-аяғын ит жалаған, байлаулы қалған сиыры мөңірейді. Ойбау-ау, үйім құлап қалыпты, түнде қайда жатамыз? Мені ерігіп жүр дейсіңдер ме, зәру жұмыс болған соң кетіп едім ғой, үйіме неге көз қырын салмадыңдар? «Көрші ақысы тәңірі ақысы» деген қайда?, – деп безек қағады. «Олақтан салақ жаман» деп халқымыздың тегін айтпағаны есте болғаны абзал.

САЛТ – халықтың кәсіп, сенім, тіршілігіне байланысты қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа ауысып отыратын халықтық қасиеттің бір түрі. С. заман уақытына орай жаңарып, қоғамдық болмыс ұстанымдарына бейімделіп отырады. Сондықтан салттың белгілі бір дәуірге тән сипаты басым. Әдеби тілде салт пен дәстүрдің ішкі айырмасы ескерілмей, көбінесе салт-дәстүр түріне бір ұғымда қолданылып жүр.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ГЕНЕТИКАЛЫҚ ӘДІС – жазба жұмыстарын, эпистолярлық мемуарларды, адамның басынан өткізген оқиғаларын, естеліктерін зерттеп, оның әртүрлі психологиялық ерекшеліктерін (өзгешеліктерін) білу. Балалардың немесе үлкендердің психикалық әрекеттерін зерттеу кезінде оларды бірбірімен салыстырып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтайды.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ПАТОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІС – психология ғылымындағы адамды зерттеу әдістерінің бірі. С. п.ә. арқылы зерттегенде ақыл-ой әрекеттері зақымдалған ауру адамдардың психологиясы дені сау адамның жан дүниесімен салыстырылып, оның арасындағы айырмашылықтар мен өзгешеліктер қарастырылады. Мысалы, сөйлеудің бұзылуын, қимыл-әрекеттеріне зақым келуін, естің бұзылуын, ұмытшақтықты және т.б. қалыпты психикалық әрекеттермен салыстырып талдаудың ғылыми мәні зор, С. п.ә. физиологияда, психология мен медицинада көп қолданылады.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ПСИХОЛОГИЯ – адам психикасының шығу тегі мен дамуының, адам санасының қалыптасуының биопсихологиялық алғышарттары мен заңдылықтарын, адам мен жануарлардың психологиялық қарекетіндегі жалпылық пен айырмашылықты, (адамның мінез-құлқындағы әлеуметтік пен биологиялық мәселесі) зерттейтін психология саласы. Бұл мәселерді зерттеу адам психологиясы мен зоопсихологияның (жануарлардың психикасы, шығу тегі, эволюция барысында дамуы және психикалық процестерінің онтогенезде қалыптасуы туралы ғылым) мәліметтерін салыстыру арқылы жүзеге асырылады. Бұл орайда, жануарлар мен адамның психикалық қарекетінің гомологиялық және аналогиялық (ақиқат ұқсас және сырттай ғана ұқсас) компоненттері мен детерминанттары анықталады; бұлар олардың шығу тегінің ортақтығын және адамның

арғы жануар тегінен алынғанын, сондай-ақ адамның мінез-құлқы мен психикасының элеуметтік-тарихи факторлардың әрекеті нәтижесінде пайда болып, дамыған түбегейлі сапалық айырмашылықтарын көрсетеді. Осыған байланысты қазіргі уақыттағы маймылдардың амалдау, құралдармен әрекет жасау, табындық іс-әрекеті және т.б. психикалық функцияларын зерделеу негізінде адамның еңбек қарекетінің, адамзат қоғамының, сөйлеуінің шығуының биопсихологиялық алғышарттарын анықтауға ерекше назар аударылады. Адамның мінез-құлқының биологиялық детерминанттары (жануарлардың мінез-құлқымен ортақтары немесе тікелей содан шыққаны) этологиялық зерттеулер әдістері мен нәтижелері қарастырылып зерттеледі. Адам мен жануарлар психикаларының арақатынасы, олардың психикалық функциялары мен ерекшеліктері туралы мәселе ежелгі ойшылдардан бастап зерттеліп, барлық діндерде дүниетанымдар күресінің объектісі болды (адамның «мәңгі өлмейтін» жаны мен жануарлардың «өлетін» жаны немесе жануарларда жан болмайтыны туралы түсініктер), XVIII ғ. аяғында, XIX ғ. басында бұл проблеманың ғылыми зерттелуі Ж.Б.Ламарктың, Ж.Л. Бюффонның, бертініректе Ч.Дарвиннің есімдерімен байланысты.

С.п. мәліметтерінің психология, философия, антропология және басқа ғылымдар проблемаларын шешу үшін елеулі мәні бар. Бала психологиясы мен мектепке дейінгі педагогика үшін адамның, балалар мен жоғары сатыдағы сүтқоректілер

балаларының мінез-құлықтарының салыстырмалы – онтогенетикалық зерттеу, баланың психикалық дамуының биологиялық негіздері мен факторларын талдау маңызды. Мұндай салыстырмалы зерттеулердің енді бір аспектісі – балалар мен жануарлар арасындағы қарым-қатынастар мен өзара түсіністіктің заңдылықтарын танып-білу, ақыл-ой, адамгершілік тәрбиесі, табиғат қорғау тұрғысындағы тәрбие мақсатында бұл заңдылықтарды пайдалану. С.п. мәліметтері практикалық негізде нейропсихология мен медицинада да қолданылады.

САЛЫСТЫРУ – ойлаудың логикалық тәсілдерінің бірі. Адамның ойлауы әрқашан талдаудан және синтезден басталады. Ойлау – түйсік пен қабылдаудағы талдау мен синтездің жаңа мазмұнға ие болған түрі. Талдау дегеніміз – ой арқылы түрлі заттар мен құбылыстардың мәнді жақтарын жеке бөлшектерге бөлу. Синтезде ой арқылы заттың, құбылыстың барлық элементтері біріктіріледі. Талдау мен синтез бірімен-бірі тығыз байланысты құбылыстар. Осылардың негізінде салыстыру деп аталатын ой операциясы пайда болады. Салыстыруда заттардың ұқсастығы, айырмашылығы айқындалады. Заттарды, бейнелерді, ұғымдарды салыстыру тұрғысындағы тапсырмалар ойлаудың дамуы мен оның кінәраттарын психологиялық зерттеулерде кеңінен қолданылады. Салыстыруда адамның нені негіз етіп алатыны, бір объектіден екіншісіне өтудің жеңілділігі және т.б. жағдайлар талданады.

САНА – адам психикасының ең жоғарғы сатысы және болмыстың осы С. арқылы күрделі түрде бейнеленуі. Адамның С.-лы әрекеті табиғатпен айналадағы нәрселерге ықпал етіп, еңбек әрекеті арқылы өзінің негізгі қажеттілігі мен мұқтажын қанағаттандырады. С. деп шынайы дүниенің бейнесі ретінде, тек адамға ғана тән және олардың еңбек ету үрдісінде дамитын психиканың жоғары формасын атайды. С. психика дамуының ең жоғарғы сатысы, материя дамуының белгілі бір сатысында пайда болған қасиеті. С. ең көлемді қалыпқа келген және жоғары деңгейде кемелденіп жетілген мидың қызметі, материялық дүниенің жетілген бейнесі. С- психиканың адамға ғана тән ең жоғары сатысы, объективтік болмыстың адам миындағы бейнесі.

Бейнелеу теориясы негізінде адам дүниетанымының пайымдау мен сезіп білуден абстрактілі ойлауға, одан тәжірибеге көшіп отыруы – ақиқатты, объективтік шындықты танып білудің үнемі дамып, күрделеніп отыратын диалектикалық жолы. Барлық дерлік психикалық үрдістер өзара байланысты болғандықтан, С. біртұтас құбылыс деп саналады. Адам санасының өрістеуі мен жетілуі білімді меңгеріп, оны дамыту, өзінің практикалық іс-тәжірибелерін өрістету арқылы белгілі жүйемен зерттеліп отырады. Адам С-ның дамып жетілуі ұзақ дәуірде эволюциялық жолмен дамып қалыптасқан тарихи үрдіс. С.-ның қоғамдық сипаты мен дара адамның санасы жеке-леп іздестіріледі. С. әлеуметтік дамумен, еңбек үрдісінің жетілуіне ты-

ғыз байланысты. Экономикалық (өндірістік) қатынастарының өзгеруіне ілесе, адамның санасы да өзгереді. С.-ның дамуы сыртқы ортадан тәуелді болып отырады дейтін түсінікті ғылымда детерминистік принцип деп атайды.

Объективті себептіліктің заңдылықтарымен нәрселердің шығу тегін түсіндіретін принцип. Себептілік дүниенің заттары мен құбылыстарының өзара байланыстарының шексіз тізбегін, жан-жақты өзара әрекетті сипаттайды. Адам табиғаттың туындысы, ондағы себептіліктің жемісі. Ол дүниенің сырларын біртіндеп ашып, оны шама-шарқынша өзгертіп отыратын белсенді тұлға. Адам сыртқы дүниемен байланыса отыра, оны біртіндеп тани береді, сөйтіп өзінің санасын дамытады, оның ешбір рухани қасиеті туыстан ғана пайда болмайды. Болмыс пен шындықтың бейнесін адам тіл арқылы, сөйлеуі арқылы бейнелеп, оның мән-жайын танып біледі. С. – әлеуметтік тіршілік иесі ретіндегі адамның рухани белсенділігінің ең жоғары деңгейі. Бұл белсенділікке тән ерекшелік – шындық болмысты сезімдік және ойша бейнелер нысанында бейнелеу адамның практикалық іс-әрекетінен бұрын болады және осы іс-әрекетке мақсатқа лайықтылық сипат береді. Объективтік дүние, адамға әсер етіп, елестеулер, түсініктер, ойлар және сана мазмұнын құрайтын басқа да рухани феномендер түрінде бейнеленеді және мәдениет өнімдерінде таңбаланады. Психологияда С. өзін қоршаған болмыстан ерекшелейді, бұл болмысты мақсаткерлік іс-әрекеттің реттеушісі қызметін атқара-

тын психикалық бейнелер нысанында бейнелейтін субъектінің психикалық өмірінің ұйымдастырылуының ерекше, жоғары деңгейі деп ұғындырылады.

САНА АСТАРЫ – белгілі бір сәтте сананың мәнді қызметінің орталық нүктесі болмастан саналы процестер барысына әсер ететін белсенді психикалық процестердің сипаттамасы. Мысалға адам белгілі бір сәтте оған бұрыннан белгілі бір сәтте оған бұрыннан белгілі және оның ойының кредитімен ассоциативті байланысы туралы тікелей ойлама-са да, ол мағыналы астар ретінде ой ағымына әсер етуі, соған ілесуі және т.с.с. болуы мүмкін. Жағдайлардың, ситуациялардың, автоматтық әрекеттердің қимылдардың қабылданатын, бірақ санаға тікелей болмаса да әсері барлық саналық актілерде сана астарымен қабылдау ретінде көрінеді. Сөздің тілдік контексті, яғни айтылмаған, бірақта фраза құрылысының өзі жеткізетін ой да мағыналық рөл атқарады. С.а.-да мистикалық немесе танылмайтын ештеңе жоқ. Бұл құбылыстар – саналы қызметтің жанама нәтижесі, олар өзіне сол сәтте адам назары аударылған объектілерді тануға тікелей қатысы жоқ психикалық процестерді енгізеді.

САНА ҚҰРЫЛЫМЫ. Сана мидың айналадағы объективтік шындықты бейнелеуінен туады, яғни ми қызметінің жемісі. Адамның психикалық өмірінде кездесетін негізгі психикалық процестерге таным процестері – түйсік, қабылдау, зейін, елес, ес, қиял,

ойлау мен сөйлеу: эмоциялық, процестар адамның көңіл күйлері сезімі; ерік процестері – адамның алдына қойған мақсатына ұмтылуы, талаптануы және соған байланысты әрекет жасауы жатады. Осы психикалық процестердің құрылымы деп С.к.-н. айтады.

САНА МЕН ІС-ӘРЕКЕТТІҢ БІРЛІГІ – сананың генетикалық және функционалдық байланыс бірлігі. Бұл ұстаным ғылыми психологияның философиялық және методологиялық іргетасын қалайды. Психология ғылымының негізгі принциптерінің бірі – сана іс-әрекетті, іс-әрекет саналы болуға тиісті дегенді ұстанады. Санаастылы – психиканың түрлі саналанбайтын жүйелерін (мыс: санаалды мен санасыздық) немесе олардың жиынтығын білдіретін жинақтаушы ұғым.

САНАСЫЗ ӘРЕКЕТ. С. әрекетке адам мән бере қоймайды. Санасыздық, субъект өзіне әсері бар екенін есеп бере алмайтын шынайы құбылыстың ықпалымен болатын психикалық үрдістер, актілер мен күйлер жиынтығы немесе психикалық бейнелеудің бір түрі. Мидың саналы әрекеттері қазіргі және болашақ бірігіп, бір психикалық актіде іске асады (мысалы, гипноз, түс көру т.б.). Санасыздық құбылыстарды психоанализ бағытымен түсіндіруге әрекеттеніп, З.Фрейд «санасыздықты динамикалық ығыстыру» терминін ғылымға енгізді.

Ол санасыздықта әлеуметтік нормалардың талабына байланысты іске аспаған әуесқойлықпен құштарлық

деп түсінген. Санасыз әрекетке адам мән бере қоймайды, қашан, қалай болғаны жөнінде есеп бере алмайды. Санасыз әрекеттің қарапайым мысалына адамның ой жүгіртпей істелетін дағдыны әрекеттері, түс көру, кейбір мәселенің шешімін кенеттен аян бергендей табуы, т.б. жатады. С.э. туралы ойлар Г. Лейбниц, Б. Вундт, З. Фрейд, т.б. ғалымдардың еңбектерінде кездеседі. Санасыз әуестік – белгілі бір уақытта адамның өзі түсінбейтін, бірақ оның психологиясы мен қылығына әсер ететін адамның ішкі түрткілері, қажеттіліктері, қылық себептері.

САНАНЫҢ БҮЛІНУІ – орталық жүйке жүйесінің зақымдалуынан туындайтын психикалық ауру. Адамның миы әртүрлі жағдайларға байланысты ауруға шалдығуы мүмкін. Ми зақымдалған кезде оның жоғары жүйке қызметі өзгеріске ұшырайды. Адамның қабылдауы, ойлауы, көздеген әрекеті бұзылады. Балаларда С.б. әртүрлі кезеңде орталық жүйке жүйесінің зақымдалуынан болады. Біреуінде зақымдану құрсақта жатқан кезде болса, енді біреуінде туғаннан кейін 3 жасқа дейін болады. Процестің өзін тікелей миға әсер еткен дәл осы кезеңде оның зақымдануын органикалық зақымдану, ал балалардың өздерін олигофренопедагогикада олигофрендер деп атайды. Санасына зақым келген, санасы бүлінген балалардың психикасын психологияның арнайы саласы – дефектология ғылымы қарастырады. Балалардың орталық жүйке жүйесінің бұзылуы әртүрлі себептерге (әйелдердің жүкті кезде жаракаттануы,

анасының немесе баласының жұқпалы аурулармен ауыруы, анасының теріс резус-факторы, зат алмасудың бұзылуы және т.б.) байланысты болады. Ал мидың зақымдануына жоғары жүйке жүйесінң қызметі қатты бүлінеді. Бұдан бүкіл психикалық процестердің дамуы бұзылады. Кейде 3 жастан кейін де баланың санасы бүлінуі мүмкін. Оған әртүрлі жаракаттар, мидың қабынуы, психикалық аурулар және т.б. себеп болады. Бұдан балалардың бүкіл психикалық процестері – ойлау, сөйлеу, есте сақтау, қабылдау және т.б. қабілеттерінің дамуы бұзылады. Ақыл-ойы кем мектеп оқушыларындағы басты белгі және психикалық ерекшелік – ойлау процестерінің жетілмеуі (атап айтқанда, ой қорытындылаудың, талдап жинақтаудың нашарлығы) болып табылады. Мұның бәрі сананың бүлінуінен болады.

САНДЫРАҚ – ойлаудың бұзылуы, мағынасыздық, шынайылыққа және ойша пайымдауға сәйкес келмейтін, сонымен бірге субъектіге қате пікір екенін түсіндіруге мүмкін болмайтын билдіретін түсінік. С. көптеген психикалық аурулардың белгісі, яғни оның мазмұны әртүрлі болуы мүмкін; *қуғынға ұшырау, улану, қызғаншақтық, маңыздылық т.с.с.* С.-тың екі түрі бар: біріншісі, *когнитивтік* (танымдық) сфераның бұзылғанында – ауру өзінің ауытқыған сандырақтарын субъективті дәлелдеулерін «логикалық» жолмен бекітеді, екіншісі, *сенсорлық* сфераның бұзылғанында – аурудың кейбір сипаты, қиял мен фантазия басым болуымен өтеді. Кейбір жағдайларда

С. қорқудың аффективті көрінісімен, яғни ылғи қауіп төніп тұрғандай болуымен де сипатталады.

С.-тың бірнеше формалары бар: С-шындыққа сәйкес келмейтін, түзетуге болмайтын ойлар немесе шындыққа сәйкес келмейтін қате пікір. Жиі кездесетін сандырақтың түрі *соңына түсу сандырағы*. Оған *қарым-қатынас, уландыру, әсер ету, кінәлау, қызғану, кемсіту, ұрлау* сияқты ойлар жатады. *Қарым-қатынас сандырағы*, мұндай сандырағы бар ауруларға айналады *адамдар жаман қарайтын, оған күлетін, ол туралы сыбырласатын* болып көрінеді, Мұндай сандырақтарды ерекше маңызды сандырақ ойлар дейді. *Әрекет сандырағында* аурулар өздеріне *көзқарас, гипноз, белгісіз аспап, теледидар мен радио толқындары* арқылы әсер етеді деп санайды. *Нақтылы соңына түсу сандырағы*. Мұндай ауруларға *әр қадам сайын басқа адамдир не мекемелер* соңына түскендей болады. *Кінәлау сандырағы* кезінде аурулар *оларды кінәлайтыны* туралы айтады. Мысалы, ауру адам өзін жұмыстан шығарады деп ойлап, дәрігерге келіп оның алдына құжаттарын қойып, тезірек жұмыстан шығаруын талап етеді. *Кемістік пен тонау сандырағы* қартайған адамдардың *қан тамыры зақымданған* және басқа психоздарда болады. Үйлерінен заттардың тоналып, ұрланып жатқаны сияқты т.с.с. көрінеді. *Қызғану сандырағы соңына түсу сандырағының* бір түрі. Қызғану сандырағы маскүнемдерде жиі болады. Мұндай ауруларда әйелінің (күйеуінің) опасыздығын дәлелдейтін жүйе қалыптасады. *Өзін-өзі қорлау сандырағы* мұндай аурулар өзін

бір нәрсеге кінәлімін санайды, олар *айналадағыларға ауру жұқтырамыз* деп санайды. Олар өзін *мүсәпірміз* деп санайды.

Ипохондриялық сандырақ. Мұндай аурулар *өздерін рак, туберкулез, спид, сифилис сияқты жаман аурулармен* ауырамыз деп санайды. Мұндай аурулар дәрігердің дәлелін жоққа шығарады. *Нақұрыс сандырағы* бар аурулар өздеріне сырттан күш енген (*шайтан, кейде бақа мен жыландан сияқты*) деп санайды. *Ұлылық сандырағымен* ауырғандар *өздерін көп ақшаның (мыңдаған, миллиондаған), сарайлардың, автомашиналар мен ұшақтардың иесімін* деп санайды. С. – шындық болмысқа сәйкеспейтін түсініктер мен ой қорытындылары; бұлардың дұрыстығына патологиялық тұрғыда сенімді субъектіге олары қате деп иландыру мүмкін болмайды.

С. көптеген психикалық аурулардың нышаны болып табылады; бұл орайда оның мазмұны әр алуан болуы мүмкін: біреу қуғандай, уландырғандай сезімнің сандырағы, қызғаныш, ұлылық сандырағы және т.б. сандырақтың екі түрі ажыратылады: біріншісінде когнитивтік сала бұзылады – ауру өзінің бұрмаланған пайымдауын «логикалық» жүйеге біріктірілген бірқатар субъективтік дәлелдемелермен қуаттайды, екінші түрінде сенсорлық сала да бұзылады – аурудың сандырағы құрғақ қиялдау басым бейнелік сипатта болады. Қайсыбір жағдайларда сандырақ қорқыныш, негізсіз алаңдау, беймәлім қауіп-қатерді сезудің аффектілік көріністерімен қабаттасады (Мысалы, біреу соңына түскендей болып

көрінетін параноидтік сандырақ кезінде ауру айналасындағы адамдардың әр қимылы мен ишарасын ұйымдасып, бір-біріне белгі беру» және т.б. деп ұғынып, қашып кетуге, тығылып қалуға және т.б.ты-рысады).

Сандырақты аса құнды идеялар дейтіннен ажырата білу керек – мұндай идеялар кезінде белгілі бір нақты өмірлік проблема психикалық тұрғыдан сау субъектінің санасында шектен тыс (аса құнды) мәнділікке ие болады.

САНГВИНИК (лат. *sanguinus* – қан) – сипаттау. Осы типтегі адамның эмоциялық қозуы шапшаң, күшті болады, бірақ көп тұрақтамайды. Көңіл күйі әп-сәтте өзгереді. С. – әсершіл адам. Ұнатқан, сүйсінген нәрсесіне елігіп әуестенуі де оңай, жеңсігінің басылуы да жылдам. Төңірегіндегі оқиғаларға, нәрсенің мән-жайына елең етіп, көңілденіп, басқа әсерге ауысып кетуі де тез. Көңілі көтеріңкі келеді. Ұзақ уақыт мұнайып жүрмейді. Бастан кешкен сезім күйлері санасында елеулі із қалдырмайды. Шапшаң да икемді, қозғалғыш та қызу, еті тірі, сергеке келеді. Сезім күйлерін сыртқы қимылдары әйгілеп тұрады. Көтеріңкі, мәнерлі сөйлейді, мимика, қимылы көп. Ақжарқын, ашық келеді. Мұндай адам басқалармен тез тіл табысады, бірақ қарым-қатынасқа онша мән бермейді. Қызықтырған іске бейімділігі, талабы, талпыну көп, бірақ оп-оңай басылып қалады. Бастаған ісіне тыңғылықты болмай, жұмысы аяқсыз қалады. Іске қатысуға әр уақыт дайын тұрады. Кейде бірнеше жұмысқа бір-

дей кіріседі. Басында көңілі көтеріңкі болып, іс үстінде лезде суиды.

САЙФ САРАИ. Алтын Орда мемлекетінің XIV ғасыр мәдениетінің көрнекті өкілдерінің біріне қазақ жерінің Қамысты деген мекенінде дүниеге келген Сайф Сараиды жатқызуға болады. Ол Өзбек хан тұсында Еділ бойындағы Сарай қаласында тұрған. Өмір жолы мен шығармашылығы туралы жөнді мағлұмат сақталмаған. Кейіннен Египетте тұрып, Александрияда қайтыс болады. 1391 жылы жетпіс жасар Сайф парсы ақыны Муслихутдин Сағиддың «Гүлістан» дастанын түркі тіліне аударып, оған «Гүлістан бит-турки» деп ат қояды. Дастан қолжазбасының түпнұсқасы бүгінде Лейден университетінде (Голландия), оның фотокөшірмесі Анкара университетінде (Түркия) сақтаулы тұр. Шығармада көптеген көркем бейнелі, тәліми сипаттағы нақыл, ұлағат сөздер кездеседі. Сарайдың осы шығармасы алдымен Анкарада (1915), кейіннен орыс, өзбек тілдерінде жарық көрді. Мұнда ел билеушілер мен бұқара халық жайында, қанағаттылық пен тілге сақ болудың пайдасы мен зияны туралы, жігіттік пен кәрілік жайында, адамгершіліктің әртүрлі сипат қасиеттері сөз болады. Осы тәліми сөздердің бәр-бәрі хисса-хикаят түрінде айтылады. Шығармада сондай-ақ, ұят пен ынсап («Ұятсыз адам иттен де жаман»), жақсылық пен жамандық, жомарттық пен сараңдық («Жомарт ерге ел алғысын төгеді, сараң атын естісе жұрт сөгеді»), қатыгезділік пен мейірімділік, шындық

пен өтірік, күншілдік пен бақастық («Жарғанат жарықты сүймейді, күншіл ғылымды сүймейді»), ақылдылық пен білімділік, т. б. мәселелер сөз болады.

САРАНДЫҚ – адам мінезінің нашар қасиеттерінің бірі. Әркез де өмір сүрген ұлы ғұламалар мұндай жиренішті – қаттылық, қараулық, қарабайлық сияқты әдеттерден жұртшылықты, әсіресе жасөспірімді сақтандырып отырған. Мәселен, өзбек ойшылы Әлішер Науаи: сараң – пайғамбардың жиені болса да, пейішке бармайды десе, түркістандық Ахмет Жүйнеки: «Сараң дүниенің малын жиса да тоймайды» – дейді. «Диван лұғат ат түріктің авторы Махмұд Қашғари мұндайларды «Өзі жемей мал жиып сараң болады, содан күні қараң болады», – деп келемеждеген.

Орыстың ұлы жазушысы А.С.Пушкин «Сараң сері» драмасында Альберттің образы арқылы құлқынын ақша тескен адамның психологиясын шебер көрсеткен («Е, менің әкем үшін ақша... бас перінің қожасы, ол иттің суық жатағында тұрады, керегі оның қара су мен кепкен нан, көз ілмейді түн бойы, жүгірді арсылдап, ал алтыны жатыр сандығында мызғымай»). С. пайдакүнемдіктен туындайды. Пайда қуған адам шыншыл да, принципшіл де, батыл да, өз парызына адал да бола алмайды.

Қазіргі кезде сыбайлас жемқорлықпен «табыс» табуға әдеттенген адамдар көбейе бастады. Бұлар шынтуайтқа келгенде адамға тән аяулы сезімдерден, өз халқына, Отанға деген сүйіспеншіліктен, ізгілік пен

имандылықтан, жан тазалығынан жұрдай адамдар.

«Тәрбие бесіктен басталады» дегендей, әр ата-ана өз ұрпағына мұндай жаман қасиетті дарытпау жағын баласы жарық дүниеге келгеннен бастап ойластыруы тиіс.

САРБАЗ ПСИХОЛОГИЯСЫ – адамды әскери жағдайда, олардың ұрыс кезіндегі психикалық ерекшеліктерін (ерік-жігерін, мінезін, ұжымдағы рөлін және т.б.) зерттейтін әскери психологияның бір саласы. Негізгі мақсаты – сарбаздың психологиясын зерттеп, жаңа жағдайға, соғыс жағдайында командир мен қатардағы жауынгердің қарымқатынас мәселелерін қарастырады. М.Мұқановтың «Кеңес жауынгерлерінің Ұлы Отан соғысы жағдайындағы ерліктері» атты диссертациясында (1953), Б.Момышұлының «Соғыс психологиясы» атты еңбегінде (1944) баяндалған.

САУАЛНАМА – 1) алдын ала әзірленген сұрақтар жүйесіне жауап алады көздейтін сауалпарақ. С. сауалданушыдан қажетті мәліметтер алу үшін, сондай-ақ үлкен әлеуметтік топтардың пікірін білу үшін жүргізіледі. С.-ның ашық (сауалданушының еркін жауабы), жабық (берілген жауаптардың біреуін ғана таңдау) және аралас түрлері болады. С. психологиялық-педагогикалық зерттеуде көп қолданылады;

2) вербалдық қатынас негізінде бастапқы әлеуметтік-психологиялық ақпарат алуға арналған әдістемелік құрал. С. – әрқайсысы зерттеудің

орталық міндетімен логикалық тұрғыдан байланысты сұрақтар жинағы. С. құрастыру – зерттеудің негізгі болжамдарын сұрақтар тіліне көшіру – күрделі әрі көп еңбек жұмсала-тын процесс. С. сұралушыға қатысты шыншыл және проблемаға қатысты мәнді мазмұн алынуын қамтамасыз етуге тиіс. Ғылыми тұрғыдан бағалы С. құрастыру әдетте, ұжымдық еңбек. С. жасаудағы бірінші кезең – оның мазмұнын анықтау. Ол сұралушының өмірлік қарекетінің фактілері (білімі, азаматтың халі, өткендегі және қазіргі қарекеттері және т.б.) туралы немесе оның түрткі-себептері, бағамдауы, қатынасы туралы сұрақтар тобы болуы мүмкін. Егер пікірдің өзіне қоса оның қарқындылығын білу қажет болса, сұрақтың тұжырымдалуына тиісінше бағамдау шкаласын қосады.

С. құрастырудағы екінші кезең сұрақтардың қажет типін таңдау. Сұрақтар сұралушының өз жауабын мазмұны бойынша да, нысаны бойынша да өз қалауынша құра алатындай ашық, сондай-ақ әдетте, «жок» пен «иә» деген жауап қана беруге болатындай жабық болуы мүмкін. Өзінің функциясы бойынша сұрақтар негізгі, жанама, бақылау не нақтылау және т.б. түрінде болады. Сұрақтың типі жауаптың толық және шыншыл болуына әсер етеді. Сұрақтардың тұжырымдалуына қатысты сөйлемдер мүмкіндігінше қысқа, мағынасы айқын, дәлме-дәл және бір мәндес болуы керек.

С. құрастыру кезіндегі неғұрлым тән қателер жауаптың мәнінің сұрақтың өзінен туындайтыны, шамадан тыс егжей-тегжейлілік, сұрақтардың екі-

ұштылығы, саралаушылық қарымының жеткіліксіздігі болып келеді. Жақсы сұрақтар сенімділік пен валидтіліктің әдеттегі критерийлерін қанағаттандыруы тиіс. С. құрастырудағы соңғы кезең берілетін сұрақтардың саны мен ретін анықтаумен байланысты. Сұрақтардың кезектемелілігі сауалдама жүргізудің әртүрлі типтері үшін әрқилы болады. Сауалнамаға жауап беруші (Респондент) – зерттеу жұмысына сұрақтарға жауап беруші ретінде қатысушы адам. Зерттеу сипатына байланысты С.ж.б. әңгімелесуші, емделуші, келімші, ақпаратшы және т.б. болуы ықтимал.

САУДА ПСИХОЛОГИЯСЫ – сауда жұмысына қатысатын адамдардың жан дүниесін, мұқтаждығын, қызығуын, мақсаттарын зерттейтін психология ғылымының жаңа саласы. Бұл сала бойынша әрбір елдің саяси-экономикалық және мәдени-материалдық қажеттіліктерін өтеу мақсаттарына қарай дамыту шаралары белгіленеді. Бұған қоса жарнамалардың психологиялық ықпалы, адамдарға қызмет көрсетудің факторлары қарастырылады.

САЯСАТ ПСИХОЛОГИЯСЫ – қоғамның саяси өміріндегі әлеуметтік психологиялық компоненттерді, ұлттар, әлеуметтік топтар, үкімет және жеке тұлғалардың саяси саналарының деңгейі және олардың нақты сол сананы іске асыру әрекеттерін зерттейтін психология ғылымының саласы. С. п.-нда ішкі саясаттық мәселелер (адамдар мен топтардың саяси саналарының қалыптасуы мен

дамуы, саяси үрдістердің психологиялық жақтарын; адамдардың саясат жүйесіне қалыпасын т.б.) және халықаралық қатынас мәселелері мен сыртқы саясатты (халықаралық қатынастың психологиялық аспектілерін, сыртқы саяси шешімдерді қабылдау үрдістерін, әсіресе дағдарыс жағдайындағы мәселелерді; халықаралық дау-дамайларды және оларды шешудің әдістемелерінің психологиясын; халықаралық ынтымақтастық пен бейбітшілік мәселелерін) зерттеді. Саясат психологиясында саясат аренасындағы жеке тұлғаларды зерттеумен олардың технологиясын құрастыру ерекше орын алады. Ертеректе саясат психологиясы әлеуметтік психология саласының меншігінде болған. Қазіргі кезеңде С.п. психология ғылымының дамып келе жатқан салаларының бірі болып есептеледі.

СӘБИ. Мектеп жасына дейінгі баланың негізгі әрекеті – ойын. Оның барлық психологиялық ерекшеліктері де осы ойын үстінде қалыптасады. Бала неше түрлі ойындарды үйренеді. Мазмұндық, рөлдік ойындар баланың зейінін, есін, ойлауын, қиялын қалыптастыруда зор маңыз атқарады. Мәселен, бала қуыршақпен ойнағанда, оны ауру деп санайды да, өзі дәрігер бола кетеді, қолына сөмке ұстайды, «ауруының» қолтығына термометр салады. Қозғалыс ойындары оның ерік-жігерін, қол-аяғы мен денесінің қозғалыстарын қалыптастырып, жүрісін қатайтып, жаттықтырады. Ойын үстінде бала ересек адамдардың әрекеттерін қайталауға тырысады: қуыршақтарын тамақтандырады, ұйықта-тып, қыдыртады. Үш-төрт жасар сә-

би үлкендердің іс-әрекетін, еңбек процесін ойын арқылы жақсы көрсете алады. Осы жастағы балалар әке, шеше, дәрігер, көлік жүргізуші болып ойнауға құмар. Өйткені бұл – оларға таныс тақырып.

Осы кезде сәби ана тілінің грамматикалық құрылысын (әр түрлі сөйлемдер, сөздерді жіктеу, септеу т.б.) тым тәуір меңгереді, оның өз бетінше сөз құрау белсенділігі күшті болады. Осындай балалар, тіпті, мектепке түспей-ақ хат танып кетеді.

Мектеп жасына дейінгі сәбидің ойлауы айқын және нақтылы келеді. Заттарды ол бір-бірімен салыстыра отырып, ұқсастық айырмашылықтарын біраз ажырата алады. Оның тек жеке бір нәрсе туралы ғана түсінігі болып қоймай, мұнымен қатар топтанған бір тектес нәрселер туралы да жалпы түсінігі болады. Төрт-бес жастағы сәбилер үлкендерге сұрақ қойғыш келеді. Мысалы, «Ай неге құлап кетпейді!», «Жұлдыз неден жасалынған?», «Жел қайдан шығады?», «Сиырда сүт қайдан пайда болады?» тағы басқа осы сияқты шындықтағы заттарды танып-білуге байланысты қызығулары күшті болады. Абай осы жастағы балалардың психологиясын тамаша көрсеткен. Оның айтуынша бала «...*білсем* екен демелік, не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнайкерней болса, даусына ұмтылып, онан ер жетіңкірегенде: ит үрсе де, мал шуласа да, біреу келсе де, біреу жыласа да тура жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген,

кұлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген».

Үш жастан жеті жасқа дейінгі кезеңде сәбилердің ақыл-ой белсенділіктері, түрлі нәрселерді ұғынулары молайып, мектепте көрінетін қабілет пен қасиеттердің біразы нақ осы шақта қалыптасатындығын психологтардың зерттеулері жақсы көрсетіп отыр. Осы шақтың бір ғажап ерекшелігі – баланың оқуға өте құштар келетіндігі. Бала кез келген нәрсені тез, әп-сәтте ұғынып алып отырады. Бұл жайды әрбір ата-ана, балалар бақшасы тәрбиешілері тез байқайды. Кейбір жанұяда, тіпті, балалар бақшасында да сәбиге шамадан тыс қамқорлық жасалады, оларға көптеген мәліметтер тек баяндау түрінде беріледі де, құбылыстар арасындағы ең қарапайым байланыстарға бала назары аударылмайды. Мұның өзі баланың ақыл-ойын дамытуға қолайсыз әсер етіп, оның жасына лайықты мәліметтерді ұғынуына бөгет жасайды. Бұл – ескеруді қажет ететін нәрсе.

Бала үлкендердің айтқанына қарай өздерінің теріс істеріне ұяла бастайды да, мақұлдаған іске масаттанатын болады. Бұл – онда жоғары сезімдердің (моральдық, интеллектік, эстетикалық) пайда бола бастағанын көрсетеді. Моральдық сезімдер балада ерте оянады. Мәселен, 3 жасар сәби өзінің шешесін, әжесін, атасын жақсы көріп құшақтайды, оларға қолындағысын береді, жағымсыз істері үшін қысылады, «екіншіде бұлай жасамаймын» деп уәде береді. Баланың сезімі – кіршіксіз таза сезім. Бірақ бұл – әлде де тұрақсыз, өрісі тар сезім. Төрт-

бес жастағы сәбилерде психикалық қасиеттердің (қабілет, мінез, темперамент т.б.) белгілері көріне бастайды. Мәселен, олар үлкендердің тілін алып, өздерінің тілектерін тия алады, «жаман», «жақсы», «болады» деген сөздердің мәніне түсінеді. Осы кезде бұлар әке-шешесін, туған-туыстарын жақсы көрумен қатар, басқа кісілерге де ізеттілік білдіреді, өздерімен бірге ойнайтын жолдастарының мінез-құлқына, жүріс-тұрысына қарай бастайды, өзінше «баға» беруге тырысады. Мұндай қасиет алты-жеті жасар балаларда жақсы байқалғанмен, үш-төрт жасар сәбилерде жөнді көрінбейді.

СӘТСІЗДІКТЕРДЕН ҚАШУ МОТИВИ – адамның кез келген жағдайда сәтсіздікке ұшырамауға ұмтылуы, әсіресе оның жасаған еңбектері мен нәтижелерін басқа адамдар бағалап қабылдағанша кез келген жағдайда адамның сәтсіздіктен құтылуға тырысуы. С.к.м. түрткісіне бой алдырған адам сол үшін өзінің бастапқы мақсатынан толық не белгілі мөлшерде бас тартуға дейін барады. С.қ.м. үлгерімі нашар балалардың тапсырма орындамау себебін түсіндіргенде жиі байқалады.

СЕГРЕГАЦИЯ (лат. *segregatio* – бөліну) – адамдардың қоғамда әлеуметтік статустарының айырым белгісі бойынша санаттарға бөлінуі; мұнда топтар арасындағы байланыстарға, ішінара не толық тыйым салынып, өмірлік қарекет салаларының шектелуі талап етіледі. Мұндай бөліну әлеуметтік нормаларда, жүріс-тұрыс стереотиптерінде, қоғамдық

институттарда орнығады, символикамен кодталып, баса көрсетіледі (ерекшелік белгілері, киім, табу, дәстүрлер, жоралар).

Қоғам тарихы сегрегацияның әр алуан түрлерінің көп болғандығын көрсетеді. Сегрегацияның негізі адамдардың арасында нақты бар, ерекше түрде ұғынылған айырмашылықтар болуы мүмкін: жыныс – жыныстық сегрегация, жас – жасқа қарайғы сегрегация, антропологиялық тип – нәсілдік сегрегация, этностық қатыстылық – ұлттық сегрегация. Оған сондай-ақ белгілі бір стратификацияланған топтарға, сословиелерге, касталарға (сословиелік, касталық С.) қатыстылық, діне құпия жораларға қатыстылық негіз болуы мүмкін. Әлеуметтік қауымдастық деңгейінде идеологияда, саясатта, этикетте көрінеді. Тұлғааралық қатынастар деңгейінде С. Басқа санаттың адамдарын және өзін-өзі ұғынудағы әлеуметтік ұстанымдар мен стереотиптер түрінде болады. С. уақытша сипатта болуы мүмкін, мысалы, жасөспірімдердің инициация ғұрыптары кезінде өзінің бұрынғы тобынан ажырап жаңа топқа қосыла қоймаған кезінде олар әлеуметтік статусынан айырылып, қоғамнан тыс қалғандай болады. Бұл мәжбүрлік оқшаулану олардың өмірінде бетбұрыс кезең болып, оның тұлғалық құрылымына әсері болуы мүмкін.

СЕЗГІШТІК – 1) организмнің түйсіне аларға қабілеттілігі. Ол филогенезде тірі организмдер қоршаған ортаның факторларын, тікелей биологиялық мәні бар әсерлерге қатысы жөнінен сигналдық функция атқара-

тын осы факторларға жауап әрекет білдіре бастаған кезде пайда болды; 2) дифференциалдық психология мен мінезтануда – аффектілік реакцияларға көтеріңкі дайындық; 3) психофизикада – түйсіну табалдырығына кері пропорционал шама. Осыған сәйкес, абсолюттік және дифференциалдық (айырымдық) сезгіштік сараланады. Сезгіштік түрлерінің таптастырылуы түйсінулердің қазіргі таптастырылуларына сәйкес келеді.

Мысалы, жасалатын сенсорлық талдаудың егжей-тегжейлілігі дәрежесі бойынша ерекшеленетін сезгіштік түрлерін ажыратады. Тітіркеңдіргіштің сипатын ескере отырып, механикалық, оптикалық, химиялық, температуралық және басқадай стимулдардың әрекетін сезгіштік туралы айтуға болады. Организмнің сезгіштігін түйсінулердің негізінде ғана емес, әртүрлі психологиялық-физиологиялық процестердің өтулерінің өзгерулеріне қарап бағамдауға болады. Нәтижесінде, әдетте, әртүрлі бірнеше көрсеткіш келіп шығады. Мысалы, мидың интегралдық ырғақтарының өзгеру реакциясы бойынша анықталатын көрушілік сезгіштік сыналушының сөзбен айтып берген себебі негізінде бағаланатын сезгіштіктігі жоғары болып шығады. Соңғы жылдары жаңа теориялық түсініктердің (сигналды байқау теориясы) пайдаланылуы арқасында психофизикада сезгіштіктің «түйсіну табалдырығы» ұғымынан тәуелсіз неғұрлым қорытылған анықтамалары пайда болды.

С. (түйсік) – 1) жалпы алғанда – стимуляциядағы сезгіштік; 2) арнайы мағынасы – әлсіз (нашар) стимулға

жауап қайтару, сезгіштіктің төменгі табалдырығы; 3) басқа біреудің сезімін түсіну. Талдағыш рецепторларына әсер еткен тітіркендіргіштердің бәрі бірдей түйсік тудыра бермейді. Түйсік тудыру үшін тітіркендіргіштің белгілі бір дәрежеде мөлшері мен күші болуы қажет. Бұл – түйсінудің процесінде түйсік табалдырығына байланысты. Түйсік табалдырығының шегі – абсолют табалдырық. Абсолют табалдырықтың күші адамның абсолюттік сезгіштігін сипаттайды, абсолют табалдырық күші неғұрлым аз болса, абсолюттік сезгіштік соғұрлым өткір болғаны. Басқаша айтқанда, абсолюттік сезгіштіктің мөлшері түйсіктің абсолют табалдырығы мөлшеріне кері пропорциялы болады. Белгілі талдағыштардың абсолюттік сезгіштігі әр адамда әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, бір бала сыбырлаған сөзді алыстан естиді, ал екіншісі естімейді. Бұдан бірінші баланың абсолюттік сезгіштігі екінші баланыкінен жоғары екендігі байқалады. Адам талдағыштарының абсолюттік сезгіштігі шынында да жоғары болады.

СЕЗІМ – адамдардың бір-бірімен қатынас жасау қажеттігінен туындайтын және біртіндеп дамып қалыптасып отыратын жан қуаты. Мәселен, достық, адалдық сезімдері, адамда бірден қалыптаса қоймайтын белгілері. Ал, эмоция болса, адамның түрлі органикалық қажеттіліктеріне байланысты оқтын-оқтын туып отыратын, кейде шағын, кейде күрделі, ситуациялы көріністері. Мәселен, адам қуанғаннан немесе қамыққаннан көзіне жас алады, не болмаса

бір нәрсеге мәз болып ішек сілесі қатқанша күледі, әрине, мұндай жағдайдың ұзаққа созылмайтыны белгілі. Бұл сезім мен эмоцияның бірінші ерекшелігі, сезімдерде мәнерлі қозғалыстар (мимика, пантомимика) жөнді байқалмайды, тұрақты терең әсерлі сезім адам психологиясындағы басты белгілердің бірі, ал эмоция болса мәнерлі қозғалыстарға бай келеді, мұнда адам өзін тек организм тұрғысынан көрсете алады.

Адамның жоғары сезімдері – имандылық, интеллектілік, эстетикалық. Жоғары сезімдердің қалыптасуына, адамның өскен ортасы, отбасы, ұжымы елеулі әсер етеді, әсіресе халқымыз айтқандай «Сөз сүйектен өтеді ...» т.б. мәтелдері сезімді тәрбиелеу қажет екеніне дәлел болады. Осы тұрғыдан алғанда, С. ми қабығының жұмысынан, ондағы динамикалық стереотип жасалып отыратындығынан тәуелді. Ал эмоцияға келсек, мұның физиологиялық негізі ретикулярлық формацияның лимби жүйесінің, сондай-ақ, ондағы гипоталамус бөлігінің (дененің зат алмасуы, температурасын реттестіретін жүйке) орталығымен ұштастырамыз. Мәселен, осы жүйке қызметінің орталықтарына зақым келсе, адам тойғанын білмейтін, немесе шөлі қанбайтын жағдайға ұшырайды. Бұл жерде де сезімдер мен эмоцияның бір-бірінен айырмашылығы байқалады. Адамның сезімдері ылғи да қоғамдық-тарихи сипатта болады. Мәселен, адамның адамгершілік сезімдері (жолдастық, борыш, жауапкершілік, адалдық, шыншылдық, т.б.) қоғамдағы өзгелерге байланысты өзгеріп

отыратыны белгілі. Меселен, нарық экономикасына көшкенде, жастардың сезімдерінде әртүрлі көріністерді байқаймыз.

С. – адамның өзіне, өзге адамдарға, айналасындағы заттар мен құбылыстарға көңіл күйінің қатынасын білдіретін және оларды бейнелейтін психикалық үрдіс екендігін білдіретін тағы бір ерекшелігі – оның адам көңіл күйіне байланысты әрбір үрдіске белгілі бір түрде рең беріп тұратындығы. С.-нің сан алуан көріністері мен олардың пайда болуы әлеуметтік-қоғамдық жағдайларға, әсіресе, материалдық, рухани-мәдени қажеттіліктерді қанағаттандырудың мақсат-мүдделеріне байланысты. С. мен эмоцияның адам іс-әрекеті мен көңіл күйіне ұнамды әсер етуі *стеникалық*, – күшті сезім тудырса, ал ұнамсыз не теріс әсер етуі *астеникалық* – әлсіз, жағымсыз сезім тудырады. Стеникалық сезім жүйке жүйесіндегі қозуды күшейтсе, астеникалық сезім жүйкеге тежелу жасап, адамның әрекетшілдігін әлсіретеді. Адам сезімінің қайнар бұлағы – бізді қоршаған болмыс, объективтік шындық. С. адамның табиғи және әлеуметтік қажеттіліктерінің қанағаттандырылу не қанағаттандырылмауы салдарынан туындап отырады.

СЕЗІМДІЛІК – адамның айқын білінген заттық сипаты бар және біршама орнықтылығымен ерекшеленетін эмоциялық күйіну-сүйінулерінің айрықша түрі. Қалыптасқан нақты жағдайлардағы заттардың субъективтік маңызын бейнелейтін жағдаяттық эмоциялар мен аффекті-

лерден өзгеше, сезімдер тұрақты мотивациялық маңызы бар құбылыстарды саралайды. Тұлғаға оның қажетсінулеріне сай келетін заттарды ашып және оларды қанағаттандыру жөніндегі қарекетке ынталандырып, сезімдер бұл қажетсінулердің болуының нақты – субъективтік нысаны болып табылады. С.-дің қалыптасуы – адамның тұлға болып дамуының қажетті шарты.

Мінез-құлқының түрткі-себептерін, мұраттарын, нормаларын білудің бір өзі адамның оларды басшылыққа алу үшін жеткіліксіз. Орнықты сезімдер заты болғаннан кейін ғана бұл білімдер қарекетке нақты түрткі болады. Адам сезімдерінің қоғамдық шарты қоғамның дамуы барысында өзгеріп отырады. Онтогенезде сезімдер жағдаяттық эмоциялардан гөрі кейін пайда болады; олар отбасының, мектептің, өнердің және өзге қоғамдық институттардың тәрбиелік әсерінің ықпалымен индивидтік сананың дамуына орай қалыптасады. Эмоциялық тәжірибені қорыту нәтижесі ретінде пайда болып қалыптасқан сезімдер адамның эмоциялық саласының жетекші түзілімдеріне айналады да, өз кезегінде жағдаяттық эмоциялардың динамикасы мен мазмұнын анықтай бастайды. Мысалы, жақын адамына деген сүйіспеншілік сезімінен жағдайға байланысты ол үшін алаңдау, айырылып қалса қайғыру, жүздескенде қуану, сүйген адамы сенімді ақтамаса ыза болғанда дамуы мүмкін. Мұндай жағдаяттық эмоциялар қалыптасқан жағдайларға қатысты сезімнің мазмұнын нақтылайды да, белгілі бір әрекетке ынталандырып, сезімнен өрбіген қарекеттің дамуы-

на септеседі. Кейде сезімдер мен оларға ілеспе эмоциялар олардың объектілеріне қайшылықты қатынас тудыруы мүмкін.

Тұлғаның қалыптасу процесіне сезімдер иерархиялық жүйеде ұйымдасады; онда бір сезімдер жетекші орында, басқалары әлеуеттегі, жүзеге аспайтын беталыстар болып қала берсді. Үстем сезімдердің мазмұны тұлғаның бағыттылығының ең маңызды сипаттамаларының бірін анықтайды. Сезімдерді топтастырудың ең көп тараған бір түрінде олардың жекелеген түрлері өздері көретін қарекет салалары бойынша сараланған. Адамның әлеуметтік болмысқа эмоциялық қатынасының бүкіл байлығы қамтылған биік сезімдер айрықша топ құрайды. Адамгершілік сезімдер саласына адамның әлеуметтік мекемелерге, мемлекетке, басқа адамдарға, өзіне-өзінің көзқарасын айқындайтынның бәрі жатады. Танымдық қарекет адамда танымдық немесе ақыл-ойлық сезімдерін туғызады. Олардың пәні білім алу процесінің өзі, сондай-ақ оның нәтижесі болады; ақыл-ой сезімдерінің шыңы адамның ақиқатқа деген жалпылама сүйіспеншілік сезімі болып шығады. Биік сезімдердің арасында қарекетпен байланысты: еңбекпен, оқумен, спортпен байланысты практикалық сезімдер маңызды орын алады. Пәндік мазмұнның жалпыламалық дәрежесі бойынша сезімдер нақты (мысалы, балаға, өнер туындысына қатысты сезімдер), жалпылама (жалпы алғанда балаларға, музыкаға деген сезімдер) және абстрактілі (әділеттік сезімі) болып бөлінеді.

СЕЗІМНІҢ АМБИВАЛЕНТТІГІ – екіжақтылық, қайшылық, қарама-қарсылық. Сезім психологиясында адамның ішкі жан дүниесінде бір мезгілде бір объектіге қарама-қарсы сезімдердің тууы немесе бір кезеңде организмде екі түрлі эмоцияның қатарласа пайда болуын эмоциялардың А. деп атайды. Мәселен, адамның эмоциялық сезімдерінде, бір кезде біреуге деген сүйіспеншілік, махаббат туындай, соған қосарлана, қызғаныш эмоциясы да бір елі қалмай еріп жүреді. Бұл көбінесе ой-өрісі төмен, өзіндік санасы жан-жақты қалыптаспаған адамдарда жиі кездеседі.

СЕЗІМ МҮШЕЛЕРІ – сыртқы дүниені адам санасына жеткізетін каналдар. С. м. адамның сыртқы ортада және өз ішкі күйінде бағдарлай алуына мүмкіндік береді. Адамда қоршаған дүниеден ақпаратты алу тепе-теңдікте немесе баланста болуы қажет. Ақпараттық балансқа қарсы ақпараттық салмақ түсу мен ақпараттық жетіспеушілік (сенсорлық изоляция) сияқты құбылыстар кездеседі. Бұл екі келеңсіз жағдайлар организмнің күрделі функционалдық бұзылысына алып келеді. Секемшілдік – адамның өзінің және өзіне жақын адамдарының денсаулықтарының ахуалына қорқыныспен, қауіптілікпен, үрейленулермен қарауға бейімділігі.

СЕЗІМ САЛАСЫНДАҒЫ ДАРА АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР. Психикалық эмоциялық жақтарындағы айырмашылықтардың адам психологиясын сипаттау үшін зор

маңызы бар. Адамды толық білу үшін тек оның қалай ойлайтындығын, қалай әрекет ететіндігін ғана білу жеткіліксіз, оның қалай сезетіндігін де білуіміз керек.

Адамдарды бір-бірінен айыратын оның сезімдеріндегі өзгешеліктер нендей екен?

Сезімнің бағыттылығы. Сезім саласындағы ең басты айырмашылықтар – адам сезімдерінің қандай нәрсеге бағытталғандығына, осы сезімдердігі мазмұнына байланысты болады. Лермонтов «Ой» деген өлеңінде былай деп жазды: «Біздің жек көруіміз де, сүйюіміз де кездейсоқ». Егер сезімдер кездейсоқ объектілерге паршаланып, кездейсоқ себептерден пайда болса, онда олар адамның шығармашылық жұмысында да, тіршілік күресінде де мықты қозғаушы күш бола алмайды. Қайта ондай сезімдер адамды өмірінің негізгі міндетін басқа жаққа аударып, тандап алған тура жолынан адастырып жіберетін кедергі болуы мүмкін.

Адамның эмоциялық өмірін талдай білу үшін, ең алдымен, оның өмірінде ең үлкен роль атқаратын сезімдердің оның дүниеге көзқарасымен және алдына қойған негізгі мақсаттарымен қаншалықты байланысты екенін ұғыну керек. Оның бір нәрсені жақсы көруі жек көруі, рухтануы, қуануы, қамығуы кездейсоқ па, жоқ принципіальды ма, соны білу қажет. Оның сезімдері жеке басының бағытталуын көрсететін сенімінен туа ма немесе олар осы минуттағы әсерлерден туа ма, осыларды жақсы ұғыну керек.

Мәселен, өшпенділік сезімі бағытталған нәрсесіне қарай жоғары немесе төмен болуы мүмкін. Отан жау-

ларына деген өшпенділік – адамды ерлікке рухтандыратын және батырлықты тудыратын ең жоғарғы сезімі. Жарыста өзінен озып кеткен адамды жек көріп, оны күндеу сезімі – бұл ұсақтық, төмен сезімдер өсек туғызады, жаман қылықтар істеуге бастайды.

Сезімнің тереңдігі. Адамның эмоциялық өмірін сыпаттауда оның сезімдерінің тереңдігі зор орын алады. Терең сезім деп әр адамның тіршілігінің ең маңызды жақтарын қозғайтын сезімді айтады; ол адамның ойы, талаптары, тілектерімен жанжақты байланысты болып, барлық рухани тұрмысына әсерін тигізеді.

Тез өтетін және сыртқы көрінуі ашық күшті сезімдердің, барлығы бірдей терең сезім бола бермейді. Әуестену күшті сезім болғанымен, терең сезім емес. Шын сүйіспеншіліктің әуестенуден өзгешелігі – ең алдымен оның тереңдігінде. Аффектілердің барлығы күшті сезімдерге жатады, бірақ олардың көпшілігі тіпті терең болмайды. Ызаның қызу сыртқа шығуы күшті және тайыз сезім болады. Адамның сенімінен туатын және оның өмірлік күресінің жолын айқындайтын принципіальды жек көру терең сезім болады.

Сезімнің тереңдігі көңіл күйдің қызу, тез болуымен, ондай көңіл күйінің сыртқа тез шығуымен қажетті түрде байланысты емес «Сабырлылық бойда жасырын жатқан ұлы қуаттың белгісі; сезімнің, ойлардың толық және терең болуы ұстамсыз қылықтарды болдырмайды» (Лермонтов, «Біздің заманның геройы»).

Адамның эмоциялық өмірінің байлығы мен мазмұндылығы, оның сезімінің күшінен гөрі тереңділігіне

байланысты. Адамдармен де және іспен де қатты әуестенетін адамдар болады. Бірақ қандайлық та әуестену болмасын тек терең сүйіспеншілікке айналғанда ғана оның терең өмірлік маңызы болады. Тек құмарлыққа ғана салынып, сүйіспеншілік қолынан келмейтін адамдар үстірт, қуыс кеуде болып қала береді.

Сезімнің тұрақтылығы. Сезімнің тереңдігі оның тұрақтылығымен өте тығыз байланысты; сезім терең болса, тұрақты және берік те болады. Ал тайыз сезім күшті сезім болған күнде де, аз уақыттық, өткініш сезім болады.

Сезімнің тұрақсыздығы бір-біріне ұқсамайтын екі түрлі болуы мүмкін. Біреулерде сезімнің тұрақсыз болуы көңілі тез құбылып өзгеру формаларында көрінеді. Мұндай адамның сезімі барлық нәрсеге тез әсерленеді, бірақ олар терең болмағандықтан, басқа сезімдерге, тіпті қарама-қарсы сезімдерге де, тез ауысып отырады. Мұндай адамдар болымсыз қатерден сескенеді, бірақ оларды бір жақсылық хабар айтып тыныштандыруға да болады; сонда қайтадан қамсыз, бейқам қалпына келеді. Ондай адамдар қайғыны өте уайымдағыш болғанымен, қызықты бір нәрсеге алданып, қайғысын тез ұмытып кетеді. Бұлардың көңілі кез келген әсерден құбылып, алмасып отырады.

Басқа бір жағдайларда сезімнің тұрақсыздығы – эмоциялық шапшаң мұқалу формасында болады. Сезімнің көп түрі осы сезімдерді тудыратын әсердің жиі қайталауы себепті әлсіреп, ең ақырында өшетін болады. Бірақ өзін тудырған әсерге әдеттеніп

алған сол сезімнің, барлығы да әлсізденеді деу мүлдем қателескендік болар еді. Адамның жеке басына терең әсер ететін, оның әралуан мүддесіне байланысты сезімдер қайталағанда әлсіремейді. Мұндай сезімдер ешуақытта мұқалмайды. Егер адам бір істі шын көңілімен сүйетін болса, ол іске адам шын көңілімен сенсе, онда ол іспен адам әрдайым шұғылданып отырған күнде де одан зерікпейді, қайта бұрынғыдан да сүйе түседі. Жақсы музыка тыңдағанда туған сүйсіну қайта тыңдағанда күшейе береді. Көркем әдебиетті сүйетін және оны түсінетін адам оқыған таңдамалы шығармаларын қайталап оқи береді, оған қарап оның қызғылықты жойылмайды, шығарманың әсері де кемімейді.

Ықыласы тайыз, тұрлаусыз адам өмірден тек күлкі-думан іздеп те қажиды, барлығынан тез суынады, өйткені оның қандайлық сезімі болса да жай ғана, үстірт болады. Бұл сықылды адамдарда эмоциялық сезімдердің, мұқалғыштығы, жасып кетуі қатты күшейеді, мұның нәтижесі зерігу болады. Бұл категориядағы адамдарға, мәселен, Онегин мен Печорин жатады. Печорин өзінің тез жасуын өмірдегі ең бақытсыздық нәрсе деп мойындайды. «Маған бәрі аз, мен қызық тәрізді уайым-қайғыға да тез көндігіп кетем, күн санап құрып барамын».

Сезімнің әсерлілігі. Сезімнің адамды іскерлікке жұмылдыратын, ұмтылатын сыпаты өте күшті. Бұл жағынан адамның эмоциялық күйлері сан алуан болуы мүмкін. Кейбір адамдарда сезім әсері қозғау беретін зор қуат болса, басқа біреулердің

мінез-құлқынан оның әсері жоққа тән болады. Бұл соңғы категориядағы адамдар бір сезімге қатты берілуі мүмкін, бірақ іс, қылығына сезімі әсер етпейді. Сезімдерінің іскерлік мәніне қарап адамдардың арасындағы көп айырманы көруімізге болады, өйткені сезім адамның мінез-құлқы үшін қозғаушы күш болады.

Әсерлік мәні орасан күшті, берік және терең сезім адамның ойын туралап, барлық ісіне белгілі бір бағыт береді, оның әрекетіне белгілі әсерін тигізеді. Сезімнің осы сыпатын – құмарлық деп атаймыз. Құмарлық адамның бойын билейді, сондықтан оны зор күш деп бағалаймыз. Отанын, өзінің халқын сүю, ғылым мен көркем өнерді сүю – адамды ерлік істерге құмарттырады, ұлы шығармалар жасауға жол ашады. Бірақ ұсақ, мардымсыз, адамшылыққа жатпайтын нәрселерге, лайықсыз іске әуестік адамның кісілігін жоюы мүмкін. Осындай, адамды жаман әдетке бастап, нәпсіге құл етіп жіберетін құмарлықтың сипаттарын Пушкиннің көп шығармаларынан «Қарғаның мәткесінен» (Байлыққа құмарлану), «Сараң серіден» (сараңдық), «Моцарт пен Сальериден» (құмарлыққа айналған күншілдік) кездестіруге болады.

«Құмартып сүю», «Құмартып жек көрушілік», «Іске құмарлық» деген сөздер – сезімнің әсерінің өте тереңдігін, тұрақтылығын сипаттайтын сөздер.

Сезімнің әсерлігі жөнінен бір-біріне қарама-қарсы бір жағынан сентименталдық адамдар, екінші жағынан, құмарлы адамдар болады. Біріншілер, өз сезімдеріне өздері сүй-

сініп, содан ләззат алатындар, оны іске асыру жағын аз ойлайтындар; екіншілері, сезімдерін көп білдірмейді, бірақ өмірі соның соңында болады, оларды іске асыруға тырысады.

СЕЛҚОСТЫҚ – адам мінезіндегі ұнамсыз қасиеттердің бірі. Бұл әр нәрсеге немқұрайдылықпен қарайтын кісілерде жиі кездеседі. Мұның себептері көп. Мұндай жағдай кейде адамдар арасындағы қарым-қатынас салқындап-суынғанда, мәселеге жете түсіне қоймағанда, оған сенімсіздік пайда болғанда, жүйке жүйесі шаршағанда тағы осы секілді объективтік, субъективтік себептерден туындап отырады. Берік дүниетанымы мен сенімі бар адамда мұндай жағдай кездеспейді.

Сенімі жоқ адамда тұрақты мінез-құлық та болмайды. Мұндайлардың шындықтың ақ-қарасын айыруға, жай-жапсарын дұрыстап түсінуге, өмірден өз орнын таңдай алуына шамасы жете бермейді. Селсоқ адамды өмір толқыны біресе анда, біресе мұнда соқтырады да, мінез-құлқын көлденеңнен кез келген кездейсоқ жағдайлар билеп кетіп отырады. С – адамдар арасындағы қарым-қатынас салқындағанда, түсінбеушілік, сенімсіздік пайда болғанда, жүйкесі шаршағанда және т.б. жағдайларда туындайды.

СЕМУ. Психологияда бұл термин жаттығудың болмауы немесе жағымсыз жарақаттаушы әсерлердің салдарынан (ұзаққа созылған эмоциялық стресс, жанжал, фрустрация, интоксикация және т.б.) жекелеген психикалық функцияның бұзылуы мағынасында қолданылады.

СЕНДІРУ (Иландыру) – бір адамның мағынасыз түрде басқа адамның психологиясы мен қылығын белгілі дәрежеге өзгерту. С. адамда қажетті қасиеттерді дамыту мақсатында, оның санасына, еркіне және сезіміне жан-жақты әсер ету. С. – 1) адамның өз көзқарасын өзгелерге қабылдануға бағытталған іс-әрекеті. С. адамның танымдық, сезімдік және ерік қасиеттерінің деңгейіне тікелей тәуелді; 2) бір нәрсеге сенімділік; 3) баланың сана, сезім, тәжірибесіне бағытталған тәлімдік әсер әдісі; 4) ақпараттық қабылдаудың белгілі бір кезеңі.

СЕНЗИТИВТІК КЕЗЕҢДЕР (лат. *sensus* – сезімталдық, түйсіну) – организмнің қоршаған ортаға өте жоғары сезімталдығын көрсететін кезеңдер. Мысалы, 5 жастағы бала фонетикалық дыбыстарға өте бейімді келеді, ал осы кезеңнен өте бере бұл сезімталдылық бәсеңдейді. С.к. – бала психологиясының ең жоғары кезеңі болып саналады, яғни бұл кезең барлық психикалық процестер мен психикалық құбылыстардың күшті дамитын кезеңдері. Осыған орай, баланы тым ерте бір нәрселерге үйрету оның психикасына қолайсыз жағдайлар туғызуы мүмкін, бірақ үйретуді өте кеш бастаған да жақсы нәтижелерге жеткізбейді. Сондықтан С.к. мен балалардың жас ерекшеліктерінің арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар екенін ескеру керек.

СЕНЗИТИВТІЛІК (лат. *sensus* – сезім, түйсік) адамның мінезтанулық ерекшелігі; өзіне қатысты оқиғаларға көтеріңкі сезімталдықтан көрінеді,

әдетте, барынша алаңдаушылықпен, жаңа жағдаяттардан, адамдардан, әр алуан сындардан және т.б. қорқумен астасады. Сензитивті адамдарға қорғаншақтық, ұялшақтық, әсершілдік, өткен немесе алда тұрған оқиғаларды ұзақ уақыт ойлап-толғануға бейімділік, өзін олқысынып тұрушылық сезімі, өзіне көтеріңкі моральдық талап қоюшылық және талаптілегін төмендетуге бой ұрушылық тән. Жас ұлғая келе С. бәсеңдеуі мүмкін, бұған, атап айтқанда, тәрбие және өзін-өзі тәрбиелеу процесінде алаңдататындай жағдаяттарды жайғастыра білушіліктің қалыптасуы себепші болады. С. органикалық себептермен байланысты (тұқымқуалаушылық, мидың зақымдануы және т.б.) болуы да, сондай-ақ тәрбиеленген жағдайының ерекшеліктерінен (мысалы, баланың отбасында эмоциялық кемсітілуі) де болуы мүмкін, шекті көрінісіне жеткен сензитивтілік психопатияның бір нысаны болып шығады. С. – болып жатқан оқиғаларға әсерленгіштікте көрінетін адамдағы ерекшелік. Әдетте сензитивтік адамдардың жаңа жағдайлардан, сынаулардан, т.с.с. қорқудан тұрады.

СЕНІМ – адамның белгілі құбылыстармен көзқарастарды, ой түйіндерді еш күмәнсіз қабылдап, мойындауында көрінетін психиканың ерекше күйі. С. – адамның белгілі бір түсініктеріне сәйкес қажеттіліктерін қанағаттандыру жүйесі. Адам қажеттіліктерін қанағаттандыру жолында дүниетанымын қалыптастырып табиғат пен қоғам жөніндегі түсініктерін, өмір тәжірибесіне қол-

данып отырады. Адам алдына мақсат қойып, оның нәтижелі орындалуына сенім білдіріп, іс-әрекетке кіріскен кезде ғана ол жоғары нәтижелерге же-те алады. С. – адамның ақыл-ойын, күшін, еркін, қабілетін жоғарылататын жағымды, адамның, жігерін арттырып, болашаққа құлшындыратын құбылыс (болашаққа еңбегінің нәтижесіне, жақын адамдарына сену, т.б.). С. үміттен басталады. Адамның алдына қойған мақсатының айқын болуы дүниетанымының өмірмен байланыстылығы берік сенімнен туады. Адамның дүниетанымына берік сенім нақты іс-әрекеті мен тәжірибесіне байланысты, сеніммен бекімеген дүниетаным берік болмайды.

Сенім мен дүниетаным қатарласып жүрсе ғана адам санасы нұрлана түседі. Өйткені бұл екеуі, құстың қос қанатындай адамның ең асыл қасиеттері болып табылады. Берік сенім жоқ жерде тыңғылықты дүниетаным да, тұрақты мінез-құлық та болмайды. Сенімі қалыптаспаған адамның шындықтың жай-жапсарын дұрыстап айыруға, өмірден өз орнын дұрыс таңдай алуына да шамасы жете бермейді. Оны өмір толқыны біресе анда, біресе мұнда соқтырады да, мінез-құлықты көлденеңнен кез келген кездейсоқ жағдайлар билеп кетіп отырады. Қай адамның болса да өзінше бір түсінігі болады. Бірақ осының бәрі дұрыс болып келе бермейді. Тек ғылымға негізделген түсінік қана, адамның сенімімен, іс-әрекетімен тығыз ұштасқан дүниетаным ғана бірден-бір дұрыс дүниетаным болады. Мұндай дүниетанымды қалыптастыру үшін адамға бәрінен бұрын

білім негіздерін меңгеру қажет. Білімсіз дүниетаным қорланбайды. Өйткені сапалы білім – дүниетаным мен сенімнің негізі еңбек.

СЕНСИБИЛИЗАЦИЯ (лат. *sensibilis* – сезімтал, сезгіш) тітіркендіргіш әрекетінің ықпалымен жүйке орталықтары сезгіштігі артуын көрсететін психикалық құбылыс. Адамның барлық стимулдарға сезгіштігі бірдей емес, тек белгілі бір оқиға немесе жағдаятқа сезімтал келеді. Сезім мүшелерінің біреуінің әсерінен басқаларының сезгіштігі артып отырады. Мұны былайша түсінуге болады: әлсіз тітіркендіргіштер өзімен бірге әсер етіп тұрған басқа тітіркендіргіштерді, сезгіштікті арттырады. Мысалы, көзге жеткілікті мөлшерде түскен жарық оның көру қабілетін арттырумен қатар, есту түйсігінің сезімталдылығының артуында себепші болады.

Қызыл түс адамның ақ, қара түстерді дұрыс ажыратуына көмектеседі. Мысалы, ұшқыштар түнгі ұшуға дайындық кезінде 20-30 минут қызыл көзілдірік киеді. Егер адаптация құбылысы талдағыштар сезгіштігінің түрлі жағдайларға орай бәсеңдеуінің көрсеткіші болса, ал С.- сезгіштіктің тек артуын ғана көрсететін құбылыс. Сезім мүшелерінің біреуінің әсерінен басқаларының сезгіштігі артып отырады, Әлсіз тітіркендіргіштер өзімен бірге әсер етіп тұрған басқа тітіркендіргіштердің сезгіштігін арттырады. Психологиялық зерттеулерде адамның таза ауада жиі демалуы, жеңіл-желпі дене қимылдарын жасауы, беті-қолын сал-

қын сумен сүртінуі көру сезгіштігін арттыратындығы анықталған. Қарама-қарсы процесс – десенсибилизация.

СЕНСОРЛЫҚ ЕС – сезім органдарына түсетін ақпаратты сенсорлық өңдеудің өнімдерін өте қысқа уақыт бойында (әдетте, бір секундтан азырақ) есте ұстауды қамтамасыз ететін гипотезиялық ес жүйесі стимулдардың түрлеріне қарай: көру, есту есте-рі және т.б. сараланады. Сенсорлық есте ақпараттың физикалық белгілері ұсталады деп ұйғарылады; оның тиісінше вербалдық-акустикалық және семантикалық кодтау тән болатын қысқа уақыттық ес пен ұзақ уақыттық естен айырмашылығы осы. Алайда бұл айырмашылықтың шартты сипаты бар, өйткені физикалық (перцептивтік) белгілердің ұзақ уақыт сақталуы мүмкін, семантикалық сипаттамалардың материалды өңдеудің біршама ерте кезеңдерінде-ақ саралануы мүмкін.

СЕНСОРЛЫҚ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯ – физиологиялық психология саласының сенсорлық жүйелер мен олардың функция атқару әдістеріне қатысы бар аспекті. Сенсорлық бөлік, жалпы мағынасы, орталық жүйке жүйесінің өрлеме сенсорлық нейрондардың ұштары болып табылатын бөлігі. Ерекше бөліктер, әдетте, сенсорлық модальдылықпен анықталады, мысалы, көру аймағы, соматосенсорлық бөлік және т.б.

СЕНСОРЛЫҚ ИЗОЛЯЦИЯ (оқшаулану) – адамның ұзақ уақыттық, толық немесе жартылай сенсорлық әсерлерден айырылуы. Осы тұрғы-

дан сенсорлық ақпарат алуды шектеу бойынша жүргізілген эксперименттік зерттеулердің нәтижелері өте көрнекті болып табылады. Бұл эксперименттерде зерттелушіні арнайы камераларға орналастырып, толық сенсорлық изоляцияға дейінгі жағдайға жеткізген. Бірнеше сағаттан кейін-ақ зерттелуші мазасыздық күйіне жетіп, экспериментті доғаруды сұраған.

Ал ұзақ мерзімдік эксперимент жағдайына түскен зерттелушілер, алдымен, уақыттық бағдардан, ал одан кейін, тіптен, ойлау қабілетінен айырылған. Олар тіпті оңай есептерді шеше алмай, көбісінде ес процесінің бұзылысы байқалған. Зерттелушілердің 80% жуығында көру галлюцинациялары пайда болған. Осындай эксперименттерге адамдар 2-3 күннен артық шыдамаған. Осы және басқа да мысалдар адамның түйсіну түріндегі қоршаған дүние жөнінде ақпаратты алу қажеттілігінің күшті екендігін көрсетеді.

СЕНСУАЛИЗМ (лат. *sensus* – сезім, түйсік) – психикалық өмірдің негізі – сезімдік әсерлер деп түсінетін ілім. Антика заманында бұл ілімді бірқатар философиялық мектептердің өкілдері (киренаиктер, эпикурийліктер, стоиктер т.б.) дамытумен айналысқан. Мәселен, стоиктер ақылды «таза тақта» деп қарастыруды ұсынды. Бертін келе осы қағидаларды Қайта өрлеу және Жаңа заман дәуірлерінде бұл көзқарасты жаққтаушылар ақ болмағаны анық.

С.-нің ықпалымен ассоциациялық психология ерте алды тиісті психикалық нәтижелер тудыратын кара-

пайым түйсіктердің байланысы. С. идеялардың психологиядағы алғашқы эксперименттік жұмыстарға ықпалы зор болды. Өйткені эксперименттің басты міндеті – бастапқы сезімдік қабылдауды (түйсіктер) анықтау; бұлар арқылы жан құбылысының бүкіл күрделі архитектурасы жасалатын болды. Эксперименттік психологияның одан арғы дамуы адам санасының аса күрделі екенін, мұның ойлау актілерінің қарастыруға мүмкіндігі келмейтінін, ойлау процесінде сезімдік бейнелерге үйлеспейтін мазмұн болатындығын, сондай-ақ мінез-құлық мотивациясы мен іс-әрекеттің ролін түсіндіруге сенсуалистік көзқарас дәрменсіз екені байқалады.

СЕРГЕКТІК – адамның белгілі бір іс-әрекеті жүзеге асыру жағдайындағы жүйке жүйесі белсенділігінің не функциялық күйінің мінез-құлықтық көрінісі. С. мезгіл-мезгіл ұйқымен орын ауыстырып, сергектік-ұйқы циклін құрайды. С.-тің мынадай деңгейлері сараланады: ширығудың шекті деңгейі белсенді сергектік, байсалды сергектік. С.-тің әрбір деңгейі вегетациялық, моторлық және электроэнцефалографиялық көрсеткіштер кешенімен ажыратылады.

СЕЧЕНОВ ИВАН МИХАЙЛОВИЧ (1829-1905). Әлемдік физиология, психология ғылымдарының тарихында Сеченовтың орны ерекше. Ол Мәскеу университетінің медицина факультетіне түсіп оның сол кездегі атақты ғалымдар Грановский мен Кудрявцевтардың лекцияларынан молынан сусындауы, сондай-ақ сол

кездегі аты шулы орыс дәрігері С.П.Боткинмен танысуы Сеченовтың ой-өрісін әрмен қарай кеңейтіп, ерекше ықпал етіп, оның ғылыми жұмыспен айналысуына зор түрткі болады.

И.М.Сеченов 1856 жылы университетті бітіргеннен кейін ғылыми жұмысқа даярлану үшін шетелге кетеді. Онда жаратылыстану ғылымының алдыңғы қатарлы өкілдерімен кездесіп, олардың зерттеу практикасымен танысады. Сол уақыттың өзінде-ақ оның «Алкогольден қатты уланудың организмге әсері» деген еңбегі ғалым жұртшылықтың назарын бірден өзіне аударады. 1860 жылы ол Ресейге қайтып оралып Медико-хирургиялық академияның профессоры болып орналасады.

Сеченов бұрын ешкім зерттеуге батылы бармаған миға лаборатория жағдайында зерттеу жүргізді. Ол мынадай қарапайым тәжірибе жасады: құрбақаның үлкен жарты шарларын аралық мидың тұсынан тіліп алып тастап, оның аяғын қышқылмен тітіркендіріп, оған жауап беретін рефлекстің қандай жылдамдықпен тарайтынын анықтады. Мидың тілінген жеріне ас тұзының кристалын салғанда рефлекс тежелуге ұшыраған.

Бұл құбылыс рефлектік реакцияның пайда болуын мидың бөгей алатындығын айқын көрсеткен. Сеченовтың ми қабығында қозумен қатар тежелу процесі қызмет атқарады деген пікірді психиканың табиғатын ғылыми тұрғыдан түсіндірген тұңғыш пікір еді. Сеченов өз еңбектерінің бірінде адамның жұмыс істеу қабілеті мен шаршауына байланысты физиологиялық мәселелерді зерттеп,

жұмысшылардың 8 сағаттық жұмыс күнін енгізу керек деген талабын физиология ғылымы негізінде дәлелдеді. Орыстың революционер-демократы Н.Г.Чернышевскиймен, оның отбасымен тығыз байланысты болды. Чернышевский өзінің «Не істеу керек?» деген романында Кирсанов пен Вера Павлованың бейнесі арқылы Сеченовпен оның әйелі Боквананың іс-әрекеттерін суреттейді.

И.П.Сеченов өз өмірінің ең соңғы минуттарына дейін орыс ғылымының озат өкілдері – Тимирязев, ағайынды Ковалевскийлер, Мечников, Менделеевтермен бірге Ресейдегі реакцияның қара күшіне қарсы, материалистік көзқарастың жеңісі үшін бар күш-қуатын жұмсады.

Оның асқан қарапайымдылығы, тамаша лекторлық қабілеті мен ұстаздық өнегесі тек өз замандастарының арасында ғана емес, бүкіл орыс қауымына ерекше әсер етті.

Сеченовтың ғылымдағы дәстүрін академик И.П.Павлов ілгері қарай дамытты. Ол Сеченовтың еңбегін жоғары бағалап, оны «орыс физиологиясының атасы» деп атады.

СИГНАЛ (лат. *signum* – белгі). Анализаторлардың т.б. қабылдаушы жүйелердің сипатына қарай: оптикалық, акустикалық, тактильдік, электромагниттік, химиялық, биоритмдік және т.б. сигналдар болады. Бұл айтылғандар психофизиология мен нейропсихологияда, психофизикада, иженерлік және жалпы психологияда перцептивтік процестерді зерттеу кезінде, әлеуметтік психологияда коммуникация процестерін зерттеуде кеңінен пайдаланылады.

СИНЕРГЕТИКА (грек. *synergia* – ынтымақтастық) – күрделі жүйелердің бей-берекет күйден реттелген күйге өту процесін зерттейтін және осы жүйе элементтерінің арасындағы белгілі бір байланыстарды ашатын ғылым. Мұндай байланыстар кезінде элементтердің жүйе шеңберіндегі жиынтық әрекеті нәтижелілігі жөнінен элементтердің әрқайсысының әрекеттерінің қарапайым қосындысынан асып түседі. Дербес ғылым ретінде ХХ ғасырдың 70-жылдарының ортасында пайда болды. Педагогика үшін әдіснамалық принциптердің бірі болуға бет алды. Өйткені педагогикалық процесте мақсаткерлік өзара әрекеттестік шеңберінде нақ осы ғылым зерттейтін нәтижелер шығатыны білініп отыр.

СИНЕСТЕЗИЯ (грек. *synaisthesis* – қосарласқан түйсік) – тітіркендіргіштер сезім мүшелерінің біреуін тітіркендіргенде оған тән түйсіктермен қатар басқа сезім мүшелеріне де тән түйсіктердің пайда болуы. Мысалы, кейбір адамдар бір дыбыс естігенде бұған қоса әртүрлі дәм мен түстерді де сезінуі мүмкін. Енді басқалары сары түсті заттарды көргенде жылылықты қоса сезінеді де, ал көк, жасыл түсті көргенде – суықты сезінгендей болады. Есту, көру, сипай сезу, иіс, дәм түйсіктерінде кездесетін бұл құбылыс өмірде жиі кездеспейді. С. – түйсіктердің өзара байланысының мөлшерден тыс дамыған бір көрінісі болып табылады. Мысалы, кейбір адамдарда есту түйсіктерімен қатар көз алдарына көптеген бейнелер пайда болады, бұл патологияға жатады.

СИНТЕЗ (жинақтау). Талдау нәтижесінде айқындалған белгілер мен қасиеттерді біріктіру – синтез деп аталады. Ойлаудың операциясы. Біріктірудің физиологиялық негізі – мидың жүйке жүйесіндегі уақытына байланыстардың түйісіп қосылуы. Ойлау әрекетінде біріктіру (синтез) келесі талдау, салыстыру, абстракциялау, нақтылау, жүйелеу тәсілдері (операциялары) сияқты жиі қолданылады.

СИПАЙ СЕЗУ ТҮЙСІКТЕРІ. Заттардың теріге үйкелуінің нәтижесінде олардың тегіс немесе кедір-бұдыр, жұмсақ немесе қатты құрғақ не дымқыл екенін және т.б. қасиеттерін түйсінуге болады. Заттар теріге сүйкелгенде жүйкелер қозса ғана түйсіну пайда болады, қоздыруға шамасы келмейтін сүйкелу түйсінуді туғыза алмайды. Тері түйсіктерінің адамға тән белгісі бар. Бұл, ең алдымен, адамның тері түйсіктеріне сипаудың елеулі орын алуымен байланысты. Сипау мүшесі – қол. Ол – адамның ең сезгіш мүшесінің бірі. Жас нәрселердің айналасындағы дүниені тануында сипау үлкен рөл атқарады. Сипау сезімі – мылқауларды оқытудың, оларды түрлі мамандыққа ақыл-ой өрісін дамытудың күшті құралы.

СКАУТИЗМ (ағылш. *scout* – барлаушы) – балаларды, жасөспірімдер мен бозбалаларды тәрбиелеу жүйесі. С. скаутинг принциптеріне – балаларды мектептен тыс тәрбиелеуді ұйымдастырудың педагогикалық әдістемелеріне негізделген. Қоғамдық балалар және бозбалалар қозғалысында көрінеді. С. – әлеуметтік

тегіне және дініне тәуелсіз, барлық жастар үшін ашық ерікті мемлекеттік емес, саяси емес тәрбиелеуші қозғалыс. С.-нің негізгі мақсаты – жастардың зияттық, қоғамдық және рухани әлеуеттерінің дамуына, олардың жеке тұлға және азамат ретінде қалыптасуына көмексілеу. С. – көптеген халықаралық балалар және жасөспірімдер қозғалыстарының бірі. 1907 жылдан бастап, оған 250 млн-нан астам адам қатысты. Қазіргі кезде скауттық ұйымдар 160-тан астам елде бар және 16 млн-нан астам адамды біріктіреді.

СКИННЕР БЕРРЕС ФРЕДЕРИК (1904-1990) – америкалық психолог, негізгі ұғымы «операнттық ескерту» – спонтанды түрде пайда болатын бейімделуші реакцияларды бекіту болып табылатын операнттық биохевиоризм концепциясының авторы («Организмдердің жүріс-тұрысы», 1938). С. концепциясының теориялық жорамалдары бағдарламалық оқытуды ұйымдастыруда қолданыс тапты.

СМИРНОВ АНАТОЛИЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ (1894-1980) – орыс психологі. Психология ғылымдарының докторы, КСРО педагогикалық ғылымдар академиясының толық мүшесі, Мәскеудегі психология институтының директоры. Жалпы және педагогикалық психология саласының өкілі. Ес процесін зерттеуші. Негізгі еңбектері: «Есте қалдыру психологиясы» (1948), «Ес психикасының мәселелері» (1966), «ССРО-дағы психология ғылымының қазіргі жағдайы және дамуы» (1975) т.б.

СОДЫР МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ франц. *agressif* – ызалы және лат. – шабуылдаймын) – басқаларға моральдық немесе физикалық зиян көрсету мақсатымен жасалатын әрекет. Психологияда содыр мінез-құлықта тұнжыраңқы санасыз елігудің көрінуі, необихевиоризмде – фрустрацияның салдары, когнитивтік психологияда – субъектінің танымдық сферасында сәйкессіздіктің көрінуі ретінде қарастырады. С.м.-қ. тітіркендіретін объектіге тікелей бағытталған немесе адам қандай да, бір себептерге байланысты агрессиясын тітіркендіру көзіне бағыттай алмауы мүмкін. С.м.-қ. қолайсыз сыртқы жағдайларға, адамгершілік тәрбие берудің жеткіліксіздігіне, отбасындағы қарым-қатынасқа, ата-ананың шектен тыс қатаңдығына және т.б. байланысты қалыптасуы мүмкін.

СОПАҚША МИ – жұлынның тікелей жалғасы. Мұнда жүрек қызметінің, қан айналысы мен ас қорытудың жүйке орталықтары бар. Біздің дем алу, түшкіру реакцияларымыз сопақша мидың қызметі. Бұл да шартсыз рефлексстердің жасалатын ми байланысының орталығы болып табылады.

СОТ ПСИХОЛОГИЯСЫ – психологияның сот ісін жүргізуге қатысты мәселелерді зерттейтін саласы. Мұндағы зерттелінетін психологиялық мәселелер: судьялар мен тергеушілердің, құқық қорғау органдары мен адвокатураның басқа да осы салаға қатысты қызметкерлерінің кәсіптік қызметінің психологиялық мазмұны, қылмыскердің, жә-

бірлену-шілердің психологиясы, куәлардың айғақтарының психологиялық мәні, тергеушінің жауап алу, қылмыскерді беттестіру, оларды іздестіру жұмысының психологиялық астарлары. С.п. әдіснамасы мен әдістемесі және басқа да мәселелері.

СОТТЫҚ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САРАПТАМА – Қылмыстық істерді іс жүзінде айғақтаудың басты нысандарының бірі. Мұндай сараптама тергеушінің анықтауы бойынша қылмыстық іс жүргізу кодексінің нормаларына сәйкес келу-келмеуі айыптаушыларға, куәгерлер мен жәбірленушілерге қатысты қолданылады. Соттық-психологиялық сараптаманың негізгі мақсаты – қылмыстық істегі ақиқатты анықтаудағы қылмысқа тартылған адамның психикалық ерекшеліктерін көрсету. Соттық-психологиялық сараптаманың жекелеген аспектілері қылмыс жасаған сәтте аффекті жағдайында болмағанын куәлар мен жәбірленушілердің берген мәліметтерін дұрыс талдау, ақиқат айғақтар беруге принциптілік және т.б.

СОЦИОМЕТРИЯ – (лат. *societas* – қоғам және *metreo* – өлшеймін). Шет ел психологиясы шағын топтарды зерттеуде ауырлықтың орталығын топтарда жеке тұлғаның тұлғааралық қарым-қатынас ерекшеліктерін зерттеуге ауыстырды. Тұлғааралық қарым-қатынастың эмоциялық-психологиялық ерекшеліктерін зерттеу болып табылады. Топтар мен ұжымдардағы қарым-қатынас және тұлғааралық қатынастар бақылау, эксперимент, әңгіме, анкета, социометрия

әдістері арқылы зерттеледі. Белгілі әдістерді қолдану нақты міндеттермен, сонымен қатар зерттеу іске асатын жағдайлармен байланысты.

Қазіргі кезде кеңінен тараған және шет елден енген әдістерінің бірі – социометриялық әдіс немесе социометрия әдісі, оны алғаш рет ұсынған З.Фрейдтің шәкірті – Джекоб Морено (1892-1974). Морено теориясы бойынша, барлық қиыншылықтар, қарама-қайшылықтар, оның ішінде әлеуметтік, микро және макро құрылымының сәйкес келмеуіне байланысты. Социометрия – америка социологі және психологі Джекоб Морено ұсынған шағын топтарда тұлғааралық қарым-қатынастарды зерттеудің ерекше әдісі. Қазір социометрия әдісін топ мүшелерінің арасында ұнату және ұнатпауды анықтау үшін кеңінен қолданады. Социометриялық әдістің мәні берлігі бір шарттарға жауап беретін адамдарға – бірізділік тәртіппен таңдауды іске асыру міндеті қойылған топ мүшелерін саудалаудың нәтижесін зерттеу. Демек, бұл жағдайда әртүрлі социометриялық өлшемдер немесе ақты сұрақтар ұсынылады, оған әрбір зерттеуші жауап беруі тиіс (мәселен, зерттеуші бірініші кезекте кіммен бірге жұмыс істеуді, көрші болуды, демалуды қалайды, кіммен екінші кезекте, кіммен үшінші кезекте). Сонымен зерттеу нәтижесінде топтағы «социометриялық жұлдыздарды» немесе топтағы ең көп таңдауға ие болғандарды анықтау.

Бұл әдіс тез арада топтағы адамдардың бір-бірімен қатынасын анықтауға мүмкіншілік береді. Бұл әдісті сынып жетекшілері, тәрбиешілер ке-

ңінен қолданады. Мектеп оқушыларына төмендегі сұрақтарға жауап беру сұралады: «Сен кіммен туристік жорықтарға, емтиханға дайындалуға, бір партада отыруға, бір командада ойнауға, тілек білдірер еді?» Әрбір сұраққа үш таңдау беріледі: нәтижесінде ұжымның кейбір мүшелері көп таңдауға мәжбүр болады. Ұжымның әрбір мүшесінің орны, рөлі, мәртебесі, бағыты туралы негізделген бағалауға, ұжымішілік топтарды, оның лидерлерін анықтауға мүмкіндік, тәріздес сұрақтар социометриялы өлшемдер деп аталады, топішілік тұлғалардың іс-әрекеті мен қарым-қатынасының әртүрлі жақтарын қамтиды. Осындай өлшемдер белгілі бір міндеттерді орындаумен тығыз байланысты (оқу, қоғамдық жүктемелер, демалыс, бірге уақыт өткізу және т.б. сияқты).

Таңдау өлшемдерін күшті және әлсіз деп бөледі. Күшті өлшемдер зерттеу үшін оның өмірінің ең маңызды және қажетті салаларын қамтиды. Социометриялық таңдау әдісін жүргізу экспериментті жүргізушілерден немесе экспериментатордан таңдау өлшемдерін, оның санын зерттеу мақсаттары мен міндеттеріне сай анықтауды талап етеді. Социометриялық зерттеулердің жүрісі белгілі дәрежеде экспериментатордың жеке басына тікелец байланысты, оның топ мүшелерімен қатынас жасай білу ептілігіне, зерттеудің маңызы мен қажеттілігін түсіндіре білуіне байланысты. Психологтар оны жүргізу ісіне бірден кіріспейді, ең алдымен олар топпен танысуға біршама уақыт жібереді. Бұл кезеңді социометриялық жаттыға деп атайды. Топ және

эксперимент жүргізуше бір-бірінен үйренеді, олардың арасында ынтымақтастық және бір-бірін өзара түсінушілік қарым-қатынас қалыптасады.

СОЦИОМЕТРИЯЛЫҚ СТАТУС –

Социограмма (лат. *societas* – социометрияда – әртүрлі топтар арасындағы өзара әрекет құрылымын арнаулы сұлбамен белгіленеді. Социометриялық тест (сынақ) – стандартталған әдістеменің кең таралған түрі шағын топтардағы тұлғаралық қатынастарды көрнекі-кестелік және индекстік көріністер арқылы айқындауға арналған.

СӨЗГЕ ТҮСІНБЕУ – семантикалық

афазияның бір түрі. Әрбір сөздік грамматикалық құрылысы мен мәнін жеткізудегі кемістік. Мысалы, осындай кемістігі бар адам «әкесі», «баласы» деген сөздерді дұрыс айтқанымен, «әкесінің ағасы» немесе «әкесінің інісі» деген сөздердің мәнін ажырата алмайды. Мұндай ауруға душар болған адамдар сөздерді дұрыс қабылдай алмайды, олардың дыбыстық бөлшектерінің мәнісін түсінбейді.

СӨЗДІК-ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУ –

ойлау әрекетінің ерекше бір түрі. Сөздік-логикалық ойлауда белгілі ұғым-түсініктер түрлі ой-әрекеттері арқылы анықталып, жүйеге түседі. Мұндай ой әрекеті заттар мен тікелей сезімдік, таным тәжірибелеріне негізделмейді. Ойдың шындығы мен ақиқаттығы ақыл-ой талқысы арқылы анықталады. С.-л.о. – ойлау түрлерінің бірі, ұғымдарды, логикалық

құрылмаларды пайдаланатынымен сипатталады. С.-л.о. өз функциясын тілдік құралдар негізінде атқарады және ойлаудың тарихи және онтогенездік дамуының неғұрлым кейінгі кезеңі болып табылады. Сөздік-логикалық ойлаудың құрылымында жалпылаулардың алуан түрлері өз функцияларын атқарады.

СӨЙЛЕУ – адамдардың материалдық өзгертуші іс-әрекеті процесінде

тарихи тұрғыда қалыптасқан тіл арқылы болатын қарым-қатынас нысаны. С. қарым-қатынас мақсаты үшін не (жеке жағдайда) өз іс-әрекетін реттеу және бақылау мақсаты үшін (іштей сөйлеу, Эгоцентрлік сөйлеу) хабарламаларды туындату және қабылдау процестерін қамтиды. Психология үшін, ең алдымен, адамның жоғарғы психикалық функциялары жүйесіндегі орны, оның ойлаумен, санамен, жадпен, эмоциялармен байланысы назар аудартады; бұл орайда, оның тұлғаның және іс-әрекеттің құрылымын бейнелейтін ерекшеліктері ерекше маңызды. С. іс-әрекеттің тұтас актісі (егер оның іс-әрекеттің, басқа түрлерімен жүзеге аспайтындай арнайы мотивациясы болса) немесе сөйлеушілік емес қарекетке қамтылған сөздік қимылдар түріндегі көрінетін сөйлеу қызметі деп қарастырылады.

С. қарекетінің не сөздік қимылдың құрылымы принципінде кез келген әрекеттің құрылымымен үйлеседі, яғни бағдарлану, жоспарлану (іштей бағдарламалану нысанында), жүзеге асу және бақылану сатыларын қамтиды. С. әр жолы жаңадан құрала-тын белсенді және динамикалық сөз-

дік стереотиптер тізбегі болып табылатын реактивті болуы мүмкін. Ішкі себептерден ауызша С. кезінде онда пайдаланылатын тілдік құралдарды ұғынықты іріктеу мен бағамдау өте аз болады, ал жазбаша сөйлеуде және дайындалып ауызша сөйлеуде ол елеулі орын алады. С.-дің түрлері мен нысандары арнайы заңдылықтар бойынша құрылады (мысалы, ауызша сөйлесуде тілдің грамматикалық жүйесінде едәуір ауытқулар болады, логикалық ойдан да гөрі көркемдік сөз ерекше орын алады). Сөйлеуді С. психологиясы ғана емес, сонымен қатар психолінгвистика, С. физиологиясы, лингвистика, семиотика және басқа ғылымдар да зерттейді.

СПОРТ ПСИХОЛОГИЯСЫ – Дене шынықтыру және жаттығу әрекетіндегі адам психикасының түрлі өзгерістермен қалыптасу заңдылықтарын зерттейтін психология ғылымының саласы. С.п.-ның қазіргі уақыттағы негізгі міндеттері – спортшылардың спорттық жоғары нәтижелерге жетуіне жағдай жасау ғана емес, сонымен қатар спортшы тұлғасын жан-жақты дамыту, оның жалпы және психологиялық мәдениетін көтеру болып табылады.

Спорттық жарыстардың алдында спортсмендердің психикасын сол үрдіске бейімдеп жаттықтыру және бәсекелестік мәселесінен жеңімпаз ететіндей нұсқалармен қаруландыру. Жарыс барысында өзін-өзі билеп, басқара алатын дәрежеге машықтандыру. С.п. – жарыс және жаттығу жағдайларында адам психикасының білінуі мен дамуының, сондай-ақ топтық өзара әрекеттестік

заңдылықтарын зерттейтін психология ғылымының бағыты.

Психологияның басқа да көптеген бағыттары секілді С.п. XX ғасырдың 60-70-жылдарында қауырт дамыды; бастапқыда бұл саладағы негізгі зерттеулер спортшылардың қабілеттері мен мүмкіндіктерін, спорттық жаттығулардың нәтижелілігін арттыру амалдарын зерттеге жұмылдырылды. Қазіргі уақытта С.п. зерттейтін мәселелер анағұрлым көбейді. Спорттың әр түріне орай, жалпы, педагогикалық, жастық және әлеуметтік психологияның жетістіктері ескеріле отырып арнаулы жаттығу кешендерінің бағдарламалары жасалуда. Олар спортшылардың физикалық, сондай-ақ психикалық жаттыққандығын, эмоциялық – еріктік, этикалық, моральдық-адамгершілік және ұжымдық дайындалғандығын кемелдендіруге бағытталады. Спорт психологиясында қозғалыс дағдылары мен біліктерін нәтижелі қалыптастырудың заңдылықтары, күш, төзімділік, ептілік көрсеткіштерін жетілдірудің әдістері біршама егжей-тегжейлі зерттелген. Бұл зерттеулерде спортшылардың арнаулы қабылдауларының, Мысалы, уақытты сезіну, аралық қашықтықты сезілу, қас қағым сәттік оқиғаларды болжау, «допты сезіну», «суды сезіну» секілді қасиеттерінің қалыпасу жолдары мен әдістері анықталады. Бұған қоса байқағыштықты, елестетуді, стратегиялық және тактикалық ойлауды, топтық ойындарда үйлесімді өзара әрекеттестікті жақсарту әдістеріне назар аударылады. Бұл зерттеулер спортшылардың әр жастағы қабілеттерін және оларды ар-

найы іріктеу амалдарын анықтау, сондай-ақ жаттықтыру салаларында одан әрі тереңдетіледі. Спорт психологиясының психикалық реттелу, сөре алдында өзін-өзі ұстау, жарыс барысында және жарыс жағдаятынан кейінгі ұстаным секілді бағыттары ерекше проблемалар болып табылады. Соңғы жылдардағы зерттеулерде спортшының өз жеңістеріне және жеңілістеріне көзқарасы мәселелеріне көп көңіл бөлінуде.

Командалар құру, олардағы тұлғалар аралық қарым-қатынастар, олардың топтасқандығын және құндылық-бағдарлық бірлігін нығайту проблемалары, жаттықтырушымен немесе жаттықтырушылар ұжымымен, жанкүйерлермен (бұлардың ішінде «спорт фанаттарымен») қарым-қатынас, командалар аралық қарым-қатынастар мәселелері әлеуметтік-психологиялық зерттеулердің өз алдына бір бағыты болып саралануда. С. п.-ның қазіргі уақыттағы негізгі міндеттері спортшылардың спорттық жоғары нәтижелерге жетуіне жағдай жасау ғана емес, сонымен қатар спортшы тұлғасын жан-жақты дамыту, оның жалпы және психологиялық мәдениетін көтеру болып табылады.

СТАТУС (әлеуметтік психологияда), (лат. *status* – жағдай, күй) – субъектінің тұлғааралық қарым-қатынастар жүйесіндегі оның құқықтарын, міндеттері мен пұрсаттылықтарын анықтайтын жағдайы. Сол бір ғана индивидтің өзінің әртүрлі топтарда әрқилы статусы болуы мүмкін. Топтық даму деңгейі жөнінен іс-әрекет пен қарым-қатынастың мазмұны жөнінен ерекшеленетін топтардағы

индивид иеленетін статустардағы елеулі алшақтық екінін бірінде фрустрацияның, кикілжіңдердің және т.б. себептері болуы мүмкін. Эксперименттік тұрғыдан статус әртүрлі әлеуметтік-психологиялық әдістерді қолдану арқылы анықталады. Статустың маңызды сипаттамалары төңірегіндегілердің индивидтің сіңірген еңбегін тануының өзіндік бір өлшемі ретіндегі мәртебе мен бедел болып табылады.

СТЕНИКАЛЫҚ (грек. *sthenos* – қаз. күш деген мағынада) – индивидтің жұмысқа барынша қабілеттілігінің әртүрлі бөгеттерге беріктігінің, тіпті бірнеше тәулік бойына ұйықтамағанның өзінде ұзақ уақыт үздіксіз қызмет атқаруға қабілеттіліктің сипаттамасы. С.-тың қарама-қарсы ұғымы – астеникалық.

СТИВЕНС ЗАҢЫ – америкалық ғалым Стикенс ашқан формула, түйсік күшін тітіркендіргіштің физикалық қарқындылығының белгілі бір дәрежесімен байланыстырады. С. з.-н негіздеу үшін психологиялық-физиологиялық зерттеулердің мәліметтері қатыстырылады. Алайда, әдетте, психофизикалық өлшеулердің нәтижелері индивидуумдық тұрғыдан барынша өзгермелі болатындықтан, бұл заңмен анықталатын дәрежелік тәуелділіктің Фехнер заңына қатысты артықшылығын бір мәнде дәлелдеуді қиындатады. (қ. Вебер – Фихнер заңы). С.з. негізгі психофизикалық (Вебер-Фехнер) заңының бір варианты, бұл заң стимул мен түйсік күшінің арасындағы қатысты логарифмикалық емес дәрежелік функцио-

налдық тәуелділікпен болжайды: $S=K \times i^n$ мұнда, S – түйсіктің күші, i – әсер етіп тұрған стимулдың шамасы, және K мен n – константалар (тұрақтылар).

СТИГМЕРГИЯ (грек. «еңбекке ынталандырамын») – адамның шығармашылық еңбек процесіне берілу феномені, адамның еңбекке өздігінен ынталануы. C . жұмыстың өзі еңбек процесіне қатысушыны қамшылап, еңбек ләззат алушылыққа айналатын кезде болады. C . басқаруда, кадр саясатында, адам құрамымен жұмыста ертеден және табысты қолданылып келеді, барлық тәжірибелі саясатшылар, қоғам қайраткерлері, әртүрлі дәрежедегі басшылар оны шеберлікпен пайдаланады. Еңбек процесіне қосылған адам C . әсеріне ұғына отырып бағынады. Адамзат қоғамының дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі еңбек процестеріне жасалған көптеген зерттеулердің нәтижелеріне қарап мынадай қорытынды жасауға болады: шебер басшылық жасалғандай жағдайда қызғылықты, шығармашылық жасампаздық жұмыс қажеттілікке айналып, қанағаттанушылық сезіміне бөлейді.

СТИМУЛ (лат. *stimulus* – мал айдайтын үшкір таяқ, піскіш) – 1) индивидтің психикалық күйлерінің динамикасын туындататын (реакция деп белгіленеді) және оған себептің салдарға қатынасындай қатынаста болатын әсер. Физиология мен психологияда « C » ұғымы тітіркендіру ұғымына теңдес. Бихевиоризмде стимул мен реакция арасындағы қатынастар механистік тұрғыда

ұғынылады: стимулға көбіне ортаның өзгерістері («сыртқы әсерлер»), ал реакцияларға организмнің қозғалу жауаптары жатқызылады. Шын мәнінде психологиядағы стимул – ниет, оның нәтижелілігі адамның психикасы, көзқарасы, сезімдері, көңіл күйі, мүдделері, талпыныстары арқылы білінеді. C . бірқатар жағдайларда түрткіге айнала алатын болса да, түрткімен барабар емес; 2) тітіркендіргіштердің рецепторларға тікелей әсер етуі нәтижесінде сыртқы және ішкі мүшелерде қоздыру тудыратын әсер. Ол қуаты әртүрлі тітіркенулер тудырады. C . қозғаушы, жандандырушы әсер. Тітіркендіргіштердің тікелей таным мүшелеріне (рецепторларға) әсер етуі нәтижесінде сыртқы және ішкі ағзаларға қоздыру тудыратын әсер. Оның қуаты әр алуан тітіркенулер тудырады.

СТРЕСС – ағылшын сөзі, қаз. *шамадан тыс зорлану, қысым жасау* деген мағынаны білдіреді. Стрестің физиологиялық негізі – американдық физиолог У.Кенонның (1871-1945) гомеостазис (*бұл терминнің мәні – ішкі ағза қызметінің бір калыпты жағдайы дегенді білдіреді*) туралы ілімі мен Канада ғалымы Г.Сельенің ағзаның сыртқы күшті тітіркендіргіштерге өздігінен икемділігін қорғануы жөніндегі зерттеуі. Мұндай тітіркендіргіштердің ағзаға әсерінің күштілігі сондай, олар адамның денесіне, жүйке жүйесіне, психикасына да күшті әсер етіп, сезімдік-эмоциялық жағдайын шиеленістіреді. Стрестік жағдай адамның мінез-қылығына да күшті әсер етіп, қалып-

ты жағдайларды ауытқуға ұшыратады, ол бейберекет қимыл-қозғалыстар жасайды. Адамның психикалық үрдістері – қабылдау мен ес, зейін әдеттен тыс қателіктер жібереді.

Адам ашушаң, қызба болады. Мұндай жағымсыз көріністер *дистресс* деп аталады. Дистрестік күй адамның күш-қуатын, ақыл-ойын қожыратып, оған теріс ықпал етеді. Стрестік күйді жеңу үшін адам өзінің бойындағы ерік-жігерін шыңдап, табандылық пен ұстамдылығын, өмір тәжірибесін молайтуға машықтануы қажет. С. (титықтау) (ағыл. *stress* күш) – кез келген күшті әсерден адамда пайда болатын психофизиологиялық күй. С. ұғымын 1936 ж. канадалық физиолог Г. Селье енгізді. Ол эустресс – қалыпты С. және дистресс – патологиялық С. деп бөлді. Патологиялық С. ауру симптомдарында көрінеді.

Селье стресті тіршілік әрекетінің ажырамайтын атрибуты деп санады. Адамның сезім мүшелеріне тітіркендіргіштердің жеткілікті саны әсер етпесе, ол функциясын толық атқара алмайды. Егер бала кезден бастап адамның миына сенсорлық, эмоциялық және әлеуметтік тітіркендіргіштердің белгілі бір саны әсер етпесе, психикалық процестер үйлесімді дами алмайды және жеке адамның әлеуметтенуі болмайды. Әсіресе, бұл толық психикалық депривация мысалында айқын көрінеді. Қарқындылығы жоғары немесе шамадан тыс мөлшерде пайда болатын тітіркендіргіштер дистресс туғызуы мүмкін. Бұдан психика өзгеріске ұшырап, кейде адам өліп кететін жағдайлар болады. Дистрестік күй адамның

күш-қуатын, ақыл-ойын қалжыратып, оған теріс ықпал етеді. Стрестік күйді жеңу үшін адам өзінің бойындағы ерік-жігерін шыңдап, табандылық пен ұстамдылығын, өмір тәжірибесін молайтуға машықтануы қажет.

СТРУМИНСКИЙ ВАСИЛИЙ ЯКОВЛЕВИЧ (1880-1967) – Орынбордағы қазақ ағарту институтының тұңғыш директоры. 1923 жылы «Психология» – «Диалектикалық материализм тұрғысынан баяндалған ғылыми психологиялық мәселелері» деп аталатын кітаптың авторы. Бұл еңбек психология ғылымының марксизмге бетбұрыс жасаудағы тұңғыш зерттеу болды. Оның методологиялық олқылықтары туралы сол кездері ғылыми жұртшылықтың сан қилы кереғар пікірлері болды. Струминский Қазақстанда оқу-ағарту жұмысына біраз үлес қосты. Оның қаламынан «Еңбек мектебінің қызметкері үшін үстелдік кітап» «Жан сыры» (Орынбор, 1923), «Орынбордағы 1-ші басқыш мектеп шәкірттерінің сөйлеу ерекшеліктері» (Орынбор, 1924) т.б. еңбектері туындады. Кейіннен ол педагогика ғылымдарының докторы, РСФСР Педагогика ғылымдары академиясының корреспондент-мүшесі дейтін ғылыми атаққа ие болды.

СТЫЧИНСКИЙ ИОСИФ ЛАЗАРЕВИЧ (1896-1969). 1919 жылы Саратов университетіндегі медицина факультетін бітірген. Ол жүйке аурулары кафедрасының ординаторы, кейіннен доценті қызметін атқарады. 1921-27 жылдары халық ағарту институты мен университетте психоло-

гиядан сабақ береді. 1931 жылдан Саратов медициналық институтының кафедра меңгерушісі, ал 1935 жылдан профессоры болды. 1944-1949 жж. Алматыдағы «Ана мен баланы қорғау» ғылыми-зерттеу институтының директоры, 1947-1969 жж. Абай атындағы Қазақ пединститутының, С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің профессоры, психология кафедрасының меңгерушісі, 1958-62 жж. Қазақстан психологтар қоғамының төрағасы болды. Ол көптеген жеке еңбектер мен ғылыми мақалалардың авторы. Олардың кейбірі: «Бөбектердің психологиясын зерттеу» (Саратов, 1921), «Психика мен жүйке саласын зерттеу» (Саратов, 1925), «Сөйлеу кемістігін топтастыру туралы» (Харьков, 1939), «Ойлау мен сөйлеу» (Халық мұғалімі, 1951, N4), «Педагогикалық психологияның бүгінгі таңдағы міндеттері» (Қазақстан мектебі, 1967, N3), т.б.

СУБДОМИНАНТА (лат. *sub-* астында, *dominantis*) басым). Адамға әсер ететін көптеген заттар мен тітіркендіргіштердің ішінде біреуі миға көбірек әсер етеді де, мидың бір бөлігін күшті қоздырып, жаулап алады да, қалған әлсіз тітіркендіргіштерден туындайтын мидағы әртүрлі козулар доминанта деп аталады. Бұлардың толықтырып отыратын кездері де болады.

СУБЛИМАЦИЯ – Дау-дамай кезінде күйзелістен құтылудың бір жолы. Адамның жыныстық құмарлықтан творчестволық жағдайға көшуі – осы жағдайдың жеке бір көрінісі. Бұл

терминді психологияға З. Фрейд енгізген (1900). Жыныс құштарлығынан (биологиялық) көңіл күйді пайдалы іс-әрекетке бұруда әзіл-оспақ, қалжыңның да сублимациялы рөлі бар екендігі байқалады.

СУБСЕНСОРЛЫҚ ҚАБЫЛДАУ.

Адам өз өмірінде көптеген әрекеттер үстінде заттарды, құбылыстарды бір-бірімен салыстыруға, олардың сипаттарын реттеп топтастыруға дағдыланады. Адамның іске талаптануы оянып, заттарды қабылдау жетіле түсіп, байқағыштығы артады. Қабылдаудың осылай бірден-бірге дамуы арқылы адам объектінің ерекше қасиеттерін байқап қана қоймай, оның ұсақ бөлшектеріне назар аударып, оны жүйелеп қабылдауға әдеттенеді. Затты осылай қабылдау түрін С. қ. деп атайды.

СУБЪЕКТ – сыртқы ортаны білу жолында түрлі айналысушы адамның таным мен іс-әрекетпен белсенділігімен бағыт-бағдарының иесі болып табылатын адамның индивид, тұлға, даралық секілді атауларының синонимі. Субъект ұғымы психологиядан гөрі философия ғылымында жиі қолданылады. Алғаш рет осы терминді қолданысқа енгізге Аристотель.

СУИЦИД (ағылш. *suicide* – өзін-өзі өлтіру) – жан жүйесі қатты күйзелген күйде не психикалық аурудың салдарынан адамның өзін-өзі қол жұмсау өлтіру әрекеті; психикасын жаралайтын қиын жағдаяттардың ықпалымен өмірден өтудің ұғынылған түрдегі актісі; мұндайда адамның өз өмірі ең қымбат құндылық мәнін

жоғалтады. С.-тің себептері сан алуан және олар субъекттің жекебастық деформацияларымен, айналасындағы жағдайды жанын жаралағанымен ғана байланысты болмай, түп-тамыры қоғамның әлеуметтік-экономикалық және адамгершілік тұрғысынан ұйымдастырылуында да болуы мүмкін. Біздің елімізде және шетелдерде суицидке жол бермеу үшін арнаулы суицидологиялық қызметтер, «сенім телефондары» ұйымдастырылған.

СУРДОПСИХОЛОГИЯ (лат. *surdus* – саңырау, күңгірт естілетін және ...логия) – арнаулы психологияның саңырау сондай-ақ құлағының мүкісі бар адамдардың психикалық дамуын жетілдіру мүмкіндіктерін зерттейтін жантану саласы. С. құлағының мүкісі бар адамдардың сақау болуына жол бермеу амалдарын зерттейді, естіп қабылдаудың кемістігін көру арқылы, дірілдік, түйсіктер және т.б. арқылы алмастырудың компенсаторлық мүмкіндіктерін анықтайды, мұндай адамдардың танымдық қарекетінің ерекшеліктерін зерделейді, есіту түйсіктерінің болмауы немесе жете дамымауы жағдайында қалыптасатын ойлаудың, жадтық және басқа да психикалық процестердің ерекшеліктерін зерттейді. С.-ның мәліметтерін есепке алу – саңырау және құлағы мүкіс балаларда оқыту мен тәрбиелеуді, оларды өндірістік тұрғыда даярлау мен еңбекке орналастыруды ұйымдастырудың қажетті шарты болып табылады.

СУФИЕВ ЕЛЕШ (1918-1980). Қазіргі Батыс қазақстан облысының Фурманов ауданында туған. Е. Суфиев

Оралдың А.С.Пушкин атындағы педагогикалық институтының химия-биология факультетін бітірген (1937). Ол біраз жыл мектептерде мұғалімдік қызметте болады. 1946-80 жылдар арасында Ақтөбе, Алматы, Шымкент қалаларындағы жоғары оқу орындарында психологиядан сабақ береді. Өмірінің соңғы жылдары Қазақ қыздар педагогикалық институтында психология кафедрасының меңгерушісі болды.

Е. Суфиев психология саласында жазылған біраз еңбектердің авторы. Ол көп жылдар бойы қазақ шәкірттерінің орыс тілін меңгеруінің психологиялық негіздерін зерттеп келді. Оның 1952 жылы ҚазМУ-дің ғылыми кеңесінде қорғаған «Қазақ мектептерінің бастауыш кластарындағы оқушылардың орыс тілін меңгеруінің психологиясы» атты диссертациясында қазақ балаларының орыс тілі сабағында ақыл-ойы мен ауызекі сөйлеуінің даму ерекшеліктері психологиялық тұрғыдан талдауға алынды. Автор оқушылардың ұғынуына қиындық келтіретін кейбір орыс тіліндегі атауларға тоқталып, мұның табиғи-ғылыми жағын И.П.Павловтың жоғары жүйке жүйесі қызметі туралы іліміне негіздей отырып түсіндіреді, оқушылардың кейбір психикалық функцияларын (қабылдау, зейін, ойлау, т.б.) дамыта түсу, орыс тілін оқыту әдістерін жетілдіру жөнінде біраз ұсыныс-кеңестер береді. Оның қаламынан психологияның әртүрлі тақырыптарында жазылған бірнеше еңбектер туындады. Олардың кейбірі: «Баланың дамуы және оның мектепке әзірленуі (1965), «Психология оқулығының

қазақша аудармасы туралы» («Халық мұғалімі», 1950, N2), «Қазақ мектебінде орыс тілін оқытудың кейбір психологиялық мәселелері» (1967), т.б. Осы еңбектердің қай-қайсысы да қазақ мектептеріндегі оқу-тәрбие процесін жандандыру үшін қажетті дүниелер.

СҰХБАТ 1) бағытталған диалог. Психологияда тиісті ақпарат жинау үшін, сондай-ақ психотерапевтік әсер ету үшін қолданылады. Сұхбаттың еркін және стандартты түрлері бар. Әдістері: клиникалық С. және диагностикалық С. 2) ауызша пікіртерім арқылы әлеуметтік-психологиялық ақпарат алу амалы. С. екі түрге бөлінеді: а) еркін тақырып, әңгіме түрі реттелмеген; ә) нысаны алдын ала әзірленген сұрақтарға негізделетін С. Сұрақ – 1) оқушылардың, студенттердің білім деңгейін анықтау үшін қойылатын сұрау; 2) адамдар бір-бірімен қарым-қатынас барысында ойларын айқындау үшін қойылатын сұрау. С. оқушылардың, студенттердің білімін әр қырынан тексеру үшін қойылады.

СЫДЫҚОВ ӘМІРЖАН (1898-1984). Бұрынғы Семей облысы Бесқарағай ауданында дүниеге келген. Ә.Сыдықов ұстаздық жолын сонау 1918 жылы бастауыш мектеп мұғалімінен бастады. 1924 жылы Мәскеудегі халыққа білім берудің орталық институтын тамамдады. Оның тағылым алған ұстаздары А.Блонский, Н.К.Крупская секілді аса көрнекті ғалым-педагогтар болды. Институтты бітіргеннен кейін 1928 жылға дейін коммуна

мектебінде, жалпы білім беретін орта мектептерде істеді. Сонан кейін Семейдің губерниялық халыққа білім беру бөлімінде меңгерушісі болып қызмет атқарды. 1928-1943 жылдары Қазақ КСР оқу комиссариатында – әдіскер, ал 1943 жылы өмірінің ақырына дейін педагогикалық ғылымдардың Ы.Алтынсарин атындағы ғылыми-зерттеу институтында ғылыми қызметкер, сектор меңгерушісі, директордың орынбасары, директоры болып істеді.

Ә.Сыдықов республикамызда педагогика ғылымының дамуына зор үлес қосты. Оның қазақ мектептері үшін бағдарламалар мен оқулықтар, әдістемелік құралдар жасаудағы еңбегі өлшеусіз.

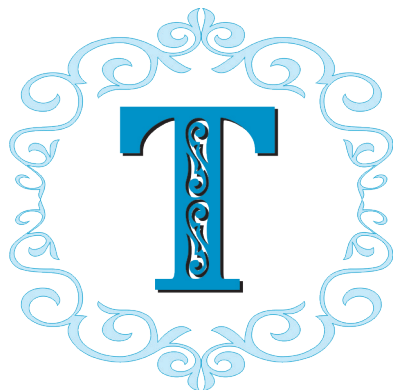
Оның тұңғыш ғылыми мақалалары «Темірқазық» (Мәскеу) және «Таң» (Семей) журналында жарық көрді. 1920-1940 жылдары оның қаламынан «Оқу, жазу туралы психология не айтады?» (Жаңа мектеп, 1929, № 10); «Баланың оқуға белсенділігі», «Оқу тәрбие әдістері және бұл жөніндегі бұрмалаушылықтарға қарсы күрес», (Қызылорда, 1933); «Дағды және әдет» (Халық мұғалімі, 1947, №3) т.б. мақалалар туындады. Ә.Сыдықов республикадағы педагогикалық ой-пікір тарихын тұңғыш зерттеушілердің бірі. Оның «Ы.Алтынсариннің педагогикалық идеялары мен ағартушылық қызметі» (1949, 1966) атты монографиясының орны ерекше.

Ә.Сыдықовтың сан-алуын ғылыми-зерттеу еңбектері «Педагогика сөздігінде», «Үлкен және педагогикалық энциклопедияларда» тағы да басқа ұлт тіліндегі басылымдарда

жарық көрді. Ол жөнінде бірнеше әдістемелік еңбек жазды, педагогика мен психология оқулықтары (Б.М.Теплов пен профессор К.Н.Корниловтың) оның аударуымен жарық көрді.

СЫПАЙЫЛЫҚ (әдептілік, ізеттілік) – адамдарды сыйлау, қарым-қатынас пен өзара қатынастың күнделікті нормасы мен ережесіне айналған, айналадағылармен қарым-қатынас жасаудың әдепті тәсілі болып табылатын тұлғаның адамгершіліктік-психологиялық қасиетінің биік шыңы.

СЫРТҚЫ СӨЙЛЕУ. Дыбыстап сөйлеудің негізгі түрі ауызша және жазбаша, актив, пассив түрінде сөйлеу жатады. Ол диалог және монолог болып екіге бөлінеді. Диалог – сөйлеудің ең жеңіл түрі де, монолог – терең толғандыруды қажет ететін өте күрделі түрі. Монологтық сөйлеуге – мұғалімнің дәрісі, лектордың баяндамасы, артистің сахнадағы сөзі және т.б. жатады.

ТАБАНДЫЛЫҚ – адамның ұнамды ерік-жігер сапаларының бірі. Т. – қиыншылықтар мен кедергілерге қарамастан мақсатқа қалай да жетуге бағытталған еріктік қасиет. Т. баланы мектепке дейінгі жастан бастап-ақ шамасы жететіндей тапсырмаларды аяғына дейін орындай білуге, өзінің мінез-құлқын алдағы нәтижеге бағындыру, кейде тікелей, сол сәттік ниеттілікке қарама-қарсы қарекет жасауға дайын болып мақсаты нәтижеге жетуге тәрбиелеу негізінде жетіледі. Т. қасиеттерін кемелдендіруде, бұл тұрғыдағы тәрбиеде мәнді мақсаттар және тапсырылған іс үшін жауапкершілік пен борыштылықты ұғынудың маңызды мәні бар. Т. – көптеген ішкі-сыртқы қиыншылық пен кедергілерге қарамастан алдына қойған мақсатына жетуден көрінетін ерекшелік. Мұндай кісі ылғи да қажымай-талмай әрекет етіп, осы жолда кездесетін небір ауыртпалыққа төзіп, оларды бірінен соң бірін жеңіп, мақсатына жетіп отырады. Осындай жағдайда оның ерік-жігері бұрынғыдан да бетер шыңдала, жетіле түседі. Бұған екі

аяғынан бірдей айырылса да, әскери ұшқыш қызметіне қайта оралған Совет Одағының батыры Алексей Маресьев пен кешегі азамат соғысында екі қолынан айырылған жас қазақ жауынгері Мыңбай Тұрсыновтың өмірі жақсы мысал бола алады. Соңғысы ауруханада жатқанда бақайымен жазу жазды, аузымен қыл қаламды тістеп сурет салды, елге келгесін шалғымен шөп те шапты, жеміс бағын да өсірді, мәшине жүргізуді үйренді, совхозда есепші болды. Кейін өз басынан кешкен осы қиыншылықтарын «Өліммен беттескенде» (1965) дейтін кітабында баяндады. Осы мысалда табандылық, тек тепсе темір үзетін, қол-аяғы балғадай, жеті мүшесі сау адамдарда ғана кездесетін қасиет емес, қандай қиын жағдайда да жан аямай тіршілік ете, еңбек етуді ерекше сүйе білетін адамдардың қасиеті екендігі байқалады. Т. кісі таңдамайды, тілесе кім болсын, айқын мақсаты бар, еңбексүйгіш, іске мейірлене, құлшына кіріскен адамның бойына даритын қасиет.

ТАҒДЫР – адам өміріндегі барлық оқиғаларды алдын ала белгіленуін білдіретін діни ұғым. Құран Кәрімде «Адам жер бетіне шыр етіп түскеңде, Алла тағала оның өмірінің қандай болатынын маңдайына жазып қойған, жазмыштан қашып құтыла алмайсың» деген уағыз бар. Адамдар бір-бірімен қиын істе кездескенде: «Алланың жазғанын көреміз де», – деп, қандай қиыншылық болса да: «Жазмыштан қашып құтылмаймыз», – деп тағдырға мойынсұнады.

ТАҒЫЛЫҚ – 1) Еуропа ғылымында адамзат тарихының бірінші кезеңін

білдіретін атау. Мұны жабайылық немесе Т. деп алғашқы адамдардың іс-әрекетін, еңбекке қарым-қатынасын, табиғатын игерудегі еңбек тәсілінің жабайылығын бейнелеу үшін қолданған. Ғылым мен техниканың дамуы, дене еңбегін ой еңбегінің алмастыруы өркениетті туғызды; 2) ауызекі сөзде адамдардың мәдениетсіздігін, надандығын сипаттау үшін де, Т. дөрекілік ұғымын білдіруге де қолданылады.

ТАЙПА – 1) алғашқы қауымдық қоғамдағы бір жерде тұратын, тілі бірдей, бірнеше рулардан құралған, өзара туыстық байланыстары бар адамдар тобы. Тайпада ортақ әдет-ғұрып, мәдениет болды. Тайпаны басқару, маңызды істерді және туыстар арасындағы даулы істерді шешу ақсақалдар кеңесінің билігінде болды. 2) Тайпа ұрпақ, халық.

ТАЛАНТ (грек. *talanton* – бастапқыда салмақ, өлшем, кейіннен ауыспалы мағынада – қабілеттер деңгейі) – қабілеттердің ең алдымен, арнайы қабілеттердің дамуының ең биік деңгейі. Т. Адам қарекетінің принципті жаңалығымен, бірегейлігімен бұрын-соңды болмаған жаңалығынан байқалады. Адамның таланты музыкада, әдебиетте, ғылымда, техникада т.б. іс-әрекеттерде көрінеді. Таланттың дамуы еңбек ете білумен, еңбек сүйгіштікпен тығыз байланысты. Әйгілі ғұламалардың пікірінше «талантты өсіретін нәрсе – істі сүйу» деп бекер айтпаған. Осы себепті адамның Т.-ының дамуында оның дүниетанымы, қоғамдық позициясы орасан зор рөл атқарады. Творчестволық қызметтің сан салалы

өкілдерінің барлық қуат-қабілеттерінің бірдей шарықтайтын кездері болады. Мұндайда олардың санасы барынша өткірленіп, мейлінше айқындалады, байқағыштағы онан сайын арта түседі, жазатын нәрсесі мұқият әрі тез дайындалумен қабат, іште жетіліп піседі.

Бұл – адам талантының шарықтауының тамаша бір көрінісі. М.Әуезов «Абай жолының» кейінгі үш кітабын машинкаға жатқа айтып бастырған. Тек зор талантты адамның ғана осындай «керемет» қасиеттері болады. Жазушы Ә. Нұрпейісов Мұхтардың талант ерекшелігін былайша сипаттайды: *Бірде үйіне бардым. Кабинетінің есігі ашық қалыпты. Мұқаң «Ақын аға» аталған үшінші кітапты жатқа айтып тұр... Оның жүрексіне, толқи шығатын қоңыр дауысы шалқар шабыт тұсында шалқи төгілген аса білімді, көл-көсір көріністерді, адам жанын аламан-асыр қылатын ащы-тәтті шындықтарды, өлмес-өшпес көркем сөзге айналдырып жатты. Дес бермей бара жатқан ой тасқынын іріккісі келгендей ара-тұра бір жөтеліп алады да, қайтадан сөз маржанын толасыз тоғымта береді.*¹ Осы сәт бізге үлкен талант иелерінің шығармалары оп-оңай өзінен-өзі жазыла салатындай етіп көрсетуі мүмкін. Ал, шындығында бұлар «инемен құдық қазғандай» еңбектенеді. Аты-шулы ақын-жазушылардың, ғалымдардың қолжазбаларын көрсек, олардың бір жазғанын қайта-қайта өңдейтінін, сан рет көшіріп жазатынын, бір сөзбен айтқанда, қажымай-талмай, ерен

еңбек ететіндігін байқатады. Т. деп қандай да бір іс-әрекеттің, әсіресе табысты, дербес түрде шешілуіне жағдай жасайтын аса үздік қабілеттіліктердің ұштасуын атайды.

ТАЛҒАМ – жеке адамның немесе әлеуметтік топтардың көркем шығарманы, сұлулықты кейіпсіздіктен ажырата білу қабілеті. Талғам – эстетикалық сананың саласы. Өмірдегі сұлулықты, табиғат көріністерін, еңбек пен әлеуметтік қарым-қатынастағы, жеке адам бойындағы әсемдік көріністерді бағалай, қабылдай білу қасиетін талғампаздық қасиет деп бағалайды. Талғам адамның дүниеге, қоршаған ортаға деген көзқарасын білдіреді. Талғамға адамның көзқарасы мен білім деңгейі, өскен ортасынан жеке тәжірибесі елеулі әсер етеді. Мәселен, кейбіреулердің сәнқойлығы, модаға әуестігі, ала-құла қызға қарап күйінуі (жұрт оларды стилияға деп атайды), талғамы дұрыс қалыптасқан адам деп айту қиын. Өйткені жақсы талғам, жүйелі жақсы тәрбиенің нәтижесі.

ТАНУ – естің бұрынғы қабылдағандарға кезіккенде (кездескенде) көрінетін қайта жаңғыртудағы қарапайым түрі. Т. қабылдау дәрежесіне орай түрліше болады. Мысалы, кейбіреулер бұрынғы көргенін бірден айнытпай таниды, енді біреулер тіптен тани алмай қиналады. Т. ұқсатумен де байланысты. Мысалы, адам бір жерге келгенде, бұрын көрген сондай бір жерді есіне түсіріп, айналадағы нәрселерді соған ұқсатады.

ТАНЫМДАҒЫ БІРЛЕСКЕН ІС-ӘРЕКЕТ. Танымдағы бірлескен іс-

¹ Ә.Нұрпейісов. Ұлы адам жайлы бірер сөз. «Лениншіл жас». 7 желтоқсан, 1967.

әркеттің өзегін құрайтын зерттеудің негізгі бағыттары мыналар: элеуметтік-психологиялық жағдайларды және оқыту процесіндегі танымдық іс-әрекеттің тиімділік механизмдерін зерттеу; полиэтностық орта жағдайындағы этностық нанымдардың стереотиптер мен құндылық бағдарлардың қалыптасу және даму механизмдерін кешенді зерттеу; адамдардың бірлескен іс-әрекетіндегі, соның ішіндегі моноэтностық және полиэтностық өзара әрекет пен қарым-қатынастағы мағына, мотив, және мақсат құрылым механизмдерін зерттеу. Осы бағыттардың негізінде топ және тұлға іс-әрекетін мағыналы реттеу концепциясына негізделген әртүрлі өмірлік жағдайдағы адамдардың бірлескен іс-әрекетінің құрылымы туралы жүйелі түсінік бар. Қазақстанда осы мәселенің сыр-сипатын көптен бері профессор С.М.Жақыпов зерттеп келеді.

ТАНЫМДЫҚ ЕСЕП – танымдық қызығушылық – ғылым жаңалықтарын; қоғамда болып жатқан өзгерістерді танып білуге деген қызығушылық. Танымдық есеп – жаңа білім іздеуге, оқудағы байланыс, дәлелдерді белсенді пайдалануға түрткі болатын оқу тапсырмасы. Танымдық есеп жүйесі бүкіл оқыту процесінде оқудың мазмұны мен іс-әрекет амалдарын біртіндеп күрделендіре беретін бірізділікке негізделеді. Сондықтан мұғалім оқушының білімді меңгеруімен қатар, оның оқу-танымдық іс-әрекетін белсендіру жағына да баса назар аударуы керек.

ТАХИСТОСКОП (грек. *tachis* – тез, жылдам, *skopeo* – қараймын) – қысқа

уақытта көру стимулдарын көрсете алатын аспап. Т.-тың механикалық түрін неміс психологі В. Вундт (1832-1920) жасады. Т.-тың электронды түрі де бар. Проекциялы тахистоскоп арнайы диапроекторлармен жұмыс жасайды, оның каналдары ақпараттарды береді. Ес, қабылдау процестерін зерттеуде қолданылады.

ТАЯҚШАЛАР – көзін түнде көруге көмектесетін анатомиялық аппарат (шамамен 130 миллиондай). Олар торлы қабықтың шет аймақтарына орналасқан.

ТӘЖІБАЕВ ТӨЛЕГЕН (1910-1964) – Кеңес өкіметі жылдарында қазақ психология ғылымының дамуына Ж.Ай-ауытовтан кейінгі елеулі үлес қосқан ғұлама ғалым, белгілі мемлекет қайраткері және дипломат болған Төлеген Тәжібаев Шымкент педтехникумын үздік бітіргеннен кейін, көп ұзамай Мәскеудегі Н.К.Крупская атындағы тәрбие академиясына жолдама алып, оны 1935 жылы бітіріп шығады. Сол жылы психология кафедрасына аспирантураға қалдырылады. Осы жылдары ол әлемдік психологтардың еңбектерімен тыңғылықты танысады. Солардың бірі – Л.С.Выготскийдің (1896-1934) психологиялық мұрасына арналған көлемі 80 беттік қолжазба. Ол 1938 жылы «К.Д.Ушинский – Ресейдегі педагогиканың негізін қалаушы» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғаған соң, кешікпей Алматыға келіп, Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында, Қазақ университетінде психологиядан қазақ тілінде дәріс береді, психология кафедрасын басқарады.

Ол бірнеше монография мен жүзден аса ғылыми мақалалардың авторы. Бұл еңбектерінде психология мен педагогиканың теориясы мен тарихы, ұлттық мінез бен этнопсихология, халықтық педагогика, мораль, этика мәселелері сан қырынан сөз болды.

Т.Тәжібаевтің ғылыми ізденістері негізінен екі бағыттың төңірегінде, атап айтқанда, ұлт тілінде психологиядан оқу құралдарын құрастыру мен халқымыздың педагогикалық және психологиялық ой-пікірлерінің даму, қалыптасу жолын зерттеу ісіне бағытталды.

Төл тіліміздегі ғылыми психология Ұлы Отан соғысынан бұрынғы жылдардың өзінде-ақ өркен жая бастаған еді, деп жоғарыда айттық, өйткені 1938 жылдардан бастап «Халық мұғалімі» журналының беттерінде Тәжібаевтің осы ғылым төңірегінде жазған біраз мақалалары жарық көрді. Ғылыми жағынан мазмұны терең осынау дәрістер мен мақалалар студенттер мен мұғалімдердің психология саласында тиянақты да жүйелі білім алуына кезінде біраз көмегін тигізді. Осы еңбектерінде Т.Тәжібаев бұрын әр жерде шашырап, белгілі жүйеге түспей жүрген ұлттық психологиялық терминдерді саралап, бұл ғылымның төл тілімізде тамыр жая түсуіне жағдай жасады. Т.Тәжібаевтің «Жалпы психология» деген атпен «Қазақ университеті» баспасынан жарық көрген еңбегінде (1992) психология ғылымының теориялық негіздері баяндалады. Бұл 1940, 1946 жылдары жарық көрген проф. С.Л.Рубинштейннің «Основы общей психологии» (1990 жылы орыс тілінде 2 том болып басылып шықты. – Қ.Ж.)

атты кітабын ғылыми принциптерімен астарлас дүниежүзілік классикалық психологияны іргелі теориялық қағидаларынан мол мағлұмат беретін Ж.Аймауытов кітаптарынан кейінгі кесек психологиялық еңбек.

Мұнда осы ғылымның екі жарым мың жылдық тарихына қатысты біраз мәселелер бар, оның негізгі бағыттары мен ағымдары жайлы келелі сөз қозғалады. Мәселен, осы айтылған жайт «Психология ғылымының пәні» атты бөлімде баяндалса, кітаптың қалған тарауларында «Жеке адам» (кісі, тұлға), оның іс-әрекетінің түрлері, бұлардың өзіндік психологиялық астарлары, сондай-ақ адамның басты-басты жан қуаттары: түйсіну мен қабылдау, елестету мен ес, зейін мен дағды, ойлау мен сөйлеу, қиял мен сезім, ерік-жігер, т.б. ғылыми талдауға алынады. Мұнда сондай-ақ адамның жеке дара қасиеттері: темперамент, мінез, қабілет, қызығу, т.б. мәселелер баяндалады. Бұлардың бәр-бәрі өмірден алынған нақтылы мысал, фактілермен тәптештеліп түсіндіріледі. Әрине осы кітаптың негізгі желісі бұдан 50 жыл бұрын түзілген. Сондықтан мұнда психология ғылымының соңғы жетістіктерін баяндайтын кейбір тақырыптардың орын алмағаны түсінікті. Осы айтылғанға орай психология дәрістерімен оқулықтарға соңғы кездері енгізіліп жүрген жаңа тақырыптар («Ұжым мен топ психологиясы», «Қарым-қатынас психологиясы», т.б.) оқу құралдарында кездеспейді. Бірақ, бұлар жөнінде басқа тарауларда аз да болса, мағлұмат беріліп отырады. Мәселен, «Қарым-қатынастың түрлері» жайлы «Сөйлеу» тарауында, ал, «Ұжым топ

психологиясы» туралы «Жеке адамға» арналған тарау ішінде баяндалған. «Дағды мен әдеттің» психологиялық астарлары туралы мәлімет қазіргі кітаптардағыдай «Іс-әрекет психологиясы» атты тарауда берілмей, өз алдына жеке тақырып ретінде берілгені автордың өзіндік ғылыми позициясының сонылығын байқатады.

Бірақ осы айтылғандар психологиялық категорияларды ұғынып, түсінуге онша кедергі келтірмейді, өйткені ғылымның іргетасты мәселелері кітаптан толық орын алғаны белгілі. Бір есте боларлық жәйт, психологиядан түрлі ұлт тілдерінде жарық көрген оқу құралдары мен оқулықтардың негізгі құрылымы соңғы елу жыл ішінде онша өзгеріске түсе қойған жоқ. Психология дәрісі де көп уақыт бойына өзгеріске түсе қоймайтын математика, физика, лингвистика секілді дәстүрлі классикалық пәндермен үндес екендігі есте болғаны абзал. Әрине, кітапта психологияның 40-шы жылдардағы қазақша баламаларының бірен-сараны қазірде өзгеріске түскенін оқырман ескертін жайт екені белгілі. Т.Тәжібаев еңбектерінің біразы халқымыздың ғұлама перзенттері Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаевтардың психологиялық және педагогикалық көзқарастарын зерттеуге арналған. Әсіресе, Абайдың психологиялық көзқарастарын көп жылдар бойына сарыла зерттеп, бірнеше еңбектер жазды.

Абайдың саяси-әлеуметтік, пәлсапалық көзқарасына жан-жақты талдау жасай келіп, оның психологиялық

ойлары мен пайымдауларына кең тоқталады. Ғалымның тұжырымындауынша Абай тек асқан кемеңгер, ойшыл-ақын ғана емес, ол сонымен бірге қазақтан шыққан ірі философ, психологиялық білімдер жүйесін насихаттаумен айналысқан. Байырғы қазақ тілінің сарқылмас бұлағынан сусындай отырып, Абай ұлттық психологиялық ұғымдардың негізін қалады. Ол қазақтың жазба әдеби тілінің негізін қалаумен шектелмей, сонымен қатар ұлттық психологиялық білімдер саласына қатысы бар ұғым, түсініктерді саралап түсіндірген еді. Бар өмірін туған халқының игілігіне сарп еткен Тәжібаев еңбектерінің қазіргі жас буынға ғылыми-тәлімдік тағылымы аз болмаса керек.

ТЕМІРБЕКОВ АБДОЛЛА (1904-1972). Темірбеков 30-40 – жылдары Орал, Қызылорда пединституттарында директордың орынбасары, Абай атындағы КазПИ-де факультет деканы, Өскемен пединститутының ректоры қызметін атқарады, 1962-72 жылдары, Алматы шет ел тілдері институтының педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі болып істейді. Студенттерге қазақ, орыс тілдерінде психологиядан сабақ береді. Ол 1968-70 жж. Қазақстан психологтар қоғамының төрағасы болды, пединституттар мен университеттер үшін С.Балаубаевпен бірлесіп «Психология» оқулығын (Алматы, 1966), сондай-ақ мектеп оқушыларының отаншылдық сезімін қалыптастыру туралы бірнеше еңбектер («Советтік патриотизм және оқушыларды тәрбиелеудің кейбір мәселе-

лері», Алматы, 1953) жазып, осы тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады.

ТӘРБИЕЛЕУ ПСИХОЛОГИЯСЫ.

Тәрбие ісі – ой-шұңқыры, қыры мен сыры мол неше түрлі тәсіл, әдістерді қажет ететін аса күрделі процесс. Бұл жерде, осы айтылғанның бір жағына, яғни тәрбие әдістерінің бірі – тәрбиеленушілерге талап қоя білу, оның нәтижесін қадағалап отыру мәселесіне тоқталмақпыз. Адамға дұрыс талап қойылмаса, тапсырылған іс уақытында қадағаланбаса, біртіндеп берекесіздік пайда болады. Сондықтан балаға кішкентай кезінен бастап, шамасы келетін талаптар қойып, міндеттер жүктеп, олардың орындалуын бақылап отырмаса, жас өскінді жауапкершілікке, өз борышын дұрыс түсіне білуге машықтандыру қиын. Талап қою, міндет жүктеу – бала мектепке барғаннан кейін ерекше мәнге ие болады. Мұнсыз оқудың, оны миға тоқудың өзі мүмкін емес.

Мәселен, жеті жасар бала мұғалімнің үйге берген тапсырмаларын орындап тұруға біртіндеп машықтануы қажет, ұстаздың талап-тілектерін орындау оқушы үшін – заң. Оқушыға міндет алу, тәрбиешінің талабын мүлтіксіз орындап шығу – үлкен жауапты әрі жанды жадырататын іс. Бұл жайт шәкірттің психикасына зор салмақ салып, бала психологиясын күрт өзгертуге себепші болады. Өйткені, мектепке дейінгі тербиеде шын мәніндегі талап қоюшылық міндет алушылық болмайды, белгілі міндет жүктеу, белгілі талап, ережелерді орындатқызу – мектеп режимінің бұлжымас заңы. Балаға талап қоюдың түрлі

жолдарын шәкірттің жеке-дара, жас, жыныс және ұлттық ерекшеліктеріне қарап, әркез нақтылы жағдайға орай үнемі түрлендіріп отыру қажет.

Мәселен, шәкіртке қойылатын талаптың қарапайым түрі – оған өз міндеті туралы жайлап ескерту болса, ал мұның жоғары түрі – кесімді түрде бұйыру. Адамға талап қою оны бір нәрседен сақтандыру, тиым салу түрінде де қолданылады. Дұрыс талап қоя білудің тиімділігі, тәрбиелік мәні ұстаздың байсалды, байыптылығына да байланысты. Адамға талап қоя білу – үлкен өнер. Оқушыларға жөндеп талап қоя алмайтын, қойса да оны орындауды аяғына дейін қадағаламайтын, тіпті оған қалай болса солай қарайтын мұғалімдер де кездеседі. Осындай мұғалімнің сынып ұжымын ынтымақтыққа, бірауыздылыққа тәрбиелей алуы қиын. Шәкіртке дұрыс талап қоя білумен қатар оның іс-әрекетін оқтын-оқтын қадағалап отыру да қажет. Бақылау жүргізу оқушының іске жауапкершілігін арттырады, өзіне деген сенімін күшейтеді, іс-әрекетінің қоғамдық маңызын аңғара білуге, сөз бен істің арасындағы алшақтықты біртіндеп жойып отыруға мүмкіншілік береді. Оқушыларға талап қоюмен олардың іс-әрекетіне бақылау жүргізуде мына төмендегілерді ескеріп отырған абзал. Біріншіден, әр уақытта орындалуы күмәнсіз нәрселерге ғана нақты талап қойылуы қажет. Кісіге ауыр талап қою, сондай-ақ, оның шамасы келетін-келмейтінін ескермеу жақсы нәтиже бермейді. Сондықтан, талап дәл, анық, нақтылы келіп, одан қайшы пікірлер орын алмауы тиіс. Екіншіден, ол өте қысқа, ықшам

сөздермен тұжырымдалып, оның орындалу жолын шәкірт жақсы түсінсе ғана нәтижелі болып орындалады, үшіншіден, талап барынша байсалдылықпен, оқушының ар ожданын сыйлау жағдайында қойылғаны жөн.

Ең негізгісі – оның орындалғаны жөнінде адамнан есеп алуды ұмытып кетпеу керек. Осы айтылғандарды ретіне қарай жүзеге асырып отыру тәлімгерлік шеберлік пен ұстаздық тактіні қажет етеді. Шәкірт тәрбиесінде кісінің қол жеткен табыстарын уақытында көре біліп, оны ретімен мадақтап отырудың да маңызы зор. Мұның ең қарапайым түрі – мақұлдау. Егер шәкірттің іс-әрекеті әркез мақұлданып отырса, ол еңбек етуге онан сайын ынталана түседі. Мәселен, «бәрекелді», «дұрыс», «жақсы», «тамаша», «мынауыңнан нәтиже шығады», т.б. осы секілді сөздер оның жігеріне жігер қосып, үлкен демеу болады. Оқушының әрбір ісіне әділ баға беріп отыру ұстаздың беделін онан сайын арттыра түседі. Шәкірттерді айқай-ұйқаймен басқарғысы келетін мұғалімдер көп сөйлейді, кісіні ығыр қылатын сөзді шәкірт жаратпайды, ол «ұстазының» қай сөзін тыңдарын білмей, басы катады. Ұстаз шәкірттің теріс істері мен қылықтарын дер кезінде көре біліп, ретті жерінде оған түрлі жазалау шараларын да қолданып отырғаны дұрыс. Жазалаудағы негізгі мақсат – теріс жолға түскен баланы қайтадан жақсы қасиеттерге бой ұсындыру. Мұның мәні де осында. Жазалауды да мадақтау сияқты аса ептілік, ерекше байсалдылықпен пайдалану қажет.

Тіпті төменгі сынып оқушыларының да өздерінің тәртіпсіз істерінен ұя-

латын, жапа шегіп, қапаланатын кездері болады. Адамның кінәсі үшін әділ жазалау кісіні қатты ойландырып, бұл оның мінез-құлқын түзете бастауға себепші болады.

Шәкірт нақты кінәсіне сәйкес жазаланғанда ғана босқа зәбірленбей, қолайлы көңіл-күйін басынан кешіреді. Егер ол теріс жазғырылса бұл оның тәрбиесіне кері әсерін тигізеді. Егер мұндай жағдай қайталана берсе ол әділеттік, шындық деген ұғымға жөнді мән бермейтін, тіпті пысықырып та қарамайтын болады. Орынсыз жаза оны ашушаң, ызақор, кекшіл, қасарыспа, не қорқақ, жігерсіз, әр нәрсеге селсоқ қарайтын күйге түсіруі де мүмкін. Кейде оқушының теріс қылықтарын көре-тұра оны жазаламаудың да кесір-кесапаты аз болмайды. Шәкірт оқыс қылықтарды кейде әдейі жасамай, оны балалығымен, білместік, аңғарымсыздығынан да жасайды. Ал, енді бір оқушы мұны орынсыз батылдығы мен сотқарлығына, қасарыспалығына қарай істейді. Мәселен, бір бала терезенің желдеткішін ашамын деп оның әйнегін сындырып алса, екінші бала оны жолдасымен алысып жүріп сындырады. Бұл жерде осы екі балаға бірдей шара қолдануға болмайтыны белгілі. Өйткені, екеуінің кінәсі екі түрлі, сондықтан екеуіне екі түрлі жаза ойлап табу қажет.

Шара қолдану мәселенің түпкі себебін іздеуден басталуы қажет. Өйткені, әр уақытта да себепсіз ештеңе болмайды. Сондай-ақ кісінің теріс қылықтарын айыптап тиісті жаза қолданып отыру белгілі талаптарға сәйкес жүрізілуі тиіс. Бұлардың кейбірі мына төмендегілер: біріншіден, жазалау әр уақытта әділ, адамның

кінәсіне лайықталып берілуі қажет. Екіншіден, жаза әр уақытта оқушы санасында із қалдырып, оны жақсы жолға итермелейтіндей етіп берілетін болсын. Үшіншіден, жаза жеңіл түрден ауырға қарай, әр бұзақылықтың өзіндік ерекшелігіне қарай қолданылуы қажет. Төртіншіден, шәкірттің теріс қылығының ақ-қарасы нақты тексеріліп, оның бұрыннан белгілі ерекшеліктері (білімі, қабілеті, жалпы мінез-құлқы, т.б.) ескертіліп отырылсын. Бесіншіден, мұғалім бұл шараны аса байсалдылықпен, оның жеке басын тәлкек етпейтін (ондай жағдайлар да кездесіп отырады) формада ұйымдастырылғаны абзал. Тәрбие тәсілдері мен тетіктерінің осы айтылғаннан басқа да сан алуан түрлері болатыны – әркез ұстаз бен шәкірттің есінде болуы тиіс.

ТӘРБИЕДЕГІ СЕНІМ – тәрбиеші мен тәрбиеленушінің кәміл сыйластыққа, шын сенімге негізделген қарым-қатынасы. Өз тәрбиеленушілерінде жағымды белгі болғанда тәрбиеші сенім білдірсе, олар сенімді ақтауға тырысып, өзін-өзі тәрбиелеуге ұмтылады. Тәрбиелей оқыту – 1) оқушының білімі, білігі және дағдысымен бірге оның дүниеге көзқарасын, мінез-құлқын, еркін, таным қабілеттерін және басқа да қасиеттерін қалыптастыру; 2) оқушылардың қоршаған ортаға, бір-біріне деген эмоциялық қатынастарын қалыптастыру. Оқыту принциптерінің бірі. Бұл терминді педагогикаға неміс философы, психологі және педагогі И. Ф. Герbart (1776-1841) енгізді.

ТӘРБИЕЛІК ЖАҒДАЯТ – шәкірттердің оқудан тыс іс-әрекеттерінің

көрінісі. Т.ж. шәкірттердің оқудан тыс әрекеттерінің арнайы ұйымдастырылуын да қамтиды. Т.ж. – баланы дамытуға, яғни оның өзін-өзі тәрбиелеуіне, өздігінен білімін жетілдіруге бағытталған қарым-қатынас. Т.ж. – адамзат тәжірибесінің алмасуы мен меңгерілуі, пайдаланылуы. Тәрбиенің нәтижелілігі – іс-шараларды дұрыс ұйымдастыру мен атқару арқылы жүзеге асады. Т.ж. – тұлға үшін маңызды сапалар және қасиеттердің әлеуметтік қалыптасуының өлшемі, тәрбиелеуші үрдістің нәтижесін сипаттайды.

ТӘРТІП ПЕН ТӘРТІПТІЛІК – адамдардың белгілі бір қауымдастығындағы, тіршілік қарекеті саласындағы реттілікпен, жөн-жосықтылықтың ұйымшылдықпен жинақталуының сапалық сипаттамасы; адамдар мінез-құлқының қалыптасқан құқық, мораль нормаларына, жарғылық талаптарына сәйкестілігін бейнелейтін атау. Тәртіп – адам мәдениетінің ең маңызды өлшемдерінің бірі ретінде оның әртүрлі салаларындағы қоғамдық мінез-құлқын сипаттайды. Т.-дік – адамның адамгершілік бағыттылығын, өз тәртібін ойша жобалау қабілетін және өзіндік күнделікті әрекетін қамтитын тәртіпке, ұйымшылдыққа әдеттену. Т. – адамдардың қоғамдық ортада белгілі бір тәртіп жүйесін сақтауын және оларды итеруге міндетті нормаларды (құқықтық, моральдық, саяси-этностық) берік сақтауын талап ететін жүйе. Осы жүйені орындау арқылы адамның қоғамдағы қарым-қатынасы, еңбекке қатысы айқындалады. Т. нормалары әдет-ғұрып, дәстүр, қоғамдық дағдылар

арқылы көрініс табады. Ол қоғамдық орындар мен жеке топтарда, отбасы бірлестіктерінде іске асырылады.

Тәртіпсіз ешбір қоғамның нәтижелерге қол жеткізуі мүмкін емес. Тәртіпті сақтау саналы түрде іске асырылғанда ғана іс нәтижелі, жемісті болады. Зорлау, күштеу арқылы орнатылған тәртіп іштей ыза, кек туғызып, жұмыста тиісті нәтиже бермейді. Ол өнімнің сапасына да кері әсер етуі мүмкін. Т.-лік тұлғаның ұстамдылығын, іштей ұйымдасқандығын, жауапкершілігін, өз мақсаттарына бағыну (өзіндік тәртіп) мен қоғамдық нұсқауларға (заңдар, нормалар, принциптер) бағынуға әзірлігі мен дағдысын қамтиды. Қоғамдық Т. адамдардың мінез-құлқы мен жүріс-тұрысына үйлесімді, жөн-жосықты сипат береді, ұжымдық іс-әрекеттің өнімді болуының, әлеуметтік институттар мен ұйымдардың қалыпты қызмет атқаруының, тұлғааралық қарым-қатынастардың дұрыс болуының алғышарты болып табылады. Тәртіптілік – адамның адамгершілік бағыттылығын, өз тәртібін ойша жобалау қабілетін және өзіндік күнделікті әрекетін қамтитын тәртіпке, ұйымшылдыққа әдеттенуі.

Т. – адамдардың қоғамдық ортада белгілі бір тәртіп жүйесін сақтауын және олардың игеруге міндетті нормаларды (құқықтық, моральдық, саяси-этностық) берік сақтауын талап ететін жүйе. Осы жүйені орындау арқылы адамның қоғамдағы қарым-қатынасы, еңбекке қатысы айқындалады. Т. нормалары әдет-ғұрып, дәстүр, қоғамдық дағдылар арқылы көрініс табады. Ол қоғамдық орындар мен жеке топтарда, отбасы бір-

лестіктерінде іске асырылады. Тәртіпсіз ешбір қоғамның нәтижелерге қол жеткізуі мүмкін емес. Тәртіпті сақтау саналы түрде іске асырылғанда ғана іс нәтижелі, жемісті болады. Зорлау, күштеу арқылы орнатылған тәртіп іштей ыза, кек туғызып, жұмыста тиісті нәтиже бермейді. Ол өнімнің сапасына да кері әсер етуі мүмкін.

ТВОРЧЕСТВОЛЫҚ ҚИЯЛ – бұл әр адамның өз жағынан іс-әрекеттің әр саласында соны жаңа бейнелер жасау. Қабілетті жазушының, ақынның, суретшінің, композитордың, ғалымның т.б. қиялы, осыған жақсы мысал. Т.қ. – тек зиялы қауымға тән қасиет емес. Ол іс-әрекеттің сан алуан түріне байланысты нәтиже беретін (рационализатор жұмысшы мен шаруа, олимпиадаға қатысатын оқушы мен студент, ғарышкер-ұшқыш т.б.) адамдардың бәрінде кездесетін құбылыс. Т.қ. – қайта жасау қиялына қарағанда әрі қиын, әрі күрделі. Мәселен, Абай мен Құнанбайдың көркем бейнелерін жасау, оларды жәй сипаттап жазған шығармадан (қайта жасау қиялы) әлде қайда ауыр. Қиялдың осы түрі өнер қайраткерлерінің іс-әрекеттерінде үлкен орын алады. Орыс сахнасының майталманы К.С.Станиславский бұл жөнінде былай деп жазды: «Артистің көкірегінде өзі бейнелеп тұрған адамның ой-толғаныстары – туғанда ғана шынайы өнер туады, нағыз жанды сезім еш уақытта зорлағаннан, қолдан жасағаннан келмейді», – дейді.

Мәселен, Чехов спектакліндегі Раневскаяның ролін орындаушы Ольга Книппер – Чехова шие бағын сата-

ды деп хабарлағанда шын көңілімен көзіне жас алады екен. Мұндайда актер сахнада ойдан шығарылған нәрсеге шындықтың өзіндегідей көзқараспен қарайды. Бұл – творчестволық қиялы өте бай адамның қолынан келетін қасиет. Ақын-жазушылар қиялы арқылы өзінің келешек кейіпкерлерін «көреді», олардың мінез-құлықтарын «елестетеді», сөзін «естиді». Сонымен қатар, ақын-жазушылар өз кейіпкерлерімен бірге өмір сүреді, олардың ойын, көңіл күйін «сезіп», қоян қолтық араласып жүргендей болады. Мысалы, француз жазушысы О.Бальзак егер жеңі жырттық біреудің көшеде кетіп бара жатқанын көрсе, өзін сол адамға ұқсататындығы соншалық, – өз жеңім де жырттық емес пе екен деп, еріксіз өз жеңіне қолын жүгіртіп, тесікті жаппақшы болады екен. Байқағыштық, жеке өмірдің эмоциялық байлығы, алдын ала орасан зор жұмыстар істей білуге қабілеттілік (мәселен, Л.Толстойдың айтуынша, «Соғыс және бейбітшілік» романын жазу үшін жинаған материалдары «бүкіл бір кітапхана» болған) адамның творчестволық қиялының самғауына күшті әсер етеді. Өмірден түйгені шамалы, творчестволық қиялы жетілмеген адамнан жақсы ақын шығуы мүмкін емес. Абай мұны өте дұрыс көре білген.

*«Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы...
Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?».*
Бұл өлеңіне Абай «қиыннан қиыс-

тырар», «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп», «іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын» секілді сөз тіркестері арқылы өздігінен жаңа туындылар бере алатын нағыз майталман ақындардың психологиясын, олардың творчестволық қиялындағы ерекшеліктерді көрсетіп отыр. Ғалым үшін де творчестволық қиял аса қажет.

Творчестволық қиял ғалымның творчестволық ойына аса қажетті материал береді. Мәселен, ғылыми жорамал жасағанда, эксперимент жұмысын ұйымдастырғанда, тапқан жаңалықтарды тексеріп сынауда ғалым өз қиялына үнемі сүйеніп отырады. Бірақ нағыз ғылыми жұмыс көп еңбектенуді қажет етеді – ол еріккеннің ермегі емес, ғылымның жолы ауыр. Қажымай, талмай өнімді еңбек ете білушілік, шыдамдылық, іске мейлінше берілушілік – нағыз ғалымға тән қасиеттер.

ТЕЖЕЛІ – белсенді, қозумен ажырағысыз байланысты, жүйке орталықтары немесе жұмысшы органдары қызметін кідіруге апарып соғатын процесс. Жүйке орталықтарына қатыстылары орталық Т., екіншілері перифериялық Т. деп аталады. Перифериялық тежелуді кезбе жүйкені ырғақты тітіркендіру кезінде жүректің жиырылуы кідірілетінін анықтаған ағайынды Эр және Эд. Веберлер 1840 жылы ашты. Орталық тежелуді 1863 жылы И. М. Сеченов ашты. Бұл ашылыс нейродинамиканы зерттеуге ғана емес, сонымен қатар психикалық процестердің реттелуіне де терең ықпал жасады. Тежелудің табиғаты ұзақ уақыт анықталмады. Бастапқыда физиологтар оны тиісті

жасушалардың енжар жағдайымен немесе сарқылуымен теңдестірді. Қазіргі уақытта жасушалық белсенділіктің тежелуінің әртүрлі екі әдісі анықталды; тежелу не ерекше тежеу құрылымдарының белсенділігі артуының нәтижесі болуы мүмкін, не Т. жасушасының алдын ала қозуының салдары ретінде пайда болуы ықтимал.

ТЕЖЕЛУ ТҮРЛЕРІ. И.П.Павлов шартты рефлексдердің табиғатын зерттеу үстінде тежелулердің бірнеше түрін анықтады. Ол ең алдымен тежелуді сыртқы, шартсыз (яғни, туғаннан пайда болатын) және ішкі, шартты (өмірде жасалып отыратын) деп екі үлкен топқа бөлді.

Сыртқы тежелудің өзі бірнешеге бөлінеді. Соның бірі – жай тежелу. Егер шартты рефлекс жасалып жатқан бөлмеге жаңадан бір тітіркендіргіш қосылса, (мәселен, бөлмеге бөтен кісінің кіруі), онда ит сілекей бөлуді тоқтатады, яғни жаңа тітіркендіргіш шартты рефлексстің пайда болуына бөгет жасап, оны тежеп тастайды.

Тежелудің бұл түрі организмнің өмірі үшін аса маңызды. Егер организм сыртқы дүниедегі сан алуан тітіркендіргіштерді сезе алмаса, ол жауынан қорғана алмас еді, тамағын тауып жей де алмас еді.

Сыртқы тежелудің екінші түрі шектен тыс тежелу деп аталады. Ми қабығының жұмыс істеу қабілетінің белгілі шегі бар, Егер миға үнемі күшті тітіркендіргіштер әсер ете беретін болса, жүйке клеткаларының тәртіппен біркелкі жұмыс істеуіне нұқсан келуі мүмкін. Мидың шаршаған кезінде пайда болып, оны апаттан сақтап

қалатын тежелудің осындай түріп кейде қорғаныс тежелуі деп те атайды.

Ішкі тежелу бірнеше. Солардың бірі сөне тежелу. Егер шартты тітіркендіргіш, (мысалы, қоңырау) бірнеше рет беріліп, бірақ шартсыз тітіркендіргішпен (тамақ) нығайтылмаса, онда шартты рефлекс жасалынбай, ол сөне бастайды, яғни байланыс уақытша тежеледі. Бірнеше уақыттан кейін тағы да қоңырау соғылса, шартты рефлексте қайтадан көрінеді. Бұл шартты байланыстың бұзылмағандығын, тек уақытша тежелгенін көрсетеді. Мұндай тежелулердің пайдасы организмге бір жағдайда қажетсіз болған рефлексдерді уақытша өшіріп отыратындығында.

Ішкі тежелудің бір түрі ажырату (дифференциациялық) тежелуі. Бұл организмнің түрлі заттар мен құбылыстардың арасындағы ұқсастықтарды айыра білу қабілетін көрсетеді. Мысалы, итке шартты рефлекс жасауда метроном арқылы 96 рет соққанда тамақ бермей, әр 100 соққанда ғана тамақ беріп отырса, кейіннен сілекей тек метроном 100 рет соққанда ғана шыға бастайтын болады. Тежелудің осы түрінің организмнің тіршілігі үшін маңызы айтарлықтай. Осындай тежелулердің жәрдемімен организм бір-біріне өте ұқсас тітіркендіргіштерді де тез ажырата алады.

Ішкі тежелу сондай-ақ кешігу, ұйқы тежелуі болып та тармақталады. Тежелудің түрлерін сөз еткенде сыртқы тежелулердің орталық жүйке жүйесінің кез келген бөліктерінде пайда болатыны, ал ішкі тежелулер тек ми қабығына тән құбылыс екендігі естен шықпау керек.

ТЕМПЕРАМЕНТ – жүйке жүйесінің тума қасиеттерінен туындайтын адамның жеке өзгешеліктерінің бірі. Ол адамдардың эмоциялық қозғыштығынан, қимыл-қозғалысынан, жалпы белсенділігінен жақсы байқалады. Темперамент – организмнің физиологиялық өзгешеліктерімен, әсіресе жоғары жүйке қызметінің тума қасиеттерімен шарттас психикалық құбылыс.

Темперамент адамның жалпы қозғалысынан да (мәселен, біреулер шапшаң қозғалады, тез қимылдайды, енді біреулер жай қимылдап, асықпай істейді), психиканың күші мен тереңдігінен де (мәселен, біреу өжет, алғыр болса, екінші біреу керісінше, сылбыр, жігерсіз болады), адамның көңіл күйінің ерекшеліктерінен де (салмақты, тұрақты, жеңіл, тұрақсыз т.б.) эмоция сезімдерінен де (біреу сабырлы, екінші біреу күйгелек т.б.) жақсы байқалып отырады.

Темперамент туралы алғашқы ой-пікірлер ғылымда – өте ерте кездің өзінде-ақ айтыла бастады. Ежелгі Грецияның белгілі ғалымы, дәрігер Гиппократтың (б.э.д. 460-356) еңбектерінде бұл жөнінде біраз пікірлер айтылған. Гиппократтың ойынша, әр түрлі темпераменттер адамдар мен жануарлардың денесінде төрт түрлі сұйық заттарға байланысты болмақ. Олар: денені жылытып тұратын – қан, салқындататын – шырын (слизь), құрғататын – бауырдағы сары өт және оған дымқылдық беретін қара өт (талақ). Осы төрт түрлі сұйықтың араласуының пропорциясын грекше «красис» деп атаған. Ал латын тілінде кейін бұл терминді темпераментум деп атап кеткен.

Сөйтіп, Гиппократ және оның шәкірттері адамдағы темпераменттердің әр түрлілігі организмдегі осы төрт түрлі сұйық заттың бір-бірінен аз-көптігіне байланысты деп түсінген.

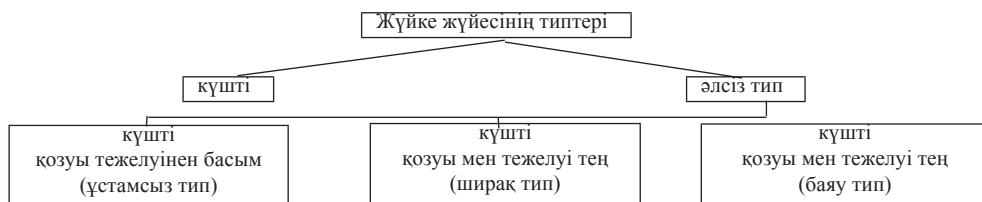
Мәселен, организмде қанның пропорциясы артық болса, ол *сангвиникалық* (латынша «сангиус» -қан), ал шырын басым болса (грекше «флегма» – шырын), *флегматик темперамент* деп; ал организмде қара өт басым болса *меланхолик* (грекше «меланхоле» – қара өт), организмде сары өт басым болса, *холерик* (грекше холе – өт) темпераменті деп аталған.

Гиппократ организмдегі сұйықтардың бірінен екіншісінің басым болуы кейбір аурулардың шығу тарихын түсіндіруге де жарайды деді, ол мидың рөлін түсіне білді, оны бездердің бірі деп санады.

Бұл – адамның жеке ерекшеліктерін жаратылыстық ғылыми зерттеудің алғашқы қадамы еді.

Рим дәрігері Гален (129-199) темпераменттің санын он үшке жеткізді. Гален организмде жылылық неғұрлым басым болса, адамның темпераменті күшті болатынын, денесі салқын болса, темпераменті баяулайтынын айтты. Бұл секілді түсініктердің прогрессивтік маңызы зор. Өйткені адамның тәнін зерттеу, тәжірибеге көңіл аудара бастау – сол кезде кең жайылған, жан тәнге байланыссыз нәрсе дейтін теріс пікірге берілген үлкен соққы еді.

Орта ғасырдағы ғалымдар темпераментті организмдегі химиялық заттардың құрамына байланысты түсіндіруге тырысты. Кейіннен темперамент организмнің түрліше физиологиялық өзгешеліктеріне, атап айт-

қанда, қан жолы жүйесінің құрылысына, зат алмасуға, ішкі секреция бездеріне т.б. байланысты деген пікірлер де тарады.

Неміс философы И.Кант (1724-1804) өзінің «Антропология» деген еңбегінде темпераменттің төрт түрі туралы толық психологиялық сипаттама берді. Бірақ ол темперамент пен мінез ұғымдарын бір-біріне балама ретінде (бұлай деп ұғыну қате) қарастырды. Темперамент туралы теориялар ХІХ ғасырдың аяқ кезінде де кең өріс алды. Мәселен, неміс анатомы Гейне темпераменттердің түрліше болуы жүйке жүйесінің тонусына байланысты десе, орыс антропологы Зеланд ми қабықшасындағы молекулалық қозғалыстың жылдамдығы мен біркелкілігіне байланысты деді. Көрнекті орыс педагогы П.Ф.Лесгафт (1837-1909) темпераменттерді қан сауыттарының жуандығы мен кеңдігіне байланысты деп тұжырымдады. Темпераменттердің физиологиялық негіздерін ғылыми тұрғыдан дәйекті етіп түсіндірген академик И.П.Павлов болды.

Жүйке жүйесінің типтері деген И.П.Павловтың ілімі темперамент туралы түсінікті ғылыми сара жолға түсірді.

Жүйке жүйесінің типтері ми қабығындағы қозу, тежелу процестерінің үш негізгі белгісінің (күші, тепе-теңдігі, қозғалғыштығы) жиынтығынан құрастырылады.

Жүйке процестерінің күшіне – ми қабығының жұмыс істеу қабілеттілігі, яғни сыртқы ортаның түрлі тітіркендіргіштеріне мидың төзімділігі жағдайы. *Жүйке процестерінің тепе-теңдігі деп қозу мен тежелудің бір-біріне тең келуін айтады.*

Жүйке процестерінің қозғалғыштығы деп олардың бірінің екіншісіне алмасу алу қабілеттілігін айтады.

Осы принципті негізге ала отырып, И.П.Павлов жүйке жүйесінің төмендегі түрлерін ажыратады.

Жүйке жүйесінің әрбір типінің үш белгісі болады. Мәселен, күшті типтердің бірі – *ұстамсыз тип*. *Ұстамсыз тип – жұмыс істеу қабілеті күшті, қозу, тежелу процестері бір-бірімен сәйкес келмейтін* (қозуы ыл-

Темперамент типтері (Гиппократ бойынша)	Жүйке жүйесі типтері (Павлов бойынша)	Жүйке (қозу, тежелу) үрдістері		
		Күші	Тепе-теңдігі	Қозғалғыштығы
Холерик	Ұстамсыз тип	Күшті	Тең емес (қозуы тежелуінен басым)	
Сангвиник Флегматик	Ширақ тип Баяу тип	Күшті Күшті	Тепе-тең Тепе-тең	Қозғалғыш Баяу қозғалады
Меланхолик	Әлсіз тип	Әлсіз		Төмен

ғи да басым келіп отыратын) ерекше қозғалыстағы тип.

Күшті типтердің екіншісі – *ширақ типтер деп аталынады. Мұнда қозу мен тежелу процестері бір-біріне тең келіп, тез алмасып отырады. Күшті типтің үшіншісі – қозу мен тежелу бір-біріне тең, бірақ алмасуы сараң, баяу қозғалатын тип. Әлсіз типте қозу мен тежелу процестері баяу көрініп отырады. Күшті тітіркендіргіштердің әсерінен туатын шектен тыс тежелулер де әлсіз типте жиі болып отырады. Мұндайда кейде күшті типтер сыртқы дүниеден келетін түрлі әсерлерге төзімді келсе, әлсіз тип морт сынып кететін болады. Павлов ашқан жүйке жүйесінің негізгі типтері темпераменттердің физиологиялық негіздерін жақсы түсіндіреді.*

Павлов *сангвиниктерді* – ширақ, жүйке жүйесі күшті, қозуы мен тежелуі тең, *қозғалғыш адам – холериктерді ұстамсыз; жүйке жүйесі күшті, қозуы тежелуінен басым, флегматиктерді жүйке жүйесі күшті, қозуы мен тежелуі бір-біріне тең болғанмен, қозғалысы баяу адамдар десе; меланхоликтерді* – жүйке жүйесі әлсіз типті адамдар деп сипаттады. Темпераменттер мен жүйке жүйесі типтерінің өзара қатынастарын осы беттегі таблицадан көруге болады:

И.П.Павлов осы айтылған негізгі типтерден басқа да аралас, *көшпелі типтердің* кездесетіндігін айтты. Мәселен, ұстамсыз типтің өзінен қозуы ерекше күшті, тежелуі әлсіз және қозуы мен тежелуі бірдей күшті (бірақ аз да болса қозуы басымдау тұратын), сонымен қатар қозу мен теже-

лудің күші тепе-тең келетін варианттары байқалған.

И.П.Павлов жануарлардың жүйке жүйесінің типін айыру үшін жасаған тәжірибесінің кейбір қорытындылары адам темпераменттерінің физиологиялық негіздерін түсінуге толық жарайтындығын көрсете келіп, темпераментке мынадай анықтама береді: *«Темперамент жануарлар мен жеке адамның жалпы сипаттамасы, әрбір индивидуумның барлық әрекетіне белгілі кейін беретін жүйке жүйесінің жалпы сипаттамасы».*

Соңғы жылдары көрнекті совет психологы Б.М.Тепловтың (1896-1965) лабораториясында жүйке жүйесінің типтері одан ары зерттеле түсті. Егер И.П.Павлов өзінің тәжірибесін жануарларға жасаған болса, Б.М.Теплов пен оның шәкірттері осындай тәжірибені адамдарға жасады. Бұл зерттеулерде И.П.Павловтың жүйке жүйесінің төрт түрлі типі туралы ілімі адамдардың жеке өзгешеліктерін, әсіресе, оның темпераменттерін анықтауда ерекше маңыз алатын бірден-бір ғылыми теория екені тағы да дәлелдене түсті.

Б.М.Тепловтың шәкірттерінің бірі В.Д.Небылицин осындай зерттеулердің бірінде жүйке жүйесінің әлсіз типінің өзі бірнеше варианттарға бөлінетінін анықтап берді. Бұрын өмір сүруге икемсіздеу деп саналатын осы әлсіз типтің өзі енді *қозғалғыш, баяу, қозу мен тежелуі теңгерілмеген типтер деп* бөлінетін болды. Әлсіз типтің де сезімталдығы күшті екендігі, осыған орай оның сыртқы ортаға бейімделе алу қабілеті мол екендігі зерттелді.

ТЕМПЕРАМЕНТ ТЕОРИЯЛАРЫ.

Гиппократ темперамент адамның анатомиялық – физиологиялық және психологиялық даралық ерекшеліктері деп түсінді.

Одан әрі темперамент туралы ілімнің дамуы төмендегі бағыттарда іске асты. Бірте-бірте темпераменттің психологиялық сипаттамасы кеңейе түсті. Рим дәрігері Галеннің Гиппократтан айырмашылығы темперамент түрлерінің физиологиялық қасиеттерімен қатар психологиялық және адамгершілік қасиеттерін сипаттады. Неміс философы И.Кант XVIII ғ. аяғында темпераменттің тек қана психикалық қасиеттерін сипаттады. Жаңа кезеңге дейін темпераменттің сипаты негізінен психологиялық бағытта қалыптасты. Осыған байланысты темпераменттің түрлері туралы ұғым өзгерді. Темпераменттің түрлері физиологиялық емес, психикалық қасиеттердің пропорциясына байланысты сипатталады. Кант темпераментті әртүрлі сезімдердің және іс-әрекеттің әртүрлі деңгейдегі белсенділігінің арақатынасы ретінде қарастырды. Неміс психологі Вундт XIX ғ. аяғында – темпераментті жылдамдықтың және «жан қозғалыстарының» күштерінің арақатынасы деп білді. Ол темпераменті екі түрге бөлді: эмоциясы күшті темпераменттер; әлсіз эмоциялы темпераменттер. Холерик және меланхолик темпераменттерін жатқызды.

Өйткені, холериктің эмоциясы күшті болады да және тез әрекет етеді, ал меланхоликтің жан дүниесінің ауысып отыруы өте шабан, баяу болып келеді. Эмоциясы әлсіз темпераменттерге

сангвиник және флегматик жатады. Сангвиниктің қозулары, сезімдері күшті, әрекеттері жылдам болып отырды. Ал флегматиктің эмоциялары күшті, бірақ олардың әрекеті шабан келеді.

Әрине, бұл теориялардың қай-қайсысы да біржақты, ғылыми негізсіз қате теориялар болып табылады. XX ғасырда темперамент туралы пікір айтқандардың бірі және ерекше кеңінен таралған Э.Кречмердің (1888-1964) ұсынған типологиясы. Ол 1921 ж. өзінің «Тән құрылысы және мінез» атты белгілі еңбегінде темперамент адамның тән құрылысының белгілі психикалық ерекшеліктерімен байланысты болатындығын дәлелдейді. Э.Кречмердің теориясы Еуропада кеңінен тарады.

Психология ғылымының тарихында зерттеушілер темпераменттің әртүрлі типтері қалыптасқандығына тоқталды. Олардың ішінде ерекше қызығушылық туғызған теориялар темпераменттің қасиеттері тұқым қуалау арқылы берілген, туа біткен қасиет ретінде түсіндіріліп, дене бітімінің ерекшеліктеріндегі даралық ерекшеліктерімен байланыстырылады.

Бұл теория дене бітімінің теориясы деп аталынды. Ерекше кеңінен таралған теория Э.Кречмердің типологиясы. Бұл теорияның негізгі идеясы адамдардың дене бітімінің немесе құрылымының белгілі түріне қарай белгілі психикалық ерекшеліктері болатындығы.

Ол адам денесінің бөліктеріне көптеген зерттеулер жүргізіп, осының нәтижесінде 4 дене бітімінің типін

бөліп көрсетуге мүмкіншілік берді.

1) Лептосоматик – нәзік дене құрылысымен, биік бойымен, тегіс келген омырауымен сипатталады (тар иықты, қол-аяқтары ұзын және жүдеу келеді); 2) Пикник – өте толық келген, орта және шағын бойымен, үлкен ішімен және қысқа мойынды дөңгелек басымен сипатталады; 3) Атлетик – күшті дамыған бұлшық етімен, мықты дене бітімімен, ұзын немесе орта бойлы, кең иықты, тар жамбасымен ерекшеленетін адамдар; 4) Диспластик – дене бітімі ешқандай түрсіз, дұрыс емес дене құрылысымен ерекшеленетін адамдар. Бұл типтегі адамдар дене бітімінің әртүрлі түрін өзгерту арқылы сипатталады (Мысалы, шамадан тыс бойы, пропорционал емес дене бітімі). Жоғарыда аталған дене құрылысының типтерімен қатар Кречмер 3 темпераменттің түрін ерекше атады, оларды ол шизотимик, иксотимик және циклотимик. Шизотимик астеникалық дене бітімі бар, ол тұйық, сезімнің өзгеруіне бейім келетін қасарыспа, ұстанымы мен көзқарасын өзгертуге бейім емес, қоршаған ортаға өте қиын бейімделетін тип.

Бұдан иксотимиктің айырмашылығы атлетикалық дене бітімімен ерекшеленеді. Бұл салмақты, көңіл күйі аз өзгертін, бет пішіні, дене қозғалысы ұстамды, ойлаудың икемділігімен ерекшеленетін адам. Циклотимик пикникалық дене бітімі бар, оның эмоциясы қуаныш пен қайғының арасында, ол адамдармен жақсы қарым-қатынас жасайды және мұндай түсінікте реалистік бағыт басым.

Шетел психологиясында (Кречмер, Шелдон) темперамент жүйке жүйесі-

нің жалпы типінің физиологиялық негіздеріне, сонымен қатар ағзаның жалпы бітіміне, оның сыртқы көрінісі болып табылатын денесінің құрылымына, олардың бөліктерінің арақатынасына байланысты деген теория кең өріс алды. Осы тұрғыдан алып қарағанда, дененің құрылысы, темпераменттің қасиеттері бір ғана жалпы себепке – ішкі секреция бездерінің қызметіндегі тұқым қуалау ерекшелігіне тәуелді болып табылады. Сондықтан да осындай теориялар темпераменттің гармоналдік теориялары деп аталады. Бұл теориялар темперамент мәселелерін біржақты түсіндіреді. Гармоналдік теориялар біржақты ішкі секреция бездерінің рөлін асыра бағалайды.

И.П.Павлов жүйке жүйесінің жалпы типін генотип деп атады, демек, тұқым қуалайтын тип жүйке жүйесінің типі – бұл жүйке жүйесінің табиғи, туа біткен қасиеті, бірақ, өмір және іс-әрекет жағдайымен өзгеруі мүмкін. Жүйке жүйесінің типі адамның мінез-құлқына ерекшелік береді. Адамның барлық келбетіне өзінше із қалдырады.

Темперамент негізіне жүйке жүйесінің тұқым арқылы берілген типі жатады. Темперамент типінің қалыптасуында тұқым қуалау негізгі рөл атқарады. Осы қағида бірдей тұқым қуалау физиологиялық қасиеттері, темпераменттің қасиеттері ұқсастықтары бір жұмыртқалы егіздерде әртүрлі жұмыртқалы егіздерге қарағанда біршама артық, оларда бұл физиологиялық қасиеттер бірдей еместігі айқын дәлелденді. Сол сияқты, егер әртүрлі отбасы тәрбиеге алған бір жұмыртқалы (гомозиготтық)

егіздердің темпераментін салыстырсақ, сондай заңдылық дәлелденеді. Бұл егіздердің әртүрлі өмір жағдайы мен тәрбиесіне қарамастан, темпераментінің қасиеттері бойынша олардың арасында көптеген жылдар бойы өзгешеліктер өте аз болғандығын көреміз.

ТЕМПЕРАТУРАЛЫҚ ТҮЙСІКТЕР

(термиялық) – бізге жылулық пен суықтықтың түйсігін беретін тері түйсігінің бір түрі. Бұл сезгіштік дене температурасын рефлекторлық реттеу үшін үлкен маңызға ие. Сөзім мүшелерінің классикалық физиологиясында жылулық пен суықтыққа сезігіштікті екі, бір-бірінен тәуелсіз сезгіштік түрлері ретінде қарастырады. Себебі, олардың әрқайсысында өз шеткі рецепторлық аппараты болады. Суықты түйсінудің анатомиялық аппараты болып Краузе, шақшалары, ал жылууды түйсінудің аппараты – руфиндік денешіктер табылады. Бірақ бұл әлі тек ғылыми болжам ғана. Суықтықтың нүктелерді адекватты емес тітіркендіргішпен, мысалы, ыстық ұшпен тітіркендіргенде, олар суықтық түйсінуді береді. Бұл – суықтықты парадоксалды түйсінуді. Термиялық түйсіктерде терінің әртүрлі температураларға тез бейімделгіштігі маңызды рөл атқарады. Субъективті түрде нөлге тең температура орташа, тері температурасына тең температуралар болып табылады. Едәуір жоғары температура жылулықты сезінуді, ал төменгі температура суықтықты сезінуді береді.

ТЕПЛОВ БОРИС МИХАЙЛОВИЧ (1896-1966) – орыс психологі. Пси-

хология ғылымдарының докторы, КСРО Педагогикалық ғылымдар Академиясының толық мүшесі. И.П.Павлов ілімінің негізінде ол дифференциялық психология деп аталатын ілімді құрды. Автор зерттеулерінде жалпы психология мен әлемдік психология тарихының сындарлы мәселелері сөз болды. Негізгі еңбектері: «Музыкалық қабілеттің психологиясы» (1940), «Қолбасшының ақылпарасаты» (1943), «Жеке-дара ерекшеліктердің психологиялық мәселелері» (1961) т.б.

ТЕСТ – ағылшын сөзі, қазақшалағанда «байқау» немесе «сынақ» деген мағынаны білдіреді. Бұл терминді психологиялық зерттеулер тәжірибесіне өткен ғасырдың аяғында америка ғалымы Дж.Кэттел енгізді. А.Бине, Т.Симонмен бірге балалардың ақыл-ой дамуы немесе дарындылығын анықтау үшін өзінің жүйесін жасады. Осы кезден бастап, тест кең көлемде таралып және тәжірибелік мәні арта түсті.

Тест – бұл күрделі техникалық бейімделуді қажет етпейтін, стандартқа және мәліметтерді математикалық өңдеуге дайын тұратын қысқа, стандартты сынақ.

Қазір тест әдісі психологияда басқа әдістермен қатар қолданылады. Оның көмегімен белгілі қабілеттілікті, етпілікті, дағдыларды анықтауға, жеке тұлғаның кейбір сапаларын ерекше дәл сипаттауға, белгілі бір салаға, жұмысқа және мамандыққа жарамдылық деңгейін анықтауға қолданылады. Тесттің белгілі дәрежеде диагностикалық құндылығы – негізіне алынған ғылыми эксперимент-

тің деңгейі мен психологиялық дәйектерге байланысты. Жеткіліксіз негізделген жеке тексерілген психологиялық тесттер педагогикалық тәжірибеде кәсіби іріктеу, психологиялық даму кемістігін тап басып айтқандай алмайды.

Мектеп оқушыларының жетістіктерін, интеллектуалдық дамуын көптеген басқа да қалыптасқан сапаларының деңгейін тест арқылы өлшеу оқу-тәрбие тәжірибесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Тест әдісі психологияда да, педагогикада да кеңінен қолданылады. Кей жағдайда педагогикалық тестті психологиялық тестілеуден ажырату мүмкін емес.

Егер тесттің педагогикалық астары туралы айтатын болсақ, ең алдымен үлгерім тестін қолдануды көрсетуге болады: оқу, жазу, арифметикалық амалдар сияқты қарапайым ептілік тесті кең қолданылады, сонымен қатар оқыту деңгейінің диагностикасы үшін барлық оқу пәндері бойынша білім мен ептілікті меңгерудің дәрежесін анықтауда әртүрлі тесттер қолданылады. Тест зерттеу әдісі ретінде күнделікті үлгерімді практикалық тестілеумен білім деңгейін анықтап, оқу материалын меңгерудің сапасын тексереді.

Тәжірибеде тестілік тапсырмалардың көптеген түрлері қолданылады: Америка тестологиялық өндіріс саласы ерекше дамыған.

Білім беру және балалар мен ересектердің дамуында жеткен көрсеткіштерді салыстыруға халықаралық тесттер қолданылады. Адамдардың белгілі бір қызметтің түріне жарамдылығына ол емтихан болып табылады. Қазір электронды есептеу

машиналарының «адам-машина» жүйесінде компьютерлік бағдарламалар кең көлемде дамып келеді. Оқушылардың үлгерімін анықтау тесті, адамдардың кәсіби жарамдылығы мен бейімділігін анықтайтын тест жиі қолданылады.

ТЕСТІЛЕР (ағылш. test – сынау, сынама) – жеке тұлғаның даралық – психологиялық қасиеттерін, сондай-ақ білімін, білігі мен машығын салғастырмалы шамалармен өлшеуге арналған стандартталған тапсырмалар; психологиялық диагностиканың негізгі әдістерінің бірі.

Т. модельдік жағдайлар болып табылады, олар арқылы индивидтің тән сипатты реакциялары анықталып, зерделенетін нышан көрсеткіштерінің жиынтығы деп есептеледі. Тестілерді әр түрлі негіздер бойынша саралауға болады: қолданылу мақсаты бойынша – кәсіптік іріктеу, емдік диагноз, мүдделерін анықтау; өткізілу нысанына қарай – даралық және топтық; мазмұны бойынша – жалпы, дарындылық тесті, арнайы қабілеттер тесті. Вербальды және вербальды емес, анализдік және синтездік болып жіктеледі. Пайдаланылатын материал бойынша бланкілік (қарындаш пен қағаз арқылы орындалатын), заттық (белгілі бір заттармен амалдау тесті, мысалы, бөлшектерден фигуралар құрау), аппаратуралық (арнайы техникалық жарақтауды талап ететін) түрлері болады. Тапсырмаларының біртектілік дәрежесі бойынша Т. гомогендік (тапсырмалары біртекті) және гетерогендік (тапсырмалары әр түрлі) болып бөлінеді. Психикалық қасиеттері бойынша жеке тұлғаны

тестілеу және зияттық тестілеу болып сараланады.

Педагогикалық тестілеу білім мен білікті, машықты бағалауда қолданылады. Педагогикалық практикада Т. үлгісіндегі диагностикалық тапсырмаларды алғаш рет 1864 жылы Ұлыбританияда Жд. Фишер оқушылардың білімдерін тексеру үшін қолданды. ХІХ ғасырдың аяғында тестологияның негізін салушы деп саналатын Ф. Гальтон адамның даралық ерекшеліктерін бағалау үшін Дж. Саллимен бірге педагогикалық мақсаттарда қолдана бастады. «Т.» терминін алғаш рет америкалық психолог Дж. М. Кеттел енгізді (1890). Т. дамуында 1905 жылы А.Биненің 3 жастан 11 жасқа дейінгі балаларды зерттеу үшін зияттылық шкаласын жасауы жаңа кезең болды. 1911 жылы В.Штерн зияттылық коэффициенті ұғымын енгізді. Бұл коэффициентті өлшеу күні бүгінге дейін тестілеудің бір мақсаты болып келеді. АҚШ-та, Ұлыбританияда, Францияда Т. жоғары оқу орындарына қабылдау кезінде, әскерге алынғандарды әскер түрлеріне бөлу кезінде кеңінен қолданылады. Жоғары оқу орындарына қабылдау кезінде тестілеу әдісі біздің елімізде де кеңінен қолданылатын болды.

ТЕСТІЛЕУ – белгілі бір мәндер шкаласы бар стандартталған сұрақтар мен есептер (тестілер) пайдаланылатын психологиялық диагностика әдісі. Даралық айырмашылықтарды стандартты өлшеу үшін қолданылады. Тестілеудің негізгі үш саласы бар:

а) білім беру – оқыту мерзімінің ұзаруына және оқу бағдарламаларының күрделенуіне байланысты;

ә) кәсіби даярлық және іріктеу – өндірістің өсу қарқынының жеделдеуіне және күрделенуіне байланысты;

б) психологиялық консультация – социодинамикалық процестердің жеделдеуімен байланысты. Т. индивидте қажетті дағдылардың, білім-дердің, тұлғалық сипаттамалардың және т.б. дамуының актуальды деңгейін белгілі бір ықтималдықпен анықтауға мүмкіндік береді.

Тестілеу процесін үш кезеңге бөлуге болады: 1) тестіні таңдау (тестілеудің мақсатымен және тестінің дұрыстығы мен сенімділік дәрежесімен анықталады); 2) оны өткізу (тестіге берілген нұсқаумен анықталады); 3) нәтижелерді пайымдау (тестілеудің нәніне қатысты теориялық рауалықтар жүйесімен анықталады). Үш кезеңнің үшеуінде де білікті психологтың қатысуы қажет.

ТИФЛОПСИХОЛОГИЯ (грек. *typhlos* – соқыр және психология) – соқыр және нашар көретін адамдардың психикалық дамуын, оқыту мен тәрбиелеу кезінде оны түзеудің жолдары мен әдістерін зерттейтін арнаулы психология саласы. Т. көру қабылдауының кемістіктерінің есесін басқа анализаторлардың (есту мен сипап сезу) есебінен толықтыру мүмкіндіктерін зерделейді, көз көруімен не нашар көруімен байланысты ақпарат тапшылығы жағдайындағы қабылдаудың, жад пен ойлаудың психикалық ерекшеліктерін зерттейді. Т.-ның айрықша бір бөлігі соқыр, керек, мылқау адамдар психологиясын зерттейді. Т. мәліметтерін пайдалану арқылы соқыр және көзі нашар көретін адамдарды оқыту, тәрбиелеу және

олардың еңбек қызметі процестері ғылыми негізде құрылады.

ТОП – әртүрлі әлеуметтік жіктеліске бөлінетін адамдар қауымдастығының атауы нышандар атқаратын қызметтерінің сипаты, әлеуметтік не таптық қатыстылығы, даму деңгейі және т.б. болуы мүмкін. Т.-ты адамдардың санына байланысты саралау: *үлкен, шағын, кіші* топтар (диада, триада) деп бөлу кең тараған. Әлеуметтік статусы бойынша *ресми және бейресми*, өзара байланысының тікелей не аралық болуына қарай *нақты және шартты*, даму деңгейіне қарай даму деңгейі төмен (*ассоциациялар, корпорациялар, диффузиялық* топтар) және даму деңгейі жоғары топтар (*ұжымдар*), мәнділігі жөнінен *референтті* және *мүшелік* топтар болады. Т.-тардың шамасы, құрылымы мен құрамы өздері сол үшін топтасқан іс-әрекеттің максаттары мен міндеттеріне қарай анықталады. Т. мүшелерінің бірлескен қызметінің мазмұны топ ішіндегі динамиканың барлық үрдістеріне себепкер болады, бұлар: тұлғааралық қатынастардың дамуы, серіктестерінің бір-бірін қабылдауы, топтық нормалар мен құндылықтардың, ынтымақтастық және өзара жауаптылық нысандарының қалыптасуы. Өз кезегінде топта қалыптасқан қатынастар топтық іс-әрекеттердің нәтижелілігіне әсер етеді.

Т.-тар, әдетте, әлеуметтік-психологиялық зерттеулердің объектісі болады. Бұл орайда, Т. ішінде дамитын үрдістерде, сондай-ақ іс-әрекеттің тұтас субъектісі ретінде басқа Т.-тармен өзара әрекеттестік үрдісінде әлеуметтік қатынастар жүйесіне

қамтылған Т.-тың өзі де зерттеледі. Әлеуметтік Т.; бір топ оқушы; Топталып оқу. Т. белгілі біріккен іс-әрекеттерімен сипатталатын адамдар жиынтығы. Ішкі және сыртқы топтық қасиеттеріне қарай топтарды келесі түрлерге бөлуге болады: санына, байланысына, ұйымшылдығына, ынтымақтастығына, тұрақтылығына, тұлға үшін маңыздылығына т.с.с. 1. Санына байланысты *үлкен* топтар (ұлттар, партиялар, таптар), *шағын* топтар (отбасы, ұшақ экипажы). 2. Байланысына қарай алғашқы *шынайы* (сынып, студенттік топ, өндірістік бригада), соңғы жағдайға немесе шартқа байланысты (университеттің студенттері, қаладағы немесе аудандағы мектепті бітірушілер, қаладағы зейнеткерлер); 3. Ұйымшыл-дығына қарай: ұйымдасқан, *ресми* (сынып, студенттік топ), ұйымдаспаған *бейресми* (көпшілік, жиын, жұрт). 4. Ынтымақтастығына қарай *ынтымақты* жоғары дамыған (студенттік топ, өндірістік бригада), *ынтымақсыз* төмен дамыған (бірінші сынып оқушылары). 5. Тұрақтылығына қарай *тұрақты* (ұлт, отбасы), *тұрақты емес* (мерзімдік, уақытша бригадалар). 6. Тұлғаға маңыздылығына байланысты *эталонды, референтті* (*шынайы* немесе *үлгі* болатын қиялдағы топ), топтар. Қоғамның дамуына байланысты *прогрессивті* (*ұжым*), *регрессивті*. Іс-әрекеттің түріне қарай *ойын, оқу, еңбек* топтары. Топтағы тұлғааралық қатынасты социометрия әдісімен зерттейді. Бұл әдісті енгізген Дж. Морено. Топтағы әрбір адам екі түрлі: *іскерлік* (*ресми*) және жеке (*бейресми*) қатынаста болады. Біріншісі топтың бүкіл құрамымен бірге құжат-

қа түсірілу, ал, екіншісі ұнату, жақсы көру, достық, жолдастық, жек көру, жауласу т.б. себептер негізінде пайда болады. Искерлік қатынастарға шек қоюға болады, ал жеке қатынасқа шек қою мүмкін емес. Искерлік және жеке қатынастар тұлғааралық қатынас жүйесін құрайды. Тұлғааралық қатынасын зерттеген кезде бақылау, эксперимент, әртүрлі әнгімелесу әдістері пайдаланылады.

Мұндай әдістердің бірі – таңдау болып саналады. Бұл әдісті тұңғыш ұсынған американ психологі Дж. Морено. Бұл өз бетінше объективті әдіс және оны әлеуметтік психологияның басқа әдістерімен бірге тұлғааралық қатынасты зерттеген кезде қолдануға болады. Т. – жалпы белгілердің негізін (мақсат, іс-әрекет түрі, әлеуметтік деңгей, жас ерекшелігі, адамдар саны және т.с.с.) құрастырған адамдардың әлеуметтік жиынтығы.

Т. – жалпы белгілердің негізін (мақсат, іс-әрекет түрі, әлеуметтік деңгей, жас ерекшелігі, адамдар саны және т.с.с.) құрастырған адамдардың әлеуметтік жиынтығы.

ТОПТЫҚ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУ – топтың барлық мүшелері үшін ортақ міндетті орындау кезінде өзара ақпарат алмасу жағдайында топ жүзеге асыратын баламалардың бірін таңдау. Топ болып шешім қабылдау рәсімі топтық пікірталастағыдан өзгеше болады, топ мүшелері пікірлерінің міндетті түрде үйлестірілуін көздейді, ал топтық пікірталас болса, ол, әдетте, топ болып шешім қабылдаудың алдындағы кезең деп қарастырылады. Жекелеген жағдайларда топ болып шешім қабылдау ақпарат ал-

масудың шектелу жағдайында, топ мүшелері өздерінің әуел бастағы шешімдері туралы хабарлай ғана алатын кезде пайдаланылады.

Топ болып шешім қабылдауды қатысушылардың өзара әрекет-тестігінсіз индивидуумдық шешімдерден топтық шешімдерге өтуден ажырата білу керек. Т.ш.қ. процесін эксперименттік зерттеуді К.Левин бастап, топтық пікірталастың қабылданатын шешімдердің сипатына ықпалын қарастырды. Осы бағыттың шеңберінде тәуекелге және топтық қарама-қарсылыққа қарай ойысу феномендері анықталып, мұның өзі топтық шешімдерді индивидуумдық шешімдердің жиынтығына саюға болмайтынын, топтық шешімдер топтық өзара әрекеттестіктің тән сипатты өнімі болып табылатынын көрсетті. Индивидуумдық шешімдермен салыстырғанда топтық шешімдердің сапасы неғұрлым жоғары болатыны дәлелденген. Осының өзінде пікірталас процесінде топтық шешімдердің сапасын төмендететін қайсыбір деформациялар болуы мүмкін екендігі (атап айтқанда, тәуекелге қарай ойысу) көрсетіледі. Индивидуумдық және топ болып қабылданған шешімдердің салыстырмалы құндылығы туралы мәселені зерттеу кезінде батыс елдерінің психологиясы топтық даму деңгейін ілікке алмайды, ал топ болып шешім қабылдау саласындағы әралуан зерттеулердің нәтижелерін бағалау және талдау кезінде оның есепке алынуы қажет.

ТОПТЫҚ ЫҚПАЛДАСТЫҚ – топшілік қатынас бірлігі, ортақ құндылықтар, өзара қарым-қатынастарды

тиімділеу мәселелерін реттеу, құрылымдау процесі. Балалар ұжымында Т.ы. қоғамдық пікір мен ішкі ұжымдық адами қатынастар көріне бастаған кезден бастап пайда болды. Топтық динамика әлеуметтік психологиядағы зерттеу бағыттылығы: әртүрлі топтардағы пайда болу, функционалдығы және даму үрдістері. Топтық іс-әрекет – адамдардың іс-әрекетіне, топқа кіретін әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық феномен, қарым-қатынас нәтижесі. Топтық іс-әрекет мақсатына қарай: ұжымдық әрекет, біріккен әрекет, бірге жасалған және бірмезгілдік әрекет деп бөлінеді.

ТОРАЙҒЫРОВ СҰЛТАНМАХМҰТ (1893-1920).

XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақтың аса талантты демократ ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыровтың психологиялық пікірлерінің негізгі желісі Қазан төңкерісі алдындағы дала өміріндегі дүрбелеңмен сабақтасып отыратындығы белгілі. Сондықтан да оның пәлсапасынан қоғамдағы өзгеріс, жаңа заманның лебі жақсы байқалады. Мәселен, оның таным жайлы пікірінің негізгі түйіні: бізді қоршап тұрған сыртқы дүниенің ұшы қиыры жоқ, ол сансыз атомдардан тұрады, жан тәннің өзіндік заңдылықтарына орай көрініп отырады деуі – ғылыми тұжырымның жақсы айғағы.

«Ойласам дүниеде қанша жан бар, Адам бар, ағаш бар, мал мен аң бар. Жанды, жансыз нәрсенің бәрі дағы, Әр себептің жемісі байқасаңдар. Қасқыр болмақ, құс болып, ұшып қонбақ, Сол болғандар, болмаған өздігінен, Болғызған еріксіз бір себеп қолдап»..

С.Торайғыровтың пікірінше, адам табиғаттың туындысы. Ондағы себептіліктің жемісі. Ол дүниенің сырларын біртіндеп ашып, оны шама-шарқынша өзгертіп отыратын белсенді тұлға. Адам сыртқы дүниемен байланыса отыра, оны біртіндеп тани береді, сөйтіп өзінің ақыл-ойын дамытады, оның ешбір рухани қасиеті тумысынан пайда болмаған. Ақын бізді қоршап тұрған дүние сыры мол, бірақ оны тануға әбден болады дей келіп, мұнда ғылымның алатын орны ерекше екендігін былайша түйеді: «Зерттесе де адамға білмейтін ғып, Дүние ешбір сырын жасырмаған... Әлемдегі терең сыр, Ғылыммен ғана ашылмақ...

Дүние, табиғат, тіршілік жөнінде осындай ғылыми жаратылыстық пікір айтқан ойшыл ақын айналада болып жатқан дүбірлі өзгерістер мен оқиғалардың шығу себебін, олардың түпкі негізінің неде жатқандығын, қозғаушы күштері кімдер екенін ажырата алмай, бұлардың басты себебін адамның ақылы мен ой-санасынан іздейді.

С.Торайғыров қазақтың ұлы ойшылдары Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев шығармаларындағы сан тарапты озық та өнегелі идеяларды әрмен қарай дамыта түсіп, қазақтың қоғамдық ой-пікірінің дамуына елеулі үлес қосты. Ол, әсіресе, қазақ зиялыларының педагогика және психология мәселелері жайлы айтқан салиқалы пікірлерін ғылыми жағынан ширата түсті. Мәселен, ол кезінде Абай қолданған психологиялық ұғымдарды (арман, көңіл, ой, ерік, жігер, қайрат, т.б.) онан сайын сапалай түсіп, мәнін айқындап түсіндіріп береді. Әрине, Сұлтанмахмұт шы-

ғармаларында жан қуаттары ғылыми атаулармен аталмайды және олардың әрқайсысына жеке талдау да жасамайды. Сұлтанмахмұт мұндай мақсатты алдына қойған да жоқ, өйткені ол да Абай сияқты ғалым-психолог емес.

С.Торайғыров қазақ тарихында бірінші болып жан мен тәннің яғни психика мен мидың (дененің) ара қатынасы туралы мәселе көтеріп, бұл екеуінің өзара байланысын ғылыми тұрғыдан дұрыс түсіндірді. Ол жан мен тәннің ылғи да бірлікте, тұтастықта, байланыста болатынын айта келіп: «Дене азыққа тоюдан жан ер жетер... Жан ер жетіп, дүниенің сырын табар...», – деп адамның тәні өсумен қатар жаны, ақыл-ойы сана-сезімі де бірге өсіп, («жас, тән мен сезім, білім қабат өсіп») жетіліп дамып отырады дейді. Тән мен жанның қоса өзгеруінің негізін Сұлтанмахмұт тәнде, яғни мида деп түсінеді. Адам өлгеннен кейін онда «қимыл жоқ, сезім жоқ... жек көру жоқ, махаббат жоқ... өмір жоқ, яғни бір сөзбен айтқанда, тәннен бөлінген жанда ешуақытта өмір болмайды», – деп, осы мәселені материалистерше баяндайды.

XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген қазақ ғұламалары сияқты Сұлтанмахмұт та адам тағдыры жайлы, оның қоғамдағы орны мен арман, мүдде-мақсаты туралы көп ойлап, терең толғанады. Ол еңбекші халыққа жаны ашып, дала өміріндегі тұрмыстың бүкіл тауқыметі кедей атаулының басында екендігін, өмірдегі адамға қажетті нәрсенің бәрі де осылардың қолымен жасалып жатқандығын, ал патша отаршылары

мен олардың жергілікті жердегі жандайшаптары бұларды сүлікше сорып отырғандығын жақсы аңғарады. Ақынның ойынша адам – өскен ортасының, өмір сүрген жағдайының туындысы. «Дүниедегі нәрсенің бәрі, – деп жазды С.Торайғыров «Кедей» поэмасына жазған эпиграфында, – белгілі бір жағдай мен орта әсерінің нәтижесі. Бұл жағдай ортаны жасау-жарату адамның қолынан келеді, адамның хайуанаттан өзгешелігі де осында, адамның ақыл-ойымен табылған нәрсенің бәрі де осылай жасалған».

С.Торайғыров адам психологиясының қалыптасуы іс-әрекет үстінде болып отыратынын, мұнсыз сана-сезімнің дұрыс қалыптасып, дамымайтынын, адам тіршілігінің мазмұнын да қоршаған ортасы, әлеуметтік жағдайлар билейтіндігін, сондай-ақ, үй-іші, отбасы, әке-шешенің де «Көргені әке-шеше қандай болса, алмақшы сонан үлгі баласы да» дегендей, жас ұрпақ санасының қалыптасуында шешуші роль атқаратындығын жақсы түсінген: «Жақсылық көрсем өзімнен, Жамандық көрсем өзімнен. Тағдыр қылды деулерді, Шығарамын сөзімнен», – деп ол адамның психологиясы тағдырға, жазмышқа байланысты емес, керісінше оның өскен ортасына, бәрінен бұрын нақтылы іс-әрекетіне тәуелді екендігін айтты. Ақын қоғамдық жағдай адам психологиясына ерекше әсер етіп, терең із қалдыратындығын, әр түрлі қоғамда адамның сана-сезімі де түрліше болып қалыптасатынын нақты деректермен, «Кедей» поэмасында өте нағымды көрсеткен.

С. Торайғыров шығармаларында ерекше бір көңіл аударатын мәселе – оның адамның әр түрлі жас кездеріне байланысты жасаған психологиялық талдаулары. Ол қазақтың ой-пікір дамуының тарихында осы мәселені ғылыми тұрғыдан күн тәртібіне алғаш рет қоя білген ғұлама. Ақын адам психикасының дамуын басты-басты төрт кезеңге (балалық шақ, жігіттік, ересектік, кәрілік) бөледі. Ол бұлардың бір-бірінен ерекшеліктерін жәй-қарапайым пайымдаулармен шектемей, ғылыми сарапқа салуды ойлаған. Мәселен, «Адасқан өмір» поэмасының «Мен жігіт» деп аталатын бөлімінде ол жігіттік шақтың психологиялық ерекшеліктерін былайша сипаттаған: «Мен жігіт, он бес – отыз арасында, Бұл жаста көп бересі – аласым да... Жалыны бойға сыймай сырттан көрініп, Күн сайын тұрады артып қайрат-күшім», – деп түйеді ақын жігіттік, бозбалалық кезеңнің басты ерекшелігін. Расында да адам баласының осынау бір кезеңі психологиялық жағынан аса бір қызық шақ. Осы кезеңнің қызығын халқымыздың ақын-жыраулары бұрын да аз жырламаған. Бірақ олардың ғылыми сипаттамасы жетіспей жататын. Сұлтанмахмұт, жас жігітке тән қасиеттерді жай тізе бермей, олардың әрқайсысының сыр-сипатын, мәнін ашуға талаптанады.

Жастық шақ – адамның дене күші мен рухани тіршілігінің кемеліне келетін кезеңі. Жас адам ылғи да албырт, қажырлы, іс-әрекет пен қимылға құштар. Оны ойландырмайтын нәрсе жоқ, нағыз романтик, тауды қопарып тастағысы келеді, оған «Сырдың суы сирағынан келмейтін» тәрізді. Жас

адам өз мүмкіндігін, қабілет, дарынын көруге де ынтызар: «Алдымда толған мақсат, толған таңдау, Алайын мынасын ба, анасын ба?...» – деп осылайша дүниеге зор сеніммен қарайтын жас адамның таудай талабы мен қиялының шарықтамайтын жері жоғын, көксеген арманының есепсізін, оның асыл мұрат іздейтіндігін сөз етеді. Жас кезінде адам өмір қыспағынан қорқа бермейді. Онда күйреп, босқа мұқалу деген жоқ, ол ержүрек, батыл адам. Оған тән ерекше қасиеттің бірі – алдағы жерде жұртқа беретін де, одан алатыны да көп, алда тұрған сансыз мақсат, қайсысы таңдап аламын десе де, ерік өзінде. Ол үшін бәрі де мүмкін, қол жетпес ештеңе жоқ. Осы айтылғандардың бәрін ақын былайша түйіндейді: «Ұқпаймын қол жетпейтін бақыт бар деп... Үміттімін, алдар деп және ұқпаймын... Қарын тоққа қанағат қылатұғын, Мен емес, тәнім тірі, жаным өлік. Ірі мақсат болмаса, ұзақ іске... Неге мен алданамын уақыт бөліп...»

Ақын шығармаларында жастық шақтың ерекшеліктері «сезімді ыстық жүрек», «дүние мен үшін жаралған», «қайғы алған жоқ жүректің бір бұрышын», т.б. дегендей сөз тіркестерімен сипатталып отырады. Сұлтанмахмұтың жігіттік кезеңге байланысты айтатын ойының түйіні, жастық шақ қызығы мен қиыны мәңгі таусылмайтын, адам бақытын іздеуде таптырмайтын өте қолайлы кезең, сондықтан да шамаң келгенше осы кезде құлашыңды сермеп бақ. Өмірдегі орның қандай, нені таңдауың керек – гәптің үлкені, міне, осында. Байлық, өкімдік, атақ, махаббат, т.б. адам бақытына қандай қатысы бар?

Ақын осылардың барлығына шолу жасай келіп, шын бақыт әділдікте, білімде, адал еңбекте деп өз ойын «Адам бағындырудың асылы еңбек, түбінде еңбексізді еңбек жеңбек», – деп дұрыс қорытынды жасайды. Ақын жастық шақта адамның ақыл-ойы интеллектісі өте алғыр, дүниені танып-білуге құмарлығы күшті, сондықтан да осы кезде оқуға, білім алуға ерекше ұмтылу қажет дейді. Бұған ата-ана, ағайын-туыстың жақсы ақыл-кеңесі де ауадай қажет. Білім алу, бәрінен бұрын адамның өзіне байланысты. Ол үшін үлкен ерік-жігер, ұғарлық зейін, зор үміт, таудай талап, шын ықылас, ұғымталдық, зеректік, т.б. аса қажетті шарттар. «Оқу инемен құдық қазғандай», ол еріккеннің ермегі емес дейтін тұжырымды мына төмендегі шумақтардан жақсы аңғаруға болады: Таусылмас ғылым теңіз шалқып жатқан, Өмір бойы оқысаң бір таусылман. Қиындығы қинайды жанға батқан, Білімге қарсы тұрар қандай күш бар, Бас иер талай мырза кеуде қаққан... Оқу малды тыңдамас, зейін тыңдар... Молда атанған жақсы ғой, оқу болса, Баста зейін, кеудеде тоқу болса...

Адамның көңіл күй ерекшеліктері, сезім-эмоция секілді жан ары да С.Торайғыров шығармаларында біршама сөз болған. Басқа жан құбылыстары сияқты адамның сан алуан сезімдерін (қуаныш, қайғы-қасірет, реніш, т.б.) сыртқы ортаның, яғни белгілі себептердің нәтижесінен туып отырады дейді. Адам сезіміне әсер етпейтін нәрсе жоқ. Оған табиғат құбылыстары адамның суық және жылы сөздері де, денсаулық жағдайы «тұрмыс күйі де, т.б. үнемі әсер етеді. Сезім адам организмінде – бет пі-

шінінде, көз жанарында, қас-қабағында, т.б. әр түрлі кимыл-қозғалыстар тудырады, ол жүрек жұмысына да байланысты дейді: Сезімнің сыртқа шықпас түсі бар ма? Оны жасырар адамның күші бар ма? Біреу күй, біреу пішін, біреу сөзбен, Көрсетпейтін жүректің іші бар ма?

С.Торайғыров адамның ең жоғарғы сезімдерінің (эстетикалық, адамгершілік, т.б.) табиғатына ерекше көңіл бөледі, бұлардың қалай пайда болып, қалыптасып отыратындығын сөз етеді. Мәселен, оның айтуынша «жақсы ән мен тәтті күй», яғни жақсы музыкалық әуен адам құлағының құрышын қандырып қана қоймай, оның сұлулық, әсемдік сезімдерінің қалыптасуына да ерекше әсер етеді. «Халықтың арғы-бергісін қозғап, – деп жазды ол «Өлең һәм айтушылар» деген мақаласында естеріне түсіріп, мұң-мұқтаждарын зарлап, кем-кетігін көрсетіп, әдемі дауысымен құйқылжытып тұрғанда қандай тас бауыр болса да жібімеген еркіне қоймайды. Халықтың қайдағы-жайдағысы ойына қозғалыс түсіп, қандары қайнап, тіпті арқалары қозып кетеді. Әркімнің көңіл көздерінен жастар моншақтап, бойлары балқығандай шартташұрт қол шапалақтасып... тарқайды». Осы үзіндіде ақын ән мен күйдің қандай тас бауырды да жібітіп жіберетінін, қанды қайнататыны, көзден жас ағызып, бойды балқытатыны, т.б. адамның ішкі жан-дүниесін нұрландырып, байытатындығы, сөйтіп адамды ерік-жігер ләззатқа бөлейтіндігін айтып отыр.

Сұлтанмахмұт адамның ерік-жігер қасиеттері туралы да сындарлы пікір айтқан ақын. Оның шығармалары-

ның кейіпкерлері қажыр-қайратқа толы, әрқашан да күреске әзір, ылғи да іс-әрекет үстінде, көздеген мақсатына жету жолында тынбастан қимылдап, тіршіліктің тиімді жолдарын іздейді, бұларда түбінде жеңіске жетеміз деген сенім баршылық: Тұрмыста үмітім көп жеңем деген, Жігермен жеңуіме сенем деген. Ырқыма жүрер менің қай дүние, Көнбесе өз ырқыма өзім денем... Менде жоқ қажу деген де, ашу деген, Тарығып, болымсызға жасу деген...

Бұл жерде ол белсенділік, қажыр-қайрат, төзімділік, шыдамдылық, өзін-өзі билей алу, батылдық, қауіп-қатерден жасқанбай қиыншылыққа мойымау, т.б. – адамның тамаша еркін-жігер қасиеттері жайлы толғайды.

Қайрат-жігері ерекше күшті, мінезі темірдей берік адам ғана көздеген мақсатына жете алады. Ақын жастарға: «жігерлі бол, жасыма, жасқанба, қылышпен шапса да, найза сұкса да, бейнеттің сан алуан түрлеріне төзе біл, ылғи да таудай талабың болсын («Талпыну бар, талап бар, бүйткен адам оңады»), келешектен күдеріңді үзбе, ылғи да талпынып күресе бер, өмір деген толған күрес, тәуекелге бел байла да күреске түс, оны жеңбей қойма («Тәуекел күреске түс, бардағы жең»), босқа ынжық болма, жалғыз ғана оқумен теңелмейсің, алауыз азған, қоянжүрек қорқақ болма, кез келгенге құлай берме, біреуге босқа алданып қалма» деп талай рет тебіренген ғой қайран ақын. Абайдың да, Сұлтанмахмұттың да жастарға айтпақ ойы ортақ: олар мына дүниеден өз орныңды таба біл, адам бол, қатарыңнан қалма, үнемі ілгері қара, жігерлі де, талапты бол, жалқаулық-

қа, еріншектікке салынба, ерінбей еңбек ет! Сонда ғана мұратына жетесің, өмірден орныңды табасың дейтін теңдесі жоқ ақыл-кеңестер берді. Ақын шығармаларында бұдан басқа да әр түрлі психологиялық құбылыстардың табиғаты сөз болады. Мәселен, Сұлтанмахмұт адамның әр түрлі қабілеті мен таланты, мінезі іштен тумайтынын, олар іс-әрекет үстінде қалыптасатынын, барлық адамның қабілеті де бірдей болмайтындығы жайлы айтады. «Қазақ ішінде оқу, оқыту жолы қалай?» деген мақаласында былай дейді: «Балаларының жайын түсіндіріп реттеймін деуге көне қоятын қазақ па? Біреуінің баласы жүйрік, бірінікі жорға, бірінікі шабан». Осындай пікірді ол басқа шығармаларында талай рет қайталаған еді. Мәселен, «Секілді өмір қысқа, жарты тұтам» деген өлеңінде: «Денеден-ақ көрініп тұрған жоқ па, Саусақтың алалығы біткен қолға», – деп ақын адам психологиясының кейбірі туыстан берілетіндігін астарлы сөзбен білдіріп отыр. Адамның қабілет, талантының түрліше болуы оның тума ерекшеліктеріне де (нышандарына) тәуелді болып отырғандығын айтады. Бірақ сайып келгенде, адамның қабілет, таланты, нәтижелі іс-әрекеті бәрінен бұрын өзіне, адамның белсенді қимыл-қозғалысына байланысты. Сұлтанмахмұт бұл жәйтті де ескерген. Оның «Оқу малды таңдамас, зейін таңдар... Оқу бай, кедей, жақсы, жаман деп таңдамайды, кім ыждиһаттанып ықыласын салса, оқу содан табылады» дейтін пікірлері біздің соңғы айтқанымызға жақсы дәлел бола алады. Ақын ерекше мен беріп, көтерген

тәлімдік мәселенің бірі – жастарды ана тілді ардақтап, оны қадір тұтып, сүйе білуге тәрбиелеу мәселесі. Әр халықтың ұлттық психологиясының негізгі бір жағы – сол ұлттың тілі. Ұлттық тіл сол халықтың нақты тарихы, оның өмірінің, сана-сезімінің, ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпының шежіресі. Кім де болса өз халқының тарихын, оның тілін дұрыс білмейінше, әрі жан-тәнімен сүймейінше өз халқының адал перзенті, сүйікті ұлы бола алмайды.

Өз ұлтын, ұлттық тілін жөнді қадірлемейтін адамнан шын мәніндегі интернационалист шығуы да қиын. Ана тілінің адам психологиясынан алатын орнын жақсы көре білген Сұлтанмахмұт, оны жастарды адамгершілік пен имандылыққа тәрбиелеудің басты құралдарының бірі деп түсінген. Ақын ұғымында ана тілі туған халқының, өзіне ақ сүтін беріп, әлпештеп өсірген анаңның тілі. Дүниеде анадан жақын не бар! Сондықтан да осы тілді қадірлеп, ерекше құрмет тұтқан абзал. Ана тілі – бұл өмірге жаңа ғана келген нәрестенің ә дегенде еститін бірінші дыбысы, ол жас өспірім жеткіншектің қинала әлемді тамашалағанда білдіретін көңіл күйі, ол бозбала мен бойжеткеннің бір-бірімен табысуындағы жүрек тілі. Ондай болса, осы тілді ардақтап, ерекше қадір тұту қажет, қандай жағдайда да адамның бойында оның рухы сақталуы тиіс. Өз ана тілінде «шүлдіреп, шолжандап, жығылып-сүрініп» жүруге болмайды. Тіл қайнаған қанның, тебіренген жанның, толғанған көңіл мен жүректің сығындысы, тілде әркез маңыз және дәм болуы қажет. «Қазақ тілінде

бастырған кітаптардың көбіне қазақтың иісі де жоқ, дені бытпырақ, қазақтағы «сіріге жамаған былғарыдай» деп, ақын өз ана тілін ардақтап, қадір тұтпайтын адамдарды аяусыз мінепшенеді, жастардың ана тіліндегі сауаттылығы үшін мұғалімдер мен атааналар қатты ойлануы қажет дейді. Өршіл де ойшыл ақынның осынау пікірлері қазіргі тіл туралы заңның іске асуы барысында қаншама маңызды екендігі өзінен-өзі түсінікті.

ТОРНДАЙК ЭДУАРД ЛИ (1874-1949) – америкалық психолог және педагог, бихевиоризмнің негізін салушылардың бірі, жануарлардың жүріс-тұрысын эксперименттік зерттеудің объективті әдістемелерін жасаған («Жануарлар ақылы», 1898). Т. машықтар мәселесін зерттеуге елеулі үлес қосты, үйретудің бірқатар заңдылықтарын бекітті, педагогика және оқыту әдістемесі бойынша бірнеше еңбектер жариялады.

ТОРЫҒУ – өмірде жолы болмаған жағдайларда күйзеліп, түңілушілік. Торыққан адамда мұңаю, қорқыныш, үрей, ашу, ыза, долылық, өмір сүруде мән жоқ деп сезіну, депрессия сияқты сезімдер байқалады. Жеке адам мен әлеуметтік топтардың психикалық көңіл күйінің көрінісі. Т.-дың объективтік негізі – табиғи алапат және әлеуметтік зілзала (катаклизм), жазылмайтын ауру, жақын адамынан айырылу, жұмыста, шығармашылықта және жеке өмірде жолы болмаушылық.

Торығудың субъективтік көзі – қайғы-қасіретті еңсеруге деген адамгершілік-психологиялық ұстаным-

ның болмауы не босандығы, тіршіліктің жаңа жағдайына бейімделуге бастайтын ерік-жігердің болмауы. Торығудан шығудың амалы әртүрлі: рухани жаңарудан моральдық азуға дейін, өмірдің қызығынан күдер үзуден, өзін-өзі өлтіруге дейін.

Психикасы тұрақсыз жастар мен жасөспірімдер болар-болмас сәтсіздіктің өзінен тез торығады. Т. сезімін бастан кешіріген адамдарға әлеуметтік қолдау, психотерапевт-маман-дардың көмегі қажет. Австриялық психиатр Н.Франкл жасаған логотерапия терапиясы мен практикасы адамдарға өмірдің мәнін қайта ұғынуға көмектеседі. Былайғы тіршілікте торығудан арылу үшін достық қарым-қағынас пен моральдық қолдау жеткілікті болатын жағдайлар көп.

ТӨЛЕ БИ (1663-1756). Ұлы жүздің төбе бии. Оның мақал-мәтелге айналған толғауларында психологиялық мәні терең тіркестер баршылық. («Біліп айтқан сөзге құн жетпейді, Тауып айтқан сөзге шын жетпейді», «Өзің білмесең білгендерден үйрен, үйренгеннен ештеңең кетпейді», «Жүзге бөлінгеннің жүзі күйсін», «Әділ болса – әкім шырақ...» «Әділдігі болмаса әкім ит, Ақылсыз болса әйелің ит, Аяңсыз болса – атың ит», «Наданға көзіңді салма – сағың сынар, Досыңа өтірік айтпа – сенің кетер, дұшпанға сырыңды айтпа – түбіңе жетер» т.б). Төле би адам мінезінің сан алуан жақсы, жаман қасиеттерін де талдайды. «Жасы кіші демендер, ақылы озса аға ғой...», «Ауылыңның таңы бол, маңдайыңдағы бағы бол», «Ұқпасқа айтқан сөз жетім...», «Балаң жақсы болса, жан мен тәннің

шырағы...», «Екі досты айырған түбінде өзі оңбайды, Өзіңнен туған ұл мен қыз сыйламаса сол қайғы», «Жаңбыр болмаса – сөз жетім... Басшы болмаса – ел жетім... Ұқпасқа айтқан сөз жетім...», «Атадан ұл туса игі, Ата жолың қуса игі, Өзіне келер ұятын, Өзі біліп тұрса игі, Жаудан бұққан немені, Ортасынан қуса игі», «Шешендіктен не пайда, артында сөзі қалмаса... Хандықтан да пайда жоқ, қара шашын жалмаса, Молшылықтан пайда жоқ, шарапатты өзгертіп надандарды алдаса т.б.

Т-ТОП (әлеуметті-психологиялық тренинг тобы) – әлеуметтік-психологиялық тренинг жүргізетін адамдардың арнайы тобы. Мұндай топтың мақсаты – қатысушылардың тұлғааралық икемділіктер мен дағдыларын дамыту, тұлғааралық қатынастардың нәтижелігіне кері әсерін тигізетін психологиялық кедергілерді жою.

ТРАЙБАЛИЗМ – рулық тайпалық негізде оқшаулануға ұмтылу. Т. принциптеріне негізделген топтар (қландар) саяси және экономикалық өмірге белсенді араласады.

ТРАНС (франц. *transir* – сілею, мелшию) – сананың бұзылуы, айналадағы жағдаятты және өз қылықтарының мақсаттарын ұғынбай мінез-құлықтың күрделі актілерін бірнеше минут бойына не одан да ұзақ уақыт автоматты түрде атқарудан көрінеді. Мысалы, Т. күйінде адам кенеттен жүгіре жөнелуі, күрделі ырғақты қимылдар мен қозғалыстарды қайталай бастауы мүмкін. Кейде ол ұзақ уақыт

бойы ел аралап сапарға шығып кетуі ықтимал. Т.-тың басталуы да, аяқталуы да кенеттен болады. Бұл кезең туралы есінде ештеңе қалмайды, Т. кезіндегі адамның жүріс-тұрысы айналасындағыларға жөн-жосықты болып көрінуі мүмкін, ол қарапайым сұрақтарға жауап бере алады, үйреншікті әрекеттерін орындайды. Т. невроздар кезінде, эпилепсия ұстағанда және басқа да кейбір психикалық аурулар кезінде байқалады.

ТҰҚЫМҚУАЛАУШЫЛЫҚ – ата-анасынан ұрпақтарына қандай да бір белгілердің, ерекшеліктердің берілуі. Ұрпақтардың биологиялық сабақтастығы. Әрбір түрге тән морфологиялық, физиологиялық және т.б. ерекшеліктердің тұрақтылығын қамтамасыз етеді, сол арқылы түрлер арасындағы айырмашылықтарды, ал түрлердің ішінде түрдің жеке мүшелері арасындағы айырмашылықты сақтайды.

Т.-тың материалдық тасымалдаушылары гендер – молекулалары организмнің барлық жасушаларының хромосомаларында бар дезоксирибонуклеин қышқылдарының бөліктері болып табылады. Барлық гендердің жиынтығы сол организмнің генотипін, яғни ата-анасының ұрпағынан алынған тұқым қуалайтын факторлардың жиынтығын түзеді. Жаратылыс заңдылықтарына сәйкес, әрбір адамның бірегей генотипі, яғни әрбір кісінің қайталанбас ерекшелік қасиеттері оның тұқымқуалаушылығында күн ілгері белгіленген болып шығады. Алайда кез келген ген өзіне сәйкес орта болғанда ғана белсендіріледі. Олай болмаса, геннің

белсенділігі мүлдем көрінбей қалуы немесе күрт төмендеуі мүмкін. Генотип пен ортаның өзара әрекетінен фенотип – сырттай бақыланатын анатомиялық, физиологиялық және т.б. белгілердің нақты көріністері түзіледі. Психиканың жеке ерекшеліктерінің қалыптасуы үшін маңызды орта әсерлері де әрбір адам үшін ерекше болады.

Т.-пен ортаның әсер ету арақатынасын анықтау үшін генетикалық әдістер: популяциялық, генеалогиялық, егіздік әдіс, асыранды балалар әдісі қолданылады. Егіздік әдіс – психогенетиканың, негізгі әдістерінің бірі; генотиптік және орта факторларының адамдардың психологиялық ерекшеліктерінің қалыптасуына әсер етуін зерттейді. Бұл салада жоғары психикалық функцияға, темпераментке жататын психологиялық ерекшеліктер зерттелді. Алынған мәліметтер нәтижесінде адамдар арасындағы көптеген психологиялық айырмашылықтар тұқым қуалау факторларына байланысты екені анықталды.

ТҰЛҒА – 1) дербес әрекетпен айналысаын субъект ретіндегі нақты жеке адам. Ол оның өзіндік бағыт-бағдары, көзқарасы мен сенімі, қызығу, қажеттерінен көрініс береді. Т. әлеуметтік тіршілік ету жағынан дара болады, оның өзіндік дүниесі ерекше өмір жолын белгілейді және ол мазмұны жағынан әлеуметтік жағдайлармен анықталады. Ал тегі, құрылымы және нысаны жағынан даралық сипатта болады. Тұлғаның мәні нақты индивидтің өзіндік ерекшелігінде, оның әлеуметтік жүйе шеңберіндегі

өзімен-өзі болу қабілетінде ашылады. Табиғи таланттардың, туа біткен ерекшеліктердің маңызды рөлін Т. дамуында әлеуметтік факторлар жаңаша түрде көрсетеді. Дара өмірдің тіршілік ету әдісі дегеніміз – адам өмірінің (неғұрлым ерекше немесе неғұрлым жалпы) көрінісі, адамның бірегей және бесаспап қасиеттерінің бірлігі, тұтас жүйе: 2) адамдар арасындағы өзінің ұстаным-орнын еркін және жауапкершілікпен анықтайтын, қоғамның өкілі ретіндегі адам. Қоршаған ортамен, қоғамдық және адами қарым-қатынастар жүйесімен, мәдениетпен өзара әрекеттестікте қалыптасады.

Адам тұлға болып туа қаламайды, әлеуметтену процесінде тұлға болып шығады. Т. ұғымы – отандық психологияда негізгі ұғымдардың бірі. Тұлғалардың әртүрлі топтастырылып саралануын білу мұғалімнің өз шәкірттерінің ерекшеліктерін тез аңғаруына көмектеседі. Т. психологиясының дамуына сонымен бірге оның өзі кіретін әлеуметтік топтың психологиясы да әсер етеді. Т. -ны білу – оның іс-әрекетін тиімді басқарудың алғышарты. Т. туралы теориялар: биологиялық, биоәлеуметтік, әлеуметтік, психодинамикалық (Фрейд), гуманистік (Маслоу), психоаналитикалық (Юнг), әлеуметті – когнитивтік (Бандура), бихевиористік (Скиннер), тұлғалық типтік (Айзенк), психоәлеуметтік (Эриксон), даралық (Адлер), феноменологиялық (Роджерс) т.б.

Жеке адамның *құрылымы* (структуралары): *биологиялық* (жасы, жынысы, темпераменті, дене бітімі, физиологиясы т.б.); *психологиялық* (зейіні танымдық әрекеттері, қабілеті, міне-

зі, еркі, сезімі, т.с.с.); *әлеуметтік* (қоғамдағы орны, қарым-қатынасы, т.с.с.); *бағыттылығы* (ниеттері, тілектері, ұмтылыстары, құндылықтары т.с.с.). Т. негізгі белгісі – оның дара өзгешелігі. Тұлға немесе жеке адам психология ғылымында зерттелетін негізгі категориялардың бірі. Т. (жеке адам) психологиясы адамтану ғылымдары жүйесінде ерекше орынға ие. Бұл сала адамның даралық сипаттарын қарастырып, оның іс-әрекетіне сәйкес кадр-қасиеттерінің қалыптасуының психологиялық механизмдері мен заңдылықтарын зерттейді.

Сонымен бірге адамның құрылымы мен адамдардың типтік мақсаттарымен байланысты теориялық мәселелерді де зерттейді. Ондай мәселелер осы замандағы психологияда айрықша маңызды деп саналатын биологиялық және әлеуметтік факторларға негізделе отырып қарастырылады. Т. психологиясы адамның қажеттілігі, мұқтаждығы, іс-әрекетінің түрлері, ептілігі, дағдысы, әдеттері, қызығушылығы, сенімдері, ұмтылыстары, құмарлықтары, жеке бағыт-бағдары, арманы, кісілік сипаттары мен психологиялық құрылымдарын зерттейтін психологияның саласы. Т. белсенділігі – тұлғаның сыртқы ортаға, басқа адамдарға және өзіне-өзі ынталы әсері. Т. статусы – адамның тұлғаралық қарым-қатынастар жүйесіндегі орны мен оның топ мүшелеріне психологиялық ықпалының мөлшерін білдіретін ұғым.

ТҰЛҒААРАЛЫҚ ҚАТЫНАС – этнопсихологияда әрбір тайпаның, халықтың ұлттық дәстүрлерге байланысты әдет-ғұрыптары, салт-дәстүр-

лері және т.б. Т.к. әрбір халық пен ұлттың этностық қарым-қатынас ерекшеліктерімен өзгешеленеді. Мысалы, қарым-қатынастың абысын-ажын арасындағы сақина-жүзік, білезік алмасу; ер-азаматтар арасында ер-тоқым алмасу; сауға тарту, сәлемдеме жолдау және т.б. түрлері болған. Сол сияқты, ізет, құрмет, сыйластық сезімдері де адамдар арасындағы қатынастың бір түрі болып саналады.

ТҰЛҒАЛЫҚ БЕЛГІЛЕР – адамның даралық ерекшеліктерін көрсететін, психологиялық және физиологиялық элементтерін және оның ойлауы мен қылығын сипаттайтын өмір бойы қалыптасатын психофизиологиялық жүйе. Т.б. теориясы – негізінде *«тұлғаның ерекшелік белгілері»* деген ғылыми анықталған терминді қарастыратын тұлға теориясы. Тұлға қасиетінің теориясы тұлға дамуының құрылымын шығу тегін, қалыптасуын қарастырады.

ТҰЛҒАНЫҢ БАҒЫТТЫЛЫҒЫ – тұлғаның іс-әрекетін бағдарлайтын және нақты бар жағдаяттан біршама тәуелсіз, орнықты тұрткі-ниеттер жиынтығы. Т.б. оның мүдделерімен, бейімдерімен, сенімдерімен, мұраттарымен сипатталады және бұлар арқылы адамның дүниетанымы білінеді. Тұлғаның дамуы – білім беру міндеттері тұрғысынан екі мағынаға ие: 1) тұлғаны қоғамдық өмірдің әртүрлі саласына жауапкершілікпен қатысуға тәрбиелейді; 2) жеке адамның жан-жақты үйлесімді дамуы, зияты, ақыл-ойы, еркі, сезімі мен оңтайлы логикалық-эмоциялық-пси-

хологиялық сапалары мен көзқарастары.

ТҰЛҒАНЫҢ ИМПЛИЦИТТІ ТЕОРИЯСЫ – белгілі бір адамның даралық өмір тәжірибесіндегі тұрақты қалыптасқан, типтік жағдайлардағы сыртқы белгілердің негізінде бір-бірімен адамдардың психологиясы мен қылығының үйлесімділігі ретінде түсінігін белгілейтін ғылыми, әлеуметтік-психологиялық ұғым. Т.и.т. – адамдар туралы мағлұматтар жеткіліксіз болған жағдайда, олардың сыртқы пішіні, қылығы және тұлғалық қасиеттеріне байланысты өмірде қалыптасқан тұрақты пікірлер туралы теория.

ТҮЗЕТУ ПСИХОЛОГИЯСЫ – заң психологиясының саласы; құқық бұзушыларды көбіне еңбекпен түзеу мекемелерінде түзеу мен қайта тәрбиелеудің жағдайлары мен ерекшеліктерін (бұл адамдардың зияттылық және тұлғалық қасиеттерін, олардың түзеу мекемелеріне бейімделу процесін, бостандығынан айырылудан болған психикалық күйін, еңбекке дұрыс көзқараспен қарауға тәрбиелеу әдістерін, түзелуге ден қоюшылықтың қалыптасуын) зерттейді. Т.п. жекелеген құқық бұзушылардың психологиясын, сондай-ақ қамау орындарындағы ресми және бейресми топтардың құрылымын, олардың құралу және қарекет механизмдерін зерделейді. Т.п. бойынша ғылыми зерттеулердің нәтижелері құқық бұзушыларды қайта әлеуметтендіруге, олардың бостандықтағы қалыпты өмірге психологиялық дайындығын қалыптастыруға, сондай-ақ қылмыскерліктің қайталануына жол бермеу-

ге бағытталған практикалық психологиялық-педагогикалық ұсыныстар белгілеуде пайдаланылады.

ТҮЙСІК – материалдық дүниедегі белгілі адамның тиісті сезім ағзаларына әсер ететін заттар мен құбылыстардың жеке сапаларын бейнелейтін қарапайым психикалық үрдіс. Термин 4 түрлі мағынада қолданылады: 1) берілген биологиялық түрге тән алынбаған реакция; 2) белгілі бір түрге тән белгілі тәсілмен жауап қайтара алуға бейімділік. Бұл бейімділік бақыланатын мінез-құлықтың негізі болып табылады; 3) дамудың белгілі бір шартында, әуестену күйінде, стимулды жағдайларда пайда болатын күрделі әрекеттер жинағы. Бұл мағына көбінесе этологияда қолданылады, мысалы, белсенділіктің тіркелген паттерндері; 4) алынбаған, тұқым қуалау арқылы берілетін тенденциялар, мінез-құлықтың күрделі модельдерінің мотивациялық күштерінің функцияларын орындайды.

Бұл мағына классикалық психоанализде қолданылады. Фрейдизм мектебі үшін Т. негізгі термин. Фрейд алғашқы еңбектерінде түйсіктің екі класын көрсетті: эготүйсік немесе өзін-өзі сақтау түйсігі және жыныстық немесе репродуктивті түйсік. 3.Фрейд кейінгі еңбектерінде бұл терминді Танатос (өлім түйсігі) мен Эроска (өмір түйсігі) дейін шектеді. Алайда бұл екі сұлбада да Фрейд түйсіктің мінез-құлықтың мәнді мотивациялық күші екенін, бірақ мінез-құлықтың ерекше көрінуін анықтамағанын айқын көрсетті. Яғни түйсіктің 1), 2), 3) мағыналары ескерілмеді. Ағылшын-американ психологі

У.Мак-Дугаллдың (1871-1938) гормикалық психологиясында Т. ұғымы 1), 2) және 4) орталық теориялық тұжырымдама ретінде қолданылды. Барлық мінез-құлық мақсатты бағытталған және мотивацияланған Т. деп қарастырылды. Алдымызда тұрған бір затты, мысалы, үстелді көруіміздің арқасында біз оның түсін, формасын, көлемін белгілейміз; сипай сезіну арқылы оның қатты, тегіс екенін; қолымызбен қозғап көріп оның салмағын т.с.с. білеміз. Мұның бәрі – сол материалдық заттың жеке қасиеттері, олар туралы мәліметтерді бізге Т. хабарлайды. Т. материалдық дүниедегі заттар мен құбылыстардың жеке сипаттары мен қасиеттерінің біздің сезім мүшелерімізге әсер етіп, миымызда бейнеленуі.

Т- біздің айналамызда, ішкі жан дүниемізде не болып жатқанын хабарлап отыратын қарапайым педагогикалық үрдіс. Т. адамды қоршаған шындықты бейнелеуден пайда болады. Т. таным үрдістеріне жатады, өйткені адам соның арқасында дүниені таниды. Т. басқа психикалық үрдістерге – *қабылдауға, еске, ойлауға, қиялға* материал жеткізеді. Т.-тің табиғи физиологиялық негізі ағзаның арнаулы жүйкелік механизмі – талдағыштар арқылы жүзеге асады. Мыс. көз торына түскен жарық сәулесі қызу тұғызады, ал ол жүйке талшығы арқылы үлкен ми сыңарларының қыртысына келген кезде адамда *көру түйсігі* пайда болады. Адамда пайда болатын Т.-терді үш топқа бөлуге болады. *Бірінші топқа* біздің денеміздің сыртқы жағында болатын сезім ағзаларының қозуынан туатын Т.-тер (*экстроцепторлар* – сыртқы

қабылдаушы дегенді білдіреді) жатады. Бұл Т.-тер бізден сырт заттардың қасиеттерін бейнелейді. Бұған көру, есту, иіскеу, дәм, тері және сипай сезу Т.-тері жатады. *Екінші топқа* рецепторлары ішкі ағзалардағы сезім органдарының козуынан туатын Т.-тер (*интероцепторлар*) кіреді. Органикалық түйсіктер (ашығу, шөлдеу) дейтіндерді осыған жатқызуға болады. *Үшінші топқа* қозғалыстар мен дененің кеңістікте орналасуымен байланысты болатын қозғалыс (немесе кинестетикалық) Т.-тері кіреді. Қозғалыс анализаторларының рецепторлары (*проприоцепторлар*) бұлшық еттерде және сіңірлерде болады.

ТҮЙСІКТІҢ АБСОЛЮТТИ ТАБАЛДЫРЫҒЫ – кез келген модальдықтағы тітіркендіргіштің сәл ғана сезгіштікті тудыратын, минимальды шамасын (сәулелік, дыбыстық т.б.) білдіреді. *Тітіркендіргіштердің байқалар, байқалмас түйсік туғызатын ең аз мөлшерін түйсіктің абсолюттік табалдырығы деп атайды.* Бейнелеп айтқанда, анализаторлар – бұл адам миының «ашық тұрған есігі», бұл арқылы оған қозулар барады. Бірақ өте әлсіз тітіркендіргіштер түйсік туғызбайды. Түйсіктер табалдырығы неғұрлым төмен болса, қандай да бір ағзаның сезгіштігі соғұрлым жоғары болады. Адамның анализаторларының сезгіштігі өте жоғары және бұдан да әрі дами алады. Егер ауада көруді төмендететін су буы, тозаң және басқа қоспалар болмаса, біз жанып тұрған шамды (әдеттегі мөлшердегі) 25 километр жерден көрер едік. Адамның ми түйсігінің соншалықты сезінгіш екенін 1 л ауаға 0,000 000 005 г мускусты (ерекше күшті иісі

бар, хош иісті зат) еритсе адамның оның иісін түйсінетінін білуге болады. Түйсіктің абсолюттік табалдырығынан басқа, *айыру табалдырығы* да болады. *Тітіркендіргіштің түйсік мөлшерін байқалар-байқилмас етіп өзгертетін ең аз өзгеруін айыру табалдырығы деп атайды.* Жарық сәулесі үшін бұл табалдырық бастапқы тітіркендіргіштің 1/100-не тең; дыбыс үшін – 1/10; қысым үшін – 1/30. Біздің көруіміздің тітіркендіргіштердің айырмашылығын сезінуі өте зор. Адамның көзі түстердің жарты миллионға жуық реңкін айыра алады. Кейбір мамандықтар үшін айыру табалдырығының төмен болуы маңызды. Мысалы, әртүрлі тамақ өнімдерінің дәмдік сапасын белгілейтін маман (дегустатор – лат. *degustare* дәмін тату деген сөзінен) түйсігінің жоғары сезімталдығының арқасында шайдың, шараптың, кофенің сан алуан сорттарын айыра біледі және дәміне қарай олардың қай жерде өскенін және қашан даярланғанын біледі.

ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ (VI-VIII ҒҒ.) ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ИДЕЯЛАР. VI ғасырда Жетісу, Алтай, Орта Азияны мекен еткен ру-тайпалар бірігіп, Түрік қағанаты дейтін үлкен мемлекет құрды. Зерттеушілердің айтуынша, «түрік» деген халықтың аты 542 жылдан белгілі болса керек. Түрік қағанатының қоғамдық-экономикалық, саяси-әлеуметтік өмірінде сол кездері жаугершілік дәстүр маңызды орын алады. Олардың алғашқы көсемдерінің бірі – Бумын қаған айналасындағы көрші елдерді өзіне қаратады. Қағанаттың орталығы Орхон өзенінің (Қазіргі Монғолияда)

жағасында болды. Истеми қағанның тұсында (VI ғ.) елдің территориясы бұрынғыдан да ұлғайып, әскери қуаты арта түсті. Көп ұзамай, өзара қырғын соғыстар басталады да, қағанат екіге (бірі Орталық Азиядағы Шығыс түрік, екіншісі – Жетісу, Шығыс Түркістан, Орта Азия Батыс түрік қағанаты) бөлінеді. Батыс түрік қағанаты (астанасы Шу өзені алқабындағы Сүяб қаласы) аварларды батысқа ығыстырып, Еділ, Жайық бойын өзіне қаратты. Білге қаған мен оның інісі Күлтегін осы ұлан-ғайыр қағанаттың тәуелсіздігін Таң (Қытай) шабуылынан үнемі қорғап келді. Батыс түрік қағандығын құраған әртүрлі тайпалар кейіннен қазақ халқының құрамына енгені тарихтан белгілі. Осы кезеңнің саяси-қоғамдық, әдеби өмірін баяндайтын жазба ескерткіштер бізге жетіп отыр. Солардың бірі – «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» дастандары.

Құлпытасқа жазылған осы ескерткіштер Орхон-Енисей жазбалары деп те аталады. Бұлардың авторы Иолығ-Тегін дейтін шежіреші екендігі белгілі болып отыр, бірақ қайда туып, қашан өлгендігі жөнінде еш мағлұмат жоқ. Шамамен VIII ғасырдың орта шенінде өмір сүрген болу керек. Жазба ескерткіштердің мазмұнына қарағанда оның өз заманында білімді адамдың бірі болғаны байқалады. Білге қаған інісі Күлтегін қайтыс болғаннан кейін (731 ж.) оны өмірлік есте қалдыру үшін шетжұрттан шеберлер алдырып, Қожа-Сайдам ойпатына үлкен ескерткіш орнатады да, мұндағы өсиет сөздерді өз ағайыны Иолығ-Тегінге жаздырады. Кейіннен Білге қаған қайтыс

болып, інісінің қасына жерленеді. Осы ескерткіштің мәтіні жазған да Иолығ-Тегін. «Күлтегін» («Түркі қағанаты туралы сөз») ескерткішіне дейін де халық жадында сақталған ежелгі бабаларымыздың ерлік істерін, тұрмыс-салтын жалпы жұртқа паш ететін шежірелер болуы ықтимал.

Бірақ ол жөнінде әзірше мәлімет жоқ. Автор түркілер тарихын олрдың саяси аренаға шыққан кезі – VI ғасыр ортасынан бастайды, яғни түркі ордасын құрған дәуірден бергі 200 жылдық тарихты сөз етеді. «Күлтегін» ескерткіші желісі жағынан екі бөлімнен («Кіші Күлтегін», «Үлкен Күлтегін») тұрады. Біріншісі – жазылу мерзімінің кейін тұрғанына қарамай – түркі тарихының кіріспе бөлімі іспеттес те, екіншісі мемлекет тарихының негізгі бөлімі, «ел өсиеті» болып есептеледі.

Күлтегін – ежелгі түркілердің тамаша ерлік сипаттарын бойына жанжақты дарытқан жаужүрек батыр, ұлан-ғайыр кең даланы еркін билеген дала халқының қайсар жауынгері. Ал Тоныкөк болса талай қанды жорықтардың куәгері, үлкен өнер иесі, ойшыл, философ, халық дипломатиясының білгірі. Тас жазуларда ерлік пен ездік, соғыс пен бейбітшілік, құлдық пен тәуелсіздік, тәлім-тәрбие, тұрмыс-салт мәселелері әсем айшық өрнектермен, жанды бейнелерге толы сезім толғаныс тебіреністерімен баяндалады.

Мәселен, «Бізге жеңіс әперген жерсуымыз – Отанымыз деп білу керек... қандай қағанат болмасын, оның халқының арасында пәтуасыз (жалқау, оңбаған) табылса, онда сол халықтың қанша соры бар десеңізші. – Құлак

қойып тындаңыздар, тереңнен, ойлап толғаныңыздар... Су ағысы тартылса, жас жапырақ қурайды, адамдардан күш кетсе – жат кісіге бағынады... «Менің ағам мені адам етті... Аштықта тоқтықты түсінбейсің... «Жақын отырған сыйдың құрметтісін алады, алыс отырған сыйдың немкеттісін алады», деп келетін сөз тіркестерінің психологиялық мәні зор. Құлпытастарда осы іспеттес жас жеткіншектерді елін, халқын сүюге, жақсы, ұнамды әдет-ғұрыптарға баулу, үлкенді сыйлау, зеректік пен ойшылдыққа, батылдық пен тапқырлыққа үйретіп, тәрбиелеу жайындағы мәселелер сөз болады. Бұлардың қазіргі жастарымыз үшін тәлімдік мәнін жоймайтыны хақ.

ТҮРТКІ (мотив; франц. *motif*, лат. *moveo* – қозғаймын) – субъекттің өмір сүру жағдайы ықпалымен қалыптасатын және оның белсенділігінің бағыттылығын анықтайтын әрекетті туғызушы. Т. термині субъекттің белсенділігін туғызатын түрлі құбылыстар мен күйлерді білдіру үшін қолданылады. Т. – адамды түрлі іс-әрекетке итермелейтін себеп. Кісінің өз қажетін өтеуі оның түрткілеріне байланысты. Мысалы, бір оқушы өзінің тиянақты білім алуын келешектегі өміріне орайластырады, екінші бір оқушыда түрткі тек баға алуға бағытталады. Мұндайда екі түрлі түрткінің нәтижесі екі түрлі болады. Мақсат анықталмаса, түрткі дәрменсіз келеді, тек қиялын қозғап қана қояды.

ТҮРТКІЛЕР КҮРЕСІ – бұл термин ерік-жігер, қажыр-қайрат, сезім-эмо-

ция, жан қуаттарының деңгейінде айтылады. Кез келген түрткі мақсат қоюдан басталады да алдымен тілек, одан соң қалау және бұлардың ішкі күресімен (тілек пен қалаудың бір-бірімен сәйкес келмегеніне байланысты жағдайда) көрінеді.

ТҮС КӨРУ – субъекттің көбінесе көрініс түрінде болатын елестетулері; ұйықтаған кезде, негізінен «тез» ұйқы фазасында жүйелі түрде көрінеді. Түстің мазмұны мен эмоциялық реңкі, тұлғаның өз түсіне «қатысуының» дәрежесі «тез» ұйқыдағы физикалық қозғалыстардың қарқындылығына байланысты. «Тез» ұйқыға тән ми қыртысының белсендірілуі оң жарты шарда біршама білінеді, мұның өзі түсте кеңістік-бейнелік ойлаудың басым бояуына орайласады.

Бұл түс көруде сананың тән сипатта өзгеруімен тығыз байланысты: объективті болмыстың бейнеленуі және өзін таным субъектісі деп білу бұзылады, адам түс көріп жатқанын ұғынбайды, сондықтан қабылданатын құбылыстар қисынсыз болса да сыни тұрғыдан қарау болмайды. Осының өзінде өзін тұлға ретінде бағамдау мен эмоциялар (кінәлі сезіну, ұялу және т.б.) сақталады. Түстің сюжеті бейнелі, символдық нысанда субъекттің негізгі мотивтері мен ұстанымдарын білдіреді.

Түсті есте сақтау тұлғаның ерекшеліктеріне және ұйықтар алдындағы эмоциялық күйіне байланысты. Т.к.-дің негізгі функцияларының бірі эмоциялық тұрақтандыру болып табылады. Т.К. – психологиялық қорғаныш жүйесіндегі маңызды буын, психикалық қақтығыс шиеленісін

уақытша бәсеңдетеді, ізденім белсенділігінің қалпына келуіне септеседі. Т.к.-дің шығармашылық процесіне оң ықпалы болатыны осыған, сондай-ақ онда бейнелі ойлаудың басым болуына байланысты. «Тез ұйқы – түс көру» жүйесінің функциялық толымсыздығы невроздар мен психоматикалық аурулардың пайда болуының елеулі факторы болып табылады.

ТҮСІНУ. Адамның ойлау әрекетінде шындықтағы заттар мен құбылыстардың негізгі қасиеттеріне, ерекше белгілеріне, мәніне түсіне білудің маңызы зор. Түсіну арқылы ғана біз айналамыздағы заттардың себеп-салдарды байланыстарын, бір-біріне тәуелділігінің шығу тегі мен даму жолын ажыратамыз. Түсінудің басы – шындықтағы заттар мен құбылыстарға танысудан, көріп, білуден басталады. Өйткені қандай нәрсені болмасын «ұғыну үшін, ұғынуды, зерттеуді эмпириялық жолмен бастау» қажет.

Түсіну күрделі ой жұмысын керек етеді. Мәселен, «Бұл не нәрсе?» деп сұрақ қоюдың өзі де түсінудің қарапайым формасы, ал «Бұл қалай және қашан пайда болған?», «Бұл не үшін жасалынады?» деген сұрақтарға жауап беру арқылы шындықтағы құбылыстардың негізгі белгілерін, олардың байланыстарын ашып, түсіну қабілетімізді білдіреміз.

Заттар мен құбылыстардың тек ішкі мәніне түсінудің арқасында ғана түрлі амал-әрекеттің себебін, олардың бір-бірімен байланысын, ішкі мазмұнын, яғни ғылымның тұжырымдарын аңғарамыз. Бұл айтылғандармен

бірге түсіну сан алуан құбылыстың бөліктері мен ұсақ-түйектерін айыруда, басқа біреудің сөзінің мәнін ұғуда да (мәселен, интонация, пауза, метафора, әзіл, қалжың т.б.) ерекше көрінеді. Бірақ барлық жағдайда да дұрыс түсіну үшін адамға білім қоры, дағды, іскерлік қажет.

Түсіну сөз арқылы берілетіндіктен түрліше формаларда тұжырымдалады. (Түсіну қысқаша, жалпы, кең, детальді т.б. болып келуі мүмкін) Түсінудің бұлай түрліше болып келуі адамның алдына қойған мақсатын, жеке психологиялық ерекшеліктеріне, ана тілінің ішкі заңдылықтарын білуіне, сол адамның сөзі мен ісіне байланысты болады. Бір нәрсеге дұрыс түсінгендіктің көрінісі – сол материалды өз сөзімен түрлендіріп айттып, іс жүзінде орындап көрсету болып табылады.

Түсіну екіге бөлінеді: оның бірінші түрі – тікелей түсіну. Тікелей түсіну жанама түрде ой операцияларын керек етпейтін, қабылдауға ұқсас процесс. Мәселен, бізге жақсы таныс сөздер, сөйлемдер, белгілі құбылыстар, адамдардың қылықтары т. б.

Түсінудің екінші түрі – жанама түсіну. Жанама түсіну бірнеше аралық, басқыштардан тұратын, ой операцияларын керек ететін, көмескі нәрсені анық, айқын етіп бейнелеуде бірнеше ой түйіндерін талап ететін процесс. Жанама түсінуде сұрақ қоюдан басталатындығын, сұрақ пен жауап табудың арасында аралық түйіндер бар екендігін, осы аралық түйіндерді табу жаңа мәселені шешудің кілті екендігін атап өтуіміз қажет. Тіпті, қарапайым есептің өзінде де осы жолды көруге болады. Мәселен,

«Ахметте үш алмұрт, Хасенде екі алмұрт бар. Екі балада барлығы қанша алмұрт бар?» деген мәселе есепті шешуде де белгілі шығару амалынсыз (яғни бұл екі санды бір-біріне қоспайынша) оның жауабы шықпайды. Бұл жерде қосу аралық амалдың қызметін атқарып отыр.

Ойлау дегеніміздің, өзі мәселені шешу, оның мәнісіне түсіне білу деген сөз. Мәселен, «Сырдария Арал теңізіне құяды» деген сөйлемде ой тууға негіз боларықтай себеп жоқ. Өйткені бұл бұрыннан бізге белгілі нәрсені білдіретін хабарлы сөйлем ғана. Ойлау қашанда белгілі қажетке байланысты адамға әзірше белгісіз жайтты іздестіруден туындайды. Проблемалық ситуация (жағдай) адам ойлауының түрткі қазығы. Бізге әзірше белгісіз, ойланып-толғануды қажет ететін құбылыстың бәр-бәрі проблемалық жағдайға саяды. Мәселен, құйғытып келе жатқан жеңіл машина кенеттен тұрып қалды дейік. Мұндайда шофер машинасының әр тетігін басып көріп, осы жайттың неден болғанын ой жүгіртеді де, көп ұзамай өзіне бұрыннан белгілі нәрсенің енді жарамсыз екендігіне көзі жетіп, жаңа мүмкіндіктерді іздестіре бастайды.

Адам сұрақ қою арқылы алдындағы кедергіні сезеді, оны біртіндеп жояды, сөйтіп, өзінің әр түрлі тану қызығуларына жауап алады. Сұрақ қою, оны дәл тұжырымдау, мәселені «ойда ұстай білу» сұрақты талдай білу және жинақтау, шығару тәсілі мен амалдың орталық түйінін табу, жорамалдар жасай білу т.б. ойлау процесінде мәселелерді шешу үшін аса қажетті жағдайлар болып табылады.

Төменгі сынып оқушыларында тануға негізделген тікелей түсінулер байқалады. Бұл тікелей түсінулер – заттарды тікелей қабылдаудан туған түсінулер. Егер зат баланың өткен тәжірибесінде болмаған болса, оны бірден түсіну қиынға соғады. Түсіну үшін оны алдымен жан-жағынан жақсылап қабылдап алу қажет. Жанама түсіну – жаңа затты, құбылысты белгілі ұғымға жанастыра барып түсіну деген сөз. Баланың сыртқы дүниенің, сан қилы сырларын түсіне алуы жанама түсінулер арқылы ғана жүзеге асады. Бір нәрсенің мәніне түсіну үшін жай тану жеткіліксіз, оған қоса, оның себебін, яғни неліктен осылай болып тұрғанын білу керек. Мектеп жағдайында кейбір оқушылардың оқыған әңгімесін, грамматикалық, математикалық ережелерді дұрыс түсіне алмайтын фактілері жиі кездеседі.

Мұғалімдер көбінесе баланың әр жаңа материалды не себептен түсінбей қалатынын кезінде талдау жасап отырмайды. Бала ойлауы үнемі кедергісіз жүріп отыратын процесс емес, ол кейде құбылыстарды толық бейнелей алмайды, тіпті қателіктер де жібереді, бірде білмегенің екіншіде біледі. Міне, осы жайларды мұғалім асқан байсалдылықпен ескеріп отыруы тиіс. Сондықтан жаңа сабақты бірден түсіне алмай қалған оқушыларды ұғымы төмен деп кінәлаудың өзі педагогикалық тұрғыдан дұрыс болмайды.

Төменгі класс оқушыларының ойлауы негізінде нақтылы келетіндіктен, олар көп нәрселерді өз қалпында түсінуге бой ұрады. Мәселен, бір зерттеуде үшінші кластағылардың алле-

гориялық ұғымдардың мәнін жете түсінбейтіндігі анықталған. Олар: «білімді» деген ұғымды тек «оқитын адам»; «дүние» ұғымын «байлық», «ақша»; «жақсылық» ұғымын «жақсы нәрсе»; «ер» ұғымын «аттың ері» деп олардың заттың, бейнелік жақтарына көбірек көңіл аударады да, осы ұғымдардың мәнін салыстыру, теңестіру арқылы түсіндіріп бере алмайды».

Балалардың құбылыстарды түсіне алуында олардың сөз байлығын, сөздік қорының өсіп отыруын қадағалау зор маңыз алады. Мұғалімнің жаңа сабақты түсіндірудегі методикалық шеберлігінің (әр ұғымды өз мәнінде толық түсіндіру, сөйлемдердің қысқа, ықшам болып келуі, екі ұшты сөйлемеу т. б.) жоғары болуы бала түсінігінің жақсы дамуына қатысы бар басты факторлардың бірі.

ТЫЙЫМ МЕН ЫРЫМ. Тыйым сөздер – психологиялық мағынасы зор, адамды қолайсыз, зиянды әрекеттерден тартынуды талап ететін ерлі-зайыптылар мен үлкен кішінің, әке мен баланың, ұл мен қыздың, нағашы-жиеннің, ағайын-туыс, жекжат-жұрағаттың қарым-қатынасын реттестіруде өзіндік орны бар, сондай-ақ денсаулық, тазалық, әртүрлі жағдайда тәртіп сақтау, жол-жоба, жөн-жосық т.б. осы секілді әдет-ғұрыптарды бұлжытпай орындау мақсатында пайда болған рәсім. Мәселен, дос-туыс, құда-жекжатқа ит, пышақ, балта сыйламау, некелі төсекке басқа адамның отырмауы, ит аспанға қарап ұлыса жамандық шақырады деп қорқу, бос бесікті тер-

бетпеу, жас босанған әйелдің қолын суық суға салдырмау, қыз баланың қатты сөйлемеуі, кіндігін көрсетіп жүрмеуі, қыз-келіншектің шашын, аттың құйрығын кеспеу т.с.с.

Ырымдар да психологиялық тұрғыдан ойлаудың қарапайым түрінен туындайтын наным-сенімнің бір түрі. Бұлар өмір сүру барысында біртіндеп қалыптасқан этностық топқа ортақ, көшпенділер санасынан орын алған психологиялық ерекшеліктер.

Тыйым мен ырым этностық қауымдастықтағы ер мен әйелге, үлкен-кішіге, ұл мен қызға т.б. осы секілді әртүрлі топтарға байланысты айтылған. Мәселен, бөбек психологиясына байланысты бесіктің үстіне жеті нәрсе (шапан, кебенек, тон, жабу, жүген, камшы, бесік, көрпе) жабылады. Мұндағы түйін кебенек пен камшы нәрестені ел қорғайтын, ер болсын деген ниеттен туған.

Осынау наным-сенімдердің әсіресе, жас ұрпақтың санасына ұлттық рухты сіңіру, оның дәстүрі мен салтын, әдет-ғұрпын қастерлеп ардақтай білуге, баланың ұлттық дүниетанымын қалыптастыруға да алатын орны ерекше. Өйткені бұлар халқымыздың ғасырлар бойы тірнектеп жинастырған тәліми тәжірибесінің қорытындысы, ұлттық тәлім-тәрбиеміздің қайнар көзі мен мүмкіндігі. Бір әттегенайы – осындай тамаша психологиялық жайттар күні бүгінге дейін ғылыми тұрғыдан жіктелмей, бір жүйеге түспей келеді.

ТЫНЫМСЫЗ ҚЫЛЫҚ – невроздықпен және қатты мазасызданумен сипатталатын адам қылығы, әдетте

мұндай қылықтар өз кезегінде ешқандай тіке, объективті анықталатын себептерсіз жасалады. Тынышсыздық (үрейлілік); 1. мазасыздану, мазасыздануға бейімділік; 2. қауіп тудыратын, қайғыру, алаңдау, әбігерлену, тынышсыздану, үрейлену, қауіптенушілік.

ТІЛЕК – ықылас, ниет. Ниет – қажеттілікті қанағаттандыру үшін әрекеттенуге және оған іштей ұмтылу. Ниеттің жүзеге асуы материалданған сипатта болады. Т. – адамның бір іс-әрекеті, ой-пікірді іске асыруға ниет білдіруі. Адам тілегі арқылы алға қойған мақсатын іске асыруға жоспар жасап, әрекетке бағыт-бағдар алады. Тілек – іс-әрекеттің бастау бұлағы, Ол адамды қарекетке, ойға алған, алға қойған жоспарын іске асыруға бағыттаушы саналы әрекеттің ұйытқысы. Бұл жағдайда оның іс-әрекет объектісі санасынан орын алып қана қоймайды, оны іске асырудың мүмкіндік жолдары да айқындала түседі.

ТІЛЕНШҰЛЫ ШАЛКИІЗ (1465-1560). Халқымыз осы кезге дейін ұмытпай есте сақтап келе жатқан көне заман жырауларының бірі – Шалкиіз Тіленшіұлы.

Жырау туындылары әсерлі, өткір, аз сөзге көп мағына сыйғызған сұлу сазды көркем келеді. Шалкиіз шығармашылығынан орта ғасырдағы көшпенді қазақтардың нанымы, моральдық – этикалық түсініктері, психологиялық ерекшеліктері көрініс тапты. («Арғымақ ару аттар», «Ер Шобан», «Қоғалы көлдер» т. б.) Сол

дәуірдегі жыраулардың қай-қайсысы да адамгершілікпен қоса ерлікті де тебірене жырлады. Мәселен, Шалкиіз жырау көшпенді халықтың кесек тұлғалы батырлар бейнесін шебер суреттейді. Біз әрбір батырдың жеке сипаттамасынан арғы ата-бабаларымыздың сыртқы кесек пішіні мен ішкі жан дүниесін, жаугершілік заман тудырған айбындылық пен айбарлықтың белгілерін жақсы аңғарамыз. Бұл суреттемелердің біз үшін этнопсихологиялық мәні де аз емес. Ол сонау алыс дәуірден, көне заман адамының тыныс-тіршілігінен біраз елес береді. Мәселен, «Ер Шобан» атты толғауында Шалкиіз жырау «алдаспан ауыр қылыш байлаған, бір ойында (ұрыста) алпыс ала балта сындырған», денесіне «қан жұқпас қайқы болат өтпеген» деп батырлардың ерлігін әсерлі бейнелейді.

Шалкиіз толғауларында да моральдық-этикалық тақырыпқа бой ұрушылық ерекше байқалады. Бұл жұртты адамгершілік жағынан жетілдіру арқылы қоғамды жақсартуға болады дейтін асыл арманнан туындаған жайт еді. Адам мінезінің әртүрлі жақтары, оның әрқилы көріністері жақсы мен жаман адамның бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі психологиясы Шалкиіз шығармаларында көптеп кездеседі. Жақсы адам – қарапайым, қайырымды келеді, әр кісінің байыбына барып әрекет етеді, бөтенді жатсынбайды, жұртты қадір тұтып, құрмет ететін ақ көңіл елгезек жан.

Жақсының жақсылығы сол болар, Жаманменен бас қосып, Сөйлемекті

ар етер... Бір жақсымен дос болсақ, Азбас, тозбас мүлкі етер... Жақсылардың, өзі өлсе де сөзі сау...

Жырау осындай ақ жарқын адал да, абзал жандардың бақыты жанбай, еңбегі бағаланбай, жұртқа жақпайтын кездері де болады деп қынжылады: Бір жақсысы бар болса, Қоңқалаған көп жаман, Сол жақсысын көре алмас... Шалкиіз жыраудың пікірінше, жаман адам – бұл ішіне сыр сақтай алмайтын, дұрыстап ойланып сөйлеу де қолынан келмейтін, басқаның ақылын тыңдауға босқа арланатын, өмірі қулық-сұмдықпен күн кешетін, дос-жолдас дегеннің не екенін білмейтін, реті келсе адамды сатып кетуге дайын тұратын қорқақ, бишара жан. Жаман адамның мұрнына жақсылықтың иісі де бармайды. Ол өтірік айтуға, алдап кетуге, бейім тұрады. Ел басына күн туса, ол өз басын сағалап жүреді. Осындайлар жөнінде Шалкиіз былай дейді: Жаманға сырыңды қосып сөз айтпа... Жаман туған бар болса, Жаман жолдас көп болса, Жазаны содан көрерсің... Қыға шықпас жаманның, Барынан да жоғы игі... Бір жаманға сөз айтсаң, Есікті кетер сарт ұрып, Жаманның, жамандығы сол болар, Сөйлесе дәйім бетін қара етер... Ойлап тұрсам

жаманның, Жалаңдаған өз басына тілі жау – деген жолдардан жаман адамның психологиясы қандай болатындығын тану қиын емес.

Достық пен бауырмалдықты, ізгілік пен ұйымшылдықты адамдардың бір-бірімен бауырласып, тату өмір сүруін аңсаған жырау адамның жақсы қасиеттерін ерекше қастерлейді, жастарға досың мен қасыңды ажырата біл, көлденеңнен кез келгенге сырыңды шаша берме деп кеңес береді. Ойшыл жырау ылғи да халық мүддесін қастерлейді, ел басшыларының жұртқа ұнамды болып келуін қалайды, адамгершілігі мол, ер жаужүрек батыр адамдарды жастарға үлгі етеді.

ТІТІРКЕНДІРГІШ ПЕН ТҮЙСІК-ТІҢ АРАҚАТЫНАСЫ – XIX ғасырдың орта шенінде өмір сүрген неміс ғалымдары Э.Вебер (1795-1878) мен Г.Фехнер (1801-1887) тітіркендіргіштердің күшімен адам түйсігінің арасындағы байланысты заң түрінде тұжырымдады. Мұны түйсіктің психофизикалық заңы дейді. Осы заң бойынша тітіркендіргіштердің күші геометриялық прогрессия жолымен көбейсе, одан туатын түйсіктер арифметикалық прогрессия жолымен өседі.

Тітіркендіргіш пен түйсіктің арасындағы логарифмдік тәуелділікті былайша көрсетуге болады:

Түйсік күшінің артуы	Тітіркендіргіш күштерінің артуы	Бұлардың логарифмі
0	1	20
1	2	21
2	4	2 ²
3	8	2 ³
4	16	2 ⁴
5	32	2 ⁵

ТІТІРКЕНУШІЛІК – организмнің, оның жеке органдарының, ондағы жасушаларының физиологиялық күйінің көрсеткіші. Т. қасиеті тірі жүйелердің іргетастық қасиеттеріне жатады: оның болуы, жалпы алғанда, тіршіліктің классикалық критерийі болып табылады. Ең қарапайым организмдердің тітіркенушілігінің өзі олардың қозғалысының не әсер негізіне қарай не одан сыртқа қарай белгілі бір бағыттылығымен сипатталады. Ең қарапайым шартты реакциялар түзу қабілетімен бірге бір жасушалар протоплазмасының тітіркенушілігі оларда байқалатын барлық әрекет нысандарының негізі болады. Сезім органдарының қозушылығы не тітіркенушілік организмнің оны қоршаған ортаның объективтік қасиеттерін бейнелеуінің аса маңызды алғышарты болып табылады: мұның өзі сезгіштік процестерінің мәні болып табылады. Тітіркенгіштік – әсерленушілік, қозғыштық. Жүйке жүйесінің әр алуан сыртқы және ішкі әсерлерге тітіркенуі. Төменгі сатыдағы микроорганизмдердегі психиканың көрінісі – тітіркенгіштік. Тітіркенудің өте қарапайым түрі тропизмдер. Тропизм – «бұрылу» деген сөз.

УАҚЫТША БАЙЛАНЫС – шартты рефлекстердің қалыптасу кезінде ми қыртысындағы шартсыз және шартты тітіркендіргіштерді қабылдайтын орталықтардың (клетка топтарының) арасында пайда болады. Уақытша жинақталу – вегетативті жүйке жүйесіндегі түйін алды жүйке талшығын бір рет тітіркендіргенде емес, қайталап, бірнеше рет тітіркендіргенде ғана қозудың уақытша жинақталуынан организм жауап береді (мыс: қышыған жерді қандыру үшін бір рет қасу аз, оған рефлекторлы жауап беру үшін секундына 18 рет қасу қажет. Сонда қышуды қандыратын қозу уақытша жиналып, қатты әсер етеді де, яғни қышу қанады.

УӘЛИХАНОВ ШОҚАН ШЫҢҒЫСҰЛЫ (1835-1865) – Қазақ топырағында қоғамдық прогресс үшін ғылым-білімнің маңызын ерекше көре білген Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов бүкіл әлемдік өркениет қорынан мейлінше мол сусындаған, жан-жақты білімді, озат ойлы, ерекше дарынды адам еді. Ол өзін терең тарихшы, ерінбес этнограф, батыл сая-

хатшы, талмас географ, білгір әдебиетші, шебер суретші, жалынды публицист, жан сырын ұққыш нәзік психолог ретінде көрсете білді. Не бары отыз-ақ жыл өмір сүрген Шоқан аз ғұмырының ішінде білім-ғылымның көптеген салаларына бағасын мәңгі жоймайтын үлес қосты.

Шоқан еңбектерінде психологиялық мәселелерге байланысты әр түрлі сипаттағы деректер баршылық. Осылардың ішінде басқа мәселелерден көбірек сөз болғаны – халқымыздың ұлттық санасы, оның ішінде өзіндік психологиялық ерекшеліктері туралы мәселе еді.

Қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстан тарихы мен этнографиясын зерттеген шовинистік рухтағы орыс ғалымдарының еңбектерінде халқымыздың ондаған ғасырлық тарихы бар мәдениетіне қиянат жасалып, тіпті ұлттық психологиямызға күйе жағылып, екінші сорттағы халық деп келгені белгілі.

Осындай келеңсіз көзқарасқа қыр жағдайында алғаш қирата соққы беріп, туған халқының ұлттық арнамысын қызғыштай қорғап, қазақ халқын «тағы халық» деп қарау мүлде қате, бұл білместіктен айтылған сөз, халқымыз ертеден елдігі, өзіндік өнері бар, ылғи да көшіп-қонудың салдарынан оқу-білімінен кенжелеу қалса да, рухани дүниесі бай, прогресс ағаулыға ұмтылғыш, жаңалыққа ерекше бейім халық деп тебіренді. Осымен қатар Шоқанның алдына қойған тағы бір мақсаты өз халқының өмірін жете зерттеп, кең даласы мен дархан халқын берісі орыс, арысы Еуропа жұртшылығына таныстыру еді. Сондықтан ол өз еңбектерін-

де дала халқының қоғамдық өміріне ерекше үңіліп, жан-жақты зерттеді. Бұл жерде ол танымдық жағынан зор ғылыми маңызы бар деректер келтіріп қана қоймай, кейбір қисынды ой топшылауларын да ортаға салды. Шоқан өз халқының тарихын мәдениеті ерте танылған елдермен сабақтастыра сипаттайды: «Біздің бай және поэзиялық құны жоғары, реалистік әдебиетіміз бар. Ол Шығыстың эпосына емес, индо-германдық эпосқа ұқсайды», – деп ой түйіндей келе, ол қазақтардың рухани байлығын өркениеті аса бай ірі елдермен төркіндестіре қарайды. Енді бір еңбегінде ол былай деп жазады: «Түркі тектес халықтардың ішінде поэтикалық қабілеті жағынан қазақ бірінші орын алады деуге болады. Біздің Шығысты зерттеуші ғалымдарымыздың арабтар туралы айтқан сөзі қазақтарға дәл келеді. Қазақтар да бәдәуилер сияқты жаратылысынан өлеңші және ақын».

Ұлттық психика өнер саласында ерекше көрінеді, өйткені өнер адамдарының өз айналасын көркем түрде қабылдап алу ерекшеліктерін, біртіндеп қалыптасқан халықтың эстетикалық талғамдарын көрсететін қоғамдық сананың бір формасы.

Шоқан қазақ ақындарының төгілдіре жырлау қабілетін олардың негізгі ерекшеліктерінің бірі деп бағалады. Күні бүгінге дейін халқымыздың ұлттық психологиясынан елеулі орын алып келе жатқан айтыс өнері, адамның төгілдіре жырлау, суырыпсалма сияқты ой қабілетінің үлкен тапқырлығын, қиыннан қиыстырар қас шеберлігін ерекше қажет етеді. Мұндағы түйдек-түйдегімен айтылатын

сөз нөсері, бұлтаруға ырық бермейтін ащы шындық, әзіл-шыны аралас өткір сөзбен қарсыласының қапысын тауып, оны кенеттен мүдіртіп тастау, беталды, мақсатсыз айтылған пікірталасының орын алмауы, әр сөзінің мірдің оғындай болуы – Шоқан айтқандай, қазақтардың шешендік өнерге қабілетті, өлең мен жырға икем келетіндігінің айқын айғағы. Шоқан жалпы көшпелі халықтардың қай-қайсысына да осындай қасиеттің тән екендігін атап көрсетеді: «Көшпелі елдердің қай-қайсысының болсын бір өзгешелігі – олар өлең-жырға бай, шебер келеді. Бәдәуилердің ақын келетіндігі Еуропа халықтарына әбден мәлім. Араб даласын кезгендердің бәрі де жалаңаш жүрген жас баланың өзіне берілген сұраулардың бәріне қисынды, ұйқасты өлеңмен жауап қайтаратынын айтып ауыздарының суы құриды. Монғол, түрік тектес рулар дәл осындай». Шоқан бұл халықтарда төкпе, суырыпсалма қасиеттің мұншалықты дамып жетілуінің сырын ашуға да тырысты. «Мұндай қасиеттің болуына көшпелілердің алаңсыз өмірі әсер етті ме, болмаса ұшы-қиыры жоқ жасыл дала мен моншақтай тізілген жұлдызы көп, ашық аспанды сұлу табиғат әсер етті ме, ол әзір бізге мәлімсіз». Шоқан осындай қабілеттің пайда болуының көзі жазира кең даладағы көшпелі өмірдің, не әсем табиғаттың әсерінде жатқан болуы керек деп топшылайды.

Ғалым қазақ халқының ұлттық психологиясын мына төмендегі пікірлерінде жеріне жеткізіп сипаттаған: «... қазақ – барлық сенім, әдетімен де, – деп жазды ол, – ойын-сауығымен де,

әркез де жасаған адамдарының тарихи мәні бар оқиғаларды баяндайтын поэтикалық құны күшті аңыздар, өлең-жырлар жасаумен де, сауыққа құмарлығымен де, халықтық заңның көптеген кодекстерін сақтаумен де, соттық шешімдерімен де, полициялық шаралармен де, ең ақылдылардың қатарына қосылады».

Көшпенді ата-бабаларымыздың психологиясы туралы Шоқан бір еңбегінде тағы да былай деп жазды: «Тарихи жағынан алғанда қазақ халқының поэзиялық рухы тамаша, біріншіден, ақындарының еске тұту жайы барынша ғажап болғандықтан... өз батырлары туралы деректерді бұл күнге дейін бұрмалаусыз сақтап келген, екіншіден, қазақтың өткен замандағы аңыздары мен сенім-нанымдарын соншалық бағзы қалпында сақтауы таңырқарлық. Одан да ғажабы – әсіресе, ақындарының эпикалық жырлары кең даланың қай қиыр түпкірлерінде айтылмасын, бір ғана қолжазбадан көшірілгендей көшпелі орданың (қазақтың – Қ.Ж.) ауызша тарихының осыншалық дәлдігі таңырқарлықтай, сөйтсе де бұл күдік келтіруге болмайтын ақиқат факт».

Шоқан Уәлихановтың пікірінше, халықтардың ұлттық психологиясын көрсететін белгілердің бірі – сол халықтың тіл байлығы, сөз өнері, шешендік қасиеттері. Ол сөз өнерін халық бойына біткен зор таланттың, керемет қабілеттің, ақындық қуаттың белгісі деп санады. «Халықтың тұрмысы мен әдет-ғұрпы, – деп жазды ол, бәрінен де артық тілден көрініс табады. Өйткенді қастерлеу және аңыздарының молдығы – терістік жә-

не Орта Азия көшпелі халықтарының ерекше қасиеті. Қазақ тілінде араб тіліндегідей жасама бояу сөздер жоқ, ол нағыз таза тіл».

Ғұлама ғалымның осы пікірлерін кең-байтақ өлкемізде болған орыс, украин, поляк зиялылары да қостайды. Олар халқымыздың салт-санасы мен әдет-ғұрыптарындағы өнегелі де айшықты жақтарын, атап айтқанда, сөз өнеріне жетіктік, шешендік пен парасаттылық, суырыпсалмалық, нақыштап сөйлеуге жаны құмарлық, тағы басқа қасиеттеріне аузының суы құрып танданған. Мәселен, «Өлеңжыр, – деп жазды П.И.Пашино, – қазақтардың жан серігі, қарапайым адамдардың өзі суырып салып айтуға бейім тұрады». Ал А.Брем: «Қазақтар сөз өнеріне жетік келеді – бұл жұрттың бәріне, оқыған адамдарға да, әліпті таяқ деп білмейтіндерге де, байға да, жарлыға да тән қасиет», – дейді. Белгілі ғалым В.Радлов «Қазақтар нақышты сөйлеуді бар өнердің алды деп біледі, сондықтан да олардың поэзиясы дамудың жоғары сатысына жеткен», – деп түйіндеген. Алғыр ойлы, сезімтал Уәлиханов көп заманнан бері қазақтармен араласқұралас Орта Азия, Шығыс Түркістан халықтарының тіршілік-тұрмысындағы өзіндік өзгешеліктерін де шұқшия зерттеп, бұларды ғылыми әлемге паш етіп анықтап берді. Мұны ол сырттан жорымай, солармен мидай араласып, ел арасында жүріп ерінбей зерттеді. Сондықтан да Шоқанның бұл саладағы пікірлері тайға таңба басқандай анық, ғылыми мәні әрі тұжырымды да оралымды. Мәселен, ол қашқарлықтардың (ұйғырлардың) психологиясын, әдет-

ғұрпын, тіл өзгешеліктерін алғаш рет зерттеушілердің бірі болды. Ол осы халықтың ата мекені Шығыс Түркістанға ғылыми сапармен екі рет барып қайтқаннан кейін ұйғырлардың өзіндік ерекшеліктері, көне тарихы мен мәдениеті туралы құнды еңбектер жазды. Ғалым ұйғырлардың бостандық пен тәуелсіздік жолындағы ерлік істерін, өз Отанын жан-тәнімен сүю сезімінің жоғары екендігін көрсете келіп, «патриотизм – олардың ең тамаша қасиеті» екендігін ерекше атап өтті. «Қашқарлықтардың мінезі жайдары, елгезек, адамға жұғысқыш, еңбеккер және өте кішіпейіл», – деп жазды ол бірде. Ғалым Шығыс Түркістанды мекендеуші көптеген халықтардың (қырғыздар, түрікпендер, өзбектер, қытайлар, т. б.) психологиялық ерекшеліктерін, олардың әрқайсысына тән әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін де өте білгірлікпен көрсете келіп, бұларды ерекше дәріптемей, психологиялық жағынан бір-бірімен тең түсіп отыратындығын айта келе, ұлттық томаға-тұйықтық көзқарасқа да соққы беріп отырады. Шоқан аталған халықтардың экономикасы мен мәдениетіндегі артта қалушылықты, әсіресе туған халқы – қазақтардың бұл арадағы кешеуілдеген жағдайын баса айтып, одан шығудың жолдарын көрсеткісі де келді. Бірақ Шоқан көрсеткен жолдың түп-төркіні – тек ағартушылық жол еді. Шоқанның психологиялық пікірлерінде материалистік сарын ерекше байқалады. Оның еңбектерінде адам психологиясы сыртқы ортаға, әсіресе географиялық, табиғат жағдайларының әсеріне бай-

ланысты қалыптасып отырады дейтін сындарлы пікірлер баршылық. Бірақ Шоқан адам психологиясының қалыптасуындағы тарихи-қоғамдық факторлардың шешуші ролінен гөрі ұлттық мінез-құлық пен әдет-ғұрыптардың қалыптасуына географиялық орта мен табиғат ерекше әсер етеді деп, соңғылардың ролін асыра бағалап жіберген кездері болды.

Оның этнопсихологиялық пікірлерінің бұдан басқа да кейбір келісе бермейтін жақтары бар. Мәселен, ол халқымыздың басты-басты психологиялық ерекшеліктерін (қонақжайлылық, үлкенді сыйлау, т. б.) дұрыс көрсете келіп, осы ұлттық мінезде кейбір өзгермейтін, тіпті тұқым қуалайтын жақтары да бар деген пікір айтты. Мәселен, ол 1862 жылдың 6 желтоқсанында А.Н.Майковқа жазған хатында ол өз туысқандарында байқалатын мінездерінің қолайсыз жақтарын «менмендік қазақ халқының ұлттық ерекшелігінің бір көрінісі еді» десе, 1862 жылы 2 қаңтарда профессор Бекетовқа жазған бір хатында өзінде байқалатын кейбір салдыр-салақтықты мойындай келе, мұны да «қазақ халқының өзіндік психологиялық ерекшелігі еді», – деп біржақты тұжырым жасайды.

Шоқанның психологиялық пікірлерінің екінші бір арнасы оның дін жөніндегі толғаныстарымен астарласып жатады. Ғұлама ғалым алғашқы адамның қиялы мен діни сенімдері оның табиғатқа тікелей қатынастарының бейнесі ретінде пайда болғанын айтады. Ол қазақ даласында кейінірек тараған шаман дінінің пайда болуының да белгілі

себептері бар дейді. Білім-ғылымнан кенже, тәжірибесі аз адамның табиғатпен күрестегі енжарлығы, оған тәуелді болуы – діни елестер мен сенімдердің, пайда болуының көзі. Оның ойынша діни сенімдердің пайда болуының екінші бір кезі адамның жан дүниесінің, оның сана-сезімінің кейбір ерекшеліктерінен туындайды. Дүниедегі ерекше бір керемет – адамның өзі. Оның жаны, қабілеті, ойлайтын және бәрін білгісі келетін рухани өмірінің, зерттелуі аса қиын нәрсе. Адамның табиғат күштерінен қорқуы – діни түсініктерінің пайда болуының басты себептерінің бірі. Жас сәбиге ұсқаған алғашқы адам үшін табиғаттың апаттары қанша қаһарлы болса да ол одан жасырына жан сауғалай алушы еді. Ендігі бір үлкен қырсық адамның өзінде болды. Өзі сезінетін, бірақ түсіне алмайтын сиқырлы күштен қорқу, үрейленуден теріс түсініктер туындады.

Шоқан қазақ халқындағы шамандық ұғымдарды (ем, ұшық, сиқыр, арбау, кесір, кие, тіл тию, көз тию, ырым, т. б.) шығу тегін түсіндіргенде де оны психологиялық жақтарын ашқанда да материалистік позицияны берік ұстады. Ол осы ұғымдардың адам баласының ерте кезде табиғаттың алдында дәрменсіздігінен, оның сан қилы құбылыстарын түсінуге шамасы келмеген кезде пайда болғандығын, мұның дала жұртының ғылым мен мәдениеттен кенже қалғандығынан күнделікті тұрмыста әлде де сақталып келе жатқандығын нақтылы мысалдар келтіре отырып, тәптіштеп түсіндіреді. Ғалым діннің гно-

сеологиялық шығу тегін, тамырын ғылыми тұрғыдан түсіндіре алса да, оның әлеуметтік мәнін ашып көрсетпеді.

Шоқан психологияда өзіндік теориялық тұжырымдар ғана жасап қоймай, өзін шын мәніндегі практик психолог ретінде де көрсете алды.

Оған ғалымның жекелеген адамдарға берген сипаттамалары жақсы дәлел. Мәселен, құлжалық Тоғалдай деген кісіге берген психологиялық сипаттамасында былай деп жазды: «Тоғалдай сығыр қисық көзін үлкен көзілдірігімен сәндеген, қаршыға тұмсық, арықтау келген қарт. Оның аузы сәл қисық, үстіндегі ерні үш бұрыш сияқты, ортасы үш бұрыштың төбе қиығындай да, ернінің екі шеті ерінге тіреледі..., кушиған сүйір иегі қылтанақсыз, тап-таза. Еріндерінің арасынан онымен тамаша табысқан көгілдір-буырылдау, кофе түсті сынық тістері көрініп тұрды. Жасына қарамастан, ол өте сөзшең екен, шұнаңдап-ақ тұр. Үстіне жібек шапан киіп, қара белбеу буынған, оған темекі дорба мен желдеткіш ілген». Ал Шоқанның қытай қызына берген мінездемесі де тамаша! «Бет ажары бірқыдыру сүйкімсіз де емес... қою қара шашы артына қарай жиналып, сәнді өрілген, сүмбідей өкшесіне түсіп тұр. Басына әр түрлі көбелектер мен сүйкімсіз бүршіктері бар қолдан істелген гүл шаншылған. Еріндеріне далапты қалың жаққан және ол маржан тасындай қып-қызыл. Ол өзінің қысықтау көзімен біресе жоғары, біресе төмен қарап, көз алдыңнан әсте кетпей қояды».

Осы үзінділердегі адам портреті сом күйінде суретшінің қыл қаламымен

полотнаға түсірілген бояулы суреттей бейнеленген. Бұл суреттемелер өзінің көркемдігімен, адам жанының нәзік қырларын көрсеткендігімен оқырманды бірден өзіне баурап алды. Шоқан шығармаларында осы іспеттес психологиялық бейне жасау мол. Мәселен, Құлжадағы түрлі ұлт өкілдері саудагерлердің киген киімдері, сырт келбеттері, нақты істері мен сөздері, тіпті қолдарындағы заттары мен шылдырлаған теңгелеріне дейінгі ұсақ-түйектер автор назарынан тыс қалмайды. Мұның бәрін білгірлікпен суреттеп беру тек адам жанын Жазбай танитын аса сезімтал психолог кісінің ғана қолынан келетіні белгілі.

Көркем очерк түрінде жазылған Шоқан күнделіктері мен жол жазбалары – «Құлжа сапарының күнделігі», «Қашқария сапарының күнделігі» психологиялық жағынан құнды дүниелер. Табиғатты көз алдына әкеліп, кісіні қызықтыратындай бейнелеп жазу, бұларды сол өңірдегі халық өмірімен, жеке адамдардың қайталанбас өзіндік психологиялық ерекшеліктерімен байланыстыру шеберлігі жағынан Шоқан күнделіктері Байрон мен Лермонтовтың Кавказ очерктерімен өте ұқсас және бұлардан еш кем түспейді, – деп жазды академик Әлкей Марғұлан.

Шоқан туған халқының әдет-ғұрпының түрлі жақтарын талдай келіп, қазақ арасындағы кейбір жағымсыз әдеттерді де мейлінше сынап, олардың психологиялық астарларына үңіліп, осы айтылғандарды қазақ қауымын ілгері бастырмай келе жатқан мерездер деп қарады. Мәселен,

осындай кінәраттардың бірі барымта екендігін, оны жұрттың көпшілігі баюдың, мал жинаудың ең жеңіл әдісі деп қате түсініп жүргенін баса айтты. Ол мұндай «кәсіппен» айналысқан адамның еңбекке ынтасы болмайды, жан жүйесі жағымсыз, ұсқынсыз келеді, – деп дұрыс тұжырымдады. Осылайша ол жастарды мұндай сұрқия кәсіптен бойын аулақ салуға шақырып, осынау жексұрын қасиеттің адамды арамтамақтыққа, еріншектікке итермелейтінін айта келіп, осы жаман әдеттің сайып келгенде қазақ даласында түрлі кәсіптің дамуына кедергі келтіретініне тоқталды. Шоқанның психологиялық пікірлері осы айтылғандармен шектелмейді, оның мол рухани мұрасында жан сырлары туралы басқа да түйінді ойлар баршылық.

УЗНАДЗЕ ДМИТРИЙ НИКОЛАЕВИЧ (1886-1950) – грузия психологиялық мектебінің негізін салушы, академик. Бағдар теориясының астары, сана мен бейсаналықтың бірлігі, саналығы төмен күңгірт құбылыстардың өзіндік ерекшелігін көрсеткен. Сана мен саналардағы төмен психикалық құбылыстардың бірлігін, яғни әрқайсысының өзіндік ерекшелігін атаған. Еңбектері: «Жалпы психология» (1940), «Бағдар психологиясының тәрбиелік негізі» (1949) т.б. Бағдар теориясының мәні мына төмендегі қарапайым тәжірибеден жақсы байқалады. Салмағында айырмасы бар екі шарды қолымен 10-15 рет ұстап көрген адам бұлардың айырмашылығын оп-оңай сезе алады. Кейін осы кісіге салмағы бірдей екі шар берілгенде де ол бұ-

ларды бұрығысынша екі түрлі деп қабылдайды. Тәжірибенің негізгі мәнісі де осында.

Салмағы бірдей екі шарды осылайша теріс қабылдауы (иллюзия) – оның алдыңғы қабылдауындағы субъективтік жағдайына байланысты туған. Мұндайда адамның зейіні қабылдайтын заттың өзіне емес, сол зат туғызатын сезімге, көңіл күйіне ауып кетеді. Осы тәжірибеде де бірбіріне тең шарларды аңғармай, қате қабылдау осындай жайттан туған, яғни адамның қажеті мен мақсатны жөндеп сезіне алмаған жағдайы бағдар деп аталады. Мұндай жағдайды күнделікті өмірде де жиі кездестіруге болады. Мәселен, бірінші сынып оқушылары үшін мұғалім қай жағынан да аса беделді адам. Оның ақ дегені ақ, қара дегені қара. Сондықтан да олар кейде кейбір мұғалімдердің теріс өнегелерін де олар талғамай қабылдай береді. Оқушылардың мұғалім жөніндегі бір жақты пікірі – осының жақсы көрінісі.

УОТСОН ДЖОН (1878-1958) – америка психологі, бихевиоризмнің негізін қалаушы. Ол психологияны объективтік сипаттағы жаратылыстану ғылымының қатарына жатқызып, мұндағы интероактивтік (субъектив-тік) бағытты санайды. Жануарлар мен адамдарда артық стимул және реакция (S-R) психологияның негізгі объектісі, яғни әртүрлі стимулдар (тітіркендіргіштер) тиісті жауап реакциясын тудырады деп сана феноменін мойындамайды. Оның психологиялық көзқарасының қалыптасуына И.П.Павловтың шартты рефлекс теориясымен В.М.Бектерев-

тің рефлексологиялық концепциясы әсер еткен. Негізгі еңбектері: «Бихевиоризм тұрғысын-дағы психология» (1913), «Психология мінез-құлық туралы ғылым» (1926) т.б.

УШИНСКИЙ КОНСТАНТИН ДМИТРИЕВИЧ (1824-1870) – орыс педагогикасы мен психологиясының аса көрнекті өкілі. Ресейдегі педагогикалық психологияның негізін қалаушы. Тәлімгер-ғалым өзінің қысқа өмірінде әлемдік тәлім-тәрбие психологиясына өлшеусіз үлес қосты. Ол өз еңбектерінде адам тұлғасының жан-жақты дамуы, оны тұтастай жетілдіру, шәкірт жан дүниесінің қалыптасуында ана тілінің ерекше орын алатыны, мінезді, сезім мен эмоцияны дамытуда дағды мен әдеттің рөлі ерекше екендігі (ғалым бұларды «жартылай рефлекс» деп атайды), әсіресе жас ұрпақтың адамгершілік әдеттерін қалыптастыруды өз еңбегінің негізгі арқауы етті. Не-

гізгі еңбектері: «Адам-тәрбиенің нысанасы» 1860, «Балалар әлемі», «Ана тілі» т.б. орыс халқының ұлттық патриотизміне негізделген еңбектері Кеңес Одағы кезінде әрқайсысы қалың-қалың 11 том болып шықты.

Қазақстанда К.Д.Ушинский мұрасын алғаш зерттеп, оған талдау жасап, тиісті бағасын берген академик Т.Т.Тәжібаев болды. Ол өзінің «К.Д.Ушинский және Ресейдегі педагогикалық-психология» атты диссертациясында Кеңес одағы тарихында бірінші болып көтерген болатын. Оның Ушинский туралы зерттеулері Қазақстандағы педагогикалық психология саласында жүргізілген зерттеулерге ұйытқы болды, қорғалған диссертациялар мен жарық көрген монографияларда Ушинскийге сілтеме жасамаған ғалымдар өте аз. Өйткені сонау өткен ғасырдың 30-жылдарында-ақ К.Д.Ушинскийдің психологиялық еңбектерін белгілі ғалымдар (Ананьев, Гальперин, Корнилов, Костюк т.б.) аса жоғары бағалаған еді.

ҰҒЫМ – дүниені танып-білу сатысындағы белгілі бір тұтастықта қарастырылып отырған заттың мәнін оның қалыптасу тәсілін анықтау арқылы олардың теориялық танымының формасы. Білімдердің дамуы негізінен алғанда Ұ.-ның тереңдей түсуінен (берілген нәрселер жайлы) бір Ұ. -нан нәрселердің әлдеқайда тереңірек мәнін көрсетіп олардың әлдеқайда дәл бейнеленуі болып табылатын басқа Ұ.-ға өтуінен көрінеді. Ұ. белгілі бір тілдік формаларда бейнеленіп, тілдің соған сәйкес сөздік мәнін (маңыз бен мән) құрады.

Ұ.-ның бір логикалық функциясы практикада және танымда бізге керекті нәрселердің қайсыбір белгілері бойынша ойша бөліп көрсету болып табылады. Осы функциясының арқасында Ұ. сөздерді белгілі бір нәрселермен байланыстырады, ал бұл сөздердің дәл мәнін анықтап, ойлау процесінде оларды қолдануға мүмкіндік береді. Нәрселердің класын бөліп алып, бұл нәрселерді Ұ.-да жалпылау табиғат заңдарын танып білудің қажетті шарты болып табылады. Әрбір ғылым белгілі бір

ұғымдарды қолданады, оларда сол ғылым жинақтаған білімдер топтастырылады (тұжырымдалады).

Ұғымның қалыптасуы, бейнелендірудің сезімдік формаларынан оған өтуі күрделі процесс: мұнда дүниені танудың салыстыру, талдау мен синтез, абстракциялау, идеализациялау, жалпылау сияқты әдістері және ой қорытындысының айтарлықтай формалары қолданылады. Бұл жағдайда ғыл. Ұ. көбінесе алғашында тек қайсыбір объектілердің өмір сүретіндігі жайлы және олардың табиғаты туралы шартты болжаулар негізінде құрылады (Мысалы, атом Ұ-ны осылайша пайда болды). Заңдарды, даму заңдарын, бағытын танып білудің негізінде кейбір нәрселер жайлы Ұ. нәрселердің өздері пайда болғанға дейін қалыптасуы мүмкін. Сөйтіп Ұ.-ның қалыптасуында ойлаудың белсенділігі мен жасампаздық сипаты іске асады, бірақ құрылған Ұ.-ды ойдағыдай пайдалану олардағы объективтік шындықтың дәлдігіне тәуелді болып табылады.

Кез келген Ұ.абстракция болатындықтан ол шындықтан алшақтап кететін сияқты болып көрінеді. Түсініктерден ұғымға көшу секіріс. Белгілі бір зат туралы әртүрлі абстрактылы түсініктердің синтезі, бірлігі нақты ұғымды береді. Оның таным үшін маңызды өте зор. Шынына келгенде Ұ.-ның көмегімен шындықтың мәнін ашып, маңызды жақтарын бөліп алып, зерттеу арқылы оны әдеқайда тереңірек танып білу іске асады. Оның үстіне және Ұ. толық бейнеленбейтін ұғымдар жиынтығы арқылы белгілі бір дәрежеде толық көрінуі мүмкін. Шындықтықты мүмкін-

дігінше дәлірек бейнелеу үшін өңделген, икемді, қозғалғыш, салыстырмалы, өзара байланысты, дүниені қамтитындай, қарама-қарсылықтарда біртұтас болуға тиіс. Бұл қағида диалект, логиканың Ұ. жайлы ілімінің ең маңызды жақтарының бірі. Ұ. -да тек жалпылық бейнеленгенімен бұл оның жекеше мен ерекшеге қарама-қарсылығы деген сөз емес. Жалпының өзі жекеде ғана өмір сүреді. Жеке нәрселердің сапалық ерекшеліктерінің негізін құратындықтан ол жекеше мен ерекшені түсіндіруге мүмкіндік береді. Тұтас алғанда класс жайлы жалпы Ұ. негізінде ғана нәрселердің ерекше топтарын, түрлерін және сондай-ақ бұл кластың жеке нәрселерін ажыратып, танып білуге болады. Ұ. жайлы диалект.-логикалық түсінік қазіргі ғылымдардың даму барысында айқындалады, сөйтіп ғыл. таным әдісінің қызметін атқарады.

ҰҒУ – адамның білімді, іскерлікті, дағдыны меңгеріп дүниені тануы. Мысалы, мектепте оқушылардың оқу материалдарын әртүрлі дәрежеде ұғынуы олардың жас және қабілет ерекшеліктеріне байланысты. Ұ. адамның ақыл-ой әрекетін дамытады. Нәрсенің ерекшеліктерін, сипатын, қасиеттерін ұқпай тұрып, адамда ойлау процесі дамымайды. Ұғым болмыстағы нәрселер мен құбылыстардың жалпы, мәнді және белгі-қасиеттерін бейнелейтін ойлау формасы. Ұ. – заттар мен құбылыстардың мәнді белгілері мен ерекшеліктерін бейнелейтін жалпылаушы ойлау формасы. Ғылыми пәндердің бәрі ұғымдар жүйесінен құралады. Кез келген ұғымның мазмұны мен көле-

мі болады және ол қолдану ретіне қарай өзге ұғымдармен түрліше байланыста болады. Ұ. дерексіз ойлау нәтижесі арқылы жасалып, оның мазмұны мен көлемі анықталады. Ұғыну – адамның білімді, іскерлікті, дағдыны меңгеру арқылы дүниені тануы.

ҰЖЫМ (коллектив) – топтың ең жоғары деңгейде қалыптасқан түрі. Ұ. ішіндегі қарым-қатынас жалпы мақсатты іс-әрекеттер арқылы жүзеге асып, әрбір адамның мақсаты қоғамдық мақсат-мүддемен ұштасады. Ұ. бір мақсатқа бағытталған мекемелерде жұмыс істейтін аламдардың немесе білім беру орындарында оқитын студенттердің, оқушылардың және т.б. тобы болып та танылады. Ұ. – қоғамдық пайдалы іспен шұғылданатын жоғары деңгейде дамыған адамдардың ұйымдасқан тобы. Ұ.-дағы адамдардың өзара қарым-қатынасы олардың бірлесіп атқаратын қоғамдық істері мен мақсат-мүддесінің бірыңғай болуында. Ұ. – бір мақсатқа бағытталған мекемелерде жұмыс істейтін адамдардың немесе білім беру орындарында оқитын студенттердің, оқушылардың және т.б. тобы. Әрбір ұжымның – заманның ағымына қарай дамып, қалыптасқан өз дәстүрлері бар (қауымдасу, көмектесу, қоғамдық іс атқару, той өткізу, т.б.). Ұжымның дәстүрлері ұйымдастыруға байланысты жаңарып, толысып отырады. Мысалы, мектепте «Алғашқы қоңырау», «Соңғы қоңырау», «Ана тілің – арың бұл» кештерін ұлттық тәрбиемен байланыстырып жаңаша өткізуге болады. Ұ.-ның дәстүрлері ұжым мүшелерінің өз ықыластарымен ұйым-

дастырылып, дәстүр болып қалыптасады. Ұжымшылдық (лат. *collectivus* – жинақтаушы) – ұжымның мақсаты мен мүддесін жеке бастың ұмтылыстарынан жоғары қоятын және топтық ұйымдастырушылық, деңгейдің жоғарылығымен сипатталатын адамгершілік қағида. Адамзаттың рухани-адамгершілік дамуының тәжірибесі адамдардың біріккен әрекеті қана емес, сонымен қатар адамзаттық бауырластықтың биік мұратына сай өзін-өзі ұйымдастыру және өзін-өзі басқаруда екенін айқын көрсетуде. Адам мен қоғамның өзара жауапкершілігі адамдар арасындағы сенім, құрмет, талапшылдық, қағидашылық қатынастарға негізделеді.

ҰЖДАН – адамның өз мінез-құлқын бақылау, қадағалау, оған белгілі бір шек қойып, мүлтіксіз орындау қабілетін бейнелейтін әдептану санаты. Ұ. адамның халық пен қоғам немесе жеке адамдар алдындағы өз әрекеті, іс-қимылы үшін моральдық жауапкершілігін сезініп, саналы түрде ұғынуын, өз ойы мен іс-әрекетін адамгершілік ұжданымен бағалай білуін бейнелейді. Ар-ұждан намыс деген ұғыммен тығыз байланысты. Ар-ұждан – адамның өз тәртібін өзінің қадағалауына негізделген тұлғаның эстетикалық қарым-қатынасымен байланысты қарастырылатын мінез-құлықтық категория.

ҰЗАҚ УАҚЫТТЫҚ ЕС – білімдерді ұзақ уақыт есте ұстауды, сондай-ақ біліктер мен дағдыларды және орасан зор ақпарат көлемін есте сақтауды қамтамасыз ететін ес жүйшесі. Мәлімет-деректерді ұзақ уақыт-

тық еске енгізу мен бекітудің негізгі механизмі, әдетте, қысқа уақыттық ес деңгейінде жүзеге асырылатын қайталау деп есептеледі. Алайда таза механикалық қайталау орнықты ұзақ мерзімдік есте сақтауға жеткізбейді. Бұған қоса вербалдық не оңай вербалданатын ақпарат жағдайында ғана қайталау мәліметтерді ұзақ уақыттық есте орнықтырудың қажетті шарты болады. Жаңа материалды ұғынып түсінудің жаңа материал мен субъектіге бұған дейінгі мәлімнің арасындағы байланыстарды анықтаудың шешуші мәні бар.

Мұндай есте сақталатын хабардың сыртқы беткі нысаны елеусіз болып, бірақ оның есесіне хабардың мәні ұзақ уақыт есте қалады. Ұ.у.е.-те орасан зор деректер сақталатынын ескергенде, бұл деректер барынша дұрыс ұйымдастырылса ғана қажет ақпарат оңай табылатыны анық. Эксперименттік деректерге қарағанда, ұзақ уақыттық есте білімдерді ұйымдастырудың бірнеше нысаны бір мезгілде жұмыс атқарады. Олардың бірі – семантикалық ақпаратты неғұрлым абстрактілі, тектік және неғұрлым сипатты, түрлік ұғымдарға бөлу принципі бойынша иерархиялық құрылымдарға ұйымдастыру нысаны жекелеген ұғымдарды санаттың бір не бірнеше типтік өкілдерінің айналасына топтастыру. Мысалы, «үстел», «жиһаз» санатындағыларды топтастыруға «хатшы» не «софа» дегендерге қарағанда анағұрлым қолайлы. Ұ.у.е.-тегі семантикалық ақпарат ұғымдық жайттарды ғана емес, субъекттің қайсыбір деректерге көзқарасын білдіретін эмоциялық-бағамдаушылық жайттарды

да қамтиды. Ұ.у.е.-тегі ақпараттың ұйымдастырылуын зерттеудің танымдық сала мен тұлғаның диогностикасының маңызды құралы болатыны да сондықтан.

ҰЙЫМДАСТЫРУ НЫСАНДАРЫ – әр оқушының мүмкіндігіне орай өзіндік тапсырмалар беру арқылы оқытуды кемелдендіру. Ұйымдастырудың топтық нысаны – белгілі бір тапсырмаларды орындау үшін оқушыларды топқа бөліп жүргізетін жұмыс. Ұ.н. лабораториялық жұмыстарда, шығармашылық тапсырмаларда және т.б. қолданылады. Ұйымдастырудың тұтастық нысаны – педагогтің бүкіл оқу тобымен бір мезгілде жүргізетін жұмысы.

Мысалы, үй тапсырмасын сұрау, барлық оқушылармен әңгімелесу, бақылау және т.б. Ұйымдастырудың ұжымдық нысаны – оқушылардың сабақтағы өзара әрекеттестігіне негізделі олардың бірін-бірі бақылауы, өзара пікірлесуі және т.б. Ұйымдастырғыштық қабілет туралы да айта кету абзал. Бұл қандай да істі ұйымдастыруға бағытталған қасиет. Ұйымдастырушылық басқару мен ұйымдастыру саласындағы әрекетті жұмылдыруды, тәлімгер мен оқушылардың өзара әрекеттестігін қамтамасыз ететін практикалық қабілет.

ҰЛТТЫҚ АССИМИЛЯЦИЯ – кішігірім басқа бір этностың ықпалына түсіп нәтижесінде, өзінің дербес этностық санасын жоғалтуы, этникалық бірігулердің көрінісі. Мұндай жағдайда әлсіз этностардың тілі мен діні, мәдениеті, салт-дәстүрі, әдет-

ғұрпы ұзақ деформацияға ұшырайды, ол дербес халық болудан қалады.

ҰЛТТЫҚ КӨҢІЛ КҮЙ – қоғамдық ахуалдың затты бағдарланған жеке жағдайы (эмоционалдық мінез – импульсивтік және динамикалық қасиеттердің көрініс беруі). Ұлттық құндылық – атамекен, тіл, тарих, өнеге, әдебиет. Ұлттық лидер – белгілі ұлт пен этностың басын біріктіруде ерекше көзге түскен, топ жарған тұлға. Ұлттық мақтаныш – өз ұлтының рухани құндылықтарын ерекше қастерлеуден көрінетін жоғарғы сезім.

ҰЛТТЫҚ МАҚТАНЫШ. Ұлт дегеніміз – адамдардың тарихи қалыптасқан әлеуметтік-этностық қауымдастығының жоғары түрі. Ұлттың құрамына кірген адамдардың материалдық тұрмыс жағдайының, аумағы мен экономикалық өмірінің, тілі мен мәдениетінің, әлеуметтік психологиясындағы кейбір этностық ерекшеліктерінің ортақтығы негізінде қалыптасады. Ұлт мүшелерінің тұрмыс-салтының, тілі мен дінінің, кәсібінің бірлігі нәтижесінде олардың жалпы мүддесі де ортақ болады. Ұлт болып топтасқан адамдар өз ұлтының мүддесін қорғаушы атакты адамдарды мақтан тұтады. Оларды халық батыры, халық мүддесін қорғаушы ер, азамат деп ардақтайды. Ұлттық мақтаныш сезімі отансүйгіштік, елжандылық, отаншылдық сезіммен ұштасып келеді. Ұлттық мақтаныш пен ұлттық намыс – егіздің сыңарындай ұғым. Бұл сол жігерлі сана-сезімнің, саналы іс-әрекетін ұлтшылдық пен ұлтжандыққа келер пайдалы нигилизмге кереғар, ұлттың

намысына кір келтірмеу жолында тәрбиелеу – тәрбиешілердің қасиетті міндеті.

ҰЛТТЫҚ ӨЗІНДІК САНА – белгілі ұлт өкілі жеке тұлғаның, индивидтің өзі туралы сана-сезімі. Қоғамдық процестерді этностық тұрғыдан қабылдап, оны салт-дәстүр, ұлт тілі, ұлттық өнер арқылы салыстырмалы түрде тұрақты, ұғынылған және қайталанбайтын жүйе ретінде көрінуі. Ұ.ө.с. – ұлттық қоғамдық шындықты өзінше қабылдап, оны салт-дәстүр, ұлт тілі, ұлттық өнер арқылы білдіруі Ұ.ө.с. – ұлттық идеологиямен объективті дүниені және өзінің жеке болмысын ой елегінен өткізуге белсене қатысатын адамның психикалық процестерінің бірлігін көрсетеді. Ол адамның еңбек, қоғамдық-өндірістік қызметі барысында пайда болады және сананың өзі сияқты тілмен тығыз байланысты. Ұлттық өзіндік сана жалпы ұлттық сананың ықпалымен қалыптасады.

ҰЛТТЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – бүкіл халық ұстанатын тәлім-тәрбиелік нормаларды жан жүйесі тұрғысынан баяндау – ғылыми этнопсихологияның ілкі бастауы болып табылатын халықтық психологияның зерттеу нысаны болып табылады.

Мұнда ғасырлар бойы сұрыптала жинақталып, жүйеге түскен ұлттық дәстүр, салт-сана, әдет-ғұрып, ұрпақтан-ұрпаққа біртіндеп жалғасатын адамгершілік, ақыл-ой, эстетикалық, еңбек, дене, т.б. тәрбие түрлеріне қатысты таптаурынды нормалар мен принциптер, яғни белгілі бір этностың, жалпы мінез-құлқы, іс-әрекетінің ішкі

астарлары сөз болады. Халықтық психология – психика мен мінез-құлықтың қанға «сінген», тез өзгеріп, не жоғалып кетпейтін ұлттық бітісі, мезгіл мөлшерімен алғанда ұзақ дәуірдің жемісі.

Халықтық психология – адамдардың қоғамдық және жеке тәжірибесінен, өмірдегі пайымдауларынан туындайтын қарапайым психологиялық білімдердің жүйесі. Бұл – адам мінез-құлқының көптеген жақтарын қамтып, белгілі этностың өзіне тән психикасы жөнінде біршама мәнді мағлұматтар беретін ілім-білімдердің жүйесі. Әйтсе де, бұлар арнайы ғылыми жүйеге негізделмегендіктен, адам психологиясын ажыратуға жөнді жарай бермейді. Мұндай жағдайда біз тек ғылыми психологияның теориялық мәселелерін зерттеумен этнографиямен астарласа дамыған этнопсихология атты ғылым саласы шұғылданады. Этнопсихология – әрбір халықтың рухани әрекетін (миф, фольклор, тіл, дәстүр, салт, әдет-ғұрып, діл, дін, т.б.), жемісін сол халықтың психологиясын, сана-сезімін көрсететін негізгі өлшемдер деп есептейді. Этнопсихология жеке ғылым ретінде ХІХ ғасырдың орта шенінде Ресейде, кейінірек Батыс Еуропа елдерінде (Лацарус, Штейнталь, Вундт, т.б.) пайда болды. Қазақ топырағында бұл мәселемен көбірек айналысқан Шоқан Уәлиханов еді. Оның еңбектерінде «халық рухы» дейтін ұғым жиі кездеседі. Мұны «халықтық психология» ұғымының синонимі деуге болады. Бұдан біртуар ғұлама ғалымның еуропалық этнопсихологтардың еңбектерінен біршама хабардар болғаны байқала-

ды. Этнопсихология зерттейтін проблемалар (этностереотип, этноцентризм, ұлттық тұрпат, халық рухы, ұлттық намысалы, ұлттық сана, дәстүр, салт, т.б.) сан алуан.

ҰЛТТЫҚ САНА – ұлтты бір-бірінен ажырататын саяси-экономикалық, рухани-әлеуметтік және психологиялық қасиеттер жиынтығы. Ұлттық сананың қалыптасуы мен оның дамуына екі тұрғыдан қарауға болады: 1) сезімдік, түйсіктік; 2) теориялық сана. Біріншісі – өз елін, халқын, ұлтын сыйлайтын, сүйетін алғашқы ыстық сезімнен туса, екіншісі – өз елінің, халқының, ұлтының өткенін, қазіргісін, келешегін толық біліп, тексеріп, халық тағдырына, ұлт мәселелеріне мемлекеттік, елдік, тіпті әлемдік тұрғыдан теориялық бағыт-бағдарлама тұрғысынан қараудан байқалады. Ұлттық сананың қалыптасуына, қолдап қорғауға ұйтқы болатын әр кезде де ұлттық зиялы қауым. Ұлттық сана мазмұны мен формасы жағынан ұлттық өзіндік санадан әлдеқайда күрделі, өрісі кең көлемді келеді.

ҰМТЫЛУ (талаптану). Ұ. – адамның іс-әрекетті атқаруға талаптанып, белсенділігін қуаттайтын ниеті. Адам өз қажеттілігін өтеудің жағдайын нақты болжамдап, көз алдына елестете алмаса да, көздеген мақсатына жету үшін күш-қуатын жұмсап талаптанады. Талаптанудың (ұмтылудың) нақты түрі – арман. Бұл қалаған нәрсенің бейнесін қиял арқылы жасау әрекеті.

ҰМЫТУ (ұмытушылық). Ұ. – қабылдағанды, есте қалдырғандарды қа-

жет болған кезде еске түсіре алмау, танымау немесе еске түсіру мен танудың қателесіп жаңылысуы. Ұ. жүйке қызметінің күйіне байланысты. Жүйке жүйесі әбден шаршағанда не ауруға ұшырағанда, адамда ұмытшақтық басым болады. Ұ. қабылданған материалдардың нашарлығына да байланысты. Жүйке жүйесінің нашарлауына орай ұмытшақтық қартайған адамдарда жиі кездесе береді. Мысалы, әлемге әйгілі табиғат зерттеушісі, ғалым Карл Линней әбден қартайғанда өзінің 40-50 жыл бұрын жазған шығармаларын оқып отырып: «*Шіркін-ай, мен осындай шығарманың авторы болсам*», – деп таңырқапты.

Ұ.ес үрдісі ретінде бұрынғы әсерлерді және оларды қайта бейнелеу мүмкіндіктерін жоғалтумен байланысты. Адамның ішіп жүрген кезінде ұмытқандары бір кезде жаңғырып, еске түсуі мүмкін. Уақытша ұмытуды *сақтық тежелу* деп атайды. Ұ.– жүйкедегі тежелу үрдісінің дамуы. Адамның бұрынғы істеген қызметі қазіргі есте сақтау жұмысына бөгет болса, оны *проактивтік тежелу*, ал бұрыннан есінде сақталған материалына кейінгі қызметтері бөгет болса, *ретроактивтік тежелу* дейді. Мысалы, мұндай жайттар мағынасы бір-біріне жақын материалдарды үйренуде жиі кездеседі. Оқу-тәрбие істерінде әсіресе сабақ кестесін жасауда осы мәселені айрықша ескеру қажет, яғни біртектес пәндер мен түсінігі жеңіл, күрделі болып келетін пәндерді араластырып отырған жөн.

Ұмытуды алғаш рет Г. Эббингауз зерттеп (1885), мағынасыз вербалдық материалдың жадта сақталуының

уақытқа тәуелділігін эксперименттік тұрғыда анықтады. Бұдан кейінгі зерттеулер ұмыту қарқынының есте сақталатын материалдың көлеміне, оның мазмұны мен ұғынылу дәрежесіне, есте сақталатын және интерференттелетін материалдың ұқсастығына, есте сақталатын материалдың мәнділік дәрежесі мен оның субъектісінің қаракетіне қамтылатындығына және т.б. байланысты. Қайсыбір материалды еске түсірудің мүмкін еместігі оның мүлдем ұмытылғандығын білдірмейді: материалдың нақты нысаны ұмытылады, бірақ оның субъект үшін мәнді мазмұны сапалық өзгерістерге ұшырап, субъекттің тәжірибесіне қосылады. Интерференциялық теорияларға сәйкес ұмыту проактивтік және ретроактивтік ентерференцияның ықпалымен жад ізінің өшірілуінің салдары болып табылады. Р. Аткинсон бойынша ұзақ мерзімдік жад мәңгі, ал ұмыту былайша болады: еске түсірудің кілті сынама ақпарат болып табылады, осының арқасында ұзақ мерзімдік жадтың қоймасында тиісті іздеу жинағының белсенділігі күшейеді: сынама ақпараттың лайықты таңдалмауы және одан кейінгі сәтсіз қайта жаңғырту ұмытуға әкеп соғады. Бірақ бұл теория да осал, өйткені ұмытудың барлық феномендерін түсіндірмейді.

Қазіргі уақытта жадтың ұмыту феноменінің түсіндіретін психологиялық теориясының жасалу келешегі дәстүрлі іздер доктринасымен байланысты емес, жад туралы осы сөздің өз мағынасындағы іс-әрекет ретіндегі түсінікпен байланысты.

ҰМЫТШАҚТЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС. Біздің әдейі немесе әлдеқалай жаттап алғанның барлығы бірдей мәңгі есімізде қала бермейді, көбін ұмытамыз.

Ұмытшақтық – біртіндеп дамидын, ұзақ процесс. Ұмытшақтыққа қарсы ойдағыдай күресу үшін мынадай негізгі ережелерді ескеру керек:

1) Ұмытшақтықпен күресте қолданылатып негізгі шара – қайталап отыру. Қайталап нығайтылмаған білімдердің қандайы болса да бірте-бірте ұмытылады; 2) Ұмытшақтық жаттағаннан соң-ақ кешікпей басталады, әсіресе бастапқы кезде тез ұмытыла бастайды. Егер жаттап алғаннан соң 5 және 10 күнней кейін еске түсіріп көрсе, бастапқы 5 күнде ұмытылғаны кейінгі бес күнде ұмытылғанынан едәуір артық болады; 3) Жатталған нәрсені ұмытып кеткен соң қайталау пайдасыз, ұмытпай тұрып қайталау керек. Орыс халқының белгілі педагогі және психологі Ушинскийдің айтуы бойынша «үйді құлаған соң оңдамай, үйдің негізін нығайтып отыру» керек. Ұмытпау үшін жеңіл-желпі пысықтаған жеткілікті, ал ұмытылғанды қайта жаңғыртуға көп жұмыс керек.

Екінші және үшінші пункттерде айтылғанды еске ала отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: оқығаннан соң көп уақыт жібермей өткенді қайталау керек, өйткені жаттаған нәрсе жаттағанның соңынан іле-шала тез естен шығады.

Жаттаған нәрсе жаттағанның соңынан іле-шала тез ұмытыла бастайды дедік. Бірақ мұны әрқашан жаттап болысымен іле-шала ұмытыла бастайды деп ұғынбау керек. Тәжірибе-

лерге қарағанда, жаттағанды жаңғырту кейде жаттай салысымен емес, арада бір-екі күн, кейде үш күндей өткеннен кейін толығырақ болатындығы байқалған. Бұл уақыттың ішінде жаттаған нәрсе ұмытылмай, қайта есте «беки» береді. Әсіресе, бұл құбылыс көлемдірек материалды жаттап алу кезінде жақсы байқалады.

И.П.Павлов өзінің тәжірибелерін жүргізуде осы сияқты құбылыстарды кездестірген. Кейде өзінің жүргізген тәжірибесінің нәтижесі, сол тәжірибе біте салып көрінбей, әлдеқайда кейінірек барып көрінетін болған. Мұндай жағдайды И.П.Павлов былайша түсіндіреді: өте ауыр мәселені шешерде осыған сәйкес адамның ми қабығы клеткалары шаршайды. Тек біраз уақыт өткеннен кейін, ми дем алғаннан кейін ғана, жүйке системасы болған нәтижені көре алады. Қайта жаңғыртудың жоғарыда айтылған ерекшелігі де жаттау процесінен пайда болған шаршау-шалдығудың жойылуынан деп жорамалдауға болады. Осыдан мынадай бір практикалық қорытынды туады: емтиханда немесе сабақта тек солардың алдында ғана, мәселен, сол күні таңертең біліп алған материалды ғана, бәрінен жақсы айтуға болады деп ойламау керек; біліп алған материал біраз уақыт «сүрленгенде» ғана жауап беру үшін едәуір жақсы жағдай туады.

Біліп алған материалды есте сақтау көбінесе оқылған материалдан кейін іле-шала істейтін жұмыс түріне байланысты.

Кейде алдыңғы ойдың нәтижесін кейінгі әрекет «жуып-шайып» кетуі де мүмкін. Мысалы, тарих сабағын оқып болып, соның артынша әдебиет

сабағын дайындаса, соңғы сабақ біліп алған тарих сабағының материалын адамның есінен ығыстырып шығуы мүмкін. Осындай теріс әрекеттер ұқсас материалдар бірінен соң бірі қатарласып отырғанда ерекше күшті болады.

Осылардан мынадай практикалық қорытындылар жасауымызға болады: 1. Бір материалды оқып біліп алғаннан соң екінші материалға шешуде әрдайым 5-10 минут үзіліс жасап, өзін қандай да болмасын ой қызметінен тынықтырып алған жөн.

Жұмысты ұйымдастыруда ұқсас материалдар бірінен соң бірі қатар келмейтін ету керек. Егер бір кеште алгебра, тарих, әдебиет сабақтарын әзірлеу керек болса, онда мына тәртіп: 1) тарих, 2) алгебра. 3) әдебиет, мына тәртіптен: 1) тарих, 2) әдебиет, 3) алгебра, нәтижелі болу тұрғысынан қарағанда әлдеқайда пайдалы.

ҰНАТПАУШЫЛЫҚ – қандай да бір адамға немесе затқа жеккөрушілік, ұнатпай қабылдамаушылық сияқты эмоциялық қатынас: адамның қандай да бір қасиетін, талғамын немесе дауысын және т.б. жақтырмау. Саналы немесе санасыз түрде болуы мүмкін. Басқа біреуді жеккөрушілік сезімі принципіалды, мысалы, дүниетанымдық келіспеушіліктен, сондай-ақ басқа адамдардың сыртқы әлпетін, мінез-құлық мәнерін, қылықтарын қабылдау негізінде де тууы мүмкін. Басқа адамның өмір кейпін түсіну, оның іс-әрекеті мен тұлғасының маңыздылығын білу Ұ.-тың тууын болдырмауы мүмкін. Ұ. ұнатушылыққа қарама-қарсы өзара түсіністік пен ынтымақтастық процесін қиын-

датады, ұжымдық өзара әрекеттестікке кері әсер етеді. Мысалы, әсіресе мұғалімнің Ұ. немесе симпатиясы оның іс-әрекетіне, талапшылдығына, оқушыларға объективік қатынасына және олардың үлгерімін бағалауға ешбір әсер етпеуі қажет. Осы ұғымның жағымды сипаты ретінде ұнатушылық, біреуді ұнату деген ұғымды да есте ұстауымыз қажет. Ұнату – бұл адамның басқа кісілерге, не әлеуметтік құбылыстарға орнықты эмоциялық қатынас жасау, жарқын жүзбен, тілектестікпен, қарым-қатынас жасауға ілтипат білдіріп, адам бір-біріне көмектсеуге дайын тұрудан, яғни ізгі ниеттерден көрінеді. Әдетте, көзқарастардың, ортақ мүдделері мен адамгершілік мұраттардың ұқсастығынан туындайды. Бұл жайт адамның сыртқы сымбаттылығына, жарасымды жүріс-тұрысына, жағымды мінезіне ұната қараушылықтан да пайда болуы мүмкін. Ұ.-дың кейде жай іштей құштарлыққа ұла-суымен қатар адамның бір-бірінен

суынып кетуі де, тіпті жек көрушілікке айналуы да мүмкін. Ұ. тұлғааралық қарым-қатынастарда адам интеграциясы оның психологиялық интеграциясының сақталуының басты факторы болып саналады.

ҰСТАМДЫЛЫҚ – адамның бойындағы жағымды қасиет: өз тәртібін қадағалай білу, қызбалығы мен үстірт әрекетін тежей алу, оларды қолданыстағы тәртіп нормалары мен ережелеріне бағындыру. Ұ. қасиеттерін тәрбиелеуде балаларды мектепте қолданыста жүрген білім беру ұйымдарының жарғысымен, оқушылар тәртібінің ережесімен таныстыру, өз әрекетін қабылданған тәртіп нормаларымен салыстырудың тұрақты жаттығулары қолданылады, олар балаға және оның ортасына кері ықпал ететін әрекеттерден сақтандырады. Ұстаным – адамның өмірлік іс-тәжірибесінен қалыптасқан, оның өзіндік дүниетанымы мен пікірін білдіретін, белгілі бір жақтайтын көзқарасы.

ҮЙРЕНУ – адамның белгілі бір білім жүйелерін, тиісті қимыл-қозғалыстар мен амалдарды меңгере алуы. Адамның негізгі үйренетін нәрсесінің бірі – білім. Үйренудің адам және жануарларға ортақ негізгі үш түрі бар; сенсор, мотор, сенсо-мотор. Адамға тән үйренудің түрін когнитивтік үйрену деп атайды. Сенсорлық үйрену арқылы – білім, моторлық үйренумен – дағды қалыптасады. Бірнеше үйренудің қиысуы, мақсатқа сай әрекет ету, ойлаудың жоғарғы түрінің қалыптасуына мүмкіндік береді. Ү-лер – адамның білімді, үйренулер мен дағдыны меңгеру үрдісі және нәтижесі.

ҮЙРЕНШІКТІ ЗЕЙІН – зейіннің ерекше түрі; қажетті әрі құнды болып саналатын объектіге адам санасының шоғырлануы. Ол қызығу негізінде қалыптасады. Ү.з. ырықты зейіннен дамып қалыптасады. Бірақ бұл нәрсенің қасиетіне емес, адамның тіршілік мақсатына, мүдделі әрекетіне байланысты. Зейіннің қай түрі болсын, іс-әрекеттен нәтиже

шығаруға бағытталады. Егер адам жұмысты өздігінен беріліп істесе, ырықсыз зейіні көрінеді. Бірақ ұзақ жұмысты тікелей қызығып істей беру де оңай емес. Мұндай жағдайда ырықты зейінге орын беріледі. Адамдар жұмыс істегенде зейіннің ырықты және ырықсыз түрлерін қарастыра отырып, үйреншікті зейін жұмылдыруды әдетке айналдыруы қажет.

ҮЛКЕН ТОП – қандай да бір абстракцияланған әлеуметтік-демографиялық белгіге (жынысы, жасы, ұлты, кәсіптік бағдарлығы, әлеуметтік немесе экономикалық жағдайларына және т.б.) негізделе және сандық құрамы үлкен адамдардың әлеуметтік бірлестігі. Психология ғылымында топтың, адамдардың санына байланысты түрі ретінде қарастырылады.

ҮМБЕТЕЙ ЖЫРАУ (1706-1778) – Қазіргі Ақмола облысының Ерейментау ауданында туған. Әйгілі Бөгенбай батырдың сенімді серігі. Жалынды жорық жырауы. Өз толғауларында әр түрлі адамгершілік мәселелерін қозғаумен қатар Бөгенбайдың ерлік істерін, ел-жұртын жаудан қорғауда көрсеткен көзсіз батырлығын жұртқа үлгі ретінде насихаттайды. Абылай хан туралы толғауларында Жоңғар (қалмақ) басқыншыларына қарсы күрестің шиеленіскен тұстары жақсы сипатталған. Жырау шығармаларында философиялық, психологиялық тұжырымдар жиі кездеседі.

ҮНСІЗ СӨЙЛЕУ – сөйлеу әрекетінің ерекше түрі. Ү. с.-ді кейде іштей

сөйлеу дейді. Ү.с. -де адамның ойымен білдірмек болған пікірі дыбыссыз айтылады. Іштей сөйлеуде сөйлемнің баяндауышы не бастауышы айтылады да, ой жүйесі үзілді-кесілді сипатта болады. Қарым-қатынас жасауда дауыстап сөйлеу адамның ойлау құралы қызметін атқарады да, ол өзінің іс-әрекетін реттейді.

ҮРЕЙ (грек. *panihon* – қорқыныш сезімін туғызатын ежелгі грек құдайы атынан шыққан) – жалған немесе шындық қауіптерден жаппай үрейлену. Ү. моральдық -психикалық көңіл күйдің, рух күшінің төмендеуі, қабылдаудың бәсеңдеуі, еліктеу, ретсіз қозғалыс, илану механизмдерінің белсенді әрекеттерінің күшеюі. Үрейленушілік – арнайы әлеуметтік жағдайларда мазасыздану және үрейленуден, адамның қатты әсерленгіштігінің нәтижесінде болатын толғаныстар.

ФАКТОРЛЫҚ ТАЛДАУ (лат. *factor* – өндіруші және грек. *analysis* – ыдырау, бөлшектеу) – адамның зияттылығын зерттеуге арналған психологиялық әдістің бірі. Бұл адамның ойсанасы, мінез-құлқы, сезімталдығы, жалпы және ерекше қабілеттілігі, т.б. туралы жасалған факторлық кесте деректерін салыстырып, бір-бірімен байланыстыра талдауда қолданылады. Ф.т. психологиялық әдіс ретінде ХХ ғасырдың бас кезінен бастап дами бастады. Ф. т.-дың алғашқы сұлбасын 1904 ж. Чарльз Спирмен құрды. Осы әдіс арқылы адам зияттылығын зерттеуге болады. Орыс психологі Б.М.Теплов Ф.т. әдісін жоғарғы жүйке жүйесі қызметінің және ес құрылымын зерттеуге пайдаланған. Фактор (лат. *factor* – жасаушы, өндіруші) – қандай да бір процестің, құбылыстың қозғаушы күші. .

ФАНАТИЗМ (лат. *fanaticus* – құрбандық) – индивидтің белгілі бір сенімдерге деген, басқа ешқандай баламаны қабылдамайтындай болып қалтқысыз берілгендігі: бұл оның іс-әрекетінде және басқалармен қарым-

қатынасынан айқын көрінеді. Ф. сол жолда құрбан болуға дайындықпен астасады; идеяға берілгендік басқа пікірдегілерге төзбеушілікпен қараумен, ортақ мақсатқа жетуге кедергі болатын әдеп нормативтерін елемеушілікпен ұштасады. Ф. – топтың психологиялық феномені. Бір-біріне тәнті болудан қолдау табатын фанатиктер үшін көтеріңкі эмоциялық, өздерінің көзқарастарын қуаттайтын кез келген ақпаратқа талғамай қараушылық, тіпті тілектестік тұрғысындағы сынның өзін қабылдамаушылық тән. Ф. екінің бірінде идеологиялық (соның ішінде діни) сипатта болады.

ФАНТАЗИЯ – 1) елестетудің синонимі; 2) елестетудің өнімі, Ф. санада бейнеленген болмыстың өңін өзгертеді, оған болмыстың элементтерін транспозициялау (орындарын ауыстыру) тән. Ф. Бұған дейін белгілі фактілерге қатысты жаңа көзқарас тұрғысын табуға мүмкіндік береді, осы себепті оның көркемдік және ғылыми-танымдық құндылығы орасан зор. Қиялдаудан туындаған шығармашылық белсенділік едәуір шамада ішкі ниеттерге, жекелей дарындылыққа және адамның қызметі үрдісінде қалыптасатын даралық тәжірибесіне байланысты. Ф. ұғынушылық қарқындылығы құлдыраған кезде пайда болады; мұның нәтижесінде оны ұғынылмағаннан бөліп тұратын бөгет өткізгіш бола бастайды (түс, қажу, сандырақ); 3) дәл сол мезетте жоқ объектіні, символды немесе оқиғаны елестету психикалық үрдісін белгілеу үшін қолданылатын термин. Негізінде Ф. қалыпты құбылыс болып саналады.

Тіпті индивидтің психологиялық тұрақтылығы мен денсаулығының көрсеткіші болып есептеледі. Фантазияның белсенді түріне іске аспайтын ғылыми жобалар және т.б. жатады. Ф. арқылы адамның есіне сақтаған қабылдау, елес бейнелері қайтадан өңделіп, сұрыпталып, жаңартылып, солардың негізінде мида жаңа бейнелер жасалады. Ф. тек адамға ғана тән психикалық үрдіс. «Фантазия» реалдық өмірмен қатынасы аз қиял деп түсінілгенмен, көптеген жағдайда қиялды фантазия деп те атайды.

ФАНТОМДЫҚ БҰЗЫЛУЛАР (франц. *fantome* – елес) – жоқ дене мүшесі жағынан болатын жалған түсінулер (ауру, қышу, анемия, сіңірі тартылып қалу және т.б.). Ф. б. айықпас ауыр сипатта болуы мүмкін. Жоқ мүше не оның бір бөлігі әбден нақты түйсінілуі мүмкін. Қайсыбір жағдайда науқастың кескенге дейінгі болған ауру сезімдерінің қайта жаңғыруы ықтимал. Ф. б.-ға жүйке талшықтары қиылған жерде тыртықтанған тінде орналасқан өскіндер, қабыну ошақтары, қан айналысының бұзылулары, сондай-ақ өзгерген жүйке талшықтарының механикалық жарақаттануы себеп болады. Ф. б.-дың қалыптасуында индивидтің өз денесі туралы даму процесінде тіркелген түсінігінің елеулі рөлі бар.

ФАСИЛИТАЦИЯ (ағылш. *facilitate* – себепші болу, жеңілдету, көмектесу) – басқа адамның белсенді қатысуымен бір адамның немесе топтың іс-әрекетін жеңілдету процесі. Ф.-ға қарама-қарсы ұғым – ингибиция. Ф. еріксіз кездейсоқ және арнайы

ерікті болуы мүмкін. Егер оларды бала қабылдаса, балаға қатысты фасилитатор рөлінде ересек адамдар болуы мүмкін. Ал қабылданбаса, олар ингибитор рөлін атқарады. Ф. процесі феномен топтарға психотерапия және психологиялық жәрдем ретінде пайдаланылады. Бұл жерде фасилитатор жетекші функциясын атқарып, емделушілерге көмек көрсетеді. Ф. дағдылары практикалық психолог, психотерапевт, психиатрдың міндетті түрде белгіленген дағдылары болуы тиіс.

ФЕНОМЕНОЛОГИЯЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – шетелдік психологияның бір бағыты. Ф. п. фрейдизм және бихевиоризмге қарсы «үшінші күш» деп жарияланды. Ф. п. тұлғаның мінез-құлқына, жағдаяттарды қабылдаудың нәтижесі ретінде қарастырады, адамды адамға тән жоғары өзгешелік көріністерде зерттейді.

ФЕНОТИП (грек. *phaino* – байқаймын және *typos* – таңба, нысан, үлгі) – организмнің бақылауға келетін кез келген морфологиялық, физикалық, мінез-құлықтық нышаны. Терминді 1909 жылы даниялық биолог В. Йогансен ұсынған. Ф. генотип пен ортаның өзара әрекеттестігінің өнімі болып табылады; алайда ұйымдасуының әр түрлі деңгейінде (клеткалық, органдық, организмдік) Ф. пен генотиптің арақатынасы әр түрлі. Адамның әлеуметтік сипаттамаларында жиынтығы Ф. терминімен белгіленбейді.

ФИЗИОГНОМИКА – өткен ғасырдың 20-жылдарында ғылыми білім-

дерде өріс алған адамтану ғылымының практикалық мәні бар саласы. Ф. Адамның сыртқы табиғи қимыл-қозғалыстарына тұлғаның жеке ерекшелігін, мінезін адамның сыртқы келбетімен байланыстыра зерттейтін сала. Ол сол кездері хиромантия, френология, графология ілімдерімен сабақтастыра баяндалатын. Қазақ топырағында бұл мәселені Ж.Аймауытов өзінің «Психология» кітабында тұңғыш көтерген еді. Адамның өмірінде әртүрлі ырықсыз, ырықты қозғалыстардың алатын орны зор. Мұндай қозғалыстар жүрістұрыстан, бет құбылыстарынан (мика, пантомимика, әртүрлі дене қозғалысы) ерекше көрініс табады. Мәселен, тек қана бет пен көздің өзінде оның сан алуан көріністерін жиі байқауға болады.

Ә.Болғанбаевтың «Синонимдер сөздігінде» (Алматы, 1965) бет пен көздің әрқайсысының 40-тан астам синонимдері тіркелген. Орыстың ұлы жазушысы Л.Н.Толстой өзінің «Соғыс және бейбітшілік» атты романында өз кейіпкерінің көз, ауыз, беттің әртүрлі жықпылдары, қас, кірпік, шықшыт т.б. 98 түрін өз кейіпкерінің (Наташа Ростова, Пьер Безруков т.б.) психологиясын көрсетуге шебер қолданғанын ұлы жазушыны зерттеушілер ерекше атап өтеді.

ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – физиологиялық және неврологиялық процестерге негізделген психологиялық құбылыстарды сипаттап түсіндіруге бағдарланған психология саласы. Оның пәндері мен әдістерінің көпшілігі биологиямен және физиологиямен ортақ. Бұл

саланы белгілеу үшін азды-көпті дәл бірқатар синонимдер, оның ішінде биологиялық психология, биопсихология, психобиология және психофизиология терминдері қолданылады. Ф.п. XIX ғасырдың соңында пайда болды. Бұл терминді В.Вундт эксперименттік психологияны белгілеу үшін енгізген. Ф.п.-ны В. Вундт дуализмдік тұрғыдан талқылады. Ол Ф.п.-ны қозғалыс реакциясымен, қарапайым сезімдермен, түсініктермен шектеді. Ф.п.-да сезім мүшелері мен жүйке жүйесінің физиологиясынан алынған зерттеу нәтижелері мен әдістері қолданылады.

ФИЛОГЕНЕЗ (грек. *phylon* – түр, туыс және *genesis* – шығу тегі) – организмдер топтарының тарихи тұрғыдан қалыптасуы; организмнің тарихи дамуы немесе органикалық дүниенің әртүрлі тип, класс, отряд, туыс және түрлердің эволюциясы. Жекедара даму – онтогенез бен тарихи даму – филогенез тірі табиғаттың біртұтас дамуының ажырамас қырлары болып саналады және бір-біріне өзара әсер етеді. Филогения – организмнің тарихи дамуы. Ф.терминін 1866 ж. неміс биологі Э. Геккель (1834–1919) ұсынады. Ф. процесін және оның заңдылықтарын филогенетика зерттейді. Ф.-дік зерттеулердің мақсаты – жануарлардың, өсімдіктердің, микроорганизмдердің эволюциялық өзгерістері негізінде олардың тегін және организмдер арасындағы туыстық байланыстарды анықтау. Ағылшын эволюцияшысы В. Гарстанг филогенезді ұрпақтан-ұрпаққа өтетін онтогенез деген пікір ашты. Бұл пікірді орыс биологі И. И. Шмальгаузен (1884-

1963) дамытып, филогенезді онтогенездің белгілі қатары деп атады.

ФЛЕГМАТИК (сылбыр, керенау кісі). Ф. темпераменті көңіл күйдің салқындығымен сипатталады; флегматикті өзі үшін байсалды кәдуілгі күйде шығарып әкету оңайға түспейді; ол жүріс-тұрысы мен сөзінде сылбыр, оның мимикасы онша айқын емес, қимылдары сараң. Ф. эмоциялық қозуы әлсіз болады, қызуланып желікпейді, елеуреп ашуланбайды көңіл күйлері байсалды, орнықты қалпында ұзақ сақталады, баяу өзгереді, жарқырап қуануы да, жабырқап қайғыруы да қиын, аз қозғалады, сылбыр, керенау қимылдайды, сезім күйлерін, дене қимылдарын білдіріп тұрмайды, мимикасы, өзге қимылдары мәнерсіз. Бірсарынды монотонды сөйлейді. Кісімен араласып жақындасуда мардымсыз, іске ырғалып-жырғалып барып кіріседі. Іс-әрекетін байсалды, тиянақты орындайды, бастаған ісін қадағалап істейді, аяқтап шығады. Ф. байсалды, баяу, орнықты болады. Кісіге үйірлігі аз, өзі ешкімге тиісіп, соқтығыспайды. Біреу жанжалға шақырса, есебін тауып жалтарып кетеді, тыныштықты жақсы көреді. Көңіл көтеретін сауыққа да әуес емес, бөтен кісіге міндет артып өкпелемейді.

ФОБИЯЛАР (грек. *phobos* – қорқыныш) – субъектіні белгілі бір жағдайда кісіні билеп алатын вегетациялық (жүрек дүрсілі, ағыл-тегіл терлеу және т.б) нақты мазмұндағы барабар емес жабыспа қорқыныш сезімдері. Ф.-лар невроз көп жағдайда, психоздар мен мидың органикалық ақаулары кезінде пайда болады. Невроздық

фобиялар кезінде ауру кісі, әдетте, өз қорқынышына пәлендей негіз жоқ екенін түсіне бастап, оларға субъективтік кінәраттар ретінде қарай бастайды. Ф.-дың: мозофобия (аурудан қорқу) – канцерофобия, кардиофобия, сотцо-фобиялар (жұрт алдында орынсыз қызарып кетуден қорқу және т.б), оңашалау үй-жайда болудан қорқу және т.б. түрлері бар. Егер емделуші өз қорқыныштарының негізсіздігін, ақылға салып, анық ұғынбайтын болса, онда мұның өзі патологиялық күмәнданушылық, яғни қауіп, сандырақтау жағдайына ұласуы мүмкін. Білікті психотерапевтік шаралар арқылы мұндай кінәраттардан көбіне арылуға болады.

ФОНЕМАТИКАЛЫҚ ЕСТУ – адамның сөздік дыбыстарды талдау мен біріктіруге қабілеттілігі. Ф.е. анатомиялық-физиологиялық механизмінде дыбыстарды ажыратуда басты рөлді «Вернике» орталығында (мидың үлкен жарты шарының үштен бір бөлігіндегі қыртыс иірімдері) орналасқан есту-сөйлеу бөлігі атқарады. оның зақымдануы немесе жетілмеуі адамның тілдік дыбыстарды ажырата алмау қабілетсіздігіне апарып соғады (сенсорлық афазия немесе апатия). Ана тіліне деген Ф.е. балаларда айналастындағылардың ауызша сөйлеуін қабылдау және қабылданатын үлгіге сәйкес өзіндік сөйлеу барысында қалыптаса бастайды. Сөздерді айту дыбыстың дифференциалдық қасиеттерін бөліп, жалпылаудағы және оларды есте сақтаудағы ең тұрлаулы шарт. Фонематикалық естуді дамыту үшін балалармен айтылатын сөздердің ішінен

кейбір дыбыстарды саналы және ерікті түрде бөліп алып, сөйлеу дыбыстарын салыстырудың маңызы зор (4-5 жас аралығы). Ф.е. механизмі оқу мен жазу барысында қайта құрылады. Басқа тілдерді оқу барысында Ф.е. сол тілмен қатар ана тілінде де дамып отырады.

ФОТОРЕЦЕПТОР (грек. *photos* – жарық. және лат. *receptor* – қабылдаушы) – көру жүйкесінің жарық қабылдау аппараттарының жасушалары. Адамдарда ол ядроларымен және тармақтарымен оптикалық афферентті жолда алғашқы шеткі нейронды құрайтын таяқшалар мен шақшалар. Ф. сыртқы мүшелерінде орналасқан көру пигменттеріндегі фотохимиялық процесс арқылы жарық тітіркендіргіштерін қабылдайды. Таяқшалар шақшадан жіңішке (олардың сыртқы мүшелерінің диаметрі 2 мк-ге жуық), бірақ ұзын (шамамен 60 мк) болады. Таяқшалар өте көп, олар торлы қабықтың шет жақтарында тығыз орналасады. Зерттеушілердің айтуынша, таяқшалар ымырт және түнгі көрудің ақпараты болып саналады. Шақшалар таяқшалардан қысқа, олардың торлы қабықтың шеттерінде диаметрі үлкейеді (6-7 мк-ге жуық). Олар торлы қабықтың ортасында тығыз орналасады және күндізгі көрудің аппараты болып саналады. Торлы қабықтың ортасында тек шақшалар болады, бірақ олар бұл жерде жіңішке, сыртқы мүшелерінің диаметрі 1-1,5 мк.

ФРЕЙД ЗИГМУНД (1856-1939) – австриялық невропатолог, психиатр және психолог, Вена университетінің

профессоры, сана түкпіріндегі құбылыстардың алғашқы зерттеушісі (1938 ж. Ұлыбританияға қоныс аударды).

XIX ғ. соңында невроздарды емдеудің ерекші әдісін – психоанализді – еркін ассоциациялар, қате әрекеттер, ескертулер мен түс көрудің анализін ойлап тапты. Кейінірек Ф. оны сана түкпіріне ену тәсілі ретінде интерпретациялап, содан кейін осы негізде өзінің жалпыпсихологиялық психиканың сананың үздіксіз конфликтілі өзара әрекеттестік сана түкпіріндегі елігу теориясын ұсынды («Түс жору», 1900).

Ф. бойынша сана түрлі сөздерде, әзілде, жаңылыс сөзде, жаңылыс жазуларда көрінетін сана түкпіріндегі елігулерді үздіксіз басып отырады (әсіресе сексуалдық) (Күнделікті өмірдің психопатологиясы», 1901). Кейінірек Ф. ойы әлеуметтік мәдени мәселелер айналасына шоғырланды («Бұқара психологиясы және адами «Меннің» дамуы», 1924; «Өркениет және оған көңілі толмайтындар», 1939).

ФРЕЙДИЗМ – австриялық ғалым Зигмунд Фрейдтің (1856-1939) есімімен аталатын психологиядағы бағыт. Зерттеу ілімі психоанализ деп аталады. Ф. XX ғасырда психологияда кең таралған ағым. З.Фрейдтің зерттеуі бойынша, адам мінез-құлқының қозғаушы күші мен шешуші факторы, жыныстық елігу болып табылады. Мұндай елігу мен сезім әрекетін ол санадан тыс табиғи қажеттілік деп санады. Бұл адам тіршілігіндегі биологиялық процесс болса, психиканың дамуы мен оны басқару әлеуметтік фактормен де айқындалатыны ескерілмеді. Адам бо-

йындағы белсенділік әрекет табиғи әрі биологиялық құбылыс деп саналады. Шетелдік психологтар Фрейдтің көзқарасын орынсыз деп санғанымен, кемшілігін ашып көрсете алмады. Олар фрейдизмді ғылым жетістіктеріне бейімдемек болып, «жаңа фрейдизм» деген ағым шығарды. Бұл ағым бойынша: адам тіршілік еткен ортасына тәуелді болып, сол ортаға бейімделгіш келеді.

ФРУСТРАЦИЯ (лат. *frustatio* – алдау) – межелі істің жүзеге аспай қалуы дегенді білдіреді. Жоспарланған ісі мен мүдделі мақсаты түрлі себептер мен кедергілерге ұшырап, адамның көңілі құлазып, бойын ашу-ыза кернейді, қайғырып, күйзеледі. Қанағаттанбаушылық сезіммен жан дүниесі қиналады, адамның сезімі мен эмоциясы жағымсыз күйге ұшырайды. Ф.-лық жағдайдағы көңіл күй өшпенділік, қаһар, ыза тудырады. Ф. адамның көңіл күйінің кейпін білдіретін жайттың бірі.

ФУНКЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕ. Ф. ж-ні орыс физиологі П. К. Анохин (1898-1974) зерттеді. Ол адамның мінез-құлқын реттейтін тұжырымдама ұсынады. Тұжырымдамада функциялық жүйенің үлгісі ретінде кең тарады. Тұжырымдама бойынша адам қоршаған әлемнен тыс өмір сүре алмайды, адам үнемі сыртқы фактордың ықпалында болады. Кейбір фактордың әсерін адам сезінбейтін немесе нашар сезінетін болса да, ерекше әсер етеді – адамға жауап қайтаратын реакция туғызады. Бұл жауап қайтаратын реакция бағдарлау реакциясымен сипатталады және адамның

белсенділігін арттырады. Ф.Ж.-нің нәтижесі оның жүйе құру факторы болып келеді. Ф.Ж.-ге құрамды бөлім ретінде рефлекс кіреді. Организмнің функциялық жүйесі – объективтік шындық, сондай-ақ қазіргі кездегі физиологиялық субъективтік категориясы. Ф.ж. тірі организмнің жұмысын және оның қоршаған ортамен қатысу қағидаларын зерттеуге мүмкіндік береді.

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ПСИХОЛОГИЯ (лат. *functio* – атқару) – ұғыну, сана процестерін, олардың ағзаның ортаға бейімделуіндегі функциясы тұрғысынан зерттейтін бағыт. Биологиядағы эволюциялық теорияның ықпалымен және әлеуметтік практиканың сұрамдарына орай пайда болады. Бұл практика құрылымдық психологиядағы сананың стильдік әр элементтік талдануын индивид үшін өмірлік маңызы бар міндеттерді орындау кезіндегі сананың іс-әрекеттік рөлін зерттеуді

талап еткен болатын. Ф.п.-да бірнеше ағым болды. Психология ағзаның қажетсінулеріне қатысты және оның өзгермелі табиғи және әлеуметтік ортаға пәрменді бейімделу міндеттеріне байланысты сананың функциялары туралы ғылым деп ұғынылады. Осы арқылы психология саласы едәуір ұлғайтылды.

Ол сананы ғана емес, мінез-құлықты, бұның түрткі себептерін, адамдар арасындағы даралық айырмашылықтарды, үйрету механизмдерін және психологияны практикамен жақындастырған басқа да проблемаларды қамтитын болды. Бұл бағытты жақтаушылар эксперименттік психологияға елеулі үлес қосты. Алайда олардың теориялық позицияларының босандығы салдарынан ғылыми ықпалынан айырылып қалды. ХХ ғасырдың 20-жылдарында америкалық функциялық психологияны бихевиоризм ығыстырып шығарды.

ХАЛЫҚТЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – адамның күнделікті өмірінің оның басқа адамдармен алуан түрлі психологиялық байланыстары мен қатынастарын зерттейтін ғылымға дейінгі психологияның түрі. Х.п.-ның иесі – нақты адамдар.

Адамдардың ішінде өмірлік даналығы мол, психологиялық көрегендігі жоғары кісілерде кездеседі. Олар адамның бет-әлпеті, позасы мен көзінің қарасынан сол адамның көңіл күйін, ниеттерін біліп қояды. Х.п.-дағы балалардың өз құрбы-құрдастарының, ата-анасы мен мұғалімдерінің субъективтік қасиеттерінде бағдарлай алады. Х.п.-ның негізін бірлескен іс-әрекет, қарым-қатынас, адамдардың шынайы өзара қатынастары құрайды. Адамдардың психологиялық ерекшеліктерін, мінез-құлқын білдіретін қарадүрсін психологиялық ұғымдар мен ғылыми ұғымдардың арасында сәйкессіздік болады. Х.п.-ның мазмұны халықтың салт-дәстүрлерінде, түрлі нанымдарында, ауыз әдебиетінде, ертегілерде, мақал-мәтелдерде, т.б. көрініс табады. Адамдар күнделікті өмірден

психологиялық тәжірибе жинап, басқа адамдарды түсінудің, оларға тиімді әсер етудің тәсілдерін меңгереді. Ондай қабілеттілікті психологиялық біліктілік деп те атайды. Бұл қасиет әсіресе педагогтарда қалыптасуы қажет. Х.п.-ның білімдер қарапайым бақылау және өзін-өзі бақылау арқылы, интуиция арқылы көрініс табады.

ХАРИЗМА (грек. *charisma* – тарту) – жеке тұлғада оған бас игізгендей және оның мүмкіндіктеріне сөзсіз сенетіндей қасиеттер бар деп білу. Бұл феномен топтасу процесінде өз мұраттарын жеке бір адамға түгелдей дарыған деуге бейім шағын және әсіресе үлкен топтарға тән. Х. көбіне экстремальды тарихи жағдайларда пайда болады. Х.-лық лидерге оның жақтастарының барлық жетістіктері байланыстырылады, тіпті оның көріну кемшіліктері дәріптелуге дейін барады. Х.-лық лидердің діни немесе саяси аренадағы қабілеттері тылсым мәнде ұғынылып, құтқарушы деп табыну шығады.

Х. оған сәйкес әлеуметтік-психологиялық қажетсіну болғанда қалыптасады. Топтық психологияның феномені ретінде Х., әдетте, өзінің айналдырған түрінде қабылданады: барлық назар харизманы жасаушы ізбасарларға аумай, лидерде болады. Діни психологияда Х. құдайдың рақымы деп бағамдалады. Х.-ға өтпелі сипат берушілік, оның мұрагерлеріне тарату, иерархиялық тұрғыдан орнықтыру әрекеттері болады.

ХИРОМАНТИЯ (грек. *cheir* – қол және *manteia* – бал ашу, көріпкелділік) – адамның даралық, ерекшелік-

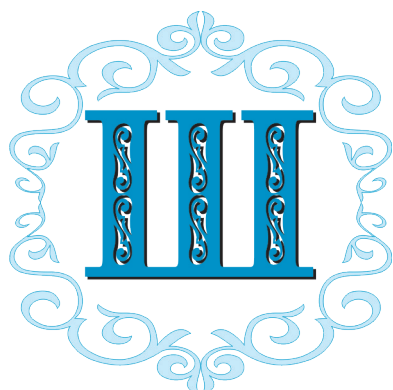
тері туралы, оның мінезі, басынан кешкендері және алдағы тағдыры туралы алақан терісінің бедеріне – капиллярлық және әсіресе флексорлық сызықтарға қарап бал ашудың ең ежелгі жүйелерінің бірі.

Х. ежелгі заманнан бар, үнділерде, халдейлерде, еврейлерде, гректерде, римдіктерде болған. Оның түп негізінде Х. астрологиямен тығыз байланысты, өйткені бал ашу кезінде назар салынатын қолдың басты-басты белгілері – алақандағы «жеті төмпешік». Күннің және жеті планетаның Шолпанның, Юпитердің, Сатурнның, Меркурийдің, Марстың және Айдың аттарымен аталады. Қолдың терісінің бедерлерін зерттеу жөніндегі анығында ғылыми делінетін хабарлар XII ғасырға қатысты. 1686 Х. Мальпиги адамның алақаны мен саусақтарының бедер өрнектерін қысқаша сипаттаған. XIX ғасырда бұл бағыттағы неғұрлым мәшһүр зерттеулер чех ғалымы Я.Пуркине мен америкалық ғалым Уайлдердің еңбектері болды. Ғылыми психология хиромантияны қашаң да қабылдамаған, алайда тұқымқуалаушылыққа байланысты, саусақ бедерлерінің эмбриондық дамуын зерттеу білімнің жаңа саласы – дерматоглификаның шығуына түрткі болады.

Бұл терминді америкалық ғалымдар Камминс пен Мидл ұсынады. Соңғы уақытта кейбір зерттеушілер енді дерматоглифика арнасында қолға қарап бал ашудың дәстүрлі практикасынан адамның даралық ерекшеліктерінің денелік бейнеленуі тура-

лы білім шығаруға тырысуда: алақан терісінің бедері мидың дамуы сияқты ана құрсағында дамудың 3-4 айларында қалыптасады, мұның өзі ата-ананың гендік жинағының немесе ұрықтың хромосомдық абстракциялардың ықпалынан болады деген гипотеза зерттелуде.

ХОЛЕРИК (грек, – *холе* – өт) – темпераменттің типі (Мінезді, қызу мінезді, жігерлі адам). Х.-тің эмоцияға берілуі шапшаң. Сезім күйлері оқыс ауытқып, құмарта көтеріліп кететін шыдамсыз, күйгелек кісі. Әп-сәтте қызып кетіп, күйіп-піседі. Ашуланса, бұрк етіп, қызу екпіні сарқылып барып басылады, бастан кешкен сезімі санасында терең із қалдырады, қимыл-қозғалысы шапшаң. Икемсіз оқыс қылықтарына қарамастан, қызулы, жігерлі, пысық және іс-әрекет атқаруға бейімді келеді. Жұмысқа құмарта беріліп, екпінмен істейді, анық, әсерлі, мәнерлі сөйлейді. Сезім күйлері сөзінен, мимика, пантомимикасынан білініп тұрады. Х. белсенді, батыл келеді, іске шапшаң кіріседі, бастаған іс-әрекетін аяқтап шығады, көп адам қатысқан ойындарға құмар. Өзі де ұйымдастырып, аяғына дейін белсене қатысады, шыдамсыз, күйгелек, лезде өкпелейді, әп-сәтте ашуланады және ашуын ұзақ сақтайды. Х. темпераменті тез туатын күшті сезімдерімен, эмоциялық қозғыштарымен, шамданғыштығымен, жігерімен, үлкен қозғалғыштығымен, ұғымды қимылдарымен, бай мимикасымен сипатталады.

ЧЕЛПАНОВ ГЕОРГИЙ ИВАНОВИЧ (1862-1936) – орыс психологы, философы, Мәскеу психологиялық институтының негізін салушы (1912). Психологияда жан мен тәннің эмпиристік параллелизм теориясын ұсынды. Ол В.Вундтың психофизиологиялық параллелизм концепциясын басшылыққа алды. Орта мектептер үшін логика мен психология оқу құралдарын жарыққа шығарды. «Ми және жан» атты еңбегінде (1920) маркстік материалистік теорияны сынады. Ресейде тәжірибелік психологияға ерекше мән берген ғалым психикалық құбылыстарды танудың бірден-бер жолы – адамның өзін-өзі бақылауға алуына байланысты деп есептеді. Еңбектері: «Тәжірибелік психологияға кіріспе» (1915), «Априорлық пен туабыттылық туралы ілімге байланысты кеңістік пен уақытты қабылдау проблемасы» (2 том, 1896, 1903), «Ми және жан», (1900), «Тәжірибелік психологияға кіріспе» т.б.

ШАБЫТ – рух, рухтанушылық (шығармашылық күштің пайда болуы); шабытпен іс-әрекет орындау. Ш. адамның рухани күштерінің ширығып өрлеуі, шығармашылық толғанысы; ғылым, техника, өнер туындысының ниеті мен идеясының пайда болуына немесе жүзеге асырылуына түрткі болатын жан құбылысы. Ш. қаншалықты өздігінен келетіндей болып көрінгенмен, ол, әдетте, бұған дейінгі қажырлы еңбектің нәтижесі болып табылады. Ш. адамның көтеріңкі жалпы белсенділігімен, қарекетінің ерекше өнімділігімен, шығармашылықтың рахатын сезінумен, жүзеге асыруға дем беретін, ерік-жігер, қажыр-қайрат ерекшелігімен сипатталады.

Ш. «құштарлық» пен эмоцияның ұштасуынан көрінеді. Шығармашылық процестің санадан тыс тәрізді болып көрінуі шығармашылықтың өзінің барынша саналылығының нәтижесі, сананың ерекше айқындылығының, ойлар мен бейнелердің өзінше бір үлгіде лықси келіп, айшықтана көрінуінің, жадтың, зейіннің идеяны орындауға бағытталған құл-

шыныс пен ерік-жігердің жемісі. А.С.Пушкиннің айтуынша, геометрияда да, поэзияда да шабыт керек. Ш. – адам назарының жинақы түрде бір мәселені шешуге тұрақталуы, назардың бұған ерекше түйілуі.

Ол іс-әрекеттің түрлі саласында әрқилы көрініс береді. Француз математигі А.Пуанкаренің айтуынша, ол өзінің көп жылдар бойы шешімін таба алмай жүрген бір формуласын дүкенге кіріп келгенде, сондағы бір кітаптың бетінен елестетеді де, соны дәптеріне жазып алады. Бұдан соң да, сөйтіп ұзақ жылдар бойына ойдан кетпей жүрген идея оп-оңай шешімін табады. Қысқа уақыт ішінде орасан зор табысқа қол жету, оның алдындағы көп ізденіс, жан-жақты ойлаумен тынымсыз еңбектің нәтижесі. П.И. Чайковский «Шабыт тек ізденген адамға ғана кезігетін қонақ, жалқау адамға шабыт жуымайды», – десе, А.Богомоллов «Шабыт – творчествоның нақты құралы, іске деген сүйіспеншіліктің дәнекері, ұзақ өмірдің арқауы», – дейді.

ШАҒЫН ТОП – ортақ мақсат-міндеттер арқылы бір-бірімен тікелей байланысатын адамдар бірлестігі. Ш. т.-тағы моральды-психологиялық кейіп кіші топтың әлеуметтік психологиялық күйін сипаттайтын түсінік. Бұл түсінік негізінде топ мүшелерінің алдарына қойылған мәселелерді ұйымдасып шешуіне және жұмыс жасауына психологиялық дайындығы қарастырылады.

ШАҚШАЛАР – фоторецептордың бір түрі. Көздің тор қабығының ішкі бетінің орта бөлігінде 1 мм-де 1400000-

ға дейін қалың орналасқан. Ш. өте жарық сәулелерді ғана қабылдайды. Адамның көзінде 7 млн.-дей күндіз жарықты көрудің аппараты шақша клеткалары бар делінеді. Егер оның қызметі бұзылса, адам жарыққа қарай алмай, «түс соқыры» (ахромазия) ауруына ұшырайды.

ШАРТСЫЗ РЕФЛЕКС – тұрақты, сондықтан ол үйреншікті (адекватты) тітіркендіргіштерге (тамақ, жарық, жылылық және т.б.) ми бағанасында белгілі рецепторлық алаң арқылы жауап беріп отырады. Ш.р. көбінесе туғаннан қалыптасса, ал кейбірі кеш пайда болады (мыс: жыныс рефлекстері). И.П.Павлов оларды инстинкт немесе шартсыз рефлексдер тізбегі деп атаған.

ШАРТТЫ РЕФЛЕКС – организмнің маңызды қажеттіліктерін қанағаттандыратын тітіркендіргішті үйлестіру нәтижесінде туындаған реакциясы. Шартты-рефлекторлық реакциялары – көптеген әртүрлі стимулдары бар, олардың әрқайсысы шартты сигнал қызметін атқаруды басқа стимулдар туындататын реакцияға тәуелсіз андай да тұтас ситуацияның организмге әсер етуімен тауындаған рефлекторлық реакциялар. Шартты рефлекторлы оқыту – шартты рефлекс механизмі бойынша жаңа тітіркендіргіштер арқылы реакцияның игерілуі.

ШАРТТЫ ТОП – белгілі бір нышаны бойынша (іс-әрекеттің сипаты, жынысы, жасы, білім деңгейі, ұлты және т.б.) біріккен, әлеуметтік психологиясын зерттеу объектісі болып табылатын және бір-бірімен тікелей

не жанама объективтік қарым-қатынастары жоқ адамдардың қауымдастығы. Бұл қауымдастықты құрайтын адамдар бір-бірімен ешқашан кездеспеуі мүмкін екендігі былай тұрсын, бір-бірі туралы ештеңе білмеуі де мүмкін. Бірақ бұл орайда, олар өздерінің нақты топтарының басқа мүшелерімен белгілі бір азды-көпті бірдей қатынастарда болады. Мысалы, мектепке дейінгі баланың, шартты жастық топтың психологиясын зерделеу үшін мектепке дейінгі тиісті жастағы біраз баланы олардың нақты топтарында зерттеу қажет.

ШАРШАУ – қажу жағдайының дамуымен астасатын субъективтік сезінулер кешені. Босаңсу, болбырлық, дәрменсіздік сезімдерімен, физиологиялық қолайсыздық түйсігімен, психикалық процестердің өту барысында кінәраттардың ұғынуымен, жұмысқа деген ынтаның болмай қалуымен, қарекетті тоқтатуға деген түрткі себептің дендеуімен, жағымсыз эмоциялық реакциялармен сипатталады. Ш. бірсарынды әрекетті ұзақ уақыт орындау кезінде де пайда болуы мүмкін. Алайда қажумен байланысты емес оғаш шаршау, сондай-ақ объективтік тұрғыдан қажыған адамның шаршамауы секілді жағдайлар да болады.

ШЕШЕНДІК – халқымыздың жайсаң психологиясын аса биіктен көрсететін ұлттық ерекшеліктерінің бірі. Бейнелі, астарлы, тұспалдап айтатын шешендік сөзге аса үйір халық екендігіміз жайлы ғұлама ғалым Шоқан Уәлиханов: «Қазақ шешендікке құмар, сөз өнерін, әсіресе әзіл-оспақты

жаны сүйеді», – деп, кезінде айтқан еді. Халқымыз «Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады», «Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады» – деп, сөз күдіретінің психологиялық астарын жақсы аңғарған. Шебер де, шешен сөйлей білу – адамның асыл қасиеттерінің бірі есептелініп, мұны олар өзгелерге психологиялық жағынан әсер етудің ерекше құралы, тәсілі деп те санаған.

Шешендік өнер дарыған кісі отаншыл, елінің салт-санасын, әдет-ғұрпын жетік білетін «ұшқыр ойлы, орақ ауыз, от тілді, күміс көмей» болып келеді. Ол халқының бастан өткізген «тар жол, тайғақ кешулерін», армантілегін, мұң-зарын, өмірлік құндылықтарын бірер тіркеспен ғана «мірдің оғындай», «тайға таңба басқандай» етіп, яғни «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» ғана айтады. Халқымыздың осынау тамаша қасиетін кезінде тіпті бізге оң қабақпен қарамайтындар да көре білген. Мәселен, неміс саяхатшысы А.Брем (1829-1884): «Қазақтар сөз өнеріне жетік келеді. Бұл қасиет жұрттың бәріне де: оқыған білімділерге де, әліпті таяқ деп білмейтіндерге де, байға да, жарлыға да тән қасиет» десе, шығыстанушы П. М. Мелиоранский (1868-1906): «Қазақтар шешен, әрі әдемі сөйлеудің шебері»... дейді.

Ал көне түркі жазбаларын зерттеген С.Е.Малов (1890-1957) осы ойды бермен қарай былайша жалғастырады: «Түркі халықтарының ішіндегі ең суретшіл, образды тіл – қазақ тілі». Қазақтар өзінің шешендігімен, әсем ауыз әдебиетімен даңқты. Расында да, батыр Бауыржан ағамыз айтқандай, біздің туған тіліміз – өзінің өткірлігімен «бой балқытып, тамыр

шымырлатып, жан жүйені жандырып, құлақ құрышын қандырып, ұғымына қонымды, жүрегіңе тиімді тіл» емес пе? Осындай аса бай тілі бар халықтың шешен болмасқа қандай дәті бар? Бір көргенін жазбай танып, ілезде жаттап ала қоятын, өз ойын екінші адамға жеңіл де жедел түсіндіре алатын осынау қарапайым халықтың асқан зеректігіне қазақ даласында болған шетжұрттықтар ауыздарының суы құрып, қайран қалып отырған ғой. Олар қыр халқының, сондай-ақ, ыстық-суыққа аса шыдамдылығын, қиыншылыққа төзімділігін айтудан жалықпаған. Мәселен, поляк зиялысы А. Янушкевич (1803-1857) бұл жөнінде былай деп жазыпты: «Қазақтардың ақыл-ой қабілетінің кереметтігіне барған сайын менің көзім жетуде. Сөздері қандай жеңіл! Әрқайсысы айтайын деген ойын түсіндіруге де, қарсыласының дәлеліне бірден тойтарыс беруге де керемет шебер». Осынау ұлттық тамаша қасиетімізден қазіргідей тіл жұтаңдығына кезіккен алмағайып заманда айырылып қалмай, оның тұтас көлемін көздің қарашығындай сақтай алмасaq – бұдан ұлттық намысқа нұқсан келетіні хақ. Олай болса, еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін туған тілімізді ардақтап, оның қадір-қасиетін мақтан тұтып, соның көсегесін көгерту жолында жатпай-тұрмай әрекет етуіміз қажет.

ШЕШІМ – проблемалық жағдаяттың ойлау операцияларының қалыптасуы. Ш. процесінде шешімді іздеу, қабылдау және іске асыру кезеңдері сараланады. Ш.-дердің тиімділігі – қандай да бір сұраққа адамның өте

жақсы шешім құрастыруы; қабылданған шешімді іске асыру нәтижесінде максималды жағымды жетістіктерге жетуі, мүмкін болатын жағымсыз салдарды минимумға жеткізуі. Ш.-ді түзету – қандай да бір шешімді немесе оны орындау процедурасын шешім қабылданғаннан кейін түзету, өзгерту. Ш.-ді қадағалау – клиент мәселесіне байланысты консультация үрдісіндегі қабылданған шешімнің іс жүзінде қалай орындалуын байқау және бағалау.

ШИЗОФРЕНИЯ (грек. shizo – бөлемін және phren – ақыл, ой) – психикалық ауру. Ш., негізінен жоғары жүйке жүйесі қызметінің бұзылуынан, сондай-ақ әртүрлі жағдайдың, түрлі аурулардың адам психикасына әсер етуіне байланысты пайда болады. Ш. кезінде сандырақ, кататония, аутизм, күйіп-пісу, галлюцинация, еліру, мелшиіп қозғалмай қалу сияқты психикалық өзгерістер байқалады. Басында ауру белгілері айтарлықтай байқалмай өтеді. Кейін психикалық өзгерістер тұрақтанып, күшейе түседі. Ауру күшейген кезде наукастың түсінігі өзгереді, сөйлеген сөздері басқаларға түсініксіз болады. Шизофренияның белгілері кейде өте айқын білінсе, кейде бірнеше жылдан кейін байқалуы мүмкін. Кататониялық Ш., параноидты Ш., қарапайым Ш. дейтін және т.б. түрлері бар. Кататониялық Ш. кезінде науқас қимылсыз, мелшиіп қалады.

Кейде керісінше қатты күледі немесе күйзеліп жылайды, мағынасыз сөйлейді. Параноидты Ш. кезінде ауру адам анда-санда сандырақтайды. Әр нәрсені елестетіп, соған еліктеп

бет-әлпетін өзгертіп сөйлейді, күледі. Қарапайым Ш. көбіне жасөспірімдерде жиі байқалады. Бұл кезде баланың себепсізден себепсіз сабак үлгерімі нашарлайды, мінез-құлқы өзгереді, бұрын байқалмаған қиял, арман пайда болады. Кейде ерекше көңілденіп, ретсіз сөйлеп, бет пішінін өзгертеді. Ауру кейде ұзақ, кейде ұстамалы түрде өтеді. Жалпы алғанда шизофрениямен 15-25, 40-60 жас аралығындағы адамдар жиі ауырады.

ШОРТАНБАЙ ҚАНАЙҰЛЫ (1818-1881). Түркістан қаласы маңында дүниеге келген. Суырыпсалма ақын. Оның шығармаларында XIX ғасырдың орта тұсындағы патша өкіметінің қазақ даласын отарлау саясатынан туындаған әлеуметтік өмір шынайы суреттеледі. Шортанбай еңбекші бұқараның азапты ауыр тұрмысын, шынжыр балақ, шұбар төстердің әділетсіздігі мен зұлымдығын, озбырлығы мен парақорлығын әшкерелейді. Бұрынғы өткен игі жақсылардың іс-әрекетін аңсайды, орыс патшасы әкелген «жаңалықтан» жерінеді. Тәлім-тәрбиелік мәселелерді көбіне ескі салт-жоба, шарифат тұрғысынан қарастырады. Шортанбай шығармалары өткен ғасырдың 70-жылдарында «Бала зары» деген атпен Қазанда бірнеше рет басылады. Кеңес өкіметі жылдарында

«XVIII-XIX ғасырдағы қазақ ақындарының шығармалары» (1962), «Айтыс» (1965) атты жинақтарда жарияланды.

ШПЕТ ГУСТАВ ГУСТАВОВИЧ (1899-1940) – орыс философы. Ресейде тұңғыш жарық көрген «Этнопсихологияға кіріспе» (1927) дейтін кітаптың авторы. Ол этнопсихологияны халықтың ұжымдық көңіл күйінің жиынтығын зерттейді деп түсіндірді. Мұнда эксперимент жасау мүмкін емес, өйткені көңіл күйді тек сөзбен суреттеуге болады, – дейді.

ШТЕЙНТАЛЬ ХЕЙМАН (1823-1889) – халық психологиясы деп аталатын ілімнің негізін салушылардың бірі. Ол «Халықтар психологиясы және тіл білімі» атты журнал шығарады. Психологияға «халық рухы» деген ұғым енгізіп, этнопсихология ғылымының ілкі бастауы – халықтық педагогиканы ғылыми айналысқа түсіруге Лацарус, В.Вундтпен бірге аса белсенділік танытқан ғалым. Бұлардың пікірінше, халық психологиясының құрамдас бөлігіне кіретін сол халықтың тілі, діні, мәдениеті, әдебиеті, мифтері мен аңыздары, фольклоры, эстетикалық ерекшеліктері кіретіні бұлардың эмпирикалық, ұжымдық түсініктердің жиынтығы ретінде көрініс беріп отырады.

ЫҚПАЛ – әлеуметтік әрекеттестіктің біртұтас процесінде тәрбиеленушінің психикасы мінез-құлқы мен сана-сезімінің қайсыбір аспектілерін өзгертетін психологтың іс-әрекеті, педагогтың функцияларының жүзеге асырылу нысаны. Дәстүрде ықпалдың сендіру, иландыру, еліктіру және еліктеу секілді негізгі-негізгі түрлері сараланады; адами өзара әрекеттестіктің әрбір аспектісінде бұлардың бәрі қабаттаса жүреді. Сендіру – ұсынылатын қалау-тілекті, ұсынысты негіздейтін дәлелдемелер жүйесін қамтиды.

Әдетте, сендіру арқылы тәрбиеленушінің көзқарастары, демек оның жүріс-тұрыс, мінез-құлқының себептік негіздері біршама өзгереді. Бұл орайда, қорытынды өз алдына не сендірушіге ілесе жасалуы мүмкін, әйтсе де дайын күйінде игерілмей, адамның қайсыбір мәліметтерді не идеяларды ұғынып қабылдауына, оларды талдау мен бағамдауға негізделеді.

Өзін-өзі бағалауы төмен және әлеуметтік ортаға бейімделуге бағдарланған адамдарды сендіру неғұрлым оңай. Керісінше, басқаларға дұшпандықпен

қарап, айналасындағыларға үстемдік жүргізгісі келіп тұратындарды сендіру анағұрлым қиын. Иландыру (суггестия) – сендіру секілді жаңа деректердің жолында тұрған және адамды шатасулар мен қателерден сақтандыратын өзіндік бір үлгілердегі сүзгілерді болғызбауға бағытталады. Иландырушы тәрбиеленушіде тікелей оның өзі алатындай түсінікке ұқсас нақ сондай іс-әрекетті талап ететін түсініктер қалыптастырады. Сендіру негізінен тәрбиеленушінің білімі мен тәжірибесіне жүгінетін болса, иландыру эмоциялық-еріктік сипатта болатындықтан сенуге негізделеді. Адамның иланғыштығы оның жеке тұлғалық даму деңгейіне, сана-сезімі мен өзін-өзі бағалауына, ерік-жігеріне, сондай-ақ топтағы тұлғалар арасындағы қарым-қатынастың ерекшеліктеріне, соның ішінде, иландырушыға деген көзқарасына байланысты анықталады.

Көбіне белгілі бір деректерге сенушілік тәрбиеленуші үшін беделді адам айтқандай орнығады. Елігу феномені көбіне өздерінің мінез-құлқында эмоциялық күйді басшылыққа алатын, тиісінше талдау жасап алмай қабылданған деректер негізінде іс-әрекет жасайтын не басқа адамдардың іс-әрекетін қайталайтын адамдар тобында жиі болады, алайда иландыруда иландырушының сезімі айналасындағылардың сезімімен бірдей болуы міндетті болмаса, елігуде бір топ адам нақ сол бір ғана ортақ сезімде болады. Иландыру мен еліктірудің арасындағы тағы бір айырмашылық – елігу ішкі себептерден, өздігінен болса, иландыру әркез де дерлік күні бұрын ойластырылады.

Иландыру, әдетте, сөзбен, сөйлеп әсер ету болса, еліктіру вербальды емес құралдардың қолданылуынан (Мысалы, ым-ишара, қимыл, музыка және т.б.) болады. Еліктеу – бір адамның басқа біреудің жүріс-тұрысын, ым-ишарасын қайталауынан, тіпті мінезінің кейбір көріністерін айнытпай қолдануынан білінетін, мысалға не үлгіге еру. Еліктеу ықтиярлы не еріктен тыс болуы мүмкін. Жас тұрғысынан әр түрлі кезеңдерде еліктеудің адам өміріндегі рөлі түрлі болады.

Мысалы, бала 1 жастан 3 жасқа дейін ересектердің сыртқы әрекеттері мен сөз реакцияларын қайталайтын болса, мектепке дейінгі жаста-ақ үлкендердің әрекеттеріне еліктеу алынған үлгілерді іштей күрделі өңдеуді қамтиды. Кіші сыныптар оқушысы тұлғалық қасиеттерін қабылдап қайталай бастайды. Жеткіншек жаста үлкендерге еліктеуді бір-біріне еліктеу біртіндеп ығыстырады. Жасөспірім кезде еліктейтін үлгіні таңдауда адамның құндылық бағдарланулары негізгі рөл атқара бастайды. Бұл орайда еліктеу қосалқы функция атқарады. Жоғары сыныптар оқушыларында номалар мен құндылықтарды меңгеру негізінен өзі үшін бедел саналатын адамдардың өмірлік ұстанымын ұғына отырып талдау арқылы жүреді.

Өсе келе еліктеудің рөлі азаяды. Кішкентай бала үшін еліктеу үйренудің негізгі әдісі болса, мектеп оқушысы үшін ақпарат, әдетте, сөзбен беріледі. Еліктеудің мазмұны да өзгереді. Мектепке дейінгі шақта бала үлкендерге қарап, заттар дүниесінде дұрыс әрекет жасауды үйренеді. Мектеп оқушысы үшін мұғалім мен ата-аналар мінез-құлықтың әлеуметтік үлгілері-

нің иегерлері болады, яғни сүйікті, құрметті адамның сыртқы әдеттері емес, оның басқаларға қалай қарайтыны қабылданады. Педагогикалық ықпалдың әр түрлі әдістерін талап ету және бағалау дейтін негізгі екі әдіске саюға болады. Біріншісінде педагогтың міндеті – оқушыға қоятын талаптардың оның өзіне-өзі қоятын талаптарға айналуына жету. Педагогикалық талаптар әрекетке ынталандыратын және әрекетке тыйым салатын болып бөлінеді. Бағалаулар жағымды (көтермелеу) және жағымсыз (жазғыру) деп ажыратылады. Тым үзілді-кесілді талаптар еңсені басып, бастамашылдықты тежейді. Жағымсыз бағамдаулар жеке іс-әрекетке емес, адамға қатысты болғанда да еңсені басады. Жағымды баға адамды ынталандырады. Әйтсе де, үнемі мақтай бергеннен оқушының өзін-өзі асыра бағалауына себеп туындайды. Қазіргі психиологиялық-педагогикалық ғылымда бағытталған және бағытталмаған ықпалдар қарастырылады.

Сендіру, әдетте, бағытталған Ы., ал еліктеудің нәтижелері көбіне бағытталмаған ықпалдың нәтижесі. Бағытталған ықпалда педагог өзінің ұстанымын және оған байланысты талаптарын оқушыға анық білдіретін тура ықпал және тікелей Ы. объектісіне емес, оның айналасындағы ортаға бағытталған жанама ықпал болады. Жанама ықпал жағдайында педагогикалық ұстанымның мәні және мұғалімнің мақсаты оқушыға беймәлім болады. Педагогикалық қызметте даралық-тән сипатты және функциялық-рөлдік Ы. сараланады. Шын мәнінде бұл екі нысан

ажырағысыз байланысты. Алайда мұғалімнің жеке басының сипаттамалары жарқын болуымен байланысты болатын даралық-тән сипатты ықпал деңгейі төмен болса, бұл бірлік бұзылады. Оқушыларға мұғалім ресми рөлі тұрғысынан ғана ықпал жасап, даралық-тән сипатты ықпалдың есесін толтыру өктемшілдік әдістері көбірек қолданумен жүзеге асырылады.

ЫМЫРА (келісім) – адамдар арасындағы бір нәрсеге байланысты бір-біріне көну арқылы болатын келісім. Ымыраласу – келісу, пікір бірлестігін білдіру мағынасында қолданылатын ұғым. Ы. достасу, татуласу мағынасында білдіреді. Ал ымырашылдық – айтқанға көне салушылық, кез келгенмен келісе кетушілік, өзіндік берік пікірі жоқтықтың белгісі. Ымырашыл адам, негізінен, кеңпейіл, ақкөңіл болады да, өзінің қателескенін кейде байқамай қалады.

ЫНТА – адамның белгілі бір іске ықыластана кірісіп, нәтижелі орындауға тырысуы. Ы. іске қызығу-шылықтың негізгі ұйытқысы. Бұл туа біткен ерекшелік қасиет емес. Ол жақсы тәрбиенің, адамның өзіндік санасының ықпалынан қалыптаса-

тын қасиет. Қажеттілік адам бойында қоғамның, қоршаған ортаның ықпалынан пайда болады. Адамның жұмысқа ынталылығы қалыптасқан әдетке байланысты. Ы. іс-әрекет кезінде қалыптасады. Оның ойынға, оқуға, еңбекке байланысты түрлері бар. Ы. істі ойдағыдай орындаудың шарты. Сондықтан баланы кішкентай кезден бастап пайдалы іске қасиетті тәрбиелеу – мектептің, отбасының ең басты міндеті.

ЫНТЫМАҚ – бірлесіп тірлік жасаудың көрінісі, татулықтың белгісі. Ынтымақтастық – адамның бір-біріне көмектесіп, қолдау көрсетіп, ортақ жауапкершілік танытуы жағымды жағдайда жұмыс істейтін адамдардың жақсы қасиеті. Ынтымақтастық – жақсылыққа құштарлықпен жасалған әрекет. Ынтымақтастықтың тәрбиелік мәні зор. Ол адамдарды игілікті істерді нәтижелі орындауға жетелейді. Қазақ психологі А. Асылбеков өзінің «Қазақ мектебінің V-VII сынып оқушыларының ынтасын қалыптастыру» атты диссертациясында (Ташкент, 1972) осы психологиялық феноменді егжей-тегжейлі қарастырып, психологиялық талдауға арнаған болатын.

ІЗЕТТІЛІК – адамның әдептілігін, сыпайылығын, өнегелілігін, қарапайымдылығын білдіреді. Жақсы тәрбие алып, оны іс жүзіне қолданатын адамды ізетті адам дейді. І. белгілі бір тапсырманы саналы атқарудан да көрінеді. І. иманды, инабатты адамның қадірлі қасиеті. І. – халқымыздың ұлттық қасиеті. Үлкенді сыйлау, кішіге ілтипат білдіру – ізеттілікке жатады. Әр нәрсеге ықылас қою, үлкеннің сөзін тыңдай біліп, құрмет көрсету, жақсы-лық жасаған адамға ризашылық, әдептілік көрсету. Халқымыз өз ұрпағын ілтипатты, ізетті болуға қаршадайынан баулыған. Қазіргі жас ұрпақтың бойында осынау тамаша адами қасиетті дарыту тәрбиешілердің асыл парызы.

ІРГЕЛЕСТІК АССОЦИАЦИЯСЫ – Аристотель енгізген ассоциацияның бір түрі. Бір нәрсе жөніндегі емес, өзімен бірге оған іргелес жатқан ерікті ойға елес қосуды туғызады. Мәселен, Мәскеудегі Кремльде орналасқан Қызыл алаң туралы елесті туғызады.

ІС-ӘРЕКЕТ – Саналы І.-ә тек адамға ғана тән, оның үш негізгі түрі бар.

Олар: ойын, оқу және еңбек. І.ә. – сыртқы дүниені танып-білуінде адамдармен қарым-қатынасқа түсуінде ерекше орын алатын, көп мәнді категория. Мұның психологиялық аспектілері де сан алуан. Ол алдымен мақсат қояудан басталып, операцияны орындау мен шешумен аяқталады. Оның құрамында мотивтер (түрткілер), оның сан алуан түрлері, операция т.б. жатады. Адам іс-әрекетінің жануарлар іс-әрекетінен түбегейлі айырмашылықтар бар. Олар формасы жағынан ұқсас болғанмен, мағынасы, мазмұны жағынан жер мен көктей.

Адам іс-әрекетінің басты белгілері:

1) адамның іс-әрекеті негізінен, саналы іс-әрекет, әрине, онда бейсананың, сансыздықтың элементтері де кездеседі, ал жануарлардың іс-әрекеті негізіне, биологиялық инстинкті іс-әрекет;

2) адамның іс-әрекеті әркез жоспарлы, белгілі бір мақсатты көздейтін, әрекет болса, жануарларда бұл жағы көрінбейді, тіпті, жоғары сатыдағы жануарлардың бірі болып саналатын маймылдарда да осындай жағдай Келердің эксперименттік тәжірибелерінде анықталған;

3) адамның і.ә. әркез шығармашылық сипатта болады, мәселен, тіпті 1-сынып оқышысының х-тің шешімін табуының өзі шығармашылықтың элементі екені хақ. Ал лабиринттегі тышқандардың шытырман жолды тауып сыртқа шығуында ешқандай шығармашылықтың иісі байқалмайды;

4) адамның і.ә. келшекке, алдағы жағдайда бюолжауға бағытталған. Халқымыздың «Үш жылдығын ойламаған еркектен без, үш күндігін

ойламаған әйелден без» деген мақалда үлкен психологиялық астар жатыр. Бұл адамның і.ә келешекке бағытталғандығын көрсететін түйін. Адамдық І.ә. терең психологиялық сыр-сипатын белгілі психологтар С.Л.Рубинштейн мен А.Н.Леонтьев өз еңбектерінде баяндап берген.

ІС-ӘРЕКЕТТІҢ БАҒДАРЛЫЛЫҚ НЕГІЗІ – ақыл-ой әрекетінің жоспарлы және сатылай даму теориясына байланысты ұғым. Бұл адам алғаш пайда болатын оны дұрыс орындау мүмкіндігімен алғашқы танысу үрдісі. І.-ә.-тің бағдарлық негізі бала қандай да болмасын бір мәселеге ойдағыдай танып-білуге оның мәнісін ұғынуға жетелейді. І.-ә.жетекші түрлері – адамның жас шамасының белгілі бір кезеңінде бағдарлық негіз адам үшін маңызды қасиетті саты болып есептеледі. Ол кісіге үйренуге қызығушылық тудырады, оның психикасына әсер етеді. Адам іс-әрекетінің түпкі нәтижесі бағдарлық негізі деп аталатын мотивациядан ақыл-ой әрекетінің бастапқы сатысының дұрыс ұйымдастырылмауынан тәуелді болатыны хақ.

ІШТЕЙ СӨЙЛЕУ – ойлау процесінен туындайтын тілдік материалдар негізінде дамымай-ақ өз ойлауын нақты мақсатына орай пайда болып отырады. мұны ауыз қуысындағы дыбыс шығаратын сөйлеу аппаратының жасырын жұмысы деуге болады. Өйткені мұнда оның жұмысы жөнді еленбейді. Тек тиісті аспаптармен зерттегенде ғана сөйлеудің осы түрінің де кинестезиялық тітіркендіргіштерге орай туып отыратындығы анықталған. Ішкі сөйлеу жөнінде И.М.Сеченов былай дейді: «Бес жастағы баланың ойы сөзбен немесе сыбырлап сөйлеумен немесе тіпті тілдің қозғалуы, еріннің жыбырлауымен айтылады. Мұның өзі ересек адамдарда да (тек түрлі дәрежеде болуы мүмкін) жиі кездеседі. Мен тіпті өзімнен де білемін: ойымның ауыздың жабық, қозғалмайтын күйінде тілсіз сөйлеумен қоса қабаттасуы өте жиі болады. Барлық жағдайда да басқалардың алдында бір ойға баса назар аударғым келсе, оны алдымен дереу сыбырлап айтып аламын». Ішкі сөйлеу өте қысқа, икемді болып келеді. Өйткені адам әркез өз ойлауының мазмұнын жақсы біліп отырады, сондықтан ішкі сөйлеуге ұзақ тұжырым жасап жатудың қажеті де болмайды.

ЭББИНГАУЗ ГЕРМАН (1850-1909) – ес (жады) психологиясына қатысты эксперименттік зерттеулерімен әлемге танымал неміс психологі. «Шек факторын» анықтап, ұмытшақтық қисығын шығарды, сақтау мен ұмытудың бірқатар заңдылықтарын бекітті, саналы есте сақтаудың артықшылықтарын анықтады, жадты зерттеудің эксперименттік әдістемелерін жасады («Жад туралы», 1885), балалардың зерделі қабілеттерін зерттеу үшін тест (оның есімімен аталатын) жасаған. Негізгі еңбектері: «Ес туралы», «Психология мәселелері» т.б.

ЭГОЦЕНТРЛІК СӨЙЛЕУ – мектеп жасына дейінгі баланың ойын үстінде өзімен өзінің сөйлеуі. Эгоцентрлік сөйлеу коммуникативті сипатта болғанымен, баланың қасиетіне, талап-тілегіне қызмет етеді. Кей жағдайда мұның құрылымы іштей сөйлеуге ұқсайды. Эгоцентрлік сөйлеуді баланың автономды (өзіндік) сөйлеуі деп те атайды. Э.с. сөйлеу сыртқы, ауызекі сөйлеуге өтудің аралығында тұрған көпір іспеттес психологиялық акт. Мұның сыр-сипатын бала

психологиясының белгілі Ж.Пиаже жан-жақты қарастырған.

ЭЙДЕТИЗМ (грек. *eidōs* – нақты бейне) – бұрын қабылдаған заттар мен құбылыстарды нақты объекті көзден таса жағдайын оны көріп тұрғандай қабылдайтын ерекше психологиялық құбылыс. Осындай бейнелер жайлы ілімді психологияда Э., ал осындай қасиеті бар адамдарды эйдетиктер деп атайды. Эйдетика ес елестері мен көру түйсігіндегі ілеспе бейнелерге ұқсас келеді. Бұлардың қай-қайсысында болсын, қасында тұрмаған адам мен нәрсені көріп тұрғандай сезінеді, сол кісі бейнесінің ұсақ-түйектеріне дейін түйсіне алады. Мұндай бейнелер өте айқын және тұрақты, сондай-ақ объекті кезден таса жағдайда да елестеп тұрады. Э.б. ересек адамдарға қарағанда балаларда жиі кездеседі.

ЭКЗИСТЕНЦИЯЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – гуманистік психология бағыттарының бірі. Э.п.-ның зерттеу еңбектері өмір кезеңдері, өлім проблемалары; 2) бостандық, жауапкершілік пен таңдау проблемалары; 3) достық, махаббат пен жалғыздық жағдайындағы қарым-қатынас проблемалары; 4) тіршіліктің шын мәнін ұғыну мәселелері. Э.п. адамның жеке өмірлік тәжірибесінің бірегейлігіне баса назар аударады. Мұнда жеке адамның болмыстағы қазіргі заманғы экзистенциялық психологиялық өз зерттеулерінде психоанализдің көптеген когнитивтік жетістіктері пайдаланылады.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – қоршаған ортаның адам психоло-

гиясына қалай әсер ететіндігін, яғни оның әртүрлі психологиясын, қарым-қатынастың психологиялық аспектілері туралы білім аспектілерін зерттейді. Мұнда проблемалар қарастырылады: 1) адамның өзін қоршаған ортаны қабылдауының жағымды қасиетін осы арқылы оның санасының ерекшеліктерін саралау; 2) мінез-құлықтың экологиялық мотивациясын анықтау; 3) экологиялық дағдарыстың психологиялық зардаптарының заңдылықтарын талдау (психикалық денсаулықтың бұзылуы, қылмыстың көбеюі, демографиялық өзгерісте) және т.б. 4) экологиялық насихатқа қажет психологиялық әдебиеттерді құрастыру т.б.

ЭКСПЕРИМЕНТ жасауда зерттеуші өзіне қажетті психикалық құбылыстардың көлденеңнен кез болуын күтіп тұрмай, сол процестің тууына өзі жағдай жасайды. Психологияда эксперимент лабораториялық және табиғи болып екіге бөлінеді. Енді бұларға жеке-жеке тоқталып өтейік. Лабораториялық эксперимент XIX ғасырдың ортасынан бастап, жеке психикалық процестерді зерттеу үшін эксперимент (тәжірибе) кең түрде қолданыла бастады. Неміс ғалымы В.Вундт (1832-1920) психологияның эксперименттік жолмен зерттеудің негізін салды, тұңғыш рет лаборатория ашты (1879). Психологтар алғаш рет көру, есту, иіс түйсіктерін зерттеу үшін экспериментті пайдаланды.

Кейін келе олар секундтың 1/1000 үлестеріне дейін дәл өлшейтін құралдар ойлап шығарып, кейбір психикалық процестердің пайда болу

тездігін өлшеудің жолын тапты. Сексенінші жылдары ес құбылыстарын зерттеу лабораторияда тұңғыш жүргізіле бастайды. Арнаулы әдістер қолдану арқылы жаттап алудың тездігі мен дәлдігі, ұмытудың жылдамдығы т.б. өлшенді. Орыс психологы Н.Ланге (1858-1921) эксперимент әдісімен зейін мен қабылдауға зерттеу жүргізді. Токсаныншы жылдарда француз психологы А.Бине (1857-1911) алғаш рет ойлау процесіне тәжірибе жасады. Осы зерттеулердің нәтижелері психологтардың I дүниежүзілік конгресінде (Париж, 1889) талқыланды. XX ғасырдың басында психология ғылымының қарамағында бірнеше ондаған лабораториялар болды. Осындай жақсы жабдықталған психологиялық лабораториялардың бірін XX ғасырдың басында орыс психологы Г.И.Челпанов (1862-1936) ұйымдастырды.

Қазірде СССР Педагогикалық Ғылымдар академиясына қарасты Психология ғылыми-зерттеу институты (Мәскеу) жоғарыда аталған лабораторияның негізінде құрылған. Осы күндері институт лабораториялары ең жоғары техникамен жабдықталған үлкен ғылыми-зерттеу мекемесі болып отыр. Киев, Тбилиси қалаларындағы психология институттарында да осындай лабораториялар бар.

Ғылыми психология психикалық құбылыстардың физиологиялық негіздерін ашуды басты мәселенің бірі деп қарайды. Бұл міндетті академик И.П.Павлов ашқан әйгілі шартты рефлексстер әдісі бойынша шешуге болады. Көптеген физиологиялық және психологиялық лабораторияларда И.П.Павловтың шәкірттері

бұл әдістің әр түрлі варианттарымен ойдағыдай жұмыс жүргізуде. Мысалы, осы әдіс арқылы проф. Н.И.Красногорский балалардың жоғары дәрежелі жүйке қызметінің даму жолдарын, проф. А.Г.Иванов-Смоленский адамдардың бірінші және екінші сигнал жүйелерінің қызметін зерттеген.

Эксперимент жүргізу үшін арнаулы лабораториялық мекемелер қажет болатынын айттық. Енді оқушыларды кейбір қарапайым аспаптардың атымен таныстырайық. Мысалы, психикалық процестердің пайда болу шапшаңдығын өлшеу үшін – *хроноскоп*, тері түйсігінің сезгіштігін байқау үшін – *эстезиометр*, зейіннің көлемін анықтау үшін – *тахистоскоп*, есітуді өлшеу үшін – *аудиометр*, денедегі бұлшық еттердің жұмысын тіркеп отыру үшін – *эргографты* пайдаланады. Бұлардан басқа құрылысы әлдеқайда күрделі құрал-жабдықтар да толып жатыр.

Лабораторияда жүргізілетін эксперименттің нәтижелілігі мына төмендегі жағдайларға байланысты болады:

1. Байқалатын объекті жөнінде экспериментатордың күн ілгері болжамының (гипотезасының) болуы тиіс;
2. Тәжірибе түріне лайықты жұмыс жағдайын жасау (жазып отыру, инструкциялар т.б. жазу-сызу құралдарымен қамтамасыз ету);
3. Тәжірибені күн ілгері белгіленген жоспар бойынша арнаулы методикаға сай жүргізу;
4. Бір құбылысты бірнеше рет тексеруден өткізіп, оларға сандық және сапалық жағынан дербес талдау жасау;

5. Алынған мәліметтерге байланысты негізгі және ішінара қорытындылар шығара отырып, эксперимент жүргізуде ашылған кейбір ғылыми деректерді (егер зерттеу жұмысы мектеп жағдайында жүргізілген болса) оқу-тәрбие процесінің сапасын жақсарту үшін пайдаланса, бұл эксперименттің негізгі мақсатының орындалғаны болып табылады.

Табиғи эксперимент. Эксперименттің екінші бір түрі – табиғи эксперимент деп аталынады. Табиғи экспериментті психологияға тұңғыш енгізген және оны өзінің зерттеулерінде көп пайдаланған көрнекті орыс психологі А.Ф.Лазурский (1874-1917) болды. Бұл әдістің байқау әдісінен айырмашылығы, мұнда эксперимент жүргізуші өзіне керек құбылысты табиғи жағдайда тудырып отырады. Егер оқушылардың ойлауын, сезімін, еркін зерттеу керек болса, бұл үшін психолог қандай болмасын бір әрекет ұйымдастырады. Мысалы, өзіне тән ережелері бар ойын ұйымдастырылса, сол ойын үстіндегі оқушылардың психологиялық ерекшеліктері жазылып, кейін оған мұқият талдау жасалынады. Табиғи эксперименттің кейбір түрлері арқылы (оқыту, констатациялау эксперименттері т.б.) мұғалімдер оқушылардың кейбір қасиеттерін тәрбиелеуге, жетілдіруге, сабақ үлгерімі мен тәртіптілігін арттыруға мүмкіндік алады.

Бір экспериментте III-IV класс оқушыларының ақыл-ой әрекетіндегі сөз бен көрнектіліктің арақатынасын анықтау үшін зерттеуші балаларға оқыған текстеріне ат қоюды, осы текстегі суреттер бойынша әңгіме

құрастыруды талап еткен. Эксперимент жүргізуші осы тәсілдер арқылы текстің мазмұнын оқушылардың қысқаша және жалпылай баяндай алуын, суреттер бойынша елестер туғыза алу мүмкіншілігін, сондай-ақ нақтылы образдарды қайта жаңғырту текстің мазмұнын толық түсінуге қандай әсер ететіндігін байқаған. Осы зерттеуде оқушылардың жас ерекшелігіне байланысты ақыл-ой әрекетіндегі сөз бен көрнекіліктің арақатынасы үнемі өзгеретіндігі, балалардың жасы өсіп, білім қоры молайған сайын олардың ойлауы тереңдеп, жалпыланып қана қоймай, ондағы образдардың біртіндеп толық және мағыналы бола түсетіндігі де байқалған.

Психологияда бұл айтылғандардан басқа да әдістер бар. Оларды қосалқы әдістер деп атайды. Мәселен, әңгімелесу әдісі арқылы психолог белгілі жоспар бойынша зерттелінуші адамның жас және дара ерекшелігіне, білім көлеміне қарай күні бұрын әзірленген сұрақтар қояды: зерттелінушіге күдік тудырмау мақсатында әңгіме көбінесе жанама түрде ұйымдастырылады, мұнда сөйлесу әдісіне ерекше мән беріледі. Зерттелінушінің берген жауабы жазылып алынып, (алынған мәліметтерді сол бойда жазып отырудың қажеті шамалы) кейіннен мұқият талданады да, осыған орай тиісті қорытындылар жасалады. Осындай қосалқы әдістердің қатарына адамның іс-әрекетінің нәтижесін талдау (яғни түрлі күнделік, естелік, хаттар, шығарма, мазмұндама, диктант, сын жұмыстары, түрлі формадағы шығармашылық жұмыстарды талдау),

өмірбаян (яғни зерттелушінің туған күнінен бастап есейген шағына дейінгі даму жолын зерттеу, оның өмірбаян, естелік, мінездемелерін талдау), анкета (жазбаша) әдістері жатады. Мәселен, анкеттік әдіс арқылы кісі күні бұрын бланкіге жазылып қойылған сұрақтарға жазбаша жауап қайырады.

Осы әдіспен әр түрлі топтың, ұжымның психологиялық өзгешеліктері (талап-тілегі, мүддесі, талғамы, қызығуы т.б.) зерттелінеді. Егер мұғалім шәкірттерінің қандай кітапты ерекше құмартып оқитындығын, олардың сүйікті жазушылары мен артистері кімдер екендігін және осы тәріздес мәселелерді білгісі келсе, осы әдісті пайдалануына болады. Анкеттегі сұрақтар шұбалаңқы келмей, ықшам, зерттелушілерге түсінікті тұжырымдалып, жалпы саны 5-8 ден аспауы тиіс. Алынған материалдың нәтижесі статистикалық (сандық) талдаудан өткізіледі де, қорытындысы ондағы үлкен цифрларға қарай жасалынады. Мәселен, анкета толтырған бес жүз адамның төрт жүзі «Абай» романын оқыдық деп жазса, бұдан осы кітаппен оқырмандардың 80 процентінің таныс екендігін, сондай-ақ бұл шығарманың көпшілік сүйіп оқитын кітапқа айналғанын байқауға мүмкіндік туады. Мұның негізгі кемшілігі адам шын көңіліндегісін жазып бере бермейді, не оны қағаз жүзінде дұрыс көрсете алмайды. Әлеуметтік психологияда жиі қолданылатын зерттеу әдістерінің бірі – интервью. Мұнда зерттеуші (интервьюер) сыналушымен (респондент) әңгімелеседі, жол-жөнекей оның сөз саптауына, түрлі реакцияларына, өң-ілтпатына

зер салып отырады, зерттеуді белгілі сұрақтың айналасында, арнаулы жоспар бойынша жүргізеді. Интервьюер сыналушының ниетін қас-қабағынан біле алатын әдіскөй да тәсілкөй, қырағы әрі білікті кісі болуы қажет.

Мұнда анкета арқылы анықталуы қиын ұсақ-түйек детальдарды, мәселенің түрлі қалтарыстары мен түптөркінін аша түсуге мүмкіндік туады. Осы жерде зерттеушінің әнгімесіне ықыластанған адам кейде жаңсақ, екі ұшты мәліметтер беруі де ықтимал екендігін ескерген мақұл. Зерттеудің нақтылы талап-тілегіне орай интервью бірнеше салаға бөлінеді. Ол жеке адамдармен де, сондай-ақ әр түрлі топтармен де (семья әулеті, комсомол активі, дос-жарандар т.б.) жүргізіледі. Мұның стандарттық, сондай-ақ алдын ала жасалған программа бойынша ауқымды тақырыптың төңірегіне құрылған түрлері де бар.

Түрлі психикалық құбылыстардың құрылымын функциялар мен параметрлерді шамамен жорамалдауда, эксперименттік материалдарды талдауда, модельдерді құрастыруда факторлық талдау деп аталатын математикалық-статистикалық әдіс қолданылады. Математика қазіргі кезде көптеген ғылымдардың зерттеу әдістеріне кеңінен еніп отыр. Психологияда мұны алғаш қолданған ағылшын психологы Ч.Спирмен (1904). Осы әдіспен адам интеллектісін (ақыл-ой), оның музыкалық, математикалық қимыл-қозғалыс т.б. қабілеттерінің белгілі шамасын белгілеуге болады. Мәселен, осы әдісті психологтар адамның жоғары жүйке қызметі қасиеттерінің құрылымын (Б.М.Теплов, В.Д.Небылицын) зерт-

теуде пайдаланды. Күрделі корреляцияларды факторлық талдауға салу электрондық өлшеуіш машиналарының (ЭВМ) көмегіне де сүйенеді. Адамның жан дүниесінің сырын жақсырақ түсіну үшін бұл әдістерді аталған әдістермен қосарластыра пайдаланған дұрыс. «Біз әдетте, адамды жұмыста іс-әрекетіне қарай бағалаймыз, дегенмен адамдыжан-жақты бағалаудың өлшеміне оның жанұядағы, тұрмыстағы, ұжымдағы және одан тыс жерлердегі мінез-құлқы де еруге тиіс (Д.Қонаев).

ЭКСПЕРИМЕНТТІК ПСИХОЛО-

ГИЯ (лат. *experimētum* – тәжірибе, сынау) – эксперименттік әдістерді қолдану арқылы психикалық құбылыстарды зерттеудің әрқилы түрлерінің жалпы белгіленуі. Э. п.-ның негізін

неміс ғалымы В.Вундт (1832-1920) қалаған. Ол адам психологиясының ерекшеліктерін эксперимент арқылы зерттеу үшін арнаулы институт, лабораториялар ұйымдастырды (1879). Орыс психологі Н. Нанге (1858-1921) зейін мен қабылдауды лабораториялық жағдайда зерттеді. Француз психологі А. Бине (1857-1911) алғаш рет ақыл-ой процесіне эксперимент арқылы зерттейтін әдісті ұсынды.

Осы зерттеулердің нәтижелері психологтардың Бірінші дүниежүзілік конгресінде (Париж, 1889) талқыланды. XX ғ. басында орыс психологі Г. И. Челпанов (1862-1936) Мәскеуде психология институтын ашып, онда көптеген лабораториялар ұйымдастырды (1912). Психикалық құбылыстардың физиологиялық негіздерін ашуда академик И.П.Павлов (1849-1936) шартты рефлекс-

тер әдісін анықтап берді. Осы әдіс арқылы академик Н. И. Красногорский (1882-1961) балалардың жоғарғы жүйке қызметінің даму жолдарының, ал А.Г.Иванов-Смоленский адамдардың бірінші және екінші сигнал жүйелерінің қызметін зерттеді. Психикалық процестердің пайда болу шапшаңдығын хроноскоппен, тері түйсігінің сезгіштігін эстезиометрмен, зейіннің көлемін тахистоскоппен, естуді аудиометрмен, ал бұлшық еттердің жұмысын эргографпен өлшейді. Эксперименттің екінші бір түрі – «табиғи эксперимент» деп аталады. «Табиғи эксперимент» әдістемесін орыс психологі А.Ф.Лазурский (1874-1917) жасады.

ЭКСТРАВЕРСИЯ, ИНТРОВЕРСИЯ (лат. *extra* -сыртқы, *intro* – ішкі, *versio* – бұру) – адамның даралық-психологиялық айырмашылықтарының сипаттамасы; оның шеткі полюстері тұлғаның сыртқы объектілер әлеміне, не оның өзінің субъективтік әлемінің құбылыстарына басым бағытталғандығына сәйкес келеді. Э.И. ұғамдарын тұлғаның карама-қарсы екі типін белгілеу үшін К.Юнг енгізді. Экстраверсияланған тип тұлғаның қоршаған әлемге бағытталғандығымен сипатталады: оның объектілері субъекттің мүдделерін, «өмірлік энергиясын» өзіне «магнит секілді» тартып алады, мұның өзі белгілі бір мағынада субъекттің өзінен өзінің жатсынуына, оның субъективтік әлемінің құбылыстарының тұлғалық мәнмаңыздылығының төмендетілуіне апарып соғады.

Экстраверттерге импульстілік, бастамашылдық, мінез-құлықтың икемділігі, қарым-қатынасшылдық, әлеуметтік бейімделгіштік тән қасиеттер. Интроверсияланған типке тұлға мүдделерінің өзінің ішкі әлемінің құбылыстарына жоғары құндылық деп ден қоюшылық, тұйықтық, қарым-қатынастан қашқақтау, әлеуметтік енжарлық, өзін-өзі қазбалауға бейімділік, әлеуметтік бейімделуді қиынсыну тән сипаттар. Э.И. проблемалары тұлғаның факторлық теорияларында неғұрлым көбірек зерттелді. Мұнда ол тұлға типтер тұрғысынан емес, нақты субъектідегі Э.И. қасиеттерінің сындық арақатынасын білдіретін үздіксіз шкала ретінде қарастырылады. Олардың ішіндегі неғұрлым танымалы – Г. Айзенктің тұжырымдамасында Э.И. параметрі невротизм параметрімен ұштасуында (эмоциялық-еріктік орнықтылық – орнықсыздық) тұлғаның барлық қасиеттерінің мазмұнын анықтайтын басты-басты екі өлшем құрайды. Бұл тұжырымдамаға негіз болған абстрактілік-статистикалық көзқарас тұрғысынан экстраверсия көптеген көріністерінің себептерін түсіндіруге елеулі қиыншылықтар туғызды; бұлардың мазмұнында импульстік, агрессияшылдықтан идеологиялық нұсқаулар мен саяси позицияға дейінгі тұлғаның әр алуан сипаттамалары эклектикалықпен біріктірілді. Э.–И.-ның жүйке жүйесінің қасиеттеріне тәуелділігі тұлғаның психологиялық және әлеуметтік сапаларының бұлжымас биологиялық анықтығы туралы реакциялық қорытынды жасалуына

себеп болды. Отандық психологияда Э. – И. көріністері темпераменттің қасиеттері деп қарастырылады, яғни тән сипатты тұлғалық салалардың алғышарты болып табылатын психикалық процестердің динамикалық сипаттамалары деп ұғындырылады.

ЭКСТРЕМАЛДЫҚ ПСИХОЛОГИЯ – әдеттен тыс жағдайдағы (ғарышқа ұшу, теңізде жүзу, жер шарының қиыр шеттеріндегі – (Арктикадағы, Антрактидадағы) шөлейттер мен биік таудағы, жер астындағы және т.б.) адамдардың іс-әрекетінің психологиялық заңдылықтарын зерттейтін психология ғылымының саласы. Э.п. авиациялық, ғарыштық, теңіздік және полярлық, психологияның нақты зерттеулерін жинақ негізінде аяғында пайда болды. Психологияның осы саласы төтенше жағдайлардағы адамдарға жеті психологиялық фактордан (монотония, өзгертілген кеңістік пен уақыттық құрылымдар, жеке маңыздық ақпараттың шектелуі, жалғыздық, топтық оқшаулану, ақпараттың сарқылуы, қарым-қатынастағы жұтаңдық өмір сүруге қауіп-қатердің туындауы).

ЭЛЬКОНИН ДАНИИЛ БОРИСОВИЧ (1804-1884) заманымыздың атақты психологі, психологияның Моцарты атанған Л.С.Выготскийдің шәкірттерінің бірі. Ол даму, жас ерекшелік, педагогикалық психология саласында артына елеулі із қалдырған кеңес психологі, Эльконин әсіресе баланың (нәресте, бө-

бек, сәби, жасөспірім) психикалық дамуының ғылыми жаңа концепциясын жасаушы. Оның осы саладағы еңбектері бірнеше том болып жарыққа шығып біразы шетел тілдеріне аударылды. Бұлардың жиынтығы 1960 жылы Мәскеудің «Педагогика» атты баспасынан «Балалар психологиясы» деген көлемді оқулықта жинақталған.

ЭМОЦИЯ (франц. *emotion*, лат. *emoveo* – толғану) – адам мен жануарлардың сыртқы және ішкі тітіркендіргіштер әсеріне реакциясы; қоршаған ортамен қарым-қатынас негізінде пайда болатын көңіл күй. Э. организмнің әртүрлі қажетсінулерге қанағаттануына (*ұнамды э.*) немесе қанағаттанбауына (*ұнамсыз э.*) байланысты. Адамның жоғары элеуметтік қажетсінулері негізінде пайда болатын тұрақты эмоция. Э. жоғары түрі адамның іс-әрекетінің өнімді болуына мүмкіндік туғызады. Оларға *қуаныш, сүйіспеншілік* және т.б. *эмоциялар* жатады. Жағымсыз Э. адамның іс-әрекетіне азды-көпті зиян келтіреді. Оларға *қорқыныш, қайғы, абыржу, үмітсіздену, үрейлену* және т.с.с. *эмоциялар* жатады. Көңіл – адамның бойын билеп алатын эмоциялық жағдай. Көңілді болу адамның іс-әрекетінің сәтті, нәтижелі болуына байланысты. Адамның эмоциясын, оның мимикасынан, пантомимикасынан да байқаймыз. Э.-лық үрдістердің пайда болуы вегетативтік жүйке жүйесінің қызметіне байланысты. Э.-лар қатарластығы – бірін-бірі итермелеуші эмоциялық кемелденген екі бағдар. Олардың біреуі ұғынымсыз-

ЭМОЦИЯ МЕН СЕЗІМ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Эмоциялар	Сезімдер
1. Эмоция адамның түрлі органикалық қажеттеріне байланысты туып отыратын шағын, ситуациялы көңіл-күйлері, адам қуанғаннан, қамыққаннан көзіне жас алса не болмаса бір нәрсеге маз болып шек-сілесі қатып күлсе, мұндай жағдайдың ұзаққа созылмайтындығы белгілі.	1. Сезімдер – адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау қажетінен туатын және біртіндеп дамып отыратын процесс. Достық, адалдық сезімдері адамда бірден қалыптаса қоймайтындығы белгілі.
2. Эмоцияда мәнерлі қозғалыстар (адамның сырт пішінінен байқалатын ым-ишалар) көбірек байқалады. Мұнда адам өзін тек организм тұрғысынан көрсете алады.	2. Сезімдерде мәнерлі қозғалыстар жөнді байқалмайды. Тұрақты, терең әсерлі сезім жеке адам психологиясының басты белгілерінің бірі.
3. Эмоциялардың қызметін лимби жүйесі мен (ми бағанасының үлкен ми сыңарларына жақын жері) гипоталамус бөлігі (дененің зат алмасуын, температурасын реттестіретін жүйке орталығы) басқарып отырады. Мәселен, осы жүйкелік орталықтарға зақым келе, адам тойғанын білмейтін немесе өмірде шөлі қанбайтын жағдайға ұшырайды.	3. Сезім ми қабығының жұмысынан, атап айтқанда, динамикалық стереотиптердің жасалып, өзгеріп отыруынан жақсы көрінеді. Мұнда екінші сигнал жүйесінің басқарушылық рөлі күшті болады. Мәселен, сөз адамның интеллект, эстетикалық, моральдық сезімдерінің қалыптасуына елеулі әсер етеді, соның арқасында сезімдер мен эмоцияларды тәрбиелеуге кең жол ашылады.
4. Эмоциялар жануарларда да кездеседі. Жануарлар эмоциясы биологиялық сипаттағы реакциялардың жиынтығы. Адам сезімдеріне лайықты көріністер жануарлар психикасында кездеспейді.	4. Адамдардың эмоциялары мен сезімдері қоғамдық-тарихи сипатта болып отырады.

дыққа қарай ығыстырылып, индивид мінез-құлқына санадан тыс әсер етеді.

ЭМОЦИЯ ТЕОРИЯЛАРЫ. Эмоциялық құбылыстардың табиғатын түсіндіру ерте кезден бастап, әруақытта да ойшылдар мен ғалымдарды қызықтырған еді. Ертеде философияда, мысалы, эмоциялық үрдістер мен құбылыстарды танымның ерекше түрі ретінде қарастырды.

Ағзаның өмірінде эмоцияның мәні мен маңызын түсіндіретін алғашқы кең тараған теориялардың бірі – Ч.Дарвин ұсынған теория болды.

Әртүрлі тірі жәндіктердің анатомиялық-физиологиялық ұйымының жалпылығымен сыртқа байқалатын олардың эмоциялық көңіл күйлерінің арасында белгілі байланыстың бар екендігін ол көрсетіп берді.

Шындығында, бір-біріне ешқандай жақындамайтын әртүрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген мәдениеттер мен халықтарға қатысты адамдардың эмоциялық-экспрессивті мінез-құлқын талдап қарағанда, ең алдымен мимикасында, даусында, бет пішінде, қолының қозғалысында олардың эмоциялық-экспрессивтік жағдайлырының бірыңғайлылығы көзге бірден байқалады.

Дарвиннің ұсынған эмоциялардың тұжырымдамасы оның көрсетілген ерекшеліктеріне байланысты «эмоциялық» деп аталды.

Бұл тұжырымдама бойынша сыртқы эмоциялық экспрессия көп жағдайда туа біткен болып табылады және ағзаның өмірінде бейімделушілік, биологиялық қызметті орындайды.

Адамдарда эмоцияның басты әлеуметтік-психологиялық қызметі эмо-

цияның арқасында біз бір-бірімізді сөйлеуді пайдаланбай түсінісуге, бір-біріміздің жағдайымыз туралы қарым-қатынас жасауға мүмкіншілігіміз бар.

Жоғары сатыдағы жануарлар мен адам бет пішінінің көрінісі бойынша бір-бірінің эмоциялық жағдайын қабылдауға және бағалауға қабілетті.

Бірақ эмоциялық-экспрессивтік көріністер барлығы бірдей туа біткен болып табылмайды. Олардың кейбіреулері оқыту мен тәрбиенің нәтижесінде өмірге келгеннен кейін қалыптасады.

Бір уақытта Америка психологі У.Джемс және дат ғалымы К.Ланге ұсынған эмоциялардың шығуын және оның органикалық үрдістермен байланысын түсіндірген теория психологияда кең өріс алды. Ғылым тарихында ол екі ғалымның атымен Джемс-Ланге теориясы деп енген еді. Бұл теория бойынша эмоциялық жағдайдың пайда болуының алғашқы себептері ағзада іске асатын физиологиялық сипаттағы өзгерістер болып табылады. Сыртқы немесе ішкі стимулдардың әсерімен пайда болып, олар содан кейін кері жүйке байланыстарының жүйесі арқылы адам миында бейнеленеді және белгілі эмоциялық тондағы түйсіктерді туғызады. Алдымен, Джемс – Ланге теориясы бойынша стимулдардың ықпалына жауап ретінде сәйкесті органикалық өзгерістер болуға тиісті және сондан кейін олардың субъективті бейнеленген салдары ретінде эмоция пайда болады.

У.Джемс пен К.Лангеден байқалған айырмашылық үлкен емес. У.Джемс

айтуынша, денедегі өзгерістерді қоздыратын факторлар стимулдарды қабылдаудан кейін жүріп отырады, ал эмоция біздің түйсіктеріміз ретінде өтіп кеткен органикалық өзгерістер болып табылады.

К.Лангенің айтуынша, сенсорлық стимулдар қан тамырларының рецепторларында пайда болады, бұл тамырлар ең алдымен сыртқы әсерге жауап береді, ал эмоциялар онда болып жатқан өзгерістерді бейнелеу ретінде содан кейін пайда болады.

Джемс-Лангенің эмоциялардың пайда болу теориясы қолдау табумен қатар әртүрлі қарсылықтарға кездесті. Джемс-Лангенің атына елеулі сын-ескертпені У. Кеннон айтты. Ол алғашқылардың бірі болып, төмендегі жағдайларға ерекше көңіл аударды: оның айтуынша, эмоцияларда пайда болатын дене реакциялары өте бірбіріне ұқсас, адамдарда кездесетін эмоциялардың сапалық жан-жақтылығын қанағаттанарлықпен түсіндіру үшін жеткіліксіз болып табылады. Одан басқа, ішкі органикалық құрылымдар, оның ішінде қан тамырлары олардың өзгерістерімен К. Ланге эмоциялық көңіл күйлердің пайда болуын байланыстырады.

У. Кеннонның Джемс-Ланге теориясына қарсы бағытталған негізгі сын-ескертпесі төмендегідей: адамдарда арнаулы құралдармен жасанды жасалынатын органикалық өзгерістер. У. Джемс-Ланге эмоциялық реакциялардың пайда болуына ерекше мән берді, ал У. Кеннонның айтуынша, іс шын мәнінде әруақытта да эмоциялық көңіл күйлермен бірге қабаттасып келмейді. Осының нә-

тижесінде У. Кеннон эмоцияның пайда болуының баламалы теориясын ұсынды.

У. Кеннонның айтуынша, эмоциялық көңіл күйлер және оған сәйкес органикалық өзгерістер бір уақытта дүниеге келеді және бірдей қайнар көзден пайда болады.

Осындай қайнар көз – эмоциогендік орталық, У. Кеннонның көзқарасы бойынша, таламус болып табылады, негізгі органикалық үрдістерді және перифериялық, ішкі рецепторлардан бас мидың қыртысына және кері беріп отыратын импульстарды реттеуде негізгі рөл атқарады,

У. Кеннонның айтқан қағидаларын одан әрі дамытқан П. Бардо болды. Шындығында, денедегі өзгерістер, онымен байланысты эмоциялық көңіл күйлер бір уақыт пайда болады. Бас мидың барлық құрылымдарының ішінен эмоциямен байланысы таламустың өзі емес, ал гипоталамус және лимбикалық жүйенің орталық бөлімі.

Жануарлармен жүргізілген эксперименттерде дәлелдегендей, осы құрылымдарға электр арқылы әсер ету нәтижесінде белгілі дәрежеде эмоциялық жағдайларды, мысалы, қорқыныш және ашу сияқты, басқару мүмкін екендігін көрсетіп берді.

У. Кеннонның тұжырымдамасын жетілдіру нәтижесінде жаңа атқа ие болды, оны Кеннон – Бардоның эмоция тарихы деп атады. Мынаны ескеруіміз керек: адамда эмоциялық үрдістер мен жағдайлардың динамикасында органикалық және дене ықпалына қарағанда когнитивтік факторлардың атқаратын қызметі ерекше. Осыған байланысты соңғы

жылдары адамдағы эмоциялардың жаңа тұжырымдамасы ұсынылған болатын, когнитивтік факторлар бірінші орынға қойылады.

Алғашқылардың бірі болып табылатын Л. Фестингердің когнитивтік диссонанс теориясы. Бұл теорияны американдық психолог Л. Фестингер ұсынған (1957 ж.) және адамның мінез-құлқына когнитивтік элементтер (сенімдер, пікірлер, құлықтар, ниеттер және т.б.) жүйесін түсіндіретін батыс әлеуметтік психологиясы тұжырымдамаларының бірі. Бұл теория бойынша адамда жағымды эмоциялық көңіл күй сол уақытта пайда болады, егер оның күткені дәделденсе, айталық елестетулер өмірге енгізіледі, жоспарлар орындалады, яғни іс-әрекеттің нақтылы нәтижелері белгіленген немесе күтілген болжамға сәйкес келсе, байланысса болғаны.

Жағымсыз эмоциялар сол жағдайда пайда болады және күшейе түседі, егер күтілетін және іс-әрекеттің шындық нәтижелерінің арасында сәйкессіздік – диссонанс болса. Субъективтік когнитивтік диссонанс жағдайында адам дискомфорт көңіл күйде болады (қолайсыздық). Ол қалай болғанда да мүмкін болса, тезірек одан құтылуға ұмтылады. Когнитивтік диссонанс жағдайынан шығудың жолы екі жақты болуы мүмкін: күтілетін нәтижені және жоспарды өзгерту, олар шындық алынған нәтижеге сәйкес келуі керек немесе жаңа нәтиже алуға әрекет ету, ол бұрынғы күтілген нәтижелермен байланысты болуы дұрыс.

Қазіргі әлеуметтік психологияда Л. Фестингердің когнитивтік диссонанс теориясы адамның қылығын және

әртүрлі әлеуметтік ахуалдарда оның әрекетін түсіндіру үшін қолданылады.

Эмоциялық үрдістерге ес және адамның машықтануы (мотивация) ерекше үлес қосқандығын атап көрсетті. С.Шехтердің ұсынған эмоциялардың тұжырымдамасы когнитивтік – физиологиялық деп аталады.

ЭМОЦИЯЛЫҚ ЕС – Эмоциялық ес сезімді есте қалдырып, оны қайта жаңғырту түрінде сыртқа шығады. Өткен өмірімізде кездескен уақиғаны есімізге түсіргенде, біз адамдарды, уақиғаның болған жерін, сондағы айтылған сөз, ол сөздердің бізге туғызған ойларын жаңғыртып қана қоймай, кейде солармен қабат мұндай еске түсірулерде біздің бұрын бастан кешірген сезімдер де оянады. Егерде өткен өміріміздегі бір қуанышты уақиғамен байланысты қазіргі кезде бізге талғаусыз адамды кездестірсек, күні бойы қуанышты көңілде болуымыз мүмкін.

Бір кезде қорыққанымыз есімізге түссе, өңіміз қашады, бір кезде қатты ұялу сезімін туғызған оғаш бір іс істегеніміз айтылса, қызарамыз. Эмоциялық ес – адамның рухани өсуінің өте қажетті шарты. Кімде-кім ардақты істерге себепші болған қуаныш және қанағаттану сезімдерін, сол сияқты жаман қылықтан туған ұялу сезімін мүлдем ұмытып кетсе, ондай адамның жаңа ардақты істерді орындауға талаптануын және жаман істерден өзін аулақтауы әлсіреген болар еді. Эмоциялық естің тағы бір маңызы – ол адамның эмоциялық өмірін түрлендіріп, байытады; адамның түрлі

сезімдерінің бұлағы қазіргі өмірі ғана болмай, өткен өмірі де болады.

ЭМПАТИЯ (лат. *empateia* – әсерлену) – сезімнің адам бойында жиі кездесетін, өзіндік мән-мағынасы бар ерекшелігі. Э. адамның өзгелер қайғы-қасіретті жағдайлар: мен қиындықтарға ұшырағанда, оларға жанашырлық, білдіріп, солардың ауыр халінің өз басына түскендей көңіл күйде болуы. Э. өзге адамдардың жан дүниесінің сыры мен күй-жайын білу қабілеттілігі және оған жанашырлық білдіру. Э.-ның айқын көрінісі – идентификация. Бұл адамның өзге адамның психикалық жай-күйін өз басынан кешіргендей халде болуы. Э. – басқа адамдарға жаны ашып сезімін білдіру қабілеті, олардың күйін түсініп, қолынан келген көмегін беруге даярлығы. Эмпатияны алғаш америкалық психолог Э.Титченер (1867-1927) ашып көрсетті. Ол философиядағы ұнату сезімінің теориялық негіздеріне сүйене отырып, жанашырлық сезімнің эмоциялық, салыстыру мен ұқсату тәсілдермен түсіндірілетін танымдық (когнитивтік) және адамның жан күйзелісіне дұшар болу себептерін алдын ала сезе білу сияқты түрлері болатындығын көрсетті.

ЭСТЕТИКАЛЫҚ СЕЗІМДЕР – жоғары сезімдердің түріне жатады, яғни адамның шындықтағы қандай болмасын бір сұлулықты түсінуінен пайда болады. Мұндай сезімдер сұлу, сымбатты, өмірге үйлесімді, әдемі көріністерді тамашалау немесе табиғаттағы, көркемөнердегі әсіресе,

өмірдегі шынайы, әсем нәрселерден ләззат алу кездерінде байқалады.

Э.с. сондай-ақ сурет полотноларынан, скульптуралық (мүсіндік), архитектуралық, музыкалық немесе сахналық шығармалардың шебер орындалуынан ләззат алуға байланысты да туып отырады. «Адамзатқа тән ерекше бір қасиет, – дейді әл-Фараби, – өзін қоршаған дүниенің әсемдік сырларына үнілу, содан рухани нәр алу, өзінің нәзік сезімін образдар арқылы паш ету». Мәселен, «жақсы ән мен тәтті күй», яғни жақсы музыкалы әуеннің адамның эстетикалық сезімдерінің қалыптасуында ерекше маңыз алатындығын С. Торайғыров былайша сипаттайды: *«Халықтың арғы-бергісін қозғап, естеріне түсіріп, мұң-мұқтаждарын зарлап, кем-кетігін көрсетіп, әдемі даусымен құй-қылжытып тұрғанда, қандай тас көңіл болса да жібімеген еркіне қоймайды. Халықтың қайдағы-жайдағысы ойына қозғалып, түсіп, қандары қайнап, тіпті арқалары қозып кетеді. Әркімнің көңіл көздерінен жастар моншақтап, бойлары балқығандай, шартта-шұрт қол шапалақтасып... тарқайды»*¹.

Осы үзіндіде ақын жақсы ән мен тәтті күйдің қандай тас көңілді болса да жібітіп жіберетіні, қанды қайнататыны, көзден жас ағызатыны, бойды балқытатыны т.б. адам психологиясын нұрландырып, байытатындығын, адамды ләззатқа бөлейтінін айтады.

Э.с.-дің мазмұнын да әлеуметтік жағдайлар билейді. Н.Г. Чернышевский мұны төмендегідей әсерлі сөздермен жақсы түсіндірген: орыс шаруасы өзінің жұмыстан пайда болған күсті қолын, жуан білегін, мығым денесін,

кең жауырынын мақтан етсе, дворян бикештері өздерінің сыңқылдап наздануын, ақ саусағы мен бұраң белін, қиылған қасы мен оймақтай аузын, ерекше нәзіктігін, еңбекті сүймейтіндігін мақтан етеді. Н.Г. Чернышевскийдің айтып отырған сұлулық жөніндегі пікірлері қарама-қарсы екі тап өмірге көзқарасы. Сөйтіп, өмірдегі сұлулықты, көркем – барлық адам бірқалыпты сезінбей, әркім өзінің таптық, тарихи дәуірге, нақтылы тарихи жағдайға сәйкес сезінеді. Мағжан Жұмабаев айтқандай, «Сұлулық сезімдер адамның дұрыс, сұлу, ләззат іздеуіне, сұлу нәрсені сүйіне қорғау немесе жаман нәрседен жирену, қатты жақсылыққа ұмтылдырады. Жауыздықтың тыйылуына көп көмек көрсетеді».

ЭТНОПСИХОЛОГИЯ (грек. *ethnos* – ру, тайпа, халық) әртүрлі-этностардың өзіне тән ұлттық мінезін, оларды өзіне тән психологиялық ерекшеліктерін зерттейтін пәнаралық ғылым. Э. – әрбір халықтың рухани әрекетін (миф, фольклор, тіл, дәстүр, салт, әдет-ғұрып, діл, дін, т.б.) сол халықтың психологиясын, сана-сезімін көрсететін негізгі өлшемдер. Э. жеке ғылым ретінде XIX ғ. ортасында Ресейде, кейінірек Батыс Еуропада (Лацарус, Штейнталь, Вундт. т.б.) пайда болды.

Қазақ елінде бұл мәселемен Шоқан Уәлиханов т.б. айналысты. Оның еңбектерінде «халық рухы» дейтін ұғым жиі кездеседі, Мұны «халықтық психология» ұғымының синонимі деуге болады. Этнопсихологияның зерттейтін сан алуан мәселелері (этнотереотип, этноцентризм, ұлттық тұр-

пат, халық рухы, ұлттық намысалы, ұлттық сана, дәстүр, салт және т.б.) бар. Э. міндеттері: әртүрлі халықтар мен мәдениеттер өкілдерінің психикалық ерекшеліктерін, ұлттық дүниетаным, ұлттық қатынас мәселелерін, ұлттық мінез мәселелерін, ұлттық өздік санамен этникалық стереотиптердің міндеттері мен қалыптасу заңдылықтарын, ұлттық қоғамдастықтардың қалыптасу заңдылықтарын зерттейді.

ЭТНОПСИХОЛОГИЯ МЕН ИННОВАЦИЯ

– этностық дамудың соңғы кезеңінде пайда болған рухани құбылысты белгілейтін ұғым. Инновацияның келуінде кездейсоқтықпен сыртқы ықпалдың әсері, күші, жаңалық енуі 3 кезеңнен тұрады.

Оның біріншісі – таңдау, талдау, яғни сырттан келген ғылыми жаңалықтың толық енбей, сұрыпталуға түсуі. Екіншісі – сұрыпталу кезеңі, мұнда этностағы психологиялық ерекшеліктер маңызды рөл атқарады. Үшіншісі – интеграция кезеңі, мұнда сырттан келген ғылыми жаңалықтар (ғылыми термин, атау т.б.) жаңа жағдайға сіңісіп, сол этностың дәстүрлі мәдениетімен үндесіп отырады (мәселен идентификация, агрессия, адаптация, стратегия т.б.).

ЭТНОСТЫҚ КИКІЛЖІҢ – топаралық кикілжіңнің түрі; этностық белгілермен, қызығушылықтармен топтардың қарама-қарсы топтарға

бөлінуі. Этностан тыс саяси-әлеуметтік және экономикалық қайшылықтар этностық кикілжіңнің қайнар көзі болып табылады. Этноцетризмнің өсуі мен Э.к. күшейеді. Эгноцентризм өзінің этникалық қоғамдастығын басқа этникалық топтардың жинақталатын орталығы ретінде қалыптасатын елестер. Өз халқының бейнесінің нақты қысқартылған түрлері сияқты елестер немесе иррационалды елестердің жалпыға тән жиынтығы (жалпылық сананың психологиялық құрылымдықтары ретінде) болады.

ЭТНОСТЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ – ру, тайпа, этностық қауымдастықтағы адамдардың ішкі жан дүниесінің ортақ бітістері. Э.м.-к. – тарихи шындық және объективті фактор. Ол адамдардың тарихи қалыптасқан бірлестігі мен ірі топтары болып саналатын этностың, ұлттың, халықтың тіршілігі мен әлеуметтік жағдайының тұтастығы арқылы танылады.

Э.м.-к. ерекшеліктері, әр этносқа тән мінез-құлық ерекшелігінің болуы және оған жергілікті географиялық-климаттық жағдайлардың әсер етуі заңды құбылыс. Мінез-құлық бітісі географиялық, жағдаймен, шаруашылық кәсіппен, тұрмыс-тіршілікпен, салт-дәстүр нормаларымен байланысты қалыптасып жетіледі. Э.м.-к. өзгермейтін құбылыс емес. Э.м. синонимі этностық стереотиптер (таптаурындар).

ЮНГ КАРЛ-ГУСТАВ (1875-1961) – Швейцария психологі, «аналитикалық» психологияны жасаушысы (Фрейдизм). Ю. Жеке адамның санасыздығымен қатар «ұжымдық санасыздықтың» неғұрлым терең қабаттары болады, онда «бастапқы» психикалық құрылымдар (архетиптер) түрінде адамзаттың ең ежелгі тәжірибесі сақталады, ол дүниені қабылдау мен ой елегінен өткізуге априорлық әзірлікті қамтамасыз етеді. Ю. «индивидтену» процесін – жеке адамның өз мүмкіндіктерін («өзіндігін») толық жүзеге асыруға ұмтылуын адамның психикалық тіршілігінің негізгі мазмұны деп санады. Егер бұған жеке немесе әлеуметтік өмір мәселелері кедергі жасайтын болса, санасыздық архетиптік құрылымдары жанданып, символдық бейнелер

пайда болады, олар түрлі халықтардың аңыздарында қайталанып отырады және әрбір адамның бойында түс беріп, оны таңғажайып күшпен баурап алуы мүмкін. Дәрігердің пациенттерінде пайда болатын архетиптік бейнелерді түсіндіруін Ю. «аналитикалық психологияның» міндеті деп есептеді.

Ол ұлы идеялардың бәрі архетиптік негізде жатыр деп санады. Егер дүниедегі дәстүрлердің бәрі біржола кесіп-пішілген болса, деп жазды Ю., келер ұрпақпен бірге барлық аңыздар мен дін тарихи түрде қайтадан басталар еді. Ю. концепциясының иррационалистік, мистикалық жақтарын теологиялық жалдаптықтар абстрактілі өнерді негіздеу, өнерді архаизмдендіру, көркем шығармашылықтың эзәзілдік, санасыз сипатын дәлелдеу үшін пайдаланды. Сонымен бірге Ю. еңбектері салыстырмалы аңыздар жөнінде зерттеулердің пайда болуына жәрдемдесті; оның психологиялық типтері – экстравертициялық және интровертициялық типтер концепциясы әйгілі болды. Негізгі еңбектері: «Либидо метаморфоздары мен символдары» (1912, 1952 ж-дан «Өзгеріс символдары»), «Психологиялық типтер» (1921); «Мен және санасыздық арасындағы қатынастар» (1928).

ЯКОБСОН ПАВЕЛ МАКСИМОВИЧ (1902-2009) – орыс ғалымы, психология ғылымдарының докторы. 1922 ж. Мәскеу университетінің психология-философия бөлімін бітірген. 1942 ж. ММУ-ды, 1944 ж. Психология институтында қызмет атқарған. Ол Ресей психологтарының ең көп ғұмыр кешкен өкілі. Оның ғылыми-зерттеу жұмыстарының негізі үш бағытта өріс алды. Олар – өнер психологиясы, техникалық ойлау мен шығармашылық және адам-

ның эмоциялық сезім дүние-сінін мәселелері. Негізгі еңбектері: «Процесс творческой работы изобретателей» (1934), «Психология сценических чувств актера» (1936), «Эмоциональная жизнь школьника» (1966) т.б.

ЯСПЕРС КАРЛ (1883-1969) – неміс ғалымы. Ол адамның психопатологиялық ауруларға ұшырау себептерін зерттеп, өмірдің мәңгі еместігін ұмытпай адам бүкіл мінез-құлқын, іс-әрекетін, талап-тілегін, ой-арманын, сондай-ақ моральдық, құқықтық, эстетикалық құндылықтарын анық білуі қажет. Автор психопатологиялық аурулар адам психикасын ширата түсуге өз ерекшелігін танып-білуге, психикадағы терең күйзелістерді ауру, күнәһарлық т.б.) табиғатын аңғаруға жәрдемдеседі дейді. Негізгі еңбектері «Жалпыға бірдей психопатология» (1913), «Философия» (1932), «Атом бомбасы және адамзат болашағы» (1958) т.б.

АТАУЛАР КӨРСЕТКІШІ

А

Абазия 5 Аббревиатура 5 Абдикация 5 Абберрация 5 Абиотикалық факторлар 5 Абсолюттік есту 5 Абсолюттік шкала 6 Абсолютті табалдырық 6 Абстиненция 6 Абстракция 7 Абулия 7 Абыржу 8 Авиация психологиясы 8 Автоматизм 9 Авторитарлық 10 Автосуггестия 10 Автостереотип 10 Агглютинация 11 Аггравация 11 Агнозия 11 Аграфия 12 Агрессивтілік 13 Агрессия 13 Агрессивтік мінез-құлық 14 Ағынан жарылу 14 Адалдық пен арамдық 14 Адаптация 15 Адаптациялық синдром 16 Адуын 17 Ажитация 17 Азғындық 18 Айкезбе, (сомнамбулизм) 18 Айқай 19 Айтыс 24 Ақалькулия 25 Акинезия 25 Аккомодация 25 Акме 25 Акмеология 26 Акселерация 26	Аксиология 27 Активация 27 Актуаландыру 27 Акцептор әрекеті 27 Ақкөңілдік 27 Ақниет 28 Ақыл 30 Ақылдың сапалары 31 Ақыл-ой әрекетін жоспарлы қалыптастыру теориясы 32 Аламан 32 Алғашқы балалық шақ 32 Алғыс 33 Алдану 34 Алкоголизм 34 Алыстан көргіштік 39 Альтруизм 39 Амнезия 39 Амузия 40 Анализ 40 Анализатор 40 Аналитикалық психология 41 Аналогия 41 Анальгезия 41 Анамнез 42 Андрогиния 42 Анимизм 42 Анкета Анонимді маскүнемдер 44 Аномалия 45 Антиципация 45 Антропогенез 45 Антропологизм 45 Антропология 46 Антропоморфизм 46 Антропоцентризм 47 Андау 47 Аңқаулық 47 Апатия 48 Апперцепция 48 Араздасу 49

Аралық ми 49
Арамзалық 49
Арлану 50
Арман 50
Арсыздық 51
Архетип 51
Ассимиляция 54
Ассоцианизм 54
Ассоциативті аймақ 54
Ассоциативтік психология 54
Ассоциация 56
Астения 57
Атаққұмарлық 57
Атрибуция 57
Атрофия 59
Аттитюд 59
Аттракция 59
Аура 59
Аутизм 60
Аутогенді машықтандыру 60
Ауызекі сөйлеу 60
Ауырсыну адаптациясы 60
Ауырсыну 61
Ауыру 61
Ауытқыған мінез-құлық 61
Афазия 62
Аффект 63
Афференттік синтез 65
Аффилиация 66
Ахуал 66
Ашу 66

Ә

Әбестік 67
Әдеп және жантану 78
Әдептілік 79
Әдет 79
Әдіс 80
Әдіснама 80
Әдістеменің сенімділігі 81
Әзіл-әжуа 81
Әзіл-оспақ 81
Әлеуметтену 82

Әлеуметтік психология 83
Әлеуметтік стереотип (таптаурын) 85
Әлеуметтік ұстаным 85
Әлсіздік 87
Әңгүдік 87
Әңгімелесу 87
Әрекет 88
Әрекетсіздік 88
Әрекет нәтижелерінің акцепторы 88
Әсершілдік 89
Әскери психология 89
Әуестік 92
Әумесер 92

Б

Бағдар 95
Бағдарлау рефлексі 95
Байқағыштық 95
Байқау 96
Бақылау локусы 100
Бала сөзінің алғаш қалыптасуы 100
Балалық шақ 101
Басқару психологиясы 109
Бастауыш сыныптағылардың психологиясы 109
Бата 113
Бауырмалдық 113
Бейнелеу теориясы 114
Бейімділік 114
Бейсана 114
Белсенділік 115
Билингвизм 116
Биогенетикалық заң 117
Бихевиоризм 117
Биязылық 119
Бозбала психологиясы 119
Бойжеткен психологиясы 122
Бойкүйездік 125
Болдыру 125
Борыш сезімі 125
Босқындар 126
Бөбек 126
Бугер-Вебер заңы 128

Білім 132
Білім беру 132
Білімді меңгеру 132

В

Валидтілік 133
Вебер-Фехнер заңы 135
Вербалдық үйретулер 135
Вестибулярлық аппарат 136
Вибрация 136
Вюрцбург мектебі 138

Г

Галлюцинация 140
Гельмгольц үшбұрышы 140
Генетикалық психология 140
Генотип 141
Геронтопсихология 141
Гетеростереотип 141
Гештальтпсихология 141
Гештальттерапия 143
Гипербола 143
Гипертимдік 143
Гипноз 143
Гипоталамус 144
Гормондар 144
Госпитализм 144
Гуманистік психология 145

Ғ

Ғайбаттау 146
Ғарыштық психология 146
Ғашықтық 146
Ғылым психологиясы 146

Д

Дағды 148
Дағдылардың автоматтануы 149
Даму психологиясы 149
Даму факторлары 150
Данышпандық 150
Даралық психологиясы 151
Дарындылық 152

Дәм сезу адаптациясы 154
Дәстүр 154
Дедукция 156
Деменция 156
Дерексіздендіру 157
Детерминизм 157
Джеймс-Лангенің эмоциялар теориясы 158
Дидактогения 159
Дистинкция 159
Доминанта 160
Дондерс моделі 160
Достық 164
Дін психологиясы 171

Е

Ебедейсіздік 172
Егіздік әдіс 172
Елестету 173
Елжандылық 174
Елігу 174
Еліктеу 174
Енжарлық 175
Еңбек психологиясы 175
Ерік 176
Ерік туралы теориялар 177
Еріктік амалды талдау 179
Ес 182
Ес теориялары 183
Есалаңдық 185
Еске түсіру 185
Есте қалдыру 186
Есте сақтау 187
Есту түйсіктері 187

Ж

Жағымпаздық 190
Жақсылық 190
Жалақорлық 190
Жалғандық детекторы 191
Жалғыздық 191
Жалқаулық 192
Жалпылау 192

Жалпы психология 193
Жалтақтық 199
Жан 200
Жанашырлық 200
Жан беру 201
Жан жарақаты 201
Жан жылуы 201
Жан қуаты 202
Жан құмарлық 202
Жан сақтау 203
Жан сыры 203
Жан талдау 203
Жанасу, қысым түйсіктері 204
Жанкешті 204
Жансебілдік 204
Жануар дағдылары 205
Жануар интеллекті 206
Жарамсақтық 208
Жарнама психологиясы 208
Жас 209
Жас дағдарыстары 210
Жас ерекшеліктерінің концепциясы 211
Жас психологиясы 211
Жасөспірім психологиясы 212
Жауапкершілік 214
Жауласушылық 215
Жек көру 215
Жеке даралық 216
Жеке меншік психологиясы 216
Жеңілтектік 216
Жиіркену 218
Жоғары жүйке қызметінің заңдары 218
Жоғары жүйке қызметінің типі 219
Жоғары сезімдер 219
Жұлын 222
Жұғу 222
Жүйелеу 227
Жүйке жүйесі 227
Жүйке жүйесінің типтері 230
Жылпостық 231
Жікшілдік 232

З

Залымдық 232
Заң психологиясы 233
Заттық іс-әрекет 233
Зәузат 233
Зейін 233
Зейіннің түрлері 235
Зейіннің негізгі қасиеттері 236
Зерде 241
Зеректік 241
Зоопсихология 242
Зорығу 243

И

Иба 244
Игеру 245
Игілік 245
Идеал 246
Идентификация 246
Идеомоторика 246
Икемділік 247
Иконикалық ес 247
Иллюзия 247
Имансыздық-Имандылық 248
Имплицитті 249
Импринтинг 249
Импульсивтілік 249
Индивид 249
Индукция 250
Инженерлік психология 250
Инициация 251
Инновация және Қазақстан 251
Инсайт 252
Инстинкт 253
Интеграция 254
Интеллект 255
Интеллектік сезімдер 255
Интеллект тестілері 255
Интеллект коэффициенті 256
Интерииоризация 257
Интероцепция 257
Интроверсия 257
Истериялық 257

Иост заңы 257
Ипохондрия 258
Иіс түйсіктері 258

Й

Йога 259

К

Кәсіби этикалық кодекс 260
Келемеждеу 260
Кемсіну 260
Кеңес беру, оның құпиялығы 260
Кеңістік пен уақытты қабылдау 261
Кесепаттылық 264
Кесте 264
Кешірімділік 264
Кинестезия 265
Клиент психологиясы 265
Клиенттің кері байланысы 266
Клиникалық психология 267
Когнитивтік диссонанс теориясы 267
Когнитивтік психология 268
Когнитивті психологиялық кеңес 268
Коммуникативті қабілеттер 268
Конвергенция 269
Контент-талдау 269
Конфабуляциялар 269
Коррекция 270
Көз аккомодациясы 270
Көзқарас 270
Көлгірлік 270
Көнбістік 271
Көңіл күй 271
Көпшілдік 274
Көрнекі-әрекеттік ойлау 274
Көру түйсіктері 274
Көріпкелдік 277
Көсемсіну 278
Көшпелілер психологиясы 278
Креативтілік 279
Кросс-мәдениеттік этнопсихология 279
Күдікшілдік 280

Күй 280
Күйгелектік 280
Күйіну 281
Күншілдік 281
Кінәмшілдік 282
Кісәпірлік 282
Кішілік 282

Қ

Қабылдау 283
Қабылдаудағы типтік айырмашылықтар 286
Қабілет 287
Қабілеттілік туралы теориялар 288
Қадағалау локусы 289
Қажеттілік 290
Қажу 291
Қазақстан психологтар қоғамы 292
Қазақстанда психологиялық ой-пікірлердің даму кезеңдері 292
Қазақстандық патриотизм 294
Қазақстандағы педология 294
Қазақтану ұлт психологиясының өзегі 297
Қазақтың өзгеше мінездері 300
Қазақтың ұлттық мінез бітістері 303
Қазақстандағы ғылыми психологияның тарихы 305
Қазақстандағы тұңғыш этнопсихология кафедрасы 308
Қазақстандағы ұлттық психология орталығы 309
Қайта жаңғырту 310
Қайта жасау қиялы 311
Қайта тәрбиелеу 311
Қайырымдылық 312
Қарапайым эмоциялар 312
Қарапайым этникалық бірлік 313
Қартаю 314
Қарым-қатынас 315
Қиял 318
Қиялдың жасалу жолдары 319
Қозғалысты қабылдау 320

Қозу 320
Қонақжайлылық 324
Қорғаныс рефлекстері 326
Қорқыныш 326
Құлдық психология 331
Құрылымдық психология 344
Қызығу 344
Қылық 346
Қырғыздар 346
Қысқа мерзімдік ес 347

Л

Лабилдік 347
Лидер 349
Логопед 351
Логотерапия 351
Либи́до 352

М

Мағына 353
Мағынасына (байланысты) кедергі 353
Макроэтникалық бірлік 353
Мақал-мәтелдердің психологиялық аспектілері 353
Мақалдардағы тәлімдік психология мәселелері 358
Мақсаттылық 363
Маргиналдық қасиет 364
Мән 364
Мәнділік 364
Мәңгүрттік 364
Медициналық психология 365
Медициналы-психологиялық экспертиза 367
Меланхолик 367
Мен тұжырымдамасы 367
Менталитет 368
Ми 369
Ми бағаны 369
Ми биотоктары 369
Мидағы сигналдар жүйесі 369
Ми сыңарлары 370
Мидың динамикалық «таңба» жүйе-

сі 377
Миграция 371
Мидың екі сигналдық жүйесі 372
Мидың талдау және жинақтау қызметі 373
Ми қыртысының қозғалыс аймақтары 374
Мимика 374
Ми сыңарлары 374
Мнемоника 374
Мотив 380
Мұңаю 382
Мүшел жас 383
Мінез 384
Мінез теориялары 386
Мінездің акцентуациялануы 389
Мінезді зертеудің табиғи жолдары 390

Н

Нақтылау 392
Намысқойлық 392
Необихевиоризм 393
Неофрейдизм 393
Нышан 394

О

Обсессивтілік 395
Ойлау 395
Ойлау ториялары 397
Ойлаудағы дара ерекшеліктер 400
Оқу іс-әрекеті 402
Оқшаулау 402
Оқу мен оқыту психологиясы 403
Оқытудағы белсенділік 407
Оқытудағы зерттеу әдісі 407
Оқытудағы үлгілеу 407
Олигофренопсихология 407
Онтогенез 408
Оңтайлылық 408
Опасыздық 408
Операция 409
Оптикалық афазия 410
Оптимизм 410

Органикалық түйсіктер 411
Орнықсыздық 411
Отан сүйгіштік 412
Отбасы мен неке психологиясы 412

Ө

Өжеттілік 414
Өз кәсібін анықтау 414
Өздігінен білім жетілдіру 414
Өзімшілдік 414
Өзіндік сана 415
Өзіндік тәртіп 415
Өзін-өзі анықтау 415
Өзін-өзі басқару 416
Өзін-өзі белсеңділендіру 416
Өзін-өзі білдіру 417
Өзін-өзі жүзеге асыру 418
Өзін-өзі қастерлеу 419
Өзін-өзі тәрбиелеу 420
Өзін-өзі ұстау 421
Өкіну 421
Өмір салты 421
Өмір тіршілігі 421
Өмірлік ұстаным 421
Өнеге 422
Өнер психологиясы 422
Өтірік пен өтірікшілік (суайт) 429
Өшпенділік 430

П

Пайдакүнемдік 430
Пайымдау 431
Пантомимика 431
Парабиоз 431
Парадигма 432
Парапсихология 432
Пароксизм 432
Парыз 432
Парықсыздық 433
Патологиялық күмәндану 433
Патологиялық мінез 433
Патологиялық психология 433
Пәтуа 434

Педагогикалық қабілеттер 434
Педагогикалық психология 435
Педология 436
Персеверация 438
Плацеболық-эффект 438
Практикалық жұмыстар 439
Практикалық ойлау 439
Проактивтік тежелу 440
Проблемалық ситуация 440
Проекция 440
Профессиограмма 440
Психика 441
Психикалық ахуал 442
Психиканың пайда болуы мен дамуы 442
Психикалық дамудың қозғаушы 442 күші
Психикалық детерминизм 442
Психикалық энергия 443
Психоанализ 443
Психогенез 444
Психогенетика 444
Психогигиена және психопрофилактика 445
Психодиагностика және оның әдістері 445
Психодинамика 446
Психодрама 446
Психоз 447
Психолингвистика 447
Психологизм 448
Психология 448
Психологияның методологиялық мәселелері 449
Психология тарихы 451
Психологиялық диагноз 453
Психологиялық инкапсуляция 454
Психологиялық кедергі 454
Психологиялық кеңес 455
Психологиялық уақыт 455
Психологиялық үйлесімділік 456
Психологиялық қызмет жасау 456
Психологияның зерттеу әдістері 456

Психометрия 460
Психоневроз 461
Психопатиялар 461
Психосемантика 462
Психотерапия 462
Психотехника 463
Психотоксикология 463
Психофизика 463
Психофизикалық проблема 464
Психофизиология 464
Пысықтау 465
Пысықтық 465
Пікір 465
Пікірсайыс 466

Р

Реактология 466
Революциялық даму 467
Редукционизм 467
Реминисценция 467
Ресми топ 468
Ретикулярлық формация 468
Ретроактивтік тежелу 468
Референттік топ 468
Рефлекс 469
Рефлектік шеңбер 469
Рефлексия 469
Рефлектің жасалу жолдары 470
Рецептор 472
Рух 474

С

Сақтау 475
Салақтық 475
Салт 476
Салыстырмалы генетикалық әдіс 476
Салыстырмалы патологиялық әдіс 476
Салыстырмалы психология 476
Салыстыру 477
Сана 478
Сана астары 479
Сана құрылымы 479

Сана мен іс-әрекеттің бірлігі 479
Санасыз әрекет 479
Сананың бүлінуі 480
Сандырақ 480
Сангвиник 482
Сараңдық 483
Сарбаз психологиясы 483
Сауалнама 483
Сауда психологиясы 484
Саясат психологиясы 484
Сәби 485
Сәтсіздіктерден қашу мотиві 486
Сегрегация 486
Сезгіштік 487
Сезім 488
Сезімділік 489
Сезімнің амбиваленттігі 490
Сезім мүшелері 490
Сезім саласындағы дара айырмашылықтар. 490
Селкостық 493
Сему 493
Сендіру 494
Сензитивтік кезеңдер 494
Сензитивтілік 494
Сенім 494
Сенсибилизация 495
Сенсорлық ес 496
Сенсорлық психофизиология 496
Сенсорлық изоляция 496
Сенсуализм 496
Сергектік 497
Сегрегация 486
Сигнал 498
Синергетика 498
Синестезия 498
Синтез 499
Сипай сезу түйсіктері 499
Скаутизм 499
Содыр мінез-құлық 500
Сопакша ми 500
Сот психологиясы 500
Соттық психологиялық сараптама 500
Социометрия 500

Социометриялық статус 502
Сөзге түсінбеу 502
Сөздік-логикалық ойлау 502
Сөйлеу 502
Спорт психологиясы 503
Статус 504
Стеникалық 504
Стивенс заңы 504
Стигмергия 505
Стимул 505
Стресс 505
Субдоминанта 507
Сублимация 507
Субсенсорлық қабылдау 507
Субъект 507
Суицид 507
Сурдопсихология 508
Сұхбат 509
Сыпайылық 510
Сыртқы сөйлеу 510

Т

Табандылық 510
Тағдыр 511
Тағьлық 511
Тайпа 511
Талант 511
Талғам 512
Тану 512
Танымдағы бірлескен іс-әрекет 512
Танымдық есеп 513
Тахистоскоп 513
Таяқшалар 513
Тәрбиелеу психологиясы 516
Тәрбиедегі сенім 518
Тәрбиелік жағдаят 518
Тәртіп пен тәртіптілік 518
Творчестволық қиял 519
Тежелу 520
Тежелу түрлері 521
Темперамент 522
Темперамент теориялары 525
Температуралық түйсіктер 527
Тест 527

Тестілер 528
Тестілеу 529
Тифлопсихология 529
Топ 530
Топтық шешім қабылдау 531
Топтық ықпалдастық 531
Торығу 537
Т-топ 538
Трайбализм 538
Транс 538
Тұқымқуалаушылық 539
Тұлға 539
Тұлғааралық қатынас 540
Тұлғалық белгілер 541
Тұлғаның бағыттылығы 511
Тұлғаның имплицитті теориясы 541
Түзету психологиясы 541
Түйсік 542
Түйсіктің абсолютті табалдырығы 543
Түркі ескерткіштеріндегі (VI-VIII ғғ.) психологиялық идеялар 543
Түрткі 545
Түрткілер күресі 545
Түс көру 545
Түсіну 546
Тыйым мен ырым 548
Тынымсыз қылық 548
Тілек 549
Тітіркендіргіш пен түйсіктің арақатынасы 550
Тітіркенушілік 551

У

Уақытша байланыс 551

Ұ

Ұғым 559
Ұғу 560
Ұжым 560
Ұждан 561
Ұзақ уақыттық ес 561
Ұйымдастыру нысандары 562
Ұлттық ассимиляция 562
Ұлттық көңіл күй 562

Ұлттық мақтаныш 562
Ұлттық өзіндік сана 563
Ұлттық психология 563
Ұлттық сана 564
Ұмтылу 564
Ұмыту 564
Ұмытшақтыққа қарсы күрес 565
Ұнатпаушылық 566
Ұстамдылық 567

Ү

Үйрену 568
Үйреншікті зейін 568
Үлкен топ 568
Үнсіз сөйлеу 568
Үрей 569

Ф

Факторлық талдау 569
Фанатизм 569
Фантазия 570
Фантомдық бұзылулар 570
Фасилитация 570
Феноменологиялық психология 571
Фенотип 571
Физиогномика 571
Физиологиялық психология 571
Филогенез 572
Флегматик 572
Фобиялар 572
Фонематикалық есту 573
Фоторецептор 573
Фрейдизм 574
Фрустрация 574
Функциялық жүйе 574
Функциялық психология 575

Х

Халықтық психология 576
Харизма 576
Хиромантия 576
Холерик 577

Ш

Шабыт 578
Шағын топ 579
Шақшалар 579
Шартсыз рефлекс 579
Шартты рефлекс 579
Шартты топ 579
Шаршау 580
Шешендік 580
Шешім 581
Шизофрения 581

Ы

Ықпал 583
Ымыра 585
Ынта 585
Ынтымақ 585

І

Ізеттілік 586
Іргелестік ассоциациясы 586
Іс-әрекет 586
Іс-әрекеттің бағдарлылық негізі 587
Іштей сөйлеу 587

Э

Эгоцентрлік сөйлеу 588
Эйдетизм 588
Экзистенциялық психология 588
Экологиялық психология 588
Эксперимент 589
Эксперименттік психология 592
Экстраверсия, интроверсия 593
Экстремалдық психология 594
Эмоция 594
Эмоция мен сезім ұғымдарының айыр-
машылықтары 595
Эмоция теориялары 595
Эмоциялық ес 598
Эмпатия 598
Эстетикалық сезімдер 598
Этнопсихология 599
Этнопсихология мен инновация 600
Этностық кикілжің 600
Этностық мінез-құлық 600

ЕСІМ КӨРСЕТКІШІ

А

Адлер Альфред 16
 Айғабылов Ноғайбай 18
 Айзенк Ганс Юрген 18
 Аймауытов Жүсіпбек 19
 Ақтамберді жырау 28
 Алдамұратов Әбілхан 33
 Алтынсарин Ыбырай 35
 Ананьев Борис Герасимович 42
 Аристотель Стагерит 49
 Аронұлы Сүйінбай 50
 Асан қайғы 52
 Асылбеков Әбдірахман 57

Ә

Әбу Насыр әл-Фараби 67
 Әйтеке би 82
 Әлжанов Шәрапи 85
 Әуезов Мұхтар 89

Б

Бабатайұлы Дулат 93
 Базар жырау 95
 Байтұрсынов Ахмет 98
 Баласағұни Жүсіп 102
 Балаубаев Сәлкен 108
 Бехтерев Владимир Михайлович 115
 Бине Альфред 116
 Блонский Павел Петрович 119
 Бөкейханов Әлихан 127
 Бұқар жырау Қалқаманұлы 129

В

Вертгеймер Макс 135
 Выготский Лев Семенович 136
 Вундт Вильгельм 138

Г

Гальперин Петр Яковлевич 140
 Гумилев Лев Николаевич 145

Д

Давыдов Василий Васильевич 147
 Декарт Рене 156
 Джемс Уильям 159
 Добрынин Николай Федорович 159
 Досмұхамедов Халел 161
 Доспамбет жырау 163
 Дулати Мұхаммед Хайдар 164
 Дулатов Міржақып 169
 Дюркгейм Эмиль 172

Ж

Жалаири Қадырғали Қосынұлы 190
 Жиенбет Бортағашұлы 217
 Жұмабаев Мағжан 222
 Жүйнеки Ахмет 231

З

Зеланд Николай Львович 240

И

Иассауи Қожа Ахмет 243
 Ибн Сина 244

К

Корнилов Константин Николаевич 269
 Костюк Григорий Силович 270
 Көпеев Мәшһүр-Жүсіп 272

Қ

Қадырғали Қосынұлы Жалайыр 289
 Қаздауысты Қазыбек Әлібекұлы 310
 Қарашев Ғұмар 313
 Қашқари Махмуд 316
 Қожахметов Сұлтанбек 321
 Қойбағаров Кәрім 324
 Қорқыт Ата 327
 Құдайбердіұлы Шәкәрім 328
 Құлекеұлы Шал 331
 Құлжанова Нәзипа 336
 Құнанбаев Абай (Ибраһим) 338

Л

Лазурский Александр Федорович 347
Лацарус Морис 347
Леви-Брюль Люсьен 348
Леонтьев Алексей Николаевич 348
Лесгафт Петр Францевич 348
Лурия Александр Романович 352

М

Маслоу Абрахам Харольд 364
Мид Джордж Гербарт 370
Момышұлы Бауыржан 375
Мұқанов Мәжит 380
Мұхаммед Хайдар Дулати 382

Н

Нечаев Александр Петрович 394

О

Олпорт Гордон Уиллард 407

Ө

Өтемісұлы Махамбет 424
Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы 427

П

Павлов Иван Петрович 430
Петровский Артур Владимирович 438
Пиаже Жан 438

Р

Рахымбеков Ғани 466
Реванди Хорезми 467
Роджерс Карл 473
Рубинштейн Мойсей Матвеевич 473
Рубинштейн Сергей Леонидович 473
Рыбников Николай Александрович 474

С

Сайф Сараи 482
Сеченов Иван Михайлович 497
Скиннер Беррес Фредерик 499
Смирнов Анатолий Александрович 499

Струминский Василий Яковлевич 499
Стычинский Иосиф Лазаревич 506
Суфиев Елеш 508
Сыдықов Әміржан 509

Т

Тәжібаев Төлеген 513
Темірбеков Абдолла 515
Тепхов Борис Михайлович 527
Торайғыров Сұлтанмахмұт 532
Торндайк Эдуард Ли 537
Төле би 538
Тіленшіұлы Шалкиіз 549

У

Уәлиханов Шоқан Шыңғысұлы 551
Узнадзе Дмитрий Николаевич 557
Уотсон Джон 557
Ушинский Константин Дмитриевич 558

Ү

Үмбетей жырау 568

Ф

Фрейд Зигмунд 573

Ч

Челпанов Георгий Иванович 578

Ш

Шортанбай Қанайұлы 582
Шпет Густав Густавович 582
Штейнталь Хейман 582

Э

Эббингауз Герман 588
Эльконин Даниил Борисович 594

Ю

Юнг Карл-Густав 601

Я

Якобсон Павел Максимович 602
Ясперс Карл 602

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-т. Алматы, «Ғылым», 1998.
2. Алдамұратов Ә. Жалпы психология. Алматы, 1996.
3. Антология педагогической мысли Казахстана. Алматы. «Рауан», 1995 (Құраст.: Қ.Жарықбаев, С.Қалиев).
3. Әмірова Б.Ә. Орысша-қазақша психологиялық сөздік. Қарағанды, 1996.
4. Бегалиева Н.Ү. Психология терминдерінің орысша-қазақша қысқаша сөздігі. Алматы, 2005.
5. Большой психологический словарь./ Под редакцией Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко. М., 2005.
6. Выготский Л.С., Варшава Б.Е. Психологический словарь. М., 1927.
7. Горохов В. Русско-татарский терминологический словарь по психологии. Казань, 1960.
8. Еникеев М.И. Психологический энциклопедический словарь. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007.
9. Жарықбаев Қ. Әдеп және жантану (Ұлттық тәлім-тәрбие). Хрестоматия. Алматы, «Атамұра», 1996.
10. Жарықбаев Қ., Әбдірахманов А. Психология терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. Алматы, 1976.
11. Жарықбаев Қ., Озғанбаев Ә. Жантануға кіріспе. Жалпы және арнаулы білім беретін мектептерге арналған оқу құралы. 2000.
12. Жарықбаев Қ.Б. Психология (Жантану). Алматы, «Мектеп», 1962 (бірінші басылуы), 1970, 1982, 1993, 2002, 2004, 2005, 2006, 2008, 2010, 2011 (өңделіп, толықтырылып, 10-басылуы).
13. Жарықбаев Қ.Б., Саңғылбаев О.С. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. Алматы, «Сөздік-Словарь», 2006.
14. Жарықбаев Қ., Қалиев С., Қазақ тәлім-тәрбиесі. Алматы «Санат», 1995
15. Жарықбаев Қ., Психологияның қысқаша библиографиялық көрсеткіші (қазақ және орыс тілдерінде). Алматы, 1967.
16. Жарықбаев Қ.Б. Развитие психологической мысли в Казахстане (со второй половины XIX века и до наших дней). – Алматы, «Қазақстан», 1968.
17. Жарықбаев Қ. Абай Құнанбаев – қазақ халқының ағартушысы. Алматы, 1970.
18. Жарықбаев Қ. Аталар сөзі – ақылдың көзі. Алматы, «Қазақстан», 1980.
19. Жарықбаев Қ. Ұстаздық еткен жалықпас. Алматы, «Мектеп», 1987.
20. Жарықбаев Қ. Национальные аспекты обучения и воспитания в Казахстане. Алматы, 1990.

21. Жарықбаев Қазақтың ұлттық тәлім-тәрбие атауларының түсіндірме сөздігі. Алматы, Ғылым. 1993 (Ж.Наурызбаевпен бірге).
22. Жарықбаев Қ. Әдеп және жантану. Орта мектепке арналған оқу құралы. Алматы, Атамұра, 1994 (Ә.Табілдиевпен бірге).
23. Жарықбаев Қ. Қазақтың психологиялық ой-пікірлері. X томдық. X том. // Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Алматы, «Таймас» баспа үйі, 2006.
24. Жарықбаев Қ. Әл-Фараби библиографиялық көрсеткіш (қазақ, орыс тілдерінде). Алматы, Қазақстан, 1978 (1-ші кітап, 2-ші кітап), Алматы, Қазақ университеті, 1994).
25. Жарықбаев Қ. Орта ғасырлық қазақ психологиясының тарихынан. Хрестоматиялық құрал. Алматы, Қазақ университеті, 2004.
26. Жарықбаев Қ. Этнопсихология ұлт тәрбиесінің өзегі. Алматы, «Білім», 2005.
27. Жарықбаев Қ. Психологическая наука Казахстана в XX веке. Алматы, 2006.
28. Жарықбаев Қ. Жүсіпбек Аймауытовтың психологиялық көзқарастары. Алматы, «Білім», 2000.
29. Жарықбаев Қ. Халел Досмұхамедұлы. Психологиялық көзқарастары. Алматы, Арыс, 2008 (Н.Иманғалиевамен бірге).
30. Жұмабаев М.Шығармалары. Алматы, Жазушы, 1989.
31. Жұмабаев М. Педагогика. Алматы, Рауан, 1993.
32. Короткі психологичні словник. За редакцією проф. В.І.Войтка. Київ «Выща школа», 1978.
33. Кукубаева А. Этнопсихологический словарь. Кокшетау, 2005.
34. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология / Жалпы редакц. басқарған – проф. Құсайынов А.Қ. Алматы, «Мектеп», 2002
35. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы: Бірінші том (VI ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі кезең / Ред. алқасы Шаяхметов Ш.Ш. т.б. Құраст. Қ.Жарықбаев., С.Қалиев. Алматы, 1994.
36. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы (XX ғасырдың 20-жылдарынан 1995 жылға дейінгі кезең) II том. Алматы, «Рауан», 1998.
37. Магеррамов М. Толковый психологический словарь (әзірб.тілінде). Баку, 1960.
38. Мұқанов М. Ақыл-ой өрісі, Алматы, Қазақстан, 1980.
39. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. Алматы, 1982.
40. Мұсабек Ө.О., Байжұманова Б.Ш. Психология терминдерінің түсіндірме сөздігі. Шымкент, 2005.
41. Намазбаева Ж.Ы., Саңғылбаев О.С. Орысша-қазақша психологиялық сөздік. Алматы, 2005.
42. Психологический словарь/ Под ред. Давыдова В.В. и др. М., 1983.
43. Психология. Словарь/ Под ред. Зинченко В.П. М., 1998.

44. Психология. Словарь / Под общей ред. Петровского А.В. и Ярошевского М.Г. М., 1990.
45. Русско-киргизский терминологический словарь по психологии. Фрунзе, 1983, С.И. Гершун, Ж.Жооқаев, Г.Т. Тоқтаров.
46. Русско-таджикский психологический словарь. Душанбе, 1976.
47. Саңғылбаев О.С. Психологиялық сөздік. Жамбыл, 1994.
48. Саңғылбаев О.С. Зейінді зерттеу мәселелері. Монография. Алматы, 2010, 340 б.
49. Сәбирова Ж.Н. Мағжан Жұмабаевтың психологиялық көзқарастары
50. Словник психологического словаря. М., 1963.
51. Тәжібаев Т. Жалпы психология. Алматы, «Қазақ университеті», 1993.
52. Темірбеков А., Балаубаев С. Психология. Алматы, «Мектеп», 1966.
53. Тургунов К. Русско-узбекский словарь психологических терминов. Ташкент, 1975.
54. Ұлттық психология салаларының арнаулы дәрістері. Алматы, 1992.
55. Философиялық сөздік. Алматы, «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1996..
56. Этнопсихология. Учебное пособие для ВУЗов. Алматы, Қазақ университеті, 1998.

МАЗМУНЫ

Алғы сөз.....	3
А.....	5
Ә.....	67
Б.....	93
В.....	133
Г.....	140
Ғ.....	146
Д.....	147
Е.....	172
Ж.....	190
З.....	232
И.....	243
Й.....	259
К.....	260
Қ.....	283
Л.....	347
М.....	353
Н.....	392
О.....	395
Ө.....	414
П.....	430
Р.....	466
С.....	475
Т.....	510
У.....	551
Ұ.....	559
Ү.....	568
Ф.....	569
Х.....	576
Ч.....	578
Ш.....	578
Ы.....	583
І.....	586
Э.....	588
Ю.....	601
Я.....	602

ПСИХОЛОГИЯ

Энциклопедиялық сөздік

Редакторлары
Н.МАУЫТОВ, Б.ҮСЕНБАЕВ

Тех. редакторы
С.АҚЫЛОВ

Беттегендер
Г.АЛМАСБЕКОВА, А.ХҰСАИНОВА

Терім және беттеу жұмыстары «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС-ның компьютерлік-баспа орталығында атқарылды. Басып шығаруға 08.11.2011 ж. қол қойылды. Пішімі 70×100 ¹/₁₆. Офсеттік баспа. Шартты б.т. 50,4. Таралымы 5000 дана. Тапсырыс № 6168.

Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрлігінің «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС. 050035, Алматы қаласы, 8-ықшамаудан, 19^а үй.

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы Полиграфкомбинат ЖШС-нде басылды. 050002, Алматы қаласы, М.Мақатаев көшесі, 41.

ISBN 9965-893-71-3

9 789965 893711

